
Irodalom történet

1979 **1**

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1979. LXI. évf. I. szám

*

Új folyam: XI. I. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. I. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

NÉMETH S. KATALIN: A levélíró Bethlen Kata	3
TAXNER-TÓTH ERNŐ: Vörösmarty színházzemlélete	18
KATONA BÉLA: Mikszáth égőve alatt	41

VALLOMÁS

SCHÖPFLIN GYULA: Közélet és magánélet (Az irodalom peremén V.).	58
---	----

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

Irodalom történet

1979. LXI. évf.

Új folyam XI. kötet.

TARTALOM- ÉS NÉVMUTATÓ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1980

48

9

TARTALOM

Tanulmányok

Bécsy Tamás: Mai élettények mai drámákban	811–28
Csáky Edit: Az <i>Erdély</i> történeti forrásai	767–85
Dávidházi Péter: Arany János kompozícióelmélete	270–301
Halász László: Kilátás az Arabs Szürkéből (Az alkotás és személyiség pszichológiai megközelítése Krúdynál)	231–47
Halász László: Móricz Zsigmond identitásfejlődésének sajátosságai és emberábrázolásának drámaisága	744–66
Kárpáti Béla: A forradalom triptichona	786–810
Katona Béla: Mikszáth égőve alatt	41–57
Kispéter András: „Amit akartam, teljesen akartam” (Széjlegyzetek Fodor József lírájához)	248–69
Kosáry Domokos: Széchenyi, a naplóíró és a történeti személyiség	489–525
Nagy Péter: Az elbeszélő Szabó Dezső	548–59
Nagy Péter: Móricz Zsigmond modernsége	727–43
Németh S. Katalin: A levélíró Bethlen Kata	3–17
Sanders, Ivan: Szimbolista és dekadens elemek a század eleji magyar drámában	526–47
Sík Csaba: „Nem harcoltam, csak nézelődtem” (A regényíró Móra Ferencről)	213–30
Taxner-Tóth Ernő: Vörösmarty színházszemlélete	18–40

Cikkek, közlemények, dokumentumok

Aczél Géza: Rangrejtve vagy rangejtve? (Tőprengések egy év lírájáról)	345–71
Báti Lászlóné: Ady Endre levelei Löwenstein Arnoldnak és feleségének	894–902

Bíró Imre: Ignotus utolsó napjai Amerikában	625–27
Budayné Mosonyi Klára: Zilahy Lajos levelezéséből	393–404
Csanda Sándor: Fábry Zoltán pályakezdése	572–82
Demény János: Szabó Dezső levelei Vejja mérnökhöz	586–607
Gál István: Mészáros Zoltán (Egy elfelejtett szocialista költő)	627–37
Gál István: Schöpflin Aladár két rádiós előadása (Ady, Babits, Móricz)	906–23
Gergely Pál: Berzeviczy Alberthez írott magánlevelekből	389–92
Gergely Pál: Az első budapesti Híd folyóirat emléktárából	608–24
Hegedús Géza: Zamatok emlékeinek krónikása (Arcképvázlat Koroda Miklósról)	637–48
Kerényi Ferenc: Radikális vígjáték 1848-ból	135–44
Komáromi Gabriella: Ifjúsági regényeink valóságviszonya	324–44
Kovács Sándor Iván: Adalékok a régi magyar utazási irodalomhoz (Binder Pál antológiájáról szólva)	302–24
Köpeczi Béla: <i>A vadember</i> jelképe Közép- és Kelet-Európában	79–89
Maller Sándor: Németh László és Sárpospatak	404–14
Merényi Oszkár: Egy ismeretlen Berzsenyi-óda?	415–27
Merényi Oszkár: Megjegyzések egy Berzsenyi-könyv ismeretetéséhez	878–80
Orosz László: A spanyol Tota a <i>Bánk bán</i> Melindája	583–86
Pándi Pál: Jegyzetek Dobsa Lajos első vígjátékáról	866–77
Péter László: Móra Ferenc levelei Engel Vilmoshoz	372–84
Rimócziné Hamar Márta: Juhász Gyula „horáci”, illetve vergíliusi soráról	101–08
Rusvay Tibor: Madách Hírlelője	427–32
Scheiber Sándor: Mikszáth-írások a székesfehérvári Szabadságban	433–36
Schöpflin Gyula: Közélet és magánélet (Az irodalom peremén V.)	58–78
Schweitzer Pál: Ady-e vagy Steinfeld Nándor?	108–12
Szabó Dezső emlékülés	953–89
Nagy Péter előadása	953–60
Király István hozzászólása,	960–74
Béládi Miklós hozzászólása	974–79
Győrffy Sándor, Martinkó András, Gróh Gáspár,	
Fitos Vilmos, Tolnai Gábor felszólalásai	979–82
Nagy Péter válasza	982–88
Szabolcsi Miklós zárszava	988–89

Szilágyi Ákos: Magyar líra a hetvenes években (Megjegyzések Aczél Géza tanulmányához)	880–93
Szilágyi Ferenc: Egy Arany-szösszenet ismeretlen eredeti szövege	436–40
Tandori Dezső: Egy költő felfedezésre vár	560–72
Tandori Dezső: „Volt valami példátlan izgalom és remény a levegőben. . .” (Karinthy Frigyes költészetéről)	836–49
Tolnai Gábor: Mégegyszer az autográfia kérdéséről	113–18
Tolnai Gábor: Kardos László: <i>Hármaskönyv</i>	829–35
Tóth István: A kolozsvári humanista költészet korszakolásának problémái	119–34
Ungvári Tamás: Adalékok az <i>Így írtok ti</i> keletkezéstörténetéhez	924–52
Vezér Erzsébet: Bíró Vera: Dunavarsány	384–89
Vitályos László: Ady Endre és Löwenstein Arnold levelezéséhez	902–06
Vörös Imre: Természetszemlélet a korai felvilágosodás időszakában	90–100
Vörös Imre: Faludi Ferenc eklogái	849–65

Szemle

Bán Imre: Köpeczi Béla: <i>Függetlenség és haladás</i>	455–62
Barta János: Féja Géza: <i>Törzsek és hajtások</i>	441–48
Bécsy Tamás: A világnézet ereje (Tóth Dezső: <i>Élő hagyomány, élő irodalom</i>)	152–59
Benkő Loránd: Ruffy Péter: <i>Bujdosó nyelvemlékeink. A tihanyi alapítólevéltől a bori noteszig</i>	203–06
Bitskey István: <i>Szentsei György daloskönyve</i>	663–67
Cushing, George: <i>Modern Hungarian Poetry</i>	145–51
Csáki Judit: Hegedűs Géza: <i>A magyar irodalom arcképcsarnoka</i>	161–65
Csáki Judit: Pomogáts Béla: <i>Radnóti Miklós</i>	683–87
Egri Péter: Déry Tibor: <i>Botladozás</i>	687–91
Fried István: Népművelő tudósok (Csanda Sándor: <i>Szülőföld és irodalom – Tolvaj Bertalan: Az irodalom vonzásában</i>)	712–15
Gyenis Vilmos: <i>Régi magyar olvasókönyv</i>	660–63
Gyivicsán Anna: Sziklay László: <i>Visszhangok</i>	718–22

Kispéter András: Impresszionizmus vagy szecesszió? (<i>Tanulmányok az impresszionista stílusról</i>)	165–69
Kiss István: Kollin Ferenc: <i>A Práger Könyvkiadó története</i>	207–09
Kronstein Gábor: Olvasáskutatás – rendszerszemlélettel? (Gondos Ernő: <i>Olvasói ízléstípusok</i>)	191–98
Kroó András: Juhász Géza: <i>Csokonai tanulmányok</i>	462–66
Laczkó András: Tüskés Tibor: <i>Pannóniai változatok</i>	184–88
Laczkó András: Költők, írók az <i>Igy élt...</i> sorozatban	477–84
Levendel Júlia: Szabolcsi Miklós: <i>Érik a fény</i>	178–81
Lőkös István: Szeli István: <i>Nemzeti irodalom – nemzeti ségi irodalom</i>	169–73
Lőrinczy Huba: Széles Klára: <i>Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra</i>	466–71
Martinkó András: <i>Petőfi-Szótár</i>	667–73
Miszoglád Gábor: Pomogáts Béla: <i>Regénytükör</i>	173–75
Nagy Miklós: Csapláros István: <i>A felvilágosodástól a fel-szabadulásig</i>	715–18
Nagy Sándor, E.: Z. Szalay Sándor: <i>Gárdonyi Géza</i>	471–74
Péter László: Irodalom és múzeum (<i>Tanulmányok az iro-dalmi muzeológiáról</i>)	198–203
Péter László: Indig Ottó: <i>Juhász Gyula Nagyváradon</i>	678–83
Pischel, Joseph: <i>Leírható-e Szezám hegye?</i>	449–55
• Sipos Lajos: Babits Mihály: <i>Arcképek és vallomások</i>	182–84
Somlai Péter: Hankiss Elemér: <i>Érték és társadalom</i>	703–06
Szerdahelyi István: Az elemzés szintjei (Három irodalom-elméleti könyvről)	707–12
Szigethy Gábor: Tulow Viktor: <i>Árkádia körül</i>	649–55
Sziklay László: Turczel Lajos: <i>Portrék és fejlődésképek</i>	474–77
Tóth András: <i>Armarium</i>	210–12
Tóth András: <i>Justh Zsigmond naplója és levelei</i>	673–78
Vásárhelyi Miklós: <i>Program és hivatás</i>	695–98
Veszélák Ferenc: <i>Verseskönyvről verseskönyvre</i> (Lengyel Balázs-könyvéről)	692–95
Vezér Erzsébet: Korek Valéria: <i>Hangulat és valóság. Amb-rus Zoltánról</i>	175–77
Vörös Imre: Kovács Sándor Iván: <i>Jelenlévő múlt</i>	655–59
Wéber Antal: Barta János: <i>Klasszikusok nyomában</i>	159–61
Wéber Antal: Jurij Davidov: <i>A művészet és az elit</i>	698–703
Zappe László: Rónay László: <i>Hűséges sáfárok</i>	184–90

Társasági hírek

Demeter Tibor 1912–1978 (V. Kovács Sándor)	725
Diószegi András 1929–1979 (Pálmai Kálmán)	990
Solt Andor 1904–1978 (Nagy Miklós)	723–24
A Társaság rendezvényei 1979-ben (Csáky Edit)	483–88
Tagfelvételek	488

NÉVMUTATÓ

- Ablonczy László 486
 Abonyi Géza 963
 Ábrányi Emil 163
 Aczél Géza 345–371, 880–893
 Acsády Ignác 774, 776, 78
 Adler, A. 748
 Adorno, Theodor 698, 702, 711
 Ady Endre 70, 108–112, 113–118, 201, 218, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 260, 384–389, 409, 450, 453, 466, 470, 473, 476, 479, 530, 539, 566, 578, 593, 608, 640, 688, 717, 725, 728, 729, 764, 765, 894–902, 906–916, 925, 931, 932, 954, 970, 972, 979
 Ady Lajos 117, 446, 895, 902, 905
 Ady Lajosné 903
 Aggházy Károly 674
 Ágh István 360, 362
 Ágner Lajos 628
 Ágoston Péter 778, 969
 Ajgó Márton 538
 Ajtay Miklós 608
 Ajtmatov, Csingiz 326
 Alaksza Tamás 327, 328, 342
 Alapy Gyula 476
 Albrecht, főherceg 523
 Alexander Bernát 704
 Almási Balogh Pál 517
 Almási Benjámín 132
 Almási Miklós 711, 712
 Althusius 457
 Ambrus Zoltán 175–177, 389, 924, 929
 András, II. 584, 585, 586
 Andrássy Gyula 390
 Angyal Dávid 493, 775, 778
 Anonymus 661
 Antal Gábor 261, 263, 268
 Antal László 709, 710
 Antal Sándor 681
 Antokolszkij, Pavel Grigorjevics 675
 Ányos Pál 461, 480
 Apáczai Csere János 5, 129, 130, 131, 132, 164, 457, 661
 Apafi Mihály, II. 134, 458
 Apáti Miklós 457
 Apor Péter 4, 5, 779
 Apponyi György 512
 Áprily Lajos 166, 169, 608
 Arany János 18, 73, 122, 124, 152, 154, 160, 270–301, 349, 429, 436–440, 468, 479, 525, 617, 911
 Arató Endre 497, 510
 Arday Pál 775
 Arisztotelész 272
 Arkhimédész 272
 Ascher Oszkár 931

- Asztalos Miklós 608
 Augusztinovicz Elemér 485
 Aurelianus, császár 226

 Babits Mihály 28, 63, 70, 73, 102,
 103, 104, 105, 107, 147, 162,
 182–184, 185, 187, 218, 249,
 255, 257, 261, 263, 266, 391,
 494, 547, 570, 627, 684, 689,
 725, 728, 765, 831, 840, 846,
 906–916, 922, 923, 926, 927,
 928, 931, 932, 975, 988
 Bach, Alexander 522
 Baczoni Máté 132
 Badics Ferenc 584
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 399, 403,
 404, 441, 448, 609, 974
 Bajomi Lázár Endre 923
 Bajza József 26, 27, 34, 38, 154,
 158
 Baka István 891
 Bakó Ágnes 325, 342
 Balakian Anna 527
 Balassi Bálint 205, 206, 411, 649,
 651, 652, 661, 662, 713
 Balázs Anna 342
 Balázs Béla 530, 531, 532, 533,
 534, 535, 536, 537, 538, 539,
 540, 543, 547, 681, 932, 988
 Balázs György 342
 Bálint Ágnes 327, 342
 Bálint György 67, 76, 77, 686
 Bálint Vera 67
 Baló Elemér 963
 Balogh Edgár 573, 963
 Balogh Jenő, dr. 613, 614, 615
 Balzac, Honoré de 544, 732
 Bán Imre 455–462, 487
 Bánffy Miklós 912
 Bánfi Zsigmond 14
 Bánk bán 583–586
 Banner János 778
 Bánóczy József 20
 Bánszki István 488
 Bánszkyné Kiss Éva 201
 Barabás Samu 780
 Barabás Tibor 342
 Bárány Ágoston 22
 Baranyai Decsi János 303, 307,
 308, 310
 Baranyai Zsolt 488
 Barát Ármin 383
 Bárczi Géza 205
 Barcs Gyula 778
 Barcsay Ábrahám 163, 715
 Bari Károly 445
 Barkóczy Sándor 588, 597
 Baróti Dezső 100, 199, 201, 683,
 775
 Baróti Marika 108–112, 113–
 118
 Barrés, Maurice 964
 Barta András 235, 237, 486
 Barta István 500, 513
 Barta János 159–161, 441–448,
 487
 Barta Lajos 926
 Barta Sándor 162, 788
 Bartalis János 616, 621, 624
 Bártfai Szabó László 521
 Bartha Miklós 395
 Barthes, Roland 297, 298, 299,
 300
 Bartók Béla 537, 539, 593, 625,
 629, 962, 988
 Bartók János 629
 Bartók Lajos 433
 Bary Zoltán 682
 Basch Lóránt 623
 Bata Imre 485
 Bate 284
 Báthory Anna 784
 Báthory Gábor 783
 Báthory István 5

- Báthory Zsigmond 456
 Báthory Zsófia 5
 Báti László, dr. 894
 Báti Lászlóné 894–902
 Batsányi János 163, 644, 714, 849
 Batteux, Charles 853
 Batthyány Lajos 139, 513
 Baudelaire, Charles 531, 570, 917, 965
 Bauer, O. 84
 Bayer József 18, 19, 20, 22, 23, 26, 135
 Bayle, P. 457
 Bazilidesz Mária 963
 Becher, J. R. 449
 Beckett, Samuel 711
 Bécsy Tamás 152–159, 486, 811–828
 Beethoven, Ludwig van 628
 Beke Antal 780
 Beke Boldizsár 682
 Beke Margit, G. 334
 Békefi Antal 218
 Békefi Remig 778
 Béky Zoltán ld. Mészáros Zoltán
 Bél Mátyás 460
 Béládi Miklós 325, 798, 953, 974–979, 984, 985
 Belia György 102, 103, 104
 Bella István 360, 362
 Bencze Sándor 608
 Benczédi László 497
 Benedek herceg 584, 586
 Benedek Elek 608, 611, 617, 618, 619, 620, 623, 624
 Benedek Marcell 623
 Benes, E. 208
 Beniczky Ödön 178
 Benjámín László 352, 990
 Benkő Attila 892
 Benkő László 583, 584
 Benkő Loránd 203–206, 487
 Bennett, Arnold 75
 Benyhe János 486
 Beöthy Zsolt 389–391, 581
 Bercsényi Miklós 459
 Berczik Árpád 869
 Berda József 189
 Berde Mária 610, 615
 Berkes Erzsébet 486
 Berkes Péter 342
 Berkovics Renée 681
 Bernáth Aurél 691
 Bernhardt, Sarah 674, 678
 Bertha Bulcsú 185
 Bertók László 478, 481, 483
 Berzeviczy Albert 389–392, 491, 493
 Berzeviczy Márton 304
 Berzsenyi Antal 416
 Berzsenyi Dániel 20, 73, 87, 415–427, 464, 878–880
 Berzsenyi Farkas 416
 Berzsenyi László 417, 418
 Bessenyei György 20, 81, 82, 83, 84, 89, 90, 100, 460
 Bethlen Farkas 128
 Bethlen Gábor 5, 117, 307, 309, 311, 312, 314, 315, 324, 656, 734, 767, 768, 769, 770, 771, 774, 775, 777, 781, 782, 783
 Bethlen Imre 778
 Bethlen István 608
 Bethlen János 128
 Bethlen Kata 3–18
 Bethlen Miklós 5, 128, 130, 307, 324, 455, 457, 458, 661
 Bethlen Mihály 307, 310
 Bethlen Péter 307, 308, 310, 311, 314, 323
 Binder Pál 302–324
 Birányi Ákos 137
 Birck Edit 203

- Bíró Ferenc 96, 485
 Bíró Imre 625–627
 Bíró János 384, 385
 Bíró Lajos 172, 384, 385, 926
 Bíró Sámuel 779
 Bíró Vencel 778
 Bíró Vera 384–389
 Bisztray Gyula 433, 434
 Bitay Árpád 778
 Bitskey István 663–667
 Bocskai István 5, 775
 Bod Péter 11, 17
 Bodnár György 350
 Bodrogi János 773, 774, 785
 Bogáthi Miklós 307
 Bogáti Péter 342
 Bogáti Fazekas Miklós 127
 Bogdanovics P. I. 85, 86
 Bognár Cecil 476
 Bognár József 963
 Bogyay főszolgabíró 416
 Boileau, Nicolas 853
 Bóka László 216, 494, 537, 547,
 632, 633
 Boncza Berta 109, 110, 115, 116,
 387, 388, 446, 895, 901, 906,
 910
 Bonfini, Antonio 119, 120, 126,
 127
 Bónyi Adorján 682
 Borl Imre 170, 486, 683, 798
 Bornemissza Anna 5
 Bornemissza Péter 665
 Boros Vilma 494
 Borsos Miklós 188, 691
 Borsos Tamás 303
 Borzsár István 851, 852
 Botka Ferenc 199, 202
 Botto, Jan 720
 Bouchard, M. 80
 Bowring, John Sir 151
 Böll, Heinrich 444, 446
 Brauch Magda 167, 168
 Brecht, Bertold 449, 451, 887
 Brenner Domokos 458, 460
 Bródy Sándor 472
 Brooks, Cleanth 275, 281, 297
 Bruckner Riza 110
 Brutus János Mihály 779
 Brüll Adél 117, 386, 895, 903,
 905
 Bucsek István 427, 428
 Buda János 666.
 Budai Ézsaiás 460
 Budai Parmenius István 306
 Buday György 981
 Budayné Mosonyi Klára 393–404
 Buffon, G. L. 95, 96
 Bulcsu Károly 282, 293, 296
 Bulgakov, Mihail 445, 446
 Burckhardt, J. 445
 Burkus Valéria 327, 328, 342
 Buttykay Emmi 640
 Buttykay Erzsébet 640
 Byron, George Gordon 273, 503,
 504
 Calinescu, George 133
 Cambronne, P. J. E. 439
 Camus, Albert 152
 Cargill, Donald 459
 Castex, P. G. 80
 Castlereagh 503
 Castro, A. 79
 Castro, Eugenio de 545
 Cervantes, Saavedra 146, 147,
 150
 Chagall, Marc 334
 Chapelle, Jean de La 460
 Chassin, Charles Louis 716
 Chateaubriand, Francois-René de
 461

- Chinard, G. 79
 Chobot Ferenc 428, 432
 Chopin, F. 717
 Coccejus, Id. Koch J.
 Cocteau, Jean 179
 Coleridge, S. T. 271, 272, 276,
 288
 Colette, S. G. 728
 Colletet, Guillaume 853
 Concha Károly 434
 Condamine, La 88
 Connor, Tony 147
 Constantia királyné 584, 585, 586
 Coubertin, Pierre de 674
 Crnjanski, Miloš 179
 Cuhing, George 145–151
 Czakó Gábor 813, 820
 Czakó Zsigmond 136
 Czére Béla 202
 Czine Mihály 325, 683
 Czinke Ferenc 19, 20, 21
 Czóbel Minka 163, 674

 Csabai Tibor 508
 Csák Gyula 813, 820, 821
 Csáki Judit 161–165, 683–687
 Csáky Edit 485–488, 767–785,
 melléklet 1–33
 Csanádi Imre 352
 Csanády György 608, 611, 615,
 616, 617, 620, 622
 Csanak Dóra, F. 770
 Csanda Sándor 572–582, 712–
 715
 Csányi László 182
 Csaplár Ferenc 678
 Csapláros István 715–718
 Csapodi Csaba 211, 314
 Császárs Elemér 723, 849, 961
 Csáth Géza 164, 926
 Csathó Kálmán 216
 Csató Pál 35, 38

 Cseffey László 303, 305, 307,
 308, 310, 311, 314, 316, 318,
 322, 323
 Csehfalvay Ferenc 26
 Csehov, Anton Paulovics 326
 Csengeri Pál 132
 Csép Attila 488
 Csepregy Turkovics Mihály 132
 Cserei Mihály 778
 Cseri Péter 583
 Csernai Zoltán 325, 342
 Cserny József 808
 Csetri Lajos 880
 Csibe Id. Littkei Erzsébet
 Csiky Gergely 640
 Csinszka Id. Boncza Berta
 Csók István 963
 Csokonai Vitéz Mihály 19, 26, 90,
 98, 99, 100, 160, 202, 458,
 462–466, 470, 479, 481, 483,
 650, 653, 654, 655, 691, 714
 Csoma Jenő 608
 Csontos Gábor 325, 338, 339,
 340, 342
 Csontos Vilmos 714
 Csontváry Kosztka Tivadar 188
 Csoóri Sándor 147, 360, 362
 Csorba Géza 609
 Csorba Győző 186
 Csukás István 327, 328, 329, 342,
 371
 Csurka István 711, 812, 813
 Csűry Bálint 860

 Dán Róbert 212
 Dáné Tibor 342
 Dániel Anna 327, 330, 331, 342
 Dannunzio, Gabriele 526, 527,
 545, 932
 Dante, Alighieri 266
 Darkó István 477

- Darvas József 444, 447, 448, 644,
 659, 961, 979
 Daudet, Alphonse 544
 Dávid Antal 342
 Dávid Csaba 342
 Dávid Ferenc 120
 Dávidházi Péter 270–301
 Davidov, Jurij 698–703
 Dayka Gábor 163
 Deák Farkas 771, 776, 778
 Deák Ferenc 27
 Deák Imre 513
 Debussy, Claude 537
 Decsi Gáspár 120, 127
 Decsi János 779
 Defoe, Daniel 339, 458
 Degré Alajos 136
 Deidrich, Georg 308
 Demény János 586–607, 923
 Demény János id. ld. Vejja János
 Demény Lajos 211
 Demény Ottó 327, 330, 342
 Demeter Tibor 725
 Demkó Kálmán 778
 Dénes Sándor 681
 Dénes Zsófia 905
 Dénko ld. Hajdú Dénes
 Dérer 208
 Derham 93, 94, 95
 Dernshwamm János 211
 Déry Tibor 72, 152, 189, 348,
 629, 687–691, 813
 Descartes, René 128, 129, 457
 Dési Márton 133
 Devecseri Gábor 64, 147
 Dezsényi Béla 210, 212
 Dezsényi Szemző Piroska 210–
 212
 Dézsi Lajos 778, 780
 Dienes László 574
 Diocletianus császár 226
 Diószeghy András 135
 Diószegi András 177, 990
 Disraeli, Benjamin 520
 Divéky Adorján 715
 Dixon, Alan 147
 Dobsa Lajos 135–144, 866–877
 Dolmányos István 505
 Domanovszky Sándor 21
 Dombi Erzsébet, P. 167, 168
 Domonkos Lajos 461
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics
 326, 728
 Dózsa György 127
 Döbrentei Gábor 92, 416, 419,
 420
 Dörnyei Sándor 211
 Drabik, Nicolaus 459
 Dsida Jenő 608
 Duba Gyula 714
 Dudás Gyula 778
 Dugonits András 22
 Dutka Ákos 679, 680, 681
 Eble Gábor, dr. 785
 Eckhardt Ferenc 778
 Eckhardt Sándor 81
 Eco, Umberto 365
 Éder Lujza 144
 Egressy Gábor 38, 136
 Egri Lukács 122
 Egri Péter 687–691
 Egri Viktor 714
 Egry József 185, 187
 Ehrenburg, Ilja 630
 Ék Sándor 788
 Eliot, T. S. 299
 Élő Gabriella 135
 Eluard, Paul 887
 Emőd Tamás 680, 681
 Endrődy Kajetán, gr. 425
 Engel Géza 454
 Engel, J. Ch. 460
 Engel Lajos 372, 377

- Engel Mórné, Eisenstädter Mária 378
 Engel Sándor, dr. 374, 383
 Engel Vilmos 372–384
 Engel Vilmosné 376, 380, 382, 384
 Engels Friedrich 519, 979, 981, 982
 Eőssi András 212
 Eötvös József 71, 437, 438, 642
 Erasmus, Rotterdami 128, 130, 456
 Erdei Ferenc 444, 961, 963, 979, 981
 Erdei Iván 488
 Erdélyi Ilona, T. 143
 Erdélyi János 143, 272, 274, 276, 278, 283, 457
 Erdélyi József 70, 609, 872
 Erdélyi Sándor, dr. 485
 Erikson, E. H. 746
 Erki Edit 485
 Esze Tamás 124
 Eszéki Imre 122
 Eszterházy Miklós 776, 784
 Exenberger, Herbert 212
- Fábián Gábor 20, 26
 Fábri Anna 231
 Fábry Zoltán 572–582
 Faith Ágoston 682
 Faludi Ferenc 97, 98, 99, 100, 163, 661, 849–865
 Falus Róber 182
 Fándli, J. 720
 Farkas Árpád 447
 Farkas István 576
 Faulkner, W. 728
 Fáy András 31
 Fazekas László 342
 Fazakes Mihály 162, 650, 653
 Fehér Ferenc 337, 338, 342, 535
- Fehér Lajos 979
 Fehér Tibor 342
 Féja Géza 59, 399, 413, 441–448, 608, 724
 Fejér István 58
 Fejes István 281, 288
 Fekete György, dr. 854, 858
 Fekete Gyula 377
 Fekte Sándor 182, 478, 479, 668
 Felsőbüki Nagy Pál 510, 511
 Fénelon, Fr. 93, 459, 461
 Fényes Elek 429, 778
 Fényes Samu 179
 Fenyő László 260
 Fenyő Miksa 903, 904
 Ferenc, I. 503
 Ferenc József 522, 523
 Ferenczi Sándor 246
 Ferenczi Zoltán 775
 Ferenczi Zsizi, Sz. 624
 Ferrero, Sergio 226
 Fessler, I. A. 460
 Feszty Árpád 200
 Figedy-Fichtner Sándor 381
 Fifi I. Radnóti Miklósné
 Finta Zoltán 622
 Fischer Ervinné Szalay Stefánia 593
 Fitos Vilmos 980–981, 982
 Flaubert, Gustave 222
 Fodor Adrienne 211
 Fodor András 185, 187
 Fodor József 189, 248–269
 Fodor Sándor 342
 Forgách Ferenc 779
 Forgách Mihály 308
 Forgács Antal 189, 260
 Forgács László 809
 Földes Anna 478, 484
 Földes István 632
 Földes Péter 342

- Földes Sándor 573, 574, 576, 577, 578, 580
 Földi János 465, 653
 Fraknoi Vilmos 391, 392, 771
 France, Anatole 553
 Frankel Leó 212
 Franklin, Benjamin 95
 Freiligrath, Ferdinand 453
 Freud, Jones 626, 627
 Freud, Sigmund 246, 753
 Fried István 712–715
 Friedrich István 490
 Fronius Mihály 87
 Frölich Dávid 312, 313
 Fügedi Erik 302
 Fühmann, Franz 449, 450
 Fülep Lajos 187
 Füst Milán 72, 146, 149, 152, 162, 221, 450
 Gaál Gábor 261, 263, 574, 655, 656
 Gaál Gaszton 395
 Gaál Jenő 191
 Gaál László 463
 Gaál Mózes 911
 Gábor Andor 924, 990
 Gál István 184, 627–635, 906–923
 Galabárdi Zoltán 327, 328, 342
 Gáldi László 722
 Galgóczi Erzsébet 656, 812
 Galilei, Galileo 99, 863
 Gallienus császár 226
 Garai Gábor 149, 151, 656, 694
 Garai Ilus ld. Engel Vilmosné
 Garai Izsó 375
 Garami Ernő 787
 Garay János 114, 154
 Garbai Sándor 787, 808
 Gard, Roger Martin du 728
 Gárdonyi Géza 213, 223, 471–474
 Gáspár Endre 179
 Gáspár Imre 433, 434
 Gassner, John 527
 Gelléri Andor Endre 164, 691
 Geréb László 91, 135, 137, 866
 Gerencsér Zsigmond 485
 Gergely József 916
 Gergely Mária 342
 Gergely Pál 389–393, 608–624
 Gergely Sándor 630
 Gesszen, A. I. 483
 Gide, André 261, 552
 Gindely Antal 774
 Gion Nándor 339, 340, 341, 342, 447
 Glaeser, Ernst 630
 Glembay Károly 136
 Goethe, Johann Wolfgang von 469, 530, 569, 571, 654, 688, 879
 Gogolák, L. 722
 Goldziher Ignác 778
 Gombocz Zoltán 632
 Gombos Gyula 975
 Gondos Ernő 191–198
 Gordon Etel 214
 Gorkij, Maxim 577, 630, 979
 Gozdsu Elek 674
 Göröcsöni Ambrus 127
 Görgey Gábor 364
 Görög Demeter 212
 Görög Ili 62
 Görög Lajosné 904
 Görömbei András 573, 580
 Gracza János 376, 378
 Gramada, Livia 212
 Grandpierre Lajos 325, 342
 Grassalkovich Antal 504
 Graves, Robert 147
 Greguss Ágost 296
 Grezsa Ferenc 678
 Gróh Gáspár 980
 Gróh István 629

- Gróh Lajos 629
 Guevara, Antonio de 79
 Gulácsy Irén 225
 Gulyás Pál 410
 Gunde László 59
 Gunther, John 208
 Gutzkow, K. 88
 Gvadányi József 285, 295, 714

 Gyalmos János 632
 Gyenis Vilmos 465, 660–663
 Gyergyai Albert 65, 152, 797, 798
 Gyertyán Ervin 347
 Gyivicsán Anna 718–722
 Gyöngyösi István 93, 163, 274, 279, 661
 Györe Imre 368, 369
 Győrffy István 779
 Győrffy Miklós 489
 Győrffy Sándor 979–980, 984
 György, IV. 503
 György Lajos 583, 614
 Györki Imre 399
 Győry Dezső 477, 609
 Gyulafi Lestár 303, 304, 311
 Gyulai István 122
 Gyulai Pál 25, 27, 32, 34, 120, 160, 183, 469, 513, 514, 523, 724, 976
 Gyulay Pál 309
 Gyurkovics Tibor 339, 812, 814, 815
 Gyúró Imre 485

 Haan Lajos 719
 Hahn, Karl-Heinz 488
 Hajdú Dénes 608, 619, 620, 621, 623
 Hajnal Anna 356, 357
 Hajnal István 778
 Hajnalné-Németh Valéria 488

 Hajós Edit 539
 Halasi Mária 327, 330, 332, 342
 Halász Gábor 627, 634, 674, 675, 676
 Halász László 231–247, 486, 494, 744–766
 Halász Miklós 626
 Halici, Mihai 534
 Haller Gábor 303, 304, 307, 310
 Haller László 92, 93, 94, 461
 Handke, P. 88
 Hankiss Elemér 232, 281, 703–706
 Hányoki Losontzi István 460
 Haraszi Emil 536
 Hargittay Emil 488
 Harkins, W. E. 722
 Harmos Sándor 584
 Hárs László 325, 338, 343, 637
 Harsányi István 411
 Harsányi Kálmán 982
 Harsányi Zsolt 56
 Hartmann János 612
 Hatvany Lajos 110, 251, 254, 473, 831
 Haubrich József 808
 Hauptmann, Gerhart 526, 528, 529
 Hebbel, Friedrich 526, 531
 Hédervári Péter 343
 Hegedüs 'Andor 689
 Hegedüs András 979
 Hegedüs Géza 135, 161–165, 343, 637–648
 Hegedüs Lóránt 611, 988
 Hegedüs Nándor 680
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 281, 700
 Hegyaljai Kiss Géza 769
 Heine, Heinrich 469
 Heinrich Gusztáv 391, 583
 Heller Ödön 221, 222

- Heltai Gáspár 119, 120, 123, 124,
 126, 127, 661, 662, 779
 Heltai Jenő 163, 924, 925, 929,
 933
 Hemingway, Ernest 67
 Henszlmann Imre 38, 154
 Hentzner, Paul 313
 Herczeg Ferenc 71, 72, 178, 215
 Hermann István 281
 Hermlin, Stephan 450
 Hevenes Gábor 212, 460
 Hevesi András 64, 67, 189
 Hevesi Sándor 916
 Hídvégi Mikó Ferenc 777, 779
 Hiller István 631
 Hitler, Adolf 62, 625, 631
 Hlatky Endre 682
 Hodinka Antal 779
 Hoffman, E. T. A. 531
 Hofmannstahl, Hugo von 526
 Holics Janka 741
 Hóman Bálint 779, 784
 Homérosz 92, 127, 259, 269
 Homonnay György 775
 Hont Ferenc 61, 62, 63
 Hopp Lajos 3, 4, 6
 Horányi Elek 585, 586
 Horatius, Flaccus Quintus 23,
 10–108, 182
 Horthy Miklós 77, 178, 797
 Horvát József 584
 Horváth András 425
 Horváth Elek 425, 426, 427
 Horváth János 28, 32, 34, 66,
 152, 156, 157, 178, 440, 465,
 473, 485, 487, 632, 856, 859
 Horváth Károly 19, 21, 22, 27
 Horváth Mihály 769
 Horváth Zoltán 65
 Hölvényi György 212
 Hubay Miklós 812, 823
 Hubay, Victor 504
 Hunyadi Demeter 120
 Hunyadi Ferenc 303, 308
 Hunyadi Mátyás 119, 121, 126,
 127, 659
 Huszár Károly László 428
 Huszár Tibor 746
 Huszti György 306
 Huxley, Aldous 75
 Huxley, Julian 75
 Ibsen, Henrik 176
 Ignác Rózsa 403
 Ignotus 219, 625–627, 674, 904
 Ilia Mihály 682
 Illés Béla 173, 646, 990
 Illés Endre 189, 227, 411, 446
 Illés Ilona 202
 Illés László 202
 Illés Sándor 343
 Illésházy István 775, 779
 Illyés Gyula 59, 63, 70, 145, 146,
 148, 149, 150, 186, 189, 199,
 254, 347, 348, 359, 360, 399,
 400, 401, 402, 403, 405, 406,
 411, 412, 413, 414, 527, 578,
 629, 631, 656, 657, 659, 691,
 714, 882, 961, 963
 Illyés Katalin 104
 Ilosvay Krisztina 465
 Imre király 584
 Imre Kálmán, dr. 612
 Imreffyné Török Kata 775
 Indig Ottó 678–683
 Iorga 133
 Ipolyi Arnold 779
 Istrati, Panait 630
 Jackson, Edward 625
 Jacobus Chios Paleologus 79
 Jakab Elek 779
 Jákó Károly 90
 James, Henry 728

- Jancsó Béla 620, 622
 Jankovich Ferenc 184, 403
 Jankulov, Borislav 171, 172
 János Zsigmond 121
 Janus Pannonius 127, 162, 308,
 657, 659, 661, 662
 Jaroszevska, B. 715
 Jászai Mari 39, 674
 Jászi Oszkár 384, 968, 989
 Jékely Zoltán 354, 355, 489
 Johnson, Ben 312
 Jókai Mór 41, 52, 71, 72, 139,
 144, 160, 200, 201, 222, 273,
 295, 480, 714, 724, 725, 730,
 741, 870, 932
 Jósika Miklós 71, 642
 Joyce, James 72, 728
 József Attila 69, 70, 103, 107,
 146, 163, 178–181, 200, 201,
 250, 254, 261, 336, 371, 450,
 454, 578, 627, 631, 659, 685,
 686, 690, 737, 831, 883, 887,
 979, 990
 Juhász Ferenc 145, 146, 152,
 347, 348, 350, 351, 352, 360,
 882, 990
 Juhász Géza 462–466, 653, 654
 Juhász Gyula 101–108, 182, 214,
 248, 609, 658, 678–683
 Juhász Izabella 462
 Julow Viktor 464, 465, 649–655
 Jung, Carl Gustav 65
 Justh Zsigmond 166, 673–678
 Justus György 629
 Justus Lipsius 308, 456
 Jünger, Ernst 964

 Kabdebó Lóránt 201
 Kacsó Sándor 610, 621, 622, 624
 Kadosa Pál 629
 Kaffka Margit 168
 Kafka, Franz 244, 728

 Kahlau, Heinz 450
 Kakas István 305
 Kalász Márton 149
 Kálmáncsehi Sánta Márton 123
 Kálnoky László 353, 354, 357
 Kant, Immanuel 654
 Kántor Zsuzsa 330, 331, 343
 Kanyar József 416, 419
 Kaposi Juhász Sámuel 134
 Kaposy József 916
 Kaprinai István 212
 Karambin, N. M. 87
 Kárász József 325, 343
 Karácson Imre 779
 Karácson Sándor 979
 Karátson András 530
 Karczag György 343
 Kardos László 182, 829–835
 Karinthy Ferenc 64
 Karinthy Frigyes 63, 148, 213,
 214, 830, 833, 836–849, 920,
 921, 924–952
 Károli Gáspár 642
 Kármán József 474, 475
 Károly, II. 459
 Károly Irén 681
 Károlyi Amy 371
 Károlyi Árpád 493, 524, 775
 Károlyi Leona 679
 Károlyi Zsuzsanna 773, 775, 781,
 783, 784
 Kárpáti Aurél 393, 926, 927, 932
 Kárpáti Béla 786–810
 Kassák Lajos 70, 146, 149, 180,
 185, 251, 551, 574, 627, 629,
 630, 689, 690, 714, 786–810,
 846, 927, 954
 Kassákné Simon Jolán 628, 787,
 791, 808
 Katona Béla 41–57, 486
 Katona István 460
 Katona József 266, 583–586

- Katona Miksáné 373
 Kazinczy Ferenc, 27, 73, 81, 82,
 87, 120, 205, 206, 418, 425,
 460, 461, 463, 474, 475, 479,
 484, 483, 573, 653, 684, 697,
 717, 919
 Kazinczy Gábor 5, 719
 Keats, John 259
 Kecskeméti Gergely 308
 Kecskés Ede 142, 515
 Kéky Lajos 612, 613
 Kelemen pápa, XIV. 862, 863
 Kelemen Béla 588
 Kemény Ádám 16
 Kemény Gábor 486, 488
 Kemény János 5, 662
 Kemény Márta, F. 477
 Kemény Zsigmond 71, 513, 520,
 525
 Kenessey Ferenc 963
 Kennedy, Margaret 75
 Kerényi Ferenc 31, 32, 65, 135–
 144, 866–877
 Kerényi Grácia 851, 856, 864
 Kerényi Frigyes 653
 Keresztury Dezső 64, 220, 406,
 412, 437, 479, 487, 960, 962,
 985
 Kertbeny Károly 716
 Kertész Ákos 174, 711, 813, 816,
 826
 Kertész Erzsébet 343
 Kéry Gyula 199
 Keszi Imre 627, 632
 Kézai Simon 583–586
 Kierkegaard, Sören 469
 Király István 850, 858, 894, 895,
 953, 960–974, 982, 985, 986,
 987
 Kisch, Egon Erwin 208
 Kisfaludy Károly 20, 30, 716
 Kisfaludy Sándor 22
 Kispartti János 427
 Kispéter András 165–169, 248–
 269
 Kiss Anna 891
 Kiss Benedek 891
 Kiss Dénes 326, 343
 Kiss Ferenc 963
 Kiss István 306
 Kiss István 207–209
 Kiss József 200
 Klaniczay Tibor 449, 450, 462,
 655
 Kleist, Heinrich von 469
 Klemenits, Eugen 212
 Knapp, Bettina 536
 Koch, Johannes 457
 Kochol, V. 719, 720, 721
 Koczkás Sándor 683
 Kodály Zoltán 722, 963, 988
 Kodolányi János 162, 163, 186,
 963
 Kohn Sámuel 775
 Kókay György 84, 696
 Kolár, Jarosláv 211
 Kolb, Irene 454
 Kolinovics Gábor 460
 Kollár, Ján 720
 Kollin Ferenc 207–209
 Kolozsvári Serarius György 120
 Koltai Vidos István 425
 Koltay-Kastner Jenő 521
 Komáromi Gabriella 324–344
 Komáromi János 216
 Komjáthy Jenő 73, 183, 640,
 644, 721
 Komlós Aladár 62, 253, 255, 258,
 259, 466, 542, 627, 797
 Komlóssy Ida 144
 Komor András 65
 Kondrot, Vojtech 713
 Kopácsi Ferenc 120, 125, 127
 Korek Valéria 175–177

- Kormos István 887, 891
 Kornis György 307, 308, 309, 310
 Korniss Dezső 629
 Koroda Miklós 637–648
 Koroda Pál 433, 640, 643
 Koroda Pálné 642
 Koroknay István 75
 Kós Károly 446, 608
 Kosáry Domokos 489–525, 777
 Kossuth Ferenc 492
 Kossuth Lajos 492, 496, 507, 511, 512, 513, 514, 516, 517, 520, 873
 Kosztolányi Dezső 63, 70, 71, 168, 182, 214, 215, 221, 254, 391, 392, 479, 530, 542, 562, 563, 565, 568, 570, 608, 703, 840, 846, 912, 916–923, 924, 926, 929
 Kovács Endre 715
 Kovács Győző 573, 580
 Kovács János 580
 Kovács József László 202
 Kovács Sándor Iván 302–324, 655–659
 Kovács Sándor, V. 660–663, 725
 Kovácsné Ónodi Irén 488
 Kovacsóczy Farkas 304, 309, 455, 456
 Kovalovszky Miklós 679
 Kozma Andor 183
 Kozma Miklós 399
 Kozocsa Ildikó, B. 199
 Kozocsa Sándor 199, 236, 237, 674, 675
 Kőhegyi Lajos 381
 Köhler, Hartmut 545
 Kölcsey Ferenc 20, 27, 417, 468
 Köpeczi Béla 79–89, 455–462, 487
 Körner Éva 798
 Körner, Theodor 453
 Kőszegi Imre 343
 Kővári László 779
 Krajcsovics Márton 628, 629, 631
 Krajkó András 488
 Krašicki, Ignacy 84
 Krauss, Gertrud 787
 Krejčí, Karel 719
 Krisztobulosz 779
 Krofta 208
 Kronstein Gábor 191–198
 Kroó András 462–466
 Kroó György 534, 536, 537, 538
 Krúdy Gyula 41–57, 214, 231–247, 485, 486, 647, 932
 Krúdy Zsuzsa 234, 238, 241, 244, 246
 Kubinszky Mihály 501
 Kubinyi Miklós 774
 Kukorelly Béla 588, 594, 596, 599, 603
 Kulcsár Péter 127, 313
 Kulin Katalin 486
 Kun Béla 628, 798, 799, 803, 808
 Kún Intván 316, 318
 Kun Miklós 63
 Kurucz Imre 488
 Laborfalvy Róza 39, 480, 481
 Lackóné Kiss Ibolya 682
 Laczkó András 184–188, 477–484
 Laczkó Géza 764, 963
 Laczkovits János 461
 Ladányi Mihály 149, 368, 369, 881, 882, 887, 891
 Lahontan, 79
 Lajos, XIV. 460
 Lakatos István 851, 856, 857, 860
 Lamartine, Alphonse de 137, 140
 Láng István 487

- Lanson, G. 80
 Lányi Piroska 330, 343
 Lasquin, Madame 894, 905
 Lasswell, Harold 709, 710
 László János 144
 Lázár Ervin 185
 Lázár István 488
 Lázár János 7
 Lawrence, T. E. 75
 Leclerc, Jean 459
 Léda ld. Brüll Adél
 Legrand, Ph. E. 850, 581, 862
 Lefebvre, Henri 457
 Lehotay Árpád 963
 Leibnitz, G. W. 93, 458
 Lenau, Nikolaus 469
 Lencsés György 211
 Lengyel Dénes 480, 692–695
 Lengyel József 179
 Lengyel Menyhért 529
 Lenin, V. I. 519, 630, 639, 645, 981, 982
 Lermontov, Mihail Jurjevics 285
 Lesznai Anna 540, 626
 Levendel Júlia 178–181
 Links Arthur 625
 Lippus Brandolinus 456
 Lisle, Leconte de 917
 Liszt Ferenc 717
 Littkei Erzsébet 741
 Livius, Titus 127
 Lombroso, Cesare 588
 Londesz Elek 622
 Lorántffy Zsuzsanna 5
 Losonczi Ágnes 706
 Lotman, J. 86
 Lotz Károly 213
 Lovass Gyula 188
 Lovászy Károly 925
 Lőkös István 169–173
 Lőrincz L. László 343
 Lőrinczy Huba 466–471, 486
 Löwenstein Arnold 894–902, 903–906
 Löwenstein Arnoldné 894–902, 903–906
 Löwey Balázs 666
 Lukač, E. B. 713, 714
 Lucas Cracerus Bistriciensis 120
 Lukács György 28, 69, 70, 72, 73, 154, 158, 164, 449, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 538, 539, 541, 546, 553, 630, 691, 709, 711
 Lukács István 90
 Lukács Margit 963
 Lukácsy Sándor 136, 137, 140, 143, 512
 Lukinich Imre 309, 774, 779
 Lunacsarszkij, A. V. 630
 Luly, John 312
 Macbeth, George 147
 Machiavelli, Niccolo 456
 Madách Imre 163, 205, 275, 282, 427–432, 927
 Madariaga, Salvador 982
 Mádl Antal 449, 487
 Maeterlinck, Maurice 526, 527, 528, 529, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 539, 541
 Magyar Elek 394
 Magyar Katalin 326, 343
 Magyar István 775
 Mahler, Gustav 469
 Mahrholz 630
 Mailáth János 716
 Maior Petru 461
 Majakovszkij, V. V. 887
 Majláth Béla 490, 491
 Makkai Ernő 779
 Makkai Sándor 608, 611, 617, 783, 963
 Makogonyenko, G. 86

- Makra Sándor 343
 Mallarmé, Stéphane 469, 530, 531
 Maller Sándor 404–414
 Mályusz Elemér 493, 504
 Mályuszné Császár Edit 21, 724
 Mándi Ildikó, F. 488
 Mándy Iván 336, 339
 Mann, Thomas 175, 449, 728, 737, 986
 Mányi Nagy László 343
 Márai Sándor 68, 72, 75
 Marcus Aurelius 79
 Marcuse, Herbert 711, 712
 Marczali Henrik 775, 779
 Márki Sándor 771
 Márkos András 15
 Markovics Györgyi 211
 Márkus László 916
 Marlowe, Ch. 312
 Marsall László 365
 Martinkó András 136, 200, 667–673, 880, 980, 984
 Martinovics Ignác 461, 644
 Márton Jenő 863
 Márton Klára 330, 339, 343
 Martonné Homok Erzsébet 325, 343
 Martonosi Mihály 132
 Martyn Ferenc 186
 Marx, Karl 456, 469, 519, 630, 639, 979
 Matheika János 181
 Matl, J. 722
 Mátrai László 632, 633
 Mátyás Ernő 408, 410
 Mátyás Sándor 406, 411
 Maurras 964
 Maximianus 226
 Mécs László 574, 963
 Medgyaszay Vilma 61, 608
 Medgyessy Ferenc 963
 Medve Miklós 904
 Megay László 325, 339, 343
 Méhes György 343
 Mehring, Franz 630
 Melich János 588
 Melinda 583–586
 Méliusz József 261, 262, 266, 798
 Mérei Sándor 425
 Merényi Lajos 779
 Merényi Oszkár 415–427, 878–880
 Mészáros Zoltán 627–637
 Meszlényi Lajos 436
 Mészöly Miklós 174, 325, 331, 339
 Metternich, K. L. von 505, 520
 Metzner László 63
 Mezei András 325, 328, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 343, 371
 Mezei József 466, 470
 Mezei Márta 486, 864
 Mezey László 210–12
 Michaud, Guy 541
 Michelangelo, Buonarrotti 641
 Mickiewicz, Adam 717
 Mihály László 622, 623
 Mike Sándor 318, 322, 774, 777
 Mikes Kelemen 205, 661, 859
 Mikes Lajos 249, 251, 257, 260, 896
 Miklós Andor 771
 Miklós Pál 201
 Miklós Róbert 202
 Miklósvári Sebe Miklós 132
 Mikszáth Kálmán 41–57, 71, 172, 176, 213, 216, 433–436, 640, 725
 Milosevics Péter 485
 Milton, John 266
 Mirnics Zsuzsa 330, 331, 343
 Miskeyné Róna Judit 488

- Miskolczi Puah Pál 120
 Miszoglád Gábor 173–175, 485
 Misztótfalusi Kis Miklós 132, 134, 661, 778
 Mitchell, Margaret 191
 Mitrovics Gyula 285
 Moldova György 173, 175
 Molière, J. B. 861, 936
 Molnár Ferenc 72, 529, 924, 925
 Molnár Gergely 461
 Molnár Gyula 343
 Molnár János 95, 96
 Montesquieu, Charles de Secondat 81
 Móra Ferenc 213–230, 484
 Móra István 218, 372–384
 Móra Panka 373
 Móré Imre dr. 112–113
 Morel, J. 80
 Morelly 457
 Morgan, Edwin 147
 Morgan, Charles 75
 Móricz Bálint 731
 Móricz Gyöngyi 768
 Móricz István 753
 Móricz Lili 758
 Móricz Miklós 731
 Móricz Virág 117, 485, 764, 767, 768, 771, 772, 776, 781
 Móricz Zsigmond 63, 113, 117, 152, 186, 201, 213, 215, 216, 218, 224, 326, 384, 391, 401, 402, 403, 404, 445, 473, 578, 608, 642, 725, 727–743, 744–766, 767–785, 906–916, 963, 972, 979
 Mornet, D. 80
 Murvai Olga 167
 Musil, Robert 326
 Mussolini, Benito 641, 815
 Müller, Adam 504
 Nadányi Zoltán 682
 Nádass József 629
 Nadványi Mihály 309
 Nagy Andor 376, 378
 Nagy Barna 408
 Nagy Béla, dr. 623
 Nagy Endre 61
 Nagy Gáspár 891
 Nagy György 979
 Nagy István festő 613
 Nagy István író 979
 Nagy István 399
 Nagy Katalin 330, 343
 Nagy Lajos 162, 214, 656
 Nagy László 145, 146, 147, 352, 360, 563, 887, 891, 892
 Nagy Lőrinc 690
 Nagy Magda, K. 681
 Nagy Miklós 481, 486, 487, 715–718, 723–724
 Nagy Péter 68, 220, 548–559, 587, 590, 727–743, 751, 767, 770, 771, 953–960, 964, 965, 966, 967, 975, 982–988
 Nagy Piroska 629
 Nagy Sándor, E. 465, 471–474
 Nagy Szabó Ferenc 777
 Nagybaconi Nagy Vilmos 963
 Napoleon, Bonaparte 654, 717
 Napóleon, II, 74
 Négyesy László 611
 Nemes István 486
 Nemes Nagy Ágnes 147, 148, 150
 Nemeskürty István 449, 658
 Németh Andor 65, 691
 Németh G. Béla 97, 272, 282, 297, 298, 449, 487, 862
 Németh Gyula 779
 Németh Lajos 486
 Németh László 11, 14, 187, 189, 402, 404–414, 578, 627, 633, 634, 691, 835, 963, 978, 979

- Németh S. Katalin 3–17
 Neugeboren Emil 779
 Nietzsche, Friedrich 552, 701
 Noble, Eustach Le 459, 460
 Norsa, Immanuel 211
 Novalis, F. L. von Hardenberg 531
 Novotny S. Alfonz 681
 Nowak, Jerzy 715
 Nyakas Szilárd 487
 Nyáry Krisztina 784, 785
 Nyéki Vörös Mátyás 664
 Nyilas Márta 91
 Nyiresy Tichy Kálmán 476
 Nyirő József 608, 620, 624, 981

 Obernyik Károly 137, 871, 873, 877
 Ognyev, Nyikolaj 630
 Oláh György 620
 Olasz Péter 682
 Olbracht, Ivan 208
 Olt Károly 629
 Oltványi Ambrus 489, 696
 O'Neill, Eugene Gladstone 711
 Oravec Imre 363
 Orbán Ottó 147
 Orbán pápa 323
 Orczy Lőrinc 85, 98, 714
 Ordas Iván 343
 Orosz László 449, 583–586
 Országh-Hviezdoslav, Pavel 171, 718, 721
 Ortega Y Gasset, José 702, 982–983
 Ortutay Gyula 498, 634, 637
 Ortutay István 372, 377, 378, 380, 383
 Ostogorsky, G. 504
 Osterloch, Karl-Heinz 84
 Osvát Ernő 257, 473, 732
 Otlík Géza 189, 841

 Ovidius, Naso Publius 90, 92, 102, 103
 Ozorai István 122

 Ökrös Lászlóné 201
 Örkény István 812, 824
 Örley István 189
 Ötvös Péter 488

 Paksi Mihály 120, 123, 127
 Palasovszky Ödön 358, 359
 Pálffy Albert 136
 Palló Imre 608, 963
 Palma Ferenc 460
 Pálmai Kálmán 488, 683, 990
 Pálóczi Horváth György 75
 Pálóczi Horváth János 307, 309, 310, 311, 323
 Pálos Frigyes 428, 432
 Panaitescu, 133
 Pándi Pál 20, 135, 486, 496, 529, 683, 866–877
 Pápai Páriz Ferenc 132, 133, 134, 662, 778
 Parancs János 202, 364
 Pareto, Vilfredo 964
 Páskándi Géza 486, 812, 819
 Passuth László 191
 Paszternak, B. L. 887
 Pataki Apollónia 409, 410
 Pataki Tóth István 133
 Pauler Ákos 491
 Paulini Béla 929
 Paulusz Ákos 476
 Payr Sándor 666
 Pázmány Péter 661, 662, 776
 Péchi János 120, 126
 Péchi Simon 777
 Pécsváradi Gábor 306
 Peguy, Charles 970
 Pelle János 682
 Péntek Imre 892

- Perkovácz Bódog 501
 Perrault, Charles 534
 Péry Ignác 22
 Pesti Gábor 661, 662
 Pesti János 120
 Péter András 65
 Péter Gábor 77
 Péter László 101–108, 135, 198–
 203, 214, 372–384, 678–683
 Peterdi Andor 926
 Péterfy Jenő 491
 Pethes Iván 201
 Petőfi Sándor 70, 136, 137, 141,
 152, 160, 187, 199, 200, 205,
 251, 257, 272, 273, 286, 387,
 433, 436, 453, 461, 474, 475,
 476, 478, 650, 653, 667–673,
 716, 725, 876
 Petrarca, Francesco 456, 657
 Petri György 146, 363, 884
 Petrik Géza 212
 Petrovič, Veljko 172
 Petrovác István 330, 343
 Petróczy Kata Szidónia 5
 Pevsner, Naum 469
 Peyer Károly 399
 Piaget, J. 750
 Picasso, Pablo 702
 Pilinszky János 145, 146, 352,
 694
 Pinkus, Theo 527
 Pintér Ferenc 179
 Pintér Jenő 988
 Pirandello, Luigi 176, 702
 Pischel, Joseph 449–455
 Pissarro, Lucien 571
 Pišút, Milan 719
 Pius VI. pápa 854, 863
 Plätz Rudolf 61
 Pluche abbé 95, 96
 Plutharkhosz 863
 Podhraczký József 585
 Pogány Gábor 202
 Pogány József 808
 Polignac, Melchior 674
 Polónyi Géza 680
 Pomogáts Béla 173–175, 683–
 687
 Pongrácz Béla 433
 Poniatowski, Stanisław August
 717
 Popovič, Mita 171, 172
 Pór Antal 584
 Pósa Lajos 218
 Pósaaházi János 457
 Pottenstein, Ulrich von 210
 Powys, John Chowper 964
 Pozdneev, A. 86
 Pray György 212, 460
 Prohászka Ottokár 588, 964, 982
 Proust, Marcel 65, 175, 689
 Pröhle Jenő 485
 Pruner, F. 80
 Pulszky Ferenc 520
 Puskin, Alekszandr Szergejevics
 483
 Rába György 713
 Rác Olivér 714
 Rác Pál 577
 Ráday Eszter 6, 8
 Ráday Gedeon 97, 143, 872
 Ráday Pál 8, 163, 459, 460
 Radnóti Miklós 62, 63, 70, 73,
 75, 77, 78, 146, 152, 153,
 189, 202, 205, 450, 454, 659,
 683–687, 865, 981, 990
 Radnóti Miklósné 63, 686
 Radó Aladár 926
 Radvánszky Béla 776, 777
 Raffai Sarolta 812, 820
 Rajk László 627, 629, 979
 Rajniss Ferenc 399

- Rákóczi Ferenc, II. 117, 134, 456, 458, 459, 460, 461, 644, 657, 664
- Rákóczi György, I. 782
- Rákóczi György, II. 5, 309
- Rákosi Jenő 218
- Ransom, J. C. 280, 281, 283, 285, 286
- Raupach, E. S. B. 33
- Rebreanu, Liviu 171
- Rechtne Bauer Zsófia 681
- Rédey Tivadar 873
- Reed, John 66
- Reid, Thomas 677
- Rejtő István 435
- Rejtő Jenő 191
- Remarque, Erich Maria 630
- Reményik Sándor 608, 611, 612
- Renan, Ernest 544
- Révai József 263, 496, 510, 511
- Révai Miklós 86, 853, 854, 856
- Révérend, Dominique 458
- Révész Béla 788
- Reviczky Gyula 73, 466–471, 640, 644, 674
- Reychman, Jan 715
- Reymont, Wladislaw 743
- Réz Pál 70, 214, 542, 543, 544, 545, 687
- Richter, J. 84
- Riedl Frigyes 303
- Rigert, Guy 853
- Rigó László 201
- Rimanóczy Kálmán 682
- Rimay János 163, 324, 661
- Rimbaud, Arthur 180, 468
- Rimócziné Hamar Márta 101–108
- Rippl-Rónai József 186, 187, 674, 733
- Rizner, Ludovit Vladimir 212
- Robotos Imre 446
- Rohden, O. R. 504
- Rolland, Romain 261
- Rollin, Charles 94
- Romhányi József 343, 873
- Rónaszegi Miklós 343
- Rónay György 355, 356, 797, 799, 858
- Rónay László 188–190
- Rousseau, Jean Jacques 80, 83, 84, 87, 88, 89, 98, 202, 503
- Rózsa Ferenc 76
- Rózsa Luca 643
- Rózsa Miklós 643
- Rózsa Sándor 771
- Rozsnyai Kálmán 106, 676, 681
- Rubin László 180
- Rudnyai Gyula 963
- Ruffy Péter 203–206
- Rusvay Tibor 427–432
- Rusznay Péter 488
- Rückert, Friedrich 504
- Saint-Exupéry, Antoine de 332
- Salamon Ferenc 469, 632, 634, 775
- Salusinszky Imre 394, 395, 396, 398
- Sanders, Ivan 526–547
- Sándor Kálmán 268
- Sánta Ferenc 326
- Sappho 225
- Sára Péter 201
- Sárándi József 447
- Sarkadi Imre 174, 455, 990
- Sárközy Albert 417, 422
- Sárközy István 418, 419, 421, 425
- Sarlós Béla 139, 143
- Sárosi Gyula 719
- Sárosi Paula 904
- Sartre, Jean Paul 152
- Sárváry Anna 681

- Sauher Szidónia 904, 905
 Schedius Lajos 21
 Scheiber Sándor 211, 433–436
 Schelling, Fr. W. 699
 Schesaeus Keresztély 120, 127
 Schez Péter 90, 91, 94, 96
 Schiller, Friedrich 688, 858
 Schimmelcsik Ignác 432
 Schlegel, A. W. 271, 286, 531, 704
 Schlegel, Friedrich 503, 531
 Schmidt Bella 476
 Schmidt János 666
 Schmidt József 226
 Schmitt Jenő Henrik 381
 Schopenhauer, Arthur 700, 701
 Schönherz Zoltán 76
 Schöpflin Aladár 59, 69, 73, 75, 216, 906–923
 Schöpflin Gyula 58–78
 Schreiner, Olive 75
 Schubert Tódor 428
 Schweinitzer 77
 Schweitzer Pál 108–110, 113–118
 Scribe, Eugène 137, 877
 Semmelweis Ignác 625
 Sennyei Polyxena 425
 Sepsi Laczkó Máthé 777
 Serfőző Lajos 376
 Serjaes, Albert 581
 Shakespeare, William 25, 33, 38, 259, 266, 269, 528, 703
 Shaw, G. B. 176, 702
 Shelley, Percy Bysshe 147, 259
 Sieroszewski, Andrzej 715
 Sigray Hanna 426
 Sík Csaba 213–230
 Sík Sándor 428, 627, 634, 685
 Sillanpää, Frans Eemil 743
 Silone, Ignazio 208
 Simon Andor 609, 768
 Simon Gy. Ferenc 902, 904, 905
 Simon István 657, 659
 Simonyi Mária 741
 Sinclair, Upton 630
 Sinkó Ervin 654
 Sinko, Z. 85
 Sinkovics István 780
 Sípos Domokos 608, 615, 616
 Sípos Lajos 182–184
 Smatlák, Stanislav 720
 Smith, William Jay 145, 147
 Solt Andor 38, 723–724
 Soltész Katalin, J. 667–673
 Sólyom Jenő 419
 Sólyom Károly 427
 Somlai Péter 703–706
 Somló Károly 381
 Somlyó György 930
 Somlyó Zoltán 930
 Sommerus János 126, 127
 Somogyi Leopold 425
 Somogyi Tóth Sándor 330, 331, 332, 343
 Somssich Miklós 415, 417, 421, 423, 425, 426
 Somssich Pongrácz 415, 416, 417, 418, 423, 425
 Sonnenfels, Joseph von 84
 Soós Zoltán 369, 370
 Sorel, Georges 964
 Sós Aladár 377
 Sótér István 217, 413, 486, 487, 489, 521
 Spangár András 460
 Spielmann József 211
 Spengler, Oswald 701, 702, 964
 Spira György 507, 514, 515, 521
 Spyri, Johanna 332
 Starobinski, J. 80
 Steinacker, H. 504
 Steinbeck, John 67
 Steiner, George 537

- Steinfeld Nándor 108–112, 113–118
- Stendhal, H. B. 461, 544
- Stettner György 20, 30
- Stolte István 77
- Strauss, Richard 469, 537
- Suarez 457
- Sumonyi Zoltán 366, 367
- Sükösd Mihály 3, 11, 746
- Sütő András 447, 657, 812
- Synge, John Millington 528
- Szabédi László 413
- Szabó Dénes 667–673
- Szabó Dezső 163, 441, 548–559, 586–607, 609, 618, 622, 808, 923, 953–989
- Szabó Ervin 492, 495, 630
- Szabó Ferenc 218
- Szabó György 309
- Szabó György, B. 171
- Szabó József 427, 428
- Szabó Judit, G. 343
- Szabó Károly 714, 779
- Szabó László, Cs. 413
- Szabó László, Z. 478, 482
- Szabó Lőrinc 147, 163, 251, 252, 253, 254, 258, 268, 393, 398, 563, 609, 691, 796, 797, 799, 800, 831, 839, 846, 963
- Szabó Mária 624
- Szabó Pál 162, 445, 961, 963
- Szabó T. Attila 665, 666
- Szabó Zoltán 165, 408, 410
- Szabolcsi Bence 988
- Szabolcsi Miklós 178–181, 182, 487, 534, 953, 988–989
- Szabolcska Mihály 674
- Szádeczky Kardoss Lajos 3, 776, 780
- Szalai Imre 61
- Szalai Károly 214
- Szalai Sándor, Z. 471–474
- Szálasi Ferenc 399
- Szalatnai Rezső 101, 102, 103, 104, 678, 679, 681
- Szalay József 383
- Szalay József 775
- Szalay Károly 924, 925, 926, 927
- Szalay László 458, 774, 776
- Szalay Lenke 343
- Szamosközy István 303, 304, 777
- Szamuely László 808
- Szamuely Tibor 808
- Szántó Tibor 186, 339
- Szapolyai János 123
- Szarvas Gábor 171
- Szász Ferenc 487
- Szász Gerő 279, 280, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 295
- Szász Imre 213, 930
- Szász Károly, id. 275, 278, 279, 288, 290, 294, 391, 617
- Szász Károly, ifj. 611, 617
- Szathmári Pap János 128, 129
- Szathmárnémeti Sámuel 129, 130
- Szathmáry Károly, P. 780
- Szathmáry Lajos 408
- Szaunder József 91, 96, 100, 465, 852, 855
- Szaunder Lajos 3
- Széchenyi Ferenc 418, 504
- Széchenyi István 27, 187, 418, 485, 489–525
- Széchy Károly 780
- Szegedi Gergely 123
- Szegedi Kiss István 769
- Szegedy-Maszák Mihály 298, 299, 486, 880
- Szeghalmy József 588
- Székabonyi Angyal Lajos 429
- Székely Aladár 899
- Székely Bertalan 213
- Szekeres László 870

- Szekfü Gyula 262, 492, 495, 504,
 509, 518, 519, 775, 778, 779,
 780, 781, 782, 783, 784, 964
 Széles Klára 271, 466–471
 Szeli István 169–173
 Szemere Pál 163, 218
 Szenci Molnár Albert 94, 304,
 323, 655, 657, 661, 777
 Szenes Lajos 209
 Szeniczai Bárány György 66
 Szentimrei-Kovács Jenő 608, 609,
 612, 613, 615, 616, 618, 620,
 621, 624
 Szentkúthy Miklós 189
 Szentpétery Zsigmond 143, 144
 Szentsei György 663–667
 Szép Ernő 163, 542, 543, 547,
 560–572, 688, 842, 929
 Szép Zoltán 201
 Szepessy Tibor 224, 226
 Szepsi Csombor Márton 302, 308,
 313, 323
 Szerb Antal 65, 66, 162, 164,
 485, 529
 Szerdahelyi István 157, 707–712
 Szerémi György 779
 Szerző Árpádné 488
 Szigeti József 873, 877
 Szigeti Lajos Sándor 488
 Szigethy Gábor 486, 649–655
 Szigethy Lajos 377, 378, 379
 380
 Szigligeti Ede 870, 873
 Sziklay Ferenc 574, 577, 578
 Sziklay László 433, 474–477,
 718, 722
 Szikszai Ágricola Demeter 120
 Szikszai Fabricius Bálint 120, 122
 Szilády Áron 774, 776, 779
 Szilágyi Ákos 692, 880–893
 Szilágyi Dózsa 681
 Szilágyi Géza 164
 Szilágyi István 273
 Szilágyi Sándor 274, 772, 774,
 775, 776, 777, 780
 Szili József 281
 Szinéri 877
 Szini Gyula 929
 Szini L. Karola 211
 Szinnyi József 416
 Szmracsányi Emil 428
 Szolovjov, VI. Sz. 964
 Szomaházy István 929
 Szombathy Viktor 343
 Szomorj Dezső 72, 542, 543,
 544, 545, 546, 547, 647, 680
 Szőnyi Benjámin 94, 95
 Szörényi László 90, 91
 Sztárai Mihály 662
 Sztolovics, L. N. 707, 708
 Szumarokov, A. P. 86
 Szuromi Lajos 462, 465
 Szűcs István 859
 Svetlov, L. 86
 Takács Sándor 778, 780
 Takács Tibor 344
 Takáts Gyula 185, 415, 416, 417,
 418, 419, 420, 424
 Tamás Aladár 787
 Tamás Anna 486, 877
 Tamás István 487
 Tamás Mihály 608
 Tamás Rezső 376, 377, 378
 Tamási Áron 72, 162, 175, 402,
 608, 615, 617, 618, 619, 620,
 622, 623, 624, 963, 979, 981
 Tamkó Sirató Károly 358, 693
 Tanárky Gyula 520
 Tandori Dezső 363, 560–572,
 836–849, 891
 Táray Ferenc 963
 Tardy Lajos 302
 Tarna Andor 3, 91, 99, 861

- Tarnóc Márton 486
 Tarpataki Zsuzsanna 202
 Tasner Antal 513, 521
 Tasner Géza 522
 Taxner-Tóth Ernő 18–40, 199,
 200, 201, 202
 Tectander, Georg 305
 Técsi Mihály 132
 Técsi Zakariás 132
 Teilnkes, Hans 211
 Teknős Péter 344
 Telegdi Imre 408
 Teleki Ádám 6, 15
 Teleki József 6, 7, 8, 202
 Teleki László 6, 8, 14, 16, 418
 Teleki Mihály 5, 307, 458
 Teleki Pál 62, 307
 Teleki Sándor 6
 Temesvári Pelbárt 661
 Tersánszky Józsi Jenő 162, 691
 Tessitori Nóra 621, 622, 624
 Thaly Kálmán 282, 496, 666, 780
 Theokritosz 850, 851, 852, 856,
 861
 Thewrewk Árpád 852
 Thibaudet 988
 Thiery Árpád 185, 330, 331, 344
 Thököly István 312
 Thököly Imre 5, 455, 779
 Thury Farkas Pál 120, 127
 Thurzó Gábor 775
 Thurzó Lajos 171
 Tilkovszky Lóránt 499
 Tímár József 963
 Timon Ákos 780
 Timon Sámuel 212, 460
 Tinódi Lantos Sebestyén 661
 Tinland, F. 81
 Tinyanov, J. 888
 Tisza Domokos 288, 293
 Tisza István 954
 Tóbiás Áron 244
 Toldi Ádámné 14
 Toldy Ferenc 26, 27, 273, 420,
 716, 778, 849
 Tolnai Bálint 120
 Tolnai Gábor 108–112, 113–
 118, 485, 486, 635, 688,
 829–835, 981–982, 983, 984
 Tolnai Lajos 160, 724
 Tolnai Vilmos 493, 584
 Tolsztoj, Alekszej 728
 Tolsztoj, Lev 152, 485, 675
 Tolvaj Bertalan 712–715
 Tomka-Szászky János 461
 Tompa László 608, 609, 610, 624
 Tompa Mihály 271, 274, 437,
 439, 468, 474, 475
 Tonelli Sándor 380
 Tordai Ádám 120, 127
 Tordai Zádor János 457
 Tormay Cecil 988
 Tornai József 150
 Tota 583–586
 Tóth Aladár 988
 Tóth András 200, 210–212,
 673–678
 Tóth Árpád 147, 162, 249, 250,
 251, 258, 470, 690, 691, 834,
 911, 926
 Tóth Béla 374, 438, 439, 463
 Tóth Dezső 27, 33, 34, 152–159,
 485
 Tóth Ede 434
 Tóth Endre 288, 289, 290
 Tóth Gyula 5
 Tóth István 119–134
 Tóth József 171
 Tóth László 411
 Tóth Lőrincz 33, 39
 Tömörkény István 217, 218, 219,
 377, 381, 383, 392, 691, 730

- Törő Imre 411
 Török Endre 485
 Török Sándor 64
 Török Vica 222
 Tövösi Mátyás 122
 Tragor Ignác 427, 428, 429, 430
 Trakl, Georg 631
 Tregyiakovszkij, V. K. 461
 Trencsény-Waldapfel Imre 128, 851
 Trencsényi László 327
 Trócsányi Zsolt 211
 Turczel Lajos 474–477, 713
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 469
 Túri András 344
 Turóczi–Trostler József 100, 251, 457, 856
 Túros Endre 167, 169
 Tüköry őrnagy 59
 Tüskés Tibor 184–188, 202, 478, 480
 Tverdota György 201
 Twain, Mark 75

 Uitz Béla 788
 Ujfalussy József 539
 Ujfalvi Imre 665
 Ujlaki Lajos 113, 114, 116
 Ujszászy Kálmán 405, 407, 408
 Ujvári Erzsébet 788
 Unamuno Y Jugo, M. de 964, 983
 Ungvári Tamás 924–952
 Ungvárnémeti Tóth László 163
 Ur György 593
 Urbán Aladár 140
 Utassy József 360, 361, 362, 891

 Váci Mihály 150, 368, 658, 659
 Váczy János 97
 Vági István 178
 Vahot Imre 136, 143, 872, 873

 Vaida, Petru 133
 Vajda Endre 255
 Vajda György Mihály 487
 Vajda János 73, 160, 255, 256, 257, 266, 433, 691
 Vajda Lajos 629
 Vajda László 222
 Vajda Miklós 145, 150
 Vajda Péter 512
 Valerianus 226
 Vámbéry Ármán 780
 Vámos Miklós 326, 327
 Várady Szabolcs 146
 Varga Domokos 325, 344
 Varga Imre 666
 Varga János 136
 Varga Katalin 330, 332, 344
 Varga László 463
 Vargha Balázs 463, 856
 Vargha Kálmán 199, 546, 695, 696, 748
 Várkonyi Anikó 371
 Várkonyi Nándor 186, 187
 Váró Ferenc 780
 Vas Gereber 163
 Vas István 70, 146, 149, 150, 189, 217, 253, 256, 268, 352, 629, 684
 Vas László 60
 Vásárhelyi Miklós 695–698
 Vásárhelyi püspök 613
 Vásárhelyi Zoltán 963
 Vasvári Pál 137, 139, 140, 141
 Vaszy Viktor 963
 Vay Ádám 460
 Vay Sándor 932
 Vehe-Glirius, Mathias 212
 Vejja János 586–607, 923
 Verancsics Antal 779
 Veres Péter 162, 185, 186, 187, 407, 413, 691, 732, 961, 963, 979

- Verescsagin, V. V. 675
 Veress Endre 314, 315, 318, 323, 269
 Veress Judit 498
 Veress Miklós 146, 447, 892
 Vergilius, Publius Maro 99, 101–108, 127, 274, 277, 851, 852, 854, 856, 857, 859, 860
 Verlaine, Paul 542, 546, 917
 Verseghy Ferenc 85, 715, 716
 Vértés O. Augusztá 81
 Vértesy Jenő 135
 Veszelár Ferenc 692–695
 Vészi Endre 370
 Vészi Jolán 384, 386
 Vészi József 384
 Vészi Margit 384, 385, 386
 Vezér Erzsébet 175–177, 384–389, 895
 Vida József 288
 Vida Miklós 175
 Villon, Francois 180
 Virág Benedek 27, 160
 Vizota Gyula 493, 501
 Vitályos László 110, 902–906
 Vitányi Iván 191
 Vitéz János 661
 Vizaknai András 132
 Vizaknai Bereczk György 305, 310, 311, 312, 315
 Vizaknai Gergely 122
 Vizkelety András 210
 Voigt Vilmos 488, 538
 Voinovich Géza 436, 437, 438, 439, 440
 Voltaire, François-Marie 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 93, 639
 Vörös Imre 90–100, 485, 655–659, 849–865
 Vörösmarty Mihály 18–40, 187, 266, 461, 468, 478, 481, 482, 483, 528, 529, 542, 724
 Wacha Imre 667–673
 Wagner Károly 212
 Wagner, Michael 88
 Wagner, Richard 530, 927
 Waldapfel József 465, 586, 584
 Walter, F. 504
 Wassermann, J. 88
 Wayand Tibor 58, 59
 Wéber Antal 159–161, 486, 487, 488, 698–703
 Weber Artúr 81
 Wellek, René 271, 546
 Wells, H. G. 75
 Wenckheim Béla 437, 438, 439
 Weöres Sándor 64, 72, 145, 146, 149, 152, 189, 352, 363, 411, 887, 891, 892
 Wesselényi Miklós 508, 511, 523
 Weszprémi Juliska 465
 Wieland, Heinrich Ottó 571
 Wilamowitz-Moellendorf, U Dalricus de 850
 Wilde, Jokanaan 546
 Wilde, Oscar 526, 544
 Wimsatt 281
 Winters, Yvor 281
 Witkowski, T. 87
 Wittgenstein, Ludwig 284
 Wolf, Ch. 93
 Wolphardus, Adrianus 119, 123
 Woolf, Virginia 75
 Wordworthy, William, 259
 Yeats, William Buttler 526, 528
 Zabarella, Jacopo 457
 Zaborov, P. R. 86
 Zádor Anna 65
 Zakar Ildikó 488
 Zelk Zoltán 629, 691

Zelovich Kornél 509	Zoványi Jenő 780
Zempléni Árpád 163, 164, 218	Zrínyi Ilona 5, 258
Zichy Antal 490, 491, 500	Zrínyi Miklós 122, 124, 162, 187, 456, 459, 479, 480, 661, 662, 665, 857, 861, 863, 864
Zichy Henrik 523	
Zichy Nándor 481	
Zilahi János 120	
Zilahy Károly 724	Zsigmond László 519
Zilahy Lajos 393–404, 608, 979	Zsoldos Jenő 433
Zola, Émile 222, 732	
Zolnay Vilmos 247	

CSÁKY EDIT

Irodalom történet

1979. LXI. évf. I. szám

★

Új folyam XI. I. szám

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

A LEVÉLÍRÓ BETHLEN KATA

Bethlen Kata gazdag levelezését mindeddig nem értékelte jelentőségének megfelelően az irodalomkutatás. Az 1922-ben kiadott 227 levél¹ a beavatottak olvasmánya maradt, s a válogatott kiadás² sem emelte a levélíró Bethlen Katát a tehetségének megfelelő helyre.

Bethlen Kata levélstílusát elemezve elengedhetetlen, hogy kitekintést tegyünk a 18. századi levélstílusra és általában a levélműfaj fejlődéstörténetére. Mivel ennek részletes és beható elemzésével Hopp Lajos foglalkozott³, csupán tanulmánya alapján vázlatos összefoglalásra törekszünk, annyiban, amennyiben ez Bethlen Kata levélírói művészetéhez szükségessé válik.

Mindenekelőtt röviden ki kell térni a 18. századi levélműfaj előzményeire. Az ún. hivatalos vagy kancelláriai levélforma mereven szabályokhoz ragaszkodó hagyományokon élt tovább e században is, formuláival alig tükrözve az idő múlását, s latin nyelvűségével az anyanyelvi kultúra fejlődését nem segítette elő.

¹ *Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759.* I–II. Kísérő szóval ellátta Szádeczky Kardoss Lajos. Bp. 1922. (A továbbiakban idézett leveleknél e kiadás sorszámaira hivatkozunk.)

² *Bethlen Kata önéletírása.* Sajtó alá rend. és bev.: Sükösd Mihály. Bp. 1963.

³ Hopp Lajos: *A magyar levélműfaj történetéből.* In: *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Bp. 1974. 501–566.

A számunkra értékes levélműfaj a szűkebb magánérintkezés területén virágzott, s anyanyelvűségén kívül, a személyes eseményekről szóló tájékoztatáson túl elsősorban mint kor- és művelődéstörténeti dokumentum vált az irodalomtörténetírás számára felbecsülhetetlen forrásértékűvé. A továbbiakban a levélformának csak a misszilis változatával foglalkozunk, a külön műfajt képező és irodalmi értékelést igénylő fiktív levelezés Bethlen Katával kapcsolatban nem kerülhet szóba. A misszilis levelezés a latin levélírói hagyományokra épülve megtartotta a klasszikus levélforma felépítési szabályait.⁴ Természetesen az egyes családi kapcsolatoknak, az érintkezés sokoldalú rétegeztségének megfelelően kialakultak kisebb-nagyobb eltérések az eredeti szabályoktól, ám a levél felépítése gyakorlatilag változatlan maradt. A családiasabb levélírással rányomta bélyegét a latin nyelvű hivatalos levelezés kialakult gyakorlati formularendszere, a kifejezések automatikus átvétele hátráltatta a levélműfajban a magyar nyelvű érintkezés öntörvényű formáinak kialakulását.

A levélírók társadalmi rétegződését illetően sajátos fejlődési folyamat alakul ki a 16–18. század folyamán. A szabályokkal határolt kancelláriai levéltípus „megmagyarítói” a szűkebb udvari literátornemesség képviselői voltak, míg nem az átlagnemes számára sokáig csak az érintkezés utolsó, immár kikerülhetetlen formájává vált a levélírás. A hivatalos formulát csak a gyakorivá vált, főleg bizalmas családi körben kialakult levélváltás tette levethetővé, s alakított ki egy kissé rugalmasabb, a szabályokhoz kevésbé alkalmazkodó, hétköznapi érintkezési formát. A két korszak levélírási szokásainak jellemzésére hadd idézzük a kortárs Apor Péter dohogva kárhóztató szavait:

„Az levélírásban semmi ceremóniát nem tartottanak, mint most, mert ha alábbvaló embernek is egész árkosra nem írsz, még azt is koportában nem csinálod, vagy spanyolviasszal nem pecsételsz, megharagusznak érte; az régi embernek pedig, akármely nagy embernek írt valaki levelet.

⁴ Hopp L. i. m. 502.

egy árkosnak a negyedit egészen beírta, alig maradott egy kis tiszta papíros, mikor az levelet egyben fogták, ahová titulust írjanak . . . most az aranyos szélyű cifra papiroson egymást rágják, ezer hazugságokkal egymást mocskolják, egymásnak hízelkednek. Az akkori időben kevés keleti volt a spanyolviásznak, ostyával, közönséges viasszal, néha csak kenyérbéllel is pecsételének, senkinek gondolatjába nem ütközött, hogy apprehendálja”.⁵

A levélírás ceremóniáinak változásáról így vélekedik Cserei Mihály is⁶. De nemcsak külső formájában változott meg a levelezés a 18. század közepére. Tartalmában is oldottabbá vált, az alkalmi levélírókból gyakorlott levelezők lettek, kialakult a társadalmi érintkezés új formája, a rendszeres családi levelezés. A magyar főúri levéltudomány legjelesebb képviselői az erdélyi fejedelmek: Báthory István, Bocskai István, Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György, Kemény János, Thököly Imre. Kiemelkedő levélírói teljesítménnyel dicsekedhetnek a jelentős politikusok is, pl. Teleki Mihály és Bethlen Miklós. Az oldottabb familiáris hangú levelezésben hallatják hangjukat a főúri hölgyek is, Lorántffy Zsuzsanna, Báthory Zsófia, Bornemissza Anna, Zrínyi Ilona, Petrőczy Kata Szidónia stb. Levelezésük irodalmi értéke ritkán jelentős, közlendőikben is megmaradnak a családias pletykák, tennivalók, háztartásszervezés gondjainak szintjén, ám a legkiválóbbak, el nem tagadhatva irodalmi tehetségüket, a női lélek érzékeny rezdüléseinek papírra vetésével új árnyalatokkal gazdagítják a magyar nyelvű misszilis levéltudományt.

A levélírás divattá válása magával hozta a levelek gyűjtését, gyakori olvasgatását, sőt egy-egy érdekes levél továbbküldését, szélesebb körben való terjesztését is. A létrejött levelestárak, a levelezésben, vagy más jellegű közlésben előforduló gyakori

⁵ Apor Péter: *Metamorphosis Transsylvaniae azaz Erdélynek változása*. Sajtó alá rend. és utószó: Tóth Gyula. Bp. 1972. 39.

⁶ *Apor Péter munkái*. Közli: Kazinczy Gábor. Pest 1863. Benne Cserei megjegyzései a levélírásról.

utalás a levélváltás örömeire mutatja, hogy a 18. század közepén már az életforma szükségszerű velejárója volt az érintkezés megkönnyítését szolgáló levélírás, s igazolja azt is, hogy vele a világ felé kinyíló emberi lélek nyer sajátos, igényeihez alkalmazható kifejezési formát.

A sablonokon felülemelkedő misszilis levelek változatos formáit összeállító Hopp Lajos példatárát még gazdagíthatjuk Bethlen Kata levelezéséből is. A példatár szerint Bethlen Katánál előfordul: hívogató, köszöntő, látogató, szomorú és vigasztaló levél. De Bethlen Kata gyakorta kap *atyafiságos levelet*, nagy szeretettel veszi a *szép atyafiságos levelet*, Ráday Eszter asszony *atyafisággal teljes levelét hasonló igaz atyafisággal* veszi. A megtisztelt grófi Teleki Sándortól *úri levelet* kap, érdeklődik egy *válaszló levél* felől, s nem szívesen veszi a *kedvetlen levelet*. Leveleinek gyakran témája egy-egy levél sorsa, a levélváltás akadályainak mibenléte. Örömet jelent számára a levél érkezése, ezért mond köszönetet Teleki Józsefnek:

„köszönvén az ő kegyelme jóakarátját, hogy egy néhány ízben leveleivel megújított”. (CXL)

Gondot visel a levél külalakjára, mert mentegetőzik a rossz papír vagy a csúnya írás miatt.

„A hibás papirosról megkövetem Őcsém-uramat, mert az író nem vette észre, míg meg nem írta a levelet” (CXXIII),

függeszti egy levél végére az utóiratot. Gondosan számon tartja a levelek érkezését, s gyakran rója meg a postát, tegyük hozzá, joggal. 1733. máj. 11-én írja Teleki Ádámnak:

„Az Úr 20-dik Martii datált levelét szintén most, nagy becsülettel vettem. Hol járt eddig, nem tudom.” (XLVII)

Teleki László levelére megjegyzi, hogy „sokat hevert a postán” (CXLII). A megbízhatatlan levéljárás ellen jó, ha a levélíró

különleges biztosítékkal zárja levelét, bár ez nyilván túlment az illendőség határain, mert Kata asszony mentegetőzik miatta.

„Az ostyával való pecsételésről követem atyafiságos szeretettel kedves Öcsém-uramat, de cselekszem azért, mert igen sok kézen fordul meg a levél” (CCXI).

Máskor is előfordul, hogy Kata asszony a levél illetéktelen felbontásától fél, ezért szívesebben küldi híreit ismerősök által.

„Egy levelet bátorkodtam kedves Menyemasszony kezibe küldeni, hogy bizonyos ember által vitessék báró Lázár János uram kezibe. Ennek a levélnek elküldésére más alkalmatosságot is találhattam volna, de mint-hogy a spanyolviasz most igen rossz szokott lenni, félttem felbomlásától, mivel nem akarnám, hogy más ember e levélben megírt dolgot megtudná.” (CXVII)

A közreadott 227 levélből kereken harmincat még mint Bethlen Kata ír alá, s Teleki József házastársaként fogalmaz. Kezdő levélíró kezevonásait őrzik ezek a levelek, s majdnem tíz év alatt csak ennyire futotta Bethlen Kata gyér társadalmi érintkezései nyomán. Tartalmuk is csupán kisszerű gondok körül forog, a nemesi patriarkális életforma szükségszerű érintkezési szabályai szerint, az egymás iránti gondoskodás erőtlen lecsapódása a háziasszonyi színvonalra. Ami feltűnő mégis e levelekben, az éppen a házastársi viszonyra történő utalás. Bethlen Kata alakuló egyénisége már itt is beszűrődik a levelekbe, gyakran ír férje nevében, vagy a megbeszélések során kialakított közös álláspontot közli levelező partnerével. Ön-életírásában felpanaszolja, hogy a Teleki-rokonság gyakorta megvádolta őt, hogy férje idős lévén, ő bármire rá tudta venni, s tulajdonképpen – eléggé el nem ítéltető módon –, ő irányította az ügyeket. Ha ez valójában nem volt is így, hiszen Bethlen Kata élesen tiltakozik a vádak ellen, a levélírásból kiolvasható, hogy Kata asszony férjével együtt gondolkodó, a gazdaság ügyeit is számításba vevő, közösen intézkedő gyakorlatias gazdasszony volt. Igaz, hogy ebben az időszakban a

legnagyobb ügye egy házasság összeboronálása lett volna, amelyet Teleki Józseffel egyetértésben, minthogy „ő kigyelme éppen nem idegen ezen dologtól”, munkába venne.

Az igazi levélíró Bethlen Kata férje halála után bontakozik ki, amidőn már mint Árva Bethlen Kata írja alá leveleit. Témáiban most is jelentős helyet foglal el a gazdaság gondjainak intézése, elsősorban háztartási gondok, magok, vetemények, női cicomák, kelmék küldése, intézkedés vásároltatás felől, de mind tematikáját illetően, mind a levélírói készséget nézve jelentős változáson megy át Bethlen Kata. Levelezésének nagyobbik fele megelőzi az irodalmi mű, az *Önéletírás* és az imádságok keletkezését, így vizsgálatukkor egyik szempontunk az lehet, hogy a levélíró Bethlen Kata milyen mértékben előlegezte a későbbi író. A levelezés és az *Önéletírás* párhuzamos részei pedig a tudatos írói megörökítés szándékának és az oldottabb levélstílus kialakulásának különbözőségeiről nyújtanak szemléletes képet.

A gazdag levelestárból túlnyomórészt a Teleki Lászlóhoz és feleségéhez, Ráday Eszter grófnéhoz írott leveleit választjuk ki, mint a nemesi familiáris érintkezés jellegzetes megnyilvánulásait. Teleki Lászlóval és Ráday Pál leányával olyan közvetlen és családi kapcsolat alakított ki Bethlen Kata, hogy levélváltásukból a nagyasszony életének szinte minden eseményéről értesülhetünk. Kapcsolatot jelentettek ezek a levelek az elszigetelt magányból a világ felé, csaknem létfeltétellé váltak a szó gyakorlati értelmében, hiszen e levelek nyomán látták el rokonai Bethlen Katát a megkívánt gazdasági, háztartási dolgokkal, hanem kitarulkozásának, eseményekre fogékony lelkének is éltető kapcsai voltak, bizonyíték arra, hogy szükség van rá e világban, s ő sem áll egyedül megbántott asszonyiságával az intrikák szövevényében. A levélváltás gyakorisága bizonyítja a folyamatos érintkezést, a levelek változó terjedelme, tartalmi sokrétősége pedig amellet tanúskodik, hogy némely levél a hirtelen tanácskérés, vagy gyors vásárlási szükség sürgetése nyomán fakadt, másokban inkább az egymás iránt érdeklődő

jószívű szándék, az újságok hallásának igénye a domináló elem. A szükségszerűség függvényeként íródott levelek Bethlen Kata gazdaságának életébe nyújtanak bepillantást, számos tény, gazdasági eseményt közölve, a kedvtelésből írott levelek a belső kényszer törvényét követik, s előlegezik az igazi író, aki önmagáról és környezetéről vall a megszólalás szükségével, a kitarulkozás igényével.

Levélírói stílusa is alkalmazkodik mondandóihoz. A kialakult üdvözlés- és záróformulát nem tudja levetni, s gyakorta tesz leveleit érdektelenné, unalmassá a csupán jókívánságokra szorítkozó hosszadalmas barokk körmondatok, amelyekben minden érintett rokonának – az érintkezés szabályainak megfelelően – mindenféle jókat kíván, átadja és közvetíti az üdvözeteket, jókívánságokat. Ezekről, az egymáshoz való „atyafiságos jóindulattal”, „szívesen szolgálattal” való kedveskedésektől megszabadulva, sajátos, a témáknak megfelelő stílust alakít ki Kata asszony, s a köznyelvet irodalmi szintre emeli. Az anekdotázásra való hajlandóságot az *Önéletírás*ban is megfigyelhetjük, leveleinek is a lelegevenebb szint az adja, amikor jó érzékkel a poénok kiemelésére, az érdeklődés felcsigázására, minden különösebb szónokiasság nélkül, élvezve az eseményt – és azt, hogy továbbadhatja –, tudósítja rokonait a szűk világba eljutott külső hírekről. Élvezetes pletykaként ecseteli Nádudvari uram dolgát, beiktatva a jókívánságok és a gazdálkodási hírek közé.

„A mi a Nádudvari uram dolgát illeti, bizony ő kelmének elég oka volt reá, a melyért azt cselekedje, mivel bizonyosan nem tudom, hét-e vagy 8 száz forintját a Collegiumnak el tékozolta. E mellett mind oda való vásárhelyi kereskedőktől, mind görögöktől sokat vásárolt és nem volt honnat fizesse meg. Azonban ő kglme egy feleséggel nem érte meg, hanem az ó-testamentumban szokás szerint akart élni, mivel első felesége halála után vett el egy küküllő-vármegyei (alatta törölve: Maros-széki) nemes asszonyt. De azt nem igen szeretvén, minthogy az ő kelme idejéhez való volt, egy leánykát vett volt bé maga mellé örökbe az első felesége, minthogy 15 esztendő volt s ahoz adta magát. Mikor vette észre, hogy szaporodólag vagyon, egy éjszaka leküldötte Maros-Székbe egy atyjafiához, mely éjszaka maga es elszökött” (CVII).

Az anekdota szabályait követő frappáns csattanóval zárja a következő történetet is, éreztetvén, hogy nagy öröme szól-gál, hogy egy protestáns vallását elhagyó nyavalyás emberről mondhat történetet:

„... karácsony napján brassai bíró Herbert, a ki consiliarius volt, a világból kimúlt. Amint mondják, igen nagy lelki háborúval, mint vallás-tát változtató ember s nem is lehetett nékie semmit valami olyast véghez vinni, melylyel nagy háborúját csendesíthette volna, mert a Jesuitáktól szorossan őriztetett. Által látván pedig előre nyavalyás mi-képpen fog lenni dolga, halála előtt meghagyta, hogy mihelyt meghal, az koporsóját ágya eleibe vivén, se fel ne öltöztessék, se senkinek ne mutassák meg, hanem tegyék koporsóba. De az Jesuiták arra erősen vigyázzván, egy Franciscanus kápás köntöst reá vontak, melyis ötszáz forintot ért. Az lelkiért is kérték az feleségítől a pénzt, de az úgy segélyivel meg-mondotta, hogy egy pénzt sem ad. Ha menyországba ment, ott jó helyt vagyon, ha pokolba ment ott had üljön.” (CIX)

E jóízű történetet elmesélve Bethlen Kata, mint ki teljesítette kötelességét, visszatérve a szokásos formulához, „Istennek oltalmába ajánlja” kedves Őcsém-uramat.

A köznapi levélstílus akkor vált át emelkedettebb szférába, amikor egy-egy tragikus eseményről, halálesetről számol be Bethlen Kata. Férje halálakor írott „hívogató” levelében már a stílussal tudatosan bánó, igazi stílusbravúrról tanúságot tevő író szólal meg.

„Mely kevés bérü légyen e világi reménység, tellyes életem folytára mindenkor vakot hozó koczka sanyarúsága alatt elszennyesedett sor-som példás valósítója.

Meg se hűle házamban zsákmányt vető keserű halálnak nyoma, ihol édes férjem is, méltóságos imperialis gróf széki Teleki József úr, tettetés nélkül folytatott életének sok könyörgéseivel óhajtott s várván várt határára juta, ez folyó esztendőnek mindszent havának 30-ik napjának reggelin szebeni szállásunkon, idejének ötvenhét esztendő felett ötödik hetében, lelkét teremtőjének bátor szívvel, végig élő nyelvvel ajánlván amaz örök világosságra repeső készséggel, menyországot bíró kisdedeink után meg nem csaló reménységgel elindula; hagyván maga után jó emlékezetet azoknál, kik előtt Istenéhez, Fejedelméhez s édes hazá-

jához viselt tiszta hűsége tudva volt. Nékem pedig, kivel tíz esztendőig s öt hónapokig tiszta tökéletességgel éle, igazán egyes árvaságot s holtig tartó gyötrelmet” (XXXVIII).

Bár a temetésre szóló invitátória sem Bethlen Kata saját kezű írása, csupán az aláírás hiteles, nem vonhatjuk kétségbe, hogy a gyászlevélben Bethlen Kata emelkedett stílusának első megnyilatkozásait láthatjuk, hiszen ugyanez a stílus kap helyet az *Önéletírás* megfelelő lapjain.

Bethlen Kata munkásságának egyik méltatója arról ír, hogy „a levelek legnagyobb meglepetése azonban: hogy alig esik szó bennük önmagáról”.⁷ Holott Bethlen Kata igenis sokat foglalkozik e levelekben saját körülményeivel, egészségi állapotával. Felesleges lenne a levelezésen számon kérni az önkítárulkozásnak, az önfeltárásnak olyan mélységeit, amelyek csak az *Önéletírás* lapjain kaphatnak helyet. Akármilyen jó kapcsolatban is volt kedves rokonaival, belső gyötrelmeinek csak azokat a külső tényekben megnyilvánuló lecsapódásait fogalmazta meg levélben, amelyek a gyermekekért, birtokért folytatott perekben, külső meghurcoltatásokban nyertek kifejezést. Németh Lászlónál olvassuk, hogy Bethlen Kata „gondosan bezárkózva imádkozott, még arra mennie sem volt szabad abban az időben cselédnek”.⁸ Milyen jögon hiányoljuk hát a levelekből a lélek feltáráának magányt kívánó mélységeit. Bod Péter írja e szemérmes, befelé forduló vallásosságról a *Tiszta fényes drága bíborban*:⁹

Magános idejét tölti imádságban,
Mellyet véghez viszen kegyes buzgóságban.
Könyörgött illendő alázatosságban,
Ezt el-nem mulatja nints hijjánosságban.

⁷ Sükösd M. i. m. 26.

⁸ Németh László: *Sziget Erdélyben*. In: *Az én katedrám*. Tanulmányok. Bp. 1969. 164.

⁹ Bod Péter: *Tiszta fényes drága bíbor*. Kolozsvár, 1762.

Belső kamaráját akkoron bé zárja,
Tiltva vagyon senki a Házat ne járja,
Rendelt az az óra, a végét el várja,
Ha kinek dólga van, hogy ne légyen kárja.

Bethlen Kata vallásossága megtalálta a saját kifejezési formáit az *Önéletírás* és főképp az imádságoskönyv kereteiben, levelezésében a gyakorlatias nagyasszony mindennapi életformája bontakozik ki. Ritka példája az érzékletes leírásnak levelezésének néhány olyan bekezdése, amikor a házatáját, gazdaságát ért természeti csapásokról, külső veszedelmekről számol be. Az „Istennek rajta megfordult ítéletiről” tudósítván, a birtokát jól ismerő gazdaasszony és a leírás képességeinek tudatos birtoklója diktálja tollba e sorokat:

„Elsőben is az árvíz minemű és mennyi károkat tett legyen, mind másoknak közönségesen, mind nékem, azt kiürni nem lehetne. Nékem kaszáló réteimet, melyek az Olt mellett voltak, minthogy nagyobbbrésze mind ott is volt, annyira elrontotta, hogy ott egy marokkal sem kaszál-tatok, hanem az erdőn vagyon valami kevés, de abban a patak kárt tehetett. Ezenkívül török-búza, káposzta, fuszulyka mind elveszett a víznek sokáig való rajtaállása miatt. A szegénység határának is egyrészt a víz felvette, de a hová a víz árja el nem hatott is, nem tudom, hogy veheti az ember hasznát, mert már sárgódni kezdett sok helyeken a gabona a sok eső miatt.

Másodszor a tűz által tetszék Istennek a maga látogatását reám bocsátani, midőn ezen holnapnak 18-dik napján éjszaka 12 óra után a kertben egy mézverem meggyúlván, attól a gabonásom is meggyulladt, melyben mindenféle gabona elégett épületivel együtt. A mi kevés megmaradott is benne, a füst úgy által verte, hogy abból igen kevésnek lehet hasznát venni; de az élésház és szalonnásház minden bennelévő éléssel együtt, egy néhány szalonna és néhány dézsa túrón kívül, a földig leégett, olyan kemény tűzzel pedig, hogy öreg csürben sem lehet keményebb tűz” (CXXXII).

Ennyi a szemléletes leírás beleszorítva egy rokoni levél kereteibe, elsődleges célként a híradást, a tudósítást tartva szem előtt. Ugyanezen természeti csapások szerepelnek az

Önéletírás lapjain is, s a két leírás egymás mellé helyezése, kiemelve az egyidejűséget bizonyító azonos szóhasználatot, érzékletes példát nyújtanak, miként dolgozott fel – ha lehetősége volt rá –, az író Bethlen Kata egy témát.

„Júniusnak hatodik napján Hévizen oly szörnyű árvíz kezdődék, melyhez hasonlóra ez az emberi nyom nem emlékezik, amely *ki nem írható károkat* tött. *A szegény emberek búza határoknak egy részét úgy elrontotta, hogy a haszonvehetésre reménség ezután sincsen. Nekem minden kaszáló réteimet*, melyek egynehány száz szekérre valók voltak, *olyanná tette az Olt áradása, hogy egy kaszavágást is nem lehetett benne tenni*: csak annyi sem maradt, ahol nyárban a lovaimat tarthassam. *Emellett minden törökbúza vetésemet*, s amelyek közelebb háztartásra valók, aminemű a *káposzta, fuszulyka s egyebek, az Olt semmivé tett*: úgy a szegénységét; a papirosmalomban is csinált nagy romlást, melyet sok munkával lehet visszaállítani. Fagarasban ami a jégtől megmaradt volt, és Újfaluban a víz elborította, mind gabonáimat, mint pedig kaszáló réteimet.

Mindezek felett tetszett az én mennyei szent atyámnak tűzbéli kárral is engemet megpróbálni: minthogy mind ennyi nehéz változás alá rekesztette életemnek elfolyása alatt is tűzbéli nevezetes kárt soha nem vallottam. *Júniusnak 18-dik napján első álomkor* esett gyulladás házamnál ilyenformán: a gyümölcskertben lévén egy veteménynek csináltattott, földbe beásott pince mely boronafával ki volt rakva, melyben rosszul állván a vetemény, felhagytam volt. Ezelőtt sok esztendővel meszet kezdettem benne tartani, amelyet meg nem akartam oltani, hogy a messze való vitetésre alkalmasb legyen, újabb s még újabb meszet tettek belé. Vigyáztam is reá, zsuppal lévén megfedve, hogy esővíz belé ne menjen, és fel ne gyúljon most a gyulás előtt két-három héttel tettenek volt újabban meszet belé, nekem nem jutott eszembe a vigyáztatás, s elhiszem gondviselőmnek és több cselédimnek is, akiknek kellett volna vigyázni, csak annyi gondjok volt reá. *A mészveremnek azért fedele éjszaka tizenkettőfél óraker meggyúlt*; amellett lévén nagy és hosszú épület, két kontignációs, melynek alsó része élésház, hintószín, felső része volt *szalonnás-ház és gabonás-ház. Ebbe kapott a tűz*; melyet, mindnyájan aluván, senki észre nem vett. Egyik legény Isten igazgatásából a tornácon hálván, a kopók az udvarról felfutottak reá, és ordítottak, s felkapálták, aki felkelvén, hogy a kutyákat elűzze, úgy látta meg a nagy tüzet, aki felköltvén a tisztartót és a többi cselédeket, hirtelen *úgy kaptak ki a szalonnás-házból tizenkét szalonnát az én szerencsémre*, mert másnap az sem lett volna, amivel egy tál étket

főzzenek, onnét teljességgel egyebet ki nem hozhattak. Alól az élészából *egy néhány dészsa tőröt kaptak ki*, a szekér-színből a hintómat s szekereimet, egyebet semmit ki nem hozhattanak” (CCIX–CCX).

Itt még korántsem ér véget a tüzeset ecsetelése, csupán annyit idéztem, amennyit a levélírásban is nyomon tudunk követni. A továbbiakban Bethlen Kata teljes átéléssel festi saját felriadását, s vélekedését a tüzeset okáról és következményeiről. A levelek ízet valójában a hang sokfélesége adja meg. Nem véletlen, hogy Németh László a „mikesi báj”-jal megírt részeket emeli ki Bethlen Kata levelezéséből.¹⁰ A sokszínű hang teszi lehetővé a törés nélküli átváltást, a száraz gazdasági problémák, a betegeskedés keserű leírása után egyfajta sajátos humorba, amely a gyötrelmeken túl is felvillantja Bethlen Kata alapjaiban derűs, humoros helyzetekre is fogékony lényét. Súlyos betegsége közepette írja Teleki Lászlónak:

„Írhatom újságul kedves Öcsém-uramnak, hogy én nékem nyújtótatóm is érkezett vala. Csak éppen az lőn a hijja, hogy a lélek nem mene ki belőlem. Ide jött vala az asszony, Toldi Ádámné asszonyom a nagy leányi kötelességnek színe alatt, hogyha meghalok, mindjárt foglalja el a házat, amint mondják az úr, Bánfi Zsigmond uram tanácsából, de látván, hogy a lélek erősen áll a száraz testben, másnap délután innen elmene” (CXL).

Ugyanezt a részt olvashatjuk az *Önéletírás* lapjain is, de mennyire más a hang. A kedves rokont jóízű humorral tájékoztató csevegésből itt már alig maradt más száraz tényközlésnél, melyből kiérezhető, hogy a Toldi Ádámné csalódásán érzett enyhe kárörömöt keserűbbre színezi a saját betegsége és a rokoni rosszindulat okozta fájdalom.

„Pénteken ebéd után ide jött, látván, hogy nehezen vagyok ugyan, de oly formán lehetővén ítélni, hogy még sokáig nyomorgok és kívánsága szerint ki nem nyújtóztathat, keserűséggel szombatn ebéd után el-

¹⁰ Németh L. i. m. 163.

ment, holott én minden jóval, mi betöltötte volt ő kegyelme iránt elmémet, bizony szívesen marasztattam, arra nézve is, hogy ünnepet ne rontson, mulasson itt nálam, de semmiképpen nem maradt meg. Egy úri atyafijának, mely iránt is úgy vélekedem, hogy tanácsolta, hogy nyújtóztatni jöjjön ide, mindjárt megírta, hogy vissza ment, mert még sokáig el fogom vinni.”¹¹

Bethlen Kata a tudatos levelező leginkább a Teleki Ádámmal folytatott levelezésben érhető tetten. Teleki Ádám uram nem tartozott Bethlen Kata kedves rokonai közé, erről gyakorta szól az *Önéletírás*ban és más levelekben is. Egy ízben különösen megsértette Kata asszonyt, s a sértés után pár nappal is „nagy becsülettel szolgál” Kata asszony Teleki Ádámhoz írott leveleiben, s a levelek hangja sem más, mint a korábbi szívélyes, rokoni hang. Egy hija van csupán ezeknek a leveleknek, akármit kér Teleki Ádám úr, Bethlen Kata szép, szívélyes formulákba burkolva, erősen sajnálkozva az akadályok miatt, megtagad minden kérést. Cserépvetőt nem tud adni, mert az ő falai is leomlanak (éppen most!), a kőműveseket nem küldheti el, mert még nem végezték be az aratást, a pecér nem megy, mert házas, családos ember, s ezt Kata asszony természetesen megérti, üvegtányérkarikát sem nem küldhet, sem nem csinálthat az üvegcsűr munkájának szünetelése miatt. És ez így megy hónapokig, Teleki Ádám kér, Bethlen Kata gondosan megformált, atyafiságos jóindulattal írt levelekben elutasít, amíg meg nem unja, s megelégléven az ürügyek kitalálását, kereken megírja: „Asztalost pedig én most nem adhatok, mert olyas dolgom vagyon, melyet félben nem hagyattathatok” (LXIII). Szinte látjuk magunk előtt az erélyes nagyasszonyt, aki megunva az udvariaskodást, egy kerek nemmel véget szakít a további kívánságoknak, aminthogy így is történt, Teleki Ádám is beszüntette a kérelmeket.

¹¹ Markos András: *Árva Bethlen Kata Vallástétele és Önéletírásának kiadatlan töredékei*. ItK 1970. 73.

A Bethlen Kata teremtette kis „sziget” mindennapi életéről is a levelezésből kapunk eleven képet. Stílusának sajátos jellemzője, hogy amíg a rokoni érdeklődés, az egymásnak való szíves jókívánságok kifejezésekor Bethlen Kata is a levélírás szokásos formuláit használja, s gyakran levelének jó része is semmitmondó udvariassági körmondatokból áll, addig a gyakorlatisabb témáknál stílusa is megváltozik, közelít az élő beszédhez, alkalmazkodik a témához. Önéletírásában szinte alig találunk a közbeszédre utaló elemet, a levelezésben gyakorta él tájszavakkal, szívesen alkalmaz izes népi kifejezéseket. A feleslegesen való veszekedés, összezörrenés helyett azt kívánja, hogy „minden zeréte nélkül” történjék a dolog, gazdaságában „néhány csig-big marháról” beszél, s panaszkodik, hogy „kóstrom nincsen” (takarmány). A Teleki Lászlótól kapott borról írja: „Már azt illogatom kedves Öcsém-uramék egészségére”. Szójátékot is gyárt, nem tudható, mennyire tudatosan: „Némai uram beszédének annyi hathatósága vagyon a némaság mellett”. Időnként még ironikus színt is felfedezhetünk soraiban. Egy sikeres gyógy módszer alkalmazása után nem is saját egészségéről ír, hanem hogy „életre kapott én általam a doctor, mert mindenfelé hívják”.

Kedvvel csillantja meg humorát, ha katolikus emberekről gúnyolódhat, mint pl. Kemény Ádámról:

„Kemény Ádám uram pápistaságát látom. Éppen a római anyaszentegyházban való bizony ő. Eddig is a Péter lepedőjében kellett volna béésnie. Már meglátják mindenek, micsoda ember volt ő. . .” (CCIV).

Bethlen Kata levelezése érdekes és korhű példáját szolgáltatja annak, hogy a latin beszéd miként keveredett még a latinos iskolázottságot nélkülöző emberek érintkezésében is, főleg, ha pereskedésről, gazdasági ügyintézésről volt szó. Egyik levelében Kata asszony megírja, hogy „én ugyan diákul nem tudok”, és a latin előterjesztéseket, periratokat mással olvastatja fel magának. De ugyanebben a levélben tíz latin szakkifejezést

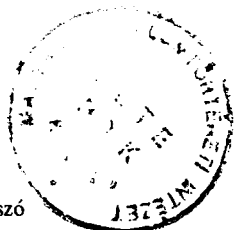
használ. Való igaz Bethlen Katáról is, amit Bod Péter írt le a *Magyar Athenas* előszavában:

„Kedvem ellen esett az hogy ezen Magyar könyvetskében sok Deák szók és Deák nyelven írott dolgok elegyedtenek mint hogy eleitől fogva bé-vitték, nem tudom mitsoda okból, szollásaikat akartáké tzifrázni, vagy a dolgot hathatóságban elő adni, a' Magyarok, azt a' kellelten szokást, hogy a' Magyar beszéd közé sok Deák szókat elegyitenének, mellyek idővel meg-magyarosodtanak.”^{1 2}

Bár Kata asszony más idegen nyelven sem tudott, a mindennapi életben használta, vagy hallott idegen szavakat természetes magától értetődőséggel használta, de valódi helyesírásukról valószínű fogalma sem volt, s a leírásban a kiejtés tájnyelvi változatát követte. Így ír például a Framauerek jeleiről (Freimauer = szabadkőműves), vagy az üveges az ő levelében glózer, (Glaser).

Bethlen Kata legutolsó levelében, melyről az udvarában levő „kis pap azt itéli, hogy ezen levelemet menyországból írtam”, a kegyes vallásos stílusnak és a humornak olyan mesteri keverését mutatja, amely egész levelezésében — ha szétszórtan is — megmutatkozott, de itt valóban utolsó levélként a legmagasabb fokra jutott. Egészségi, vagy helyesebben betegségi állapotáról számol itt be a következőképpen:

„Magamban semmi vagyok, de erős az Istennek kegyelme által, Istenben dicsekedem, aki majd minden eszközök nélkül tette a szabadítást mostan körülöttem. Éltem ugyan holmi enyhítő házi eszközökkel, de ha a nyavalyámnak mi-voltát meggondoljuk s azon eszközöket, csak úgy járulhattak a természet után orvosoltatásomhoz, mint a kürtszó Jeriko kőfalainak leontásához” (CCXXVII).

^{1 2} Bod Péter: *Magyar Athenas*. Nagyszében, 1766. Előszó

TAXNER-TÓTH ERNŐ

VÖRÖSMARTY SZÍNHÁZSZEMLELETE

A magyar játékszín fiatal korában

„Az 1790-i budai országgyűlés idejére esik az *első rendes magyar színtársulat megalakulása*. Midőn ti. az ország rendei a felállítandó tudós társaság fölött vitatkoznak, többen azon véleményt fejezték ki, hogy a magyar nyelv művelését egy ilyen társaságnál jobban elősegélné a nemzeti játékszín.”¹

Arany János megfogalmazása lényegre mutató: a nemzeti játékszín gondolata a magyar nyelvért vívott küzdelem hatékony eszközét keresve merült föl, létrehívása elsődlegesen politikai ügy volt. Így vélekedtek a kortársak — Arany nemzedékéig bezárólag —, s természetesen így vélekedett Vörösmarty is.

1791-ben — még a magyar jakobinusok mozgalmának bukása előtt! — egy nógrádverőcei levelező arról írt a Magyar Kurírban, hogy egyes „balítéletek” szerint a színházok „szabad gondolkodásra adnak. . . alkalmatosságot. . .”² A következő években — különösen az 1795 és 1825 közötti három évtizedben — persze szó sem lehetett a magyar színjátszás ügyének a polgári forradalom eszméihez való kapcsolásáról. A nemzeti játékszínért vívott harcot az a magyar nemesség vette kézbe, amely az új század első két évtizedében a legmerevebben ragaszkodott feudális kiváltságaihoz. A „magyar

¹ Arany János: *A magyar irodalom története rövid kivonatban* Bp, 1977. 27.

² Bayer József: *Nemzeti játékszín, mint közügy* Bp, 1900. 13. és Magyar Kurír 1791. 18. 276–278.

nemzeti színház” fogalma politikai követelésként merült föl az 1811/12-es országgyűlés „színházi vitájában”, mégpedig a nemesi sérelmek sorában, a magyar nyelv ügyével összekapcsolva.³

„A nemzeti újjászületés írói úgy beszélnek a színészetről, mint a melyet a más európai nemzeteknél divó szokás szerint kell meghonosítani. . . Az 1790-i év színészeti kezdeményezésének csak egyetlen körülmény kedvezett. . . Egyedül az iskoladramák évszázados divattette lehetővé, hogy a világi színjáték létesítése nem ütközött elháríthatatlan. . . akadályokba.”⁴

Bayer József e megállapításából általában csak azt szokás figyelembe venni, hogy a magyar színjátszás külföldi példák alapján fejlődött, de az ebből adódó – a nemzeti hagyományokra vonatkozó – következtetések levonásával adós még színháztörténetünk. Az idézet mindenesetre utal ilyen hagyományok létezésére, s tudjuk, hogy Csokonai a hivatásos színjátszás létezésének időszakában is csak a csurgói iskola színpadára jutott el színműíróként.

Vörösmarty lehetséges színházi élményeiről gondolkodva számításba kell venni, hogy gyermekkorában minden biztonnal találkozott a hazai népi színjátszás különböző formáival, regöléssel, betlehemezéssel, passiójátékkal, később pedig a vásári komédiával és az iskolai színjátszással. Az utóbbi adatokkal is valószínűsíti az irodalomtörténeti kutatás. Vörösmarty kedvelt tanára, Czinke Ferenc 1810. augusztus 8-án a „királyi Universitas palotájában” előadta tanítványival *Az ifjú szószólók gyűlése a nyelv ügyében* című – irodalmilag értéktelen – alkotását. Közvetlenül ugyan nem bizonyítható, hogy Vörösmarty látta ezt az előadást, de legközelebbi barátainak szereplése valószínűsíti föltevésünket.⁵ Annak

³ A „sérelem” ugyanis a következő cím alatt került tárgyalásra: „De lingua Hungarica et Theatro Hungarica Nationali”

⁴ Bayer József: *A nemzeti játékszín története* Bp, 1887. I. 25.

⁵ Horváth Károly: *A klasszikából a romantikába* Bp, 1968. 91–92.

tudatában kell e kezdetleges és elavult vállalkozásra gondolnunk, hogy – többek között Kölcsey⁶ és Kisfaludy Károly⁷ kemény kritikája szerint – a korabeli hivatásos színjátszás ugyancsak alacsony színvonalú volt. A korai Vörösmarty-színművekben föl-fölbukkanó meglepően nyers humor a nem hivatásos színjátszás ismeretére, az *Ypsylon háború* Czinke hatására utal. Ugyanakkor azonban a költő első – töredékes – drámakísérlete arra vall, hogy a döntő lökést a székesfehérvári színészek nevezetes sikerének, Kisfaludy Károly *A tatárok Magyarországon* című színművének bemutatójakor szerzett élménye adta. Ennél többet Vörösmarty 1825 előtt lehetséges színházi tapasztalatairól nem tudunk, s művei egyértelműen tanúsítják a színpadi ismeretek teljes hiányát.

Lelkesedését – *A tatárok* előadásán – Kisfaludy, a költő személyes sikere és a hazafias szellem ragadta magával. A fiatal Vörösmarty annak az iskolának a neveltje, amely a drámát kizárólag költői alkotásnak tekintette, színpadi életével nem gondolt. Miközben a kor Európa-szerte a drámát minősítette a legfontosabb műfajnak, nálunk következetesen érvényesült Bessenyei programja,⁸ amely eredetileg a színjátszást számításba se vette, s a drámairónak a színháztól tökéletesen független, külön utat jelölt ki. Igen jellemző, hogyan buzdította a falusi magányban, minden színházi élménytől távol élő Berzsenyi fiatal rokonát, Vörösmarty ekkor legközelebbi barátját, Stettner Györgyöt: írjon drámát, tanácsolta, mert

„ezen az úton legtöbbet is lehet használni a Honnak, a Drámákban levő szegénységünk lévén a Nemzeti Játékszín fel nem emelkedhetésének egyik oka, s legtöbb becsület s hasznot is ettől lehet várni. . .”⁹

⁶ Idézi: *A magyar irodalom története* Bp, 1965. III. 198. Szerkesztő: Pándi Pál.

⁷ V. ö. Kisfaludy Károly: *Minden munkái*. Sajtó alá rendezte: Bánóczy József. Bp, 1893. VI. 294–296.

⁸ Bayer József: *A magyar drámairodalom története* Bp, 1897. I. 136.

⁹ V. ö. Stettner György levele Fábián Gáborhoz. Duka ld. Október 1823. – MTA Könyvtár kéziratára. MIL 4 r. 112.

A Hon ügye, a hazafiasság központi kérdés. S ebből a szempontból teljesen azonos volt a székesfehérváriak sikerének és a Czinke-féle előadásnak a hatása. A gyanakvó bécsi kormány ugyanis az egyetemi színjátékban hazafias megmozdulást gyanított, s vizsgálatot indított szervezője ellen. Végül – feltehetőleg nem kis mértékben a vizsgálóbizottság egyik tagjának, Schedius Lajosnak a befolyására¹⁰ – a nádor ártatlannak ítélte Czinkét a nacionalista izgatás vádjában, de az államtanács mégis szükségesnek tartotta figyelmeztetni, hogy többé ilyesmi ne forduljon elő.¹¹ A diákság nyilván tudott a vizsgálatról, s hazafias tüntetés részesének érezte magát.

¹⁰Schedius Lajosnak Vörösmarty életében játszott szerepéről lásd: *Sch. L. hatása a Csongor és Tünde filozófiájára* – It., 1975/4. 889–916. Ennek egyik mondatát vitatva Mályuszné Császár Edit érdekes és nagy történeti anyagismeretről tanúskodó tanulmányban hívta föl a figyelmet a Schedius „besúgó” voltát bizonyító adatokra. It., 1977/1. 201–204. Az általa idézett forrásokból valóban világossá válik, hogy Schedius kapcsolatban állt a bécsi kormánnyal. A ma is hozzáférhető szövegek alapján azonban bajos lenne e kapcsolatot „besúgásnak” minősíteni, hiszen nem egyesek vagy csoportok tevékenységének beaurulásáról, mégkevésbé rágalmakról van bennük szó; hanem bizonyos Bécsben tervezett, magyar érdekeket sértő intézkedések lehetséges következményeiről. Schedius arra figyelmezteti a kormányt, milyen ellenállásra találna a magyarság körében terveik megvalósítása. 1810. november 10-i bizalmas levelében például a következőket írta a bécsi udvarba: „Éppen ily kevéssé tartom most, midőn a kormány az országtól nagy áldozatokat akar és kénytelen követelni, tanácsosnak, még csak távolról is oly szándékot sejtetni, mintha az udvar az alkotmány megváltoztatására gondolna.” Domanovszky is azzal kommentálja ezt Mályuszné által idézett művében, hogy Schedius „politikájának veszélyes voltára” figyelmeztette az udvart. Kétségtelen, hogy az ilyen kapcsolat nem válik fenntartójának becsületére, de úgy használva, ahogy a jelek szerint Schedius, talán volt olyan hasznos a magyar ügyre nézve, mint sok üres szópuffogatás. Szó sincs írásomban arról, hogy Schedius a nemzeti ügy vagy a haladás félelem és gáncs nélküli lovagja volt, de azt hiszem eljött az ideje, hogy túl tegyük magunkat a kor előítéletein.

¹¹ V. ö. Horváth Károly i. m. 91–92. 1.

Mivel ez volt a siker titka, a korabeli színjátszás minden eszközzel a hazafias élmény fokozására törekedett. Bayer József szerint:

„...a magyar viselet nagyon sokat jelentett akkor (s még azután is sokáig) a magyar színpadon. Se szeri, se száma azoknak a magyar drámáknak, melyeket a párducos kacagány, s a gazdagon zsinórozott magyar mente mentett meg a bukástól. A kelmeiségnek akkor oly nagy szerep jutott, hogy például Bárány Ágoston *Hét magyar kapitánya*, a Dugonits András *Kun Lászlója*, *Bátori Máriaja*, *Macskásy Juliannája*, *Etelkája*, Péry Ignác *Egerváry Balázs* hajmeresztő anakronizmusaik mellett is a legnépszerűbb történeti drámák, s ezreit vonták a magyar közönségnek a theátrumba.”¹²

Innen érthető, amikor a büszke költő, Kisfaludy Sándor azt írja *Hunyadi János* című „Históriai Drámájának” előszavában, hogy nem poétaként, hanem hazafiként dolgozott, s a hazafiasságot tartja műve legfőbb értékének.¹³ Ez a szellem ragadta magával az ifjú Vörösmartyt is, és készítette történelmi drámák írására.

Világnézeti korlátok

Irodalmi élmények és politikai tényezők együttes hatására bontakozott ki Vörösmarty drámaíró pályája.¹⁴ Első befejezett műveit Börzsönyben kezdte el, nem kis mértékben Teslér László ösztönzésére. Teslér ugyan talán soha nem járt színházban, de maga is drámaíró terveket melengetett, s könyvtárában lehetővé tette Vörösmarty számára a világirodalom legnagyobb drámaíróinak megismerését. Az ifjú költőt elsősorban Shakespeare elemi ereje ragadta meg. Persze nem színyszerűsége, hanem a szabálytalansága, mindaz, amiben eltért a költészetről alkotott – ekkor még erősen – iskolás elképzeléseitől. Nem kísérletezett utánzásával, mint korábbi kedven-

¹² V. ö. Bayer József: *Nemzeti játékszín, mint közügy* 44–45.

¹³ V. ö. Kisfaludy Sándor: *Hunyady János. Historiái dráma* Buda, 1816.

¹⁴ V. ö. Horváth Károly i. m. 127–274.

cével, Horatiusszal tette. Shakespeare a maga helyzetével elégedetlen, majd a megyei ellenállás forrongó hangulatával is föltöltődő fiatalember lázadó indulatait erősítette föl, s vezette irodalmi formákba, föloldotta emberi és költői gátlásai egy részét; s nemsokára a hazafias téma szűk köréből is kiszabadította, az emberi lét teljességének fölfedezésére, és merész szellemi kalandokra csábította.

A húszéves Vörösmarty kettős célt tűzött maga elé, amikor drámai formában dolgozta föl Salamon királyunk történetét: hazafias szellemtől vezérelve magyar nyelvű költői értéket akart létrehozni a „hon” és önmaga dicsőségére. Színházi előadásra legföljebb úgy gondolt, mint a rögtön megnyilvánuló, hangos siker lehetőségére; művének színpadi megjelenésével nyilvánvalóan nem vetett számot. Már Bayer József megfigyelte, hogy a kor hazai drámairodalmában a *hazafiasság* mellett a *törvényesség* kérdése a másik fő motívum.¹⁵ Vörösmarty *Salamon királyában* – még az 1826-ban befejezett átdolgozott változatban is! – az utóbbi nem csupán az előbbit határozza meg a minden változástól félő rendi nacionalizmus szellemében, de egyúttal lehetetlenné teszi a drámai cselekmény kialakítását is. A politikai kérdés itt a keresztény moralizmusra épülő merev, statikus világszemlélet része. A „rend”, amelynek megsértése, illetve visszaállítása a dráma alapgon dolata, lényegében az isteni törvényekkel meghatározott világrenddel azonos. Aki ezt megsérti, aki föllázad ellene, az bűnt követ el, a Gonosz, a Sátán útját követi. Ennek megfelelően a politikai cselekvés erkölcsi megítélés alá esik. Mindebből a hazafias szellem elég nehezen bontható ki, a drámai konfliktus pedig sehogyan se. Külön nehézséget jelent Salamon alakja, aki a királyként a rendbe tartozik, s a költőnek úgy kell formálnia a cselekményt, hogy a történet királyellenes kibontakozását elkerülje. Ez ugyanis fölborítaná a rendet, s nem egyezne azzal a nemesi ideológiával, amelynek szószólói a „nemzeti sérel-

¹⁵ V. ö. Bayer József: *A magyar drámai irodalom története*

meken” nem változtatással, hanem a régi törvényesség visszaállításával akartak segíteni. Ennek megfelelően a bajok egyetlen oka az idegen származású „rossz tanácsos”, akivel szemben – de közvetlen összeütközés nélkül – a mesebeli hős, a nemzeti hőosz, László, a szent király állítja helyre a megsértett rendet.

Ez a képlet Vörösmarty következő drámáiban is jelen van, de igen gyors iramban módosul. A *Zsigmond*-ban már a költő – amint azt az eredeti cím: *Horvát zendülők* is jelzi – megértéssel rokonszenvez a lázadó hőssel. A „fellegekben büszke várt” rakó, álmodozó Horvát már nem olyan erkölcsileg egyértelműen elítélhető bűnös, mint a *Salamon király* Vid ispánja. Ez a szereplő fölboríthatná a dráma kibontakozását akadályozó statikus világképet, Vörösmarty azonban még visszaretten attól, hogy egy lázadóval lírailag azonosuljon, és (pozitív) hőssé emelje. Mivel valójában a lázadó személyiség belső kérdései izgatják, a Zsigmonddal való konfliktust nem tudja kibontani. Ehelyett ismét erkölcsileg akarja lejáratni Horvátot, s ennek érdekében képtelenné bonyolítja a szerelmi szálát.

Következő vállalkozásában viszont már egyértelműen a lázadó Konttal rokonszenvez. Igaz, ennek föltétele még mindig az, hogy fordítva állítsa föl alapképletét: az erkölcsi és politikai rendet itt Zsigmond király borítja föl, s Kont éppen ennek helyreállításáért lázad. Erkölcs és politikum szerves egységben jelenik meg, a király emberi aljasságával a lázadó jellemének gazdagon árnyalt belső nemessége áll szembe. A drámát itt már nem a világkép merevsége teszi lehetetlenné, hanem a húszas években kibontakozott „nemesi ellenállás” forrongó szellemének politikai bizonytalansága. Vörösmarty – többszörös átdolgozás után – 1830-ban *A bujdosók* cím alatt kiadott műve a megyei nemesség 1825 előtti mozgalmainak drámája. S ha a költőnek nem is sikerült ezt színpadon kibontható formába öntenie, Kont személyében nagy ember bukik el, történetében egy tényleges nemzeti tragédia magját érzékeljük. Vörösmarty ezúttal már a korábbinál sokkal tudatosabb, kép-

zettebb drámaírónak mutatkozik. A műfaj logikájának megfelelően két ellentétes erő szembeállításával kezdi a cselekményt, és Zsigmond–Kont konfliktusban már-már shakespeare-i méretű összeütközés erővonalai bontakoznak. Ha azonban a költő szabadon engedné ezeket érvényesülni, egy királyellenes lázadás drámáját kellene vállalnia, s ettől még mindig visszariad. Tévedés lenne azt gondolni, hogy a cenzúrától való félelem rettentí vissza. A cenzúra tiltó szavától okkal félhetett ugyan, mégis inkább arról van szó, hogy a kifejezett hazafias szándékú mondanivalója oly mélyen ágyazódott a „nemesi ellenállás” légkörébe, hogy hősét nem engedhette külön útra. Kont politikai elképzeléseiben, illúzióiban és bukásának okaiiban megtaláljuk mindazokat a bizonytalanságokat, korlátokat, ellentmondásokat, amelyekben a költő ugyanúgy hitt, mint ismerősei a Tolna megyei kúriákban; és amelyek alapvetően meghatározták e politikai mozgalom törekvéseit és belső lehetőségeit.

A *bujdosók* megrendítően hiteles politikai korrajzának föl-vázolásában még mindig kevés a színpadképes jelenet. Nyilvánvaló: Vörösmarty egyelőre nem gondol a színjátszás megjelenítő művészetének sajátos követelményeire. Ugyanakkor azonban rájött Shakespeare egyik dramaturgiai titkára: a hangulatváltások fontosságára, a komikus és tragikus jellegű jelenetek, hangok egymásra építésében rejlő drámaszerkesztési fogásra. A fennkölt hősök mellett nyers, vérbő alakok is megjelennek, az emelkedettség a vásári komédiák hangjával változik, a férfiak tréfát megvető komolyságának Júlia természetes vidámsága az ellenpontja, a primitív végzetdrámákból vett írói ügyetlenségek mellett megjelenik a tragikomikus groteszk is.

Az 1824-ben, Görbön, jurátus pajtásai kedvéért¹⁶ írott vígjátékát, *Az elbúsult deákot* olvasva döbbenhetünk rá, hogy

¹⁶ Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. Idézeteim a Franklin Társulat é. n. kiadásából. V. ö. 52.

a nyers komikum, a vásári bohózatok hangja milyen jótékonyan, fölszabadítóan hatott Vörösmartyra, a drámaíróra. A történet ugyan itt is epikus jellegű, széteső és sok képtelenséget tartalmaz, még sincs a fiatal költő munkái között még egy, amelynek több jelenete lenne színpadon is eljátszható. S ezeknek a jeleneteknek az az általános jellemzője, hogy eltérnek azoktól a fennkölt és finom eszményektől, amelyeknek jegyében a kor az irodalomra gondolt; s Csokonai komédiáinak még Bayer József által is alantasnak minősített¹⁷ szelleméhez közelítenek. *Az elbúsult deák* meseszerűségében nem a párhuzamosan készülő epikus művek romantikája, hanem – a naív fordulatok, fölbukkanó népmesei elemek, a valóság és képzeletbeli síkjának sajátos összejátszatása szerint – a költő folklór-élménye mutatkozik meg. Olyan élmény ez, amelyben sajátosan keveredik az ősi népköltészet és a korabeli – népszerű – ponyva. Nem is véletlen, hogy a húszas évek második felében Vörösmarty többször gondolt művei „ponyván árultatására”¹⁸, s ettől a szándéktól vezetve nyúlt Tündér Ilona roppant népszerű történetéhez a *Csongor és Tündében*.¹⁹

Görbő, ahol *Az elbúsult deák* megfogamzott, fontos fordulópont életében. Itt szabadult föl először idegenben, szegénységben töltött gyermekora súlyos lelki gátlásai alól; itt lépett ki a különösen Börzsönyben nyomasztóvá vált magányosságból, az önmagára kényszerített befelé forduló életből; itt talált életében először egyivású pajtások között egyenrangú társakra. Itt végre nem a Perczel-fiók se úr, se szolga, sehová nem tartozó nevelője volt, hanem egy a Csehfalvy alispán szépreményű patvaristái közül. Örök élményként vitte magával

¹⁷ Bayer József: *A magyar drámai irodalom története* 136.

¹⁸ A ponyván árultatás tervéről Fábian Gábornak egy Vörösmarty elveszett levelére adott válaszában találunk utalást. Ó Arad 4^{ik} Juni. 1825. keltezésű levelében írja: „még ha ponyván fogja is árultatni Barátom”. *Vörösmarty Mihály Összes művei* Akadémiai kiadás. XVII. 77.

¹⁹ V. ö. Bajza József levele Toldy Ferencnek, Pest, December 10. 1829. – Közli: Oltványi Ambrus. *Bajza–Toldy levelezés* Bp, 1969. 481.

innen az egyszerű, természetes, földön járó, sőt gyakran földhöz ragadt, brutális, drasztikumokkal teli, de sok vidám elemet, nyers komikumot tartalmazó élet ismeretét. Itt, a megyei ellenállás egyik középpontjában élte át az 1825-ös országgyűlést megelőző időszak forrongásait is.²⁰

Görbő után a kiábrándulás kora következett. Szembe kellett néznie jövőjével, a megélhetés könyörtelen kérdésével, s Pestre kerülve korábbi környezetétől merőben eltérő társaságra talált. A húszas évek második felében fellendülő magyar szellemi élet gondolatoktól, új eszméktől pezsgő középpontjába csöppent. Komoly szerkesztői feladatok vártak rá a Tudományos Gyűjteménynél nyert állásában, újjá kellett formálnia a magyar értelmiség első hosszabb életű folyóiratát. Ott találta magát a Magyar Tudós Társaság, az akadémia szervezési munkáinak közepén; megismerkedett az ország szellemi elitjével, Széchenyivel, Deákkal, Kazinczyval, Kölcseyvel, Bajzával, Toldyval, tagja lett a pesti írók növekvő befolyású körének. Új barátai korszerű műveltségű értelmiségiek voltak, s az ifjú költő szellemét a modern polgári eszmék teljesen átformálták. Mire a *Csongor és Tünde* megírásával lezárja a készülődés korszakát, a rendi nacionalizmus ideológiájának foglyából a bontakozó reform liberalizmus eszméinek egyik leghatásosabb képviselője lesz. Világosan kell látnunk, hogy világnézetének megváltozás nélkül Vörösmarty soha nem juthatott volna közelebb a színházhoz.

A *Csongor és Tünde*ben nyoma sincs már a Virág Benedektől tanult moralizmusnak, amely a világ jól elrendezettségének keresztény (és a feudalizmushoz kötött) eszméjéből indult ki, s minden rendetlenséget, lázadást a Gonosz szellem művének minősített. Vörösmarty drámája a nyugtalanság élményével kezdődik, Csongort a megismerési vágy hajtja – miközben a fölfordult világban tehetetlen falevélként sodródik. Az Élet

²⁰ V. ö. Gyulai és Horváth Károly i. m. Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály* Bp, 1957.

megismerésének hármas útján a *választás* drámai kérdésével kell szembenéznie, s erre már csak a filozófiában, nem pedig az erkölcsstanban kereshet feleletet. A dráma azonban nem a cselekmény, hanem a meditáció síkján bontakozik ki; Csongor nem tud választani, s megoldást nem ő, hanem Tünde hoz, aki tudja mit akar, s a szerelemben rejlő önmegvalósító céljától a filozófia legsötétebb fenyegetése, a végesség és korlátozottság tudata sem képes eltéríteni.

A *Csongor és Tünde* költője most már bravúrosan alkalmazza *A bujdosókban* kialakított drámaépítkezést, a fennköltség és parlagiasság, a filozófia és komédia elemeinek egymásra építését. Csongor szárnyaló álmaival Tünde realitásérzéke, kettőjük emelkedettségével Balga és Ilma vaskos bohózatísága, s mindezzel a három ördögfi szerepének nyers, durva humora, valamint Mirigy jellemének mélyen valóságghú pszichológiája áll szemben. Vajon megkísértette-e Vörösmartyt a földolgozott Tündér Ilona téma²¹ színpadi sikere is? Nem tudjuk. Kétségtelen, hogy több meglepő szín és hang szivárgott át a korabeli színpadi földolgozásokból (valamint a vásári komédiából) a *Csongor és Tünde* költői világába, ahol ismét érzékeljük a népköltészeti élményt is. Végeredményben azonban Vörösmarty bonyolult jelképrendszerű, nehezen érthető és színpadon még nehezebben előadható művet alkotott. Nem véletlen, hogy nagyszerűségének fölfogásához egy Kölcsey lángelméje kellett, s a kevésbé zseniális kortársak bizony nem tudtak mit kezdeni a *Csongor és Tündével*. Még Gyulaiék nemzedéke is értetlenül dicsérgette – komoly fenntartásokkal –, óriási értékeinek fölfedezése Babits Mihályra és Lukács Györgyre várt. Érthető tehát, hogy e mű nem jutott el a korabeli színpadra.

A *Csongor és Tünde* azért jelent fordulatot Vörösmarty drámaíró pályáján, mert itt már a lázadás totális, az egész világrrend ellen irányuló. Alapvető jellemzője, hogy a költő

²¹ Horváth János: *Vörösmarty drámái* Bp, 1968. 68.

kiiktatja a nemzeti politikai mondanivalót, s ezzel együtt elveti a korábbi moralista világgépet; a keresztény erkölcs rendje helyébe a kérdező filozófiát állítja. Ennek megfelelően a keresés drámájában a lényeg oly elvonttá válik, hogy kifejezésére a színpadi cselekmény csak közvetett formában, költői utalásokkal képes, vagyis konkrét jelenetekbe sűrűsödő összeütközések nem jöhetnek létre.

A keresés drámájában egy új politikai korszak kialakulásának kérdései egyesülnek a költő világszemléletének átalakulásából következő nehézségekkel. Vörösmarty új szellemi közegetől szárnyra kapva messze eltávolodik saját múltjától, de ez a leszámolás nem megy könnyen. Jelzi ezt – többek között –, hogy sem a Salamon-, sem a Kont-dráma átdolgozásakor nem tud kilépni az első megfogalmazás világnézeti keretéből. S a messziről indult fiatalember helyzetét a hazai társadalmi fejlődés ellentmondásos volta sem könnyíti meg. Mély nyomot hagy világnézetében a korabeli magyar politika cselekvőkép telensége; a legjobb energiáknak a retorika – a nyelvi és ezen keresztül ideológiai meggyőzés eszközére – összpontosulása. Összhangban azzal az általános társadalmi várakozással, amely a színház ügyét is szinte kizárólagosan a nyelvhez kötötte, a maga politikai-filozófiai mondanivalóját következetesen a nyelvi kifejezés kérdésének tekinti. Önmagát kizárólag a nyelv síkjára korlátozva igyekszik költői képzelete a maga sajátos drámai struktúráit kialakítani. A tér és idő koordinátákat nyelvi jelenségnek tekinti, a valóságos – és színpadi – tér s idő figyelmén kívül marad. Drámáiban a cselekmény nem szorul konkrét térbeli és időbeli határok közé, a jelenetek helyszíneit a legteljesebb szabadsággal kezeli és váltogatja, a drámai időt pedig a költészet kozmikus órája szerint osztja be. Mivel az ember – ennek a fölfogásnak megfelelően – elsődlegesen gondolatvilágában – eszméiben, erkölcsében, filozófiájában, politikai meggyőződésében – létezik és kerül más emberekkel kapcsolatba, önkifejezési lehetőségei közül csak a szóbelire, a beszédre fordítja figyelmét. Hőseinek tényleges cselekvésre alig

ad lehetőséget — még ahol erre magától értetődő alkalom kínálkozik, ott is inkább kitéríti az eseményeket logikus medrűkből —, a gesztusnak és a nem nyelvi jellegű emberi érintkezésnek semmi jelentőséget nem tulajdonít. Az, hogy a dráma a színpadon elsődlegesen látványként jelenik meg, eszébe sem jut.

Színházközelben

Nem tudjuk, nincs rá adatunk, hogy 1826-os Pestre költözése után Vörösmarty eljutott-e a virágkorát élő Német Színházba. Nem tudjuk, mert a Német Színház látogatása hazafiatlannak minősült a kor fölfogásában, s ha költönket a színház iránti érdeklődés mégis e „bűn” elkövetésére csábította, sem ő, sem barátai nem tarthatták ezt a nyilvánosságra tartozónak. 1827-től azonban magyar színjátszókat is láthatott Pesten, ha akart. De erről sincs adatunk.

Leveleiben gyakran esik szó nyomtatott drámákról, többször szól saját műveinek értékesítési gondjairól, Bajza „Játékszínének” megjelentetéséről, de arról, hogy szerzőként színpadra kívánt volna lépni, egyszer sem. Színházi élményeiről is mindössze egyszer számolt be: Stettner Györgyhez Kiskesziből, 1827. április 25-én írott levelében. Gondolatmenete mélyen jellemző, egész szemlélete árulkodó. Abból a kérdésből indul ki, hogy: — „Mit csinál a literatúra?” — Erről egy éppen akkor átlag fölötti figyelmet kiváltott mű jut eszébe: — „Játsozták-e a Magyarok Kisfaludy Leányörzójét?” — kérdezi. S csak Kisfaludy Károly nevezetes vígjátékára gondolva tartja szükségesnek elmondani, hogy:

„Én itt Fehérvárott hallottam őket, hol egy pityergő szomorú játékot adtak Felvonás közben rövid énekkel. A darabhoz képest nem rosszul játszottak. Asszonyaik nincsenek; de az énekben olly előmenetelt tetek, mellyet utolsó hallásomtól fogva nem remélhettem volna. Nincs itt szó a tökéletességről, csak a haladásról, és én megelégednék akármely

úton volnának képesek hallgatókat nyerni. Ez azonban veszett ügy, nem vívok mellette.”^{2 2}

Kiderül az idézett sorokból, hogy Vörösmarty mennyivel fontosabbnak tartja az irodalmat a játékszíni mozgalomnál. Míg az elsőért minden harcra kész, az utóbbit „veszett ügynek” minősíti. Kiderül azonban az is, hogy nem először járt színházban, s erre ez az első bizonyíték. Igen érdekes azonban az is, hogy mit talált ott. Kijelentések sora bizonyítja, hogy jóformán csak a fülével volt jelen, hallgatóként foglalt helyet a nézők között; nem nézők, hanem hallgatók megnyerhetőségéről elmélkedett, és a hallani valót kérte számon. Alapvetően ez jellemzi Vörösmarty színházzszemléletét a *Csongor és Tündével* záruló drámaíró korszakában.

A következő években – elsősorban Fáy András révén – egyre közelebb került a pesti magyar színjátszásért folyó küzdelemhez. Életrajzának rendkívül kevés fennmaradt dokumentumából azonban úgy látszik, színházzszemlélete még sokáig változatlan maradt. Lelkesen magáévá tette a drámairodalom fölemelésének irodalmi programját, és sokat dolgozott érte. Tevékeny részese volt a Magyar Tudós Társaság különféle kezdeményezéseinek, tagja a Játékszíni Bizottmánynak. Noha az akadémia már 1831-ben fölhívta a drámabírálok figyelmét, hogy ne csupán a művek „belső jeles voltára, de főképp játékszíni sikerére is” legyenek tekintettel, Vörösmarty ezirányú munkásságának első fennmaradt dokumentuma arról tanúskodik, hogy még mindig elsődlegesen nyelvi kérdésnek tekinti a színművek megítélését, elutasító véleményének fő érve a mű „bokros nyelvhibáit” emeli ki.^{2 3} Kerényi Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy amikor a budai Várszínházban játszó magyar társulat „igazgató választmánya” 1833-ban célul tűzte ki az „előadandó darabok stilisticai és ízlési” javítását, Vörösmarty

^{2 2} Vörösmarty Mihály i. m. XVII. 169–170.

^{2 3} Vörösmarty Mihály i. m. XVI. 627.

ebben a hálátlan munkában is kizárólag nyelvi beavatkozásokkal vett részt.²⁴ Költőnk fáradozásának nagy jelentősége volt a bontakozó játékszíni mozgalom sikerében, a sűrűn előforduló nyelvi rémtettek kiirtására bizony égető szükség volt, mégis igen jellemzőnek kell minősítenünk, hogy az ugyancsak elképzelhető dramaturgiai javításokra sehol sem vállalkozott.

Az eredeti magyar dráma ügyének harcosaként írta 1832-ben első színpadra került művét, a *Kincskeresőket*. Sajnos nem tudni, hogy színházi vagy olvasmány élményre alapozta-e Gyulai azt az állítását, miszerint a *Kincskeresők* hősei, „Zágony és Jolán mintha nemesített kiadásai volnának” a Raupach Molnár és gyermeke című művében szereplő atyának és leányának.²⁵ A darab a harmincas évek talán legnagyobb közönségsikerét aratta, s Vörösmarty bizonyára ismerte. Láthatta is, hiszen nem sokkal a berlini és bécsi bemutató után a pesti Német Színház is eljátszotta, először 1830. augusztus 21-én. Mint annyi más életrajzi kérdést, Gyulai ezt sem tisztázta, így csak hét évvel későbbi megjegyzései alapján találgathatjuk, látta-e Vörösmarty 1830-ban Raupach darabját, vagy sem.²⁶

Annai bizonyos, Horváth János nem alaptalanul sorolja egy teljes nyomtatott oldalon a *Kincskeresők* homályos pontjait, zűrzavaros megoldásait, logikai bakugrásait, lélektani képtelenségeit,²⁷ s a cselekmény színszerűsége sem mutat jelentős előrelépést. Ugyanakkor egyértelműen tanúskodik, hogy Vörösmarty szakított korábbi törekvései közül a hazafiasság kérdésének közvetlen politikai mondanivalóhoz kötésével, hát-

²⁴ Kerényi Ferenc: *Vörösmarty és a játékszín gyakorlati kérdései* In: *Ragyognak tettei* Székesfehérvár, 1975. 239–258.

²⁵ Gyulai Pál i. m. 156.

²⁶ Vörösmarty Mihály i. m. XVI. 50. és 104. – A darabról írt kritikájában Vörösmarty látszólag ellentmond Gyulainak, amikor azt írja: „Nem tudjuk: így van-e az eredetiben vagy fordításban. . .” Véleményem szerint azonban ez nem jelent mást, csak azt, hogy Vörösmarty nem emlékezett a kérdéses mondatra, és nem nézett utána.

²⁷ Horváth János i. m. 97–98.

térbe szorította a rend és lázadás kérdését, előtérbe állította a romantikus szellemben fölfogott emberi konfliktusokat, fölfigyelt alapvető szociális ellentmondásokra, s változatlanul főleg a gondolataival és a nyelvi erejével hat közönségére.

A történet középpontjában a kincs utáni vágy örjítő volta, embertorzító jellegzetessége áll, ennek függvényében merül föl a fennálló társadalmi rend igazságtalansága, és a szenvedélyekből fakadó bűn kérdése. A végső mézszárlást a büntető Végzet eredményeként hozza létre a költő, s ebben korabeli sablonokat követ; de az utolsó képben mégis Shakespeare-re gondol, s annak szellemében zárhatja le a cselekményt a Fortinbrasként megjelenő vadász záróbeszédével.²⁸ Vörösmarty shakespeare-i vonzalmának ismételt érvényesülését már Tóth Lőrinc észrevette. *Töredékek a játékszínről és színészetéről*²⁹ című 1834-es tanulmányában Vörösmartyétól merőben eltérő színházfölfogást fejtett ki. Tóth Lőrinc ugyanis nézőként gondol a színházra, s történetéről szólva a látvány jellegének változását hangsúlyozza. Eszerint a görög színházban a játszótér igen távol volt a nézőktől, s ez lehetetlenné tette a színészi mimika érvényesülését, amit ő a modern játékszín legfontosabb tényezőjének tart.

Vörösmarty egy évvel korábban akadémiai „nagyjuttalmat” nyert, drámájából azonban még mindig hiányzik ez a fölismerés. „Szerencsés alkotás – mondta a jutalom indoklása a *Vérnászról* –, hő poétai szellem, mely az egészen előmlík, dagály nélküli szép dikció, tiszta nyelv és verselés, az nemcsak eddigi szomorújátékaink közt érdemesíti első helyre, hanem játékszíni sikert is ígérnek. . .”³⁰ A maga korában Vörösmarty drámája tényleg aratott – mérsékelt színpadi sikereket, ezt

²⁸ A vadász záró szavai: „Jertek! Vigyük fel a holttesteket. Tegyük följük büszke ravalt: De zászlójuk színe vér legyen; Mert vérben estek el!”.

²⁹ T. L. (Tóth Lőrinc): *Töredékek a játékszínről és színészetéről* Társalkodó – 1834. I. 169–201.

³⁰ Idézi: Tóth Dezső i. m. 240–241.

azonban elsődlegesen annak köszönhetette, amit a fentiek is kiemeltek: nyelvi és költői értékeinek. Gyulai okkal kifogásolta a jellemek következetlenségeit,³¹ Horváth János pedig a történet képtelenségeit.³² Súlyos hibáival együtt azonban a *Vérnász* komoly fejlődésről tanúskodik a cselekményépítésben, az összeütközések kibontásában, s főleg a hősök jellemrajzának kidolgozásában. Az elvont gondolatok és a világkép rovására a szereplők egyéni törekvései, ellentétes céljai, szélsőséges szenvedélyei kerültek előtérbe, s ezzel a költő olyan helyzetet teremtett magának, amelyben saját világnézete már nem akadályozza a drámai csomópontok kialakítását. Ezen az alapon mondhatja Tóth Dezső, hogy a *Vérnász* „a más típusú *A bujdosókat* és a Hunyadi-drámákat nem említve — Vörösmarty legjobb romantikus drámája,³³ noha a színszerűség sajátos követelményének figyelmen kívül hagyása, a költő színházi tapasztalatainak hiánya még mindig megakadályozza, hogy saját tehetségéhez mérten használja ki a megteremtett drámaíró lehetőséget.

Bármilyen nehéz elkülöníteni egy Vörösmarty nagyságrendű alkotónál a külső és belső ösztönzés tényezőjét, tisztában kell lennünk azzal, hogy a harmincas években írott drámáiban inkább az első érvényesült. Költőnk kötelességének tudta, hogy a magyar játékszíni mozgalom ügyét eredeti drámákkal szolgálja, mégpedig a Bajza József által kialakított szemléletnek megfelelően.³⁴ Bajza, a reformkori „triász” irodalompolitikájának tulajdonképpeni meghatározója az irodalom elsőrendű politikai fontosságából kiindulva hatékonyságának titkát a korszerűségben látta. Mivel a reformmozgalom, a polgárosulás célja változásokat kívántak, a játékszíni mozgalmat is

³¹ Gyulai Pál i. m. 157–161.

³² Horváth János i. m. 101–107.

³³ Tóth Dezső i. m. 240–241.

³⁴ Bajza József színházpolitikájáról lásd: *A magyar irodalom története* idézett kötetében: Bajza József.

ebbe a célkitűzésbe illesztette. Közreműködésével olyan irodalmi irányzatot kívánt érvényesíteni, amelynek lényeges tényezője a dinamizmus. Hadat üzenve a befelé fordítóan érzélgős, moralizáló, nosztalgikusan konzervatív, statikus világképű német színműirodalomnak a nagyobb szociális érzékenységgű, a bátor, elszánt, szenvedélyes, cselekvő emberek konfliktusait előtérbe állító francia romantikát, a fordulatos, eseménydús, mozgalmas, gazdag cselekményű drámát kívánta népszerűsíteni. Vörösmarty ezzel párhuzamos irányba haladt, azt a dinamizmust azonban, amit ő is kora lényegének érzett, nem tudta történetekbe önteni; csak hősei belső világában érzekelte igazán, és elsődlegesen gondolataikon keresztül – a nyelv síkján – fejezte ki – zseniálisan. A cselekményépítés nem volt erős oldala. Inkább a szociális feszültségek érzékeltetésében, a hazai valóság jellegzetességeinek érzékeny fölfogásában rejlik a *Csongor és Tünde* után írott drámáinak korszerűsége.

A hazai társadalmi valóság kisugárzása élteti Vörösmarty különös figyelemre méltó vígjátékát, *A fátyol titkait*, noha a kor inkább elmélyültségét érzekelte:

„Vörösmarty a vígjátékot a conversatio silány és lejárt mezejéről a pszichológia fentebb s poétaibb világába vivé által, a *Fátyol titkaiban* egy a magyarban eddig még nem hallott tónusú és bájú szindarabot ada. . .”^{3 5}

írta Csató Pál. Éppen ezért kell meglepetéssel nyugtáznunk, hogy a sokkal életidegenebb *Vérnász* nagyobb sikert aratott a korabeli színpadon. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a „végzetdráma” szörnyű meglepetéseihez a néző hozzá volt szokva, a vígjáték műfajában viszont sokkal felhőtlenebb, könnyebb szórakozást, jobban pergő komédiát várt, mint amit Vörösmarty „tévedések vígjátékában” kapott. A cselekmény bizony itt is nehézkes, a szereplők túlságosan hosszan beszél-

^{3 5} Rajzolatok – 1835. 316.

nek. A komikum viszont a társadalmi szokások mesterkéltségéből, a polgárosuló pesti élet fonákságaiból, a hősök jelleméből és a fordított szerelmi képletből fakad. *A bujdosókbeli Vajdafi Júlia–Korpádi szerelem*, majd a Tünde–Csongor kapcsolat után számunkra nem meglepetés, hogy a cselekmény irányítója és kezdeményezője a szellemes, ügyes, önálló, bátor, érzelmi szabadságát megvalósítani képes, természetes viselkedésű hősnő, aki egy passzív férfi alárendelt szerelmével szemben érvényesíti a maga – szerelmes – akaratát. A korabeli közönséget azonban nyilván zavarta ez a merészen modern fölfogás.

A Nemzeti Színház kritikusa

1837, a Pesti Magyar Színház megnyitásának éve újabb fordulatot hozott Vörösmarty és a színház viszonyában. Az ország első drámaírójaként életében először dolgozott színházi megrendelésre: az *Árpád ébredése* ugyan drámaként nehezen dicsérhető, de annál érdekesebb annak az ideológiának a dokumentumaként, amelynek jegyében a Pesti Magyar Színház létrejött. Vörösmarty a színészi hivatást még mindig áldozatnak fogja föl, de a színészt már a költőnek – a nemzet eszmei képviselőjének – harcostársaként tekinti. A színház többé nem csupán a nyelvművelés szószéke, hanem a szélesebb értelemben vett közélet szolgálatában álló, a nemzeti ügy és a polgárosulás híveit demokratikus táborba gyűjtő, nagy jelentőségű kulturális intézmény. Vörösmarty a liberális értelmiség fölfogásának megfelelően hangsúlyozza, hogy a színházban a Művészet egy fedél alá, egyenrangú részvevőként hozza össze az arisztokráciát, nemest, polgárt és napszámost. Shakespeare fölfogásának megfelelően úgy látja: a színpad a világot mutatja „kicsinben”, az „élet iskoláját”. Az ott látható játék „élet-hasonló”, s a föld „tündériségéről” tudósít. (Tündériségen egyszerre értve a sohasem és az egyszer voltat, a költői képzelet termékét és az elmúltat, az örökre eltűntet.)

Ezt a színházfölfogást kívánta szolgálni az Athenaeum hasábjain vállalt színikritikusi munkával, aminek tárgyalása külön tanulmányt kívánna. Itt csak annyit, hogy kiemelkedő színikritikusként, széles körű dramaturgiai ismeretek birtokában, az első rendszeres magyar drámaelmélet szerzőjeként sem lépett ki az akadémia páholyából. Színészek barátjaként sem támadt kedve a külső szemlélő álláspontját fölcserélni a színházon belül vállalható valamilyen munkával. Színikritikái ennek nem látták kárát, drámái annál inkább.

„Soha nem kell feledni, hogy a dráma egyszersmind költői mű is, mit ugyan mindnyájan látszanak tudni, csak az nem, kinek legjobban kellene, a színiköltő. . .”³⁶

– olvassuk a színikritikusi tevékenységét bevezető „elméleti töredékek”-ben. A dráma lényegében a „cselekvő élet ábrázolása” mondja, s a „költészet törvényei alól felszabadult színi hatás” veszélyeit hangsúlyozza. Rögtön hozzáteszi azonban:

„van becse a pusztá színi hatásnak is. Olyan ez, mint a mindennapi kenyér, mely nélkül színházaink, ezen kicsi központosított képmásai a roppant világnak, meg nem élhetnének. – S ezen fölül valami lelkesítő s elragadó van a színi hatásban, mi gondolatokat, érzeményeket fejt ki magasabb s szilárdabb művekre; minek bizonyosságául szolgál, hogy soha még drámai literatúra nem virágzott színház nélkül; ellenben, hol színi élet van: jeles s részint remek művek állottak elő. A színielőadás tudniillik azon álló törvényszék, mely rögtönös tapsaival és gáncaival sorsot határoz a kiállított elméművek fölött, azon iskola, hol az író mind saját, mind idegen botlások és tökélyek után képezheti magát. . .”³⁷

Jellegzetes irodalmi kiindulópontú állásfoglalás ez, amelyben a színház a drámaköltészet fórumaként jelenik meg; de igen messze van már attól, ahogy az ifjú Vörösmarty gondolt a színházra, s örök vesztesége drámairodalmunknak, hogy a köl-

³⁶ Vörösmarty Mihály i. m. XIV. 8.

³⁷ Vörösmarty Mihály i. m. XIV. 9.

tő a maga gyakorlatában nem tudta saját – jórészt elméleti fogantatású – gondolatait hasznosítani.

A színikritikus Vörösmarty ítéleteit kezdettől a következetes szigorúság támasztja alá; még azok hibáit sem hallgatja el, akiket a legjobban szeret. A rendelkezésre álló tér nagyobb részét az előadott darab elemzésének szenteli, de mindig elmondja véleményét az előadásról is. Eleinte ez kizárólag a színészi teljesítmények értékelését jelenti, s figyelmének előterében a nyelv érvényesülése, a tiszta, érthető, természetes beszéd áll. Aránylag kevés színházi tapasztalatához és a kortárs színikritikusokhoz³⁸ képest meglepő érzékenységgel figyelt föl a hamis hangokra. Egyre következetesebben kívánta meg a szenvedélyek kifejezésének tisztaságát és a színpadi őszinteséget; a helyzet követelte hangváltásokat, a tragikus és komikus megnyilatkozások sokrétűségének érvényesítését.³⁹ Néhány éves gyakorlat után már az összhatás kérdésére is figyel, számon kéri a jelenetek, helyzetek kidolgozását, az együttes játék megoldásait, a rendezés feladatait.

1838-ban – némileg eltérve barátja, Bajza József elképzeléseitől⁴⁰ – ismét Shakespeare-t fordít, ezzel akarja emelni a hazai színjátszás színvonalát. Közben azonban drámákat is ír, de igaza van a jószemű Csató Pálnak, aki a *Marót bán* című új színművében

„a német elmélkedést és érzélgést a francia legújabb romanticizmus legújabb iszonyaival” látja „párosítva”. Vörösmarty... az utóbbi időben Shakespeare-rel foglalkozott; annak Julius Caesarját lefordította. Fel valónk némileg hatalmazva, hogy újabb drámáiban shakespeare-i « embereket » várjunk. . .”⁴¹

³⁸ A színikritikus elődökről lásd: Solt Andor: *Első színikritikusaink* – ItK., 1971, I–II. 128–146.

³⁹ A nagyra becsült Egressy Gábort arra figyelmezteti például, hogy „a fájdalom... nem mindenkor a kín s nem is mindig a szomorgás hangjain szólal meg, s ezen fölül a fájdalomnak néha valami nemessége van. . .” – Vörösmarty Mihály i. m. XIV. 64–65.

⁴⁰ V. ö. Bajza József vitája Henszlmannal.

⁴¹ Hírnök – 1838. április 16.

Igaza van, ha talán nem is annyira az „emberekkel”, mint a szándékkal és a cselekménnyel van itt is baj. A bosszú, a szerelem, a féltékenység mozgatja a darab hőseit, s ezek a szenvedélyek valóban drámaiak. A szenvedélyesség azonban túlhajtott, túlzásokra ragadtatja a szereplőket, képtelen lélektani fordulatok következnek be, s a végső mészárláshoz okait alig lehet kibogozni. Súlyos fogyatékoságai ellenére olyan költői ereje van a *Marót bánnak*, hogy át tudja segíteni a – korábbi drámákban tapasztaltaknál kisebb – dramaturgiai döccenőkön, s a mű végül jelentős színpadi sikert érhetett el.

Míg a *Marót bán* általában Vörösmarty megbecsültebb színpadi művei közé számít, a következő drámáját, *Az áldozatot*, kudarcai között tartja számon az irodalomtörténet. Leginkább nacionalista felhangjaival magyarázható, hogy mégis egyike lett Vörösmarty legtöbbet játszott műveinek. És azzal, hogy hatásos alakításokra adott lehetőséget – többek között – Laborfalvy Rózának és Jászai Marinak.⁴² Óriási eredmény ez, ha számba vesszük, honnan indult Vörösmarty. Másfelől pedig azt sem hagyhatjuk számításon kívül, hogy költői értékeiket tekintve milyen magasan állnak ezek a színpadi alkotásnak félig sikerült művek a kor átlaga fölött.

Az egyenes ívű fejlődés itt megtörik. Elméletileg minden tapasztalat Vörösmarty rendelkezésére állt, hogy utolsó befejezett drámájában valódi remekművet hozzon létre. Nem így történt. Talán az akadémia 1839-es száz aranyos díját elnyert Tóth Lőrinc dráma, a *Hunyadi László* adta a közvetlen ösztönzést, talán egy igen régi tervét vette elő. A téma, amely – mint annyi kortársát – őt is erősen és régen foglalkoztatta, visszavitte ifjú kora világába. Ismét dráma-trilógiát akart írni, amivel pedig egyszer már kudarcot vallott. Hatalmas ívű, teljesen zárt drámai körképre gondolt, de tervéből csak a *Czillei és a Hunyadiak* című rész készült el.

⁴² Vörösmarty Mihály i. m. X. 711.

A témában rejlő visszahúzó erővel magyarázható, hogy az elkészült részben sajátos módon keveredik a hazafiasság régebbi és újabb fölfogása, a moralizmus és romantika, a rend tisztelete és a lázadás, a feudális szemlélet és az egyén szabadsághoz való jogának polgári elve. A drámaíró nem tudott úrrá lenni a történet epikus jellegén, s ismét elfeledkezett a színi hatás fontosságáról. Talán e hibák fölismerése is közrejátszott abban, hogy az igen sokat ígérő következő részt, a *Hunyadi Lászlót* nem fejezte be. Az elkészült mű és a töredék legfőbb értékei ismét nyelviek, költőiek és a jellemábrázolás terén mutatkoznak meg elsődlegesen. A cselekmény nehézkes és bonyolult. Ennek ellenére a *Czillei és a Hunyadiak*, a *Csongor és Tünde*, meg *Az ember tragédiája* közti korszak legjelentősebb hazai drámája, s méltán játszották később is néhányszor a Nemzeti Színházban. Ugyanakkor érthető, hogy átütő sikert csak azután aratott, hogy a közelmúltban átdolgozott formában került színre. Ez az átdolgozott változat kétségtelenül Vörösmarty legnépszerűbb műve. S ez sincs tanulság nélkül.

Hosszú és göröngyös úton jutott el Vörösmarty a színház művészetében rejlő értékek fölfedezéséig. Ez az út párhuzamos a nemzeti játékszínért vívott küzdelemmel, s egyúttal szerves része a magyar polgárosulás folyamatának. Vörösmarty egyedülálló tehetségével, hatalmas költői életművével azonos úton járt, mint az értelmiség szürke tömegéből azok, akik vele együtt indultak falusi otthonokból, nemesi környezetük szellemi és anyagi elmaradottságából; kijárták a megyei ellenállás, majd a reformkori politikai küzdelmek iskoláját, s végül magukévá téve a polgári életformát, otthont találtak a városban. Először csupán rácsodálkoztak a színházra, később megszerették. Hívei – ha pedig tehetségük és körülményeik erre ösztönzést adtak: harcosai – lettek a magyar színjátszás ügyének.

KATONA BÉLA

MIKSZÁTH ÉGÖVE ALATT

(FEJEZET EGY KÉSZÜLŐ KRÚDY-TANULMÁNYBÓL)

Irodalomtörténetírásunk hosszú időn át úgy könyvelte el, hogy Krúdy pályája elején Mikszáth nyomán indult. A valóságban azonban Mikszáth hatása csak 1900 táján vált észrevehetővé Krúdynál, aki mögött akkor már 8–10 éves írói tevékenység állott, s ez nem kevesebb, mint félezer novellát és néhány kisregényt jelentett.

Kímutathatóan ismerte már diákkorában is Jókait, Mikszáthot, a pályakezdő Krúdy mégsem őket követte, inkább a 90-es években nálunk is megerősödő naturalista színezetű, városi-polgári irodalomhoz csatlakozott. Jellemző már az is, hogy legtöbb ekkori írásában városi kisemberek, hivatalnokok és kereskedők életét választotta témául. Érdekeltek a szociális problémák, s szaporodtak a társadalmi kérdéseket feszegető írásai.

1900 körül, *Az aranybánya* című regény után azonban jól érzékelhető irányváltás következett be írói fejlődésében. A fordulatról legszembetűnőbben tematikájának átalakulása árulkodik. A városi-polgári figurák megritkultak írásaiban, érdeklődése egyre inkább a vidéki nemesi kúriák világa, különösen pedig a dzsentri réteg felé fordult. A változást jelezte az is, hogy a korábbi mesterek helyét egyre határozottabban Mikszáth foglalta el.

Amikor Krúdyval kapcsolatban Mikszáth követéséről beszélünk, természetesen nem utánczásra gondolunk. Kétségtelen, hogy e pályaszakaszának alkotásain felismerhetők bizonyos mikszáthos jegyek, de nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy

ekkor sem lett belőle epigon. Mikszáth irányain belül is meg tudta őrizni önállóságát. Sőt, nem túlzás azt állítani, hogy a Mikszáth-hatás végeredményben nem elnyomta, hanem felszabadította egyéni mondanivalóját. Mindenekelőtt azzal, hogy figyelmét szülőföldje, a Nyírség felé fordította, s ezzel felszínre hozta sok-sok személyes ifjúkori élményét.

A korábban gyakran tollára vett nagyvárosi környezetben akkor még elég bizonytalanul mozgott a vidéken felnőtt író. Ábrázolni kívánt polgári alakjait sokkal inkább olvasmányjaiból ismerte, mint a valóságból, a dzsentri világról azonban bőszegesen álltak rendelkezésére saját közvetlen élményei és tapasztalatai. Csak az apai-nagyapai házban megismert figurákra, s a környezetében hallott történetekre, anekdotákra kellett visszaemlékeznie, s máris szinte kimeríthetetlen forrásra bukkant. Így érthető, hogy pályájának ebben a második szakaszában fő témája a dzsentri lett. Legtöbb ekkori novellájában a hétszilvafás nyírségi kurtanemesek életét mutatta be. A *Nyíri csend* (1903), *Az álmok hőse* (1906), a *Pajkos Gaálék* (1906), *A szakállszáritón* (1906), a *Hét szilvafa* (1907) című kötetek elbeszélései szinte kizárólag ezt a világot ábrázolják.

A tematika mellett a Mikszáthtal való rokonságról árulkodik szerkesztésmódja, a művek anekdotikus felépítése és stílusa is. S még inkább talán az író elbeszélői attitűdje. Közismert, hogy Mikszáth legtöbbször úgy írt, mintha nem is írta, hanem fehér asztalnál élőszóval mondta volna el történeteit egy baráti társaságnak. Ez a hang, ez az írói attitűd uralkodik a dzsentri-elbeszélésekben Krúdynál is.

Különösen a novellák indítása tanulságos ebből a szempontból: „Volt egyszer a megyénkben. . .”, „Élt vidékünkön. . .”, „Volt egy falu Szabolcsban. . .”, „Az én gyermekkoromban. . .”, „Lakott valamikor Kállóban. . .”.

Hosszan lehetne idézni a hasonló kezdőmondatokat, amelyek nemcsak a cselekményt indítják el, hanem azonnal szituációt is teremtenek. S ezt a mesélő, anekdotázó atmoszférát tartják folyamatosan elevenen és erősítik a történetbe gyakran

beékelődő, az élőbeszéd jellegzetességeit követő lírai kitérések, átvezető mondatok, s az ilyenfajta gyakori kiszólások a cselekményből: „Igaz, ami igaz. . .”, „Elég az hozzá. . .”, „De menjünk sorjában. . .”, „Múlt, múlt az idő. . .”, „Hiszik vagy nem hiszik. . .”, „Hogy sorjában elmondjak mindent. . .”, „De ne vágjunk a történet elébe. . .”, „Igaz-e, nem igaz-e, ki tudná? ”. . .

A szituációteremtő indításokon és lírai kiszólásokon kívül az élőbeszéd attitűdjét erősíti az író képalkotó módszere is. A későbbi Krúdy-stílusnak fontos eleme a képszerűség. A korai dzsentri-novellákban még sokkal kevesebb a költői kép, de talán még fontosabb, hogy ezek a képek minőségileg is lényegesen különböznek az érett Krúdy stílusesszékeitől. Nem a ritkaság, a csaknem mindig különlegesen gazdag asszociációs tartománnyal rendelkező, rejtett szépségeket tartogató finom keresettség a jellemzőjük, hanem az anekdotázó mesélőt jól karakterizáló erőteljesebb, közönségesebb, nemegyszer zaftosabb kifejezőeszközök gyakorisága, ami természetesen sokkal inkább az élőbeszéd, mint az írott szöveg sajátossága.

Az élőbeszéd hatását néha egészen jelentéktelennek látszó nyelvi eszközökkel képes elérni. *Egy sikkasztás története* című elbeszélésében például így mutatja be a novella egyik szereplőjét, a kacér szépasszonyt: „Kivágott bársonyruha volt rajta. Hej, nincsen olyan hó a havasok ormán, amely fehérebb volna a Kalász Anna vállánál.” Egyetlen módosítószó csupán, s mennyire más lesz azonnal a mondat akusztikája! Ha egyszerűen azt írta volna, hogy Kalász Anna vállá olyan fehér volt, mint a hó a havasok ormán, meglehetősen banális hasonlattal állnánk szemben. Így azonban a szándékosan érzéki hatásra törekvő vágyakozásteli felkiáltásban az elkoptatott kép hirtelen felfénylik, szinte halljuk a mesélő csettintését, amellyel még tovább akarja csigázni a kedélyeket, s magunk előtt látjuk a kéjszóró férfihallgatóság összekacsintását.

A közvetlen hatás elérésére való törekvésből adódik, hogy a narrátor mindig úgy igyekszik előadni a történetet, mintha

maga is részese lett volna az eseményeknek, vagy legalábbis személyesen ismerte volna a szereplőket, esetleg éppen azoktól hallotta volna, akikkel megtörtént. Az anekdotának ugyanis nemcsak érdekesnek és csattanósnak kell lennie, hanem az is lényegéhez tartozik, hogy valami igaz magva legyen. Ezért igyekszik az író csaknem mindig hitelesíteni történeteit. A beszélő legtöbbször első személyben szólal meg, valamilyen módon közvetlenül is jelen van az eseményekben. Leggyakrabban ilyenfajta mondatokkal igyekszik ezt elérni: „A szomszédunkban lakott valamikor egy Kamocsay Mihály nevű egyszerű kurthanemes. . .”, „Az én anyai nagybátyám, név szerint Zathureczky Mihály, a legjobb kedvű ember volt, akit valaha ismertem. . .”, „Az én gyermekkoromban, mikor ezt a legendát mesélgették. . .” stb.

Alig van elbeszélése ebből a korszakból, amelyikből ne idézhetnénk hasonló mondatokat, amelyek mind a „hitelesítést” szolgálják, az író, vagy még inkább az őt helyettesítő narrátor személyes jólétesültségét, az elmondott történetben való közvetlen érdekelttségét, résztvevő vagy tanú voltát húzzák alá.

Az előbeszéd attitűdjéből következik a népies kifejezések, kiszólások és egyéb nyelvi eszközök kedvelése, gyakori alkalmazása is. Igaz, a szereplők itt nem parasztok, hanem vidéki nemesurak. De beszédük, stílusuk igazi meghatározója sokkal inkább a vidékiség, mint az úri mivolt. A szalonok választékoságra való törekvésével szemben inkább a falusi kaszinók kártyaasztalainál anekdotázó férfiak kevésbé finnyás, nyersebb, de életközelibb nyelvén beszélnek.

A megye pávája című elbeszélésben a lusta, tehetetlen, elhízott Prépostváry Ferenc alispánról van szó, aki az alispáni teendőket is teljesen feleségének engedi át. Az ő jellemzésében olvashatjuk: „szuszogott a jólétben, mint a süket disznó a búzában”. Egy másik novellájának szereplőjét, a vörös képű Gaál Bencét viszont egy régi népi szólás felhasználásával mutatja be: „. . . beretválta kapa után ültetett szakállát”.

Legalább ennyire hangulatteremtők népi hangvételi jelzős szerkezetei is, amelyekben esetenként tájnyelvi elemek is előfordulnak: gubaszagú falu, kupecbeszédű férfiú, degez bugyel-láris, surbankó legény stb.

A népiesség jelenlétét bizonyítják az elbeszélésekben elég gyakran felbukkanó jellegzetes mesei fordulatok is: „Élt a szabolcsi Buji községben egy csizmadia. . .”, „Így élt, éldegélt az öreg. . .”, „Ment, mendegélt a csizmadia. . .”, „Szállt, szállt a pallos híre. . .”, „Múlt, múlt az idő. . .”, „Nőtt, nőtt a fekete tyúk híre. . .”, „Nagy király volt az a Mátyás. . .”

Ezek a kifejezések nagyrészt különböző novellákból származnak, s számukat – akár csak a megelőző példákét – bőven lehetne még szaporítani. Annak érzékeltetésére azonban, hogy az átmenetileg Mikszáth nyomába szegődött fiatal Krúdy a nyelvi eszközök, különösen pedig az elbeszélői attitűd vonatkozásában hogyan követte mesterét, talán ennyi is elég.

Annál is inkább, mert ha vannak is hasonlóságok, nemcsak ezekre érdemes figyelni. Az egyezéseknél is fontosabbak ugyanis a különbségek. Ha Mikszáth jegyében fogantak is Krúdy e korszakának novellái, az ő dzsentriszemlélete sötétebb, elutasítóbb, mint a Mikszáthé. Az ironia mögött is ott bujkáló mikszáthi derű szinte teljesen hiányzik belőle. Ő a dzsentriréteget már végzetes dekadenciájának állapotában ábrázolja. Abban az állapotban, amelyben a régi, középnemesi múltnak többé a leghalványabb visszfénye sem látható. Mikszáth kortársként átélte a középnemesség dzsentrivé válását, ő még látta ennek az osztálynak a virágkorát is, számára ez még eleven valóság volt és nem történelem. Ő még személyesen ismerte a Katánghyakat és Nosztyakat. *Nemzetes uraimék* című művében így írt erről a rétegről:

„A mai dzsentrí nem a régi nemesség többé, de legalább abból való. Fel kell tartani, amíg lehet, gyámolítani kell, mint a kialudni készülő tüzet. . . Hiszen voltak hibái, nagy hibái, de e hibákban is mennyi fény, mennyi kedvesség!”

Később Mikszáth is leszámolt a dzsentrimentő illúziókkal, de életrevalóságukat még szélhámosságukban, svihákságukban sem tagadta meg tőlük. Krúdy a dzsentrit már panoptikumi figuraként szemléli. Élvezi, eljátszik velük, mint a bábszínház marionett-hőseivel, de nem veszi komolyan őket. Jellemző, hogy egyetlen egészséges, igazán életrevaló figurát sem teremtett. Annál teljesebb gyűjteményét találhatjuk írásaiban a hóbortosoknak, különcöknek, mániákusoknak, a babonás családi legendák szövögetőinek, a bogaras nyírségi Don Quijotéknak. De nemcsak a cselekvő, életrevaló hősök hiányoznak galériájából, hanem – nagyon jellemzően – a fiatalok is. Az ő dzsentrivilágában egyszerűen nincsenek ifjú emberek, csak bogaras, rögeszmés öregek. Még női szereplői is többnyire éltesebb özvegyek.

Vitathatatlan, hogy a különcábrázolás terén is Mikszáth volt a közvetlen előd, de lényeges különbségek is vannak Mikszáth és Krúdy különcei között. Mikszáth „különceinek” jelentékeny része értékes emberi tulajdonságokkal rendelkezik, s csak környezetüknek szemében válnak különcökké. *A Noszty fiú* Tóth Mihály, a *Különös házasság* Medve doktora és Horváth Miklósa csak azért különcök, mert nem egy testükre szabott, irreális világ veszi őket körül. Egy abnormis társadalomban a normális ember hat különcként. Krúdy különcei nem ilyen emberek, hanem félresikerült, beteg lelkű, megszállott mániákusok, egy hanyatló kor, egy széthulló társadalom végletesen felnagyított karikatúrái. A különcfigurák végigkísérik Krúdyt egész írói pályáján, de bizonyára nem véletlen, hogy éppen dzsentritémájú írásaiban találkozunk leggyakrabban ilyen típusú szereplőkkel. Az önmagukat túlélt társadalmi rétegekben fejlődnek ki a legkönnyebben a különös, bogaras emberek, egy-egy sajátos rögeszme megszállotai.

Krúdy maga így írt erről egyik novellájában:

„A régi magyar úri életben annyi groteszk figura volt, hogy hemzseg tőlük az öreg emberek elbeszélése. Amidőn régi történeteket, különös

legendákat hallunk a múlt időből, úgy tetszik, hogy Magyarországon nem is volt talán normális ember: csupa félbolond, képzelődő, hóbortos figura mozgott századokon át a Tisza–Duna mentén.”

Itt Magyarországot általában emlegeti az író, Krúdy dzsentri-témájú írásainak megkülönböztető vonása azonban, hogy szinte kizárólagosan szűkebb hazája, a Nyírség kisúri társadalmát vette a tollára.

A nyírségi dzsentrire természetesen jellemzőek voltak mindazok a vonások, amelyek általában jellemezték e réteget, de a század végén és a századforduló idején talán sehol sem lehetett már olyan tisztán, olyan sűrített formában megtalálni a különböző dzsentritípusokat, mint éppen a Nyírségben. Magyarországon a kapitalizálódás, a polgári fejlődés általában igen lassan haladt, Szabolcs azonban ebben a vonatkozásban alighanem a legelmaradottabb volt. Másutt a dzsentriréteg egy része akkorra már felszívódott a kialakuló polgárságba, a Nyírségben azonban még évtizedek múlva is homokfutón jártak a hétszilvafás urak, akik egyszerűen nem akarták elhinni, hogy eljárt felettük az idő. Krúdy maga így írt erről egyik művében:

„A Nyírség az a hely, ahol legtovább volt agaruk és vizslakutyájuk a tönkrement gavalléroknek, és ahol mindig-mindig emlékeztek a régi uraságra, elkótyavetyélt tekintélyre, ősi birtokra és fennhéjázó nemes-ségre. Itt mindenki a múltjából akart megélni. Abból, hogy valamikor volt valami az apja vagy nagyapja. A furcsa, hetyke, legénykedő, virtuskodó Magyarország itt hortyogott, ásított, unatkozott, dologtalan-kodott, nyomorgott a legtovább. Máshol már beletörődtek az emberek, hogy vége a régi világnak, dolgozni, tanulni, igyekezni kell, hogy megélhessünk. A Nyírségben még mindig a követválasztást várták, a takarékpénztár körül sompolyogtak értéktelen váltókkal, az öregek a fiak házasságától remélték sorsuk jobbrafordulását, vagy egy százesztendősi családi per eldőlésétől. A fantasztikus tervek, légvárak, szépen kicirkalmazott remények, édesded ábrándok jól kifejlődtek ezen a mocsaras, ködös, szegényes kidőlt-bedőlt tájon. Mintha mindenkinek reskontó lett volna a párnája alatt, amelyet egyszer okvetlenül kihúznak. Alig jutott eszébe valakinek, hogy dolgozni is kellene. Legfeljebb a vármegyét nyomorították meg, mert hisz az övék volt a megye. Szélmalmok

mutogatták csonka vitorláikat a láthatáron, mint a vármegye régi hatalmát. Agarászbálokat tartottak, de egyik-másik zsidó birtokosnak jobb agara volt már, mint az elnöknek. Kártyáztak, ittak, vetélkedtek, cifra kocsin jártak, hajdút tartottak, párbajoztak, barátkoztak, hangosak voltak a kurjantásaik, de már mindenki tudta, hogy vége a világnak.” (N. N.)

Az író e tömör jellemzése is találóan mutatja, milyen sokféle típusát termelte ki ez a táj ennek a hétszilvafás nemesi világnak. A következőkben csak a legfontosabb csoportokat vesszük sorra.

1. A dzscentri egyik legáltalánosabb jellemvonása volt, hogy nem saját kora valóságában élt, hanem Don Quijote módjára a múltban. Az egyik legkorábbi idetartozó novellája *Az arany-sarkantyús vitéz legendája*. Hőse Bikky Pál, aki már teljesen elszegényedett, de azért úgy él roskadozó udvarházában, mint egy kiskirály. Legfőbb gondja, hogy mindenben híven utánozza a szomszéd grófék szokásait. Amikor új főispánt neveznek ki, elhatározza, hogy ő is elmegy az ünnepélyes installációra, készülődés közben azonban megdöbbenve veszi észre, hogy nincsenek sarkantyúi. Hosszan nézegeti egyik ősének egyenruhás képét a falon, akinek fényes csizmáin aransarkantyúk ragyognak. Elhatározza, hogy ő is csináltat magának sarkantyút, mégpedig színaranyból.

„Egy Bikky csak aransarkantyút viselhet saruján. A tekintetes úr e percben egészen biztosan hitte, hogy nem volt olyan Bikky a földkerekségen, amelyik csak ezüst sarkantyút viselt volna.”

Megparancsolta tehát ispánjának, hogyha mindent zálogba kell is tenni, csináltassa meg az aransarkantyút. Végül csak a kocsis és a házvezetőnő tudják valamennyire észre téríteni, hóbortját azonban nem adja fel. Azzal vigasztalja magát, hogy „a legközelebbi főispáni installációnál jóval előbb gondoskodik az aransarkantyúról és a hozzávalókról”.

A *Hét szilvafa* című elbeszélés erősen emlékeztet a *Beszterce ostroma* alapszituációjára. Hősének, Somodi Pálnak az a

rögeszméje, hogy az ő néhány hold földje az utolsó nemesi birtok Magyarországon. Ennek megfelelően úgy él tíz-tizenkét holdján, mint egy középkori oligarcha. A cselédeket jobbágyoknak tartja, sokat koplal, de ha vendége érkezik, fejedelmi lakomát csap. Zathureczky Mihálynak az a fixa ideája, hogy tulajdonképpen őt illetné a lengyel korona. „Nekik hagyományozta valami elhalt király, akinek már a csontjait sem lehet megtalálni.” Annyira beleéli magát szerepébe, hogy mással nem is törődik. Kis tanyáján a fehér falra hatalmas családfát pingáltat, s abba szépen beírja a népes familia egész öröklési rendjét. A furcsa hóbort végül tragédiával végződik. Amikor egy felvidéki Zathureczky is bejelenti, hogy igényt tart a lengyel koronára, Zathureczky Mihályt annyira felizgatja a dolog, hogy gutaütést kap. (*A lengyel korona*) — Hasonló motívumokra épül *A lord* és *Az ősök* című novella is.

2. A hóbortosoknak egy másik csoportját alkotják azok a Krúdy-figurák, akik valamilyen legendás eredetű, titokzatos kincset keresnek. Az egyes művekben a kincsmotívum természetesen különböző szerepet játszik, majdnem mindig úgy jelenik azonban meg, mint a menthetetlenül elbukott emberek egyetlen és utolsó mentsége, az egyedül üdvözítő csoda, amelyben ugyan már senki sem hisz, amelyről mégis oly jó elábrándozni.

A Regény a zöld házról című elbeszélés világtól elzárkózott hőse állandóan valami kincset keres, amelyet egyik őse rejtett el a házban. A rokonai nyakán élősködő furfangos Herepiről az a legenda kering, hogy titokzatos kincset őriz a csizmaszárában. Ezért kényeztetik kapzsi rokonai, remélve, hogy mesés gazdagságát rájuk hagyja (*A ravasz Herepi*).

Egy sikkasztás története című novellájának cselekményét a kállói Zathureczky család legendaköréből merítette. Zathureczky Móríc híres mulatós ember volt. 1830-tól 1841-ig ugyanazt az egy nótát húzatta megszakítás nélkül a kállói Arany Medve fogadóban. Így nem csoda, hogy amikor meghalt, nem maradt utána más, mint egy régi bunda. Ez azonban

nem közönséges bunda volt. Az emberek azt suttogták, hogy valami különös kincset rejtettek bele. Egy kacér szépasszony el is árulta a tanulmányai befejezése után Kállóba hazatérő ifjú Zathureczkynek a bunda titkát, nevezetesen, hogy apja abba varrta bele fia számára az értékpapírokat. A fiatal szolgabíró azonban hiába kereste az apai örökséget a bundában, nem volt sehol. Csalódásába bele is bolondult. Kállóban nem látták többé, az országutakat járta, eszelősen szorítva magához a legendás bundát.

Ugyanez a kincsmotívum jelentkezik részletesebben kidolgozva *A bűvös erszény* című terjedelmesebb művében is. Itt Viczky Eduárd nagy zöld selyem erszénye áll a cselekmény középpontjában, amelyről az a hír járja, hogy kifogyhatatlan. Ezt az erszényt keresi fia, Viczky Gábor, ezért feszíti fel apja koporsóját, és ezért bolondul meg, amikor kiderül, hogy a kifogyhatatlannak hitt bűvös erszény – üres!

Mindkét mű befejezése jelképes. Mindegyik írásából ugyanez a végső tanulság cseng ki. Kíméletlen ítélethirdetés ez nemcsak a kincskeresők szétpukkanó ábrándjai felett, hanem egy egész társadalmi osztály felett is, amely már rég túlélte önmagát, de hazug illúziók szappanbuborékai után fut.

3. Külön csoportot alkotnak Krúdnyak azok a novellái, amelyek egy-egy babonás családi hagyományt dolgoznak fel. A legtöbb ilyen története a már többször is említett Gaál családdhoz fűződik. Egyik ilyen elbeszélése a *Családi legenda*. A nagy kiterjedésű Gaál család egyszer pusztulni kezdett. Gyermekek nem születtek, az idősebbek haltak. Végül az utolsó Gaál leány, Alojza is meghalt, aki egy idős embernek volt a felesége. Rengetegen mennek el megnézni a csodaszép halott asszonyt, köztük két juhász is, akiknek megtetszett a halott ujján levő rubinköves gyűrű. Éjszaka kiásták a sírt, s mivel lehúzni nem tudták a gyűrűt, le akarták vágni a halott ujját. A fájdalomtól a tetszhalott Alojza felébredt, férje azonban szörnyethalt, amikor meglátta visszatért feleségét. A szép özvegy hamarosan újból férjhez ment, és még 18 gyermeket

szült. A Gaál leányok pedig halhatatlanok lettek a családi legenda szerint. Egyszer azonban megtört a varázserő, a bűvös halhatatlanság. Gaál Juliskának, a híres Alojza unokájának esküvőjére gyülekezett a násznép. Ott azonban tragédia fogadta őket, a menyasszony hirtelen meghalt. A család jóízűen lakomázott tovább, nem hitték, hogy komoly lehet a dolog. Juliska azonban nem éledt fel, s a Gaáloknak bele kellett törődniük, hogy vége halhatatlanságuknak, mert úgy látszik, már eléggé elszaporodtak.

A Gaál családhoz fűződik *A babonás ing* című novella története is. Itt egy ördögös női ing áll a cselekmény középpontjában, mely nemzedékeken át jár körbe-körbe a család asszonyai között, és bűvös erejénél fogva minden bajt gyógyít, s ráadásul az asszonyokat széppé teszi, a hűtlenkedő férjeket visszavonzza feleségükhöz. Egyszer azonban az egyik Gaál megharagszik a babonás ingre, és tűzbe veti. Azóta csúnyák az asszonyaik. Nagyon hasonlít ehhez *A csipkekendő* története is, amely a Zathureczky család tulajdonában van évszázadok óta. Ennek abban áll bűvös ereje, hogy csodálatos pontossággal mindig megjelenti, ha valamilyen szomorú esemény fenyegeti a családot. Ilyenkor nedves lesz, mintha könnyeket töröltek volna bele. Végül két öreg agglégényhez kerül a csodálatos csipkekendő, de úgy látszik, elvesztette varázserejét, mert száraz marad, mikor egyikük meghal.

Mindhárom novella befejezése ugyanaz: a bűvös varázserő megtörik, a féltve őrzött legenda szertefoszlik. Szinte jelképes erejű ez a befejezés. Ábrázolhatná-e az író nagyobb erővel és szemléltetőbben a dzsentrivilág dekadenciáját, mint éppen családi legendáinak szétfoslásán keresztül. S hogy Krúdy valóban így értelmezte ezeket a legendákat, arra őt magát idézhetjük tanúnak:

„Minden régi magyar familiának volt valami szeszélye, hóbortja, bolondsága, amely apáról fiúra öröklődött. A Zathureczkyek a csipkekendő legendához ragaszkodtak, mások egyéb legendához. Némely

famíliában nincs is már egyéb az ősiségből, mint a családi legenda. Minél jobban emlegetik a legendát, annál bizonyosabb a földi javaknak a pusztulása. Mikor a múlttal kérkednek, a jelen sivárságát akarják leplezni. A magyar társadalom egy nagy darabja nem is tud egyébről beszélni, mint arról, hogy volt egykor. . . Az élete, gondolkodása, munkája a múltaknak szól.”

4. A régi vidéki dzsentriélet sokféle embertípust termelt ki. Közöttük meglehetősen nagy számmal voltak az ún. tréfacsinálók. Ezzel a típussal már Jókainál is sűrűn találkozunk, gondoljunk főként Józsa Gyuri alakjára. Krúdy is elég gyakran írt ilyen tréfacsinálókról, nyírségi józsagyurikról, akik egész életüket és vagyonukat különböző ugratások kieszelésére áldozták, és semmitől sem riadtak vissza egy-egy jó hecc kedvéért. Ilyen novellái például: *A ló meg a szoknya*, *A holt asszony udvarlója*, *A bölcsesség mustármagja*, *Egy jeles mulattatóról* stb. A legemlékezetesebb talán ebből a csoportból mégis *A legnagyobb bolond* című novellája, amelynek hőse, Szebenyi Pál minden bolondságot elkövet, csakhogy hóbertosságbban túltegyen vetélytársán, a szintén híres tréfacsináló Prinyi Jánoson. Először olyan házat építtetett, amelynek nincs sem ablaka, sem ajtaja, csak létrán lehetett bejutni a kéményen keresztül. Házi kísértetekről azonban nem gondoskodott, így nem sikerült túlszárnyalnia ellenfelét, akinek házában az is volt. Máskor egy nagy ekhós bárkát csináltat, amely elé nyolc csacsit fogat, és azon járja be a vármegyét. Prinyi erre trójai falovat építtet. Az ormóttlan nagy faalkotmányt kerekekre szerelteti és 12 lóval húztatja. Végül azonban Szebenyi mégis fölülkerekedik. Udvarolni kezd egy előkelő és szép nemeskisasszonynak. Az esküvő napján azonban mindenki legnagyobb megrökönyödésére nem menyasszonyát, hanem egy szolgálólányát viszi az oltár elé. Ezzel végleg elnyeri a legnagyobb bolond kitüntető címet.

5. A dzsentri egyik jellemző tulajdonsága volt a lustaság, a tette képtelenség is. Sajátos keveréke ez az oblomovizmusnak és a patópálos „ejh, ráérünk arra még” – magatartásnak.

Krúdy sok novellájában és regényében felbukkan ez a típus. *A ház csöndes marad* főalakja Tobor Lőrinc, akit esküvője előtt néhány nappal meglátogat menyasszonya és jövődő anyósa, hogy a lakás új berendezését megbeszéljék. A mama minden régi holmit újjal akar kicserélni, gyökeres rendet akar teremteni a csöndes, ósdi házban. Fölforgatni mindent, amit Lőrinc addig megszokott. A vőlegény azonban többre becsüli a maga nyugalját, inkább lemond menyasszonyáról, és házvezetőnőjét veszi feleségül. „A ház a régi marad. Csöndes és nyugalmas. . . A bútorokat sem cserélik ki újakkal.”

A lusta Gaálok című novella hősei boldogan élnek falujukban, s ezt a boldogságot egyedül lustaságuknak, lomhaságuknak köszönhetik. Még arra is lusták ugyanis, hogy vagyonukat elherdálják, mint a többiek. „Hiú, képzelődő, tunya fajta volt. A párnát ki hagyta ráncigálni a feje alól, de nem mozdult fektéből. Persze fogytak, fogytak, mint a holdvilág.”

A dzsentritörténetek mellett mikszáthos korszakában szívesen foglalkozott Krúdy a nemesség múltjával is. Valójában persze őt nem a történelem tényei érdekelték, sokkal inkább az események melléktermékei, a sokszori elmondásban szépen kikerekedett csattanós históriák. Nem a valóságos múlt, hanem az azt különös módon sűrítő anekdota. Ebből természetesen az is következik, hogy ilyen vonatkozású írásai nem a történelem dicső lapjaihoz kapcsolódnak, hanem a humoros, esetleg tragikomikus vagy groteszk helyzetekhez, hiszen az anekdotának lényeges eleme a humor, a gúny és az ironia, s ezek csak ezen a területen érvényesülhettek igazán.

Ilyen történeti anekdotát örökített meg *Az ágyúgolyó* című novellája. A cselekmény az „utolsó nemesi felkeléshez”, a nem éppen dicsőséges emlékezetű Napóleon elleni győri kalandhoz kapcsolódik. Főszereplője Bodó Sámuel, aki rendkívül lusta ember volt. Amikor a franciák hírére a megye minden kardforgató nemese összesereglett Nagykállóban, ő lekéste a gyülekezőt, ezért csak úgy magányosan indult az inzurgensek csapata után. Nem is igen törekedett, hogy utolérje őket. Inkább

elidőzgetett az útszéli fogadóknban. Tavasz felé járt, amikor megpillantotta a már visszafelé haladó szabolcsi csapatot. Bodó természetesen nem akart velük találkozni, ezért elrejtőzött a fogadó padlásán, s csak akkor jött le, amikor a sereg már továbbállt. Ekkor ő is megfordult, s tisztos távolból követte őket. Otthon Kállóban éppen folyt a mulatság az inzurgensek tiszteletére, amikor beállított, s egyenesen az alispánhoz ment. Tarsolyából egy nagy ágyúgolyót helyezett annak asztalára. Hiába mondták az inzurgensek, hogy Bodó ott sem volt Győr-nél, az emberek inkább neki hittek, hiszen csak ő hozott ágyúgolyót a csatából. Így lett híres emberré a lusta Bodó Sámuel. Az ágyúgolyó később a megyei múzeumba került a következő felirattal: „Bonaparte ágyúgolyója a nemesi fölke-lésből. Ajándékozta: ns. Bodó Sámuel.”

Egy másik, szintén kállói eredetű anekdotikus történetének címe *Az utolsó nemesi felkelés*, ez azonban nem a napóleoni háborúkhöz fűződik, hanem az önkényuralom utáni politikai megélénkülés időszakához, az ún. kis negyvennyolchoz. Az országban követválasztást tartanak, s a megyék versengenek a politikai küzdelmekben kitűnt férfiakért. Kálló azonban más-ként cselekszik. Kállay Ákos, az alispán így beszél:

„Nekünk olyan ember kell, aki a régi Magyarországot képviseli, a rendi alkotmányt. Aki azon fog munkálkodni, hogy állíttassék vissza a ma-gyar nemesség, és vele a régi rendszer. Nekem ugyan nem kell senki az új emberek közül. . . nekünk minél régibb, konzervatívabb embert kell fölküldeni, akinek nem kell se a Deák politikája, se a Kossuth politikája. Elég volt a szabadságból. Éretlen ország vagyunk mi még a szabadságra. Apáink se voltak rabok. Jöjjön vissza a régi alkotmány.”

Ilyen előzmények után végül is Dobokay Ferencet választ-ják meg, aki 48 óta teljesen visszavonultan él, mert annak idején szembefordult a nemzeti felbuzdulással, s így a közvé-lemény akkor hazaárulónak kiáltotta ki. Most sem akarja el-fogadni a jelölést, de egész küldöttség megy érte, szinte erő-

szakkal viszik Kállóba. Végül azonban mégsem lett követ Dobokay, mert belebetegedett az izgalmakba és meghalt.

Míg az ágyúgolyó történetében inkább csak megfricskázta a kétes értékű nemesi dicsőséget, itt már kritikája mélyebben húsba vágott. A történeti anekdota csak ürügy volt számára a megyei konzervativizmus leleplezésére, s arra, hogy megmutathassa az úri Magyarország dicstelen kimúlásának szükségszerűségét. Ő maga így beszél erről a novella egyik részletében:

„A régi kutyabőrök elkoptak, elmúltak, senki sem tudja hová lett a százezer nemesi família, amelyről még Nagy Iván beszélt. Alig egy emberöltő telt el azóta, hogy a kutyabőrt padlásra tették, és ez az egy emberöltő elvégezte évszázadok munkáját: eltüntette a régi Magyarországot úgy, hogy már azok sem emlékeznek rá, akik valamikor még benne éltek. Nagyon korhadt, vén lehetett már az a fa, amely egyetlen szélviharban, recsegés, ropogás nélkül kidőlve, olyan hamarosan nyomtalanul enyészett el az erdei avarban. Itt-ott még látszott a vén fa maradványa, világítva őszi éjszakákon, mint a korhadt fáknak szokása, aztán ez a foszforeszkáló fény is elenyészett a nagyra nőtt, fiatal csemete fák között, a nemzet erdejében.”

*

A novellák mellett megpróbálkozott Krúdy a dzsentrivilág átfogóbb ábrázolásával is. Ezt láthatjuk például az 1909-ben megjelent *Andráscsik örököse* című regényében. A cselekmény színhelye itt is a régi, akkor még megyeszékhely Nagykálló, ahol hirtelen halállal meghal Andráscsik Sámuel, egy dúsgazdag polgár, akinek életében az volt a legfőbb vágya, hogy a nemesiséggel barátkozhasson. Végrendeletének felbontásakor kiderült, hogy minden vagyonát első házasságából született Zsuzsanna nevű leányára hagyta, akiről rokonsága addig semmit sem tudott. A rokonság nem törődik bele sorsába, nem hagyja a jussát, pert indít a szerencsés örökös nő ellen, aki csakhamar személyesen is megjelenik Kállóban. Ettől kezdve a cselekmény párhuzamosan két szálon fut tovább. Egyrészt bemutatja az író a kállói Andráscsikok perét Andráscsik Zsuzsika ellen,

másrészt azt, hogy az elszegényedett, már csak a jó házasságban reménykedő kalandor hozományvadászok hogyan vetik magukat Zsuzsika után, hogyan igyekeznek meghódítani maguknak a gazdag örökösöt. Nemcsak a környékbeli dzsentri-gavallérok fenik fogukat az Andráscsik milliókra, hanem még az ország távoli vidékeiről is jönnek a vagyonszomjas fiatal emberek az „aranytollú madár” meghódítására.

Eddig a regény úgy indul, hogy belőle akár Mikszáth egy évvel korábban napvilágot látott Noszty fiújának is méltó párja lehetett volna. A dzsentri és a polgár konfliktusa, az éhesen rajzó hozományvadászok vitustánca az örökség körül, sokféle alkalmat kínált az írónak nemcsak a széles körű erkölcsrajzra, hanem a társadalom alapvető ellentmondásainak feltárására és leleplezésére is. Az író azonban ezeknek a lehetőségeknek nagy részét kihasználatlanul hagyja. A kitűnő expozíció után a konfliktus ellaposodik, feloldódik. Nem a cselekmény igazi belső logikája szerinti kritikai realista kifejelet felé halad, hanem valami operettváltozat irányába kanyarodik el. Mintha nem is Krúdy folytatná tovább, hanem Harsányi Zsolt, aki később Mikszáth regényének valóban elkészítette ezt a happy and-es színpadi változatát.

A dzsentri hozományvadászok Krúdynál is hoppon maradnak, felsülnek ugyan, Andráscsik Zsuzsika sorra kikoszarzza őket, a regény megoldása mégis romantikus-utópisztikus. Zsuzsika ügyvédjének, a fiatal Bajsa Gábornak nyújtja a kezét, s véget vet a pörnek is. Összehívja kastélyához az Andráscsikokat, és mesebeli jótündérként szétosztja köztük az egész örökséget, jóllehet tudja, hogy perrel sohasem vehették volna el tőle. Ha ez a befejezés tompítja is a mű hatását, s ezért az Andráscsik örököse nem is lett a nyírségi dzsentri kritikai realista szemléletű regénye, így is sokat elárul egy önmagát túlélte, már csak csodákban reménykedő, mesebeli örökségekről és hozományokról álmodozó réteg kikerülhetetlen hanyatlásáról.

A dzsentriélmény felszabadítása mellett minden bizonnyal szerepe volt Mikszáthnak abban is, hogy Krúdy figyelme ebben az időben a Felvidék felé fordult. A nyírségi dzsentrinovellákkal párhuzamosan kezdte írogatni elbeszéléseit a szepességi kisvárosok különös polgáraitól, dévaj-kedvű, vándorló zsoldoskatonáiról. Ezek a művek is ifjúkori élményét hozták felszínre. A Podolinban töltött diákévek életre szóló benyomásai színezték feledhetetlenül líraivá ezeket a szepességi történeteket. S ha *A podolini kísértet* (1906) című regény egyes motívumai félreismerhetetlenül magukon viselik is Mikszáth *Kísértet Lublón* című írásának nyomait, mégis épp ezekben a szepességi históriákban találta meg Krúdy egyik legsajátabb területét, s ezek a művei, főként *A podolini takácsné* (1911) című kötet novellái mutattak leginkább előre az író pályájának következő korszaka felé.

VALLOMÁS

KÖZÉLET ÉS MAGÁNÉLET

(AZ IRODALOM PEREMÉN V.)

Háborús békeévek

A negyvenes évek első felét mintha tejüvegen át látnám. Míg fölöttem zúgott a történelem – Varsótól, Dunkerque-től a Kaukázusig s a Csendes-óceánig, majd vissza El-Alamein, Sztálin-grádon, Párizson át Berlinig és Budapestig – én kis magánügyeimmel bajlódtam, család, állás és irodalom foglalták le napjaimat. A különbség bennem volt: míg a harmincas években úgy éreztem, bármily szerény módon is, de tevőleges szereplője voltam az eseményeknek, most inkább csak arra ügyeltem, hogy a fölöttem zúgó paták el ne tiporjanak.

Azért persze, történt velem egy és más. Tevékenyen részt vettem a Független Színpad különböző rendezvényeiben s főként a lap szerkesztésében. Ebbe bekapcsolódott Fejér István is, akit Prágában ismertem meg. Szó került arra, hogyan lehetne a Független Színpad előfizetőinek körét kibővíteni s Fejér István névsort készített azokról a felvidéki barátokról, szimpatizánsokról, akik szóba jöhettek.

Nem sokkal ezután Fejér István lebukott – én nem tudtam róla: így némileg meglepődve fogadtam, amikor felszólítottak, látogassak el a főkapitányságra feleségemmel együtt. Wayand Tibor fogadott s eleinte elég udvariasan, majd egyre fenyegetőbben követelte valljuk be, mit tudunk a felvidéki szervekedésről s főleg, adjam oda a névsort. Abban a biztos tudatban, hogy a névsor már nincs nálam, ugyanoly hevesen tiltakoztam, mondván, hogy életem nyílt könyv előttük, mit akarnak tőlem?

Erre felhozták *A méla Tempefői* előadását, azzal, hogy ott „Budapest szennyje” jelent meg a nézőtéren; mire visszavágtam, hogy ha Illyés Gyula, Féja Géza és Schöpflin Aladár ezt jelentik, büszke vagyok erre a „szennyre”. De minduntalan a névsorra tértek vissza — a végén odavágtam lakáskulcsomat az asztalra, fölemelt hangon mondván, ha úgy tetszik, menjenek el, keressék meg. Végül eleresztettek bennünket a szokásos fenyegetések közepette, hogy ők tudnak mindenről és csak vigyázzunk magunkra.

Mikor hazamentünk, döbbenet láttam, hogy meggyőződésemet meghazudtolva, íróasztalom tetején, legfelül, ott volt a névsor.

*

A névsort persze, némileg reszkető gyomorral, nyomban elégettem. De egy dologban túllőttem a célon fennen hangoztatván makulátlan életvezetésemet: azt találtam mondani, hogyha méltó voltam a Felvidéki Emlékéremre, nekik nincs joguk dolgaimat firtatni. Úgy látszik, ezzel ötletet adtam nekik.

1940 nyarán Erdély visszacsatolása idején, újra behívtak, ezúttal nem gyalogezredemhez, hanem Alsódabasra, egy tartalékszázadhoz. Eleinte irodán dolgoztam, míg egy szép nap — úgy sejtem, Wayand Tibor jóvoltából — átdobtak egy munkaszázadba. A behívottak javarésze zsidó munkaszolgálatos volt; engem egy „különleges”, magyarán büntetőszázadba csaptak. Kommunisták, nyilasok, kaszáskeresztesek, cigányok és közönséges bűnözők keveréke volt ez; szerencsémre az egész munkaszolgálat még csak akkor kezdődött s a fejetlenség, szervezetlenség — majd utóbb, a „keret” megalakítása után, a korrupció — megenyhítette helyzetünket.

A „büntetés” abban állott, hogy borsót pucoltunk. Gunde László kisgazdapárti képviselő helyi földesúr volt, élénk üzleti kapcsolatban állt egy vetőmag-kereskedővel; s Tüköry őrnagy, osztagunk parancsnoka, az egész büntetőszázadot kiadta albertbe Gundénak.

Egy faluszéli udvarház szérűjén hosszú sor kecskelábú asztalt raktak ki; ezek mellett ült vagy kétszáz büntetőszolgálatos és nap mint nap, válogattuk a férgesét a vetőborsóból.

Ez a kép, ahogy a „fennálló társadalmi rend” többszáz ellensége borsót tisztít; az őrnagy úr s a képviselő úr nyíltan összejátszik — ki mit keresett rajta, nem tudom, de valaki keresett, hisz a katonai kincstár adta a táppénzt — jelképévé vált szememben az egész Horthy-rendszernek: életveszélyes, de komolytalan.

Aztán egy októberi napon, mintegy varázsütésre, Kárpát-aljáról suttogott rémhírek után, leszereltek. Nem mindannyiunkat: aki zsidó volt közöttünk, azt áttették egy közönséges munkaszázadhoz, a nem-zsidó „politikaiakat” hazaküldték.

Ezzel véget is ért katonai szereplésem. Az elkövetkező évek alatt szinte naponta vártam a behívót, tudván, mit jelentene. Az ólmos, fenyegető várakozás ránehezedett magatartásomra. De mindvégig kikerült a behívó, hogy miért, csak később tudtam meg.

A felszabadulás után egyszer összetalálkoztam Vas Lászlóval. Elmondta, ő is katonai irodán dolgozott akkortájt, s egy nap kezébe került az én személyi lapom. Amit olvasott rajta, oly ijesztő volt, hogy azon nyomban összetépte és elégette. Hála a katonai adminisztráció primitívségének, ezzel nyilván megszűntem létezni a hadsereg számára. Túlélő voltam.

*

Visszaestem a megszokott életformába, mindvégig a veszély tudatának felhője alatt. Ez az állandó pillanatra élés — amikor ittam egy feketét az eszpresszóban, azt kérdeztem magamtól, nem az utolsó-e? — eltompította felelősségérzésemet, különként tartott vissza minden tevékenységtől — mindig feltolult a kérdés: érdemes-e?

Ebben nem voltam egyedül; barátaimat, társaimat éppúgy markolta a világvége érzése, annyinak közülük pontosan ezt is jelentette. Hont Ferenc írja meg könyvében ezt a visszahúzó-dást, a fokozatos befelé fordulás folyamatát.

Egyelőre a Független Színpad laza munkaközössége, ha ügyvel-bajjal is, működött. Egyre változó személyekkel – java-részt az említett törzsgárdával – még szerveztünk néhány előadóestet: egy Csokonai-estet (ha jól emlékszem, a Vigadó kongó színpadán), majd mintegy utolsó kihangzásként, egy József Attila-estet.

Ezek a művészi estek, s a mögöttük álló társaságok, a közmondásos vörös fonalként húzódnak végig a harmincas és kora-negyvenes esztendőkön. Szalai Imre könyve, *A Vajda János Társaság*¹ megemlíti számosat, de nem tér ki mindegyik-re. Kezdetben valának a Nyugat-estek, jó ideig Nagy Endre elnöklete alatt, a Nyugat-gárda s a színvilág legjobbainak részvételével. Emlékeimben legfőképpen Medgyaszay Vilma búbajos egyénisége él. Politikai téren a Bartha Miklós Társaság volt az első, melyekben részt vettem; néha, főként ha külföldi irodalomról volt szó, vonzott a La Fontaine-Társaság; utóbb tagja lettem a PEN Clubnak; de a mindennapi kenyeret a Vajda János Társaság jelentette. Szalai méltó emléket emel Plätz Rudolfnak, a Társaság csendes hősiességű alapítójának s mozgató szellemének. Könyve tanúsága szerint a Társaság több mint félezer előadást, estet rendezett – s ezek legnagyobb részén én is részt vettem, főként mint közönség. De volt a Magyar Múza is, a Márciusi Front – s amiben némiképpen alkotó szerepem is volt – a Független Színpad. Ezeknek a társaságoknak, előadóesteknek összefogó ereje jelentős elem volt ez évtized haladó szellemű művelődésében. Csak az a rejtély számomra, honnan volt időnk ennyi mindenben részt venni, néha hetenként többször is, javarészt ugyanazon közön-

¹ (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975)

ség társaságában tapsolni az oly jól ismert előadóknak. Komlós Aladár is méltán emeli ki e sokszor rövid életű, de mindig jóra törekvő mozgalmaknak jelentőségét.²

*

Személyes téren sokkal kielégítőbb volt a kísérlet, amivel hónapokon át játszadoztunk: a magyar monodráma megteremtése. Hont Ferenc *Az eltűnt magyar színjáték* című könyvében dolgozta ki a monodráma elméletét, mint az ősmagyar sámán-kultusz tudatos folytatását. Miként Hont írja könyvében „a költő, a dramaturg, a színész, a színpadtervező, a rendező” együttesen próbáltuk megteremteni a művet, melynek témája egy lélek születése, öntudatosodása és kibontakozása lett volna. A költő Radnóti volt, a dramaturg jómagam, a színész Görög Ili, a rendező Hont Ferenc (hogy ki volt a színpadtervező, arra sajnos nem emlékszem). Hosszú és lelkes estéken csiholtuk egymásból az ötleteket, veszekedtünk a szerkezeten, időnkint Hont hosszabb előadást tartott a színjáték ideológiájáról s lassan, fokozatosan kezdett kialakulni, hogy mit is akarunk így együttesen.

A külső nyomás túl erős volt. A kísérlet, mint annyi más, abbamaradt s a monodráma töredék lett. Nem minden nyom nélkül: amit Radnóti a monodráma számára írt, abból alkotta újra a *Negyedik eclogát*.

Esténként áhítatosan hallgattuk a BBC kilenc órai híreit; nem sok jót hallottunk. Narviktól Máltáig, a Piréneusoktól Podóliáig Hitler volt az úr. És még több következett: Jugoszlávia lerohanása, Teleki céltalannak tetsző öngyilkossága. Budapest lakosságának a német csapatok átvonulása egy fontos változást jelentett: estétől-reggelig a forgalomnak át kellett állnia a bal oldalról a jobb oldalra.

1941. június 21-én este Radnótiéknál voltunk, nagyobb társaságban. A szokásos összejövetelek egyike volt ez, s a szó

² *A második nemzedék útja* (It, 69/3, 574–575.)

természetesen a világpolitikáról folyt. A vita során Hont Ferenc minden ellentmondást lehengetlő, briliáns érveléssel bizonyította be, hogy szó sem lehet a német–szovjet háború kitöréséről. Ennek tudatában megnyugodva tértünk haza valamikor éjfél után, – amikor a német tankok már a szovjet határon túl dübörögtek. . .

A német támadás egy csattanással sok mindent megváltoztatott. Voltak optimisták, mint Kun Miklós barátunk, akik azt hangoztatták: most kezdődik meg igazán a háború, ami eddig folyt, csak színjátás volt, talmi küzdelem. A gerincroppantó Molotov–Ribbentrop egyezmény gyötrő emléke egyszeribe eltűnt s újra teljes szívvel, őszinte bizakodással mondhattuk: El a kezekkel a Szovjetuniótól!

Akkoriban egyik népszokásunk volt, hogy vasárnap reggelként a Filadelfiába jártunk le reggelizni, a vasárnapi lapokat kényelmesen átnézni, ismerősökkel, barátokkal csevegni. (Szegegy Radnóti Miklós roppant irigyelt bennünket ezért a szerartásért, a szigorú Fifi megtiltotta neki a vasárnapi kávéházba járást.) Rendszerint Illyés Gyulával találkoztunk a „Filában”; s az első vasárnap, június 22-e után aggódva kérdezte: kibírja-e a Szovjetunió legalább hat hétig? Hat évig, ha kell, mondtam és hittem is. Még ha mi nem is éljük túl.

A Független Színpad lassú kimúlásával, a szakmai összejövetelek megszűntetésével véget ért számomra a legális pártmunka is. Döbbenten és zavartan hallottuk (Metzner Lászlótól), hogy maga a Párt is megszűnt, s a Békepárt vette át szerepét. Az országban belül nőtt az infláció s ezzel párhuzamosan csökkent a munkanélküliség; a zsidótörvények nyomán a középosztály új állásokba jutott; a háború véres valósága felett ezen években a hamis jólét és társadalmi nyugalom képe mutatkozott a felszínen.

Eltemettük Babitsot; s egy évre rá Móricz Zsigmondot. Kosztolányi és Karinthy után az ő haláluk egy korszak lezárását jelentette számomra. Az óriás fák kidőltek; mellettük nőttek izmos törzsek, de még nem értek föl az ő magasságukba.

Apáinkat, mestereinket veszítettük el, s a felnőtttség keserű józanságára kellett felébrednünk. A Nyugat-korszak véget ért, nemsokára testileg is; a Magyar Csillag Illyés lapja volt, amíg létezett.³

S e veszteség szomorú érzése mellett volt egy másik is, amely mintegy kijelölte helyünket az irodalmi világban. Bár sose voltam lelkes híve a nemzedékelméletnek, látva kellett látnom, hogy egy újabb generáció tolul fel mögöttünk, nálunk fiatalabbak s mások, mint mi voltunk Weöres Sándor, Devecseri Gábor, Karinthy Ferenc és társaik mint költők és írók más, újabb hangot pendítettek meg s ami számomra érdekes élmény volt, az tőlünk oly különböző állásfoglalásuk a világgal szemben. A mi elpolitizált korosztályunkkal szemben ők politikailag, ha nem is voltak semlegesek, de ez a szemlélet nem foglalta el ugyanazt a középponti helyet életükben, mint a miénkben. Hogy egy példát mondjak, a spanyol polgárháború kitörésekor még kislányok voltak s így ez a számunkra oly nyilaló lelki seb nekik inkább csak történelem volt: a tegnap története ugyan, de nem közvetlen élmény.

Időnként belesodródtunk a Devecseri–Karinthy társaságba s némi idegenkedéssel szemléltük szürrealista játékaikat, egyfajta l'art pour l'art magatartást, melyből nem hiányzott egymás könyörtelen kifigurázása sem; de hiányzott belőlük az az erkölcsi puritanizmus, amely javarészt áthatotta azokat, akik átmentek az illegális mozgalmon.

Saját, laza korosztályunk egy másik középpont körül öltött ez időben formát. Péter András egyre tevékenyebben vette át a Franklin Társulat kiadói munkáját s rózsadombi házában irodalmi szalon alakult ki. Kereszturyék, Passuthék, Radnótiék, Bálinték, Hevesi András, s jómagunk több-kevesebb rendszerességgel jártunk el nem egy este a vendégszerető Péter-házba; a ceremóniamester Török Sándor volt, s a szokásos beszélgeté-

³1. Keresztury Dezső: *A hatvan éves Nyugat*, (It, 69/1, 61–75.)

seken túl nemegyszer kisebb színjátékokat játszottunk meg, társasjátékokat találtunk ki, melyek során mindenki mást csínált, mint ami a mestersége volt. Péter András különös egyéniség volt; természetére nézve szenvedélyes, nemegyszer erőszakos; rámenős üzletember s ugyanakkor esztéta és művészettörténész. A vele való együttlét nemegyszer tűzijátékokra vezetett. Szépséges felesége föladta a színésznői pályát s a köztük levő feszültség nemegyszer lobbant ki a vendégek előtt is. Velük együtt lenni mindig izgalmas és érdekes élmény volt; s volt benne némi veszély is, mert Péter Andrással nem egyetérteni valamiben esetleg kihatással lehetett a munkára, amit a Franklintól, a Tükörtől elvártunk.

Ha a Péteréknél töltött esték a dúr hangzatban zajlottak le, a mollt szelídebb esték jelentették Komor András otthonában. Itt Szerb Antalékkal, Zádor Annával, Gyergyaival jöttünk időnként össze; néha Németh Andor is megjelent, mint búsképű lovag vagy a hebehurgya Horváth Zoltán. Számomra a Gyergyaival való együttlétek voltak a legemlékezetesebbek. Az Eötvösben a tanár–tanítvány viszony engem mindig feszélyezett; azt, hogy most úgyszólván egyenrangúnak fogad el, igen megtisztelőnek éreztem. Proust fordítása, ami akkortájt jelent meg, külön talapzatra emelte előttem.

Szerb Antallal és csípős nyelvű feleségével (nem mintha Tóni maga nem élvezte volna a zamatos pletykákat) gyakran voltunk együtt. Regényeit, a *Pendragon legendát* s az *Utazás és holdvilág*ot igen értékeltem; főként azt, hogy gyakorlatba teszi azt az elméletet, amit a *Hétköznapiak és csodák* esszéi fogalmaztak meg. Egyre erősödő meggyőződésemmé vált a felismerés, – amiben a freudizmusnak kétségkívül volt szerepe – hogy az emberiség művelődésében a mítosznak, a legendának, más szóval az irracionális tudatalattinak legalább oly fontos szerepe van, mint a gazdasági és társadalmi erőknek. (Eredetiségre nem tartok igényt: Jung és Kerényi eszméi, bár nem olvastam műveiket, az említett ozmózis révén átsugárzott a köztudatba.) Tisztában voltam vele, hogy ez marxista szempontból eretnek

gondolat; de én ezt a marxizmus fogyatékoságának éreztem; mint a felvilágosodás és a 19. századi racionalizmus magasabb fokon folytatódó elmélete, a történelem által oly gyakran cáfolt millenáris derülátása azt bizonyította szememben, hogy valami hiányzik a dialektikus materializmusból: az, ami izgalmas lelkesedésre, szárnyalásra ad alkalmat. Ez néha felcsillant, mint a Bastille lerombolásakor, vagy a szentpétervári szovjet megalakulásakor (John Reed feledhetetlen riportja szerint), de a mindennapban a szocializmus nemegyszer sivár kis-racionalizmusba sülyedt. S úgy véltem, talán ez is az oka, miért nem tudott a marxizmus kielégítő választ – s hatékony ellenérvet – nyújtani az elmúlt százötven év középponti problémájára: a nacionalizmusra.

Szerb Antallal, aki nem volt marxista, persze nem ilyenéppen beszélgettünk elméletéről s műveiről. Egy alkalommal, kissé kíméletlenül, rámutattam, hogy regényei kitűnően vannak felépítve, a cselekmény szellemes és eredeti bennük, de a befejezés mindenikben suta, az ember kielégítetlenül teszi le őket, hiányzik belőlük a történet egyensúlyos lezárása; jellemzi Szerb Antal lényét s író voltát, hogy elismerte bírálatom igazát s szókimondásom, lehet, fájt neki, de nem ártott barátságunknak.

Irodalomtörténetének megjelenését több lelkesedéssel üdvözöltem, mint ama „csendes örömmel”, mellyel ő üdvözli az olvasót. Horváth János kinyitotta az ajtót a magyar irodalom igazi világába: Szerb Antal most ez ajtót szélesre tárta. Úgy láttam, az ő könyve nagy lépés előre a magyar irodalom társadalomtörténetének realista megalkotása irányában, amelyre egy még magasabb fokú, dialektikus átértékelés bízást építhet. Szerb irodalomtörténete áttörte a láthatatlan korlátokat, amiket a szellemtörténeti irányzat próbált a magyar irodalom köré emelni; s ugyanakkor elemzésében messze túlhaladt a hivatalos irodalomtörténészek cammogó szűklátókörűségén.

Hevesi Andrással is gyakran együtt voltunk ez idő tájt. Ormótlan testében a legszeretreméltóbb emberek egyikének lelke lakozott. Túlságosan is tisztában volt megjelenésével, ennek tulajdonítván balsikerű nőügyeit – mint a *22-es csapdája* későbbi hőse, ő maga mondta önmagáról: „Nem szerethetek bele egy nőbe, aki egy olyan alakkal mint én, hajlandó szóba állni” – s ugyanakkor küzdött nagypolgári eredetének béklyói-val – senki oly erőteljesen nem írta meg, mint ő egy Nyugat-beli tanulmányában, milyen gyötrő korlátokat jelent, író és ember számára, ez az eredet. Első regényében, a *Párisi esőben*, könyörtelen önismerettel ábrázolja önmagát, az otromba, saját tétlenségében fuldokló Turauskas személyében – úgy véltem, Kakuk Marci és Ábel után újabb *genre*-alakot nyert a magyar irodalom. Kevés embert ismertem, aki mind alkatában, mind személyes megjelenésében kevésbé lett volna alkalmas a „hős” szerepére – s ő volt az, aki fegyverrel a kezében halt hősi halált francia földön.

Mikor lányunk megszületőben volt, Bálint Györgyöt és Verát kértük fel keresztszülőknek; de a kereszstelőn csak Vera tudott jelen lenni; György munkaszolgálaton volt.

Bálint Györgytől kaptam a könyvet, amely számomra ez évek legnagyobb irodalmi élménye volt: Hemingway *Akiért a harang szól* című regényét a spanyol polgárháborúról. Hemingway ma nincs divatban s nem tagadom, írásaiban, különösen a későbbiekben, sok a modorosság. De akkor nekem ez a regény jelentette a tragikus életérzés, a hősiecs pesszimizmus summáját, a nagyrealizmus tökélyét, mellyel az aktualitást műremekké ötvözte; vigaszul és felemelő példaként e fekete esztendőkből.

Buzgó társasélet, hivatali és irodalmi napszámosmunka mellett – ma sem tudom honnan – mindig jutott időm az olvasásra. Sztálingrád évében pár hónap alatt végigolvastam a *József-tetralógiát*. Annak ellenére, hogy hivatalosan háborúban voltunk az egész világgal, Nyugatról mindig jöttek be könyvek: Steinbeck regényei, majd az első angol–amerikai írások a

háborúról; de hiába vártunk, Keletről nem jött – nem is nagyon jöhetett – semmi.

Valamelyik háborús nyárra esett rövid, de bensőséges barátságom Márai Sándorral. Közel laktunk egymáshoz, nemegyszer ütdöttünk össze a Filadelfiában s hogy, hogyan nem, egyre gyakrabban jártunk el kettesben iszogatni, főleg a Vörös Békába, forró délutánokként. Családom Verőcén nyaralt, szalma voltam. Gyerekkorom óta megvolt bennem az ösztönös tisztelet az idősebbekkel szemben, különösen, ha elismert írók voltak; igen hízelgőnek éreztem, hogy Márai társalgási partnernak méltat. Mint említettem, írásait kezdettől fogva nagyra becsültem s tőle vártam az áttörő magyar regényt.

Hogy miről beszélgettünk? Irodalomról, társadalomról, politikáról; részletekre alig emlékszem, de magatartására igen.

E beszélgetések során jöttem rá, miért nem fogja beváltani hozzá fűzött várakozásomat. Magas írói igénye mellett megvolt benne a társadalmi öntudat: a polgári magatartás tényleges vállalása, osztálya értékeinek nemcsak elismerése, de büszke hirdetése. Nagy Péter barátom felveti a kérdést: vajon maga a polgári lét s a polgárság történelmi szerepváltozása nem járult-e hozzá Márai lehatároltságához? E szónoki kérdésre, mely a választ magában hordozza, én is csak azt tudom mondani: igen. Ugyanakkor, eme társadalmi igenlés ellentétpárjaként megvolt Máraiban az író öntörvényűsége: a minőség kérlelhetetlen megkövetelése, a franciás stílustökélyre való igyekezet, a jellem-elemzés mesterségbeli tudása s a könyörtelen önkritika. S úgy vélem, eme igényesség szabott neki korlátokat, mint írónak – mintegy társadalmi látóhatárának belső körét alkotva – s ez is hozzájárult, hogy nem tudott áttörni a nagy formai és tartalmi látomáshoz. Tudta, mit szeretne elérni, de azt is tudta, ez mindig elérhetetlen marad számára. A mesterember és az álmódó nem egészítették ki egymást benne, mint a legnagyobbakban; egy bizonyos szinten felül nem tudta elengedni magát, sodortatni a mű árájától.

Akkor én ezt inkább csak homályosan éreztem; de meg voltam hatva, hogy engem választott írói vallomásainak letéteményeséül. Soha nem éreztem ennyire az áthághatatlan szakadékot a tehetség és beteljesülés között: ehhez talán egyfajta könnyűség, szinte felelőtlenység, önzés és önbizalom szükségesek. Márai elért egy maga szabta, igen magas színvonalat, mint regényíró, s ezt mindvégig fenn is tartotta. De ezen felülemelkedni sem akkor, sem azóta nem tudott.

Elmúltam harminc éves, s kialakult világképem a magyar irodalomról s helyéről a világban. Apám munkássága, gondolatvilága, a vele való beszélgetések vetették meg alapját ennek a világképnek; de időnap múltán nem mindenben értettem vele egyet (mikor a 20. század irodalomtörténetét írta, hosszú vitáink voltak, többek között József Attila jelentőségéről: én szilárdan meg voltam győződve arról, hogy a legnagyobbak közül való, Apám viszont ezt még nem volt hajlandó elfogadni). Mint ifjú könyvmoly, jórészt megismerkedtem eredetiben a görög és latin, az angol, francia és német irodalommal; fordításokban olvastam a skandináv és orosz klasszikusokat; egyetemi éveim, majd folytatólagos olvasó mivoltom, nemkülönben saját szerény munkásságom, különösen mint fordító, egyre tágitották látóhatáromat. Amellett, mivel megélhetésem főrészből az iparból eredt, tulajdonképpen csak féllábbal voltam az irodalmi életben, annak is főként a peremén, s így bizonyos fokig a kívülálló viszonylagos tárgyilagosságával szemléltem s értékeltem az irodalom folyamatát.

Soha nem volt kétségem a magyar költészet elsősége és világirodalmi rangja felől. Az *Ómagyar Mária-Siralomtól* Radnótiig egységes ív képe volt szemléletemben, hagyomány és úttörés szerves, korszerű egybefonódása.

Egy ponton tértek és térnek el nézeteim a magyar költészet fejlődéséről, s ez az Arany–Petőfi egymást kiegészítő ellentétpár további alakulása. Szemben a „hivatalos” nézettel (amit többek közt Lukács tekintélye is megtámogat), szerintem Móricz tétele áll a „kardos” magyarokról s a „kapás” magya-

rokról.⁴ A költői magatartás, a világhoz hozzáállás középponti kérdése ez: miért tartja magát felelősnek a költő: közvetlenül, a társadalomért, avagy közvetetten ugyanazért, de a költészet prizmáján át; – közvetlen avagy közvetett állásfoglalás, integrált avagy alkalmi, kényszerű politikum, magatartásbeli kérdése ez.

A kardos magyarok siettek cselekedni, verssel és tettel egyaránt (ezért írt mind Petőfi, mind Ady olyan sok rossz verset). A domináns szent kényszer bennük az volt: megváltoztatni, ami rossz.

A kapás magyarok elsőrendű felelősségvállalása az volt: megtartani, ami jó és nemes; de alkotásuk lényege az irodalmon *belül* került kifejezésre. Időnként, a tűrhetetlen nyomás folytán ki-kitörtek ebből a keretből, bizonyítván, hogy nincs elefántcsonttorony.

Meggyőződésem szerint a magyar költészetben 48 óta végigvonul ez a kettős vonal: a kardosok – Petőfi, Ady, Kassák, majd Erdélyi s főként Illyés; míg a kapás magyarok rangsora Aranytól Babitsig, Kosztolányiig vezet – s itt térek el az „elfogadott” nézetektől – folytatódik József Attilával, Radnóttal, Vas Istvánnal.

Petőfi néptribun volt és katona; Ady harcos publicista; Kassák mozgalmi ember; Illyés kimagasló alakja a népies iránynak. Kapcsolásuk a közülethez, politikához egyenes, közvetlen és azonnali volt. A kapások nagy versei viszont a kontemplációban születtek – de ez nem jelenti azt, hogy ha kellett, ki ne álljanak *ugyanazon* eszmékért, mint cselekvő fegyvertársaik. Arany a *Nagyidai cigányokban*, Babits a *Húsvét előtt* szózatában, majd a *Jónás könyvében* (melynek átütő erejét Lukács is kénytelen elismerni), József Attila, Radnóti és Vas a baloldali mozgalomban, mind állást foglaltak; de számukra a költészet primátusa a közülettel szemben nem volt vitás, s jobban fejezték ki magatartásukat versben, mint politikában.

⁴Id. Réz Pál: *Kulcsok és kérdőjelek*, 67.

Egy példát hozhatok fel ábrázolásképpen: a *Dönts a tőkét* az akció szülötte, míg *A Dunánál* a kontemplációé. S előttem nem vitás, melyik a nagyobb vers.

Még Kosztolányi rosszízű kirándulása a publicisztikába is erősíti tételemet, ellenkező előjellel: mint amatőrnek, nem állt neki jól a közéleti cselekvés, szuverén birodalma a költészet volt.

Én mindig elismertem s nagyra tartottam a kardosok jelentőségét, de a szívem mindig a kapásokhoz húzott. Nyilván sok mindent elárul ez a saját szellemi habitusomról is.

Elismerem, ez a különvélemény javarészt ösztönös, nem jutottam hozzá a részletes tartalmi és stíluskritikai elemzéshez. Feldobom, mint eretnek vitatárgyat.

A költészetben olvasó voltam csupán; prózában szerény alkotó is. Így a magyar regény s novella fejlődésével és helyzetével behatóbban foglalatoskodtam.

Úgy véltem s vélem, hogy a magyar történelmi regény a beteljesültebb folyamat, szemben a társadalmi regénnyel (bár tudom, hogy ez a szembeállítás elkerülhetetlenül mesterséges, de talán mint munkahipotézis, nem alkalmatlan). Talán mert a magyar történelem szerves része volt mindvégig az európai történelemnek, javarészt párhuzamban futott Európa főbb mozgalmával s ha időnként le is maradt, nem volt híjával a drámai föllendüléseknek (hogy csak 48-at és 19-et említsem); míg a magyar társadalmi fejlődés töredékesebb, sekélyebb, felszínesebb volt, mint Nyugat-Európa mozgalmai.

Szemléletemben Jósika kezdeménye után Jókai az első nagy hullámhegy: a mesemondás gyönyörűsége felejteti romantikus szemléletének sekélyességét. Kemény és Eötvös realizmusa – s Kemény pesszimizmusa – szinte meglepően modern, nyilván saját történelmi helyzetük világosabb felismerése folytán; utánuk hullámvölgy következik, majd Mikszáth széles panorámája jelenti a következő hullámhegyet, újabb fanyar ízt adva a történet szemléletnek. S Herczeg sekélyes kísérlete után újabb

óriás lép a színre: a huszadik század legnagyobb magyar regénye minden kétséget kizáróan az *Erdély*-trilógia.

Az újkori igénynek megfelelő sokrétű és bonyolult társadalmi regény megint Jókaival kezdődik, a reformkor felülmúlhatatlan ábrázolásával, ami megint romantikába hajlik 48 után; Mikszáth társadalomkritikája egyszerre szokatlan érdekességet ölt. S ezután következik a soha teljesen nem sikerült kísérletek sorozata: Molnár Ferencnél tán senki nem ábrázolta tökéletesebben a századelő visszás polgári világát, de – *A Pál utcai fiúk*on kívül – igazi nagy regényt nem alkotott. Herczeg a Gyurkovics-történetekben akaratlanul éles társadalombírálatot gyakorolt (megerősítve Lukács tételét, hogy az író saját személyes politikai és társadalmi állásfoglalásán kénytelen túlhaladni); a *Halálfiú*i Babits életművének nagyszabású kudarca volt; Móricz társadalmi regényei, minden erejük és erényük mellett nem emelkedtek az *Erdély* magaslatára; s akik utánuk következtek – Tamási, Déry, Márai – nem tudták megvalósítani azt az áttörést, a formabontás és új formaalkotás szárnyrakapását, amit szememben James Joyce képviselt.

Persze az ilyen skatulyázás mindig mesterkéltné, korlátozott erőfeszítés, hogy az ember megkíséreljen némi rendet teremteni saját elméjében az élet és irodalom alig rendezhető szövevényében. Vannak – mind költők, mind prózaírók – akik nem illenek bele egyéni rendszerezésembe, mint Füst Milán vagy Szomory Dezső, avagy az utánuk következők közt Weöres Sándor. Ha nem is férnek be skatulyáimba, érdemük – és élvezetem – semmivel sem kisebb.

Ez idő tájt írtam első s egyetlen regényemet, *Budapest nem felel* címmel. Mintegy ravaszul kibújtam a magam felállította kettős kategóriából – sem történeti, sem társadalmi regény nem volt, hacsak furfangos áttétellel nem, hanem (megelőzve koromat), jövőbeli fantázia, azaz „science fiction”. Megszületésében legalább annyi szerepet játszott a pénz (második gyerekünk volt útban), mint az ihlet. De megkíséreltem benne megvalósítani, a jövő határtalan lehetőségei között, optimista

elképzelésemet a társas fejlődés irányáról, egy kis közösség önfeláldozó együttműködését szembeállítva a hatalom cinikus törtetésével. (A Vigiliában rám is pirítottak, hogy a regény „baloldali csempészárú.”) Nem valami különösen jó regény, de nem kell szégyellenem magam miatta. Mint említém volt, a novellát tekintettem ama területnek, amelyen legméltóbban kifejezhetem magam.

Míg így szemléletem az irodalomról, javarészt Apám útmutatása nyomán fejlődött és alakult, egyre visszatérő problémám volt, hogyan egyeztessem irodalmi képzeteimet világnézettel. A marxizmus bölcseleti rendszerét és célkitűzéseit akkor teljes szívvel magamévá tettem, de állandó hiányérzettel küszködtem, amikor megkísérletem e gondolati rendszert az irodalomra, legkivált a magyar irodalomra alkalmazni. Mivel Lukács írásait nem ismertem, nem volt zsinórmértékem, amellyel szemben saját gondolataimat, elképzeléseimet felmérjem, nem volt hangvilla, melynek pengése irányt mutatott volna az összhangzattan felé. Ahogy visszaemlékezem, barátaimmal, eszmetársaimmal nemegyszer vitáztam e témakörrel, de valahogy sose jutottunk túl marxizmus és irodalom vulgáris egyeztetésén.

Az alépítmény-felépítmény elméletének gépies alkalmazása nem elégített ki, éreztem, a való világ s különösen a művészet és irodalom ennél sokkal bonyolultabb. Mit mondott, például, Balassi a korabeli feudalizmusról? A 18. századi klasszicizáló papköltők, vagy a testőrírók nagyjából pusztában kiáltott szó voltak az akkori magyar társadalomban, de az ő kezdeményük gyümölcse lett Berzsenyi és Kazinczy. S Berzsenyire Radnóti Miklós nyúlt vissza tudatosan; s bár nem tudom, Babits mit érzett Kazinczyval szemben, de az esztergomi Előhegy elődje Széphalom volt.

Szakovizsgai dolgozatomhoz részletekbe menően tanulmányoztam a késői Arany, Vajda János, Reviczky és Komjáthy műveit; s ugyanabban az időszakban vettem bele magam lelkesen a marxizmus tanulmányozásába. Hosszasan foglalkoz-

tatott, bár a megoldáshoz sem anyagom, sem időm nem jutott, vajon elidegenedésük a késői feudalizmus béklyói avagy a korai magyar kapitalizmus visszasságai elleni visszahatás voltak-é. A velük egykorú francia költőknek több indokuk lehetett elfordulni, *l'art pour l'art*-ba menekülni III. Napóleon korának alantas rabló kapitalizmusával szemben; de Magyarországon 67-et követőleg bármily ellentétek között is, bizonyos társadalmi haladás mutatkozott. Így miért az elidegenedés? Úgy éreztem tehát, hogy a társadalmi erők és ösztönök külső-belső játéka sokrétűbb, viszonylataik kifinomultabbak, semmint együgyü ok-okozati viszonylatokkal magyarázhatók lettek volna. Jóval részletesebb elemzés, a tényleges összefüggések kibontása, érzelmi, személyi és társadalmi kapcsolódások kibogozása s az összképbe való beillesztése lett volna a feladat. Sok minden közbejött, mígnem az élet az ilyen kérdésföltevést – legalábbis az én számomra – levette a napirendről.

Egy másik folyamat, melynek sok gondolatot szenteltem, a fordítás volt. Puszta kenyérkeresetnek indult, mentőkötél volt a munkanélküliségben; de ahogy egyre többet fordítottam, annál inkább vált szívügygé. A fordítás kinyúlás a nagyvilágba egy kis nyelv korlátai közül, kincseket hozni távoli partokról, táplálékot a művelődés vérkeringéséhez. Ugyanakkor fokozatosan arra is rájöttem, hogy fordítás – ferdítés akármily nemes értelemben. A fordító, bármennyire is igyekszik hív maradni mind a szöveghez, mind a mű szelleméhez, hangulatához, akaratlan rányomja saját személyes stílusának jegyeit. S kérdés, skandináv írókból magyarul mennyi Hajdu Henrik, a nagy oroszokból mennyi Szabó Endre, – vagy egyes angol írókból mennyi Nagypál István. . .

A fordításhoz nemcsak nyelvtudás kell, hanem írástudás is. Alázatos, de önmagában következetes. S azt is tapasztalnom kellett, hogy egy jelentősebb mű fordítása kitágítja saját írói stíluskészletemet is, termékenyíti képhasználatomat – s ezzel másodlagos célt ér el, hatva nemcsak az olvasóra, de a fordítóra is.

Ma már szeri-számára se emlékszem, hány könyvet fordítottam angolból meg amerikaiból. Volt közöttük sok selejtes munka is, de egyre több a parádés feladat. Immár válogathattam szerzők és műveik közül; van olyan fordításom, amit legnehezebb, de legkielégítőbb írói munkáim közé sorolok. Hogy egy példát hozzak: lefordítottam Virginia Woolf *Clarissa* című regényét (eredetiben *Mrs. Dalloway*); a kézirat a Franklin Társulattal egyetemben elpusztult az ostrom alatt. De annyira szívügynek éreztem mind a regényt, mind fordítását, hogy 45 után, mikor a Franklin újra feléledt, lefordítottam másodszor is.⁵

De elkötelezettségem az irodalomhoz soha nem volt teljes. Túl sok minden érdekelt: történelem, biológia, társadalomtudomány, politika. S hiányzott belőlem az önző elszántság, a tökéletes odaadás, minden más érdek és érdeklődés alárendelése. Az a konok, egycélú, minden mást az írásnak alárendelő szent önzés, melynek ékes példája számomra Radnóti Miklós élete és költészete volt, s amit ma Márai reménytelen harcában főhajtva látok.

Pénz, hírnév csak mérsékelten érdekeltek. Ami viszonylag szűk élményanyagomból feltört, néhány novellám formájában, kielégítette önbecsülésemet. Talán ezeknek jogán, valamint néhány fordításom révén jut nekem egy nyúlfarknyi lábjegyzet a magyar irodalom magasztos történetében.

*

⁵Nem hengegésből, inkább annak bizonyítására, mily változatos és milyen színvonalas volt a magyar fordítások skálája, idézek néhány író, akiket fordítottam: Arnold Bennett, Margaret Kennedy, H. G. Wells (Pálóczi Horváth Györggyel), T. E. Lawrence (Apámmal), Mark Twain (Koroknay Istvánnal), Olive Schreiner, Julian Huxley, Aldous Huxley, Charles Morgan, Virginia Woolf. S még jónéhány, novellákról nem is beszélve.

Ma szinte hihetetlennek tűnik, hogy ezt a pár évet, 1940 és 44 között ilyen simán és békésen éltük át. A felszínen sima volt, de alatta bűzölgött a mocsár. S nem mondhatnám, hogy igazán élveztük ezt a kényelmes magánéletet: állandóan velünk volt a rettegés a behívótól, a lebukástól (Bálint György ideg-roncsoló hónapjai a Margit körüti fogházban példa volt arra, mi üthet be bármely pillanatban) s ez az örökös percről-perce továbbélés tompító cselekvésképtelenség formájában fogta le kezünket és szívünket. Nem nagyon tudtunk, de nem is akarunk tenni valamit az Ügy érdekében – s az Ügy maga is haldokolni látszott.

Szokatlanul sok pénzünk volt. Egyre jobban nőtt a pénz-bővítés, de egyelőre haszonélvezői voltunk. S nemcsak mi: a harmincas évek keserű osztályharcai után a munkásság elcsitult, csökkent a munkanélküliség, emelkedtek a bérek, nőtt a termelés a német hadigépezet támogatására. A javuló életszínvonal, a gazdasági tisztavirágzás melegágya lett a szellemi tepedésnek, béklyója a cselekvésnek, ürügye minden kiállás reménytelenségének. S ugyanakkor egyre jobban tudtuk, hogy ez vihar előtti csend csupán, s a vihar minket is könnyen elsöpörhet.

Egyre gyarapodó fizetésem mellett mindig akadt valami irodalmi peremmunka. S amilyen könnyen szereztük, ugyanolyan könnyen szórtuk a pénzt – mi értelme lett volna félretenni, mikor nem tudtuk, lesz-e holnap?

Egy újabb szűk baráti kör alakult ki, ezúttal nem irodalmi vonalon, s az események nyomása alatt főleg egymás benső ügyeivel, körmönfont szerelmi játékaival, kölcsönös lélekelemzéssel szórakoztunk. Ha van valami értelme a közhelynek: „A tűzhányó szélén táncolni”, pontosan illett akkori életünkre. Mert mialatt élveztük a polgári jólét gyümölcsseit, láttuk és hallottuk a munkaszolgálat rémségeit, az „átképzések” szomorú komédiáját, Schönherz Zoltán és Rózsa Ferenc meggyilkolását, s az egyre tornyosuló rebesgetéseket Auschwitzról, Mauthausenről, Terezinről. Úgy éreztük, gonosz varázs-

lat büvkörében élünk, amely egyelőre kímél s tartogat – vajon mire?

1944. március 19-én Damoklész kardja lehullott, de pengéje még mindig nem ért bennünket. Pedig vártuk s nem tettünk semmit önmagunk védelmében – de senki nem dörömbölt éjfél után ajtókon.⁶

Annyit mindenesetre elért a német megszállás, hogy kilódított szellemi és erkölcsi tunyaságomból. Megkerestem Tömpe Istvánt s felajánlottam, szeretnék ismét részt venni az illegális munkában. De nem sok történt – néhányszor találkoztak egyes pártvezetők lakásunkon, pénzzel támogattam a pártot, de komoly cselekvésre nem került sor. Legfőbb haditettem az volt, hogy Péter Gábor felesége, Jolán álnéven nálunk lakott néhány hónapig, mint nevelőnő. (Jellemző, milyen nehézségekkel küzdöttek az illegális pártmunkások, hogy az én „fekete” lakásom is viszonylag biztonságosnak bizonyult.) Néha férje is ellátogatott, tájékoztatva bennünket a Népfront tevékenységéről, a Horthyval való titkos tárgyalásokról. Talán ez a kapcsolat hozzájárult, hogy egy jóval későbbi alkalommal is „túlélő” legyek.

A világesemények szorítása egyre érdekesebb lett – a nyugati partraszállás, a varsói felkelés, a tömeges deportálások, a Stauffenberg-merénylet, légibombák Budapesten – s tudtuk, ez már a vég kezdete, ha kibírjuk. Születésnapomon az angol rádión hallgattam Páris felszabadulását s nem tagadom, folytak a könnyeim. Lázás tevékenységünk azonban főként csak hamis papírok gyártásában, biztonságos lakások feltárásában, barátok bújtatásában telt ki. Bálint György eltűnt, s nem bízunk benne, hogy túléli. Radnóti Miklós is bevonult s vele egyidőben annyian mások – ez az év elég volt, hogy többszörösen megtizedelje a magyar értelmiséget. Az emberi méltóság és a

⁶ Stolte István állítása szerint a németek bejövetelekor Schweinitzer megsemmisítette a politikai rendőrség dossziéit. Igaz-e, nem-e, nem tudom.

szenvedésből kicsiholt nagyság csodája, hogy Radnóti igazán nagy versei ebben az időszakban születtek, feledhetetlen tragikum árán.

Ami ezután következett, annak vajmi kevés köze volt az irodalomhoz. 1944 október 15 után az életbenmaradás sokszor könyörtelen feladata vette igénybe minden erőnket, minden idegünket.

Ami velem történt – és nem történt – százak, ezrek történetéhez hasonló a túlélők közül. Bújkálás, hamis papírok, letartóztatás majd szökés a nyilas pártházból – nem volt semmi hősi benne; nem tagadva meg irodalmi múltamat, minduntalan a bibliai idézet járt fejemben: „Legyetek ildomosak mint a kígyók”, – az „ildomos” szó ómagyar értelme szerint.

A nyilasok rémuralma, az ostrom óta tudom: mi az, a halál szélén járni. Én életben maradtam. Így volt megírva a csillagokban.

1945 és ami utána következik:

Ez, mint Kipling mondja, egy más történet.

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

A VADEMBER JELKÉPE KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN*

1.

Az irodalom kedvelt eljárása, hogy idegeneket szólaltat meg, amikor nem tud, vagy nem akar valamely társadalom bírálható jelenségeiről közvetlenül szólni. Ezen belül régi klisé olyan valakit felléptetni, aki egy másik világból jött, legyen az valóságos vagy elképzelt világ. Amerika felfedezése olyan új világot tárt fel, amely még különösebbnek tűnt az európaiak szemében, mint Ázsia vagy Afrika, s alkalmasabbnak az összevetésre. A spanyol Antonio de Guevara – Marcus Auréliusra emlékezve – *A fejedelmek órájában* „dunai parasztként” szerepeltet egy indiánt, hogy elmondja véleményét az akkori Spanyolországról, főleg annak erkölcséről. Az indián egyébként a 16. század második felében megjelenik Kolozsvár piacán is Jacobus Paleologus¹ dialógusában, ahol a természetes vallásra oktatja a különböző felekezetek képviselőit.² Az indián figurája az útleírások útján elterjed a 17. században, s igen hamar az ún. természetes ember képviselője lesz.³ (Franciaországban nagy sikernek örvendett Lahontan 1704-ben kiadott észak-amerikai útleírása, amely több későbbi politikai és szépirodalmi munka forrása lett.)

A „bon sauvage” jelképét a filozófusok beillesztik a felvilágosodás gondolatrendszerébe. Voltaire már a *Babouc*-ban felhasználja ezt a motívumot, de igazán csak *L'Ingénu* aknázza ki, amelyben a korabeli francia állapotokat, s különösen a vallási fanatizmust pellengérezi ki. A francia író indiánja, vagy ahogyan ő nevezi, huronja, breton származású, s ez megadja a lehetőséget arra, hogy eljusson a civilizált állapothoz, mert bármennyire szimpatikus is Voltaire-nek a „vadember” a természeti állapotot nem akarja idealizálni, s huronjából „jó harcost”,

*Elhangzott a Társaság soproni vándorgyűlésén 1978. május 20-án.

¹Erről: A. Castro: *Hacia Cervantes* c. kötetében, Madrid, 1967³.

²Jacobus Chios Paleologus: *Catechesis christiana dierum duodecem*. Ed. R. Dostálová. Varsó, 1971.

³G. Chinard: *L'Amérique et le rêve exotique dans la littérature française au XVIIe et XVIIIe siècle*, Genève, 1934. (Új kiadás).

„tántoríthatatlan filozófust” akar faragni. Tehát amikor a vadember jelképét felhasználja, Voltaire amellett, hogy a bíráló eszközévé teszi, be akarja bizonyítani, hogy a természetesség és a filozófia jó szövetségese, a természetes ember józan esze a felvilágosodás integráns része, sőt előfeltétele.⁴

Mindez azt jelenti, hogy nem fogadja el Rousseau-nak az *Értekezések*ben kifejtett nézetét a természeti állapotról, amelyben az emberek jók, boldogok és szabadok, különösen azt a tételét, hogy a társadalom tette őket gonoszakká, szerencsétlenné és rabszolgákká. A legtöbb filozófus élénken tiltakozik az ellen a felfogás ellen is, hogy a tudomány és a szépművészetek nem járultak hozzá az ember megjobbításához.

A francia irodalomtörténetírásban vita folyik arról, hogy vajon Rousseau valóságos személynek tekintette-e a természeti állapotban élő embert, vagy pedig csak munkahipotézisnek, valamely „mitikus eszmény” megtestesítőjének, akihez mérni akarta a társadalom fejlődéstörténetét. Az biztos, hogy korabeli közvéleményben Rousseau *Értekezései* a természeti állapot apológiáját szolgálták, mégha a többség nem is azt a következtetést vonta le, hogy vissza kell térni a primitív életkörülményekhez. Rousseau maga az *Emil*ben a természetet és az erkölcsöt kötötte össze, szembeállította a társasági étellel és az erkölcsök romlásával.

A 18. század második felében a természeti állapot a haladó, sőt radikális politikai gondolkodás egyik fontos eleme lett, hiszen ehhez kapcsolhatták a szabadság, az egyenlőség és az emberi szolidaritás gondolatát is. Olyan antropológiai felfogást támasztott tehát alá, amely szerint az ember e feltételek esetén lehet igazán boldog, s tudjuk, hogy a boldogság a 18. századi filozófia egyik középponti kategóriája volt. Rousseau nevelési ideálja is ezt a politikai gondolkodást táplálta, bár nagyon hamar vita témája lett, hogy nem utópikus-e a „magányos sétáló” javaslata, aki a világtól elzárva kívánta nevelni az embereket, de az ezzel való szembesítést nem kerülhette el. Még az *Új Héloïse* idillje sem tudja megkerülni azt a konfliktust, amely az erkölcsös kisközösség és az erkölcs nélküli nagyvilág között feszül – rousseau-i felfogás szerint.⁵

⁴ Voltaire-ről v. ö.: G. Lanson: *Voltaire*, Paris, 1960. (Új kiadás – P. G. Castex: *Voltaire, Micromégas, Candide, L'Ingénu*, Paris, 1961. – F. Pruner: *Recherches sur la création romanesque dans l'Ingénu de Voltaire*, Archives des lettres modernes, 1960. március–április.

⁵ Rousseau-ról: D. Mornet: *Rousseau*, Paris, 1950. – J. Starobinski: *J. J. Rousseau, la transparence et l'obstacle*, Paris, 1958. – M. Bouchard: *L'Académie de Dijon et le premier Discours de Rousseau*, Paris, 1950. – J. Morel: *Les sources du Discours sur l'inégalité*, Annales J. J. Rousseau, 1909.

A vitát élénkítette az, hogy a 18. század végén, 19. század elején vadembereket és vadgyermekeket találtak, akiket megpróbáltak megnevelni és a társadalomba beilleszteni. A kísérletek sokszor keserves kudarccal zárultak, s ez újból és újból felvetette azt a kérdést, vajon tényleg olyan áldásos-e a természeti állapot, illetve, hogy szabad-e ebből az állapottól az embert kiragadni, és végső fokon szerencsétlenné tenni.⁶

2.

A problematika nemcsak Nyugat-Európában jelentkezett, hanem a francia filozófia eszméinek terjedésével Közép- és Kelet-Európában is. A viszonyok itt sok szempontból eltértek a nyugat-európaiaktól. Az elmaradott gazdasági, társadalmi, kulturális helyzet a filozófusok híveinél erősítette a haladás gondolatát, amely ellentmondott a természeti állapot idealizálásának. A kapitalizmus előretörése kezdte felbontani a patriarchálisnak tartott feudális társadalmat, s némelyek azt a következtetést vonták le a nyugat-európai fejlődésből, hogy jobb volt a régi világ. Ilyen módon került sor különösen a vidéki nemesség életének eszményítésére, és a romlott városi élettel való szembeállítására. Sőt megkezdődött a paraszti egyszerűség dicsőítése is, amely az idill kedvelőinél egyáltalában nem zárta ki a földesúr–jobbágy viszony fenntartását. A radikálisoknál viszont a paraszti egyszerűség, erkölcsösség, természetes életmód nemcsak a társadalmi egyenlőség, hanem a társadalmi forradalom gondolatát is érlelte.

A következőkben néhány példával igyekszünk bemutatni az elmondottakat, mindenekelőtt a magyar irodalmat és ezen belül is Bessenyei Györgyöt állítva a középpontba. Bessenyei, miután olvasta Montesquieu *Perzsa leveleit*, Voltaire *Vademberét*, *Mohamed és Alzire* című drámáját, 1770-ben kiadja németül az *Amerikaner* című meséjét, amely néhány év múlva magyarul is megjelent Kazinczy Ferenc fordításában *Az Amerikai Podocz és Kazimir keresztény vallásra való megtérése* címen.⁷ Az amerikaiakat – tehát az indiánokat – Bessenyei meséjében Törökországba viszi, ahol szembetalálják magukat a mohamedánok vallási

⁶ F. Tinland: *L'homme sauvage*, Paris, 1968. – L. Malson: *Les enfants sauvages mythe et réalité*, Paris, 1964.

⁷ Kazinczy fordítása 1776-ban látott napvilágot Kassán. Újból kiadta Weber Artúr, Bp, 1941. – Bessenyei olvasmányairól lásd: Eckhardt Sándor: *Bessenyei és a francia gondolat*, EPhK, 1919, – Vértés O. A.: *Bessenyei Amerikanerjének mintája*, EPhK, 1935. 10–12.

fanatizmusával. Nem értik meg, hogy miért van szükség Mohamedre és a hozzákapcsolódó szertartásokra, amikor elegendő a napot imádni. A kivallatás után sem hajlandók változtatni nézetükön, a mufti ellen támadnak, és sok viszontagság után trinitárius szerzetesek mentik meg őket. Ezért hálából áttérnek a keresztény hitre.

Érdeemes Bessenyei gondolatait idézni a természeti állapotról Kazinczy fordításában: „A' világ új részéhez Amerikához tartozó szigetek között vala egy, mellynek lakosai, kipallérozott erkölcsök, és tudomány nélkül, csupán csak a' természet igazgatása szerint éltenek. Nappal az nehéz munka által szerzendő élelmek keresése tartóztatá őket a' tiszta ég alatt: és az okozá, hogy verejtékekkel nedvesítenék meg azt a' földet, melly nékiek adó helyet adta a' magán termett gyümölcsöt. Étszakára pedig magokat kis kunyhókban vonták meg: mert még ők a' felhők felé nem emeltek, 's nem építettek kőből hegyeket, olly szándékkal, hogy a levegő-égben lakhassanak. Nyugodalomban éltek az egybe szedegettetett gyümölcsök közt, és ugyan azon a' földön fekütnék, melly őket az ő termékenységével táplálta.

Az ő Vallásokban nem esmérték semmi Isteni jelentés csudáját; hanem mi légyen az Isten akaratja csupán csak a' jőzan okosságból az érzékenységek által tapogatták-ki; és mind azt Isteni és jó dolognak tartották vala, mivel életek veszedelme nélkül engedte őket élni a' természet. Hogy pedig emberi méltóságokat el-ne veszítsék némelly gondolatokat megtartottanak, mellyeket szüleiktől vettek és új találmányok által neveltének.”⁸ Ez a leírás a francia irodalomban elterjedt klisékre, s többek között Voltaire *Candide*-jének Eldorádójára emlékeztet.

Bessenyei azonban nem akarja idealizálni a természeti állapotot, és *A természet világában* azt állítja, hogy az ember vadállat, vallás, tudomány, mesterség nélkül.⁹ Ugyanakkor kifogásolja a tudományokkal,

⁸ *Az amerikai Podocz és Kazimir keresztényen vallásra való megtérése*, Bp., 1914, 25–26.

⁹ *A természet világához* írt egyik jegyzetében a következőket írja: „Az ember minden teremtett állatok közt a legnagyobb fenevad, s kénytelen magát a felső hatalom által, akármilyen légyen az, megkötözni, különben sem vallással, sem filozofiával végbe nem veszi soha, hogy élte csak egy 24 óráig is bátorságban lehessen. A természeti szabadságban erdőkön, mezőkön vadállat, várososon s a törvény alatt rab. Tehát az ember ilyen szorulásba jön magával, hogy mihent ember akar lenni, meg kell magát kötni. A tsupa természetnek tellyes szabadságában csak olyan ő is mint egyéb vad és így az ember vagy barom vagy rab.” Bessenyei György: *A természet világa*. Bp., 1898. 18.

művészetekkel való visszaélést is, s itt kitér Voltaire és Rousseau vitájára: „Ugy ne ítélj hát munkámrul, mint Voltaire ítélte Rousseau Jakabérul, így szólván hozzá: Lehetetlen erősebb elmével dolgozni rajta, hogy barmokká legyünk. De csak ugyan a Genevai hazafi sem oly értelemben vette e tárgyat. A tudománynak, mesterségnek véghetetlen javai vannak. Én csak azt mondom, hogy ne éllyünk vélek vissza.”¹⁰

Bessenyei később elszakad a szó szoros értelemben vett természeti állapot és a civilizáció szembeállításától, és 1804-ben befejezett *Tariménes utazásában* már olyan vadembert állít elénk, aki számára a természetes környezet az elmaradott, provinciális, falusi világot jelenti. Ennek az első magyar filozófiai regénynek a főhőse egy Kirakadás nevű ifjú, aki „vad manér” szerint élt, de meg akarta ismerni a haladottabb világot, s ezért meglátogatja Totoposzt, azaz Ausztriát, mégpedig Arténis, vagyis Mária Terézia idejében. A „bölcességbe” egy Trézéni nevű bölcset vezeti be, aki igyekszik megmagyarázni a totoposzi vallást, államszervezetet, erkölcsöket és szokásokat. Kirakadás mindenekelőtt a vallást veszi célba, s vele kapcsolatban igyekszik érvényesíteni a józan eszet. Trézénihez fordulva mondja a következőket: „Beszédedbül, ő Totoposznak bölcse! ezt érttem, mely szerint tinéktek isteneitek csak annyi tudományt engedtek, amennyivel nyomorúságaitokat és bolondságaitokat általláshassátok, de tőlük soha meg ne szabadulhassatok. Azért hízlaljátok elméteket édes álmokkal, szép képzelődésekkel, hogy nyugodalmatokban valóság nincs. Kicsoda nevezte közöttetek legelőször a közönséges nyomorúságot közönséges boldogságnak? A közönséges rabságot közönséges szabadságnak? Közboldogságnak tartjátok azt, amelynél fogva egymást húzzátok; szabad életnek azt, ami benneteket tömlőcre, vasra hány, fejetelek elszedi és a beszédnek szabadságától eltilt, tagjaitoknak pedig minden mozgulását törvény alá veszi. Én csak annyiban csudálhatlak benneteket, amennyiben nyomorúságotoknak valóságát álmokkal gyönyörűsége tudjátok hozni és tudatlanságotokat képzelődésekkel tudománnyá tenni.”¹¹ E kritika ellenére is Kirakadás beilleszkedik az adott társadalomba. A királynő birtokadományát elfogadja, de együtt dolgozik a jobbágyokkal a földeken, részben a szegények iránti rokonszenv miatt. Amikor háború fenyegeti az országot, felajánlja szolgálatait nemcsak hálából, hanem azért is, mert a civilizált életet unalmasnak tartja. Elfogadja tehát az adott társadalmat, de megőrzi emlékezetében a természetesebb állapot emlékét, és mindenekelőtt a józan ész tiszteletét, amely Bessenyei szerint ehhez feltétlenül hozzátartozik. Kiraka-

¹⁰ Uo. 76.

¹¹ Bessenyei György: *Tariménes utazása*, Bp., 1930, 102–103.

dés közelebb áll Rousseau természetes emberéhez, mint a vademberhez származását tekintve, de a voltaire-i útra lép, amennyiben integrálódik a társadalomba.

Bessenyeit befolyásolta Joseph von Sonnenfels, az osztrák felvilágosodás kitűnő elméleti írója, aki 1765-től kezdve *Der Mann ohne Vorurtheil* címen folyóiratot adott ki, amelynek főhőse egy Capa-Kaun nevű vadember, akiből filozófus polgár lesz. (Meg kell jegyezni, hogy Bessenyei maga is kiadott 1781-ben egy folyóiratot, amely átveszi Sonnenfels publikációjának a címét: *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung*.)¹² „Cape-Kaun ist ein Mensch – er soll ein Bürger werden – ein Bürger dieses Staats.”¹³ – írja Sonnenfels. Míg Bessenyeit elsősorban vallási kérdések foglalkoztatták, az osztrák szerzőt társadalmi és politikaiak. Csökkenteni akarja a társadalmi egyenlőtlenségeket, s meg akarja javítani az állam működését és a funkciók elosztását e korban, Rousseau és az osztrák kameralisták gondolatait használva fel.¹⁴

Az osztrák irodalomban megjelenik ekkor a csak félig vadember, a paraszt is, aki a maga együgyűségében a társadalom kitűnő bírálójának bizonyul. J. Richter parasztja – aki a Bécs melletti Eipeldauból származik – a *Die Eipeldauer Briefeben* (1785–1797) a maga naiv módján sok igazságot mond el a fővárosról és annak társadalmáról.¹⁵

A lengyel irodalomban Ignacy Kraśicki *Doświadczyński Miklós kalandjai*¹⁶ című, 1776-ban megjelent munkájában egy lengyel nemes mutat be, aki egy fantasztikus szigetre jut el, ahol megismeri a természeti állapotot és az erkölcsök szellemében átneveli magát. Lengyelországba visszatérve földbirtokos és polgár lesz. Kraśicki nemcsak Voltaire *Candide*-jét olvasta, ahonnan az Eldorádó motívumot átvette, hanem Rousseau *Emiljét* is, amelynek nevelési eszményét alkalmazta. Munkája érdekes ötvözetet mutat fel: haladó gondolatokat vesz át,

¹²Erről: Kókay György: *Bessenyei György ismeretlen folyóirata*, Itk., 1967/1.

¹³V. ö.: O. Bauer előadását, Actes du IIIe Colloque de Mátrafüred, Bp., 1977. 92–93.

¹⁴Karl-Heinz Osterloh: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Lübeck–Hamburg, 1970.

¹⁵Új kiadás: J. Richter: *Die Eipeldauer Briefe* (1785–1797) I–II. München, 1917–1918.

¹⁶Új kiadás: Ignacy Kraśicki: *Mikolaja Doświadczyńskiego przy-padki*, Wrocław, 1972.

amelyeket összekapcsol a patriarchális lengyel viszonyok idealizálásával.¹⁷

Ezt a tendenciát megtaláljuk a magyar irodalomban is, mindenekelőtt Verseghy Ferenc *Gróf Kaczaifalvy László, avagy a természetes ember* című regényében. Kaczaifalvy megcsömörölve a világtól, kivonul a természetbe, és rousseau-i nevelést ad fiának, aki később Indiába vetődik, és ott megismeri a primitív viszonyokat. Mikor sok viszontagság után hazatér Magyarországra, barátaival együtt a természetben él, és azt hirdeti: „Megtaláltuk mink. . . az igazságot és ezzel együtt a boldogságot. Mind a kettő oly szívben múlat, amely embertársát szeretni tudja”.¹⁸ A magyar író már „érzelmes románt” ír: megszelídíti a „természetes embert”, hiszen enyhíti a társadalommal szembeni kritikát, s az emberi kapcsolatokra teszi a hangsúlyt.

A természetesség kultusza magával hozza Magyarországon is a paraszt rokonszenves bemutatását. Elég megemlíteni, hogy Orczy Lőrinc, aki pedig a konzervativizmus egyik fő képviselője, a rousseau-i eszmények alapján tartja boldognak a parasztot *A szegény paraszt néphez beszéd* című írásában.¹⁹

Az orosz irodalomban is elterjed a vadember motívuma annál is inkább, mert – mint a lengyel esetében – itt is közvetlen a kapcsolat a francia filozófusokkal. 1781-ben P. I. Bogdanovics *Vadember aki nevet e világ tudományán és erkölcssein* címen regényt jelentet meg, amely

¹⁷ Z. Sinko: *Le roman occidental dans la conscience littéraire de la Pologne des Lumières*, Varsó, 1974.

¹⁸ Verseghy Ferenc: *Gróf Kaczaifalvi László avagy a természetes ember*, Bp., 1911. 284.

¹⁹ *A szegény paraszt néphez beszéd*ben írja:

Sok hasznos polgárból álló díszes község!
Kit betsül Bölts, meg vét udvari Nemesség,
Ó szegény paraszt nép! múltjon bosszúságod,
Hallgasd meg mutatom a' te méltóságod.

Ballgatagság téged', köz nép! meg gyalázní,
Te tudsz országodért mind élni mind halni,
De még más jó vagyon, ki benned tündöklík,
Melyly a' nemességbenn ritkán találtatik;
Szelíd ártatlanság te nálad meg vagyon,
Vétkek uralkodnak tsak a' gazdagokon,

közvetlenül Voltaire munkájához nyúl vissza. A regény hőse egy Acem nevű vadember, aki a világtól távol él, de elhatározza, hogy megismerkedik vele, s ellátogat „a legfelvilágosultabb állam” fővárosába. Tapasztalatai azonban keservesek. Szerelmétől eltiltják, mert nincs vagyona. Ami kevés értéke van, azt is elrabolja egy zsvány, aki a társadalom áldozata. Ezek után megátkozta ezt a világot, és visszamegy az erdőbe, mert a tigrisek és oroszánok nem olyan félelmetesek, mint az emberek. Szeretne egy olyan országot találni, ahol mindezek a bűnök nem fordulnak elő, s ahol az emberek egyenlők. Bogdanovics nem írja le ezt az utópikus országot, talán azért, mert Oroszországban nem tudja elhittetni, hogy ilyen létezhet.²⁰

Az orosz irodalomban is kialakulnak a természet ölében élő nemes és paraszt idealizált képei. A. P. Szumarokov még azt állította, hogy „a mi egyszerű népünk képtelen bármiféle nemes gondolkodásra és érze-

---

Gazdagoknak a' kints jóra akadályá,
Parasztnek jó erkölts 's igazság osztálya.
A' Királyok bírnak roppant országokkal,
A Nagyok bírkóznak sok Méltóságokkal,
Te együgyü lévén a' fehért fehérnek
Mondod, embere vagy te ígéretidnek.

Mint tetszik én nékem paraszt egyenesség,
Kit el nem tsábított mostani veszettség!
Ennek darótz alatt a' szíve tündöklík,
Hasonló a' gyöngyhözz, ki sárbann feneklík.
Sok te dítiséreted jó lelkű parasztság,
Nálad lakik mulat még az ártatlanság.

Költeményes holmi egy Nagyságos Elmétől. Közre bocsátotta Révai Miklós, Pozsony, 1787, 226. és 230.

²⁰ A. Pozdneev: *Das Bauernthema in der Literatur des 18. Jahrhunderts*, Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts, II., Berlin, 1968. – L. Szvetrov: *A. N. Ragyiscsev i polityicseskije próceszki konca XVIII. veka.* – In: *Iz isztorii ruszkoi filozofii XVIII–XIX. v.* Moszkva, 1952. 64–65. – G. Makogonyenko: *Novie matyeriali o D. I. Fonyizine i nyeizvesztnie jivo szocsinyenija*, Russzkaja lityeratura. 1958. № 3. 137. – J. Lotman: *Der russische Aufklärungs-roman*, Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhundert, I., Berlin, 1963.

Voltaire oroszországi hatásáról: P. R. Zaborov: *Russzkaja lityeratura i Volter. XVIII-pervaja trefy XIX veka*, Leningrád, 1978.

lemre". N. M. Karamzin a *Szegény Liz*ban már ennek ellenkezőjét bizonyította, s az egyszerű nép tiszta és nemes érzelmeit állította szembe az uralkodó osztály tagjainak képmutatásával. A. N. Ragyiscsev tovább megy, bár maga is dicséri a természetességet, jóságosságot és erkölcsösséget, nála a paraszt elsősorban lázadó ember. Híres, *Utazás Szentpétervárról Moszkvába* című elmékedésekkel teli írásában a paraszti társadalom jogaiért száll síkra a haladás nevében. Ragyiscsev nem ért egyet Rousseauval a természeti állapot kérdésében. „Az ember társasági életre született – írja – . . . Oh Rousseau, mennyire félrevezetted a Te határtalan érzékenységed!”²¹ Az orosz felvilágosodásnak e forradalmár képviselője nem akarja, hogy az emberek kivonuljanak a társadalomból, ellenkezőleg, a társadalmat akarja megváltoztatni, hogy az emberek emberségesen élhessenek benne. Lényegében ugyanazt a következtetést vonják le Voltaire és Rousseau gondolataiból a francia polgári forradalom legradikálisabb képviselői is.

A vadember nemcsak jelképként jelenik meg Európának ebben a részében, hanem valóságos személyként is. Ismét a magyar példát vesszük alapul. Az Orpheus, Kazinczy folyóirata, az 1790-es év Kos'havában leírást közöl Fronius Mihály tollából, amelynek címe: *Eggy Erdélyben Brassó körül 1781-ben talált Vad-embernek le-írása*. Azzal kezdi, hogy „nincsen semmi a Természetben, a'melyet a Philosophiai Szemlélő érdemtelennek állíthasson figyelmetesebb megtekintésre.” Ilyennek tartja „a'vadon-leltt emberek'példáit” is. Ezek – szerinte – „egészen el-foglalhatják a'Természet'vizsgálót, a'Philosophust, és az emberiség Histographusát. – A'Természetvizsgáló itt az emberi nemnek reménytelen ki-fajzására akad; – a'Philosophus rést talál a'Psychológiának leg-titkosabb rejtekeibe bé-pillantani; – az Emberiség Historiographusa pedig belőlle világosságot kap a'legnyomósabb tapogatásaira; – nekünk pedig, a'kik szorosan sem egyik, sem másik rendiben nem tartozunk a Tudósoknak, alkalmatosságot ad a'társasági élet igaz betsinek érzésére”.²²

1781-ben egy brassói román az erdőben felfedezett egy vadembert, akit azután mutogatott a városban, mint valami furcsaságot, s Fronius a következő képet adja róla: „Termete középszerű nagyságú vala, tekin-

²¹ *Polnoje szobranie szocsinyenüj*, II. 57. Idézi T. Witkowski: *Radiščev und Rousseau*, Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts, Berlin, I. 1963. 138–139.

²² Orpheus, Kassa, 1790. I. köt. 204–205. Fronius Mihály (1727–1799) brassói főbíró volt, aki a század közepén a jénai és hallei egyetemen tanult. Összegyűjtötte és kiadta az erdélyi szász városi jogra vonatkozó iratokat.

tete vad, szemei méljen bé-esettek, és szilajon forgók; homloka nem dombos, hanem béhorpadtt; rövid és bé-nőtt; hajai szürke színűk, mint a'hamu; szemöldöke sertés, 's szemei felett le-fityegő; orra pisze és bé-lapúltt; szája fel-tátott, és azon a lélekzetet nem szívta, hanem hörbölte, nyaka fel puffadt, 's gégéje táján gelyvás forma, nyelve nehezen forgó, szája előre nyúló, ortzája inkább bé-esett mint gömbölyű, 's szintén úgy mint az egész képe, motskossárga színnel bé-futott."^{2 3} Ez a külsőleg visszataszító ember beszélni nem tudott, és ahogy a szerző mondja, „nem lehetett az értelemnek benne semmi munkáját sejdíteni”. Mindez ellentmond La Condamine *Histoire d'une jeune fille sauvage* című munkájában leírtaknak. A brassói vadember semmi iránt nem mutatott érdeklődést, még az asszonyok vagy a muzsika iránt sem. Három év alatt sem tanult meg semmit és csak az elemi életszükségeit elégítette ki.

Fronius a leírás végén így kiált fel: „Jámbor Jean Jaques Rousseau, nem fojthatom-meg magamban azt a' bosszankodást, a'mellyet a' te álmódosításod támaszta, azt állítván, hogy azok a'boldog Halandók, a'kik magokat a'társasági élet kebeléből erdősegekbe vonják. Tekinthetnél volna erre a'Nyomorúltra, s meg láttad volna, mennyivel bóldogabb a'Te állapotod az övénel. Ha igaz az, hogy az értelem bírása emel bennünket fellyebb a'barmoknál, úgy az is igaz, hogy az tsak a'társaságos élet kebelében léphet óhajtott tökéletességre; eggy olyan társaságos élet kebelében, a'mellynek tagjai az értelemmel tökéletesen bírnak”.^{2 4}

Az erdélyi vadember esete belekerült a témáról szóló európai irodalomba, és táplálta azt a vitát, amely a természet és társadalom viszonyáról, illetve az ember nevelhetőségének kérdéséről szólt. Michael Wagner 1794-ben Bécsben megjelent könyvében feltehetőleg Fronius tudósítása nyomán ismerteti a történetet.^{2 5}

Az európai vadember szépirodalmi téma is, s különösen az Kaspar Hauser esete, amely a 19. század elejétől K. Gutzkowitzól, J. Wassermann-on keresztül máig, P. Handkeig foglalkoztatta a német irodalmat, de találunk hivatkozásokat rá a francia irodalomban is.

A felvilágosodás közép- és kelet-európai képviselői – nemesek és polgárok egyaránt – elutasítják Rousseau történetfilozófiáját, a romantika érti csak meg a természethez való visszatérés eszméjét, az érzelmesség szel-

^{2 3} Orpheus, Kassa, 1790. I. 208.

^{2 4} Orpheus, Kassa, 1790. I. 216–217.

^{2 5} M. Wagner: *Beiträge zur philosophischen Anthropologie*, Wien, 1794.

lemében. Ekkor már a „vadember”-ből „természetes ember” lett, s elveszti közvetlen politikai funkcióját.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a francia forradalom előtt a vadember jelképe Közép- és Kelet-Európában is alkalmas volt arra, hogy segítségével a szépirodalom elítélje az elmaradt politikai-gazdasági-társadalmi viszonyokat, és különösen a vallási fanatizmust. Az írók többsége a voltaire-i utat járta, tehát a vadembert a társadalom tagjává tette, s azt remélte, hogy természetessége, tiszta erkölcse és józan esze reformokat indíthat el. Ezek az írók elutasították a természeti állapot idealizálását, bár – mint Bessenyeinél láttuk – e tekintetben álláspontjuk ellentmondásos, nem kis mértékben az emberről alkotott pesszimista kép következtében. Általában nem vonják kétségbe, hogy az ember jobbítható, s éppen ezért elítélik a rousseau-i felfogást, vagy legalábbis annak leegyszerűsített változatát. Rousseau egyébként nem az eredeti, természeti állapot dicsőítésével hat, hanem sokkal inkább az *Új Héloïse* utópiájával, amelyet konzervatív írók is elfogadnak a patriarchális állapotok eszményesítése érdekében. A haladó szelleműek a rousseau-i polgári értelemben mélyítették el azt a társadalombírálatot, amelyet Voltaire elkezdett. A romantika a tiltakozást a társadalomból való kivonulás formájában általánosítja. A tényleges vadember megjelenése a 18. század végén még riasztólag hat a filozófusok híveinél, a romantikusok azonban a természet és a társadalom közti ellentmondást fejezik ki vele. Egyébként Közép- és Kelet-Európában a romantika természetes embere egyre inkább a betyár vagy a cigány lesz, aki a teljes szabadság képviselője.

Ebben a vázlatos áttekintésben arra törekedtem, hogy a motívum sokféle felhasználását és a különböző hatások kevert jelentkezését mutassam be Közép- és Kelet-Európa néhány irodalmában. Az olvasmányélmények sok megnyilatkozásával is találkozunk ezekben az irodalmakban, de az igazán értékes alkotások arra utalnak, hogy a vadember motívumát mindenekelőtt a társadalom erkölcsi megjavítására akarják felhasználni, bár némelyek radikálisabb elképzelésekhez is eljutnak, többen a patriarchális állapotokat eszményítik. Az árnyaltabb elemzés több változatot is bizonyíthatna, de fejtegetéseink talán elegendők annak illusztrálására, hogy egy motívum felhasználása mennyire függ nemcsak a kibocsátás, hanem a befogadás körülményeitől is. Ez a példa azt is bizonyítja, hogy amennyiben megvannak a befogadás minimális feltételei és a kommunikáció lehetőségei, egy-egy kor uralkodó gondolatai olyan társadalmakban is elterjednek, amelyek lényegesen különböznek a kibocsátó országtól.

Ez a vadember-jelkép vázlatos vizsgálatának módszertani következtetése.

KÖPECZI BÉLA

TERMÉSZETSZEMLÉLET A KORAI FELVILÁGOSODÁS IDŐSZAKÁBAN*

A természet a 18. század eszmetörténetének kulcsfogalmai közé tartozik. A tudományos ismeretek bővülése nyomán új formában vetődik föl az ember és az őt körülvevő anyagi világ kapcsolatának kérdése. A magyar felvilágosodás történetében Bessenyei, majd Csokonai fogalmazza meg a legmagasabb szinten ezt a témát. Akkor azonban, amikor a magyar felvilágosodás hazai előzményeit kutatjuk, nem érdektelen annak a megvizsgálása sem, hogyan mutatták be a természetet a 18. század korábbi periódusainak magyarországi szerzői. Célunk az, hogy fölvezöljük ennek a természetábrázolásnak néhány alapvető – mitologizáló, fiziko-teológiai, valamint moralizáló – típusát, s hogy érzékeltessük a demitizálásnak, illetve a laicizálódásnak azt a lassú folyamatát, amelyik majd a felvilágosodás évtizedeiben fölgyorsulva, Csokonai filozófiai költészetében éri el csúcspontját. Figyelmünk elsősorban az 1740-es évektől az 1770-es évekig tartó időszakra irányul, bevezetés-ként azonban ennél korábbi szakaszra is utalnunk kell.

1. A 18. század nemesi műveltségére hosszú ideig jellemző latin nyelvű barokk poézis a természetben mitológiai erők tevékenységét ábrázolja. A művek szerzői – többnyire katolikus egyházi személyek – természetesen nem hisznek a megjelenített antik istenekben, ez utóbbiaknak a szerepeltetése a római költészetből (főleg a legfőbb mintaképnek tartott Ovidiustól) átvett konvenció. Mint szervező elem azonban rendkívül fontos, hiszen még a tájakat bemutató művekben sem a természeti jelenségek alkotnak rendszert, hanem a mitológiai történés: az anyagvilágban végbemenő folyamatokat az istenek életének egy-egy fordulata teszi érthetővé. Ennek a természetábrázolásnak a legjellegzetesebb példája Schez Péter bécsi születésű jezsuitának *Metamorphosis Hungariae* című munkája, amely még 1716-ban jelent meg, népszerűségét azonban a század közepén is megőrizte, számos utánpótlója, követője akadt, 1768-ban pedig németre is átdolgozták.¹ Szőrényi László mutatta ki, hogy a műben fölvonultatott, rendkívül zsúfolt mitológiai apparátus meghatározott logika szerint rendeződik el, amelynek célja:

*Elhangzott a Társaság soproni vándorgyűlésén 1978. május 20-án.

¹Ld. Jákó Károly: *Fejezetek a magyarországi XVIII. századi latin epikából*. Bp., 1913, ill. Lukács István: *Metamorphosisok a XVIII. század hazai irodalmában*. Bp. 1944.

bebizonyítani a Habsburg dinasztia jogát a magyar föld feletti uralomra.²

Milyen formában jelennek meg a természet erői Schez költeményében? Példaként a harmadik énekből idézünk. A *Metamorphosis*nak ebben a részében Ister, a Dunát megszemélyesítő isten, születésnap lakomát ad. Éppen ekkor vadászik a közelben Hunna, aki halálra sebez egy szarvast. Az állat Ister lakomájának a színhelyére zuhan. A folyam-isten szégyenszemre csak verejtékes erőfeszítés árán tudja odébb vinni a nagy riadalmat okozó tetemet. Ezért azután bosszút akar állni Hunnán, s mikor a vadászatot befejező nimfa – akit Jupiter később majd Magyarország termékeny földjévé változtat – leheveredik a folyó partján, Ister megpróbálja őt vízbe fojtani:

Continuo vires, quibus irruat, advocat urnae.
 Litore de gemino flumen in arma rapit.
 Quae simul ut veniunt, de ripis evomit undas,
 Molliter in duro, qua cubat Hunna toro.
 Momento citius liquidus furor occupat oram,
 Tota superfusus contumulatur aquis.
 Hunna sopore gravis, simul alto condita fluctu,
 Diluvii furias, quam sciat, ante bibit.
 Surgere ter pugnat, pugnantem deprimit unda.
 Nequidquam sub aquis vincere certat aquas.

Geréb László fordításában³:

Nyomban támadvást szólítja a medre erőit,
 fegyverben híván partja között a folyót.
 Jöttek a hullámok, s ő feltorlasztja a partról,
 merre a zord nyoszolyán Hunna pihen szeliden.
 Pillanat, és a dühös nedvek ki a partra tolongnak,
 és a feláradt víz parti szegélyre kiönt.

²Szörényi László: *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata. Az „Irodalom és felvilágosodás” című kötetben* (Szauder J. és Tarnai A. szerk.), Bp., 1974. 602.

³Ld. Nyilas Márta: *Pest-Buda a 18. század költészetében*. Bp. 1961. 72.

Hunna az álomtól kábult – a habok hogy elérik,
 még mielőtt tudná, már megitatja a víz.
 Felkél háromszor, küszködve, de újra leroskad;
 harcol a víz ellen, bárha előnti a víz.

Az idézett sorok valós magva egy, a partot pusztító áradás. Ezt azonban a költő a mitológia szintjén, mozgalmas barokk csatajelenetként mutatja be, a táj összetevőit megszemélyesíti, s csodálatos erejű lényekkel azonosítja. A természet az istenek cselekedeteinek van alárendelve: a víz kiáradása és a hullámok torlódása Ister haragját fejezi ki. A szóképek is inkább a lelkiállapotot hangsúlyozzák, mint a fizikai folyamatot: a magyar fordításban olvasható „dühös nedvek” helyett például az eredetiben „liquidus furor”, vagyis „folyékony düh” szerepel. A szerző tehát inkább a mitológiai történetre és az abból kibontakozó tanulságra irányítja figyelmünket, mintsem a tájra vagy annak természeti jelenségeire.

A 18. század első felében uralkodó barokk ízlés, az Ovidiust utánzó latin nyelvű költészet erőteljesen hatott Haller Lászlóra is, akiről tudjuk, hogy Ovidius *Átváltozásainak* jelentős részét átültette magyarra.⁴ *Télémaque*-fordításában azonban a mitologikus témába illeszkedő természetábrázolásnak egy másik változata jelenik meg, amely már nem a *Metamorphoses*, hanem az *Odüsszeia* természetleírásainak a nyomán halad. Homérosz például így mutatja be Kalüpszó lakhelyét⁵:

Mélyölü barlangjának előtte, körül, buja széles
 szőlőtőke virult, gyönyörű fürtök borították.
 Tisztafehérvizü forrás négy folyt sorban előtte,
 jó közel egymáshoz, s kanyarogva ez erre, az arra.
 Körben a zsenge mezők violával, petrezselyemmel
 tarkállottak.

(Devecseri Gábor fordítása)

⁴Döbrentei Gábor: *Gróf Haller László*. Erdélyi Muzéum VI. füzet, 1817. 177.

⁵*Odüsszeia*, V. 68–73.

Uguyanez Fénelonnál, illetve Haller Lászlónál⁶:

Elle [= la grotte] était tapissée d'une jeune vigne qui étendait ses branches souples également de tous côtés. Les doux zéphirs conservaient en ce lieu, malgré les ardeurs du soleil, une délicieuse fraîcheur; des fontaines, coulant avec un doux murmure sur des prés semés d'amarantes et de violettes, formaient en divers lieux des bains aussi purs et aussi clairs que le cristal [. . .].

Oldalai pedig gyöngye szőlő tőnek fel-nevelt ágocskáival bé-borítottak, mellyeknek gerezdjei egyenlő rendbe osztatván a' leveleknek zöldségét különböző színekkel ékesítették. A' gyöngén lengedező szellő a' napnak hévségét mindenkor enyhítette. A' kedves csörgéssel folyó eleven források sok-féle virágokkal ékesítettet pátison való folyásokkal külön-külön tiszta fordó helyeket készítettek.

Haller igen szabadon fordít, de még így – és a görög–francia, majd francia–magyar szövegáttétel után – is átsugárzik mondatain a homéroszi táj költői szépsége. Mitológiai környezet ez is, de már nem az Ovidius-epigonok zsúfolt és fárasztó mondavilága; nagyobb szerepet kap benne a gyönyörködtető tájfestés. A dekoratív burjánzó környezetrajz pompája még megfelel Haller (Gyöngyösön is formálódott) barokk ízlésének, bensőséges derűje ugyanakkor már a rokokó nemesi költészet tájleírásait készíti elő. Az első magyar *Telemakus* sikerét, három további kiadását számos tényező segítette: valószínű, hogy irodalmunkban új szint képviselő természetleírásai is ezek közé tartoznak.

2. A 17. század végétől Európa különböző országaiban egyre gyakrabban jelentkeznek olyan filozófiai irányzatok, amelyek megpróbálják összeegyeztetni a természettudományok új eredményeit a teológiával, sőt, megkísérik azokat a hittételek bizonyításának szolgálatába állítani. Ez a törekvés vezérli Leibniz monadológiáját, Wolff kozmológiáját, főképpen pedig Derham (német fordításban a 18. század közepétől nálunk is forgatott) fiziko-teológiáját. Ismeretes, hogy Voltaire a *Candide* első fejezetében Pangloss tudományát metafiziko-teologokozmolo-nigológiának nevezi, amiből a „nigológia”⁷ egyszerűen „ostobaság”-ot jelent. A *Candide* keletkezésének, illetve az *Enciklopédia*

⁶ Haller László: *Telemakus bujdosásának története*. Kassa 1758². 3–4.

⁷ A „nigaud” (ostoba) szóból.

publikálásának idején Franciaországban valóban túlhaladott álláspont a fiziko-teológia, Magyarországon azonban ugyanebben az időben még jelentős szerepet játszik a korai felvilágosodás folyamatában. Nálunk ugyanis – hitvédelmi funkciója mellett – hozzájárul a teológiai műveltségnek természettudományos ismeretekkel való gazdagításához.⁸

Ez a szándék érvényesül késő-barokk kegyességi irodalmunk érdekes alakjának, Szőnyi Benjáminnak a munkásságában is. Szőnyi ismerte Derham *Physico-Theologiájának* 1730-as hamburgi német kiadását⁹, a janzenista Charles Rollin-nek pedig ugyancsak fiziko-teológiai célzatú munkáját, *Gyermekek' Fisikája* címmel, ő ültette át magyarra.¹⁰ Költészetének alap gondolata is az, hogy a természetben közvetlenül kimutatható a teremtő Istennek mindent célszerűen elrendező tevékenysége. Schez Péter és Haller László műveivel kapcsolatban még csak természetábrázolásról beszéltünk, amely egy – valójában el nem hitt – mitológiai fikció köré csoportosul, Szőnyi Benjámint írásaihoz viszont az élő és az élettelen világ bemutatott jelenségei egy ideológiai koncepció erővonalaihoz helyezkednek el, ezért az ő esetében már nem csupán természetábrázolásról, hanem természet szemléletéről van szó. Nevezetes énekeskönyvének, a *Szentek Hegedűjének* XXXIX. éneke például *Az Istennek a' Természetben lévő munkáiról* címet viseli.¹¹ Tulajdonképpen a 8. zsoltár átköltése, a Szenci Molnár Albertnél olvasható kilenc strófa helyett azonban itt negyvenkettő áll. A bővítések többek között az égtestek mozgásának törvényeiről, a vadállatok és a madarak életmódjáról, a domborzat és a folyóvizek összefüggéséről szólnak. Még a legkisebb élőlények is a teremtő nagyságát bizonyítják:

Nem szégyen szólunk Tetüről, balhárul,
Mert bizonyságok Isten hatalmárul:
E világ őket el-nem vesztheti,
Bár minden erejét réá veti.

⁸ A fiziko-teológiának az 1780-as, 1790-es években betöltött – a korábbiaktól több szempontból eltérő – eszmetörténeti funkciójával, vizsgálódásunk időhatárai miatt, nem foglalkozunk.

⁹ A *Gyermekek' Fisikájában* pl. már a címlap hátoldalán utal rá egy megjegyzésben.

¹⁰ Pozsony 1774. Rollin szóbanforgó műve tulajdonképpen csak egy fejezete *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres* c. terjedelmes pedagógiai értekezésének.

¹¹ Az 1762-es (első) kiadásban a 92–97. lapon.

Ezek munkára ébreszik a' Restet,
Menten meg-szállják a' rosz tunya Testet,
Faraót meg alázá ezekkel,
Héródest tsapá Isten Tetvekkal.

Pók, Méh, Sellyembogár mint kis Mesterek,
Mit téznek? tsudálhattják az emberek,
Az Hangyához küldetünk tanulni.
Bizony méltó rájtok el-bámúlni.

Buffon ironikusan „rovarteológia”-nak nevezte az effajta elmefuttatásokat, a rovarok csodálatos életmódjának tanulmányozása azonban sokáig kedvelt témája volt a fiziko-teológia művelőinek: Derham és Pluche abbé is hosszan értekezett róluk. Már utaltunk arra, hogy ez a természetszemlélet a teremtett világ célszerűségét hangsúlyozza, így alapvetően teleologikus jellegű. Szőnyi szerint például a tenger vize azért sós, hogy meg ne bűdösödjék, a fenevadak azért alusznak nappal, hogy az emberek bátrabban jár hassanak-kelhessenek, sőt:

Ezek kevesebbet-is fajzanak,
Hogy embernek kevesebbé ártsanak.

A katolikus Molnár János 1775-ben megjelent *Pásztor-ember* című munkájának ugyancsak az a célja, hogy a természet jelenségeit bemutattva, olvasóival fölismeresse a teremtő nagyságát. Elmagyarazza a Nap helyzetének és az évszakok változásának a kapcsolatát, a szírvány és a villám keletkezésének folyamatát^{1 2}, könyvének legnagyobb részét pedig – Buffon-nak és másoknak a műveire támaszkodva – a különféle állatfajok bemutatásának szenteli. Buffon részletes állatleírásai az egyes fajoknak először a természetét (portrait moral-ját) ismertetik, majd külső megjelenésüket, végül az életmódjukat. Molnár könyvének jóval rövidebb fejezetei mindebből csak egy-két gondolatot vesznek át, azokat is főként a portrait moral-ra vonatkozóan. Az oroszánról például megállapítja, hogy „a' természete [. . .] bizonyos nemes bátorságot, 's kegyességet mutat; 's hogy aprólék ellenséggel meg-nem méltóztatik ütközni”^{1 3} (az eredetiben: „son courage [est] magnanime, son naturel sensible. On l'a vu souvent dédaigner de petits ennemis [. . .]”) – de hamarosan rátér a különböző antik és újabb szerzőknek az oroszánok-

^{1 2} A villámokat még nem Franklin felfedezéseinek a nyomán!

^{1 3} *Pásztor-ember*, 118.

ról szóló érdekes történeteire (köztük Androclus históriájára). Molnár János műve tehát összehasonlíthatatlanul alacsonyabb, anekdotázó szintet képvisel, mint Buffoné, pedig az enciklopédisták még ez utóbbit sem tartották igazi tudósnak. A rovarokról szóló részben¹⁴ azután Molnár teljességgel magáévá teszi Pluche abbénak Buffon által is elvetett „rovarteológiai” szemléletét.

A *Pásztor-ember* érdekességét elsősorban az biztosítja, hogy nemcsak a természettudományt próbálja a késő-barokk hitvédelem szolgálatába állítani, hanem egyúttal a rokokó által kedvelt pásztorköltészet tematikáját is. Ábel, Jákob, Dávid, a betlehemi pásztorok és Jeanne d'Arc („az Aureliai Vitéz leányzó”) példájával bizonyítja, hogy a pásztorok élete kedves az Isten előtt – de csak akkor, ha ellenállnak a restség meg a szerelem kísértésének.¹⁵ Az egyházi és a világi erkölcs konfliktusa a magyar nemesi rokokó alapvető problémáját jelenti¹⁶, Molnár János azonban még kategorikusan elutasítja a világiasság gondolatát.

3. A természetábrázolás demitizálásában, illetve a természetszemlélet laicizálódásában jelentős szerepe van a nemesi rokokó világkép kibontakozásának. Ami a mitológiát illeti, továbbra is számos antik isten, faun, szatír, najád és nimfa bukkan fel a költeményekben. Mivel azonban a rokokó idegenkedik a monumentális barokk konstrukcióktól, az említett szereplők már nem valamiféle kozmikus történés keretében lépnek elénk, hanem az ember által megfigyelt természeti jelenségek díszítő elemeivé fokozódnak le. Schez Péter gigászi harcot vívó hőseivel szemben Faludi mitológiai alakjai (*Az Erdő* című költeményben) legfeljebb trombitálnak, ásítanak, vakaróznak, az orrukat fújják, mosdóvizet készítenek, fejnek, legeltetnek, beszélgetnek és táncolnak – egyszóval: emberi méreteket öltenek. A rokokó természetábrázolásban tehát háttérbe szorul a mitológia strukturáló szerepe: funkcióját a tájban gyönyörködő ember megfigyeléseinek egymásutánja veszi át, a csodás elemek már ennek rendelődnek alá. A szemlélődő ember fontosságának megnövekedése egyúttal az első lépést jelenti a természetszemlélet laicizálódása felé. Késő-barokk fiziko-teológiai irodalmunk alap-

¹⁴ 179. kk.

¹⁵ 208–212. (Jegyezzük meg, hogy Faludi pásztorai e kísértésnek már nem mindig állnak ellen; ld. IV. eklogáját.)

¹⁶ Ld. Szauder József: *Faludi Udvari embere*. Bp. 1942., ill. Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és iróbarátai*. Bp. 1976. Bevezetés és VII. fejezet.

képletét még úgy vázolhatnánk, hogy létezik egyfelől a természet, másfelől Isten, s a természetből megszámlálhatatlan nyíl mutat Isten felé. Rokokó nemesi költészetünkben Isten és a természet mellett mintegy harmadik tényezőként jelenik meg az ember a maga elmélkedéseivel, morális töprengéseivel.

A folyamat már meglehetősen korán, Ráday Gedeonnak állítólag 1735-ből származó, *Tavaszi estve* című versében tetten érhető. A hangulatos alkonyati séta részletes leírását – ahol egyébként csak elvétve fordulnak elő mitológiai lények – Ráday „a mindenség Atyja”-nak magasztalására használja föl, e magasztalás azonban szoros egységbe kapcsolódik saját lelkiállapotának bemutatásával¹⁷:

Hogy kevésbé elszélesszem a nappali gondokat,
Kisétáltam az erdőre: boldog Isten! mely sokat
Láték, a mi szent neved dicsérésére indíta,
S már a bennem elalvó kis szikrához tüzet szíta.

A mű erős szubjektivitására utal az egyes szám első személyű igealakoknak, a felkiáltásoknak és a tanakodó kérdéseknek a gyakorisága. Egy csodálatosan szép, de elfutó patak látványa az élet mulandóságára emlékezteti a sétálót¹⁸:

Boldog Isten! mi az ember! s mi az ember élete?
Van is, nincs is, mint az árnyék, úgy elnyargal gyors hete,
Mint ez a csörgő patak. Jaj hát, oh gondolatlan lélek,
Hogy fogy így el a világ fényvesztése? bizony félek

S tartok tőle, hogy megbánod, mikor a nem várt halál
Mint a lesbe vont ellenség kicsap, rád üt s lekaszál.

A költeménynek ez a tájleírásból töprengésbe átváltó második része már a Németh G. Béla által önmegszólítónak nevezett (s lényegénél fogva az ember intellektuális vívódását kifejező¹⁹) verstípusnak a sajátosságait mutatja.

Faludi Ferenc költészetével kapcsolatban irodalomtörténeti köz-helyszámba megy természetábrázolásának idillikus volta, rokokó bája:

¹⁷Gróf Ráday Gedeon összes művei. Összegyűjtötte s bevezette Váczy János. Bp. 1892. 49.

¹⁸I. m. 51–52.

¹⁹Németh G. Béla: *11 vers*. Bp. 1977. 17.

Királyi multság erdőkbenn sétálni,
 Árnyékos útszáin fel 's alá járkálni:
 Fülemlék' éneklésén,
 Gyenge szellők legyezésén,
 Örömet nevelni,
 Kedve szerint élni.²⁰

Faludi leírásait már nem terheli a természet okának, keletkezésének és céljának a kifejtése, a teológiai és a kozmogóniai szempontokat kirekeszti belőlük. A világ múltja és eljövendő célja helyett a jelenvaló pillanatok törekeny szépségére figyel s arra, hogy mi az ember viszonya ehhez a szépséghez. Orczyéval több ponton érintkező patriarkális nemesi felfogása a városi életformával szemben a természetes élet boldogságát hangsúlyozza. Az *Erdő* című versének szereplői

...Így járnak az erdő dolgát,
 Ide semmi gond nem fér:
 Itt találja nyugodalmát,
 A' kit bú, és bánat vér.

Isten hozzád, Váras! azért,
 Boldog, a' ki ide tér:
 Multságért, vig óráért,
 Senki vámot itt nem kér.²¹

A várostól való elfordulás hirdetésében nem kell feltétlenül Rousseau hatását látnunk: a rokokó irodalom egyik igen kedvelt témájáról van szó. Érdekes viszont, hogy Csokonainál, akinek a műveiben a természetbe való visszavonulás már kétségtelenül összekapcsolódik Rousseau eszméivel, *Az estvében* a Faludi-féle „senki vámot itt nem kér” motívuma is visszatér.²² Hasonlóképpen megtalálható Faludinál a Csokonai által *A tihanyi ekhóhoz* című versben megrajzolt remetesorsnak a képe is, az előkelő világ megtagadásának és a természetbe való végső beleolvadásnak a gondolatával:

²⁰ A' *Tavas*. Ld.: *Faludi Ferentz' Költeményes Maradványi*. Első kötet. Győr 1786. (A továbbiakban: KM) 25.

²¹ KM 52.

²² Ld. a „Te vagy még egyedül, óh arany holdvilág” kezdetű részt.

A' kemény kő sziklák' kietlen kebelébenn,
 Járatlan barlangok' el rejtett mély öblébenn,
 A' vadon erdők közt találtam kedvemet,
 És lelkem ki hültig itt töltöm életemet.

A' büszke szín világ sétáljon fris bársonybann,
 Egy kevés ronggyal is bé érem én azonbann:
 Ma hónap a' kígyók fel bontják testemet,
 Az apró férgetskék el osztják béletemet.²³

A rokokó nemesi költőnek a természet iránti patriarkális nosztalgiája magától értetődően messze áll még Csokonai szövegének plebejus társadalmi töltésétől, képanyaguk azonban rokonvonásokat mutat.

Faludinak Vergilius mintájára írt (s a barokk pásztorköltészet hagyományyaiból is merítő) eklogái ugyancsak természeti környezetben jelenítik meg az ember örömeit és gondjait. Különösen érdekes az *V. Pásztor ének*, amelyben a jezsuita rend feloszlatása miatt személyes válságba jutott költő korábban derűs képeit sötét tónus váltja föl, addigi értékrendjének megingását a világ harmóniájának megbomlásával fejezi ki:

Fel fordúlt a' világ, el törött tengelye,
 Régi járásának se nyoma, se helye.
 A' hegyek költöznek, a' sütő nap meg áll.
 A' föld körülötte kerengőbe járkal.

Büdös már a' rózsa, méreg az orvosság:
 Zászlót emel, tombol a' gonosz ravaszság.
 Fehér már a' holló, fekete a' hatytyú;
 Másnak örökébe száll a' hitván fatytyú.²⁴

Nyilvánvaló, hogy itt nem a természet objektív folyamatai érdeklék elsősorban Faludit, bár utal arra, hogy az egyház a 18. században a heliocentrikus világkép kérdésében is megváltoztatta álláspontját. A Galileit elítélő határozat visszavonására egyébként – 1757-ben – épp egy olyan periódusban került sor, amikor a jezsuitákat már egyre inkább háttérbe szorították az oktatásban.²⁵ Faludi tehát nem vélet-

²³ A *Remete*. KM 63–64.

²⁴ KM 120., 121.

²⁵ Ld. Tarnai Andor megállapítását az irodalomtörténeti kézikönyv 2. kötetében, 553.

lenül kapcsolja össze a rendjének sorsán érzett fájdalmát azzal, hogy a Nap megáll, a Föld pedig keringeni kezd. A vers fókuszában azonban nem ez a természettudományos probléma áll, hanem egy életfelfogás válsága, s a költő ezt az erkölcsi vívódást vetíti bele az élő és az élettelen világ jelenségeibe.²⁶ Természetszemlélete még nem filozófiai, hanem moralizáló jellegű, ez a moralizáló felfogás azonban már inkább az ember helyét keresi a világban, mint Istenét. Az erkölcsi szempontnak a természet ábrázolásához viszonyított elsődlegessége különben minden bizonnyal hozzájárul Faludi tájleírásainak több kutató által hangsúlyozott díszletszerűségéhez, staffage-jellegéhez.²⁷

*

A 18. századi természetszemlélet laicizálódásának folyamata – mint ahogy azt Szauder Józsefnek *Az estve és Az álom keletkezéséről* írt alapvető tanulmánya bemutatta – Bessenyei, majd főként Csokonai munkásságában teljesedik ki.²⁸ A mitologizáló, a fiziko-teológiai és a moralizáló megközelítés után ekkor bontakozik ki a filozófiai természetszemlélet, amelyre már közvetlenül hatnak a francia felvilágosodás eszméi. Az ovidiusi, az ószövetségi-zsoltáros, illetve a theokritoszi-vergiliusi hagyományok után költészetünkben megjelenik a lucretiusi modell. *Az estve és Az álom* Csokonaija számára a természet már nem transzcendens erők érvényesülésének a színtere vagy egy morális életfelfogást tükröző jelkép, hanem saját törvényekkel rendelkező, organikus rendszer, amelybe az ember is beletartozik.

VÖRÖS IMRE

²⁶ Érdekes egybevetni ezzel a *Téli éjtszakák* negyedik fejezetének azt a szép részletét, amelyben a trónjáról elűzött Dardanus király a szerencse forgandóságát – Faludi kedvelt témáját – az évszakok, az árapály, a Nap, a Hold és az időjárás változásaira hivatkozva próbálja megmagyarázni vele együtt bujdosó leányának. Révai Miklós kiadása, Pozsony 1787. 91–92.

²⁷ Turóczi-Trostler József: *Magyar irodalom – világirodalom*. Bp. 1961. I. 364. – Baróti Dezső: *Írók, érzelmek, stílusok*. Bp. 1971. 65.

²⁸ Szauder József: *Az estve és Az álom*. Bp. 1970. 220–269. A fiziko-teológiai irodalomnak Csokonaira való hatásával kapcsolatban ld.: i. m. 225. kk. A Szauder József által vizsgált két vers végleges szövegének kialakulásához „az út a fiziko-teológián és annak megtagadásán át vezet” (i. m. 242.).

VITA

JUHÁSZ GYULA „HORÁCI”, ILLETVE VERGILIUSI SORÁRÓL

VÁLASZ PÉTER LÁSZLÓNAK*

Amikor megköszönöm Péter Lászlónak közleményemhez (Juhász Gyula „horáci sor”-a József Attilához, It. 1977|2. 491–493.) tett megjegyzéseit, helyesbítését, kiegészítését, szabad legyen hivatkoznom cikkem kezdő mondataira. Nem Juhász Gyula-kutatóként, hanem szülőként ragadtam tollat – az általános iskolák 8. osztálya számára készült *Irodalmi Olvasókönyvet* nézegetve – az irodalmi igazság védelmében.

Nem az idézett „horáci sor” *„Durate et vosmet rebus servate secundis” Tartsatok ki és őriztétek meg magatokat a jobb jövőnek* – használati körét vizsgáltam Juhász Gyula életművében. Péter László hívta fel a figyelmemet, hogy hol és hányszor alkalmazza a kedvelt „horáci sor”-t Juhász Gyula. Minthogy a szakirodalom – pontosabban Szalatnai Rezső¹ – már tisztázta a sor szerzőjét, helyes lett volna az általános iskolák 8. osztálya számára készült *Irodalmi Olvasókönyv* 11. kiadásában az elég bőséges lábjegyzetben *Vergilius* nevét, mint a sor szerzőjét megemlíteni. Fontosnak tartom ezt azért is, mert a legfrissebb kutatási eredmények nem jutnak el a tanulókhöz, de még igen sokszor a szaktanárokhoz sem (a „horáci sor” helyesbítése 13 éven keresztül nem került be a tanítandó anyagba!), a 8. osztályos irodalomkönyvet viszont minden tanulónak és tanárnak kézbe kell vennie, hogy tanulja, ill. tanítsa azt. Ezért talán mégsem volt fölösleges a tankönyv

*E cikk közlésével a szerkesztőség a vitát e hasábkon berekeszti.
A szerk.

¹ Szalatnai Rezső: *Juhász Gyula hatszáz napja*, Bp. 1962. 139.

kapcsán az említett *József Attilához írott Juhász Gyula-levéllal* foglalkozni.

Valószínű, az évek folyamán sok magyartanár felfigyelt már Juhász Gyula tévedésére, fel is hívta rá tanulói figyelmét anélkül, hogy a hibát korrigálta volna cikkben, tanulmányban. Magam is ezt akartam tenni először. Azonban egyre foglalkoztatott a gondolat, miért is cserélhette fel Juhász Gyula Vergilius és Horatius nevét, hisz latintanár lévén jól ismerte a latin klasszikusokat. Ismétlem, cikkemből nyilvánvaló, hogy elsősorban a tévedés filológiai okát kutattam. Később gondoltam rá, nem ártana talán a pontos vergiliusi helyet is megjelölni, ui. ha Szalatnai fel is hívta a figyelmet az egyik, Babbitshoz írott Juhász Gyula *levél* kapcsán Vergilius nevére, helymegjelölést nem adott. Mint írtam: „Jó néhány helyen utánanéztem az említett *Juhász Gyula-levélnak* (nem leveleknek), de a „horáci sor” helyes korrigálását nem találtam meg”.

Így Péter László sem élt azzal a lehetőséggel, hogy a korrigálási előírásoknak megfelelően az 1969-ben megjelent, általa szerkesztett kritikai kiadásban² szereplő „horáci sor” szerzőjét helyesen *Vergiliusra* javítsa, sőt *Ovidiust* szerepeltet javításként. A Péter László által figyelmembe ajánlott monográfiában Szalatnai már 1962-ben korrigálta az említett sort helyesen *vergiliusi sorra*. A rossz, sőt tovább rontott adat Szalatnai javítása után 7 évvel mégis bekerült a kritikai kiadásba. A kritikai kiadást megbízhatónak, mértékadónak tartottam. Akkor bizonytalanodtam el kissé, amikor az Ovidius-„korrekciót” megtaláltam. Ovidius szerzőként való bekapcsolását a kritikai kiadásba alighanem Belia könyvének³ egyik jegyzetével lehet magyarázni. Belia az 1911. szept. 8-án Babbitshoz írott levélhez fűzött jegyzetében⁴ a következőket írja: „–*Durate et*

² Juhász Gyula *ÖM.* 6. Bp. 1969. 551.

³ *Babits–Juhász–Kosztolányi Levelezése* Bp. 1959.

⁴ Uo. 316. Az Ovidius-hely, ahonnan az átalakított idézet származik: Ovid., *Tristia* I 1. 1: „Parve, nec in video, sine me, liber, ibis in Urbem.”

vosmet rebus servate secundis: Tartsatok ki, és készüljete föl jobb időkre. – *Sine me versus, ibis in urbem*: Nélkülem mégy, versem, a városba; átalakított idézet Ovidiusból. –” Belia helyesen ismerte fel a gondolatjel után következő latin sor forrását Ovidius személyében. Az előzőekben említett „Ovidius-korrekciót” valószínűleg a gondolatjel figyelmen kívül hagyása eredményezhette a kritikai kiadásban, ahol a két latin sor magyarázata vonódhatott össze Juhász Gyula kedvelt idézetei felsorolásánál. Juhász Gyula egész levelezését nem olvastam előző cikkem írásakor, csak a József Attilához írottakat és a rá vonatkozókat, de helyreigazítást nem találtam. Péter László alaposan félreértette a korrigálásra vonatkozó javaslatomat. Juhász Gyula leveleinek kritikai kiadásában a korrigálást nem úgy gondoltam, ahogy Péter László értette (ti. az eredeti levélbe belejavítani!). A költő szövege természetesen szent és sérthetetlen még akkor is, ha hibát tartalmaz, ezt a kritikai kiadások szabályzatával egyetértve én is vallom. A korrigálás módját nem jelöltem meg, hisz nyilvánvaló, hogy a javítás csak lábjegyzet formájában történhetik, ahogy azt néhány sorral feljebb a tankönyvben végzendő javításra vonatkozólag pontosabban is megjelöltem.

Péter László figyelmeztetése nyomán előlvastam néhány Juhász Gyula-levelet, elsősorban azt nézegettem, amelynek kapcsán Szalatnai elvégezte a javítást. Szakolcai tartózkodása idején írta ezt a levelet Juhász Gyula 1911. szept. 8-án. A levélben található mondat, amelyben a latin idézet szerepel, így hangzik: „Horatius szavai: *Durate et vosmet rebus servate secundis*, egy régi stoikus barátom *devise* él és munkál bennem ércesen”. (Szalatnai R.: *Juhász Gyula hatszáz napja*. Bp. 1962. 138.). A gondot csak az okozta, hogy Péter László vitacikkében⁵ ue. a mondat így hangzik: „Horatius szavai: *Durate et vosmet rebus servate secundis*, egy régi stoikus barátom *dervise* él és munkál bennem ércesen”. Nem értettem, hogy került a más kultúrkörhöz tartozó *dervis* szó a szövegbe. Az említett

⁵ Péter L.: *Juhász Gyula „horáci sorához”*. It. 1978/1. 217.

stoikus barát természetesen Horatius, de ki az ő *dervis*? Nem tudtam elképzelni, hogy Juhász Gyula Horatius említésekor miféle *dervisre* utalhatott. A mondat így feltűnően értelmetlennek tűnt. Azt hittem, a nyomda ördöge tréfálkozott, amikor a Péter László által idézett szövegbe a *dervis* szó került. Annál is inkább, mert Szalatnainál a francia *devise* szó szerepel. Nem csalódtam, tényleg a nyomda ördöge okvetetlenkedett, de már *1959-ben*, amikor Belia könyve⁶ megjelent, amit Péter László a figyelmembe ajánlott. Fatális véletlenek játéka, hogy *1978-ban* ismét *dervis* szerepel a mondatban. Hogy melyik'szót használta a költő, az nem kétséges. Egyébként az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található Babbitshoz írott levélben⁷ egész világosan, félre nem olvashatóan szerepel a *devise* szó.

A fentiek alapján elengedhetetlen a mondat helyes idézése Juhász Gyula leveleinek majdani kritikai kiadásában. A költő szövege szent és sérthetetlen kell hogy maradjon a *devise* eredetiben hagyásával. Az előbbieket alapján megállapíthatjuk, hogy Juhász Gyula kedvelt *devise*-e, *jelmondata* tehát az a „horáci sor”, amelyet Vergilius írt híres eposzában az *Aeneis*-ben.

Péter László *1972-ben* írt jelentős tanulmányában (*Juhász Gyula névtelen cikkeinek felismerése stilussajátságai alapján. Jelentéstan és stílusztika*, Bp. 1974. 455.) Juhász Gyula azon kedvelt idézetei között emlegeti a „horáci sor”-t, amelyek támpontot nyújtanak Juhász Gyula névtelenül megjelent írásainak azonosításához. Itt már feltűnteti a vergiliusi eredetet, de pontos helymegjelölés itt sem található. Tény tehát, hogy Juhász Gyula kedvelte és sokszor használta az idézetet szó

⁶ Ld. 3. jegyz. 198.

⁷ (Jelzet: Fond.III. 659.) A levél kritikus helyének szóbeli tolmácsolását hálásan köszönöm Illyés Katalinnak, az Országos Széchényi Könyvtár főmunkatársának.

szerint is, módosítva is, de a következő kérdésekre – tudomásom szerint – eddig még nem kaptunk magyarázatot.

a) Miért kedvelte a sort a költő?

b) Miért tévesztette össze a két klasszikus költőt Juhász Gyula?

c) Miért, ill. mikor idézi szó szerint, ill. módosítva a sort?

A fenti kérdések megfajrásához segítséget nyújt maga Juhász Gyula, de az általa szó szerint, vagy tartalmilag idézett Vergilius is. Juhász Gyula levelezését olvasva feltűnik Babitshoz írt egyik levelének kezdősora.⁸

„Kedves Mihály,

Szeged, 1907. okt. 13.

post tot discrimina et catastrophas rerum itthon vagyok azzal a bizonyos súlyos idegalgiával. . .”

A vergiliusi indíttatásra Belia is utal a levélhez írott magyarázatában:⁹ „kissé átalakított idézet Vergilius Aeneiséből”. Tehát egy módosított latin idézet, ahol Juhász Gyula nem nevezte meg a szerzőt, mint ahogy nem tette ezt egy Babitshoz szóló későbbi levelében sem,¹⁰ ahol a sokat emlegetett „horáci sor”-t idézte módosítva. Péter László szerint¹¹ sem a költő nevére, sem az idézetre nem emlékezett itt-ott pontosan Juhász Gyula, hanem „tartós, állandó tévedésként” használta írásaiban. Ezzel az állítással szemben szeretném megkockáztatni azt a feltevést, hogy nem valószínű a költő tájékozatlansága a klasszikus idézet helyét illetően. Ha megnézzük a Babitshoz írt, fentebb már említett leveleket (1907. okt. 13. és 1912. ápr. 7. előtt), észrevehetjük, hogy a módosítva használt latin idézetek tartalmilag annak a szervesen összefüggő vergiliusi

⁸ Ld. 3. jegyz. 158.

⁹ Uo. 291.

¹⁰ Uo. 200.

¹¹ Ld. 5. jegyz. 217.

szövegegységnek sorai, amelyben Aeneas a sok kint átélt társait bízta kitartásra:

„*per varios casus, per tot discrimina rerum
tendimus in Latium, sedes ubi fata quietas
ostendunt, illic fas regna resurgere Troiae.
Durate et vosmet rebus servate secundis.*”

Verg.: Aen. I. 204–207.

Nézzük meg, hogyan módosult a sor Juhász Gyulánál!

post tot discrimina et catastrophas rerum. . .

(1907. okt. 13.)

Hasonló a tartalom, de a részben megváltozott szavak mégis mássá tették a mondanivalót. A *catastrophā* főnév használatával még jobban hangsúlyozta a költő aggasztó állapotát. Juhász Gyulát ekkor az öngyilkosság gondolata foglalkoztatta, leveleinek hangja lemondó, kétségbeesett. Magányosságában, reménytelenségében „életkontár”-nak nevezte magát a Rozsnyai Kálmánhoz szóló 1907. okt. 8-i levelében. (*Babits–Juhász–Kosztolányi Levelezése*. 292–293.) A Babitshoz szóló későbbi levele írása idején (1912. jan. 8.), amikor ismét módosítva idéz: „Én a *durate et rebus servate vos secundis* aegise alatt élek, ha élet az enyém”, ugyancsak testi-lelki mélyponton van. A Nyugat nem közölte verseit, reményt sem látott erre, Szakolcáról is bejelentés nélkül távozott egy időre, valódi vagy vélt sérelmei miatt. Tehát a levél írásakor is válságban volt a költő, az idézet is pontatlanul, ill. módosítva szerepel nála. Itt azonban nem helytálló az, hogy „kissé átalakított idézet Horatiusból”,^{1 2} vergiliusi itt is az idézet, mint az előbbi Babits-levél kezdősorában. A módosítás itt sem lehetett véletlen, hisz a versmérték csakis a pontos idézetet diktálhatta a költő fülébe. A fentebb feltett kérdéseimre ezek után megkísérlek feleletet adni.

^{1 2}Ld. 3. jegyz. 317.

a) Juhász Gyula azért választhatta *devise*-évé Vergilius sorát, mert hasonlóknak érezte saját sorsát Aeneas és társai sorsához, szenvedéseikhez, hányattatásaikhoz, de Vergiliusnál megtalálta a kitartásra buzdító szavakat is, melyeket mind a maga, mind a mások biztatására szívesen használt.

b) Hogy a két klasszikus költő nevét miért tévesztette össze? Ezt már előző dolgozatomban próbáltam filológiailag magyarázni. Még annyit azért e kérdéshez: Juhász Gyulában éltek a vergiliusi sorok talán középiskolás, talán egyetemista korából, minden bizonnyal memoriter is tanulta azokat, de az évek folyamán közömbössé vált számára, melyik aranykori költő írta e sorokat, csak a *mondanivaló* volt fontos, egyre fontosabb számára, ezért is lett a „Durate et vosmet rebus servate secundis” sor a költő jelszava. Így válik talán hihetővé, hogy Juhász Gyula Vergilius szavait idézgette, miközben a horatiusi híres Dellius-óda kezdősorainak hasonló mondanivalójára is gondolt.^{1 3}

c) Végül a szó szerinti, ill. a módosított latin sorokhoz néhány szót. A vizsgált levelek alapján feltételezhető, hogy amikor a költő nagyon elesett állapotban, válságban volt, akkor írta a módosított vergiliusi sorokat, de nem nevezte sem „horáci”-nak, sem vergiliusinak azokat. A klasszikus latin idézetek *Juhász Gyula-sorokká* váltak ekkor, sok-sok megpróbáltatása között velük biztatta magát, hogy érdemes élnie, tovább küzdenie.

Amikor viszont körülményei bizakodóvá tették, akkor szó szerint idézett, pl. az 1911. szept. 8-án keltezett, Babitshoz írott első szakolcai levelében is, itt ui. reménykedő a hangulata, hitte, hogy a versei megjelennek majd a Nyugatban. Ugyanígy szó szerinti idézettel buzdította a pályakezdő József Attilát is 1922. aug. 18. előtt írt levelében. Juhász Gyula helyzete ekkor konszolidáltabb, szűkebb patriája ragaszkodott

^{1 3} Horatius. *Ódák* II. k. 3.

hozzá, megbecsülte, Szeged és környéke szellemi elitjéhez tartozott, volt tehát ereje nemcsak magát, de másokat is biztatni a szebb jövő reményével.

Feltételezéseim mindössze néhány levélen alapulnak, véleményem alátámasztására vagy cáfolatára szeretném azonban Juhász Gyula leveleit, prózai írásait tovább vizsgálni.

Péter Lászlónak ismételten megköszönöm, hogy cikkemhez írt hozzászólásával a Juhász Gyula-művek filológiai vizsgálatának folytatására ösztönzött és ehhez kapcsolódva további elírások korrigálásához segített.

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

ADY-E VAGY STEINFELD NÁNDOR?

Az It 1978/2. számában Tolnai Gábor hozzászólott Adynak Baróti Marikához írt leveleit közreadó cikkemhez. Hozzászólásával kapcsolatban 48 oldalon fejtettem ki álláspontomat, ennek publikálására azonban terjedelmi és egyéb okokból nem volt módom, a megadott szempontok szerint* rövidíteni pedig nem kívántam. Így csupán a fölkerésemre készített írásszakértői véleményt teszem itt közzé néhány megjegyzéssel, amelyek megmagyarázzák, hogy miért tartom továbbra is valamennyi levelet Ady-autográfiának.

1. A két írásszakértő véleménye homlokegyenest ellentmond egymásnak. Ennélfogva a hozzászóláshoz mellékelt íráselemzés legalábbis problematikus, és nem lehet elfogadni „a kérdés végleges tisztázása”-ként.

2. Tolnai azt mondja, hogy Steinfeld a szeme láttára „megtévesztően 'adyul'” vetett papírra néhány sort. Ezt az írást, mely most az egyetlen tárgyi bizonyíték lenne, a hozzászóló – bár szenzációs voltát azonnal fölismerte – elmulasztotta

*A szerkesztőség csak terjedelmi kifogást emelt.

megőrizni. — Ide kíváncozik, hogy a hozzászóláshoz mellékelt íráselemzés nagyszámú „lényeges eltérés”-t sorol föl a biztosan Adytól származó írás, valamint a Baróti Marikának 1913. november 2-án küldött levél írása között, de egy szóval sem említi, hogy bármiben is hasonlítanak egymáshoz, vagy tapasztalni lehetne az utánzás szándékát. Talán helyes lett volna még a hozzászólás közzététele előtt közös nevezőre jutni abban a kérdésben, hogy tudott-e Steinfeld „megtévesztően ’adyul’ ” írni, vagy pedig írása merőben különbözött az Adytól, noha állítólag utánozni kívánta azt.

3. Az inkriminált levéllel egyidőben és azonos nyomtatott felzetű levélpapíron írt Ady Boncza Bertának. Az MTA Könyvtárában őrzött levél dátumozatlan, és a borítékja sincs meg, de a címzett ráírta a kézhezvétel napját: „November.—3.—1913.” (Jelzete: K. 10/26.; megjelent: Új Írás 1963/7. 818–819.) Bertukának ezt írja Ady: „. . . itt vagyok, ahol a madár is alig jár s ahol *fölséges, aranyos*, szép még mindig az *ősz*. [. . .] Ide *pihenni* s egy színdarabon *dolgozni* jöttem s ha kibírom, *itt remetéskedem* egészen télig.” A Baróti Marikának írt és a hozzászóláshoz csatolt íráselemzés által nem Adytól származónak minősített levélben pedig ezt olvassuk: „. . . ez idő szerint *itt remetéskedem* [. . .] Itt ez a késői *ősz aranyos, fölséges. Pihenek, olykor dolgozgatok. . .*” (A kiemelések mindkét idézetben tőlem valók — S. P.)

4. Megemlítem, hogy a Baróti Marikának írt egyik levelet a 472. szám alatt több mint két évtizede közölte az *Ady Endre Válogatott levelei* című összeállítás, melyet 1956-ban adott ki a Szépirodalmi Könyvkiadó a „Magyar Századok” elnevezésű sorozatában. „*A sorozat szerkesztője Tolnai Gábor*” — olvasható a kiadvány címlapjával szembeni előzéklapon.

A hozzászólásban inkriminált levél nem Adytól, illetve Adytól való származásán, mint egyedüli nem szubjektív mozzanaton áll vagy bukik mindaz, amit Tolnai emlékeinek földézésével Steinfeld szájába ad; tehát hogy egyrészt „ő írta a válaszleveleket Baróti Marikának”, másrészt az Adynál „tömegesen

jelentkező asszonylevelekre jórészt ő válaszolt”. Minthogy a levél eredete hivatott bizonyítani az első állítás igazságát, ez utóbbi pedig a másodikét, a föntiek mindkét állítást megalapozatlannak mutatják. Ha a titkár principálisa megbízásából levelezett, nem utánozta annak írását, és világosan föltüntette, ki és kinek a nevében ír. Így írta meg a Baróti Marikának küldött 1914. III. 4-i dátumozású pár soros üzenetet, valamint a Bruckner Rizának, a Sándor Lászlónénak (Nyanyucinak) és Csinszkanak címzett leveleket. (Lásd: It 1977/4. 943.; valamint az *Ady Endre Válogatott levelei* 470., 505. és 515. számú darabját és jegyzeteiket; továbbá Vitályos László: *Ady-Léda-Csinszka*. Bp. 1977. 143.) Semmilyen kritikailag helytálló bizonyíték sincs rá, hogy egyébkor másként járt volna el.

SCHWEITZER PÁL

ÍRÁSSZAKÉRTŐI VÉLEMÉNY

Készült: Schweitzer Pál – irodalomtörténész – 1051 Budapest, V. Münnich Ferenc u. 18. szám alatti lakos megbízása alapján.

A vizsgálat tárgyai:

(Kérdésszerű anyag)

1. 1 db 23 × 29,5 cm méretű, világoskék színű, „Hűvösvölgyi – park – pensio – részvény – társaság Budapest Hidegkúti út 74–76–78” szövegű fejrészes papírlapon levő „*Kedves, kicsi kollégám, maga bizonyosan rossz és. . .*” kezdetű, „*...láthatnám. Szeretettel üdvözlö Endre bátyja*” befejezésű, fekete színű tintával írt kézírás. (A levélen a Petőfi Irodalmi Múzeum bélyegzőlenyomata szerepel.)

(Összehasonlító anyagok)

2. *Ady Endre kézírásai:* 1 db 17,3 × 22 cm méretű, sárgult – levélpapíron „*Édes jó Lacim most talán nekem kellett volna. . .*” kezdetű, „*...egy kicsit velem is. Nagyon szeret Adyd*” befejezésű, fekete színű tintával írt kézírás. (A. 116/1) A levélen a Petőfi Irodalmi Múzeum bélyegzőlenyomata szerepel. A levél Hatvany Lajosnak címzett, 1914. január 17-i keltezésű, postai bélyegzőlenyomattal ellátott borítékban.

1 db 17,1 x 21,7 cm méretű nagyságú – sárgult – papírlapon „*Vasárnap Tisztelt és kedves képviselő úr, szerda óta. . .*” kezdetű, „*...nagy becsüléssel küldi üdvözlését tisztelő hive Ady Endre*” befejezésű, fekete színű tintával írt kézírás. (A. 153/1) A levélen a Petőfi Irodalmi Múzeum bélyegzőlenyomata szerepel.

Kérdés:

a „*Kedves, kicsi kollégám, maga bizonyosan rossz és. . .*” kezdetű, „*...láthatnám. Szeretettel üdvözlí Endre bátyja*” befejezésű levél kézírása származhatott-e Ady Endrétől?

Vizsgálat:

a vizsgálat tárgyát képező kézírások grafikai anyagát közvetlen megfigyeléssel, optikai eszközök segítségével – elszigetelt minősítő és összehasonlító (mennyiségi–minőségi) módszer alkalmazásával vizsgáltam. A vizsgálat folyamán külön-külön elemeztem a vizsgált kézírásokra jellemző általános és különös írásmozgás-sajátosságokat. A szemléltetés érdekében fényképtáblázatok készültek – lásd az 1-től 12-ig sorsz. fotomelléleteket –, amelyeken a piros színű jelölések a megegyező képzésekre utalnak.

Az előbbieken jelzett eszközök segítségével vizsgálva a világoskék színű, fejrészes papírlapon levő „*Kedves, kicsi kollégám, maga bizonyosan rossz és. . .*” kezdetű, „*...láthatnám. Szeretettel üdvözlí Endre bátyja*” befejezésű – fekete színű tintával írt – inkriminált kézírásokat, majd azokat összehasonlítva A d y E n d r e kézírásaival megállapítható, hogy azok m e g e g y e z n e k írásfejlettségben, lendületben, arányokban, kézfelemelésekben, egyszerűsítésekben, kéznyomás és kézsúlyzásokban, valamint az alábbi grafikai sajátosságokban:

- (1) az – N – csonka indításában és kettős vakhurokkal történő képzésében;
- (2) az – y – fejrészének laposan nyújtott megoldásában;
- (3) a – t – kettős hurkolással képzett gótikus alakjában;
- (4) a – gy – egyszerűsített szerkezeti megoldásában;
- (5) a – g – fejrészének lapos hurokkal történő vonalvezetésében;
- (6) a – v – aszimmetrikus alakjában;
- (7) az – e – lapos és öblös fejrészképzésében;
- (8) a – d – egyénien egyszerűsített alakjában;
- (9) az – a – c-ből induló lapos ováلالakjában;
- (10) a – z – nyújtott tetővonalában és öblös hurokkal történő szárképzésében;

- (11) a – h – kiegészítővonalának hajlításmódjában;
 (12) az – i – rövid törzsében és csonka befejezésében;
 (13) az – f – kettős hurokkal képzett alakjában;
 (14) az – s – szögösen megtört, a törzsvonalat metsző vonalvezetésében;
 (15) az – n – fonalas alakjában;
 (16) az – o – 11 óra irányában nyitott oválképzésében;
 (17) a – b – kiegészítővonalának nyújtott megoldásában;
 (18) a – P – tetővonalának indításában és grafikai alakjában;
 (19) a – tt – n-re emlékeztető elnagyolásában és áthúzóvonalának elhelyezésében;
 (20) az – on – kötésmódjában;
 (21) az – r – latin típusú alakjában és hurkolt törzsmegoldásában;
 (22) a – j – törzsének formájában és befejezésében;
 (23) az ... n – nagy ívvel törtéző indításában;
 (24) az – E – vonalvezetésében;
 (25) az – e – kis horoggal törtéző befejezésében;
 (26) az – ü – fonalas megoldásában;
 (27) az – l – törzshurkolásában és lefelé tartó befejezésében;
 (28) a – k – francia r-re emlékeztető alakjában és lefelé hajló, horgas befejezésében.

A kiemelt megegyező képzéseken túl továbbiak is kimutatnatók.

Alapvető eltéréseket e vizsgált kézírásoknál nem találtam. Az előforduló apróbb eltérések csupán eltérő mozgástulajdonságok, amelyek a megengedett írásingadozási övön belül helyezkednek el, s azok a kéz eredet meghatározása szempontjából jelentőséggel nem bírnak.

Vélemény:

a lefolytatott vizsgálatok alapján megállapítottam, hogy a világoskék színű, fejrészes papíron levő

„Kedves, kicsi kollégém, maga bizonyosan rossz és. . .” kezdetű,

„. . .láthatnám. Szeretettel üdvözli Endre bátyja” befejezésű – fekete színű tintával írt – levél kérdéses kézírását

ADY ENDRE

írta.

Budapest, 1978. április 18-án.

(dr. Móré Imre)

P. H.

ii. szakértő

s. k.

szegelyes embernek

¹⁴ / ⁶ /
nem vagyor egeren

^{9/a} /
vaporat ^{7/8} /
¹⁵ /
red

¹³ /
degen ¹¹ /
kerintan ¹⁴ /
bodel

mon. ¹⁴ /
vegge is ¹⁵ /
Risse

¹⁶ /
kabitadum ¹⁵ /
magam

ej ^{7/2} /
döggint ¹⁵ /
in remedia

111
A wásonir, 1097

114
te telefonu wásonir
15

13
9/4
111
7/8
gáttur á lappi.

16
111
6
ra yelo bíttakjón

16
15
Ka af ámitt gáttur.

16
16
gæll latur, 1097
höll fimmisli

kevese megérkezem. ¹⁹

És az egyzáró és nyug

hozam és közönmű

paréntéz. Régi ¹²¹

vagy becsüléssel ²⁷

külön ²⁶ ³ ¹²

szöveg ²⁵

Ady Endre ¹¹⁸ ²⁴

Hotelben. Nitzky ²¹

1. Heßwobl ¹²⁷

2. Schindler ¹¹⁴ ¹¹² ¹¹³

3. v. v. v. ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³

4. v. v. v. ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³

5. v. v. v. ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³

MÉGEGYSZER AZ AUTOGRÁFIA KÉRDÉSÉRŐL*

Schweitzer Pálnak sajnos nem csupán az itt megjelent vitacikkére kell válaszolnom, hanem egyúttal ugyane kérdésről már korábban (1978. aug. 27-én) az Új Tükör című közművelődési hetilapban közreadott írására is. Sajnos, mert a mostani, szakszerűsége törekvő fogalmazásával ellentétben, Új Tükör-beli megnyilatkozásában az érveit aligha erősítő, inkább gyengítő, gyanakvó: írásomban hátsó gondolatokat sejtető, gúnyolódó hangnemben fogalmaz. Annál sajnálatosabb ez a – közszellemünknek hála – régen elavult „vitastilus”, mivel én magam udvariasan, a fiatal Ady-kutató levélpublikációja iránti megbecsüléssel szoltam egy olyan kérdésről, ami nemcsak nekem, hanem problémája volt már Ady kortársainak, hajdani barátainak – köztük Móricz Zsigmondnak – nem csupán gondolatvilágában, de feljegyzésében, írásában is.

Az Új Tükör-beli „vitacikk”-re ugyanott (1978. szept. 10.) csak röviden reagáltam. Válaszom lényege ez volt: „. . . vitapartnerem jórészt gúnyolódó hangnemmél kísért ellenérvei nem győztek meg. Cáfolásukra azonban alkalmasabb fórumnak tartom – a filológiai elemzés színterét – a szakfolyóiratot.”

Schweitzer két megnyilatkozásának tárgyi érvei egyébként szinte teljesen azonosak, így az itt olvasható szövegre, s az Új Tükör-belire együttesen válaszolhatok, mégpedig a mostani cikk pontjainak sorrendjében:

1. A levelezést közreadó Schweitzer-cikkhez kapcsolódó, problémafelvető írásomban mondtak alátámasztására – felesleges részletezni – egy 1913. nov. 2-i keltezésű, Baróti Marikának címzett levél megvizsgálását kértem Ujlaki Lajos igazságügyi kéz- és gépiráshozértől. A véleménye ez volt: a kézírás „nem származik Ady Endre kezétől”. Vitapartnerem

*Schweitzer Pál és Tolnai Gábor vitacikkeinek közlése után a szerkesztőség a vitát nem kívánja folytatni.

A szerk.

helyesen járt el, – az Új Tükörben így nyilatkozik erről: – „. . . íráselemzéssel szemben csak íráselemzés állhat helyt hitelesen. Dr. Móré Imre igazságügyi kéz- és gépirás-szakértő vizsgálatának végkövetkeztetése így hangzik, a 'levél kérdéses kézírását Ady Endre írta' ". Ehhez Schweitzer Pál sportnyelvből kölcsönöz a hetilapban összegezést: „1 : 1 az eredmény. . .” Folyóiratunkban pedig ekként: „. . . a hozzászóláshoz (már-mint az enyémhez) mellékelt íráselemzés legalábbis problematikus, és nem lehet elfogadni 'a kérdés végleges tisztázása'ként.” Vitánknek Schweitzer részéről való ilyen kiindulópontjára talán nem is kellene megjegyzést tennem, hanem rá kellene bíznom a továbbiakat a két magas szintű írásszakértőre. Szerény megjegyzést azonban mégis tennem kell: az 1 : 1-es eredmény ugyanis – a sport helyett – az ortopédia kifejezésével élve, a laikusok számára alig észrevehetően, de a kéziratkutatók szemszögéből egy kicsit sántít. Sántít, mert vitapartnerem *nem ugyanazt az Ady-kéziratot* bocsátotta dr. Móré Imre írásszakértő rendelkezésére, amellyel Ujlaki Lajos vetette össze a Baróti Marikának küldött kérdéses levelet. Igaz, mondhatja a laikus, ez is kétségtelenül Adytól származó kézirat. Azonban a vita tárgyilagosságát jobban biztosította volna, ha nem ez az autográf kerül Móré Imre kezébe.

2. „Tolnai azt mondja, – olvassuk az itteni fogalmazásban – hogy Steinfeld a szeme láttára 'megtévesztően adyul' vett papírra néhány sort. Ezt az írást, mely most az egyetlen tárgyi bizonyíték lenne, a hozzászóló – bár szenzációs voltát azonnal fölismerte – elmulasztotta megőrizni.” E kétértelmű mondat Új Tükör-beli változata pedig már gyanúsításként fogalmazódik: „Ez az írás most valóban hiteles tárgyi bizonyíték volna, csak hogy nem mutatható föl, mert a látogató (már-mint e sorok írója) bár 'szenzációként hatott rá', nem kérte el és nem őrizte meg. . . így Garay obszitosával kénytelen elmondani, hogy 'most el is hihetik, nem is, kigyelmetek.' ” Ez esetben sem szeretnék e régen elavult vitastílusban válaszolni. Csupán néhány kérdés Schweitzer Pálhoz: –

Milyen „hiteles tárgyi bizonyíték” alapján állítja, hogy e sorok írója „nem kérte el” Steinfeld Nándor írását? – Ugyanis a helyzet ez volt: nem kellett elkérnem. Ady hajdani titkára – nem kis büszkeséggel – nekem ajándékozta a leírt szöveget. És kérdezem tovább: – fölényeskedve fogalmazó vitapartneremet, aki kisfiú volt akkor, én emlékeztessem arra, mi történt Magyarországon 1944. március 19-ével? És ennél is súlyosbóbb körülményekkel október 15-től a felszabadulásig? – Nem a Steinfeld-féle írás volt a legnagyobb veszteségem a hazai fasizmus végső elaljasodásának esztendejéből, még irodalmi tekintetben sem!

Összegezve: az elmondottak okán történt, hogy e sorok írója „elmulasztotta megőrizni”, hogy „nem mutatható föl” a jelzett dokumentum.

Schweitzer hozzászólásának ugyane pont második felében mondottakra feleslegesnek tartom válaszolni. A kérdés egyébként is a két írásszakértő hatáskörébe tartozik.

3. És most a Baróti Marikának 1913. november 2-án küldött vitatott levelében és a – nyilván ugyanazon a napon fogalmazott – Bertukának november 3-án érkezettben olvasható „azonos szavak”. Schweitzer itteni szövegében kommentár nélkül, az azonos szavak kiemelésével érvel. Az Új Tükörben így: „Itéljen mármost a kéziratgyűjtő, de minden józan gondolkodású ember is: megtanulhatja-e egy 19 éves fiatal ember néhány hetes ismeretség után úgy ’a költő gondolkodásának szellemé’-t, hogy ennyire egyformán járjon az eszük? ” Az azonos szavakat Schweitzerrel ellentétben nem tartom bizonyítéknak arra nézve, hogy a vitatott levelet Ady írta. A két idézet szerintem inkább azt bizonyítja – a filológus nem mellőzheti a stílusösszevetéseket –, hogy a Bertukának küldött levélben a költő hangjával, atmoszférateremtésével találkozunk, a másikban pedig – érdemes az olvasónak a két levél egészét is átfutni – a néhány szóazonosság ellenére, a válaszolás udvariasságát alig túllépő, szürke mondatokkal találjuk magunkat szemben, Ady stílusereje nélkül. Az ilyen eltérések

többet bizonyítanak, mint a néhány szóösszezsengés, amelyeket – isten bocsáss! – a bennfentes titkár maga is kimásolhatott az ugyanazon napon Csinszkának írt levélből. Újra mondom, az összezsengő szavak nem bizonyítanak, annál többet sejtetnek az alapvető stíluseltérések, sőt éppen ezek a kézírásnak Ujlaki Lajos írásszakértői véleményét támogatják. Ne haragudjék Schweitzer Pál, a „józan gondolkodású ember”-nek egy nagy költő esetében érdemes talán a stílusvonásokra is felfigyelni.

4. Miként az előbbi pontban, ez esetben is, egy általa teljeséggel végig nem gondolt tényvel – úgy véli vitapartnerem – dezavualhatja álláspontomat. Az Új Tükörben írja: „A látogatás (mármint Steinfeldnél 1941-ben tett látogatásom) után 15 évvel pedig megjelentek a Szépirodalmi Könyvkiadó 'Magyar Századok' sorozatában *Ady Endre válogatott levelei*. Ez az átfogó válogatás a 446. oldalon közli Baróti Marikának írt egyik levelet. S ha visszalapozunk a kiadvány címodalával szemközti előzéklapra, roppant meglepetéssel fogjuk ott olvasni: 'A sorozat szerkesztője Tolnai Gábor.' Másfél évtized emlékét akkor valószínűleg még nem érezte eléggé érettnek, és úgy gondolta, hogy jobban fog rá emlékezni, ha további 22 évet vár vele, míg publikálja.”

A Schweitzer-féle sajátos „vitastílus” a fenti mondatokban éri el az – ő sport-terminológiáját követve – országos csúcst. Talán furcsa is lesz, hogy az ő gondolkodási és fogalmazási módjával ellentétben, válaszomban éppen az irodalomtörténezs számára is kötelező ízlés- és illemkérdését kell emlegetni. A levelezés közreadásakor ekként írt Schweitzer Baróti Marikáról: „Ahogy az évek múltak, az asszony egyre inkább átadta magát az Adyhoz fűződő fiatalkori emlékeinek, újságcikkeket íratott róluk, amelyekben Ady 'hófehér szerelme és fogadott lánya'-ként szerepelt.” Igen, Marika alakját így valami publicisztika-glória övezte. Az egyik újságcikk – a sajtó alá rendező hivatkozik rá –, már címével jellemzi a légkört, ami Ady „hófehér szerelmé”-t körülvette: *Újabb regény Ady körül.* –

És a *Magyar Századok* sorozatban megjelent *Ady Endre válogatott levelei* című kötet? – Munkálatai még Baróti Marika halála előtt 1954-ben indultak meg. Vajon ízléses lett volna-e nem sokkal a halál után egy ellenkező előjelű publicisztikai szenzáció előidézése? Aligha. Annál inkább sem, mivel annak idején nem másként, mint amikor a levelezés publikáció kapcsán felszólaltam, problémafelvetésemet szűk körű tudományos kérdésnek tartottam. Semmiként sem olyannak, amilyen hangnemben Schweitzer visszhangzott. Reagálási módja talán valami súlyos világpolitikai helyzet felmerülése kapcsán lehetne indokolt.

Mert hiszen arról van szó csupán, hogy az *Ady Endre aláírású* leveleknek egy csoportja, vagy egy csoportjának egy része *autográf*, vagy *nem autográf* kézirat-é? Régi példával világítva meg a problémát: – Bethlen Gábor, vagy Rákóczi Ferenc levelezésében a *nem autográf* írásoknak nem volna jelentősége? – Igenis van. Magángyűjtők és közgyűjtemények egyaránt megbecsülik, s életművük korpuszában nyilvánosságra kerülnek. Ugyanúgy értékek Ady autográf levelei mellett azok is, amelyeket nem sajátkezűen írt; hiszen nem a költő ellenében jöttek létre, hanem az ő intenciói szerint és tényeket, adatokat őriznek élete útjára vonatkozóan.

Végül, Schweitzer Pál itt közreadott írásának utolsó bekezdéséhez. Kénytelen vagyok ismét idézni a Lédával történt szakítás utáni időszakra vonatkozóan Ady Lajosnak és magának Steinfeld Nándornak a szavait, majd Móricz Zsigmondnak általános jellegű följegyzését. A költő bátyja ekként ír: „Az egyre gyűlő, s választ, autogrammot, fényképet, találkozást sürgető levelek egy részére mégiscsak válaszolni kellett. Erre a munkára vállalkozott az akkor 18 éves, naiv Ady-rajongó 'Nándor fiú'. . .” Steinfeld pedig ekként nyilatkozott: „Vállalkoztam rá, hogy segítségére leszek a levelek elintézésében, s ő örült, hogy megszabadult ettől a gondjától.” (A kiemelések mindkét esetben tőlem – T. G.) *Apám regénye* című könyvében Móricz Virág édesapja hagyatékából, Móricz Zsigmond

sajátkezű följegyzéséből idézi Ady Endre szavait: „– Milyen ravasz vagy! Nem adsz autogrammot! De én meg a titkárommal íratom. Az irodalomtörténet feladata lesz, hogy most már állapítsák meg, melyik az eredeti, melyik a hamisítás! – és kajánul nevetett.”

Korábbi hozzászólásomban már idézett szavakat ismételten le kellett írnom, mivel Schweitzer Pál ezeket – sem az Új Tükörben, sem folyóiratunkban – még csak említésre sem méltatta.

TOLNAI GÁBOR

A HOMÁLYBÓL

A KOLOZSVÁRI HUMANISTA KÖLTÉSZET KORSZAKOLÁSÁNAK PROBLÉMÁI

I. Heltai Gáspár és a Hunyadi-kultusz felekezet feletti költészete

A reneszánsz irodalom kibontakozásában négy fontosabb egymás utáni és egymás melletti szakaszt különböztetünk meg:

1. a Janus-filológia és a neoplatonizmus kialakulását;
2. a Hunyadi-kultusz kibontakozását;
3. a különböző fokozatú reformációs tanok elterjedését;
4. a manierizmus és újsztoicizmus formabontását és formateremtését.

A Hunyadi-kultusz tárgyalását nemcsak a Heltai-évforduló tette számomra szükségessé, de az a tény is, hogy nem foglalkoztak ezzel a fontos szellemi irányzattal mindeddig, vagy legalábbis nem a jelentőségének megfelelően tárgyalták.

A Hunyadi-kultusz a szakramentárius irányzat kialakulása után tetőzött, Heltai körében. Bonfini Tíz Könyvének részleges kiadásában öltött testet, és megalapozott valami felekezet feletti nemzeti célkitűzést és valami olyan nemzeti célt, amire az együtt élő népek építhettek, s még ma is építhetnek, mert konstruktív nemzeti célt szolgált. Ez a nemzeti sors szinte minden közép- és kelet-európai nép sorsával állította párhuzamba a magyar nép ébredő nemzeti öntudatát, és a Hunyadi család köré szövődött, amely eredetére nézve is több néppel tart fenn kapcsolatot, és több nép legendáiba is szövődött néppárti politikája miatt. Heltai reformációval, reneszánszsal kapcsolatos tevékenysége egyik legfontosabb mozzanatának tekinthetjük e téren kifejtett munkásságát.

A 16. század legjelentősebb magyar prózaírója különösen ezópusi meséiről, bibliafordításáról, hitvitázó röpiratairól, *Krónikájáról* és haláltánc-énekeiről ismeretes. Ehhez azonban még hozzátartozik latin nyelvű munkássága is: Bonfini Tíz Könyve Mátyás királyra vonatkozó részének kiadása, latin hitviták szerkesztése, sőt a latin nyelvű verselés is, amint a mellékelt egyetlen vers bizonyítja. A szász polgári családból származó író – amint ismeretes – Wolphardusnál mintegy három évtizeddel később – annak halálakor – 1554-ben telepedett le Kolozsvárt, ahol mint nyomdatulajdonos is rendkívül fontos munkásságot folytatott.

Egy emberöltőn át így mint író, könyvkiadó és reformátor körülbelül olyan fontos szerepet töltött be a reneszánsz irodalomban, mint Kazinczy a felvilágosodás idején. A Wittenbergből hazatért humanista prédikátor végigjárta a reformáció összes fokozatait: előbb lutheránus, aztán (1559-ben) kálvinista, majd (1569-ben) unitárius papi teendőket látott el, akárcsak Dávid Ferenc, akinek szélesebb értelemben véve a köréhez tartozott. Azonban az epikus és lutheránus Schesaeus nem fogja megtagadni így sem Heltai előbbi érdemeit, amint *Pannónia romjai* című hőskölteményéből kitűnik (jóllehet ez a műve az unitárius mozgalom virágkorában, 1571-ben keletkezett):

Aztán az eleven hit hirtelenül tovaáradt,
Minden partig elérve, akárcsak a bővizű forrás
Folyama. Ősi Kolozsvár első új hitű papja
Heltai Gáspár volt, aki nagynevű érdemes ember.
Helyes az ítéletben, harcos, jártas a tettben.
És ékes szavú, bölcs Ciceró nyelvén magyarázva,
Meggzelidíti a népet – akárcsak az Orpheus ajka,
Melynek az éneke a sziklát is vitte magával –
S szavaiból, művéből gyarapodott ez a város.

(*Heltai és a kolozsvári reformáció – Pannónia romjai. I. k.*)

De Heltai nemcsak higgadtabb vérmérséklete folytán különbözött Dávidtól, hanem abban is, hogy világibb, profánabb gondolkodás jellemzi írói munkásságát és tárgykörének megválasztását. Különösen Bonfini-kiadásával, de a *Kronikájával* és *Cancionaléjával* is, hatott a Hunyadi-kultusz élesztésére, amely egyfajta felekezettelettséget, demokratikus és türelmi szempont érvényesítését segítette elő. Ezt a reformáció későbbi differenciálódása idején nem kellett megtagadnia sem neki, sem azoknak, akik ajánlásokat írtak a Bonfini-kiadáshoz. Pedig szép számmal voltak: Paksi Mihály, Thury Farkas Pál, Tordai Ádám, Decsi Gáspár, Miskolczi Puah Pál, Hunyadi Demeter, Gyulai Pál, Lucas Cracerus Bistriciensis, Kopácsi Ferenc, Péchi János, Tolnai Bálint, Zilahi János, Kolozsvári Serarius György, Szikszai Ágricola Demeter, Pesti János, és – hogy a legjelentősebből el ne feledkezzünk – Szikszai Fabricius Balázs. A szótáríró Fabricius első versének eredetijét a Bonfini *Historia inclyti Matthise Hunyadis* Heltai-féle részleges kiadásához írta 1565-ben:

Mind, akik szeretettel érdeklődtek
 Boldog Paeoniának hírnevéről,
 Harcokról a királyoknak rendkívül
 Híres tetteiről – akiknek tiszta
 Életében erény virult s dicsőség –
 És Pannónia híre oly nagy volt, hogy
 Felnőtt az egekig, s bejárta földünk:
 Örvendeztetek annak, hogyha ránk száll
 Tiszta ősi nemesség hős apáktól.
 És kik nemtelenek vagytok, s nincs semmi
 Ősi fuvalom undok lelketekben,
 S gyorsítjátok a leskelődő romlást,
 És nélkül rohanók a kárhozatba,
 Oly mértéktelen itt a meghasonlás,
 Hogy szándokotokat nem fordítjátok
 Békés terveitek javára. Ó, ti
 Gaz vezérek, akik mit sem törődtek
 Romlásába rohant hazánk üdvével,
 Tán Pannónia véres harca tetszik? !
 Mondjatok legalább most szívből hálát,
 Bátor férfiakat dicsérve; mindezt
 Kérik őseitek, mert rút dolog: nem
 Szólni jámbor atyák tetteről.

Benne Mátyás korát állítja szembe a korabeli nemesi anarchiával, a békés korszakot a török pusztítással, a néppárti királyt az önkényeskedő uralkodóval, amiből mind János Zsigmond, mind a Habsburgok elleni célzata kitűnik:

– Amit ékesen olvashattok újra –
 Itt megismeritek, s ifjú virágnak
 Tűnjék Hunyadi Mátyás halhatatlan
 Fényes hírneve. Most teljes készséggel
 Mindnyájan törekedjete, hogy roppant
 Hőssünk ritka dicsőségét elérjük.
 Higgyétek, hogy a hírünk újra fel fog
 Csapni egykori hírnevünk csúcsára,
 Csak mind egyet akarjunk, s bátran vállalt
 Dolgainkban az Isten is segít majd,
 Hogy Marstól szabaduljunk végre.

Ámen.

(*Epigramma Heltai Gáspárhoz, mikor Bonfini művét kiadta*)

Fabricius kétévi kolozsvári tartózkodása idején egyik gyűjtőpontja volt annak a Hunyadi-eszményű körnek, amely főként az ő tanítványaiból alakult ki Heltai körül.

Heltai ezért lehetett annyira központi alakja kora irodalmának: ezért lett a *Krónikája* Zrínyi kedvenc olvasmánya, és ezért hatott közvetve egész Arany Jánosig, sőt a jelenkorig, több vonatkozásban is. Nagyszabású bibliafordítói tevékenységet folytatott Gyulai Istvánnal, Ozorai Istvánnal, Vízaknai Gergellyel, Egri Lukáccsal, Eszéki Imrével és Tövisi Mátyással, bár ez a kör nem tartozik szorosabban a mi gondolatmenetünkbe. Viszont figyelemre méltó dolog Heltai műve, az együttélő népek közös hagyományainak egyik jelentős letéteményese, és ugyanakkor népköltészetből kisarjadó, önálló nemzeti irodalmak ösztönzője. És ez nemcsak magyar, de latin és német nyelvű munkásságára is érvényes, bár az utóbbiak életművének kisebb részét alkotják. Latin verse szabályosabb mértékű pongyola formájú magyar verseinél. Eszmei tartalma szervesen beleillik az életműből kirajzolódó Heltai-képbe. Tőle csak egyetlen latin vers maradt fenn. 1570-es ajánlásában gyakorlott latin verselőnek bizonyult, és egyéniségének megfelelő higgadtsággal, tárgyilagossággal foglal állást az antitrinitáriusok oldalán. A gyulafehérvári hitvita anyagát közli, azt az anyagot, amely már 1568-ban megjelent a Heltai-nyomdában, de akkor még kálvinista állásponton volt az író. Viszont a második, 1570-es kiadás idején már ő is unitárius, ennek érdekében közli a verset is (bár annak inkább pápaellenes éle van, mint kálvinista ellenes, hiszen a „latiumi iskola” ellen szól):

A bölcs szózatok összeszedése segíti a legfőbb
 Jót, mert az igazat nem látod egyedül.
 Ámde a nyelvtüzelő ellenséges vita újból
 Ködbe borítja a már tisztázott tanokat.
 Így hát bölcsebb volt mellőzni a szörnyű vitázást
 S távol tartni a kéz túl heves indulatát,
 Mintsem a békédet harapós könyvekre fecsérel.
 Míg a harag keserűn büszke babért követel.
 Ámde mivel a magasba tűrő jóság az igazság
 Védelmére tüzel mint Krisztus csapatát,
 Úgy véljük, hogy ezért elmondjuk a hitbeli harcot,
 Melyet a latiumi iskola tábora szít,
 Hogy kicsinyelt egyházunknak szép díszet és az
 Éjszaka rút cseleit mind kiderítse a fény.
 Egyik fél hamisat mond, másnak az érve igazság,
 Meg ne zavarjon a szó, s vedd üdvözetemet.

(A tisztos olvasóhoz, az. 1568-as gyulafehérvári hitvita előszava)

Heltai latin verselése tehát önmagában véve nem jelentős, de annál jelentősebb a körülötte kialakuló latin poézis, amely legalább egy kötetre rúg, és a kor égető kérdéseit veti fel, amint Szikszai Fabricius verséből is kitűnt. Fokozottabb kulturális igény és németellenesség szól például Paksi Mihály ajánlóverséből:

Mint a homéroszi lanton dicsért büszke Achilles,
 Kinek az érdemeit zengi a kései kor,
 S mint a latin nép, melynek öröklét lett a jutalma,
 Pádova sarjáért, Róma virága miatt —:
 Mátyás éppugyanúgy a legelső férfiú minden
 Hős vezető közt, kit szült csak az itthoni föld.
 Félték tőle királyok, a harcias Ausztria is félt,
 Győzve, felülmúlta hírban az ősoket is.
 Ő volt csak egyedül méltó, hogy Bonfini tolla
 Tartsa az elmúlás mostoha sodra fölé.
 Mit akar itt az irigység? Mért is okozna gyönyört, ha
 Gyűlölt sírba kerül annyi nagy emberi tett?
 Mind, aki jószívű, gyűlöl, irigység, Heltai gondos,
 Jótékony keze most büntet a vétkeidért.
 Ahogy a jámborsága miatt hírt nyert Biton egykor,
 És Kleobisznak az ég ritka jutalmat adott.
 Heltai a haza éke marad, mert könyve feléleszt
 Több száz évet, amely csúf feledésbe merül.
 Kedves utókor, hogyha szeretnél tudni a húnok
 Hosszas dolgairól, nézd meg e szép sorokat.

(Epigramma Heltai Gáspárhoz, mikor Bonfini művét kiadta)

Heltai Gáspás 1565-ös Bonfini-kiadása nemcsak annyiban idézi a múltat, hogy a Hunyadiak korát szembeállítja Zápolya századával, de Heltai filológusi magatartásában is van valami, amit a közvetlen elődtől, Adrianus Wolphardustól vett át: a vallási türelem. Úgy látszik, ezt a jó hagyományt a leginkább ő élesztette, ő tartotta ébren összes kortársai közül. Nem véletlenül idézi azt az emlékezetes segesvári vitát, ahol Szántai István kassai reformátor vitatkozott Szegedi Gergely nagyváradi ferences barátal a szentmiséről. Különösen Kálmáncsehi Sánta Márton és Enyedi (Wolphardus) Adorján arbiteri megértő magatartása ragadta meg Heltait: „Egyebet nem mondhatnak, hanem: amit szól, amit disputál és tanít, merő igazság. Mert tiszta szentírást szól és forgat. A barátok, papok dolga semmi nem egyéb, hanem csak fabula, emberi

vélekedés és heában való csacsogás”. (Heltai Gáspár: *Háló*. Kolozsvár. 1570. – Lásd: Esze Tamás: *Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljújhe-lyen*. ItK. 1970. 567.) Ami a Hunyadi-kultusz élesztését illeti, Heltai nemcsak Bonfini-kiadásával, de *Krónikájával* és *Cancionaléjával* is hozzájárult egy olyan tudományos és demokratikus társadalmi szemlélet kialakításához, amely később – a reformáció differenciáltabb szakaszában túlélte az elkeseredett hitviták, sőt a még későbbi nacionalista képviselői közé, s így tanítványainak és munkatársainak sosem kellett megtagadniuk a Heltai munkásságban való részvételüket, bár ők különböző protestáns felekezetek tagjai lettek. Népi szemlélete és népies beállítottsága Zrínyire is, Aranyra is hatott éppen ezért. Az antológiára terjedő ajánlóversek úgy tüntetik fel a Hunyadiakat és főként városuk nagy szülöttjét, Mátyást, mint követendő példát a törökök elleni küzdelemben. Törökellenes törekvését talán a még ifjú híres humanista Gyulai Pál ajánlóverse fejezi ki a legnagyobb erővel (bár az említett nevek bármelyikét idézhetnénk):

Ha Görögországot boldoggá tette Homérosz,
Aki egész Tróját fogta dalába dicsőn;
Ha Liviust, aki Pádova sarja, s a rómaiaknak
Tetteiről írt, szép dicsfény illeti meg:
Akkor a Bonfini érdeme sokkal előbbre való, mert
Több pannón vezetőt csillagos égbe emelt.
Csúnya dolog volt, hogy hosszas feledés pora lepte
Nemzetségüket és egykori büszke nevük.
Így hát Bonfini műve, amelyet Heltai Gáspár
Ritka tehetséggel, gondosan és buzgón
Mátyásról kiad, aki szerencsés csillag alatt jött
Erre a földre, egész földünk dísze gyanánt.
Féltek tőle a távoli népek, a skótok, a hinduk,
Félve vigyázták őt mind a pogány törökök.
Ily fejedelmet nem szült még soha sem Babilon, sem
Harcias Afrika, sem nilusi dús televény.
Gyors tüze tiszteletet szerzett neki szerte e földön,
Mint a magas Jupiter mennydörgő tüzei,
Győztes harcaiban letiporta örökkön az ozmán
Zsarnokot, és rabigát tett a nyakába dicsőn.
Mert boldog diadal volt osztályrésze a földön,
A Duna, Száva folyón nem volt úr a török.
Rajta tehát, Pannónia szomorú népe, fogadd el
Hősi királyodnak nagynevű érdemeit.

Mert nem is istenes az, aki semmibe veszi a hősök
 Bátor erényeit és égbeli tiszta hitét.
 Hogy népednek mekkora volt a híre, hatalma,
 Bonfini írása ékesen arra tanít.

(Epigramma Heltai Gáspárhoz, mikor Bonfini művét kiadta)

Kopácsi Ferenc dedikációja szinte egy törökellenes kiáltványnak is beillenek, akárcsak a korabeli manifesztumok, amelyek keresztres háborúkra budítják Nyugat-Európát. Talán ez is meghúzódik a Mátyás-kultusz mögött, legalábbis ebből a versből nyugodtan gondolhatunk a kiadvány ilyenszerű céljára is. Persze, elsősorban a hazai erőket akarja mozgósítani, ébren tartani a török veszéllyel szemben, abból a meggyőződésből kiindulva, hogy ez esetben is a támadás lenne a legjobb védekezés:

Nem kicsi dicsfény az, ha a hajdani férfiak írott
 Műve a kései kor népeihez szólhat.
 Örül Achilles a drága homéroszi dalnak, amelyben
 Égbe emelte a sok hellaszi hadvezetőt.
 Örök a hírneve, dísze a jámbor, nagy Aeneasnak,
 Aki Itália új földjén lett a király;
 Széles e földet uralta a gyarmatain Görögország,
 S hősi Themisztoklészt szerte dicsérte ezért.
 Így a magyar fejedelmek közül is annak a híre
 Hoz örömet, akitől a haza nyert valamit;
 Mátyás szép diadalmát s népe nevét hadi tettel
 Vívta ki, és a világ sokra becsülte ezért.
 Mint a régi királyok hős ivadéka, csodásan
 Tündöklő diadalt harcaival aratott.
 S így a háborúzó, veszedelmes vad török akkor
 Nagy birodalmában nem volt sose nyugodt,
 Míg bőszi harcokat indított, s hadakat vezetett, és
 Fenyegető erejét féltve vigyázta a föld.
 Míg országát messzire terjedt híre uralta,
 Nemzete fénye dicső fényeiben ragyogott,
 S büszke viselt dolgáért, győztes fegyvere folytán
 Bonfini az egekig vitte a népe nevét
 És a hősi csatákat, amiknek e föld a szülője,
 Szemléletre előállította nekünk.
 Jóllehet eddig a lenti világnak barna vizébe
 Rejtőztek, de ma már csillog igaz fényük;

Heltai Gáspár bölcs esze, jámborsága, erényes
 Űgybuzgalma miatt újra elénk tárul.
 Te, aki látod a munkásságnak a fényeit, immár,
 Kérd Istent, hogy ilyen lenne megint ez a föld.

(Epigramma Heltai Gáspárhoz, mikor Bonfini művét kiadta)

Talán éppen a halogatások miatt kap németellenes színezetet az ajánlások nagy része.

Az ajánló versek között vannak olyan részletek is, amelyek határozott rokonszenvet tanúsítanak Mátyás demokratizmusa iránt. Így például Péchi János (Johannes Quinquecclesiensis) Heltai népi mozgalmak iránti szimpatijájának megfelelően, azt dicséri Mátyás uralkodásában, hogy megfélemlítette az önkényeskedő zsarnokokat, kényurakat:

Féltek tőle királyok, a zsarnoki bőszejedelmek.
 Megfékezte kemény jobbja a zsarnokokat.

(Epigramma Heltai Gáspárhoz, mikor Bonfini könyvét kiadta)

A kolozsvári schola diákköltői közt volt egy Kolozsvári (Claudio-politanus) előnevű is, aki bizonyára földije lehetett a néppárti uralkodónak. Érdekes, hogy ez a földrajzi közelség megéreződik az ajánlóvers viszonylag közvetlenebb hangvételén. Már maga a megszólítás is erről tanúskodik:

Ó, te királyok büszke királya,
 Ki diadalmaid árán hoztad a dús javadalmat,
 Paeon férfaink szép dísze, sosem feledett név.
 Nemzeti tisztességünk, népünk hírneve vagy te;
 Jaj, csak nehogy a néma napok nagy csendje boruljon
 Rád, s ne maradjon a földre lesújtva öröknevű híred,
 És nehogy elpusztuljon ezáltal is annyi dicső tett!

Nem feladatunk jelenleg Bonfini történeti munkájának méltatása, csupán annyiban érintjük, amennyiben kapcsolatban áll a Hunyadi-kultuszt propagáló latin nyelvű költészettel. Egyrészt természetesen a Heltaihoz szóló ajánlóversekkel foglalkoztunk, de ezentúl a Bonfini-kiadás versekben visszhangzó hatása is érdekkel bennünket, ha nem is fogunk részletesebben foglalkozni véle. Említhetjük Sommerus János Mátyásról szóló versét és versrészleteit 1567-ből. Hasonló munkaként idézhetjük az erdélyi szász humanista *Leonhardus Uncius Poematum libri septem*.

de rebus ungaricis (Cracoviae 1579) című verses krónikáját, ahol – a már kialakult Hunyadi-kultusz hatása alatt – magasztalja Mátyás királyt és kiemeli kolozsvári származását („Claudi est o polis et patria”). Külön fejezetbe kívánkoznék a latin és a magyar nyelvű költészet kölcsönhatása ebben a vonatkozásban is. Mindenesetre az külön figyelmet érdemel, hogy több Dózsával foglalkozó költő volt érzékeny a Hunyadiak történetére, így például az antitrinitárius Sommerus és Bogáti Fazekas Miklós, aki Görcsöni Ambrus Mátyásról szóló négyrészes énekét folytatta (*Az ötödik része Mátyás király dolgainak mind haláláig*. Kolozsvár. 1577.) Valamennyien Heltai szellemtársai. Bonfini történeti munkája szinte olyan fontos próbaköve irodalmunknak, mint Janus szellemi hagyatéka; ismerjük, „súlyát és jelentőségét, népünket és életrajzát – különösen külföldön – századokon keresztül versenytárs nélkül reprezentálta, hatása máig ér” – állapítja meg Kulcsár Péter (K. P.: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Humanizmus és reformáció. Bp. 1971. 1.) Amint az 1503-ban keletkezett sírvers írja róla, halhatatlanná vált Tíz Könyve által (amelyet nemcsak élesztett, de ki is egészített, időszerűsített Heltai és köre):

Itt Campania sarja, a Bonfini hamva enyészik;
Művelt szerző volt, és jó tollú tudós.
Csonthai itt, lenn nyugszanak. Ám ami több a halálnál,
Tíz Könyvét ezután őrzi örökre e föld.

Amint már rámutattunk, Mátyás portréjának németellenessége is kirajzolódik. Különösen sokan hasonlítják a nagy királyt Achilleshez (Paksi Mihály, Thurzy Farkas Pál, Tordai Ádám, Decsi Gáspár, Kopácsi Ferenc), mások Aeneashoz vagy Themistoklészhez, Nagy Sándorhoz. Az előbbiekből természetesen következik, hogy Bonfini Homérosszal, Vergiliusszal vagy Titus Liviuusszal kerül párhuzamba. Ebből a fényből nem kis visszfény száll a kiadás gondozójára és végrehajtójára sem. Heltai nagy köztiszteltetben marad éppen ezért még ellenfelei előtt is. A város közéletében és a reformáció életében egyaránt tevékeny részt vesz, úgyhogy teljes érvényű – nemcsak lutheri szakaszára vonatkozatható – Schesaeusnak róla rajzolt portréja, amelyet már idéztünk.

Hogy történetesen a reformáció legracionálisabb képviselője az, aki a várost legjobb saját hagyományaira emlékezteti, szintén nem tekinthető véletlennek, hiszen a reformáció éppoly szerves része a reneszánsznak, mint a humanizmus.

*II. A kolozsvári manierizmus problémái
a latin nyelvű költészetben*

A kolozsvári humanizmus történetében van egy olyan szakasz, amely a reneszánsz eddigi kimért keretébe nem illeszthető belé. És nem is egyetlen irányzatról, de kettőről van szó: a karteziánusok és a coccejánusok mennyiségileg sem megvetendő költői terméséről. Időrendben valamivel a karterziánusok poézise bontakozik ki először. Ha az irodalom egészét vesszük alapul, kétségtelenül a barokk az uralkodó irányzat, de mellette az irodalom egyes ágaiban még tovább él a túl mély györeket vert humanizmus is. Úgy látszik a latin költészet is ezek közé tartozott, mert nem hagyható figyelmen kívül Szathmárnémeti Sámuel és a körének, főként Szathmári Pap János költészete, de még a velük rokonítható Bethlen Miklós latin nyelvű verselése sem.

Általában véve elhallgatják ezt a költészetet mind az irodalomtörténeti munkák, mind az irodalmi lexikonok, mind a monografikus tanulmányok. Pedig az irodalomtörténészek tudatában vannak, hogy „Erdélyben sokáig tovább élő reneszánsz-humanista hagyományok szellemében még a 17. század középső évtizedében is készült néhány színvonalas történeti feldolgozás”. És itt főként Bethlen János és Bethlen Farkas latin nyelvű történeti munkáit említik. (Lásd: *A humanista örökség – A magyar irodalom története*. II. Bp. 1964. 209.) Ez a megállapítás azonban sokallta – vagy legalább ennyire – érvényes arra a karteziánus eszméket közlő késő humanista költészet termékeire is, amely formailag majdnem érintetlen maradt a manierizmustól. Csak nemigen figyeltek fel – illetve nem alkalmazták azt a rendkívül éles és helyénvaló megfigyelést, amely szerint a descartes-i racionalizmus szervesen a humanitas erasmianából alakult ki a magyar reneszánsz irodalomtörténetben, annak folytatásaként. Amint Trencsényi-Waldapfel Imre *Erasmus és magyar barátai* című tanulmányában megállapítja, Nadányi Mihály 1657-es levelére hivatkozva, a humanista erdélyi irodalom sok esetben tanult stílust a karteziánusoktól: „Hűz évvel Descartes főművének megjelenése után az erdélyi élet erőszakos keretei között a karteziánizmusnak ilyen elemeivel festi a beszélgetés emberhez méltó formáját: Beszéded bátor legyen s distinctus et clarus. . . Jó rációk nélkül temere semmit se statuálj. . . Az mikor racionálkodik sentenciádat eskütevással ne bizonyítsd. . .” Végül a tanulmány írója így vonja le azt a tanulságot, amelyet a mi esetünkben nagyon lehetett volna alkalmazni: „Így tölti meg új értelemmel Descartes racionalizmusa azt a tanácsot, amelyet már Erasmus Nyájas beszélgetéseinek Pedagógiai intelmek című fejezetében adott tanítványainak a párbeszéd Pedagógus szereplője.” (I. m. *Humanizmus és nemzeti irodalom*. Bp. 1966. 132.)

Apáczai egykori iskolájában, a reformátusok kollégiumában neves filozófus versírók vannak Szathmári Pap János és Szathmárnémeti Sámuel személyében, akik másokat is karteziánus szellemű dedikációk vagy epitáfiumok írására ihletnek. Descartes dualista szellemű bölcsellete, a klasszicista esztétika alapja, igaz, de ezek a versek a reneszánsz időkben fennmaradt műfajok, és mind funkciójuk, mind szerkezetük, de latin nyelvük is az alkalmi humanista költészet túléléséről értesítenek bennünket. Az ő költészetükre különösen áll az előbbi megállapítás. A késő humanizmusnak ezzel a változatával is számolnia kell annak tehát, aki a kései latin poézissel foglalkozik. A fokozott intellektuális vonás itt is nyilvánvaló, sőt a moralizáló hajlam is, csak hogy racionálisabb a tartalom, és puritánsabb a stílus, mint a manierizmus és neosztocizmus esetében volt.

A humanista eredetű ajánlóvers és az epitáfium is igen tartós műfajnak bizonyult, mert még a 17. század második felében is virágozik. Igaz, hogy stilisztikai kellékeiben gyakran viseli magán vagy a tudományos értekezések puritánságát, vagy a barokk jegyeit – hiszen a barokk százada ez már –, de funkciója, verselése, nyelve, sőt szerkezeti felépítése is még mindig a műfaj humanista eredetére emlékezteti az olvasót. Így Pap Jánosnak és a karteziánus filozófia többi képviselőjének alkalmazhatóságára írt versei ezt bizonyítják. Apáczai egykori iskolájában élnek, Kolozsvárt Descartes dualista és racionalista eszméi, ahonnan – úgy látszik – mégsem halt ki a nagy úttörő szelleme. Talán még abban is őt követik, hogy verssel ajánlanak egy-egy bölcselati baráti művet, hiszen – amint már említettük – Apáczai is írt hasonló verseket. Szathmári Pap János, a *Philosophia prima seu metaphysica* (A legfőbb filozófia vagy metafizika) című könyvében híres karteziánusnak bizonyult. Melékelte ajánlóverséből, amelyet az ugyancsak karteziánus Szathmárnémeti Sámuel doktori disszertációjához írt, Descartes szelleme árad:

A dolgok két rendszere nincs, csak az emberi létben
 Meg, de nem ösztöne, ám szelleme élteti őt.
 Éljen a ténynek megfelelően, ki igazán él;
 Van, ki tagadná, hogy teste s a lelke övé? !
 Érteni azt, hogy a testtől elvált lelkek örökké
 Boldogok: ez műved, munkád feladata.
 Nem gyötrelmes néked e munka barátom; igyekszel
 Győzni e munkán, és nem tart fent akadály.
 Tárul előtted a természet mély titka: a lélek
 Élete; érveidet fejt ki józan eszed.
 Rajta, nehogy megtörjön az ebbeli fáradkozásban
 Ritka kitartásod, hogy kimutasd az erényt.

Ha bizonyítva, ilyen nemű érveit adja az elméd,
Úgy a különb élet szép hasznára leszen.

(*Szathmárnémeti Sámuelnek Exercitii philosophico-metaphysici de perenni duratione mentis című értekezéséhez*)

Ez a funkciójában, műfajában és stílusában humanista ajánlóvers a barokk kellős közepén, 1682-ben látott napvilágot. Kartezianus vonása főként világosságra való törekvésében, logikailag körvonalazott képeiben és értelmileg jól tagolt mondataiban, valamint dualista szellemében áll. Ezek lényegében barokkellenes, klasszicista elvekként is értelmezhetők lennének, pl. a francia irodalomban, de nálunk csak 100 év múlva beszélhetünk a klasszicista költészetről, így nem kétséges, hogy késő humanista versekkel van dolgunk ez esetben.

Apáczai utódai közül Szathmárnémeti Sámuel egyik legelesebb képviselője a racionalista filozófiának, amint *Metaphysica contracta* (Rövid metafizika) című tanulmánykötete bizonyítja. Se szeri se száma azoknak az értekező jellegű műveknek, amelyeket a nagy, köztiszteltben álló tudósnevelőnek ajánlottak tanártársai, egykori tanítványai. Tudós volta miatt nem eléggé személyes ez a líra; ez általában jellemzi azokat akik Descartes szellemében művelik a költészetet, de tegyük hozzá, hogy gyakran Erasmus követőinél is találkoztunk ilyen harmadik személyt kedvelő önjellemzéssel. Viszont az epitáfium viszonylag több személyes elemet tartalmaz itt is – már műfaja folytán is:

Szatmár szült meg; jóra tanított szerre: Kolozsvár,
Utrecht, majd azután, Franeker és Leiden.
Majd hazatérve, Kolozsvár tisztséggel fogadott, és
Júdea nyelvének tisztelt papja gyanánt.
Jött a görög meg a bölcselet és szónoklati tárgyak,
Hogy nevelő lettem, második Apafinál.
Majd eme tisztem után kegyesen vett vissza e város,
És azt bizta reám, mit végeztem előbb,
Ebben a tisztben harmincnégy esztendeig éltem;
Most megtörve a gondtól, ostromlók seregétől,
Lelkem az Úrnak adom, testem a földbe kerül.

(*Saját sírfelirata*)

Ez a sírvers már szinte a kései reneszánsznak is a legutolsó terméke, hiszen 1717-ben keletkezett. Viszonylag több személyes elemet tartalmaz, mint a dedikáció, hiszen tárgya magára a költőre vonatkozik.

Különösen a befejező részből árad az elégikus költői hangulat; kárpótol bennünket az előbbi eléggé száraz adathalmaz átfutásáért.

Apáczai egykori tanítványa, az erdélyi emlékiratírás nagy alakja, Bethlen Miklós nemcsak abban hozható kapcsolatba halhatatlan mestérével, hogy büszke rá, és hogy nagy elismeréssel ír nevelői képességéről, de abban is, hogy az írásban mindig a józan gyakorlatiasságot tartja szem előtt. Ez a racionista ars poetica íratja vele azt a humanista szellemű latin verses épisztolát is, amelyet fiához intéz bécsi fogságából.

Drága fiam, kit a kedves Júlia szült e világra,
 Ő, kire még maga Vénusz és a tiszta Minerva
 Is szeme sarkából nézett csak sanda-irigyen, –
 Szemem elé jött versekkel teleírt lapod immár,
 S jól esik elnéznem gyerekes soraid vezetését;
 Mégis jobb, ha a börtön nélküli próza a célod,
 Mert természeti törvény, hogy lábunk szabadon jár,
 S ifjúi dolgokat ismervén, kezdjük csak a táncot,
 Melynek a törvényét a tudós síp szabja kimértté;
 Légy te elébb csak szónok, mint netalán hiú költő.

(Levél József fiához)

A karteziánusok kissé tehát óvakodnak az ünnepélyesebb, dízesebb, kevésbé ésszerű vers stílusától, mint a természetesebben ható prózától. Benne van ebben talán a barokk poézis szélsőségei elleni védekezés is, de azon túl Apáczai reáliák iránti érdeklődése is, aki az irodalom lényegének a megértését egybekötötte az élet gyakorlati vonatkozásaival és a természettudományokkal. Ezért kéri az európai polgári kultúrát ismerő Bethlen Miklós is a fiát, hogy Archimédeszt kövesse, illetve a természet titkait igyekezzék először megtanulni. Legyen olyan, mint a nagy ókori természettudós volt:

„qui naturae nominatur filius unus”,

(akit a természet egyetlen fiának neveznek). Valószínűleg ezeknek az okoknak tudható be, hogy kissé sovány költői termése volt a karteziánus irányzatnak. Ez az újabb szintézis nem találta még meg a néki teljesen megfelelő költői formát, de a vele kapcsolatos, a manierizmustól érintetlenebb, kései humanista poézist így sem hagyhatja figyelmen kívül az irodalomtörténet. Ami azonban a coccejanus irányzat latin nyelvű költészetét illeti – amint látni fogjuk –, az sokkalta gazdagabb lesz.

A humanista költészet utolsó erőteljes hullámverését a Tótfalusi halálára írt gyászversek képezik. A kiteljesületlen irányzat, mintha csak jelképesen is, egy nagyszerű, de derékba roppant élet példáján buzdulna fel utoljára. S maga az is jellemző félhűbéri-félpolgári viszonyokra, hogy latinul siratják el a kollégium tanárai, diákja, a nagy mester segédei azt, aki felbecsülhetetlen érdemeket szerzett éppen az anyanyelvű műveltség széles körű kibontakozásában. Kis Miklós még Enyedről hozta magával a coccejánus szellemet, és Pápai Páriz sírig tartó barátságát. Mindkettő a gyakorlati tudományosság, a tudatos népszolgálat felé ösztönözte őt, aki mind bibliakiadói, mind nyomdászti ténykedésében a kultúra demokratizálódását követte. Hollandiai tapasztalatai végképp meggyőzték őt az ipar fontosságáról. Ezért döntött a nyomdászat mellett. Európai hírneve és rendkívüli keresete ellenére is hazajött, hogy Apáczai tragikus sorsát vállalja.

Az *Exemplar viri* halotti kárta versei eszmeileg egységesebbek, mint formailag. A verselésben – különösen az intellektuálisabb beállítottságú írónál – már a manierizmus és a barokk öncélú virtuozitása itt-ott határozottan megmutatkozik, így Vízaknai András sorközeinek iniciáléiban és sorvégződéseiben ugyanazokra a jelszavakra törekszik. Tholdi Miklós anagrammákat alkalmaz. Csengeri Pál sorközi rímeket használ eléggé kiszámíthatatlanul. Szokatlan szeszéllyel rímelteti a disztichonok egymás utáni szavait Técsi Zakariás (quaerat – erat; vulnere – nere; excedere – de re; ore – fore), amihez hasonló eljárást nem gyakran találunk a humanista költészetben. Azonban így is viszonylagos puritán mérséklet szabályozza ezeket a formai játékokat, az, ami nagyon is jellemző a kálvinista ihletésű humanista költészetre. Gyakoriak a humanista sablonokra emlékeztető közhelyszerű szentenciák, így pl. Martonosi Mihály, Baczoni Máté, Almási Benjámín és Miklósvári (Sebe) Miklós sírverse az átlagműveltségű és -képességű humanista értelmiség színvonalán nemigen emelkedik túl. Az élet mulandóságáról elmélkednek szinte minden eredetiség nélkül. Ifj. Csepregy Turkovics Mihály verse pedig prédikációszerű. Nincs meg bennük még az a leheletnyi költőiség sem, amely Técsi (L) Mihály négy sorosát jellemzi, miközben egy nagyon is általános témát, az emberi élet mulandóságát, hasonlítja a természethez:

Jaj, ahogy elszáll dísz a levélről, báj a szziromról;
Erdőkről a levél, földekről a virág;
Éppúgy ingadozik, lehanyatlik az emberi hírnév;
Lángokat űz el a víz, vizeket űz el a láng.

(Misztótfalusi Kis Miklós halálára)

Alkalmi latin verseket ír Pápai Páriz Ferenc is: *Békeóhajtás* című, epitáfiumszerű verse mennyire személyes és megható vallomása egy megtört, de meg nem alkuvó életnek:

Mint békét szerető ember hirdettem a békét
 Munkámmal, s igazam érve nem egyszeri volt.
 Még a saját jogom is mellőztem a béke ügyéért,
 Ebbeli tiszteletem semmi se múlta felül.
 S tartósan nem örülhettem soha mégsem e jónak;
 Békeszerelmem nem adta, csupán a reményt,
 Téged kérlek ezért, legjobb békém, békés olajágam,
 Aki a pajzsod alá hívsz már, Krisztus uram.

(*Békeóhajtás*)

Ennek a versnek, bármilyen késő humanista termék is, a legszebb békeverseink antológiájában lenne a helye. Majdnem minden könyvének már a címében is benne van a béke szó (*Pax animae; Pax corporis; Pax aulae; Pax sepulchri* = A lélek békéje; A test békéje; Az udvar vagy a bölcsesség békéje; A sír békéje): Élete, munkássága is ihletője, gyújtópontja a barokkba hajló humanista poézisnek. Késő humanista sokoldalú munkássága időben egybeesik a nagy román humanista, Dimitrie Cantemir életművével, aki szintén tudós és író egyénisége ennek az átmeneti kornak. Még bibliai megalapozású racionalizmusukban is vannak párhuzamok. Úgy látszik, a humanizmus keleti hullámai időben tovább gyűrűznek, mert a legújabb összefoglalások, megemlékezések Cantemirt is többnyire a humanisták, és nem a barokk írók közé sorolják. Így pl. Petru Vaida, Iorgára, Panaitescura és George Calinescura hivatkozva, humanistaként tárgyalja a román irodalomnak ezt a központi egyéniségét, európai rangú megalapozóját. (Lásd: P. V. *Dimitrie Cantemir și umanismul*. Minerve. Buc. 1972. Különösen a *Problema umanismului românesc* és a *Motivul umaniste în opera lui Cantemir* című fejezeteket.) Pápai Páriz Ferenc pozitív szerepét sem csökkenti az a tény, hogy az irányzat kései képviselője, illetve azzal, hogy annak tartjuk, nem akarjuk csökkenteni szintetizáló jelentőségét a magyar irodalmon belül.

A coccejánusok vallási indítású költészete józan gyakorlatiassággal igyekszik értelmezni a reformáció legfőbb szellemi forrását: a bibliát. Ennek a gyakorlati tudományosságnak a középpontjában állnak a béke ügyének, az általános kulturális fejlődésnek, a földi boldogság elérésének felvilágosodás előtti korszerű kérdései. A bibliai racionalizmust képviselő erdélyi coccejánusok (Pataki Tóth István, Dési Márton,

Kaposi Juhász Sámuel, Tótfalusi) költészetétől a németekig, svájciakig, franciákig egyaránt megtisztelik verseikkel. És ami számunkra annyira lényeges, ismerője a román népköltészetnek, és barátja a román népnek, ami az első időmértékes román vers megírására ihleti Mihai Halici román humanista tudóst:

Írok egészségről – a románok Phöbusa – szállva
 Hozzátok, kiket a szent tudomány hona tart!
 Honnan várjuk az ismeretet, tudományt; a szerencsés
 Amsterdammak a könyv hozta a megbecsülést.
 Szent törvények emelték Genf város falait fel.
 Párizs, Leyda, fogadd, hogyha Ferenc odaér!
 Nyújtsátok nővéreiként kezetek neki; rajta,
 Testvér, cimborá, nő menjen elé mielőbb!
 Kérjük, jó urak, asszonyok és valamennyi magister,
 Béke jeléül sőt hozzatok és kenyeret.

*(Óda Pápai Páriz Ferenchez, amikor Bázisban
 doktorrá avatták)*

Különös jelentőségű, hogy hazai talajra épül, és a közvetlen valóság-
 ból fakad ez a népi szemléletű latin poézis, amely elsősorban a román és
 a magyar nép testvéri együttműködését szolgálja, amint Pápai Páriz és
 Mihail Halici barátsága bizonyítja. A coccejánusok költészete nemcsak
 tartalmasabb, de gazdagabb is, mint a karterziánusoké. Úgy látszik, a
 túlzott racionalizmus intellektualitása – amely eredményes a tudomá-
 nyos fejlődésben – nemigen kedvez a lírai termésnek. Ezzel szemben a
 coccejánusok termése érzelmileg, formájában változatosabb. Mérsékel-
 tebb manierista stílusjegyeket itt még könnyű találni, és a versformák is
 keverednek. Pápai népi szellemű író tehát, s ezen az sem változtat, hogy
 Ódát ír a kisgyermek II. Apafi Mihályhoz, amelyben az általa elképzelt
 szelíd, emberségű, szellemi életet élő fejedelmi eszményt rajzolta meg.
 Valószínűleg II. Rákóczi Ferenchez látta megvalósulni elképzelését, aki-
 nek őszinte híve lett, mert II. Apafit Bécsbe internálták a Habsburgok.

TÓTH ISTVÁN

RADIKÁLIS VÍGJÁTÉK 1848-BÓL

Dobsa Lajos: MÁRCZIUS TIZENÖTÖDIKE

1848 szépirodalmi termékei között, amelyek a forradalom oldalán, annak eszmei támogatására íródtak, párját ritkítóan szerencsétlen utóéletű Dobsa Lajos vígjátéka. Hogy saját korában milyen események, eszmeharcok akadályozták sikerét, arról elemzésünkben szólnunk. A darabnak csak előjátéka jelent meg nyomtatásban,¹ és a benne kifejtett radikális eszmék mellett főként ez a tény hátráltatta megismerését később is. Bayer József csak az előjátékot ismerte, Vértesy Jenő nem is említi.² A Dobsa Lajos színpadi műveiről értekező Élő Gabriella közli ugyan a darab cselekményét, de mélyre nem néz; nem említi, hogy a vígjáték léptette föl az első magyar színpadi „communistát”, értékelésében pedig erre szorítkozik: „Egyáltalán a személyek jól vannak rajzolva, valamennyien tipikus alakjai a 48-as Budapestnek.” A cselekményvázlatot Dobsa monográfusa, Diószeghy András is átvette tőle.³

A felszabadulás óta sem változott a helyzet. Amíg a márciusi fiatalok írásai sorra megjelentek, Dobsa darabját elkerülte a kiadói figyelem. Geréb László a munkásügy irodalmi ábrázolásáról értekezve, olvasta a kéziratban maradt szöveget, de a színpadi „communista” monológiát összefüggéseiből kiragadva, téves következtetésekre jutott, amikor a színművet radikáliscsúfolónak bélyegzi. Az ő megállapítását ismétli meg Pándi Pál.⁴ És hogy a kör bezáruljon, Dobsa életművének legújabb értékelője, Hegedüs Géza ismét nem ismeri a vígjátékot.⁵ Pedig a *Márczius Tizenötödike* az egyetlen irodalmi bizonyítéka annak, hogy a márciusi fiatalság nemcsak a naprakészebben reagáló műfajokban (verssekben publicisztikában, politikai röpiratokban) fejtette ki nézeteit, hanem a színpad közéleti szószékként való felhasználására is törekedett.

¹ *Jegyváltás a gőzösön*, Életképek 1848. szept. 10. A vígjáték kézírata: OSzK Színháztörténeti Tár N. Sz. M 90. (súgó példány) és 90/1. (rendező példány)

² *A magyar drámai irodalom története*, Bp. 1897. II. 48–9., ill. *A magyar romantikus dráma (1837–50)*, Bp. 1913.

³ Élő Gabriella: *Dobsa Lajos színművei*, Bp. 1912. 7–9.; Diószeghy András: *Rotaresti Dobsa Lajos*, Makó 1927. 8–9.

⁴ *A munkásügy irodalmunkban 1832–1907*, Bp. 1961. (Irodalomtörténeti Füzetek 34.) 11., ill. „Kísértetjárás” *Magyarországon*, Bp. 1972. II. 372.

⁵ Hegedüs Géza–Péter László: *Dobsa Lajos emlékezete*, Makó 1974. (A Makói Múzeum Füzetek 13.) 21.

A színdarab címe sem a vértelen pesti forradalom napját idézi, amely a legkényesebb liberálisokat is kielégíthette, hanem Pálffy Albert március 19-én megindított radikális lapját és annak munkatársi gárdáját, eszmei háterszágát jelenti.

A radikális vigjáték megírására Dobsa Lajos személye kiválóan megfelelt. Újabbán – Martinkó András kutatásai nyomán – már tudjuk róla, hogy a színésznek állott Dobsa 1846-ban fontos kapocs volt Petőfi és Győr városa között, ahonnan második ott-időzése idején röppentek fel a hírek az első magyar falanszter terveiről⁶. Vitán felülinek látszik, hogy Petőfi (a Pesti Divatlap 1845. február 9-i számában) sem csupán a Nemzeti Színházban vendégszereplő tehetséges fiatal színész útját kívánta egyengetni, amikor Dobsa szerződötését sürgette, hanem eszmetársát is ajánlotta, akinek jelenléte megerősítené a színházon belüli radikális csoportot, amelyet Egressy Gábor és Czakó Zsigmond nevével fémjelezhettünk. A szerződötési tervek kudarca után, 1846. október 1-én Nyugat-Európába induló Dobsa első, felületesebb, itthon szerzett ismereteit az újszociális eszmékről ott tovább gyarapíthatta. A februári párizsi forradalomnak szemtanúja, sőt résztvevője lett; vezetője annak a francia köztársaságot üdvözlő magyar küldöttségnek, kinek maga Lamartine válaszolt köszönő szavakkal. (A Pesti Hírlap március 29-én közölte Dobsa erről szóló tudósítását.)

Hazatérését Vahot Imre Pesti Divatlapja 1848. május 13-án jelenti és egyúttal közli azt a szándékát, hogy a francia forradalomról szerzett élményeit mihamar könyv alakban is kiadja. Pestre érkezésének napja eszerint (figyelembe véve a Pesti Divatlap hetenkénti megjelenését) május 6. és 12. közé tehető; első hazai politikai szereplése május 12-én történik, amikor – Petőfi Sándor, Pálffy Albert, Degré Alajos és Glembay Károly társaságában – tagja a budai vérengzés ügyében a minisztériumhoz küldött delegációnak. Dobsa itthoni fellépése olyan pillanatban következik be, amikor a forradalmi baloldal veszélyhelyzete fokozódik, és ennek következtében kiszorulásuk a tényleges hatalom közeléből lényegében befejezett tényvé válik. Közvetlen élményei és megírható hazai tapasztalatai csak ettől számítva lehetnek, a korábbi eseményekről azonban – úgy tűnik – radikális barátai révén alaposan tájékozódott. Hírlapi cikkei (1848 júniusától) a Márciusi Tizenötödike hasábjain a népképviseleti országgyűlés választási visszaéléseivel, a pecsovics-politika visszásságaival foglalkoznak, tematikájuk ösztől kibővül a republikanizmus közjogi fejtegetéseivel⁷.

⁶ Martinkó András: *Petőfi útja a győri Hazánkhoz*, in: *Petőfi és kora*, szerk. Lukácsy Sándor és Varga János, Bp. 1970. 81–142.

⁷ Erről részletesebben szól Hegedüs G.–Péter L.: i. m. 11–14.

Dobsa világnézetének két összegező megfogalmazása *Az 1848. évi francia forradalom* (Pest, 1848) és a *Márczius Tizenötödike* c. vígjáték – Geréb László megállapítását vitatva, a kettőt eszmei szempontból harmonikusnak látjuk. A párizsi forradalomról szóló füzet didaktikus szándéka minduntalan kiütközik: a francia revolúció követendő példái-val és elkerülendő buktatóival akar hatni idehaza, a „Maga kárán tanul a magyar” idézett közmondást megelőzendő. Példáit ennek megfelelően válogatja meg. Elmondja, hogy Párizsban is kísérletet tettek arra, hogy a polgárokat a nép ellen ingereljék (Pesten március 20-tól⁸), hogy a nép és a katonák testvérek (ennek hiánya volt tapasztalható a budai, május 10-i vérengzésen) stb. Állást foglal a sok vihart kavart vörös szín használata ügyében és hivatkozik a párizsi esetre: „. . . a nép vörösnek akarta a köztársasági színt, de Lamartine felelt, elmondá az e színnel kapcsolatban levő emlékeket, a Márs mezejét, hol e szín oly véresen szerepelt s a nép lecsendesült, elfogadta a három színű zászlót. . .⁹”. Néhány esetben azonban a franciaországi élmények már a forradalmi baloldal hazai vezetőinek terminológiai hatása alatt fogalmazódnak meg: a munkások érdekképviselője Vasvári Pál hatását mutatja, a gaminek forradalmi szerepe pedig Petőfi június 11-én, az Életképekben publikált cikkének zárópasszusát idézi. Az elvi alapokon és szilárdan republikánus Dobsa azonban könyve több helyén egyértelműen elhatárolja magát a „communistáktól”. Vonatkozóan ismét Lamartine-t idézi és utolsó párizsi élményei is ebben a tárgykörben mozognak: „200 000 polgárt láttam fegyverbe öltözni öt perc lefolyása alatt (midőn az volt a híre, hogy 300 000 Communista jön kirabolni a várost). . .”

A *Márczius Tizenötödike* c. vígjáték keletkezési idejét pontosan nem ismerjük. Az előjáték, mint említettük, szeptember 10-én jelent meg; ez azonban nem szerepel majd a színházhoz benyújtott szövegben, amelyet október 9-én regisztrált Obernyik Károly, a Nemzeti Színház dráma-bíráló bizottmányának jegyzője. Az utolsó időpont, amelyre a dialógusban utalás történik, augusztus 25.: Csilling Boldizsár táblabíró panasz-kodik unokaöccsére, akitől február 25-én kapta az utolsó levelet Párizsból és „hat hónap óta hallgat” (II. felvonás 7. jelenet). A megírás

⁸ Vö. Petőfi naplójának március 20-i bejegyzésével, a német polgárok szította antiszemita hangulatról, amely a március 15-én demonstrált egység első tudatos megbontása.

⁹ Ugyanerre az esetre, hasonló értelemben Birányi Ákos is hivatkozott: *Nemzeti Újság* 1848. ápr. 4. *A vörös szín*. A színszimbolika európai és hazai történetére l. Lukácsy Sándor tanulmányát: „. . . és piros zászlókkal”, *Kritika* 1967/11. és 1968/1.

valószínű időpontja augusztus vége, szeptember eleje, amikor a politikai helyzet újra és sürgetőbben vetette fel azokat a kérdéseket, amelyeket a forradalmi baloldal már április–májusban szorgalmazott. Ezek közül a forradalom önvédelmének megszervezése, a kormány határozatlanlága és a táblabíró-politika kigúnyolása közvetlenül is cselekménymozgattá vált a színpadon.

Noha a szerzőnek ez az első darabja, a színész Dobsa már alaposan megismerhette a teátrumi mesterség fogásait. Az alaphelyzet a Scribe nyomán haladó francia tucatkomédiák dramaturgiai sémája és szerelmi cselvígjátékot ígér: Orányi Géza, a Márczius Tizenötödike levelezője – „communita” barátja segítségével – megszerzi a zárdában nevelt és féltve őrzött Hermina kezét, akit nevelőapja, Piffel Aloys Csilling Boldizsár Heves megyei táblabíróhoz adna feleségül. A véletlen folytán nagybácsi és unokaöccs lesz így szerelmi vetélytárs. Dobsa a cselekmény szerelmi szálában mintegy összefoglalja az 1840-es évek magyar vígjáték hagyományát, amely igen erős francia hatás alatt állott. Piffel a sokszor színre vitt leányőrző, akinek házat valósággal ostrom alá kell fogni és cselekkel bevenni, emellett kapzsi és fukar is. Csilling, a Pestre érkező táblabíró, szintén színjáték hagyományt összegez: *A feleskei nótárius* típusát, aki a városba kerülve komikus kalandok szenvedő alanya lesz. De a radikális fiatalok nem idealizáltak, mint ahogyan a negyvenes évek jurátusfigurái szintén nem voltak azok. „Iparlovagok” ők a szó eredeti értelmében, adósságaik vannak, kölcsön után futnak, kétes üzleteket kötnek. A hagyomány folytatása a részletekben is megállapítható. Csilling eljegyzésének megakadályozása például a „pièce à tiroir” szabályai szerint, Orányi Géza újabb és újabb álöltözetekben való megjelenése által történik: előbb minisztériumi huszárnak öltözve csalja el vetélytárs nagybátyját egy „kihallgatásra”, utóbb rikkancsként az iménti felültetés kikürtölésével tudja késleltetni a kézfogót. A II. felvonás osztott színpada egyszerre mutatja az utcát és Piffel szobáját; ez olyan díszletezési ötlet, amelyre – gyakori alkalmazása miatt – bizton számíthatott a szerző. A vígjátékírói hagyomány ilyen felhasználása és az ismert szcenikai készletből gazdálkodás 1848-ban érthető. A sietős munka magyarázza az előbbi, míg a színház szegénysége lehet az utóbbi indítéka.

Eszméi tekintetében azonban Dobsa nem gazdálkodik a máséból, és a vígjáték hagyomány rétegének lehántása után hozzáfoghatunk az izgalmasabb elemzéshez: milyen események szolgálták a cselekmény alapjait, kik állhattak modellként a szerző előtt, milyen világlátást tükröz 1848 egyetlen radikális vígjátéka? Dobsa a cselvígjáték minden fordulatát és szereplőjét politikai-közéleti motívummal is jellemzi. Piffel Aloys nemcsak ellenszenves és komikus gyámtya, de politikailag veszélyes

figura is, mert ő a kamarilla pesti vezérágense. Csilling, aki a kormányt támogató táblabírák élén érkezik Pestre, egy füst alatt keres feleséget és főispánságot – házassági törekvései időlegesen Piffelhez kötik. A verestollas unokaöccs, Orányi és a pecsovics-nagybácsi konfliktusa így nem csupán szerelmi–nemzedéki, hanem politikai–világnézeti is. Ettől a technikától az elsőműves szerző darabja ugyan kissé hosszadalmas lesz (négy felvonás, hét ábrázolat), növekszik viszont történeti forrásértéke. A forradalom gyorstörténésszerű napjaiban, sietősen megírt színműben ugyanis eldolgolatlanul, jól felismerhetően bukkannak fel az azonosítható események.

A Márczius Tizenötödike május 13-i számában közölte a Heves megyei Casino-társaság tiltakozását a radikális lap cikkei ellen, amelyekkel az a Batthyány-kormány bizonytalannak, felemásnak érzett politikáját támadta. A 19-i szám szerint Heves vármegye állandó választmánya is hasonlóan foglalt állást és június 20-ra delegációt szándékozott Pestre küldeni, hogy a kormányt támogatásáról biztosítsa. További fogódzó a cselekményhez a délvidéki szerb támadás híre és az ellenük induló önkéntesek toborzása: május 16-án jelent meg Batthyány miniszterelnöki rendelete tízezer nemzetőr kiállításáról. A májusban történtek mellett áprilisi eseményekről is szó esik a darabban; minthogy ezekről Dobsa csak hallomásból értesülhetett, ábrázolásuk stilizáltabb. A „communista” Kondor a házbérek és a háziurak ellen szónokol. Ez a valóságban a sokat vitatott pesti, április 19-i négyülés témája volt, melyről ma már világosan látjuk, hogy provokatív, jobboldali megmozdulás, amely antiszemita és antiradikális zavargásokhoz vezetett¹⁰. Nyitott kérdés, hogy a márciusi fiatalság és a velük ekkor már kapcsolatban álló céglegények mennyiben ültek fel a provokációnak. Kétségtelen, hogy az ekkor letartóztatott tizennégy tüntető mindegyike szegénysorú volt és a fiatalok is újra meg újra mentegetőzni kényszerültek e tömegkapcsolatuk miatt. Vasvári Pál már április 15-én a Pest megyei választmány ülésén sürgette az iparoslegények sérelmeinek orvoslását, mert ellenkező esetben rendbontás születhet, sőt ugyanekkor idézte egy verestollas barátját, aki azzal fenyegetett meg egy céhmestert, hogy a radikálisok üldöztetését a polgárok részéről a céglegények mozgalmának serkentésével fogják visszatorolni¹¹. Jókai az általa szerkesztett Életképek május 21-i számában ezeket írja: „Ki a zsidóbujtogatásnál

¹⁰ Sarlós Béla: *A pesti munkásság forradalmi harca és programja 1848-ban*, Századok 1955/1. 78–86.

¹¹ *Vasvári Pál válogatott írásai*, szerk. Fekete Sándor, Bp. 1956. 290–1.

verekedett, ki imitt-amott éjjelenként macskazenézett, ki a háziurakat késsel, vagy kanócczal fenyegette, az nem a forradalmi fiatalság volt.” Vasvári június 4-én ugyancsak az Életképekben még világosabban fogalmaz: „De találkoztak olyan sötétlelkűek, kik a zajló néphullámokat szentségtelen célokra használták fel. . .” Urbán Aladár állította fel az érdekes és logikus hipotézist, hogy a május 8. és 10. között lezajlott és végül a 10-i budai vérengzésbe torkollott macskazenék is provokációk következményei, mintegy újabb támadása a reakciónak a forradalmi ifjúság és baloldal lejáratására^{1 2}.

A jelenséget a radikálisok szemszögéből vizsgáló Dobsa itt egyértelmű ábrázolást ad és Urbán Aladár feltevését igazolja. Kondor, a „népszónok, comunista, a macskazenék hőse” az ellenszenvtűntetéseket mindenre alkalmas politikai fegyvernek tartja: a háziurak ellen éppúgy, mint a reakciós tisztek ellenében, sőt barátja szerelmi cseleit is ezzel támogatja. Némileg demagóg és erősen rajongó alkata azonban Kondort eszközzé teszi Piffel Aloys kezében. A reakció beépített ügynöke a „rác Csevic”, aki a népgyűlések és a macskazenék legfontosabb provokátor-szervezője, és buzgalmával kivívja a félrevezetett Kondor legteljesebb bizalmát. „Dicső gyerek, eredeti példány, talpig magyar ember, barricadeur, proletarius, comunista!” – áradozik róla a III. felvonás IV. ábrázolatának I. jelenetében. Kondornak csupán a macskazene fegyveres szétverése nyitja fel a szemét.

Az a tény, hogy a házbér elleni tüntetések április közepén, a májusi macskazenék és az itt állomásozó olasz katonaság júniusi fellázítása a nemzetőrség ellen Dobsa ábrázolásában egyazon kamarai mesterkedés eredménye és ennek időleges áldozata Kondor – igen sokatmondó. Szemléletesen mutatja, hogy Dobsa a hazai élmények hatása alatt mennyire radikalizálódott. Párizsról szólva még Lamartine szónoklatát emelhetjük ki a vörös szín ellen, itthon azonban a legjobb barátait a verestollasok táborában találta: hatásukra a vígjátékban mind Orányi, mind Kondor verestollas csákót visel nemzetőrként. Amíg a francia forradalomról szóló kis kötetben a „communita” minden esetben (az egyenlőség-eszme túlzó híveként) a magántulajdon elleni fellépésével magát a forradalmat veszélyeztette és 1848 nyarán a szó itthon is felforgatót, sőt fosztogatót jelentett^{1 3}, Kondor alakja ennél jóval differenciáltabb, bár Dobsa nem azonosul vele. Szónoklata az I. felvonás

^{1 2} Az 1848. május 10-i katonai vérengzés a budai várban, Hadtörténeti Közlemények 1968/1. 71–92.

^{1 3} A „communita” hazai, zavarosan használt fogalomkörére 1848-ban I. Lukácsy Sándor: *Petőfi arca előtt*, ItK 1963/3. 284.

I. ábrázolatának 3. jelenetében elsőként idézi magyar színpadra a vagyonegyenlősítők hiánytalan gondolatmenetét: „Övék a ház? És ki építette azokat a házakat? Ők é – vagy proletárius társaink a kőműves legények? Ők a ház urai! Most csak egy úr van a világon, de ez az úr nem a házbirtokos, mert ez nagyobb a házbirtokosnál, nagyobb a házbirtokos házánál, mert barricadnak rontja le azt, le kell rontania – ez az úr a nép! Ti vagytok az legfősebb polgártársaim!” Dobsa elhatárolódását a fenti szónoklatot követő passzus mutatja, amely – Jancsi inas kérdésére – már a kommunizálás fonákját igyekszik bemutatni, egy szándékolt logikai törés közbeiktatásával: „Minden embernek utczával lesz a háza, kivéven a mostani zsarnok bitorló birtokosokat. (. . .) Kiadjuk árendába a mostani birtokosoknak.” Mégis: a zárójelenetben Géza „jó fiú”-nak nevezi Kondort, megköszöni segítségét és ami ennél sokkal fontosabb, a népgyűlésen nemcsak toboroz a szerbek ellen, hanem – hallgatói felszólítására – maga áll élükre s mint választott önkéntes hadnaggyal találkozunk az első magyar színpadi „communistával” a darab zárójelenetében.

Dobsa ábrázolásának javára írhatjuk, hogy a provokáció három hulláma közül a kortárs közvélemény számára kezdetben csupán a harmadik, az olasz katonákkal történt incidens tűnt egyértelműen bujtogatás következményének. A vígjátékba is beépül az a valóban megtörtént eset, hogy az olasz katonaság (miután június 1-én megtagadta a felesketést a magyar alkotmányra) június 11-én éjjel véres összetűzésbe keveredett az oda beszállásolt magyar önkéntesekkel a Károly-kaszárnyában. Vasvári Pál egyik cikkvázlatában leírja a bujtogatók érvelését is: „Ti olaszok, azt hiszitek, hogy a magyar őszinte barátotok. Pedig nem így van. Ime, ezen önkénteseket azért gyűjtik, hogy fölfegyverezve Olaszhonba küldjék őket a ti testvéreitek gyilkolására.”¹⁴ Dobsa éleslátása a provokáció felismerésében és leleplező ábrázolásában Petőfiével és Vasváriéval vetekszik, s mutatja is mindkettőjük szó szerinti hatását. Akár Petőfi május 6-án röpiratban megjelent naplójának egyik bejegyzésében, Dobsa is felrója Pifflnak, hogy szegényen jött Magyarországra, itt gazdagodott meg és most befogadó hazája ellen tevékenykedik (II. felvonás, III. ábrázolat, 1. jelenet). Két jelenettel később az ágens „jó fejszé”-nek, azaz eszközének nevezi Kondort és megrója ügynökét, miért nem támogatta erőteljesebben a házbér ellen tüntetőket. Mire Csevecs ijedten mentegetőzik, Piffll maga is háztulajdonos és egyébként is: „ez communisticus és nem reactionarius mozgalom lett volna.” Ezután elhangzik az utasítás az olaszok fellázítására, szinte szó szerint azonosan a Vasvári-idézet megfogalmazásával – eredményeképpen a

¹⁴ I. h. 294.

III. felvonás VII. ábrázolatában a színpalak mögött már zajlik is a Károly-kaszárnyai összetűzés.

Az áprilisi–májusi események (házbértüntetések, macskazenék, toborzás) és a júniusban történtek (Heves vármegye küldöttsége Pesten, az olasz incidens) mellett Dobsa az apróbb mozzanatokban többször utal valóságos, de későbbi tényekre. A Széchenyi-ligetben játszódó életkép rikkancsai Charivarit, Népelemet, Radicallapot is kínálnak. Ez 1848 júliusát idézi, éppúgy, mint Piffel kitétele („Radetzky Milanoba ment”), ami a custozzai csata utáni helyzetre, július utolsó napjaira emlékeztet. Nevezetes toborzó népgyűlés, hasonló a vígjátékban emlegetetthez, július 17-én zajlott le, bár nem simán, minthogy szónoka, Kecskés Ede ügyvéd felhasználta az alkalmat arra, hogy a kormány erélytelenségét bírálja és támadja a polgárokat.

Összegezően a vígjáték mozzanatairól azt mondhatjuk, hogy Dobsa az április 19. és (a korábban említett példával) az augusztus 25. közötti eseményeket sűrítette cselekménnyé, közülük valóban a legfontosabakat emelte ki és ábrázolásában a kamarillai provokációk sora támadja a forradalmi baloldalt, amelyhez ennek legradikálisabb, „communista” elemei szolgáltak időlegesen megtévesztett eszközül. Igényesnek nevezhetjük a vígjáték befejezését is. Dobsa kerüli az olcsó megoldásokat, a műfaj szabta boldog végkifejlet nem jelent egyúttal politikai színváltozást is. Csilling kibékül unokaöccsével – de nem áll be nemzetőrnek. Piffel „megtisztelése” macskazenével és Csevics lelepleződése a kamarilla kétségtelen veresége Pesten, ám jövőbeli sorsuk és szerepük (radikális figyelmeztetésként jelenlétükre és potenciális veszélyességükre) nyitva marad a IV. felvonás végén.

Nem kevésbé érdekes kérdés, hogy kik szolgálhattak modellnek Orányi Géza és Kondor figurájához. Az előbbit Dobsa önéletrajzi vonással is felruházta: részt vett a francia forradalomban. Géza és nagybátyja azért nem ismerik fel eleinte egymást, mert az ifjú prédikátumát használja családi név gyanánt. Erre is van élő példa, a Márczius Tizenötödike vezérkarában így használta nevét *Csernátony Cseh Lajos*. Nehezebb a válaszáds Kondor mintáját illetően. A „communista” ifjú kettős megítéléséről szólunk: nemzetőr, a Márczius Tizenötödike baráti köréhez tartozik, Orányival együtt lakik, de verestollas barátai is túlzónak tartják. „Óh nyomorult dolog, mikor az embert nem bírják felfogni még környezői se. Geiza is csak gúnyol” – panaszkodik az I. felvonás I. ábrázolatának 4. jelenetében. Ilyen sajátos helyzete – jelenlegi ismereteink szerint – 48 nevesebb szereplői közül egyetlen nevesebb politikusnak volt: az említett Kecskés Edének, az Egyenlőségi Társulat tagjának. Áprilisban ő fogalmazta meg „Kenyeret a népnek!” c. falragaszában a céhek eltörlésének nyílt követelését és javasolta egyúttal a puszták

szétosztását a földnélküliek között. (A plakát hangvételét Széchenyi is „egészen communistá”-nak nevezi április 23-i naplóbejegyzésében.) Említett júliusi toborzóbeszédéért néhány napig letartóztatásban volt és ekkori állásfoglalását a Márczius Tizenötödike köre is helytelenítette, éppen Csernátony Lajos megfogalmazásában! Kondor színpadi figurájának mintáját tehát elsősorban benne kereshetjük – bár meg kell mondanunk, hogy a Márczius Tizenötödike körüli radikális csoport számos tagját ma sem tudjuk még azonosítani a lapban használt álnévek alapján. Ki volt például „Kopogó”, aki a májusi macskazenékről tudósított, vagy „Donogán”, aki az egyetemi ifjúsági szószólójaként közölt az újságban? . . . Egyébként a Kondor álnév is előfordult Vahot Pesti Divatlapjában, még a forradalom előtt (1848. február 27.); az *Ohajtás* c. lírai vers írója jegyezte így versét.

Dobsa október 9-én benyújtott darabját – a sűgőkönyvön olvasható bejegyzés szerint – november 2-án fogadta el a drámabíráló bizottság és továbbította Erdélyi János aligazgatóhoz. November 12-én Jókai, aki maga is tagja volt a bizottságnak, az *Életképekben* adott előzetest a darabról, kiemelve belőle azt a mondanivalót, ami egységes platformja volt a márciusi fiataloknak: „A színmű sok ügyességgel van szerkesztve, némelly helyen sok találó satyrával ostorozva a nemzetet annyi végveszélybe hozott táblabírói bizalom-szavazási jeleneteket.”¹⁵ A bemutatóra azonban csak december 18-án került sor. A késedelem szembeszökő, hiszen Erdélyi a Nemzeti Színház drámai rendezőségéhez intézett levelében már október 18-án arról beszélt, hogy a műsort fel kell frissíteni, különben a színház „semmivé lesz az élet, újságokban dús színpada mellett.”¹⁶ Dobsa darabjáról a színházon belül is megütköztek a vélemények, amint arról Szentpétery Zsigmond vigjátéki rendezőnek Erdélyi Jánoshoz intézett, 1848. november 29-i levele tanúskodik.¹⁷ Ebből megtudjuk, hogy gr. Ráday Gedeon országos főigazgató, aki ez idő tájt csak ritkán avatkozott a színház ügyeibe, ezúttal közbelépett: nem adott pénzbeli hozzájárulást a díszletek készíttetéséhez, ami a sok színhelyen játszódó darab esetében újabb halasztást eredményezett. A vitákra utal Szentpétery javaslata is, hogy Dobsát szintén értesíteni kell a késésről, „nehogy valami csejt gondoljon”.

Az együttes mégis színre vitte a darabot, sőt – a lehetőségekhez képest – a legjobb színvonalon. A rendezőpéldány tanúsága szerint Szentpétery csupán a bécsi forradalom Pestre látogató küldöttségére

¹⁵ Sarlós i. m. 92 -5 és Lukácsy i. m. 1968/1. 14.

¹⁶ *Erdélyi János levelezése*, sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona, Bp. 1960. I. 329–30.

¹⁷ Uo. 333.

vonatkozó utalásokat húzta ki, amelyek Windischgrätz támadása idején már valóban nem voltak időszerűek. További egy-két helyen aktuálisabb utalásokkal frissítette fel a szereplők névsorát, hogy ezzel is mérsékelje a hosszú átfutási idő okozta esetleges érdeklődéscsökkenét. Piffli kamarillai ügynökből „Latour levelezője” lett, Csevicz „Jellasich bérlettjeként” szerepel. A december 18-i bemutató bérletszünetben történt és – a kormánybiztosként távollevő Egressy Gábort leszámítva – a legjobb szereposztásban. Orányit Lendvay Márton játszotta, Kondort pedig Szigeti József. Az utóbbi szerepet tehát nem komikusra osztották, hanem a színház második hősére, Lendvay követőjére és majdani szerepköri utódjára. Ezért semmi okunk nincs annak feltételezésére, amit egyébként a rendezőpéldány bejegyzései is tagadnak, hogy a színészi játék bármiben is ellene munkált volna az írói szándéknak: az első magyar színpadi „communitista” enyhe iróniával ábrázoltan, de végeredményben pozitív hősként lépett színpadra. Csilling táblabíró hálás szerepét maga a rendező, Szentpétery játszotta, míg a kisebb szerepekben László József, Komlóssy Ida, Éder Lujza nevével találkozunk. A bemutató 622 forint 33 krajcár bevételt hozott, emellett rendelkezünk a közönség pontos, számszerű megoszlásával is (zárójelben az egyes ülőhelyfajták maximális befogadóképességét adjuk meg):

Földszint	(700)	429
II. emelet	(150)	75
Karzat	(700)	551
Földszinti zártszék	(200)	162
II. emeleti zártszék	(66)	65
Támlásszék	(12)	11
Páholy	(48)	27

A páholyokat egységesen négyszemélyesnek számolva, 1401 fő váltott jegyet, ami 69,3%-os látogatottságot jelent^{1 8}. A szabadságharc napjaiban, amikor a közönség érdeklődése a hadihelyzet és a politika függvényében erősen ingadozott és szinte napról napra változott, Dobsa vígjátéka tekintélyes publikumot vonzott; az általános érdeklődésre mutat a közönség viszonylag egyenletes eloszlása az egyes ülőhelyfajtákon. A darab újabb előadására azonban már nem került sor, sem ekkor, a főváros kiürítéséig, sem 1849-ben. Vidéken – jelenlegi adataink szerint – sehol nem játszották: a radikális vígjáték, színpadi „communitistájával”, verestollas hőseivel a Csilling Boldizsárok lakta helységekben aligha számíthatott volna sikerre.

KERÉNYI FERENC

^{1 8} A *Nemzeti Színház pénzzsedői naplója*, Magyar Színházi Intézet Kézirattár, 55.2364. I/VI. d.

SZEMLE

MODERN HUNGARIAN POETRY*

Mintha a *New Hungarian Quarterly*-nak egyik külön számát kapná kézbe az olvasó: ugyanazok a jellegzetes betűk, ugyanazon a sárgás papíron. A *New Hungarian Quarterly* ugyanis több éve már rendszeresen tájékoztatja az angolszász világot a legújabb magyar irodalom eseményeiről, s természetesen a mai magyar költészetéről is. Mindez főleg Vajda Miklósnak, e kötet szerkesztőjének, az érdeme. Több száz versfordítást közölt a *New Hungarian Quarterly*-ban, többnyire neves angol és amerikai költők segítségével, néha meglepő sikerrel. Ezzel a fáradtságos munkájával legalább annyit elért, hogy az angol közönség többé nem panaszkodhat arról, hogy semmit sem tud a mai magyar irodalmi világról, – ami a második világháború előtti helyzethez képest igen figyelemre méltó haladást jelent. Viszont a magyarok sem panaszkodhatnak többé, hogy a magyar irodalmat nem ismerik külföldön. Nagyon biztató jel, hogy az elmúlt harminc év alatt több angol fordítás jelent meg, mint bármikor korábban (s ne felejtjük el, hogy Jókai igen népszerű író volt a század elején). Ami a magyar költészetet illeti, Illyés Gyula, Weöres Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László és Pilinszky János versei mind nagyobb gyűjteményekben, illetve önálló kötetekben szerepelnek, s az antológiák száma is növekszik. Ez már jelentős eredmény, s a mai magyar írók sokat

*Edited and with an Introduction by Miklós Vajda. Foreword by William Jay Smith. Corvina/Columbia University Press, New York, 1977. xxiv + 289 p.

köszönhetnek a szerkesztők és fordítók hosszú és áldozatos munkájának.

A *Modern Hungarian Poetry* hatalmas kötet. A modern magyar költészetet bemutatja Kassák Lajostól és Füst Milántól kezdve az élő klasszikusokon át egészen a fiatalabb (bár nem egészen fiatal!) nemzedékig. A legfiatalabbak, Veress Miklós, Petri György és Várady Szabolcs már a második világháború alatt születtek. Összesen 41 költő szerepel benne 190 költeménnyel. (S itt érdemes összehasonlítani egy átlagos *Szép versek*-antológiával, amely valamivel több költőt és verset foglal magában. Ez azonban csak a mai magyar költészet gazdagságára, s egyben a válogatás nehézségeire mutat rá. Az elosztás arányos: Illyés Gyula 1937 és 1974 között írott verseinek egy jókora csokra, Vas Istvántól és Weöres Sándortól 10–10 darab, 17 rövid, tömör Pilinszky vers, Nagy László 11 költeménye, hogy csak a jól ismert neveket említsem. Pedig hézagok is vannak: az itt szereplő költők mind a második világháború után éltek és írtak, tehát nincs benne József Attila, Radnóti Miklós sincs. És természetesen vannak olyan élő költők is, akiket szívesen látna itt az olvasó. Mégis, tekintetbe véve a válogatás és még inkább a fordítás problémáit, a szerkesztő általában igazságos képet ad a mai magyar költészetéről. Minden antológia végeredményben a szerkesztő személyes ízléséről függ – s minden olvasó természetesen más összeállítást tudott volna ajánlani. Minden antológia unalmas vagy rosszul sikerült verseket is tartalmaz, s bár ebben kevés az ilyen, a *Modern Hungarian Poetry* ebben a tekintetben nem kivétel.

Az antológia fő hangsúlya a lírai verseken van, bár egy-két hosszabb költemény (Juhász Ferencről és Nagy Lászlótól) – nagyon helyesen – szerepel benne. S a lírai vers pontos fordítása az egyik legnehezebb feladat. Már háromszáz évvel ezelőtt Cervantes elismerte ezt a problémát, azt állította, hogy még a legjobb fordítás is olyan képet nyújt, mintha hátulról néznénk egy flamand gobelint: a minta talán kitalálható, maga a kép azonban nem, s inkább a munkamódszert lehet bámulni, mint

a kép szépségét, mert ott hátul a bogok és szakadt fonalak hálózata köti le figyelmünket. Cervantesnek igaza van: minden fordítás, bármilyen jó, mégis ferdítés egy kicsit. Babits híres megállapítása a legjobb magyar versről nem állja ki a próbát. Shelley *Óda a nyugati szélhez* című költeménye tényleg igen szép Tóth Árpád fordításában – de a szél mégis magyar, nem olyan vad és erőszakos, mint az eredeti versben, s az egész óda csiszoltabb, raffináltabb, mint Shelleyé. Magyarországon a nyugati szél az Alpokról fúj a szárazföldön át, Angliában az Atlanti-óceán háborgó, dühöngő erejével nekiront a vidéknek. Tehát a magyar fordítás mégis Tóth Árpád jellegzetes bélyegét viseli, mert nemcsak kitűnő fordító volt, hanem nagyon öntudatos költő is. S ez áll a *Modern Hungarian Poetry* legtöbb fordítására is. Itt van például Edwin Morgan számos fordítása. Morgan stílusát Angliában jól ismerik, s ezek a magyarból fordított versek mintha Morgan-költemények lennének. Tehát olyan költők, mint Szabó Lőrinc és Orbán Ottó, akinek a stílusa nagyon elüt egymástól, mégis azt a benyomást keltik, hogy ugyanazt a költői nyelvet és stílust használják. Nyelvhasználati, stílusbeli, sőt világnézeti eltérések is elmosódnak az angolban, mert Edwin Morgan költői nyelvhasználatán, stílusán át olvassuk ezeket a verseket. Ez nem azt jelenti, hogy rossz fordító, éppen ellenkezőleg, nagyon híven adja vissza az eredeti szöveget, sőt sokkal közelebb áll az eredetihez, mint egyes szerzők, akik inkább saját egyéni verseiket adják elő. George Macbeth például tudatosan átalakította Nagy László verseit, Robert Graves pedig nagyon tetszetős költeményekkel szerepel, ám ezek kétségtelenül jellegzetes Graves-versek, s egyáltalán nem Devecseri Gáboréi. Alan Dixon viszont nagyon jól visszaadja a magyar versek feszültségét és szófukarságát, különösen Nemes Nagy Ágnes és Csoóri Sándor esetében. Ugyanez áll Tony Connor Nagy László-fordításaira.

S ezzel kapcsolatban felmerül az a kérdés: lehet-e a költő jó fordító? Elméletben a jó költőnek jó fordítónak is kellene lenni, s a bevezetésében William Jay Smith nyomatékosan adja

elő ezt a meggyőződését. Nagyjából egyetértek vele, de mégis nagy különbség van itt a magyar és az angol hagyományok között. A magyar költő mindig fordított, s fordításai szerves részét alkották költői munkájának. Angliában viszont nincs ilyen hagyomány, s a költők általában lebecsülik a fordító tevékenységét, másodrendű munkának tekintik. Ha pedig mégis fordítanak, saját bélyegüket rányomják az eredetire — amint ebből a kötetből is kitetszik.

S még egy problémával szembe kell néznünk. Mostanában legalább két angol nyelv van. Nagy és egyre növekvő különbségek vannak az angliai és az észak-amerikai angol nyelv között. A *Modern Hungarian Poetry* fordítói szépen mutatják ezeket a különbségeket, s ez nagyon különös ízt ad, ha történetesen angol és amerikai fordítók párhuzamosan foglalkoznak ugyanazzal a költővel. Ilyen esetben az angol fordítás általában hű, a nyelv és stílus eléggé konzervatív, sőt unalmas lehet. Az amerikaiak sokkal szabadabban bánnak az eredetivel. Daniel Hoffmann szaggatottsága például sokszor elhomályosítja az eredeti vers kifinomultságát (s itt Nemes Nagy Ágnes *Szobrok* című versére gondolok), s néha laposnak bizonyul, mint például Illyés Gyula *Teremteni* című versében:

Az odalett O. K., that one died. (37).

Mindez természetesen egy másik, sokkal nehezebb kérdésre vezet. A legtöbb költő-fordító nem tud magyarul, tehát kénytelen nyersfordításból dolgozni. Ez azt jelenti, hogy minden verset tulajdonképpen kétszer kell fordítani, először magyarból angolra, s csak azután versre. Ez a folyamat pedig legalább annyi veszedelmet rejt magában, amennyit Karinthy Frigyes oly szellemesen mutatott meg jól ismert *Műfordítás* című karcolatában. Szembetűnő fordítási hibákról nincs itt szó, inkább olyan kis szavakról, amelyek valószínűleg elkerülték a nyersfordítók figyelmét, aminek az eredménye néha a mondathangsúly eltolódása. Tehát a poén néha elmarad, vagy az egész költemény elveszti szépségét. Sok ilyen példát lehet idézni, az itt következők azonban megfelelnek a célnak:

Meg *kell* hoznom az áldozatot, meg *kell* halnom

(Füst Milán: *Ha csontjaimat. . .*)

'I am sacrificed, I am a man dying.'

Itt még napsütés?

(Illyés Gyula: *Közelgő csönd*)

'Is the sunlight here? '

csak a nők mosolyognak

(Vas István: *Így lett vége*)

'the women smile'

(kiemelések tőlem)

Olyan költemények is vannak, amelyekből a fordító más úton elvesztette az eredeti hatást. Jó példája ennek Kalász Márton *Örökség* c. verse, amely így kezdődik:

Sohase *láttam* ("I never saw").

A fordításban pedig – amely egyébként jól sikerült – ez áll: "I don't see". Néha a magyar szöveg szűkszavúsága indokolatlanul hiányzik az angolból. Kassák Lajos *Fiatal lovasában* a megszólítás (üdv neked!) így hangzik az angolban: "Let me praise you!" És Garai Gábor *Magyarul* című versében a *százszor kiirtott* nem egyezik az angol "suppressed a hundred times"-szel.

Az ilyen figyelmetlenségek elég bosszantók a vers közepén, de különösen szerencsétlenek, ha az utolsó sorokban fordulnak elő, mint Ladányi Mihály *Lenin* c. versében:

Azzal köszönök majd a jövőnek,
 ha véletlenül
 felém tekint.
 T'll cheer the future with it
 If I see it coming in.'

Úgy látszik, néha a fordító annyira el volt ragadtatva az eredeti virtuóz nyelvjátékától, hogy egy-egy igen rövidre fogott magyar vers csak ügyes szójátékként szerepel az antológiában. Weöres Sándor *Hegyi tája* jó példája ennek (s egyébként elvesztette alcímét: *Szimbólum az emberről*). Igaz, az angol fordítás rövid és szűkszavú, mégis már a hangulata s hatása. S a *Kisfiúk témáira* című versében sokat áldozott a fordító az angol rím kedvéért – bár meg kell hagyni, hogy az angol rím szabályok sokkal szigorúbbak a magyaréinál. De ilyen problémát bizo-

nyára meg lehetett volna oldani, ha az eredeti nyersfordítások pontosabbak lettek volna.

Bevezető tanulmányában Vajda Miklós helyesen mutat rá arra, hogy vannak kitűnő magyar versek, amelyeket egyszerűen nem lehet eredményesen lefordítani angolra. A válogatásban sajnos néhány ilyen, kevésbé sikerült, fordítást is lehet találni. Ilyen például Váci Mihály *A leg-korszak* c. költeménye. Az eredetiben a *leg-* megismétlése szembetűnő, az angolban a "most" szó elvész a sorokban, bár eléggé jól hangzik. De vannak nagyon jó fordítások is. A Hughes-féle Pilinszky-versek megőrzik a magyar szöveg ridegségét és szűkszavúságát. Nemes Nagy Ágnes és Tornai József költeményei csodálatosan jól hangzanak. S itt érdemes megjegyezni, hogy a kötött formájú versek általában jobban állják a fordítási próbát, mint a szabad versek.

Marad azonban egy örökös probléma: az úgynevezett *translationese* kérdése. A translationese egy sajátos, mesterkelt nyelv, amely bizonyítja Cervantes igazságát. Több vers olvasása után az ember úgy érzi, hogy a fordítás és az eredeti között van valami nagy akadály, s ezt a furcsa se nem angol, se nem magyar nyelvhasználat képezi. Ez különösen szerencsétlen Vas István esetében, akinek a versei ebben a kötetben terjedelmesebbek, nehéz nyelvűeknek látszanak. Minden fordítás ezzel a veszéllyel jár, de a translationese külön nehézséget okoz az angol nyelvben. Ennek a magyarázata esetleg a fordítási gyakorlat viszonylagos ritkasága Angliában, vagy az az általános érzés, hogy a fordítás mégis másodrangú foglalkozás, s nem érdemli a fáradságot. (S itt meg kell jegyezni, hogy az angol olvasók nemigen kedvelik a fordításokat.) A magyarból való fordítással kapcsolatban azt is meg kell hagyni, hogy az angol nyelv és stílus nehézkesnek tűnik a magyarhoz képest, s nem tudja visszaadni a költői finomságát. Pedig az angol nem szükségszerűen nehézkes nyelv. Csak át kell lapozni az *Oxford Book of Twentieth Century English Verse* c. kötetet, amely a nyelv frissességét és meglepő erejét szépen bizonyítja.

Ami a *Modern Hungarian Poetry* témakörét illeti, az olvasó gyorsan ráésmél arra, hogy bizonyos témák ismételtelen előfordulnak. Meglepő például az, hogy mennyi vers foglalkozik az öregséggel és a halállal. Az öregebb költőktől ez talán várható lett volna, de – hol vannak a fiatalok? Az antológia legfiatalabb költője 34 éves, ami egyáltalán nem fiatal, különösen a múlt század átlagához képest. A mi századunk, úgy látszik, az öreg költők kora. Vagy még a fiatalabb költők is annyi élményt túlélték már, hogy azt a látszatot keltik, már öregeknek születtek? S azután az angol olvasó bizonyára meg fog lepődni azon, hogy annyi magyar költő a magyar nyelvért tud rajongani (Illyés Gyula: *Koszorú*, Garai Gábor: *Magyarul*). Viszont kevés olyan verset talál ebben a válogatásban, amely azt engedi sejtetni, hogy a magyar irodalom mégis egy *littérature engagée*.

A bevezető tanulmány nagy meglepetést okoz: itt semmi féle tájékoztatást sem kap az olvasó arról, hogy milyen kapcsolatai vannak a modern magyar irodalomnak a többi európai irodalmakkal. Egyébként konkrét adatokat közöl, tanulságos képet ad a modern magyar irodalom fejlődéséről – de teljes elszigeteltségben, mintha más hasonló esetek nem léteznének a világon. Ez nagy kár, s egyben megnehezíti a be nem avatott olvasó feladatát. Sőt fokozza azt az érzést, hogy a magyar irodalom mindig befelé néz s csak saját múltjából, hagyományából meríti költői ihletét.

Mégis a *Modern Hungarian Poetry* sok reményt ébreszt. Minden hiányossága dacára eleven képet nyújt egy modern, életteli irodalomról s költői világáról. Ha visszatekintünk a múltba, Bowring híres *Poetry of the Magyars* óta nincsen olyan tevékeny fordítói korszak, mint a miénk. A magyar irodalom útja az angolszász világban már sokkal biztosabb mint volt, mondjuk, harminc évvel ezelőtt. A haladás lassú ugyan, de reményt keltő. S ebben a *New Hungarian Quarterly* és a *Modern Hungarian Poetry* jelentős szerepet játszik és fog játszani, mert ez csak a kezdet.

GEORGE CUSHING

A VILÁGNÉZET EREJE

Tóth Dezső: ÉLŐ HAGYOMÁNY, ÉLŐ IRODALOM

Tóth Dezső legújabb kötete igen sokféle indíttatású és témájú írást tartalmaz, amelyeket – s ez most nem közhely és nem recenzensi „fordulat” – világszemlélete hoz és tart egységben, s mindegyiket okossága mélyít el.

A 772 oldalas könyvben a reformkor különböző íróiról és problémáiról éppúgy olvashatunk, mint Aranyról, Móriczról, Radnótiról, valamint mai irodalmunk fontos kérdéseiről, Weöres és Juhász lírájáról, sőt az ismeretterjesztés, az ízlésfejlesztés helyzetéről, tennivalóiról. A felsorolást lehetne bővíteni, mert műveket is elemez (Petőfi, Füst, Gyergyai A., Déry, Camus) és a drámaátírásokról, valamint irodalomelméletéről is olvashatunk. E témák változatossága miatt azt hihetnénk, nagyon vegyes színvonalú írásokat tartalmaz a kötet; azt hihetnénk, nem pusztán benső érdeklődés viszi ennyi témához, hanem irodalompolitikai megfontolások és szükségszerűségek. Hiszen ki tudhat egy azonos szinten írni a fentiekéről és Tolsztojról és Sartre-ról és Horváth János irodalomszemléletéről stb. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az írások műfaja igen széles körű, valóban csodálkozhatunk e kötet vitathatatlan értékén. Hiszen, gondolhatjuk, kinek van annyi szellemi rugalmassága, hogy mondanóját mélyen és hitelesen legyen képes elmondani irodalomtörténeti tanulmányban és összegyűjtött munkák bevezetőjeként és recenzióként és ünnepi megemlékezésekben és vitairatban és újságcikkben és felszólalásban és ún. olvasónaplóban egyaránt.

Ha nyilván nem azonos is egy költő és egy irodalomtudós, -kritikus, annyi hasonlóság van közöttük, hogy mindkettőnek a jelentősége – vagy épp jelentéktelensége – sokkal inkább kiderül, ha munkáit kötetben olvassuk, s nem külön-külön csak megjelenésük időpontjában. Mindkét esetben az élethez, a valósághoz való átfogó viszony – vagy annak hiánya – bontakozik ki a kötetek olvastakor.

Tóth Dezső írásai is megjelentek már. Akkor, az irodalomtörténeti témájúak kivételével, írásainak súlyt adott – ne tegyünk úgy, mintha nem így lenne – Tóth Dezső munkahelye és munkaköre, ami természetesen szükségszerű velejárója minden irodalompolitikus megnyilvánulásainak. Ha ezeket kötetbe gyűjtik, eltűnik ez a háttér, és ugyanakkor a megnyilatkozásokat nem erősíti az adott pillanat politikai aktualitása sem, a jelen folyamataiban való beszólás lendülete, az adott jelenben folyó viták érzelmi környezete sem. A történelmi hitel és érvény, a gondolat ilyen értelmű igazsága marad vagy maradhat meg egy kötetben.

A kérdés persze, hogy milyen esetben vagy mitől marad meg? Említettük: a világnézettől és az egyéni adottságoktól.

A világnézettel együtt jár – elvben mindig, a gyakorlatban korántsem – a valóságismeret, a valósághoz való jó viszony. Tóth Dezső ezt a költői életművek értékének meghatározásába is bevezeti: Radnóti lírájának – írja – „legvégső és személyes jelentése, de tulajdonképpeni esztétikai érvénye is ezen a pontos helyzetértelmezésen alapszik” (425.). A valósághoz való viszony általánosságban sohasem csak azon múlik, hogy valaki milyennek tudja, milyennek és mennyire ismeri a valóságot, hanem alapvetően azon is, mennyire teszi át – akár szellemi – tevékenységébe, amit tud a valóságról. Hiába tudja ui. valaki, hogy pl. a költő ma nem az egyedüli kimondója a társadalmi és egyéni lényegegnek, ha akár verseiben, akár tanulmányaiban úgy tesz, mintha egyedüli lenne. Tóth Dezső mindig hasznosítja, a kérdések elemzésében felhasználja valóságismeretét, amely nála nemcsak a nagy történelmi mozgásirányoknak, hanem a magánélet szféráit kormányzó törvényeknek az ismerete is. Ezért mondhatja szubjektív hitellel is, hogy „az irodalom közéleti megnyilatkozása ma végül is 'csupán' egy hang – fontos hang – abban a minden rétegre kiterjedő országos eszmélkedésben, amely a szocialista demokratizmus kibontakozásának következménye, de szüntelen forrása is” (527.). Aki a szocialista ember benső világát jól ismeri, az tudja, hogy „Nem nehezebb, hanem könnyebb út ma pl. egyenlősít hirdetni, a célból utópiát, a kommunizmus eszméjéből demagógiát formálni, mint a munka szerinti eloszlás elkerülhetetlen egyenlőtlen-ségét annak összes ellentmondásával együtt (. . .) vállalni” (499.). A mindennapok emberének és a művészetnek együttesen jó ismeretéről vall, amit a Szabó család sikeréről ír: a műsor iránti igény és nagy érdeklődés azon vágyból fakad, hogy az ember „szeretné önmagát azok között az életfeltételek között, azoknak a mindennapoknak a közegében látni, amelyben él, küszködik, dolgozik, szenved és örül” (535.). A valósághoz való szoros kapcsolatból költőkre, befogadókra egyaránt érvényes igazságot is ki tud mondani: ha élménnyé válik, hogy a szocializmus „minden eddigi emberi eredmény és törekvés összegzése”, hogy az „emberpusztító erejükben és immoralitásukban mind többet produkáló katasztrófákon – világháborúkon – átesett s még irtózatosabbra képes 20. századi ember reménységének letéteményese” a szocializmus, akkor „attól a pillanattól kezdve a felelősség is nagyobb, akortól a magunkra vett terhek, gondok, aggodalmak is megnőnek, történelmivé és egyetemessé terebélyesednek” (480.). A jó valóságismeret mondatja vele, hogy „Rossz ízléssel, elmaradt művészeti kultúrával nemcsak hogy nyugodtan 'meg lehet élni', de a közegellenállás hiányában akár büszkélkedni is lehet vele” (571.).

Persze ez a valóságismeret a világnézeten alapszik és a valóság egészét átfogja, s ezért képes Tóth Dezső minden kérdést az egészbe ágyazottan elemezni.

Az egészbe helyezéshez mindig szükség van tudatosságra és elméletre. Tóth Dezső írásainak egyik – legalábbis számunkra – legszimpatikusabb vonása, hogy minden vonatkozásban elítéli az elméletelleneséget. Ismeretes ui., hogy sok, magát marxistának tudó kritikus és még több irodalommal foglalkozó ember – pl. nem kevés tanár – nagymértékben elveti – ha nem az irodalmi folyamat egészével, de az egyes műalkotásokkal kapcsolatban – az elméletet, a tudatosságot, a művekhez való értelmi, intellektuális viszonyt. Tóth Dezső már Bajza Józsefet megdicséri, mert „az egész magyar irodalmi életet jellemző 'teóriátlan-ság' ellen vette fel a harcot” (94.). Mindig hangoztatja a helyesen alkalmazott elmélet jogosultságát; pontosan tudja: „a művészetekhez való tudatos viszony növeli, elmélyíti a műélvezetet”, s ezért hadakozik az ellen a szemlélet ellen, amely „idegenkedve, fenntartásokkal fogad mindent, ami a művészetekkel kapcsolatban tudatos, fogalmi, gondolati” (744.). A marxista–leninista világnézet nem képzelhető el magas fokú tudatosság nélkül, s ez a művészetekkel kapcsolatos befogadói viszonyra is érvényes. Tóth Dezső ezen túl még nagy szellemi bátorsággal szembeszállt azzal a nézettel is, hogy az elmélet terminus technicusait kizárólag sznobizmusból lehet csak használni: „Az esztétika, a művészetelmélet és -történet ún. 'terminus technicusai', tudományos elnevezései csak helytelen értelmezésük vagy használatuk esetén válnak a művészet elleplezőivé, akadályokká a művészet és széles tömegek kapcsolatában” (737.).

Azért is jó, hogy épp ő teszi ezt meg, mert írásai tanúsága alapján nem lehet vitatni alapvető igényét a realizmusra és az irodalomról szóló írások olvashatóságára. Realizmust követel, melyet így határoz meg: az az ábrázolási módszer, „amely valamilyen módon érzékelteti az ábrázolt helyzet létrejöttének társadalmi geneziséét, amely azt mind egymásra ható ember cselekvések eredőjét képes bemutatni, s így pusztán ennek révén – bármiféle 'tanulmány' vagy cselekménylezárás nélkül is – képes a legsúlyosabb konfliktusok emberi feloldhatóságát sugallni. Ez az, amit – ha jól tudom – realizmuson értünk” (536.). A magasrendű realizmus igénye abból is kitűnhet, hogy – persze 1959-ben, tehát *Az esztétikum sajátossága* megjelenése előtt – Lukács György realizmus-koncepcióját kevesellte, mondván: „Lukács Györgynél sokban a kritikai realizmus esztétikája abszolutizálódott. . .” (312.). Bajza József és Henszlmann Imre vitájában is a realizmus és a romantika összeütközését veszi észre (122.); s Garay János *Árpádok*járól írván azt látja meg, hogy a történeti epika Arany felé haladó ágában ekkor jelenik meg a realizmus. A

szocialista realizmus és az érte való harc a felszabadulás utáni irodalommal kapcsolatos írásainak mindig fő gondolatszála. 1968-ban külön cikkben foglalkozott vele az ekkor kiadott *Szocialista realizmus* című kötet kapcsán. Ugyanebben az évben írott cikke, *A szocialista realizmus jellegzetességei a felszabadulás utáni magyar irodalomban* talán a legjobban mutatja egyszerre a realizmusigényt, a valósághoz való kitűnő viszonyt és a problémáknak az egészbe ágyazott kezelését. Ez abból az egyetlen mondatból is kitűnik, melyben azt írja, hogy ha feladata a címben jelölt probléma, akkor „ez lényegileg a magyar szocialista irodalom konkrét sajátosságainak elemzését jelenti, s ha így fogjuk fel, mindjárt előrebocsátanám: irodalmunk szocialista tendenciájának sajátosságait vizsgálni aligha lehet irodalmunk egészétől elvonatkoztatva” (503.). Megállapítja, hogy a szocialista és nem szocialista irodalom egymáshoz való viszonyának „legmegbízhatóbb történelmi kontrollja: maga az élet, maga a társadalmi valóság” (510.). S természetesen nemcsak igen jó irodalmi érzékét, de a valósághoz való kitűnő viszonyát tükrözi, hogy 1968-ban észreveszi azt a negatív tendenciát, amely azóta megerősödött: az „absztraktba hajló példaszituációk” megjelenését a történelmi regényekben, drámákban (520.). Ugyanezt bizonyítja, hogy 1963-ban meglátott egy másik bajt, amely azóta ugyancsak szélesedett: „mintha volna egy olyanfajta tévhit, hogy a költői szemlélet gazdagodásához, az eszközök finomításához, egyáltalán a feltárt lírai anyag terebélyesedéséhez valamiképp a lelki élet intimebb, mélyebb szféráinak felásásán, befelé forduláson keresztül vezetne az út”. Ugyanezt 1976-ban már így fogalmazhatja: „érzékelhető a személyiség mai kibontakozásának egy individualista hangsúlyú visszavetítése” (556.). Az elméleti tudatosságának és a valóság szemmel tartásának példája a következő gondolat: „a szocialista realizmust jellemző alapvető sajátosság: a pártosság biztosította különös érzékenység a történelmileg új iránt” (523). Szinte magától értetődő természetességgel észrevenni és egyértelműen alaptételle tenni ezt a társadalmi és mégis pszichológiai tényezőt – a pártosság adta különös érzékenységet – csak akkor lehet, ha valaki jól ismeri az ember pszichológiai, ideológiai, társadalmi valóságsegmentumait, s ha ezeket egységbe helyezi.

Nemcsak a Tóth Dezsőben élő kultúrpolitikusnak, de az irodalomtudósnak és -kritikusnak egyik legjellemzőbb vonása, hogy bármiről szól, szól a mához. Ez annyit jelent, hogy az irodalomtörténet problémái közül nemcsak azokat elemzi, amelyeket az adott kor vagy az irodalomtörténeti fejlődés vetett fel, hanem olyanokat is, amelyek mint feladatok, kérdések ugyan a régi korban is élők voltak, de mai aspektusuk is van. Ennek a gondolatkörnek a mottója lehetne: „Petőfi időszerűségének egyik eleme kétségkívül azon alapszik, hogy az igazi

polgári forradalmárok szubjektíve mindig többre törtek a megvalósíthatónál, eszméik egy hányada ezért ma is önvizsgálatra, elégedetlenségre, küzdelemre intő közvetlen üzenet” (250.). Más mondatainak felhangja szól nekünk: „nálunk a polgári átalakulást támogató államhatalom híján, gazdasági, kulturális életünk kiépítését, intézményeinek létrehozását mindig mintegy közadakozásra, a nemzeti közvélemény áldozatkészségére: tehát morális erőfeszítésre kellett elsősorban alapozni” (24.). Ebből kiérezhető az áldozatkészség és morális erőfeszítés mai szükségessége. Természetesen nem úgy, hogy ebből hozunk létre intézményeket, de úgy, ahogy pl. a rossz, elmaradott ízlés megszüntetésére szólít fel, „érvelő, magyarázó, türelmes meggyőző” érveléssel, emberek mozgósításával (751–752.). Ez nem kíván mai viszonyaink között semmivel sem kevesebb áldozatkészséget és morális erőfeszítést, csak másfaját, mint a reformkori.

Hadd említsünk meg egy olyan nézettöredéket, amely egyik-másik írásában, rendszerint mellékes megjegyzésként vagy „felhangként” felbukkan, s amely az irodalomszemléletet érinti. Horváth Jánosról írván alapjaiban nagyon okos megállapításokat, egy helyen (296.) elmarasztalja, mert a műalkotások megítélésében az időt is beiktatja. Tóth Dezső szerint Horváth János „a maradandó művek titkát nem tartalmi hatasukból, ellenkezőleg, valamely esztétikai minőséggé való ’letisztulás’-ából kívánja megérteni”. Érvként mondja, hogy a „tartalmi elem” az, „aminek révén a mindenkori irodalmi alkotás elsősorban a legkövetlenebbül kapcsolódik az élethez és társadalomhoz” (297.). Ugyanekkor jegyzi meg: „Ha a tartalomhoz kizárólag esztétikai szempontokkal közeledünk, csak belső, művön belüli vetületeihez jutunk (. . .), a tartalmat lényegében csak magával a társadalommal, a mű egész jelentését csak magával az étellel mérhetjük.” Persze azonnal hozzáteszi: „Mindezt korántsem a tartalom és forma elválaszthatatlan egységének ellenkező előjelű megbontása végett” hangsúlyozza. Mindebből az derülhet ki, hogy Tóth Dezső, ha nem vallja is, a formai aspektustól megvonja a tartalom kifejezésének lehetőségét; illetve, hogy – épp ezért – a formai elemek is kapcsolódhatnak az élethez és a társadalomhoz. Nem vallja, mert kijelenti: „minden formai (esztétikailag mérhető) elem hordozza a (világnézeti) tartalmat (. . .) s éppen mert egy mű esztétikuma egyszerűen közege, megvalósulása a tartalomnak, a művészi vizsgálat akár hajszálnyi háttérbe szorításával el sem juthatunk a tartalomhoz, a végső jelentéshez” (298.). Mindez így igaz, s – véleményünk szerint – még abban az összefüggésben is, amelyben kétségbe vonja: „Abban a pillanatban azonban, hogy a műalkotást, a realitásnak megfelelően, mint az életfolyamat részét fogom fel, s a társadalmi valósággal szembesítem, kitűnik a tartalom materiális értelmű elsőbbsége”. Mind-

ezzel annyit szeretnénk hangsúlyozni, hogy az ún. formai elemek nemcsak hordoznak, hanem kifejeznek tartalmi mozzanatokot, noha végső soron megmaradnak formai elemeknek. Egy műalkotás az életfolyamatban mint műalkotás foglal helyet, amelyet kizárólag mű egészként – tehát „formájával” együtt – lehet a társadalmi valósággal szembeállítani. Ezt Tóth Dezső ismét vallja, hiszen az előbbi mondatot így folytatja: „Ebben a vonatkozásban az esztétikum már csak a tartalom szépirodalmi–művészi jogosultságát (annak mértékét) határozza meg, s ezzel együtt hatásának fokát”, de azt, amit vall, kissé érvényteleníti a befejező mellékmondat: „de nem képes minősíteni magát a jelentést, a tartalmat”. Tóth Dezső mindezeket Horváth János irodalomszemléletének bírálata közben írta le, s mi szavainak nem ezt az aspektusát vitatjuk, hanem azt a „felhangot”, aminek irodalomelméleti vonatkozása van. Ez természetesen csak *ma* problematikus, pontosabban mára lett azzá, s nem volt az megírásának idején, 1959-ben. Hiszen akkor még nem létezett *Az esztétikum sajátossága*, sem az a sok irodalom- és líraelméleti munka, ami azóta megszületett. Ma már pl. Szerdahelyi István *Költészetesztétikájából* tudjuk, hogy a valóság totalitását a lírai művek egy jelentős csoportja azzal képes tükrözni, hogy magában a műben analóg és adekvát módon megvalósítja az adott valóság esztétikai minőségszerkezetét. (L.: Szerdahelyi István: *Költészetesztétika*; Kossuth, 1972. 242-től.) Az esztétikai minőségek (szép, rút, tragikum, komikum, groteszk, fenséges, idilli stb.) pedig a tartalomnak nemcsak művészi–szépirodalmi jogosultságát határozzák meg, hanem a tartalomnak nem jelentéktelen részét képezik.

Természetesen mindezt nem tennénk szóvá, ha csak egy tanulmányban jelenne meg. 1963-ban a *Kritikánk helyzetéről* című munkájában megőröja a kritika egy részét, mert megfelelnek „nemcsak arról, hogy az esztétikumnak a szemlélet, a téma, kisugárzó eszmeiség szerves része, de arról is, hogy ez a döntőbb, alapvetőbb, mert ez határozza meg a mű esztétikumának történelmi minőségét” (642.; Kiemelés tőlem, B. T.). Hasonló felhang – vagyis, hogy a formai elemek nem hordoznak, illetve nem fejeznek ki tartalmat – kerül az 1968-ban megírt *Művészet és tudatosság* című, rendkívül fontos és igen okos írásának első mondatára: „A művészetek a valóság megismerésének sajátos formái, amelyek a mindennapi és a tudományos megismerés közt helyezkednek el, s ennek megfelelően sajátos, amazok által meg nem ragadható tartalmakat tesznek hozzáférhetővé, vannak be az emberi megismerés körébe” (736.). Ez az állítás véleményünk szerint úgy teljes, ha hozzáfűzhetjük, hogy a művészet által megragadható tartalom nemcsak a „tartalmi” szinten vagy aspektusban, hanem az ún. „formaiban” is megjelenhet. Különösképp azért, mert nagy azoknak a műalkotásoknak a száma,

amelyek a maguk elsődleges értelmű tartalmi szintjein nem közölnek más tartalmakat, pontosabban csak olyanokat tükröznek, amelyek akár a mindennapi, akár a tudományos megismeréssel is bőven megragadhatók.

Egyébként nagyra kell értékelnünk egy irodalomtörténészről, hogy erősen érdeklődik irodalomelméleti problémák iránt is és hogy ennek a tudományágnak az eredményeit, problematikáját bevonja vizsgálódási módszerébe. A *Regény – valóság – világnézet* című (1963) tanulmányában az epika irodalomelméleti problémáinak tisztázásához járul hozzá egyfelől a riport és a regény művészi tipizálási különbségeinek pontos felderítésével (467.); másfelől, hogy kimetszi azokat a következményeket, amelyeket a kérdező írói magatartás eredményez a műben, s annak a befogadóra tett hatásában.

Tiszteletre méltó tudósi érzékenységnek tarthatjuk, hogy már az 1960-as évek elején megírt munkáit áthatja a befogadó problémaköre, és egyáltalán nemcsak művelődéspolitikai vagy ismeretterjesztési, hanem irodalomelméleti szemszögből is. A befogadó bekapcsolása, meglétének szükségessége a műalkotás létmódját illetően először Lukács György *Esztétikájában* kapott létfontosságú helyet. Az irodalompolitikus Tóth Dezső valóság iránti érzékenysége igen nagy tudatossággal és benső egységgel a tudós gondolkodására erős befolyást gyakorolt, hiszen nagyon korán felfigyelt a befogadó esztétikai, irodalomelméleti, sőt lételméleti megközelítésből való alapvető és nélkülözhetetlen szerepére.

Ez a tény is rávilágít arra, hogy a kötetnek jóformán minden lapjáról egy ritka „arc” néz ránk és szól hozzánk; olyan „arc”, amelyen teljesség jelenik meg. Tóth Dezső ui. valóban irodalompolitikus és valóban irodalomtudós – és nem „politikusként tudós, tudósnak politikus” –, akinek személyiségében ezek egységgé ötvöződnek az élet mindennapjaiban élő ember érzelmeivel, indulataival, vágyaival. A tudóst segíti az irodalompolitikus, amikor pl. Bajza József törekvéseiben „egy, a napi élet berendezkedéseitől sok mindenben eltérő írói reszpublika” (68.) megvalósulásáért való harcát veszi észre és hangsúlyozza, meglátván, hogy „Bajza a felvilágosodás nagy hagyományainak örököse, aki a társadalmi, vagyoni és osztályhierarchiát az *irodalom területén* teljességgel az ész, az érvek, a tudás és tehetség rangsorolásával akarja felváltani” (91. Kiemelés a szerzőtől.), az irodalompolitikust pedig a tudós hitelesíti és mélyíti el a mai magyar irodalom bármely problémájáról szóló írásában.

A 772 oldalas könyvet egyvégtében elolvasni nyilván csak recenzensi feladat; a szakember és az érdeklődő olvasó azokat az írásokat szokta megnézni, amelyek közvetlenebbül érintik. Ám Tóth Dezső *Élő hagyo-*

mány, élő irodalom c. kötetét mégis *érdemes* egyszerre elolvasni, két okból is. Az egyik: a hagyomány és az irodalom valóban élő benne; a második: az olvasó egy nagyon okos és a tudós-politikus egységét magas szinten megvalósítani képes emberhez kerül közel. (Magvető, 1977.)

BÉCSY TAMÁS

Barta János: KLASSZIKUSOK NYOMÁBAN

Barta János tanulmányainak e kötete, esztétikai és szorosabban irodalmi jellegű írásait gyűjti egybe. Ismertetésük és értékelésük egyként nehéz feladat. Ismertetésük azért, mert a szakma szűkebb köreiből a tanulmányok nagyobbik része igen jól ismert és különböző lábjegyzetekben gyakran idézett mű. Értékelésük pedig a szerteágazó témák következtében aligha lehetséges egy recenzió keretei között.

Annyit előjáróban el kell mondani, hogy Barta János tudományos érdeklődése — bármennyire sokféle téma foglalkoztatja —, bizonyos értelemben mégis körülhatárolható. Azok közé az irodalomtörténészek közé tartozik, akik e tudományágat művelve sohasem maradnak meg a leírás és a tényekhez tapadó elemzés körében, hanem tárgyakat mintegy elméleti szemszögből is vizsgálják. Ezért szorosabban esztétikai jellegű írásai műfajilag nem különíthetők el teljesen az irodalomtörténetiektől. Ami esztétikai írásait illeti, Barta János fő törekvése nem annyira bizonyos problémák feltárása s nézeteinek rendszeres és összefüggő kifejtése, hanem inkább a vita. Az elfogadott vagy a szakmai köztudatban élő felfogások gyenge pontjait keresi, s ezekből kiindulva fejti ki a maga polemizáló véleményét. Vitázó kedve azonban nem sodorja abba az ismert végletbe, amikor a polemizáló szakember mindenképpen cáfolni igyekszik a célbavett hiányosnak vagy helyt nem állónak vélt nézeteket, koncepciókat, hanem ezzel egyidejűleg tanulmányszerűen vizsgálja azokat az összefüggéseket, amelyeket a megfelelő témákban kifejtteni szükségesnek tart. Foglalkozik e témakörben az érték problémájával csakúgy, mint líraelméleti alapfogalmakkal, s tanulmányt tesz közzé az összehasonlító irodalomtudomány fogalmi alapvetésének témaköréből. Barta János abban az értelemben is vitázó alkatú tudós, hogy másokból is vitát provokál ki. A szakma szűkebb köreiből ismeretek irodalmi kérdésekben vívott emlékezetes nagy „csatái”.

Barta János alkotó egyénisége részben az említett vonatkozásban, részben harcoságának és igényességének mindenre kiterjedő voltában

nem kisért pedíg esszéstílusának patináját, hangulati elemeit tekintve Gyulai Páléra emlékeztet. Ami megkülönbözteti tőle, az nemcsak az azóta eltelt idő, és a gyökeresen más történelmi helyzet, hanem az erőteljes elméleti érdeklődés és alapos teoretikus műveltség. Az egyik fő célja az értékek megőrzése és védelme, s e téren rendkívül hajlékony magatartást tanúsít, hogy aztán rendkívüli élességgel küzdjön minden olyan jelenség ellen, ami értékalapozottságú felfogását veszélyeztetni látszik.

Irodalmi tárgyú tanulmányai széles körben ismereteseek, gondolok elsősorban Berzsenyi- és Madách-kutatásaira, amelyeket a szaktudomány az alpmunkák sorában tart számon. Ebben a kötetben főképp Arany Jánossal foglalkozik, s olyan kiemelkedő írásaival találkozhatunk ismét, mint az Arany János és az epikus perspektíva, valamint Arany János és a 18. század c. tanulmányaival. De felbukkan a kötetben közzétett tanulmányok sorában Csokonai, Petőfi, Jókai, Vajda és Tolnai Lajos neve is. Mindez azt látszik bizonyítani, hogy az utóbbi évtizedekben a legerőteljesebben a 19. század második felének magyar irodalma foglalkoztatja. Ebben a témakörben Barta János munkássága valóban alapvető jelentőségű, s számos vonatkozásban újra rajzolta, pontosabbá tette e korszak irodalmának történetét.

E tanulmányok is igazolják Barta Jánosnak azt a véleményét, miszerint nem tartja a szó szorosabb értelemben filológiai jellegűnek a maga tudományos munkásságát. E körülmény nemcsak abban mutatkozik meg, hogy tanulmányai elméleti elemekkel átszótt, stílárisan is igényes esszé hagyományt folytatnak, hanem abban a tényben is, hogy látszólag epizodikus jelentőségű írásaiban is átfogó kérdések vizsgálatára törekszik. Ebből a körülményből az a furcsa, de rendkívül termékeny ellentmondás adódik, hogy Barta János a legapróbb részletekig menően ismeri a tőle vizsgált témákat, s hatalmas terjedelmű, a szó legszorosabb értelmében vett filológiai tudásanyag van a birtokában, ennek nagy részét azonban nem használja fel, inkább megállapításainak körültkintő biztonságában mutatkozik meg tudományos ítéleteinek ismeretbeli fedezete.

Nem múlt el nyom nélkül az az idő, amelyet Barta János tanítással töltött el, előbb fiatal korában középiskolában, majd évtizedeken át a budapesti és a debreceni egyetemen. Többször is hangsúlyozták és leírták már különböző alkalmakkor pedagógusi tevékenységének erkölcsi és szakmai értékeit. Az a fajta ismeretközlő és magyarázó hajlam, amely a tanári pályára oly jellemző, mint stílusárnyalat, tudományos munkáiban is felfedezhető. De felfedezhető az a következetes igényesség is, amellyel úgy tetszik nemcsak tanítványai irányában, hanem a magyar irodalom nagyjai irodalomtudományunk múlt- és jelenbeli kép-

viselői irányában is viseltetett. Természetes, hogy ez a típusú következetesség, amely erkölcsileg mindenképpen tiszteletre méltó, nem mentes olykor az egyoldalúságtól, és a nem egészen méltányos megítélésektől sem. Erre vonatkozólag ehelyütt nem kívánunk példákat felsorolni, ezek szakmai körökben közismertek, de nem csökkentik, csak jellemzik Barta János tudományos tevékenységét.

Barta János még az ötvenes években egy kis Arany-monográfiát publikált, amelyet természetesen újabb kutatásaival minden vonatkozásban átértékelt és kibővített. Úgy tetszik, hogy e kötetben közölt tanulmányaiából egy új monográfia körvonalai rajzolódnak ki, bár nagyon valószínű, hogy ez a monográfia inkább csak virtuális mint valóságos. Barta János ellentétben sok pályatársával, nem szívesen vállalkozik összefüggő könyvek írására az utóbbi évtizedekben. S tulajdonképpen igaza van, amikor tudományos munkásságát érdeklődése és hajlama szerinti módon szabta meg. Tanulmányai ugyanis mindenkor nagyobb kérdéskört ölelnek fel, és éppen azért érdekesek és izgalmasak, mert mindig az őt foglalkoztató kérdésekről szólnak. Tanulmányainak sorában így is létrejött az a korántsem formális egység, amelynek gondolati összefüggésrendszerében a tőle vizsgált kérdésekre vonatkozó nézetei teljes világossággal, pontosan és szabatosan kirajzolódnak.

Tanulmányköteté utolsó részében Hangok a múltból címen régebbi írásai közül tesz közzé válogatást. Ezekben az írásokban Katonáról és Berzsenyiről csakúgy szó esik, mint Molnár Ferencről, Kosztolányiról és Adyról. Ezek az írásai nemcsak azt bizonyítják, hogy Barta János érdeklődése már korábban is sokrétű volt, és a magyar irodalom egészének megismerésére és vizsgálatára törekedett, hanem azt az egyébként közismert tény is, hogy Barta János már fiatal korában is jelentékeny irodalomtudósaink sorába tartozott. (Akadémiai, 1976.)

WÉBER ANTAL

Hegedüs Géza: A MAGYAR IRODALOM ARCKÉPCSARNOKA

Új keletkezésű, de máris igen élesen jelentkező hiány irodalomtudományunkban: a népszerűsítő igénynek megfelelő, tudományos szintű, érthető és értékelhető irodalomtörténeti „útkönyv”, amely nemcsak a jelenben, hanem a múltban is megkönnyíti a tájékozódást az olvasó számára.

Ez fogalmazódik meg célként Hegedüs Géza könyvének előszavában. Vállalkozását nemcsak ez a hiánytudat inspirálta, hanem egy igen dicsé-

retes pedagógiai szándék is: „hogya a művek ismeretére lelkesítsen. Mert helyes és gyönyörűséges írókról, költőkről olvasni, de még helyesebb és gyönyörűségesebb íróktól, költőktől olvasni.” (5.)

Az arcképcsarnok, mint irodalomtörténeti műfaj, ezidáig meglehetősen ritka. Éppúgy, mint az egy szerző által írt összefoglaló irodalomtörténetek. Hegedüs ezúttal az előbbi műfajt választotta, s ezáltal több irányban is megszabja a kritika határait. Nem kérhető rajta számon a különböző tendenciák, irányzatok átfogó elemzése, sőt még csak ezek jelzése sem – ahol van, ott örülnünk kell, ahol nincs: ilyen az „arcképcsarnok”. A képzeletbeli képtár festményeinek, vázlatainak összeválogatása szintén egyéni ízlés dolga, s mint ilyen – magánügy. De Hegedüs nyilván nem saját irodalmi ízlésének könyvbeöntött lenyomatát tárja a közönség elé, hanem irányítani, formálni, befolyásolni akarja a „közművelhető” olvasót. S éppen ezért nem magánügy a válogatás sem. Az előszóból kiderül, hogy a meghatározó szempontok többnyire „negatívok”, azaz: a terjedelemmel nem lehet súlyozni, hiszen a képtár képei is egyformák, s „a kiadó úgy találta, hogy száznál több ilyen arckép nem fér egy kötetbe.” (6.). „A szerző némi írói gyakorlattal úgy találta, hogy körülbelül négy, írógéppel írt oldal lesz elegendő egy-egy arckép megrajzolására.” (5–6.). Az ilyen – látszólag objektív – akadályok azonban semmiképpen nem segítik a szerzőnek azt a törekvését, hogy szándéka szerint az egész irodalmat érzékeltesse. (Visszamenőleg adunk hangot afeletti örömünknek, hogy annak idején Szerb Antal vagy Babits Mihály ilyen „prózaí” szempontokat nem volt kénytelen figyelembe venni.)

Az arcképcsarnok Hegedüs által világosan jellemzett műfajából az is következik, hogy „nem a terjedelemből, hanem a jellemzésből derül ki, melyik volt a főalak, melyik tiszteletre méltó, egyért-másért nagyemlékű mellékalak.” (5.) Igen széles és árnyalt esztétikai szakszókincs segítségével lehet tehát egyértelműen és meggyőzően elvégezni a kényszerű, de szükséges hierarchizálást. Gondos olvasás és jegyzetelés után ez a „tárlat” a magyar irodalomnak valamiféle „egyszínű közegét” mutatja az olvasónak, amelyen a szerzők nagy részét csak homályos ecsetvonások különböztetik meg.

Minden alkotó – rendszerint a portré vége felé – rendelkezik egy minősítő jelzővel; legnagyobb részük három csoportba osztható. A „klasszikusok” sorát csak néhány példával illusztráljuk: Janus Pannonius, Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, Fazekas Mihály, jóval későbbről Nagy Lajos, Tóth Árpád, Füst Milán, Tersánszky Józsi Jenő, Szabó Pál, Barta Sándor, Tamási Áron, Veres Péter, Kodolányi János, József Attila. A másik két alapvető minősítés között nem tudunk teljes biztonsággal sorrendiséget megállapítani; a „jelentékeny” alkotók közé

tartozik többek között Ungvárnémeti Tóth László, Rimay János, Dayka Gábor, Zempléni Árpád, Heltai Jenő, Balázs Béla, a regényíró Kodolányi, Batsányi, Szabó Lőrinc és Virág Benedek. „Jó” költők Szemere Pál, Ábrányi Emil, Szép Ernő, Vas Gereben, Faludi Ferenc, Gyöngyösi és Czóbel Minka. Nem feladatunk, hogy egyes alkotók „besorolásával” vitatkozzunk; ezzel a rövid és nem teljes statisztikával a minősítések egyhangúságára, egybemosó, nivelláló tendenciájára kívántuk felhívni a figyelmet. Ez a jelenség kritikusi gyakorlatként mindenképpen káros lenne, s időnkénti megjelenésére nemcsak Hegedüs könyve példa. S bár a terjedelem kényszerű szűkre szabottsága önmagában is ellene dolgozik az árnyalt, specifikumokra irányuló jellemzésnek, esztétikai szakszókincsünk – melyet a népszerűsítő munkákból sem szabad száműzni – a fentinel mégiscsak szélesebb.

Szimpatikus szerzői törekvés viszont az „antropomorfizáló” megközelítés. Egy lexikon szócikkében valóban nincs rá lehetőség, de portrékban már igen. Hegedüs láthatólag élvezettel merül el az írók, költők emberi tulajdonságainak boncolgatásában, ezzel akarván karnyújtásnyira hozni őket. Néhány esetben ez valóban könnyedebbé, élvezetesebbé teszi a képet, s még a művészi teljesítményt is aláhúzza. Máshol azonban az ellenkezőjére fordul, az emberi tulajdonságok alapvetően módosítanak az életmű értékén, s a szerző szerint az alkotó tehetségén is. A Szabó Dezsőről írott négy oldal minden bizonnyal az egyik legnehezebb feladat lehetett, és Hegedüs nem tudta megoldani a művészeti vagy politikai minősítés dilemmáját. Befejezésül ezt írja: „Majdnem nagy író volt. De mégsem az lett belőle. Kár érte. Néhány novelláját okvetlenül meg kell őriznünk.” (310.) Hegedüs „szépírói vénája” itt az értékelést szaggatott, felzaklatott, érzelgős mondatokba rejtegette – túlságosan is. S a végső kicsengés Szabó Dezső irodalomtörténeti helyével kapcsolatban nem közöl semmit – Hegedüs lelkiállapotáról annál többet.

Ugyancsak értetlenül állunk a minősítések információs értékével szemben még számos alkotóval kapcsolatban. Barcsayról megtudjuk, hogy „életműve nem nagy, de rokonszenves”, és „elegáns poéta” (58.); Rádayról megtudunk sokmindent, többek között azt is, hogy élete végén elégette munkáit, így aztán hiába is próbálnánk követni a fentebb idézett előszóbeli tanácsot. A szójátékokra való hajlam is a szépíró Hegedüst erősíti, az irodalomtörténésznek azonban kifejezetten kárára van. A szójátékok az esetek nagy többségében csak a szerző számára jelzik a gondolatot, a közönségnek frappáns és üres megfogalmazást adnak – s az álműveltség elleni harc során erre is figyelünk kell. Lehet, hogy lényegében igaza van Hegedüsnek abban, hogy Madách „lírikusnak túl filozófus, de filozófusnak költő” (179.), s talán abban is,

hogy Vajda „a legmodernebb a klasszikusok között, a legklasszikusabb a modernek között” (196.). *Differentia specificá*-nak azonban ezek már csak azért sem fogadhatók el, mert nem lehet hasonlókval mindenkit ellátni, holott a fenti jeggyel a legtöbb alkotó kétségtelenül rendelkezik.

Hegedüs az előszóban szinte teljes hiánylistát közöl mindazokról, akikről arcképet a későbbiekben nem ad. A hiányérzetet még ez sem csökkenti, sőt növeli akkor, amikor egy-egy képet fölöslegesnek találunk. Zempléni Árpád vagy Szilágyi Géza jelenléte nem önmagában bántó (bár nem biztos, hogy a „bűvös százbá” beletartoznak), csak Csáth Géza vagy Gelléri Andor Endre távolmaradása miatt. Maga Hegedüs is elismeri, hogy két ember között sokszor az ő szimpátiája döntött, s bár a döntés nehézségét illetően megértjük gondjait, az ilyen típusú mérce „mérce-jellegét”, azaz objektivitását mégis megkérdőjelezzük. Ebből is következik, hogy ebben a százban olyanok is helyet kaptak, akiknek írói teljesítménye még Hegedüs (némi irodalomtörténeszi eufemizmust nem nélkülöző) értékítélete szerint is legfeljebb egy másodvonalbeli százra jogosítja őket (pl. Garay). Ilyenkor speciális mentségek lépnek be: ezek lehetnek a már említett emberi tulajdonságok, vagy esetleg más téren nyújtott nagy teljesítmények. Ez végképp eklektikussá teszi a válogatást, hiszen a „dramaturgia klasszikusaként” (147.) Garaynak *ebben* a százban nincs helye akkor, ha „mindenestül kimaradt a filozófiai írók Apáczai Csere Jánostól Lukács Györgyig terjedő vonulata” (6.), vagy a kritikusok, köztük Szerb Antal.

A különböző szempontú példák további szaporítására – szintén terjedelmi okok miatt – nincs lehetőségünk. S valószínűleg fontosabb is ennél az, hogy egy általánosabb jelenségre irányítsuk a figyelmet. Hegedüs Gézáról köztudott, hogy irodalmi munkássága igen széles skálájú. Azon szerzőink közé tartozik, akik elsősorban nem a szűk szakmának, hanem alapvetően közművelődési céllal a fiataloknak, vagy általában az olvasók széles tömegeinek írnak. A sokoldalú tájékoztatás igénye azonban mindig új és új területek feltérképezésére hajtja, amely esetleg a következő téma azonnali felbukkanása miatt nemcsak alapos, hanem gyors munkára is serkenti. Nagyfokú nyitottsága, amely a továbbadásán keresztül megszűnik pusztán szubjektív tulajdonság lenni (s mint ilyen, magánügy), alkotó kíváncsisággá válik. Monográfiák hosszú sora mellett (melyek önmagukban is tág érdeklődésre utalnak: Budai Nagy Antaltól Mátyáson és Vergiliuson keresztül Shaw-ig), átfogó igényű munkák kezdeti lépéseis is túl van már (köztük egy társadalomtörténetről, illetve a magyar romantikáról írottan is). Nyilvánvaló, hogy ezek az alkotások egy valóban meglévő igény kielégítésére, illetve egy valóban hiányjelekből álló területre irányítják a figyelmet. Kérdés azonban, hogy az „űrök betöltésére” egyetlen embernek kell-e, lehet-e

vállalkozni. *A magyar irodalom arcképcsarnokát* tekintve a válasz több szempontból is egyértelmű *nem*: először: a hiánypótlás ebben az esetben tulajdonképpen virtuális – hiszen közkeletű irodalomtörténet nem adatott az olvasók kezébe. Másodszor: a könyv elvégez egy olyan típusú szelekciót (a válogatással és az értékeléssel egyaránt), amely korrekcióra szorul. Harmadszor: ez a bizonyos korrekció még sürgősebbé is vált, hiszen ezt a könyvet is sokan olvassák majd, és sokan ugyanazok, akik például a *Száz híres regényt* (amely hasonlóan körültekintő előszóval jelent ugyan meg, hatása mégis legalábbis ellenmondásos). Irodalomtörténezeink előtt a feladat tehát sokszorosan is adott. A munkára serkentésnek, valamint a helyes irány kijelölésének ez a módja valószínűleg nem a legszerencsésebb. (Móra, 1976.)

CSÁKI JUDIT

IMPRESSZIONIZMUS VAGY SZECESSZIÓ?

TANULMÁNYOK A MAGYAR IMPRESSZIONISTA STÍLUSRÓL

A stílselemzés, stílusvizsgálat egyik legelhanyagoltabb területe a művészettel, irodalommal foglalkozó kutatásoknak. A művészettörténetesek tettek e téren a legtöbbet, de korántsem eleget; kérdések egész sora vár még tisztázásra. Az irodalomtudomány pedig a stíluskutató-sokban még a kezdő lépéseknél tart. Az irodalomtörténetesek – mind a hagyományos, mind a formalista-strukturalista módszerek követői – legjobb esetben egy-egy mű, esetleg író egyedi stílusát vizsgálják anélkül, hogy a kor uralkodó stílusjegyeit is szem előtt tartanák. Sokan, a szellemtörténet kísértetétől félve, óvakodnak még az átfogó stílus kategóriák használatától is. Nem jobb a helyzet e téren a nyelvtudományban sem. A stilisztikával foglalkozó nyelvészek többsége megelégszik a nyelvi eszközök hagyományos vizsgálatával, a jelenségek, alakzatok számbavételével, osztályozásával, kísérlet is alig történik a szépirodalmi stílus tágabb horizontú, szintetizáló megközelítésére. Ezért figyelemre méltók, sok tekintetben úttörő jellegűek a kolozsvári egyetemen folyó stílusvizsgálatok, melyek eredményeiről a jelen – Szabó Zoltán szerkesztette – kötet tanulmányai is tanúskodnak.

Korunk mindjobban specializálódó, a gépi eszközöket egyre szélesebb körben igénybe vevő tudománya nem kedvez az egy tudós körül kialakuló iskoláknak, műhelyeknek. Az Erdélyben kibontakozó stílus-kutatások mégis valami ilyenféléről vallanak. Szabó Zoltán nemcsak szerkesztője, tanulmányírója a Kriterion által közreadott kötetnek,

hanem elindítója, irányítója, szervezője is azoknak a fiatal nyelvészeknek, akik a századforduló, századelő magyar szépirodalmi stílusát vizsgálják. Rendszeres, tervszerű kutatómunka folyik itt e téren, melyből a közölt tanulmányok csak ízelítőt adnak. Ezeket, és egyéb fontos információkat – pl. a szerkesztés, a válogatás szempontjait –, természetesen a gyűjtemény előszava lett volna hívatva elmondani, sajnálatos, hogy ez elmaradt a kötet éléről.

A cím a magyar impresszionista stílus vizsgálatát ígéri, de a könyv – úgy véljük – több is kevesebb is ennél. A szerzők ugyanis túlságosan kitérítik az impresszionizmus fogalmát, Justh Zsigmondtól Áprily Lajosig mindenki belefér, legfeljebb azzal a megszorítással, hogy „pre-impresszionista”. De mi szükség van ez esetben erre a terminológiára, amikor semmi meghatározó, megkülönböztető jellege nincsen, nem egyéb, mint a szerencsétlen csengésű „modernizmus” szinonímája. Félreértések elkerülése végett szeretném hangsúlyozni, nem magát a terminust kifogásolom, hanem annak parttalan kitérítését, történetietlen értelmezését. A tanulmányok többségéből ugyanis az is kitűnik, hogy szerzője az impresszionizmust a szecesszió után következő, jellegzetesen huszadik századi jelenségnek tartja, holott a valóság az, hogy megelőzi a szecessziót, ill. egyes íróknál vele párhuzamosan tovább él.

Szerencsére a tanulmányok írói a konkrét elemzések során nem korlátozták tevékenységüket a specifikusan impresszionista jegyek vizsgálatára, sokkal inkább a kiválasztott jelenségek komplex megközelítésére törekedtek. Következtetések jórésze így akkor is helytálló, ha a ráaggatott impresszionista jelzőt kiiktatjuk mellőle. Hiszen a korra jellemző, alapos felkészültséggel, kitartó munkával feltárt jellegzetességek (hangszimbolika, szóhasználat, szövegszerkezet stb.) nemcsak és nem elsődlegesen impresszionista sajátosságok, legalább annyira eszközei a szimbolizmusnak, és teljes gazdaságukban megtalálhatók a szecesszió művészetében is. A századfordulót, a századelőt tehát éppoly joggal nevezhetnők szimbolistának, mint impresszionistának, sőt egyes jegyeit kiemelve, akár naturalistának, miként történtek is már erre kísérletek. Éppen azért vélem e periódust legjobban a szecesszió megjelöléssel jellemezhetőnek, mert a tizenkilencedik század „izmusáival” szemben ez hozott új látásmódot, életérzést, ízlésformát akkor is, ha bőségesen él azok formanyelvével, kifejező eszközeivel.

A terminológiák tisztázatlansága természetesen nem írható egyértelműen a szerzők rovására, sokkal inkább egész stílus kutatásunk gyengéjéről tanúskodik. Nem von le ez semmit e rendkívül hasznos gyűjtemény úttörő jellegéből, melyből szükségszerűen következik az esetleges tévedések kockázata is. A pánimpresszionizmus veszélyét maguk a szerzők is érzik. Legbeszédesebb bizonyítéka ennek Szabó Zoltán

Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában című értékes, gondolatébresztő, saját korábbi koncepcióját is bizonyos fokig korrigáló tanulmánya. Ennek központi mondanivalója már nem az impresszionizmus, hanem a szecesszió problémaköréhez kapcsolódik. Szabó a szecessziót az impresszionizmussal és a szimbolizmussal párhuzamos jelenségként fogja fel s „egyenrangú viszonyt” lát közöttük. Ebből a szemszögből vizsgálja a szecesszió és az impresszionizmus közös jegyeit, és remekül megválasztott nyelvi példákkal teszi érzékletessé a szecesszió sajátosan sokszínű, mégis egységes tendenciát mutató formanyelvét, formavilágát. Arról ugyan érvei nem győznek meg, hogy az impresszionizmus a századvég, századelő művészetében valóban „egyenrangú” a szecesszióval, nemcsak „alárendelt”, „színező eleme” annak, de nem is nagyon érvel emellett, elfogadja tényként, vizsgálódása alapjául. Nem is ez a fontos. Sokkal inkább az, hogy önálló kutatásokra, konkrét műelemzésekre támaszkodó tanulmánya elindítója, kezdeményezője, kiindulópontja lehet – kell, hogy legyen! – az irodalmi szecesszió ma még alig vizsgált, feltárára váró stílusának, rendkívül gazdag, sokszínű nyelvének, formavilágának tanulmányozásához. Szabó Zoltán elvitathatatlan érdeme, hogy ő tette meg az első, iránymutató lépéseket ezen az úton.

A kötet többi munkatársa (P. Dombi Erzsébet, Murvai Olga, Brauch Magda, Túros Endre) abból az alapelvből indul ki, hogy az impresszionizmus a század első két évtizedének uralkodó irányzata. Ezért – egyébként sokkal szélesebb alapokra építő, új eredményeket felmutató – kutatásaikat megkísérlik összhangba hozni az impresszionista látásmóddal.

P. Dombi Erzsébet a színérzékelés, a színélmény alakulását elemzi értően a Nyugat előtti nemzedék prózáiróinál (*Színhátások a századforduló prózájában*). Vizsgálja a színek gyakoriságát, szimbolikájuk, jelentéskörük változását, korrelációikat, a színjelölések grammatikai formáit, végül a színhátás és stílushátás összefüggéseit. Felfigyel rá, hogy „az irodalmi művekben szereplő tájleírások rokonjellegűek a korabeli szecessziós festészet tájbábrázolásával”, hogy „az irodalmi eszközökkel festett tájképet is a vonalak és színfoltok sajátos rendje uralja”. Jól megválasztott példákkal bizonyítja, hogy a szecesszió művésze (és írója is) a színeket gyakran nem a megszokott értelemben használja (az ég nem feltétlen kék, esetleg piros, a falevelek kékes árnyalatúak, a felhő pedig zöld stb.), felhívja a figyelmet a színkezelésben a dekorativitásra, a színekhez társuló erős hangulatiságra, a sajátos színszimbolikára, a színesztéziák gyakoriságára, expresszív jellegére, a színjelölések és a nyelv képi struktúráinak (hasonlat, metafora, megszemélyesítés) egységére stb. Önkéntelenül vetődik fel a kérdés: miért kellett ezeket az alapos,

sokoldalú kutatómunkára épülő, találó elemzéseket a preimpresszionizmus kétes zsákjába belevarrni? P. Dombi Erzsébet ugyanis többször utal rá, hogy egyes jelenségek már „előre mutatnak” az impresszionizmus felé.

Murvai Olga a *szabad függő beszéd* stilisztikai, jelentéstani szerepét, szövegszerkezet formáló funkcióját vizsgálja kitűnő érzékkel, a nyelvtudomány új vívmányait is hasznosító módszerrel Kaffka Margit novelláiban, s összefüggésbe hozza ezt a közlésformát az impresszionista stílussal, szerkesztésmóddal, szemlélettel (*Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban*). Rendkívül alapos, új eredményeket hozó tanulmányában abból a preconcepcióból indul ki, hogy Kaffkát „a legmélyebb hatás az impresszionizmus felől érte” ez „fogja át egész életművét”. Ezt szem előtt tartva vizsgálja a novellák szövegét, emeli ki az írónőnél a leírások és reflexiók megnövekedett szerepét a cselekmény, a helyszín, az idő rovására, melynek szükségszerű következménye a széttöredezetttség, a vonalvezetés hiánya, a bizonytalan időszerkezet. A fellazult kompozíciónak pedig – úgy látja – az írói közlésmódban leginkább a *szabad függő beszéd* felel meg. Ezután a *szabad függő beszéd* szövegszerkezeti kapcsolatait vizsgálva rámutat, hogy Kaffkánál ez is a laza szerkesztésmódot, a mozaikszerűséget szolgálja, mivel egy-egy ilyen szegmentum az esetek többségében nem *simán*, hanem *meredeken* kapcsolódik a megelőző szövegrészhez. Logikusan végiggondolt, jó érzékről, hozzáértésről tanúskodó megfigyelések ezek, és külsőleg valóban az impresszionista technikára utalnak. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az írónőnél „a hangulatfestés fölébe nő a tényyszerűségnek” hogy „nem életmetszetet, hanem tudatmetszetet készít”. Mégsem tekinthetjük Kaffkát impresszionistának. Nála nem az érzékszerveinkkel felfogott világ, a látvány pillanatnyi megragadásáról, egyetlen hangulatban való feloldásáról van szó, hanem rendkívül erős belső feszültségről, a felgyülemlett, sokáig visszafojtott élményanyag ösztönös, olykor nyers, töredezett felszínre töréséről, mely lírai motívumokkal, szubjektív megnyilatkozásokkal szövi át prózáját, és leginkább női alakjainak tudatában, hangulatában, érzéshullámzásaiban ölt testet. Innen nála a gyakori reflexió, és ez jut kifejezésre a gyakran alkalmazott *szabad függő beszéd*ben is, mely elmossa a határt az író és a szereplők között.

Brauch Magda a nominális mondat típus tanulmányozására vállalkozott Kosztolányi művészetében (*A nominális szerkesztésmód Kosztolányi Dezső műveiben*). Felvázolja a szerkezet különböző típusait, vizsgálja stilisztikai funkcióját, majd arra a következtetésre jut, hogy ez a mondat szerkezet Kosztolányi úgynevezett „impresszionista korszakában” (1910–1919-ig) az író „lírájának és prózájának egyik

legfontosabb stilisztikai kifejező eszköze". Megfigyelései feltétlenül figyelemre méltóak, bár a nominális mondat – amint ezt a szerző maga is megállapítja – nyilvánvalóan nemcsak az impresszionizmus, hanem a legtöbb modern irodalmi irányzat jellemzője.

Nem kapcsolódik szervesen a kötethez Túrós Endre írása (*A hanghalmozás Áprily Lajos verseiben*), nála érzik leginkább, hogy az impresszionizmusra hivatkozás csak kötelező penzum. Attól teljesen függetlenül végzi értékes hangakusztikai vizsgálatait Áprily verseiben, csak a végén érzi szükségét elmondani, hogy: „Költészetének mégis sok olyan vonása van, amely impresszionizmusra vall, vagy legalább ahhoz hasonlít.” Persze, hogy van. De melyik költőnek nincs?

Alkotóműhelybe pillanthatunk be e kötet tanulmányozása során. Írói más-más oldalról megközelítve valamennyien a századforduló, századelő sokszínű, gazdag, ellentmondásoktól terhes, szinte már kaotikusnak tűnő stíluskérdéseit tanulmányozzák – és nem is eredménytelenül. Amikor vitázunk velük, a munkájuk iránti legnagyobb elismeréssel tesszük, abban a reményben, hogy sikerül ráirányítanunk a szakemberek figyelmét e terület tisztázatlan, megoldásra váró kérdéseire. (Kriterion, 1976.)

KISPÉTER ANDRÁS

Szeli István: NEMZETI IRODALOM – NEMZETISÉGI IRODALOM

A jugoszláviai magyar tudományos élet reprezentánsa, Szeli István tanulságos, irodalomtörténeti, irodalomszemléleti s kapcsolattörténeti szempontból egyaránt haszonnal forgatható köteté komponálta néhány év alatt írott s előzőleg különböző fórumokon már közzétett írásait. Olyan tanulmányokat, amelyek megírása *megvallottan* azért történt, hogy általuk a szerző „egy mikroközösség kulturális életében érvényre jutó erők mozgásirányait, tendenciáit és fordulatait kövesse”. A „mikroközösség” a jugoszláviai magyarság közössége, amely a sajátos, előbb kisebbségi sorsban, majd 1945-öt követően nemzetiségi népcsoportként megteremtette a maga szellemi szféráját: kultúráját és tudományosságát. A könyvet tehát, Szeli István könyvét elsődlegesen ennek a valóságnak talajáról célszerű mérlegelni, eredményeit s tanulságait megítélni.

A vajdasági magyar szellemi élet mozgását sajátos eszközökkel s formában regisztrálja a szerző. Első írásának „műfaja” (*Egy évtized*

tanulságai) ünnepi megemlékezés, s az újvidéki egyetem első évtizedének mérlegét vonja meg benne elemző igénnyel. Egy másik írás – a filológia eszközeit kamatoztató tanulmány – (*Nyelvművelésünk múltjától*) a vajdasági magyar nyelvűvelés múltjával foglalkozik, majd egy újabb közlemény – tudományos programcikk – (*Új folyóirat indul*) az újvidéki Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek programját vázolja fel. Van a kötetben elvi célzatú, a nemzeti és nemzetiségi irodalom kérdését körvonalazó s az ezzel kapcsolatos problémákat fejtegető tanulmány is (*Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom*) és több, a vajdasági kulturális és irodalmi élet sajátos, Szeli által is *regionálisnak* minősített kérdést tárgyaló dolgozat. Ez utóbbi tanulmányanyag a kötet egészének egyik alappillére. Az effajta regionalitás ui. egy népcsoport, adott esetben a vajdasági magyarság szellemi örökségéhez kötődik, amelyben a legapróbb momentumok is fontossá lesznek. Mert tudni kell: a regionalitás ebben a közegben – jelentőségét tekintve – hatványozódik, amit Szeli meg is fogalmaz egyik írásában – épp a „regionális irodalom” vizsgálatának lehetőségeit mérlegelve (*Szempont és adalék a „regionális irodalom” vizsgálatának kérdéséhez*). Okfejtése meggyőző: „Egy készülő, önmaga megteremtésére vállalkozó kultúra nem mondhat le egyetlen összetevőjéről sem. A látszat ellenére ugyanis mindez bizonyos formában mégiscsak beépült hagyományvilágunkba. . . Anélkül, hogy e helyi (vagy éppen: helységi) színnek a kellenél nagyobb jelentőségét tulajdonítanánk, ezeket is regisztrálni szeretnénk, mert hozzásegíthet bennünket a táj önmagát megörökítő törekvéseihez.” (169–170.)

Ezt az alapállást a hagyomány is determinálta, amelyet Szenteleky Kornél teremtett meg s tett hosszabb időre érvényessé, amikor megfogalmazta – azóta sokat emlegetett – tételét a vajdasági magyar irodalom hagyománytalanságáról. Eszerint a vajdasági magyar irodalom 1918 után a semmiből indulás érzetével küzdött, mert művelői úgy tartották: a „művészietlen lapályon nincs. . . semmi emlék. . ., ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hirhedt lovagvárak. . ., ezen a józan, disznóól szagú földön sohasem éltek nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, sárگا szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók vagy finom ujjú humanisták.” Igaz: a jugoszláviai magyar irodalom két világháború közötti fejlődéstörténetét megrajzolva Bori Imre már revízió alá vette ezt a felfogást, amikor úgy fogalmazott, hogy nem a hagyomány hiányzott a Vajdaságban, hanem annak birtokbavétele s a tudomány feladata épp e szórványszerűnek tűnő, valójában azonban nagyon is jelentős tradíció elemeinek felgyűjtése és szintézisbe foglalása lesz. Nos, Szeli István könyve ehhez a munkához járul hozzá számottevő eredményekkel. Mert akár a vajdasági nyelvűvelés múltjáról ír (*Nyelvművelésünk*

múltjából), akár a színműírással is próbálkozó nyelvész Szarvas Gáborról rajzol portrét (*A színműíró Szarvas Gábor*), mindig a vajdasági magyar szellemi örökség tudatosítása a célja. S az akkor is, amikor *A Napló Petőfi-képe* címmel értekezik, aztán a szobrász Tóth József arcképét rajzolja meg, majd a festő, tanár és pártmunkás, a felszabadulás utáni vajdasági magyar szellemi élet tragikusan korán elhunyt tagja, B. Szabó György portréjához készít egy majdani nagyobb igényű B. Szabó-kép megrajzolásához is nélkülözhetetlen vázlatot. (*Vonások B. Szabó György portréjához.*)

Szeli természetesen nem kizárólag a régebbi irodalmi múltat gazdagító szórványelemek felkutatását tartja fontosnak, fáradságtalanul munkálkodik ama jelenségek számbavételén is, amelyek az elmúlt évtizedek irodalomtörténeti folyamatába illesztendők. Ezt példázza Thurzó Lajost ébresztő tanulmánya (*Thurzó Lajos avagy az optimizmus tragédiája*), amelyben a fiatal korában elhunyt vajdasági proletárköltő torzóban maradt életművét teszi mérlegre s ezt a *Vonások B. Szabó György portréjához* c. tanulmányvázlat is. Thurzó annak a félévtizednyi időnek (1945–1950) volt egyik legszámottevőbb vajdasági magyar lírikusa, amelynek irodalmát a szocialista realizmus tendenciáinak kibontakozása jellemzett Jugoszláviában is, s amelyben az új, a szocializmust vállaló jugoszláviai magyar irodalom alapját lerakták. Szeli jól tudja: nem könnyű egy ilyen félbeszakadt, olykor a sematizmus ballasztjaitól sem mentes költészetnek a mérlegre tétele, majd az értékítélet kimondása. Mégis vállalja, mert irodalomtörténésként tudja: igazságot kell szolgáltatni ennek a lírának – s vele ennek az irodalmi örökségnek is.

A tanulmánykötet szerzője a vajdasági magyarság „mikroközösségének” kulturális örökségét méltatva természetesen nem feledkezik meg azokról a jelenségekről, törekvésekről sem, amelyek a táj sajátos létformájából, a különféle nemzetiségek egymásmellettiségének tényéből sarjadtak. Itt is van feltárandó és tisztázandó örökség s Szeli könyvének másik fő értéke éppen az, hogy anyaga jelentős rétegét ebből a kérdéskörből merítette. Elsősorban a tényfeltáró írásokra célzunk, nevezetesen a Mita Popović magyar nyelvű költészetét bemutató (*Mita Popović magyar nyelvű költészetéről*), illetve a Borislav Jankulov és a magyar művelődéstörténet viszonyát taglaló (*Borislav Jankulov és a magyar művelődéstörténet*) tanulmányokra.

A magyar és a kelet-európai komparatiztikának egyszer monografikus igénnyel kell majd foglalkoznia azoknak a szlovák, román, szerb stb. kelet-európai íróknak–költőknek életművével, akik pályájuk kezdetén, vagy a pálya valamely más szakaszában magyar nyelvű műveket írtak s életművüket egy jelentős magyarságélmény színezi. A szlovák Pavel Országh-Hviezdoslav, a román Liviu Rebreanu, a szerb Veljko

Petrović magyar nyelvű „zsengekkel” indult a pályán s ez a magyar irodalmi indíttatás – e nemzedék több tagjánál – a későbbi oeuvre-nek is meghatározója lett. Veljko Petrović (ő is vajdasági szerb költő, Zomborban született) pl. a magyar századforduló „népnemzeti” iskolájának modorát utánzó magyar nyelvű zsengei után szerb lírikusként már az Ady-líra élményével indult, novelláiba pedig a Mikszáthtól Bíró Lajosig ívelő magyar elbeszélés hangulatait s technikai eredményeit ötvözte, s csak természetes: jelen van műveiben a dualizmus kori Magyarország társadalmi valóságából fakadó, a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos élményanyag is. A példa természetesen nem egyedi, a Szeli rajzolta Mita Popović-portré – ha más előjellel is – egyike a további adatsornak. Popović ugyan nem a polgári progresszió képviselője volt, s nem is oly jelentős életművet hagyott hátra, mint pl. Veljko Petrović, ám – másodvonalbelisége ellenére is – műveiben vannak olyan rétegek, amelyek a Vajdaságbeli szerb–magyar viszony múlt századi alakulásának teljesebb képéhez tartoznak. A kezdetben magyarul verselő költő a kiegyezés körüli évek után feladta magyarpártiságát, a szerb nacionalizmus oldalára állt, ám műveiben mindvégig kitörölhetetlenül érvényesültek a magyar irodalom reminiscenciái. A váltást követő időszakban is (amikor a szerb irodalom művelője lett) fogva tartotta „a magyar népnemzeti poézis. . . képalkotó fantáziája, költői látása annyira átitatódott magyar elemekkel, hogy Mita Popović. . . továbbra is magyar verseket ír – most már szerb nyelven.” (107.).

A Mita Popovićénál sokkal vonzóbb, ellentmondásossága ellenére is sok értékes vonást hordozó Borislav Jankulov életműve. Szeli róla írta a kötet egyik legérdekesebb tanulmányát. Jankulov tudós volt, a múlt századi értelemben vett utolsó polihisztorok egyike, akit a „Vajdaság őstörténete éppúgy érdekelt. . . mint településtörténeti viszonyai. . .”, de az etnográfia, a nyelvészet, a pedagógia s a művelődéstörténet is. Tipikus képviselője volt a megbékélést szorgalmazó vajdasági értelmiségnek, akit szülei azért küldtek Pancsovára, hogy magyarul s németül hibátlanul megtanuljon – azt akarván, hogy gyermekük „a poliglott Bánátban szolidáris. . . legyen. . . a különféle nemzetekkel és konfeszziókkal.” Jankulov – Szeli meggyőző okfejtése igazolja – hű maradt e szolidaritáseszmenyhez: művelődéstörténeti, nyelvészeti vagy éppen településtörténeti tanulmányainak egyaránt a szerbek és a magyarok „. . . közösségének bizonyítása a célja, s az ebből adódó. . . történelmi tanulságok tudatosítása.” Épp ezért messzemenően egyetérthetünk az- zal, amit Szeli az életmű és az alkotó személyiségének elemzésével végeredmény gyanánt, tanulságképpen megfogalmazott: „Ha van. . . tanulsága és üzenete ennek a munkásságnak a mi korunk számára, csak az lehet, hogy történelmi, irodalmi s általában a szellemi élet vizsgálatában

ezen a tájon nem az alá- és fölérendeltség viszonyai, az állam vagy a »fajta« primátusa, hanem a demográfiai, etnikai, kulturális mellérendeltség, az egymásrautaltság, a komplementáris nyelvi, irodalmi, művészi viszonyok tanulmányozása a lényeges és legfontosabb feladat.” (Fórum, 1974.)

LÖKÖS ISTVÁN

Pomogáts Béla: REGÉNYTÜKÖR

Pomogáts Béla könyve – mint a bevezetésből megtudjuk – „három évtized magyar regényirodalmába szeretne betekintést nyújtani. Címének – *Regénytükör* – kettős értelme van. Egyfelől az új magyar regénynek kívánunk tükröt tartani. . . . Másfelől annak tudatában szerkesztettük meg ezt a könyvet, hogy az új magyar regény maga is tükör. Ebből a tükörből nemcsak a felszabadulás óta eltelt három évtized, hanem a megelőző korszakok hazai krónikája is megismerhető.”

Bármiféle tükörrel szemben csupán egyetlen alapvető követelmény támasztható: tiszta, nem torzított, objektív képpel szolgáljon a tükröztetendőről, legyen az tárgy, saját arcunk vagy éppenséggel a mai magyar regény. Ez utóbbi esetben a regénytükör természetsszerűleg pusztán magukat a *regényeket* fogja láttatni. Az, hogy bennük a magyar valóság tükröződik, csak posztulátum, ha akarom, elhiszem, ha akarom, nem. S *ezt* Pomogáts nem is bizonyítja. Igaz, könyve nem irodalomtörténeti-kritikai, hanem ismertető jellegű (s talán emiatt: benne mindössze két bíráló megjegyzés található, Illés Béla *Honfoglalásáról* [126–127.] és Moldova *Sötét angyaláról* [237.]), mégsem ártott volna – fiatal, alkalmasint kezdő olvasókhöz szóló munkáról lévén szó – némi tájékoztatás a művészet és a valóság sajátos kapcsolatáról, az írói visszatükröződés jellegéről, hiszen – olvasás-szociológiai felmérésekből tudjuk – manapság sem ritka a valóságot éppen nem objektíven láttató (magyarán: giccs vagy félgiccs) művek „ebben-az-élet-van-megírva” megítélése, a fiatalok körében sem. Azt hiszem, az efféle eligazítás csak használt volna a könyv pedagógiai céljának.

Ez a hiány persze megnöveli a válogatás felelősségét is. Pomogáts csak irodalomtörténetileg szavatolt értékű műveket vehetett be *Regénytükörébe*, nehogy hamis kép táruljon elénk a valóságról. A szociológiai teljesség érdekében viszont néha mégiscsak esztétikai engedményekre kényszerült. S így a fent említett hiányosság még nagyobbnak, még jelentősebbnek mutatkozik. Pomogáts válogatásának alapja ugyanis az etika, pontosabban a morális problémák jelen- és mibenléte a magyar

regényekben. Ennek az egy szempontnak túlhajtása azonban az irodalomtörténeti és az esztétikai megközelítés szinte teljes háttérbe szorítását okozza. A *Regénytükörből* megismerhetjük a parasztság erkölcsét (*Isten malmái, Húsz óra*), a munkásokét (*Pályamunkások*), a kispolgárokét (*Rozsdátemető*), az értelmiségét (*Próféta voltál, szívem, A gyáva*), a vidékiekét (*Égető Eszter, Freskó*) és a fővárosiakét (*Pincenapló*), a forradalmárokat és a megalkuvókat, az időseket és a fiatalokat. . . egyszerűen a társadalom különböző rétegeinek morálját. De vajon annyi csupán az irodalom feladata, hogy egyetemes erkölcsrajzot adjon? A regényekben csak a jó és a rossz problémája foglalkoztatja az írókat és az olvasókat? Egyértelmű nem a válasz.

Szinte odakívánczik Pomogáts könyvének alcíméül: A regény, mint morális intézmény. Minden ironia nélkül. Mert amiből hiányosságai, ugyanabból fakadnak a *Regénytükör* erényei is. A szerzőnek ugyanis nem, vagy csak alig kellett erőszakot tennie a magyar regényirodalmon, hogy a morál kérdése köré csoportosíthassa a műveket. Természetes, hogy az új társadalmi rend létrejöttével az írók egyre többet foglalkoznak az új erkölccsel, annak keletkezésével, jellegével, lehetőségeivel. Az is magától értetődő, hogy ez az érdeklődés találgat – kell, hogy találkozzon – az olvasók fokozott etikai érzékenységével. Pomogáts tehát jó és időszerű ügyet képvisel: a mai magyar regényirodalom ezirányú tapogatózását, kísérleteit, esetleges választait közvetíti a fiatalokhoz.

De a *Regénytükörből* reánk tekintő kép mégis torz kissé, két okból is. Az egyik: túlságosan egyértelmű, hogy ne mondjam, sablonos. A regényismertetések végén az összefoglalások mindig szentenciózusan közlik az erkölcsi mondanivalót: pl. „az Irgalom . . . azt a hitet sugározza, hogy . . . van lehetőség arra, hogy az ember gyakorolja a közösségi erkölcs erényét” (34.). „Avraham Bogatir magatartása testesíti meg az érdekelletétek megoldásának szocialista perspektíváját.” (151.) „Kertész Ákos mondanivalója. . .: mindenkinek felelősséget kell vállalnia önmagáért, nem szabad elárulnia önmagát, a maga igazabb emberségét és képességeit.” (261.). Ezeknek az ítéleteknek igazságtartalma most lényegtelen; az a fontos, hogy a belőlük kialakuló kép szerint a mai magyar regényekben mindig a szocialista erkölcs megtestesítőit ismerjük meg, vagy legrosszabb esetben negációjának csődjét, pl. Mészöly vagy Sarkadi művében. A másik ok: a kép meglehetősen elvont, szinte kimerevítettnek hat, s ez nem utolsósorban az esztétikai mérce már említett mellőzéséből fakad.

Jellemző Pomogáts módszere: előbb a tárgyalt író egyéb műveit s életrajzát ismerteti, majd vázlatosan a szóban forgó regényt, ezután összefoglalja az erkölcsi tanulságot, s végül sort kerít a formai jegyekre.

A „forma” tehát mintegy járulékos elemként szerepel a „mondandó” mellett. A regények (és ebből következően: nem is mindig regények, hiszen a forma másodlagos, pl. *Pincenapló*, *Bölcső és bagoly*) esztétikai milyensége elsikkad a tárgyalás során. Így aztán Moldova vagánytörténete vagy Vidor Miklós derék, de közepes regénye éppoly reprezentatív, mert éppoly tanulságos alkotássá válnak Pomogáts tükrében, mint az *Égető Eszter* vagy a *Makra*.

Forma és tartalom ilyen iskolás szétválasztása, úgy hiszem, Pomogáts szándéka, az értő olvasóvá nevelés ellen dolgozik. A helyenként felbukkanó világirodalmi párhuzamok, pl. hogy Tamási Áron másféle regényt írt, mint Proust (43.), vagy hogy „Thomas Mann patricius-házaiban, előkelő szanatóriumaiban nem teremhetek volna a helytállás tragikus bajnokai”, mint amilyen Ljubomir Bezdomen (236.), inkább dezorientálnak, mintsem az esztétikum felfedezésének útján indítanak el. A szerző néha maga sem tudja, milyen olvasónak írja könyvét: hosszasan magyarázza a székelyek kilétét (38–39.), viszont egy szóval sem tájékoztat a megemlített Galilei-körről (67.), a rezonőr fogalmáról (307.) stb.

A *Regénytükör* elsősorban gondolkodásra, s nem olvasásra tanító könyv. Aki forgatja, fontos, de nagyobbára irodalmon kívüli szempontokkal közeledik a mai magyar regényekhez. S ha nem az irodalmi mű belső, elevenen összeforrott tartalmi-formai egységének megértése felé vezetjük az olvasót, az alkotásokból tükröződő – jelen esetben: morális – kép is veszít igazságából, merevvé, elvonttá és *képletszerűvé* válik.

MISZOGLÁD GÁBOR

Korek Valéria: HANGULAT ÉS VALÓSÁG AMBRUS ZOLTÁN RÓL

Nehéz megmagyarázni, mi vonzhat egy több mint fél életét a magyar nyelvterületől távol élt író a magyar századfordulóhoz, és abban is egy inkább jellegzetesen múlt század végi alkotóhoz, Ambrus Zoltánhoz. Igaz ugyan, hogy a hazai századforduló pátosza magával sodort szép számmal nemcsak magyar származású, de külföldi kutatókat is. Ám Ambrus Zoltán éppen az az író, akiből ez a pátosz leginkább hiányzik, akiben az újat akarás igénye legkevésbé élt, akit írói és kritikus eszményei inkább a francia 18. század racionalizmusához, semmint a magyar századelő forrongásaihoz kötöttek.

Talán mégis megmagyaráz valamit Korek Valéria Ambrus iránti vonzalmából az az önkorlátozás, mellyel témáját a novellairó Ambrusra szűkítette le. Regényeit kevesebbre becsüli, ezért alig-alig érinti őket, csak az *Őszi napsugár* című kisregénnyel tesz kivételt, kritikáiról pedig bölcsen hallgat, mivel az Ibsent, Shaw-t és Pirandellót elítélő, s velük szemben Géraldyt méltató színházi kritikusról úgyszólván kevés jót mondhatna. A novellairó Ambrus viszont, aki az utókor megbecsülésére leginkább méltó, az ironikus és lélekboncoló mester láthatóan közel áll ízléséhez.

Korek Valéria főlényesen ismeri Ambrus novellisztikáját, fáradhatatlan a motívumhasonlóságok, a konkordanciák felfedezésében, melyek mind közelebb viszik az író művészi módszerének, írói jellegzetességeinek rendszerezéséhez. Nem vertikálisan, a fejlődés rendjében tekinti át az írói művet, hanem horizontálisan, egy-egy problémagóc köré csoportosítva. Csak a századforduló utáni elbeszéléseket méltatja külön, mint amelyekben Ambrus iróniájához a szelíd humor és a lélektani mélység is társult.

Realizmus fogalma kissé szűkös, de mert viszonylagos pontossággal definiálja, el kell fogadnunk Ambrusnak a költői realizmus kategóriájába sorolását. Bár éppen a monográfia szerzője kitűnő elemzései bizonyítják legfényesebben, hogy ezek az elbeszélések a realizmus tágabb értelmezésére, a valóság lényegi jegyeinek írói megformálására is rászolgáltak, hogy Ambrus valóban fontos dolgokat mondott el kora társadalmának életéről, még akkor is, ha alakjai többnyire elég szűk körben, a nagyváros polgári és dzsentri miliójában mozognak is. Elvégre Mikszáth is elsősorban a dzsentri meglátója volt.

Okosan csoportosítja Ambrus novelláit annak illusztrálására, hogyan fonódik össze bennük a hangulat a realizmussal, a realizmus az iróniával, és egész fejezet szól Ambrus meséiről, melyekben a felnőtt mesékben is szokatlan fordulatokkal keveredik irónia és szimbólum. Ennek során lényeges megjegyzéseket kapunk Ambrus írói látásmódjáról, mely csaknem teljesen kiiktatja a természetet, ahogy Korek Valéria szellemesen mondja, „Ambrus képzeletének tériszonya volt”, s ezért inkább „intérier írónak” tartja. Találó az is, amit Ambrus szentelen elbeszélő módszeréről ír: „Ambrus elbeszélő módja kívülről látott és láttatott – alkotóereje belülről nézett. Szívbe markoló helyzetek sokszor mértani pontosságú alaprajzon állnak, a kiszámíthatatlan udvariasan meghajol, mielőtt átveszi egy-egy élet irányítását. . . Az írónak szereplőivel való hangos, könnyes azonosulása szentimentális volna, saját alanyiségát erőszakolná rajtuk keresztül az olvasóra. Az effajta exhibícióról, akár a látványosról és a terjengősről Ambrus lemondott.”

Hosszasan, talán kicsit túlságosan is hosszasan foglalkozik Ambrus motívumkölcsonzéseitevel. Az természetesen helyes, hogy a plágium vádját visszautasítja, de kevesebb bizonyító anyag is elég lenne, szerintem, annak megállapítására, hogy a motívumegyezés, különösen olyan effemer ihletésű műfajokban, mint a tárcanovella vagy a karcolat, nem szokatlan jelenség a világirodalomban, és még ha kölcsonzésen alapszik is, akkor sem nevezhető plágiumnak, hiszen csak egy-egy külső mozzanat egybeesésére vonatkozik, a formaadás az író egyéni leleménye.

Kitűnően ismeri a monográfia szerzője a magyar szakirodalmat a legfrissebb írásokig. (Nem kevés utánjárásába, fáradságába kerülhetett ezeknek beszerzése washingtoni otthonában.) És nemcsak ismeri, de vitázik is vele, ha más a véleménye. Diószegi Andrással szemben minden bizonnyal neki van igaza, mikor visszautasítja megállapításait Ambrus eredetiségének hiányáról.

Nem illik olyasmit számon kérni a szerzőtől, aminek hiányára ő maga irányítja a figyelmet. Így nem kérjük számon azt sem, hogy Ambrus művészetét és írói pályáját nem ágyazta bele a korba, és még kevésbé, hogy nem az összehasonlító irodalomtörténet módszereivel vizsgálta meg viszonyát a francia vagy orosz realistákhoz. Azt azonban szívesen vettük volna, ha kísérletet tesz annak a jelenségnek megmagyarázására, hogy miért avult el napjainkban Ambrus írói oeuvre-je művészi értékéhez mérten aránytalanul is.

Külön figyelmet érdemel, hogy Korek Valéria szép magyar esszéstílusban írta meg könyvét; stílusából hiányzik a tudományos tolvajnyelv vagy éppen a tudálékosság zsargonja. Majdnem szépírói szemléletességű nyelve mindvégig élénkké teszi mondanivalóját. Ez persze nem meglepő, ha tudjuk, hogy Korek Valéria az egyik legsikerültebb emigrációs regénynek, a *Budai látogatásnak* a szerzője is. Különösen tiszteletre méltó, hogy oly hosszú külföldi tartózkodás után csaknem hibátlan magyarsággal fogalmaz. Talán csak a szövegben előforduló idegen szavak használatában tér el a mai magyar gyakorlattól. Így például a szankció szó magyarul inkább már csak megtorlás értelemben ismert, az íróhoz használta szentesítés jelentése elavult.

Szeretnénk remélni, hogy Korek Valéria hasznos és értékes kutató munkáját kiterjeszti a századforduló többi magyar elbeszélőjére is, és hamarosan még gazdagabb szintézist várhatunk tőle erről a hazai szakirodalomban is kissé mostohán kezelt korról. (Auróra könyvek. München, 1976.)

VEZÉR ERZSÉBET

Szabolcsi Miklós: ÉRIK A FÉNY

József Attila 1923 és 1927 között – ez a témája Szabolcsi Miklós *Érik a fény* című könyvének, mely a monográfia második kötete. Az első rész – *Fiatal életek indulója* – 14 évvel ezelőtt jelent meg. A közel 800 oldalas tanulmány tehát négy év történetéről, versterméséről szól, de alig érzem bőbeszédűnek vagy feleslegesen elkalandozónak. Az indító fejezetekben még akad átfedés, de a bécsi, párizsi időszakról írott fejezetek felgyorsulnak, a szöveg ritmusa is érzékelteti, amint a világ kitárul, megnő a fiatal költő számára. Az *élményszerűség* – azt hiszem – tudatos törekvése Szabolcsi Miklósnak: azt követi, azt idézi meg, amit József Attila hallhatott, láthatott, tudhatott, amire ráérezhetett a maga korában. Gazdag és elemző bemutatást kapunk a magyar- és világirodalmi törekvésekből, stílusokról, irányokról, műhelyekről, portrékat olyan emberekről, akikkel a költő szorosabb kapcsolatban volt: az *egyén és a korszak* képe együtt rajzolódik ki. Felvillan például Szeged – a város politikai, szellemi élete –, amilyen a húszas évek közepén volt, az „illúziók éveiben”, a bethleni konszolidáció idején, amikor a kormány igyekszik visszaszorítani az ébredők vad gyűléseit, az antiszemita tüntetéseket, minden szélsőséges megnyilatkozást, hogy Nyugat felé szalonképes legyen. „Az alapkérdésekben persze a magyar ellenforradalmi rendszer nem változik: ennek jele a legitimista, Horthyt támadó volt belügyminiszter, Beniczky Ödön letartóztatása s természetesen az is, hogy június 28-án letartóztatják Vági Istvánt és hét társát. Ekkor ajánlja Nobel-díjra Herczeg Ferencet Horváth János – s ennek a folyamatnak jele József Attila Horger-esete is. S nincs változás a még döntőbb alapkérdésekben, a gazdasági szerkezetben, az alacsony munkabérekben, az elmaradottságban sem.” Ellentétes, sokféle mozgás fedezhető fel egy-egy történésben, eseménysorozatban: Szabolcsi Miklós alapvető módszere az, hogy egyszerre érzékelteti a különféle hatásokat, s figyel – figyelmeztet – erre a komplexitásra. A *Szeged* című lap története vagy József Attila *Lázadó Krisztus* című verse miatt indított per folyamata is példa erre. Támogatás, baráti segítségek, tiltások, per, elutasítás vagy éppen megtűrés – egyszerre, zsúfoltan van jelen, s ez a jellemzője a korszaknak, ez az együtt-látatás érvényesül a bécsi egyetem leírásában is, érdemes hosszasan idézni: „... hatalmas épület-tömb, oszlopos folyosóin hajdani professzorok mellszobraival, márványlépcsőivel – nemcsak előadások, szemináriumok színhelye, hanem politikai-társadalmi csatáké is. Ebben a tanévben az egyetem 9324 hallgatójának 30 százaléka külföldi, ennek negyede a filozófiai fakultáson tanul. Egy részük a volt Osztrák–Magyar Monarchia területéről származó, Bécsset változtatlanul a központnak tartó fiatal; mások a Balkánról

jönnek, s nagy számmal vannak köztük a numerus clausus miatt külföldi egyetemre kényszerült magyarországi zsidó diákok – elsősorban az orvoskaron. A diákság különböző csoportjai között ekkor már harcok, feszültségek támadnak: a politikailag passzív vagy a baloldali, főleg szociáldemokrata érzelmű diákokkal szemben szervezkedik a Grossdeutsch, a nagynémet párt, és már fellépnek a horogkeresztesek is. Éppen 1925 májusában provokálnak tömegverekedést az egyetemen. Ezekben a harcokban József Attila ugyan nemigen vett részt, de látható a társadalmi-politikai erők magyarországinál nyíltabb küzdelmét.”

Ilyen példákat szinte bárhol találunk a kötetben. A megelevenített alakok rajzában is. Ezek némelyike esszészerűen emlékezetes, szép. És nemcsak az összetartozás, a barátság idejéről olvashatunk – egész pályák tűnnek fel: Pintér Ferenc, Gáspár Endre vagy Fényes Samu portréja számomra kiemelkedően érzékletes. Ezek a rajzok a későbbi évek felé is mutatnak, mint ahogy a verselemzésekben is követhetjük egy-egy motívum továbbélését, változását. De talán éppen ezeket a „kitekintéseket” érdemes lett volna még többször, még határozottabban alkalmazni, ahogyan a Villon-hatás elemzésekor például előbukkan az *Eszmélet* is. Szabolcsi Miklós itt azt bizonyítja, hogy a formai örökség mellett hogyan veszi át József Attila a „versmagatartást”, s hogy ezért „Villon nyomát” nem csupán a *Tőkehaszonballada* típusú versekben érezzük. Az ehhez hasonló észrevételek, előreugrások szaporítása nem okozott volna rendetlenséget, s az olvasót sem állította volna talányok elé, hiszen a könyvet jobbra úgyis azok olvassák, akik nem egészen tájékozatlanok József Attila életművében. Úgy gondolom, az anyag bősége, no meg a csapongás és lazaság veszélye miatt használta ritkábban ezt a módszert Szabolcsi Miklós, pedig érdeklődésétől igazán nem áll mész. A kötet legjobb részeihez tartoznak a párhuzamos elemzések, a *kortárs-művek felsorakoztatása*. Cocteau, Miloš Crnjanski vagy Lengyel József korabeli verseiben fedezi fel például a *Tiszta szívvel* soraival rokon részeket. De szinte minden kiemelt vers elemzésének háttérében megjelennek a korabeli műhasonlatok, azonosságok. A szellemi áramlások, a gondolkodói, művészi összetartozások, „kalandok” és „megmártózások” mind ott vannak a mű létrejöttében. Az életrajz tényeihez tartozik az is, hogy az adott kicsi időszakaszban mit írtak, hogyan írtak mások, másutt. Számomra figyelemre méltó, mert nem túlságosan gyakori jelenség, hogy nemcsak a nyugat-európai irodalmakból találunk példákat, hanem a környező kultúrákéból is. Az avantgarde mozgalmak gyorsították és szélesítették a szellemi áramlatokat, a különböző kiadványok, antológiák lapjain kelet-európai és nyugati, német és szerb, francia és magyar költők találkozhattak. A nemzetköziségnek ez a fajtája, a világirodalom új értelmezése is az irányzatok baloldaliságát jelzi. A

későbbi években, a Szép Szó szerkesztésének idején is fordít kelet-európai költőket József Attila.

A baloldaliság fogalma egyébként többször előkerül, különösen jelentős lesz a párizsi évről írott fejezetben. Mit adott Franciaország és Párizs 1926–27-ben József Attilának? Mit tanult francia ismerőseitől, mit a francia költészettől? Hogyan közeledett a kommunista mozgalomhoz? A válaszokban olyan rendkívül érzékeny, fiatal *értelmiségi*-nek mutatja be Szabolcsi József Attilát, aki egyenértékűnek tartja a szellemi szabadságot, a gondolkodás tágasságának lehetőségét a mindennapi élet szabadságával. A mozgalomhoz közeledő, közösséget kereső 20–22 éves József Attila is irtózott a dogmáktól, a szűk látókörű, a művésztől idegen „agitprop” költészettől például. A kötet vége felé olvashatjuk: „Politikai tudatosságánál talán esztétikai tudatossága, okossága volt még nagyobb.” A monográfia végül is ennek az „esztétikai okosság”-nak a történetét, úgy is mondhatjuk: *a művészi felismerések, eszmélkedések útját követi*. Miért vonzódott például József Attila a Látóhatár című, Rubin László szerkesztette folyóirathoz, amelyik egy időben szinte egyedüli fóruma is volt? Miért írta róla, hogy „szimpatikus, de zavaros”? Zavaros nézetek, divatos, felületes eszmék valóban akadtak a lapban, de József Attila bizonyára a beköszöntő vezércikk címével – „Dogmák nélkül” – is rokonszenvezett. Dogmák nélkül közeledett a kor új művészi áramlataihoz is – és Szabolcsi Miklós dogmák nélkül látta, elemzi a különféle hatásokat.

Az avantgarde irányzataiból látásmódot, szerkesztést, új verszenét tanul József Attila. „Mindegyik áramlattal megismerkedik, – írja Szabolcsi – kipróbálja, saját hangjához hasonlítja modorát, egyéni szintézist alakít belőle. Felhasználja azokat a tematikus, gondolati, poétikai eszközöket, amelyekkel saját művét építheti. Ezzel nem áll egyedül, minden jelentős alkotó így építkezik, szuverénül felhasználva a korban lehetséges, választható megoldásokat, eszközöket. Ebből az is következik, hogy jelentős életművek jelzésére, besorolására nem alkalmasak az áramlatokat jelző fogalmak. . .”.

Kassák korábban megróttá a költőt, hogy expresszionista versei mellett dalokat, népdal hatású verseket is írt – a bírálatot nem „szívlelte meg” József Attila: a dal egyik kedves műfaja maradt. Párizsi versei is dalok – mint Szabolcsi a *Biztatóról*, s a vele rokon versekről írja: „egyéni indulók: a költő visszatál bennük a metrumhoz, refrénhez, zártabb formához, de ennek a zárt formának teherbírása, belső tere sokkal nagyobb, mint a korábbi ilyen verseké”. Kitapintható Villon, Rimbaud, a szürrealisták, a chansonok hatása – az eklektikusságnak azonban nyoma sincs: mindenekelőtt József Attila-versek születnek. A párizsi tanulóév végére úgy látjuk, hogy semmilyen iskolához, irányhoz

nem tartozik – nem kizárólagosan –, de biztos tájékoztató pontjai, barátai, jó kapcsolatai vannak.

A négy év történetében nemcsak valamennyi ebben az időben írott József Attila-műről olvashatunk – Szabolcsi összegyűjtötte a művekről szóló irodalom egészét is. Különböző szemléletű elemzőkre hivatkozik, nézeteket ütköztet, sűrti az eddigi kutatásokat. A monográfia-részlet valóban teljességre törekszik. De a sokféleség, éppen a teljesség igénye nem fedt-e a szerző mindenkitől különböző, egyéni mondandóját? Az *Érik a fény* – műfaja szerint – bemutat, jellemez, leír, felvonultat, összegez. Nem egyetlen gondolat körül mozog, nem egy tételt, nem is egy felismerést bizonyít. A jellegtelenséget – ami oly sok irodalomtörténeti tanulmányt, monográfiát megöl – mégis elkerüli. Szabolcsi Miklós jól körvonalazhatóan foglal állást, és mindenütt érvényesíti a saját ízlését. Így tud hamis, máig beidegződött hiedelmeket rombolni. Könyvében például a kommunista mozgalom iránt érdeklődő József Attilát sokkal szabadabban gondolkodónak, kételkedőbbnek és intelligensebbnek látjuk, mint a korábbi kritikai irodalomban. Szabolcsi elfogadja és közvetíti a művész, az értelmiségi világlátását – tiszteli szabadságát. Nem „mentegeti” hősét semmilyen ideológiai „tévedéséért”, és azokat a szellemi áramlatokat, műhelyeket is előítéletmentesebben, értően ábrázolja, amelyekkel József Attila kapcsolatba került. A szektás ítéletekre különösen érzékeny. Matheika János 1926-os tanulmányát – amelyik a kommunista emigráció véleményét tükrözi – részletesebben elemzi. „Fel kell figyelnünk két jellegzetes vonásra – írja: a magyarországi helyzet egyszerűsítésére és a forradalmi energiák, főleg a szellemi élet erejének sommás lebecsülésére, amely oly sokáig fogja jellemezni az emigráció véleményét a hazai fejlődésről. József Attila helyének kijelölésében is már ekkor ott kísért a szektás szemlélet, a rendkívüli, a szabálytalan jelenségnek járó gyanú.”

Végül is az *Érik a fény* nemcsak tiszteletet érdemlő, óriási tényanyagot sűrtő munka, hanem *érdekes olvasmány is*. Kár, hogy a szöveget nyelvi nehézségek terhelik, s hogy olyan megdöbbentően sok nyomdahiába akad a könyvben.

A monográfia két kötetének megjelenése között tizennégy esztendő telt el. Vajon mikor kapjuk kézbe a folytatást? (Akadémiai, 1977.)

LEVENDEL JÚLIA

Babits Mihály: ARCKÉPEK ÉS VALLOMÁSOK

A közelmúltban megjelent, Adyról szóló, eddig javarészt publikálatlan Babits-versek, cikkek, megemlékezések, kéziratok gyűjteményét a szakközvélemény ellentétes érzelmekkel fogadta. Az *Arcképek és vallomások*, amely korábban folyóiratokban közölt, kötetben nem szerepelt írásokat fűzött össze a költőtől, nem kavart ilyen vihart. Szabolcsi Miklós, Kardos László, Falus Róbert, Fekete Sándor és Csányi László – a kötet első bírálói – egybehangzóan a könyv hasznosságát hangoztatták, a már megjelent tíz kötetes Athenaeum-kiadás jó kiegészítésének mondták, olyannak, amelyek tovább árnyalja a Babits-életműről kialakított vagy most alakuló képet.

A *Babits Adyról, az Arcképek és vallomások*, valamint a mostanában folyóiratokban közölt, korábban kiadatlan versek számos kérdést vetnek fel. Mindenekelőtt az ilyen közlések jogosultságát. Babits ugyanis, Horatiustól Kosztolányiig sok költőhöz hasonlóan, nemcsak verseit szerkesztette rendkívüli gonddal, de ugyanilyen módon konstruálta egész életművét is. Jól bizonyítják ezt a Juhász Gyulához és Kosztolányi Dezsőhöz írt ifjúkori levelek, amelyekből nemcsak a nagyon érzékeny lélek félelme olvasható ki egy korai közlés esetleges kudarca miatt, hanem a tudatos költő vívódása is, azé a költőé, aki kialakította esztétikáját, az új költői irányról vallott elképzelését, s aki állandóan a jövődőhöz méri kész alkotásait. Ez a fajta tudatosság azonban nemcsak a pályakezdő sajátossága volt. A későbbi nagy versek – például a *Gyémántszóró asszony* kéziratai – is arról tudósítanak, hogy a vers-teremtés Babitsnál mindig nagyon hosszú folyamat volt, s ebben a folyamatban a költő nem hamar érezte késznek, közönség elé valónak az alkotást. S még az is előfordult, hogy a kész korrektúrapéldány elkészülte után vonta vissza a költeményt (*Egy verseskönyv epilógusa*). Ez a fajta teremtés érvényesült a prózai alkotások esetében is. Novelláit legalább addig hevertette fiókjában, mint verseit, novelláskönyvét, a *Karácsonyi Madonnát*, valamint a *Gondolat és írást* vagy az *Ezüstkort* ugyanolyan gonddal és művészi céllal állította össze, mint verses-köteteit.

Mindezek után felmerül a kérdés: van-e joga az utókornak ahhoz, hogy egy ilyenformán konstruált életművet az összes utólag föllelhető kézirat kiadásával újratereptsen? Erre a kérdésre általában tagadó kell hogy legyen a válasz. Babits esetében, elméleti írások vonatkozásában azonban kivételt kell tenni. Ezek az alkotások ugyanis nemcsak műhelytitkokat fednek fel, nemcsak az alkotás egyes fázisait, a gondolatok születésének és megformálásának nehéz és néha ellentmondásos útjait mutatják, hanem jelentős adalékokat szolgáltatnak az egész korszak

alaposabb és jobb megismeréséhez is. Az *Arcképek és vallomások* ebből a szempontból fontos talán mindenekelőtt, hiszen közvetlenebbül kiolvasható belőle az, amit a költő saját koráról gondolt, mint akár a személyes hangú *Könyvről könyvre*-sorozat cikkeiből vagy az *Ezüstkor* prózájából. Babits gondolatai ugyanis változtak, dinamikusan alakultak (ő maga írta egyik mondatáról *A magyar jellemről* szölván 1939-ben: „Ezt a mondatot régi tanulmányomból idézem, ahonnan sokat fogok még idézni, esetleg változtatva a macskaköröm nélkül. .”); ezek a gondolatok fokozatosan igazodtak a korhoz, s ha néha a költő tartózkodott is a közvetlen megfogalmazástól, a lényegét mindig elmondta. Még akkor is, ha például az itt közölt *Könyvpropaganda és könyvvetés* című cikk korrektúrapéldányából az utolsó pillanatban kihúzta Hitler nevét, s helyére ezt írta: „a barbárok”. Az *Arcképek és tanulmányok* egyes darabjai (*Irodalom és társadalom, Homme de lettres vallomása*, az 1918–19-es cikkek, *Európaiság és regionalizmus, A magyar jellemről*) tételesen is dokumentálják az idővel párhuzamosan változó babitsi hangot. Ezt azonban az 1935-ben elkészült *Békekiáltvány*, valamint az 1918-as *Kant és az örök béke* és az *Európai Lovagrend Tervezetének* egybevetése bizonyíthatja legjobban.

Az *Arcképek és Vallomások* karakterisztikusabban mutatja a Nyugat-generáció őskerésését is. Babits maga erről a kérdésről írt kötetben is, az 1917-es *Irodalmi problémák* két tanulmányában: *Az irodalom halottjaiban* és a *Ma, holnap, irodalomban*. Az elsőben, Komjáthy Jenőt jellemezve, az új költészeti ideált tárgyitalannak, elvontnak, intellektuálisnak s pesszimistának mutatta be, a másodikban – implicite – Kassákék elméletétől és gyakorlatától különítette el saját nemzedékét. Az *Arcképek és tanulmányokban* a költő tágabbra vonja a kört. Tisztázza a Nyugat és az elődök viszonyát. Foglalkozik az irodalmi múlt kérdéseivel, elismétli (vitatható) felfogását a dekadenciáról, a népköltészet és a műköltészet viszonyáról, alaposan taglalja a sokszínűségre, változatosságra törekvés esztétikai programját, melyet fiatalkori leveleiben csak egy-egy metaforikus mondattal jelöl. A költő fölvezet itt azt a fejlődést, amely szerinte az 1840-es évek népiességétől indulva elvezetett a Nyugatig. Elhatárolja nemzedékét a népies nemzeti epigonizmustól, Kozma Andortól és Gyulai Páltól, s megfogalmazza a modern költészet esztétikáját és programját (*Boldog világ, Az irodalom karácsonya, Pour mieux connaître Homère, Kiss József, Reviczky Gyula, Miréio*). Az *Arcképek és vallomások* azonban nemcsak a Nyugat-nemzedék indulására vet erősebb fényt. Jól látszik ezekből a tanulmányokból, hogy a megharcolt költői forradalom után hogyan szállt síkra Babits az igazi modernségért (*Ostromolják a várost*), hogyan törekedett a múlt és jelen művészi szintézisére (*Kapossy József*), hogyan alakította költői

elméletét és gyakorlatát a változó világban (*Megemlékezés Benedek Elekről, A nyelvész és irodalom, Puskin, Magyar Proust*).

1948-ban, a Reviczky utcai házat, a költő lakását megjelölő emléktábla leleplezése után Jankovich Ferenc *Babits tornya* címmel cikket írt a Szabad Szóba, a Parasztpárt akkori lapjába. „Meggzúnt a vád – írta –, hogy a költő önző módon tornyot épített volna magának, elzárkózni akarván ott a maga külön eszmevilágába, a világ, a hétköznapiok eseményei elől.” Ez a „vád” akkor nem szúnt meg. A Gál István gyűjtésében és jegyzeteivel megjelent *Arcképek és vallomások* után azonban – ez kétségtelen – „egy-egy fátyol” lehullott a költőről. . . (Szépirodalmi, 1977.)

SIPOS LAJOS

Tüskés Tibor: PANNÓNIAI VÁLTOZATOK

A pannonság klasszikus költőink megfogalmazásában mindig múlt és jelen egybekapcsolását, történelmi örökségének értelmezését és továbbvitelét, klasszikus eszmények követését, illetve azoknak a mindenkori jelen problémáihoz igazítását jelentette. Ezen túl még azt is, hogy az érdeklődő figyelem a behatárolt körülmények között dolgozó, gondjainak megoldására a „helyi színezet” tehetetelével törő emberre irányult. Ha e néhány jellemző jegy számbavétele után vesszük kézbe Tüskés Tibor: *Pannóniai változatok* című könyvét, hamar szembetűnik, hogy az író egyénítve, saját gondolkodásmódjához és érdeklődéséhez igazítva bánik az említett fogalommal.

A történetiség Tüskésnél legfeljebb a századforduló körüli időhatárokig való visszanyúlást jelent, s ebből következően jobban felerősödik nála az az összekötő funkció, amivel egy tájegység irodalmi szempontból bír. Érthető ez, hiszen három dunántúli megye és egy alakuló, változó nagyváros adott inspirációkat és élményeket ahhoz, hogy az írói hajlam és a körülmények szerencsés találkozása által egy színesebben mutakozzanak meg Tüskés Tibor adottságai. Kötetének tartalma bizonyítja, hogy sokoldalú alkotó és azt is, hogy műveiben középponti helyen áll Pécs, Dél-Dunántúl irodalmi-művészeti életének szolgálata. Maga több helyen, nyilatkozatokban, cikkekben vállalta a tájhoz kötődést, de ebben nem szabad esztétikai önminősítést látni, hanem csupán a munkához nélkülözhetetlen indító-ihlető állapot. A tájegység determináló voltában nála a konkrétumok helyett elsősorban azt kell tekintetbe

venni, hogy egy vidék arculata miként teremtett lehetőséget a tárgyi világ művészi újratertetéséhez. (Iránymutató itt az Egrý Józseftől idézett mondat: „Én nem a Balatont, hanem a világot festem.”)

Tüskés literatúrai érdeklődésében és munkálkodásában már akkor fontos szerepe volt a mecsekfalji városnak, amikor fiatal tanárként vállalta az „irodalmi szolgálat”-ot. Iskolai és azon kívüli tevékenységgel egyaránt. Azzal is, hogy egybegyűjtötte Babits Mihály pécsi kapcsolatainak dokumentumait, s akkor is, amikor 1956 tavaszán az egyik középiskolában a hátsó padban ülve belső „pillanatfelvételt” rögzített Veres Péterről. Ez is magyarázza, hogy amikor az ötvenes évek végén az újrendeződő pécsi irodalmi életben felmerült a gondolat, hogy a Sorsunk és a Dunántúl hagyományait folyóirattal kellene továbbvinni, akkor a terv kivitelezésébe csakhamar bekapcsolódik Tüskés. Majd 1959-től 1964-ig szerkesztője lesz a Jelenkornak. A *Pannóniai változatok* írásaiban számos utalás, részlet vonatkozik a folyóirat arculatának kialakítása érdekében tett lépésekre. Kezdve attól, hogy kiemelkedő íróegyénségeknek megküldték a példányait, akik ezekről megírták észrevételeiket, tanácsaikat. Tüskésék ezek ismeretében javítottak elképzeléseiken. Szerkesztőként elsődleges feladatnak azt tartotta, amit a lap neve sugallt: szembenézni a kor kérdéseivel és választ keresni azokra, hogy ezzel is karaktert, sajátos, elkülönítő vonást adhassanak, mert – mint leírta – a „jellegtelenség” az irodalom megöloje, a sokszínű árnyaltság viszont gazdagítója. Szépen vall arról, miként követte – a körülményekhez igazítva – Kassák folyóiratainak útmutatását az igényesség és korszerűség vonatkozásában. Tüskésék vállalták a kísérletezés kockázatát, a tévút lehetőségét annak érdekében, hogy izgalmasan modernné váljon a lap, s ebből következően biztosított a *Jelenkor* tág teret a fiataloknak. Olyan tehetséges pályakezdő írókat szerepeltettek, mint Lázár Ervin, Thiery Árpád, Bertha Bulcsú.

Ide nyúlik vissza az eredője az *Utazás napkeletre* című, Bertha Bulcsúról szóló pályarajznak, amiben az hangsúlyozódik, hogy milyen jelentősége volt egyetlen lap, egyetlen írói közösség háttérének, ahol kísérletezésre, baráti vitára alkalmas fórumot talált. Ez a motívum utalás arra nézve, hogy Tüskés kötetének arcképvázlataiban a személyes ismeretség nem elhanyagolható. Mindegyik mögött érezhető a többszöri találkozások, hosszú beszélgetések hatása, de nem akként, hogy ezek bizonyos kritikai észrevételektől mentesítenék dolgozataikat. A személyes nexus jelentősége abban mutatkozik meg, hogy Tüskés *belülről* ismeri azon költők és írók problémáit, akikről ír. Így tud kitűnően azonosulni Takáts Gyula gondolkodásmódjával és építi a róla szóló esszét arra, hogy az idilli jelzőt cáfolja. Tudja, mennyire fontos Fodor András lírikusi világában a tér és az idő, a költővé érés genezise és ezek

kifejtésére, magyarázatára helyezi a hangsúlyt. Nyilvánvaló, hogy Tüskés írásaiban számolnunk kell a *kölcsönhatással*, az eszmények egyfajta érintkezésével Csorba Győző, Szántó Tibor vagy Várkonyi Nándor pályarajzában.

Tüskés egyik kedvelt műfaja, a „tájésszé” mutatja igazán, hogy ténylegesen vannak összefűző szálak Várkonyival. Mindketten szívesen indultak „sétára” a környező tárgyi valóság megismerésére, s eközben forrásmunkának tekintették a művészi tájleírást, hivatkoznak könyveikben Kodolányi, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Veres Péter írásaira. A *Pannóniai változatoknak* a pécsi tudós polihisztorról készült részét több szempontból fontosnak tartom. Legelőbb azért, mert Várkonyi Nándor méltánytalanul elfelejtett és kevésbé értékelt irodalomtörténeti munkásságára irányítja a figyelmet. Aligha található hasonló törekvés ahhoz, ahogyan a modern, új magyar irodalom történetét igyekezett a lehető legteljesebben összefogni. Még hozzá úgy, hogy közben világ-irodalmi tanulmányokat írt és ezek távlatában szemlélte a kortárs magyar jelenségeket.

A nyitottság, sokirányú érdeklődés, amit Várkonyi jellemzésére megjegyzett, Tüskésre is áll, hiszen kötetének zárófejezetében a társ-művészek tárgyköréből összegyűjtött cikkeit adta közre. „Nem vagyok festő, sem műtörténész” – határolta körül nézőpontját Martyn Ferencről szólva. Csupán arra vállalkozott, hogy képzőművészeti ismeretei birtokában kommentálja a képeket. „Csupán” mondom, mintha ez egyszerű és könnyen teljesíthető feladat lenne. Pedig nem az, s különösképpen nem azzal a módszerrel, amit Tüskés követ: a művészi gyakorlatból, az alkotások elemzésével jut el a minősítő kategóriákhoz. Martyn festményei, rajzai kapcsán – mint az esszéből is kiderül – vita folyt az absztrakt jellegről. Az író itt nem a vita felelevenítését tartotta feladatának, hanem azt, hogy kifejtse, mennyire nem helyes egyetlen nézőpont alkalmazása a produktumok megítélésénél. Könyvének ezen a helyén, ahogy mindegyik írásában, eligazító támpontot az alkotónál keresett. Martyn véleménye aforisztikus e tekintetben: „Kitalálni csak azt tudom, amit ismerek”.

Martyn Ferenc művészi útjának ismertetésekor, meg külön fejezet-részben is foglalkozik Rippl-Rónai Józseffel. A cím ez esetben csak azt sejteti, hogy a világhírű festő kaposvári házáról lesz szó, de a cikk ennél jóval gazdagabb tartalmú. A múzsák testvérisége gondolata jegyében tekinti át a szerző azt a szövevényes kapcsolatrendszert, amely Rippl-Rónait az irodalomhoz fűzte. Az Ady-évfordulón különösen aktuális, de egyébként sem elhanyagolható az a tény, hogy a „közös sors vállalásának” barátsága kötötte őket egymáshoz. Tüskés olyan kevésbé tudott dolgokat közöl itt, mint az, hogy a „*Hát ezért bolondultunk?*” című

Ady-vers élén ajánlás olvasható: „Rippl-Rónai Józsefnek nagy szeretettel”, illetve, hogy a poéta Petőfi költeményeiből válogatott antológiáját is meleg sorokkal küldte meg a festőnek, s a könyv ma is ott van a Róma-hegyi ház egyik szekrényében.

Irodalomtörténeti érdekességben bővelkedik könyvének Németh Lászlóról szóló része. A szerzőnek birtokában van egy kisalakú, spirális, sima lapú füzet, amelyben Németh László Széchenyi-esszéjének írása közben készült jegyzetei olvashatók. Megtudjuk ennek ismertetéséből, hogy milyen rendkívüli szorgalommal és minden iránt érdeklődő körültekintéssel fogott munkához, hogy a száz lapos füzet alig néhány oldala maradt üresen. Összevethető, hogy a vázlat és az elkészült mű milyen különbségeket mutat. Van ezen túl még egy irkája Tüskésnek, ami egyedülálló dokumentum. Ebben Várkonyi Nándor és Németh László 1964 március eleji „beszélgetését” rögzítette. Beszélgetést mondok, holott inkább gondolatközlést kellene, mert Várkonyi betegség következtében elvesztette hallását, s társalogni csak a kérdés vagy a válasz leírásával lehetett vele. A közölt feljegyzésekből felvillan a két író egyénisége.

A *Pannóniai változatok* egésze arra mutat, hogy a szerzőt az ember, a művek világán túli, de attól mégis elválaszthatatlan személyiség érdekli. Ezért jegyez fel mindent, anekdotát, aforizmát, summázott gondolatot vagy éppen megszólítást Németh Lászlóról, Fülep Lajosról, Kassák Lajosról. Ennek a közvetlenségnek szerepe lehet abban, hogy a könyv írásaiból csaknem teljesen hiányzik a kritikai szempont. Ennek formai következménye a műfaji határok tágítása, illetve esetenkénti feloldása. Tüskés az említett „tájesszében” és szociográfikus vizsgálódásainak már kezdetén igyekezett eltüntetni a műfaji határokat. *Veres Péterrel Baranyában és a Balatonnál* című cikkei például íróilag, már-már novellisztikusan elevenítik fel annak a vitának a hátterét, amit a Balatonról folytattak.

Veres Péter *Balaton-i jegyzetek* címmel praktikus nézőpontból szólt a tóról, dicsérte itt-ott, de a szépségek helyett a „jó gazda” szemével a hasznosságot helyezte előbbre. Hiba volt szerinte a maradi gazdálkodás, az Alföld világával szembeni hátrány, s hogy nincs „élelmesség”, sem igazi öntudat. Veres Péter javító szándékkal írt, Tüskés mégis úgy érezte – a „fölnevelő bölcsőhely” miatt is –, meg kell védenie a Balatont.

A történelemből bő tárháza került tollára az adatoknak: a Georgikon, a balaton-i hajózás, a déli vasút, az „esztétikai minőséget” Zrínyi, Berzsenyi, Széchenyi, Vörösmarty, Babits, Rippl-Rónai, Egrý nevével jelzi. A vita eredménye: közös út a tó körül. Egy autóban a vitázók Veres Péter fiával és Fodor Andrással. Mi volt az értelme az utazásnak? – teszi fel a kérdést Tüskés, s válasza: másnap már nem tudott ugyan-

olyan szemmel körbenézni a világban. Vagyis a valósággal történt szembesülés, az együttes igazsághoz való eljutás: a szép és hasznos helyett, a „hasznos szép” számbavétele.

Ezt teszi akkor is, amikor a pásztorfaragókról, Borsos Miklós szobraitól vagy éppen Csontváry képeről ír. Ezeken a helyeken hamar szembetűnik Tüskés kitűnő elemzőkészsége. A lényegre koncentráció és ugyanakkor a fontos részletekre odafigyelő nézőpont, ami – ismételni szükséges – nem mentes a személyességtől, de azzal együtt eljut fontos megállapításokhoz. Műalkotások szépségeinek felderítésénél a kérdések különösen hangsúlyosak, mert jelzik a problémaérzékenységet, a látókör szélességét, a gondolatmenet ívét. Tüskés jól kérdez. Bármelyik helyen ütjük fel a *Pannóniai változatokat*, észrevehető a szigorú logika, az előbbrevívó feszség.

Legyen szó képzőművészetről vagy a pécsi balettről, írói pályarajzot vagy emlékidézést válasszon témául Tüskés, szemléletének fix pontja a megértés és tisztelet, a szépség iránti fogékonyság és a megnyilvánulási formák vizsgálata. Ez teszi számára megfelelő műfajja az esszét. Lehetősége van így tágabb összefüggések megmutatásához, rejtett szépségek kibontásához. Nézőpontját – a művek világával történő belső azonosulás mellett – a műsák testvérisége irányítja, így alapulhat a *Pannóniai változatok* sokágúsága a szemlélet egységén. (Szépirodalmi, 1977.)

LACZKÓ ANDRÁS

Rónay László: HŰSÉGES SÁFÁROK

Alighanem nagy szerencsének számít, ha egy irodalomtörténész közvetlen személyes kapcsolatok, gyerekkortól őrzött emlékek, vonzalmak kötnek tanulmányainak tárgyaihoz. Ezek a vonzalmak, kötöttségek azonban súlyos teherként is nehezedhetnek a történelmet faggató tudósra, rabságukban tarthatják szellemét, előítéletté merevedhetnek.

Rónay László is ilyen szerencsével megvert tudós: „Jóformán együtt nevelkedtem a Nyugattal és a nyugatosokkal” – olvashatjuk kötetének bevezetőjében, s hogy ez milyen szemléletbeli eredményre vezetett, arról is maga vall: „Így hordozom magamban Lovass Gyula arcmását, akire emlékezetem szerint mindig olyan mulatságosan kellett felnézni, mert igen magas ember volt. Vagy mégsem? Talán csak a gyermeki képzelet növesztette szinte emberfeletti magasságba ezeket az akkor még ifjú írókat, akik rendszerint egy lapalapítás lázában égve hajnalig égették a lámpát, s a legújabb francia könyvekről vitáztak.” A figurákat

megnövelő gyermeki perspektíva úgy látszik több mint három évtized alatt sem veszett ki Rónay Lászlóból, s tiszteletre méltó tudósi eszköztárát mintha csak ennek a gyermekkorban kialakult képnek a megrajzolására, árnyalt kidolgozására használná.

A gyermekkori fantomnak azonban mintha éppen az árnyalatai hiányoznának – s ez szükségképpen van így: a feltétlen tisztelet és szeretet perspektívájából mindenki egyaránt szépnek és nagyszerűnek látszik. A szerző nem is titkolja ezt: „többnyire a jót, a maradandót igyekeztem felmutatni.”

Ez az igyekezet azonban már formálisan is furcsa dolgokat hoz magával. A kötet három fejezetre oszlik: *Kortárs héroszok*, *Két távoli bolygó* és *Perben a halhatatlanságért* a címeik. Ezek a hangzatos titulusok azonban rögtön megtréfálják a címkeket könnyelműen kiosztó tanulmányíró. Mert ha Németh László és Illyés Gyula magatartásában van is valami, ami esetleg rokonítható a „hérosz” szóban kifejeződő magatartással, a *Kedves bópeer!*-t író Déry Tibor avagy Berda József arcképéről mindenképpen hiányoznak a heroikus vonások, s Illés Endréhez is inkább illik a pontosan-finoman dolgozó bonckés, mint a hősök kardja. Ha viszont a szerző megfogalmazását fogadjuk el e fejezetről („*A Kortárs héroszok* című nagyobb fejezetbe gyűjtöttem azoknak az íróknak a portréit, akik érzésem szerint – még ha élnek és alkotnak is – s reméljük, minél tovább –, vitathatatlanul irodalomtörténeti mértékkel mérhető teljesítménnyel gazdagították irodalmunkat.”), akkor az nem világos, hogy miért van itt Fodor József, Berda József, Hevesi András, ha nincs itt Radnóti Miklós, Vas István és Weöres Sándor, akik a kötet beosztása szerint még csak „perben vannak a halhatatlanságért”.

Rónay Lászlónak persze jogában állna, hogy ez legyen a véleménye, csak hogy akkor ezt ki kellene fejtenie, indokolnia kellene, annál is inkább, mert például Radnótinak általánosan elfogadott helye van századunk – s nemcsak századunk – s talán nem is csak magyar – irodalmában. Az ilyen általánosan elfogadott helyek persze nem azt jelentik, hogy azokat mindenkinek kötelezően el kell fogadnia. Annyit azonban feltétlen, hogy megkérdőjelezésük vita nélkül nem megy. Szerzőnk persze aligha akarja Radnóti helyét megkérdőjelezni, mint ahogy az sem biztos, hogy Hevesi Andrást nagyobbnak, jelentősebbnek tartja, mint Vas Istvánt, Weöres Sándort, vagy akár Forgács Antalt és Örley Istvánt, vagy Szentkuthy Miklóst és Ottlik Gézát. A kötet beosztásának szándékosan rosszmájú interpretációjával mindössze arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy Rónay László szemléletében mennyire indifferens – kétségkívül bizonyos szint felett – az érték szempontja. Valószínűleg fel sem merült benne, hogy kötetének beosztásával, s az egyes osztályok fölé helyezett címeivel tulajdonképpen alaposan felfor-

gatott egy bizonyos értékrendet. Hiszen számára mindazok, akikről szól, egyaránt nagyszerűek, tiszteletre méltóak: „hűséges sáfárok”.

Valójában persze a nivellálás, a különbségekkel szembeni közömböség is megváltoztatja az értékrendet, s nem is kevésbé veszélyes, mint egy rossz értékrend nyílt hirdetése. A különbségek elmosásának csak egyik következménye a valóságos nagyságrend elhomályosítása. Ennél fontosabb az, hogy önvészélyes is ez az eljárás, amennyiben szinte elkerülhetetlenül vonja maga után a gondolatcsempészség gyanúját, azt hogy a szerző a maga által tisztelt értékeknek óhajt zavartalanul tisztelgenni, s ezért hajlong mindenfelé. Holott századunk katolikus, valamint polgári antifasiszta költészetének megbecsülése szabadon gyakorolható jog, amelynek érvényesítéséhez nincsen szükség ilyen bűvészműtatványra. S Rónay László nem is bűvészkedik, hanem egyszerűen oly mértékben emelkedett a költészet dolgaiban, hogy a valóságos viszonyokat, azt a közeget, amelyben lelkesültsége visszhangot ver, talán észre sem veszi, de figyelemre semmiképpen sem méltatja.

Ugyanakkor, ha a gondolatcsempészség gyanúja alól fel is kell mentenünk a szerzőt, aligha kétséges, hogy csak az értékek felmutatására törekvő igyekezetében „felértékeli” az úgynevezett harmadik nemzedéket. Nemcsak egyes tagjai emelkednek a legnagyobbak közé (s vesznek el ezáltal tulajdonképpen egyéni arculatukat is), hanem magának a nemzedéknek a megrajzolása sem látszik meggyőzőnek a kritikai elemek elhagyása folytán. Rónay László elmulasztja az egyes portréknál éppúgy, mint a nemzedéket nagyjából együttesen vizsgáló *Az antikvitás újjászületése* és az *Ezüstkor* című tanulmányokban azt, hogy ezeket a reménytelennek látott valóságból a kultúra szigetére menekülő, s a humánus értékek átmentésén kétségkívül tiszteletre méltóan munkálkodó írókat, költőket részint a kor irodalmának más irányjaival, részint az objektíve adott egyéb lehetőségekkel szembesítse. Mai irodalompolitikánkat is érintő gondokat hallgat így el, nemcsak a korszak képét rajzolja át ezzel. Mert ha nem látjuk ezeknek az alkotóknak a szemléletbeli korlátait, akkor kétségkívül jogtalan elhallgattatásuk az ötvenes évek első felében (e portrék visszatérő motívuma) valamiféle irracionális gonoszság sötét művének hat, egykori elnyomottságuk emléke pedig jogos rehabilitációjuk után olyan, olykor fölös glóriát is von fejük köré, ami ezeket az „apolitikus” írókat politikai erővé is teszi. Ezeknek a meggondolásoknak az emelkedett mellőzése pedig az irodalomtörténeészt is „szigetre” csalja, mégpedig olyan szigetre, amelyet egykori lakói már jórészt elhagytak.

OLVASÁSKUTATÁS – RENDSZERSZEMLÉLETTEL?

Gondos Ernő: *OLVASÓI ÍZLÉSTÍPUSOK*

Ismerünk termékeny kudarcokat is. Leonardo tervezett önjáró gépezetet, csak még a nyersanyagok és technikák hiányoztak hozzá. Hudson az észak-nyugati átjárót kereste, s egy kanadai öblöt talált. Ezek a kudarcok azért termékenyek, mert a fejlődés szükségszerű útjába esnek. Ha egy adott pillanatban hőseink elkerülték volna őket, jött volna később más, aki elköveti.

Aki ma hidat épít valamely hagyományos tudományág és néhány formálódó tudományos szemlélet között, az pionír, s kudarcában is adassék neki tisztelet. Legalábbis méltányosság. Gondos Ernő *Olvasói ízléstípusok* című könyvéért ezt nem kapta meg. Pedig évtizedes törekvése az ízlés rendszerszemléleti kutatására – s könyvét kiszakíthatjuk-e ebből a folyamatból? – az ígéretes társadalomtudományi előfutárok közé sorolja.

Korán fogott hozzá. Amikor munkatársaival kutatási tervén dolgozott, az olvasói ízlésállapotot még a „mennyit?” és a „mit?” szempontjából csoportosították. Az értelmezés egzakttségéhez is sok szó férhetett. Az ízlésfogalom rehabilitációja éppen csak megindult, s az elméleti alapvetés a maga körvonalazatlanságában lehetett-e biztos fogódzó.

Nem sokkal tartottak előbbre a szellemi híd túloldalán sem. Gondos Ernő vizsgálatával egyidősek a hazai társadalomlélektan és szociológia első nagyobb vállalkozásai is. Nagyon kevesen gondoltak még akkor a kutatók közül arra, hogy igényes statisztikai apparátussal vágjanak a társadalomtudományi tények bozótjának.

Gondos Ernő ízlésvizsgálata tehát mindenestől korának gyermeke. Illúzióiban, nagyotakarásában, fogyatékos eszközeiben és felkészültségében éppúgy, mint konok, szívós, izgatott és ezért felzaklató rákérdezéseivel, s nyíltságával a metodika gyengéit illetően. Természetesen eredményeiben is. („Hogyan lehet a közkeletű-populáris műfajokon belül differenciálni?” – teszi föl a kérdést Vitányi Iván abban az összefoglalójában, amelyet a közművelődési párthatározat előkészítése során írt a művelődésszociológiai kutatások addig elért eredményeiről. „Gondos Ernő irodalomszociológiai kutatásai bizonyították be, hogy ez a bestseller irodalom nem egységes: egyes irányzatok – Passuth vagy Mitchell nevével jellemezhetőek – elzárják az utat az igazi irodalom előtt, mások viszont – a kalandregény, a krimi több fajtája, Rejtő stb.

– nem.”) Így tehát az ízlésalakzatok elemzése beleépült a helyes ízlésfejlesztési stratégia kidolgozásának tapasztalati alapjába.

Akik ebből a könyvből ismerik meg a kutatást, azok egy műhelytanulmányból tájékozódnak. Benne Gondos Ernő a vizsgálat második feléről is beszámol. (Első műve, az *Ízlésalakzatok. Prózai művek helyzete az olvasói tudatban a hatvanas évek végén*, 1971-ben a felvétel olvasottsági, kedveltségi táblázatait, valamint egy-egy mű ízlésmezőjének szerkezetét, az ízlésalakzatokat mutatta be.)

Most a szerző áttekinti próbálkozásait egy ízléstipológia kialakítására. A könyv értéke, izgalma egy gondolkodásmód, egy vizsgálati logika megszületési folyamatának ábrázolásából fakad. Mivel Gondos Ernő törekvése rendkívül aktuális, alkotói attitűdje pedig korszerű, úgy tűnik, hogy tárgyával folytatott küzdelme időtállóbb, tanulságosabb, mint vizsgálati eredményei. Ezért iránytűnek az olvasáshoz is a vizsgálati logika, a gondolatmenet és a módszertan kapcsolatának földerítése kínálkozik.

A vizsgálatnak négy elemzési szintje volt. Először mintegy 2700 különböző nemű, életkorú, iskolai végzettségű és lakóhelyű könyvtári tag kapott egy címlistát. Ezen 335 prózai mű címét találta. Mindenkit megkértek, hogy egyszer húzzák alá az olvasott, kétszer a nekik „maradandó élményt” nyújtó műveket.

A kutatók, akik között irodalmárt, szociológust, pszichológust, matematikust találunk, először az olvasottság, a tetszés, valamint az – e kettő hányadosából nyert – úgynevezett tetszési index adatait dolgozták fel a már ismert négy csoportosítási szempont alapján.

A második menetben az ízlésalakzatokat gyűjtötték ki. Az ízlésalakzat egy, az alaplistáról vett hívómű címéből, két hozzárendelt címlistából, valamint a csoportosítás alapadataiból állt. Az első címszlopba azokat a műveket sorolták, amelyeket a hívómű kedvelői kétszer húztak alá. A második címszlopba ugyanezen olvasócsoporthoz által következetesen mellőzött, aláhúzatlanul hagyott művek kerültek. Az oszlopon belül a címek sorrendjét az aláhúzások csökkenő száma, illetve az elmaradt aláhúzások növekvő száma szabta meg. (A vizsgálat matematikai statisztikai eszközökkel állapította meg az egyes művek közötti kapcsolatok erősségét és azt, hogy a kapcsolat nem véletlenszerű.)

E „társulási hajlandóságok” közül a legerősebb vonzásokat – kapcsolatrajzokban egyesítették az ízléstípusok megalkotásának munkafázisában. E hálóban mind a 335 mű helyet kapott. A sűrűsödési göcöket az ízléstípusok magjaként értelmezték. Összesen 14 típust találtak. Ezután az egyes olvasókat besorolták valamelyik típusba. Az egyes típusokba tartozók demográfiai megoszlása, illetve az egyes de-

mográfiai csoportok típusok szerinti megoszlása már bizonyos tudati állapotrajzot, ízléstérképet adott. Végezetül meghatározták a kialakított típusok közötti vonásokat.

Ezt a közvetlen és formalizált kijelentésekből megszerkesztett tipológiát az utolsó elemzési szakaszban egy olyan személyiségtipológiával vetették össze a kutatók, amely csak személyes megfigyelésekre támaszkodott. (Felállításához összesen 116 olvasóval készítettek mélyinterjút.)

Az *Olvasói típusalakzatok* laza időrendben bemutatja a vizsgálat alkalmasságára, érvényességi körére, feltevéseinek igazolására végzett mellékelemzéseket is. Összesen hatot.

Ezekből az első – egy matematikai ellenőrzés volt, arra vonatkozóan, hogy a kérdőívek kitöltése mennyire megbízható. A másodikban szakemberekkel értelmeztették az ízlésalakzatok egy részét. A harmadik – könyvtárosok körében vizsgálta, hogyan használják fel az ízlésalakzatokat napi munkájukban.

A másik három elemzés már a vizsgálat értelmezési lehetőségeit járta körül. Az egyikben a férfi-női szerepek és az ízlés kapcsolatát vizsgálták. Interjú készült néhány „nőies” ízlésű férfiolvassal és néhány „férfias” ízlésű női olvasóval.

Az értelmezés másik próbasorát érettségizett diákok között hajtották végre. A diákokkal ismeretlen szépirodalmi szöveget elemeztettek, majd tartalomelemzéssel rangsorolták ízlésük minőségét. Ezeket az ízlésszinteket egybevetették az alapfelvételtől végzett ízléstipológiával, keresve a kapcsolatot az egy műre vonatkozó ízlésnívó és az általánosabb ízlésszint között. Az értelmezés harmadik metszete az ízléstípusok és a személyiségtípusok kapcsolatát próbálta – igen ingatag érvekkel – igazolni. Erre az interjúk és a projekciós tesztekkel leírható személyiségprofil adott lehetőséget.

A vizsgálati anyagot egy kutatástörténeti áttekintés vezeti be és egy módszertani összefoglalás zárja. Így az *Olvasói ízléstípusok*-ban, mint a honfoglalás kori iparművészet mustráin a növényi és állati motívumok, egymást váltogatja és összeolvad a közművelődés- és tudománytörténet, az esztétika, a szociológia, a társadalom- és a személyiséglélektan, valamint a matematikai statisztika. A vizsgálat logikáját tehát sokszor elfedi, felülrétegzi a könyv logikája. A közölt eredményekből sem könnyű következtetni a vizsgálat értékeire, mert szerepük fejezetenként más: hol illusztráció, hol bizonyíték, hol eszköz, hol végcél.

Mindez fárasztó. Megosztja a figyelmet a gondolatmenet és az önmagukban teljes kis vizsgálati betétek között. Miért adott Gondos Ernő ily kevésbé gazdaságos szerkezetet könyvének? Talán módszertani kényszerből. Maga a vizsgálat nélküli a szigorú és gazdaságos logikát, így a szerző kutatási beszámolójában elkerülhetetlenül keveredik a

ráépítkezés és a hozzáadás, a „ha . . . akkor” gondolati fegyelme és a „még ezt is csináltuk” additív látszatlogikája.

A vizsgálat alapgondolata az volt, hogy értékes összefüggéseket lehet kielemezni az ízlés felszíni szerkezetéről és bizonyos társadalmi tényezőkről, amelyek ezt befolyásolják – az ízlés valódi természetének ismerete nélkül is. Ezt a „fekete doboz” szemléletet igazolták az eredmények. A hatvanas évek végéig számos tudományágban keresték sikerrel az ízléshez hasonlóan bonyolult rendszerekben az alkotóelemek közös szervezési, működési elveit anélkül, hogy a kezdeti és a végállapot meghatározásánál többet tudtak volna a vizsgált jelenség lényegéről. De mindezen esetekben pontosan meghatározták a kutatási stratégiát, amelyekben a célok és módszerek a rendelkezésre álló ismeretek, metodikák legmagasabb szintjéről kiindulva határozták meg.

Ebben a vizsgálatban más történt. A kutatók egyesítettek egy módszertani kísérletet egy hipotetikus értékű tipológiát ellenőrző vizsgálat-tal, amelyet még megterheltek egy reprezentatív elemzés kísérletével is. Az első kérdés úgy hangzott: mit mér kiválasztott módszerünk az egyéni ízlés felszíni szerkezetéből? A második: milyen közösségi érvényű ízléstípusokat vonatkoztathatunk el a megismert felszíni szerkezetből? A harmadik: milyen a mai – az 1968-as – magyar könyvtári tagság ízlése?

Egy átgondoltabb vizsgálati stratégia betartotta volna a fokozatosságot, s így az elméletképzés folyamata, a mind megalapozottabb hipotézisek rendszere, lépést tartott volna a célok kibővítésével. Ebben a vizsgálatban éppen ez a fokozatosság, egymásra épülés hiányzik. A felvétel arányai anélkül érték el a reprezentációs méreteket, hogy a reprezentativitás feltételeit biztosították volna. (A nagy külföldi közvéleménykutató intézetek a 2700 fős populációnál jóval kisebb mintából tudják megbízhatóan jelezni a választópolgárok politikai viselkedését.) Így csak hozzávetőleg lehet azt mondani, hogy az eredményül kapott ízléskonfigurációk a lakosságból rendszeresen olvasók ízlését tükrözik. (A számítások szerint a jelöléseknek mintegy kétharmad részét tekintették a kutatók olyannak, amelyet sem tudatosság, sem technikai járatlan-ság nem torzít el.)

Az elemzés kiinduló bizonytalansága így meglehetősen magas volt. Ezt a kutatók kimutatták, de nem küszöbölhették ki a vizsgálat későbbi lépéseiből. Az alacsony megbízhatósági fokot az ízlésalakzatok kidolgozási szakaszában tovább csökkentette négy újabb torzítási forrás. A mintából ki kellett zárni a populáció mintegy ötödrészét: azokat az olvasókat, akik túl kevés vagy túl sok művet húztak alá. Kisebb fokú torzítás származott a csökkentett mintán belül is a megbízhatóság matematikai minimumának önkényes meghatározásából. „Önkényes”,

tehát tapasztalati értékhatárokat adtak meg a kutatók arra nézve is, mi kerüljön az ízlésalakzat „elutasítási”, illetve semleges tartományába. Végül a negyedik torzítási forrás: az „elutasítás” kategóriája a vizsgálati eljárásból adódóan hordozott már magában megítélési bizonytalanságot. (Az olvasók közvetlenül csak pozitív értelemben nyilatkozhattak. Negatív viszonyulásukat a művek bizonyos csoportjához szabatosan ki lehetett következtetni. De ebbe a kategóriába, amelyet az olvasói típusok megalkotási folyamatában már egységesen „elutasítás”-nak értelmeztek, az ellenszenven kívül belekerült még az olvasott könyvre vonatkozó ismeretek hiánya, a közöny, sőt a gyenge valószínűségű pozitív kapcsolódás is.)

Az elemzés harmadik lépcsőjében a kutatók 14 ízléstípust alakítottak ki az ízlésalakzatokból. Ebben a logikai folyamatban további bizonytalansági tényezők zavarták a megbízhatóságot. Egyrészt az ízlésműből törölni kellett a művek egy részét. Azokat a „típusközi” műveket, amelyeket több ízlésgóchoz azonosan erős vonzat kapcsol. Másrészt az olvasók típusba sorolása közben kellett törölni a „típusközi” – egynél több csoportba besorolható – vagy valamilyen oknál fogva mindenhová besorolhatatlan olvasókat. E munkafázis utolsó állomásán, a típusok közötti vonzásokapcsolatok kialakítása közben is, szükség volt „önkényes” – tapasztalati alapon nyugvó – meghatározásokra, mindenekelőtt a vonzási értékküszöbök megállapításakor.

Végeredményben olyan típusokat kaptak a kutatók, amelyekből számos, jó indikátornak bizonyult könyv maradt ki, a be nem sorolt olvasók száma igen magas lett, s a típusok egy része túl sok, másik része viszont túl kevés olvasót ölelt fel. (Ezt akkor is szóvá kell tenni, ha tudjuk, hogy elvileg egy típus a besoroltak számától függetlenül is lehet tartalmas és jellemző.)

Ilyen előzmények után érthetetlen, hogy a kutatók belebocsátkoztak a vizsgálat negyedik menetébe. Ebben ugyanis a lélektan bevett személyiségtipológiájától függetlenül állítottak össze egy tapasztalati típustant. (Jellemző, hogy ezeket a típusokat még csak el sem nevezték. Beérték a sorszámozással s az – egyenként 3–4 mondatos – karakterizálással.) Az így előállított „személyiség típusokat” hasonlították össze egy önkényes minta alapján, de kiforrott pszichológiai technikával az ízléstípusokkal. S az eredmény? „Talán nem kell hangsúlyozni: interjú mintánk semmit sem reprezentál” – írta Gondos Ernő. „Sem az ízléstípusok, sem pedig a személyiség típusok arányaira nem következtethünk belőle. És a kétfajta tipológia egymásra vonatkoztatása is esetleges.” (I. m. 206.)

Tegyük föl ezek után Gondos Ernő kérdését az egész vizsgálatra vonatkozóan: Mi nem esetleges ebben az egész szellemi konstrukció-

ban? Mindaz – válaszolhatjuk –, ami megelégszik azzal, hogy az ízlés jelenségszintjén s a metodikai apparátus teherbíró képességének határain belül maradván fogalmazzon meg összefüggéseket. Nem véletlen, hogy a tényközlő Ízlésalakzatok ma hiánycikk a könyvtárakban. A vizsgálat adatait, csoportosításait az ízlésalakzatokkal bezárólag ugyanis kitűnően fel tudják használni a könyvtárosok a gyakorlatban. Ez annak a jele, hogy Gondos Ernőnek sikerült az első, még durva és felszínhez kötött ízlésmérőműszert kidolgoznia a mai magyar olvasói ízlés kezelésére, megértésére.

Ez a műszer sok mindent megerősít a gyakorlat valószínűségi tartományában, de csak néhány dolgot igazol a tudományos bizonyosság okán. Számos tapasztalati tényt és összefüggést finomít új kérdéseivel. Ezek abból adódnak, hogy az ízlésalakzatok tudati övezetében számos nem várt mű kerül egymás mellé. A szerző mindenekelőtt azt tudja bizonyítani, hogy a személyes ízlés viszonylag stabil tudati képződmény. Ezért a kutatócsoport kiválasztott technikája – a sokelemű, zártlistás felvételi módszer – tartalmasan le tudja írni az egyéni ízlés jelenségszintjét. Úgy, hogy valamit megismerünk ebből az állapotrajzból a közönségcsoport ízlésének mélyebb szociológiai és pszichikus háttéréről is. (Minden mellékvizsgálat vagy ennek a „valaminek” a tényét igazolta, vagy felhívta a figyelmet az alkalmazott eljárások korlátaira, hibahatárait.) Ennek a „valami”-nek milyenségét, mértékét megszabja a felelet arra a kérdésre, hogy a felhasznált technika mit s milyen határok között tár fel a befogadó személy értékelő beállítottságának rendszeréből. A beállítottság erkölcsi, esztétikai és érzelmi összetevőit kell ismernünk ahhoz, hogy az ízlés szociálpszichológiájáról érvényesen lehessen valamit mondani. Erre a hatvanas évek második felében nem volt lehetőség. A lehetőség hiányában viszont a metodikával kapcsolatban lett volna szükséges mélyebb elméleti számvetést végezni, hogy legalább az így zárójelbe tett ízlés szociológiai háttéréről lehessen bizonyosságot elmondani. Ilyen számvetésre pedig adva volt minden feltétel. A vizsgálat módszerét lényegében a dinamikus lélektan eszköztárából extrapolálták az olvasáskutatás céljaira. (Ez az iskola a módszertani átültetés időpontjában már három évtizedes múlttal rendelkezett, s olyan sokoldalúan értékelt technikai eljárásokkal, mint a szociometria.)

Ennek ismeretében – a teljesség igénye nélkül – rá lehet mutatni a kérdőíves feldolgozás előnyeire és hátrányaira. Az előnyökhöz tartozik egyszerűsége, gyakorlatiassága, formalizálhatósága, a felhasználható matematikai eszköztár szélessége s az így elérhető nagyfokú egzaktság. A hátrányokhoz, hogy a kimondott ítélet mögött tagolatlan az appercepció. E módszerrel nem derül ki semmi az értékelő viszonyulás érzelmi és megismerő komponenseinek arányáról, a választás időszerű és

beállítódásból eredő indítékaiból, a döntésben szerepet játszó sajátosan olvasási és általánosabb esztétikai vonatkozásokról – s a felsorolásnak még nincs vége. Nem elemezhető, mi az értékelő választásokban az egyéni és a csoportos környezeti vonatkozás. (Így például hogyan hat a divat és a presztizs a döntésre.)

Mit sem mond ez az eljárás arról, hogyan közeledünk a közömbös érzelmi töltésű könyvekhez. Nem is szólva még egy fontos szempontról. Hogy tudniillik a tipizálás során figyelmen kívül maradt ez a hatalmas ízléstartomány. Végül ez az eljárás nem ad értelmezési támpontot ahhoz sem, hogy a tudati kapcsolódások közül melyik befolyásolja a másikat, mi az ok és mi az eredő.

Gondos Ernő maga is hivatkozik e korlátok egyikére-másikára. Kiemeli, hogy az állapotrajz természete ellentétben áll az ízlés dinamikus jellegével. Rámutat, hogy különféle – kipróbált, vagy még fel nem használt – módszerekkel együtt érdemes használni „ízlésszociológiájukat”. Nem utolsósorban az ízlés történeti változásainak érzékeltetése érdekében.

Gondos Ernőnek mindebben igaza van. De néhány szempontra nem mutatott rá. Elsősorban arra, hogy alkalmazott módszerkombinációival, matematikai apparátusával maga is korlátozta vizsgálati eredményeit. Kritikusainak valószínűleg igazuk van abban, hogy a matematikai statisztika fejlettebb módszerei, mint amilyen például a cluster-analízis, a faktorelemzés, lényegesen többet mutattak volna ki az ízléspreferenciák egymástól független vagy egymást erősítő hatásának mértékéről. Ez lényegesen gazdagította, megbízhatóbbá tette volna a jelenségszint leírását.

Az értelmezést még inkább meg kellett volna előznie a megfelelő módszerkombinációk kikísérletezésének. Amely esetben talán a kutatók bátrabban fordultak volna a társadalomlélektan hatalmas eszköztárához, felhasználván, amit a szociálpszichológia már a hatvanas években mondani tudott a társadalmi szerepekről és a beállítottság kísérletes elemzéséről. Hasonló előnyökkel járt volna nem autodidakta módon gyártani személyiségtipológiát a személyiségprofil elemzési eszközeihez, hanem a meglévők közül adaptálni egyet a vizsgálathoz.

Mindezek hiányában, úgy vélem, a spekulációk világába vezette át Gondos Ernő a vizsgálatot, amint a személyes ízlésről felhalmozott megfigyelésekből az ismertetett módon építette föl a kollektív ízlésalakzatokat. Ez a szerkesztési mód nem meggyőző, mert sem az eddigi tapasztalat, sem az elméleti biztonság, sem a választott metodika nem nyújt hozzá elégséges alapot. (Ezt igazolják a kutatás újabb fejleményei. Egyrészt a könyvízlés jelenségeit most már az ízlésszokások tágabb világában figyelik meg. Másrészt tovább dolgoznak a matematikai mód-

szerek finomításán és a megfelelő eljárási együttesek – újabb tesztek, pontosított interjú-technika – kifejlesztésén.)

Gondos Ernő kevesebbet ért el, mint kitűzött célja volt. Az Olvasói ízléstípusok mint kiadvány nem könnyíti meg a vizsgálati logika és az eredmények megértését. Ez talán kudarc. De annak termékeny. Több okból is. Először – így is bebizonyította, hogy érdemes új módszereket bevezetni az olvasáskutatásba. Gyakorlati eredményeket kaptunk, amelyek túlnőnek az empirikus közhelyeken és a különféle előjelű tudományos előítéleteken.

Másodsor – felhívta a figyelmet egy sor kutatásmetodikai igazság változatlan időszerűségére. Ilyenekre: az elméletképzésnek meg kell előznie a módszertant; a komplexitásnak előfeltétele a korábbiaknál is szigorúbb mértékű szaktudományosság.

Egységebb könyv született volna tehát, ha Gondos Ernő kevésbé „jó” irodalmár és közművelő, de „jobb” matematikus, pszichológus és szociológus. Persze bírálni könnyű. Hol vannak az új, fejlettebb módszerekkel, magasabb szintű eredményeket elérő művek? – vetődik föl a kérdés. Gondos Ernő vizsgálata még ma is a legérvényesebb szó, amit az olvasáskutatásban hazánkban kimondtak. (Gondolat, 1975.)

KRONSTEIN GÁBOR

IRODALOM ÉS MÚZEUM

TANULMÁNYOK AZ IRODALMI MUZEOLÓGIÁRÓL

Itt is megismétlem: ellensége vagyok az évkönyvnek mint kiadványtípusnak. Először is lassú: gőzmozdony az úrhajók korában. Másodsor: vegyesfölvágott; árukapcsolással terheli az olvasót, aki kénytelen a polcán helyet adni egy vastag kötetnek, noha esetleg csak néhány lapnyi közleményre van belőle szüksége. Végül, ugyancsak okból: az írárok temetője. Újabban ugyan a múzeumi évkönyvek repertóriumai megkísérik ellensúlyozni a gyűjteményes művekkel járó zűrzavart, de az önálló kiadványokkal egyenlő értékűvé ez sem teheti a sokféle írás közt meghúzódó egyetlent, amelyre a kutatóknak éppen szüksége van. Még jó, ha különnyomat készül az évkönyvek írásaiból; ez legalább elvben eljut egy-egy szakemberhez, de a könyvtárak nem dolgozzák föl őket egyenként, így a katalógusokba sem kerül.

Íme: a példa. A Petőfi Irodalmi Múzeum 1973. október 25-én és 26-án tanácskozást rendezett az irodalmi muzeológia kérdéseiről. Az

előadások, hozzászólások anyagát, néhány hasonló tárgyú más írással meg bővítve az ismertetett kötetben adták ki. Névlegesen ez a múzeum 1974. évi évkönyve, amely három évi késéssel, 1977 végén jelent meg. Utoléri-e valaha az évkönyv önmagát? Az utóbbi két évkönyv már szakított a vegyességgel, a kolligátumjelleggel: a 9. kötet Illyés Gyula (1972), a 10. kötet Petőfi életművét (1973) boncolgató tanulmányok viszonylag egynemű gyűjteménye, a mostani pedig – a kötetet szerkesztő Illés László bevezetőjével egyetértek – „némiképpen a szakma kézikönyve szerepét is betöltheti”. (Ezt elősegítette volna egy sokoldalú név- és tárgymutató.) Minek tehát az „évkönyv” fikcióját fönntartani? Nem volna-e helyes végre levonni a tényekből következő tanulságot: évkönyv helyett – élve a számozott sorozatból fakadó előnyökkel – alkalmanként kiadott, önálló című tanulmánygyűjteményekkel adjon számot a Petőfi Irodalmi Múzeum dolgozóinak tudományos munkásságáról, természetesen a többi kiadványfajta (füzetsorozatok, bibliográfiák, repertóriumok stb.) mellett.

A hazai irodalmi muzeológia szinte elméleti meggondolások nélkül, hályogkovács módjára látott földadatának. Baróti Dezsőé az érdem, hogy már első évkönyvükben (1959), kötetnyitó írásként az elvi kérdések tisztázását tűzte ki célul. A mostani kötet pedig immár az eddigi tapasztalatok sok nézőpontú összefoglalása, általánosítása. Értékes és gazdag mű, amelyben az ismétlések, átfedések sem fölöslegesek, mert árnyalatnyi eltérések, sőt termékenyítő ellentmondások is rejlenek bennük.

Az első rész a múzeum gyűjteményeit ismerteti. Először a könyvtár, a dokumentáció, a bibliográfia és a kéziratrestaurálás tárgyköreit tárgyalják. Botka Ferenc a Petőfi Irodalmi Múzeumnak a magyar irodalomtörténetírás számára is hézagpótló kiadványsorozataival kapcsolatos elképzeléseket és terveket vázolja föl; Kozocsa Sándor a múzeumi könyvtár gyűjtőköreinek tágítására, a világirodalmi alkotások magyar fordításainak gyűjtésére és a világirodalom magyar bibliográfiájának elkezdésére tesz javaslatot. Vargha Kálmán az irodalmi bibliográfiák készítésében szükséges tervszerű együttműködést, munkamegosztást vázolja föl az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Petőfi Irodalmi Múzeum műhelyei között. A könyv- és kéziratrestaurálás gondjait, új módszereit B. Kozocsa Ildikó ismerteti.

A kéziratokkal kapcsolatos elvi és módszertani kérdéseket terjedelmes és szakszerűen fölépített, valóban kézikönyvbe illő fejezetként kiérlelt tanulmányban Taxner Ernő tárgyalja. Történeti vázlatot is nyújt a múzeum gyűjteményeinek kialakulásáról. Az 1876-ban alakult Petőfi Társaság alkalmasszerűen kezdte a Petőfi-kéziratok, -kiadások, -relikviák gyűjtését, s ez Kéry Gyula megbízásával 1899-ben vált a Társaság

kitűzött céljává; majd az így fölhalmozódott anyag 1907-ben lelt ott-hont Feszty Árpád Bajza utcai házában. A felszabadulás után a Budapesti Történeti Múzeum része lett; ebből vált ki 1954-ben, majd a rövid József nádor téri tartózkodás után 1957-ben kapta meg mai, végleges helyét a Károlyi-palotában. Itt bontakozott ki sokirányú tevékenysége. Petőfin és Jókain kívül már korábban is megkezdte a többi magyar író – elsősorban József Attila – hagyatékának megmentését, majd egyre tágabbra terjesztette ki gyűjtőkörét, megteremtette az országos emlékhelyhálózatot, kialakította a könyvtár, a kéziratár, a művészeti tár, majd a relikviatár és a hangtár alapjait, megindította kiadványait, és számos központi megvándorkiállítással, újabbán más irodalmi rendezvényekkel, sőt tudományos ülésszakokkal is fordult mind a szakma művelőihez, mind a szélesebb irodalomkedvelő közönséghez. Ahogy Taxner írja: „a múzeum lassan egyes írók múzeuma helyett a magyar irodalom országos múzeuma lett”.

Már ő is céloz arra, hogy a múzeum dolgozóinak, elsősorban a kéziratok gazdáinak, jó lenne a hazai textológiai munkával szorosabb kapcsolatot teremteniük, Kiss József pedig *Textológia és kéziratár* című alaposan átgondolt elmefuttatásában azt vizsgálja, hogyan dolgozhat össze gyümölcsözőn a kéziratáros és a textológus. Magam azt tartom, hogy az eszményi e két szerepkörnek egy emberben való egyesülése; s erre van is példa, éppen a Petőfi Múzeumban. Mi sem természetesebb, mint hogy egy közgyűjtemény tudományos dolgozója éppen a rábízott anyag közkinccsé tételével járuljon hozzá az irodalomtudomány szolgálatához; hiszen ő is neri legjobban anyagát, miért ne kamatoztathatná közvetlenül ezt a kívülállónak csak újabb fáradsággal elsajátítható ismeretét? Ugyanakkor a textológiai munkának nálunk nincs szervezeti központja. Ésszerűnek látszik, hogy erre a szerepre elsősorban a Petőfi Múzeum hivatott.

Tóth András a gyűjtőköri kérdések közül a levéltárakban őrzött irodalomtörténeti anyagok lehetséges lelőhelyeit veszi számba, s gyakorlati javaslatokat tesz az ilyen anyagok rendszeres föltárására, a levéltárak és az irodalomtörténeti „forrásörző intézmények” – azaz múzeumi és könyvtári kéziratárak – együttműködésére. Martinkó András a textológia egyik elméleti kérdését boncolgatja: milyen fölvilágosítást – műszóval: információt – ad a tudományos kutatás számára a kézirat puszta anyagával, írásképével, a változtatások tükrözésével; mindezekkel hogyan járul hozzá az alkotáslélektan általános és egyedi törvényszerűségeinek beható ismeretéhez. Martinkó másik írása, amely hozzászólásként hangzott el, sokkal „földhöz ragadtabb”: az irodalmi kiállítások kapcsán ugyan, de általánosabb érvénnyel nagyon józanul arra figyelmeztet, hogy az irodalmi szövegek elemzésében a tárgyi világra

vonatkozó szavak, kifejezések magyarázatából kell kiindulni, mert általános tapasztalat, hogy hovatovább a mai fölnöttek sem értik – nem-hogy a régi irodalom, de – korunk alkotásainak számos szavát. Megszívlelendőnek tartom javaslatát, hogy minden fél évszázadnál régibb művet tárgyi magyarázatokkal adjunk ki, „mivel – úgymond jogos gunyorossággal – egyetlen irodalmi műnek sem árt, ha legalább nyelvi-leg értjük”.

Bánszkyne Kiss Éva a művészeti tár gyűjteményeit ismerteti a Taxneréhez hasonló, kézikönyvszerű alapossággal. *W. Somogyi Ágnes* külön részletesen tárgyalja a múzeum ikonográfiai gyűjteményének gyarapításában elért eredményeket. A múzeum legfiatalabb gyűjteményének, a hangtárnak keletkezését, mai állapotát és terveit Kabdebó Lóránt írja meg. Ehhez kapcsolódik Szép Zoltánnak a Magyar Nemzeti Hangtár létesítésére irányuló kezdeményezéseiről való beszámolója, Pethes Ivánnak és Ökörös Lászlónénak hozzászólása. Az előbbi az Országos Széchényi Könyvtár, az utóbbi a Magyar Rádió együttműködési készségét fejezte ki a Petőfi Múzeum hangmegőrkítő munkájának fejlesztésében, az ilyen irányú erőfeszítések munkamegosztásában. Tverdota György a hanganyagok gépelésének gyakorlati tapasztalataiból szűrt le módszertani tanulságokat.

A könyvek, kéziratok, képek, hangszalagok gyűjtésének fontosságát senki sem vonja kétségbe. Vannak azonban finnyás esztéták, irodalomtörténészek is, akik némileg lenézik az írói relikviák tisztelőit, gyűjtőit, őrzőit. A fetisizálás, a bálványimádás, a bigott ereklyekultusz valamiféle laicizált csökevényét látják benne; megmosolyogják – jobb esetben! – azokat, akik meghatottan állnak egy szülőház, egy bölcső vagy – legyünk modernek – egy öreg írógép előtt. Sára Péter az irodalmi relikviák jelentőségét méltatja tanulmányában. Nemcsak az irodalmi kiállítások nem nélkülözhetik a sok papír: könyv, kézirat, kép, fölirat között a háromdimenziós tárgyakat (Ady utazótáskáját, Móricz görbebotját, Jókai metszőollóját, József Attila írógépét stb.), hanem az irodalom érzelmi hatását fokozó egyéb műfaj (film, tévé stb.) sem. „Nemcsak a tájak, a házak – céloz Sára Hatvany Lajos két szép képeskönyvének címére – tudnak beszélni, hanem a tárgyak is, csak érteni kell a nyelvüket.” A kötetben közölt néhány kép ízelítőt ad ezekből a tárgyakból.

A könyv második része a múzeum közművelődési munkájáról szól. Rigó László (*Az irodalmi múzeum közművelődési hivatásáról*) és Miklós Pál (*Irodalom és vizuális kultúra*) általános kérdésekről szól, Baróti Dezső terjedelmes tanulmánya (*Irodalom a tér dimenzióiban*) az úttörő 1959-i írásának továbbfejlesztéseként ismét nagy elméleti igénnyel, nemzetközi kitekintéssel latolgatja az irodalmi kiállítások elvi és mód-

szertani kérdéseit. Érdekes például, hogy az írói emlékhelyek iránti érdeklődés kezdeteit a 18. századig vezeti vissza: még élt Rousseau, amikor rajongó olvasói megrendülten zárandokoltak el azokhoz a helyekhez, ahol kedves írójuk valaha is megfordult. Köztük a magyar Teleki József is, 1761-ben! 1937-ben meg Radnóti Miklós járt Csokonai verssorait idézgetve az ermenonville-i nyárfák alatt.

A belsőépítész, a Munkácsy-díjas Fekete György is kifejtette a maga különleges nézőpontú elgondolásait az irodalmi kiállításokról, de ehhez szólt hozzá még Pogány Gábor, Illés Ilona, Parancs János és Czére Béla is. *Múzeumpedagógia* főcímmel a múzeumnak az iskolákkal, művelődési házakkal, klubokkal való kapcsolatáról, közművelődési tevékenységéről számolt be Tarpataki Zsuzsanna.

Irodalmi muzeológia az országban – ez az összefoglaló címe három tanulmánynak. Tüskés Tibor főként pécsi tapasztalatai alapján az irodalmi emlékek vidéki sorsáról, védelmüknek, gondozásuknak még megoldatlan kérdéseiről; Miklós Róbert a Petőfi Múzeum szakföldügyleti rendszerébe kapcsolt vidéki irodalmi emlékházakról, Kovács József László pedig irodalmunk helyi hagyományainak tervszerű nyilvántartásáról, az ún. irodalmi topográfia elkészítésének sürgető szükségéről szólt.

A könyv harmadik részében Csaplár Ferenc a Petőfi Múzeum tudományos kutatómunkájának fejlődését és eredményeit elemezte, Taxner Ernő pedig nemzetközi kapcsolataikról adott számot. Csaplár helyesen mutatott rá a folyamatra, ahogyan a gyakorlati munkából kinőtt az elméleti igény, amelynek hiánya az idők során már gátja kezdett lenni a színvonalas kiállító tevékenységnek is, de azt hiszem, túlzásba vitte az önbírálatot, amikor az 1959-ben megindult irodalomtörténeti kutatómunkát a vegyesség, az ötletszerűség, a véletlenszerűség hibájában marasztalta el. Kétségtelen, hogy egy közintézménynek kellenek közös célok; de a tudományos kutatás bonyolult, érzékeny valami, s nagyon nehéz – még nagyobb kérdés: érdemes-e, gazdaságos-e? – egy-egy kutatóra hajlama ellenére ráerőltetni a kutatandó tárgyat. Ezért hát mindig is lesz olyasfajta „vegyesség”, amely az egyéni érdeklődés, a korábbi ismeret, a különleges vonzalom eredménye. S bár igaz, hogy 1970-től, amikor Illés László vette át a múzeum igazgatását, a szocialista irodalom és a Nyugat-mozgalom történetének föltárására kitűzött cél bizonyos fokig egységesítette a múzeum tudományos munkáját, de kérdés, Illés László távoztával nem bizonyul-e majd ez a tárgykör is személyhez kötöttnek, s ha néhányan (mint éppen Csaplár, továbbá Botka Ferenc stb.) folytatják is még e kutatást, a múzeum dolgozóinak többsége nem más célokat kívánna-e maga elé tűzni? A bölcs vezetésnek kell megtalálnia a szerencsés arányt a közös és az egyéni célok

között, lehetőleg úgy, hogy az egyéni törekvés párhuzamos legyen a közösségi érdekekkel. Személyi változások e tekintetben is szükségképpen maguk után vonnak „pályamódosítást”, de az is elképzelhető, hogy a múzeum tudományos terveire keresi meg a megfelelő kutatókat.

A kötetet több összeállítás gazdagítja. Így a Petőfi Múzeum kiállításainak jegyzéke (1954–1974); a kiállítások látogatóinak statisztikája; a vidéki emlékházak és emlékkiállítások 1974. évi állapotnak megfelelő kimutatása; végül Birck Edit összeállításában a múzeum kiadványainak bibliográfiája, amely – az 1974. évi névleges megjelenésnek derűsen ellentmondva – még az 1976-ban megjelent József Attila-levelezést is tartalmazza. Kár viszont, hogy az évkönyveket és az Irodalmi Múzeum című sorozat köteteinek gazdag belső tartalmát nem közli analitikusan, s nem ad legalább e kis bibliográfiához külön tárgy- és névmutatót. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 11. 1974. [1977.]

PÉTER LÁSZLÓ

Ruffy Péter: BÚJDOSÓ NYELVEMLÉKEINK

A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉLTŐL A BORI NOTESZIG

Ruffy Péter személye, tevékenysége elsősorban a magyar publicisztika terén ismert. Nevét azonban – hogy úgy mondjam – „jegyzik” a társadalomtudományoknak s azokban talán legelsősorban a nyelvtudománynak a képviselői körében is. Köztudott, hogy régóta milyen őszinte érdeklődéssel fordul a magyar nyelvnek a problematikája, illetőleg a magyar nyelvtudománynak az eredményei felé, s azt sem kell bővebben bizonygatni, hogy e publicisztikai téren realizálódó buzgólkodás milyen hasznosnak bizonyult a nyelvünk és nyelvtudományunk dolgai iránti szélesebb körű figyelem felkeltése, ügyének népszerűsítése tekintetében.

Mindennek tudatában is bizonyos újdonsággént hatott *Bújdosó nyelvemlékeink* című könyvecskéje, hiszen itt egy olyan műfajba vágott, amely ugyan jellegében, céljában nem tér el gyökeresen eddigi közművelődési célú és hasznú tevékenységétől, mégis már erősebben érintkezik az egzaktabb szaktudomány tematikájával és feladataival. Amikor a munkát kézbe vettem, bevallom, még fellapozása, olvasása előtt kettős érzés kelt bennem: egyrészt az öröme, másrészt a szorongásé.

Nagyon örültem annak, hogy a magyar nyelv és irodalom történetéről újabb ismeretterjesztő-népszerűsítő könyv jelent meg, mégpedig olyan szorosabban vett témában, amely művelődésünk történetével – társadalmunk ismereteinek, közművelődésünk tartalmának ezzel a nem éppen erős oldalával – a legszorosabban érintkezik. Őszinte örömemre szolgált továbbá az is, hogy olyasvalaki vállalkozott e feladatra, akinek tollát bizton vezérlik megszokott, szélesebb olvasóközönségének szempontjai és igényei, aki közművelési rutinja, nagy újságírói gyakorlata folytán meg tudja valósítani azt, amit az egzakt tudomány képviselője vagy nem lát át mindig, vagy legalábbis nincs teljesen megfelelő készsége a könnyedebb, népszerűbb ismeretterjesztés műfajában.

Némi előzetes szorongásom viszont onnan adódott, hogy e könyv tematikája – bármennyire is beletartozik a nemzeti művelődés elsőrendű ismeretanyagába – mégiscsak a „kemény” filológia körébe vág. Egyrészt elsőrendű forrásismeret, adatok és körülmények pontos számbavétele szükségeltetik hozzá, másrészt a nyelv- és irodalomtudományi összefüggések hálózatába való oly mértékű behatolás, amely már e szaktudományok belső műhelymunkálataival való szoros, átélő kapcsolatot igényel. Az ide vonatkozó kérdés lényege tehát: megbirkózhat-e és milyen mértékben egy ilyen feladattal az, akinek végeredményben nem kutatási szakterülete e téma, és akinek ennek ellenére a tudomány mai színvonalán kell előadnia tárgyát, másoknak sok-sok évtizedes, részben helyes, részben elavult eredményeit egységbe fogva és kritikailag értékelve.

Nos, előre is megmondhatom, hogy Ruffy Péter munkája egészében előzetes várakozásomnak jobbára a pozitív elemeit igazolta, s inkább csak egyes részletekben hagyott bennem kevésbé kedvező érzületeket, fenntartásokat is.

Mindenekelőtt kiemelendő, hogy a szerző helyesen, korszerűen értelmezi a nyelvemlék fogalmát. Egyrészt témáját nem szűkíti le a régmúlt idők irataira, hanem kiterjeszti a legújabb korra, egyik befejező momentumnak éppen Radnóti Miklós megrendítő sorsú költői hagyatékát, a „bori notesz”-t téve meg. Másrészt az írásbeliség emlékei mellett nyelvtörténeti forrásértékűnek veszi az élő, beszélt nyelvet is, *A magyar nyelvjárások atlaszának* anyagát is besorolva egybeállításába.

A bemutatott emlékeket is jól választja meg. Helyesen, arányosan osztja meg őket az időben, végigvezetve az olvasót nyelvemlékeink közel egy évezredes történetén. Úgyes kézzel emeli ki azokat az emlékeket, amelyekben a nyelv- és irodalomtörténeti fontosság az írásmű sorsának érdekességével vagy éppen kalandosságával párosul. Ha a bemutatott emlékek sorában a sajátos műfajt és a lehetőségek korlátait tekintve egyáltalán lehet vagy illik hiányt keresni, akkor hármat említe-

nék: a *Königsbergi Töredéket és Szalagjait*, a *Huszita Biblia* kódexeit és a *Szabács Viadalát*; ugyanis mindegyik igen hálás témát nyújthatott volna éppen a szerző válogatási szempontjait tekintve.

Egy-egy emléken, írói hagyatékon keresztül jó szemmel, értő módon látja, illetve láttatja meg a szerző korai kézírásos nyelvemlékeinknek, rovásírásos maradványainknak, a magyar nyomdászat első termékeinek nyelvi és szépirodalmi jellegzetességeit, s ugyanez az együttes nyelv- és irodalomtörténeti szemlélet, ez az efféle tárgykörben nélkülözhetetlen komplexitás hatja át könyvének Balassi, Mikes, Kazinczy, Petőfi, Madách, Radnóti irodalmi maradványairól szóló fejezeteit is.

Külön is kiemelendő az a szenvedélyes érdeklődés, szeretet, amely Ruffyt könyvének tárgyához fűzi. Ez nemcsak *Bevezetőjének* ide vonatkozó, vallomásszerű soraiból világlik ki, hanem munkájának egészén, mindegyik nyelvi emlék bemutatása során átsugárzik vonzódása. Nyilvánvalóan e téma lelkesedéstől fűtött át- és továbbgondolása fogalmaztatta meg vele is (16.) azt a kérdést, amely sokunkat nemegyszer szinte lelkiismeretfurdalás-szerűen izgat: mennyi jelentős magyar nyelvemlék lappanghat még külföldi levéltárak, könyvtárak anyagában! Ezzel Ruffy segít ráirányítani a figyelmet a magyar filológia egyik igen fontos, időszerű feladatára: a nyelv- és irodalomtudomány művelőinek szervezeteileg és módszerbelileg át kell gondolniuk és mihamarabb meg kell indítaniuk a még rejtőző nyelvemlékek utáni rendszeres kutatásokat. Ez mindkét tudománynak alapvető érdeke!

A szerző általában szakszerűen, filológiailag legtöbnyire helyes, valós tényanyagra támaszkodva adja elő mondanivalóját. Ennek ellenére könyvében több helyütt is fölmerülnek bizonyos típusihányosságok.

Egyes részproblémák megítélésében Ruffy a régebbi, túlhaladottabb és az újabb, helyesebb nézetek között nem tud eléggé jól eligazodni, illetőleg közülük némelykor az előbbieket teszi magáévá. Így például nem tesz különbséget legrégebbi szövegemlékeink tényleges keletkezésének és másolatban ránk maradt példányaik leírásának ideje között (17., 30.); a magyar rovásírásnak föltétlenül honfoglalás előtti, ősi voltát vallja (63.); a finnugor alapnyelv egységes voltáról beszél (96.) stb. Ide tartozik például, hogy az *Ómagyar Mária Siralom* első verssorának több évtizeddel korábbról származó „mai” olvasatát és értelmezését közli (34.); ha a legújabb szakirodalmat (Magyar Nyelv LXXIII. évfolyam) kronológiai okokból talán nem is ismerhette, legalább Bárczi Gézának *A magyar nyelv életrajzában* közölt olvasatát (87.) figyelembe kellett volna vennie.

Bekerült a könyvbe jó pár apróbb pontatlanság, tévedés, hiányosság is. Hogy ide vonatkozó megállapításom konkrét legyen, ezekből egy kis ízelítő: Tolna neve a *Tihanyi Alapítólevélben* nem *Thelene* (kétszer is

így, 12., 13.), hanem *Thelena*; ugyanitt a *hodu utu* helyes értelmezése nem *hadi út* (15.), hanem *hadút*. A *Halotti Beszéd*beli *Halal nec halalál holz* (a könyvben pontatlanul *halálálal*) nem tipikus alliteráció, hanem úgynevezett figura etimologica (17.). Kazinczy levelezéséből nemcsak az említett 22 kötet jelent meg (113.), hanem a 23. is, 1960-ban. A Magyar Nyelvtudományi Intézetként emlegetett intézménynek (156.) nem ez a neve. A *magyar nyelvjárások atlasza* hangsúlyi kérdéseket (157.) nem vizsgált, jellege folytán nem is vizsgálhatott; ugyane munkálatot nem kétszer (160.), hanem ketten együtt ellenőrizték. – A pontatlannak ható részletek egyszer-egyszer a nem szabatos fogalmazásból adódhatnak. Például ilyesmik: „Sem a finneknek, észteknek, lappoknak, sem a finnugor származású, kis szovjet népeknek” (16.; a lapp az egyik legkisebb létszámú finnugor eredetű nép, az észteket viszont szovjet nép); „a középkorból csak egyetlen összefüggő prózai szövegemlékünk maradt meg” (20.); „Balassi Bálint a magyar irodalom első magyar nyelvű költője” (75.) stb.

Az *Utazás az anyanyelv körül* címen *A magyar nyelvjárások atlaszá*-nak szentelt fejezetben Ruffy többször is „gyűjtőgazdá”-nak titulálja az anyagot kikérdező kutatókat; pl. „Mit gyűjtöttek a gyűjtőgazdáknak nevezett magyar nyelv tudósok?” (162., de ugyanígy 158., 160. stb.). Lehet, hogy ez az elnevezés találó volt a gyűjtőkre; de nem létezik, sohasem használta ezt senki, nem tudom, honnan meríthette a szerző, mivel tévesztette össze a fogalmat. Ugyane fejezetben – részben tördelési hiányosságok miatt is – a kérdőfüzetek fényképmásolatban közölt lapjai (158–9.) nem onnan és nem azoktól a gyűjtőktől valók, ahonnan és akiktől a környező szöveg sejteti.

Az ilyen és a hasonló pontatlanságok, elírások stb. – mint nem túlságosan sok, de mégis csak előforduló sajtóhiba is – szemet szúrhatnak, ismeretterjesztő munkában sem megengedhetők, s egy esetleges új kiadásban okvetlenül kijavítandók (apropó: nem lett volna a könyvnek nyelvész, illetve irodalmár lektora?). A mű egészét azonban alapvetően nem jellemzik, illetve nem határozzák meg. Ruffy Péter könyve a maga nemében vonzó stílusban, érdeklődést fölkeltően és lekötően megírt, képekkel gazdagon és ügyesen illusztrált, fontos és hasznos ismereteket terjesztő munka. Egészében nagyon alkalmas arra, hogy a szélesebb körű társadalmi rétegekhez, mindenekelőtt a tanuló ifjúsághoz közelebb hozza a magyar nyelvi és irodalmi műveltségnek a szóban levő fontos és sajátos területét. Mivel ezt az elsődrendű közművelődési célt a tudományos részproblemátika bizonyos hiányai ellenére is megfelelően szolgálja, mindenképpen méltó figyelmünkre és elismerésünkre. (Móra, 1977.)

Kollin Ferenc: A PRÁGER KÖNYVKIADÓ TÖRTÉNETE

Újabbkori kiadástörténetünk értékes munkával gyarapodott. Nemcsak azért kell üdvözölnünk Kollin könyvét, mert szakszerű és értékes munka, hanem azért is, mert az 1867–1945 közötti hazai kiadástörténetünk még nagyobb részében feltáratlan. Igaz, Kollin Ferenc a csehszlovákiai Práger könyvkiadóról írt monográfiát, de úgy véljük, hogy Práger működése a magyar kiadástörténet szerves része volt. Egyfelől azért, mert Práger kitűnő, átgondolt, a korabeli lehetőséget felhasználva egyértelműen haladó, antifasiszta műveket adott ki elsősorban, másfelől a Csehszlovákiában élő magyarság anyanyelvi könyvellátáshoz is hozzájárult. Azonban azt is hozzánk kell tennünk, hogy Práger mellett más kiadók is működtek, és Magyarországról is nagyszámú könyv került át kereskedelmi úton Csehszlovákiába. Abban viszont a szerzőnek adunk igazat, hogy: „a két világháború közötti baloldali magyar nyelvű könyvkiadás történetében különös hely illeti meg Práger Jenő könyvkiadó vállalatát”.

Kollin szakszerűen dolgozta fel a kiadó munkásságát. Irattári anyagot ugyan nemigen talált se Pozsonyban, se másutt, de kiadástörténetírásnál mégiscsak a megjelent művek határozzák meg a helyét egy-egy kiadóvállalatnak művelődéstörténetünkben. A kiadó irattárában egyébként az egyes kiadványok költségvetéseit, az írókkal kötött szerződéseket, nyomdai megállapodásokat találhatott volna elsősorban, de megítélésem szerint személyes tartalmú levelezést aligha. Kár, hogy Prágában sem lelhetette fel a kiadó irattári anyagát; nem a szerző hibájából. (Csak megjegyezzük, hogy a nagy kiadóvállalatoknál a nagy apparátus működéséből következően sokkal több irattári anyag található a kiadó jellegének meghatározásához is.) Kollin majdnem teljes bibliográfiát közölt, elsősorban erre, valamint a még élő kortársak visszaemlékezéseire és a vonatkozó korabeli és újabb irodalomra épített. Nem hisszük, hogy az esetleg még néhány felbukkanó Práger-kiadvány vagy az – eléggé reménytelen – irattári anyag előkerülése lényegesen változtatna a szerző által megrajzolt képen.

Azt mondtuk, Kollin szakszerű kiadástörténetet írt. Rövid, de hiteles életrajzot olvashatunk Prágerről, s ez azért fontos, mert politikai pályáját is megrajzolta, amiből viszont kiadói koncepciója egyenesen következik. Práger kiadványaival a fasiszmus ellen vette fel a küzdelmet, és bármelyik munkaspárthoz való egyoldalú, nyílt elkötelezettsége (itt könyvkiadásról van szó!) még a polgári demokratikus Csehszlovákiában is csak hátráltatta volna céljai megvalósítását. Práger a Tanácsköztársá-

ság leverése után előbb Bécsbe emigrált, s csak a bécsi munkásfelkészítés leverése után – amikor Ausztriában kiadói működése lehetetlenné vált – tette át székhelyét a polgári demokratikus Csehszlovákiába, ahol még néhány évig folytathatta elvei szerinti kiadói politikáját. Kollin következetes, tudatos kutatómunkát végzett. A bécsi előzmények után előbb a Práger könyvkiadó megalapításának körülményével foglalkozik, majd a megjelent kiadványok tükrében vállalkozott Práger kiadói koncepciójának megrajzolására. Sorra veszi Práger szerzőit, és itt lényeges megállapítást tesz: „munkatársai kiválasztásában tartózkodott minden előítélettől. Sok tehetséges embernek adott módot, hogy képességeit az antiszizmus ügyének szolgálatába állítsa”.

Az egyes szerzőkről rövid, elsősorban politikai életrajzot is kapunk, igaz, hogy ezt nagyobb kiadóvállalat esetében kevésbé tehetne volna meg, de itt indokolt és hasznos, mert Práger antifaszista kiadói portréja mellett is bizonyítja. A kiadó megjelentette a cseh és szlovák vezető politikusok munkáit is (Benes, Krofta, Dérer stb.). Igaza lehet a szerzőnek abban, hogy ezt elsősorban nem a Práger politikai felfogása, hanem „haladó szellemű kiadójának stabilizációja” érdekében tette. Kollin azonban kellő ideológiai biztonsággal mutatja be e művek értékeit, de bírálja is gyakori elfogultságukat, helytelen következtetéseiket is, főleg a nacionalizmus problémakörében. Práger több sorozatot is indított, ezekről is jó, pontos elemzéseket kapunk. Kár, hogy amikor dicséri Práger kiadói hozzáértését az egyes sorozatok megválasztásában, nem vont le általánosabb következtetést a sorozatokról, mint a könyvkiadás egyik formájáról, hiszen ez a tanulság máig ható lehetett volna. Egészen természetesnek tartjuk, hogy elemzi a Práger-kiadványok fogadtatását is. Kollin megállapítja, hogy a Práger könyvkiadó kiadványai nemcsak Csehszlovákiában, hanem az egész magyar nyelvterületen feltűnést keltettek. Segített ebben a hazai sajtó is; ismertette kiadott műveit a Népszava, a Szocializmus, a Szép Szó, a Literatura, a Nyugat, a Kelet Népe, a Toll, a Gondolat, hogy csak néhányat említsünk a fontosabbak közül. A jobboldali lapok-folyóiratok vagy elhallgatták vagy támadták e kiadványokat, és a hivatalos Magyarország művelődéspolitikája is mindent megtett nemcsak a Práger-kiadványok, hanem minden hasonló külföldi irodalom hazai terjesztése ellen. Kollin elkobzásokról is ír. Erre a sorsra jutott pl. Ignazio Silone: *Kenyér és bor*, John Gunther: *Európa igazi képe*, Egon Erwin Kisch: *Ázsia újjászületett*, Ivan Olbracht: *Átok völgye* című műve.

Az olvasók körében azért találhattak visszhangra Práger kiadványai, mert Magyarországon eléggé hiánycikk volt az effajta irodalom. Ezzel kapcsolatban állapítja meg a szerző, hogy Magyarországon „nagyon kevés valóban haladó szellemű írás akad”. Ez talán kissé túlzó megállá-

pítás, mert hazai könyvkiadásunk egészét tekintve sem minőségben, sem számokban nem is olyan kevés hasonló jellegű mű jelent meg, mint Prágernál. (Nemcsak az egyértelműen baloldali, hanem még a polgári kiadókkal is gondolunk itt.) Terjesztés dolgával viszonylag sokat foglalkozott a szerző. Ez kiadástörténet esetében általában is indokolt, de Prágernál különösen; ugyanis magyar nyelvű kiadványokról van szó, következésképp Csehszlovákián kívül is szükség volt a terjesztésre, másrészt a magyarországi terjesztés, mint már szóltunk róla, számos akadályba ütközött. Ennek ellenére meglehetősen nagyszámú kiadványt sikerült eladnia Csehszlovákián kívül is. Érdekes, hogy Práger egy-egy kiadványa példányszámának sokszor több mint felét Magyarországon és a szomszéd államok magyar ajkú olvasói között terjesztette sikeresen. Ebben Magyarországon elsősorban Szenes Lajos könyvkereskedése volt segítségére. Természetesen „kirakatba” nemigen kerülhettek ezek a kiadványok, ezért Szenes Lajos elvtársai áldozatos terjesztői, segítői tevékenységére is számított, és nem eredménytelenül. (Munkáskönyvtárakba is kerültek ezekből a kiadványokból, így még nyilvánvalóan emelkedett az olvasók száma is.) Szenes terjesztői munkáját segítette a munkásmozgalom. Még könyvklubot is hoztak létre 1935-ben. Bámulatos az a könyvkereskedői intelligencia, ahogy Práger a maga kiadványait eljuttatta az egész világon oda, ahol magyar olvasóra találhatott. Megbízottai voltak Romániában, Jugoszláviában, Bécsben, az USA-ban, Argentínában és másutt. Felhasználta a könyvpropaganda szinte minden lehetséges formáját. A lapokban nemcsak az egyes kiadványokat, hanem kiadói vállalkozását is állandóan népszerűsítette. Kollin különösen színvonalas könyvjegyzékeit dicséri, jogosan. Ötletesek, színesek voltak sajtóközleményei, és részleteket is közöltetett kiadandó könyveiből, részt vett az 1936-os pozsonyi könyvkiállításon, a rádióban műsor hangzott el könyveiről, könyvbarát-köröket szervezett stb. Végül közli a szerző a kiadványok szakszerű bibliográfiáját és a művek sajtóvisszhangját, és a magyar nyelvű sorozatok jegyzékét. Ezzel együtt kitűnő kiadói monográfiát kaptunk a Práger könyvkiadóról, amely akkor kezdte meg működését, amikor a fasizmus már uralomra jutott. A szerző pontos összefoglaló értékeléssel fejezi be munkáját. Csak egyetérthetünk vele abban, hogy „Práger Jenő személyében, munkálkodásában mai könyvkiadásunk és könyvterjesztésünk is példaképet tisztelhet”.

KISS ISTVÁN

ARMARIUM*

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya és a Kulturális Minisztérium könyvtári osztálya közös patronálása alatt működő Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkaközösség régen tervezett, első tanulmánykötete. Előszava világosan kifejti a szerkesztés alapelveit ugyanúgy, mint a megjelentetés viszonyosságait. A középkortól a renaissance–barokk–felvilágosodás vonalát követve a legújabb korig terjedő, hosszú évszázados folyamat egyes állomásaiba óhajt betekinteni, úgy, hogy figyelmét európai kapcsolatokra, nemzetközi vonatkozásokra is kiterjeszti. Nyelve német–angol–francia; ez szintén a széles körű érdeklődés felkeltését szolgálja. A megjelenés késedelmességét haláleset, a tudományág érzékeny vesztesége okozta: az egyik szerkesztő – Dezsényi Béla, a kitűnő irodalomtörténész – nem érthette meg a kötet megjelenését. Csak emlékező sorok szólnak róla; szorgos munkáját felesége folytatta.

Tartalmi szempontból a kötetnek több mint fele folyóirat- és nyomdászattörténeti vonatkozású; a többi tanulmány különböző arányban oszlik meg a kódex- (kézirat-), könyvtár- és más művelődéstörténeti stúdiumok között. Korszakok szerint: több, mint harmada a 16. század végéig terjedő periódussal foglalkozik; kb. a fele a 17–19. századokkal s csupán egy tanulmány a legújabb évtizedekkel. Ez nem kifogás, csupán ténymegállapítás: a kötetnek (s remélhető folytatásainak) nem is volt elsőrendő feladata a modern magyar könyvtörténet művelése.

A tanulmányok színeképe rendkívül változatos. Haladjunk szakrendben (s nem időrendben, mint ezt a szerkesztők tették). Timkovics Pál egy a pozsonyi Akadémiai Könyvtárban kötéstörédkként felfedezett 9. századi János evangéliumlapot s glosszáit ismerteti. Szakszerűen határozza meg pontos korát (800–830 között), alapforrását (Alcuin) és származási helyét (a Karoling-birodalom központjának egyik műhelye). Mezey László a Pray-kódex keletkezéstörténetének sokat vitatott kérdésében salamoni ítéletet hoz a két szemben álló tábor (bencés kolostor vagy püspöki udvar) között: véleménye szerint a kódexet 1050 körül (Karoling-kori alaptípus szerint) a váci püspökség székhelyén használt sacramentariumról másolták le – bizonyos szükséges módosításokkal – egy magyar bencés kolostor használatára. – Vizkelety András egy 15. század végi bécsi skolasztikus, Ulrich von Pottenstein hazánkban fel-

* *Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum. Studien aus der Geschichte der Schrift, der Bücher und der Periodica.* Herausgegeben von Piroska Dezsényi Szemző und László Mezey.

lelhető műveiről, – Scheiber Sándor pedig Immanuel Norsa ferrarai zsidó bankár egy, a budapesti Rabbiképző Intézet Könyvtárában található héber kéziratos védekező iratáról (1508) értekezik.

Könyvtártörténeti vonatkozásban időrendben elsőnek Csapodi Csaba tanulmányát kell említenünk; ő a pozsonyi Academia Istropolitana egy (jelenleg a bécsi Nemzeti Könyvtárban található) kötetével kapcsolatban egyetemtörténeti szempontból is jelentős megállapításra jut: a pozsonyi, Mátyás-alapította egyetem 1474-ben is zavartalanul, több fakultással működött. Fodor Adrienne tanulmánya (melynek bővebb formája azóta doktori értekezésésként is elkészült) a lechnitzi kartauzi kolostor könyvtárának történetével foglalkozik és sikeres kísérletet tesz az 1500 körüli állomány rekonstrukciójára (kódexek, ősnymtatványok és töredékek csoportosításában). Címével ellentétben a könyvek vándorútját követve a rendház történetét szinte a jozefinista abolícióig követi nyomon.

A kötet két fő témaköre közül elsőnek a nyomdászattörténetet említjük. Demény Lajos (București) alapos tanulmányt írt azokról a cirillbetűs nyomtatványokról, melyeket Erdélyben a 16. században adtak ki, s melyek a moszkvai és leningrádi könyvtárakban találhatóak. (Húsz mű közül egy román nyelven.) A tanulmány érdekessége, hogy a bibliográfiai adatokon kívül vízjel-azonosítást, betűtípus- és ornamentika-elemzést is nyújt. Dörnyei Sándor a 16. századi magyar exlibrisekkel kapcsolatban a pozsonyi Hans Teilnkes, ill. Dernschwamm János könyvjeleiről szólva nyújt művelődéstörténeti kitekintést biztosító adatokat. Spielmann József és Szini L. Karola (Marosvásárhely) és Trócsányi Zsolt közös tanulmánya az erdélyi Lencsés György *Arts Medica* c., a 16. század utolsó negyedében írt művéről, az orvosszerző életrajzi adatairól értekezik, s szól a korabeli Erdély közegészségügyi-orvosi helyzetéről is. Kiadványtörténeti jellegű a kötet egyetlen újkori témájú tanulmánya is: Markovics Györgyi írása a hitleri évek Angliában megjelent emigráns magyar, ill. a Magyarországon megjelent angol vonatkozású (antifasiszta) művekről és szerzőikről. A tanulmányban sok eddig alig ismert adatot olvashatunk az angliai magyar emigráció „műhelyei”, a hazai angolbarát körök irodalompolitikai kísérletei felől.

Terjedelemben a legszámottevőbbek a kötet folyóirattörténeti tanulmányai. Jarosláv Kolár (Praha) a 16. századi cseh „újságok”-kal foglalkozik: fogalmuk azonos a kor német nyelvterületének sajtótermékeivel. – Szemző Piroska részletesen ismerteti a 18. századi magyar ismeretterjesztő-tájékoztató folyóiratok történetét az Ungrisches Magazinól (1781–1787) a Magyar Hírmondóig (1792–1803). A szinte kötetnyi méretű tanulmány külön érdekessége, hogy (az irodalomtörténet számára fontos) tartalmi ismereteken kívül alaposan foglalkozik a képanyag-

gal, az illusztrátorokkal és metszőkkel (elsősorban a szerkesztőként is működött kitűnő Görög Demeterrel). Dezsényi Béla a 19. század ötvenes éveiben megjelent „Ábrázolt Folyóirat” illusztrációs anyagának (elsősorban francia, ill. német) eredetét vizsgálja, s utal az ilyen folyóiratokkal kapcsolatos társadalmi igényre is. Livia Grámadá (Kolozsvár) a 19. századi pesti magyar és román satirikus lapok igen szoros – a tartalmi-grafikai szempontokon messze túllépő politikai természetű – kapcsolataira utal. Az osztrák Herbert Exenberger Frankel Leónak a bécsi szociáldemokrata sajtóban (Volksstimme, Volkswille, Österreichischer Arbeiterkalender) megjelent cikkeit ismerteti, bőséges szemelvényekkel.

A fenti műfaji csoportokba nehezebben sorolható, elsősorban művelődéstörténeti aspektusú tanulmányok között említést érdemel Hölvényi György összefoglaló írása egy régi témáról: a magyar jezsuita történész-iskola kiemelkedő tevékenységéről; Hevenes Gábor, Timon Sámuel, Kaprinai István, Pray György és Wagner Károly munkásságát ismerteti, újabb forrásokat is hasznosítva. – Dán Róbert a 16. század végének erdélyi szombatos (judaizáló) ideológiájáról, annak egyházpolitikai forrásairól (Mathias Vehe-Glirius és Eőssi András) ír. – Eugen Klementis (Pozsony) két kitűnő bibliográfus-kortárs, a szlovák Ludovit Vladimír Rizner és a magyar Petrik Géza levélváltását ismerteti.

Összefoglalóan: a kötet kitűnő szakemberek tanulmányainak jól szerkesztett, tipográfiailag elsőrendűen kivitelezett együttese. A tanulmányok teljesen közös alapvonása (a kifogástalan szakismeret mellett) az, hogy még a legszűkebben szakmai vonatkozású témák esetében is utalnak a társadalmi-politikai vonatkozásokra. Az *Armarium* jó indulása szép eredményeket ígér; csak az egyes szakágazatok arányának kérdésén lehetne talán vitatkozni. Bízunk benne, hogy periodicitása is gyakoribb lesz! Mindenesetre az biztos, hogy a szép kötet méltóan képviseli itthon és a külföldön a kiadótestület (írás-, könyv- és könyvtártörténeti) tudománypolitikai rangját. (Akadémiai, 1976.)

TÓTH ANDRÁS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1978. X. 16. – Terjedelem: 10,8 (A/5) iv
79.6401 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

A tartalom folytatása az első borítólapról

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

KÖPECZI BÉLA: <i>A vadember jelképe Közép- és Kelet-Európában</i>	79
VÖRÖS IMRE: <i>Természetszemlélet a korai felvilágosodás időszakában</i>	90

VITA

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA: <i>Juhász Gyula „horáci”, illetve vergiliusi soráról</i>	101
SCHWEITZER PÁL: <i>Ady-e vagy Steinfeld Nándor?</i>	108
TOLNAI GÁBOR: <i>Mégegyszer az autográfia kérdéséről</i>	113

A HOMÁLYBÓL

TÓTH ISTVÁN: <i>A kolozsvári humanista költészet korszakolásának problémái</i>	119
KERÉNYI FERENC: <i>Radikális vígjáték 1848-ból</i>	135

SZEMLE

GEORGE CUSHING: <i>Modern Hungarian Poetry</i>	145
BÉCSY TAMÁS: <i>A világnézet creje (Tóth Dezső: Élő hagyomány, élő irodalom)</i>	152
WÉBER ANTAL: <i>Barta János: Klasszikusok nyomában</i>	159
CSÁKI JUDIT: <i>Hegedüsi Géza: A magyar irodalom arcképcsarnoka</i>	161
KISPÉTER ANDRÁS: <i>Impresszionizmus vagy szecesszió? (Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról)</i>	165
LŐKÖS ISTVÁN: <i>Szeli István: Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom</i>	169
MISZOGLÁD GÁBOR: <i>Pomogáts Béla: Regénytükör</i>	173
VEZÉR ERZSÉBET: <i>Korek Valéria: Hangulat és valóság. Ambrus Zoltánról</i>	175
LEVENDEL JÚLIA: <i>Szabolcsi Miklós: Érik a fény</i>	178
SIPOS LAJOS: <i>Babits Mihály: Arcképek és vallomások</i>	182
LACZKÓ ANDRÁS: <i>Tüskés Tibor: Pannóniai változatok</i>	184
ZAPPE LÁSZLÓ: <i>Rónay László: Hűséges sáfárok</i>	188
KRONSTEIN GÁBOR: <i>Olvasáskutatás – rendszerszemlélettel? (Gondos Ernő: Olvasói ízléstípusok)</i>	191
PÉTER LÁSZLÓ: <i>Irodalom és múzeum. (Tanulmányok az irodalmi muzeológiáról)</i>	198
BENKŐ LORÁND: <i>Ruffy Péter: Bujdosó nyelvemlékeink. A tihanyi alapítólevéltől a bori noteszig</i>	203
KISS ISTVÁN : <i>Kollin Ferenc: A Práger könyvkiadó története</i>	207
TÓTH ANDRÁS: <i>Armarium</i>	210

MELLÉKLET

CSÁKY EDIT: <i>Az Irodalomtörténet 1978. évi 1–4. számainak tartalom- és névmutatója</i>	
--	--

Ára: 18,— Ft

Előfizetés egy évre: 72,— Ft

INDEX: 25 410

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1363 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 72, — Ft

1 szám ára: 18, — Ft

Index: szám: 25 410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest

Irodalom történet

1979 2

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1979. LXI. évf. 2. szám

*

Új folyam XI. 2. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

SÍK CSABA: „Nem harcoltam, csak nézelődtem” (A regényíró Móra Ferencről)	213
HALÁSZ LÁSZLÓ: Kilátás az Arabs Szürkéből (Alkotás és személyiség pszichológiai megközelítése Krúdynál)	231
KISPÉTER ANDRÁS: „Amit akartam, teljesen akartam” (Szeljegyzetek Fodor József lírájához)	248
DÁVIDHÁZI PÉTER: Arany János kompozícióelmélete	270

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

„NEM HARCOLTAM, CSAK NÉZELŐDTEM”

A REGÉNYÍRÓ MÓRA FERENC RŐL

„Dani körmefeketéjének egyetlen villanásával felmetszette a nyarat-szaki csibeként elébealélt hercegasszony hasát, átgázolt két uralkodó hercegen, majd vérbenyihant szemmel palánkhoz kente a szembejövő népiescheket, a tömörkényt, a gárdonyit meg a mikszáthot, s ballagott tovább, népiesch irányban.”¹

Jólnevelt irodalomtörténész először csóválja a fejét, aztán beismeri, Karinthy a tudományos kritikát jócskán megelőzve, a történeti igazságnak megfelelően írta le Móricz szerepét irodalmunkban, legfeljebb az sch-t javítja s-re, majd némi tünődés után azt is elhagyja. Valóságos vér talán nem folyt az s-ért, mint hajdan az i miatt, bár forgatták ezt is fegyverként s nemcsak irodalmi ütközetekben; mindenesetre Mórának szerencséje volt, hogy akkor szegődött a három „népiesch” nyomába, amikor Turi Dani már megbékélten üldögélt az irodalomtörténetben. Egyben tragédiája is, hiszen mesterei az 1920-as évek elején a múlt és félmúlt el-eltünedező alakjai voltak csupán. Ő azonban rátarti szerénységgel vállalta velük a rokonságot, noha Gárdonyiban, aki ellentmondó ösztönzések között bizonytalankodva, széleskörű ismeretek birtokában is dilettáns próbálkozásokba fojtotta tehetségének zseniális villanásait, s bár impresszionista volt, Székely Bertalan vagy Lotz Károly is csak jobb napjaiban lett belőle, inkább figyelemzavaró példát láthatott volna. Mikszáthoz rokonságnál több,

¹ Karinthy Frigyes: *Így írtok ki*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szász Imre. Bp., 1954. 133–134.

tanítványi alázat fűzte, pedig a nagy érdemű tanárnak a hajdani osztályelső, Krúdy is rég hátat fordított. Móra megtanulta tőle a kíméletlent és húsbavágót félreszóló, tréfás példázatokba rejteni, a politika maró savát az anekdota cukrosvizében feloldani, a „korlátolt hazugság”-ban, ahogy Nagy Lajos az inkább magatartásból mint az életanyag hiteles ábrázolásának kényszeréből fakadó módszert szókimozdó egyszerűséggel nevezte.² Móra elfogadta örökségként a technikát és a magatartásból fakadó szerepet egyaránt, holott bizonyára igaza van Karinthy-nak, akarni

„nem akarta, csak vállalta . . . Vállalta, mint a valódi színész, akit tulajdon becsvágyán túl a mű érdekel elsősorban, ez a mű a Magyar Irodalom Folytonossága volt, s könnyen múlhatott sikere az együttesen: az együttes összhangja érdekében Móra Ferenc, akinek volt áttekintése, mint rendező és szereplő úgy látta talán, hogy a mikszáthi szerepkört neki kell átvennie, mert nincs nála jobb, s mert a szerepkörre szükség van”.³

A fogalmazás homályos, a szerepnél nincs jobb, vagy a szerepre nem akad? Az első kérdésre az irodalmi fejlődés és paródiájával maga Karinthy is tagadó választ adott, Mórának azonban hiába volt áttekintése, vállalta, kétségkívül tudatosan. A legszembeötlőbb bizonyítékok stilisztikaiak, a tanítvány eltéveszthetetlenül személyes hangjában nem nehéz a mester beszédmodorának egyéniesített változatát felismerni.

Mondataiból mindenki zenét hall ki, Kosztolányi⁴ a nádihegedűt, Juhász Gyula⁵ a gondonkát, Karinthy⁶ a mester-

²Nagy Lajos: *Író, könyv, olvasó*. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Gordon Etel. Bp., 1966. II. 136.

³Karinthy Frigyes: *Miniatűrök*. Összeállította és az előszót írta Szalay Károly. Bp., 1966. 295.

⁴Kosztolányi Dezső: *Egy ég alatt*. A kötet anyagát összegyűjtötte, a szöveget gondozta, és a jegyzeteket írta Réz Pál. Bp. 1977. 291.

⁵Juhász Gyula: *Örökség*. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Péter László. Bp., 1958. I. 329.

⁶Karinthy Frigyes, i. m. 294.

hegedűt, a botfűlű Herczeg Ferenc⁷ pedig a tárogató öblös basszusát, ráadásul, kibontott zászlók selymének nehéz suhogását is. Nem hangversenyen vagyunk, tehát a hallgatót jellemzi, nem a muzsikust, ki milyen hangszeren hallja szólni a dallamot; a példa mégsem tanulság nélküli: Móra irodalmát műfajra, műre tekintet nélkül minden méltatója egységes egésznek tekinti, s varázsának titkát az előadásmódban fedezi fel. Regényei, elbeszélései, tárcái, cikkei szövete valóban egy-neműnek tetszik függetlenül a tartalomtól. Móra beszélget az olvasóval, eltűnődésre készítő szünetekkel, kérdő fejbólintással kísért emelkedő-ereszkedő hangsúlyokkal, óvatosan többértelmű célzásokkal adja tudtára, amit nem akar nyíltan kimondani. Szóképei, hasonlatai, szólásszerű idiómái a tárgy körülírását, a figura jellemzését csakúgy megkönnyítik, mint az írónak az elmondottakat értelmező közbeszólásait. Nemcsak maga kommentál, hanem az egyes szám első személyt a harmadikkal s a többes elsővel váltogatva kommentáltat is, megtámogatva saját véleményét a közösséget képviselő figuráival. A váltás stilisztikailag oly könnyed és természetes, hogy eszünkbe sem jut kételkedni: valóban az objektív igazságot mondja a közbeszóló? Az igealakok cserélgetésével hangsúlyt ad a kommentároknak, s előbbre is lendíti a történetet, a cselekményszöves ugyanis nem erőssége. Olvasás közben persze nem gondolunk arra, hogy fogyatékoságot pótol a fogás, elbűvöl a mondatok komótos muzsikája, egyszer hétköznapi egyszerűsége, másszor mellékmondatot mellékmondatba fűző, a szereplők elmetáncoltatásába az olvasót is bevonó játékosága, amelyben elválaszthatatlanul elegyedik tréfás és komoly, édes és keserű. Móra Ferenc „az önmagáért való beszéd pompázatos, keleti módját műveli”,⁸ mondja Kosztolányi, megáll, vargabetűt tesz, gondolatjelbe foglal, zárójelet nyit, elsüllyedt emlékeket ébresztgetve, mint a „cigányzene”. Móricz nyelvének játékos-

⁷ *Emlékkönyv Móra Ferenc 30 éves írói jubileumára*. Móra Ferenc emlékkönyv szerkesztőségének kiadása. Bp. 1933. 43.

⁸ Kosztolányi, i. m. 293.

ságát, szögedi filozófiáját, mindennél inkább humorát dicséri, aminek titka „az életben való elbúvás és az élettől való megszelídültség”, a bölcsesség, hogy ostyába csomagolja a keserűt, tréfába a fájót. Bóka László az egyetemes emberi műveltség s a népi elbeszélő stílus harmóniáját megteremtő nyelv kivételes művészenek tartja, aki fölényes tudatossággal alkalmazta mindazt, ami Mikszáthnál, Móricznál csak „olykori zseniális találat” volt.

„Akik a *Nyugat* stílushagyományából nem tudtak kitörni, regionálisnak érezték ezt a stílust, holott ez egyszerűen magyar volt. Móra úgy beszélt és írt, mintha előképe lett volna annak a népből szakadt értelmiséginek, akiben nyoma sincs európaiság és magyarság, urbanizmus és népiség konstruált hamis ellentétének.”⁹

A Nyugat stíluseszményének rabjaként nevezte volna Schöpflin Aladár Mórát „a regionális irodalom legnépszerűbb írójának”?¹⁰ Elfogultságból tárgyalta irodalomtörténetében Csathó Kálmán és Komáromi János között csupán néhány mondatban, ötletről ötletre, anekdotáról-anekdotára váltó társasági csevegésként jellemezve írásmódját, amelynek inkább „derűs világszemlélete adja varázsát, mint amit elmond”?¹¹

Humoros, filozofikus, behízelt, cigányzene módján távoli emlékeket ébresztő előbeszéd, tartja az egyik vélemény, párja nincs nyelvi szintézis a másik szerint – mindezideig azonban Schöpflin az egyetlen, akit nemcsak a hogyan érdekelt. Sőtér István, bár jelentékeny író becsül Mórában, éppen hangját érzi vidékiesnek, előadásmódját naivan patriarchálisnak, elmélkedési gyakori laposságát, közhelyszerűségét modorából következőnek. Mégis – teszi hozzá – hányszor lesz a közhelyből igazság, milyen sokszor telitődik modorossága és körmönfontossága költészettel, színnel, eleven impresszióval, mennyi benne a

⁹ Bóka László: *Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, az utószót írta Sík Csaba. Bp. 1966. 1253.

¹⁰ Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Bp. 1937. 289.

felelősségérzet, a részvét Tömörkény példájára a Szeged-környéki szegényparatság iránt! A három „népiesch” közül Sötér az ő hatását érzi „döntőnek és útmutatónak”¹¹ Móra számára.

Írói világuk földrajza azonos, figuráik társadalmi helyzete, származásuk meghatározta életsorsa megegyező, előadásmódjukban is sok rokon vonást fedeztek fel kritikusaik. Tömörkény nyelve is az előszó varázsával hat, ám sem az élmény, sem az emlék nem társíthat ilyen vagy olyan hangszert hozzá. Az anekdotázó hangja mindig személyes, a tónus, amellyel elnémitja, melódikussá tompítja a valóság fülsértő zörejeit, pontosabban jellemzi egyéniségét az elbeszélés tárgyánál. Tömörkény még akkor is, ha az író torkát két szó között elszorítja a részvét, ha „belesír az elbeszélésbe”, mint Vas István írja, engedi a társadalmi végzet könyörtelen munkáját véghezvinni, a tragédiából nem vesz el, nem tesz hozzá, tárgyilagos még akkor is, ha ihlete lírai, ha alakjaival együtt maga is szenvedő részese a történelemnek. A „népiesch” kismesterként számontartott Tömörkény eredeti novella-modellt alakított ki, „a meglepetés új fortélyá”-val, amely „mellékesnek látszó mozzanatokkal tereli el az olvasó gyanúját, hogy aztán hirtelen, mintegy oldalról, robbantsa be a csattanót, a meglepetést — a történet lényegét”.¹² A lényeg: a társadalmi elrendeltetés kényszere előidézte látványos vagy csak a lélek egyensúlyát feldúló elbukás; a feketét itt nem enyhíti a megváltás rózsaszíne, mint oly sokszor Móránál. Tömörkény novellája a látszólag mellékesben is élesen megvilágított pillanatkép, az egymás mellé vagy után fényképezett részletek zárt egységgé állnak össze és a mellékesről, amiről azt hittük, csupán az anyag gazdagsága miatt, az író részletező kedvéből került a történetbe, kiderül, ha az olvasó látóteréből kieső oldalról és szinte véletlenül is, a dráma beteljesülését segítette elő. Legjobb

¹¹ Sötér István: *Tisztuló tükrök*. Bp. 1966. 40.

¹² Tömörkény István: *Válogatott novellái*. A válogatás és a jegyzetek Vas István munkája. Bp. 1977. 999–1000.

novelláiban azokat a mélységeket járja, ahol jó és rossz, remény és reménytelenség egy anyagból van, mint a *Barbárok*-ban.

Miért kente volna hát „tömörkényt” is a palánkhöz Turi Dani?

„Forrásmunkája lesz ez annak az életnek – írta Móricz a *Népek az ország szolgálatában* c. posztumusz Tömörkény-kötet előszavában –, mikor a magyar nép életfelfogása s maga az egész élete tökéletesen átalakult, mikor nemcsak új ideák, de egészen új világnézet, új filozófia kezdi gyökeresen kifordítani sáncaiból a magyart, Tömörkény István nem kísérhette el ezen az úton a magyar népet . . .”^{1 3}

Mórának megadatott, hogy elkísérje. Elfogadta a mikszáthi szerepet, nekiveselkedett a Móricz jellemezte feladatnak, amely Tömörkényre várt volna: művének ellentmondásait stiliztikájánál egyszerűbben magyarázza szerep és feladat összeegyeztethetlensége. Persze pályakezdése is, indulása szellemétől ugyanis sosem tudott egészen megszabadulni. Önáltatás lenne csupán irodalompolitikai kényszert, az írói megmaradáshoz szükséges taktikázást sejteni Rákosi Jenőről, Zempléniről, Pósáról, Szemere Pálról, Békefi Antalról vagy bátyjáról, Móra Istvánról ejtett tisztelgő szavaiban. Mesterei voltak ők is, a gondtalan öregek, akik a kalapot már nem is látták, csak a bokrétát rajta s hitték: a valóság az, amit ők annak látnak, az az igazság, amiben ők hisznek, s a forma, amelybe rózsaszín világképük öltözik, az egyedül üdvözítő. Móra Ferenc, a költő, látásmódja az apákéhoz, bátyjakéhoz hasonlóan az együgyűségig egyszerű, a pántlikás csomagolás is kételyek és kétségek nélkül igazodik az ódon tekintélyekhez, akik közül néhányan még azt sem vették észre, hogy Ady, Babits már kiseprűzte őket az irodalomból:

„Álomkristályból palotát faragott,
 Álomsarlóval rózsát aratott,
 Álomparipákból tartott fogatot,
 Hát persze, hoppon is maradott.

^{1 3} Móricz Zsigmond: *Tanulmányok. I.* Összegejtötte, szerkesztette és a szöveget gondozta Szabó Ferenc. Bp. 1978. 347.

... O álmok, álmok, drága álmok,
 Mi panasz lehetne rátok?
 De ha ti már mind elfogyátok,
 Mit érnek a való világok? ”

– idézem *Önarckép* c. versét. Ebből a bezápuftságból nézve nem csak az csoda, hogy egy költő verset ír a fénytelen anyagról, ami csupán a távoli fényforrásból kiinduló energiát visszaverve látszik világosnak – micsoda merészség tudományos megfigyelést, tételt költői tárgyá tenni, rajong Babits *Feketeország-áról* Ignotus¹⁴ –, hanem csodaszámba mennek Móra ifjúsági könyvei is. Bár a *Rab ember fia* átkölti a történelmet, átlátszó regénytechnikai trükkjeit megneemesíti a pedagógiai-erkölcsi cél, hogy a népi emlékezet és képzelet mintájára a történelminél mélyebb, meseibb igazságot mondjon el; a *Csilicsali Csalavári Csalavér* a Róka-regény egyszerű allegóriájából a létezőnél igazságosabb társadalmi rend megvalósulásának reményét bontja ki; a *Kincskereső kisködmön* valóságot és paraszti babonát egymásra vetítő, változó értékű epizód sorát a szeretet hatalmába, a szegények emberibb élethez való jogába vetett hit prózakölteménnyé emeli, amely gyermekirodal munkban először ábrázolja reálisan a feltörekvőt fenyegető morális válságokat, osztálykonfliktusokat. Tömörkény elbeszéléseiben – *Így volt rendelve* c. novellájában például, amelynek alaphelyzetét Móra több változatban is újraírta – könyörtelenül érvényesül a társadalom törvénye, míg a *Kincskereső kisködmön* írója kézenfogva vezeti vissza hőst szülei viskójába, nyitva hagyva előtte a felemelkedés útját, nem a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad etikája és esztétikája szellemében, hanem a mesében mindig valóságérvényű csoda lehetőségében bizakodva. Mórát az emberi lét alaptörvényeinek művészi ábrázolása teszi a gyermekirodalom klasszikusává, a veszélyből a szeretet, az önfeláldozás, a tisztesség, a munka erkölce vezeti biztonságosabb talajra kis hőseit. Mivel saját sorsának konzekvenciája ez,

¹⁴ Ignotus: *Kísérletek. Cikkek és képek*. Nyugat, 1910. 154.

nem kényszerül gyűgögsre, leereszkedésre, tudja, hogy a gyermeklélekleben minden emberi lehetőség benne rejlik, a gyermeki világkép – ha öntudatlan is – teljes, bár megérintette a társadalom, még nem torzította el. Az öntudatlant tudatosítja mindig vallomásértékű elbeszélésében, megmutatja a félig értett mindennapos megrázkódtatások mögött rejtőző társadalmi törvényeket, anélkül, hogy egész kegyetlenségüket feltárná vagy a megváltoztathatatlanságukba való beletörődésre készítetne. Típusokat teremt, hiteles emberi viszonyokat, ideális erkölcsi normákat ábrázol reális fonájkjukkal együtt, fogékonnyá téve olvasóit a kendőzetlen igazság majdani felismerésére. Igazságtévő művészet az övé, gyerekkönyveiben hibátlanul az, mint a népmesében, amelyben természetes, hogy a fele királyság a legkisebbet illeti. Mikor ifjúsági könyveit írta, az oktatás, nevelés, a gyerekeknek szóló irodalom eszménye a herbarti filozófia – az érzéki világ csak jelenség, a létezés abszolút és változást nem ismerő pozíció – és pedagógia volt, amely a polgári társadalom rendjét és érdekeit tiszteletben tartó „erkölcsös” jellemeket akart a maga bornírt, germán módján gyártani; ezt a metafizikai idealizmust és embertelen gyakorlatát senki sem tagadta hevesebben Móránál.^{1 5}

^{1 5}E tagadásnak, mint erre Keresztury Dezső és Nagy Péter figyelemztetett, ifjúsági regényeivel felérő dokumentumai tankönyvei, amelyek oly nehezen, megszágyenítő küzdelmek után kerülhettek csak az ifjúság kezébe. Nem csoda, hogy a hivatalos pedagógia ódzkodott tőlük, hiszen kifejeződött bennük Móra – racionalista, a tanok és a szervezet naiv miszticizmusától fölényesen tartózkodó szabadkőművességétől elválaszthatatlan – humanizmusa és liberalizmusa. S kifejeződtek az ifjúsági irodalom fejlődés-történetéből, amit talán ő gondolt végig nálunk elsőként, levont tanulságok is. A magyar ifjúsági irodalmat a felvilágosodás szelleme szülte, a reformkor népiessége és romantikája adott irányt kísérleteinek. A kapitalista fejlődés, az üzletté vált könyvkiadás tette az irodalom önálló ágazatává: az iparosodás megköveteli az általános tankötelezettséget, a rendszeres oktatás és pedagógia számára pedig ez a mankó nélkülözhetetlen. Egyre több író érzi ki szívből, ki üzleti megfontolásból fontosnak a fiatal közönséghez szólni: a gazdagodásnak mihamar több veszélye mutatkozik, mint haszna. Az oktatást és

A háború azonban megcáfolta a mese igazságát, viszonylagossá tette a benne érvényesülő erkölcsi ítéleteket, megingatta az emberi lét alapjait. Móra megpróbált az új történelmi útra terelt magyarság krónikása lenni, de felemás viszonya a változásokhoz s tehetsége mértéke is bizonyára, megakadályozta egy felnőttekhez szóló *Csilicsali Csalavári Csalavér* megírásában.

Pedig első regénye témájában Füst *Ádventjénél*, Kosztolányi *Nérójánál* nyíltabban és egyértelműbben szóló politikai dráma rejlett s egy kis irodalmi forradalommal felérő technikai újítás ígérete is.

1921. júl. 13-án Tápé közelében agyonlőtték Heller Ödön festőművészt, dróttal összekötözött holttestét három nap múltán a Tiszából fogták ki. Nyilvánvalóan politikai gyilkosság történt – erre vallott a módszer is –, még inkább, hogy a festőnek hamarosan hadbírószági tárgyaláson kellett volna tanúskodnia: Szegeden azt suttogták, Heller terhelő adatokat tudott az ellenforradalom hadseregében vezetőszerepet játszó néhány tisztről, akik közönséges bűncselekmények sorát kö-

---

az ifjúsági irodalmat egyaránt áthatja a kapitalizmus eltökélt érdekvédelme – mi szolgálhatná inkább e célt, mint a valóságot illuzórikus pszeudó-valósággal helyettesítő germán pedagógia, német tekintélytisztelet, szentimentalizmus, veritékszagú kedély? Senki sem látta Móránál világosabban, hogy az ifjúsági irodalom társadalmi-erkölcsi eszménye válságba jutott, önmaga karikatúrájává vált. A polgári életeszmények ellen a népmese igazságot kifejező szellemét, technikáját, hangját állította szembe; sajnos akkor, amikor e válság elleni harc már korszerűbb, a technikai fejlődésnek, az osztályviszonyok megmerevedésének megfelelőbb fegyvereket igényelt volna. Tankönyvei azt bizonyítják, túlnézett az ifjúsági irodalom horizontján. Az első volt, aki számot vetett, ha csak kérdés-formában is, az ifjúsági irodalom külön kifejtést érdemlő paradoxonával: miért lesznek a világirodalom nagy, nem egyszer a legkeserűbb művei ifjúsági olvasmánnyá, miért válik néhány fiataloknak írott könyv a felnőttek szellemi táplálékává? Tankönyvei a kor szintjét meghaladó pedagógiai szemléletről, ifjúsági irodalmán túllépő igényről és izlésről tanúskodnak, s bizonyítják: a gyermekek Móra bácsija át gondolt és tudatos írói programot szolgált.

vették el. Hamarosan letartóztatták a festő modelljét és annak férjét; a vádhatóság szerint a gyilkosság oka a földéhség volt, Heller ugyanis ígérete ellenére sem íratta Török Vicára kis tanyáját és birtokát. A fellebbviteli tárgyaláson bizonyítékok hiányában felmentették a vádlottakat – a festő halálának rejtélyére sosem derült fény.

„Egy nagyobb regény kompozícióját hordozom a fejemben, amelynek témája szegény Heller Ödön festőművész tragédiája lenne” – nyilatkozta Móra a Szegedi Híradó körkérdésére adott válaszában. – „Gyönyörű lélektani probléma ugyanis, ahogyan a városi, finom művész lelke falusi környezetéhez asszimilálódik, és így kettős életet él: egy városi, kifinomultabb kultúreltetet és egy rusztikus, paraszti életet, és hogyan alakul ki ennek a kettőnek összeütközéséből a művész tragédiája.”¹⁶

Móra festőjének története egyedi esetként elképzelhető ugyan, tipikusként semmiképp.

A festő halála négy lazán kapcsolódó szálát fon egybe. Az első réteg a nyomozás története, a regénybeli író megkísérli a festő halálának okát kideríteni. Közben elmélkedik a művészi és tudományos alkotásmód különbözőségéről, elválaszthatatlanságáról a modern író gyakorlatában. (Sajnos, a kávéházi csevely szintjén: „Jókai is úgy festette meg az *Aranyemberben* a balatoni rianást, hogy csak tíz esztendővel később látta életében először a Balatont. Hát ez bizony gyerekes és értéktelen dolog volt. Mi, akik a Flaubert és a Zola iskolájába jártunk, tudjuk, hogy stúdium nélkül egy sort sem szabad leírni; ma már nemcsak kísérleti fizika van, hanem kísérleti regény is. Ha én akarnám leírni a rianást, én meteorológiai műszerekkel mennék le a Balatonra és logarléccel”, ha pedig ironiának szánta, amit valószínűsít, hogy a „modern” író módszeréről csak kommentárban esik szó, annál szomorúbb.) Móra, bár a technika a legszabadabb alakítást is lehetővé tenné, a mindenható és mindentudó író pozíciójából kanyargatja a történetet, engedtlenséget nem tűrően kormányozza hőseit, akiket jól

¹⁶ Idézi Vajda László a *Négy apának egy leánya (A festő halála) – Hannibál feltámasztása* c. kötet utószavában. Bp. 1960.

ismerünk abból a kelléktárból, ahonnan Gárdonyi is előintette alakjait. A cselekmény mozzanatait, előre látott, noha véletlennek feltüntetett helyzeteit, a figurák viselkedését ugyanúgy ítéli meg, mint olvasója, akiről feltételezi, véleményét a társadalmi hierarchia változtathatatlanságába vetett hit, a világ rendje és az erkölcsi érték közé tett azonosságjel határozza meg. A festő szükségszerűen elzúllik, ha úri mestersége helyett a földet túrja, modellje-szeretője, Pengáló Mári, szintén, legfeljebb nem lefelé, hanem fölfelé, élete mindegyiknek kibillen a sínről, amin a történelmi predestináció kényszeréből futnia kellene. A változás csak tragédiát vagy giccset eredményezhet. Az eleve elrendeltetés törvénye köti össze az első szálát a másodikkal, a falu mindennapi életével. A paraszti civilizációt megrontotta, önnön paródiájává silányította a város hatása, kultúrája természetlen babonákká korcsosult. Meglepő mennyire hiányzik Mórának az a képessége, hogy etnológiai műveltségét irodalmában kamatoztassa — nem a rianás leírásához, a paraszti kultúra elsivárosodása történelmi okainak feltárásához lett volna szükség tudományos segédeszközre. A harmadik szál színtelenebb az elsőnél, másodiknál is. A nyomozás közben születgető regénytervet szembeesíti a valósággal, pontosabban: a tervezett regény valóságát a valóság örökölt irodalmi előképével, ami végül magához hasonítja nemcsak a tárgy kínálta eredeti lehetőséget, de a Móra-féle változatban rejlő, ha a korra szűkebb csóvát is, mégiscsak fényt vető személyes gondot, az író birkózását anyagával, a téma és a választott módszer s technika összeegyeztetetlenségével. A szálát végigtapogatva eljutunk az érdektelen befejezéshez, az ostoba véletlen ugyanis, melynek a festő áldozata lett ok és okozat logikájával nem magyarázható, az író pedig csak ebben a rendszerben tud gondolkodni. A regénybe egy szerelmi románc is szövődik, mintegy a különböző rétegek összefoglalásaként, s óhatatlanul bele is süllyedne a giccsbe, ha a finom önirónia időnként nem figyelmeztetné az olvasót, moziban látottakra gondoljon inkább, mint az életre, a történelemre.

A téma „a” művész lélektani tragédiájánál súlyosabbat kínált, Mórát azonban már formálgatása közben elcsábította a múlt századi regényesség, a hagyományos módszer, amely a valóságot az író egyénisége tükrében elmosódó, tetszés szerinti alakot öltő fantomképként veszi szemügyre, holott az elirodalmasítástól megóvott, hiteles tények és bizonyított adatok céltudatos csoportosítása megmutathatta volna a Móricz emlegette „teljes átalakulás” irányát és végzetes perspektíváját. De a valódit álkonfliktussal helyettesítette, noha ifjúsági regényeiben, publicisztikai írásaiban már megmutatta, város és falu, értelmiségi és paraszt ellentéte tényleges ugyan, de nem végzetszerű. Nem is sikerült az ismert részletekből kibontania a bírósági tárgyaláson elkenődött teljes igazságot a történelem logikája szerint elkerülhetetlenül bekövetkező kataklizma expozíciójaként, a történetet sem egész sorsként ábrázolnia.

A *Hannibál feltámasztásában* ugyanúgy elvész a politikai szatíra, mint *A festő halálában* a dokumentum. A regény szellemes, az írónak a történet epizódját epizódba fűző kanyargatásához szabad kezet adó, a Horthy-Bethlen korszak „neobarokk”, azaz fasizoid ideológiáját bátran leleplező ötletre épül. A hadifogságból hazatérő tanárka pergamenekre bukkan egy karaita templom padlásán, amelyek kétséget kizáróan bizonyítják, Hannibál az arisztokrácia követelésére bevezetett új adórendszer miatt kirobbant forradalomnak esett áldozatul. Az iratokat ismertető dolgozatát közzéteszi az iskola értesítőjében, a publikációt azonban tudományos elismerés helyett parlamenti interpelláció fogadja. A szerzőt zsidóberencnként leplezi le képviselővé avanszált hajdani osztálytársa, mint az árja faj veszedelmes ellenségét, a sémi világalom propagátorát. Eddig kitűnő a könyv, Móra vitriolba mártott tollal rajzol karikatúrát a mocskos árral úszó, rettegésében végképp elbutult középosztályról, az új rezsim aljas haszonélvezőiről, hangadóról, tovább azonban nem tud anyagával mit kezdeni. A legfőbb gondot a történet befejezése okozza neki. Ha az adórendszer buktatta meg Hannibált, úgy véli, a leleményt a cselekmény

lezárásához újra elő kell vennie. A satíra éle itt kicsorbul, az indítás és befejezés közti ív szűk ahhoz, hogy a történeté is alig teljesedő ötlet akár az allegória értelmében teljes képet adjon a fehérterror Magyarországról. A részletek csupán a felszín jelenségeit leplezik le, de érintetlenül hagyják a történelem valóságos mozgatórugóit. Móra a társadalmi piramisnak csak egy szeletét látja vagy akarja meglátni, a kispolgárságot, ami fölötte és alatta van, a hatalom birtokosait és igazi áldozatait, nem. Anekdotikus cselekményvezetéssel a kor lényeges kérdései megválaszolhatatlanok, sőt, fel sem tehetők, az írói technika leegyszerűsíti a valóságot. Az anekdota Móra előadásában nemcsak leleplez, de el is leplez, érezzük, jóval többet tud annál, amit elmond. A lényeges események sorsformáló következményei olyan világban, amely a szabad, sőt a kényszerű tett elé is gátat emel, inkább a tudat változásaival ábrázolhatók, mint cselekvéssel, ezt pedig csak kommentárral, írói széljegyzettel tudja jellemezni.

Legnépszerűbb regényének gazdag, monográfiához elegendő anyagába beleszótt érzelgős szerelmi történet, *A festő halála* kispolgári idilljének párja, szintén megváltoztatja a regénybeli valóság természetes arányait, s azt a látszatot kelti, hogy egy világpolitikai korforduló oka éppúgy lehet az egyedi, mint az általános, a kuriózus részlet, mint az egész. 1933-ban tartott zeneakadémiai előadásában a készülő *Aranykoporsó*ról elmondta, témáját Gulácsy Irénnek köszönheti. Tőle hallotta a legendát, miszerint valaha Nagyváradon őrizték Szent Bertalanak, Diocletianus centuriójának holttestét, aki szerencsét hozó ereklyével akarta szerelmét megajándékozni, de a keresztények vesztőhelyen tanúsított bátorsága annyira meghatotta, hogy önként vértanúhalált halt. A keresztényüldözés áldozata lesz Quintipor is, a császár rangrejtve nevelt fia, aki elvesztvén szerelmét, öngyilkosságként a vértanúságot választja, anélkül, hogy őszintén hívő lenne, Sappho versének bátorítására: „életemet szerelem tenéked ajánlom, / Mert a halált te legyőzöd”. Szepessy Tibor szerint a korról szóló történelmi regényekben

„a kereszténység harcának idealizálása azt a látszatot kelti, mintha a kereszténység győzelme okozta volna az ókori civilizáció bukását”.¹⁷ Móra is idealizálja ezt a védekezve támadó ideológiai háborút, csodálatos, még a lélektani indoklást is mellőző megtérésekkel, ám jobb történész annál, hogy az okot összekeverje az okozattal. Tudja, a késő-császárság legdrámább politikai kérdése a hatalom kétségbevonhatatlan jogfolytonosságának biztosítása volt, a világrésznyi birodalom egy akaratot érvényesítő kormányzása érdekében.¹⁸

¹⁷Szepessy Tibor: *Klasszikus ókor és a történelmi regény. Móra Aranykoporsója*. It. 1955. 495–503.

¹⁸A hatalmat már Valerianus megosztotta fiával az impérium hatékonyabb igazgatását biztosítandó, megtartván magának a keleti, Gallienusra bízva a nyugati provinciákat; ezzel, mint Ferrero – alighanem Móra egyik legfontosabb forrása – írja, „alapvető változásnak engedett utat a birodalom hajdan egységes műveltségi viszonyaiban”. (*Az ókori civilizáció bukása*. Fordította Schmidt József. Bp. 1924.) Idegen kultúrszok, kulturális szokások gyökeresedtek meg, a keleti luxus elharapódzó divatjából általános elszegényedés és építészetben, művészetben, életmódban egyaránt visszataszító ízléstelenség következett, az adóterhek fokozódásával természetesen nőtt az infláció. Aurelianus látva, hogy a hatalom megosztása magában rejti a birodalom széthullásának veszélyét, a misztikus abszolutizmust tette a legitimitás elvévé, államvallássá nyilvánította a Sol Invictus, a latinosított mithraizmus kultuszát. Diocletianus már kénytelen volt egyesíteni a két megoldást: egyeduralkodói szerepének megőrzésével – ő a Jovius, társcsászára, Maximianus, a kisebb rangot jelentő Heraclius melléknevet viselte – biztosította magának a döntő szót az utódlás kérdésében a terrarchátus révén, az olajozottan működő bürokrácia segítségével pedig az egységes és hatékony kormányzást. Ázsiai monarchiává formálta a római birodalmat, szakított a társadalom arisztokratikus tagozódásához, a sokistenhíthez ragaszkodó antik hagyománnyal, amely ellen a kereszténység is támadt, noha nem egy ideológiai érvét éppen ebből a még mindig szívós tradícióból merítette. A kereszténység mégsem lehetett Jupiter földi képmásának szövetségesevé, mert az állam létére tört szociális szervezetként, a vallási eszme által összekovácsolt politikai hatalommal bíró közösségként is Diocletianus kezdetben óvatosan, később egyre határozottabban támadni kényszerült; a birodalom sorsát mégsem a kereszténység előretörése pecsételte meg, a történelmi korszakváltást ideológiaiánál nagyobb erő idézték elő.

Móra hiába látja világosan a történelmi viszonyokat, ha a valóságost álkonfliktussal helyettesíti, a történelem csak díszlet, bár korhűre festett díszlet lesz a „regény”-ben. Kitalál a császárnak egy fiút, az utódlásért folyó hatalmi harcot ezzel már-már családi torzalkodássá egyszerűsíti, a kereszténységet pedig egy különös öngyilkosság poetikus eszközévé. Ami hiteles írói közlésként, kommentárként, hiteltelenné válik az ábrázolásban: „miért ne lehetne a bankvezér lánya, a császár lánya”?¹⁹ kérdezi a *Nyugatban* Illés Endre a történelmi regény divatját és a divatos történelmi regényeket elemezve. A kérdés Móra irodalmának lényegére, ismeret és fantázia, tény és fikció, tárgy és előadás ellentétére mutat. Illés szerint az *Aranykoporsó* már nem regény, csak megregényesített római régiség-tan, „a könyvespolcokon Gárdonyi történelmi regényeinek közelében a helye”. Érdemes lenne a helyhatározót elemzés tárgyává tenni, bár az összehasonlítás aligha ütne ki Móra javára, hiszen tudását „szelíd tanári szóval közli az olvasóval”, Gárdonyi pedig mégiscsak épkezláb cselekménybe, helyzetekbe, a nemzeti érzést megragadó sorsokba foglalta.

Múlt és jelen belső megfelelését hiába keressük az *Aranykoporsó*ban, Diocletianus kora és a regény keletkezésének ideje között még parabolisztikus összefüggés sem fedezhető fel. A múltból csak egy keserűen személyes vallomás erejéig szól ki az író, amit akár élete és műve summájaként értelmezhetünk: „én . . . nem nyerhettem diadalt, mert nem harcoltam, csak nézelődtem” – írja Bion, a matematikus, a kereszténnyé lett rétornak, Lactantiusnak.

A szemlélődő, megfáradt Mórával találkozunk legigényesebb írói vállalkozásának, az *Ének a búzamezőkről* c. terjedelmes regénynek lapjain, fontos szerepben, amit bizonyára nehezebb volt vállalnia, mint Bion tógáját viselnie: ő a szerkezet erővonalainak keresztezési pontja. Figyelmesen hallgatja szereplőit, amit mai író egyszerű belső monológgal oldott volna

¹⁹ Illés Endre: *A történelmi regény konjunktúrája*. Nyugat, 1933. 364–371.

meg, ő elmondhatja magának. Hallgatásának, a vallomástevőt faggató kérdéseinek keserűségét csak ritkán enyhíti a humor bölcsessége, az *Énekben* szereplő igazgató már nem ugyanaz az ember, aki a proletárdiktatúra első napjaiban így írt a Szegedi Napló vezércikkében:

„... sohasem volt a történelemben még diktatúra, amely ilyen megalakítástalan kemény és mégis istenesen emberséges lett volna... A diadalmas proletariátus nem vérre szomjas, hanem boldogságra, s abból mindenkinek juttat annyit, amennyi megilleti”.²⁰

A parasztot, úgy tetszik, nem illette meg semmi. A „kommunista”, a *Hannibál*-beli Bierhuber alteregója, aki kocsmái hallgatóságát szédítgeti ugyan a földosztással, a fehérterror győzelme után ébredőként bukkan fel – mindkétszer a parasztot ámító pantallós városi ember szerepében. Móra úgy látja, az anyagi és szellemi nyomorúság társadalom alatti mélységében nem terem meg az élet jobbra fordulásának hite, a tanyasi Mátyások el sem tudnak képzelni olyan világot, amelyben nincs úr és paraszt.

A regény tárgya: a háború nem ér véget a békekötéssel, szedi az áldozatokat a fegyverek elhallgatása után is. Főhőse Ferenc, a paraszti self made man, akit a történelem végleg kikököntetett hajdani világából, igényeket ébresztett benne és emberi öntudatot. Móra társadalomfelfogásának ideálját teremtette meg Ferenc alakjában, aki a kapitalizmus kínálta lehetőségekkel élve kikönyöklötte maga érvényesülését, de osztályostársait sem hagyja cserben. Az anyagi gyarapodás megváltoztatja a regényhős társadalmi helyzetét – a sorsfordulat közvetlen oka a vagyoni helyzet kedvező alakulása Móra s a kor felfogása szerint –, de a lélek válságától nem kíméli meg.

„... A legnagyobb emberi háború sokat próbált, sokat kóstolt parasztja, akinek esze élesedett, az értelme szélesedett, a művelődéshez való ösztöne felébredt, a szíve emberibb lett és az ideglete megkezdődött, talán meg is romlott... aki a háború előtt a dugott bálban vagy a

²⁰ Móra Ferenc: *Memento*. Szegedi Napló, 1919. ápr. 1.

kocsmai verekedésben nem is haragból csak virtusból, gondolkodás nélkül szíven szúrt volna egy másik parasztot és soha nem érzett volna érte több lelkifurdalást, mint egy csó lopott kukoricáért; ez beleőszült és majd beleőrült abba a gondolatba, hogy ő a gyilkos, mert a maga életének megmentésére éhen halatta egy embertársát”.

Az író személyes – világnézeti, művészi – konfliktusa megoldhatatlan, mint hőseié. Móra tudja, a világról szerzett új ismeretek éppúgy átformálják az egyéni lét társadalmi-erkölcsi értékrendjét, mint a vagyoni helyzet alakulása – de mi jön a változás után? Hőseinek el kell bukniok, mert vétettek a paraszti világ mítikus erejű – eredetű? – törvénykódexe ellen. Pirosnak, Ferenc feleségének pusztulása saját tudata szerint könyörtelenül logikus és törvényszerű, mondhatnánk: antropológiailag indokolt, ő nem ismeri a társadalom új viszonyai biztosította kibúvót, mint *A festő halála* Pengáló Mária, aki egy korabeli filmvígjáték grófnőjeként megszökik a pödrött bajszerű inassal. Ferencet a lövészárkok és a hadifogság erkölcsi kódexe elleni vétség kergeti a halálba, kulákként sem képes a kapitalizmus homo homini lupus törvényéhez igazodva élni.

Móra hősei szigetlakók. A sziget hagyományos élete nehéz, örömtelen, de a szigetre érkező idegenek teremtette változások azt, ami csak nehéz volt eddig, elviselhetetlenné teszik. Szigetlakó voltuk létüket inkább meghatározza, mint személyiségük; ha az egyén találna is egerutat a menekülésre, a közösséghez való tartozás végzetszerűsége legfeljebb egyéni változatban, de ugyanazt tartogatja mindenki számára. A zárt paraszti világba erőszakkal behatoló idegenek a történelmi változások megszemélyesítői – a szigetre éppúgy a véletlen veti őket, mint Pénteket, de csak rombolni tudnak, építeni nem. Móra nem lát perspektívát a paraszti osztály előtt, aki javítani próbál sorsán ebbe, aki beletörődik a változatlanba, hát abba pusztul bele. A forradalom távoli reményként sem merül fel – Móra dilemmájából valóban nincs kiút.

Ezért kell a vérlázító helyzetképeket humorral enyhíteni, a reménytelenséget az anekdota kedélyességében feloldani. Az

Ének a búzamezőkről öreg Mátyását a rekviráló suhanc-hivatalnok leguggoltatja, hogy hátáról ugorjon fel a padlásra kukorica után szaglászni – illyési jelenet, de Móra megnyugtatta az olvasót, az öreg paraszt ravaszabb a rekvirálónál. A tényeket mégsem költi át, természetüket sem változtatja meg vigasztaló szava, legfeljebb a következtetéseket hallgatja el, bízza az olvasóra. Olyan írásai azonban, mint a *Földhözragadt János története*, *Földhözragadt Jánosék 1932-ben* még *A boldog ember*, a *Kiskunhalom*, a *Puszták népe* árnyékában is csillogó tanúságtételei az emberi-írói tisztességnek.

HALÁSZ LÁSZLÓ

KILÁTÁS AZ ARABS SZŰRKÉBŐL

ALKOTÁS ÉS SZEMÉLYISÉG
PSZICHOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSE KRÚDYNÁL

A kezdő újságíró Krúdy alteregóját, Józsiás urat szerelme a Régi Arabs Szürkéhez címzett vendégglőben várja, és közben tekintete elidőzik a halottszállító kocsisokon, akik ide térnek be iddogálni, öngyilkosok tetemével terhes kocsijaikat megállítva. A szerelmespár egyetlen helybéli ismerőse egy temetkezési vállalkozó segédje, aki haldoklókról, halottakról beszél nekik. Egy ízben meghívja őket egy hullaházba. Az úton a fiatal író megkérdi a haláimadarat, tudja-e titkát, hogyan lehetne megszökni a halál elől? A hosszú hullaházi séta végén pedig iszonyodva pillantja meg egyik hűtlenül elhagyott szerelmét, aki öngyilkos lett. Józsiás a büntudattól összeroppan.

Az 1922-ben írott *Hét bagoly* egy fejezetét idéztük fel. A szerelem társaságában, de legalábbis közelében felbukkanó öngyilkos halál motívuma az író korábbi regényeiből és több Szindbád történetből is jól ismert. Rezeda és a Madame szerelmi bánatukban egymást múlják felül öngyilkossági kísérleteik leírásában (*A vörös postakocsi*, 1913). Az Álmos család „minden férfitagja önkezével vetett véget életének”, „körülbelül száz esztendeje . . . ünnepélyesen, megfontoltan haltak meg ugyanazon betegségben. Nő miatt, szerelemből . . .”¹ Első Álmos öngyilkos lesz, hogy elnyerje Evelin szerelmét, majd mi-
kor a nő kéri, hogy térjen vissza, mert szereti, kiszáll koporsójából. Pistoli nagy szerelme is öngyilkos lett (*Napraforgó*,

¹ *Nyolc regény. (Szerk. Fábri Anna). Bp. 1975. 206.*

1918). A nőtlen, szomorú útitárs szintén az öngyilkosság gondolatával foglalkozik (*Az útitárs*, 1918).

Szindbád ötödik útja a halálhoz vezet; egy fiatal virágárus-lányhoz, aki öngyilkos lesz (*Szindbád útja a halálnál*, 1911). Szindbád szerelmi kalandjai végeztével maga is öngyilkosságot követ el, hogy a temető kriptájában leljen nyugalmat, majd innen keresse fel egykori szerelmét (*Az éji látogató*, 1915). Máskor éppen öngyilkosságba készülõ szerelmét látogatja meg, aki azt akarja, hogy együtt haljanak meg. Egyébként ennek a novellának a címe – *Szökés a halálból*, 1915 – tér vissza az Arabs Szürkébõl a hullaház felé ballagó Józsiás úr kérdésében.

Néhány év elteltével ismét a korábbi színhelyen vagyunk. *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* (1927). Pusztán a cím olvasása is felidézheti az utolsó vacsorát, Jézus elárulását, halálát. A halál ezúttal nem fiatal embert ér utól, bár a korosodó ezredesnek egy fiatal újságíró kellene párbajban agyonlõnie. Azt követhetjük nyomon, ahogyan a sebezhetetlen párbajhõs szerepet cserél leendő áldozatával.²

Az erõs szerepének cseréje a gyengével, a túlélõé a halálra-ítélttel hatalmas lélektani távolság szokatlan irányú áthidalása. Elkerülhetetlenül az eredeti szerep megtagadását jelenti. A meghasonlásról, a nem vállalásról árulkodik, amint az ezredes vezeklésrõl beszél, bár õ maga „igazán ártatlan”. Az mond

²Egy ízben már próbálkoztam Móricz, Kosztolányi és Nagy Lajos egy-egy elbeszélése mellett Krúdy szóbanforgó elbeszéléseinek pszichológiai elemzésével a feszültségkezelés szempontjából. (Halász L.: *A feszültségkezelés útjai*. In: *A novellaelemzés új módszerei*. [Szerk. Hankiss Elemér] Bp. 1971. 19–30.). Bár néhány megállapítást felhasználok ebbõl, az író számos mûvével való pszichológiai összefüggések körvonalazása miatt jelentésük eltér a már kifejtettektõl. Most egyrészt az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* címû elbeszélést fogom fel olyan háttérnek, amelyen élesebben kirajzolható az író más mûveinek és alkotó személyiségének néhány pszichológiai alapvonása, másrészt megfordítva, a többi mûvet tekintem háttérnek, hogy segítségükkel e kulcs-elbeszélésben implikált pszichológiai problémákat jobban kibonthassam.

ilyet, aki lelke mélyén kételkedik büntelenségében, aki tart lelkiismeretétől, szorong valamiféle megfoghatatlan felelősségre vonástól.

A szerepcsere a másik szokásainak, viselkedésmintáinak, helyzetének képzeletbeli átvételén keresztül azonosulást tétel fel. Nem ritka, hogy az agresszor elleni védekezésékként öltözéke, modora, szokásai átvételével próbáljuk elnyerni kegyét. Az ezredes ennek fordítottját éli át: az agresszor azonosul a neki kiszolgáltattal. Csakhogy e végletekig polarizált páros viszonyoknak a tétje egyikük élete. Az azonosulásnak maximális az ára. Az eredetileg másakra irányuló agressziót önmaga ellen fordítja; azaz az öngyilkosság egy fajtáját készíti elő.

Többnek, értékesebbnek megszerzésére-fogyasztására nem alkalmasan, saját halotti torán kebelezi magába az életet. Azonosulásának is ez az elemi megélés- és kifejezésforma a legplastikusabb módja: ugyanazon a helyen, ahol a másik szokta, ugyanazt fogadja be a testébe. Civilizatorikus jelentősége sokatmondó, hiszen ugyanazzal a „nyelvel”, mint a kannibalizmus ellentétes tartalmat közöl. Úgy szerel le valakit, úgy teszi tulajdonságait, tapasztalatait magáévá, hogy nem őt eszi meg (pusztítja el), hanem magát adja fel és ezzel együtt annak a körnek a normáit árulja el, amelyhez maga is tartozott. Noha az ezredes a hosszú elbeszélés első sorától az utolsó szivarra gyújtásig mindig jelen volt, az író teljesen megfoszt attól, hogy küzdelmében és halálában részt vállalhassunk. Már csak a kocsmába estefelé betévedő egyik hullaszállító kocsis melleleg odavetett szavaiból mint idegen tárgyról, szó szerint holt testről hallhatunk róla.

Krúdy feltűnően, nála szokatlan módon könyörtelen hőséssel, és éppen egy olyan művében, amelyik drámai feszültségével is kiemelkedik eddigi munkásságából. A nevében és legjellegzetesebb kellékeiben ismétlődő színhely, a – mégha most áttételesen öngyilkos – halál és a büntudat-szorongás ismétlődő motívumaival szintén felhívja magára a figyelmet. Tovább fokozza ezt, hogy Krúdy, aki hőse minden rezdülése mögöttes

tartományát bámulatosan feltérképezte, egy ponton fogódzó nélkül hagy. A Kaszinó embertelen és anakronisztikus szellemsége szerint élő parazita ezredes már régóta rászolgált az ítéletre, és végrehajtásához korábban sem hiányzott a megfelelő alkalom. Miért éppen most tört palcát felette az író?

Ha a mű nem ad választ, rajta kívül kell próbálkoznunk. Kutató tekintetünk megakadhat az ezredes „öszülő bajszán”, amilyent fényképei tanúsága szerint élete delelőjén Krúdy is viselt. Az író szintén többször párbajozott, nagy barátja volt az ételeknek-italoknak és jónéhányszor megfordult az egykori Arabs Szürkében az Üllői úton. Ezek azonban pusztán külsődleges elemek. Mélyebbre visz annak ismerete, hogy az író mindössze néhány hónappal első összeroppanása, közelgő halálának első megrázó támadása után és a második előtt vetette papírra művét. Méltán láthatjuk tehát benne a súlyos állapotával járó – ráadásul kétségbeejtő anyagi gondokkal megtetézett – közérzés nagysodrású projekcióját. Feltevésünket erősíti a majdnem ötvenéves írónak ugyanebből az időszakból származó vallomása, amelyben kritikus fiatal éveire emlékezve megjegyzi: „Érdekes, hogy abban az időben soha sem gondoltam az öngyilkosságra, mint későbbi életemben annyiszor.” (50-ik Karácsony, 1928)³ A fejében már korábban is megforduló öngyilkossági gondolatoknak tehát most lett akkora feszítő erejük, hogy rövid időn belül közvetlen személyes vallomásra és az ördögűzés leghatásosabb módjára: műalkotásban való eltávolítására serkentik.

Az ezredes nem most halt volna meg és halálba menő figurája nem is lett volna ilyen árnyalt és súlyos formába öntve, ha Krúdy nem éppen most fáradt volna halálosan bele az életbe. Krúdy egyszerre érezhette közelinek és távolinak teremtményét. A benne élő ezredest ki akarta írni-űzni magából. Azt az együttérzést, megbékélést, amelyet hőse végzetes azonosulásában nem tudott ellenfelétől megtagadni, ő tökéle-

³ Krúdy Zsuzsa: *Apám, Szindbád*, Bp. 1975. 236.

tesen megtagadta hőségét. Lenyűgöző okkal és joggal tehetette is, mert a halál szorításában is győzelmes alkotóereje minden biológiai-alkati hasonlóságot megsemmisít közöttük.

Ezzel a művével újfent tanúságát adta, hogy művészként most is, továbbra is a kommunikáció egyik legértékesebb és bizonyosan legsokrétűbb formájának létrehozására képes – szemben azzal, aki csak egyetlen hiteles és bensőséges módon: az evéssel tud kommunikálni; egy újabb nagyhatású üzenetet képes útnak indítani életről és halálról – szemben azzal, aki mindaddig, amíg az Arabs Szürkébe be nem tért „legfeljebb annyit szokott gondolkozni az élet és halál dolgai felett, mint egy bástya a sakkjátékban . . .”⁴

Az Arabs Szürke másik vendége, az áldozatul kiszemelt fiatalember csak futólag bukkan fel. De ez is elég, hogy felfedezzük: kora, foglalkozása, megjelenése, ruházata, egész viselkedése Józsiásra emlékeztet. Krúdy azonban nem éri be ennyivel. Mielőtt az ezredes utolsó óráit megírta, elbeszélte a történetet a fiatal újságíró szempontjából is. Így tudjuk meg, hogyan sikerült *A hírlapíró és a halál* (1927) hőségnek valóban megszöknie a halál elől, aminek titka Józsiást is annyira izgatta. Az ezredes és az újságíró párosa távoli, de most már makacs asszociációt ébreszt: ez is egyfajta találkozás egy fiatalemberrel.

A többszörösen ismétlődő motívumoknak a sűrűszövési hálózata pedig rendkívül erős élménygócra utal. Ezen belül az ikerelbeszélések szembeszökően eltérnek. *A hírlapíró és a halál* híven követi az említett műveket abban, hogy a halál közelében ott a szerelem, nem így az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. Viszont olyan középponti helyet foglal el benne az evés, amire az eddig figyelembe vett művek nem adtak példát. A mindent be- és kitöltő evés a lappangó büntudat és a halál árnyékában.

⁴ *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. Elbeszélések. (Szerk. Barta András.) Bp. 1965. I. 286.

Az ezredesnek az Arabs Szürkében tett látogatása táján az író ugyancsak körüljárta a vonatkozó lehetőségeket. A nagy étvágyú Tiroli különböző betegségeket vesz meg pénzért, hogy így hárítsa el azokat, mígnem rettenetes görcsök között belehal egy megvásárolt gyomorbagyba (*Az ember, aki mustármag volt*, 1926). Az ötvenéves Dominó úr már csak álmában képes elfogyasztani mindazt, amit korábban, amikor még nem tudta, hogy „gyomra, veséje, epéje és főleg szíve is van” (*Magányos ember álma*, 1928).⁵ A rövid időn belül immár többször is kórházi-szanatóriumi ágyhoz láncolt, mozdulatlanságra kárhozott, féloldali szélütéssel is sújtott író három évvel ezelőtt még hetykén vallotta; „... nem voltam mértékletes, mert ennek nem éreztem sohasem szükségét. Kehelyből, női szájból ittam . . .” (*A 47-i esztendő dicsérete*, 1925)⁶

Szortiment, a gyomorbeteg szerkesztő egyszer alaposan kirúg a hámból, többfogásos – nem kimondottan diétás – villásreggelit eszik. Éjjel frakkba öltözik és szíven lövi magát (*Böske, vagy a szerkesztőség pesztonkája*, 1926). De a délelőtt és az éjjel között valami történik délután is. Szortiment fájós lábát áztatja, amikor egy csinos kisasszony érkezik a szerkesztőségbe, ő azonban társaitól eltérően lemondani kényszerül, hogy neki is az ölébe üljön és a nőt a fiatal beszélyíró gondjaira bízza. A nemi motívum tehát ismét felbukkan; így az evés, a szerelem (illetve a rájuk való képtelenség) és a halál egyszerre adnak egymásnak találkozt. Szortiment hosszú villásreggelije közben megfigyeli, hogy az egyik vendég „megfordította a húst, hogy alulról is szemügyre vehesse éhes szemével, mint ahogy egy nőszemélyt szokás megnézni tetőtől-talpig”.⁷ És baljós jel, hogy ettől Szortiment étvágya megy el.

Egy másik elbeszélés hőse azon medítál, hogy a gomba „íze a férfi és a nő íze, aki már túlesett az első fiatalságon”, valamint hogy a káposztának a „szívgyökerei fiatal korukban

⁵ Uo. 340.

⁶ *Vallomás.* (Szerk. Kozocsa Sándor.) Bp. 1963. 142–143.

⁷ *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél.* I. m. I. 99.

vetélkednek az első szerelem ízeivel” (*A kidobott vendég*, 1927).⁸ A „csókokban és csóktevésben nagy mester” Szindbád elmeséli, hogy egyszer látott egy embert,

„aki a fehér mellényére esett paradicsomfoltot az evőkéssel ügyesen levette, azután a szájába vette... ez az ember az utolsó cseppig, legkisebb porcikájáig ki tudja élvezni az élet örömeit. Az ilyen férfi... minden vőlegényi napnak megtalálja a maga üdvösségét... Az ilyen kanalas ember mindig talál valamely izgalmasságot a házáséletben...” (*Útnak, szónak, házasságról való tanácskozásnak nincs vége*, 1925).⁹

Az érett Krúdy számos hősénél a nemi éhség kétségkívül nem pusztá metafora; a száj, a nyelv és a velük kapcsolatos asszociációk hangsúlyos szerepe szerint a szerelem is mindekelőtt bekebelezés, magábaszívás, lenyelés. Az öreg Rimaszombati a csokolódzásról tartott terjedelmes értekezésében többek között megállapítja, hogy

„Bizonyos szájak csokolódzásra születtek... Szívják, szívják egymást az ajkak, amíg néha a vér is kicsordul, amit a legédesebbnek mondanak meleg állapotban... Teszem azt, megunná a nyelv, hogy mindig csak az ajkak felől jövő ízeket, nedveket vegye át... Azt mondják, hogy a nyelvnek nincs szeme, és csak vaktában indul el kalandjaira. Dehogyan nincs szeme a nyelvnek!” (*Zöld ász*, 1930).¹⁰

E képek felidéznek egy másik Krúdy teremtmény gondolatait, amelyeket a közelébe lépő nő cipősarkának kopogása indít el:

„Meggzabadítaná egy erős férfikar a gyenge sarkokat a jól fejlett bokáktól, amelyek úgy duzzadtak, mint a lábszárnak ajkai, bizonyosan beszélni is tudtak... a férfikézhez... A lábaknak külön nyelvük van... Nincs szemük a lábaknak, de sohasem tévesztik el az utat... végigszaglásszák, végigsimogatják egymást... és elválnak egymástól búcsúcsókkal...” (*Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban*, 1921).¹¹

⁸ Uo. 170., 173.

⁹ *Szindbád*. (Szerk. Kozocsa Sándor.) Bp. 1975. 426–427.

¹⁰ *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. I. m. I. 601.

¹¹ *Mákvirágok kertje*. Öt kisregény. (Szerk. Barta András.) Bp. 1961. 419, 440–441.

A szerelmesek lábai tehát szájakká és nyelvekké válnak, és mint ilyenek az érzékelés legbensőségesebb, egyszersmind legmegbízhatóbb formáiként jelennek meg, amelyek a látás, tapintás, szaglás funkcióit is ellátják.

Az emberi csecsemő fejlődésének jellegzetes szakasza az orális fázis, amelyben a táplálékon túl a legkülönbözőbb tárgyak és testrészek szájbavételével, érzékelő-mozgásos megragadásával a száj kitüntetett tájékozódási- és élvezetforrás. Freud értelmezésében a nemi libidó elsődleges terepe. A felnőttel azután alárendelt részként beleszerveződik a szexuális készletrendszerbe. Kivéve, ha valamilyen kóros zavar ezen a korai szinten rögzíti a fejlődést, illetve ha súlyosabb testi-lelki sérülések, betegségek, elöregedés hatására regresszió következik be. Ekkor ismét az orális gyönyörszerzés válik egyeduralkodóvá. Így térhet be Ilondai egy kiskocsmába, zsebében egykori szerelmei leveleivel, hogy valamilyen étel alakjában – jelképes kannibalizmussal – megegye és végleg elfelejtse a hozzá valaha közelálló nőket. Most Szekond Irma van soron:

„... volt valami fűszere szegény Irmának, amely fűszert a malacpörköltben szokott érezni az ember. Kis csontjai voltak, de csak térdig volt karcsú a lába, mert azután már a zsírok és húsok következtek... Szeretném tehát, ha a csontosabb darabokat válogatná ki a részemre a pörköltből...” (*Előhang egy kispörköltöz, 1931*).^{1 2}

Látjuk, még a legbeszűkültebb, legtehetetlenebb figuráknak sem csak az evésen jár az eszük. Evésük-ivásuk sorozatos pótcselekvés, és gondolataikat át meg átszövi, nem egyszer gerjeszti a szimbolikus nemi pótkielégülés. A „gyomornovellák” azért is „az élet igazi álmairól való elbeszélések” – ahogy az író nevezte őket –, mert nemcsak „az evésről, emésztésről, borról, betegségről” szólnak (*Egy könyv margójára, 1932*).^{1 3}

Visszapillantva, az ezredes történetét sem véljük olyannyira deszexualizálnak, amennyire a szöveg szó szerint mutatta. A

^{1 2} *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. I. m. II. 41.

^{1 3} Krúdy Zsuzsa: i. m. 302.

halál közelségét érző ezredesre rátörő farkaséhség frenetikus rohamai és pillanatnyi kielégülésük a nemi ösztön paroxizmális fellövelésének és időleges kihúnyásának az ívét mintázzák. A nagytermészetű ezredes bizonyára úgy vethette rá magát korábban a nőkre és fogyasztotta el őket, ahogy most az ételeket-italokat.

A kört gondosan bezárta az író. Ha szerelem és öngyilkosság illetve gyilkossági szándék átbillenése öngyilkosságba oly mélységesen az emberi lélek lehetőségei, mint hőseinél, úgy szerelem és gyilkos agresszió, szerelem és halál képei nemkevésbé összefolyhatnak. Horváth kisasszonyhoz írt levelének tanúsága szerint ezt már Rezeda Kázmér is pontosan tudta:

„Régi Werndl-féle fegyver megtöltve fekszik díványomon, csak azt sajnálom, hogy csúnya lesz a póz, amidőn lábam ujjával meghúzom a ravaszt . . . Olykor éjszaka gyilkosságra gondoltam a látott nők miatt. Ilyenkor voltam a legboldogabb. A kést a bal szembe ereszttem, ameddig csak lehet. A pisztolyból a golyót a két szem közé küldöm. Kemény öklömmel a gyomrára és az orra irányítom a célzást. Vagy kardpárbaj lesz az ismeretlen nők ismeretlen férfiaival . . . Gyilkosság, halál, valakit megölni . . . orrot leharapni, fület letépní, fogsort széjjelzúzni” (*A vörös postakocsi*).¹⁴

Abban a világban, ahol az egyik hős, Álmos Andor

„. . . a nyírsegi kurtanemes szívesen felhasította volna a mellét, hogy Rizujlett kibuzgó vérében áztassa meg csodálatos kis lábát”,

természetes, hogy a másik hős, Pistoli így ír szerelmének, Evelinnek:

„A szerelmet, amelyet a gyilkosságtól csak egy keskeny mesgye választ el, úgy nézegettem, mint valami mirákulumot.” (*Napraforgó*)¹⁵

És az esküvői társaság bemutatásában a főszerep ki másnak is juthatna, mint a temetésrendezőnek:

„. . . a nők a belső hévtől kipirulnak és csak az a csodálatos, hogy fehér ruhájukon át nem bújnak elő rejtett, nedves hajzataik, izgalmas bimbó-

¹⁴ *Nyolc regény*. I. m. 168–170.

¹⁵ Uo. 302., 373.

ik, vágyaik, epekedéseik, álmatlan éjszakáik. Sok szép halott telt volna ki a társaságból.” (*Asszonyságok díja*, 1919)^{1 6}

De a szerelmesek maguk sem idegenkedhetnek e nézőponttól, hiszen a temető a párok kedvelt helye. Csókolódzás előtt a férfinak fel is ötlük, hogy

„A halál és a szerelem nagy rokonságát leginkább akkor tudhatjuk meg, ha elhagyott temetőben nővel sétálgatunk.” (*Valakit elvisz az ördög*, 1928)^{1 7}

Az intim aktushoz az útitárs is egy kriptába viszi szerelmét, aki azért tiltakozik, mert

„... nem is gyóntam és meg sem áldoztam... ki tudja, hátha meghalok azután?” (*Az útitárs*)^{1 8} És Vak Béla, aki előtt „... már alig volt... valamely titok, amely a holtakat az élőkől elválasztja... , nemegyszer érzett gyöngéd szerelmet a fehér sírkövek alatt nyugvó, fiatal nők iránt...” (*Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban*)^{1 9}

Ha a nekrofiliába átcsapó állapot csak ezt a Krúdy alakot jellemzi, kóros torzulatok másoknál is szemünkbe tűnnek. Az ezredes sír felé tartó útján az egyensúly elvesztésére, a szorongató erők súlyára az orális regresszióval együtt a hasonszenvi mágia felülkerekedése figyelmeztet. Ennek következtében eljárása- szemléletmódja a kisgyerekek, a primitívek és bizonyos elmebetegek színvonalára épül le. Nyilvánvaló az is, hogy Tirolinál sincs rendben minden akkor sem, amikor még teljesen egészségesnek tartja magát.

„Az étvágy az emberben, Tiroli felfogása szerint, egy másik embert jelképez, aki mindig velünk jár, mindenhová elkísér, helyet foglal asztalunknál...” (*Az ember, aki mustármag volt*)^{2 0}

Személyisége megkettőződésével Étvágy úrnak hívja ezt a másik lényt. E hősköztől hallucinációk, téveszmék sem esnek távol.

^{1 6} Uo. 545.

^{1 7} Uo. 1010.

^{1 8} Uo. 510.

^{1 9} *Mákvirágok kertje*. I. m. 278., 280.

^{2 0} *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. I. m. I. 142.

„Gyilkosok vesznek körül. Isten kegyelmezzen nekik. A kutyahangú ember az emeleten üvölteni kezdett” – vetette papírra, igaz nem az egyik Krúdy figura, hanem az író maga (1929 július 8. naplójegyzet)²¹, amikor 51 évesen idegei is felmondták a szolgálatot.

„... minden bűnömért vezeklek, amit valaha az életben elkövettem... olyan elmeháborodottnak érzem magam, akit kénye-kedve szerint dobál, labdáz az örület hulláma... A megvetett halál megváltásként terjeszti felém a karját”²² –

vallotta, ezúttal nem az író maga, hanem a hozzá hasonlóan magas, megtört és lesaványodott Galgóczi a *Zöld ászban*. Az ital rabja Galgóczi úgy érzi, mintha „mindene, amit az ember magáénak mondhat” meghibbant volna. Vagyis mintha idegen erő működne benne. A történet végén testének egyik fele – amelyik éppen benn áll egy templomban – galambfehérre változik, a másik vörösarna maradt. A személyiség ismét megkettőződik, a megváltott és a bűnös, e két szembenálló lény különválik és félreérthetetlenül meg is jelöltetik.

„Valamit tehettem, ami törvénybe ütközik, mert különben még nem volna kurázsijuk velem szemben ilyen eljárást tanúsítani, mint egy fegyencsel, aki hatalmukban van... A törvénykönyv tele van paragrafusokkal és büntetésekkel, valamelyik majd alkalmazható lesz Betegemberre, aki... valóban és komolyan bűnösnek érezte magát... Törvénszéki tárgyalást tartottak felettem... , miközben hajamnál fogva végighurcoltak néhányszor... a szobán... Ez a tanács testem bűneit kereste, mert büntudatom révén igenis rájöttem, hogy testileg sokat vétkeztem a fennálló erkölcsi törvények, de még a büntető törvénykönyv paragrafusai ellen is, amely szabályok éppen a nők és férfiak közötti érintkezést szabályozzák... .

Meghalni! Meghalhatni!

Ez volt a leggyönyörűbb érzésem... szökevény módjára eltűnök mindenféle üldöztetés elől... .”

A lelkiismeretfurdalását, büntudatát idegen, irracionális hatalommá kivetítő Szindbád szól így a *Purgatórium*, a posztumusz

²¹ Krúdy Zsuzsa: i. m. 250.

²² *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. I. m. I. 604.

mű különböző helyein.²³ Mintha a *Zöld ász* és Kafka *Perének* egyes passzusai folytatódnának; egyszersmind kórosan kina-
gyítva és felerősítve ezen az egy művön belül is monomániásan
azok a motívumok ismétlődnek, amelyekkel már az Arabs
Szürkébe betérő fiatal Józsiás és utazásain a fiatal Szindbád is
küszködött. Akinek ilyen purgatórium jutott, annak a pokol
bugyraiban is mélyre, az eddig láthatóknál is mélyebbre kellett
alászállnia. A nők és férfiak közötti kapcsolat mely szabályai-
nak áthágására gondoljunk? Pusztán a női remények megcsa-
lása és rendszeres italozás kisztílú, banális és jellegtelen bűnök,
aligha állnak arányban Krúdy méreteivel, a mardosó önváddal
és végtelen szorongással.

„... én nemcsak férjed vagyok, de atyád is” – mondja a
férfi az asszonynak (*Az arany meg az asszony*, 1913).²⁴
Frimet elmeséli szerelmének, hogyan csábította el idősebb
rokona, a fülébe súgva,

„... hogy már gyermekkorom óta gondol reám, és feleségül is venne,
ha anyám beleegyezne... Végül még attól sem riadt vissza, hogy
közölje velem: azt hiszi, ő az apám... Miután szerencsétlenségbe es-
tem: jól megismertem férfi-rokonaimat, testvéreimet, atyáimat... Lát-
tam, mint veszik szemügyre gömbölyű tagjaimat... az est jöttével
mindnyájan... előnyöket akartak élvezni”. (*Mit látott Vak Béla szere-
lemben és bánatban*)²⁵

Szindbád törvénytelen fiával betér egy fogadóba. A foga-
dónőnek a fiúval egykorú lánya van Szindbádtól. Őt ez nem-
csak nem tartja vissza, de egyenesen azért hozza ide fiát, hogy
beleszeressen lányába, azután majd megmondja neki, hogy
„... nem szabad szeretni, mert az ő testvére.” Miközben
Szindbád a szolgálólánnyal tölti kedvét, a fiatalok meg is
szeretik egymást és a végén anyjuk nem is bánja, mert „A nők
az ilyen dolgokban engedékenyek”. Eltávozóban Szindbád
megkérdi fiától, miért nem udvarolt néha egy kicsit a fogadós-

²³ *Szindbád*. I. m. 746., 750–751., 752–753., 743., 737.

²⁴ *Az arany meg az asszony*. Bp. 1954. 7.

²⁵ *Mákvirágok kertje*. I. m. 301., 309.

nének is? (*Valamely szívhez szóló történet*, 1925).²⁶ Egy másik útja elején Szindbád fia tünődve kérdezi apját: „Vajon melyik régi szeretőjének akar már megint elsózni?” (*Jobb lábbal megbotlani, mint nyelvvel*, 1925)²⁷ és ismét egy másikban újra a kérdés: „Nem félt-e, hogy atyja ilyen bevezetés után majd valamelyik régi szeretője elvételére akarja rábírní?” (*Az üveglopó*, 1925)²⁸

Patkó Bandi egymásután csókolózik a két Régensburger lánnyal, majd hazaérkező anyjuk mellé ül. Miután ő a fiatalember nyakát csiklandozza, az megcsókolja arcát, amit ugyan szóbeli tiltakozás követ, de az asszony a férfi vállára hajtja a fejét (*Valakit elvisz az ördög*). A Zöld ász Galgócziának hallucinációjában két nő, egy tapasztalt öregasszony és lánya szaladnak fel a padlásra, Galgóczi feje fölé, ahonnan együtt rávizelnek. Szent Mihály beteg anyósa, „(régiszerelme, kedvese, mindene . . .)” hátát markolássza, élvezve, hogy „. . . még mindig asszony-színe volt a hátnak és a többi hozzátartozó részeknek”, miközben felesége a konyhában végzi dolgát. Az asszonynak semmi kifogása nem lenne, ha férje, mint szokás, egy feslettképmű nőszeméllyel csálná meg, de azt nem tudja elviselni, hogy a saját édesanyjával teszi ezt (*Nézd meg az anyját, vedd el a lányát*, 1932).²⁹

Akkor is személyes érintettségre kellene gyanakodnunk, ha nem tudnánk, hogy az író első házassága idején, – egy kivétellel – a most idézett művek megszületése előtt beleszeretett az egyik budapesti szálloda igazgatójának feleségébe, majd lányába, akit később feleségül is vett.

„Rezsám, te Álmom, te valóra váltott messi Csillagom, amely csüggedt, fáradt életem felett messze ragyogtál . . . te Reményem, aki mellettem voltál talán már akkor is, midőn öngyilkos kezét emeltem magamra . . . Te miattad maradtam életben . . .” (*1915 szeptember 1-i levél*). „Mit

²⁶ *Szindbád*. I. m. 349.

²⁷ Uo. 440.

²⁸ Uo. 470.

²⁹ *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. I. m. II. 162.

tettél velem? Nem ismerek magamra . . . Szégyen az én koromban ennyire megbolondulni. De te vagy az első szerelmem . . .” (1918 Augusztus 24-i levél).³⁰

Érzései tartósságában, legbensőségesebb kapcsolatai hitelességében, felelős emberi tartásában való kételkedésre, megrendülésre Krúdynak úgy is kellő oka lett volna, ha az anyához és lányához fűződő viszony nem ilyen gyorsan követte volna egymást; ha nagyobb megalázások és megrázkódtatások nélkül tudott volna első feleségétől (három gyermeke anyjától) elválni illetve leendő felesége anyjával szakítani; nem utolsó sorban, ha új házasságán viszonylag hamarosan nem jelentkeztek volna – első házasságára sokban emlékeztető – súlyos törések.

De a vérfertőzés több perspektívából feltoluló képzetek műveiben élete távolabbi éveibe nyúlnak vissza.

„Istenem, hogy hasonlít apjához! – mondták a nők, akiknek egykor udvaroltam. Az apámra – az úrra, gavallérra, a nagyszerűre – olyan büszke voltam lányos házaknál, mintha az apámon kívül több férfi nem is lett volna a világon. Minden nő előbb volt szerelmes belé . . .” (Önéletrajz II, 1913).³¹

Lehetetlen nem gondolnunk a nők között legfontosabbra: az író édesanyjára is. Egyúttal – most a feltűnően éles kontraszt miatt – felötlenek egy másik író apjához írott sorai:

„. . . Már pusztá testiséged is nyomasztott . . . Én sovány, gyöngé, vézna voltam, Te erős, nagy, terebélyes . . . az zárja el tőlem a házasságot, hogy ez épp a Te legsajátabb területed.”

Az író nevét – a munkásságát Krúdyétól elválasztó hatalmas különbségek ellenére egy lényeges ponton való találkozás miatt – egyszer már említettük: Kafkának hívják.³² Nőekkel való kapcsolatának súlyos zavarait apja benne kialakuló képétől elválaszthatatlan szorongásos neurózisára vezeti vissza.

Krúdy viszont – alaki hasonlóság és modellkövető azonosulás folytán – a legkevésbé sem szenvedett attól, hogy úgy érzi,

³⁰ Krúdy Zsuzsa: i. m. 18., 24.

³¹ *Vallomás*. i. m. 10–11.

³² Kafka, F.: *Levél apámhoz*. Nagyvilág. 1963/8 2. 241., 252

apja megelőzte őt. Sőt, ez szabadította meg gátlásaitól – ha voltak ilyenek. Mintha személyében a bálványozott apa cselekedne. És ha ifjúkorát maga mögött hagyva, már elmaradtak azok a nők, akiknél apja nyomdokait követhette, e kötődés mintája reprodukálható ellentétes irányból is: anyához és lányához, netán lányaihoz egymás után fűződő kapcsolattal. Ezért is találunk visszhangra benne ifjúkora atyai – (a kifejezés nem frázis: „minden férfibarátom neki köszönhettem – előbb ismerte őt”) – jóbarátjának szavai:

„– Egyetlen nőbe kell az igazi férfinak szerelmesnek lenni. Egyetlenegybe – mégpedig a törvényes feleségébe . . . A többi nőt csak akkor szeretheti, ha egy és más rokonvonal, némi hasonlatosságot . . . felfedez . . . Így tehát igen gyakori eset, hogy az okos ember szereti az anyósát, szereti felesége nőtestvéreit! . . .” (*Krúdy Gyula látogatásai*, 1930).³³

Hiába azonban hetykeség és kérkedés, az alkalmanként feltörő és – jórészt alkohol segítségével – elfojtott szorongás, bűntudat illetve velejárói és következményei végül kóros állapotba torkollottak. Egyszerre töltötték be a magán- és az alkotószemélyiség tudatát. Láthattuk, a lelki vasegészség látzata mögül hogyan tűntek elő az egyértelműen patológikus jegyek. Orvosi szakvéleményből azt is tudjuk, hogy a testi vasegészség szintén látszat volt. Krúdynamak

„. . . szervi szívbaja volt, súlyos kéthegyű billentyű elégtelenség és szűkület, ami egész életén keresztül, fizikális szempontból hendikepet jelentett neki.”³⁴

Ez jóval betegsége nyilvánvalóvá válása előtt is küldhetett olyan jelzéseket, amelyeket meglehet, a pesti éjszakák daliás alakja nem, de a mindenre szuperérzékeny művész igen pontosan feldolgozott.

„Maga talán már tudja, hogy a szívem már rossz, mint az ócska vekker? Kihagyogat, egyetlenlenül jár fulladozik, liheg, s néha igen nagyokat kell lélegzenem, hogy tovább bírjam . . .”

³³ *Vallomás*. i. m. 239.

³⁴ *Krúdy világa*. (Szerk. Tóbiás Áron.) Bp. 1964. 570–571.

— mondja Pistoli közvetlenül halála (Maszkerádi kisasszony halálos csókja) előtt. (*Napraforgó*).³⁵

A vizsgált motívumok nem a romantikus szerepjátszás kellékei voltak — ezzel legfeljebb Krúdy nyugtathatta volna magát egy ideig —, hanem a halálos bűnnel és halálos betegséggel tartósan együttélő, azoknak kiszolgáltatott író legvalóságosabb késztetései jelentek meg bennük. Ezért nem tud megírásuk, kiírásuk ellenére sem szabadulni tőlük. És ugyanezért képtelenség arra gondolni, hogy műveit a nagyobb hatás kedvéért vonta be csillogó freudista mázzal. Eltekintve attól, hogy szerelem és halál társas viszonyára vonatkozó gondolatait Freud később publikálta, mint idézett művei egy részét Krúdy, semmi jele, hogy a pszichoanalízis megalapítója munkáinak odaadó tanulmányozója lett volna.

Amit ismerhetett a pszichoanalízisből, jobbra társaságban hallhatta, illetve Ferenczi Sándorral való személyes találkozásaiból kaphatta. Freud közeli munkatársa Krúdy második felesége családjának illetve kórházi belgyógyászának régi ismerőse volt és az író súlyos betegségét követően ő is megpróbált — egyébként nem sok sikerrel — javítani állapotán.³⁶ De ha Ferenczivel Krúdy már korábban is eszmét cserélt volna a lelki élet rejtelméről, akkor is csak megerősíthette, ám nem vezette volna új utakra abban, ahogyan az őt — láttuk miért — foglalkoztató pszichológiai alapkérdéseket műveiben kezelte. Krúdy is azon művészek közé tartozott, aki szuverén látomásában érzékeltetni tudott olyan történéseket, összefüggéseket, amelyeket párhuzamosan a pszichoanalízis más természetű hatósugara is átvilágítani törekedett.³⁷

³⁵ *Nyolc regény*. I. m. 381.

³⁶ Krúdy Zsuzsa: i. m. 216. Krúdy világa. I. m. 664.

³⁷ A tematikai és szemléleti rokonságok illetve megfelelések egyetemesebb hátteréről és viszonyáról lásd Halász L.: *Irodalompszichológiai vizsgálatok*. Tankönyvkiadó. 1971. 159–185, illetve *Irodalom és pszichoanalízis*. Helikon 1963. 12. 3. 227–245.

Vizsgálódásunknak természetesen nem az volt a célja, hogy az író munkásságát, akárcsak egyetlen szakaszát, annak egy bizonyos művét kielégítően megmagyarázzuk. Mindössze azt kívántuk bizonyítani, hogy a reflektorfénybe állított tényezők – nemhiába esett rájuk az Arabs Szürkéből oly jó kilátás – elengedhetetlen elemei az életmű hiteles megértésének. Krúdyt a lelki élete mélyéről felszakadó affinitások irányították olyan hősök és helyzetek megteremtésére, amelyekkel az őt szülő köznemességben, kora széteső, értékvesztett világában való kiábrándultságáról illetve ambivalenciájáról rá és csak rá jellemző módon adott számot.

Egyszersmind a hősökben és helyzetekben rejlő mélyrétegek következménye, hogy a condition humaine oly maradóan szólal meg bennük. Persze, ami egy meghatározott kor néhány évtizedéhez, vagy évszázadához kevésbé köthető, az sem időtlenül örök; csak más léptékegységre kell váltanunk. Egészen a történelemelőtti időkig kell visszamennünk, amikor kannibalizmus, emberáldozat, incesztuózus kapcsolatok, a halállal és a bűnnel való drámai szembekerülés, az élet, a szerelem, az erő mulandóságára rádöbbenés, a szorongás elidegenítő kivetítése és azt levezető kultuszok, a visszahozhatatlan megörökítése és az első műalkotások minden valószínűség szerint összefonódtak. Akárcsak az állatáldozat az ezt követő torral, vad szeretkezésekbe torkolló orgiával, amik a természeti népeknél a rituális táncokhoz, a görögöknél a fallikus körmenetekhez, misztériumjátékokhoz és végül az orgiasztikus zárójelenetet, valamint a hős halálát és feltámasztását magába fogláló ösdrámához vezettek.³⁸

Azért is olyan felkavaró, megrendítő, ahogyan nemiség, halál, étvágy, büntudat-szorongás motívumait Krúdy meg-megújuló képekbe rendezi; mert pszichológiai mélységei történeti mélységekből táplálkoznak. A kultúrateremtés és részeként a művészet egyik, ha ugyan nem legősibb forrásából merítenek.

³⁸ Vö. Zolnay Vilmos: *Pokoljárás*. Bp. 111–115., 207., 274–276.

„AMIT AKARTAM, TELJESEN AKARTAM”

SZÉLJEGYZETEK FODOR JÓZSEF LÍRÁJÁHOZ

Fodor József nem tartozott az életükben mellőzött költők közé, néhány rövidebb időszaktól eltekintve benne élt, szerepet vállalt a közéletben, s mint alkotót is számon tartották, megbecsülték. Igaz, sohasem volt szélesebb körben népszerű, de a szűkebb versértők mindig elismerték rendkívüli művészi adottságait, elhivatottságát, csodálták gazdag képalkotó fantáziáját, nyelvi erejét. Már indulásakor észrevették nála az „oroszlán körmöket”, s az is elhangzott róla, hogy verseiből „a nagyság lehelete csap ki”, de mindenki inkább csak a benne rejlő „lehetőségekről”, nem a „megvalósulásról” beszélt. Szenvédélyes viták soha nem kavarogtak körülötte, a főbb kérdésekben a kritikusok egyetértettek, legfeljebb az árnyalatokban voltak eltérések. Fodor félszázados pályája során mindig ígéret maradt, valójában sohasem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Önkénytelenül vetődik fel a kérdés: egy félbemaradt, derékbatört pályával állunk-e szemben, vagy a költő életművében lényegében megvalósultak a benne rejlő lehetőségek? Idősebb korában írt memoárjai (*Felkavart világ, Egy költészet története*) tanúsítják, hogy Fodort is foglalkoztatták, gyötörték ezek a problémák, életpályáját, saját költészetét olykor szinte viviszekciót hajtva végre önmagán elemezte.

A válasz mégsem egyszerű, hiszen egy kor művészete a burjánzó őstermészethez hasonlít, ahol az adott körülmények végtelen sokasága határozza meg melyik egyedből fejlődik ki a fajtája legjobb adottságait magában sűrítő Növény. Vannak költők — ahogy Juhász Gyula mondja —, akiknél a vers „ünnepi

est”, életművük vékonyka kötetbe belefér, az irodalmi, a művészi életben mégis irányjelzőként tartjuk őket számon. Mások – mint Fodor is – életüket teszik fel a Nagy Műre, „minden izmot megfeszítő” küzdelmet folytatnak érte, és bár tehetséges, vérbeli művészek, hiába írnak közel negyvenezer verssort, művüket nem érezzük kiteljesedettnek, hiányoznak náluk a csúcok, melyek az igazán nagyokat jellemzik.

A műalkotásban mindig viszony fejeződik ki: az alkotónak a világhoz való viszonya. Szubjektív viszony ez, melyet a külvilág felé irányuló vágyak, az ezek teljesüléséből, vagy nem teljesüléséből fakadó életérzés és a tudatosult világnézet alakítanak, formálnak ki, s végülis meghatározza a művész látásmódját, világképét, állásfoglalását, melynek alapján létrehozza, megalkotja a végtelen lehetőségeket rejtő jelrendszerbe kódolt művet. E viszony realitása, mélysége, milyensége, és természetesen a művész kifejezőkészsége adja a műalkotás esztétikai értékét. Különösen hangsúlyoznunk kell ezt a modern művészet esetében, amikor az addig többé-kevésbé egységes világkép felbomlott, s a művész egy széttöredezett, csak részeiben felfogható világgal áll szemben. Ilyen kibogozhatatlan, kaotikus, széteső világban találták magukat a Nyugat második generációjaként számon tartott, a húszas évek elején induló költők, írók is. Természetesen ki-ki a maga módján, egyéniségének, temperamentumának, világnézetének megfelelően, próbálta tisztázni viszonyát e világhoz, de a füllesztő, nyomott, perpektívátlan kor kiváltotta életérzés mindannyiuknál közös volt.

Ekkor robban be Fodor József „kiforrott”, „kész” költői eszközök birtokában az irodalmi életbe nyolc verssel Az Est hasábjain. Kevés költő dicsekedhet olyan sikerrel, ahogyan az addig soha nem publikáló huszonöt éves fiatalembert fogadja az irodalmi közvélemény. A költő visszaemlékezése szerint Mikes Lajos, Az Est-lapok szerkesztője Babitscsal és Tóth Árpáddal tanácskozta meg „felfedezésének dolgát”. „1923. június 29-én az összes Az Est-lapok írtak” róla. Tóth Árpád mutatja be *Új magyar költő* címmel, és olyan tulajdonságokra

hívja fel a figyelmet, „melyek egy csapásra lírikusaink első sorába emelik ezt a kezdő költőt.” Hogy Tóth Árpád e véleményével nem áll egyedül, tanúsítja az induló József Attila nővérehez írt levele is:

„van egy Valaki – írja –, akivel érdemes felvenni a ‚nemes’ versenyt, különben ez a Valaki nagy súlyával belém fullasztja a szót, az én gyönyörű igéimet egy másik igehirdető: Valaky Fodor József.”

Mit hoz tarsolyában a fiatal Fodor József, amiért annyira lelkesednek a kortársak? Kifejezi a helyüket nem lelő, talajvesztett írók bizonytalan, kilátástalan életérzését, fiatalos hévvel, merészen hangot ad a nyomasztó légkör elleni lázadásnak, olyan vágyakat szólaltat meg, melyek másokban is élnek, de ilyen egyértelműen nem kerülnek kimondásra: „Sűrű és súlyos itt a levegő, / A lélegzések szűrők, nehezek” – írja –, „Vakítva, tikkasztva, kötözve, / Száj szólni nem bír, moccanni láb, / Mert jaj, ha felnyögsz, mozdulni mersz, / Reád fullad az egész világ!” (*Verseim*). Ki ne ismerne ebben a hangban Ady bátor szókimondására, expresszív kifejező erejére? Már Tóth Árpád bemutató cikkében Ady-tanítványként emlegeti, igaz hozzáteszi, „új vonások gazdagsága teszi egyénivé”, „nem üres utánzó, hanem lélek szerint való rokon”. A fiatal József Attila rajongásában is közrejátszhatott az „adys-attitűd”, hiszen ő maga is próbálkozott ezidőtájt hasonló hangnemben írni. Ady próféta, az embertelenséggel szemben az emberi méltóság nevében kétségbeesetten tiltakozó háborús költészetének folytatóját vélték többen Fodor verseiben felismerni. Bár tanítványként, mégha egy zseniális költő tanítványaként is, emlegetni valakit sohasem jelenti a teljes elismerést, mégis a húszas évek elején – az erősödő Ady-kultusz idején – volt ennek némi nemes csengése.

Adyt követni azonban rendkívül veszélyes volt, ezt a fiatal József Attila idejében felismerte. Az induló Fodorra olyan súllyal nehezedett ez az örökség, hogy megbénította, „agyonyomta”, gátolta a benne valóban meglévő kvalitások kibonta-

kozását is. Ennek a veszélyét ő maga is felismerte, 1930-ban Berlinből ezt írja Hatvanyinak:

„... lehet, hogy azt hiszi rólam, hogy új szóvirágokkal felspékelt darab Ady, – afféle Ady utáni Ady – bál utáni dühödt, komikus magában táncos, ki a nagy sztárok számjait rágja.”¹

Memoárjában keserűen említi, hogy „felfedezése” után „hétről hétre . . . új és új verscsodákat kellett volna” produkálnia, „de Mikes és Tóth Árpád csalódására” erőlködni kellett, és sokszor rosszakat írt, „úgy, hogy Tóth Árpád már azt is mondta: – Sajnos, lezüllött.”² Hogy a „hozzáfűzött reményeket” „nem váltotta be”, abból is kitűnik, hogy hamarosan napirendre térnek fölötte, s kötete csak négy év múlva jelenik meg elég szerény sikerrel. „Engem . . . kihasználtak reklámnak és félredobtak” – panaszojja Hatvanyinak.³

Fodor József, amikor Ady hangján szólal meg a húszas években – Turóczi-Trostler József szavaival: „az Ady utáni megmerevült lírában valami „Durchbruch’-ot” csinált. Arra azonban nem futotta erejéből, hogy Adyt „meghaladva, megőrizve” csak Fodor József legyen, és ittmaradt – ismét Turóczi-Trostlert idézve: „egy nagy szobor alatt és egy nagy hagyománnyal, unokátlanul, egy – gyökereit magával együtt elveszejtő – árvaságban.”⁴ Persze a kérdést úgy is föl lehet tenni: lehetett-e a húszas években – Kassák és az avantgard után! – Ady hangját folytatni? Lehet-e egyáltalán egy költőzsenit folytatni? Petőfinek sem voltak „folytatói”, csak epigonjai, akik igazán folytatták, nem az ő hangján, szóltak. Vajon Ady; ha tovább él, hogyan folytatta volna? Gondoljunk arra, hogy költészete a *Versektől A halottak élénig* milyen jelentős változáson ment keresztül. Már Szabó Lőrinc felfigyel rá, hogy a fiatal Fodor József „adys-hangja” nem természetes,

¹ *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Bp. 1967. 427. old.

² Fodor József: *Egy költészet története*. Bp. 1975. 45.

³ *Levelek Hatvany Lajoshoz*. 423.

⁴ *Egy költ. tört.* 49.

bizonyos mértékig póz, magára vállalt szerep: „naiv lélek – állapítja meg a *Lihegő erdők*ről írt kritikájában –, aki korlátokat emel maga köré, a kései Ady világában él . . .”⁵

De vajon Ady igazi szellemét folytatja-e az induló Fodor? A felfokozott, feszülő indulatok, biblikus-prófétás hangvétel kétségkívül Adyra emlékeztetnek: „Beléd ütve titkos pecsétet, / Hol van az üzenet, Küldött? / Hát elfeledted küldetésed?” vagy: „Oh, lelkem, lelkem, mit rád bízta: / Hová tetted az Isten titkait?” (*Szomorú az, hogy te úgy hallgatsz*) Képei, nyelve, szövege gyakran Adyé, nem is mindig a késői Adyé, hanem a *Vér és arany* költőjéé: „Csókoknak csillogó fürtjei / Szeretek bennük fürdeni / Ajkodon százszor és százszor.” „Be szeretem én gyászoló hajam, / Rázkódva, suttogva, mámorosan / Egybefonni a tiédde.” (*Dal*); „Előre, előre, álmod lovai: / Éljen az éles, nagymámorú út!” (*Kicsi házak, töppedt emberek*); „Szívem túlért, ne bántsátok, / Szívem túlért, alig függ szárán”, „Mint kései körte, pogány-arany, / Ég ízekkel teli, lobogva”, „Csitt – most őrizzük az álmodó álmot!” (*Délelőtti dal*); „Én akkor láttalak, Bál Isten, / E rőt felhő volt a szakállad”, (*Bálhoz, a vér istenéhez*) stb. Lehetetlen észre nem venni, hogy a *Lelkem napos ormain* mintája *A vár fehér asszonya* volt:

Úgy jársz a lelkem napos ormain,
A lábad régi avarban tapog . . .
...
Megmozdulnak bent a havas hegyek . . .
...
Taposó, apró lábaid alatt,
Felnögnék bennem az avarpillás,
Álomszuszék, öreg domboldalak . . .

(*Lelkem napos ormain*)

Fodor is kedvelte a szimbólummá növesztett, nagybetűvel írt fogalmakat: Álom, Titok, Csoda, Végtelen, Fény, Szépség, Természet, Lét, Sors stb., és nem utolsó sorban Adyra emlé-

⁵Szabó Lőrinc: *Lihegő erdők*. Pandora 1927.

keztet lírájának rendkívüli módon felfokozott, gyakran már „önistenítő” *én*-központúsága. De éppen e téren tűnik ki minden külsődleges hasonlóság mellett a két költői világkép közötti áthidalhatatlan szakadék. Adynál a felfokozott, szimbólummá emelt *Én* ellenére sohasem csak valami elszigetelt, társadalomtól elvonatkoztatott *Én* és a *Világ* viszonyáról van szó: lírájában az egész magyarság, a parasztság, a munkásság önmagában sem tudatosult vágyai, álmai, életösztone fogalmazódnak meg. Az ő szimbólumai ezért nem válnak soha elvont általánosságokká: a magyar élet, a magyar sorskérdések konkrét, véres valóságában gyökereznek. Ady sírása egy nép siratása, átka a magyarság átka, harca a „magyar pokollal” van, egy emberségesebb világ, szabadon kibontakozó „teljes élet” nevében.

Fodor József *Én* és *Világ* viszonyában azonban egy izolált, talajtvesztett, társadalmon kívüli ember anarchista lázadása jut kifejezésre. Hiányzik belőle valamilyen közösséghez, néphez, osztályhoz való sorsszerű kötöttség, haragja elvontan az egész gonosz, kegyetlen világ ellen irányul, mely nem engedi megvalósulni az ember, az individuális ember, legszebb álmait. Igazságai ezért válnak legtöbbször helyhez, időhöz konkrétan nem kötődő általánosságokká, „féligazságokká”. A konkrét társadalmi valóságtól elszakadást kritikusai gyakran szemére hányják Fodornak. Már Szabó Lőrinc megállapítja róla idézett kritikájában, hogy: „kívül áll az életen”, „a Kozmoszban él, melyhez a fantázia fűzi, s belső kozmoszban, mint az álmodó szerelmes”, „roppant kifejező gazdagságát prófétikus általánosság konklúziójába” szegényíti. Vas István „megfoghatatlan, metafizikai lebegés”-ről beszél az *Utóhang* (1936) című kettőről írt kritikájában, s ő is úgy látja, a „tisza költő” távol áll „a barbár ösztönöktől, indulatoktól dúlt” világtól.⁶ Mindegy, hogy Vas István ezt dicséretnek, vagy kritikának szánta, a lényege ugyanaz. Komlós Aladár ezt, szintén pozitívumként

⁶Nyugat 1936. I. 474., 475.

fogva fel, úgy fogalmazta meg, hogy Fodor „nem osztályköltő, hanem örök, nagy tárgyakhoz nyúl”.⁷

Fodor költészetének tragikumuma abban van, hogy egy életen át kereste, de valójában sohasem találta meg önmagát. Igaz, a bizonytalanság érzés korjelenség volt, de ebből is kinőhetett volna, mint ahogy ki is nőtt számos esetben (l. pl. az induló József Attila, vagy Szabó Lőrinc költészetét, de lehetne folytatni a sort Illyés Gyulával és másokkal is) jelentős lírai oeuvre, csakhogy ehhez nem volt elég egy „szoborra merevített zseni” álarcát felolteni mégoly jelentős költői kvalitások mellett sem. Mert Fodor végeredményben ezt tette. Noha állandóan küzdött a legigazabb önmagát adni, egy életen át szerepet játszott. A félreértések elkerülése végett: nem komédiázott, valóban hitt a szerepében és vérremenő komolysággal tette, amit tett. A komédiázásból még lehetett volna igazán nagy költészet (számos példát lehetne erre is felhozni), de így igazat kell adnunk Szabó Lőrincnek, amikor szemére vetette, hogy „fascinálólag hatnak rá a nagy példák”.

Fodor tudatosan vállalta Ady szerepét, anélkül, hogy észrevette volna, hogy Ady egyéniségének éppen a leglényegesebb vonása hiányzik belőle: a hallatlan intenzitással átérzett életközelség, a határozott társadalmi, politikai célratörés.

„Ady Endre szelleme éltet engem is – írja Hatvanyinak –, ez a szellem, amit ma divat megtagadni és előny, hogy boldoguljunk. Én a mellemre akarom tűzni a meggyalázott címereket.”⁸

E levél hangja 1930-ban, a Kosztolányi által megindított Ady-revízió körüli vita után, nyilvánvalóan a Babits-iskola és Kosztolányi ars poétikája ellen irányul, de mutatja azt is, hogy Fodor még mindig nem érzékeli az Ady és a saját költészete közötti lényeges különbséget. Az Ady-póz egyébként nemcsak fiatalkori költészetében lelhető fel: végigkíséri egész életén, a köteteiről írt kritikáknak is állandóan visszatérő motívuma. S

⁷ Komlós Aladár: *Kritikus számadás*. Bp. 1977. 282.

⁸ *Levelek Hatvany Lajoshoz*. 423.

mégcsak azt sem mondhatjuk, hogy ennek az adys magatartásnak semmi alapja nem volt. Vajda Endre a lényegre tapint, amikor 1958-ban az *Idők útján* című kötetről írván a két költő viszonyát így jellemzi:

„... az én és a világ állandó konfliktusa, az a hajlam, hogy a saját személyét mindig középpontban tudja, sőt nem egyszer mitológikusan felnagyítva, Ady alkati párjává teszi, és ez amennyire lendítőereje, ugyannyira tehetétele is költészetének.”⁹

Fodor költészetének gyökerei a századelő szecessziós szemléletéhez nyúlnak vissza, oda köti felfokozott *én*-központúsága is. Nála azonban – szemben Adyval – a felnagyított *én* befelé fordulást is jelent. Babits már 1904-ben „börtön”-nek érzi „énbezártságát” (*A lírikus epilógja*). Fodor két évtizeddel később tudatos költői programot csinál belőle, büszkén vállalja a társtalanságot: „Népeket átélt lelkem visszahull / Magamba...” – írja. – „Én egyedüliségem! Csak önmagam / Megértettjeként maradjak így [. . .] Öleljem át didergő sorsomat.” (*Nincsennek már kiáltók*). Komlós Aladár találóan állapítja meg 1936-ban, hogy „Fodor sértett költő”. Valóban az: az egész világgal szemben. A pusztában van „negyven éjjel”: „Mint a kemény / Próféták, akik lángoló szemekkel / Futottak az emberektől”, csakhogy, ő ott is önmagának, befelé kiált: „Így kiáltok én hozzád, emésztő Erő! / Így kiáltok én hozzád, Igazság! / Így terülök elédbe: Lelkem!” (*A pusztában*) „A költőnek megértője, barátja / Híve, segítője nincs senkise!” – panaszolja egyik versében. Befeléfordulása tulajdonképpen „önmagakeresés”: „Válogass ki engem magamból [. . .] Valaki, ki tudod, ki vagyok én [. . .] Te, igaz, kegyetlen önszeretet.” (*Válogass ki engem magamból*) „Szeretem és sajnálom magam” – vallja máshol (*Panaszolni szeretnék*).

A „sértett-költői-magatartás” végigkíséri Fodort pályáján. Költői hangja – több kritikusa észrevette – Vajda János magá-

⁹ Élet és Irodalom 1958. júl. 27.

nyos, világgal perlekedő, tragikus-pátoszu hangjára emlékeztet. A nagy átkokat szóró poétát juttatják eszünkbe kedvelt kozmikus képei, hasonlatai, metafórai is. Vajda a fenséges, magából tűzcsóvát kibocsátó, magányos, soha vissza nem térő üstökös pályájában a saját sorsa szimbólumát látja, Fodor a hidegfényű csillagok, a „Jövő magányos messzi nép”, az „Emeitfejű idők / Bíbor orionjai” zord társának érzi magát. Rokon vonás a két költőnél az Igazság, a Lét, a Végtelen, a Titok állandó szenvedélyes kutatása is. Költészetének e tulajdonsága miatt emlegették Fodort egyes kritikusai filozofikus, bölcselő költőként; valójában nem az ő sem, Vajda sem: keresők, kérdezők mindketten, de a válaszig soha nem jutnak el. Olykor az az érzésünk, mintha Fodor Vajdának darabosságát, versritmusának ügyetlenségeit, zökkenőit is örökölte volna. Igaza van Vas Istvánnak:

„... néha bámulnunk kell, hogy ez a sok szempontból nagyszabású költő ügyetlenül botladozik ott, ahol jelentéktelen rímelők is fölényesen, egyenetlenül tudnak járni”.¹⁰

A felfokozott *én-központúság* és *küldetéstudat* mellett másik jellemzője, mondhatnók központi „értékkategóriája” Fodor költészetének a fanatizmussá növesztett szépségkultusz. Gyökerei ennek is a szecessziós látásmódhoz, életérzéshez nyúlnak vissza: „Feldagadt undorral” menekül a hétköznapi szürkeségéből, unalmából, a „hitet, Istent / Pénzért áruló”, „tompult fejek, / Szűk ég, üres szívek” művészet és szépségellenes „Kárhozott fészke”-ből:

Csak innen el,
E semmiből, unalomból,
E porból, zűrzavarból, emberekből,
Kiknek rikácsoló, egymást túlzúgó
Zaja belémfojtja a lélegzetet!

(*Indiába, Braziliába*)

¹⁰ I. m.

Csodák után vágyik, melyek kiragadnák „rút környezetéből”, s mivel a „racionális” emberi világ ellensége a fenségesnek, a szépnek, a természethez, a mindenséghez menekül:

... – Oh, ég, föld! s mint ragyog
 Annyi szépség felém! Mi forr
 Minden percben, mennyi szín,
 Változat: és úgy ki liheg
 Csodákért, mint én! ...

(Uo.)

Mintha a fiatal Babitsot hallanók, aki „Irisz koszorújának” káprázatos színpompáját csodálja és állítja szembe az élet szintelenségével. Babitsra emlékeztet az a gondolat is, hogy a durva tömeg nem érti meg a szépet, nem veszi észre a csodatolást, a nagyszerút: „... elfullaszt a tömeg mindent, mi szép, / Mindenhol?” – kérdi kétségbeesve, és arra a következtetésre jut: „Csak az álom szépíthet elém / Mesét, távot, / De rút a való / Mindenütt rút...” (Uo.). A *Felkavart világban* így emlékezik vissza induló éveinek a világhoz való viszonyára: „Első verseim témakörét, a szülőföldi természet képeivel keretként, a szűk és tágabb – egy egész világ – környezetem elleni lázadás adta.”¹¹

Adys hangvétele mellett nyilvánvalóan szépségkultusza is közrejátszott sikeres költői „berobbanásában”. Nem csoda, ha a kissé konzervatív ízlésű, az új művészi jelenségekre kevésbé érzékeny Mikes Lajos, akinek példaképei Petőfi, Vajda János, Ady és a Nyugat első nemzedéke voltak, elragadtatással beszél az általa felfedezett „új zseni”-ről, s egyik fő erényének éppen azt tartja, hogy „bele tud gyűrni mindent a régi, becsületes formákba, amelyek újjáélednek, megfrissülnek szenvedélye viharzásában”.¹² Az is elképzelhető, hogy a szépség bűvöletében élő Osvát Ernő valóban – amint Fodor visszaemlékezik rá

¹¹ Fodor József: *Felkavart világ*. Bp. 1972. 198.

¹² Pesti Napló 1927. május 28.

—: „1927 nyarán, az Abbáziában a *Lihegő erdőket* az „Ady utáni legjelentősebb, új költői tett”-nek nevezte . . .”¹³

Kedvez e szépségimádatnak Fodor valóban egyik legjelesebb költői adottsága: rendkívül gazdag képalkotó fantáziája. Ezen a téren gyakran mesterein, a nyugatosokon is túlszárnyal: tobzódik a képekben, zsúfolja, gyömöszöli őket a versbe, egymásbafolyó, szokatlanul merész szókapcsolataival, véget nem érő hasonlataival, metaforáival szinte kifulladásztják az olvasót. Nem egyszer úgy hat, mintha önmaga is el volna bűvölve saját hangjától, s nem tudná befejezni a verset. Tóth Árpád „valami sajátos, barokk pompá”-t és „zsúfoltság”-ot emleget nála már a bemutatató cikkében, „melynek ő az első magyar képviselője”.¹⁴ „Bőség és bőség — el sem fér magában . . . — írja Szabó Lőrinc. — Káosz ez a stílus, bozót és mámoros erdő . . .”¹⁵ Komlós Aladár úgy véli: „Eret kellene vágni e vérbő lírán, rögtön elevenebben mozogna.”¹⁶

A szépséget Fodor számára eleinte a látvány, a természeti szép jelenti, innen veszi gazdag színárnyalatokban pompázó költői képeit is: „Feltündökölnék a hold mezőin” verseiben, és „Fellángolnak a távoli világok”. (*Esti dal*) „Ezüstös ormú vén hegyek alatt” „Zeng az ég-trombita, tenger dalol”, és a költő rohan „száz fénytől csillagosan” (*Beolvadás*). Társadalmonkívüli, embernélküli szépség ez, ahol csak a vegetatív, buja természet és a csillogó, zordon kozmikus világ van jelen, és a költő mindenséget-magábaszívó felfokozott énje, amely telve: „mint a bányák arannyal, / Mint őszi gyümölcscsel a fák” (*Mint őszi gyümölcscsel a fák*).

Az önmagát kifejezni vágyó Fodort azonban ez az impressziókból összeálló szépség nem elégíti ki, rádöbben, hogy e „csaló dolgok” csak a felszín, hiszen „Ezerféle a szépnek arca”, és úgy érzi: „A szépség ellensége a mélynek” (*Gyűlöle-*

¹³ *Felkavart világ*. 141–142.

¹⁴ *Az Est* 1923. jún. 29.

¹⁵ I. m.

¹⁶ I. m.

tes nekem a szépség). Valójában nem gyűlöli ő meg sohasem a szépséget, de valami maradandóra, örökérvényűre vágyik, s ezt mindinkább a költészetben, a múlt nagy örökségében találja meg. Így válik számára példatárrá az egész kultúrtörténet: Homérosz, a görög dráma, Shakespeare, de főként az angol romantika nagy költői: Keats, Shelley, Wordsworth. Ez utóbbiak különösen erős hatással vannak nagyratörően szárnyalni vágyó, elvontságra hajló, patetikus költészetének alakulására.

Szeccessziós szépségkultusza, adys énközpontúsága, befeléfordulása, romantikus pátosza, elvont általánosságai kétségkívül anakronisztikus vonások Fodor költészetében. Ennek ellenére nem válik epigonná: a világgal szembeni lázadása, ha kezdetben nem több is anarchizmusnál, sértődöttségénél, egyéni karaktert biztosít lírájának, és rangos helyet a magyar irodalomban. Igaz, lázadása túl általános, megfoghatatlan: a „rossz világ” ellen, amely ellensége a Szépségnek, a Jóságnak, az Igazságnak, mégis ítéletet, etikai magatartást fejez ki. S ha ez az általánosságba vesző humanizmus a húszas években nem tűnik is többnek különködésnél, nélkülöz is minden konkrét társadalmi alapot, később igen jelentőssé válik. Ha eleinte „próféciai”, a „bűnös világra” szórt átkozódásai üresen konganak, frázisszerűen hatnak is, a harmincas évek közepén ez a magatartásforma szükségszerűen „átértékelődik”, „korszerűséget” nyer. Ekkor a „világ elleni lázadás”, a fasizmustól elkülönülést, az ellene lázadást, tiltakozást is jelent. Nem véletlen, hogy az önmagával meghasonlott, az öngyilkosság gondolatával foglalkozó Fodor kétségbeesést, reménytelenséget sugárzó kötete, az *Utóhang*, szemben a korábbi kettővel (*Lihegő erdők*, *Falevelekre ird*) oly élénk kritikai visszhangra talál. A verseiről korábban lekicsinylően nyilatkozó Komlós Aladár most elismerő kritikát ír róla: „Fodor komor, mazohista göggel, mint megtagadott istenek papja, néz el a gyakorlatias, pigmeus nép győzelme fölött.”¹⁷

¹⁷ Uo.

Már első kötetéről írván többen emlegetik Adyval rokon, mítikussá felnagyított váteszi, prófétai küldetéstudatát, bibliás, ótestamentumi, átkokat szóró, retorikus hangját. Mikes Lajos „vergődő, vívódó, hívő lélek”-nek mondja, aki „az ószövetségi próféták és Savonarolák fajtájából való”¹⁸ Fenyő László kiemeli, hogy „vállalja az ostorzást és a prófétaságot”, „nem kell neki e földön egyéb, csak Isten sugalmának hű vagy gyarló ajka lenni.”¹⁹ Az *Utóhang*ról Forgács Antal azt írja, hogy Fodor „Jeremiásként szórja átkait e ‚szürke’, ‚zürös’ korra”.²⁰ Féja Géza úgy látja: „Isten neki adta a nagy bárkát, ahol magában van, csak a holnapra méltó sarjakat vitte magával, s az egész „vízözön” rémségét is beláthatja.”²¹ A váteszi magatartás Fodor lírájának valóban szembetűnő vonása: „Oh, népem, furcsa nép, hol csak üzötten / élhetett az igaz . . .” – írja – „Ál-nagyságok világa: mennyi nagy van / Körülöttem! [. . .] e törpe kornak / Bálványai [. . .] Mert kit pusztulni rendelt bús haragja, / Az Isten azt először megvakítja / És vele ál-prófétákat csudáltat . . .”, „. . . ha szólok: magammal / Vívodom csak még, mint Jákob az angyallal / Nagy árnyával . . .” (*November végén*) „Minket – kesergi másutt – a vég előtt jött / Próféták sorsa ért: remeg betűnknek / Oszlopa s rendül, mint Ágyúzva szétlőtt / Katonák rendjei . . .” (*Az éjszaka dalai*).

Az *Utóhang* fogadtatásával azért szükséges részletesebben foglalkozni, mert bizonyos fordulatot eredményezett Fodor írói magatartásában. Saját visszaemlékezése szerint különösen Méliusz Józsefnek az erdélyi Korunkban megjelent kritikája gyakorolt rá erős hatást:

„Az individualizmus meddő kétségbeeséséből kikeveredve – vallja – új, harcoss utat láttam magam előtt, éreztem, sohasem volt nagyobb dolog költőnek lenni, mint most . . .”²²

¹⁸ I. m.

¹⁹ Nyugat 1928. II. 486–488.

²⁰ Válasz 1936. 56–57.

²¹ Magyar Írás 1936. okt.

²² *Egy költ. tört.* 95.

Méliusz nem kevesebbet hány Fodor szemére, minthogy: „költészete azt a széthulló, oszló osztályt idézi, mely tragikus erejű költőjét szükségszerűen önmagába fojtja”. Megállapítja, hogy „a kiútnélküliség nála tudatos”, és: „Negyvenedik évéhez közelgőn, egy individualista költői pálya csúcán fel kell fedeznie, hogy téves volt élete minden csapása, amelyen járt.” Mindez annak a következménye, hogy Fodor „egyetlen biztos pontra sem talált, mit ha megragadna, önmagát menthetné át egy új világ derengésébe”. Gide, Romain Rolland példáját idézi, akik, mint számosan „a szellemi alkotók legjobbjai” megtalálták a kiutat.²³ A kritika Fodorra gyakorolt hatását legbeszédesebben Gaál Gáborhoz írt levele tanúsítja, melyben ilyen lelkes sorok olvashatók: „Új világ felé megyek – a kor lelkiismereti férgén túl az új idők hangja akarok lenni . . .”²⁴

Az igazság kedvéért meg kell említenünk, hogy az *Utóhang* ilyen meleg fogadtatása a baloldal részéről nemcsak – és talán nem is elsősorban – a kötet művészi értékeinek szólt, külső körülmények is közrejátszottak. Nem sokkal a kötet megjelenése után történt ugyanis, hogy Fodor visszautasította a József Attilával együtt neki ítelt Baumgarten-„kisdíjat”. Ez a – Fodor szerint is – sértődöttségből származó, nem is teljesen végiggondolt „gesztus” óriási feltűnést keltett annál is inkább, mert József Attila átvette a díjat. A jobboldali sajtó szenzációt csinált belőle, a Babits ténykedését egyébként is kritikus szemmel néző baloldal pedig merész tettként könyvelte el. A Korunk szerkesztősége is ennek kapcsán figyelt fel Fodorra. A folyóirat februári számában Méliusz József a Baumgarten-díj odaítélése miatt Babits tevékenységét keményen bíráló cikkében ez áll:

„Még vigasztaló, hogy akad karakán magyar író a díjazottak között – a neve Fodor József –, aki egy tiltakozó gesztussal visszautasította a neki kiutalt ezer pengőt, ezzel tüntetve a kitüntetettek megválasztásának módja ellen.”²⁵

²³ Korunk 1936. ápr.

²⁴ Id. Antal Gábor: *Fodor József*. Bp. 1976. 124.

²⁵ Korunk 1926. febr.

Két hónappal később közölte a folyóirat áprilisi száma Méliusz idézett kritikáját az *Utóhangról*.

Fodor nem túloz, Méliusz bírálata valóban komoly hatással volt rá, noha költészetében „gyökeres” változásokat nem idézett elő. Átértékelődött azonban és tudatosult a költőnek a világhoz való viszonya: az elszigetelt egyén anarchikus lázadása társadalmi értelmet, célt kapott, egyértelműen a fasizmus ellen irányult. Ekkor kezdődik harcos publicista korszaka, kapcsolatba kerül az antifasiszta mozgalmakkal, rendszeresen ír a Korunkba, a Válaszba, a Gondolatba, a Népszavába, szerepel a munkásírók kiadványaiban, hozzászól a vitákhoz. Magányossága azonban ekkor sem oldódik fel, nem csatlakozik egyik baloldali csoportosuláshoz sem, de a humánus nevében felemeli szavát minden embertelenség ellen, „Aki él, vallania kell – írja egyik cikkében –; s amit belülről hall, el kell mondania. Szét kell kiáltania, ha Tátrákat halmoznak is számunkra máglyákul . . .”²⁶

Szemlélete bizonyos kérdésekben, így a népi irodalom megítélésében is, az urbánusokéhoz áll közel: Türelmetlenül reagál a népi írók olykor nacionalista színezetű, a faji gondolatától sem mindig mentes megnyilatkozásaira, s ilyenkor szem elől téveszti a mozgalom valóban népi, demokratikus jellegét is. Kulturális törekvésekben az egyetemes európai kultúrát leszűkítő provincializmust, muccsaiságot véli fölfedezni, s felfogása itt, akaratlanul is, nem egyszer egybecseng Szekfű Gyula hasonló nézeteivel. Gúnyosan teszi fel a kérdést:

„. . . mi a ‚népi’ irodalom? Melyik írás nem az, mely egy nép nyelvén íródik, annak lelki, szellemi szükségletéből, nyelve, élete talajából emelkedik?”²⁷

Elfogultságában egészen odáig megy, hogy a „munkásírók”-ról vitázva még a tehetséget is elvitatja a népi íróktól, Szabó Dezső-epigonoknak nevezi őket, akik „a jó közepes polgári

²⁶ Fodor József: *A történelem sodrában*. Bp. 1961. 17.

²⁷ Újság 1939. júl. 18.

írók színvonalának" sem felelnek meg.²⁸ És mindezt a népi írók legjobb műveinek megjelenése után, s Révai József róluk írt elemző könyvének ismeretében (melyről egyébként ő írt méltató bírálatot!) jelenti ki.

Nem tartozott azonban az urbánusok köréhez sem. Amint memoárjában visszaemlékezik rá: taszítja tőlük az az érzés, hogy miközben „az egyoldalú s mind rikitóbb fajisággal szemben” a „leszámolás igényével” küzdenek, „a „fürdővízzel” együtt öntik ki a magyarságukat is”. Gyökértelennek, vértelennek, jellegnélkülinek találta az urbánusokat, s „egy minden valóban értékes nemzetivel szemben való fölényes cinizmust”, „kozmpolita nagyképűséget” vélt náluk felfedezni, akik „nagyvilágiaskodó” fogalmazásukban megtagadják az „éltető hagyományt”.²⁹ A nemzeti hagyományok, a múlt kulturális örökségének tisztelete, őrzése, féltése választotta el az urbánusoktól. Igaztalanok voltak, akik őt költészetének általános, elvont humanista tematikája miatt kozmpolitizmussal vádolták.

Kívülről, bizonyos fokig felülről nézte tehát mind a népi tábort, mind az urbánusokat. Egy késői interjújában „tulajdonképpen a Korunk-hoz”³⁰ tartozónak vallja magát, s ez több pusztán érzelmi kötődésnél. Ha ideológiailag, világnézetileg több tekintetben különbözött is a marxista igényű folyóirat irányvonalától, megalkuvást nem ismerő antifasiszta magatartása, írásainak következetesen baloldali hangvétele, olykor inkább türelmetlen, anarchizmusba hajló megnyilatkozásai beleillettek abba a népfrontos politikába, amelynek alapján Gaál Gábor a Korunk írógárdáját igyekezett összeverbuálni.

Természetesen a fasizmus erősödése idején nem csak Fodor-nál lehetünk tanúi bizonyos aktivizálódásnak, hanem minden etikai beállítottságú, humanista művésznél, pl. Babits Mihály-

²⁸ Független Magyarország 1943. júl. 19.

²⁹ *Felkavart világ*. 438–439.

³⁰ Id. Antal Gábor i. m. 145.

nál is, aki még a „prófétaságot” is vállalja. Fodor esetében mégis többről van szó: őt „dühödte szerelem” fűti „tenni, zúgni, változtatni itt”: „Hang űz, tenni kell! / Hatni, tépni, sírni, üvöltöni, / Hiába élt jók sorát tölteni!” (*Próféta*). Ezidőtájt közvetlenül hangot kap verseiben a társadalmi elnyomás elleni tiltakozás: „A robot népe, Ádám átkával a vállain” húzza az igát, „A paraszt, az árva, örök cseléd” stb. (*Szél a tarlókról*). Foglalkoztatja a haza, a magyarság sorsa: „Haza! Nem voltam olcsó / Prófétád soha!”; „... hős / Magyarságunk akarni: a szabadság!” „A Magyarral – az Emberért!” – fogalmazza meg költői ars poétikáját (*A magyarral az emberért*).

Ez a közvetlen, tárgyiasabb, egyértelmű fogalmazás azonban ritka Fodornál, nem jellemzője költészetének. Lírája ekkor is közelebb áll a tizenkilencedik századi nagy romantikusok pátozához, amely – meg kell mondanunk őszintén –, a harmincas évek vége felé, a negyvenes években már gyakran üresen cseng, szólamszerűnek tűnik nála. Már Shelley magasröptű szárnyalásától ihletett ódáinak a címeit is anakronisztikusnak érezzük: *Óda a távozó naphoz*, *Óda az emberi haladáshoz*, *Óda a Szabadsághoz* stb. Nem hiteles az ezen ódákból sugárzó általános, „szebb világba” vetett hit megéneklése sem: „Csúf, rossz a ma: de nézz magasra el csak – / Jövők csillognak, mint bűvös hegyek”; „Az embernek el kell érnie, amit / Szellemével nagy sorsa kiszabott: / A száz egy-nép-testvér lakta földet, hol / Mind élhet, aki látja a Napot.” (*Óda az emberi haladáshoz*), Vagy másutt: „Fel! légy a kor zászlója! Míg az éj / Tart, tündököl a fény! Mi egyedül / Fűt: az Igazság legyen, s egy szenvedély: / Szabadság . . .” (*Költő, hozzád szólok*).

Nem volna helyes a patétikus megnyilatkozások jelentőségét lebecsülni. Azonban a megfoghatatlan, misztikussá növelt általános Szépség, Jóság, Igazság, Szabadság stb. megéneklése mégis csak megreked az irántuk érzett nosztalgiánál. Fodor nem az a költő, aki ki tudna térni az etikai problémák elől, de nem is politikai költő a szó valódi értelmében. Mint közéleti ember, újságíró, nem riad vissza az olykor nem is veszélytelen

egyértelmű állásfoglalástól, kiállástól: tanúsítja ezt gazdag publicisztikai tevékenysége, de költőként szívesebben időzik az elvont, végső kérdések szférájában. Menekülés ez is, kitérés a problémák pontos, egyértelmű megnevezése elől.

Fodor is, mint sokan mások, a szépség keresése közben „A háromszor-titok szörnyű világon” megpróbál a természet idilli otthonosságánál vigaszt találni, megcsodálja a „víz folyó himzését s a fát”, megfigyeli, amint a „fémfényű” csillag sistereg betegen”, de csakhamar rá kell döbennie, hogy „Mindig véletlen volt a Szép!” (*Későn*). Ezért vágyódik vissza a fantázia által kiszínezett, megszépített múltba: „Sokszor, úgy szállnék egy friss, piros régi korba / Vissza e késő világból” – sóhajtja (*Vágy, messzire*). „Mért érzem most körül az antik árnyak / Nagy lengését . . .”, „. . . s kínoznak messzi látomások, / Mikor fájnak a ma dolgai, fájnak!” (*November végén*). Nem leli helyét, idegennek érzi magát saját korában, s ez az életérzés nála nem időleges, végigkíséri pályáján. „E világon egyedül vagy, magadban” – olvashatjuk még az 1954-ben megjelent *Magam nyomában* című kötetben is (*Hű társad: éneked*).

A harmincas évek második felében erősödik fel benne igazán a „kiválasztottság” tudata: „Ki nem innen való: ne várjon itten / Árny-boldogulást; de menjen magán, / Mint a próféták, nép közt, néma csendben, / Suhogó erdők közt, a Hang után” (*Összhang nélkül*). A „Világon kívül és mindenén kívül” (*Mindenen kívül*) érzi magát a költő, hiszen: „E világ nem az én világom” (*Poklot sokfelé jártál*) – amint büszkén vallja: „Egy más világban égek én.” (*Magányos*). A természet, a kozmosz, a szépség, a kultúra világa, ahol igazán otthon érzi magát, ezért vállalja tudatosan az elszigeteltséget, a magányt: „Magam vagyok és jól vagyok” (*Magányos*) – írja, bár nem elég meggyőzően: „Isten vagyok magamban.” (*Felelőtlen*). Ebben a hangvételben – miként Fodor egész lírájában – szintén van egyfajta póz is. Ezzel maga is tisztában van, ezért tudja oly találóan jellemezni saját költészetét kései önelemző poémájában a *Végtelen menetben*:

Dacos, kemény fiút árult a látszat,
 De mélyen annál érzőbb voltam én
 E kettő alkotott, erő, mi mázt ad
 S belsőmben félszeg voltam, és szerény;
 De épp mert mélyen éltem, legvalómban
 Páncélt vontam, mely megvédjén, körém,

...

Mert ellenség – éreztem –, mi körülvesz,
 Anyag, ember: s jaj, ha erőd alá!

...

S mintha nem is értenék szavam,
 S hogy közjük tartozóként csináljam,
 Póztoltam is sokszor, én társtalan.

A szerepjátszás ezidőtájt tudatosodik benne, Antal Gábor figyel fel rá, hogy innentől egész sor versében „mások maszkjában” mondja el legbensőbb, legszemélyesebb vallomásait is.³¹ Gyakori jelenség ez oly korban, amikor a költő, a művész, nem nyilatkozhat meg közvetlenül, „álcát” kényszerül öltetni. Ezt teszi Babits is a *Jónás könyvében*, mely minden bizonnyal hatással volt Fodorra. De Fodornál ez állandósul, költői magatartássá válik. Nem törekszik epikai hitelre, saját tehetetlen dühét, sérelmeit, fájdalmát, panaszát, átkozódásait adja „történelmi elődjei” szájába, akiket a „gyilkosokkal, kalandorokkal” tele világ éppúgy nem értett meg, mellőzött, kitzasztott, mint őt. Milton, Vörösmarty, Illés próféta, Katona József, Joel próféta, Vajda János, Shakespeare, Orfeusz, Dante, Ámos és lehetne folytatni a sort egészen az *Egy plánta énekei*ig, mind arról beszélnek, ami Fodornak fáj, ami őt az egész világ ellen fordítja, ahol „minden csodálatos / Volt, minden: csak az ember nyomorult”, ahol a „sok zsvánnyal együtt” kellett élnie: „Kikkel itt lenni is lealjasít” (*Végtelen menet*).

Ebből a világlátásból nem következhet más, csak a teljes nihil – ahol a harmincas évek közepén Fodor is tartott –, vagy a mártíromság, a kiválasztottság érzése, a próféta szerep vállalása. Valójában ebben segítette Fodort a Méliusz kritika, és a

³¹ Uo. 16.

baloldali mozgalmakkal való kapcsolat. Vállalni lehetetlent is, hogy az eltévelyedett emberiséget jobb útra térítsük, miként az ószövetség prófétái tették: „Mert halálnál gyászosabb az élve némulás” (*A tékolai pásztor*). Csakhogy a prófétaóság „kiválasztottságot”, elszigeteltséget, társadalmon kívülrekedtséget is jelent, a próféta szava a kortársak között mindig süket fülekre lel, nem több puszta szó. Ámós, a tékolai pásztor, is csak isteni csoda segítségével tudja legyőzni a zsarnokságot. Kétségkívül az emberi közösség utáni vágy, az emberiségért feltétlenül tenni akarás hevíti, teszi értékessé, rokonszenvenné Fodor egész költészetét, de ott kísért benne mindvégig valami predestináltság, a sorssal szembeni kiszolgáltatottság, a tehetetlenség érzése is: „terv volt csak életem – panasolja a *Végtelen menetben* –, Álom-láz kint s bennem, szeszély, varázslat”.

A magányézés és közösség utáni vágy, küldetéstudat és tehetetlenségre kárhoztatottság belső drámája Fodor mélyen humanista, etikus központú költészete. A Szépség megszállottja volt, „ott csüngött” „csillagán”, szerette a „száz-pompájú földet”, de soha nem tudta feledni, hogy itt „Minden percben gyilkolnak valakit / Vagy valamit.” (*Itt a Földön*). Harmónia után vágyott, ahol az ösztön, az érzés és az értelem, vagyis – saját szavaival –: az *Erő*, a *Szépség* és a *Bölcsesség* hármas egysége, e „hármastenség” uralkodik „egyenlőn a világon”: „Mi hárman egyek, Isten hű cselédei, / A Minden három isten-elve mi vagyunk.” (*A három egy*). A megismerés vágya, a világ, a lét a mindenség titkainak szenvedélyes kutatása, a nyugtalan keresés vibrál lírájában: „Kerestem, / Töprengtem, vártam és annyit reméltem, / Végső választ nem nyertem semmiben sem” (*Magamba nézve*). Rádöbben, hogy az ember igazában még önmagát sem ismeri: „S legközelebb: testem, te furcsa börtön [. . .] S ki vagy te, és én ki vagyok magamban, / S ki az ki kérdi? Te, ő-én vagyok” (*Végtelen menet*).

Állandó számvetés a világgal adja e líra sodró erejét, lendületét, de belőle fakad behatároltsága, szűkebb horizontja is.

Fodor belső drámája, amikor versbe önti, gyakran még nem érett meg a „színpadra” így inkább születésének a „próbának” lehetünk tanúi, izgalmas szépségeivel, kiforratlan zökkenőivel együtt. Minden verse közvetlenül felszínre törő vallo-más, kitárulkozás, ítélet önmagáról, a világról, mintegy hangosan gondolkodás az ember, az emberiség hivatásáról: „... minden írás célja, vége egy – / Hogy megtanítson, mint légy ember: ember” (*Végtelen menet*). Belső ösztöntől hajtva közölni akar mindent, ami benne végbemegy, későn döbben rá, hogy így gyakran éppen a lényeg sikkad el: „Az én bajom – írja önkritikusan –, a túlon túl sok mondanivaló, túlon túl sok anyagomtól nem jutok magamhoz.”³²

Ez a bőség nem jelent igazán művészi gazdagságot; Fodorból éppen a szelektáló képesség, a lényeg kiválasztásának, a művészi tömörítésnek a tudása hiányzik. Igaza van Sándor Kálmánnak, mikor szemére hányja: „Túl sokat írsz Jóska. Felhígulsz így...”³³ Fodor költészete valójában elég szűk témakörben mozog, ezért kénytelen gyakran önmagát ismételni. Nem egyhúrú költő ő, éppen ellenkezőleg: egyetlen dallamot, azaz életérzést, rendkívül sok hangszeren és hangszerelésben játszik. Képalkotó fantáziája hallatlanul gazdag, kifejező-készsége párját ritkítja, versei mégis nem egyszer közhelyszerűek, túlbeszéltek, szétfolyóak. Szabó Lőrinc már első verskö-tete kapcsán „e stílus öncélúskodásáról”, „s valami komponálásbeli fogyatékoságról” beszél, ez a megállapítás egész életművére jellemző. Vas István szerint:

„a szavak sokszor mintha külön hangzásukkal, torlódásukkal tiltakoznának a vers zenéje ellen, a mondatok rendje a forma kedvéért gyakran kínosan eltorzul.”³⁴

Fodor szereti a kötött formákat, ragaszkodik hozzájuk, a vers alapvető lényegének tartja őket. Szenvedélyesen kísérlete-

³² *Egy költ. tört.* 16.

³³ *Felkavart világ.* 743.

³⁴ Id. Antal Gábor i. m. 112.

zik a világirodalom különböző formáival, alakzataival, különösen a stanza, a terzina és a szonett szigorú kötöttségeit alkalmazza előszeretettel. De gyakran az az érzésünk ellentmondás feszül versei szabadon áramló, bőséges, kötetlen mondanivalója és a rigorózusan kötött forma között. Később maga is észreveszi, hogy a túlzott kötöttség könnyen verbalizmusához vezet: „a vers felpuffad – állapítja meg – a belekényszerített muszály-anyagtól, hogy az a verset, a forma igájával kitöltse.”^{3 5} Talán éppen e fölismerés nyomán a hatvanas évektől bizonyos egyszerűsödési, letisztulási folyamat megy végbe költészetében. Természetesen költői alaphangjában ez nem jelent lényeges változást, lírájára tovább is a romantikus szárnyalás, az egymásbafolyó mondatok bőséges áradása a jellemző. Mégis a kozmikusba táguló minden: „A föld, az ég, ma múlt s határtalan” (*Végtelen menet*), valamint a prófétikus átkozódás helyét a higgadtabb szembenézés a tényekkel, a társadalmi, emberi számvetés, az emlékezés, az önelemzés veszi át. Szükségszerűen következik ebből, hogy költői eszközei, képei is tárgyiasabbak, valóságközelibbek, egyszerűbbek lesznek.

Nem volt célunk Fodor költészetének részletekbe menő elemzése, lírájának néhány, egész pályáját meghatározó jegyét kívántuk csak kiemelni. Egyéni hangú, gazdag életmű az övé, mely jelentős helyet foglal el huszadik századi irodalmunkban, de vannak tehertételei, gyengéi is, melyek meghatározták beszűkítették kibontakozásának lehetőségeit.

^{3 5} Egy költ. tört. 81.

DÁVIDHÁZI PÉTER

ARANY JÁNOS KOMPOZÍCIÓELMÉLETE

I. Kompozíció és helyhezköttöttség

Arany többízben megfogalmazta saját költészetének legfőbb törekvését, melyről úgy vélte, fejlődéstörténeti helyét és hivatását is kijelöli a magyar költészet folyamatában, s ezt mindannyiszor a kompozíció kiművelésében, összhangzó műegész megteremtésében látta. A minél tökéletesebb kompozíció azonban nemcsak saját költői gyakorlatának fő törekvése, hanem egyszersmind kritikus gondolatrendszerének egyik legáltalandóbb követelménye, műszemléletének központi és meghatározó erejű mozzanata is. Kitüntetett szerepének egyik oka, hogy mindenkor a mű teljes terjedelmében, elejétől végig kell érvényesülnie, így a részek egységes viszonyhálózatba rendezésének és magasabbrendű egészé szerveződésének szerinte legfőbb biztosítéka, fogyatékoságáért az egyes részek szépsége nem nyújt kárpótlást. Egy pályázatra benyújtott elbeszélő költeményről (bíráló társa nevében is) írja 1861-ben:

„a compositionnak nincs benső egybefüggése ... hiányzik az alkotás benső ereje. E helyett némely külső, részbeli szépségek kínálkoznak csekély kárpótlásul, a nyelvben, dictionban, egyes díszítményekben, vagy sikerültebb vonásokban ... a hiányok bensők, lényegesek, az egészre vonatkozók, a dícséretes oldalak ellenben külsők, részbeliek, nem lényegesek”.¹

Kritikáiban sűrűn felbukkan a viszonylagos becsű részbeli szépségekkel szembeni elégedetlensége és az „összhangzó egész”

¹ Kritikai kiadás. XIV. 18–19. (Továbbiakban: Krk.)

számonkérése. Még Tompához írt tapintatos dicsérete mélyén is ez a kritikai szempont húzódik meg:

„az első kötetben megjelent verseid, bármily szépek is helyenként, ez utóbbival nem állják ki a versenyt . . . tehetséged 'műegészet alkotni' . . . szóval az egészet és nem a részeket ajándékozni meg főbb figyelemmel: ez a mit én művészi haladásnak mondok.”²

Kompozícióra és műegészre összpontosító szemlélete jóvoltából Arany kritikai munkássága nagyszerű ellenpéldája annak, amit A. W. Schlegel már a 19. század első éveiben elmarasztalóan atomisztikus kritikának nevezett, s mely kiszakított részek dicsérő vagy megrovó felmutatásában merül ki, szem elől tévesztvén, hogy a műalkotás felépítése organikus egység, melyben a részek nem mozaikszerűen összerakható és eleve kész építőkövek, hanem jellegüket, sőt létezésüket is csak az egészre vonatkoztatva kapják meg. Ebből a szempontból Arany kompozíciós alapvetésű kritikai szemlélete bizvást felveheti a versenyt S. T. Coleridge-éval is, aki a 19. század elején a szerves formaként fölfogott műalkotás elméletének jelentős továbbépítője és apostola, kritikai gyakorlatában viszont, mint R. Wellek találóan rámutat, nemegyszer beéri a szép részletek vagy fogyatékos megoldások régimódi felsorolásával.³ Arany kritikáiról ezzel szemben joggal állapították meg, hogy „háromsíkúak, háromközegűek”: ő a művet „az író célja szempontjából” is megvizsgálta, „a maga esztétikai fölfogásához” is mérte, a kettő közt lévő sík pedig „közel ahhoz, amit a strukturális törekvések hoztak a 19. században”. Ez a 19.

² Tompához, 1854. június 23. HIL. III. 353–354. Vö. *Bulcsu Károly költeményei*, Krk. XI. 121.; *Malvina költeményei*, Krk. XI. 357, 360; Krk. XII. 279.; Tompához, 1852. december 1. HIL. III. 278–279. – E norma szembesítését Arany egyes költői műveivel lásd: Széles Klára: *A „compositio” Arany költészetében* ItK. 1972/1. 63–73.

³ A. W. Schlegel: *Vorlesungen über Schöne Litteratur und Kunst*, I–II–III. Heilbronn, 1884. I. 25., 49–50., III. 191.; R. Wellek: *A History of Modern Criticism: 1750–1950*, I–IV. London. 1955. II. 184.

századi kritikus ugyanis a művet „megvizsgálja mint önelvű létezőt is, melynek elemei az egésztől kapják értelmüket, s bármelyiknek megváltozása az egész megváltozását vonja maga után.”⁴ Dolgozatunkban Arany kritikai szemléletmódjának éppen ezt a síkját vizsgáljuk meg. Feleletet keresünk arra a kérdésre, milyennek fogta föl az irodalmi művet, hol érintkezik ez a műszemlélet a 20. század szerkezetre összpontosító megközelítési módjaival, s ami legalább annyira fontos, mert nagyon jellemző: hol és milyen irányban tér el tőlük.

A kompozíciótól Arany mindenképp elvárja, hogy a mű terjedelmét szükségszerűként fogadtassa el. Egy 1860-ban megjelent kötetről írva éppen emiatt rosszallja a közelmúlt vallásos költeményeit.

„Ritkán adnak egészet: a költemény vége ott van és azért van, hol és mert nincs mit olvasni tovább. Különbözik akár folytatni, akár néhány versszakkal előbb félbeszakítani mindegy vala.”⁵

A szükségszerű szerkezet alapelve, melyet elsőként valószínűleg Arisztotelész fogalmazott meg („ami meglétével vagy hiányával nem befolyásolja a mű értelmét, az tulajdonképpen nem is része az egésznek”⁶), Arany értékkételeteket alapoz kritikáiban. Érdeműül tudja be Petőfinek, hogy a dalforma iránti érzék felköltésével véget vetett az áldatlan kornak, „mikor a vers hosszát a papír hossza határozta meg”. Az ő olvasásán felnőtt nemzedéknek föl kellett ismernie, „hogy a vers nála nem csupán a rímelő sorok aggregátuma, mint kalárisok egy hosszú cérnaszálon, hanem összeálló, kerekbe futó valami.”⁷ A szükségszerű terjedelem kritikai szempontját Arany minden magyar kortársánál következetesebben alkalmazza, bár másoknál is előfordul, közülük legalaposabban Erdélyi János fejt ki.

⁴ Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad*, Budapest. 1971. 169.

⁵ *Kemenes költeményei*, Krk. XI. 18.

⁶ Arisztotelész: *Poétika*, Budapest. 1974. 21. – Vö.: S. T. Coleridge: *Biographia Literaria*, London 1906. 12.

⁷ *Írányok*, Krk. XI. 161.

A műben érvényesülő kompozíció meghatározó ereje azonban nemcsak azt jelenti Arany számára, hogy a mű *terjedelme* nem lehet önkényes, hanem azt is, hogy a mű egyes részleteinek *helye* szükségszerűként határozódik meg az egészen belül. Ez a fölismerés és a benne szunnyadó, majd belőle kinövő kritikai norma végigkíséri egész pályafutását. Már pályája legelején fölfedezi, hogy a mű részletei a szerkezetben elfoglalt saját helyükön érvényesülnek igazán. 1845-ben Byron *Don Juan*jából fordít viszonylag önálló részletet, mely fordításban és kiszakítva kevesebbet mutat, de, írja Szilágyinak, „angolul olvasva, s ott, ahol felhozatik, nem hiszem, hogy önt is meg nem ragadná.”⁸ A viszonylag önállóbb rész is sokat veszít azzal, hogy nem az egész mű szerkezetének megfelelő pontján olvassuk. A *Toldi estéjéből* Bence egyik epizódját közlésre elküldte Jókainak az Életképekbe, tudósítja Petőfit 1848. január 8-án, „mert az úgy is ér valamit, ha külön van, bár kétségtelenül nagyobb a hatása, ha az ember sor és rendszerint jó rá, a maga helyén.”⁹ *Murány ostromából* viszont olyan volna mutatványt közölni, „mint midőn valaki házát el akarván adni, pár téglát vitt abból vásárra mutatványul. Az egész talán valami, de szét szedve semmi” – írja ugyanabban a levélben. Később általános érvénnyel is kimondja:

„Az illy mutatvány rendesen kielégítetlenül hagyja az olvasót, hát még a műítészt! Hasonlít a mutatóul vásárra vitt téglához, miről senki sem ismerhet a házra, mely árultatik.”¹⁰

A beszédes analógia segítségével a szerkezet fontosságára irányítja a figyelmet az elszigetelt és kontextusbeli helyükről kiszakított elemekkel szemben. A mutatványt máskor kaputbéléshez, csizmaszárhoz is hasonlítja. Ilyen megfontolások magyarázzák, hogy általában nem szívesen publikál szemel-

⁸ Szilágyi Istvánhoz, 1845. december 4. Krk. XV. 23.

⁹ Petőfi Sándorhoz, 1848. január 8. Krk. XV. 167.

¹⁰ Töldy Ferenchez, 1851. április 28. Krk. XV. 366.

vényt, s még leginkább akkor áll rá, ha sikerült olyan részt találni, mely „meglehetősen kikerekedik.”¹

A részek szerkezetbeli helyhez kötöttségének fölismerése kritikus gondolatrendszerének axiómává szilárdult s ezért sokoldalúan ható eleme. *Saját verseinek* kifogásolt részleteit nem egyszer kontextusteremtő feladatuk, szerkezetbeli hivatásuk megvilágításával védi:

„*Agnes asszony* hibáztatott versszakai a *megőrlés* processusát festik, mit az addigiakból lehetett kivenni. De leginkább fájna az *Egri leány* II. szakaszából azt az egy kis szakot kilökni . . . A biztosság, boldogság érzelmét fejezi ki e szak . . . ellentétül azzal, a mi következik.”²

Kompozíciófelfogásának ez a mozzanata szerepet kap *irodalomtörténeti* vonzalmainak alakításában is. Vergilius főművében a részletek helyét meghatározó kompozíciót becsülte mindenek felett. Sajnálta, hogy

„epicusaink (Zrínyit kivéve) azt nem tanulták el Virgiltől, a mi legmértőbb vala eltanulásra: a *compositiōt*. Nem vették észre, hogy az *Aeneis* ben helye van minden sornak, szónak”.³

Szempontunkból mégis az a legfontosabb, hogy *birálatait* is át-meg átszői a szerkezetbeli helyhez kötöttség elve: a művel szemben támasztott követelmények összefüggő és egységes csoportját fejleszti ki belőle, kritikus fegyvertárának fontos darabjait. *Sed non his erat locus* – idézi többször a latin mondást, mert nem elégszik meg azzal, hogy egy-egy megoldás önmagában szép, hanem megköveteli, hogy odaillő legyen, a szerkezet megfelelő pontján helyezkedjen el, a kontextussal összhangban maradjon. Az ő szemében Gyöngyösit nem elbeszélő tehetsége, hanem lírai részletei tüntetik ki „bár sokszor helyén kívül használva, túlságig víve, avagy oda nem illő dis-

¹ Tompához, (elveszett és rekonstruált levél) 1851. április 18. (?) Krk. XV. 357.; Szilágyi Sándorhoz, 1850. május 7. Krk. XV. 275.

² Erdélyihez, 1856. szeptember 4. HIL. IV. 100.

³ *Betulia hölgye*, Krk. XI. 29., ld. még 30.

sonantiákkal zavarva.”¹⁴ Szász Károly sem mentes ettől; nem tud ellenállni egy-egy tetszetős megoldásnak,

„mely hivatlan oda tolong képzeletébe, s nincs ideje, vagy nem vesz, hogy megítélje, vajon oda tartozik-e szorosan . . . Sok szépet ír; egy szépet nem oly sokat.”¹⁵

Több kritikában szóvá teszi azt a hibát is, hogy a kompozíció megfelelő pontján művészileg sikerült mozzanat hatását a költő egy korábbi ponton, előzetes magyarázattal elrontja.

A szerkezetbeli helyhez kötöttség elvének kritikai alkalmazásaival Arany közel jut ahhoz a gondolathoz, amelyet Cleanth Brooks, a 20. századi ún. új kritizmus egyik vezéralakja a *dramatic propriety* (drámabeli helyhez kötöttség) terminusában foglalt össze. Brooks szerint nemcsak a drámára érvényes, hogy egyik szereplőjének mondanivalóját kontextusából kiemelve és immanens igazságtartalmát az ismeretek művön kívüli rendszeréhez mérve *csakis tévesen* próbálhatunk ítéletet formálni az egész dráma világgképéről, hanem kiterjeszhető ez, mutatis mutandis, a költészetre is. A költemény kiszakított részeit, úgy véli, nem szabad a művön kívüli ismeretek és gondolatrendszerek alapján megítélni, mert a részek nem képviselhetik a mű egészének világgképét. A részeket csak abból a szempontból vizsgálhatjuk, hogy kellően elő vannak-e készítve, összhangban vannak-e kontextusukkal, érvényt szerez-e nekik a szerkezet, vagy sem. Egyszóval a részeknek nem annyira igazaknak, mint inkább koherenseknek kell lenniök.¹⁶ A *dramatic propriety* elvének drámaelemzésben való alkalmazására Arany is kitűnő példát ad abban a beszédében, mellyel Madách Imrét a Kisfaludy Társaságba bevezette. Nem Madách festi pesszimiztikusan a világtörténelmet, érvel Arany, hanem Lucifer, akinek szerepével, drámán belüli külön céljával, ez maradéktalanul összhangban van. Tehát ez

¹⁴ Gyöngyösi István Krk. XI. 431. Vö. *Költemények* Krk. XI. 214.

¹⁵ *Költemények* Krk. XI. 191–192.

¹⁶ Cleanth Brooks: *The Well Wrought Urn*, New York. 1947. 151–166, főként 153–154 és 165–166.

„nem a szerző pessimismusa: ez magából a szerkezetből foly így . . . Ki egyszerű egészsvoltában tekinti e compositiót, az tisztában lehet a költő céljával . . . Ez a mese alapvázlata: innen indulva kell méltányolni az egyes részeket, és a kivitel sikerét.”¹⁷

A drámabeli helyhezkötöttség költészetre (epikára) való kiterjesztésének irányába mutat már ezzel szemben, hogy a költemény esztétikai értékére károsnak tekintette a kompozícióba be nem illő bölcs maximákat, a szervesen, kompozíció által nem motivált szentenciózus betéteket. Vergiliust és Tassót azért is becsüli, mert náluk alig talál ilyet; mindkettő csakis tökéletes elbeszélést akar adni. Ugyanígy Zrínyi érdeme, hogy bár nála többször fordulnak elő, elmékedéseit kontextusba építi: hősei szájába adja vagy cselekménybe burkolja. „Oly helyre szövi azokat, ahová épen beillenek . . . ritkán elmékedik saját személyében, akkor is megválasztja helyét”.¹⁸ De nemcsak az epikában, hanem a lírában is szem előtt tartja Arany a drámabeli helyhezkötöttség elvét: a kontextusba illő, kompozíciónak alárendelt részek követelménye alapján elítéli a kompozícióból kiváló, a figyelmet hivalkodóan maguknak követelő részeket. Hibáztatja, hogy

„minden tekintet nélkül tárgyra és alkalomra, bravourképekkel s egyéb külsőséggel erőlködünk 'kitenni magunkért'. A 'sed non his erat locus' bölcs józanságát nem tartjuk összeférőnek a költészettel; ki-ki annyit ér a mennyi úgynevezett 'szép helyet' . . . képes producálni.”¹⁹

Közvetve bár, de feltétlenül ide tartozik az is, hogy nem tartja költeménynek az olyan verset, melynek tartalmát prózában megcsonkítás nélkül el lehet mondani, ahol a szokásos fogalmi közlésen túl nincs műalkotásból adódó jelentés. A szerkezeti helyhezkötöttség elve gazdagon átjárja Arany műszemléletét, erősen meghatározza kritikusi normarendszerét. De főleg ab-

¹⁷ *Egy üdvözlő szó*, Krk. XI. 370–371., vö. Erdélyi János: *A színi hatásról*. In: *Erdélyi János válogatott művei* Bp. 1961. 231–232.

¹⁸ *Zrínyi és Tasso*, Krk. X. 364.

¹⁹ *Irányok*, Krk. XI. 162. — vö.: S. T. Coleridge: *Biographia Literaria*, Ed. Shawcross. 9. kiadás. Oxford. 1969. II. köt. 10.

ban az értelemben, hogy fölismeri a kontextuális motiváltság és általában a szerkezetbeli hely döntő fontosságát. Ami azonban az egyes részeknek a külső valósághoz történő *eleve téves* viszonyítását illeti, ezt a nézetet ő nem osztja; a mű egyes részeivel szemben is fönntartja a külső valóság alapján alkotott ítélet jogát. A szerkezetbeli helyhezkötöttség normáját tehát szükséges, de nem elégséges feltételnek tekinti. A művel szemben kettős követelményt állít fel: a kompozíció belső következetessége mellett igényli a külső valóság szerkezetéhez való igazodást is.

II. Ökonómia és „kelme”

A „sed non his erat locus” gondolata, mely a szerkezetbeli helyhezkötöttségre is utal, szorosan összefügg az *ökonómia* kompozíciós normájával, melyet Arany már nagykőrösi dolgozatjavításaiban érett kritikusként alkalmaz, később szerkesztőként és kritikusként is következetesen használ, irodalomtörténeti értékítéleteiben, sőt nyelvészeti munkásságában is érvényesít.²⁰ Önigazoló megerősítését részben az antikvitas remekeitől, kivált Vergilius „bölcis kiszámítással” és „fukar ökonómiával”²¹ kialakított kompozíciójától kapta ez a norma, részben a magyar népköltészettől. Nemcsak a népdaltól, hanem a népmesétől is, melynek ökonómiáját filológiai bizonyítékként meri kezelni: ami a vizsgált mese szövetében „mit sem lendít, hanem csupán a descriptiohoz tartozik”, az „oly *szépítés*, mely az irodalomból van odatoldva.”²² Mint szerkesztő, egy köz-

²⁰ Krk. XIII. 123, 150–152, 154, 191–193, 195–203; Krk. XII. 203, 224, 225, 235, 267, 270.; *Visszatekintés*, Krk. XI. 237–238.; *P. Virgilius Maro Aeneise*, Krk. XI. 480.; *Zrínyi és Tasso* Krk. X. 358–359.; *Gvadányi József*, Krk. XI. 495.; *Szabó Dávid* Krk. XI. 501.; *Malvina költeményei*, Krk. XI. 354.; Krk. XIV. 202.

²¹ *Betulia hölgye*, Krk. XI. 29.

²² *Eredeti népmesék*, Krk. XI. 335, ld. még 336.

lésre beküldött mesét ilyen üzenettel utasít vissza a *Koszorúban*: „Nem találta meg a népmese költői formáját. Minden a mi lényeges, *semmi* a mi nem az: ebben áll a titok, de megcsinálni igen nehéz.”²³ Az így két oldalról is igazolódni érzett normát következetesen alkalmazza a bírálendő költői termésre. El kell sajátítani szerinte „ama nehéz mesterséget, hogy a költő tudja megválasztani, mit kelljen mondani, mit nem”.²⁴ S hogy mi az, amit ne mondjon a költő, *Katalin* című művét bírálva fogalmazza meg, teljes összhangban a szükségszerű szerkezet arisztotelészi elvével. Ez a költeménye ugyanis azért nem sikerült, mert túlterhelte, azaz „olyan constructioakat” csinált, amelyek bizonyos részeit „egyszerűen ki is hagyhatta volna”, méghozzá „*a vers sérelme nélkül*”.²⁵ A szükségesen túl tehát nem szabad részletekkel terhelni a művet, mely egyébként is *akkor igazán ökonomikus szerinte, ha részei több különböző célt szolgálnak egyszerre*. Kétszer is megfogalmazza ezt, egyúttal így:

„mikép a természet háztartásában éppen az a bámulandó, hogy egyes szerv különböző célokra működik: úgy a művészetben többféle hatást eredményezni, minden időben a *mesternek* volt ismertető jele.”²⁶

Kritikusai értékítéleteinek egész sorát építi erre az elvre. S ehhez a természetből vett, organikus jellegű analógiához az ökonómia érzékeltetésére egy másféle szemléltető utalás is társul írásaiban. Ez a test és lélek fogalmait hívja segítségül, s lényegében az anyagi részletekkel való takarékoskodás optimális arányait próbálja meghatározni. Szász Károly költeményeiről írott kritikájából még úgy látszhat, hogy ez csak a balladára érvényes. A ballada ugyanis

„nem a *tényeket*, hanem a tények *hatását* az érzelemvilágra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragicumát fejezi ki, mennél erősebb-

²³ Krk. XII. 216.

²⁴ Egy ismeretlen költőhöz, 1860. augusztus 6. HIL. IV. 152.

²⁵ Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4. HIL. IV. 96.

²⁶ *Zrínyi és Tasso*, Krk. X. 402.; vö. Krk. XIV. 15, 116.

ben. Magokból-a tényekből és járulékaiból, mint idő, hely, környezet, csupán annyit vesz föl, a mennyi múlhatatlanul szükséges, csupán annyit a *testből* mennyi a *lélek* feltüntetésére okvetlen megkívántatik." De Szász Károly *Karácson* című (nem balladaszerű) versét is hasonló szellemben bírálja: „bár . . . a külső leírások a bensőért vannak ott; mégis amazok anyagi masszája elnyomja mintegy a bensőt.”²⁷

Szász Gerő verseit bírálva a test és lélek analógiájával már általában a költői festés ökonómiáját akarja érzékeltetni:

„Henyec, szükségtelen vonásokat is vettünk észre: szerző még nem látszik tudni a költői festés axiómáját: 'csupán azt és annyit a *testből*, mennyi a *lélek* előtüntetésére szükséges!' Olykor ismétli magát, olykor túlfesteget.”²⁸

Ugyanebből a kritikájából derül ki, hogy az ökonómia normája milyen szorosan összefügg a kompozícióval szemben támasztott egyéb követelményeivel. Szász Gerő egyik versének funkció nélküli ismétléséről megállapítja, hogy „gondosabb szerkezettel ki lehetett volna kerülni ama visszásságot, hogy szerző, amit egyszer elmondott, újra láttassék mondani, mintha elfeledte volna előbbi szavát.”²⁹ Az epikában is érvényesnek tartja ezt az összefüggést: Gyöngyösinél is az ökonómia hiánya miatt kerülnek szervesen, sőt az egységet is megtörő részek a kompozícióba, melyek megsértik a szükségszerű terjedelem és a szerkezetbeli helyhez kötöttség elvét. Gyöngyösi „az esetleg tollába ötlött tárgyon egy nadály szívósságával csügg s addig ott nem hagyja, míg minden oldalról ki nem facsarta, mint a citromot.” Hiányzik nála a „művészi rendező elme kormány”, ezért „idomtalan kinövések” torzítják el művét, sok benne az olyan részlet, „mely mint egy különálló, az egészhez alig kapcsolt rész, akasztja meg az elbeszélést.” Ezekért a „csupán magukért” beillesztett részekért képes „a felvett hangulatot megszakítani”.³⁰ Művészi ítélőképesség, céltudatos vá-

²⁷ *Költemények*, Krk. XI. 199, ld. még 203.

²⁸ *Szász Gerő költeményei*, Krk. XI. 151.

²⁹ Uo. 147.

³⁰ *Gyöngyösi István*, Krk. XI. 432.

lasztás, általában az alkotói módszer fegyelme és tudatossága szükséges szerinte az ökonómiához, s így az egységes kompozícióhoz. Ennek szellemében költemények elemzésekor a részletekben is megmutatja, mit és hogyan lehetett volna tömörebben, gazdaságosabban kifejezni. Szász Gerő *Nyári estéjében* „a sok kis árnyékból harmatos este lett” szép megoldását „találó vonás”-nak nevezi, de kifogásolja a *harmatost*: „ez nem kelene”.³¹ Pedig látnivaló, hogy ez a jelző nem kirívó, szövetidegen betoldás. Arany azonban valószínűleg úgy ítélte meg, hogy kihagyásával ökonomikusabb, koherensebb és szemléletesebb lett volna a finom megfigyelésen alapuló kis kép; a sok kis árnyékból az este *sötétje* áll össze, a harmatnak nincs köze a növekvő árnyakhoz. Az efféle apró, első pillantásra jelentéktelennek látszó javításokban Arany sajátos ízlése önkéntelenül kitárulkozik.

A kompozíciót szolgáló részletek ökonomikus kezelésének kritikusi normáját érdemes a 20. századi új kriticizmus egy másik elméletével összevetni, mert Arany nézetei az összehasonlítás fényében élesebben kirajzolódnak. J. C. Ransom a költeményt struktúrára és textúrára bontotta, az előbbivel a költemény gondolatmenetét, elvonatkoztatható racionális közlendőjét, metrikai képletét és rímképletét jelölte, utóbbival az elvonatkoztatás művelete után fennmaradó szövedéket, mely a gondolatmenet szempontjából szerinte irreleváns, sőt hivatása éppen abban áll, hogy késleltesse, eltérítse, legyőzendő akadályként szembeszegüljön vele. Így a struktúra univerzális jellegű mondanivalója csak a textúra partikuláris világával való szembesítés után érvényesülhet. A textúrába tartozik a költemény minden „lokális” eleme: a hasonlatok és metaforák, melyek a szorosán vett gondolatmenetbe irreleváns mozzanatokot is belevisznek és részben önállósulva túl is mutatnak rajta, a költemény ritmusának az elvont metrikai képlettől eltérő módosulásai, helyenkénti variációi, a fiktív szituáció, a

³¹ Szász Gerő költeményei, Krk. XI. 152.

költemény anyagi részletei, végül a hanganyag, amelyben a költemény testet ölt. A logikai váz és az irreleváns szövedék együtt biztosítják a költemény sajátos ontológiai státuszát: univerzális és partikuláris ismerethez juttatja az embert, szemben például a tudománnyal, mely csak univerzálishoz. De Ransom a textúra jellegét azonosítja a stílus fogalmával, a textúrában látja a téma poétizáltságának biztosítékát s ez adja meg szerinte a költemény karakterét is. Így, jöllehet a költeményre azt is jellemzőnek tartja, hogy milyen – még poétizálatlan – téma köré szerveződött, jogosnak látszik egy kommentátorának véleménye: Ransomnál az esztétikai értéket egyedül a textúra hozza létre.³²

Közelebb jutunk Arany műszemléletéhez, s különösen az ökonómiával kapcsolatos nézeteihez, ha megvizsgáljuk, hogyan válaszolt ezekre a kérdésekre, melyek őt is erősen foglalkoztatták. Szerinte kétfajta („ideál”, ill. „reál vegyületű”) költészet különböztethető meg, de a költészet valamennyire mindig „ideál”. Ha a költészet „lényegét nem az *idea* teszi, ha a *res* külsejéből belsejébe tolakodik, akkor nem költészet többé.” Időbeli, esetleges és különös konkrét mozzanatok nélkül egyhangú és szűkkörű lesz, míg ezek túlburjánzásával, lényegivé válásával elvész a költőiség.³³ Kritikusi tevékenysége is egyformán irányul mindkét véglet ellen. Az elsőre jó példa Fejes István költeményeiről írott bírálata. A konkrétumok teljes hiánya, a gondolat és érzés homálya kontúrok nélküli, elmo-

³²Vö. J. C. Ransom: *The World's Body*, Baton Rouge. 1968. 40, 94–95, 130–133, 347–349.; Yvor Winters: *In Defense of Reason*, London. 1947. Harmadik kiadás. 509, 515, 537–538.; Wimsatt – Brooks: *Literary Criticism, A Short History*, New York. 1966. 627.; Hankiss Elemér: *Az irodalmi kifejezésformák lélektana*, Budapest. 1970. 175–176.; Szili József: *Adalékok az új kritizmus esztétikai nézeteihez*, In: *Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*, Bp. 1970. 253–255.

³³Töredékes gondolatok, Krk. XI. 550–551. – E felfogás Hegelig visszanyúló származtatásáról ld. Hermann István: *Arany János esztétikája*. Bp. 1956. 253–254.

sódó kifejezéshez vezet, melyet Arany, mint mindig, ezúttal is kifogásol. Hasonlót hibáztat Bulcsu Károly kötetében és ugyanígy foglal állást a Koszorú egyik szerkesztői üzenetében is.³⁴ A másik véglet, a lényegivé emelt partikularitás elleni küzdelmére is számos példa utal.

„Ki a gondolatnak, az általános emberinek oly derekas érvényt szerze faji s egyedi aprólékosságba s képzelmi üres játékba nagyon is elmerült mai költészetünkben: annak díszes helye van közöttünk” – mondja Madách-ról a Kisfaludy Társaságban.³⁵

A népiességről, mely szerinte egészében nem ártott, mert a „szűk és egyoldalú idealizmusból kivett” és a költészetet a nemzetiséghez kapcsolta, megjegyzi, hogy nemesednie kell és „maradjon illő határai közt”.³⁶ A regionális költészetet határozottan ellenzi. Thaly Kálmán *Székely kürt* címmel kiadni tervezett ballada- és regegyűjteményét, mely székely tájszólásban a székely népszokásokat mutatta volna be, először azzal utasítja el, hogy ez nem a költő feladata. Fontosabb azonban, amit még hozzáfűz: „Még nagyobb baj ennél a székelyjargonnal való fenyegetőzés, mi . . . tisztán külmei természeténél fogva, a belső tartalmat veszélyezteti.”³⁷ A *külme* szó, amely itt fölbukkan, nagyon fontos. Föltehetően ugyanazt jelöli, amit Arany általában *kelmének* nevez. Úgy véli, a népies költőt jogtalanul kisebbitik, amiért nem teremti nyelvét, hanem „készen találja a nyelvi anyagot, a kelmét”, mert szerinte a teremtés szabadságával szemben a népies költő korlátot fogad el és megnehezíti saját dolgát, másrészt nem találja készen a nyelvet ő sem, hanem keresnie és választania kell, ami sokszor nehe-

³⁴ *Fejes István költeményei*, Krk. XI. 291–296.; *Bulcsu Károly költeményei*. Krk. XI. 111, 115.; Krk. XII. 243.

³⁵ *Egy üdvözlő szó*, Krk. XI. 371.

³⁶ *Népiességünk a költészetben*, Krk. XI. 382.

³⁷ Krk. XII. 12. VÖ. Németh G. Béla: *A Vadrózsapör és Arany*, Kézirat. 2–4.

zebb, mint a teremtés.³⁸ Jellemző anyagi részleteket, „öltöztetést”, vagy nyelvi anyagot, de rendszerint regionális, nem az egész nyelvközösségtől használt, lokális színekkel átítatott nyelvi anyagot ért Arany kelmén, *kelmeiségen* pedig, melynek egyébként Erdélyi János még nagyobb teret szentel kritikai munkásságában, a költészet lényegére ráburjánzó, túltengő helyi jellegzetességet. Az univerzális és partikuláris, elvont és konkrét, egyetemes és időhöz kötött mozzanatok költészetbeli egyensúlya után ezzel elérkeztünk a második, még fontosabb vonáshoz, melyet a ransomi elmélettel tanulságosan vethetünk össze: kompozíció és kelme fogalmait és viszonyát struktúra és textúra fogalmaival és viszonyával.

Az eddigiekből máris világos, hogy Arany meglehetősen mást ért kompozíción, mint Ransom struktúrán; míg az a költemény vázául szolgáló gondolatmenetet, addig Arany a mű részeinek egészet alkotó, szükségszerű elhelyezkedését, mely kötött terjedelemmel és a részek szerkezetbeli helyhezkötöttségével jár együtt. Nemcsak a gondolati mozzanatokéval, hanem a hasonlatokéval, metaforákéval stb., tehát a ransomi „textúra” elemeinek helyhezkötöttségével is. Textúra és kelme különbsége is világos az eddigiekből, s az is, hogy mégis van egy közös pontjuk: a textúrához számítja Ransom – többek között – a költemény anyagi részleteit és nyelvi anyagát, míg ezeket vagy ezek regionálisabb változatát nevezi Arany kelmének, túlzott érvényesülésüket pedig *kelmeiségnek*. A terminusok tehát annak ellenére, hogy struktúra és kompozíció, textúra és kelme első pillantásra szinonimáknak, sőt talán azonos jelentésűnek tűnhetnek, csak kevéssé fedik egymást. Belső viszonyaik összehasonlítása mégis lényeges következtetésekhez vezet. Láttuk, hogy Ransomnál a kettő közül a textúra a specifikusan költészetre, műalkotásra jellemző fogalom, az esztétikai érték megteremtésében és a költemény karakterének kialakításában csak ennek van szerepe. Arany viszont

³⁸ *Töredékes gondolatok*, Krk. XI. 551–552.

mindig a kompozíciót, „alapszerkezetet” tartja elsődlegesnek a kelmével, az „öltöztetéssel” szemben. Jó példa erre erőteljes és plasztikus kritikai eszmefuttatása Wittgenstein művéről.³⁹ Noha szelídebb fogalmazással, s némileg eltérő hangsúlyokkal, de kelmeiség és kompozíció arányának hasonló eltolódását nehezményezi *A szegény gazdagokban* is, melynek „óperencián túl járó romantizmusa” az ő ízlésétől idegen.⁴⁰

A jelenséget jó érzékkel tulajdonította a romantikának. Az egyetemes helyett a specifikus, nemzeti, folklorisztikus vagy lokális, sőt a mű szerkezeti egésze helyett a részletek uralomra jutása, akár magukat a műveket, akár a kritikusok szemléletmódját tekintjük, valóban a romantikával kezdődött meg.⁴¹ Arany azonban már jellegzetesen romantika utáni kritikus, aki a klasszicisztikus műszemléltre emlékeztető módon figyel ismét a kompozícióra. Úgy véli, az emberi élet alapviszonyai az egyetemes emberi természetből fakadnak, ezért néhány vonásra korlátozódnak és a történelem folyamán nem változnak, hanem „örök ismétlésben újulnak fel”. A vágyak, küzdelmek és eredmények hasonlóságát a helyi és egyéni színezet „esetleges járuléka” segítségével lehet érdekessé tenni. Az eposz így szerinte nehezebb feladat elé állítja a költőt, mint a regény, mert a műfaj természeténél fogva kevesebbet vehet a kelméből, s így a kompozíció esetleges hibáit nincs mi elfödje. De ha az író képzeletének

„oly költeménnyel van ügye (regény), mely nem korlátozza, az általános emberin felül, az egyénit is ellesni, rajzolni, elemezni minden legkisebb árnyalatban, sőt megengedi, hogy kénye kedve szerint gazdálkodjék azzal is, a mi csupán héj, külszín, esetleges: könnyebb lesz eredeti inventio bélyegét nyomni meséire. Az alapszövedék talán hiányos, talán elcsépejt: de a mindennapi élet sürgelméből könnyen föl-szedhető ezer féle pótvonásokkal felfrissítheti, módosíthatja, hiányait elfödheti, szükség esetén alkotásainak ügyvéde is lehet.”⁴²

³⁹ *Hadshi Jur*t, Krk. XI. 54–55, 62.

⁴⁰ *A szegény gazdagok*, Krk. XI. 183–184.

⁴¹ Vö. többek közt: Bate: *Criticism: The Major Texts*, New York. 1952. 271–272.

⁴² *Zrínyi és Tasso*, Krk. X. 333–334.

Láthatjuk, hogy bár a kompozícióhoz képest a kelme másodlagos, Arany nem tagadja, hogy szerepe van a műben. S nemcsak a szerkezetbeli hibák eltüntetésére és az általános emberi monotóniájának felfrissítésére tartogatja. Nemcsak arról van szó, hogy a klasszikus mintákat idéző reminiscenciák túlhalmozását, a rajz elevenségét megfakító erős stilizációt ő is nyomasztónak érzi. A kelme nagy szerepet kaphat szerinte az illúzió megteremtésében, a fikció hitelesítésében is, segíthet abban, hogy a költött alakot „élőlény gyanánt fogadjuk”. A költött alak környezetére ráismerve az olvasó öntudatlanul arra következtet, hogy ahol „az apró körülmények ennyire egyeznek az előttünk ismeretes valósággal, szinte lehetetlen, hogy a bennök járó-kelő egyén ne legyen valódi”. Az illúzió megteremtésének ez még persze csak az egyik fele, s az alakítás „alsóbb régióiba” tartozik, szemben a jellemalkotás nehezebb feladatával. Gvadányi nótáriusának népszerűségét mégis az előbbivel magyarázza. Lermontov művének eleven kelméje hasonlóképpen „nemcsak az újdonság, a változat, hanem egyszerismind a valódiság ama bájával is ragad meg bennünket, mely költészetben a hatásnak oly nélkülözhetetlen eszköze.”⁴³

Aranynál tehát a kelmének nem eshet áldozatul a kompozíció, nála a kompozíció az elsődleges, s ez a törekvés, ahogy már korábban megállapították, „lehetlenné teszi magában is a részletekbe való egyoldalú elmerülést”.⁴⁴ Ahogy Ransomnál a logikai-rationális-univerzális elemeknek a műben sajátos egyensúlyba kell kerülniük a tárgyi-nemrationális-partikuláris elemekkel, Aranynál az egyetemes-elvont-időtlen elemeknek kell ellensúlyozódnuk az esetleges-konkrét-jellemző elemekkel. Ugyanakkor a kelme, a jellemző anyagi részletek szerepet kapnak az esztétikai érték megteremtésében, mert nélkülük a

⁴³ Zrínyi és Tasso, Krk. X. 359–360, 372–375, 430, 433.; Gvadányi József Krk. XI. 490–491.; Hadshi-Jurt Krk. XI. 54.

⁴⁴ Mitrovics Gyula: *Arany János esztétikája*, Debrecen. 1925. 26.

mű egyoldalúan elvont, általánossága miatt változatokban szegény volna, s a fikció nem kaphatná meg a valóság illúzióját. Míg tehát Ransomnál csak a textúra fontos poétikailag s a textúra és struktúra egymáshoz képest irreleváns, addig Arany terminusain belül, jöllehet a kompozíció fontosabb a kelménél, nincsenek egymástól elszigetelve, s mindkettő részt vesz az esztétikai érték megteremtésében. Jól példázza ezt, hogy noha szerinte az irodalmi műnek mindhárom műnemben alapvető kritériuma az *egység*, túlzottá válik a szemében, ha a mű szegényes anyagára telepszik rá.⁴⁵ A műalkotás egységére vonatkozó kritikus megnyilatkozásainak összehasonlításából fő tendenciaként olyan meggyőződés válik ki, mely az irodalmi műben a gazdag anyagot összefogó, *sokféleségen uralkodó egységet* tartja kívánatosnak. Arany elmélete ezen a ponton összhangban van a 19. századi (és korábbi) esztétika szépségdefiníciójával, mely szerint, mint A. W. Schlegel tömören megfogalmazta, „das Schöne sey Einheit in der Mannigfaltigkeiten.”⁴⁶ Már Schlegel észrevette, hogy a szép fogalmát ez a meghatározás nem meríti ki teljesen, hiszen minden matematikai szám, minden organizmus, minden fogalom, sőt maga az emberi tudat is megfelel ennek a követelménynek. Annyi azonban már szerinte is kétségtelen, hogy a szépség egyik összetevőjét sikerült így meghatározni, s éppen olyan szemlélet alapján, mely az egészre és részeire, a részekből fölépülő egészre összpontosít. Aranynál is azért kaphat az egység követelménye olyan nagy hangsúlyt, mert az egész művet átható és meghatározó kompozícióra figyelt mindenek fölött. Másrészt a sokféleségen uralkodó egység követelménye összhangban van műszemléletének említett jellemzőjével is, azzal, hogy kompozíció

⁴⁵ *Széptani jegyzetek*, Krk. X. 555, 562; *Széptani előismeretek*, Krk. X. 653; *Zrínyi és Tasso*, Krk. X. 341–343, 371, 388.; *Költemények*, Krk. XI. 213.; *Irányok*, Krk. XI. 162–163.; *Bucsu Károly költeményei*, Krk. XI. 116.; *A pörös atyafiak*, Krk. XI. 42–43.; Krk. XII. 278.; Krk. XIV. 12, 14–15.; *Petőfihez*, 1847. szeptember 7. Krk. XV. 140.

⁴⁶ A. W. Schlegel: I. m. I. 50. és vö. 51.

és „kelme” műbeli kölcsönhatását szükségesnek tekintette, a kompozíció elsődlegessége mellett elismerte a kelme nélkülözhetetlenségét is, s a műben az egyetemes és partikuláris, elvont és konkrét, általános és anyagszerű elemek sajátos egyensúlyát tartotta kívánatosnak. Egyfelől tehát a kompozíciónak ökonómikusnak kell lennie, nem terhelhetik fölösleges részletek, másfelől viszont ahogy a partikuláris és anyagszerű részletek, a „concret valóság” mozzanatai szükségesek a műben, hogy tettet, változatos formát és határozott körvonalat adjanak az eszméknek, ugyanúgy elengedhetetlen a részletek gazdag sokszerűsége ahhoz is, hogy a rajtuk győzedelmeskedő egység értékes legyen. Az ellensúly, a legyőzött ellenállás, a nem túl könnyen kivívott diadal hozzátartozik ahhoz, hogy a mű az esztétikai érték szempontjából meggyőző lehessen.

III. Mű és külső valóság

A szerkezeti helyhez kötöttség és az ökonómia követelménye a kompozíció belső viszonylataira irányul. Arany egy másik alapkövetelménye azonban a belső viszonyokon túlmegy: mű és külső valóság viszonyára is kihat. Ez a követelmény a *következetesség*. 1863-ban, a Koszorú egyik szerkesztői üzenetében így zárkózik el egy beküldött vers közlése előtt: „több mint költői inconsequentiákat látunk benne.”⁴⁷ Kritikáit olvasva a különféle „inconsequentiák” módszeres feltárása, precíz és logikus átvilágítása az egyik legsűrűbben szemünkbe ötlő jelenség. Erre a problémára annyira érzékeny, hogy a következetesség megsértéséből adódó hibáknak hat különböző típusát lehet kritikáiban megkülönböztetni. Az első típusba a következetlenség legegyszerűbb és talán legdurvább példái tartoznak: az értelmi, logikai következetlenség esetei, amikor nincs többről szó, mint hogy a költő értelmi önellent-

⁴⁷Krk. XII. 221.

mondásba keveredik, egyik szavával megcáfolja — s nem a paradoxon szándékával persze — a másikat. Ez még fölfogható tisztán *belső* következetlenségnek, a kontextus értelmi meg-hasonlásának, úgyszólván a külső valóságra való tekintet nélkül. Arany ilyenkor logikátlansággal vádolja a költőt: „versnek is van logikája: de ennek nincs” — ítéel egy beküldött versről. Szász Károly iránt sem elnézőbb: „Ez nem vág össze. Vagy physicali ártalom, vagy sympathia! a kettő együtt nem fér meg . . . A költészetnek is van logikája.”⁴⁸ Hasonló önellentmondást kifogásol Szász Gerő, Fejes István és Vida József néhány versében is, s az efféle megjegyzéseknek kritikáiban se szeri, se száma.⁴⁹ Noha szinte minden esetben igaza van, nagyfokú logikai pontosságra való törekvése, mely annyira megmagyarázható költeményt kíván, „hogy emberi józan értelem felfoghassa”⁵⁰, néha túlzott szigorba torkollik. Amikor például Tisza Domokos egyik versében „A pattogó tűz közepén látja eltűnt napjait” sor fordul elő, Arany megjegyzi:

„az eszme szép, de nincs eléggé kifejezve. Ha, mint én vélem, azt akarja itt mondani, hogy a tűz közepén, feltűnnek képzelete előtt a múlt képei: ezt érthetőbben kellene kifejezni; mert *napokat* nem *láthat* az ember, de *képeket*, *jeleneteket* az életből, igen.”⁵¹

Fiatal költőt nyilván helyénvaló pontos kifejezésre ösztönözni, Arany néhány ehhez hasonló megjegyzéséből mégis arra kell következtetnünk, hogy nem mindig a kifogásolt sorban vagy versszakban volt a hiba, hanem egyszerűen az ő logikai pontosságra és plasztikus kidolgozottságra törekvő ízlése volt más, mint a bírált költőé. Rendkívül jellemző, hogy amikor Tóth

⁴⁸ Krk. XII. 231.; *Költemények*, Krk. XI. 209–210. — Vö. S. T. Coleridge: *Biographia Literaria* London 1906. 4.

⁴⁹ *Szász Gerő költeményei*, Krk. XI. 153.; *Fejes István költeményei*, Krk. XI. 298–299.; Krk. XII. 280, 281.; *Költemények*, Krk. XI. 196, 208–209, 212.; Tóth Endréhez, 1864. július 15. HIL. IV. 417.

⁵⁰ *Fejes István költeményei*, Krk. XI. 296.

⁵¹ Tisza Domokoshoz, 1851. november 12. Krk. XV. 410.

Endre *a vadon lüktetése* kifejezést használja, Arany ilyen tanáccsal látja el:

„Így magában alig érthető. Az a vadoni csend vagy mi, sejtelmessége bajosan is fejezhető ki: de talán ez: a 'vadon lüktet' még is szokatlan. Igen! ha megszemélyesítve *érlüktetést* mondanánk.”⁵²

Nos, „a vadon lüktetése” a mai költészet, sőt művészi próza nyelvébe a legtermészetesebben simul bele, míg „a vadon érlüktetése” még ma is kissé mesterkélten hatna. A racionális ellentmondástól, logikai következetlenségből való irtózás miatt Arany kritikai szemléletére is jellemző, amit verseiről mondott Erdélyi: a plaszticitás kedvéért annyira kimunkált és befejezett megoldásokat keres, hogy a befogadó képzetének alig marad aktív szerepe; a kép földidézésében nem bíz a befogadó képzetének segítségére úgyszólván semmit. (Ugyanakkor jótékonyan ellensúlyozza ezt kritikusi gondolatrendszerének egy másik tendenciája: ellenzi a mű jelentését túlságosan lezáró, egysíkúvá szűkítő didaktikus és allegorikus megoldásokat, s ezzel kimondatlanul is a befogadó által tovább gazdagítható jelentésbeli nyitottság mellett érvel.)

A következetlenség második típusába a művek minden olyan részlete besorolható, mely „a tárgyi valósággal” „szakít” és „a tárgyi valótlanosság fövenyhalmára épült.”⁵³ Itt már mű és külső valóság összhangját teszi meg Arany a következetesség biztosítékának. Szász Gerő allegóriájában kétségbe vonja, hogy a vers öregembere csakugyan „gondos”, mint a költő állítja, hiszen a vihar zúgását hallván „odahagyja kunyhaját”, ahelyett, hogy bezárkózna. Ugyanakkor egy másik költeményében megdicséri a „Fáj neki, mért nőttem fel más tűzhelyénél” sort, mert ez „találó vonás”, tekintve, hogy az „anyai szív, még boldognak tudva is, sínlí tőle elszakadt gyermekét.”⁵⁴ Tóth Endre egyik hasonlatát is mesterkéltnak érzi, s levelében ezt

⁵² Tóth Endréhez, 1864, július 15. HIL. IV. 418.

⁵³ Szász Gerő költeményei, Krk. XI. 152.

⁵⁴ Uo. 152, 145–146.

veti ellene: „Kérdés, megijed-e a galamb egy falevéltől.”⁵⁵ Hosszú sorát idézhetnénk az efféle kifogásoknak. Aranynak rendszerint igaza van, néha azonban, akárcsak az előző típusnál, túlzott szigora inkább saját ízlésére jellemző adalék, mintsem valódi hiba kiváltotta jogos bírálat. Szász Gerő egyik ártatlan kis sorához – „Szembe távol erdő, mező kéklik” – a következő fejtegetést fűzi:

„hogy az erdő és hegy (az utóbbi akkor is ha *mező* van rajta csupán) bizonyos távolságra kék színt mutat, azt vizsgáló is tapasztalta: de nem merné állítani: helyes-e így mondani általában: kéklik a *mező*. Sík földön ez nem látható, helyi perspectiva pedig talán nem jön a *mező* elnevezés alá oly távolságból, mikor zöld színe már kékre változott.”⁵⁶

Ez a hallatlanul precíz analízis talán aránytalanul rigorózus, de elvileg nem téves. Elvileg sem érthetünk egyet azonban Arannyal, amikor Szász Károly *Trencsényi Csák* című költői beszélyében szerinte azért „nincs igazság a képben”, mely Erzsébetet olyan liliomhoz hasonlítja, „melynek virulása nincsen, ha *véresővel* öntözik tövét”, mert „eszünkbe jut, hogy kertészmunkások csenevész fa tápszerűül marhavért ajánlanak.”⁵⁷ A tápszerűül használt marhavér tárgyi valóság, semmi köze a *véreső*hez, amely láthatóan nem akar valamely külső valóságdarab leírása lenni, nem is lehet betűszerinti értelemben venni, hiszen ilyen természeti jelenség nincs. A kertész liliomjának használhat a marhavér, de a vers lilioma biztosan másképp reagál a véresőre: erről a metafora szuggesztív logikája azonnal meggyőzi az olvasót. Az idézett kritikai megjegyzésben már a költemény kizárólag belső (metaforikus) következtetésének rosszul választott, illetéktelen (merőben külső) kritériumával állunk szemben. Itt válik élesen kitapinthatóvá a határ, ameddig Arany elmegy a *dramatic propriety* elvének megközelítésében: nála a csakis a műben igazolódó részletnek

⁵⁵ Tóth Endréhez, 1864, július 15. HIL. IV. 419.

⁵⁶ Szász Gerő *költeményei*, Krk. XI. 149.

⁵⁷ *Trencsényi Csák*, Krk. XI. 97.

sem csupán a kontextussal kell összhangban lennie, hanem ki kell állnia a művön kívüli valósággal történő szembesítés próbáját is. Ugyanakkor, mint a következetlenség harmadik típusának tárgyalásakor látni fogjuk, a metafora valóságtartalmának fönti túlzott számonkérésével Arany némiképp ellentmond saját elvének is, mely elítéli a műben metafora és betű szerinti valóság keveredését vagy határozatlan, kétértelmű egybemosódását.

Ezt a harmadik típust Arany legbővebben Szász Gerő verseiről írott bírálatában elemzi. Szász *Odahaza* című költeményében a rozzant, szalmafüdeles kunyhó „Ereszében most már verebek csipegnek” az egykori vidám fecskék helyett. Arany szerint a „*fecske és veréb* itt vagy metaphora, vagy a valóságból szedett jellemző vonás”. Ha az utóbbi, akkor az ellentét hamis, mert „a fecske is odafészkel szerényebb hajlék oldalára is”, ha az előbbi, ha tehát átvitt értelemben kell vennünk, azaz az elszállt fecskét az elmúlt nyár, az ottmaradt fakó verebet a tél jellemzőjeként, akkor „helyesebb a gondolat”. Az igazi probléma azonban még csak most következik.

„Így hát a tropus jó lenne: hanem egy baj van. Szerző, tropusból, átmege való festésébe. A mint alább a veréb-, macska-, kutya-leírást tovább fűzi: az már csakugyan nem metaphora: az a való ecsetelése. Tehát vagy igaz képet rajzol *hamisan*, vagy *metaphorból* a betűszerinti *valóságba* esik. Mindkettő hiba, és hiba főleg az, hogy az olvasót ily dilemmába hozza szándékai felől.”⁵⁸

A valóság hamis rajzával, a tárgyi valótlanság hibájával az előző típusban foglalkoztunk, most metaphora és betű szerinti valóság következetlen vegyítésére kell figyelnünk. Arany nagyon érzékeny arra, hogy a tropus tropus maradjon s a valóságnak nemcsak hamis, hanem hűséges rajzába se váltsón át. Azaz: a mű metaforikus (belső) következetességét ne törjék meg a külső valóságra utaló, betű szerint értendő, leíró részletek. Kritikus normarendszerének előre mutató követelménye ez.

⁵⁸ Szász Gerő költeményei, Krk. XI. 143.

Ennek értelmében kifogásolja, hogy Szász Gerő említett versében az anya „nagyon sokat beszél /Arról a bölcsőrül”, melyben fiát ringatta. Arany kommentárja abból indul ki, hogy

„a *bölcső* az első gyermekkor metonymiai képe néhány évezred óta”. „Ha szerző egyszerűen *bölcsőt* érint, minden nehézség nélkül átvinnők az értelmet a kisedre, onnan akár az egész gyermekség idejére. De ha azt mondja, hogy anyja nagyon sokat beszél *arról* a bölcsőről, a *melyben* őt ringatta, ha így külön választja a *bölcsőt* a *benne fekvőtől*: akkor megszűnt tropusban szólni, akkor a gyermektől külön képzeljük a bölcső *fáját*, arról pedig aztán, hogy lehet *nagyon* sokat beszélni, én nem tudom.”⁵⁹

A figyelmetlen körülírás tehát tropusból valóságrajzba viszi át a bölcső képét, s e következtelenség nyomán a vers összezavarodik. Ugyanebben a versben másutt is kifogásolja ezt a hibát. S amikor szép elemzése végén ítéletté fogja össze eredményeit, megállapítja, hogy „az összes hatás sokképpen megzavartatik”, egység és ökonómia csorbái mellett fölmutatja a vers következtelenségeit is: „átvételei a valósággal folynak össze, leírásaiban pedig az igazság nem léte bánt.”

A következtelenség negyedik típusa ha nem is elfogadhatóvá, mindenesetre érthetővé teszi Arany idézett állásfoglalását a véresővel öntözött liliom metaforájával szemben. Ő ugyanis a metaforikus következtetességet is kettősen értelmezi; *magát a metaforát* sem a külvilágra való vonatkoztatás nélkül képzei el. Kritikáiban gyakran elemzi, sőt kijavítani is igyekszik a bírált költemények metaforáit: belső következtelenségüket is elítéli, a valóságtól való erős elrugaszkodásukat is nehezen fogadja el, s ez az utóbbi elve többnyire helytálló, néha azonban túlzó és merev ítéletekre vezet. Már nagykőrösi diákjainak munkáiból szigorúan kigyomlálja a rossz metaforákat. „Ha az idő szárnyas, hogyan folyhat, és ha foly, hogyan száguld. A metaphora ne legyen képtelen.” A „könnyüknek hulló tömegét” rossz metaforának tartja, helyette a könnyek hulló árját javasolja, a

⁵⁹ Uo. 145.

„zavarokat megorvosolja” ismét „hibás” metafora, mert zavarokat lecsendesíteni, sérelmeket megorvosolni a helyes megoldás. Szigora ismét túlzásba hajlik, amikor egy allegoria szerinte azért „sántít”, mert „az ostor nem mardos s a mi mardos az nem ostor.”⁶⁰ A külső valóság összefüggésrendjét jellemző módon alkalmazza a metaforára, amikor magántanítványa, Tisza Domokos versét így bírálja: „A milly kellemes a sikerült metaphora, épen olly dagályos a nem sikerült. A holdat kémnek képzelni azért nehéz, mert a kém nem járhat olly fényes öltönyben, mint a hold.”⁶¹ Később, már hivatásos kritikusként, így kéri számon a metafora valóságmagvát Bulcsu Károlytól is: a „Szárnyad a *kintől* kinöve magát” „hamis metafora, mert szárny, tag nem szokott *nőni kintől*.” Az efféle metaforák az ő szemében „erőszakoltak”.⁶² Ugyanígy nem tűri szerinte a metafora az első típusban tárgyalt belső, értelmi következtelenséget. Malvina egyik költeményét így bírálja: „De minek elemezzem . . . hogy . M. 'érzelmi folyamán két könyved sajka jár,' s egyik sajkában van a 'múló érzelem' — másokban 'új érzés terem' (tehát a *folyó* is érzelem, a *sajkáknban* is érzelem ül); s miután a sajka '*megreped* szívének szirt fokán': *akkor* a kised sajkán már 'egy *hableány*' ül: 'a magyar költészet múzsája?' Nem szeretem az ily kormány és compass nélküli hajózást.”⁶³ A metafora pongyolasága, belső következtelensége elképzelhetőségét is veszélyeztetheti. Szász Gerő az otthoni tájról azt írja, hogy „Oda lett hajdani vidám tekintete, /A hol emlékimnek legelső pontja van!”, s Arany nem állhatja meg szó nélkül:

„A hely vidám *tekintete*, tehát egy egész kis *tájkép*, és ottan az emlék *pontjai*, valami helytelenséget éreztet a metaphorában. Kimagyarázni nehéz, de olyan összefoglalás ez, a mi nem ad képet, nem tudjuk

⁶⁰ Krk. XIII. 129, 163, 131, 123.

⁶¹ *Tisza Domokoshoz, 1851, december 15.* Krk. XV. 428

⁶² *Bulcsu Károly költeményei*, Krk. XI. 120, 119.

⁶³ *Malvina költeményei*, Krk. XI. 356.

képzeln. A költő . . . metaforában is úgy vessen oda egy-két jellemző vonást, hogy abból a képzelet meg tudja teremteni épen azt, a mi a költő lelkében meg vala teremtvé.”⁶⁴

Hasonló belső következetlenséghez vezet, ha a metafora megszületésének asszociációs logikája nem érthető, ahogy például „a gondolatok 'borostyán fürtje' sem ad tertium comparationis-t.”⁶⁵ A valóság szerkezetének és a ráció követelményeinek tehát egyaránt mérsékelni, szabályozni kell a képzelet metaforateremtő munkáját, s így persze nem a meghökentető vagy akár csak merész, mint inkább a találó és szabatos metafora irányába mutat Arany kritikus ízlése.

Az ötödik típusba a költői *képhasználatban* fölfedezett következetlenségek sorolhatók. Arany itt is hasonló kettős követelményt állít föl: a képek a valóság szerkezetéről sem térhetnek el túlságosan, s egymással is összhangban kell lenniök. „A 'hervadásában illatozó virág' szép kifejezése a ráncok alatt is megmaradó anyai jóságnak. A kép igaz, mert az illat tartósabb, mint a szín”.⁶⁶ Szász Károly *Fa és virág* című versében „hibás vonást” lát egy különben jó képben: „ez a száraz jelző az ág mellett. Ősszel a lomb lehull, de az ág nem száraz. Ha pedig száraz, akkor megtörik a kép.” *Trencsényi CsákJának* három sorában („Sokat éget mély seb, titkon, vagy itt vagy ott, /Mint kívül a kardon kő s arany van ékül,/ Benn az ártó acél, melyen vér sötétül”), a kép „nem illik a tárgyra”, mert akit „(szívben) mély seb éget, az maga szenved, míg hüvelyben az acél ártó és a vér rajta nem övé.”⁶⁷ Legalább ilyen fontosnak tartja azonban, hogy a képek „összhangzóak” legyenek. Vida József egyik költeményében a „kopogtatási kép is nagy rögtön változik át csillagos-ég-féle, nem rokon

⁶⁴ Szász Gerő költeményei, Krk. XI. 142.

⁶⁵ Költemények, Krk. XI. 195.

⁶⁶ Szász Gerő költeményei, Krk. XI. 145.

⁶⁷ Költemények, Krk. XI. 195 és vö. 196–197.; *Trencsényi Csák*, Krk. XI. 97.

képpé.”⁶⁸ A koherens képfejlesztés kritikai normáját Arany meggyőzően alkalmazza Szász Gerő tüzetesen elemzett versével szemben:

„Nem az ismétlés ellen vagyunk ez úttal, mert a kép új fejleményt ígér, s ez nemcsak szabaddá, hanem ajánlatossá is teszi az ismétlést. De nem látunk a képben következetességet. Midőn az anya *élőfa* volt, gyermekei *lombok*: ez jól függött össze; de itt, ha szintén fa képviseli az anyát, mi lesz a fiú, kit *virág*, a szerelem, vonz? Csak nem marad lomb? Ha pedig ő tropus-nélküli valóságban áll, akkor jó öreg fa és virág . . . sem elégti ki képzelődésünket. – 'Sírva válok el, mint törzsétől a zöld ág' – tehát megint lomb, ki csak az imént *virág* után eped vala . . . Ha szerző a *sírva* helyett azt mondja *könnyezve*: a kép mindjárt homály nélkül terem az olvasó szemei elé: t. i. a zöld ág *könnyez* (nedve foly) ha leszakítják. De a *sírva*, mely inkább a *hangra* vonatkozik, nem tünteti e képet egész szabatosággal szemünk elé”.⁶⁹

Pontos logikai megfeleltetést, racionálisan követhető, vagy legalábbis értelmileg nem ellentmondásos képfejlesztést kíván meg tehát Arany, ezért is marasztalja el Szász Gerőt, akinek képei „majd össze nem függők, majd homályosak.” Érzékenyen figyel a képhasználat ökonómiájára is.⁷⁰ A logikusan összefüggő, szabatos és túlzásoktól mentes képfejlesztés eszménye bontakozik ki tehát ismét előttünk, ugyanolyannak mutatva Arany kritikusi ízlését, amilyennek a következetlenség korábbi típusait vizsgálva már kezdtük megismerni.

Végül a következetlenség hatodik típusaként az epikában és drámában megkövetelt lélektani következetesség megsértését említjük. Arany itt is kettős normát állít föl: a lélektani következetesség (belső) szempontját párosítja a lélektani valószerűség (külső) követelményével. Verses epikában Gvadányi hibájának tartja, hogy notáriusa „okos és balga ember egyszersmind”, s ez a „kettősség . . . nincs a jellemben összeforrasztva”.⁷¹ Jókai Kakas Mártonának „egyideig következetes szerep-

⁶⁸ *Költemények*, Krk. XI. 196, 193.; Krk. XII. 279.

⁶⁹ *Szász Gerő költeményei*, Krk. XI. 150–151.

⁷⁰ Uo. 147.; *Költemények*, Krk. XI. 194, 197.

⁷¹ *Gvadányi József*, Krk. XI. 485.

lése” is megtörik, amikor írja „oly dolgokat is ad K. M. szájába, melyek ő hozzá nem valók”.⁷² S lélektanilag következetesnek kell lennie a drámának is. Ez egyrészt itt is belső következetességet jelent, tehát a jellemnek önmagával, korábbi tetteiből fölépített egyéniségével kell összhangban maradnia. Nem fogadja el az olyan ellentmondást, amelyet Greguss Ágost *A levél* című vígjátékában fedez föl. Másrészt a valódi élet szituációiban elvárható, kikövetkeztethető lélektani fordulatoknak és cselekedeteknek kell bekövetkezniök az irodalmi műben is, a belső következetesség mellett tehát a művön kívüli valóság vonatkozásában is következetesnek kell lennie a mű lélektanának. Arany a vígjáték helyzetének megfelelő valószínű cselekvést és pszichikai állapotot vázol föl, majd így ítél Greguss művéről: „Így kellene lenni mind az életben, mind a költészetben, – csak e vígjátékban nincs egészen így.”⁷³ S persze nemcsak az epikában és drámában, hanem a tárgyiasabb lírában is megköveteli a lélektani következetességet; ennek szellemében bírálja például Bulcsu Károlyt, aki versében gyermekek szájába filozófikus gondolatokat ad, „oly valamit, a mi azok élettapasztalásával s ártatlan derült világnézetével merőben ellenkezik.”⁷⁴

A következetesség típusait áttekintve Arany műszemléletének kettős normarendszere világosan körvonalazódik. Egyrészt megköveteli a mű belső következetességét, azaz gondolatmenetének értelmi, logikai épségét, ellentmondásoktól való mentességét, elítéli a metaforikus és betű szerinti jelentés következtelen, egymással keveredő használatát, nem fogadja el a heterogén, nem szervesen fejlődő képhasználatot s a jellemnek belső következetességének töréseit. Másrészt nem szívesen fogadja el, s rendszerint elutasítja a művön kívüli valóság szerkezetétől erősen eltérő műalkotásbeli mozzanatok. Nemcsak a leíró

⁷² Krk. XII. 290.; *A szegény gazdagok*, Krk. XI. 184–185.

⁷³ *A levél*, Krk. XI. 282–284.; vö. még 286–287.

⁷⁴ *Bulcsu Károly költeményei*, Krk. XI. 118.

részeket és valószerűnek szánt jellemeket, hanem a költői képeket, sőt metaforákat is megkísérli a valóságra vonatkoztatni, melytől lényegesen nem térhetnek el. Ezt a kettősséget nem könnyű igazolni. Különösen nem könnyű megmagyarázni, hogy Arany, ugyanaz a kritikus, aki metaforikus jelentés és betű szerinti valóság keveredését elítéli, azért tartja rossz képnek a véresőtől elhervadó liliumot egy emberi lény belső állapotának érzékeltetésére, mert a csenevész fát a kertészek marhavérrel szokták táplálni! Az a kritikus, aki határozottan „elutasította pl. azt, hogy a mű metaforikájának hitelét közvetlen valóságszembeállításból vezessék le és ne a műegészen át való valóságszembeállításból”,⁷⁵ kritikáiban, több példát idéztünk erre, maga is elköveti ezt a hibát. A külső valóság szerkezetét a művön számonkérő szemlélet talán nem mond feltétlenül ellent a metafora és betű szerinti jelentés keveredését hibáztató megközelítésnek, hiszen Arany a betű szerint értendőtől megkívánhatta volna a valósághoz való hűséget, míg a metaforikustól nem, s ilymódon is joggal ellenezhette volna a kétféle elv keveredését. Ő azonban, láthattuk, a *metaforikustól* is megkívánt bizonyos valószerűséget.

A kettősség magyarázatát keresve elérkeztünk a választóvonalhoz, mely Arany műszemléletét a 20. század szerkezetre összpontosító megközelítési módjaitól elhatárolja. Ezúttal az Arany szemléletével való összehasonlításra Roland Barthes-é kínálkozik, aki az iskola gondolatmenetének belső logikáját néhány írásában a végkövetkeztetésekig követte, a már nemcsak önálló és önelvű létezőnek, önmagában teljes és megváltoztathatatlan szervezetnek fogta föl a művet, hanem teljesen lényegtelennek tekintette a saját világu mű és a művön kívüli valóság viszonyát. A műalkotás szerinte nyelvi tárgy, s nem az a kérdés, hogy igaz-e, azaz a külvilágról közöl-e igaz ismeretet, hanem hogy érvényes-e, azaz koherens jelrendszer-e vagy sem. Cleanth Brooks csak a mű részeivel szemben vetette el a

⁷⁵ Németh G. Béla: *Tragikum és történetfelfogás*, Bp. 1971. 91.

művön kívüli ismeretekhez való viszonyítás s így végső soron a külvilággal való konfrontálás kritikusi módszerét, s a mű *egészével*, a teljes mű világképével szemben fenntartotta a külső norma alapján történő ítéletalkotás jogát, Barthes viszont egyes tanulmányaiban elutasítja a realizmus irányzatainak azt a tanítását, mely a mű nyelvének és a művön kívüli valóságnak bármiféle megfeleltetését tételezné föl. Szerinte az irodalmi mű nyelvében működő szabályok kizárólag a koherenciára, az író által választott jelrendszer belső következetességére irányulnak, s a kritika feladata sem a valósággal való konfrontáció, nem annak megállapítása, hogy a mű valósága mennyiben felel meg a művön kívüli valóságnak, hanem a kritikusnak saját világnézeti rendszerét összehasonlításképpen rá kell fektetnie a mű világképet hordozó nyelvi rendszerére, s így miközben föltárja a mű törvényszerűségeit, az alkotó és a kritikus különböző történelmi szituációja közt teremt dialógust. Ez a dialógus azonban elfogult a jelen irányában, nem a „múlt” vagy a „másik” igazságának adózik, hanem a kritikus jelene szempontjából renndezi az anyagot.⁷⁶

Ezzel szemben Arany a mű belső következetességén kívül megköveteli, hogy a mű – főként részleteiben – kiállja a művön kívüli valósággal való szembesítés, összehasonlítás próbáját is: nem teljes azonosságot kíván, annyit azonban igen, hogy erős ellentmondás ne legyen a kettő között. Arany szemléletének ezt a kettősséget föloldhatatlan szemléletbeli ellentmondásnak tartották, mely poétikájának heterogeneitását bizonyítja.⁷⁷ Poétikája valóban nem teljesen homogén ezen a ponton, két érv azonban feltétlenül mellette szól. Az első az, hogy a valósághoz mért hűséget ő az illúzió megteremtéséhez

⁷⁶ Roland Barthes: *Criticism as Language*, In: *20th Century Literary Criticism*, Ed. David Lodge. London. 1972. 649–651.; vö. még Roland Barthes: *Style and Its Image*, in: *Literary Style: A Symposium*, Ed. Seymour Chatman, London. 1971. 4–5, 10.

⁷⁷ Szegedy-Maszák Mihály: *Az átlényegtett dal*, In: *Az el nem ért bizonyosság*, Szerk.: Németh G. Béla. Bp. 1972. 318–319.

vélte szükségesnek, a „valótlanságot” pedig, „ami el nem tudja hitetni magát”, az illúzió megzavarójának tekintette.⁷⁸ Nem a valóság öncélú és szolgálai másolásának normáját állította föl, hanem úgy vélte, a művön kívüli valóság szerkezetének teljes semmibevevése a belsőleg következetes műben is kárt okoz. S ez féligmeddig már el is vezet a második és sokkal fontosabb érvünkhöz, mely Arany mellett szól. Láttuk, hogy Barthes koherens jelekből álló rendszernek, önálló nyelvi tárgynak tekinti az irodalmi művet, miközben tulajdonképpen elvágja azt a köldökzsinórt, mely a művet a külső valósághoz fűzi, De vajon nem ütközik-e ez a felfogás súlyos ismeretelméleti problémákba? Hiszen az irodalmi művet lehetetlen megérteni a külső valóságra való vonatkoztatás nélkül; a jelek nemcsak „tárgyként” szerepelnek, hanem jelentésük is van, s ennyiben kimutatnak a nyelven túli valóságra. Az irodalmi mű még fiktív világát is olyan nyelvi elemek segítségével építi föl, melyek eredetileg a művön kívüli valóságra utaltak. S bármennyire fiktív vagy metaforikus világot épít föl egy-egy mű, s bármennyire sajátos rendszert alakít is ki minden egyes mű, befogadás közben önkéntelenül megkeressük azokat a szálakat, melyek a külső valóság ismert viszonylataira mutatnak, s a sajátos rendszert is ezekhez a tájékozódási pontokhoz képest mérjük be, a deformációt is a részleges hasonlóságra támaszkodva sajátítjuk el. „Maga a szöveg” meg sem érthető *önmagából*, hanem csakis a szövegen kívüli valósággal szembeítve, sőt a mű nyelvi elemeit is a műbe be nem került nyelvi elemekkel összehasonlítva minősítjük magunkban a befogadás során. S idevágónak érezzük a művek egymásra vonatkoztatásának irodalomelméleti gondolatát is, melyet nemrég pregnáns tömörséggel újítottak fel: „önmagában egyetlen irodalmi műnek sincs jelentése, csak más művekhez képest”.⁷⁹ Mindebből az

⁷⁸ Ld. pl *A levél*, Krk. XI. 287.

⁷⁹ Szegedy-Maszák Mihály: *Berzsenyi verstípusai*, Itk. 1977/1. 43. Korábbi megfogalmazására ld. T. S. Eliot: *Tradition and the Individual Talent* (1917), in: T. S. Eliot: *Selected Essays*, London. 1948. 13–22.

következik, hogy R. Barthes illúziót kerget, amikor a művet teljesen leválasztja a művön kívüli valóságról. Ő maga is fölismeri ezt egy másik tanulmányában: „Az irodalmi alkotást szinte lehetetlen megközelíteni a mű és a művön kívüli egyéb dolgok közti kapcsolat posztulálása nélkül.” Mi több, „másutt sajnálkozva állapítja meg, hogy a jelnek felfogott irodalmi mű három dimenziója (a jelentő és jelentett viszonyát feltáró *szimbolikus*, a mű és a virtuális, művön kívüli jelek viszonyait vizsgáló *paradigmatikus* és a mű tényleges belső jelkapcsolatait figyelő *szintagmatikus*) közül minden elemző iskola, így a magáé is, „hajlamos rá . . . hogy elemzését csupán a jel egyik dimenziójára alapozza”, a másik kettő rovására.⁸⁰ Ezzel szemben Arany, ha némi heterogeneitás árán is, láthatólag megelőzi korát abban, hogy nem éri be egyetlen dimenzióval. Fölismeri, hogy a műnek valóban önelvűnek kell lennie, ez azonban inkább csak egészének belső koherenciájára vonatkozik, szükséges, de nem elégséges feltétel, s így nem jelenti azt, hogy a világtól elszigetelt és azzal semmiféle kapcsolatot nem tartó művel van dolgunk. Amikor tehát a mű részletei és a külső valóság közti nagy ellentmondást elítéli, elméletileg nem jár feltétlenül téves úton; követelményrendszerének kialakításakor láthatólag csak számol azzal, hogy a külső valóságra való vonatkoztatás úgymint elkerülhetetlen. Ezért nem tudjuk hibáztatni, amikor a metaforáktól is számonkéri a valószerűség bizonyos minimumát. Ez persze nem jelenti azt, hogy egyes tévedéseit, így a külső valóság szerkezetének helyenkénti túlzott és illetéktelen számonkérését helyeselnénk. Azt sem vitatjuk, hogy az elmélet akkor igazán szép, ha teljesen homogén, s Arany kettős követelményrendszere valóban nem egészen az. De a tények kényszerítik rá ezt a heterogeneitást, s a 20. századi irodalomelmélet egyik jelentős „homogén” elmélete is végső

⁸⁰ R. Barthes: *Történelem vagy irodalom?* In: R. Barthes: *Válogott írások*, Bp. é.n. 145–146.; R. Barthes: *A jel képzete*, Uo. 181–183.

oron illuzórikusnak és egyoldalúnak bizonyul mellette. Arany valóban több ponton közel jut századunk strukturális törekvéseihez, de meg is haladja őket: az egyik legfontosabb irodalomelméleti kérdésben útjaik különválnak – Arany előnyére. Kritikus műszemlélete *heterogénebb* azokénál, de *átfogóbb is*: az irodalmi mű sajátos természetének gazdag bonyolultságából az ő műszemlélete képes átfogni a nagyobb részt.

FORUM

ADALÉKOK A RÉGI MAGYAR UTAZÁSI IRODALOMHOZ

BINDER PÁL ANTOLÓGIÁJÁRÓL SZÓLVÁ

Binder Pál brassói művelődéstörténész 1976-ban jelentette meg a bukaresti Kriterion Könyvkiadónál, a Téka sorozat darabjaként *Utazások a régi Európában – Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)* című antológiáját.

A kis kötet publikálását több szempontból is fontos eseménynek kell tekintenünk. Mindenekelőtt azért, mert Szamota István sokáig folytatásra váró kezdeményezése után (*Régi magyar utazók Európában*, 1892), s mintegy kiegészítéseként a Szepsi Csombor Márton körül kialakult utazási irodalmi kutatásoknak, továbbá Fügedi Erik és különösképpen Tardy Lajos széles körű szövegkiadói tevékenységének (*Kimondhatatlan nyomorúság*, 1976; *Régi magyar követjárások Keleten*, 1971; *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*, 1977) Binder is ama szakkutatók közé tartozik, akik az utazási irodalmat végre kiragadták a dilettáns népszerűsítőik kezéből, hogy a színes szenzációk helyett a komparatív történeti, földrajzi, politikai, műfajelméleti összefüggésekre és esztétikai értékekre figyelmeztessenek. Figyelmet érdemlő vállalkozás a Binder-antológia azért is, mert színvonalas romániai (erdélyi) illeszkedés az utazás irodalmi dokumentumainak tudományos feltárását és összegyűjtését kezdeményező magyarországi vizsgálódásokhoz. Úgy értem ezt, hogy Binder az általa átforgatott erdélyi anyag rendszerezését és minősítését *A késő-renaisszansz peregrináció irodalmi dokumentumai* című szöveggyűjtemény-tervezet, valamint az ezt bevezető *Útleíró utazók – utazási irodalom a XVI–XVII. században* című tanulmány (Acta Sze-

gediensis, Acta Hist. Litt. Hung. 1972) megállapításaival összhangban végezte el.

„Az utazási irodalom majdnem az utazásokkal egyidős . . . Odysseus Homéroszban talált énekesére . . . Kolumbusz hajónaplót vezetett. A felfedezésekben élenjáró portugálok nemzeti eposza, a *Luziádák* (1572) pedig valóságos utazási eposz. Camões éppoly természetességgel meríti eposzi tárgyát a portugál felfedezések, Vasco de Gama kalandos utazásainak történetéből, mint ahogy majd a mi Zrínyink a török elleni küzdelmekből . . . A XVI. század elejétől az útijelentés, az útirajz tömegolvasmány . . .”

– olvasható az említett 1972-es tanulmány élén, s Binder előszavának első mondata is éppen ezeket a példákat hozza:

„Az emberek mindig szívesen utaztak, és az utazási irodalom remekeit, mint például az Odisszeát, Kolumbusz hajónaplóját vagy Camões Luziáda című, a Vasco da Gama indiai felfedező útját megörökítő portugál remekművét ma is sokan olvassák . . . Különösen a XVI. század elejétől kezdve az úti beszámolók és útirajzok olvasóinak száma igen megnövekedett . . .” stb.

Fontosabb ennél a terminológia, a figyelembe vett anyag és a szemlélet azonossága.

Műfaji és terminológiai kérdések

A latin verses útirajz (pl. Hunyadi Ferenc), a latin nyelvű prózai útleírás (Baranyai Decsi János), az útleírásos naplóbetét (Haller Gábor), a diplomata útinapló (Borsos Tamás) és az utazási levél (Cseffey László) műfaji terminológiáinak használhatóságát Binder nemcsak kipróbálja, de szaporítani is igyekszik a sort a történeti feljegyzésbe foglalt leírással (Gyulafi Lestár). Hadd jegyezzem meg erről mindjárt, hogy első pillantásra ekképpen minősíthetjük a történetíró Szamosközy Istvánnak a római Marcus Aurelius-, a velencei Colleoni- és a padovai Gattamelata-lovasszoborra vonatkozó nevezetes utalását is (lásd erről Riedl Frigyes: *Magyarok Rómában*, 1930),

valamint azt a számtalan Szenci Molnár-helyet, amelyek Itáliára vonatkoznak. Igen ám, csak hogy ezek a rendszerint jóval későbbi utalások és leírások nem az utazási élmények és tapasztalatok elsődleges és egyidejű megörökítését célozzák, hanem csak töredékes emlékei egy régebbi peregrinációnak, s járulékos elemként illeszkednek – hogy a felhozott példánál maradjunk – Szamosközy régészeti művébe és Szenci Molnár Albert szótárába. Összefoglalásuk alkalmával ezért látszott célszerűnek kiiktatni Szenci Molnár Albertet az utazási irodalomból, és csupán *utazási emlékeiként* definiálni mindazt, amit gazdag európai peregrinációjáról műveiben szétszórt. Gyulafi Lestárnak Binder által közölt szemelvénye, *A bécsi földindulások* (1590) bármennyire ízes, szemléletes, ráadásul kivételesen egyidejű leírás is, mégsem vonható az utazási irodalom körébe. Ez a katasztrófa-híradás jellegzetesen krónika-elem, történeti feljegyzésekbe foglalt novellás betét (úgy értem a novellát, mint Haller Gábor, tehát újságlapként: „Az novellákban olvastam, hogy Neapolishoz két mélyföldre hegy gyúlt volna meg...”, 130.); mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a földrengés leírását minden átmenet nélkül követi a monoton krónika-folytatás: „E dolog után mingyárust Byhácsot Horvátországban az német megvette, és az török 15 000 németet vágott le... Az Sziszek dolga is ezután lett.”

Ide kívánczik az antológia másik két „rendhagyó” szemelvényének megítélése is:

„A külföldi *útilevek* közé két rendhagyó írást is felvettem, ilyen Berzeviczy Márton jelentése Kovacsóczy kancellárnak egy litván nemes árujáról [1580] és Szentpáli István levele [1646] egy lengyelországi kocsmái kalandjáról.”

Nyilvánvalóan érvelnem sem kell, miért nem utazási anyag ez a két beszámoló, hiszen árujárás és verekedés megeshet bárhol, nem kellene ahhoz külső országok díszletei (amelyekről e levelekben ráadásul szó sincs). Berzeviczy levele persze mégis útilevél – de nem utazási levél. A Binder-használta útilevél meghatározást tehát mindenképpen felcserélendőnek vélem a

pontosabb utazási levél kifejezéssel. Az utazási levél abban tér el az ugyancsak útközbeni útlevelettől, hogy olyan élmények, látnivalók foglalata, amelyek csak utazás közben, csak külszágban tapasztalhatók.

A műfaji és terminológiai kérdésekhez tartozik még az útleírás, a napló, a levél, az album közötti pontos különbségtétel. Binder felváltva használja a diplomata útleírás és útinapló kifejezéseket. Az utóbbi a pontos, mert a követségbe küldött diplomata-utazó napról napra jegyzi fel diáriumába élményeit, nem pedig utólag komponálja azokat tudós leírássá. A bevezetés 13. lapján Cseffey László naplójáról esik szó levele helyett, de ez nyilván csak elírás, hiszen a remek levelíró Cseffey naplóját nem ismerjük, s természetesen Binder is leveléből idéz. Alighanem ugyancsak elírás lehet (a 130. lapon) Vizaknai Bereczk György „Magyarul írt peregrinációs *albuma*”-nak és „naplójá”-nak egyidejű emlegetése. Mint Binder is nagyon jól tudja: az úti emlékkönyv szerepét betöltő albumot nem írták, hanem abba beleírtak, s rendszerint nem is magyarul.

Az anyag körülhatárolása

A Binder-antológia anyaga jól körülhatárolt. Egyfelől arra törekedett, hogy válogatásába „csak az *európai*, tehát kontinensünk keleti, északi, nyugati és déli tájaira vonatkozó útleírásokat” sorolja be, noha nyilvánvaló, hogy

„A fejedelemség kori Erdély szoros politikai és diplomáciai kapcsolatban állott az ottomán birodalommal, az Isztambulban akkreditált nagyszámú erdélyi követ *Balkán*-leírása és úti beszámolója azonban nem fért e válogatásba.”

Úgyszintén elhagyta Kakas István és Georg Tectander *perzsi* utazását, továbbá a *szentföldi* zarándokok írásait stb. A régi magyar utazási irodalom egésze csakugyan eme főbb színterek szerint különíthető el (bár természetesen hozzá kell még számítanunk az Újvilággal kapcsolatos reflexiókat), Binder Európára

koncentráló szempontja ily módon célszerű tudományos meg-gondolás. Nem győzöm hangsúlyozni, hogy az utazási irodalom szempontjából említésre érdemes, a hasznosság és gyönyörűség keresése jegyében megtett tudatos régi magyar utazások jó része elsősorban Nyugat-Európába vezetett. A nyugat-európai utak társadalmi, nemzeti és kulturális indítéka a polgári fejlődés terén való elmaradottságunk és az egyetemjárás volt. A mienknél jóval fejlettebb nyugati állapotok megtapasztalása, a klasszikus Európával és az európai művelődéssel való szembesülés során peregrinusaink és útleíróink egy része az utazás és útleírás divatjának elméleti-esztétikai alapvetéseit is megismerte, s utazási szenvedélytől is fűtött műveikben már csak ezért is jóval több a tudós-irodalmias elem. (Még inkább ugyanez mondható el az angol kultúra áramába került, de magyar tudatú Budai Parmenius István Amerikát megidéző műveiről.) A Török Birodalomba és Ázsiába került diplomata-vagy fogoly-utazókat (rabszolgákat) ellenben küldték vagy vitték, útjaikat mindig gyakorlatias politikai-diplomáciai célkitűzés vezérelte, illetve személyes tragédia határozta meg; feljegyzéseiket ezért jellemzi általában a szűkszavú politikai-földrajzi tárgyyszerűség, leíró hajlandóság helyett a beszámolás, forrás-használat és tudós vagy művészi hatásosság helyett a spontaneitás. (Kivételek: a nyomtatásban is kelendő történetírói hitelességű beszámolók, illetve Huszti György irodalmi értékű igazi útirajza, a későbbi tudatos szerkesztésű *Descriptio* . . .) A szentföldi zarándoklat-célpontok megörökítései (a 16. század eleji Pécsváradi Gábortól a 18. század végi Kiss István *Jeruzsálemi utazásának bizonyos rétegeiig*) ismét csak elkülöníthetők: kizárólagosan a szent helyekre függesztett szemmel rajzolják eléink a zarándokok körülhatárolt középkorias utazói világképét.

Binder kis könyve — főként a monoton és kevés igazi útirajz-elemet tartalmazó diplomata-útinaplók szemelvényeinek csökkentésével — könnyedén közölhetett volna valamennyi említett szintérré kitekintő szövegeket. De nem ezt

tette, és helyesen cselekedett, amikor még az Európa-központú anyagot is úgy szűkítette le, hogy időhatárait tekintve csak „az erdélyi fejedelemség korszakát” igyekezett felölelni. Ekképpen gazdaságosan jut hely mind a szövegeknek, mind a kommentátoroknak és a szétaprózó teljességű, tér- és időbeli, illetve műfaji keresztmetszet helyett minden lényeges elmondható a nagyrészt erdélyi eredetű kiválasztott darabokról. (Érthető tehát, hogy Binder főként az erdélyi szakirodalmat idézi jegyzeteiben gazdagon – úgy látom, mindössze egy Kornis Györggyel kapcsolatos erdélyi közleményről feledkezik el –, s külön értéke könyvének, hogy a kínálkozó román analógiákat sem hagyja említetlenül, illetve román bibliográfiai hivatkozásokat is ad.)

Eredmények és szemléleti egyoldalúságok

A jól kiválasztott és körülhatárolt anyag szemléleti megítélése is dicsérendő, mert az *Utazások a régi Európában* magvas bevezető tanulmánya hitelt érdemlően különíti el a vizsgált közel másfél század erdélyi peregrinációs „hullámain”. Elsőül az utazási levelek és útirajzok 1587–1595 közötti „csomózásáról” beszél, amikor is

„A varsói lengyel királyválasztó gyűlésre tartó erdélyi küldöttséghez csatlakozott diákok és nevelők között volt Baranyai Decsi János és Kornis György, majd később . . . Bogáthi Miklós . . .”

Az újabb peregrinációs hullám (1628–1630) „Bethlen Gábor fejedelem unokaöccse, Bethlen Péter köré csoportosul. Bethlen Pétert nyugat-európai »királylátogató« körútján Cseffey László és Pálóczi Horváth János is elkísérte”, s velük egyidőben került Erdélyből nyugatra Haller Gábor.

„Az utolsó peregrinációs hullám már csak 1695 táján, tehát az önálló Erdély megszűnte után kezdődött, legjelentősebb szereplői Bethlen Mihály és Teleki Pál, a hanyatló fejedelemség két vezető egyéniségének, Bethlen Miklósnak és Teleki Mihálynak a fiai.”

Mindez így igaz, de kiegészítésre is szorul.

Nem szabad említetlenül hagyni, hogy a két első peregrinációs „hullám” között, 1620-ban jelent meg az *Europica varietas*, a magyar késő-reneszánsz legjelentékenyebb útleírása, és hogy Szepsi Csombor Márton e könyve – mintegy bédekerként – ott volt Bethlen Péterék poggyászában. Kecskeméti Gergely, az út hivatásos krónikása egyenesen múzsaként idézi meg verses latin *Ulysses Pannonicus*ában Csombor Mártont, akinek hatása – s ezt már Binder is említi – jól felismerhető Cseffey László kitűnő utazási leveleiben. Az erdélyi és a magyarországi utazási irodalom egyidejű termékeinek eleven természetességű korrespondenciáját már csak azért is hangsúlyoznunk kell, mert Binder Pál praktikus hasznos, fejlődéstörténetileg viszont önmagában nem alkalmazható transzilván nézőpontja akkor is érvényesül, amikor az utazási irodalomelmélet 16. századi kialakulásáról szólva csupán Justus Lipsius nevét írja le. Pedig a verses és prózai latin útirajzok, valamint a magyar utazási levelek első „csomózásáról” nem lehet érdemben szólni anélkül, hogy az erdélyi Hunyadi Ferencsel (1587), Baranyai Decsivel (1587), Georg Deidrichhel (1589) ne említsük együtt a magyarországi Forgách Mihályt is, aki 1587-ben Wittenbergben megjelentette lipsiusi alapvetésű *Oratio de peregrinatio*ját, az első magyar utazási elméletet. Baranyai Decsi és tanítványa, Kornis György ráadásul éppen 1587-ben érkeztek meg Varsóból Wittenbergbe, s Kornis későbbi igényes és elméleti érdekű utazási levelei épp úgy tükrözik Forgách ösztönző hatását, mint ahogy Cseffey merített Szepsi Csomborból. A Forgách–Kornis-kapcsolat később még szorosabbá vált, hiszen 1591-ben (amint ezt Kornis levele tanúsítja) Forgách egyenesen Kornisék padovai környezetéből indult Rómát és Nápolyt látni. Binder Pál Kornis Györgyöt kitűnő szemelvényekkel szerepelteti, ámde nem mutat rá leveleinek érdekes utazási elméleti vonatkozásaira. Haszon és gyönyörűség elve, az „immatura peregrinatio” fogalma (ez éppen Forgáchék elsietett római és nápolyi utazása – szemben Janus Pannoniusszal, aki Kornis szerint „tizennyolc esztendeig mula-

tott volt” Itáliában), a Cato-exemplum, a Seneca-idézet a vándorlásról — mind-mind éppúgy felkelthetik érdeklődésünket, mint az, hogy Kovacsóczy Farkas kancellár „nagy affectussal való írt levelében igen adja tanácsul” Kornisnak, miként utazzon s tanuljon. (64.) A „bölc és eszesen peregrináló” Ulysses példáját követő Kornis Györgyöt éppen azért nem tekinthetjük az erdélyi magyar *önéletírás* előfutárának, ahogy azt a kolozsvári Szabó György állítja (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1963 — ezt a tanulmányt nem említi Binder!), mert fennmaradt 15 levelének nagy hányada szabályos utazási levél, 1591. július 8-i nevezetes levele pedig — amit Szabó oly részletesen vizsgál, és Gyulay Pál *Tanácsi tükörével* vet össze — sokkal inkább értelmező, elmélkedő tónusú, semmint önéletíró.

Miként a Forgách- és a Szepsi Csombor-kapcsolódás elejtődött, illetve nem kapott kellő hangsúlyt a Binder-antológiában, akképpen maradt kihasználatlanul Bethlen Gábor utazási tanácsainak sorozata is. Binder Bethlennek csupán egyetlen mondatát idézi Pálóczi Horváth János leveleinek bevezetésében (68.), holott a fejedelem mindkét utazási instrukcióját közölnie kellene, hiszen a magyar reneszánsz legfontosabb utazási elméleti művei, a Forgách-oráció (1587) és a Frölich-enciklopédia (1644) közötti időszakból egyedül Bethlen 1625-ben és 1628-ban kelt utasításai maradtak ránk a folytonosság jeleként. Bethlen 15 pontba foglalt első utasítása különösen gazdag, elemzése helyett azonban arra kell szorítkoznom, hogy emlékeztetek Lukinich Imre közlésére és kommentárjára: *Nagyenyedi Album*, 1926. Alighanem Binder is innen citálja a fejedelmet a jelzett mondat erejéig. Egyetlen szó sem esik ellenben egy harminc évvel későbbi másik fontos erdélyi utazási instrukcióról, amelyet a II. Rákóczi György által 1659-ben kivégeztetett Nadványi Mihály vetett papírra Váradon, alighanem még 1656-ban, amikor fia, Mihály peregrinálni készült. Ez a Bethlen Gáborénál is részletesebb, „az tanulásnak módját” is megvilágító szabályzat alapos peregrináció-elmélet, s

abban különbözik a fejedelem racionális gyakorlatias tanácsaitól, hogy európai és hazai mintákat követ, mindenekelőtt Frölich utazási enciklopédiájának nyomdokán jár. Binder antológiájában méltó helyére kerülhetett volna, mert Géresi Kálmán közlése óta (Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1876) eleddig senki sem fújta le róla az évszázados port. Végezetül egyetlen megjegyzést még a harmadik peregrinációs „hullámhoz”. Bethlen Mihály, a nagy önéletíró fia ugyanolyan színtelen, elfulladt egyéniség, mint a könynyelmű és ingatag tudású, ambíciók nélküli Bethlen Péter volt. Ha az alma messze is esett fájától, Bethlen Mihálynak mégis fennmaradt egy ösztövért nyugat-európai útinaplója (lásd RMPE I. 418, 440.), amire Bindernek legalább céloznia kellett volna.

Binder Pál erdélyi antológiájának teljes szöveganyagát és jegyzetapparátusát véve szemügyre, leszögezhető, hogy abból sokat profitálhat az egyetemes régi magyar utazási irodalom szöveggyűjteményének összeállítója is. A Magyar Remekírók sorozat mércéjét alkalmazva is aligha tévedés azt állítani, hogy Baranyai Decsi *Hodoeporicon*-ja, Kornis György és Cseffey László utazási levelei, Haller Gábor önéletrajzi útleírás-betétje, esetleg még Vízaknai Bereczk György útinaplója helyet kaphatnak a műfaj reprezentatív darabjai között is. A további kiemelések, megjegyzések és kiegészítések éppen ezért főként ezekhez a szemelvényekhez kapcsolódnak.

Vízaknai Bereczk esetében azt kell szövétennem, hogy a folyamatos magyar szövegben nincsenek megjelölve azok a részek, amelyeket a szerző eredetileg latinul vetett papírra. Különösen disszonáns hatású ez egy verses idézet esetében (133.), amelynek első négy sora nyilvánvalóan 17. századi magyarságú, befejező sorpárja ellenben mai fordítás latinból. Itt a latin eredetit meghagyva zárójeles vagy lábjegyzetes fordítást kellett volna alkalmazni. Más a helyzet Pálóczi Horváth János Párizsban, 1628. április 13-án kelt levelével, mert ez a Bethlen Péter peregrinációjáról beszámoló latin tudósítás Bin-

dernél olvasható magyar fordításban először. Akárcsak Cseffey, Pálóczi Horváth is az *Europica varietast* látszik követni. Azt például, hogy Angliában miért nincsen farkas, Pálóczi előtt Szepsi Csombor fejtegeti hosszan. (RMPE I. 204–205.) Pálóczi Horváth Amerikára vonatkozó utalása is éppoly természetes („Virginia és Bermuda nyugat-indiai szigeteken, melyeket a király kezében tart, a tiszta evangéliumi igehirdetés kitűnően virágzik”, 89.), mint ahogy az *Europica varietas* emlegeti Kanadát, Floridát és Perut. (RMPE I. 183, 220.)

*Tanulságos kitérő
a „csudálatos comédiaajátszások”-ról*

Binder Pál erdélyi utazási antológiájának szövegeiben sorra feltűnedeznek az útirajzírók jellegzetes, mondhatni sztereotíp megfigyelései. Teljes elősorolásuk helyett egyet ragadok ki közülük.

Vízaknai Bereczk György várakozást keltő feljegyzését arról, hogy ő 1694 májusában a leideni háromnapos vásárban „*csudálatos comédiaajátszásokat*” látott. Mielőtt részletesebben idézném, emlékeztetek arra, hogy Bethlen Gábor 1625-ös utazási instrukciója a 8. pontban arra intette Bethlen Péter kísérfőjét: „Minthogy néha *rút komédiák és spectaculumok* szoktak lenni, azoknak nézésétől is oltalmazza.” Ezek a rút komédiák és spectaculumok aligha afféle kegyes iskoladrámák lehettek, mint amelyekről 1590-ben Gyulafi Lestár megemlékezett („az jezsuiták akkor *comediát* celebráltak volt”), hiszen e látványosságon „Az Károly hercegné” is ott volt „minden gyermekivel”. (46.) A protestáns fejedelem persze egy ilyen katolikus iskoladráma-előadás meglátogatását is tilalmazta volna, *rútnak* azonban valószínűleg mindenekelőtt a világi, szerelmi tárgyú színjátékot („*komédiát*”), illetve az olyan olcsó vásári-cirkuszi mutatványt („*spectaculumot*”) nevezi, amit Vízaknai Bereczk egyenesen *csudálatosnak* talált, s ekképpen írt le:

„Sokadalom celebráltatott. Itt láttam csudálatos comedijátszásokat. Mesterséges ugrádozásokat. Egy lovat, ki nagy magameghajlásával a környülálló seregnek complementomot tött. A rossz pénzt jól megismerte. A kártyában amennyi szám volt, annyszor ütötte a földhöz a lábát . . . Láttam egy kutyát is, ki a két hátulsó lábára állván, a hegedülésre táncolt, mint az ember . . . Láttam egy ötlábú eleven juhót, mást, kinek két szája volt, az egyikkel ett, a másikkal ivott. Egy kecskefiat, kinek két feje s nyolc lába s két dereka volt.”

A leideni vásár bámészködőit tehát nem színészek, hanem mutatványosok szórakoztatták, Vizaknai a ma is mindközönséges cirkuszi produkciókat és a raritások, monstrumok mutogatását nevezi komédiájátszásoknak.

Bethlen Gábor utazási intelmei vonatkozhatnak persze durvább, nyersebb, közönségesebb „spectaculumokra”, nevezetesen az olyan hecckre, állatviadalokra is, amelyekről a régi magyar utazási irodalomban ugyancsak akad említés.

Ha felütjük Frölich Dávid 1644-ben megjelent latin utazási enciklopédiáját, a *Bibliotheca seu cynosusa peregrinantiumot*, a Thököly Istvánnak ajánlott III. könyv XXVI. fejezetének 393. lapján szívdobogtató tudnivalókra lelünk. Ime végre egy magyarországi szerző közel egykorú leírása a Shakespeare-kori angol színházi életről:

„*Londoni extra urbem sunt aliquot Theatra, in quibus Histriones Angli Camoedias et Tragoedias frequentissimè in magna hominum frequentia agunt, quas variis etiam saltationibus, suavissima adhibita musica, magno cum populi applausu finire solent.*” Azaz: „Londonban a városon kívül van néhány színház, melyben angol színészek igen gyakran játszanak nagy tömegek előtt komédiákat és tragédiákat, melyeket különböző táncokkal, igen édesen alkalmazott muzsikával a nép nagy tetszése közben szoktak befejezni.”

Micsoda ígéretes kezdés! Most már a híres színházak és a siker-darabok felsorolását várnánk: *Theater, Fortune, Blackfriars, Swan, Rose, Globe – The Arraignement of Paris, Every Man is his Humour, Tamerlain the Great . . .* és így tovább. Ámde a képzelt várakozás, John Lyly, Ben Johnson és Marlowe magasából máris visszahullunk Vizaknai Bereczk

György provinciális szemléletének szintjére, mert Frölich Dávid latin leírása ezzel folytatódik:

„Van azután egy másik hely is, mely szintén színházalakú, ezt medvék és bikák szemléelőinek tartják fenn (bár London város térképén, mely a *Theatrum urbium*-ban van, láttam külön helyet a bikaviadatok számára, ezt *The boaoi bayting*, azt *The beare bayting* névvel illetik), ezeket a háttérből azokkal a nagy termetű ebekkel és angol vadászkutyaikkal ingerlik erősen, melyeket hazai nyelven *docken*-nek hívnak; úgy, hogy azonban maguk a kutyák a medvéktől és bikáktól gyakran felragadtatnak és dőfést kapnak, életük is veszedelemben forog, sőt, néha meg is szoktak döglenni, azonban a megsebesültek vagy elfáradtak helyébe tüstént újabbak és bátrabbak lépnek. Ennek a látványosságnak a végén néha a teljesen vak medve ostorozása következik, amikor őt-hat erre rendelt ember kegyetlenül verni kezdi ostorral a medvét, mely jóllehet megkötözve elmenekülni nem tud, mégis igen bátran védelmezi magát, a körülállókat és a túlságosan közel levőket, hacsak nem óvják magukat körültekintően, leteríti, az ostort a lezuhanók kezéből kiragadja és széttöri.” (Kulcsár Péter fordítása)

A London-térkép böngészésére vonatkozó megjegyzésből kiderül, hogy Frölich Dávid nem járt ugyan a Temze partján, de ha el is veti a jó sors Albion metropolisába, legfeljebb ő is csak az állathecceken ámul, s éppúgy elkerüli az igazi színházakat, mint London legalaposabb 17. század eleji ismerője és leírója, Szepsi Csombor Márton. Frölich szövege ráadásul szó szerinti fordítás Paul Hentzner 1598-as angliai utazást elbeszélő latin *Itinerarium*ából (lásd az 1661-es kiadás 196. lapját), amelyben azzal fejeződik be a bővebb szavú tudósítás, hogy az angol nézők örökösen dohányoznak, miközben árusok kínálgatják a gyümölcsöket, bort, sört. Frölich Dávid közvetett híradása London színházi életéről mégis becses hazai művelődéstörténeti adalék, amiért egyáltalán nem kell a szomszédba menni. Márpedig a Gondolat Kiadó *Európai Antológia*-sorozatának 1964-ben megjelent *Utazás a régi Angliában* című kötete a 273–274. lapon a latinul író német Hentzner angol fordítása nyomán közli a londoni medve- és bika-heccenek Frölich által már a 17. században magyar földre átplántált leírását . . .

Fejedelmi tiltásokkal is óvott 17. századi Európa-utazóink íme így reflektáltak a példaként kiemelt komédiás látványosságokra. A sokadalmak felszíni raritásai rendszerint elfedték előlük a minőségi látványt, hiszen egy rövidre szabott alkalmi utazás során hogyan is lehetett volna befogadni mindazt, amire feudális hazai körülményeink sem példát, sem igényt nem kínáltak?! A puritán érületű protestáns utazók szinte behunyva szemmel járták végig Európát, főként a katolikus országokat. Bethlen Gábor intelmét, mely szerint ifjú magyar protestáns utazó „specialiter pápista városban mesterek híre és akarata nélkül templomokat, collegiumokat temerario ne látogasson”, különösen komolyan vették. Még azok a „mesterek” is, akiket maga a fejedelem rendelt Bethlen Péter mellé, s akik közül egyik legkiválóbb utazási levél-írónk, Cseffey László sem kivétel.

*Cseffey László kiadatlan utazási levelei
Leidenből (1627) és Velencéből (1628)*

Cseffey László Binder antológiájának főszereplői közé tartozik, s joggal. Bár hely hiányában csak szemelvényesen, mind a négy eddig ismert utazási levelét felveszi (Hamburg, 1627. november 20., Párizs, 1628. április 8., Velence, 1628. szeptember 25., október 29.), s összeállítja a Cseffey-életrajz adatait is. Amikor Cseffey Velencéből keltezett két levelét a szegedi Actában 1969-ben publikáltuk, nemigen tudtunk többet róla, mint amit most jegyzeteiben Binder megismétel. Amióta azonban hozzáférhetővé vált az Akadémiai Könyvtár kéziratárában Veress Endre kéziratot hagyatéka (lásd róla Csapody Csaba regiszterét: Századok, 1973), a jóles történetíró gazdag gyűjtéséből egy szinte ismeretlen Cseffey László bontakozik elénk.

A Veress-hagyaték (MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 439) *Az iktári Bethlen-fiúk tanulása és utazása külföldön* címmel különösen sokrétű cédula- és másolati anyagot, valamint illusztrá-

ciókat tartalmaz. Veress Endre nagyobb összefoglaló munkát tervezhetett a Bethlen-fiúk és kísérik peregrinációjáról, *Cseffey László külföldi utazását* pedig külön is meg akarta írni az Erdélyi Múzeum vagy a Földrajzi Közlemények számára, de mindez terv maradt csupán. Veress Endre Cseffey 114 daraból álló levelezésének mintegy tizedrészét még a század elején kiválogatta tanulmányozásra, s én jegyzetei nyomán néztem át a teljes anyagot (Országos Levéltár, Gyulafehérvári Káptalan Lymbus, F Szekció, XIII. 110), de ezekből a levelekből fontosabb életrajzi adalékok nem kerültek elő. Számos levél vall Bethlen Gábor iránti hűségéről, a fejedelemnek tett szolgálatairól és a viszonzásokról. Bethlen például 1622. július 22-én arra kéri Cseffeyt, „hogy aminemű kopói vadnak . . ., azok közül egy párt, szépeket, jókat és gyermekdedeket küldjön” neki „mindjárt”, de vigyázzon – tréfálkozik –, mert „ha rosszak lesznek, cédulát ragasztunk az nyakokra etc . . . visszaküldjük . . .” Cseffey ezt jegyezte rá e levélre, nyilván már Bethlen halála után:

„Akkor ifjú legén valék, az szegény Bethlen Gábornak küldött vala az Galliai Király követe . . szip egynihány kopót szekéren, annak az kölykei valának azok, négyér attam volt egy párt . . .”

Az egykori „ifjú legény” Veress Endre egyik kijegyzett utalása szerint 1657-ben 65 éves volt, tehát 1592-ben kellett születnie. Nyugat-Európát már felnőtt fejjel látta; nincs is leveleiben semmi éretlenség, jóllehet azokat az objektív szemléleti korlátokat, amelyekről Vizaknai Bereczk György kapcsán volt szó, ő sem léphette át.

A Veress-hagyaték legfontosabb Cseffey-dokumentumai: két kiadatlan utazási levél. Az egyik Leidenből íródott 1627. december 16-án, a másik a velencei levelek sorát szaporítja, s 1628, augusztus 28-án kelt. Veress az egykori Erdélyi Múzeum Levéltárának anyagából másoltatta le őket valakivel. A másolatokba itt-ott belejavított, s mert az eredeti darabokat nem láthattam, szögletes zárójeles, illetve marginális pótlásait és

korrekcióit (a cz-sítés kivételével) el kellett fogadnom. Saját megjegyzéseimet hegyes járójelek közé teszem.

Íme a két levél szövege, úgy, ahogy a hagyaték 207–212, illetve 217–225. lapján rájuk találtam:

Leyden, 1627 december 16.

Cséffei László monostorszezi Kún Istvánnak.

Generose domine et frater mihi observandissime. Servitorum meorum semper paratissimam commendationem.

Kivánok Istentől Kegyelmednek Uram jó egészséges hosszú életet, és adja Isten, hogy Kegyelmedet láthassam jó egységben kedves jó akaróimmal együtt.

Én Uram eddig való járásomat, noha nem igen messze föld, mind az által ilyen téli üdőnek szeles volta miatt, mely veszedelmes állapattal járhattam az tengert, Kegyelmednek uram meg írom, és az itt való keresztyén országoknak formáját, melyek noha kicsinek földdel, de erősek, és az mi vallásunknak tiszta tündeklisivel egyéb földeket meghalad. Mert mikor egészen Belgiumot, mely áll 17 tartományból, az spanyolok birták, és felette kegyetlen öldöklissel tartották, úgy annyira, hogy csak ezekben az apró tartományokban, az mi hűtünkön való embereket, fű rendeket is 18 ezer embernél többet vágatott le az spanyol király *Ferdinandus secundus Tolvedo*, ki akkor ílt, egy Albanus nevű generálissa által, igen kegyetlen volt, és az ilyen szörnyűségért Belgiumnak ez az risze, mely Hollandia, ellene fegyvert fogott, elsőben is csak egy Dordrecht (a margón:) [Irta hibásan így: Dordzek] nevű város és Roterodam, annak utána az Isten vezérlelvén [!] annyit vöttek megukhoz, hogy most hetven egész mélyföldnél csak az tenger mellett is többet tart és most még mást is úk oltalmaznak, úgy mint az dániai királynak három városát, az egyiket, az kit Tilli megszállott, egy Morgon nevű kapitánjok livin benne, anglus, és az el múlt nyáron egy Grolla nevű várast az spanyoltól erős viadallal megvöttek, az hol az úrfi is, Bethlen Péter uram jelenvolt. Az melyet Tilli megszállott Stadnak híjják, az Svigne viz mellett, mely az Albis viziben foly alól Hamburgon, közel az tengerhez, úgy mint nyoltz milyföld, de Tilli ezen az télen azt meg nem veszi. Az dániai királyt is nem vertik meg, hanem hogy hallotta az császárral való megbikillisünket és Bolstannak is oda irkezisit Tilli mellé, úgy oszlatta el az hadat és maga egy tartományban, melyet az tenger környül foly, egy városban vagyon, Kopenhágába.

Küldöttem kegyelmednek egy mappát, amelyből kegyelmed eszé-
 [be]n veheti az helyeket. Ez az tenger melyike felette igen v[iz]es sík
 föld és igen szeles. Az tengernek kiutisitól az ország[ot] megböcsülhe-
 tetlen munkával oltalmazták mindenkor ezek, mert csak az kit én
 láttam az Albis vize beszakadásátul fogva, az hol az tengerben szakad,
 attul fogva az tengerpartokat nagy magas temérdek földtöltissel úgy
 töltötték fel, hogy megiltani is nagy dolog mindnütt ezeken az ország-
 kon, és az föld töltisen belől nagy magas hasogatott temérdek gerendák-
 búl sok helyen három renddel, nihil egy és két renddel is magassan
 felvert palánkot csináltak az tenger vize felől az töltis mellé, hogy az
 habok az töltiseket sokára el ne szakgatnák. Az gerendák mind egyik az
 másikat iri, vas szegekkel öszveszegezték mind, hogy a szél el ne szag-
 gassa egymástul, mégis az rettenetes habokat niha úgy hozza az szél,
 hogy által ugrik az nagy magas töltiseken. Immár ennyi hosszú földeken
 annyi sok milyföldekre minemű költség és munka lehet az oltalmazás-
 ban, Kegyelmed itilheti, holott mikor most is egy Enchusa nevű város-
 ban mentünk, akkor is egy fű ember tön emlékezetet, hogy mely félős
 szinte akkor volt az egisz országnak, mert az tengernek oly szokása
 vagyon, hogy minden nap hat óráig az parttul ugyan jó darabot eltávo-
 zik és csak fövényesen csekilyen marad dilután az mostani téli üdön
 három órakor tájban kezd lassan az tengernek fluxusa visszajüni, és így
 hogy ha olyankor az vízzel együtt szelek is kezdenek júni, és az szél
 kezdi hajtani az visszajövis, tehát olyankor sokkal keminyebb habok
 jünek és olyankor filelmes, noha az nem mindenkor esik. Ilyen formán
 penig egisz Felső-, Alsó-Frisia, Emd tartománya, Hollandia, mind oly
 gonddal tartatnak az tengerpartok. Az nagy töltiseken mindenütt ország-
 útja vagyon. Nem rigi üdőben egy darab földet úgy el borított az víz,
 hogy már most azt mind hajókkal járnák. Szántalan sok nip veszett oda.
 Azmi penig illeti az magunk várasát, hogy az Albis vizin az tengerre ki
 irkeztünk, ott balkéz felől egy Venerog nevű fövény halom vagyon,
 annyi sziget, azhol mivel az Albis vize igen szilesen foly be az tengerben,
 annak folyása is megmozgatja az tenger vizit, és mikor oda irkeztünk,
 erős szél fútt szemben reánk, [áthúzva: *vehünk*, a mint először irta.] és
 az tenger vizét nagy habbal verte arccal az Albis vizire, és igen zúgott.
 Ez a helyet az hajósok filelmesnek tartván, igen igyekeztenek az sziget
 felé, hogy az széltül meg ne bántódnánk, hét avagy nyolc[van] (? !)
 hajókkal voltunk és mikor egyik hajóval keminkedni akarván az hajós az
 szél ellen, az árbofcát az szél ketté[tö]rte. Látván az társa, más hajó
 olyan veszedelmit annak arra [fo]rdulván sebessen, úgy ütközék, hogy
 mindjárt el sülyede, az nagy habok mégis az porond felé ki csapván fél
 oldalt meg akada, olyan sebes szélben nem segíthették hirtelen, mind-
 aáltal az embereket ki kapdosván az hajókban, az el sülyedt hajó oda

vesze, az kinek penig az árbocfája eltörék, más hajó után kötvén, el hozák. Mi penig az míg az szél megcsendesedett, m[in]den hajoknak vitorláit mind öszvekötöztik, hogy az szél kárt ne tegyen, és így szüntelen ellenkező szélel nyolcad napra jutottunk így el Herlinga város portusában, ott egy napot kistünk, mert az szélről el nem mehettünk, jóllehet a[z hajós] [kiszakadva] (Veress E. jegyzete) az ő szegődsígit megvive, egy batkáig 60 tallért, hogy Amsterdamiig vigyen, onnat azirt Herlingából szekeren másfél nap mentünk egy Staver nevű városban, és onnat által akartunk menni Enchusa nevű városban, de az szél úgy vert akkor is hátra, hogy két egisz milyföldig vetettek az habok egy Medenbelik nevű városban. És így ezeken kívül is, hol az habok az hajón sokkal felyül mentenek által, csak hogy befedve vadnak az hajók, mert csak egy hab is elsúlyeszthetné. Sok fáradsággal Isten kegyelmiből eddig mind hajón jöttünk, az felyül megirt másfél napra [kü]l, azaz 25. napjátul fogva novembernek tizedik napjáig karácson havának, akkor irkeztünk ide Lugdunumban. Az úrfiát ú Nagyságát jó eg[is]sigben találtuk és holnap immár megindulunk városok-járni, ha Isten velünk leszen. Ez után immár tavaszig semmit nem írhatok KeGYelmeTeK felé, mert messze leszünk és oda menő ember nem leszen, hanem én Istentül KeGYelmednek uram jó egisséget kívánok és adja Isten, lássam jó egissigben keGYelmedet uram, szolgálók keGYelmednek.

Datum Lugduni Batavorum, die 16. Decembris 1627.

G. Do. V^{rae} servitor et pater paratus benevolus.

Ladislaus Czehffey

Külcíme: Generoso domino Stephano Kun de Monostorszeg etc. Domino mihi et fratri observandissima et confidendo. In Transylvania. Ispánmező.

(Eredeti, nagyobb gyűréspecsétjével megerősítve, rothadt, szakadozott állapotban, Erdélyi Múzeum: levéltár Mike Sándor gyűjteménye.)

Velence, 1628 augusztus 28.

Cséffei László [monostorszegi Kún Istvánnak.]

Generose domine et frater mihi observandissime. Servitorum meorum paratissimam commendationem.

Adjon Isten Kgdnek uram jó egissiges hosszú íletet és jó szerencsét.

Kamuti István uram és Kornis János uraméktől érttettem bizonyoson, hogy Kgdet ú Felsige kiváltkippen való dolgainak vighhez vitelére

követségben bocsátotta, kívánom Istentül, hogy Kgdet jó egissigben meg hozza, az Kgd jó egissigit, hogy hallottam, azon bizony igen örvendeztem. Kgdnek eddig levelet nem irhattam, mert hogy messzebb-messzebb kerültünk, nem volt módom az írásban, hanem Hollandiából irtam volt akkori járásunkról. Immár az után valót renddel esmégi megirom Kgdnek, mert napnyugat felől való riszit inkább meg jártuk, mivel útunk is arra volt, sok erős vársi helet inkább mind szigetekben vadnak és az tengerrel felette erősek, hadok pedig az hollandusoknak most is annyi vagyon, hogy akarmely felől legyen ellenségnek, kiszek megfelelni, jóllehet az szomszédságokban livő sok változó állapotok miatt, nem próbáltak semmit ez esztendőben. Irigység nélkül hozzá szólva, annál erősebb országot én nem találtam, az vizekkel oly erős, pinzell bü kereskedő nippel. Egyáltalában Kgdnek bizvást irhatom, hogy ha még más Spinola még harmadik leszen egymás után is soha bizony Hollandiát meg nem holdoltatja erővel, ha szíp szóval nem, mert ez még gyakortabb így törtint, hogy tiz avagy húsz esztendő közben, ha egy erős várat meg vött az spanyol túllök, úk is mindenkor más[t] vöttek, sőt olykor kettőt is megvöttek, az míg amaz egyet nyűtt. Más az, hogy soha ne remiljik azt ugyan, nem is remillik, hogy erővel várat megvehesenek az spanyolok, hanem esztendeig, két esztendeig, három egisz esztendeig is alatta fekszik és úgy ehezteni, sőt soha bizony semmikippen az spanyol ű rajtok semmit nem vehetne, ha az nimetországi pap urak, püspökök, az spanyol táborát nem táplálnák. Az az nemzetség az, az ki igaz hiti mellett pinzít, magát szinte nem kimilli, mint az kik egy órában hütökirt magokat el veszteni nem szánják; mert bizonyosan, el higyje Kgd uram, csak az egy város Amsterodam, egy esztendőben 12 millió aranyat kiad az hadakozásra; azt úk nagy bizonyos emlikezetben tartják, hogy csak egy ember jó akaratójából az hadra egyszersmind száz ezer tallért adott.

Summa az, hogy az spanyol királt ha úk uralnák, közel is annyi pinzekben nem telnék adniok, de hogy csak egy városban tizennyolc ezer embernél többet vágatott le hollandust, hogy pápistákká nem löttek, ennek az spanyol Királynak az apja több helyeken az szerint, és így az Isten őket csudálatoskippen (kit magam búbben beszilhetek meg) szabadította meg abból az igából, mint az Farao insegiből. Immár Zelandiát, napnyugat felől való Frisiát úk bírják, az napkeleti Frisiában egisz Embda tartományt úk bírják, az az hogy Európában úk országot birnak. Az tengeren mind az nagy és kisebbik szigetek javát úk bírják, az honnat ű nekik számtalan hajókkal való kereskedések, jövedelmek úgy vagyon. Az napkeleti Indiára az immár nagy erejek által költözenek, ott annyi földet vöttek el, hogy sokkal többet birnak ott az európai földnél; az indiai nyelven kicsinálták az Bibliát és által vitték;

ott erős várakat, várakat ipitettek, oda is hollandus nemzetsiget telepítettek. Az Isten az ű elhatározásokirt űket segíti, neveli bizony elhigye Kgd uram, hogy azoknak hathatóságoknak árnyikában nyugszunk, az mint nyughatunk religiónkban, noha nem vesszük eszünkben, mert ha Európának közepette azok nem volnának, az spanyolnak és az nimetnek mi ellene nem állanánk; oly bú nipe vagyon, nagy öreg erős emberek, hogy én sebul búebb nipet annál nem láttam. Az más ember földit is most[an] űk oltalmazák, pinzzel az szomszid királyokat segítik, ugy annyira, hogy könnyen elköltenek űk azokra annyit, mint magokra. Az irigysigtűl avagy hizelkedistűl való szólás nélkül irom Kgdnek, az ki igazat akar mondani, más is mondja meg, hogy csak az egy amsterodami portusban az tengeren csak veszteg alló hajót, ksz hajókat, üresek, többet háromszáz öreg hajónál, három három árbocfájút láttam, két helyen ugyancsak Amsterodamban másfél-fél száz, azaz három százat, falkonyt és tarackot olvastam meg, az melyek csak az egyetlen egy városé, ahhoz az többinek köze egy csepp sincs. Ez egisz világon hajónál hasonló ű hozzájuk csak egyáltalában nincs. Az több erős városi, ugy mint Dordrectum, Enchusa, Stanria, Herlinga, Edam, Horna, kiben ötven-hatvan, kiben száz másfélszáz öreg hajók, sok számatlan egy arbocfájú hajókkal, Zelandiában mi lehet, ott nem voltunk, hanem Bergamopsomban, mely egy fű erőssige és Gyetrudenberg most Breda elleniben víg váras az tengerparton. Errűl való szómat ha Isten engedi, magam beszillem búebben meg. Onnat Belgiumnak egy részin Flandrián által Ostendára vittak az spanyolok, három generalis livén ecersmind alatta, abba az üdőbe, mikor Basta Erdélyt pusztította, melyet noha az nagy had miatt meg nem segíthettek űk, de az üdő alatt két kerített várását űk is meg vöttik az spanyoloknak, olyat, hogy az egyik is jobb Ostendánál, mert Ostenda csak vár, jóllehet erős, de igen puszta, akkori romlásatul. Az ű nagyobb akadályok az Breda elvesztésiben is nem volt oly, mint hogy lovas hadat annyit nem szerezhetének, mint az spanyol és messze hamar menni gyalog nipnek nehéz, ha penig űk egymást addig meg nem háborítják, az mig az várat megszállja, akar egy várat vijjon, akar az tábort az után, mind egy az, mert űk körös környűl szállják az várat erős sánccal kastilyokat földbűl csinálnak körűl, az mint példának okáirt Kegyelmednek küldtem az Rupella megszállását az galliai cardinal, mint vjja immár esztendeje vagyon, ez csak gallusok dolga, nem hollandusé. Dunkerkarul indultunk egy este Anglia országára hajón, mert azt környűl az tenger folyja; szíp királyság, három országot bir: Scotiat, Hiberniat, Angliat, az mellett sok apró szigeteket és mind az mi hűtünkön vadnak. Nagy erős emberek, mind falui, városi, mind szinte az szászok mi köztünk, egisz Anglia meg az földé is olyan, az falu[n] is cseréppel hiazott kűházak; nagy városi de

nem keritettek vadnak. Az király lakó helye kiváltkippen igen nagy hosszú város, egy Tamesis nevű folyóvíz mellett. Az király ifjú leginy, Károly, első azon az néven, szemben voltunk véle, igen kedvesen említettik az fejedelemet. Ott egy holnapig laktunk, 12 Bütelő havának mentünk be és jöttünk ki 22. napján márciusnak Franciában Cales nevű víg városban. Onnat 29. Martii mentünk Parisban, a franciai király lakó helyire. Igen nagy város az Paris, minden házak fekete lapos kövekkel hejazva, Parisban, Angliában is mind ónnal, közönséggel oly igen bú az ón Angliában. Láttam Angliában strucc madarakat és azokkal tartottak egy indiai csudaforma nagy madarat, melynek az kípit Kegyelmednek küldöttem. Parisban elefántot láttam, csak gyermekdedet, az angliai király küldötte vala az összeveszések előtt, az franciai királynak, mert most igen vissza vadnak, ugyan annyira, hogy az francia király maga országában livő ugyan maga városát szállotta meg egy cardinal generarilásával [!], mely város az mi hütünkön vagyon, Rupellat, az kirül feljebb is irtam és immár most az angliai segitsiget küldött az városnak az tengeren, mert Hispania felé az tengerparton vagyon Rupella Franciában. Még azért az ütközet felől nincs hírünk, bizony rút zürzavar lesz, mert az tengeren ütköznek elsőben meg, ha nyerik az anglusok, az városban is be mennek, mert immár örömet oda hajolna az város, de majd kisón esik, mert annak előtte unszolták az anglusok, hogy űk meg oltalmazzák, ha oda hajolnak, mivel az cardinal erővel akarja és az király is az pápista hitet közikben vinni. Papi tanács(?), az franciai király is igen ifjú, az maga országát rontatják magával, sok apró városokat rontott immár el földig, elhányatja az házait is az mi hütünkön valóknak, az mely helyek erőtlénbek voltak, még azüt erős városok vadnak, ha most ezt megmenthetik esmét lábra kapnak és mi is voltunk abba az táborba, mint vijják Rupellat.

Onnat oztán Rupella alól Burdegalára és Tolosara, Massilián által, esmét az napkelet felől való tenger mellé az ki mediterraneum tengernek hivnak, és azon alá Sabaudiára, Genuara, az mely igen szip város, magának való republica, az kűfala is keritise fejéren meszelve, igen erős város. Mint hogy az török eddig immár felérkezik az tengeren, igen erős városok, várak vadnak az tengerpartokon, szip iratos gályákban sok török rabjok, asiai és afrikai törökök, maurusok. Kegyelmednek az előtt Európának az kepit küldöttem kibül Kegyelmed megintizheti [!]<megitilheti> mennyit kerültünk. Jól lehet Hispaniában nem voltunk. Az florenciai herceg nagy emberséggel látá az urfiat, még ifjabb az urfinál gróf uramnál; az udvarban benn volt szállásunk. Mindenütt az közember is tudja Bethlen Gábort említeni, oly híreket hallottunk, hogy harcot adott Bethlen, nem tudták, mely fele, még is hirit hordozták. Florentiából Senas városára és Rómában jöttünk, ott is az pápa is az cardinálisok

is nagy emberséggel láttak, gazdálkodtak. Onnat által keresztül Loretumra, az olaszországi tenger mellé. Onnat Isten kegyelmiből mind az tenger parton inkább jó uton, szekeren jöttünk Paduáig. Páduából ide vizen jöttünk alá Velencére, az Brenta vizén, mert Sabandiában öszvéren jártunk, mert iszonyú kövek, sziklák fa nélkül, fű nélkül való, hanem rosmarin, spikanard, cipros terem, csak ugyan nem marha tartani való föld, káprákat, juhokat tartanak, az tehenit egy vagy kettő ha vagyon, nihol le cövekkik kertben, úgy kopároz, csak csontja büre. Az rosmarint és afféle apró gazota töviskéket, az puszpánkot számarokra rakják, úgy hordják tüzelni, az kivel fonnyasztják az húst, tyukfival, galambfival ílnek, mert sok, ulyú sohol nincs, az ki hordaná, fel szöleiben eligendőnek kell tartani, ugyan nyers sok helyen, az jó éhgyomor nyersen is alkalmasint megemiszthetné, az gyermekdid madárkákat. Mindent szamarokon és öszvéren hordoznak, kereskednek. Csuda, mely szip és igen nagy öszvérek vadnak, hogy száz arany forinton megvesznek egyet, minden kereskedők azt terhelik, egyik tartománybul az másikban hordanak, az mi hol szűk. Az előtt mely híreseknek hallottam lovakbul, ugy vagyon szip lovak, erős nagy lovak vadnak, de űk is az barbariai lovat kedven tartják, azaz az török lovat, de bezzeg a' fejedelem istállójához (hizelkedés nélkül) egyet sem hasonlítok egy általjában; más az, hogy az ilyen gyenge török lovak az ű kezeknél egy hétig ippen nem maradna, az mint az lovat kinozzák, bolond ugrásra, felrugásra tanitva tanitják. Nekem nem tetszik, azt mondják, hogy az felrugás igen hasznos, mert ha az ellenség űzi és közel iri, meg rugatja vélle. Immár Kigyelmed itilheti, ha könnyű gyors ellenség űzné, mennyit használna. Kigyelmednek uram ez utan is irhatok Bécsbül, ha Isten engedi. Szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek és adja Isten, hogy lássam jó egissigben Kegyelmedet.

Költ Velence városában, 28. napján Augustusnak 1628. esztendőben.

Generosae Do. mi v'rae

Servitor paratus et frater benevolus

Ladislaus Czéhffey m. p.

Kegyelmed uram megbocsássa az mint az papiroson az levél írásom esett; viletlen igy rend nélkül
(Eredeti, sajátkezű, Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára, Mike Sándor gyűjteménye)

A két utazási levél folytatásosan, szinte útirajz-érvénnyel kapcsolódik össze. Amit e levelekben a katolikus spanyolok ellen küzdő protestáns Németalföldről olvasunk, azt csak

Csombor Márton foglalta össze ékeesebb szemléletességgel a század elején az *Europica varietas* egyik fő fejezetében; Cseffey csakugyan az ő jó utóda. Cseffeyt Velence és Itália díszletei között is változatlanul a Hollandia iránti csodálat foglalkoztatja, a legérdekesebb látnivalók és kalandok (a vízzel borított földek kiszáritása, az apály és a dagály, a tengeri vihar és a hajótörés) ugyancsak holland földön kerültek elé és történtek meg véle. Angliáról és Franciaországról szólva tárgyyszerű ugyan, de szűkszavú is, itt most csak Pálóczi Horváth szintjét éri el, Csombortól elmarad messze. Itáliához és Velencéhez csupán a hosszú levél vége felé érkezik el, s fájdalomosan vázlatos marad. A török ellen megerősített Genováról még van szava, Firenzéről ellenben – ahol pedig a hercegi palotában laktak – semmit nem mond. (Holott még a magát híresíteni akaró Csombor Márton is szükségét érezte egykor, hogy ifjúkori disputációjában azt hazudja: járt Firenzében, és ott a hercegi régiséggyűjteményt is felkereste . . .) Siena, Loreto, Padova s Róma megint csak néma városnevek. Ezekről bizony a nem útleíró Szenci Molnár Albert utazási emlékei is többet mondanak valamivel. Még szerencse, hogy a körültekintő Veress Endre a pontos vatikáni kémjelentésekből kimásolta a Bethlen Péterékre vonatkozó megfigyeléseket, s ezekből tudjuk, hogy az ifiak 1628 augusztusának elején Rómában nemcsak Orbán pápát keresték fel, hanem látták „le cose più notabili così antiche, come moderne di questa città”. A Hollandiát elragadtatottan ábrázoló Cseffey nyelve Velence említése után mégiscsak megoldódik. De persze nem a paloták, szobrok, képek, templomok, komédiák, kurtizánok kötik le érdeklődését, hanem a tehén-, a kecske-, a szamár- és az öszvértartás körülményei, a tehének pányván való legeltetésének módja, a madárevés, a lóidomítás. Igaz, ez a két levél férfinembernek íródott, a címzettet az ilyen dolgok érdekeltették igazán. Ámde Velence város-csodája Cseffeynek anyjához címzett velencei leveleiből sem tündöklük elő. Cseffey László tiszta magyarsággal és nagy kedvvel írt pompás utazási levelei-

ben is megmarad Bethlen fejedelme hűséges puritán familiárisának: derekasan oltalmazza magát a pápista színezetű spectaculumoktól és a feslett, rút komédiáktól – a mindezt örökkön megtestesítő Velencétől.

Az ékszer-város Velence szépségének Pandóra-szelencéjét a magyar régiségben csak Rimay János merete feszegetni finom rímek ötvösmunkájával, de Bethlen Miklósig kellett várunk, míg végre kipattanhatott buja pompájában.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

IFJÚSÁGI REGÉNYEINK VALÓSÁGVISZONYA

A vizsgálódás egyetlen célja fél évtized (1972–1976) ifjúsági irodalmának regényinformációit szembesíteni a valósággal. Ezt aligha lehet megtenni anélkül, hogy adóssága ne maradjon a szándéknak. Ezért hadd álljon mentségül előljáróban, hogy a választott időszakban közel száz új magyar regény jelent meg a tíz-tizennégy évesek számára, és akkor is félszáznál több regényről illene-kellene szólni, ha a tanulmányíró lemond az ez időben megjelent történelmi regények műltszemléletének és a science fiction körébe tartozó néhány mű jövőképek megítéléséről.

Nem kevesebbről, mint a regény legfontosabb művészetontológiai elvének érvényesüléséről ejtünk szót, ha az egyes művek valóságviszonya kerül érdeklődésünk középpontjába, bár a kérdéseink ilyenkor tűnnek mindennapian egyszerűnek. Ilyesfélék: Mennyi az emberi, tárgyi hitelessége, életszerűsége ezeknek a regényeknek? Miféle életbeli mintákat, magatartásmodelleket közvetítenek? Teljes és pontos-e a társadalomképük, vagy éppen csak háttérkép a maga valóságzegénységében? – Végül is a legfontosabb az, hogy mit ér művészileg, társadalmilag ez a regénytermés. A válaszadás során egyet

biztosan nem tehetünk: a mérce nem kerülhet alacsonyabbra, mert most ifjúsági irodalomról van szó.

Elsősorban „a regénytől várjuk, hogy a jelent ábrázolja, ennek révén nekünk beszéljen, rólunk szóljon; ábrázolja, hogy élünk, cselekszünk, gondolkodunk, milyen a beszédmodorunk, milyen a tárgyi, emberi környezetünk”.¹ – Az 1972 és 1976 között megjelent ifjúsági regények többségének regényideje a jelen, pontosabban a hatvanas–hetvenes évek. Ez így önmagában azonban csak félig-meddig dicséretes. Sok regény adós maradt az említett esztendők modellszerű intenzív teljességének ábrázolásával, ezért nem is egészen róluk szólnak. A jelenhez való kötődés szándékáról azonban még így is beszélhetünk. – A már múltnak vagy még csak „félmúltnak” nevezhető évtizedek jobbára olyan művekben jelennek meg, ahol tetten érhető az író, amint önéletrajzi élményeket regényesít. Ezek alapján véve erősen informatív jellegű élmények a befogadó gyerek számára, aki általuk bejáratos lesz egy soha nem ismert valóságba. Az átadott élmények ugyanis mindig szorosan kötődnek egy társadalmi réteghez, miliőhöz. – Az 1920-as évek egyetlen regényben jelennek meg. (Kárász József: *Árva madár*) A harmincas évekről már több regény ad számot a gyerekek szemmagasságából. (Csernai Zoltán: *Csukák, harsák és rosszcsontok*; Grandpierre Lajos: *Jancsi visszavágyik*; Mészöly Miklós: *A fekete gólya*; Mezei András: *A svédcsavar*) Alig néhányan idézték meg a háborús esztendőket. (Bakó Ágnes: *Fekete szivárvány*, Csontos Gábor: *Galambsziget*, Fehér Ferenc: *A kőkecske titka*, Martonné Homok Erzsébet: *Gyuri bácsi*) Ha Varga Domokos nem írta volna meg a *Fiúkfalvát*, Megay László *A foglyot etetni kell* és *A nagyfülü krokodil* című regényeit, akkor a háború utáni esztendőket akár Hárs László hitbizományának is nevezhetnénk. Új könyvével (*Mi is voltunk gyerekek*) tetralógiává alakult a *Majd a gyerekekkel* kezdődő

¹ *Társadalmi valóságunk képe mai prózánkban*. Írták: Béládi Miklós, Czine Mihály stb. Jelenkor, 1977. 7–8. sz.

regényciklusa. Az ötvenes években csak Kiss Dénes történetei játszódnak (*Az utolsó indián nyár, Súlyomidő, Mondd a falaknak!*) és Magyar Katalin lányregénye, a *Hej, Krisztina!*.

A gyermekvilág társadalmi helyének megítélésében kétféle szemléletmód körvonalai tűnnek fel az irodalomban. Ez a kettősség nincs következmények nélkül. Az ifjúsági regény valóságábrázolásának kétféle útját egyengeti.

A gyermek és a gyermekvilág ábrázolása sohasem volt az ifjúsági irodalom privilégiuma. Talán elengedő, ha néhány véletlenszerűen kiválasztott példával hivatkozom Dosztojev-szkij kamaszára (*A kis hős*), Csehov negyedszáz novellájára (*Aludni szeretnék, Ványka, A szökevény* stb.), Robert Musil regényére (*Törless iskolaévei*); megemlíthetem Ajtmatov *Fehér hajóját*, Golding könyvét (*A legyek ura*), a mi Móricz Zsigmondunk *Árvácskáját* vagy Sánta Ferenc szép novelláit az *Isten szekerén* című kötetből. A kétféle szemléletmód nyomai az irodalom egészében jelen vannak: 1. A gyerekvilág elidegeníthetetlen része a társadalmi valóságnak, az egész és a rész dialektikus kapcsolatlehetőségei jellemzik a viszonyt. (Móricz *Árvácskájának* nem adhat menedéket valamiféle külön gyermekvilág. *A Fál utcai fiúk* a századvég polgári liberalizmusának soha meg nem valósult, de igen szép eszméit próbálgatják érvényesíteni a maguk nagy kalandjában; és anélkül, hogy tudnák, eljártsszák a kor egyletesdíjének paródiáját.) – 2. A szemlélet másik variánsa: A gyerekvilág valami önmagából megértendő, csupán életkori sajátosságoktól meghatározott saját törvényű világ. Társadalom a társadalomban. Szigetféle, ahonnan és ahova ki- és bejárásuk van a másik világhoz tartozóknak, de csak azért, hogy statisztáljanak. Ez a fajta gyermekvilág a nem ifjúsági irodalomban gyakorta szerepel jelképiséggel, „örök emberi” jelentések kifejezőjeként vagy úgy, mint az ún. őszinteségélmény lehetségszférája. Az utóbbiról van szó a legújabb magyar próza fiatal nemzedékének írásaiban. Asperján, Csaplár, Császár, Csörsz, Czakó, Esterházy, Marosi, Nádas és Vámos Miklós a kamaszhősök irodalmát teremtgetik. Az

ifjúsági regény műfaját azonban mindeddig messze elkerülték. – A másodikként említett szemlélet, bár vitathatatlanul értékes műveket is hozott már létre (ilyennek tekinthetjük Vámos Miklós *Kisfiúk és nagyfiúk* című novelláját), az ifjúsági irodalomban veszélyforrás. Egyik komoly oka a valóságszegénység tüneteinek. Beszűkült regényvilágot teremt.

A szemléletmód másfajta vétke az, ha olvasói életkorára apellálva az író leegyszerűsíti a valóságot, és létrehoz egy „egydimenziós” világot képletszerű figurákkal, kiszámítható történetekkel, hamis helyzetekkel. Az ifjúsági regény társadalomképe „nem lehet gyerekes, csak teljes és pontos. Gyermekszemmel, de nem gyerekésszel! Az író nem veheti komolyan a társadalomkép leegyszerűsítését. Hiszen a fejlődő gyermekolvasók világképében éppen az egyszerűség fokozatos meghaladása a cél”² – írja Trencsényi László. Ha példáival olykor vitatkoznék is, ebben egyetértünk.

A vakáción innen, a vakáción túl

(Kaland és mindennapiság)

A valóságszegénység egyik tünetének a vakációfétist látom. A vizsgált regények mintegy harmadának (19) – és éppen a leginkább jelenhez kötődőknek – ideje, színtere a vakáció. (Alaksza Tamás: *Egy utas eltűnt*, Bálint Ágnes: *Hajónapló*, Burkus Valéria: *Irány a tenger*, Csukás István: *Nyár a szigeten*, Demény Ottó: *Révfi:löpi nyár*, Dániel Anna: *Margot királyné gobelinjei*, Galabárdi Zoltán: *Hetvenkedők*, Halasi Mária: *Kölcsönként szülők stb.*;) – Ha ezekben a regényekben nem sűrűsödik maga a teljes élet, könnyen sugallhatnak olyasféle gondolatokat, hogy a vakáció maga az élet, a vakáción innen és a vakáción túl szürke és unalmas a lét. Márpedig a vakációs

² Trencsényi László: *Kell a tigris*. Könyv és Nevelés, 1975/6. 244.

regények jelentős része igen könnyű kézzel megoldott, nem-igen jellemző rájuk a totalitásigény.

„Istenkáromlás visszasírni a múltat, de egyre gyakrabban jutnak eszembe gyer.nekéveimmel a tegnapi szegénység előnyei – írja Mezei András. Az utca tetőtlen otthona. A tér. A szabad közösség, amely akkoriban keményre edzett, szívóssá alakított. Mert hol is tanulhattam volna meg másutt, milyen iskolában, ha nem a magam bőrén, hogy a gyávaság: szégyen. Nem az a megvert, akit legyőznek, hanem aki fél visszaütni. Aki megfutamodik. Egy egy-egy ellen idegen téren is.”³

– Könnyen megkísértenek bennünket ilyesfajta „istenkáromlások” a vakációs regények olvastakor. *Kalandok engedéllyel és őrzőangyalokkal* – jellemezhetjük őket. Csukás István regényében (*Nyár a szigeten*) a robinzonádot szülői munkaközösség készíti elő, majd kíséri óvó-féltő szemekkel. Galabárdi Zoltán olcsó és hajmeresztő cselekményfordulatokkal megtömött regényében (*Hetvenkedők*) egyenesen a rendőrség szerepel az őrzőangyal szerepében. Burkus Valéria könyvében (*Irány a tenger*) a szülői védnökség még egy autólopás izgalmaihoz is hozzájuttatja a gyerekeket. Kár, hogy mindez ironikus felhangok nélkül ábrázolt a regényekben. Bevallhatjuk, még a sietősen, vázlatosan megoldott művek is figyelmeztetik a felnőttet: Sok-sok „üvegházi növényt” nevelünk a jövőnek. Erőfeszítésből, önállóságból „felmentettek”.

A lektür-szinten megoldott „vakációs regények” történeteiben furcsa módon keverednek a romantika és a detektívregény kellékei. Alaksza Tamás regényének sebhelyes arcú idegenét és a tengerparti sziklahasadékot mint rejtekhelyet feltehetően az előbbiből; az olyan fordulatait, mint a vonat-kisiklatás és a gyerekeket kloroformmal elaltató bűnöző, pedig az utóbbiból kölcsönözte. (*Egy utas eltűnt*) Csukás István egyik regényét (*Vakáció a halott utcában*) egyenesen gyermekkriminek nevezhetjük.

³ Mezei András: *Az öröm futása*. Bp. 1973. 38.

A vakációs regények egy részében szétvált a kaland és a mindennapi élet. – Czukás István *Keménykalap és krumpliori* című regényének egyik jelenetében a kamasz fiúk fel szeretnék vidítani egy beteg társukat. Tervezgetés közben így töprengenek:

„Mit szólnátok ahhoz, ha mindennap íránk neki egy levelet? Miről? – kérdezte Marci meglepődve.

Hát . . . folytatta Jóska. A nap eseményeiről. Az iskoláról, az órákról, a szünetekről . . .

Szerintem ezzel csak súlyosbítanánk az állapotát – mondta Süle. Mindennap azt olvasná, hogy Jóska felelt, Marci nem felelt, Karcsi az ablakon bámult kifelé a szünetben.”

Sziszüphosz mítosza gyermeknyelven. A regény gyerekhőseit csak a tavaszi szünet rántja ki a gondból. Nyomozhatnak az állatkert elrabolt görögteknőcei után, titokzatos padlásra juthatnak, menekülhetnek a csatornán át, van autós hajsza és titkos írás angol szavakkal. A romantika kalandregényeit is megszégyenítő véletlenek sorából építkezik a cselekmény.

A mindennapiság eltűnésével e regényekből többnyire eltűnik a kor, a társadalom, de még a család is. Nem jelent közeget, motivációs rendszert. (Megjegyzem, éppen ezekben a regényekben található meg nemegyszer naptári pontossággal a történés ideje.) A „vakációs regény” társadalmi érdeklődése és valóságűsége látszik a legkevésbé megnyugtatónak és kielégítőnek. És bármilyen kalandosak is ezek a könyvek, az igazi feladatokat tartogató, pozitív hatású nagy kalandoknak is híjával vannak.

Életdarabkák a gyermekmagányból

A legtermészetellenesebb és legkétségbeejtőbb magány a gyerekeké. Sajnos valóságos jelensége a mi társadalmunknak is. (Az okok közismertek: tartalmas emberi kapcsolatok hiánya a családban, válások, gyerekek nevelőotthonban és szökésben.)

Mai ifjúsági regényeink között alig akad olyan, amelyben valamiképpen ne esne róla szó, még ha az egész történet nem is magányra hangolt.

A gyermekmagány sokféle lehet. Árnyalatai és fokozatai is vannak: 1. egyedül a családban, perifériáján a gyerekközösségnek; 2. egyedül a világban. – Az első művek sorát idézi fel (Dániel Anna: *Margot királyné gobelinjei*, Demény Ottó: *Révfülöpi nyár*, Halasi Mária: *Egyszer csak csöngetnek*, *Kölcsönkért szülők*, Kántor Zsuzsa: *Karcsú tornyú vár*; *Szerelmem, Csikó*; Lányi Piroska: *Csukott könyv*, Márton Klára: *Element a vonat*, Mirnics Zsuzsa: *Ellopott csillagok*, Somogyi Tóth Sándor: *A gyerekek kétszer születnek*), a második kevés számú, de figyelemre méltó művet (Thiery Árpád: *Hosszú szökés*, Márton Klára: *Tessék engem elrabolni!*), és velük együtt felidéződnek a magány feloldási kísérletei (Varga Katalin: *Barátom, Bonca*; Petrovác István: *Tavaszi Óbudán*, Nagy Katalin: *A világ legrosszabb gyereke*).

Ha Nagy Péter nyomán regényeink körében élünk a jungi tipológiával, mondhatjuk, hogy a gyermekmagány mint téma inkább az introvertálnak nevezhető regény eszközeit kívánja. Ha az író nincs birtokában ezeknek az eszközöknek, vagy nem mer hagyatkozni rájuk, akkor a magány külső jeleinek és okainak halmazati büntetésig való fokozásával sem juthat el a belső történések hiteles ábrázolásához. Lányi Piroska a *Csukott könyv* című regényében szinte az abszurditásig halmozza a szerencsétlenség okait. A lányregény főhősnének anyja a harmadik házasságát köti, nagyanyja SS-tisztel szökött nyugatra, a dédnagymamája szociális otthonba kerül. Dániel Anna lányregényének konfliktusa akár tragédiába is illik. (*Hiányzik Szecső*) Gimnazista hőse rádöbben, hogy anyját húsz éve felelősség terheli egy tizenhét éves zsidófiú halála miatt. A bűnös-sel képtelen egy fedél alatt élni, megszökik. A konfliktus motiválatlanul kibontott, se végigvinni, se megoldani nem tudja az író. Így hát elejti.

A gyermekmagány líraian szép belső történetét Márton

Klára írta meg. Első könyve (*Element a vonat*) még igen keveset ígért. A második mai gyermek- és ifjúsági irodalmunk egyik legszebb darabja (*Tessék engem elrabolni!*). – A kórházban „felejtett”, gyermekotthonban nevelődő Misi apára, anyára vágyik. Kiszemel magának egy jólelkűnek látszó asszonyt, és levelet ír neki: „Tessék engem elrabolni!”. Ez a regénykezdet. Maga a történet a várakozás. A regény érzelmekről és érzelmekhez szól, érzelgősség nélkül. Ezért olyan szívszorítóak a kislírai álmái:

„... találkozna valakivel, aki idegen, megkérdezné tőle: Kislírai, merre van a tanácsolója? Vagy azt: Hol laknak Kovácsék? Kisék? Nagykék? – Még akkor is jó lenne, ha nem tudna válaszolni. Talán az idegen azt mondaná: Nem baj, keressük meg együtt azt a házat!”

A lírai ritmusú könyv regénytechnikailag is igen jól megoldott. Természetesek és lélektanilag indokoltak a valóság-álmok-képzeltet váltásai. Talán egyetlen hibája a regénynek, hogy a boldog vég érdekében az író túlságosan idillien szövi össze a véletleneket. Thiery Árpádnak is vannak eszközei ahhoz, hogy érzékeltesse kamaszhőseinek magányát: a szorongást, a félelmet, a pillanatok bizonytalan örömet (*Hosszú szökés*). – Somogyi Tóth Sándor regényét (*A gyerekek kétszer születnek*) külön hely illeti a témakör regényei között. E könyvben a nem tipikus, hanem patológikus gyermekmagány jelenik meg. Az első szerelem és az első csalódás belső történeteit, lélektanilag is pontos rajzát Kántor Zsuzsának és Mészöly Miklósnak sikerült rögzíteni (*Szerelmem, Csikó; A fekete gólya*).

A gyermekválságokat bemutató művek különösen beszűkített miliőben játszódnak. Ennek jelzéseként néhány tény: az anya csillagász, az apa professzor (Mirnics Zsuzsa: *Ellopott csillagok*); idegenvezető az anya, az apa külkereskedő (Dániel Anna: *Margot királyné gobelinjei*); rádióbemondó a mama, filmes a papa (Kántor Zsuzsa: *Szerelmem, Csikó*); az anya tanár, a mostohaanya háztartásbeli, az apa orvos, akit a regény

minden pillanatában „Kerekes doktornak” hívnak (Somogyi Tóth Sándor: *A gyerekek kétszer születnek*).

A felnőttek alakjai a regényekben általában haloványak. A felnőttvilág ábrázolásában jellemző a kényelmes, sémákban való látás. Ilyen a családi fénykép: zord apák és hisztériás, fejfájós, altatót szedő anyák. Az iskolai katedrán Makarenkókat vagy Rettegett Ivánokat látunk. A felnőtt-gyerek kapcsolatok motiválatlanok. A gyerekek szövetségesei a különcök, a jópofáskodók vagy az öregek. Többnyire a különc öregek, mint Gerzson (*Element a vonat*) vagy Vince (*Révfülöpi nyár*). Csak Varga Katalin szép könyvében (*Barátom, Bonca*) motivált és pszichológiailag magyarázott a különcökkel való kapcsolat. A barátkereső Bence számára a különcök (a festő, a Madaras Bonca stb.) a normális felnőttek. A „boncaság” az emberség jele bennük. A többi felnőttre Bence úgy csodálkozik rá, mint Saint-Exupéry kis hercege: „Milyen furcsák a felnőttek!”

Az emberi és tárgyi környezet rajzával néha kiköppen az idő, és olyan paradoxonokat hoz létre, mint Halasi Mária könyvében. Az *Egyszer csak csöngetnek* az író szándéka szerint mai gyerekekről szól. (Farmerbolondéria!) A probléma is valóságos: a nyomorék testvér miatt mellőzött, meg nem értett gyerek magánya. Csak sok a hamis részlet! Bántóak, bármennyire is apróságok. Példaként: A béna kislány képzeletében megelevenednek a szoba tárgyai. Ezek a tárgyak nem a mát, hanem a harmincas–negyvenes évek kispolgári miliőjét idézik fel – még a nevükkel is: a csipkefüggöny (Függöny Rózsi), a hamutartó (Herendi Hanna), a kristályváza, a kagylóvitorlás, a gyertyatartók és a politúros komód (Mariska). (A tárgyak megelevenítésének módjában nyilvánvaló az Andersen-hatás.) A lányregény bizalmasának szerepkörében a házvezetőnő szerepel. Az ő fegyverzete: „tollseprű, partvis, lapát”. (Ahol telik házvezetőnőre, telik porszívóra is!) A hatéves béna kislánynak szereshető legnagyobb öröm, ha játszik neki a cigányprímás. A múlt században Johanna Spyri írt hasonló témájú lányregényt (*Heidi*), ami nem kevésbé szentimentális, de hűségesebb a maga valóságához.

Kamaszok teljes világban

Jelentős művek csak a személyiség egészét megmozgató élményekből szülehetnek. Az ifjúsági regény sem kivétel. Annyira nem, hogy bizonyítani sem szükséges. Mint ahogy azt sem, hogy a tárgyiasítás során a legigazibb élményeknek is esélyük van arra, hogy tönkremenjenek. Az élményen túl az életanyaggal szembeni távolságtartás nélkül sincs igazi epika. Ezt a kellő érzelmi, gondolati fölényt és távolságot az ifjúsági író számára maga az idő is megteremti, hiszen az irodalomtörténet tanúsága szerint az ifjúsági regény legjobb darabjainak élményanyaga (a *Tom Sawyer kalandjaitól* a *Légy jó mindhaláláig* és tovább) rendre az író saját gyermekkorából való. Ez a hasznosnak látszó belső átfutási idő azonban ahhoz is pontosan elegendő, hogy nagyot fakítson, szürkítsen, torzítsa a gyerekkori élményeken. Ezt csak az életmeghatározó, életkísérő élményekkel nem teheti. Mezei Andrásnak vannak ilyen élményei. Úgy tűnik, érdemes részletesebben elemezni a belőlük született ifjúsági regényt.

A *svédcsavar* élményanyagként és regényinformációként Mezei gyerekkori sorsélményeiből tartalmazza csaknem mindazt, amit lírája és esszéi. Csak arról nem beszél, amihez a gyerekolvasónak még nem lehet lelki teherbírása. (A tragikum mértékére általában ügyel az ifjúsági író.) Az újabb magyar ifjúsági irodalomnak ez a líraian szép és egyben egyik legkülönb könyve önéletrajzi jellegét megtartva folytathatatlan. Következne ugyanis a gettó és a túlélés gyötrelmei. A történelem szétválasztotta a gyerekeket is „kabátomra sárga csillagot, gyermekpajtásom karjára pedig nyilaskeresztes szalagot erősítve” — olvashatjuk a *Hol voltam gyerek* címmel írt esszéjében. (29.) Az említett írásban az író ifjúsági regényének minden motívuma fellelhető. Sűrítve, emlékek diribdarabjaiként, regényre várón: színhelyek, élmények, emberek. (A Rózsa utca 18/b.; az udvar teli gyerekfütytel: kék-lila-kék. A kamasz könyvélményei: Big Bill, Kockás Pierre, A colt királya. — A

herflizés. — „Spíró Marika átkozottul jó loknijai.” — Az apa alakja, aki Chagall álmodó szemű, szomorú hegedűseinek rokona.)

„Valami varázsszer kellene — írta —, visszafiatalodni egyetlen napra a Rózsa utcához. Kicsinek lenni nem csupán lélekben, de szemmagasságra is, hogy úgy láthassam a régi házat, a régi utcát.” (22–23)

A kamaszok szemmagassága egy olyan naivitást jelent Mezei ifjúsági prózájában, amit nem tévedésből és szerénytelenségből érez Chagalléval rokonnak. (61–62) Akkor is eszünkbe jutna a látásmód és motívumok rokonsága, ha erről egy sort se írt volna. A képelmények mellett megerősít ebben bennünket, ha a festő prózáját is olvassuk, különösképp a gyermekkorról szólót.⁴

A modern magyar regény körében Mezei ifjúsági könyve ritka és kívánatos erénnyel bír. Legalább annyira szociográfikusan valóságelemző, mint amennyire pszichologizáló. A cselekmény egy „svédcsavar” és következményei körül bonyolódik. A következmények: a Krajcár vendéglő betört kirakatablaka; továbbá: hogyan próbál három nap alatt száz pengőt előkeríteni jóvátételként a pesti gaminek mezítlábos közössége, nehogy az utcára kerüljön a vendéglős házából egy kis társuk, éppen a tettes.

A kamaszokról szóló történetnek — a regény legjobb hagyományai szerint — az író úgy festi, rajzolja a díszleteit, hogy egvúttal jellemeket is fest. A regény korhoz köthető valósága az 1930-as évek fasizálódó Magyarországa. Ez több a regényben, mint háttér. Mezei hősei — felnőttek és gyerekek — benne élnek ebben a nem éppen kívánatos társadalmi valóságban. Részei egy térben és időben szorosan körülhatárolt világnak.

Korhoz köthetően teljes világ regényben csak a lényegre utaló pontos részletekből épülhet fel. Tárgyak, élettények, arcok és mozdulatok szociográfiailag és lélektanilag pontos

⁴Chagall: *Életem*. (Ford. Beke Margit.) 2. kiad. Bp. Gondolat, 1971.

rajzából. Mezei didaktikusan három mondatot se szán az egész regényben a fasizmusra. De Krajcárnak, a kárvallott vendéglősnek nyilaskeresztes jelvénye van, körülötte pedig ott van az óvatosság és a félelem a lelkekben, a levegőben, de még a gyerekek ösztöneiben is. Közöttük is akad már olyan, akit a „főtestvér” megfertőzött. Ez a fiú képzeletének egy rossz játékában már így látja magát: „... pisztolytáskája van. Zöld inge. Antantszija.” A regény világában jelértékkel bírnak a dolgok. Emberi, társadalmi, etikai tartalmak hordozói. Lehetnek ellenszenvések, félelmet és bizalmat is kiválthatnak. Mindig valakinek a szemével látjuk őket, ezért a legstatikusabbnak tűnő képek is filmszerűvé lesznek, mint a vendéglős lakásának leírása abban a pillanatban, amikor oda a viciné – a tettes Bárdos Gyuri anyja – könyörögni belép:

„Ez volt az ebédlőjük, ovális, kihúzható asztallap, melyet csipketerítő borított. A sublót is telis-teli volt csipkéekkel. Mindenütt díszpárnák. Nagy, széles plüssfotelek. Sehol egy egyszerű, csupasz szék, amire leülhetett volna Bárdosné történetesen, ha Krajcár azt mondja: üljön csak le.”

A kispolgári otthon banális rekvizitumai egy idegen és elérhetetlen világ jelképei. Ugyanennek a jelenetnek a képeit szívszorítóvá tudja tenni egy csipkés zsorzszerű, egy gobelinnel díszített csatos retikül és egy vajsárga, ép sarkú cipő. A némi haladéért könyörgő asszony, aki letaposott kérgű férficipőben és lecsúszott flórharisnyában mossa naphosszat a gangot, kiöltözött és átváltozott.

„Bárdosné talán életében először nem járt sietősen. – Mi van, Bárdosné? Megkérték a kezét? – Nem válaszolt a fászpincéből jövő, meglepett hangra. Borzas asszonyfej bukkant fel a cipője magasságában.

– Meghalt valakije, Bárdosné? – Gódingér előre köszönt neki. S ha már így van, ahogy van, nem bánta volna, ha végtelen hosszúra nyúlik a Rózsa utca, hogy sose érjen haza.”

A jelenet nem hat utánérzésnek, de a gyerekolvasóban is fel-

idézheti József Attila sorait: „... álmában tiszta kötényt hor-
dott”...

Mezei regényében a filmszerű és beszédes leírások sohasem az érdekes dialógusok helyét foglalják el vagy pótolják. Ugyan-
így a belső monológok sem, amelyeknek ennek ellenére igen
fontos szerepük van a könyvben. Ezekben a belső monológok-
ban – a valóság, a képzelet vagy az álom síkján – sohasem egy
önmagából megértendő szubjektum, hanem egy világot is tük-
röző ember vagy embergyerek szólal meg. – A főhős (Gumi)
monológjaiban ott van a harmincas évek minden nyomorúsága.
Felnőtteké és gyerekéké. Ilyen az esti imája:

„Add, édes jó Istenem, hogy ne veszekedjenek. Apu hazaadja a pénzt
rendesen.”

Az álma pedig:

„Gazdagok leszünk. Nem kell albérlőt tartanunk. Nyitunk egy fagyfalt-
üzletet a Ligetnél. Nem is hangzana rosszul: Gumi, a fagyfaltos.”

Képzeletében feltűnik egyszer ezer pengő. Így tervezget:

„Száz pengő Krajcáré. Kilencszázat meg hazavisz a Rózsa utcába. Le-
teszi a szobaasztalra: Nincs több veszekedés a pénzen.”

Az író gyerekhősei nem éppen gyerek gondjaikkal együtt is
vidám kamaszok. Sőt: Mezei András olyan humorral ábrázolja
őket, amit ifjúsági regényben jó tíz éve Mátyás Iván jóvoltából,
A locsolókocsi megjelenésekor élvezhettünk utoljára.

A regény egészében is érvényesül a filmszerűség. Váratlan
vágásokkal peregenek a jelenetek. Kapcsolatuk egy ideig lineá-
ris, aztán egyre inkább időbeni egymásmellettségről van szó.
Tartalom és forma kapcsolata mindvégig természetes. Egységü-
kön repedés se esik. A lineáris cselekményépítést szükség-
szerűen váltja fel más, hiszen azt a bizonyos száz pengőt a
szétszéledő gyerekek válogatott ötletekkel egy időben sok
helyen keresik. (Az Angol Parkban, a Ligetben, az Izabella
téren, a Rákóczi úton. Akárcsak *A Pál utcai fiúk* vagy a

Csutak-könyvek világa, *A svédcsavar* regénybeli tere is térképre rajzolható.)

Mezei tiszteli serdülő olvasóinak igényeit: a regény a gyerekek fölényes erkölcsi elégtételével zárul, valamint cselekményes, izgalmas. A történet feszültségét konfliktus adja, aminek gyerekésszel is felfogható, komoly tétje van.

Fehér Ferenc Mezeinél kevésbé tiszteli a serdülők cselekményességgel és feszültséggel kapcsolatos letagadhatatlan irodalmi igényét. (Az igény letagadhatatlanságának oka, hogy a pubertáskor fázistipikus érdeklődésének egyik tünetéről van szó, amit ifjúsági irodalmunk inkább túlszolgálni szokott.) *A kökecske titka* című ifjúsági regény megírásával a jugoszláviai magyar irodalom jelentős alkotója azonban legfeljebb bocsánatos bűnbe keveredett kamaszkorú olvasója előtt, aki a regény végére érve feltehetően fel is oldozza.

Fehér Ferenc költő. Lírai regényének jeleneteit úgy komponálta, mintha költői képekből építkezne. Regényt írt, de az egészben és a részletekben költőiség van. A részletek nemhogy híjával lennének a feszültségnek, de néha már drámai az intenzitásuk. Az egész műnek azonban nincsenek olyan pillérei, amelyek megtarthatnák a feszültségívet. Az tulajdonképpen igen paradox, mert a regény ilyen célra igen jól bevált motívumokra épül: titokra, kincskeresésre, nyomozásra. A regényben eleinte minden és mindenki készen áll arra, hogy egy indiánregényhez hasonlóan izgalmas cselekménytervet beváltson. (Palackba zárt eskü, elszánt kincskereső: Saskarom, Kelő Hajnal, Fekete Bölény.) Végül is minden bizonnal kikerekedne ebből a nagy kaland – a törökök által elrejtett mesés és mesékben élő kincs nyomában –, ha a regényidő nem 1941 márciusa volna, azaz kincskeresésre Bácskerepesen teljesen alkalmatlan. Fehér Ferenc nem tartozik azok közé, akik alább adnák a valóságnál. Hősei meg-megpróbálnak a monda és álmaik kincse nyomába szegődni, de a valóság nagy útonálló. Meg-megállítja, elhalasztatja – szinte napról napra – a nagy vállalkozást. A kincsről, amit majd a szegényeknek adnak,

egyre inkább csak a visszatérő álmok és a képzelet síkján esik szó.

A gyerekek találkoznak a háborúval. Bár a tragikum mértékére Fehér Ferenc is vigyáz – hamis hangok és romantikus véletlenek nélkül –, pontosan ábrázolja a „minden megtörténhet” bizonytalanságát: ahol a felnőttek félnek, a gyerekek egészen védtelenek. – Az író nem egyszerűsít. Így a háború világa bonyolultabb annál, hogy a gyerekhősök eligazodjanak benne. A kiskamaszok inkább csak érzékelik, mint értik azt, ami történik, és amit tesznek. Sebesült menekülőt mentenek meg, titkos küldetéseket teljesítenek. De nem érhetik fel gyerekésszel, hogy egyszer-mászor nagyobb hősök voltak, mintha rátaláltak volna a kőkecskére, törött szarvában pedig a kulcsra, ami a kincses ládát nyitja. – Mennyivel több hitele van a szituációk ilyen ábrázolásának, mint amikor Hárs László gyerekhősei háborús bűnösöket, spekulánsokat és szabotőröket üldöznek forradalmárt megszegyenítő tudatossággal. – Nem kevesebb hitele van a regény megoldásának. Az igazi kaland az igazi gyerekeknek a „kőkecske” lett volna. Nem is mondanak le róla. A regény végén Bice, a főhős levelet kap:

„És tudatom továbbá, hogy itt is kenyérjegyre eszünk, és már nótát is szerkesztettek, hogy korpacipó, facipő, kell-e ennél szebb jövő! . . . A Gubát is tiszteltetem meg a Bizsit. A kőkecskét egyszer úgymégtaláljuk. Egész biztosan. Üdvözl: Veréb.”

Csontos Gábor könyvét (*Galambsziget*) nemcsak háborús témája, de gyermekábrázolása is rokonítja *A kőkecske titkával*. A nem neki való világban – ami bonyolultabb is, idegebb is annál, hogy érthesse – csak érez és reagál a gyerek. (Mint a világirodalomban legelőször *Twist Olivér*.)

Csontos Gábor regényének beszédes világa emberarcú gyerekfigurákból, hiteles emberi és tárgyi környezetükből ke-rekedik ki. Akár az utóbbi évek egyik legfigyelemreméltóbb társadalmi regényének is tarthatjuk a könyvet. – A gyerekek gondolatai és cselekedetei nemcsak életkori sajátosságok által

meghatározottak. A szűkebb-tágabb társadalmi környezet számtalan jelét viselik, ha nem is a homlokukon, de az észjárásukban, cselekedeteikben, érzelmi viszonyulásaikban. Az író egy gyerekcsapat hiteles rajzával egy falu szociográfikus leírását is adja. A nagygazda álmai furcsállt elvárásként jelennek meg gimnázista fia fejében. A tudálékos tanítógyerekekben az „úri-emberség” fitogtatása szinte születési hibának látszik. Csak a német vendéglős gyereket érinti meg komolyan az iskolai németórák „nagynémet” szelleme. A regény legelevezőbb és legfelejtethetlenebb figurája Kefe, a bakter sokadik gyereke. Lírai humorral ábrázolt gyerekfigurája odaléphetne Nemeček, Nyilas Misi és a *Tanár úr kérem* gyerekalakjainak méltó utódai közé. Bevallhatjuk, nincs tolongás, ha megpróbáljuk felidézni az emlékezetes, eleven és emberarcú gyerekeket az arctalan, megjegyvezhetetlen gyerekhősök hadából. Gyurkovics Tibor, *Rikikije*, Mándy Iván hősei (Csutak, Omasics, Totyi), Szántó Tibor Csóka Marcija (*Denevér-kastély*), Mészöly Miklós Ádija, Zicskája, Marinkája (*A fekete götya*), Mezei András kiskamasza: Gumi (*A svédcsavar*), Márton Klára árva Misije (*Tessék engem elrabolni*), Veréb és Dugó Megay László könyvéből (*A foglyot etetni kell*), Margith Jani és Jász Gábor (Gion Nándor: *Postarablók*) és talán még néhányan juthatnak eszünkbe.

A Galambszigeten – Csontos Gábor Robinson-szigetén – eleinte csak úgy van jelen a szigeten kívüli világ, mint Defoenál. A szigetre lépők „magukkal hozzák”. Csontos igen hihetően ábrázolja, ahogy a háborús világ szavakkal, fogalmakkal a gyerekek közé oson, mielőtt igazán megérkezne és agresszíven betörne az autonóm gyerekközösség felségterületére is. A regényben azonban nemcsak a gyerekeken át és a gyerekek szigetéről látunk a világba. A lineárisan kezelt cselekmény egyik erénye a mindennapi élet és a kaland sokszor hiányolt együttélése. Legalább annyira életszerűek a falu képei (a kocsmás szombatok; a templomos, tyúkleveses vasárnapok;

később a megfélemlítettség órái; a présházbeli bujkálások), mint maga a galambszigeti robinzonád.

Maga a „nagy kaland” is a leghétköznapibb és legunalmasabb szituációk egyikéből születik. Főhősünk vakációja az lenne, hogy négy tehenet pásztoroljon a Tisza szigetén. Ezt váltja át nem kis rafinériával Robinson-játéokra, valahogy úgy, mint Tom Sawyer a kerítésfestés unalmát mulatságra. Csontos Gábor tudja, hogy meddig játszhat egy ötlettel. Robinsonja kerít magának Pénteket, eszkábálja a házát, szert tesz puska-porra; de szerencsére nem jut eszébe, hogy felépítse a nyári lakot, vesződjön a csónakkal, nem lesz papagája és macskája — egyszóval mindene, amije Robinson Crusoe-nak volt. A szigeten autonóm gyermekközösség éli egyre kevésbé mindennapi kalandjait.

Hadd jegyezzem meg: egynehány jelenet panellé kezd válni háborús témájú ifjúsági regényeinkben. Sebesültek, katonaszökevények, zsidógyerekek megmentése a gyerekek számára tartogatott hőstett általában. Csontos is él velük, mint mindenki más.

Gion Nándor ifjúsági regényének csalétek címe van: *Postarablók*. Az író ugyanis az első oldalon tudatja olvasójával, hogy a postarablásból nem lett semmi. És ezt meg is engedheti magának, hiszen bravúros cselekménybonyolításával azt is a könyvnél tartja, aki csupán egy postarablás körüli izgalmakra éhezett. Csakhogy ő is többet kap.

Gion szembetűnő emberi-írói erényei ifjúsági regényében is ott vannak. Minden történetével az olvasó közösségi lényegére apellál. Ezzel is. Két kamasz fiú a posta telefonközpontjából — ha már a kasszát nem sikerült kinyitani — egy egész éjszakán át irányítja a kisváros dolgait. Beavatkozva a telefonbeszélgetésekbe örömet és álmat adnak egy éjszakára az embereknek. Amikor tudomást szereznek egy éjfélre tervezett gyűjtogatásról és gyilkosságról, gyerekek módján akadályozzák meg. Telefonon mulatságba hívják a városka lakóit. Az utcára csődítik őket. Valamennyiüket beöltöztetik egy mesejáték porosodó

jelmezeibe. „... amíg a mesejáték tart, nem lesz itt semmiféle disznóság” – vélekedik a két fiú. Igazuk van.

Gion regénye jól mutatja a határainkon túli magyar irodalom kettősségét: nyelve a miénk, ábrázolt valósága másoké. Ez különösen a szociografikus hűségű írók műveiben látszik. Gion Nándor is ilyen. Ifjúsági regényének világa teljes és pontos. Egy mai jugoszláv kisváros – minden bizonnyal a vajdasági Szenttamás – filmszerű képével indul a regény:

„Húsvét hétfőjén történt. Az utcákon mindenfelé külföldi rendszámú autók futkároztak, főleg német rendszámú autók, a kint dolgozó munkások mind hazajöttek húsvétra, zúgatták a kocsijukat, és egyáltalán nagy volt a ricsaj, és akkor még Margith Jani is odaállt az iskola elé a tűzoltó-egyenruhájában meg a trombitájával, és fújni kezdte azt, hogy 'Ember, az akarok lenni'.”

És a történet továbbra is ebben a közegben létezik.

Gion regényének van lírája és nem akármilyen humora is. A serdülők lelki motívumairól is sokat tud. „Egyre jobban tetszett ez a postarablás – mondja Jász Gábor a regény elején –, örültem, hogy Margith Janinak eszébe jutott. Erről majd hónapokig lehet dumálni”. A *Postarablók*ban csak más műveinek nyelvi leleményeit és szépségeit keressük hiába. Eltűnik alakjaiban, és kamaszainak használt nyelvén szólal meg. Feltehetően valóságghűségében teszi.

Az, hogy Gion Nándor, az utóbbi esztendőök meglepetés-szerűen szép és igaz könyveinek (*Virágos katona, Rózsaméz, A kárókatona még nem jöttek vissza*) szerzője ifjúsági regényt is ír, végső soron minden magyarul olvasó gyerek szerencséje.

F. KOMÁROMI GABRIELLA

MAGYAR SZERZŐK IFJÚSÁGI REGÉNYEI

(1972–1976.)

A jegyzék az első kiadásban és könyvalakban megjelent ifjúsági regényeket tartalmazza. A kimondottan gyermek- és meseregények nem tartoztak a gyűjtés területére.

Az impresszum-adatok közül hiányzik a kiadás helye és a kiadó, ha az előbbi Budapest, az utóbbi pedig a Móra Kiadó. Az ún. közös kiadások kivételt jelentenek.

Alaksza Tamás: *Egy utas eltűnt*, 1972. — Bakó Ágnes: *Fekete szivárvány*, 1972. — Balázs Anna: *Történetek Flóráról*, 1972. — Balázs György: *A győzhetetlen Caesar*, 1972. — Bálint Ágnes: *Hajónapló*, 1974. — Barabás Tibor: *Végvári legenda*, 1974. — Berkes Péter: *Utánam, srácok!* 1975. — Bogáti Péter: *Huszárkaland*, 1973. — Bogáti Péter: *A linkostowni csapda*, 1976. — Burkus Valéria: *Irány a tenger*. Bp. — Újvidék, 1973., Móra Kiadó-Fórum. — Csernai Zoltán: *Csukák, harcsák, rosszcsontok*, 1972. — Csontos Gábor: *Galambsziget*, 1973. — Csukás István: *Keménykalap és krumpliorr*, 1973. — Csukás István: *Nyár a szigeten*, 1975. — Csukás István: *Vakáció a halott utcában*, 1976. — Dáné Tibor: *Négy tenger hajója*, 1973. — Dániel Anna: *Hiányzik Szecső*, 1973. — Dániel Anna: *Margot királyné gobelinjei*, 1974. — Dávid Antal: *Erdély nagy romlása*, 1974. — Dávid Antal: *Háromszék nem alkuszik*, 1973. — Dávid Csaba: *Buda megvétele*, 1975. — Demény Ottó: *Révfülöpi nyár*, 1974. — Fazekas László: *Villantó*, 1975. — Fehér Ferenc: *A kőkecske titka*, 1972. — Fehér Tibor: *A ezüstkardú vitéz*, 1976. — Fehér Tibor: *A félhold árnyékában*, 1973. — Fehér Tibor: *Vasjogar*, 1974. — Fodor Sándor: *A felnöttek idegesek*, Kolozsvár-Napoca, 1975, Dacia. — Földes Péter: *A karvalyos zászló*, 1972. — Galabárdi Zoltán: *Hetvenkedők*, 1972. — Gergely Márta: *Teréz, a kedves halhatatlan*, 1972. — Gion Nándor: *Postarablók*. Bp. — Újvidék, 1972. Móra Kiadó-Fórum. — Grandpierre Lajos: *Jancsi visszavágyik*, 1972. — Halasi Mária: *Egyszer csak csöngetnek*, 1975. — Halasi Mária:

Kölcsönkért szülők, 1976. – Hárs László: *Mi is voltunk gyerekek*, 1975. – Hédervári Péter: *Az óceán foglyai*, 1973. – Hegedüs Géza: *A megalázott Babilon*, 1974. – Hegedüs Géza: *A menekülő herceg*, 1973. – Illés Sándor: *Bakonyi legények*, 1975. – Kántor Zsuzsa: *Kannibálok + (Bogárka + A csodálatos napszemüveg)*, 1975. – Kántor Zsuzsa: *Matekária*, 1974. – Kántor Zsuzsa: *Zenél a Zakariás + (Szerelmem, Csikó + A karcsú tornyú vár)*, 1973. – Kárász József: *Árva madár*, 1972. – Karczag György: *A trónon a harmadik*, 1974. – Kertész Erzsébet: *Csipkebolt Brüsszelben*, 1974. – Kertész Erzsébet: *A lámpás hölgy*, 1976. – Kiss Dénes: *Mondd a falaknak!* 1974. – Kiss Dénes: *Sólyomidő*, 1973. – Kiss Dénes: *Az utolsó indián nyár*, 1972. – Kőszegi Imre: *Farkasüzők*, 1976. – Kőszegi Imre: *A kincstaláló*, 1973. – Lányi Piroska: *Csukott könyv*, 1972. – Lőrincz L. László: *Az éjszaka doktora*, 1975. – Lőrincz L. László: *A sólyom kinyújtja karmait*, 1973. – Magyar Katalin: *Hej, Krisztina!* 1972. – Makra Sándor: *A szolnoki bég vérdíja*, 1972. – Mányi Nagy László: *Cirkusz a tengeren*, 1973. – Márton Klára: *Elment a vonat*, 1974. – Márton Klára: *Tessék engem ebrabolni!* 1975. – Martonné Homok Erzsébet: *Gyuri bácsi*, 1973. – Megay László: *A foglyot etetni kell*, 1972. – Megay László: *A nagyfülű krokodil*, 1975. – Méhes György: *Tatárok a tengeren*, Bukarest, 1972. Creanga Kiadó. – Mezei András: *A svédcsavar*, 1974. – Mirnic Zsuzsa: *Ellopott csillagok*, Bp.–Újvidék, 1973. Móra Kiadó – Fórum. – Molnár Gyula: *Fiúk a gáton*. 1975. – Nagy Katalin: *A világ legrosszabb gyereke*, 1973. – Ordas Iván: *A fekete cár*, 1974. – Petrovác István: *Tavaszi Óbudán*, 1974. – Romhányi József: *Mézga Aladár különös kalandjai*, 1974. – Rónaszegi Miklós: *Kartal kalandos esküvője*, 1976. – Rónaszegi Miklós: *A ördögi liquor*, 1972. – Rónaszegi Miklós: *A rettenetes Kartal*, 1973. – Somogyi Tóth Sándor: *A gyerekek kétszer születnek*, 1973. – Szabó Judit, G.: *Hárman a szekrény tetején*, 1973. – Szalay Lenke: *Mogyoró és a fiú*, 1973. – Szombathy Viktor: *Cirok Peti szerencsés kalandjai*, 1974. – Szombathy

Viktor: *Két kard, két oroszlán*, 1976. – Takács Tibor: *Erdély köpönyegében*, 1974. – Takács Tibor: *Klapka katonái*, 1972. – Thiery Árpád: *Hosszú szökés*, 1974. – Teknős Péter: *Az elnök futára*, 1974. – Teknős Péter: *Háború a vadonban*, 1976. – Túri András: *Rabszolgák ezredese*, 1974. – Varga Domokos: *Fiúkfalva*, 1972. – Varga Katalin: *Barátom, Bonca*; 1974. – Varga Katalin: *Micsoda esztendő!* 1975.

(Összeállította: F. KOMÁROMI GABRIELLA)

VITA

RANGREJTVE VAGY RANGREJTVE? *

TÖPRENGÉSEK EGY ÉV LÍRÁJÁRÓL

A háttér néhány paradoxona

A vállalkozásban eleve rejlik néhány kedvetlenítő, szubjektívásra ingerlő mozzanat, 1977 líráját elemezve. Az alkotói folyamatosság, a belső összefüggésrendszerek vizsgálatakor erőltetett a szűk időszakhoz kötődés szempontja, az esetlegesen összeálló tabló – óhatatlanul is – kisebb vagy nagyobb mértékben torzítja az adott periódus tényleges irodalmi összképét. Olykor jelentős alkotók szorulnak a szemhatár szélére, máskor szerényebb produciók kényszerülnek reprezentálni a változások, hangsúlybeli módosulások tüneteit. Nem véletlen, hogy az eddigi szemlélő írások a vélt teljes kép és az esetleges rész összeillesztésén küszködtek a legtöbbit, s az is nyilvánvaló, hogy ez az írás sem képes feloldani az említett ellentmondást.

Persze, a feladat paradoxonának előterébe kerülésében mélyebb problémák sejtése is szerepet játszik. Tekintsünk most el azoktól a – különben megfontolást érdemlő – költői ars poeticáktól, elméletektől, melyek a mai átlagvers korkifejező erejét és művészi hitelét vitatják, s próbáljunk függetlenedni a még szaporábban felvázolt, megalapozatlanul derűs irodalomtörténeti képtől. Líránk speciálisnak mondható, erős történelmi-társadalmi érdeklődéséből adódik, hogy meglepően szoli-

*A tanulmány egyéni szemlélettel veti fel líránk számos problémáját. Megállapításait jó kiindulásnak tekintjük egy, líránk mai állapotát vizsgáló vitához. E kérdéskörben hozzászólásokat, vitacikkeket szívesen látunk.

A szerk.

dan reagált azokra a jelenségekre, melyek már a század eleje óta a műfaj funkcióváltásáról, lehetőségeinek átértékelődéséről tudósítanak. Miközben a modern tudományos-technikai világképpel szembeni lépéshátrányait morális érzékenységgel, politikai aktivitással fedezte, egy olyan társadalmi szituációba jutott, hol némiképp megkérdőjeleződött a plebejusi progresszivitás értelme, s a mind szélesebb intellektuális tájékozódás vált a lírai fejlődés alapkövetelményévé. Miként azt az irodalompolitika meghatározta, távlatos program lett, hogy „a cselekvés terén az irodalom a politika elsődlegességének elvét tiszteletben tartja”. Költészetünk élvonalának hagyományos forradalmi típusú magatartásformája kritizáló alapállássá minősült tehát, a felszabaduló indulati energiák pedig – tágabb horizont híján – a külföldi minták szimpla utánzásának vagy a privatizáló megnyilatkozásoknak esélyeit növelték. Nem véletlen, hogy az adott helyzet felkészületlenül érte líránkat, s ma már a megrendült költői hit, a lefokozott szereptudat, a válságtudat szülte szkepszis a tucatvers legfőbb princípiuma. Költőink többsége vagy eleve lemond a világ totális lírai birtokbavételéről, vagy az említett művészi-társadalmi problémáktól érintetlenül követi költészetünk más történelmi időkre szabott, konzervatív hagyományait.

Van azonban a feszültségeknek egy markánsabban felrajzolható, némiképp nemzedéki kérdésekre visszavezethető vetülete is. A szokványos generációs problémákon túl ugyanis látnunk kell, hogy a hatvanas évek közepén kialakult, azóta szinte differenciálatlanul működő irodalomtörténeti-kritikusi tudat több vonatkozásban hamisan tükrözte líránk korunkra vonatkozó értékeit. Amellett, hogy szinkronizálta a politikai konszolidáció folytán egy nagyobb történelmi periódus – részben valóságos – eredményeit, a líra funkcióváltásának műhelygondjaitól, a világirodalmi összefüggésekből már leszűrhető alkotói válságok tüneteitől eltekintett. Felsejlett tehát egy újabb lírai aranykor víziója, melyben egymás mellett léteztek a Nyugat nemzedékeinek képviselői, szocialista irodalmunk mes-

terei és a felszabadulás után több hullámban induló, ígéretes tehetségek hosszú sora. Ez a statikus összkép, természetesen, egy bő évtized távlatából erősen összetöredezett. Az említett időszakban költészetünk majd minden nagy öregjét elveszítette, az új nemzedékek pedig már kevésbé függetleníthették magukat azoktól az idézett válságoktól, melyeket a társadalmi igények módosulásai és a vers szerepének változásai idéztek elő. A feszültséget csak fokozta, hogy a társadalmi mozgás függvényeként a befogadási igény soha nem tapasztalt méreteket öltött, s ez tendenciózusan keresztezte a költői kísérletezés, az útkeresés szükségességének felismeréseit. A folyamatra figyelve nem is annyira a jelen, inkább a távlat – teljességgel, persze, sosem kifürkészhető – lehetőségei aggasztóak, s ezt az aggályt talán igazolja a szemrevételezett, közel hatvan kötetnek néhány apróbb-nagyobb tanulsága is.

Az Illyés- és Juhász-kérdés

Mondanunk sem kell, hogy az említett kérdés csak részben személyes jellegű, feltevését a fenti szövegösszefüggések indokolják. A műfaj általánosabb gondjai, a válság tünetei a legnagyobb életművekben érhetők igazán tetten, ott, hol az alkotás szubjektív feltételei szinte korlátlanul adóttak, a költői építkezést legkevésbé gátolja a mesterségbeli tudás hiánya, az önkifejezés lehetséges módozatainak megtalálásáért folytatott – sokszor értékcsökkenéssel járó – küzdelem. Az ízlésnormák rendkívüli labilitása, a művészetek természetéből adódó elfogultságok, önkényes értékalkotások közepette sem igen vitatott kérdés ma már: Illyés Gyula és Juhász Ferenc életműve azon kevesek közé tartozik, melyek – közvetve vagy közvetlenül – döntően meghatározzák mai líránk eredményeit, fennmaradó értékeit. Ám épp az előbbiből következik, hogy műveik kritikai fogadtatására fokozottan érvényes az a méltató alapállás, melyet Gyertyán Ervin egyik esszéjének terminuszá-

val élve a „mítikus személyiségtisztelet” igazgat. Némi egyszerűsítéssel azt a mindennapos gyakorlatot fedezi ez a felismerés, melyben szerző és műve mechanikusan összekapcsolódik, s az adott produkció – kimondva legalábbis – a pálya csúcsteljesítményeinek vonzásában méretik meg. Nyilvánvaló, Illyés és Juhász költészetének fölcserélhetetlenek a távlatai, személyiségjegyei, mozgástörvényei. Ami a *Különös testamentum* és a *Szerelmes hazatántorgás* köteteket leginkább rokoníthatja, az az a tünet, hogy mindkét könyv messze mögötte marad költőik korábbi teljesítményeinek. Hogy ez pontosan mit jelent, Juhász Ferenc elhibázott kötetegészéből szembetűnőbben kiemelezhető. Illyés esetében, hol „a dallam bent maradt az – ujjban”, jóval rejtettebbek a megtorpanás jelei.

Az illyési líra a hatvanas években még meggyőzően cáfolta azt a fiziológiai megfontolásokra is épülő logikát, mely szerint az őszikék idejébe lépő költészet „lezáró teljesítmény, kevésbé folytatható, már-már nem korszerű”. Gondolati verseinek vonulata nem csak a „népnemzeti költészet” korában is ható morális-történeti problematikáját mélyítette s tágította egyetemes érvényűvé, hanem formailag is megújult-megelevenedett. Az *Új versek*, a *Dőlt vitorla*, s részben még a *Fekete-fehér* költője szigorú intellektuális dimenzióba vetítette „szív és agy” egymást őrlő üzeneteit – az emlékezés, az elmúlással való szembenézés, a magányosodás attitűdjei a teljesség igényével árnyalták mozgékony közéleti érdeklődésének, társadalmi érzékenységének sajátos színeit. Illyésnek úgy sikerült megőriznie költői dikciójának egyértelműségét, megnyilatkozásainak realista szándékait, hogy közben expresszív fokokozta a hangsúlyokat, s – főleg prózaverseiben – kilazította, a megélt idő révületében szurreálisan meglebbentette valósághoz tapadó élményeit. Verse rétegezetebb, modernebb hangütésű lett ezáltal, s az önmegújulásnak és bölcsességnek olyan tüneteit mutatta föl, mely a nemzedéktársak közül csak Déry Tibor pályájának rendhagyó alakulásával volt összevethető.

A *Nem volt elég* és a *Különös testamentum* vonalán azon-

ban szembetűnően fölerősödtek a privát szféra jeladásai. Persze, nincs abban semmi meglepő, ha a pálya alkonya számvető vallomásokat sürget, s az „Ide mindent!” szent zsugorisága, az elpergett élet nosztalgijája distanciát tart a tovább gyűrűző-bonyolódó világgal. Az illyési vers ebben a periódusában is mélyebb, egyetemesebb hatást szabadít fel a „gondja az út, a hátralevő” töprengéseiből, az elmagányosodás és elkedvetlenedés öregkori vívódásaiból, mint hozzá színeződő nemzedéktársai. Egyfelől – a folyamatos történeti jelenlét, a zsigerekben őrzött politikai érzékenység és a nemzeti horizonton működő társadalmi aktivitás már olyan sajátos jelzésrendszert alakított ki ebben a költészetben, melynek a személyes gondok felől is távlatosak a megnyilvánulásai. Így lesz például a magány jegyene-motívuma morális értékek, kiküzdött történelmi igazságok felkiáltó jele is egyben, az alkotó kontaktusteremtés pedig – a *Lőtt lábú madár* szép példa rá – a közösségi gondok folyamatos föl vállalásáé. Másfelől – a mulandóság teremtette rossz közérzetnek és az értelmes élethez való ragaszkodásnak keserves küzdelméből lélektanilag is hitelesedik az *Egy kisdedre* kötetzáró gesztusa, a jövőbe nyitás mélyen humanus vallomása. Az éles beállítások, erős kontrasztok helyett az illyési vers legjellegzetesebb vonása ma már a feszültségek művön belüli föloldása, a „minden jó s rossz: elegy” ellentmondásokat megsimító felismerése. Nem véletlen, hogy ebben a lírai pozícióban fogan a kötet summázata, poétikailag is hibátlan üzenete – a *Konok kikelet*. A pálya csúcseit idéző költeményben az illyési kisrealizmus – törvénné nemesedve a konkrét élményeken és a kozmikussá tágított természeti látomáson – elszántan morzsolja szét a „várható és érthető” kételyeket, kép és intellektus szuggesztív párhuzamából termelve ki a föl nem adható reménykedés egyetemes hangjait.

Az életműhöz méltó érzelmi-szellemi hagyaték ez, a világot újra bontó modern költői izgalmak közepette azonban – még ha olykor róluk és érettük is szól – már kevésbé autentikus. Az őszikék Aranya nézhette ilyen szorongással, féltő fölénnyel

távlatok felé lendülő irodalmunkat, mint most Illyés. Értve a véget nem érő hajszát, de már az emlékezet privát övezeteibe húzódva, roppant érzékenységgel tapintva még a kor főbb útjait, de „letűnt hadunk utolsó / hátvédeként” elvont bölcselletté oldva a ma intellektuális gondjait. A *Különös testamentum* verseiből épp az a szellemi izgalom van kilazulóban, mely e lírát az ötvenes–hatvanas években költészetünk élvonalába vitte, s a korábbi témákat variáló, kisebb költői igénnyel foggant művek mind gyakrabban rászorulnak a háttér megidézésére.

Juhász Ferenc költészetének problematikája egészen más természetű. Míg Illyés lírája bizonyos fokig a vegetatív szisztéma természetes korlátait sínyli és a társadalmi változások normáival küzd, addig a juhászi géniusz már a csúcson önmaga súlyos ellentmondásaiba bonyolódott, egymás mellett növesztette a zsenialitás és a válság jegyeit. Ez a dinamikusan fejlődő költészet a *Harc a fehér báránnyal* kötet időszakában teremtette meg a látnoki izzásnak és a társadalmi elkötelezettségnek azt a kényes egyensúlyát, műfajteremtő lehetőségét, melyre József Attila életműve óta várt irodalmunk. A művekben mind lélektani, mind esztétikai értelemben nyilvánvaló: rendkívüli tehetség kezdte meg költői világának kiteljesítését – kihívó eredetiséggel és ritkán tapasztalható megszállottsággal. Ahogy Bodnár György írja erről a periódusról:

„A zaklatott, elszánt belső küzdelem többszólamúvá teszi a verset: rendje a szilárdság és a felbomlás között ingadozik . . . megjelenik műveiben a polifónia, az egymást váltó hangok szövevénye.”

Modern természettudományos világkép és korkifejező bonyolultság uralkodik ekkor a költői mikro- és makrokozmoszban, a kettő között pedig természetesen közlekedik a 20. század hatalmas élményanyagával, szellemi pogyászával megterhelt költői intellektusa.

A juhászi líra vizionárius tendenciáiból azonban hamar kitűnik, hogy a látnoki szertelenség ellenében dolgozó költői

fegyelem és ökonómia hatásfoka alapvetően meghatározza műveinek esztétikai minőségét. Jóllehet, az *Anyám* és *A halottak királya* még őriz valamit az eposzcsírák intenzitásából, az élményszerű visszacsatolás esélyeiből – a formai fegyelem mögött már jelentkeznek a bomlás tünetei. A belső tájakra tévedt, lineárisan sokszorozó, monstrumszerű alakítások végletes változata e sorban a *Gyermekdalok*, mely olyan szélsőséges lírai megnyilatkozásra emlékeztet – természetesen más összefüggésekben – mint a kötetbe fűzött üres lapok gesztusa. Innen a költészet útjai folytathatatlanok. Nem véletlen, hogy ebben a válságperiódusban, az idegi ajzottság okozta grafomán révületben jelenik meg Juhász Ferenc költői prózája is. Az idők folyamán kialakított sajátos époszi dikció szinte akadálytalanul örvénylik át a költő alkalmi szövegeibe, töprengő-tépődő valomásába. Azonos a formanyelv, a technika, s a megejtő tobzódásban lassan az alakítási szándék is kifürkészhetetlenül összemosódik.

A fenti összefüggések tükrében az alkotói válság, költői megtorpanás további lehetőségéről tudósítanak a *Szerelmes hazatértorgás* költeményei. Sajnos, már az elegyesen összeállított kötet megjelentetésének igénye is az önkontroll lazulására vall, melyet csak fokoz a *Mátrai bolondozások* – Juhász Ferenc színvonalán alig értékelhető – terjedelmes ciklusának meghatározó jelenléte. A párhuzamosan írt kép- és bökkversekben csak a hangváltás, a hétköznapi intimítások és a humor megvillanása a figyelemre méltó mozzanat – talán egy költői váltás gesztusértékű tüneteként. Ezt a sejtést igazolhatják az *Ejtőernyő-ugrás az alvilágba* feleségsirató fájdalomrögei is, melyek bár a kimondás határait nem lépik túl, épp a képzuhatagok visszaszorításával válnak egy új alakítási kényszer kifejeződésévé.

Juhász költészetének pillanatnyi helyzetét mégis könyvének két nagyobb költői igényességű művén – az Illyéshez írt *A bekerítő halottak* és a kettős siratónak szánt *Latinovits Zoltán koporsója kívül-belül teleírva, mint az egyiptomi múmiabábok*

című versekben – vizsgálhatjuk meg. Előzőben a „Hát most már mi vigyázzunk!” szorongása, alkotói felelőssége feszíti ki a mű gondolati ívét, nemzetföltés és egyéni sorstragédiák érzéseiből készülődik a költeményben a „Jövő Ország” megszenvedett víziója. Ezen a ponton azonban megakad a sodró lendület, az intellektus és a költői révület képtelen megbirkózni föltámasztott kérdéseivel. Konstruktív sejtések híján a vers verbális sokszorozásokká zsugorodik, ellaposodik, kiürül. A *Latino-vits Zoltán koporsója*... viszont meggyőző bizonyossága annak, hogy még a meddőbb periódusok sem érdektelenek egy nagy művész oeuvre-jében. Ez a költemény sem hibátlan alkotás ugyan – erős individuális torzulások, öncélú csapongások zavarják meg helyenként a „Két Gyász” döbbenetét –, de az önmarcangoló indulatok sodrása, a „gyáva, hazug kurva, rongy mind, aki más szívére dönti / választott halálát” narcisztikus vívódása továbbra is nyilvánvalóvá teszi: élet és halál modern kérdésköreiben, a felidézett borzalom és az azon győzedelmeskedő drámai életszeretet kidalolásában változatlanul Juhász lírája a legautentikusabb.

A kétféle, önmagához mérve előnytelen pályamódosulás még nem jelent föltétlenül hanyatlást. Kedvezőbb pozíciójánál fogva Juhász Ferenc költészetétől várhatunk még jelentősebb megújulást, maradandó lírai értékeket. Az összképhez azonban az is hozzátartozik, hogy legalább ilyen aggasztó a helyzet, ha vezető lírikusaink – jelen időszakban kötettel nem jelentkező – tágabb mezőnyére pillantunk. Felszabadulás utáni líránk egyik vezéralakját, Nagy Lászlót, alkotó kedvének felizzása közben ragadta el a halál, Pilinszky János és Weöres Sándor rangos lírája a hatvanas évek közepétől erősen stagnál – Csanádi Imre, Benjámín László és Vas István évek óta nem jelentkezett irodalmi rangjához méltó költeményekkel. Hovatovább irodalmunk központi kérdésévé válik, van-e arra érdemes nemzedék, mely ezt a lírai örökséget felvállalja s a kor változó arculatához igazítja?

Őszikék jelentősebb változatai

Anélkül, hogy szerény lehetőségeink közepette a probléma – akár csak vázlatos – áttekintésére vállalkozhatnánk, fel kell vetnünk azt a kérdést: milyen keveset foglalkozunk az irodalom és az alkotók élettani sajátosságainak általánosabb kapcsolatával. Holott biztos megérzéseink és dokumentumaink vannak arról, hogy például az avantgarde megújulásokat ne idős mesterek műveiben keressük – vagy épp fordítva: a lassan poétikai fogalommá váló „őszikék” legkülönbélebb változatait mennyi életérzésbeli, technikai, pszichikai hasonlóság rokonítja egymással. Talán nem a mesterséges korlátok lehetőségét növeljük, ha számot vetünk az öregkor különös alkotói pozíciójával. Az elmúlás közelsége, a visszatekintés gesztusa, az életút művészi-emberi értelmezésének igénye, a privát szféra felerősödése, több-kevesebb konzervatív hajlam jelentkezése mind olyan tünet, melyektől a lezáruló költői pályák aligha mentesülhetnek. Természetesen, nem föltétlenül értékmérő kategória sejtéséről van szó. De a különböző írói kvalitások mellett az is nyilvánvaló – az említett sajátságok nem egyként befolyásolják a művek esztétikai értékeit. Fölíveléseket és zuhanásokat egyaránt hozhat ez a beszorított élethelyzet, s úgy tűnik, a személyiségtisztelet burkát e ponton sem könnyű és hálás feladat átvilágítani.

A *Különös testamentum* kapcsán már említettük, hogy Illyés újabb költeményeiben kedvezőtlen költői változásokat is előidézett a terebélyesedő idő. E periódus jelentősebb őszikeire ez a megállapítás még akkor is érvényes, ha egy-két esetben – a saját életmű mozgásához viszonyítva – lírai kiteljesedésről, további elmélyülésről beszélhetünk. Kálnoky László a „régén félárbocra vont remény” rezignációjába gazdag életbölcseletet sűrít ugyan, a *Farsang utóján* kötet mégsem lépi túl az elmúlás fölötti tűnődés, a hiány és bizalmatlanság kulcsmotívumaira épülő magányosság szűkösre szabott élményköreit. Jelentős művészi kvalitásokra vall, hogy ebben a vissza-

fogott, egyszólamú világban is képes felidézni a költő a lélek különféle reflexióit: csodálkozik és szorong, értékel és vizionál a mulandóság érzetének birodalmában – megejtő félszegséggel küldve üzeneteket a túlsó partra, próbálgatva „a léten túli navigációt”. Ez az a vékony hajtás, honnan Kálnoky lírája metafizikusan terebélyesedhet, a *Változatok egy témára* ciklus végtelen sodródását, haláltáncát a létezés irracionális sugallatainak erőterébe vonhatja. A visszapillantás természetesen tűnő víziója születik így – a clown-motívumokkal átszőtt „festett világé”, a céltalanul forgó porondé, „névtelen szereplők” meghatározhatatlan áradatával. A *Farsang utóján* ciklust nem is ez a misztikus sejtelem hamisítja, hanem a képi pontatlanságok és a menekülési ösztönből, artisztikus hajlandóságból fogant spekuláció. A kötet műhelyforgácsai (*Az eszmélet fintoraiból, Mozaik*) pedig meggyőzően bizonyítják, hogy Kálnoky kilát kreált, a „megöszült időt” könnyíteni akaró mítoszából, s termékenyebb utakon is keresheti művészetének szintézisteremtő lehetőségeit.

Napjainkban már alig honos költői magatartásforma reprezentánsa Jékely Zoltán szűk keresztmetszetű könyve, a *Min-den csak jelenés*. Az őszikék költői közül Jékely lírája őrzi a legerősebben a romantikus költészet rekvizitumait, az érzelmi túlfűtöttség és a kedély hullámzásainak engedelmessé váló alkotói indulat magas hőfokon tartja alkotásait, versről versre újjá-teremtve a költői beavatkozás hitelét. Romantikus komorság és öregkori érzékenység lelkesíti át a bizton kezelt, klasszikus metrumokat, az intellektus és az érzélem ritkán tapasztalható egysége pedig egy egyéni világlátás és létértelmezés lehetőségeit hordozzák. A kötet példa lehet rá: a verset szervező artisztikum nem föltétlenül tompítja a bensőségesség és az érzékenység akkordjait, enyhe konzervatív megtapadtságban is hibátlanul működhetnek a társadalomra figyelő, mélyen humánus alkotó reflexei (*Epigrammák*). S hogy ez a zártnak tűnő ízlés-világ még tágítható, *A 272. tárgy leírása* című költemény méltón demonstrálhatja. A mű depoetikus hangszerelésén

ugyanaz a hazafias szenvedély süthet át, mely a műves sorokat is mozgatta. A felsorakoztatott költői erények láttán elkerülhetetlenek azok a hiányérzetek, melyek nemcsak az őszikékkel, hanem az egész életművel szemben képződnek. Töredettségével, markáns hangsúlyaival, élénk villanásaival Jékely művészléte, úgy tűnik, végleg a nagy lehetőségek költészete marad, melybe – kifürkészhetetlen lélektani motivációk miatt – nem vonta a költő felismeréseinek egyetemesebb köreit. Verseinek pátosza és ódai emelkedettsége olykor sablonokat emel ugyan művészi dimenziókba (*A megszolgált örökkévalóság, Schubert-invokáció*), máskor viszont épp ezek a sajátosságok állítanak a szintézis elé természetes korlátokat – egy meglehetősen szűk övezetre szorítva a művészi-emberi megnyilatkozás feltételeit.

Ha az öregkori költészetekről szólva koncentrációról és szűkülő szemhatárról beszélhetünk, sajátos kettősség jellemzi Rónay György utolsó verseskötetét. A *Kakucsi rózsák* nagy ihlető élménye is kétségtelenül az elmúlással, a betegségekkel való küzdelem – s ezzel párhuzamosan a számvető bölcsesség, végső szellemi hagyaték tisztázásának növekvő igénye. Megbecsülendő költői erény, hogy Rónay pályájának legimpónálabb eredményeit kamatoztatva, szuverén módon énekel „a halál közeléből”, nagy önfegyellemmel végsőkig tisztítja-egyszerűsíti lírai sugallatait. Verseinek különös emelkedettséget kölcsönöznek az irgalomnak és a megnyugvásnak hangjai, a sokféle emberi disszonancia-élmény harmonikus egységbe olvad a belátás fölényében. Ugyanakkor, a „végső napsugár” lírája – hűen az alkotói érdeklődés mindenkori gazdagságához – széles tematikai és poétikai skálán mozog. Öreges műhelyforgácsoktól (*Jegyzetfüzet, Szárszói napló, Szárszói dolgok, Őszi ceruzarajzok*) erős sodrású, friss hangütésű prózaverseken át (*Önéletrajzi töredék*) a költői bölcséletet leginkább fölgyűjtő, biblikus példázatokig (*Szerápión legendák*) húzódnak az élménykifejtés módozatai. A költői tartással és sugallattal szorosan összefügg, hogy szinte észrevétlenül, hivalkodástól mentesen szövi át a

költeményeket a kultúrtörténet számos egyénített motívuma – evilági etikai normává változik a transzcendens hittel való szembesülés, diszkrét azonosulás. Ám a végső egyszerűsítés, a tematikai gazdagság – paradox módon – nemcsak jótékonyan emeli ki Rónay líráját nemzedéktársai munkássága közül, hanem e tendenciák rejtik a kötet esztétikai hiányosságait is. A közvetlen élethelyzetet tükröző, póztalan alakításokban a banalitás veszélye kísért, a kisebb igényű lírai jegyzetek a rigmus határáig szürkülnek. Távolodva viszont a személyiség köreitől az imponáló kultúrélmény, alakításbeli és tematikai gazdagság – erős költői invenciók híján – a tarkaság képzetét erősítik, némiképp eklektikus, egyenetlen színvonalú költői megnyilatkozásról vallanak.

A belső fejlődés, az alkotóerők mozgásának vizsgálatára természetesen Hajnal Anna összegyűjtött verseinek kötete, az *Ének a síkságon* nyújtja a legegységelműbb lehetőséget. A nemrég elhunyt költő munkásságának utolsó évtizedére hiánytalanul érvényes Radnóti korai felismerése, mely szerint ez a „költőiség minden pillanatában a mindenséggel közlekedik, érzékszervei ennek változásaira rezdülnek”. Jóllehet, e lírában is fölerősödnek idővel az elmúlással való viaskodás rezignált szólamai, az élettárs elvesztésével pedig tovább zsugorodik a líraian áthévithető valóság közege – Hajnal Anna költeményei mindvégig megőriznek valamit alkotójuk sajátos szertelenségéből, panteisztikus látásmódjából. A kultúr- és tájélmények rajongó feminin birtokbavétele nem szűnik meg a beszorított élethelyzetekben sem, a pályát végigkíséri a „takarózz a végtelennel” programja és poétikája. Olyannyira, hogy az ihletett, túldíszített líra a számvetés pillanataiban is csak lassan fegyelmződik, a képzuhatagokban ritkán rajzolódik ki a versek logikai menete. A litániaszerű alakításoknak megfelelően a végletek egybemosása, a mikro- és makrokozmosz szapora összevillanása, expresszív lobogás, a belső tájakra hangolódo sejtelmes-bonyolított képiség jelzik e líra főbb technikai sajátosságait. Érdekes tünet, s bizonyos fokig az érzelmileg túl-

fűtött, nehezen fegyelmezhető líra-típus esztétikai fogyatékoságaira is vall – hogy nem ebből a szemléletből születnek a költő maradandóbb alkotásai. A szertelenség gyakran túldíszíti a műveket, a képek keresetteknek tűnnek, az életmű végére sokasodó mágus-, mester- és angyal-motívumok pedig sejtelmeknek, varázslatos voltukban is súlytalanoknak. A jelentős költeményekben (*Egy faliórához gyenge alkotójáról* . . . , *A hagyma szől*) mindig jelen van a realista kismesteri remeklés is – konkrét szituációk, pontos megfigyelések fegyelmező erejével tágul a mű a kozmikus dimenziókba, s alaktalaná oldódva is őrzi a fölröppentő élmény nyomatait. Sajnálhatjuk, hogy ez a megejtő lobogás a legritkább esetekben lelt a lírai áradásoknak biztos irányt adó, tudatosabb költői építkezést feltételező fögdzőkra.

A jelentősebb őszikék vizsgálata, az alkati és szemléletbeli különbözőségek ellenére, szolgál néhány általánosítható tanulsággal, az életkori sajátosságokból eredő kiegyenlítődési tünettel. Ha Illyés az indulás pillanatait a „Sorsunk még elcserélhető volt” felismeréssel illeti, azt is látnunk kell, hogy a létezés értelmére adandó lírai válaszok, és a mulandóság gondolatának elviselhetővé tétele mint konstans ihlető erő, vissza is igazítják a különféle pályák lehetőségeit. A felerősödött ontológiai érdeklődésből következik, hogy megnő a költőkben a szűkebb vagy egyetemesebb létezés titkaival való szembesülés igénye, nevet kapnak vagy néhány sejtelmes képzet köré sűrűsödnek az élet értelmének talányai. Ennyiben mindenképp közös gyökerű Kálnoky clownja Hajnal Anna lágyabb képzetű angyalával vagy Rónay biblikus ihletésű Szerápionjával. Ugyanakkor, a transzcendencia ellenében, sokszor vele harmonizálva, mind szaporábban érhetjük tetten a privát szféra jeladásait. Furcsa, ellentmondásos helyzetbe kerül így az elvont képzetkör és a személyes élményanyag, s ezt a feszültséget csak a legjelentősebb alkotók képesek – nemegyszer a megállapodott ízlés, a nagy költői rutin segítségével – föloldani, esztétikailag is élvezetessé, izgalmassá fokozni.

Csak formailag tartozik az őszikék sorába, valójában az újra fölfedezés gesztusa teszi jelentőssé Palasovszky Ödön kötetét, az *Opál himnuszokat*. Palasovszky mint a magyar későavantgarde egyik legjelentősebb egyénisége, hosszú hallgatás után kerül ismét nyilvánosság elé, válogatott verseivel újra a köztudatba lopva a húszas évek hazai formabontóinak méltatlanul elfeledett törekvéseit. Irodalmunknak ezt a rendhagyó, felemás költői értékeket produkáló, ám a művészetek fejlődését tekintve rendkívül izgalmas vonulatát máig kutatásaink fehér foltjai közé sorolhatjuk. Pedig a tízes évek aktivista hagyományait sajátosan őrző és értelmező későavantgarde életművek nemcsak lírai világképünk megújulásának kikerülhetetlen tényezői, ebben a körben kereshetjük az irodalom kereteit szétfeszítő formabontó törekvések klasszicizálódásának és verzátus továbbgondolásának első tüneteit is. Ha előzőben – jóllehet, másodlagos esztétikai értékeket termelve – a Magyar Írás köre jeleskedik, utóbbiban Tamkó Sirtó dimenzionista kísérletei és Palasovszky új tömegkultúrát körvonalazó elképzelései érdemelnek említést. Annak ellenére, hogy az *Opál himnuszok* csak töredékesen képes felvillantani ennek az izgalmas életműnek költői-művészi állomásait, az anyag kellő inspirációkat nyújthat ahhoz, hogy végre számot vessünk a Palasovszky-jelenség hol erősen mellőzött, hol misztifikált értékeivel. Noha Palasovszky munkásságának elemzése nem szorítkozhat kizárólagosan a lírai vizsgálódások területére, e műnemben is nyilvánvalóak a magyar későavantgarde költészet legfontosabb törekvései. A húszas–harmincas években Palasovszky lírája ugyanis nemcsak jelentős alkotásokat szül, hanem a későavantgarde kísérletek szinte teljesnek mondható szinképét is közvetíti. Míg az *Őz-biblia* sajátos tisztaságeszményében, a *Reorganizáció* „polgári asszociációk piszkait” reflektorozó baloldali elkötelezettségében vagy a *Punalua* és *A zn' játékai* dadaista-szürrealista kompozícióiban a későavantgarde lázadás módozatai sorakoznak, versei folyóújtik – jellegzetes esztétikai fogyatékoságaival – az elvont építkezés, modernista mítoszteremtés

újabb lehetőségeit is. *Az egyszeregy ünnepe* című alkotásból a dadaista motívumokkal átszőtt technicista, a harmincas évek jelentősebb műveiből pedig az erős konstruktivista érdeklődés üzen. Az erjesztő-eszméltető kísérletek háttérével azonban az is nyilvánvaló, hogy az utóbbi évtizedekben Palasovszky munkássága is tünetszerűen kiüresedett, az egykori lázadó élmény idillikussá változott és a privatizálás övezeteibe húzódott. Mindezen jelenségekkel együtt pedig egy tipikus költői magatartásforma, gyakran tapasztalható pályamozgás reprezentatív modelljévé vált.

A kéttípusú derékhad dilemmája

Közismert történelmi tényekkel függ össze, hogy az ötvenes évek végén és hatvanas évek elején induló vagy kiteljesedő költői pályák újból több perspektívával kerültek szembe. Ezek közül kettőt célszerű kiemelni és körvonalazni. Az egyik – ösztönzéseket és bátorításokat kapva a dinamikus demokratizálódó politikai közélettől – azzal bízott, hogy végre a maga bonyolultságában, ellentmondásaival tükröződhet irodalmunkban a társadalom szocialista átalakulásának megannyi morális-politikai problémája, előtérbe került a történelmi örökség reális megítélésének és kamatoztatásának jóformán megoldatlan kérdésköre. Szinte társadalmi szükség-szerűséggé vált, hogy a progresszív fejlődés elkötelezettjeinek növekvő táborában – a kollektív bölcsesség elve alapján – kulturális szinten is megképződjék egy úgynevezett ellenzéki magatartásforma és szellemi kontroll, mely érzékenyen és gyorsan képes reagálni a közélet különféle tendenciáira. Persze, ez a lehetőség spontán adódott irodalmunk erős politikai érdeklődéséből, plebejus-forradalmi tradícióiból is. A másik – apolitikusabb, inkább a művészet kérdéseire koncentráció – perspektíva sem előzmény nélküli. Benne fő szólamként az izmusok fél évszázados megválaszolatlan kérdései visszhangoztak, a modern ember rohamosan változó tudományos-techni-

kai világképének művészi lehetősége és izgalma feszült. A mind jobban differenciálódó tudományos felismerések, a rendszerebben követhető világirodalmi párhuzamok, a műveltségi szint rohamos emelkedése természetes módon befolyásolták líránk szembetűnő átrétegződését – melyben a társadalmi elvárások és igények nagyjából egyensúlyt teremtettek a fő vonalaiban morális-történeti és az elvontabb, filozófikusabb érdeklődés között. E tendencia irodalmunk ma még kellőképpen aligha értékelhető erényei közé tartozik, ugyanakkor világosan kell látnunk azt is, hogy a kívánatos szintézis mind kisebb esélyével alakítják pályájukat az új szituációba került alkotók.

Költészetünk tradícióiból és a társadalmi gondok direktebb föl vállalásából egyként adódott az az érdeklődés, mely a hatvanas években a – jobb híján – népinek nevezett vonulat kirajzását kísérte. Jobb híján, mivel az említett két fő törekvés egymásmellettisége óhatatlanul is a rosszlemkű népi-urbánus ellentéteket idézte, s némileg újrabontotta, nemegyszer károsan polarizálta líránk szintézisteremtő lehetőségeit. Holott Juhász Ferenc és Nagy László meglevő művei már ekkor körvonalazták az egyetemesebb élménykifejtés lírai modelljét, az újabb indulásck pedig – természetes frissességükkel és gazdagodó tematikájukkal – e téren továbblépéssel is biztattak. Külön fejezeteket és rendkívüli elmélyülést kívánna annak a kérdésnek megválaszolása, hogy ebből a kedvező pozícióból miként billent ki a – mondjuk – Csoóri Sándortól Utassy Józsefíg jelzett nagy reménységű vonulat, s vált a „hitfogyatkozás”, a „kornyadozunk. Korhadozunk” típusú, pesszimista közéletlira énekesévé. Néhány általános tünet rögzítése előtt azonban a legjelentősebb művekhez kell közelebb hajolnunk.

A pályák szuverenitásából, alkati sajátosságaiból következik, hogy az ez évben kötettel jelentkező Csoóri, Ágh, Bella és Utassy – esztétikailag és eszmeileg rokonítható törekvései – a költőiség megkülönböztető jegyeit is magukon viselik. Csoóri Sándor könyve, *A látogató emlékei* a jelzett hangulatlírának egy intellektuálisabb, kiérleltebb változatát képviseli, költemé-

nyeinek élményköre és technikája széles alkotói-emberi háttérrel tanúskodnak. Nem véletlen, hogy e sorban az ő költészete az, melyben a komorló hangulatot a „teljes élet” nosztalgiaja keretezi – a reménytelenség szólamaival nála a napfény, a csurranó méz, a disszonáns mozzanataival is megváltó szerelem motívumai viaskodnak. A motívumok sejtelmes távlatainak viszont legalább ennyire talányosan ad politikai-morális jelentést a „disznók dúlják a jácintos temetőket” indulata (*Berzsenyi elégiája*), a felszólalás és költői vétő mindvégig elmosódott hangulatok és metaforák mögött rejtezik. Óhatatlanul is laza gesztusokká oldódik így a legtöbb költői felismerés, a líratípus kinyilatkoztatásának szükségszerű esztétikai erényeit a rébuszokba sodródás veszélye kísérti.

Kivételes nyelvi erő, a dalforma adys gesztusokkal való átszínezése, tragikus hazafiságérzet jellemzi Utassy József kötetét, a *Csillagok árváját*. Ha az önépítkezés folyamatára figyelünk, szembetűnő a magasba csapódó öntudat, a ma már alig tapasztalható váteszi lobogás, az az önmagában is ambivalens érzelmes erő, mely a költő pattanásig feszített metaforarendszeréből árad. Utassy nemzedéki tudata szervesen illeszkedik egy nyugtalan, plebejusi érzület történelmi kontinuitásába, meghatározó módon őrzi a romantikus szereplira sajátosságait. Lírája viszont formailag rendkívül letisztult, lávázó indulatait ökonomikus jelképrendszer fegyelmezi. Míg nemzetföltő és nemzetostorozó költeményei általában a tenger-csillag-börtön motívumsor vonzásában formálódnak, személyesebb élményei látványközelben maradnak, a tájélmény inspirációit kerítik előtérbe. Jóllehet Utassy költészetének megkülönböztetett esztétikai értékei épp a társadalmi indulatok izzásának és a költői fegyelem karakterörző jelenlétének együtteséből adódnak – ebből az összefüggésből magyarázhatjuk a kötet egységét, túl zártra szabott világát is. A lélek állandó görcsös feszültségében nemcsak a történelmi érzékenységet teljesebbé tevő intim szféra jeladásai hiányoznak, hanem a kívánatosnál kevesebb figyelem esik a költészet modernebb, maibb tendenciáira is.

Míg Csoóri és Utassy zaklatottságán, komorságán rendre átsuhan a harmónia igézete, s a költői panasz mögött legtöbbször konstruktív gesztusok körvonalazódnak, addig Bella István és Ágh István költészete már nem bír ilyen ellensúlyozó erővel – lírájuk egyre akadálytalanabban a kilátástalanság, a dekadencia világa felé sodródik. Az *Igék és igák* költője hiányok mellett indulatokból is építkezik ugyan, de rendkívül ezoterikusan, a társadalmi felismerések verbális futamait aligalig köti szuggesztív élményszerűség a privát érzések köreiből. A két dimenzió distanciájából következik a művek kidolgozatlanságának érzete, az indulatok motivátlansága és valami áldramatikus hangulattartás. Pedig az életézés és vizuális élmény asszociatív kapcsolódása, a két sík szerencsés egymásba tűnése változatlanul termékeny lehetőségeket teremt Bella adekvátabb lírai megnyilatkozásainak, oldhatja temető- és halálmotívumokkal kerített lemondásait. Ágh István kötete, a *Jól vagy?* már címében jelzi, hogy a tépetségérzés, depressziós hangulatok megszelídítését a nonszenszre, a kiábrándultság groteszk vigyoraira bízta a költő. A modernebb hangütésű dekadenciának akár iskolapéldája lehetne a *Vagyonom* című számvető vers néhány sora: hitetlen körmenetben / viszem a zászlót, s nem merek rúdja fölé nézni, / hátha egy fekete bugyit hurcolok”. Természetes következmény így, hogy megtartó erő híján, a „belefulladok magamba” helyzetében a groteszknak sem esztétikai értékei válnak meghatározóvá. Az erős pesszimizmus és halálhangulat vonzásában a torzított kép jelentős kompozíciós-logikai zavarokat okoz, a meglevő nyelvi erő fel lazul, a modernizáló törekvések lápos talajon a költői szándék ellen fordulnak.

E pályák tanulságai – s a példákat a morális-történelmi kérdésekre érzékenyebb vonulat majd minden alkotójánál föllelhetjük – kétségtelenül egy újonnan keletkező művészi-ideológiai konfliktus felé mutatnak. Az ellentmondások az irodalom átértékelődésének, mind határozottabb funkcióváltásának korábban már említett folyamataival függnek össze. Amennyire ter-

mészetes, hogy egyetlen művész sem vonhatja ki magát bizonyos történelmi-társadalmi összefüggésrendszer hatása alól, legalább annyira nyilvánvaló a direktebb közéleti ihletettségű lírában is a műfaj állapotának, válságának tükröződése. A költő közösségi pozíciójának módosulásával nemcsak a váteszszerep lett kérdésessé, a társadalom- és természettudományok bonyolultsága, a roppant komplexitások fölérzése, az átfogó viláértelmezés illúzióját is fokozatosan feloszlatta. Ebben a situációban a bűvös terminusz, az intenzív totalitás elve is inkább csak az irodalmároknak vetett mentőöv, mintsem tartósan kamatoztatható, alkotásra serkentő intenció. Nem véletlen, hogy a vonulat számtalan költői megnyilvánulása az utóvédharcot folytatók vagy abba belefáradt alkotók gesztusait mutatja.

Művészeti életünk újabb fejleményei, az avantgarde rehabilitáció, a világirodalom törekvései és a magyar költői gyakorlat közötti szembetűnő aszinkron természetes módon képezték meg – a morális-történelmi tradíciók folytatásával párhuzamosan – líránkban is a kísérletezés, az útkeresés igényeit. E szálon már hazai avantgarde előzmény és Weöres Sándor rendkívüli hatású munkássága is biztatott folyamatossággal – a látványosabb formai-szemléleti áttörés azonban a hatvanas évek második felének induló költőihez fűződik. Ha nem is szólnak a periférikus vizuális kísérletekről, a nálunk alig hódító technicista elképzelésekről vagy az anarchoid próbálkozásokról, a Tandori–Oravecz–Petri vonal jól körvonalazza egy izgalmas – ma már lassan divattá oldódó – líra-típus lehetőségeit. E költők vastkos bölcsészeti stúdiumokkal, filozófikus érdeklődéssel inkább a kortársi világirodalom jelenségeit vették szemügyre, a nyelvfilozófiai-szemiotikai kutatásokra épülő, ezoterikus líra törekvéseit és a konkrét költészet szolidabb eredményeit vonták be a magyar vers látószögébe. Olyannyira, hogy a mai pályakezdők már természetes örökségként kezelik a neoavantgarde nemegy poétikai hozadékát, s az új alakítások szelleme lassan átjárja egész irodalmunkat is. Természetesen, ez a fajta modernizmus sem független az alkotói kvalitásoktól, jelentő-

sége és szellemisége szinte költőnként változik. Ha lehetőségeiről vagy korlátairól szólunk, témánk szorításában most csak konkrét kötetek ürügyén tehetjük.

Líránk modern törekvéseinek évtizedére tekintve elsőként a neoavantgarde szolidabb eredményeinek honosodására figyelhetünk. E jelenség nem független az átvétel és utánzás klasszikus esztétikai problémáitól sem, az viszont kétségtelen, hogy ez a mezőny tudatos munkálkodással, szinte művi beavatkozással roppant mértékben kitágította már-már provinciális gondokkal küzdő költészetünk kifejezési-megújulási lehetőségeit. A gazdag asszociációs képzeteket megindító, nagy szellemi erőfeszítéseket kívánó kihagyásos kompozícióktól vagy a végsőig redukált gyökversektől az intellektuális töprengéseket is természetesebben művészi színvonalon közvetíteni tudó esszéversekig nemcsak a költői megnyilatkozások skáláját színesítette – alkalmasabbá tette a verset korunk szellemi képének hatékonyabb befogadására is. Főleg a filozofikus közelítés, gondolati igényesség emelte tehát e vonulat legjobbjainak alkotásait a jelentős művészet rangjára, s azzal, hogy az érzelmi-indulati indíttatások helyett inkább a művek intellektuális nyomatékára szavazott, láthatóan jobban viseli a műfaj lassú funkcióváltásának, szerepbeli módosulásának sokkirozó tüneteit. Már csak azért is, mert ez az új líratípus – s ebből adódik fő ellentmondása, ezoterikus jellege – eleve lemond a világ értelmezésének, egy átfogó költői szemlélet kialakításának lehetőségeiről, intelligensen, de nemegyszer extrém allűrökkel a társadalmon kívüli szférákba, a privát lét övezeteibe húzódik. Az ok, persze, kettős. A tünetben már benne rejlik a romantikus költőszerep végleges megszűnésének felismerése, s a történelmi érzéketlenségnek és a társadalmi szkepszisnek egyfajta furcsa vegyülete is.

Így a modern költői attitűdök ellenére sem minden indok nélkül írhatnánk Parancs János és Görgey Gábor kötetei fölé az „Angyalok és megoldások nincsenek” rezignált ítéletét. Görgey *Légifolyosója* ötletes poenjeivel, egységes groteszk lá-

tásmódjával is elmosódottságot, a lírai relativizmus happening-szerű sokszorozását, a máló idő szürreális képzetait idézi. Avantgarde utáni prózai újrabontásai, műveinek tárgyiasuló tendenciái, lírai kommentárjai inkább divathoz igazodnak, s kevésbé a tartalmi újszerűség függvényei. Jóllehet, az *Egy vacsora anatómiája* egyénien és színvonalasan fogja össze a pálya jellegzetes motívumait, színeit – a kötetben a „halhatatlan lötykölés” redukált gesztusa, az intellektuális élmények privatizálódása a jellegadó. A fő szólamot már az a kétes értékű törekvés alkotja, melyben – Umberto Ecot idézve – „a művészet tárgya az intellektuális síkon folyó vizsgálódás ürügyévé és egy racionalizálható modell alátámasztásává válik”, a vers „kimerül saját szerkezeti elgondolásában”. Nem idegen a szemlélettől Parancs költészete sem. Noha *A versírás természetrajza* kevert szólamú kötet, s a másodlagos élményeken át-átvillan az emberi szorongás hiteles reflexiója is – az írói alakítások a versfolyam lírai utánérzéseit nagyítják meghatározó ihletszervező erővé. Következik ez a neoavantgarde formajegyek és a perspektívtalanságot, kiúttalanságot sugalló életérzés disszonáns mozzanataiból, a témátalanság szomorúságát álmodern gesztusokkal fedező költő poétikájából. Az írás „nem lehet folytonos menekülés” felismerésével, a „kapkodok és mellébeszélék, / valahol elvesztettem a dallamot” vallomásértékű megnyilatkozásával ugyanis nyilvánvaló, hogy alanyi költészetet kényszerít Parancs a műhelygondokat esztétikumká emelő művelet-versek sorozatába. Mindezt pedig kevésbé meggyőző teoretikus kedvvel, konstans érzelmi-gondolati motiváció nélkül cselekszi.

Az előző köteteknél több belső kohézióval valósítja meg a modern formanyelv és a költői tematika összhangját Marsall László a *Szerelem alfapont* című kötetében. Marsall kihagyásos szerkezeteit, szertelen asszociációit rébuszok formájában a szerelem élményköreire vetíti, friss képzeteket teremtve eclogás és erotikus hangulataiban. Önmagában a kísérlet figyelmet érdemlő, a „kombinatorikus kotyvalékok” nemcsak az

iróniának, hanem az experimentális törekvéseknek, a nyelvi hatások vizsgálatának is érdekes színterét képezik. Új poétikai felismerésekhez nem jut ugyan a költő, de a „gondos elemzés”, az izmusok stílusjegyeinek tudatos változtatása egy témán belül is felidéri az ízlés lényegi módosulásait, az analitikus költészet lehetőségeit. Más kérdés, hogy az élmény privatizáltsága, egyoldalú és erősen redukált intellektualitása e költészetben sem teremtheti meg a lírai rejtvények, játékos rébuszok komoly felhajtóerőit. A társadalmiság problémáinak kirekesztésével fárasztó monotonitást teremnek a költői talányok, az ötleteket elnyomja a rosszjelű modorosság, s mind kevesebb szándék ösztönzi az olvasót, hogy engedjen a „fejtsd meg jelbeszédem” költői csábításának.

Líránk elnagyolt – s több ponton nyilván a szemlélő téves ítéleteit is tartalmazó – típusainak szembesítésekor meglepőek a párhuzamos törekvések, az egyes életművek féloldalassága. Ha régi terminuszokban gondolkodnánk, nem minden indok nélkül vonhatnánk az egyik vonulatot egy konzervatív-közéleti líratípus, a másikat pedig a formalizmus képzetköreibe. Persze, ma már ezt a kategorizálást több vonatkozásban s szinte alkotóként pontosítani szükséges. A társadalom minőségi változásai lassú kiegyenlítődési folyamatot indítottak meg, melynek az induló nemzedékben már érződik közvetett hatása. Másfelől – a művészetek társadalmi szerepének változásával, a líra bizonyos pozícióvesztésével mindkét líratípus számol vagy előbb-utóbb számolnia kell, s feldolgozásra várnak a különböző pozíciók poétikai tanulságai is. Ebben a situációban különösen üdítő egy-egy olyan költői modell körvonalazódása, mely szuverén módon líránk mindkét fő törekvéséből egyaránt szerveződik. Ilyen kötet az év termésében Sumonyi Zoltán könyve, *A portré kiegészül*.

Hangsúlyoznunk kell, hogy Sumonyi költészete egyelőre mint modell és lehetőség értékes. Műveinek az a vonulata, mely erős tandoris nyomokkal egy alternativista-relativista szemlélet vonzásában nyitott műként funkcionál, indulati erő

nélkül a „mögöttes jelentés” esztétikai esélyeit erőlteti, az intellektuális vers újabb hullámának említett dilemmáival küszködik. A sok „apróságnak” szánt kitüntetett lírai szerep még akkor is elhibázott, ha a művek konkrét filozofikus problémákhoz tapadnak, s a deheroizálás-depoetizálás tüneteire szolgálnak meggyőző adalékul. A hosszúvers és az epizodikus jelentés paradoxona, a nyitottság és a látomást pótló rafinéria ilyenkor a prózaiság amúgy is kísértő veszélyeit erősítik, a koherencia hiánya széteső, variálható kompozíciókat eredményez. Sumonyi történeti-társadalmi érdeklődése azonban újszerűen érvényesül az idézett alakzatokban. A privatizálás igényeiből kilépő parabolisztikus esszéversei nemcsak szintézis-teremtő lehetőségekről vallanak, hanem a „mögöttes jelentés” egyenrangúsodásával, a gondolatritmus erősödésével, a látvány és az aktuális költői sugallat feszültségével magasabb esztétikai szintre készülődik az esszévers mint sokat kifogásolt lírai műfaj is. A *Rimay* köszönti az 1615-ös újesztendőt, a *Circumdede-runt*, a *Két szamarkandi mester*, *A trójaiaknak* vagy a *Természetes határ* szellemében úgy őrzi a közéleti ihletésű líra aktuális gondjait, hogy az alakítás megszabadul a költészet hamis pátosától, archaikus-romantikus gesztusaitól. Távatossá, korszerűbbé téve immár – a politikai-társadalmi érdeklődés számára is – egy mostanában honosodó modell perspektíváit.

A direkt-baloldaliság csapdájában

Köztudott, hogy a politikai direktség, a verbális kinyilatkoztatás, az árnyalatlan dikció még a feszült politikai helyzetekben is rosszjelűen befolyásolta progresszív szellemű líránk befogadását. Bontakozó szocialista irodalmunk sokáig sínylette a „kommunizmus gyermekbetegségének” következményeit, nehezen szabadult a proletkult szektás törekvéseinek vonzóköréből. Más összefüggésekben pedig az ötvenes évek sematizmusa szolgálhat bőséges példatárral a direkt-baloldaliság művé-

szetellenes tendenciáihoz. A mai „taktikai érvényű, deklaratív természetű pártosság” az 1956 utáni vákuum-helyzet jellegzetes fejeménye, a „tűztáncosok” körének szellemi-poétikai sajátosságairól találónan jegyezhetette meg egy közösségi műhelytanulmány: „Elvont, a népelettől elszakadt, aszketikus forradalmiságot hirdető pártosság ez, amelynek magatartásbéli lényegét jól jellemzi Györe Imre egyik verseskötetének címe (Korbácsos ének).” Ennek a folytonosságnak tehát nem csak művészeti, hanem – az adott helyzetben – progresszív értéke is megkérdőjeleződött. A lírai kibontakozás, maradandó művek alkotása ezen a vonalon csak a személyiség teljes kibontakoztatásával, a mondandó érvényességi körének kitágításával képzelhető el. Ilyen alapon fejlődött jelentőssé Váci Mihály költészete, s más összefüggésekben a népközelség ihlete emelhetette Ladányi Mihály líráját e vonulat reprezentatív képviselőjévé.

Ladányi költészetét a kezdetektől a társadalmi érzékenység áramköre táplálta, s jellegzetes verstípusaiban – epigrammaszerű kompozícióiban és ironikus fohászaiban – szarkasztikus erővel ostromolta a közösségi élet visszasságait, hetyke-kamaszos gesztusokkal jelezte egy elkötelezett, szókimondó pálya készülődését. Ez a költői szereptudat annyiban mindenképp eltért az előzőektől, amennyiben Ladányi teljes személyiségét bevonja a „tragikomikus, kiszolgáltatott, bohóci” körbe (Tarján Tamás) – ezzel mintegy létélménnyé emelte ellenzékiségének megnyilvánulásait. Ez az egy sávra álló költészet színes is lehetett tehát, a türelmetlenül felvázolt társadalmi körkép mögött tudhatta részben az olvasó az alkotó lélek rezdüléseit is. Részben, mert azért Ladányi költészete sem kerülhetett el a didaktikusság, a verbális ismétlődések, a szimplifikált ítéletalkotások értékcsökkentő veszélyeit. Verseinek esztétikuma megsínylette a túlzott aktualitást, morális hitele pedig a művekből fölcsapó állandó harckészültségi állapotot. A *Föld! Föld!* kötet a hangváltásnak, a szemléleti módosulásnak, a belső ellentmondások elmélyülésének tipikus tüneteit jelzi.

Jóllehet, a költő változatlan bőséggel leltározza a társadalom negatív jelenségeit: „a szolgabírók feltámadása”, a kispolgári „exkluzív magány”, az „irányítható, kivezényelhető” lelkese-
dés, a „tele hassal” filozófiája, az „elakad dalom . . . s nem mozdul, mint a mozgalom” féle felismerés egy ellentmondásos társadalmi fejlődés éles szatírját körvonalazza, a magány-
szférából mind gyakrabban szűrődnek át a művekbe a megfáradás és rezignáció hangjai. Egyre több figyelmet követel a versekben a mulandóság, a „félve nézem a temetőárkokat” szorongást tápláló élményköre, fokozatosan a direktség és a metafizikus szemlélődés pólusai felé húzódik a teremtő indulat. Persze, a pálya nyeresége is lehet ez az állandósuló elégikus hangoltság, a személyiség jegyeinek újabb rétegeivel gazdagítja a közösségi indulatokat, egyén és társadalom bonyolultabb kapcsolatainak kidalolására is felkészítheti Ladányi líráját. Ehhez azonban a két szféra közelítésének, egy szintetizáló költői szemlélet kialakításának művészi lehetőségeit kell megtalálnia a költőnek.

Ha Ladányi költői törekvéseinek felvázolásával a verset kritikai fegyverként hasznosító direkt-baloldaliság lehetőségeire utaltunk, a stilizáltság hiányát aktualizáló politikai attitűdökkel pótló líratípus esélyeire figyeltünk, számba kell vennünk e modell kevésbé kívánatos tendenciáit is. E sorba tartozónak ítéelhetjük Györe Imre *Bizzuk a tűzre* című kötetét, más megfontolásokból pedig Soós Zoltán könyvét, az *Új versek . . .*-et. Tünetszerű, hogy Györe elkötelezett, mozgalmi költészete már ebben az összefüggésben kulcsértékű morálistikai szinten kételyeket ébreszt alkotójával szemben. Ha e tendenciózus líra fő ihlető erőit kutatjuk, szembetűnő, mennyire a kisszerű sérelem, az önmutogatás, a gátoltság érzete szövetkezik a művekben a kollektív fölszólalás igényével. A költő jószerint ezekbe a szubjektív, torz indulatokba vonja be proletármotívumait, privát élményekből teremti meg általános érvényességre törekvő történelmi alulnézetét. Ebből a pozícióból pedig nem csak a közhelyszerűvé váló társadalmi kri-

tika következnek, hanem az igazi sorsközösség vállalásának hiánya is. A művek szektás utóízai, a verbális buzgalom, az absztrakt jövő-bizalom a mozgalmi költészet rossz beidegződéseinek megmerevedésére utalnak, s mind kevesebbnek tűnik az az érvényes társadalmi mondandó is, mely eddig – legalább részben – a művészi fogyatékosokat pótolta. Némileg rokon problémákat takar, de az esztétikai megítélés szintjén új dilemmával bővül Soós Zoltán költészete. Soós ugyanis élményközelből ír, az ő „talonba tettek” felismerése egy szabálytalan életforma permanens ütközéseiből születik. Polgárpukkasztó gesztusai mögött mindig ott húzódik a konkrét tapasztalás elevenése, dogmaiban teljes nyíltsággal mutatkozik meg a „mindent-sínylők követének” gyarlósága, emberi habitusa is. A személyes élmények és konfliktusok dzsungeljében imponáló módon működik a költői önirónia (*Egy megtért alkoholista viszontagságaiból*), a „kiugrott szesz-páter” pozíciójából olykor alig tapasztalható élességgel rajzolódnak ki a társadalom mélyvilágának lélektani mozzanatai. Ez az alkotói vitalitás és látszólagos nyitottság sem feledteti azonban Soós Zoltán lírájának alapvető és mély ellentmondásait. Ezek szemléleti gyökere abban a merev, dogmatikus felfogásban rejlik, a „lent és fenn” olyan mérvű társadalmi kizárólagosságában, mely a sematikus irodalmak sajátja. A végletek vonzásában pedig hamar megfakul a költői ítéletalkotás, az élményszerűség szaporasága egy szűkre szabott, egydimenziós világ variációjaként hat. S mivel a sajátos nézőpontból új minőség nem születik, az olvasó a rigmusos alakításokban, az argóval vegyített igénytelen nyelvezetben a költői mesterség fogyatékosait kénytelen tetten érni.

Vészi Endre kötetét, a *Titokzatos párhuzamokat* a rangon aluli alakítások miatt nem emelhetjük a jelentősebb őszikék sorába. Annál meglepőbb viszont, hogy Vészi költészete az utóbbi időben milyen szoros szemléleti-magatartásbeli rokonságot tart a dogmatikus költői törekvésekkel. Az őszikék jellegzetes számvető, visszatekintő attitűdje nála a sértettség és

kirekesztettség hamis illúzióval keveredik, életútjának lírai újragondolásában a tanulságok intellektuális szintre emelése helyett az öngazolás kétes indulatai munkálnak. Így képez törekény ívet és erőszakolt folytonosságot a kérkedő mozzanatoktól sem mentes inasévek és a dogmatikusan értelmezett jelen között a költő, mintegy kiküzdve magának a „mi vagyunk antennái . . . szegény országnak” pozícióját. A szenvedő póz és a kisajátító gesztus sajátos együttese a József Attiláról írt apológiában, az *Egy égitest születése* című versben a legnyilvánvalóbb, ez a mű sűrítve adja a mozgalmi ezoterizmus életérzésbeli reflexeit. Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy líránkban megnyugtatóan oldódik a direkt-baloldaliság – gyakran súlyos ideológiai zavarokat, emberi gyarlóságokat is tükröző – szelleme. Az említett példánál alig szélesebb az a kör, mely az irodalom rangján még őrzi a dogmatizmus tüneteit. A többség önképzőköri szintre süllyedt vagy elhallgatott, a jelentősebb lírikusok pedig – a társadalom belső mozgásának sugallataira – egy teljesebb, nyitottabb világvélemény szellemében kísérlik meg politikai elkötelezettségük művészi demonstrálását.

*

Természetesen, e néhány észrevétel még a megjelent kötetek világában sem adhatott átfogó képet költészetünk szűk időbeli szeletéről. E sorok írója csak az általa legfontosabbnak érzett problémákat kívánta kiemelni, némileg rendszerezni. Esztétikai értékek után kutatva fontolgathatta volna Jánosz István „szadizmus-ütemezte okosságát”, Mezei András formakultúráját, Várkonyi Anikó sajátos „monomán öntudatát”, Csukás István gazdagodó kismesteri oeuvre-jét vagy Károlyi Amy érdekes kollázskísérletét. Másfelől – az elhibázott kötetekből vagy a gyengébb teljesítményekből megkísérelhetette volna felvázolni korunk rossz versének természetrajzát, választ kereshetett volna a felemás költői indulások okaira. Félő azonban, hogy akkor az összkép még ennyire sem lenne biztató.

ACZÉL GÉZA

DOKUMENTUM

MÓRA FERENC LEVELEI ENGEL VILMOSHOZ

Még 1961-ben kaptam meg Engel Vilmostól (1881–1971), a Szegedi Napló kiadójának, Engel Lajosnak unokaöccsétől, a lapnak 1914 és 1922 között – megszakításokkal – felelős szerkesztőjétől, Móra Ferencnek hozzá írott hét levelét. Közülük egyet, amely időben és jellegében is elválik az előző hattól, a Délmagyarország 1961. december 24-i számában már közöltem. Ez a levél 1931. december 22-én kelt, és benne Móra a gazdasági válságról ír őszinte szavakat, s egyebek közt leírja az érdekes mondatot: mérnök vejének azt tanácsolta, „próbáljon szerencsét Oroszországban!”

Az első hat levél 1914. november 11. és 1917. április 10. között íródott. Engel Vilmos rögtön a háború első napjaiban, 1914. július 28-án bevonult mint tartalékos hadnagy, és csak 1918. március 28-án vette át újból a felelős szerkesztői tisztet az őt helyettesítő Ortutay Istvántól. Móra, a lap főszerkesztője, leveleiben tájékoztatta a fronton levő felelős szerkesztőt, aki egyben a kiadóvállalat részvényese, társtulajdonosa is volt.

A levelek értelmezésében föl tudtam használni az Engel Vilmostól annak idején kapott magyarázatokat is. A leveleket mai helyesírással közlöm.

1

Tábori postai levelezőlap

Postabélyeg kelte: Szeged, 914. nov. 11.

Cím: Leutnant Wilhelm Engel Corptraincommando 14, Feldpostamt 83.¹

(Cím és föladó idegen kézírással.)²

Kedves Vilmoskám, hálás köszönettel nyugtázom a kis cápát,³ abban a reményben, hogy nemsokára veled együtt leplezhetjük le ezen kalandort, megállapítván róla, hogy csak közönséges kárász biz ő. Amúgy rendben van itthon minden, még a Matyi⁴ is, mert azt is gondjaimba kellett vennem ebben a szomorú világban, – mégis, tudod-e, szinte irigyeljük a katonáidat, hogy veled lehetnek. Van itt minden a redakcióban, csak a gazda szíve és elméje hiányzik nagyon. – Hogy cérnám meddig bírja még, nem tudom, minden percben elszakadhat, sajna. – Az asszonyom jól van, Panka is, a Pici⁵ négy hadikutyának adott életet ismét, ennél fogva a Tacsit⁶ kénytelen voltam a Matyiban kisserkeszteni. Bár Te csinálhatnád már ezt!

Egész szívével ölel:

Ferkó

¹ Engel Vilmos a galíciai fronton a császári és királyi 39. gyalogezred egyik munkás osztagának (Arbeiter-Abteilung) parancsnoka volt.

² A címzés a Napló kiadóhivatalának tisztviselőjétől, Katona Miksánétól való. A címdoldalon ugyanő írja: „Sokat gondolnak magára Katonának.”

³ A „cápa”, egy spirituszban preparált halacska, egy galíciai iskola romjai közül került elő. Engel szabadságos katonákkal küldözgetett ilyen apróságokat (ikonokat, népművészeti szötteket, fényképeket) Mórának.

⁴ A Hüvelyk Matyi, a Napló vasárnapi humoros melléklete.

⁵ A Napló-házban sok volt a patkány, ezért pocokfogó kutyákat tartottak. Az öreg fekete Tacsi volt a fő, Pici egy kisebb szürke szuka.

⁶ A Hüvelyk Matyi november 1-i számának A kecske szavall című állandó rovatában szerepel egy kutya árnyrajza; talán erre céloz Móra.

Somogyi-Könyvtár és Városi Múzeum, Szeged

Sz. 1916. jan. 10.

Kedves Vilmosom,

megjöttek a versek,⁷ az elsőt a szerdai számban hozzuk is – kedves a figyelem és kedves a vers – a Matyi-vezér erről a számról lekésett, sajnos, még mindig sokáig aktuális lesz.

Sándor⁸ ma írt, jó beosztást kapott, valami orvosi irodába, talán sikerül hazakérnünk Szegedre, – amiket ez irányban rám bízott, elintéztem.

A redakcióban csöndben vagyunk, van mindazáltal számmodra egy érdekes hírem. Nem új már, hetekkel ezelőtt Pesten hallottam, de akkor annyira nem vettem rá ügyet, hogy el is felejtettem neked említeni. Tegnap, azonban pesti újságírók jártak idelent, s most városszerte kolportálták a következőket:

*A Szegedi Napló rövid időn belül új szerkesztőt kap, akinek a nevét csak azért nem közlik, mert a megegyezés még nem teljes. Te már régebben tárgyalasz ez irányban Budapesten. A szerkesztő mindenben szabad kezet kér, az egész szerkesztőséget kicseréli, csupa új emberekkel csinál gutgesinnt kormánypárti lapot. A szubvenció ti. ehhez van kötve, s Te kényszerítve vagy olyan embert állítani a lap élére, akinek személyisége ez irányban biztos garancia.*⁹

*E levelet – közleményem kéziratának fölhasználásával – Móra és Engel közötti párbeszédde alakította Tóth Béla (*Móra Ferenc betűösvényein*, Délmagyarország, 1978. dec. 23.).

⁷Engel a frontról időnként cikkeket, verseket küldött haza. Az említett vers nem szerdán, hanem csak csütörtökön, 13-án jelent meg *Anyámnak* címmel, V-s aláírással. A „Matyi-vezér” talán a 23-i számban névtelenül megjelent A mi szerencsénk című vers.

⁸Dr. Engel Sándor (1880–1945), ügyvéd, Engel Vilmos bátyja, szintén résztulajdonosa volt a lapvállalatnak.

⁹A pletyka alaptalan volt. Terjesztőjének kilétét Engel Vilmos sem tudta, csak annyit, hogy Az Estnek nem munkatársa, csupán szervező ügynöke volt.

Én ugyan a dolgot elejétől végig mesének tartom, külső-belső okokból egyaránt képtelennek, mégis közölnöm kell veled. Azt tudod, kedves Vilmos, hogy nekem nem egzisztenciális kérdés a szerkesztőség, nem is elsőrangú üzlet, s ahogy a dolgok most állnak, én fontosabb vagyok a Naplónak, mint a Napló nekem, mert ma a szegedi publikum szemében¹⁰ én vagyok a Szegedi Napló. Nem fogsz félreérteni és elbizotttnak tartani, hogy ezt hangoztatom, hiszen csak azért teszem, hogy levonhassam belőle a konzekvenciát: hogy *anyagilag* engem nem nyugtalanít a dolog, ennélfogva beszélhetünk róla nyíltan. Tudom, hogy a szubvenció híját nagyon érzi a vállalat, s ha annak az én személyem volna az akadálya, természetes, hogy én félreállok, mégpedig duzzogás nélkül. Hiszen én nemcsak szerkesztőd, hanem barátod is vagyok, – szerkesztő nem tette volna még a háború alatt a lapért, amit a barát tett. Félténem azonban a lapot, ha eddigi irányát és engem egyszerre vesztene el, mert az esetleg a közönség szimpátiáját erősen kockáztathatná.

De, mondom, nem hiszek az egész dologban, s akik nálam kérdezősködtek róla – a közönség köréből is – azoknak azt feleltem, hogy engem a Napló kiadójához egész életre szóló szívbeli szerződés köt. Mivel azonban ez a pletyka – amit legutóbb az *Est* egyik munkatársa terjesztett itt, úgy látszik, jóhiszeműen, nekünk mégis némi kényelmetlenséget szerzön, – kiújulhat, jó volna, ha én *írásbeli válaszodra hivatkozhatnám mint cáfolatra*. Egyúttal talán segíthetsz találgatni is: minek a félremagyarázása lehet a mendemonda forrása? Apósod¹¹ mikor munkapárti képviselőknél közbenjárt¹² – mintha emlékezném ilyenre – nem tett-e valami félreérthető nyilatkozatot?

¹⁰ Az eredetiben *nevében* áll; nyilván elírás.

¹¹ Garai Izsó törökbecsei bankigazgató.

¹² Garai a vejének a katonai szolgálat alól való mentesítését próbálta kijárfni; ebből születhetett a szubvencióról szóló pletyka. A Napló azonban – ellenzéki volta miatt – soha nem kért, nem is kapott volna szubvenciót. Ezért nem sikerült a katonai fölmentés sem.

A kis Ilus¹³ kezét csókolva, szeretettel öllek válaszod kérve:

Ferkó

3

Somogyi-Könyvtár és Városi Múzeum, Szeged

[Kb. 1916. jan. 12-én]

Kedves Vilmoskám,

bár levelemre még nem jött válasz – jó, ha odaért azóta – bizonyosságul annak, hogy mennyire alaptalannak tartom a pletykát, nagyobb berendezkedést csináltam a Naplónál.

Említettem neked, hogy Nagy Andor¹⁴ katonának megy. (Ma utazik el.) Szóltam a provizorikus megoldásról is, azonban ezt el is dobtam azóta. Tamás¹⁵ havi 100 koronát kért a riportanyag átadásáért, azonkívül Gracát¹⁶ fel kellett volna

¹³Engel ekkor már Gyulán szolgált mint a helyőrségi parancsnok segédtsíztje. A cseh parancsnoknak németül beszélő magyar tisztre volt szüksége, így került oda. Felesége, Garai Ilus itt már vele lehetett.

¹⁴Nagy Andor (1884–1943) ebben az időben a Napló munkatársa volt.

¹⁵Tamás Rezső a Délmagyarország munkatársa volt; 1919-ben a szegedi munkástanács tagja. Forradalmi tevékenységéért az ellenforradalmi bíróság héthónapi börtönre ítélte.

¹⁶Gracza János városi adótiszt a Szegedi Napló munkatársa volt ebben az időben; verseket is írogatott, egyebek közt Az Én Újságomba is. Forradalmi szerepléséért 1921-ben hivatalvesztésre ítélték. Fönnmaradt Mórának 1929. április 22-én Graczához intézett levele, amelyben – Gracza kérésére, ügyének fölülvizsgálatához – 1918–19-i szereplésére való emlékeit írta le (Serfőző Lajos, Tiszatáj, 1961/10. 4.). Később Gracza elvette egy pékmester lányát, s ő maga is áttért a pékmesterségre. A fölszabadulás után, 1945–46-ban a Hódmezővásárhelyen megjelenő szociáldemokrata napilapnak, az Alföldi Újságnak volt szerkesztője.

venni, hogy legyen, aki az apró-cseprő raggatásokat elvégzi, s ez is kért 80 koronát. Takarítani tehát nem lehetett volna, s ez még a kisebb baj lett volna, — nagyobb az, hogy a Naplót a városházán sohase látták volna, mert hiszen Tamás mint a Dmg. embere riportozik. Ennélfogva más megoldást találtam az utolsó percben. Tömörkénnyel, Aladárral¹⁷, Giza néniel való közös tanácskozás után ajánlatot tettem Szigethynek, hogy jöjjön át hozzánk havi 160 koronáért (a Vidékénél 140 volt neki), aminek fejében mindazt megcselekszi, amit a Vidékénél, azonfelül minden este bejön a redakcióba. A terv általában igen tetszett, — azonban Bob¹⁸ nem akart kötélnék állni, mert amikor a Napló annak idején felmondott neki (hitem szerint nagyon oktalanul), akkor a Vidéke nagyon szívesen látta stb. Egy napi gondolkozási időt adtam neki, végleges választ estére kapom meg, s biztos, hogy az igenlő lesz, s akkor február 1-jén [így] beáll. Hihetetlen megnyugvás lesz ez nekem és segítség is, — eltekintve attól, hogy ezzel minden írni tudó újságíró a mi redakciónkban lesz, s talán a Naplónak igazán reneszánsza kezdődhet.

Bob a világon mindenre használható, riporternek is még mindig a legjobb Szegeden, ambíciózus is, s ami nálunk nagyon hiányzott: ő tudja a legtöbb társadalmi pletykát. Azt hiszem, ez lesz egyik legnagyobb szerkesztői sikerem, ha őt megszerezhetem a Naplónak.

A közigazgatást pedig — a Bob irányítása és ellenőrzése mellett — Ortutay fogja végezni. A leghatározottabban megmondtam neki, hogy a rúdja rég kifelé áll, a háborús idő alatt

¹⁷Sós Aladár (1887–1975) mérnökként dolgozott Szegeden, de a Naplónak is tevékeny külső munkatársa volt. Vö. Péter László, Somogyi-könyvtári Műhely, 1968. 4. sz. 218–226. — Fekete Gyula: *Egy galileista életmű*, Budapest, 1977. 5. sz. 32–34.

¹⁸Sz. Szigethy Vilmos (1876–1956) 1900-tól volt a Napló munkatársa. Engel Lajos 1912 előtt fölmondott neki, ekkor került át a Szeged és Vidéke szerkesztőségébe. Szigethy valóban visszatért a Naplóhoz, február 2-án megjelent első cikke.

nem állta meg a helyét,¹⁹ s maradása most attól függ, hogy tudja pótolni Nagy Andort. Csak a riport összeszedéséről van szó, – cikkbevezetéseket úgyis magam írom mindig. Tulajdonképp csak azt fogja csinálni, amit eddig is csinálnia kellett volna, – mégis hajlandó vagyok legalább részben fölmenteni az éjszakázástól, egy héten háromszor nem kell bejönnie (én persze úgyis bent töltök minden éjszakát), s a kiadóhivatal a háború tartamára hajlandó neki 30 korona javítást adni. Tuta igen meg volt hatva, és minden jót ígért, – bár azt hiszem, arra számított – tőle kitelik ilyesmi – hogy a Nagy Andor egész fizetését ő fogja kapni eddigi naplopása helyében.

Bob, mondom, 1-én jöhet, addig Tamás és Graca segítenek, amit tudnak, s akkorra talán megérkezik a Te jóváhagyásod is. Bocsásd meg, Vilmoskám, hogy előre nem tudattalak, de a levélváltás tartamára nem lehetett fölfüggeszteni a dolgokat. Egyébként tudom, hogy hozzájárulásodat nem tagadod meg, hiszen jobb megoldást, akárhogy kerestünk, nem tudtunk találni. Bobnak egyébként megmondtam, hogy a végleges szentesítés természetesen tőled függ. Aminek reményében szeretettel öllelek (halk kézcsók kis úrnőknek!)²⁰:

Ferkó

Verseket²¹ lemásolva adtam nyomdába, s a kéziratot átküldtem a doktor néninek.²²

¹⁹Idézem Engel Vilmost: „Ortutay az éjszakai telefonszolgálatot látta el. Felvette a tudósító híreit, de már a feldolgozásukat Móra nem merte rábízni. Se stílusát, se publicisztikai érzékét nem tartotta eleendőnek. De Ortutaynak öt gyermeke és tüdőbaja is volt, szó sem lehetett arról, hogy elküldjük. Móra önként magára vállalta a nagy áldozatot, hogy a munkának ezt a részét elvégezze.”

²⁰Engel Vilmosnénak.

²¹A 7. jegyzetben említett versekről van szó.

²²Engel Vilmos édesanyjának, dr. Engel Mórné Eisenstädter Máriának. Móra kedves figyelmessége volt, hogy az anyának átadta fia kéziratait. Engelék, Mórának és Ortutayék is a Napló-házban laktak.

4

Kedves Vilmosom,

örülök neki, hogy fél nappal előbb elküldtem a leveletem, mint a tiédet kaptam, – ebből és a benne foglalt önhatalmú intézkedésekből láthatod, hogy igazán csak mind „érdekes hírt” tettem szóvá a dolgot. Hogy komolyabb kommentárt is függesztettem hozzá, annak csak az a magyarázata, hogy engem a vállalat anyagi helyzetéről a Giza néni sírásai tájékoztatnak, s mivel nem tudom, csakugyan olyan kétségbeejtők-e azok, nem tartottam lehetetlennek nem a pesti pletykát s abban a neked tulajdonított szerepet, hanem hogy talán fölmerült csak mint esetlegesség egy félremagyarázható gondolat. Ezt megkérdezni kötelességem volt, s nyilatkozatodat kérni az esetre, ha a pletyka, mindnyájunknak kellemetlenül, kiújulna. Remélem azonban, nem lesz rá szükség: a Bobbal való megerősítése a redakciónak maga is cáfolat.

Ami pedig az én most megújított abdikációm²³ illeti, nincs annak, lelkem, semmi pozitív alapja. Különösen ha az új berendezkedés könnyít is rajtam egy kicsit. Én csak mindig mint eshetőséget hoztam ezt föl, arra az esetre, ha a *vállalatot* odavinné a kényszerűség egyszer, hogy engem nyűgnek érezne. Hogy Te személyileg nem fogsz annak érezni, azt úgy is tudom. Egyébként, hogy semmi kelletlen érzést még futólag se szerezzünk egymásnak (meg kell állapítanom, Te soha nem is éreztedél velem ilyent), nem fogom többet a fejemet felajánlani.

Azt hiszem különben magam is, hogy lesz még ellenzéki világ Magyarországon, s mi maradhatunk a magunk mai útján mint újságcsinálók is. Hogy mint emberek mindig azon mara-

²³ Abdikáció: lemondás. A 2. sz. levélben írta, hogy ha személye a lap anyagi boldogulásának útjában áll, ő félreáll, mégpedig duzzogás nélkül. Erre céloz itt is.

dunk, egymás felé fordult szívvel, az bizonyosabb, mint az, hogy én ma megint hullafoltos vezércikket fogok írni.

Kézcsók,²⁴ ölelés:

Ferkó

Csütörtök este, 1916. jan. 13.

[*A papír mindkét oldalán, a lapszélén, merőlegesen az előbbi szövegre:*]

Tonelli ügyét most már simábban el lehet intézni.²⁵ Nagy Andor elment, ember kellett, Bob volt kéznél, ilyen embert nem lehet a régi helyéből kimozdítani úgy, hogy demarsra fölmondanak neki, ezt ő is belátja, s Bob mellett még őt is: nem bírjuk el stb. Ha nem írtál eddig róla, ne is fáradj vele.

5

Zárt levelezőlap. Az érkezési postabélyegző kelte: Gyula, 916. aug. 2.

Cím: *Nagyságos Engel Vilmos főhadnagy úrnak, állomástiszt, Gyula*

Sz. 916. júl. 31.

Kedves Vilmoskám,

vártunk haza tegnap délután, — azért is nem ment előbb a levél. De még inkább azért nem, mert befogottabb vagyok, mint valaha. Ortutay szabadságon volt — remélem, ez meglát-szott a lapon —, s ezzel is több volt a gondom. Bajunk is van: a feleségem régi gyomorfekélye kiújult, alvadt vért hányt, hogy mást nem volt már mit hánynia. Persze fekvő beteg volt,

²⁴Engel Vilmosnének.

²⁵Tonelli Sándor (1882–1950) a Szegedi Kereskedelmi és Ipar-kamara titkára, majd főtitkára, közgazdasági és művelődéstörténeti szakíró, Móra baráti körének tagja, a Napló külső munkatársa. Szó esett arról, hogy mellékfoglalkozásuként belső munkatárnak szerződtessek, de Szigethy visszatérése ezt fölöslegessé tette.

most már fönt lézeng, persze ki nem mehet. Ezzel körülbelül el is van intézve az én nyári pihenésem is, pedig nagyon rám fért volna már. Kezdem érezni az idegeim: ez a negyedik év, amelyben egy hétig se voltam szabad egyfolytában. Nem is számítottam többre egy hétnél most sem: de így nem hagyhatom itt az asszonyt.

A versfordításaid²⁶ nagyon szépek, szeretném őket valamelyik német lapban elhelyeztetni, de arrafelé nincs összeköttetésem. A *Hajnali dal*²⁷ Fichtnernek kell, aki muzsikát csinált rá, s németül akarja a kottát kiadni. Kőhegyi²⁸ is lefordította (persze neki fogalma sincs a verstechnikáról, de ezt nem szabad neki megmondani, hiszen olyan kedves ennek az öregembernek hozzám való *áldozatkész* ragaszkodása, minden héten egy virzsiniát kapok tőle!), a ti temesvári Somlótok²⁹ is: de a tiédet ez se közelítheti meg se. Meglepő a technikai készséged. Hiába, Vilmoskám, neked mégis csak a poétaság lett volna az igazi életpályád. Nem bók, világért sem, hiszen én például minden pályáért elcserélném a magamét.

Az intézethez való állandó jó akaratodat hálásan köszönöm, csak így privátim; ti. nem tudom, hogy a hivatalos köszönet olykor nem csinálna-e bajt, pl. a legutóbbi esetben.³⁰ Nagyszerű zsákmány – lesz, persze egyelőre elrejtettem a hivatali íróasztalba, Tömörkénynek alkalmat adván rá, hogy kiörvendezze magát. Azt hiszem, ilyesmihez háború után se igen lehet jutni.

²⁶Engel németre fordította Móra néhány versét.

²⁷A *Hajnali dal* Könyves könyv. 3. kiad. Bp. 1933. 60. című versét Figedy-Fichtner Sándor (1878–1946) zenésítette meg, és a Nádor zeneműkiadóval akarta megjelentetni. A mű sorsáról nem tudok.

²⁸Kőhegyi Lajos (1853–1924) ny. kórházi főorvos, szabadkőműves nagymester, Móra nagy tisztelője.

²⁹Somló Károly temesvári szeszgyári igazgató a *Temesvarer Zeitungban* Ady-, Kosztolányi-, Móra- stb. verseket közölt németül.

³⁰Ezúttal a Somogyi-könyvtárnak küldhetett valamit Engel; hogy mit, már ő sem emlékezett rá.

Újság nemigen van, dies die truditur.³¹ Ez a tizenhetedik levél, amit tegnap dél óta megírtam, magánügyben, lapügyben, rossz kedvemben és haragomban.

Az Isten vigyázzon rátok, kis Ilus kezeckéit csókolom, Téged sok szeretettel öllelek:

Ferkó

Még egy verset majd küldök!³²

6

Zárt levelezőlap. Postabélyegző kelte: Szeged, 917. ápr. 19.

Feladó: *Móra Ferenc főszerkesztő Szeged.*

Cím: *Tek. Engel Vilmos főhadnagy úrnak I.R. 39. Feldpost 647.*

Kedves Vilmoskám,

mind a két leveledet hálás köszönettel nyugtatom, s hogy ez hajnali harangozáskor történik, abból láthatod azt is, hogy egészségem miatt nyugtalankodnod, legalább ez idő szerint, nincs okod. Nem olyan könnyen viszi el az ördög az embert, mint Kárász utcai kollégáim³³ szeretnék, s én különösen nem olyan fából vagyok faragva, hogy a legnagyobb munkaidőben adnám be a kulcsot. Igaz, hogy pár hétig nem mozdulhattam ki, de ez csak annyi változást jelentett, hogy a lakásomon szerkesztettem, s mikor nagyon erőtlén voltam az írásra – kegyetlen influenza gyötört, a szerkesztőségben meglehetősen rendetlenül ment a fűtés – akkor diktáltam. Most már kijárok, s a héten már két előadást is tartottam, fene beléjük. Az idegeim egy kicsit föl vannak ugyan már borzolódva, érzem a hároméves soha ki nem alvást, – de ezt a kis időt, ami még hátra van, már csak kivárom. Szabadságra menésről most szó

³¹ Egyik nap megy a másik után.

³² Németre fordítás végett.

³³ A Délmagyarország szerkesztője.

sem lehet. (Pedig Szalay Jóska³⁴ már azzal fenyeget, hogy orgonanyílásra kitoloncoltat két hétre Alsótanyára.) Először: mert most meg Tömörkény ágyban fekvő beteg, s félek, nagyon beteg,³⁵ – másodsor: mert a háború vezetését, – már ti. a lapban – senki se meri vállalni a fiúk közül, s én se merném egyikre se bízni. (Tutára különösen nem, mert ő, szegény, azt hiszem, vállalná.) Aztán meg nem vagyok én Pásztor,³⁶ hogy ilyenkor meneküljek el a várható nagy hír-viharok elől, – ő most ment egy havi szabadságra.

Ami a köszönetet³⁷ illeti, Vilmoskám, nem kell ezt nekem mondanod. Ismerem én a szívedet, – ha nem ismerném, bizony nem volna mit köszönnöd. Bár ebből elég ennyi. Fontosabb az, hogy még egy kicsit vigyázzon rád a jó Isten, aki eddig vigyázott. (Milyen pietista lesz az ember, ha valakinek, akit szeret, a hálál szájából hallja a szavát.) Igaz, hogy április van, a kinyílt virágokat is lefagyasztó, – most mégis hisz az ember a sok áprilisi békebimbóban. Csak attól félek, szegény Vilmoskám, tifelétek még nem olyan végleges a csönd, mint a Sándorék frontján,³⁸ akitől épp ma kaptam levelet: pár nap múlva hadapród lesz szegény. Egyébként most már jól van, de hetekig beteg volt.

Itthon: vagyunk úgy, ahogy, nem annyira éhezve, mint inkább lerongyosodva, a fölruházkodás minden reménye

³⁴ Szalay József (1870–1937) városi rendőr-főkapitány, könyv- és kéziratgyűjtő, a Dugonics Társaság elnöke, Móra baráti körének tagja.

³⁵ Tömörkény április 24-én meghalt.

³⁶ Pásztor József (1884–1962) a Délmagyarország szerkesztője és ez időben kiadó tulajdonosa.

³⁷ Engel Vilmos megköszönte Mórának a Naplóért végzett áldozatos munkáját. Engel akkor már ismét a harctéren volt, ezúttal az olasz fronton mint századparancsnok. Soron kívül küldték ki, mintegy büntetésből. Ezt tudta Móra, minthogy a sajtófőnök, Barát Ármin fölrendelte, és irányváltoztatást, a béketörekvések mérséklését követelte tőle. Minthogy erre még csak ígéretet sem kapott, intézkedett, hogy Engel Vilmos kikerüljön a frontra.

³⁸ Engel Sándor ekkor Erdélyben szolgált.

nélkül. Én magam már nemsokára frakkban járok a hivatalba, mert egyéb tisztességes ruhám már nincs. De legalább a fákat szép ruhába öltözteti az Isten, s örülünk, hogy azokat nézhetjük. Kis Ilus is sajnálta, hogy most kell neki itthagyni a várost,³⁹ mikor szépül.

A képek nagyon kedvesek és nagyon szívesen láttatnak.⁴⁰ Hufnagel felvételeiből számodra is készült. Nincs több papír. Szíve minden szeretetével ölel:

Ferkó

Közli: PÉTER LÁSZLÓ

BÍRÓ VERA: DUNAVARSÁNY

Bíró Vera, Bíró Lajos lánya nagyon fiatalon került el szüleivel Magyarországról. Adyról csak gyermekemlékei maradtak. De a gyér emlékeket feldúsították a családi elbeszélések. Vészi Józsefé, a nagyapáé, aki mint szerkesztője nagyon közelről látta Ady pályáját, az anyáé, Vészi Joláné, a nagynéni Vészi Margité, akiknek Adyval közismert volt barátsága, a nagybácsié, Bíró Jánosé, aki Ady nagyváradi indulásánál volt jelen, és mindenekelőtt Bíró Lajosé, aki élete végéig Ady leghívebb barátai közé tartozott.

Bíró Vera nagyon közel állt apjához; nemcsak gyermeki, de baráti, munkatársi kapcsolat is fűzte hozzá. Bíró tudvalevően mindvégig tartotta a kapcsolatot az októbrista emigrációval, és figyelemmel kísérte a hazai eseményeket is. Mikor a fehér terror idején kizárták a Petőfi Társaságból, ezt elégtétellel közli Jászihoz írt levelében: „Tegnap Hause-réktől azt a hírt hallottam (otthonról írták nekik), hogy a Petőfi Társaság kizárt a tagjai közül Móricz Zsigmonddal együtt. Ez a hír felderített. Nemcsak azért, mert jobb társaságban távozom a Petőfi Társaságból, mint amilyenben ott voltam, hanem mert egyenesen le-kicsinylésnek éreztem volna, ha velem semmi ilyesmi nem történne. Az én nagyon rogyadozó önérzetem ilyen alkalmakkor szokott egy kissé megerősödni.” (1919. dec. 25.)

³⁹ Engel Vilmosné a szüleihez utazott Törökbecsére.

⁴⁰ Különféle fölvételek a frontról, köztük olyanok, amelyeknek muzeális értéket tulajdonítottak. Hufnagel hadnagy fölvételei különösen a könyvtár és a múzeum számára „láttattak” nagyon szívesen.

Bíró Vera részt vett apja baráti kapcsolatainak fenntartásában is, nem egyszer ő levelezett apja barátaival. Ez után a rövid Ady-émlékezés után azt várnánk tehát tőle, hogy írja meg emlékeit édesapjáról, állítsa össze Bíró Lajos életrajzának emigrációs szakaszát, és ne csak az Ady-leveleket, hanem édesapja egyéb közérdekű levelezését is adja közzé. És többet szeretnénk tudni Bíró Jánosról is, aki Amerikában szervezte a baloldali emigrációt és ott is halt meg.

Bíró Vera tehetséges költőnek indult. 1930-ban *Végletek* címen egy kötete jelent meg Grilléknél. Ma is Londonban él. Az emlékezés végén közölt verse Vészi Margitnak Dunavarsányról készített fametszetére készült.

*

Mi köze egy kislánynak, aki Ady halálakor 12 éves volt, Ady Endre alakjához és munkájához?

Nekem sok van. Ady és apám fiatalkori barátsága végig megmaradt; mindketten nagyapám Budapesti Naplójánál dolgoztak. Ady úgyszólván családtag volt a dunakisvarsányi társaságban, nagyapám házában, ahova apám hamarosan tényleges családtagként tartozott. A komoly levelezés közben, amely a budapesti Széchényi Könyvtár tulajdonában van, egyszer eszébe jutott és egy fényképes lapot küldött nekem, a kétéves kislánynak: „Kedves kicsi Vera. Légy mindig jó kis leány, szépség, kedvesség és vigasztalás.”

A varsányi fiatalok szerették. Ha ott dolgozott, jégbehűtött bor mellett egy tisztáson, tízszer tépett el egy kéziratot, amíg megelégedett vele: a széttépett lapokat lelkes és gondos kezek gyűjtötték össze. A végén, sajnos, mind a varsányi egerek prédájává lett. Apám, aki Adyval egy szobában dolgozott a lapnál, megerősítette, hogy Ady keserves nehezen, verejtékkal írta verseit és prózáját is. Jó és lelkiismeretes újságíró volt: és ezt nagyapámtól és apámtól hallani nem volt csekélység.

Varsány néha inspirálta is Adyt. Ott született például A fekete zongora. A dallam egy hegedűé volt – egy fiatal nagynéném játszott messze fenn a házban – de aki vershez ért, meg fogja érteni, hogy mélyhangú végződést kíván az utolsó sor.

Versekre gyermekkorától kezdve muzikális édesanyám, aki

tudta, hogy én is szeretem a verset, habozás nélkül olvasta fel nekem 8–9 éves koromban a Párisba tegnap beszökött az ősz, Várni, ha éjfél ut az óra és A fekete zongorát. És talán ezért nem lett belőlem Ady-epigon.

Azt mondják, Ady babonás volt. Nem mert, akárhányszor próbálkozott vele, nem tudott éjjeleken a ház kiugró szárnya mögé menni. Együtt aludt a nála sokkal fiatalabb, korán elhalt nagybátyámmal, Gyulával. Az ő elbeszéléseiből tudják a többiek, hogy Ady rossz alvó volt; gyakran felkelt, járt a szobában. Meleg barátság kötötte őket egymáshoz, és gyakran még sok kérdést megtárgyaltak, míg Ady elaludt. Mindig csak akkor lehetett tudni, hogy valóban elaludt, ha egyet sikoltott. Aztán aludt csakugyan.

Varsányon érte a hír – a szerkesztőségéből továbbították a táviratot, hogy Léda Váradra utazik, mert gyereket vár. Pozsonyig elébe sietett, a pénz valahonnan előkerült. De nem volt bizonyos affelől, hogy az ő gyereke lesz-e? Váradon holtan született a gyerek, fiúgyerek. Ady nagyon megrendülve írt erről, talán Margitnak: hat ujjá volt, mint neki és minden Adynak. Ekkor őszintén meg volt rendülve.

Ady első lelkes, idősebb és fiatalabb intellektuális publikuma és otthona helyett otthona Varsány volt. Nagyon jóban volt Vészivel, aki maga is költőnek indult, a nagyanyámmal, aki szerette ezt a keménygalléros, vidékies, udvarias fiút, Bíróval, aki régen barátja volt. Vészihez való viszonya a gyanakvásból hamarosan gyermeki szeretetté vált. A nagyanyámat bájának és szépségének járó tisztelettel kezelte, szeretetét viszonzó hódolattal. A két idősebb lányt, akit már korábbról ismert, és akik megértették és kedvelték, barátként szerette. Margitba sohse volt szerelmes, de hosszan és részletesen el tudtak beszélgetni, mert Margit sok tehetséggel volt megáldva; Jolán iránt olyanféle respektust érzett, mint nagyanyám iránt; ő éppen olyan jó hallgató közönség volt, mint amilyen jó kritikus, ha kérdezték.

A komikus elem a szintén nagyon szép dédanyám és Ady

különös viszonya volt. Együtt ültek a verandán, a német ajkú Nina néni (a fiatalok így becézték-gúnyolták) piros pongyolában egy német lapot böngészett; szemben ült Ady, aki a magyar sajtót bújta. Tisztelettel nézte az öreg hölgyet, akinek olvasmányából időről-időre egy-egy megjegyzés szállt Ady felé. „Die Valerie ist angekommen”, jelentette ki Nina néni. Ady bólintott. Vagy: „es regnet”. Ady ijedten nézett körül a varsányi tündöklő napsütésben. Mire Nina magyarázóan: „in Ischl regnet’s”. A lap tartalmából elsősorban a császári-királyi ház dolgai érdekelték és foglalkoztatták Nina nénit.

Egyszer a szomszéd faluból meglátogatta egy barátnője. Zivatar tört ki, ő ott akarta volna tartani, de ez senki másnak nem volt ínyére. Egy idő múlva beszéltek hozzá, hogy a vihar elmúlt, és a kocsni előállt. Ez egyszer méregbe jött Nina néni, és mint mindig, németül ripakodott rá a társaságra: „Also die Kohn ist Euch nicht gut genug, aber dieser besoffene Petőfi kann jeden Sonntag hier schlafen”. Lecsillapították, de a mondás sokáig élt a Vészi körökben.

Ady itallal kezdte a napot. Többnyire nem ártott neki. Tréfálgatása majdnem mindig odáig ment csak, hogy gonosz-kodó arccal mondta a többieknek: „Most beszéljünk rosszat”. De megesett, hogy a szesz úrrá lett rajta. Egyszer mindenáron egy fiatal meggyfára akart felmászni. Fel is mászott, alig lehetett leszedni. Egy más alkalommal ő volt ügyeletes a Naplónál, és reggelre valami csodás badarság jelent meg a tollából: mindenkinék káprázott a szeme, és a vele nagyon türelmes „diri” alaposan le is szidta.

Bandi néha eltűnt, elkalandozott, különösen a Budapesti Napló szétszéledése után. De megint a családhoz fordult, mikor a Csinszka-házasság akadályokba botlott.

Nagyapám minden politikussal jóban volt, Csinszka apjával is. Mikor Ady nősülni akart, többször eljött, most már a Pester Lloyd házba, segítségért. Ez a kép van ma előttem: Ady Endre hullámos szép barna hajával, dióbarna szemével nagyapámmal egy sarokasztalnál ült, és egy-két percre beengedtek engem is.

Szüleim még többször látták azután, én többé nem. Anyám nem győzi dicsérni a példás gondot, amivel Csinszka ezt a már komolyan beteg embert gondozta, a lakásukat csinosan, tisztán tartotta. Először volt gondtalan élete rövid ideig.

A halála után mi hamarosan emigrációba mentünk; de a versei forrtak bennem, és ezt az utolsó képet örökre megtartottam szívemben.

Azt hiszem, Varsány volt az a ritka hely, ahol Ady boldog tudott lenni.

A metszet előtt

édesanyámnak

Veled együtt nézнем a képet könnyebb,
Hiszen láttára kibuggyant a könnyed.
Vezess vissza ahhoz, ami volt Varsány,
Ahol még mosoly ült az élet arcán;
Ahol az ifjúságot kutatom.

A vendégnek mi is volt egykor Varsány?
Magyar szívek és szavak otthona,
Liget, hol vers és vadvirág terem.
Nagy tornyos kőház, körülötte harsány
Részeg színek: akácméz, orgona.

S mi volt nekünk? Az idő-óceánon
Sziget, ahol, mert Isten nevetett,
Meleg szívekből szerelem fakadt.
Forró a nyár, a csók, forró e tájon
A föld, a vágy, a hit a szeretet.

Mindannyiunknak – s hányan vagyunk még meg?
Különös kegy volt – élet és mese.
Fiatal volt a föld, s az ég fölötte,
Dalolt a csillag, született az Ének.

De ez már múlt. Nem tudja senkise
 Mirajtunk kívül. Tán egyszer kiássák.
 De hogy tudnák, hogy nem találni mását.
 Ki mondja meg, hogy mindez lehetett,
 S áldott volt, mert az Isten nevetett.

Közlő: VEZÉR ERZSÉBET

BERZEVICZY ALBERTHEZ IROTT MAGÁNLEVELEKBŐL*

Ambrus Zoltán levele:

Mélyen tisztelt Elnök Úr!

E hó 9-ikén 534/931 sz. alatt kelt nagybecsű soraival értesíteni méltóztatott, hogy az elnöklete alatt álló M. Tudományos Akadémia folyó évi március 9-én tartott összes-ülése kegyes volt megemlékezni születésem hetvenedik évfordulójáról és felkérte Nagyméltóságodat, közölné velem jókívánságait.¹

Kérem Nagyméltóságodat és a Magyar Tudományos Akadémiát, fogadják ezért a nem remélt, rendkívül megtisztelő és jól eső kitüntetésért, amely a legnagyobb jutalom azért a törekvésemért, hogy mindig ideálokat igyekeztem szolgálni, hálás köszönetemet. Mély tisztelettel

Budapesten, 1931 március 15-én

Ambrus Zoltán

Beöthy Zsolt levele:

Mélyen tisztelt kedves barátom! Nagy meglepetéssel vettem ma soraidat, mert én azt hittem, hogy Pesten maradtál. Hiába kerestelek a lakásodon, hiába a Pannoniában, de gondoltam, valahol másutt szálltál meg, s tán a K. T. ülésen találkozha-

*A levelek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában találhatóak.

¹ Ambrus Zoltán író, műfordító, akadémiai levelező tag 1911-től.

tunk.² Ettől az alkalomtól reméltem eléd terjesztenem nagy kérésünket, melyet szóban szerettem volna közölni veled. Kérésünk ugyanis – enyém és családomé – az, hogy leányomnak okt. 16-ára kitűzött esküvőjén Klárika nász nagyságát elvállalni s örömnepünkön a kegyelmes asszonnyal együtt résztvenni kegyeskedjél. Ne vedd rossznéven most e kérésünk. Mindaz, amit nemes barátságodnak köszönök, öröm és tisztaság nekünk, még politikai befolyásodnak is, hazafiúi lelkiismeretnek teljes nyugodalmát köszönöm. Csak jót hoztál ránk: úgy érezzük, hogy a Te szíves közreműködésed szinte biztosítéka lesz annak, ami most legjobban szívünkön fekszik: gyermekünk boldoságának. Azért még egyszer kérek, ne vedd rossz néven kérésünket s ne utasítsd vissza.

Ami az Andrássy-szobrot illeti, én megkaptam ugyan a méreteket és rajzait azzal a rövid említéssel, hogy majd a [. . . 3 szó olvashatatlan!] A leleplezés különben őszre halasztatván, így az oldalfeliratok dolga nem sürgős. Ha ismertetésem előtt szükség van rájuk, indíts egy kártyát és küldöm. Ha nincs, akkor várok velük, míg jössz.

A homlokzat feliratára nézve én is azt gondolom, hogy a két évszám is beírandó lenne. A név maga is dátum, mért ne legyen ott a másik, határozó dátum: a történetnek legrövidebbre vont feladata e két feljegyzendő évszám, nemcsak Andrássy életrajzának két fő dátuma, hanem egy korszaknak megjelölése, melynek egyik határa volt. Aztán több is. Ez is van: a szobor azé a ki ekkor és ekkor élt. Egy szóval, én váltig hajtom, hogy a név alá a két másik is alátétessek.

Azonban már a fölíratnak ilyen lapidáris megoldásánál is fölmerült egy orthographiai kérdés, amire nem tudom, gondoltak-e? Én a hetvenes évek első felében tömérdek aláírását láttam Andrássynak s már akkor feltűnt, hogy következetesen

²KT. ülésen = a Kisfaludy-társaságban remélt találkozásukkor. Gr. Andrássy Gyula (1823–1890) külügymin., szobráról van szó. Országház déli kapuja előtt álló lovas-szobrát bombatalalat érte 1945 jan. elején és roncsait eltakarították még ez év végén.

mindig egy s-sel *Andrásynak* írta a nevét. Nem tudom, így írta-e mindig; ennek a dolgnak most mindenesetre utána kéne járni. Ha igaz, akkor megfontolandó lesz, hogy az emléken a családnak történeti, vagy az ő egyéni írásmódja alkalmaztas-sék-e?

A kegyelmes asszony kezeit csókolja, téged szívből köszönt
Zsolt.

Fraknói Vilmos levele:

Tisztelt Barátom!

Melk, 1920 június 10.

Természetesen megtisztelve érzem magamat, hogyha a magyar-olasz társaság vezető bizottságában hely jut nékem. Komoly szándékom a jövő telet Budapesten tölteni. Remélem, hogy akkorra a normális viszonyok helyreállanak³ és egészségi állapotom a családi körön kívül való tartózkodást megengedi.

A mi a H. ügyet illeti,⁴ emlékszel erre február végén folytatott beszélgetésünkre. Ma is meg vagyok győződve arról, hogy H. a *Paralysis progressiva* uralma alatt áll és hogy eltekintve a köztetek megújuló konfliktusoktól, az akadémiai ügyek intézé-

³ „Normális viszonyok” – arra vonatkozik e levélben, hogy 1920 nyarán még az ún. „különítmények”, Prónayék garázdálkodtak és zsidóüldözésük sokat ártott hazánk hírnevének világszerte. Fraknói különben 1879–1889-ben akadémiai főtitkár is volt és óriási alapítványt tett az 1900-as évek elején az Akadémiának: római palotáján kívül (ahol Berzeviczyék később a magyar ösztöndíjasok szállását rendezték be) nagyobb összegekkel tette lehetővé fiatal magyar történészek és művészek, műtörténészek római tanulását.

⁴ „H.” alatt Heinrich Gusztáv (1845–1922) akad. főtitkárt kell érteni, akinek 1920-ban történt lemondatásáig sok kellemetlen emlékü intézkedése közül a legnagyobb az 1917–18-beli *hadikölcsönjegyzése volt*, midőn az Akadémia egész készpénzvagyonát, közel kétmillió *koronát* önkényesen hadikölcsönbe „fektette”, ami 1920-ban teljesen értékét veszítette. Kötekedő természetű, bohém ember volt. Kosztolányi, mint már kifaludysta és az elnöklő Berzeviczynek híve, teljes erejével a „kettészakadt irodalom” híre ellen volt és leveléhez híven mindig egyengette a fiatal írók és az öreg kifaludysták közötti ellentétet, amit Szász Károly és klikkje ádáz Ady-gyűlöletük szellemében végig képviselt, szídván Babits és Móricz Zsigmond tanítványait.

sét nem szabad az ő kezeibe hagyni még rendes viszonyok között sem, annál kevésbé a mai válságos időben. Akkor, tudod, kész voltam az akciónak élére állani. Sajnálom, hogy akkor, jó szíved suggallatát követve, nem vetted igénybe az én ajánlatomat.

Most is kész vagyok minden akcióban részt venni. Bűnnek tartanám, ha Te az alternatívát fölvetnéd. Mint mondom, az Akadémia érdeke az ő mielőbbi eltávolítását sürgetően követeli. Ha szükséges áldozatot hozni, ezelől sem szabad kitérni.

Végtelenül sajnálom, hogy találkozásunk meghiúsult. Én főképen a római követség betöltésének ügyét óhajtottam volna Veled megbeszélni. Reméllem, hogy nyári tartózkodásodat semmi sem fogja megzavarni.

Isten áldjon. Téged és a kegyelmes asszonyt tiszteletteljesen
üdvözölve, maradok kész híved

Fraknói Vilmos.

Kosztolányi Dezső levele:

Kegyelmes Uram,

1931. V. 18.

engedd meg, hogy őszinte és hódoló örömmel üdvözöljelek, mert újra Téged választott meg Akadémiánk elnökévé. Mi mindnyájan – fiatalok és öregek – érezzük, hogy senki kezében sem nyugodhat biztosabban tudományunk és irodalmunk ügye, mint a tiédben, Kegyelmes Uram.

A te töretlen ifjúságod, bölcseséged, európaiságod és magyarságod van hivatva arra, hogy vezess bennünket és tovább építsd Széchenyi Magyarországot.

Vagyok igaz híved és tisztelőd:

Kosztolányi Dezső

Tömörkényi István levele:

Mélyen tisztelt főtitkári hivatal:

A *Nyelvőr* e hónapi számában közöltek szerint tisztelettel kérem a Szily-féle Címiszó-jegyzék szíves megküldését, s ígérem a közreműködésemet.

Alázatos szolgálója, Szegeden 1899 decz. 19.

Tömörkényi István, Szent György-u. 15

közli: GERGELY PÁL

ZILAHY LAJOS LEVELEZÉSÉBŐL

Az a néhány levél, mely e cikk keretében alant felsorakozik, nem kíván, nem is kívánhat átfogó képet adni Zilahy Lajos egyéniségéről, munkásságáról. Levelezésének e része életének különböző periódusait világítja meg, és felderíti sokszor ellentmondásosnak tűnő cselekedeteinek motívumait. E levelek felvillantják Zilahy életének egy-egy fontos mozzanatát, egyéniségének egy-egy jegyét. Hozzásegíthetnek ahhoz, hogy a róla terjedő mendemondákból, az ellentmondásos vélekedésekből kiformalódjék írói, közéleti és emberi arcának egy-egy vonása.

Az alább közölt levelek az Akadémiai Könyvtárban ill. az Országos Széchényi Könyvtárban találhatók.

Zilahy Lajos – Szabó Lőrincnek

Pesti Napló – Magyarország
Budapest, 1923. szeptember

Kedves Barátom!

Tudomásomra jutott, hogy Ön egy igen előkelő művész-társaságban úgy nyilatkozott, hogy a Jégcsap című darabomról csak azért írt kedvező kritikát, mert mindketten ugyanannál a vállalatnál dolgozunk.¹

Én azt hiszem, ez a nyilatkozat aligha dicséri az Ön kritikai meggyőződését és bátorságát. Kárpáti Aurél, aki a legjobb barátom, igen szigorú megrovásokban részesítette a Hazajáró lélek című darabomat a Pesti Naplóban, anélkül, hogy barátságunk bármit is változott volna. Ön tehát igen nagy tévedésben van, ha azt gondolja, hogy a közös kenyér Önt bármiféle kritikai elnézésre kötelezi. Ha szerkesztői utasítás volt, illetékes helyen tiltakozni fogok ellene. Ön aligha tartana engem önérzetes embernek, ha ilyen kegyelmi kritikákat zsebre-vágnék. Kérem tehát, hogy a jövőben – legalább velem szemben – csak a legtisztább meggyőződését írja le, mert higgye el,

¹A *Jégcsap* c. vígjáték bemutatója 1923 őszén volt a Belvárosi Színházban. A levél címzettje Szabó Lőrinc, épp úgy, mint a levél írója az Est-lapok alkalmazottja. Szabó L. Az Est olvasó-szerkesztője; Zilahy a Pesti Napló munkatársa. Erre vonatkozik az utalás.

hogy én a legkeményebb kritikát is többre becsülöm, mint az ilyenféle megalkuvást.

Egyébként változatlan barátsággal köszönti

kész híve
Zilahy Lajos

Zilahy szerkesztői és politikai elveit, koncepcióját világítják meg az alábbi levelek.

Zilahy Lajos – az Est Lapok Rt igazgatóságának

Új Magyarország

Hivatkozással Salusinszky Imre² főszerkesztő úrral folytatott tárgyalásomra, hivatalosan is bejelentem, hogy a Magyarország szerkesztésétől folyó év április hó elsején megválok.

Elhatározásom nem érheti váratlanul a t. igazgatóságot, mert azt már hónapokkal ezelőtt előre jeleztem. Szükségesnek tartom, hogy elhatározásaim indokait ezúttal írásban is le-
szögezzem.

Elsősorban szerkesztői elfoglaltságom és írói pályám közt ütközés támadt, amelyet előre nem láthattam. A mai rendkívüli időkbén a szerkesztői elfoglaltság nemcsak arra az időre terjed ki, amelyet a szerkesztőségben eltöltöttem. A lappal és a napi politikával adódó sok irányú fejlemény azt az időmet is felemészttette, amelyet írói munkám számára tartogattam. A dolognak ez a része talán áthidalható lett volna, ha a lapon csak mint főmunkatárs szerepelek. A mostani megoldást, hogy legyen a lapnak egy felelős szerkesztője, Magyar Elek³, aki nyugdíjazva van és legyen egy szerkesztője, aki nemcsak nem jár be a szerkesztőségbe, de köztudomás szerint hosszabb ideig

² Salusinszky Imre (1883–1946) Az Estnek megindulásától kezdve munkatársa. 1933-tól az Est Lapkiadó Rt. főszerkesztője. Az Est-lapokhoz tartozott a Magyarország is, melynek szerkesztője 1934–36 között Zilahy Lajos volt.

³ Magyar Elek (1875–1947) újságíró, író. 1917-től a Magyarország szerkesztője; 1940-től a Híd munkatársa.

külföldön tartózkodik, teljesen egészségtelen állapotnak tartom.

Mindezek azonban csak formai kérdések. Sokkal fontosabbnak érzem azt, hogy az elmúlt két esztendő alatt a vállalat részéről *politikai bizalmatlanság* fejlődött ki azzal az irányzattal szemben, amelyet a lap átvételekor vállaltam, ez munkámat a múltban is megbénította, a jövőben pedig teljesen lehetetlenné teszi.

Salusinszky Imre véleménye szerint ez a bizalmatlanság nem állott fenn és a pillanatban sem áll fenn. *Sajnos, én ennek lépten-nyomon ellenkezőjét tapasztaltam.* A közvélemény felé e pillanatban úgy hat a dolog, hogy a Magyarország hasábjain kialakult *írói frontot* teljesen szétszórták s a lap feladta annak a szellemi mozgalomnak az irányítását, amelynek jegyében két évvel ezelőtt átvettem. Most tudunk vitatkozni azon, hogy ennek az irányzatnak anyagi szempontból volt-e sikere? De felteszem a kérdést: ha nem volt és ha a lap új irányba való eltolása a példányszám emelkedésével jár, mi szüksége van arra, hogy nevemmel jegyezsek egy lapot, *amely tisztán a pesti közönségnek készül?* Én a Bartha Miklós és Gaál Gaszton⁴ szellemi örökségét vállaltam és ha a vállalat üzleti szempontjai azt mutatják, hogy ennek a szellemi irányzatnak a folytatása változatlanul ráfizetéssel jár, nem érzem feljogosítva magamat, hogy ennek az irányzatnak a folytatását követeljem a vállalattól. Ha valóban így áll a helyzet: számomra nincs más választás: megválni a vállalattól.

Véleményem szerint a vállalatnak az adott helyzetben döntenie kell afelett, hogy mi fontosabb számára: *a pillanatnyi, rideg üzleti politika vagy pedig a világszemlélet kérdése.* Ami a világszemléletet illeti, három ponton látok olyan eltávolodást köztem és a vállalat vezetősége közt, amely szerintem áthidalhatatlan.

⁴ Gaál Gaszton (1869–1932) nagybirtokos, országgyűlési képviselő, az agráriusok egyik szószólója. Megalapította a parlamenti agráriusok csoportját, ez az ő vezetésével egyesült az 1931-ben újjászervezett Kisgazdapárttal.

1. A kapitalizmus kérdése. Meggyőződésem szerint a magyar *népi politika* és ezzel kapcsolatban *egy új földbirtok-reform* kérdése nem tárgyalható anélkül, hogy a katolikus nagybirtok, a feudális főúri birtokrendszer, a magyar bankokrácia, a gyáripar és a munkáskérdés viszonya független kritika hangján ne érintessék.

2. A német kérdés. Számomra kizárólag belső magyar-kérdés. Ezen a ponton a magyar írókra *olyan feladatok és harcok várnak*, amelyeket még a mindenkori kormányzattal szemben is vállalni kell, azzal is számolva, hogy a lap ellen rendszabályokat alkalmaznak. Amikor a fajok kérlelhetetlen harcának korszakát éljük, magyar író nem nézheti lázadó gondolatok nélkül, hogy a magyar élet sok pontján olyan erők nyomulnak előtérbe, melyek a magyarságnak nemcsak a szellemét, de a nyelvét is fenyegetik.

3. A zsidókérdés. Nem tudom elfogadni azt az álláspontot, hogy nincs zsidó és magyar, hanem csak magyar van. Ez túl kényelmes álláspont – szemlehungyás, önámítás és a valóságban nincs is így. Gondoskodik róla egyrészt az antiszemitizmus, másrészt a zsidóság bizonyos rétege, hogy ne így legyen. A zsidókérdéssel tehát foglalkozni kell, vagy legalábbis teljesen kitérni előle nem lehet. Az én meggyőződésem szerint a magyarság mai legyöngült helyzetében a legnagyobb örültség lenne, ha a megcsonkított testből a magyar zsidóságot mint újabb kisebbséget hasítanánk ki. Számomra a magyarság nem faji, hanem nyelvi és szellemi egység. Amíg a magyar zsidóság ennek a nyelvi és szellemi egységnek az érdekeit szolgálja, minden tekintetben és teljes joggal ebbe az egységbe tartozik. Miután e nyelvi és szellemi egységnek legdöntőbb tényezője a magyar nép, amely a gazdasági pusztulás szélén áll, a magyar zsidóságnak csak azt a részét tartom igazán magyarnak, *amely ezzel a réteggel vállal sorsközösséget*. Ez a sorsközösség pedig nem jelenthet mást: európai értelemben vett szociális reformokért való küzdelmet a magyar nép oldalán.

Legutóbbi tárgyalásaink során igyekeztem meggyőzni Salu-

sinszky Imrét, hogy a vállalat legjobb szándéka mellett sincs abban a helyzetben, hogy ezen a három ponton teljes szólásszabadságot engedélyezzen nekem. Miután azonban ő ismétleten és határozottan kijelentette, hogy a vállalat a jövőben minden tekintetben fehér lapot tesz elém, nem akarom úgy elhagyni a Magyarországot, hogy ezt a fehér lapot ki ne töltssem. De nyugodt lelkiismerettel mondhatom, hogy a fentiekben csak azt ismétlem meg, amit a lap átvételekor kifejtettem.

A küzdelmet az itt kifejtett magyar célokért ezután is folytatni fogom, ha a Magyarországtól megválok. Úgy és olyan mértékben, amennyire lehető lesz.

A Magyarországgal kapcsolatban csak akkor vállalhatnám teljes meggyőződésem szerint, ha a vállalat az új szellemi front írói csoportjának tagjai közül hívna meg valakit helyettesemnek, ha e csoportból két író állandó munkatársul szerződtenne, néhányat pedig állandó cikkírónak kérne fel. Végeredményben ez semmi más, mint a régi állapot visszaállítása, plusz: nagyobb szólásszabadság. Feleslegesnek tartom nevek említését, mert, véleményem szerint, köztem és a vállalat között bizonyos írói nevek megítélésénél a múltban sem mutatkozott ellentét.

Ami a napi szerkesztőségi munkától való visszavonulásomat és külföldi tartózkodásomat illeti, bizonyos elterjedt hírekkel szemben ki kell jelentenem, hogy eszem ágában sincs végleg külföldre költözni. Irodalmi munkáim sorsa egyelőre Angliába hív, de angliai tartózkodásomat arra használom fel, hogy ezt a magyar szellemi mozgalmat összhangba igyekezzem hozni az angol politika és szellemiség irányvonalaival.

A fentiekben igyekeztem mindent röviden elmondani, még csak annyit jegyzek meg, hogy további megbízatást csak részletesen kidolgozott írott szerződés és biztosítékok mellett vállalnék

Budapest, 1936 márc. 29-én

tisztelettel
Zilahy Lajos

Salusinszky Imre főszerkesztő – Zilahy Lajosnak

Kedves Barátom!

Hivatkozással az utóbbi napokban veled folytatott személyes tárgyalásainkra, értesítelek, hogy a múlt hó 29-i nb. leveledben foglalt azon közléseidet, mely szerint a Magyarország szerkesztésétől f. hó 1-én megváltál, tudomásul veszem.

Nagyon sajnálom, hogy a szerkesztői elfoglaltságod és írói pályád között támadt, előre nem látott ütközés miatt a szerkesztői állásról le kellett mondanod, de belátom, hogy a szerkesztői elfoglaltság tényleg leköti még annak az időnek jó részét is, amelyet írói munkád részére tartogattál és nem tudnád teljes erővel folytatni a harcot elvi célkitűzéseidért, ezt a helyzetet pedig – érthető módon – fenntartani nem kívánod.

Meg vagyok győződve arról, hogy a lapjainkkal hosszú évek óta fennálló belső baráti viszony továbbra is változatlanul fennmarad és kívánom, hogy nagy sikerekben gazdag pályádon továbbra is szerencse kísérjen, mindnyájunknak, az egész országnak igaz örömére.

Budapest, 1936. ápr. 7.

Szívélyes üdvözléssel:

Salusinszky Imre

Az Est-lapok főszerkesztője

Zilahy lemondása nagy port vert fel. A lapok interjúkért ostromolták. Zilahy válaszaiban hű marad a levélben foglaltakhoz, Szabó Lőrincnek írt levelében megértésről, barátságáról biztosítja azokat, akik a Magyarország munkatársai maradtak továbbra is.

Zilahy Lajos – Szabó Lőrincnek

Hyde Park Hotel
Knightsbridge
London S.W.I.

Kedves Lőrinc,

arról a bizonyos angol helyről csak most kaptam meg a választ. A válasz: várni, mert a helyzet egyelőre teljesen bizonytalan.

Viszont ha ma vagy holnap igenlő választ kapnék, az én

válaszom az lenne, hogy *nem*, mert a Rajniss-ügy⁵ után azt látom, hogy a legtisztább politikai szándék is hazaárulás lehet.

Ezt a ködös ügyet tehát a magam részéről lezártnak tekintem. Nekem négy hét óta magyar újság nem volt a kezemben, és azt hiszem, ez az egyetlen dolog, amit irigyelhetsz tőlem, mert különben London sem egyéb számomra: harc és pedig igen kemény harc az életért. Minden a levegőben lóg, csak az bizonyos, hogy szeptemberben premierem lesz itt, igazán ragyogó szereposztásban.

Nemrégiben feleségemmel beszéltem telefonon. Hallom, Zsilinszky visszament a Magyarországhoz. Ezt én nem veszem rossz néven tőle. Kérlek, mondd meg a fiúknak: Féja, Illyés, ha helyzetük azt követelné, egy pillanatig se habozzanak elfogadni azt, amit kínálnak nekik.

Én két hét óta tervezem, hogy holnap indulok haza. Mostani terveim szerint a jövő hét közepén leszek otthon.

1936 jan. 3.

Kézcsók Klárának,
szeretettel ölel Zilahy Lajos

⁵Rajniss Ferenc (1893–1946) szélsőjobboldali újságíró és politikus. Tanítóképzőt végzett. 1935-ben képviselővé választották. Az Új Magyarország szerkesztőjeként a legszélsőbb németbarát irányzat képviselője. Szálasi kormányának kultuszminisztere. 1946-ban mint háborús bűnöst kivégezték.

1936 májusában Peyer Károly szociáldemokrata képviselő a parlamentben megvádolta Rajnisst, hogy német érdekek elősegítésére közgazdasági lap alapítására tett előterjesztést illetékes német helyen. A lap finanszírozása fejében német propaganda terjesztésére is ajánkozott. Peyer Károlyt rágalmazás miatt harminc napra kitiltották a képviselőházból. Ezután Györki Imre szociáldemokrata képviselő letette a Ház asztalára a levelet, amelyre Peyer bejelentése támaszkodott. A levelet egy Nagy István nevezetű személy juttatta el Bajcsy-Zsilinszky Endréhez, aki ezt megmutatta Kozma Miklós belügyminiszternek; miután azonban Kozma hónapokon át semmit sem tett az ügyben, Bajcsy-Zsilinszky átadta a levelet a szociáldemokrata pártnak. Rajniss Ferenc támadással védekezett. Azt állította, hogy mind a levél, mind az ő rajta szereplő aláírása nem egyéb durva hamisítványnál. Nagy Istvánt a bíróság hamisítás és egyéb vádak miatt két évi börtönre ítélte. Ez volt a hírhedt „Rajniss-ügy”, amelyre Zilahy levelében hivatkozik.

Illyés Gyula és Zilahy Lajos levélváltása az 1941-ben a *Csendes élet* c. Zilahy elbeszélés megjelenése után bontakozott ki.

Illyés Gyula – Zilahy Lajosnak

Kedves Barátom,

Szívből gratulálok könyvedhez. Nem tudnám megmondani, mikor volt utoljára ily tiszta, ily nemes irodalmi élményben részem. Bocsáss meg, ha így mondom: ámulva olvastam: ilyet tudsz? A legjobb nyugatiak magaslatán áll. Szinte helyetted voltam büszke feléjük.

Köszönöm s igen boldog volnék, ha viszonzásul csak egy jó percet szerezhetnék neked azzal, hogy megmondom, milyen remeket csináltál. Hogy tudnék egy ilyenszerű novellát rendelni nálad a Magyar Csillag számára? Kérlek, szabd meg a feltételeket, előre teljesítem!

Szeretettel üdvözöllek,

1941. nov. 12.

Illyés Gyula

Illyés Gyula – Zilahy Lajosnak

Kedves Lajos,

Budapest, 1941. december 15.

tudod, hogy az zsarolás volt? Ha nem akarsz törvény elé kerülni, most már igazán íj.

Én nem írhatok a te lapodba, mert helytelenek, tévesnek tartom, annak tartom a te utadat is; szóval erősen neheztelek rád, de az irodalomtörténetnek és hazád szellemiségének tartozom azzal, hogy kihúzzam, munkára fogjam azt a remek novellistát, aki épp benned lakik. Kérlek, légy segítségemre legértékesebb részed megmentésében. Van fogalmad, hogy az Egy csendes élet óta a szakértők milyen várakozással néznek rád? Én buktam meg, ha nem pipálhatom le veléd a legjobb angolokat s oroszokat.

Sok szeretettel üdvözöllek,

Illyés Gyula

Zilahy Lajos – Illyés Gyulának

Kedves Gyulám,

Budapest, 1942. jan. 1.

dehogy bántódtam én meg, okom sem volt rá. Sőt inkább zavarba hoztál, hogy túlbecsülted igénytelen írásomat. Váratlanul és váratlan helyről jött a buzdító szó, nem is tudod, milyen hálás vagyok érte: lelket öntöttél munkától elnyűzott porhüvelyembe. Azt írod: nem helyesled a lapomat és általában az utamat. Feltételezed rólam, hogy én helyeslem? Ami a lapot illeti, amikor utoljára beszélgettünk a lap indulása előtt a Palace-ban, elmondtam Neked, hogy a forma és a hang nem az én ötletem volt. De nem dobhattam el az alkalmat, valami kis kenyeret és nyilvánosságot jelentett néhány magyar írónak, olyan időkben, amikor a magyar szellemiség ijesztően pusztul. Hidd el nem magamért tettem, nemcsak hogy egyetlen fillér szerkesztői fizetésem nincs, de súlyos összegekkel táplálom a lapot a Pegazus⁶ kasszájából, ami végeredményében az én zsebem. Aztán a magyar filmet sem lehet teljesen a szemétdombon hagyni, sokkal fontosabbnak tartom, mint ti, akik csak a piszkát és tökéletlenségét látjátok.

Talán igazad van. Talán többet érnék, mint ember és mint író is, ha úgy a Pegazust, mint a Hidat otthagynám és visszaülnék oda, ahova legjobban vágyom: íróasztalomhoz. Sokan azt hiszik rólam: a pénz csábít a filmekhez. Ezek nem tudják, hogy ma már, a bel- és külföldi regényhiányban, mint író több pénzt kereshetnék, ha ugyan van valami értelme még ennek a szónak. De engem is forogat a kerék, rá vagyok csavarodva, azt érzem, hogy kötelesség tovább csinálni. A feladat néha testet öltve jelenik meg előttünk és húz az ígéret: hátha jobban lehet csinálni, mint ahogy legutóbb csináltuk. Szegény Móricz Zsiga a Kelet Népével vergődik, én a Hiddal, aminek szörnyű hibáin mostantól kezdve próbálok valamit javítani, mert van még egy kis szusz bennem – és gondolom, te se rózságyba fekszel le

⁶ A Pegazus Zilahy L. filmvállalata volt.

esténkint, párnád alatt a Magyar Csillaggal. Nincs irodalom, nincsenek írók s nekünk is közös bűnünk, hogy nem írunk eleget.

Hát szóval, nem hogy megbántottál volna, de titkolt sebem lüktetésére tapintottál. És ha már olvasót szereztem Benned, engedd meg, hogy elküldjem prózai munkáim tíz kötetét, amely most jelent meg összegyűjtve. Bizonyára akad közte, amit még nem ismersz. De persze nem sürgösek: évekig ráérsz elolvasni. Én hamarabb nekidülök új könyveidnek, amikkel még adós vagyok önmagamnak.

Nyakasember vagyok: nem alkuszom. Adj egy verset, vagy rövid krónikát a Hídnak, kapsz érte egy hosszabb elbeszélést. A Híd nagyon rossz. De most majd talán valamivel jobb lesz. És elvégre a Móricz, Tamási, Németh neve és a többieké mégsem taszíthat ilyen gögös messzeségbe tőlünk téged, akit valamennyien nagyon szeretünk és nagyon sokra becsülünk.

Boldog új esztendőt kívánok.

ölel

Zilahy Lajos

Illyés Gyula – Zilahy Lajosnak

Kedves Lajos,

Budapest, 1942. január 7.

Köszönöm ajándékodat, a könyveket; ennél szebben igazán nem nyugtathattál volna meg. De most már igazán restelleném elmondani, mit gondolok képességeidről, mit gondoltam már a Csendes élet előtt; bár ettől még mindig ámulat fog el, ha rágondolok.

Magatartásodat ugyan még mindig utonállásszerűnek érzem, amit még súlyosbít, hogy zarándokútra gyalogló ellen támadtál – de engeded neked: ismerem istent, katolikus vagyok, bármily meglepő is. Kötöm a gatyám, mire tisztelettel felszólítlak téged is: hát jöjjön a párbaj, az afrikai: nem én akartam.⁷

Szeretettel öllelek

Illyés Gyula

⁷Az „irodalmi párbajt” nem vívták meg a felek. 1942 folyamán nem jelent meg Zilahy novella a Magyar Csillagban, sem vers Illyéstől a

S végül egy számadás. A felelősséget vállalók összetartozásának szükségességét felismerő Zilahy nyújt baráti jobbot a volt ellenfél, Bajcsy-Zsilinszky Endre felé.

Zilahy Lajos – Bajcsy-Zsilinszky Endrének

Kedves Barátom!

1941. december.

Ha egyszer majd mint író és kortársat, a sok között engem is tanúnak idéz a magyar krónika és azt kérdezi tőlem, hogy ki volt e kor legszegényebb magyar újságírója, azt fogom mondani; Te voltál. És ha azt kérdezik tőlem, ismertem-e embert a tollforgatók között, aki a szó testi értelmében is minden pillanatban hajlandó volt meghalni a gondolatért, azt fogom mondani: Te az voltál. Vallomásomra nyugodt lélekkel fogok esküt tenni, mert immár harminc éve ismerlek, még a békeévek kriptavilágából, amikor a kopott gentryköntöst másféle romantika aranyozta, vagy tette véressé. Aztán elszakadtunk. Volt idő a húszas évek elején, amikor az utcán is csak hideg fejbólintással köszöntöttük egymást. Te az égő, de üreslángú antiszemitizmus és egy meddő fajvédelem irányából jöttél, én a háború után hirtelen kitágult világ nagy nemzetközi látományaiból, külföldi színpadok vonzásából, amikor szégyenteljesen elsikkadt bennem a magyar lélek. E messzi útjainkon a mélyebb ösztön Téged vezetett. Újabb tíz év kellett hozzá, hogy találkozzunk. Útjaink keresztezték egymást, – nem, nem jó ez a szó... életvonalaink megálltak egy ponton, mint a háromszög csúcsában. Ekkor már arc arc mellett küzdöttünk a kettős Kossuth-i gondolat jegyében: a magyar nép felszabadításáért és a nemzet függetlenségéért. Öt évvel ezelőtt a kipusztult magyar értelmiség helyét elfoglaló magyar értelmetlenség,

---

Hídban. Móricz halálakor a Hídban *Írók megemlékezései* közt ott sorakozik ugyan a Hídban Illyés nekrológja is; abc-sorrendben Ignác Rózsa és Jankovich Ferenc közt. Nem valószínű, hogy Zilahy ennyire számított volna csak.

egy fajtalan és pöffeteg középosztály a népi gondolatot még kommunizmusnak, a függetlenségi gondolatot pedig németgyűlöletnek minősítette, amelyre zsidók hecceltek minket. Mi ezekben az órákban szomorúan és megértően egymás szemébe néztünk. Mi ismertük és láttuk önmagunkban a mély és titkos utat, a lélek belső kibontakozásának útját, mely úgy ment végbe bennünk, mint Giraudoux Siegfried-jében. Nincs okunk csüggedni, még ezekben a napokban sem. A száz év előtti kor nagy és tiszta magyar gondolata hevesen és ösztönösen bontakozik ki a magyar lélekből.

Új lapod élén az Isten vezéreljen.⁸

Közli: BUDAYNÉ
MOSONYI KLÁRA

NÉMETH LÁSZLÓ ÉS SÁROSPATAK

„Sárospatak nekem nagyon megtetszett, az ottani élet és az emberek is.”¹ „A hegyen ülő kis iskolaváros, a gyönyörű táj, a faluszemináriumot fenntartó tanárok, diákok nemcsak munkaszobát ígértek, de burokköré egy kis művelt magyar meleget is.”² „Pesten nem tudom, ki ajánlotta, hogy Sárospatakon jól tudnék dolgozni.”³

Először negyvenkettő tavaszán, majd negyvenhárom májusában járt Patakon, „eklézsiát látogatni”⁴. Korábban Móricz Zsigmond adjutánsaként utazta be Zalát, a Tisza–Duna köze városait, majd Pécsét, Vára-

⁸ Bajcsy-Zsilinszky új lapja a Szabad Szó volt.

¹ Hozzám írt leveléből: 1945. szeptember 1.

² Németh L: *Homályból homályba*. Bp. 1977. II. 106.

³ Uo.: II. 106.

⁴ Uo.: I. 636. és II. 106. „Megható leveleket kapunk a vidékről. Magyarország ma tele van szórva apró eklézsiákkal. Az írók nem dolgoztak hiába: minden városban van néhány léleknyi kör, a mely szerintük pedzi az életet. Nagy érdek, épp ma, hogy ezek a körök szívüket ne veszítsék . . . Az íróknak és a vidéknek úgy kellene érintkezniök, hogy a legtöbbet kaphassák egymástól. Én azt hiszem, egy-egy ilyen úton tudnék a legtöbbet adni és kapni . . . Az eklézsiajárások szép szokását szeretném vizontlátni.” *Eklézsiajárás*. Híd. 1946. nov. 18. 11.

dot, Kolozsvárt: megannyi szétszórt „önmentő szigetet”.⁵ Negyvenkettőben Kassáról Beregszászra, onnan Csécsére, visszafelé Patakra nézett be. Egyik unokaöccse, Szarka Béla a tanítóképzőben volt testnevelő tanár, ő szállásolta el, akárcsak a következő évben. A főiskolai Nagykönyvtárat 1943. május 22-én látogatta meg. A Bocskay-kertet azalatt permetezték, míg ő Patakon a teológusokkal vitatkozott, meg a felsős gimnazistákkal és képzősökkel.⁶ Másnap egy kora reggeli sétán diákjaimmal beszélgetett el az első órára hívó csengőszóig; inkább kérdezett és beszéltetett, mint beszélt. Főleg az érdekelte, hogy az ifjúság mennyire otthonos irodalmi és szociális kérdésekben, milyen mértékben irányítják tanárai. De legfőképp a falukutató munka után érdeklődött, Újszászy Kálmán teológiai tanár faluszemináriumát akarta közelebbről megismerni. Ezekon a terepszemléken több sokat ígérő fiatallal is találkozott: ők lettek volna a Bocskay-kert legtermészetesebb vendégei.⁷

Negyvenhárom őszén Újszászy Kálmán újabb látogatásra hívta. Úgyis készült már rá, hogy nagyobbik lányának is megmutatja Patakot. A kirándulást és a hegyaljai szüretet egy kis lélekerősítő beszélgetéssel szerette volna összekötni. Felmerült az is, hogy a Bocskay-kertet egy pataki házzal cserélnék el, s a következő évben oda költözzenek, jobb kert- és jobb ember vidékre. Mindez csak tervezetés maradt.⁸

Három év múlva, negyvenhat nyarán, Illyés Gyulával együtt újra benéztek Patakra egy estére, „Csicsikov kocsiján”⁹ Illyés is ismerte már a kisvárost: korábban a népfőiskolán adott elő. Az 1946-ban alakuló Népi Művelődési Intézet a paraszt dolgozók iskoláját, a gyorsított ütemű felnőttképzést vette programjába. Az elképzelés, hogy a népnek valóban a javát s minél jobban képezzék ki, Németh László didaktikus fantáziáját mozgásba hozta.¹⁰ Patakra Miskolc, Taktaszada és Taktaharkány után került sor, aztán Kenézlő, Nyíregyháza, Debrecen, Földes, Biharnagybajom és Szeghalom következett, végül Békés, Orosháza és Hódmezővásárhely. Illyés valami bevezetőt mondott, s átadta a szót neki, a pedagógiai szakértőnek. Nagyjából mindig ugyanazt mondták, szégyellték is magukat egymás előtt, de aztán ebből is játékot csináltak,

⁵ *Kiadatlan tanulmányok*. Bp. 1968. I. 624. és *Magyar szigetek. Kisebbségben*. Bp. 1942. IV. 264.

⁶ *Felelősség a fák iránt*. Hid. 1943. július 1. 6.

⁷ *Homályból homályba*. II. 636.

⁸ Levele Újszászy Kálmánhoz, 1943. október 13. Újszászy Kálmán szíves közlése.

⁹ *Homályból homályba*.: II. 106. és 31.

¹⁰ Uo.: II. 41.

egymással is.¹¹ Csakhogy ezt a játékot Németh László komolyan vette: terveket készített, sőt Mátyás Sándor vásárhelyi tanárral együtt a könyvíráshoz is nekifogott. De egy idő után Illyés Gyula is belátta, hogy a terveket nem lehet keresztül erőltetni, s tudomásul vette, hogy Németh László a tervek készítését s a könyvírást, amelyre egy negyed év ment rá, abbahagyta.¹²

A pataki út viszont eredményes volt, mert ott a terv élő múltból nőhetett ki. A miniszter Keresztury Dezső a dolgozók középfokú iskolái után a paraszt dolgozók iskoláinak a felállítását is elrendelte. Amelyik községben legalább öt tanulni vágyó felnőtt akadt, azok valamelyik közeli középiskolához, mint anyaiskolához csatlakozva, tovább folytathatták tanulmányaikat. Patak számára nem volt ismeretlen a partikulák gondolata: századokon át gyakorolta a tanításnak ezt a sajátos módját. Az anyaiskola ezekben a partikulákban vetett, s ősi falai közt aratott. Pár évvel korábban éppen ezt a gyakorlatát szerette volna feleleveníteni, de akkor még nem sikerült. Most hivatalosan kérték ugyanerre. Németh László és Illyés Gyula augusztus 7-én este, éjfélbe nyúlóan ismertették a partikulákkal kapcsolatos elgondolásait, s kaptak tájékoztatást afelől, hogy a főiskola, felelevenítvén százados gyakorlatát, hol és milyen keretek között szervezhetné meg partikuláit. Másnap a Nagykönyvtárt nézték meg s a tanári karokkal ismerkedtek.¹³ A gimnáziumi szék augusztus 14-i ülésén, önkéntes jelentkezés alapján néhány tanárát bízta meg, hogy a Hegyköz, Bodrogek, Taktaköz és Gönc vidékére kiszállva tegyék meg az első lépéseket a partikulák megszervezésére. Így jött létre 1946 őszén kettő: Cigándon, a Bodrogek szívében az egyik, Tokajban a másik. A sokszorosított jegyzetek közül, akárcsak Németh László, a pataki tanárok többet is elkészítettek.¹⁴ A tanítóképző negyvenhét tavaszán két dolgozó tanítóképzőjét is szervezett, egyiket a patakiak, másikat a ricseiek részére. Az utóbbi pár hónap múlva beleolvadt az anyaintézetbe, s 1948 második felében mint líceum folytatta működését. A dolgozók iskoláinak országos viszonylatban végrehajtott összevonása után már csak mint előkészítő tanfolyam végezhetette munkáját, s a cigándi és tokaji vállalkozással együtt meg is szűnt.¹⁵

A három, portyának beillő látogatásnak két hosszabb lett a folytatása. Németh Lászlót ami jó pályáján érte, majd minden vidékről jött.

¹¹ Uo.: II. 43.

¹² Uo.: II. 45.

¹³ A sárospataki református főiskola közigazgatói naplójából.

¹⁴ A sárospataki ref. főiskola Évkönyve. 1946–1947: 95–102., 1947–1948: 79–83. és 107–109.

¹⁵ Uo. 1948–1949: 70.

Élete legnagyobb vállalkozásába: a Tanú-ba Debrecen ugratta bele; a maga-írta esszé-folyóirat Kecskeméten talált kiadót. Győr, Pápa, Pécs, Sárospatak, Szeged mind beírta pályájába a nevét, hogy aztán élete legnehezebb éveire Hódmezővásárhely adjon men- és munkahelyet s egy városnyi szeretetet is ráadásul.¹⁶ Ő is volt vidéki író, nemcsak azért, mert öt évet vidéken töltött, de mert ezalatt vidéken adódó feladatokat oldott meg. Számára a provincializmus nemcsak korlátot jelentett, lehetőséget is; azt, hogy provinciája, tartománya volt.¹⁷ Vidéken élni, de országban gondolkozni, mondta Veres Péter. Ő egy lépéssel tovább ment: az országról is világban gondolkozott.¹⁸

Negyvennyolc júniusában megfogadta a baráti tanácsot, írt Újszászy Kálmánnak, s bár még folyt az érettségi, a kollégium földszintjén, a porta mögött egy udvari szobában elszállásolták. Patakot eddig csak kerülgette, most vált számára először men- és műhelyé. A diákvárosban a magának kívánt feltételeket is megtalálta. Hányszor gondolta el, de jó volna valami világi apátság, ahol külön cellában dolgozhatna az ember, s kápolnául egy olyasféle könyvtár, mint az Eötvös-kollégiumé volt, amikor életének egyik szerencsés telén oda bejárhatott.¹⁹ Patak éppen erre rímelt: most ott ült a kollégium boltos szobájában. Ajtaja előtt frissen meszelt folyosó, ami kolostorba is beillett volna, szobájában asztal, szék, szekrény s egy vaságy: akárcsak egy cellában. Az udvarra nyíló földszinti folyosón nem volt más helyiség, mint az Akadémia ifjúsági könyvtára, egy emelettel feljebb a Nagykönyvtár. Amikor megérkezett, azt hitte azonnal megszökik. Aztán úgy érezte, haláláig ott tudna maradni. Arra, amire akkor készült, Patak a legalkalmasabb hely volt.²⁰

Tetszett neki a vidék is, a hegyaljai táj. A nagy sétálónak ott volt az iskolakert vagy a közeli református temető: az ilyenfajta sétákat úgyis szerette. Számára a legszebb hely mindég is a temető volt.²¹ Ott már csak a csősz szegődött hozzá, aki maturandusnak nézte.²² Akik szobáját összetévesztették a portával, egyik-másik vidékről bejött pap vagy tanító, legalább teológusnak nézték. Studírozunk, studírozunk, kérdezték az írásokat látva, aztán mikor lesz a kollokvium?²³ Túl fiatalos,

¹⁶ *Vidéken élni. Kiadatlan tanulmányok I.* 605.

¹⁷ Uo.: 607.

¹⁸ Uo.: 607–608.

¹⁹ *Homályból homályba.* II. 106.

²⁰ Uo.: II. 540. 1948. június 21. Sárospatak.

²¹ Uo.: *Népdal, újfajta.* II. 336.

²² Uo.: II. 106.

²³ Uo.: II. 106. és *Az író modelljei, Kiadatlan tanulmányok II.* 290.

„gyermekes” megjelenéséért mindig is sokat szenvedett.²⁴ Sétáin kíváncsi diákpillantások mérték végig: hát ez az, jó volna vele beszélni, de szerzetesi magányát nem zavarta senki.²⁵ Olcsó kosztot kapott a főiskola háznagyától, Telegdi Imrééktől: a feleség férjével együtt őt is kordában tartotta.²⁶

A munkához szellemi szélcsend kellett, s ez megvolt Patakon.²⁷ Néhány ismerős barát is akadt, főleg a teológiai tanárok közül. Egy balatoni útván inkognitóban barátkozott össze Mátyás Ernővel.²⁸ Szabó Zoltánnal, Szathmáry Lajos vásárhelyi tanár hozta össze még 1942-ben, aki egyike volt a fajtájához kedvet adó magyaroknak.²⁹ „Az okos Újszászy, a mackó Nagy Barna voltak, ha kellett, de tiszteletben tartották a kollégiumban megszállt műzsát.”³⁰

A pataki menhelyből azonban nem regény, a *Drága jó nyolcadik* kelt ki, ahogy tervezte. Pedig már a ballagásnál tartott a történet, amikor egyszerre rátört a riadalom, hogy ezt nem szabad folytatnia.³¹ Így maradt befejezetlen a regénynek induló *Vásárhelyi idill*, ha naplónak teljessé is kerekedett.³²

A legfőbb ok azonban mégis az volt, hogy az elkezdett regény mögött hirtelen nőni kezdett a másik; amikor ezt elindította, rájött, hogy abban nagyobb dolgot lehet elmondani. Egy reggel félretolta a kéziratot, s néhány óra múlva készen volt az *Örültek* vázlata: a három rész, kilenc fejezet, úgy, ahogy később meg is írta.³³

Úgy érezte, hogy akárcsak a megnyírt Sámsonnak, újra nőtt hajával együtt az ereje neki is visszatért: ezt tette vele, Békés után három évvel, Patak is.³⁴ Az eddig csak magának, emberi szenvedései csigatására, erőgyűjtésre írt naplója mutatja be igazi lelkiállapotát, amit Patakon negyvennyolc június 21-én fogalmazott meg. Egy ilyen egyszerű, egyértelmű környezetnek mindig is ez volt a hatása rá, hogy egy nyalábba fogta, egy cél felé térítette az ösztöneit. Most is ezt érezte: nem szabad

²⁴ *Homályból homályba*. II. 355.

²⁵ Uo.: II. 106.

²⁶ Uo.: II. 106.

²⁷ Uo.: 205. és *Menedék* c. verse u.ott: II. 348–349.

²⁸ *Az ószövetség olvasása közben. Kísérleti dramaturgia*. Bp. 1972. II. 136. és *Megmentett gondolatok*, Bp. 1975. 73.

²⁹ *Homályból homályba*. II. 499.

³⁰ Uo.: 106.

³¹ Uo.: II. 106–107.

³² Uo.: II. 53–92.

³³ Uo.: 107. és *Az író és modelljei*. i. m. II. 290.

³⁴ *Előszó a Sámsonhoz. Kiadatlan tanulmányok*. II. 259.

feladnia most, az ötven felé sem a legnagyobbat, amire a Tanú éveiben vagy később is nem egyszer törekedett. Az elhagyottság, a bukás csak látszólagos. Sosem volt hozzá oly közel, mint most, hogy a benne küszködő emberségből az emberiségnek valami szilárdat és magasat építsen. Az, amit eddig csinált, még semmi; még mind benne van a magyar burokban. Át tudja-e vágni a burkot: döntse el Sárospatak. A magyar irodalom is megközelítette a világirodalom tengerszintjét, most dől el, fel tudja-e ütni magát alóla. Neki sem az volt a célja, hogy nagy regényeket vagy nagy vígjátékokat írjon: a maga dolgát akarta végképp rendezni. „Ha a legnagyobb lehetőségek mellé szegődtünk bábául – ahogy Ady mondaná: Isten cinkosai vagyunk – maga a feladat segít és véd bennünket.”³⁵ Tömörebben sohase fogalmazta meg, amit a Hegyalja csendjében papírra vetett, bár hasonló részletek máshol is felbukkantak.³⁶

Az *Örültek*, vagyis az *Égető Eszter* vázlatával a zsebében, elképesztve pataki házigazdáját, családját és új modelljét, Kristónét is, Vásárhelyre sietett, ahol húst tudott szedni a vázra. Régi szobájában, szenvedélytől nem háborgatottan, modellje oltalmában foghatott neki a munkának.³⁷ A negyvennyolcas párhetes menhely elvesztegetett időnek tűnt, ha az *Örültek* oldaláról nézte, de megnyertnek is, mert a regény mégis csak Patakon fogant.

Negyvenkilenc nyarán Patak újra egyik terve váltóállítója lett. Debrecenből már kissé haza – és nem visszajött, s látogatása jobban indult, mint az előző évi. Nyári vakáció lévén, most nem a kollégiumban, hanem az Angol Internátus egyik tanári szobájában lakott. Házikosztját a háziak nélkül fogyaszthatta el. A diáktalan város szellemi szélcsendje, amire mindég vágyott, újra körülvette. Nem kész feladattal indult el a pataki útra: a 18. század magyar emlékeiben kívánt elmerülni, amiben a Nagykönyvtár különösen gazdag volt. Egy regényterv mozgólódott benne még a harmincas évekből: A Hora-lázadást megírni egy jobbágyfiúhoz erőltetett nemes leány, Pataki Apollónia életén keresztül; a nivellálódás regényét, ami a *Mélységek* címet kapta volna. A fiatal nő megmerülésén át az egész véres fölkelés történetét, „aki mintegy testével lett mérlege a szemben álló kegyetlenségeknek.”³⁸ A vázlatot szeretete volna elkészíteni s a pataki könyvtár emlékiratait, visszaemlékezé-

³⁵ *Homályból homályba*. II. 541–542. Hasonló gondolatok uo.: II. 310. és II. 550–551.

³⁶ *Előszó a Sámsonhoz*. i. m. II. 260. és *A világirodalom küszöbén*. Uo.: II. 632.

³⁷ *Homályból homályba*. II. 107–108.

³⁸ Uo.: II. 133.

seket és földrajzi leírásokat még egyszer egy időben átolvasni. Nem így történt, „a főlíák tövéből ebben az évben is egy más mű terve sarjadt ki.”³⁹

Éjjeliszekrényén egy bibliát talált. Úgy érezte, hogy a házigazdák üdvössége iránti figyelemből tették oda, pedig csak a vendégszobává alakított tanári szoba kapta meg a többi vendégszoba tartozékát: a szentírást. Fiatal kora óta nagy bibliaolvasó volt, s most „lojálisan” újra olvasgatni kezdte. A *Sámson* „forrásmunkája” is az ószövetség volt, meg ön maga forrásba hozása, de ez negyvenöt tavaszán történt.⁴⁰ Bosszantotta, hogy nincs térkép a biblia végén, a törzsek különböző színű településeivel. Másnap egy gyönyörű angol atlaszt kapott, „melyen nemcsak a Szentföld volt ott, de az egész ókori színtér . . . Ez az atlasz egy egész napot vett el Apollóniától”.⁴¹ A következő kérése egy újszövetségi exegézis volt: Mátyás Ernő ezzel is ellátta. Közben az is kiderült, hogy ő is Kristyoron született, akárcsak Apollónia. Nem telt bele egy hét, s megfogant az új regényterv: Jézusról. Hozzájárult ehhez a Pap Károlyal töltött sok-sok este is, az ő Jézus-regénye terveibe temetkezve. Honnan próbálta Németh László megragadni Jézus alakját? Az *Iszony* és az *Örültek* főhősei után egy harmadik fajta fejlődése jelent meg.⁴² A regény kérdése az lett volna: hogy jött rá Jézus, hogy ő a Messiás? Az új terv újra máshová rántotta: vissza a Bocskay-kertbe, Gulyás Pál üresen maradt remetelakába. Patakról éppen indulófélben volt, amikor Szabó Zoltánék, többekkel együtt, egy esti összejövetelre hívták. Nem kis várakozással ment el, hátha fölkavarhatja kicsit a meghívottakban levő hitet, s tervéhez ismeretanyagot is nyerhet. Nem a háziak tehettek róla, hogy a kis bibliakör „a felcsendült Krisztus-témához jellemző jelenkori ellenpontot szolgáltatott.”⁴³ A pataki regénytervek végül a Bocskay-kerti lakásban sem csíráztak tovább.⁴⁴

A pataki bibliaolvasás, főleg a bibliai atlasz nézegetése elbűvölte. „Kis nép, nagy sors” csodája szólt belőle.⁴⁵ Ez volt a *Négy próféta* foganása is, bár megformálásukra csak később került sor: *Hosea, Jezaia,*

³⁹ Uo.: II. 184.

⁴⁰ *Előszó a Sámsonhoz.* i. m. II. 258. és 262.

⁴¹ *Homályból homályba.* II. 134. és *Az ószövetség olvasása közben. Kísérleti dramaturgia.* II, 137.

⁴² *Homályból homályba.* II. 135. *Nagypénteken* c. verse. Uo.: II. 350–351. és *Az ószövetség olvasása közben,* i. m. II. 138–139.

⁴³ *Homályból homályba.* II, 135–136.

⁴⁴ Uo.: II. 140.

⁴⁵ *Az ószövetség olvasása közben.* i. m. II. 138.

Jeremia és *Ezékiel* egy nép s a világtörténelem találkozása lett, egy kis nép hivatástudatának a kibontakozása.⁴⁶

A negyvenkilences pataki nyár éveken át tartó új szellemi életformának a folytatását is előkészítette. Illés Endre három orosz könyvet is oda küldött utána, hogy lektorálja.⁴⁷ A soknyelvű író számára ekkor kezdődött el újra a fordítói gályapad, ami kezében laboratóriummal finomult. Nem is érezte rögtön a feladat egész nehézségét, s mint általában a nehézségből, ebből is virtust igyekezett csinálni.⁴⁸

Évek múlva, közvetve, még egyszer előbukkant Patak. Csilla lánya tanáraként egy kis antológiából olvasták-tanulták Balassától Weöres Sándorig a verseket. Harsányi István, pataki tanár, épp a *Lányaim* hatására, gyűjtötte össze a maga gyerekein bevált költeményeket.⁴⁹

Hogy Patak negyvenöt őszétől tartósabb men- és műhellyé válhatott volna Németh László életében, sőt éppen akkor egyfajta menedéke is, azt kevesen tudják. Erről az önéletrajzi írások hallgatnak, csak egy hozzám írt válaszlevél beszél.

A Németh-család negyvenöt március 10-én érkezett meg Békésre „néhány batyúval és egy kiégett ház emlékével.”⁵⁰ Három város is szívesen adott volna munkát a hontalanoknak: Kecskeméten Tóth László, a Tanú egykori kiadója volt a polgármester, ő igazgatónak hívta; Debrecenben az Egyetemi Könyvtár csillantott reményt, később Törő Imre tanársegédnek akarta megtenni; Hódmezővásárhelyre, Mátyás Sándor javaslatára, a református egyház tanítani hívta meg. Patak az egész éven át, s nemcsak a téli hónapokban működő népfőiskola munkatársaként látta volna szívesen.

A pataki népfőiskolát Németh László is ismerhette, Illyéstől is hallhatott Szeretefalváról. Nem annyira rendszeres kiképzés akart ez lenni: a faluszemináriumból kinöve s északi példákra is okulva, inkább – az ő szavával – eklézsiaszervezés. A tananyag is inkább ébresztett, mint képzett. A népfőiskolásoknak bírójuk és önkormányzatuk volt, saját lapjuk is, a *Kérékvágás*; egy kis közösséget alkottak a nagyobb patakin belül, de a tanfolyam befejeztével a szálak nem szakadtak el. Negyven év múltán úgy találkoztak Patakon, mint régi pataki diákok.

⁴⁶ *Homályból homályba II.* 386. és *Új magyarok* c. verse, uo.: II. 387. *Interjú Tóbiás Áronnal, Kiadatlan tanulmányok II.* 475. és *Jegyzet a Négy prófétához. Kísérleti dramaturgia II.* 235–236.

⁴⁷ *Homályból homályba II.* 145.

⁴⁸ Uo.: 252.

⁴⁹ Uo.: 170. – Harsányi István: *Útravaló*, Bp. 1947.

⁵⁰ *Előszó a Sámsonhoz.* II. 258.

Az Állandó kétféleves népfőiskola negyvenötben még csak terv volt, s nem a patakiakon múltott, hogy három év múlva megszűnt.

Patak szellemi sodrása nagyobb volt már a harmincas évektől is, mint sok nálánál jóval nagyobb magyar városé. Mint a múltban annyi-szor, most is elébe ment a tavasznak, s jöttét nem várta tétlenül. Világított és melegített, mint századokon át tette. A kassai szél fűtta Patak szellős műhely volt sokaknak, s azzá válhatott volna Németh Lászlónak is. Kísérletezhetett volna belső szabadságával, s a külsővel is. Keresztury Dezső miniszteri engedélye és felkérése ide is megtalálta volna az utat. Az *Örülteket*, melynek terve három évvel később éppen Patakon fogant, ott is megírhatta volna: „örültekben” és egy városnyi szeretetben Patakon sem volt hiány.

A főiskola vezetősége nevében én írtam neki Békésre, augusztus huszadika táján. Ez a levél elkallódott. Hivatalos tapogatózó meghívás volt ez a népfőiskolai munkára, s az ehhez szükséges igazolás megpendítése is. A békési válasz dátum nélküli, postai bélyegzője is elmosódott, de tartalmából megállapítható, hogy szeptember 1-én írta, a Teleki u. 31. alatti Makra-házból.

Kedves Tanár Úr,

levele elég gyorsan ideért abból a távoli ország-sarokból s minthogy holnap utazom Vásárhelyre, sietek még innen válaszolni rája.

Nos, tehát az igazoltatás! Erre két válaszom van: az egyik a büszkeségé, a másik a realizmusé. A büszkeség azt mondja: Engem a munkám igazol s akik az utolsó félévben barátaim voltak s támogattak: ezt fogadják el igazolásul. A realizmus azt mondja: A nyugdíjasokat még nem igazolták; az írók igazolását megszüntették. Író számára az az igazolás, ha tagja az írószövetségnek. Én oda csak tegnap jelentkeztem, Illyés Gyulánál, aki itt Békésen meglátogatott. Ő azt mondta tekintsem elintézettnek a dolgot; még tagja sem marad a Szövetségnek, nemhogy elnöke, ha föl nem vesznek. Különben lektora vagyok a Sarlónak, a Parasztszövetség könyvkiadójának: ez is egyfajta igazolás. Minthogy engem a főiskola vagy az állandó népfőiskola is csak mint írot, vendég előadót alkalmazhat, tehát nem hiszem, hogy ott külön igazolásra szükség lenne.

Ennek a céciónak különben fölöslegesen nem is teszem ki magam.

Sárospatak nekem nagyon megtetszett, az ottani élet és az emberek is. Arra gondoltam, nem lehetne-e ott néhány írónak szabad katedrát állítani. A keret lehetne: a népfőiskola, a főiskola vagy valami új intézmény; a mellék cél: az előadások könyvbefoglalása. Az ország autodidaktái így elsőrangú tan-könyveket kaphatnának s maga a hely is odavonzana egy csomó embert; főként nyári szünetében, aki a tanulásért tanul. (pl. írók Nyári Egyeteme + téli népfőiskola). Illyéssel beszélget-tünk erről; ő azt mondta, hajlandó lenne odaköltözni, ha én is odatelepednék. Cs. Szabó Lászlóra is gondolnék; ő tudtommal most állás nélkül van. Esetleg Sötér Istvánra; ha a többiek megtűrik: Féjára; Erdélyből Szabédire. Ezek persze találomra odavetett nevek.

Mindez azonban terv és én dolgozni szeretnék minél előbb; azért hát csak elmegyek Vásárhelyre s próbálok biológiát, ir.[odalom] történetet és – orosz tanítani a kollégiumban – s megcsinálni nevelésügyi tervezetemet a Parasztpárt számára, befejezni az Iszonyt, megindítani színdarabjaim kiadását. Címem: Kristo-Nagy István. Gyógyszertár. Szeretettel köszönti:

Németh László

A válasz, jellemzően, fordított a sorrenden, s az igazolással kezdte: „Engem a munkám igazol.” Természete szerint az alkotóknak abba a családjába tartozott, melyet a művel válaszolók nemzetségének lehetne nevezni.⁵¹ Igaz, hogy tavasszal, mint gyanúsítottat, bekísérték a békési rendőrségre, s állandóan vele volt a megfelelő dóziszú méreg, de Veres Péter egy gyűlés után járt a rendőrségen: megmondta nekik, hogy az írók dolgában úgyis Pesten döntenek majd, kár beavatkozni.⁵² Augusztus végén Illyés Gyula toppant be váratlanul, s azon volt, hogy minél több biztatást, sőt ajándékot felejtessen ott a Teleki utcai szobácskában. A Parasztpárt új kiadója, a Sarló nevében Illyés munkát ígért és szerény

⁵¹ *Homályból homályba. I.* 475.

⁵² Uo. II. 13.

apanázst is. Végül abban egyeztek meg, hogy ír a Sarlónak egy tanulmányt a „Tanügy rendezéséről”; ha a szerzőt nem is fogadnák el, a gondolatokból szétszivarog tán valami.⁵³ Előkerült a pataki levél is, Illyés Gyula említette nekem: emlékszik, ezt is meghányták-vetették, s akkor tette az igazolást firtató sorokra azt a megjegyzést, hogy az írószövetségi tagságot vegye elintézettnek; még tagja sem marad a Szövetségnek, nemhogy elnöke, ha Németh Lászlót föl nem veszik. (Elnöke azóta sem volt, csak többször felkérték erre.) Mindez érthetőbbé teszi a válasz önérzetes, magabiztos hangját a tavaszi bekísérés után pár hónappal. Hát még ami kimaradt belőle, hogy Illyés arra is biztatta, vegyen részt a Parasztpárt országos listáján; tizenötezer szavazatot csak jelent a pártnak, mondta, amikor ő szabadkozott, hogy rossz vásárt csinálnak vele. Arról meg éppen lebeszélte, hogy Vásárhelyre menjen tanítani: húsz gyerek fejébe tölteni a tudományt, amikor az egész országot taníthatná.⁵⁴

Megbeszélték a pataki levél meghívási részét is, ami mint gesztus, bizonyára jól esett, ha az igazoltatás firtatásában némi tüskét is érezhetett az érzékenység. S jól esett eljárni egy új gondolattal „a tervhalmaznak”, tovább építeni a még meg sem levőt, egy egészen újat. ⁵⁵ Illyés Gyula, amikor erről beszélgettek, bizonyára helyeselt, mint jövődő testőre, de maga sem hihette komolyan, hogy Békés után Patak következék, s ők mindketten patakiak lehetnének. Németh László a válaszlevélben azt álmodta tovább, amiért – középiskolás fokon – a dolgozók gimnáziuma ürügyén egy év múlva Illyéssel együtt bejárták a fél országot, Patakot is útbajtve.

Csakhogy a pataki hívás elkésett. A feladat nem is volt olyan körülhatárolt, nem tűnhetett olyan megalapozottnak, mint egy gimnáziumi tanárság. Terv volt és maradt az ő tervezgetése is, amiből nem lehetett megélni. „Én dolgozni szeretnék minél előbb; ezért hát csak elmegyek Vásárhelyre.” Így kerekedett föl szeptember 2-án az új otthont adó városba.⁵⁶ A levelezést folytatni is lehetett volna, hiszen a válasz megadta az új címét is, de erre nem került sor. Számára az óraadók királysága következett.⁵⁷

MALLER SÁNDOR

⁵³ Uo.: II. 20–21.

⁵⁴ Uo.: II. 20–21.

⁵⁵ Uo.: I. 760, 606–607. és *Népi kollégiumok a vidéken. Kiadatlan tanulmányok. II.* 650–652.

⁵⁶ *Homályból homályba.* II. 21.

⁵⁷ *Interjú Vásárhelyt. Kiadatlan tanulmányok.* I. 719.

EGY ISMERETLEN BERZSENYI-ÓDA?

Érdeklődéssel olvastam Takáts Gyula, kiváló költőnk írását a Kortársban, valamint a Berzsenyi- évfordulóra írt könyvében.¹ De már az első olvasásra lehetetlennek látszott előttem a versnek Berzsenyitől való származtatása. Azért e tanulmányt azonnal megírtam, de sok elfoglaltságom miatt még nem tudtam végső formába önteni. Az Irodalomtörténet 1978. 562. oldalán megjelent felhívás nyomán adom közre a következőket.

Körülmények, amelyek a felfedező véleményét erősíteni látszanak

Takáts Gyula már ifjúkorától kezdve kiváló ismerője Berzsenyi költészetének²; ebben az esetben is „berzsenyies” vonásokat vélt felfedezni a versben. Ezt a véleményt erősítette, hogy az ismeretlen költő somogyi, és tárgyi vonatkozásai is arra utalnak, hogy Somssich Pongrácz idejében Somogyban élt.

Berzsenyinek a Somssich-családdal szívélyes kapcsolatai voltak, de inkább Somssich Miklóssal mint Pongrázczal. (Az utóbbira írásbeli dokumentum nincs.)

A költő Somssich Miklósról 1814-ben így ír: „Somssichot látni és hallani gyönyörűség.”³ Ehhez az ismeretséghez azonban egy nagyon kellemetlen emlék is tapad: Somssich Miklós volt az, aki a mit sem sejtő költőnek 1817-ben Kölcsey bírálatát megmutatta.⁴

De hiszen a vers Somssich *Pongráczhoz* szól.

¹ Kortárs 1971. okt. 1608. skk. valamint lenyomata 1976, ismeretve It 1978/2. f. 161.

² Vasi Szemle 1938. 147 skk.

³ *Összes művei* 1956-os kiad. 572.

⁴ Uo. 587.

Az óda hőse 1826-tól 1830-ig volt somogyi alispán.⁵ A költő fiát, Berzsényi Farkast 1828-ban választották szolgabíróvá, s nyilvánvaló, hogy ehhez bizonyos alispáni „segédlet”, jóakarát is kellett. Sőt tanúnk is van rá Döbrentei Gábor személyében,⁶ akinek maga az alispán beszélt el, hogy a költő fiát „pártfogolta”.⁷ A másik Berzsényi Antal ügye, aki 1828-ban, 22 éves korában katonának állt.⁸ A vármegye a költő kérelmét (fia hazabocsátása érdekében) pártolólág küldötte fel a Helytartó Tanácshoz, amit nyilván Somssich Pongrácznak kellett jóváhagyni; bár az előterjesztést egy Bogyay nevű főszolgabíró készítette el.⁹ Ez utóbbi körülményt Takáts is említi (Bogyay nélkül). De meg kell jegyezni természetesen, hogy mindez nemcsak Somssich pártfogásával történt. A költő iránti tisztelet általános volt a megyében, s így nem volt nehéz ezekben az ügyekben javára döntené.¹⁰ (Antal hazaengedése különben nagyon is elhúzódott. A vonatkozó rendelkezések értelmében az *önként* beállott katonát el kellett bocsátani a katonaság kötelékéből, ha ezt *gazdasági okok* szükségessé tették.¹¹ Így szabadult költőnk is 1793-ban!¹² Antal „szabadulásához” azonban *három* év kellett.¹³ Tehát a megye közbenjárása nem volt nagyon hathatós.) Mindkét körülmény nem annyira Somssich Pongrácznak egyéni iniciatívájából adódott, mint inkább a somogyi rendek „kollektív” rokonszenve nyilvánult meg itt is a költő iránt. (Farkas és Antal ügyében.)

Még egy eseményre kellene gondolni. Somssich Pongrácz 1830-ban lett a Magyar Tudományos Akadémia igazgatóságának tagja.¹⁴ Talán része volt költőnk *akadémiai taggá* választásában? Tudomásunk szerint azonban ez a választás Széchenyi és Döbrentei „suggallatára” történt.¹⁵ Somssich 1830 nov. 7-én lett igazgatósági tag, amikor költőnket már megválasztották. Tehát a választás „előkészítésében” nem igen lehetett szerepe.

⁵ Szinnyei József: *Magyar írók élete* címszó.

⁶ *Döbrentei életrajzi jegyzete kiadása* Előszó XXV.

⁷ Uo. i. h.

⁸ Monográfiám 1966. 136. 362.

⁹ Kanyar József: *Berzsényi és Somogy megye* Kaposvár 1956. 7.

¹⁰ *Berzsényi Emlékkönyv*. Kaposvár és Szombathely 1976. 487–488.

¹¹ Uo. 59.

¹² Uo. 60.

¹³ 1831-ben szabadult. *Emlékkönyv*. 488.

¹⁴ Szinnyei i. cikk címszó.

¹⁵ L. monogr. 367. skk.

1833-ból datálódik egy eddig kiadatlan levél, amely szerint Berzsenyi László azt írja Pozsonyból, hogy „ebédje Somssichnál legyen”.¹⁶ Ez azonban nem Somssich *Pongrácz*, hanem *Miklós* volt, mert ő a megye országgyűlési követe az 1832–36-iki országgyűlésen.

Látjuk tehát, hogy olyan szálak is vannak a költő és a Somssich család között, amelyeket Takáts vagy nem, vagy csak részben említ. Ezek a kapcsolatok azonban nem túlságosan meggyőzőek a vers keletkezése szempontjából. Már csak azért sem, mert „családi” okból Berzsenyi egyetlen ódát sem írt, a Somssichokhoz pedig csupán „családi” szálak vezetnek, – kivéve Somssich Pongrácz búcsúját 1830-ban.¹⁷ A megye gyűlésén kétségkívül költőnk is részt vett, amikor a volt alispánt mint a király által kinevezett alnádort köszöntötték.¹⁸ Kérdés azonban, hogy az elég indítóok volt-e (az előbb említettekkel együtt) az óda megírására és főleg az óda „minősége” megüti-e azt a mértéket, amely Berzsenyi ódáit jellemzi?

*Életrajzi, lélektani, kiadástörténeti nehézségek
Berzsenyi „szerzősége” körül a verssel kapcsolatban*

Az bizonyos, hogy ez a kaposvári búcsúztató ünnepség nagyon őszinte, meleg volt, s a beszédek egyes részletei költői emelkedettséget mutatnak.¹⁹ Pl. Sárközy Alberté, amikor Somssich erényeit dicséri:²⁰ a szelídséget, barátságot, „hazafiúi indulatot”, s ezt mondja:

„Ebből lesz az *egyetértés*, azon egyesült akarat, mely az emberi gyarlóságot a 'porból felemeli, a' legkisebb dolgot a 'legnagyobb érdeművé változtatja, mely a' népeket, országokat boldogságra, hatalomra juttatja.” Majd másutt: (Somssich) „Új ösztönt adott a 'serénykedőknek, oktatta gyámolította a' gyengélkedőket, útba hozta az eltántorodottakat.” Somssich „*erkölcsi érdeme fénylik*” cselekedeteiben, mikor „bátorította a 'csüggedőket, felemelte az elesetteket, vigasztalja az ügyefogyottakat.” S érdemeiért „imádott Nádorunk” „*őrszeme*” alnádornak emelte ki stb.²¹

¹⁶ Másolata birtokomban.

¹⁷ L. Búcsúvételek *Ns. Sárdi Somssich Pongrácz Első Alispányjoktól a' Somogy Vármegyei Karoknak és Rendeknek* Pest. 1830.

¹⁸ Uo. 15–23.

¹⁹ Különösen 16–19.

²⁰ Már az Előszó is „Szép Tudományú”-nak nevezi.

²¹ Uo. 16–19.

Kétségtelen tehát, hogy ezekből a beszédekből van valami anyag az óda tartalmában.²² Berzsenyi nyilván a Teleki-óda keletkezésekor is részt vett az ünnepeken és hallotta a beszédeket.²³ De ezeknek a Teleki-ódában nyoma sincs. Csak a „nagy benyomás” bizonyult maradódnak. Tehát itt sem bizonyít egyes fordulatok egyezése. Ezeket a szavakat más is hallhatta, mást is fellelkesíthetett ez a szép és megható ünnepély.

De tán a *közügy* indíthatta ódára a költőt Somssich Pongrácz ünneplésével kapcsolatban? Hiszen már két főispánt: Széchenyi Ferencet és Teleki Lászlót ódában ünnepelt. Miért ne ünnepelhetne egy alispánt is? Csakhogy Széchenyi Ferencben a Nemzeti Múzeum alapítóját dicsőítette, Teleki László pedig oly nyilvános megbecsülésben részesítette őt költészetéért, amit nem volt szabad viszonzatlanul hagynia. Ezenkívül akkor 1812-t írunk, most 1830-at, amikor már csak *igen nagy tárgyak* emelik ki Berzsenyit költői magányából: Széchenyi István vagy a magyarság „esztétikai nevelése”, az antik szépség világa. – Aki olvasta Somssich Pongrácz beszédeit,²⁴ tisztában lehet azzal, hogy egy nagy műveltségű, az udvar és a rendek nyelvén nagyon értő, kiváló adminisztrátorral vagy alispánnal áll szemben, de működése tartósan országos jelentőségűvé nem vált, még négy évig tartó alnádorsága alatt sem. Tehát elsősorban *somogyi szempontból* vált jelentőssé alnádori előléptetése, a somogyi érdekek védelme és előmozdítása céljából. S Berzsenyi *nem volt* abban az értelemben *lokálpatrióta*, hogy ez számára valaha is költői, ódai motívummá vált volna. Ő költői indítékait mindig a nagy eszmei összefüggésekben kereste.

Vagy talán *Sárközy István* kérte fel őt az óda megírására, mint a vers felfedezője feltételezi?²⁵ Azonban Berzsenyi Sárközyvel sohasem volt oly szoros baráti kapcsolatban, ami ezt a kérést indokolta volna.²⁶ Már 1817 előtt sem tudnak igazán „összemelegedni”, mert Sárközy „furcsa különcnek” tartotta Berzsenyit.²⁷ 1817 után pedig költőnk nemcsak Kazinczytól idegenedett el – a Kölcsey-perben tanúsított magatartása miatt – hanem mindenkitől, aki Kazinczy barátaihoz tartozott, s így

²² Ezt részletezi Takáts Gyula *Egy ismeretlen Berzsenyi-óda* c. cikkében i. h. 1608–9.

²³ L. Takáts i. cikke uo.

²⁴ L. az ekkor tartott Somssich-beszédet, valamint a „*Mélt. Sárdi Somssich Pongrácz úrnak Tek. és Ns. Baranya Vármegye Főispányjának beiktatása alkalmából tartott beszédek*” Buda. 1836.

²⁵ Takáts id. cikk 1610.

²⁶ L. *Emlékkönyv: A Sárközy-epizód* 328 skk.

²⁷ Uo. 7.

természetesen Sárközytól is. Az utóbbi 1820-ban említi a költő nevét utoljára,²⁸ azzal, hogy „mint hírlík, Sopronba tette át a lakását.” Tehát ilyen kérést Sárközy meg sem kockáztathatott, mert a költő úgysis visszautasította volna.

Ezenkívül, hogy Berzsenyi egy verset *külön füzetben kinyomatott volna* Somssich tiszteletére²⁹ (és pedig név nélkül), az a költő magatartásának ismeretében – el sem képzelhető. Ez már olyan „stréberség” lett volna, amitől egész életében iszonyodott. Különben is annyira büszke volt a nevére, hogy leveleit, commissióit, könyveit sem írta alá másképpen, mint teljes nevével: hogy jelenhetett volna meg egy költeménye – névtelenül?³⁰

És az is elképzelhetetlen, hogy Döbrentei, akivel meghitt barátságban volt, akire rábízta munkái kiadását, akivel bizalmasan együtt volt hosszabb ideig 1832-ben, 1834-ben és 1835-ben:³¹ ne szerzett volna tudomást költő-barátja e költeményéről és ne sorolta volna e verset Berzsenyi ódái közé 1842-i kiadásában! És különösen, ha Somssich Pongráczról volt szó benne, aki (Döbrentei ismerőse) alnádor, később Baranya megyei főispán-adminisztrátor, majd kir. államtanácsos lett?³²

E sorok írója négy éven át (1936–40) foglalkozott a költő niklai hagyatékával és azokkal a kéziratokkal, amelyeket a Bánóczyi-levéltár tartalmazott Berzsenyi László hagyatékából. Ott sem volt semmi nyoma a Somssich-óda kéziratának, habár egy sor ismeretlen verskézirat került elő.³³ (Szerencse, hogy mindezt kiadtam az 1936-i akadémiai kiadásban, mert 1944-ben minden elpusztult.)³⁴ Tehát, ha mégis előkerülne valami, akkor ez már talán csak a *kiadott anyag* valamelyik eredeti kézirata lehetne.³⁵ Mint ahogy 1936 óta csak jelentéktelen apróságok kerültek napvilágra, kivéve a Festetics-levéltár „Felírását” és Kanyar József, valamint Sólyom Jenő „Berzsenyi-kölcsönkönyvjegyzékét”.

²⁸ Uo. 9.

²⁹ Takáts Gyula idézi a költemény teljes címét, amelyet ő röviden „Somssich-ódnak” nevez a ritka nyomtatvány alapján, amelyen a szerző neve helyett „egy hála-adó híve” áll.

³⁰ Éppen most bukkant fel Vas megyében több régi könyv „Ber'senyi” tulajdonosi névbeírással, de nem Berzsenyi Dániel írásával.

³¹ *Döbrentei életrajzi jegyzete* Előszó befejezése Minden Munkái 1842. kiad. LVII.

³² L. az öt ünneplő beszédek az 1836-i i. kiad.-ban.

³³ L. az 1936. akad. kiad. jegyzeteit. (387. skk.)

³⁴ *A niklai Berzsenyi-Múzeumban csupán akadémiai fotókópiák vannak (A Kazinczy-hagyatékából.)*

³⁵ L. akad. kiad. (309 skk.)

És végül ebben a vonatkozásban nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy bármennyire szokássá vált, (helytelen szokássá), Berzsenyi 1817 utáni költészetének lebecsülése, kétségtelen, hogy továbbra is érintetlen maradt költőnk *magasrendű művészi igénye*. Ennek következtében az 1817 utáni Berzsenyi-versek is *magasan fölötte állnak mindannak*, amiket kortársak az általa megénekelte költői témákkal kapcsolatban írtak.

Már pedig a „Somssich-óda” e magas igényeknek nem felel meg.

*A vers szövegvizsgálata a költői alkat és a stílus
szempontjából*

Hol találunk ebben az ódában *általában* (a részletekkel később foglalkozunk) valamit is Berzsenyi lángoló szenvedélyéből, hatalmas képzeletéből, fenség iránti érzékéből, sajátos zeneiségéből, egyszóval *eredetiségéből*? Sehol sem találkozunk valójában e versben Berzsenyi költészetének lényegével: az erővel, a megrázó megrendüléssel, amely az ezidőben írt Mailáth-ódában és az utolsó niklai költeményben: „Az igazi poézis dicséreté”-ben is érezhető. (Az utóbbit helytelenül nevezték el együttes erővel Döbrentei és Toldy „A poézis hajdan és most”-nak, mert a versnek eredetileg *címe nem volt*, s a rossz cím miatt a tartalmat is félreértették.)³⁶ –

De vizsgáljuk a Somssich-óda versszakait egyenként.^{36a}

Dicső az égnek tetszeni érdemért.

Dicső babérből hordani homlokán

A 'honfiak' hála-kezőkkel

Font koszorút: ez olympi létel!

A magas eszmei tartalom jellemző a Berzsenyi-ódákra, de az sohasem hat *közhelyként*, hanem kifejezésében fenséges, és rendszerint fontos szerkezeti szerepe is van a költemény közepén vagy végén. Berzsenyi sohasem kezd ódát *közhely-szentséccel*, hanem úgy, hogy már az első versszak sajátos, eredeti intonálásával érezteti az óda hangulatát. Ennek az ódának éppen kezdő verszaka a vers leggyengébb része. Ilyen iskolás fordulattal nem kezdhette Berzsenyi a verset: hiszen mindenkinek eszébe juttatta volna az iskolában bemagolt horatiusi „dulce et decorum”-ot ami nem illik költőnk magasrendű művészetéhez. És

³⁶ L. *Újabb Berzsenyi-tanulmányok* c. kötetünket Bp. 1971. 133–138.

^{36a} A Takáts által közzétett szöveg: Kortárs 1971. 1608. skk.

különösen ezzel a latinos szerkezettel, amely *magyartalanul* hat! – Mindnyájan érezzük a „nyelvi épség” (igazi Berzsényi-sajátosság) hiányát a mondat szerkezetében: hiányzik a „homlokán” mellől az értelmet adó birtokos jelző. (Kinek a homlokán?) Ennek hiányában értelmetlenné válik a mondat, ami Berzsényinél elképzelhetetlen. *Hála-kezőkkel* kifecamult szörnyeteg-összetétel. *Létel*: lényeg-értelemben (de nem *lét*-et jelentve) előfordul ugyan Berzsényinél, de nem ódai nyelvben. Itt különben is „sütés”, hogy egy szótaggal több legyen. – A „dicső” *mondatként*, verbum nélküli használata elképzelhetetlen költőnkénél, aki üldözte a verbumtalan mondatokat. (L. a „Jegyváltó” kritikáját *PM* 60) – Az egész első versszak köszöntőbeszéd dagályos-retorikus áradozása, nem pedig Berzsényi-féle ódai hangulat kifejezése A „hamis fenség” Berzsényi által meghatározott minden kritériumát megtalálhatjuk benne. A kor megyei retorikája szülte,³⁷ de nem egy nagy költő írta.

Két év alig múlt, hogy zokogott vala
Érzelmek' árjátói az ezüsthajú
Öreg, Somogy tolmácsa, s ismét
Fényleni látjuk egünk Tebenned.

Két hízogó mozzanat is van e versszakban: az alnádori (1830) és a kir. személynöki kinevezés (1832), amellyel Somssich végeredményben az országgyűlés elnöki tisztségét töltötte be.³⁸ Tehát voltaképpen *nem tettei miatt* hanem *karrierje* emelkedése szempontjából dicsőíti a költő a hőst. Ez inkább tisztviselői, mint költői szemlélet. Mintegy figyelmezteti Somssichot, hogy ne feledkezzék el Somogyról. – Annak valószínűtlenségét, hogy Berzsényi lelkesedett volna Sárközyért, már indokoltuk. Még feltűnőbb, hogy Sárközyt „ezüsthajú öregnek” tünteti fel a névtelen költő. Ez feltétlenül a szerző fiatalabb korára vall. Csak ifjak (és esetleg ifjú tisztviselők) szokták ilyen megkülönböztető jelzővel említeni az öregséget: ez sehogysem illetet volna az 56 éves Berzsényihez. E sorok írója is olvasta Sárközy István beszédét. Semmi különös nincs benne, ami a költőt is meghatotta volna.³⁹ Lehet, hogy Sárközy meghatott volt, hiszen búcsúbeszédet mondott. De a többiek beszéde, bizony, jobb és tartalmasabb volt: tehát Sárközy kiemelése célzatos, mint főtisztviselőé. – A két év konkrét időmegjelölés is kicsinyes: a Berzsényi-ódákban idő és tér csak *nagy arányaiban* bontakozhatik ki. – Hogy Sárközy Somogy tolmácsa volt (de nem az egyedüli), az talán

³⁷ L. i. nyomtatvány 16. skk.

³⁸ Révai Lexikon címszó.

³⁹ I. nyomtatv. 16.

fontos megyei szempontból, de nem segíti elő az óda nagyvonalúságát. – Az utolsó sor szép szóvirág, de inkább szónokias, mint költői hatást keltő fordulat.

De nézzük a harmadik versszakot:

Pestnek világítsz! Onnan is el-löveld
Ránk, amitől a 'honnei szerencse függ:
A 'szent Egyértést, párosítva
Szép tudomány eránti kedvvel.

Pest és Somogy ismét *vidéki* viszonylat, megyei szemlélet „alulról-felfelé.” A téma lokálpatrióta felfogást tükröz. A legberzsenyietlenebb szó itt az *Egyértés*, ami nyilván szintén „sütés”, a szótagszámok miatt. Olyan erőszakolt újítás és rövidítés ez, amely nagyon távol állott költőnkől. Az „egyértés” forrásait különben Sárközy Albert előbb idézett beszédében sokkal jobban és mélyebben határozza meg, mint a versszak sovány mondanivalója, az utolsó sor semmitmondó, erőtlen befejezésével. – Az ódai *nagyítás* sem sikerült: a *Pestnek világítsz!*: egyáltalán nem fejezi ki a kir. personalis méltóságát, hiszen mint az országgyűlés elnöke, nemcsak Pestnek világított, hanem jelentősége ennél jóval nagyobb volt. – Berzsenyi, aki annyira vigyázott a „mellék-ideákra”,⁴⁰ a „világít” kifejezést nem használta volna, mert az utcai lámpákra emlékeztet, különösen pesti viszonylatban. – Ez tehát alulmarad a tárgyon, viszont az *el-löveld* (puskagolyó!) megint annyira erőszakolt és költőietlen, hogy szintén nem származhatik Berzsenyi ép nyelvérzékéből. Csak a nap tud sugarakat „lövelni”, amivel a pesti „világítás” ismét nem fér össze. Szóval a motívum sehogy sem tud a költő képzeletében valódi képpé válni, holott Berzsenyinéél „mindenütt, nem mondva, hanem festve van a gondolat.”^{40a} – Azt kell tehát mondanunk, hogy ebben a versszakban semmi igazi lendület nincs. Csupa próza!

Ugyanígy a negyedikben sem:

Embert nevelsz, bölcs, házi körök neved
Hálával áldják, 's lángeszed a 'Haza
Tekinté, így Nagy Nádorunk is
Méltata, hogy segedelme lennél.

⁴⁰ *Prózai Munkái* Kaposvár 1942, 113.

^{40a} Uo. 145.

Ennek a versszaknak a kaposvári gimnázium megalapítását kellene dicsőítenie⁴¹ („Embert nevelsz”), de mily szegényesen, távlattalanul hangzik mindez! Az „embert nevelsz”: inkább tanítóra illik, mint alispánra. A „lángész” megjelölés *egyedül* szomorkodik, nincs átmenet vagy méltó előzmény, amely indokolná. Így csupán „ráfogásnak” tűnik. – „Méltata, hogy segedelme lennél”: ismét erőtlen próza. Ilyesféle fordulat a köszöntő beszédekben is előfordul, de mily távol áll az *ó dai szemlélet a köszöntői hódolattól!*

A következő versszak emlékeztet a Teleki-óda egyik fordulatára, vagyis arra, mintha a költő óhajtása a „tunguz” nép felemelésére Somssichnál már valósággá lett volna:⁴²

Lám, a 'vad erdőt már Mike városa'
 Polgári lakják, 's a' berek és mocsár'
 Helyén az Isten háza fénylik –
 Zálogi ritka karakterednek!

Ez a versszak Somssich utépítési programját dicséri, amiről a beszédek is megemlékeznek. Tény, hogy Mike környékén a jobbágyok nagy, nehéz munkával erdőt irtottak, mocsarat száritottak s lelki üdvösségükért plébániatemplomot is építettek. De azért Mikét Berzsenyi *sohasem nevezte volna városnak, százhusz* lakójával: hiszen költőnkél a Város képzetéhez oly nagyszerű képek asszociálódnak, mint Buda, Pest, Bécs, Sopron.⁴³ Ez tehát ódai nagyítás akarna lenni – de nem Berzsenyi – módra. Aki a verset írta, ismerte Somssich működésének „protokolláris” tényeit, mint minden akkori megyei tisztségviselő. – A legszörnyűbb a versszak befejezése: a „ritka karakter”. Pedagóguspróza, nem ódai nyelv. Berzsenyi ilyet ódában sohasem írt volna le. Ismét a képekben dúskálkodó költői képzelet teljes hiányát mutatja. – A templomot költőnk sohasem helyettesítette az Isten háza szóval, még a szentegyházat is úgy csempészte bele Döbrentei az ő szövegeibe.⁴⁴ Az egész versszak asszociációk nélküli tényfelsorolás.

Szerintünk az utolsó versszak, melynek felfedezője igen nagy jelentőséget tulajdonít,⁴⁵ *leginkább bizonyítja*, hogy nem Berzsenyi-versről van szó, ha ugyan már az eddigiek nem igazolták ezt.

⁴¹ A gimnázium alapítása szerepel Somssich Pongrácz beszédében is, de szerényen a rendekre hárítja az érdemet, hivatkozva adományaikra. (I. nyomt. 9–15.)

⁴² Takáts i. m. 1610.

⁴³ Akad. kiad. (1936) jegyzetei 387 skk.

⁴⁴ Döbrentei kiad. I. 321.

⁴⁵ I. tanulm. 1611.

Menj, menj, Hazánknek jó magokat vető
 Hős társaidal, mert ez az időnek ily
 Vezére kell, mert a 'jövendő't
 A 'mai tartja varázscsomóban.

Ez – helyesen – Takátsot a Teleki-óda befejezésére emlékezteti.^{4 5 a}
 De a Teleki-óda *fenséges szózatára* maga a természet is megrendül és engedelmeskedik, mert mintegy isteni erő jelenlétét érzi. Itt ugyanaz a fordulat csupán hajlongó, *alázatos*-prédikatori biztatás, nem fenséges szózat, mint Berzsenyinél. Méghozzá ismét közhellyel okoskodó prózában végződik: a kétszeri *mert, mert* kötőszó meg végleg elosztat minden illúziót a versnek Berzsenyihez tartozásáról. Szónoki, de nem költői logika. Tipikus próza. A kétszeres *Menj, menj* Berzsenyi-utánzat. A költő ismerte a Teleki-ódát, de ez a költő *nem* Berzsenyi volt. – A *vezére* kell: ismét „sütés”, de oly németes fordulattal, mint az első versszakban a „homlokán”, vagy ennek a versszaknak szerencsétlen összetétele a „varázscsomó”, amely a „Wunderknoten” szolgai fordítása. (Berzsenyi irtózott minden misztikus „varázs”-szótól és képzet-től.) – Megjegyzendő, hogy Berzsenyi a „hős” szót sem szerette. Helyette *hérót*, hősi helyett *héroit* használ csaknem mindenütt.^{4 6} – Végül mellékideái miatt a „jó magokat vető” jelzőt sem alkalmazta volna Somssichra, magas udvari posztján, lévén a magvetés „paraszti” foglalkozás, nem illő egy, nyilván hamarosan az arisztokrácia sorába emelkedő méltóságához. (Somssich nemsokára grófi címet kapott.)

Ki lehet tehát a vers szerzője?

Az előbbiekből következik, hogy Berzsenyi Dániel semmiesetre sem lehetett e „próza” vers szerzője. Dehát akkor ki volt a „névtelen” költő?

A következő vonások jellemzik a vers alapján:

- a) Jelen volt az ünnepélyen.
- b) Somogyi „lokálpatriota” volt.
- c) Lekötelezettje (mert „hálaadó híve”) Somssich Pongrácznak.
- d) Gyakorlott a verselésben, különösen Berzsenyi versnemeiben.
- e) Berzsenyi költészetének ismerője, követője, sőt utánzója is.

Ezeknek az előfeltételeknek a birtokában, újra figyelmesen elolvastam az 1830-ban tartott beszédek, amelyek folyamán a vers szerzője

^{4 5 a}Uo. i. h.

^{4 6}*Összes Művei* (1956) 651.

„zokogni hallotta” Sárközy Istvánt; s íme a Somssich Pong. azcot üdvözlők sorában felfedeztem *Horváth József Elek* kaposvári gimnáziumi igazgató nevét,⁴⁷ aki nemcsak mint igazgató, hanem mint „a megyei oskolák”, sőt mint „a Megye Intézetje Kormányzója” üdvözölte a leköszönő alispánt.⁴⁸ Őreá valóban illett minden kritérium, amit a versből megállapíthattunk: jelen volt az ünnepélyen, hallotta a beszédek, sőt maga is üdvözölte Somssichot; egész költészetét a „lokálpatriotizmus” jellemzi (akkor is, amikor Szombathelyen, Vas megyében volt)⁴⁹, lekötelezettje az alispánnak, hiszen nyilván az ő pártfogása nélkül nem lehetett volna gimnáziumi igazgató; gyakorlott a verselésben: már 1806 óta megjelentek költeményei, s ezekben lépten-nyomon megtalálhatók a Berzsényi-hatások, mint ez a Somssich-ódából is látható; ezenkívül a költőhöz meleg barátság is fűzte, mint erről más helyen már bővebben is szóltunk. De volt-e gyakorlata az „üdvözlő” versekben?

Igen, és pedig szép számmal vannak ilyenek költeményei között s az is jellemző, hogy majdnem kivétel nélkül *külön-külön kis füzetben* jelentette meg őket hol Szombathelyen, hol Kaposvárott, hol Pesten. (Berzsényi sohasem volt „füzet-költő”.) Vegyük csak egyenként e *füzetcskéket*:⁵⁰

1. Nagyméltóságú és Főtiszt. Somogyi Leopold Ő Nagyságának (püspöki beiktatására) 1806 Szombathely.
2. Ugyanannak neve napjára. Uo. 1806.
3. Gróf Endrődy Kajetán Ő Nagyságának 1816. Szombathely.
5. N. T. Horváth András tétí plébános úrhoz 1819. Uo.
6. Koltai Vidos István és br. Sennyei Polyxena esküvőjére 1823. Uo.
7. Méltóságos Mérei Sándor Somogy megye főispánjához. Pest 1832.
8. Méltóságos Sárdi Somssich Miklósnak, a Haza egyik munkás atyjának 1833 Pest.

Azt hisszük, ennyi elég annak bizonyítására, hogy a szerzőnek ugyancsak volt gyakorlata az üdvözlő-köszöntő versekben, amelyek főleg beiktatásokhoz, előléptetésekhez fűződnek. A Kazinczy által már korábban kárhoztatott, rossz értelemben vett „Gelengenhetisgedichte” egyik szakemberéről van szó, akinek tollából könnyedén folyt a versbeszedett üdvözlő szónoklat, de ennek nyilván a Berzsényi-féle magas-

⁴⁷ I. nyomt. 5.

⁴⁸ Az *Előszó* kifejezése.

⁴⁹ Szinnyei József i. címszó szerint.

^{49a} I. Horváth Elek Berzsényihez írt ódáját (Új krit. kiad. s.a.)

⁵⁰ Szinnyei felsorolása

rendű költészethez semmi köze sincs. Különös figyelmet érdemel a Somssich Miklóshoz írt óda ami bizonyítja, hogy a szerző szinte „házi költője” lett a Somssich-családnak. Előbb az alnádor, aztán az országgyűlési követ . . .

Természetesen nem lehet kétségbe vonni Horváth nemes szándékát. Nem jelentéktelen emberekről szólt és sokszor igaz érdemeket zengett a maga módján⁵¹. És az igazgatói állás, amelyhez jutott, nem tehetségtelen emberé lett. Csak el kell olvasni az 1829-ben a kaposvári gimnázium ifjúságához írt beszédét. Fenkölt gondolkodás, művelt lélek, tiszta lelkesedés: ez jellemzi őt.⁵²

A versírásban is őszinte megindulás vezette. Am kiütköznek a Somssich-ódára is jellemző gyarlóságai is. Mindenekelőtt egy-egy szótag kiküszöbölése, mint a szerencsétlen „Egyértés”-ben, nem okoz neki gondot, ha a mérték úgy kívánja. (Az „Egyértéssel” kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Berzsenyi *prózájában* előfordul ugyan az „egyit” ige, ám Berzsenyi rövidítései a „pergés” szolgálatában állnak, elsősorban ez a jellemző vonásuk. *Költői* szókincsében minden torzítást került.) Horváthnál azonban ily rövidítések a *mértéknek* vannak alárendelve, ha azt a mérték úgy kívánja. Így lesz a *Vigasztalni*-ből *vigaszni*, a *fitogatni* helyett *fitogatni*, a *ficánkolniból fincolni*,⁵³ stb. De nem rest a létel és a vezére mintájára *folyam* helyett *folyamatot*,⁵⁴ ezt h. *ezent*, azt helyett *azont* írni,⁵⁵ ha a verssor úgy kívánja, s nincs elég versláb a költő szókincskészletében. — A *hála-kéz* erőltetett összetételéhez hasonlók is sűrűn előfordulnak nála: *becs-élet*, *báj-liget*,⁵⁶ *hála-adva*,⁵⁷ *Duna-túli*⁵⁸ stb. ami szintén jellemző stílbéli sajátosság. — A Berzsenyit utánzó fordulatoknak se szeri, se száma. Pl. A *Menj, menj* ünnepélyes intés *három* ódájában is olvasható a befejező strófákban.⁵⁹ A sok *örvendj*,⁶⁰ *Bátran*

⁵¹ *Titus Amália ligetében* Függeléke: *Ódák*. Szombathely 1817.

Perger ny.

⁵² Beszéde megjelent Pesten 1829. Egyetemi Nyomda betűivel.

⁵³ „Titus” stb. 27.

⁵⁴ Uo. 28.

⁵⁵ Uo. 5.

⁵⁶ Uo. 29. uo.: *báj-hangon*.

⁵⁷ Uo. 13.

⁵⁸ Uo. 27.

⁵⁹ Érdekes, hogy az 1806-ban megjelent Somogyi-ódában is: „*Menny*, kicsiny nyája, *Menny!* . . .” Majd a „Titus”-ban: „*Menj, Macaénás*” (1817.)

⁶⁰ Sigray Hannihoz” 47.

tekints⁶¹ (a sír mélyébe), deli kellemid,⁶² ag tölgy,⁶³ a liget ernyein stb.⁶⁴ bizonyítják, hogy sűrűn forgatta Berzsényi kötetét; de hiszen ez a szeretet és csodálat Berzsényi iránt leveleiből és a költőhöz írt verséből is kiviláglik.^{64a}

Mindez azt bizonyítja, hogy a költemény valószínűleg Horváth József Elek verse lehet, s a kéziratot nem Berzsényi „hagyatékában”, hanem Horváth hátramaradt írásai között kell keresni. Berzsényi kézíratai között nem találhatjuk meg a Somssich-ódát, mert hiszen valószínű, hogy nem is tudott róla.

MERÉNYI OSZKÁR

MADÁCH HIRLELŐJE

Az Irodalomtörténet 1975. 3. számában *Madách Hirlelője* címmel Szabó József fontos Madách-leveleire hívta fel a figyelmet. Az eredeti levél tudomása szerint a váci múzeum tulajdonában volt, „ahonnan a második világháború alatt eltűnt”. Ennek a levélnek az általa ismert, egyetlennek vélt másolatát, amely a Váci Múzeumegyesület Évkönyvében jelent meg 1911-ben, fotokópiában be is mutatja. Az éppen átrendezés alatt álló váci múzeumban megtaláltam a Szabó József birtokában levő példány testvérkiadását, sőt Sólyom Károly, jeles középkorkutatónk könyvtárában a harmadikat is. Bizonyos vagyok benne, hogy Tragor Ignác, Vác történésze egykori baráti körének leszármazottainál előbukkan még egy-két példány.

Az eredeti levél és a nyomtatott másolat összehasonlító vizsgálata bizonyítja, hogy az átíró nem a hiteles Madách-levelet adta közre, hanem annak átjavított, helyesírásában „modern” változatát.

Az évkönyvben nem esik szó arról, ki adja közre a levél másolatát. Kisparti János a titkári előszóban bejelenti „Madách Imre egy eddig ismeretlen levelét, mely Bucsek István pápai praelatus adományából került a múzeum birtokába”. Bár 1911-ben nincs Madách-évforduló, az évkönyv mégis két tanulmányt is közöl az íróról. Az elsőt Kisparti

⁶¹ Uo.

⁶² Uo. 49.

⁶³ Uo. 48.

⁶⁴ Uo. 49.

^{64a} L. az 1813-ki kiadás fogadtatását az új kritikai kiadás jegyzeteiben s.a.

János: *A tudomány Az ember tragédiájában*, a másodikat az éppen ekkor Vácra került huszonekét éves Sík Sándor: *Az ember tragédiájának értelme* címmel írták. Így a levél megtalálásának bűvöletében született meg e két tanulmányunk, amely mintegy a Múzeumegyesület és Tragor tevékenységének igazolásául szolgált, hiszen éppen az ő kezdeményezésükre állítottak emléktáblát a gimnázium falában, hirdetvén Madách váci vizsgáinak emlékét.

A nyomtatott másolat felső részén – amely a Szabó József-féle közlésből kimaradt valamilyen oknál fogva –, a közreadó Bucsek István váci kanonok ajándékaként jelöli meg a levelet. Így bizonyos, hogy Tragor Ignác, a Múzeumegyesület elnöke és Bucsek kanonok barátja, készítette sajtó alá a levél másolatát s ő javította ki a hibának vélt sajtóságokat.

A *Hirlelő* szerint a körözüvény a „Tereskei bírónál marad”. Tragornak tehát Bucsek István közvetítésével onnan kellett megkapnia. Pálos Frigyes egyháztörténész személyes közlése ismeretében tudom, hogy Tereske azon időben Romhány filiálisa volt. A romhányi, illetve a tereskei irattárat a legnagyobb gondossággal és figyelemmel nézte át és dolgozta fel Chobot Ferenc, a Magyar Történelmi Társulat rendes tagja, egyháztörténész, egykor váci káplán majd szemináriumi aligazgató, aki élete derekán Romhányba vonult vissza tudományos munkásságának szentelve életét. Feltehetően ő találta meg a levelet. Chobot szoros kapcsolatot tartott fenn Tragorral is, Bucsekkel is, de Pálos nyomán tudjuk, hogy a megye életében nagy szerepet játszó kortársaival, Huszár Károly Lászlóval, Szmrecsányi Emillel, Székabonyi Angyal Lajossal, a Frideczky-családdal, sőt a Madáchokkal is értekezett. A *Hirlelő* eredeti példányát ő adhatta oda Bucseknek, Tragor barátjának, a Múzeumegyesület vezetőségi tagjának, aki mint született váci ember szoros kapcsolatban állt minden váci intézménnyel, így a múzeummal is.

A levél historikumát Szabó József ismertette. Az eredeti levél a birtokomban van, 1954–55 táján kaptam Schubert Tódor barátomtól. Madách ebben a Csesztvén írt levélben a megye összeíró választmánya tagjaként intézkedett az „általános népfelkelés” ügyében 1849. június 6-án. Ezt a népfelkelést az orosz cár 1849. május 20-án kelt manifesztumának ismeretében hirdették meg. Madách *Hirlelője* tehát gyorsan és alaposan reagált az eseményre. A futár jelen is lehetett a levél megírásakor: az ügy halaszthatatlanul sürgős voltát jelzik az elírások és a gyorsírási jelek. A vélt helyesírási hibák nem bizonyítanak semmit, mert Madách műveiben ugyanígy fellelhetők. Az eredeti kézirat 43 × 28 cm nagyságú merített papírnak mind a két oldalán írott, jól olvasható, majdnem teljesen ép szöveg.

Szabó József idézett bemutatójában érdekesnek tartja, hogy a *Hir-*

lelő Nagyoroszit „m. városként” említi. Fényes Elek statisztikai és honismertető műve 1840-es kiadásában is mezővárosnak nevezi, amelynek „királyi szabados jussa” volt, s Balassagyarmat után a környék legnagyobb lélekszámú helysége Madách idejében. A levélben szereplő „B Berinke” Borsosberénykével azonos, Berki pedig abban az időben majd háromszáz lakosú puszta volt.

Az eredeti kéziratot a nyomtatott másolattal összevetve azonnal feltűnik az átírónak a Madáchéval ellentétes helyesírási szemlélete. Hibákat és vélt hibákat javít ki, a központozást nem minden esetben veszi figyelembe, helységneveket javít át, egy alkalommal a nyilvánvaló elírást helyesbíti, egyszer pedig kihagy egy szót. A Tragornak tulajdonított átírás nyomtatott példányában semleges ékezetek vannak, amelyek egyféleképpen jelzik a hosszúságot és a rövidséget. Ez a sajátos magánhangzó-ékezet jelzésű szöveg az egyébként szép és alapos munkát végző váci Dercsenyi Dezső-féle nyomdában készült, a múzeum részére –
gratis.

A másolat szövegében egyetlen sajtóhiba van: irgalom helyett igazalom, egy kihagyás, amely azonban méltó a figyelemre: „a magyar nép . . . érdemes a szabadságra, melynek nehéz harcait kell előbb ki vívni, hogy (– később –) édes gyümölcsét élvezhessük . . . „Nem hiszem, hogy Tragor figyelmét elkerülte volna ez a „később” szó, ismerve megnyilatkozásainak kurucos jellegét is. Madách mind a kis „k”, mind a nagy „K” betűt ugyanúgy írja, azonban ha nagybetűt akar vele jelölni, akkor a betű alsó, jobbra kifelé tartó szár részét megnyomja. Ezt az átíró nem vette észre vagy nem tartotta fontosnak. Az *ember tragédiája* kéziratában Madách már a „K” nagybetűt határozottan másként írja, mint a kisbetű alakját. Madách az igekezőket általában külön írta. Érdekes, hogy *Az ember tragédiája* kéziratában is bizonytalan az igekezők helyesírásában; elég, ha az el-igekező írására utalok: az elhúzott „el” igekezőt akár külön is lehet olvasni: „Bölcsességdből elleskedni egy szót”, „Mi érdekes volt, minden elmosódott”. A ki-igekezővel már más a helyzet: Madách következetesen külön írja: vívni, ki tanítani, de *Az ember tragédiájában* is: „Ki ábrándúltam”, „Ki érdemellem”. A nyomtatott másolatban nem következetes az átírás. Pl. „ki vívni”, de „kitanítani”. A „melly”, „illy” névmások *Az ember tragédiájában* eredeti leírásukban így szerepelnek, ám Arany János következetesen áthúzza az első „l” betűt. A körösvénybeli „melly” vonatkozó névmást az átíró megváltoztatja. A már említett értesítőben Tragor Ignác is írt egy tanulmányt *Mikszáth és Vác* címmel, amelyben az igekezős bizonytalanságokra azonnal rá lehet akadni. Az átíró a „művelt nagyközönség” igényét tartotta szem előtt, amikor a *Hírelőt* ilyen félmegoldásként tette közzé s nem törekedett filológiai pontosságra.

Így aztán megmagyarázható, hogy a nyomtatott másolatból hiányoznak a gyorsírási jelek, valamint Horpács és Berinke „visszaigazolása”. Az eredeti levélbe azonban éppen az idő sürgető volta miatt kerülhettek be a gyorsírási jelek a szöveg végén levő dátumok, órák ismétlési jelei helyett. Madách az „idem” (latin szó, „ugyanaz”) gyorsírási jeleit kutatásaim szerint a Gáti- és a Taylor-féle gyorsírási rendszerek ismeretében alkalmazta a Hírlelőben, ugyanakkor azonban Horpács és Berki felelős átvevői is használják eme „idem” szó gyorsírási jeleit, de a Gáti-rendszer szerint, tehát az „m” betűt Madáchtól eltérő módon írják. Bizonyos azonban, hogy ennek a gyorsírási jelrendszernek, amit Madách alkalmaz, különleges és egyéni, több rendszer jeleit felhasználó gazdája volt az író.

Az alábbi táblázatban az eredeti kézirat és a nyomtatott másolat szövegében talált eltéréseket találja meg az érdeklődő.

Eredeti	Másolat
Bíráinak	Bíróinak
Közönségének	közönségének
's	s
oroszt	Oroszt
lengyel országot	Lengyelországot
ki pusztította	kípusztította
örök telü	őrök télü
hurczolja	hurcolja
a' gyermeket	a gyermeket
szülőinek	szülőinek
felszabadult	felszabadult
fel virágozni	felvirágozni
meg mutatta	megmutatta
áldozat készségével hogy	áldozat készségével, hogy
a' szabadságra	a szabadságra
mellynek	melynek
előbb	előbb
ki vivni	kí vívni
istenbe	Istenbe
a' magyar kórmány	a magyar kórmány
igaz magyar	igazmagyar
keresztül vezet	keresztülvezet
a' többi bajon	a többi bajon
keresztül vezetett	keresztül vezet (!)
ön magunkat	őnmagunkat

leg kevésbé
 a' vad
 mellynél
 irgalom
 mellyet
 semmisít
 győzhetetlen
 a' betörés
 rendelt, és
 kórmány
 be állna
 a' helyszínén
 a' népet
 a' teendőkről
 ki tanítani
 felvilágosítani, 's a'
 összeveirást
 meg tenni itt közlöm
 időt
 a' végből hogy
 mint a' község előljárói
 mint a' lakosság

összve gyűljön
 ,s az öszve író
 elősegíteni, hazafi
 Nagy Orosziban Jun 11^{én}
 dél 11 órákor

Horpácson Junius 11^{én}
 délután 4 orakkor

B Berinke
 gyorsírással: idem idem
 számmal: 6 idem

Berki Junius 12^{én},
 del 10 orakkor

legkevesbbé
 a vad
 melynél
 izgalom
 melyet
 semmisít
 győzhetetlen
 a betörés
 rendelt és
 kórmány
 beállna
 a helyszínén
 a népet
 a teendőkről
 kitanítani
 felvilágosítani s a
 összeírást
 megtenni itt közlöm
 időt
 avégből, hogy
 mind a községelőljárói
 mint a lakosság

összegyűljön
 s az összeíró
 elősegíteni hazafi
 Nagy Orosziban Jun. 11-én
 dél 11 órákor

Horpácson Jun. 11-én
 d.u. 4 órákor

B. Berínke Jun. 11-én
 d.u. 6 órákor

Berki Jun.12-én
 dél 10 órákor

Tereskén gyorsírással: idem betűvel: del után 4 gyorsírással: idem	Tereskén Jun. 12-én d.u. 4 óraker
Csesztvén 1849 Jun 6 ^{án} Madách Imre ki küldött választmányi tag	Csesztvén 1849. jun. 6-án Madách Imre sk. kiküldött választmányi tag.
Hórpács látta Jun. 7 ^{én} idem 11 oraker	Hórpács
Berki Látta 8 ^{án} idem 1849.	Berki
szoros felelett terhe e hírelőt, Tereskei bírónál rendeli az összeveiró választmány	szoros felelet terhe e hírelőt, Tereskei bírónál Rendeli az összeveiró választmány.

A pecsét helyének foltja jól kivehető a levélen, de maga a pecsét hiányzik.

Nem nehéz a válasz arra a kérdésre, vajon miért nem került bele az irodalmi-történelmi köztudatba ez a Madách-levél. Már a körözüvény első sora az „elűzött zsarnokság, alávaló ármánya utósó segéd eszközehez készül folyamodni” kemény és elítélő szavakkal kezdődik. Az 1911-es közlés előtt semmiképpen sem volt lehetséges a levél nyilvánosságra hozatala, 1911 után pedig nem Tragor Ignác közlő bátorságán múlt, hogy a hivatalos irodalom-vagy történettudomány nem foglalkozott vele. Pálos Frigyesztől tudjuk, hogy a tereskei filiális romhányi plébánosa 1896–1910 között Schimmelcsik Ignác volt, aki gazdálkodott, épített, de irodalmi hajlamai nem voltak. Éppen ezért érdekes, hogy halála után közvetlenül már megjelenik a Madách-levél. Chobot valószínűleg 1910-ben vagy 1911-ben került abba a helyzetbe, hogy ezt a Madách-levelet Tragor Ignáchoz juttassa, aki nem késlekedett közlésével, megnyert két tanulmányíró, akik mondanivalójukkal enyhítették az ominózus levél hatását.

Nemzetünk válságos korát, Madách szerepét az „átalányos népfelkelés” megindításában híven tükrözi e hiteles, nagy indulatokat sejtető levél: nem a magányos lélek vergődéséről tanúskodik, hanem a tette kész honfi szólal meg benne. Ennek a Hírelőnek az ismeretében még inkább igazolódna Az ember tragédiájának nem a pátoszt, hanem a tevékeny emberi életet hirdető mondatai.

RUSVAY TIBOR

MIKSZÁTH-ÍRÁSOK A SZÉKESFEHÉRVÁRI SZABADSÁGBAN

Sziklay László abban a könyvében, melyben a 19. századvégi irodalom ellenzéki törekvéseiről s benne Gáspár Imre költői-emberi fejlődéséről ad képet, barátjának, Mikszáth Kálmánnak írói munkásságát is érinti – Gáspár szerkesztői tevékenységével kapcsolatban. A fiatal költő vidéki hírlapíró lesz. 1881 decemberében elhagyja a fővárost és Székesfehérvárrát átveszi az ottani Szabadság című lap szerkesztését. Színvonalát irodalmibb rangra kívánja emelni. Ebbe az irányba mutat, hogy a hetenként kétszer megjelenő társadalmi és irodalmi lapot neves írók munkáiból vett idézetekkel tarkítja. Sziklay szerint „Gáspár Vajda Jánostól, Mikszáth Kálmántól, Bartók Lajostól, Koroda Páltól szerez kéziratot a lapnak.”¹ E megállapítást – célunknak megfelelően – két vonatkozásban módosítanunk kell: 1. Mikszáth már Gáspár szerkesztősége előtt is feltűnik a lapban; 2. Az egy év alatt (1881. dec. 18 – 1883. jan. 3.), míg Gáspár jegyezte felelős szerkesztőként a lapot, a közölt Mikszáth-írások nem kézirati anyagot adnak.

Azt a látszatot, hogy az új szerkesztő személyével egyidőben lép be Mikszáth a lap munkatársai közé, eloszlatja két előbb megjelent írása. Igaz, baráti viszonyban voltak, Mikszáth a Székesfehérvárról távozott Gáspárnak állást is szerezne,² de Mikszáth neve már Pongrácz Béla szerkesztősége idején is szerepel a Szabadságban.

Hadd soroljuk fel Mikszáth itteni közleményeit, mivel a Kritikai kiadás ezekről nem tud.

1. Pongrácz Béla idején látott napvilágot – Mikszáth teljes névalíráásával – a Szabadságban 1881. nov. 20-án a *Magyar betegségek. A tékozlás* c. karcolata. Ugyanezen a napon jelent meg a Szegedi Naplóban is *A tékozlás* címen a tárcarovatban.³ Nem átvételről van tehát szó. Egyidőben küldötte el mindkét helyre.

2. Két számmal később, 1881. nov. 22-én, újabb Mikszáth-cikk jön a lapban: *Dux Adolf*, Petőfi első fordítójának, a neves magyar és német nyelvű írónak nekrológia M-th K-n betűjellel. A Pesti Hírlap előző napi számából került át a Szabadságba.⁴ Az itteni lelőhely nem ismeretes a Krk. sajtó alá rendezője előtt.

¹ Sziklay László: *A századvég ellenzéki irodalmának történetéből.; Gáspár Imre*. Bp. 1955. 113–4; l. még Scheiber Sándor – Zsoldos Jenő: *Ó mért oly későn*. Bp. 1972. 33, 35–47.

² Mikszáth Kálmán *Krk.* 24: 218.

³ *Krk.* 60: 209–13.

⁴ *Krk.* 62: 105. Bisztray Gyula jegyzete: 267.

3. Gáspár Imre a Szabadságnak abban a számában (1881. dec. 18.), amelyet első ízben jegyez felelős szerkesztőként, közli a *Pallér Miksa szerencséje* c. elbeszélést teljes névaláírással. Már az első mondat elárulja, hogy Mikszáthnak egy ismert elbeszéléssel van dolgunk: „Szegény Tóth Edétől hallottam ezt a történetet, talán egy megírandó színmű egyik felvonását, ha meg nem dermed örökre a kéz, mely erőteljes tollát vezette.” Az elbeszélés *Hogy lehet meggazdagodni?* felirattal jelent meg 1878-ban a Családi Körben három folytatásban.⁵ Gáspár az elbeszélést innen vette át, mert a Krk. a Családi Körön kívül nem tud más lelőhelyről.

4. Az 1882. évi számok ugyancsak két Mikszáth-írást hoznak. Az *Új Salamon ítélete* című anekdotának műfaji megjelölése: Apró történet. A szerkesztő a következő megjegyzéssel kíséri: „Az Athenaeum nagy naptára’-ból, mely ép most jelent meg szokott dúsgazdag tartalommal, Ára 1 frt. - Szerző engedelméből közöljük az ügyes kis dolgot. Szerk.” (1882. okt. 8.) Az Athenaeum nagy naptára nincs meg az OSZK-ban. Bibliográfiai leírása szerint: „Athenaeum Nagy Képes 1876–1886 évekre, XVII–XVIII. évf. Szerk. Concha Károly. 4° Budapest, 1875–1885. Athenaeum.”⁶

Bisztray Gyula jegyzetei szerint az anekdota más-más címen jelent meg: *Egy új Salamon*, *Új Salamon ítélete*, *Salamon ítélete*. Az író két ízben dolgozta ki a témát. Mindkét változat olvasható a Krk.-ban. Főszövege *Salamon ítélete* címmel az 1889. évi (*Az apró gentry és a nép*) lenyomatát követi.⁷ A többször megjelent történet lelőhelyeinek számát tehát szaporítanunk lehet: Közölte az Athenaeum Nagy Képes naptára és a Szabadság is.⁸

5. Rövidesen újabb, névvel jelzett elbeszélés jelent meg a lapban: *Hunyák Pál*. A szerkesztői jegyzet rövidítéssel adja a kölcsönző forrást: „A «R-g»-ből lapunknak átengedve” (1882. okt. 25.). Szinnyei bibliográfiájából az 1881. és 1882. évben csak egy olyan periodikáról értesülünk, amelyre a rövidítés illik: *Regényvilág*. Viszont ebben a folyóiratban nem található. Az 1880/81 – 1883/84-ig élt lapban csak egy Mikszáth-novella jelent meg: *A gőzoni Szűz Mária*.⁹ A novellát a Pesti Hírlap 1882. április 13-i száma hozta *A tótok s a Magyarország*

⁵ Krk. 30: 51–55. Bisztray Gyula jegyzete: 251–2.

⁶ Kislingstein Sándor: *Magyar Könyvészet*. II. 1876–1885. Bp. 1890. 310.

⁷ Krk. 33: 110–2, 305–7. Bisztray Gyula jegyzetei: 303–7.

⁸ Az anekdota forrását kiderítette Scheiber Sándor: *Folklor és tárgy-történet*. II. Bp. 1977. 297–300.

⁹ Regényvilág. 1881/82. 277.

1882. október 1.-i száma *Hunyák Pál* címen.¹⁰ A Regényvilág és a Szabadság ismeretlen forrás a Krk. előtt.

6. A Szabadság több ízben közli, kiknek a közreműködésével számol, de csak az 1883. júl. 1-i számban közzétett munkatársi jegyzékben szerepel először Mikszáth neve. A bejelentést nyomban tény igazolja. Ugyanez a szám hozzá *A százegyedik asszony* c. elbeszélést „Egy kis tréfa” műfaji megjelöléssel. A novella a már megjelent Mikszáth-írások közül való. A Krk. szerint első ízben a Pesti Hírlap 1883. március 15.-i számában jelent meg.¹¹ A Szabadság-beli közlés ezúttal is ismeretlen maradt.

7. A Szabadság 1884-ben más-más tárgyú melléklapokat is ad:

A) Igazmondó. Politikai lap.

B) Reform. A magyar gazdatisztek érdekeit képviselő lap.

C) Szabad föld. A magyar gazdák érdekeit képviselő lap.

D) Előre. A Székesfehérvári „Szabadság” iparügyi melléklapja.

Ezekben a melléklapokban olvasható Mikszáth következő elbeszélése: *Aki tudtán kívül házas*. A Szabadság eredeti közleménye. Teljes névaláírással. A hat folytatás bibliográfiai adatai:

1. A Szabad föld. 1884. márc. 9. (I. 2. sz.)

2. Reform. 1884. márc. 16. (I. 2. sz.)

3. Igazmondó. 1884. márc. 23. (I. 3. sz.)

4. Előre. 1884. márc. 30. (I. 3. sz.)

5. Szabad föld. 1884. ápr. 6. (I. 3. sz.)

6. Igazmondó. 1884. ápr. 20. (I. 4. sz.)

Eredetileg a budapesti Hymen c. lapban jelent meg (1881. ápr. 3. – máj. 1.).¹² Újraközlésről van ezúttal is szó.

8. Az 1885. aug. 11. számban látott napvilágot *A lovak reparálója* mint „eredeti tárca”. Teljes névaláírással. Először a Pesti Hírlap 1883. július 17-i száma hozta *Mi a foglalkozása?* címen, Scarron álnévvel.¹³ Másodszor itt. Harmadszor a Zalai Közlöny 1885. aug. 22-i számában *A lovak reparálója* címen.¹⁴ (Erről a kettőről nem tud a Krk.) Negyedszer ugyanezzel a címmel a Nógrádi Lapok 1885. szeptember 13-i számában jött.¹⁵ Még ebben az évben beleépítette *A lohinai fű* c. elbeszélésebe.¹⁶

¹⁰ *Krk.* 63: 97–101, 329–36.

¹¹ *Krk.* 34: 62–7, 285–6.

¹² Rejtő István szíves közlése.

¹³ *Krk.* 66: 220-3, 447-8.

¹⁴ A Zalai Közlönyben még a következők jöttek: *A nagy demokráta* (1884. febr. 10.) és *A becsületbírák előtt* (1884. febr. 21.).

¹⁵ *Krk.* 3: 257–66.

¹⁶ *Krk.* 3: 17–8.

9. Az 1885. aug. 16-i szám tárcájaként volt olvasható *A jus primae noctis*. Ez is újraközlés. A Gondüző 1885. júl. 12. száma hozza először.¹⁷ A kritikai apparátus nem tud a Szabadságban való megjelenésről.

10. Az 1885. dec. 24-i szám tárcaként hozza *A képviselőház karzatá*-t mint „eredeti közleményt”-t. Ez is a Gondüzőből való (1885. okt. 25.), ahol *A karzat* a címe.¹⁸ A jegyzet nem ismeri a Szabadság-beli átvételt.

11. Az 1886. márc. 30.-i szám *Mikszáth Kálmán és Meszlényi Lajos* címmel cikket hoz, amelyben közli Mikszáthnak *Az én legújabb riválisom* c. karcolatát a Pesti Hírlapból (1886. márc. 28.)¹⁹ s Meszlényinek Mikszáth-hoz írt verséből egy részletet. Átvétellel van dolgunk ismét.

A székesfehérvári Szabadság 1881 és 1886 között egyik állandó főroma volt Mikszáth Kálmánnak. A lapnak szüksége volt az ő nevére, Mikszáthnak a lap honoráriumára. Mindenesetre tizenegy Mikszáth-írás újraközlésének ismeretét nyerjük belőle. Ez egyúttal mutat népszerűségének növekedésére is a nyolcvanas évek első felében.

SCHIEBER SÁNDOR

EGY ARANY-SZÖSSZENET ISMERETLEN EREDETI SZÖVEGE

Arany János műveinek kritikai kiadásában, a *Zsengék, töredékek, rögtönzések* című IV. kötetben jelent meg a költőnek 1867-ben írt, *A csillag-hulláskor* elnevezésű sorozata.¹ A keserű-lázongó hangú felszisszenések – a költő szavával „szösszenetek” – tudvalevően akkor születtek, mikor kéretlen-kelletlen „rá mérték” a Szent István-rend kis keresztjét. A látványos politikai gesztusnak szánt kitüntetés – Eötvös rábeszélő szavai szerint: „a magyar király a legnagyobb magyar költő iránt hódolatát fejezi ki”² – Aranyt keserű tépelődéssel töltötte el – s nem egészen alaptalanul.

Ő belső sugallatra jól érezte, hogy lekenyerezési szándék is bujkál a látványos gesztus mögött – elvégre ő Petőfi eszme- és fegyvertársa

¹⁷ *Krk.* 36: 125–34.

¹⁸ *Krk.* 71: 164–7.

¹⁹ *Krk.* 189–192.

¹ *AJ/ÖM.* IV. 139–141.

² Voinovich Géza: *Arany János életrajza.* III. Bp. 1938. 195.

volt a forradalomban és szabadságharcban. Ezért volt első reagálása a teljes elutasítás, s csak a két új báró miniszter – Eötvös és Wenckheim – rábeszélésére engedett, akik közérdekre is hivatkoztak, bár azt is elismerték, hogy nemcsak a nemzet számára oly fontos kiegyezést, hanem őket mint új minisztereket személy szerint is kompromittálná az elutasítás.³ (Mellesleg Arany „fözlárkózhatót” volna melléjük rangban, mivel a Szent István-keresztrel bárói rang járt annak, aki folyamodott érte.)

Arany legbelső énjét, leghívebb álláspontját azonban Wenckheim belügyminiszternek írott levele fejezi ki: „eddigi életem egész folyama, egész viseletim, házi és anyagi körülményeim oly sekély egyszerűséget mutatnak fel, hogy azzal e rangbeli kegyteljes megkülönböztetés a legélénkebb contrastot képezi, mintegy kivesz saját énemből, s életemet önmagával meghasonlásba ejti . . . valóban, benső önállásom sérelmének látszata nélkül, felülről sem fogadhatom el e kitüntetést.”⁴ (Persze a „benső önállás” itt nemcsak szerény anyagi és társadalmi helyzetét, hanem független politikai meggyőződésére is értendő.) Ez a levél volt az, amelynek hatására a „Magyar Királyi Belügy-Minister” Eötvös József társaságában sietve fölkereste a költőt s megpróbálta más belátásra bírni.⁵

A költő elborult hangulatát, csöndes lázadozását fejezik ki *A csillag-hulláskor* rögtönzései. S elkeseredését csak fokozták a várható gyanúsítások. Ezek hatása alatt írta Tompának: „Én, ki a légynek sem vétek, ármányos, veszedelmes emberré lettem . . . Mért ne lehetnék egy kissé hazaáruló is . . . ? Rajtam van, rajtam szárad, pedig úgy nem tehetek róla, mint a kit az eső megvert.”⁶ (S Tompa válasza-vígasza is a lényegét fejezi ki a Biblia szavaival: „a te világod nem e világból való”. A kiegyezés világa mindig idegen maradt számára: szemfényvesztő látszat-engedményeivel, megalkuvásaival.⁷)

Mindez hangot kap a kilenc versből álló sorozatban, ahol a költő rezignált beletörődését leginkább a X. fejezi ki:

. . . amit sorsom rám mért,
Elszenvedem – a hazámért.⁸

A versekről Voinovich Géza a kritikai kiadás jegyzetében azt írta, hogy az V. darab (Csillagot, keresztet noha rám aggattok, Boldog ez a

³ Ld.: Voinovich i. h.

⁴ *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. IV. A. J. levelezése író-barátaival. II.* Bp. 1889. 437.

⁵ L. uo. 438. Vö.: Voinovich i. m.

⁶ *Lev.* i. m. 279.

⁷ Vö. Keresztury Dezső: *A hallgató Arany.* It. 1950/ 3. 66–72.

⁸ *AJ/ÖM.* IV. 141.

kebel nem lesz már alattok.) a *Kisebb költemények* jegyzetes kiadásában jelent meg először, a IX. (ez *A szomorú kinézésű lovag* önálló címet viseli) a Budapesti Hírlapban 1882-ben, míg a többi a *Hátrahagyott versekben*, kettő – a VIII. és a XI. – kivételével, amelyek a kritikai kiadásban láttak először nyilvánosságot.⁹

A VIII. vers szinte illusztrációja lehetne Arany főnnebb idézett, Wenckheim báróhoz szóló levelének – jó adag öngúnnal megöntve:

HIÚSÁGOM!

Ad notam:

Minek az a pörge kalap,
Ha a legény csak egy falat,
Csillagom, galambom.!

Minek nekem a rendjelek?
Szamárháton bársony nyereg?

Csillagom, galambom.
Minek nekem az a kereszt?
Disznóorra arany pereg?
Csillagom, galambom.

Közlése forrását, sajnos, Voinovich nem jelöli meg, de a vers hitelességéhez kétség nem férhet.

Az utolsó, XI. vers Voinovich közlésében így található, s így közlik azóta az újabb kiadások is:

Ha én egy jót alhatnám –
Száz keresztért nem adnám.¹⁰

Ez így suta, csonkának hat, s nem is első közlése a szösszenetnek: Tóth Béla már *A magyar anekdotakincs* IV. kötetében kiadta, mégpedig teljesebb szöveggel, négy soros változatban.¹¹

Mivel Tóth Béla anekdotája igen jellemző egyéb adatot is tartalmaz, az egészet idézzük:

„*Arany János és a Szent-István-rend.*

Arany Jánost a koronázás után a Szent István-rend kiskeresztjével tüntették ki. A nagy költő eleve neszét vette, mi készül »ellene«. Ismeretes a levélváltás, mely e dologban közte és báró Eötvös József között folyt.

⁹ Uo. 242.

¹⁰ Uo. 141.

¹¹ Tóth Béla: *A magyar anekdotakincs*. IV. Bp. é. n. 112–113.

Kevesbbé ismeretes, hogy Arany, mikor báró Wenckheim Béla is azt írta neki, hogy a kitüntetéstől nem vonhatja el magát, azt mondta:

– Hát majd ezt is csak elszenvedem a hazáért!

S az időben faragta azt a híres kis versét, melyet, sajnos, csak megmásítva közölhetek, mert bizonyos cambronnei fordulat van benne:

»Fogfájásban szenvedek,
Érdemrendet küldenek;
Hej ha egy jót alhatnám,
Száz ily rendért nem adnám.«

Hogy pedig a dolog humora teljes legyen: alig jelent meg a kitüntetés a hivatalos lapban, Arany Jánosnak egy bécsi udvari szabó rajzos mellékletekkel kísért ajánlatot küldött, hogy elkészíti számára a Szent-István-rend díszöltözetét; ez piros bársony ruha, zöld bársony palást, karmazsinvörös tafotával bélelve, hermelinnel szegve, és kócsagtollas, vörös bársony kalpag. Az ára pedig hatezer forint.”

A verset Tóth nyilván szájhagyomány alapján közölte (Voinovich e rögtönzés forrását sem adta meg), s látható, hogy két sorral bővebb a Voinovich közölte szövegnél, utolsó sorai is eltérnek a kritikai kiadás-tól. Bizonyos azonban, hogy nem az ismeretlen két sor volt az, ami miatt Tóth Béla csak „megmásítva” közölhette a verset. A „bizonyos cambronne-i fordulat”-ot máshol: a harmadik sorban kell keresnünk.^{1 2}

A „*Fogfájás*” minden bizonnyal szépítés „*Hasfájás*” helyett s ennek megfelelően az *alhatnám* helyén is drasztikusabb ige állt az eredeti szövegben – ami híven fejezte ki a költőnek az egész kitüntetési komédiáról^{1 3} alkotott véleményét, s egyben jól példázza, hogy „a legszemérmesebb magyar költő” nem tartózkodott a nyers szókimon-dástól, – ha politikai becsületéről volt szó.

Mindenesetre a Tóth Béla közölte négy soros változat a teljesebb s hitelesebb, s a kritikai kiadásban számolni kell ezzel a változattal – míg az a „bizonyos cambronne-i fordulat”-ot tartalmazó eredeti szöveg

^{1 2}A „cambronne-i fordulat” Pierre Jacques Etienne Cambronne (1770–1841) francia tábornokra vonatkozik, aki a waterloo-i csatában állítólag e szállóigévé lett mondatra: „La garde meurt et ne se rend pas!”, illetőleg a „Merde!” szitkozódásra fakadt. Tóth Béla nyilván ez utóbbi miatt használja a „cambronne-i fordulat”-ot, a *merde* első szó-tári jelentésére gondolva – s ez kétségtelenné teszi következtetésünk helyességét az eredeti szöveget illetően, amelyet Voinovich bizonyára tapintatból hagyott el, noha neki is ismernie kellett.

^{1 3}Maga nevezi így Tompához írt idézett levelében.

fölbukkan valahonnan –, amelyet – talán nem egészen rossz nyomon járva – a jegyzetekben kikövetkeztettünk.

Megjegyzendő még, hogy *A csillag-hulláskor* sorozat *Régi dal, új szöveg* (Székács, Arany, Szilassy . . .) című darabja a Hátrahagyott versekben ezzel a megvilágosító jegyzettel jelent meg (amelyet Voinovich nem vett át): „Kortés nóta volt a harminczas években, Szabolcsban, persze más nevekkal, a kik akkor nyertek kitüntetések. Dallama: »Kinyílott a tulipán!« Egy-két bántó czélzás Arany ellen is volt az ellenzéki lapokban, mikor a rendjelet kapta.”¹⁴

SZILÁGYI FERENC

¹⁴ HV. Bp. 1888. 417.

SZEMLE

Féja Géza: TÖRZSEK, HAJTÁSOK

Amikor szerkesztőnk kérésére Féja Géza új kötetét tanulmányozni kezdtem, hamarosan a szerző halálhírére olvastam az újságokban. Most már nyomatékosan támadtak föl bennem a régi emlékek. Két évig nemcsak évfolyamtársam, de szobátársam is volt az Eötvös-Kollégiumban; a következő évtizedekben már csak néhányszor, alkalmyszerűen találkoztunk. Elég sokat hallatott magáról, pályájának fordulatai sem maradtak rejtve a nyilvánosság előtt – életének csaknem minden szakában publikált is. Mindenesetre elég nagy a kanyar a kollégistakorunkban, nem tudom milyen efemer folyóiratban megjelent rilkei tónusú versektől a *Viharsarok*ig. Nem vagyok jó emberismerő, de róla alkotott képemet mégiscsak a kollégiumi közös évek alapozták meg. Hangos, turbulens fiatal volt, az ún. kraftausdruckok mestere, „gólyák” és jámbor filoszok elképesztője, aki fegyelemmel, rendszerrel nem sokat törődött, tekintélyek előtt nem borult le, s kezdettől fogva volt benne valami lázító és lázadó magatartás, amely nyugtalankodva kereste az útját. Nem örültünk annak, amikor Szabó Dezső valamelyik folyóiratában Horváth Jánost csúfondárosan megcsipkedte, viszont a Szabó Dezső körüli famuluskodása respektust keltett jórésünkben. Lehet, hogy már ekkor elkezdődött későbbi ideológiájának kialakulása; önéletrajza, a *Szabadcsapat* ezt az időszakot már a megszépítő messzeségből ábrázolja. Hallottunk Bajcsy-Zsilinszky Endréhez való csatlakozásáról; aztán hamar megtalálta a helyét a népiek táborában; a *Vihar-*

sarok betiltása, irodalomtörténetének megjelenése, újságíróskodása 45 előtti pályájának fő állomásai.

A mi szakmánkat mint irodalomtörténész és esszéíró érintette; irodalomtörténészé szegődött egy új, lelkes, de sok tekintetben laikus hullám jegyében, és konokul át akarta értékelni az egész múltbeli magyar irodalmat. Akkor sem volt osztatlan sikere, régen túl is haladtunk rajta, — de én még ismertem egy tanár-nemzedéket, amelynek szemléletében Féja értékelései megragadtak; tanárokat, akik számára Féja volt az irodalom bibliája; tisztán, formálisan nézve volt valami imponáló és elrettentő a magatartásában: devalvált, revideált és rehabilitált szenvedélyesen — olyan magabiztos önkénnyel, amely a fejtetőre való állítástól sem riadt vissza. Ma már érdekes dokumentuma annak: hogyan lehet a múltat szűkös jelen mércék alapján átstilizálni. Ne lepjen meg, ha ezek után azt mondom, mégpedig korai tapasztalataim nyomán, hogy Féjában volt primér esztétikai fogékonyság, olykor egész finom változatban; volt füle és szeme a szépség egyedi változatai iránt. Hogy ítéleteiben, különösen a későbbi években, nem ez vitte a fő szót, az abból a döntő tényből adódott, hogy a kiforrott Féja mindig és mindenképpen elkötelezett író volt, nem éppen egy mozgalomnak, hanem egy egész, hosszú korhullámnak az elkötelezettje. A gyökerek korábbiak, mint a népi mozgalom, de ezen belül ásták magukat mélyre. Hogy értékeléseit, túlértékeléseit, voltaképpen egész eszmerendszerét megérthessük, erről a hullámról és erről a mozgalomról kell egyet-mást emlékezetünkbe visszaidéznünk.

Mint a történelemben mindig, itt is komplex folyamatról volt szó. A két háború közötti mozgalmakban a magyarságnak társadalmilag legmélyebb rétegei jelentkeznek és törnek fel a nemzeti köztudat és kultúra szféráiba; azt is elfogadhatjuk, hogy hihetetlenül sok történelem-alatti sorsélményt és valóságanyagot dobnak felszínre, addig burkolt konfliktusokat és szituációkat. S ebben a felbuzgásban volt még egy különösség: mindabban az életanyagban és az őstehetségek művészi-írói

élményeiben volt egy bizonyos adag világnézeti és kulturális archaikum is: a néplélek ősi, mesei-babonás, irreális hiedelmeiből, fogalmaiból, olykor kultikus sejtelmeiből. Az irodalmárnak emlékeznie kellett arra, hogy a században nem ez volt az első kirobbanás: magyar archaikum, archaikus sorsélmények hökkentették meg a minden rendű kortársakat Ady lírájában is, és megtalálták valódi recepciójukat a húszas-harmincas évek fiataljaiban. Egy nomenklatúrája is keletkezett ezeknek az őselményeknek, amire éppen Féja esetében figyelniünk kell.

Tartozom annak a kimondásával, hogy Féja személetében, élményvilágában, egyéniségében nem hordozott ilyen primér archaikumot – az őselményeket nem spontánul éli át vagy teremt, voltaképpen csak merít azokból a forrásokból, amelyeket mások fakasztottak föl. Kétségtelen valódi értékei ellenére is szekundér jelenség; azokat a nagy élményeket, amelyek körül eszmevilága forog, a kor néhány nagy „mítoszat” nem ő fedezte föl, de ő propagálta, ő sugározta a publicisztika közegeén át; ő maga ilyen mélységekbe nem tudott leszállni. Nem is volt olyan kutató-intellektuális hajlamú, iskolázott koponya, hogy a tudomány nyelvén beszélhetett volna ezekről a mélységekről – minden Eötvös-kollégium ellenére sem. De szenvedéllyel nyomozza mindenütt, jelentőségét nyilvánvalóan túl is hangsúlyozza, egy kicsit belletrizálja is. Egy irányt érzek, amely felé a mozgalom árnyalásában őneki van döntő szerepe: a „rég Magyarorságra”, a múltnak a nagy európaizáló hullám előtti évszázadaira is ráfújja valahogy az archaikum lehelletét; titkos rokonságot sejt a népi archaikum és az ősi Magyarország kultúrájának mélyei között; ez az akkoriban nem egyedülálló nosztalgikus regresszió mindenképpen rokona a népi mítoszkeresésnek.

Könyvének előhangja (*Pálya vagy sors?*) bennünk is fölveti ezzel a gyakran pályát változtató egyéniséggel kapcsolatban a kérdést: vállalt-e valóban valamilyen sorsot? Igen, mégpedig olyan mértékben, hogy már aszkézisről beszélhetünk: egy kisebb rangú apostol sorsa az övé, aki valóban megszállott és igehirdető – többnyire a publicisztika eszközeivel. Az ilyen

apostol vivőereje: a föltétlen hit, egyrészt a mesterekben, másrészt a belőlük kihallott eszmékben, szerepe a mesterek követése és védelme, pátosza az ighirdetés. Tudományos elemzést nem is szabad tőle várni.

Eszmerendszerét az „ősélmények” nyomán nem nehéz áttekinteni. Ha az ember a kötetet nagyjából egyfolytában olvassa végig, nyomon kísérheti bizonyos kulcsszavak sűrű ismétlődését: a nép, a mélység és a folklór – ez a három szó vezet. Valaki vagy valamely alkotás, irodalmi mű értékét az határozza meg, hogy mennyi köze van a néphez, milyen mélységeket hoz fel belőle, az irodalmi műnek mennyire vannak folklór-gyökerei, mennyi benne a valódi vagy vélt archaikum. Paraszti ősélményeket, archaikumokat fedez föl – nyilvánvalóan túlhangsúlyozottan. Volna ebben a szemléletben valami babonás-mágikus, – ha elsődleges lenne. Nagy szavakat, emfatikus mondatokat lehet összeszedni, mindegy, hogy kiről: „állandóan népének ütőerén tartja kezét”, – Erdei Ferenc műve „a mélyek mélyéről feltört vallomás”, Erdei maga is „a nép mélyéből” tör elő; Darvas egy jelenete „bibliás lélegzetű valóság”, a „magyar őszövetség”-regényének hőse „a pokol köreit járja”; „a gyerek elemi kapcsolatot tart a mélylélekkel”; az új környezetbe került gyerekekben „mély tárnák szakadnak föl.” Darvas „a nép színe előtt akart tanúságot tenni hűségéről.” Persze mélységeket másutt is lehet fölfedezni; hogy Böll regényeinek világát megértse, Kölnbe akar utazni, „kutatni Ó-Köln nyomait”, a kölni katakombákba leszállni, ahol valamikor a 12. században az eretnekek gyülekeztek. És még különös csodaképpen Böll is „a halhatatlan, mert valaminő formában szüntelen jelentkező folklórból merít” – írta a másik varázsige Féja szemléletében.

Nem tudom, illik-e varázsigét tudományosan megközeleltetni – ez ellen talán Féja maga tiltakozott volna leginkább, az átélés hevével és a dikció erejével igazolva létjogosultságát. A kései, higgadt kutatónak azt kell megállapítani, hogy a „folklór” Féja irodalom- és történet szemléletében afféle meta-

fizikai ősprincípiumot jelent, a kollektívum, főként a „népi” kollektívum mélyén működő mítikus teremtőerő, minden igazi kultúra végső forrását; a folklór mindenható ihletése elől kitérni már elfajulás, dekadencia. „Szabó Pál nemzedéke a társadalmi valóság bátor leleplezése mellett a folklórt vallotta csillagának.” Nem ennek a szerény recenzióknak a hivatása az, hogy a kollektívumban, a nagycsoportokban rejlő kultúrateremtő erőről vagy az egyéni teremtő tehetségről elmélkedjen; a népköltészet ihlető hatását a magas irodalomra sem akarom kétségbevonni. Semmiképpen sem helyeslem Féjának e kötetben is továbbfolytatott hadjáratát a „lesüllyedt kultúrelemek” (gesunkenes Kulturgut) ellen: ilyen is van, az erővonalak nemcsak alulról törnek fölfelé – a kultúra felsőbb szintje is hat az alsóbbra. Ha Móricz folklór-gyökereiről olvasok, még valahogy reális talajt érzek a lábam alatt, de amikor – hogy a későbbi példákat mellőzzem – Bulgakovnál is ezt az elvet találok magyarázatul, akkor már meghökkenek. *A mester és Margarita* valóban többdimenziós regény, s a jelen és a bibliai múlt fölé feszülő fantasztikus szférának megvan a maga művészi és eszmei jelentősége, de hogy ez a fantasztikus történet a „folklór-időben” zajlana, mint ahogy azt Féja ismételten hangoztatja, annyira ködös, hogy végülis nem mond semmit. Bulgakov regényeiben háromféle idővel találkozunk, „a harmadik a folklóridő, abszolút időnek is nevezhetjük, mivel nem szűkül kategóriává, maga a szabadság.” „Reménytelennek tetsző években vissza kell térnünk a folklórhoz, hogy megmentjük a lelkünket.” „Bulgakov a földre hozza az ördögöt, a folklór beárad a mai életbe.” „Lássuk be végre, hogy minden folklór ősköltészet” (Bari Károllyal kapcsolatban). Ime, egy újabb – nem az egyetlen bizonyíték arra, hogy Féját, az irodalmárt és a publicistát is besorozzuk a nagyarányú szimplifikálók hadsoraiba, akiktől a múlt században Burckhardt óvta Európát.

A szóbanforgó mintegy pályázató kötet – amely a szerző egy-két nyilatkozatából sejtve már féligmeddig a halál árnyékában készült – nagyjából az utolsó tíz életév irodalmári és

publicisztikai természetét tartalmazza, a szerző tagolása szerint három nagy egységben: *Ősök és kortársak, Ki a főhős?, Honalapítók* (ez utóbbiban már alig akad irodalmi vonatkozás). A címadó közlemény Kós Károlyból indul el, és fiatal erdélyi költőket ismertet. Én magam a kötet anyagát, az egyes közlemények mondanivalójához képest, a következőképp csoportosítanám: 1) A múltból vett, részben újraértékelő szándékkal megkomponált, jórészt másodlagos alapra támaszkodó író- és közéleti ember-protrék; mondjuk *Szenczi Molnár Albert emlékezete, Dózsa György, Vallomás Rákócziról, Achim L. András* – és mindjárt mellette *Bajcsy-Zsilinszky Endre*. (Szerencsére nem az irodalomtörténész feladata közös nevezőre hozni őket.) – 2) Irodalmi alapjellegű portrék a jelenből és a közelmúltból, személyes emlékekkel, találkozások, barátságok, ismeretségek, vallomások színeivel-mozaikjaival átszőve (pl. Sinka Istvánról, Erdei Ferencről). – 3) Rövidebb vagy hosszabb, a terjedelemtől függetlenül ilyennek minősülő olvasmánynaplók, amelyek szintén lehetnek értékelő szándékúak, de inkább csak szubjektív benyomásokat rögzítenek, egy-egy ritka esetben éppen a fülszövegek szintjén, – rövidebb változatban pl. Illés Endréről, hosszasan Böllről és Bulgakovról. Polemikus, korrekciós szándékát ereszti szabadon, amikor Robotos Imrével szemben Csinszkát védi és Ady Lajost befekeztíti; a Krúdy világa című kötethez *Krúdy és legendái* címén egész sor helyreigazítást fűz – egyik esetben sem sikerült neki az összképet lényegesen módosítania.

Nagyon meg kell választanunk a mércét, amelyet ezekre az írásokra alkalmazunk. Féjának kezdettől nem volt szándékában az irodalomtudománnyal, pláne annak maibb, modernebb változataival megismerkedni; a műelemzések, az író-monográfiák és modern portrék korában ezek a méltatások nem illeszthetők be a sorba. Jórészt egy sokat olvasó ember olvasmány-élményeinek elsődleges lecsapódásai, különösebb feldolgozás vagy átvilágítás nélkül, de Féja egyéni élményein és eszmevilágán átszűrve, egy irodalmár, de nem tudós publicista

tollából. Persze, tudom én, hogy idős korban már nehéz újat tanulni, de az erős odaadottság a saját mitológiájához már az előző évtizedekben is merevvé tette Féja szemléletét. Kiáltó példája ennek állásfoglalása, még pontosabban értetlensége az izmusokkal kapcsolatban (a Bulgakov-tanulmány elején), amelyet hamarosan a könyv megjelenése után az ÉS kritikusa is kipécézett. A szürrealizmus a valóság szemfényvesztő kerülgetése, az „absztrakt” a valóság gyarló behelyettesítése, az „abszurd” cinkos alkú az élet és a történelem néha csakugyan félelmetes abszurditásaival, és így tovább. Izlés dolgában nem jellemzi Féját a rugalmasság, a változni-tudás. Ahhoz is Darvas József *Részeg esőjének* kellett jönnie, hogy a modern regényformák megjelenését elismerje, és a modern életformával megindokolva propagálja is.

Hogy mennyire nem tud túllépni amúgy sem túlszéles körein, arra meggyőző példa a *Ki a főhős* című tanulmány, amely valójában a *Háború és békével* kapcsolatban teszi föl a kérdést, és teljes magabiztossággal teszi meg Kutuzovot a regény főhősének. Miért? Mert ő a regényben „a nép érzékszerve”, „a cárral, a diplomatákkal, az egész egykorú társadalmi fölépítmény akarnokaival és léhűtőivel szemben mindig a népet és a történelmet képviseli”, benne rejlik „egy nép lelkének a tökéletes ismerete”.

Mi az emlékezetes az egyes közleményekben? A *Szenczi Molnár Albert emlékezetében* az ismert adatokra támaszkodva, nem az életpályát meséli el újra, hanem a sors, a vállalás, a meggyőződés és a munkaösztön lázát érezteti meg; egy-egy fiatal költőről (Farkas Árpád, Sárándi József, Veress Miklós) lírai beleélésű portrét rajzol, odafigyel Sütő Andrásra és Gion Nándorra; *A honalapítónak* címzett Kodály-tanulmány Féja-féle ötvözet portréból, sorsábrázolásból, személyes emlékekből, vitairatból, amelyben folklór-monoteizmusának szabad tere engedhet. Ha nem szaktudósként ovasom a könyvet, be kell vallanom, hogy ez a személyes kötődés gyöngébb vagy erősebb fokon szubjektív hitelt ad írásainak. A személyes kötődés

rögzíti meg benne a konkrét életrajzi mozzanatok: találkozásainak, barátkozásainak, beszélgetéseinek, vitáinak, egy-egy személy vagy ügy melletti kiállásának emlékeit. *A Sinka-kérdés* című közlemény – tudva azt, mit tett Féja Sinkáért – egyúttal, egy kritikus időszakban – számvetés is, azon túl, hogy egy megdöbbentő költősors és emberi tragédia ábrázolása; dokumentum, nemcsak Sinkáról, hanem Féjáról magáról is. Egy-egy kort is jellemző emlékfoslány szépírói erővel elevenedik meg: Darvas József letartóztatásának és rendőri felügyelet alól való kiszabadulásának története, közös vidéki útja Tarpára Bajcsy-Zsilinszky Endrével, az éjszakai beszélgetés a vasúti vendéglőben, a reggeli szekerezés a honfoglalás idejét őrző tájon keresztül. Hogy állításaiiban, korrekcióiban, amelyekre nagy mértékben hajlik, mi a tudományos tényként elfogadható, azt egyenként kellene és lehetne megvizsgálni; az utókor számára ő maga a fontos, a korrigáló, a nyugtalan, sóvár és lázadó lélek, aki mindig azonosnak vette az objektív igazságot a maga szubjektív hiteivel.

Ez a szerény recenzió egyúttal búcsúzás is tőle. Valljuk be, hogy ez a búcsú nem mindennapi, inkább szorongató. A formátumról, a teljesítményről, a magatartásról lehet vitatkozni – de fájdalommal kell konstatálnunk, hogy egy olyan ember ment el közülünk, aki nagy idők, nagy emberek, nagy eszmék kortársa és harcostársa volt, s ő maga már-már utolsó, dokumentum-értékű hírmondó a magyar szellemi élet és a magyar irodalom egykori nagy hullámáról, hiteiről, hőseiről és alkotósaikról. (Szépirodalmi, 1978.)

BARTA JÁNOS

LEIRHATÓ-E SZEZÁM HEGYE? *

„Úgy tekintek a magyar lírára, mint valami süket Ali baba, aki mivel nem tudja már megtanulni az ajtónyitó varázsigt, ablakoskákat üt Szezám sziklafalába, itt is egyet, ott is egyet, amott még egyet, és ezeken az ablakokon át aztán lát is csillámló kincseket, de mindig csak azokat, amelyek az ablak négyyszögébe esnek, az összeset és az összefüggést soha.”

Franz Fühmann

Ha a recenzens, aki tulajdonképpen germanista, azzal a vallomással kénytelen kezdeni, hogy hasonlóképp tehetetlenül áll a magyar irodalom Szezám-hegye előtt, mint Franz Fühmann, aligha jogosította fel magát ezzel arra, hogy átfogó kritikát írhasson *A magyar irodalom kézikönyvéről*. De azt legalább hálásan méltányolhatja, milyen hézagpótló és nagy nehézségekkel járó vállalkozás feltárni a német olvasónak a szóbanforgó irodalmi kincsek „összességét” és „összefüggéseit”.

A vonzódás és az elkülönülés bonyolult folyamata során, amely a magyar nemzeti irodalom arcélét alakította, évszázadok óta erősen kifejlődött Magyarországon a más irodalmak, nem utolsósorban a német nyelvűek iránt tanúsított érdeklődés is. De tényleges kölcsönhatásokról nyilvánvalóan csak a munkásmozgalom kialakulásával és internacionalista stratégiájával valamint a vele szövetséges antiimperialista erőkkal összefüggésben lehet beszélni. A Magyar Tanácsköztársaság bukása után a húszas években magyar emigránsok jelentős kultúrpolitikai és irodalmi szerepet játszottak a németországi proletár-forradalmi irodalmi mozgalom kialakításában; Lukács György befolyása, akárhogyan minősítjük is ma, csak Becheréhez és Brechtéhez mérhető. Magyar értelmiségiek körében a harmincas években Thomas Mann termékeny együttműködésre talált, amely – miként Mádl Antal kimutatta – nem csekély

*A *Handbuch der ungarischen Literatur*ról. Szerzők: Nemeskürty I., Orosz L., Német G. B., Tamás A. Szerkesztette: Klaniczay T. Corvina, 1977.

mértékben hozzájárult a harcoss humanizmusról kialakított felfogásának árnyalataihoz. Az NDK-ban a hatvanas években a legtehetségesebb költők, köztük Stephan Hermlin, Franz Fühmann és Heinz Kahlau fedezték fel Ady Endre, Füst Milán, József Attila és Radnóti Miklós költészetét; szép fordításokban közzétették az olvasók számára és ezúton olyan önálló, német nyelvű lírai alakulatokat hoztak létre, amelyek tematikai felfedezéseikkel és művészi megoldásaikkal fontos tényezőkké válnak az NDK lírájának kontextusában, a Radnóti-fordítások például klasszikus, elsősorban antik formáikkal, a József-fordítások pedig a munkásosztály forradalmi gondolati és érzelmi világának szubjektív-expresszív tolmácsolásával.

Minél sokrétűbben alakulnak azonban a kölcsönviszonyok a szocialista világirodalmon belül, annál élesebben szembeszöknek a felcserélhetetlen nemzeti sajátosságok, amelyek nem utolsósorban a mindig más nemzeti-irodalmi hagyományokban gyökereznek. A fejlett szocialista országok szellemi-kulturális életének gazdagságához hozzátartozik tehát mindinkább más népek szellemi-kulturális öröksége is. Bármennyit fejlődött is azonban az elmúlt évtized alatt az NDK-olvasók érdeklődése a baráti Magyarország és a magyar kultúra iránt, a nyelvi korlátok még mindig olyan áthághatatlanok, hogy a magyar irodalom csupán fordítások útján fejtheti ki hatását. Annál fontosabbá válnak az irodalomtudományi és irodalomkritikai közvetítések. Egyelőre azonban nem sok hozzáférhető közülük. Az 1963-ban Budapesten megjelent, Klaniczay-Szauer-Szabolcsi-féle *A magyar irodalom története*, a magyar irodalom első és eddig egyetlen német nyelvű marxista fejlődésrajza már régóta nem kapható az NDK-ban. Ugyanez a helyzet a magyar elbeszélőirodalom és líra néhány reprezentatív antológiájával. Így azután a Klaniczay Tibor által kiadott *A magyar irodalom kézikönyve* a közönség nagy érdeklődésére számíthat az NDK-ban.

Természetesen a legkülönbélebb várakozások fűződnek egy ilyen könyvhöz, amelyek aligha elégíthetők ki mind (az ilyen NDK-beli olvasói várakozások szószólójává tenné meg magát a recenzens; nála hivatottabbaknak kell arra a kérdésre felelniök, mennyire érte el vagy szárnyalta esetleg túl ez az összefoglalás a hat kötetes *A magyar irodalom története* által képviselt tudományos szintet).

A szerzők mindenekeelőtt a minden irodalomtörténeti munka előtt felvetődő metodikai problémával találják szembe magukat: egyfelől tudósítaniuk kell a legfontosabb irodalomtörténeti tényekről, méltányosan elemezniük az egyes művészszemélyiség eredeti teljesítményét és az egyes mű specifikus értékét, másfelől mindezt be kell ágyazniuk a történeti-kulturális-irodalmi folyamatba. Hogy mennyire változó koncepcionális lehetőségek adódnak ezen a téren, jól érzékelteti, ha össze-

hasonlítjuk a magyar kézikönyvet az NDK-ban 1975-ben kiadott *A szovjet irodalom kézikönyvével*. Emennek szerzői előbb egy zárt irodalomtörténeti összefoglalást közölnek, majd ezután következik a lexikális rész, amelyben rövid monográfikus cikkek mutatják be a szovjet írókat viszonylag részletes műinterpretációkkal. Ezáltal *A szovjet irodalom kézikönyve* elsősorban a szó szoros értelmében vett kézikönyvként bizonyul praktikusnak. *A magyar irodalom kézikönyvének* szerzői ezzel szemben az írói portrékat és az irodalmi művekről szóló információkat az irodalomtörténeti folyamat ismertetésébe ágyazzák bele. Valójában a magyar irodalom egy kötetes történetével van dolgunk. Az áttekinthető tagolás, a történelmi és kultúrtörténeti miniatűröket, szerzőportrékat, bizonyos szerzői csoportosulások és műfaji változások jellemzését nyújtó rövid fejezetek természetesen kézikönyvként is hasznosan forgathatóvá avatják ezt a könyvet (a névmutató gyorsan eligazít a keresett szerzőhöz).

A művésznek mint „fontos embernek” (Brecht) pótolhatatlan szerepét ugyanolyan nyomatékkal hangsúlyozza a könyv, mint a mű pótolhatatlan, egyedi értékét, de egyszersmind megmutatkozik a nemzeti-irodalmi – és gyakran a világirodalmi - összefüggés is, amely egy bizonyos mű kifejlődésének közege: az elődök, a fegyvertársak, az ellenfelek és örökösök, a kedvező vagy hátrányos alkotási és hatáskelzési feltételek stb.

A magyar irodalom kézikönyve szerzőinek figyelemreméltó teljesítményét abban látom, hogy érzékeltetik a német nyelvű olvasóval azt a történelmi erőteret, amelyben a magyar nemzet és a magyar nemzeti irodalom kialakult. A magyar irodalom eredményei és határai fejlődéstörténetének minden szakaszában e történelmileg megalapozott alkotási és befogadási feltételek következményeként mutatkoznak meg, anélkül természetesen, hogy az irodalmi és történelmi folyamat között a könyv valami mechanikus összefüggést feltételezne. Mindamellettt már a periodizáció megmutatja, hogy irodalom és társadalom e dialektikus összefüggésének ábrázolásánál a magyar irodalomtörténészek elvben hasonló metodikai problémák előtt állnak, mint az NDK-beli kollégáik: hagyományos művészi korszak-fogalmak mellett (*A barokk irodalma, Felvilágosodás és klasszicizmus*) minden átmenet nélkül történelmi szempontú (*A reformkor irodalma, Szocialista eszmék és modern irányzatok*), esztétikai szempontú (*A népiesség irodalma, A realizmus kibontakozása*) és speciális irodalomszervezeti kritériumokhoz igazodó (*A Nyugat és kora*) korszak-fejezetek szerepelnek. Ha az ilyen koncepcionális kérdésekre mindig csak a mindenkori nemzeti irodalom figyelembevételével található is konkrét megoldás, egy bizonyos ponton nemzetközi vitákban talán mégis kicserélhetők és általánosíthatók az egyes nemzeti

filológusok tapasztalatai. Az NDK-ban a tizenegy kötetes irodalomtörténet körüli vitákban most éppen igen nagy az igény az ilyen módszertani közös nevezőkre.

Az arányokról egy ilyen irodalomtörténet kapcsán mindig lehet vitatkozni. A recenzióknak a jelenkori irodalmi folyamatokra irányuló különleges érdeklődésével függhet össze, hogy éppen a két utolsó fejezet olvastán (*Szocialista eszmék és modern irányzatok* és *A jelenkori irodalom*) tölti el némi elégedetlenség és fájjalja, hogy a legújabb irodalmi folyamat „történelmi rendszerezéséről” (536) végképp lemondtak a szerzők. Az idevágó történelmi, kultúrpolitikai és irodalmi jelenségekről ejtett, olykor igencsak futólagos megjegyzések (pl. 443 vagy 534) csekély segítséget nyújtanak az olvasónak, hogy tájékozódhassék az ellentmondó jelenségek sűrűjében és felismerhesse, minősíthesse a jellegzetes fejlődési tendenciákat. Bármilyen nehéz is egy perspektivikusan nyitott, eleven irodalmi folyamatban „felbecsülni az egyes irányzatok jelentőségét, szerepét és történeti helyét” (536) és bármennyire ezt a nehézséget igazolják az NDK-beli irodalomtörténetírás legfrissebb tapasztalatai is – éppen a szocialista országok jelenkori irodalmára vonatkozó ilyen általánosításokra van szükség, ha a marxista-leninista irodalomtudomány nem az irodalmi jelenségek leírására akar szorítkozni, hanem kamatoztatni is más nemzeti irodalmak gazdag tapasztalatait a maga országabeli irodalmi gyakorlatban.

Az irodalmi folyamat általános történeti megalapozása mellett másik módszertani alapelveként a szerzőknek az az állandó törekvése ötlük szembe, hogy a művészi fejlődés viszonylagos öntörvényűségét, az irodalmon belüli fejlődés- és hagyományvonalakat is megmutassák. Minden irodalomtörténeti feldolgozás alapproblémája: a művészeti haladást nem csupán állítani vagy természetes felfelő ívelődésként feltüntetni, hanem hagyomány és újítás ellentmondásos egységét konkrétan megmutatni: mint befogadást és folytatást, de mint az elődök és kortársak tartalmi és formai felfedzéseinek bírálatát és elvetését is. Ez különösen olyankor sikerül, mikor az egyes műnemek és műfajok fejlődését történelmileg áttekinthető időszakazon belül követik nyomon. Példaként hadd említsem itt csak a 19. századi regény bemutatását: a műfajnak mint a romantika népies-anekdotikus elbeszélőművészetének kialakulását. Elsősorban Jókai nyomán; a zsánerképből és anekdotából összetevődő regényhagyomány eljut egy bizonyos elbeszélési módig; de a Balzac-féle széles társadalmi regénytáblóhoz hiányzik a fejlett polgári viszonyok nagy nyilvánossága; a „német”-típusú fejlődési és nevelési regényhez pedig hiányzik az a polgári értelmiség, amelynek futná az erejéből, hogy humanista eszményeit leglább a szellemi életben érvényre juttassa. Politikai következmény a határozatlan liberalizmus iránti affi-

nitás, az illuzionizmus és a kompresszimok keresése. Jellegzetes esztétikai követelmény a „hangulat-novella”: az 1867-es „kiegyezés” után a társadalmi fejlődés válsága nem annyira a társadalomkritikus analízisben, hanem inkább a művészi személyiség válságtudatában jelentkezik – a nyugateurópai modernizmus visszhangja épp úgy kimutatható ebben, mint a magyar helyzet specifikus sajátosságai. A századforduló táján bekövetkező korszakváltás válságélményének visszhangja nem regényírótól származik, hanem a lírikus Adytól.

Az alapvonalak kidolgozása konkrét irodalmi anyag tükrében a lírára és drámára vonatkozólag is megtörténik. Ennek során épp úgy megmutatkoznak azok a nehézségek, amelyek a történelmi és irodalmi szempontból egyaránt jelentős, önálló drámán alapuló magyar nemzeti színház megteremtését gátolták, mint annak a történelmi okai, hogy miért juthatott hangsúlyos szerephez az operett, amely tudvalevőleg jelentékenyen hozzájárult a külföldiek romantizálóan giccses Magyarország-képéhez.

A műnemek fejlődésének ilyen alapvonalai igazolják és magyarázzák azt a spontán benyomást, amely alighanem bárkiben kialakul, aki a magyar irodalommal ismerkedik: a világirodalmi szempontból legjelentősebb teljesítmények líraiak. A magyar irodalomnak ez a különleges vonzereje azonban a magyar nyelvterületen kívül a legnehezebben érzékelhető, mivel a nyelvi korlátok itt érvényesülnek leginkább. Néhány kiváló műfordításon kívül legalábbis a magyar költészet fordításainak javarésze erőltetett, iskolás fordítás, amelyek nyelvileg még úgy ahogy megfelelnek az eredetinek, de költői varázsuk nincs. Így történhetik meg azután – s ez aligha túlzás –, hogy a fordításokra utalt olvasó olyan európai rangú költőt, mint Petőfi, „az istenek magyar kedvencét” (229), valahová Theodor Körner és Ferdinand Freiligrath közé hajlamos besorolni. Ilyenkor egyet kell értenie az embernek Franz Fühmannal, miszerint a rossz fordításnál még az is jobb, ha nincs fordítás. A fordítás külön probléma olyankor, amikor magyarul nem tudóknak irodalomtörténeti módszerrel próbálják felnyitni a magyar irodalom Széam-barlangját, kiváltképp akkor, amikor líráról van szó. Már az anyanyelven is merész, de aligha elkerülhető vállalkozás, ha szövegrészeket kiemelünk összefüggésükből az irodalomtudományi értelmezés és elemzés alátámasztásául: a komplex költői alakulatokat, amelyek meghatározott esztétikai hatás keltése céljából művészien szervezettek és szerkesztettek, így szükségszerűen néhány idézhető „igazolványszóra” és „kijelentésre” redukáljuk. (Az NDK-beli írók az utóbbi években igen polémikusan reagáltak az irodalomtudomány és irodalomkritika e módszertani nehézségére és ezzel az irodalomtudósok és kritikusok probléma- és módszertudatát mélyítették – bár kielégítő megoldásokat és

eljárásokat nem találtak.) A saját nemzetének irodalomtörténetét tanulmányozó olvasónak azonban sokféle lehetősége van, hogy mindig megtalálja a forrásokhoz. Egy idegen nyelvű irodalom történő bevezetésénél ez természetesen nehezebb. Itt a kiválasztott szövegpéldák különösen reprezentatív érvényűek – többnyire a költővel való első találkozást jelentik. Nyilvánvaló azonban, hogy a rendelkezésre álló fordítások minősége határokat szab a szerzőknek. Az idézetek inkább csak arra jók, hogy az olvasó nagyjából áttekinthesse egy-egy szerző irodalomtörténeti helyét, megérthesse szellemi szándékait, felfigyelhesen esetleg bizonyos formai megoldásokra is, de a szöveg esztétikai hatására nézve inkább a szerzők értékítéletére kénytelen hagyatkozni. Ezzel kapcsolatban hadd tegyem szövé, hogy a kiválasztott szövegekben a kihagyások nincsenek mindig feltüntetve (pl. Radnóti: *A la recherche*, 483. o. vagy József Attila: *Óda*, 461. o.), úgyhogy a kompiláció mivolta nehezen felismerhető.

A terminológia annyira egységes, amennyire a tudományfejlődés és a nemzetközi érintkezés mai állása megengedi. Ezzel már jeleztem is, hogy az olyan központi irodalomtudományos fogalmak használatát ill. értelmezését, mint romantika vagy realizmus, egyes korszak-elnevezéseké, mint „Jugendstil” (az irodalomban?) vagy olyan műfaji fogalmaké, mint színmű (a konfliktust felhígító dráma) a nem-hungarológust kérdésekre készíti. Ez nem jelenti azt, hogy érintkezési nehézségekre gondolnék. Arról sem lehet szó, hogy valamiféle „kötelező” terminológia egysége uralkodjék. A terminológiai problémákban többnyire rejtőz elméleti nehézségek inkább azért tudatosítandók, hogy a nemzeti irodalmak fejlődésének komplexitása és ellentmondásossága és világ-irodalmi vonatkozásai minél differenciáltabb és teljesebb tudományos – és terminológiai – meghatározást nyerhessenek. A germanistának például segítségére lehet a magyar romantikának „A magyar irodalom kézikönyvé”-ben adott értékelése abban, hogy a romantika jelenségének vizsgálatában mindenfajta szűkös nemzeti-irodalmi szemléletet leküzd-hessen, a nemzeti-irodalmi megjelenési formák egész gazdagságát befogadja és kellő következetességgel relativizálja a „klasszikusnak” a német irodalom történetéből származtatott nézetét.

A magyar irodalom kézikönyvének széleskörű hatásához az üdítően egyszerű, erőteljes és a művészi tárgyához méltó tudományos nyelv is hozzájárulhat. Jótékonyan mentes a könyv sok németnyelvű irodalomtudományi közlemény felfuvalkodott szakzsargonjától. Ez a szerzők mellett a kitűnő fordítók érdeme is. A korán elhunyt műfordítónak, Irene Kolbnak és Engel Gézának, a magyar és német irodalom közti kapcsolatok jeles közvetítőjének köszönhető, hogy a magyar irodalomnak ezt a kézikönyvét egyáltalán nem fordításként olvassuk.

Néhány pontatlanság vagy félreértés könnyűszerrel kijavítható, ha újabb kiadásra kerülne sor. Példaként csupán néhányról közülük: a „völkisch” fogalmára (406, 413) a németben politikai tehertétel nehezedik, és az adott összefüggésben „volsktümlich”-hel kellene helyettesíteni; *Az emberek próbája* címet a „Die Probe des Menschen” épp oly kevésbé fejezi ki, amint *A holmit* a „Die Sache” (124); Sarkadi *Körhintája* nem mint „Ringenspiel” (548) lett híres, hanem mint „Karussell”; hogy az olyan tulajdonneveket mint Angyalföld és Hűvösvölgy miért kell lefordítani, nemigen értem. Elvértve eltévedtek a fordítók a stílusrétegekben is – de ezeknek az eseteknek a taglalása itt azt jelentené, hogy eltorzítanánk a nyelvi összeteljesítmény valódi arányait.

Említést érdemel még végül a részletes ajánló bibliográfia. Mind az érdeklődő laikusnak, mind az irodalomtudósnak bőséges kiegészítő információkkal szolgál, hogyan igazodhatik el, ha saját szakállára irodalmi vagy tudományos felfedezőutakra támad kedve.

A bevezetőben feltett kérdésre, hogy az idegennek leírható-e egy nemzeti irodalom – jelen esetben a magyar – Szerszám-hegye, ez lehetne a válasz: meg kell próbálni – és a magyar kollégák megmutatták, hogy ez sikerülhet is. Kézikönyvük nem tudja és nem is akarja pótolni a szépirodalom olvasását, de olvasásra csábít, és olyan ismereteket közöl, amelyek termékenyebbé teszik az olvasást. Mivel pedig az irodalom a nemzeti önismeret egyik legnemesebb eszköze, kulcs is egy ilyen kézikönyv a szóbanforgó nép megértéséhez. Mindenekelőtt ezzel érdemelték ki a szerzők a német olvasók hálás nagyrabecsülését.

JOSEPH PISCHEL

Köpeczi Béla: FÜGGETLENSÉG ÉS HALADÁS

A kötet alcíme *Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban*, s kilenc tanulmányt foglal magába. Ezek közül egy a 16. századi erdélyi kancellár, Kovacsóczy Farkas *Dialogus*ának bemutatása, egy a magyarországi és erdélyi kartézianizmus politikájával foglalkozik, egy a tévesen Bethlen Miklósnak tulajdonított francia emlékirattal, majd egy Thököly valláspolitikájával. Négy dolgozat meríti tárgyát a Rákóczi-kutatás köréből, végül az utolsó a *Télémaque* közép- és keleteurópai hatását méri fel. A Rákóczi- és Fénelon-művek és gondolatok utóéletének nyomozása a 19. századig vezeti el az olvasót.

Köpeczi Béla kedvvel és rendkívüli hozzáértéssel foglalkozik az eszmék, köztük a politikai eszmék történetével, változásaival, s ha

szabad így kifejezni magunkat: funkció-váltásaival. Könyvének mottóját Marx Károlytól veszi: „... a kormányokat és cselekedeteiket saját korukkal és a kortársak tudatával kell mérnünk.” Szerzőnk azonban nem politikai történetet, hanem eszmétörténetet ír, s az eszmék története a tágabb értelemben vett *irodalomban* tükröződik legjobban. Köpeczi Béla munkásságának az kölcsönöz különleges nyomatékot, hogy vizsgálódásaival az adott kor irodalmi műveire irányítja a történetírás figyelmét: historikusaink ugyanis gyakorta éppen ezeket tekintik másodlagos forrásnak vagy „elhanyagolható mennyiségnek”. Áll ez a „forrásérték” még a szépirodalomra is, hiszen a Rákóczi-kor belső feszültségeit nem annyira történetírói forrásokból, hanem a kuruc költészet egykorú, hiteles emlékeiből lehet igazán megismerni.

A sok vonatkozásban kiemelkedő Kovacsóczy-tanulmány (*A magyar politikai irodalom kezdeteihez. Kovacsóczy Farkas dialógusáról*) bevezetése nyíltan feltárja, hogy szerzője Rákóczi politikai eszméinek forrásait kutatva jutott el a 16. századi politikai gondolkodás vizsgálatához: „... a fejedelem ifjúkori könyvtárában egy francia Seneca-kiadás, Machiavelli *Il Principe*-jének francia fordítása mellett ott találjuk Lippus Brandolinus *Dialogusát* az emberi életről. Justus Lipsius *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri sex*... c. művét, sőt Montaigne esszéit is.” (13) Kovacsóczy műve bizonyára nem jutott Rákóczi kezébe, a magyar politikai irodalomnak azonban méltó megindulása. Az egyetlen példányban reánk maradt dialogus újrafelfedezése és tüzetes elemzése szerzőnk érdeme. Kovacsóczy Farkas mozgalmas pályaképe nek is tömör, de minden vonatkozást megvilágító rajza e tanulmány. A *De administratione Transylvaniae* (1584) Petrarca és Erasmus politikai elméleteit (könyveit!) veszi mintaképül, de egészében az erdélyi politikai valóságból nő ki, hiszen arról szól, vajon a kiskorú fejedelem (Báthori Zsigmond) mellé kormányzótanácsot kell-e választani vagy csak egy-személyes *rectort* (igazgatót). Az erdélyi rendek az utóbbit akarták, a Werbőczy-féle jogrendszer szellemében, maga Kovacsóczy az előbbit, s kancellárként csakugyan maga is tagja volt a kormányzó triumviratus-nak. A *Dialogus*, fejti ki a szerző, „nem humanista játék... különbözik azoktól a humanista írásoktól is, amelyeknek szerzői politikailag elkötelezetlenül, vagy jelentéktelen pozíciókban osztogatták a jó tanácsokat a fejedelmeknek. Egy egész ország sorsáért felelős államférfi megnyilatkozásáról van szó...” (23) A nagy humanista műveltséggel megírt párbeszéd azért is jelentékeny, mert szemlélete túlmutat a rendi-nemesi felfogáson, s más viszonyok között tovább él Zrinyi Miklós és Rákóczi Ferenc gondolatvilágában (30). Kovacsóczy politikai elmélete nem valósult meg, 1594-ben Báthori Zsigmond kivégeztette, a későbbi események (a török ellen indított háború kudarca) mégis őt igazolták.

E tanulmány érdemei közé számítjuk a padovai aristotelizmus jelle-
gének, változatainak rövid tisztázását is, hiszen ennek hatását a magyar
szellemi életben még a 17. század folyamán is nyomon követhetjük.
Jacopo Zabarella művei az 1670-es években felbukkannak pl. a gyön-
gyösi református iskola könyvtárában (v.ö. MKSz, 1940. évf.), de
másutt is.

Hazai filozófiai gondolkodásunk történetének igen jelentős folya-
mata Descartes eszméinek befogadása és feldolgozása. Eddig is nem egy
részletes tanulmány (Turóczi-Trostler József 1933, Tordai Zádor
1962) vázolta ezt a hatást, Apáczai minden monográfusának (Erdélyi
Jánostól kezdve) szembe kellett néznie vele: Köpeczi Béla áttekintése
most a sajátosan politikai összefüggéseket keresi. Descartes óvatosan
kétértelmű magatartása és elmélete nem fejtett ki határozott politikai
tanítást. „Ezt a filozófiát materialista értelemben is lehetett magyarázni
anélkül, hogy ennek a következménye politikai radikalizmus lett volna,
ahogy ez történt P. Bayle esetében, és olyan utópista forradalmárokat is
befolyásolhatott, mint Morelli. Felhasználták az abszolutizmus ideoló-
giai alátámasztására, de szolgálhatta a polgári forradalomhoz vezető
felvilágosodást is – s mindkét esetben a »józan észre« való hiátkozás-
sal.” (34–35.) *L'arvatus prodeo* („álarcban járok”), mint maga Descar-
tes mondta. Éppen ezért értünk egyet a szerzővel, Henri Lefebvre
tételének cáfolatával, amely a *Dicours de la méthode*-ot a harmadik
rend forradalmi kiáltványának nevezte (34). Azt is elhisszük a legújabb
francia kutatásnak, hogy Descartes racionalista okfejtései Rousseau
*Contrat socialj*ának is alapul szolgáltak, maga a „társadalmi szerződés”
eszméje (és olykor kifejezőmódja) mégis inkább a 16. századi francia
hugenották, a jezuita Suarez, és a nagy német jogász, Althusius művei-
ben található több-kevesebb világossággal (35).

Ismeretes, hogy Descartes eszméi nálunk Johannes Coccejus (Koch)
német származású hollandiai teológus szentírásmagyarázatával együtt
hatottak. Itt (36) kiegészítésül azt szeretnők megjegyezni, hogy Cocce-
jus „szövetségi teológiája” annyiban volt új és megnyerő, hogy a biblia
két részét egymásra vonatkoztatta, sokszor allegorizálta, s így hatott a
dogmatikus tanrendszer feloldása irányában. Merész gondolatai heves
harcokat robbantottak ki Európában és nálunk is. Eszméit főként a
puritánusok, később a pietisták tették magukévá. – A tanulmány gaz-
dag anyagának egészére nem térthettünk ki, de felhívjuk a figyelmet
Pósházi János 1654-es utrechti disszertációjának ismertetésére (39),
Apáti Miklós politikai eszméinek bemutatására (51) és Bethlen Miklós
igen tág szellemi látóhatárának szép rajzára (53–59). Apátival kapcso-
latban már húsz évvel ezelőtt (Fil. Közl. 1958) említettük: milyen kár,
hogy reánk maradt jegyzőkönyvének (Debr. Ref. Koll.) éppen az a része

hiányos, amelyben könyveinek katalógusát adja. A politikai és filozófiai művek nyilván elől szerepeltek a ma 177. számmal kezdődő jegyzékben. Az Apátitól Zrinyi Ilonára alkalmazott Ennius-idézetet Csokonai a *Dorottya* mottójául használta. A szerző végül megkérdezi: „Miben áll a magyar kartéziánusok politikája?” A gazdasági, politikai és kulturális helyzet sajátos látásában és abban az akaratban, hogy reformokkal járuljanak hozzá országuk haladásához. A kartéziánusoknak, akár plebejusok, akár nemesek, akár arisztokraták, ez a törekvése leküzdhetetlen akadályokba ütközik, amelyeket Magyarország és Erdély gazdasági és társadalmi elmaradottsága és nemzetközi körülmények magyaráznak.” (59)

A *Bethlen Miklós francia emlékiratai* ismét egy hosszú ideig vitatott irodalomtörténeti kérdést tisztáz véglegesen. Bebizonyítja – mégpedig számos új levéltári forrás felhasználásával –, hogy a *Mémoires historiques du Comte Bethlem–Niklos, Contenant l’Histoire des derniers Troubles de Transylvanie* nem származhat a nagy magyar államférfitől, hanem Dominique Révérend abbé, francia diplomata (1648–1734) műve, aki a fiktív emlékirat első részét gáláns szerelmi regénnyé változtatta, s csak a saját helyszíni tapasztalatai alapján készült második rész ad a valóságot megközelítő képet Apafi Mihály és Teleki Mihály Erdélyéről. Az 1736-ban megjelent mű újra napvilágot látott „a Rákóczi-szabadságharc nagy igazoló iratában, az *Histoire des Révolutions de Hongrie* c. munkában is.” (67) Ezt Brenner abbé, Rákóczi Ferenc francia diplomatája szerkesztette, aki a regényes részleteket elhagyta, mint a történelmi valóságnak meg nem felelőket. Mindennek tisztázása azért fontos, mert a francia művet 1804-ben és 1864-ben magyarra is lefordították, s bár Szalay László az *Önéletírás* első kiadója már 1858-ban megállapította a történeti valóságot, a fiktív emlékiratot még a 20. században is tulajdonították Bethlen Miklósnak (69). Persze nem egészen alaptalanul, mert az adatok jelentékeny része a Bethlen-család köréből származott, s magát az erdélyi kancellárt kortársai, így Teleki Mihály is, nevezték és gúnyolták „franciá”-nak (80). Az Apáczai-tanítvány, kartéziánus, franciául kitűnően tudó Bethlen Miklós csakugyan feltűnő jelenség lehetett a 17. század Erdélyében.

A *Thököly valláspolitikája és a nemzetközi közvélemény* c. rövidebb tanulmány azért nem kíván részletesebb ismertetést, mert e tárgyról Köpeczi Béla terjedelmes monográfiát is tett közzé (*Magyarország a kereszténység ellensége*, Bp. 1976). Thököly szabadságharca igen kiterjedt és ellentmondásos nemzetközi visszhangot váltott ki, és még a protestáns szolidaritás eszméje sem volt elég, hogy ennek jogosságát elismerjék. A nagy Leibnitz és Daniel Defoe egyaránt elítélte a királyuk ellen lázadókat, s a kereszténység ellenségeinek nevezte őket, mert

török segítségre támaszkodtak. Egyedül a francia publicisztika védte a Thököly-felkelést (Jean Leclerc, Eustache Le Noble). E tanulmányban még két apróság rövid magyarázatát szeretttük volna megkapni. Drabik (Drabitus) Nicolaus cseh-morva misztikus prédikátor neve (kivégezték Pozsonyban 1671-ben) talán még ismerős a Comenius-irodalom magyar szakértői előtt, de Donald Cargill skót vallásos forradalmáré (szül. 1610 körül) már aligha. 1681-ben őt is vérpadra küldte II. Károly angol király. (92. ill. 91. l.)

A francia politikai irodalom szerepe a Rákóczi-szabadságharc ideológiájának kialakításában c. szintén rövidebb dolgozat lényegében a fejedelem ifjúkori francia olvasmányaival s a belőlük merített tanulságokkal foglalkozik. Rákóczi kora magyar világának legképzettebb fejedelmei közé tartozott: Zrínyi Miklós méltó örököse volt. Méltányoljuk e tanulmányban a 17. századi abszolutizmus különféle változatainak tömör bemutatását (96–97) és azt a későbbiek során részleteiben is tisztázott megállapítást, hogy a feudális társadalmi rend keretein belül kibontakozó abszolút uralom Rákóczi gondolatvilágában *paternalis* jellegű, tehát atyai gondoskodás a népről. Ezt a legkülönbözőbb államelméletekben felbukkanó gondolatot Rákóczi – sok uralkodó kortársával szemben! – komolyan vette. Érdekes az is, hogy a magyar rendiség más képviselői is vonzódtak a francia gondolatokhoz, akár tudtak franciául (mint Ráday Pál), akár nem (mint Bercsényi Miklós). Az utóbbiak latinul ismerték meg a francia iratokat.

A fejedelem politikai gondolkodását elemzi a *Rákóczi Bossuet és Fénelon között* c. tanulmány is. Mindkét nagy francia főpaptól tanult (a *Politique tirée de l'Écriture Sainte*, ill. a *Télémaque* c. művekről van szó), de egyikük példamutatását sem fogadta el egészében. Bossuet tagadta a zsarnok fejedelem ellen kibontakozó ellenállás jogát (a bibliai Makkabeusok példáját egyszerinek tekintette), Rákóczi az *Aranybullára* hivatkozva, a magyar rendi viszonyoknak megfelelően, helyeselte és gyakorolta. Fénelon nagy nevelési művéből főként a paternalis királyság eszméje és rajza ragadta meg. „Nem kétséges tehát, hogy a zsarnoki módszerek elvetésében, a nemesség megbecsülésében és a hódító háborúk elítélésében Rákóczi egyetért Fénelonnal” (188). Egyetért vele erkölcsi szigor tekintetében is, s ezt főként a nemességtől követeli meg. Kevésbé ismert adat, felkutatása Köpeczi Bélának köszönhető, hogy a *Télémaque* egy részét Rákóczi latinra is lefordíttatta a Nemesi Compania fiataljainak nevelése céljából (116). A janzeizmusnak a fejedelem gondolatvilágára gyakorolt befolyásáról is e tanulmányban esik szó: politikailag ez éles jezsuitaellenességében nyilvánul meg.

A Rákóczi-szabadságharc és Európa c. nagyobb tanulmány (126–156) kitűnő áttekintése a kor magyar és külföldi propaganda-

irodalmának. Rámutat az európai közvélemény nagy jelentőségére és megcáfolja azt a régebbi hiedelmet, hogy a magyar szabadságharc jó-részt visszhangtalan maradt Európában. Kiemeli a magyar politikai írók (pl. Ráday Pál) jelentőségét és különösen Brenner Domokos volt szepesi prépost nagyszabású diplomáciai és irodalmi tevékenységét: ő volt a Rákóczi-kor legbuzgóbb francia publicistája, még a háború befejezése után is erélyesen védte a magyar ügyet és Rákóczi erdélyi fejedelemségének jogos és hasznos voltát. Ő írta az *Egy lengyel királyi tanácsos levelét*, nem Ráday Pál vagy Vay Ádám, mint régebben vélték. A változatos császárpárti vagy kuruc elkötelezettségű külföldi irodalom telve van a kor hatalmi érdekeinek megfelelő ellentmondásokkal. A császárral szövetséges Anglia és Hollandia közírói elítélik a magyar „lázaságot”, legfeljebb a protestánsok elnyomását sajnálják, a francia publicisták (főként Eustache Le Noble és Jean de la Chapelle) viszont kikelnek az összes magyar sérelmek miatt, hivatkoznak a népjogra (Grotiusra!), noha XIV. Lajos lábball tiporta mind a vallásszabadságot, mind a népjogot. Ez utóbbiak még a magyarság pusztán rendi-közjogi érvelését is magukévá teszik. Egyetértünk a szerzővel abban is, hogy „Erdély függetlensége egyáltalában nem tűnt anakronisztikusnak” a kor számos politikai gondolkodója számára (166). Az olasz és a német kisfejedelemségek Európájában miért is lett volna az? Rákóczi nem volt politikai utópista, legfeljebb a nagyhatalmi politika erőviszonyai nem kedveztek tiszta szándékainak.

Adatokban igen gazdag *A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század közgondolkodásában* c. nagy tanulmány (157–187). Végző tanulsága az, hogy a 18. század közvéleményének nem volt egységes Rákóczi-képe. A szabadságharc bukása után a jezsuita és egyéb katolikus történetírás (Heveneszi Gábor, Timon Sámuel, Spangár András, Kolinovics Gábor, Palma Ferenc, Katona István, Pray György) a szabadságharcot egységesen *sedition*nak, *rebellion*nak nevezi és értékeli, bár megvan az az érdeme, hogy nagy forrásanyagot gyűjt össze. Alig különb a helyzet a protestánsoknál (Bél Mátyás, Hányoki Losontzi István, Budai Ézsaiás), őket is az aulikus szellem vezérli. Tárgyilagosabbak a német protestáns történetírók (J. Ch. Engel, I. A. Fessler). Az oktatás általában elavult volt, hazai históriát alig tanítottak, s ez állapot miatt főként a felvilágosodás protestáns vezérei (Bessenyei György és Kazinczy Ferenc) panaszkodtak (169–170). A *Ratio educationis* (1777) elrendelte a hazai történelem tanítását, de e tárgyat a nemesi ellenállás fokozódásával lassanként megszüntették. (A protestánsok, akik a *Ratio*t nem fogadták el, a régi nyomokon haladtak.)

Ismeretes, hogy Rákóczi-harcának igazi jelentőségét a nép, a kismemesség őrizte. Ezt igazolják az énekes könyvek (*Bocskor-kódex*,

Bathó-énekeskönyv, V. *Szolga Mihály diáriuma* stb.) és a népköltészet termékei egyaránt. Az osztályharcos kuruc versek (pl. a *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése*) töredékei még a 19. században is kimutathatók. A szépirodalom is a megszokott kettős szemléletet tükrözi: Ányos Pál elítéli, Kazinczy Ferenc ápolja a kuruc hagyományt. A magyar jakobinusok szemlélete sem egységes. Laczkovits János kigúnyolja a saját korának parlagi nemességével azonosított kurucokat, Martinovics Ignác viszont felismeri a szabadságharc forradalomra mozgósító hatását. A Rákóczi-szabadságharc igazán nemzeti szellemű megítélését a reformkor (Vörösmarty, Petőfi) alakította ki. E tanulmánnyal kapcsolatban említjük, hogy Rákóczi Ferenc gyömrői beszédének sajátkezü fogalmazványa az Országos Levéltárban van, s e sorok írója tette közzé a *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* c. egyetemi segédkönyvben (II. rész, Bp. 1952, 1022–1023. l.). Molnár Gergely nyelvtanító és Tomka-Szászky János historikus nevének kisebb torzulását (163. és 168. l.) nyilván észre nem vett géphiba okozta.

A kötet záró tanulmánya, *A Télmaque Közép- és Kelet-Európában*, ismét gazdag és a hazai kutatás számára jórészt ismeretlen anyagot tartalmaz, Fénelon 1699-ben napvilágot látó államregényének diadalútjáról. A burgundiai herceg neveltetése céljából készült antikizáló, a legszebb klasszikus francia prózában megírt műnek olyan csodálói voltak, mint a romantikus Chateaubriand és a realista Stendhal. Közép- és Kelet-Európa népeinek számára viszont főleg az uralkodás jellegének, a jó kormányzás ismerveinek illusztrálására, tehát politikai és nevelési célra használták. A 18. század legnagyobb sikerkönyvének számított, de nemzeti nyelvű fordításai még a 19. század közepén is készültek. Érdemes megjegyezni, hogy első német fordítása már 1700-ban, egy évvel a francia kiadás megjelenése után napvilágot látott. Latinul 1743-ban és 1744-ben jelent meg, az utóbbi a híressé vált Trautwein-féle fordítás. Cseh nyelven viszonylag későn (1796–97) vált olvashatóvá, s a fordító panaszkodik is emiatt. Újgörög nyelven viszont már 1742-ben elkészült. Az első román fordítást 1818-ban Petru Maior, az „erdélyi triász” tagja nyújtotta. Megjelent szerbül és bolgáruul is, ez utóbbi csak 1845-ben. Nagyon gazdag az orosz *Télmaque*-irodalom, kiemelkedő Tregyiakovszkij hexameteres fordítása 1766-ból. Lengyelül már 1726-ban felbukkan egy verses *Telemachos*. – Ismeretes, hogy magyarra Haller László fordította még az 1740-es években, ez jelent meg 1755-ben, de később más prózai és verses fordítások, átdolgozások is készültek a 18. század végéig. Még a nemesi ellenállás is felhasználta Fénelon eszméit. Szerzőnk a máig kéziratban levő debreceni fordításról is beszámol (202), ez Domokos Lajos főbíró munkája, s a magyar nyelv erejét akarta vele próbára tenni.

Köpeczi Béla tanulmánykötete a jó áttekintések minden erényével rendelkezik. Széles szellemi és irodalmi látóhatár jellemzi, adatokban gazdag (s ezeknek egy része levéltári munka eredménye), széleskörű bibliográfiával vezeti tovább az olvasó érdeklődését. Érdeme az is, hogy magyar érdekű tanulmányai mindig a hazai történelem és irodalom nemzetközi összefüggései között jelennek meg. Nem illik egy ilyen viszonylag kis könyvön névmutatót számonkérni, ez a kötet mégis megérdemelte volna. (Szépirodalmi, 1977.)

BÁN IMRE

Juhász Géza: CSOKONAI-TANULMÁNYOK

Juhász Izabella gondozásában jelent meg Juhász Géza poszthumusz *Csokonai-tanulmányok* kötete az Akadémiai kiadónál. A könyv a kiváló tudósnak, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem egykori professzorának közel húsz éves Csokonai kutatásairól ad összefoglaló képet. Az összegző igény ellenére is – jóllehet Juhász Géza 1965-ben azt írta Klaniczay Tibornak: „összeszedtem idők folyamán megjelent, továbbá néhány majdnem kész tanulmányomat . . . Láthatod majd, hogy e . . . cikkek átfogják Csokonai egész pályáját, s igyek eznek elfogadható választ adni fejlődésére” – a cím helyesen informál, mert az olvasó cikkgyűjteményt és nem sok, lazán illeszkedő szeletből összeálló monográfiát tart a kezében. A munka *jellegét* azért fontos hangsúlyoznunk, mert az egyes cikkek között olykor jelentős az átfedés, amin azonban a lépcsőzetesen épülő, monografikus mű lehetőségét elvetve, az utólagos sajtó alá rendezést mérlegelve, nem ütközhetünk meg.

A szerző *konceptiója* egyértelmű. A Juhász Géza kutatásaiból előrajzolódó Csokonai forradalmi indulatú költő, korának leghaladóbb elméivel egyszinten mozgó ember, aki ugyan – mint a tanulmányíró mondja *Csokonai „forradalmi káté”-ja* című írásában – esetleg „egyedül is fölhatolhatott a politikai tisztánlátásnak arra a fokára, ahova legtudatosabb forradalmár kortársai együtt érkeztek fel”, még valószínűbb azonban, hogy radiális meggyőződéséhez „valamilyen közösséghez tartozás tudatából meríthetett erőt.”

A dolgozatok túlnyomó többségében központi kérdés: a kronológia. Ahogy Szuromi Lajos utószavában írja: „Juhász Géza filológiai lelkiismeretességgel látott munkához, szenvedélyes bűvárlásainak eredménye az lett, hogy elfogadható rendet teremtett ott, ahol az induláskor szinte minden reménytelen volt.” Nem felesleges talán emlékeztetnünk itt

sem, hogy az 1956-os, Vargha Balázs gondozásában megjelent *Összes Versei* óta a Csokonaival foglalkozó irodalmárok ma is lényegében Juhász Géza időrendje alapján dolgoznak.

A könyv beosztása szerint két nagy egységből áll, logikusan azonban inkább háromból. Első része egy *Fejlődésrajz* alcímű portré, amely lényegében anticipálja a tanulmányok gondolatmenetének főbb pontjait. A második rész a *Műhelytanulmányok* felírást viseli. Ez a szerző által tervezett, de már úgy látszik meg nem valósított monográfia „II. Megformálás fejezete helyett” ezen a címen tömöríti „az azonos témát feldolgozó, részben publikált írások”-at. Végül szerkezetileg nem jelölve e tanulmánysor utolsó darabjából nő ki egy megint összefoglaló rész, amely Csokonai címjegyzékeit veszi számba.

A *Fejlődésrajz*ból külön is kiemeljük a *Polgári környezet* című fejezetet, amely nagy bizonyító erővel, igen ékesszólóan foglalja össze Juhász Géza nézeteit a kor Debrecenéről. E fejtegetések nagy múltú, sokra hivatott és reményeiből sokat be is váltó várost láttatnak velünk, melynek a Martinovicsék bukása utáni hanyatló korszakát élesen elhatárolja a szerző az azt előző idők progresszív felívelő periódusától. Ez a Debrecen-tabló azt példázza, hogyan segíthet az egészséges lokálpatriotizmus tudományos koncepció kialakításában is.

A második rész, melynek gyakran „szüniultán” tanulmányai a kötet öt-hatodát teszik ki, Csokonai magyar és latin nyelvű zsengéinek vizsgálatával kezdődik. A *Zöld kódex* rejtélyeit felderítő írás jellegéből adódóan taxatív, kronológiát kereső és beállító, a sorrend és a költői szándékosság kérdéseit reflektorozza. A latin nyelvű zsengéket osztályozó cikk Varga László, Tóth Béla és főként Gaál László segítségét is igénybe véve hiátus, metrum és olvasási hibák szerint igyekszik e korai művek csoportosítására és besorolására. A Csokonai zsengekben fellelhető magyar ritmusrendszereket és ritmikai versmértékformákat kutató tanulmány egy-egy versforma vagy hatás apropójára kötetlenebbül fejti ki amit odaillőnek gondol 28 választott verséről, és ezzel mintegy előtanulmányát képezi a kötet vége felé található szintetikusabb *Csokonai verselése* című munkának. Néhány kisebb terjedelmű cikk után, mint a *Tógátus becsvágygal*, *Csokonai diákkori versei*, *Csokonai ismeretlen jördítései*, *Az első magyar münépdal* egy terjedelmében hasonló ám, mint azt jeleztük, a koncepció szempontjából központi jelentőségű darab következik, amely a „Forradalmi káté” névvel aposztrofált *A Szamár és a Szarvas* című dialógussal foglalkozik. E tanulmány kulcszerepére felhívja a figyelmünket az is, hogy a Csokonai radikalizmusa mellett felsorakoztatott érvlánc legfontosabb bizonyítékait (az 1973-ban Kazinczynak küldött Gorani-levelet, a kettejük levelezésében beálló szünetet stb.) a tanulmánykötet számtalan lapján olvashatjuk még. A

Csokonai tizenkét radikális verse 1794-ből című dolgozatot – amely megint erősen a költő forradalmiságát van hivatva kidomborítani – a könyv leghosszabb és az egyik legnagyobb újságot tartogató írása a *Csokonai Rozáliája* követi, melynek felfedezés-számba menő hipotézise mellett nem szabad érzéketlenül elmennünk, még akkor sem, ha a bizonyító érvek mellé a közelmúlt kutatásai könnyen aligha elutasítható cáfoló ellenérveket is sorakoztattak. A továbbiakból még három tanulmányt emelünk ki. Az *Árpádiás*ról szólót, a költő helyesírását taglalót (bár ez utóbbi önmagában értelemszerűen nem, sokkal inkább mint az időrend megállapítását elősegítő, kiegészítő módszer válik fontossá.), végezetül pedig a *Talányos Csokonait*, mint az irodalomtörténeti kézikönyv Csokonai fejezetére adott választ, reflexiót.

Kezdő irodalomtörténész, aki még csak csekély mértékben támaszkodhat saját eredményeire, úgy érezzük, nem ítélné illetékesen egy ilyen közel életművet kitöltő elmélyült kutatásról, részletező bírálata helyett ezért inkább a cikkgyűjtemény két exponáltabb gondolatát konfrontáljuk más kutatók véleményével, szükségszerűen kiegészítve a szerző gondolatait a halála után napvilágot látott eredményekkel is.

Első sorban Csokonai „végletes” radikalizmusáról: Juhász Géza a felvilágosodást és a forradalmat megbonthatatlan egységben látja, a társadalmi és a költői fejlődés között már-már azonosító, szoros párhuzamot von. Csokonai pályája így töretlen, az elképzelés elsimítja a költői út egyenetlenségeit. Ez a „fő vonal”-at kijelölő beállítás kiválóan érdekes; a Csokonai értőknek jól eshet tapasztalniuk, hogy merész érveinek többnyire „masszív logikai alapja van”. A jól átgondolt koncepciót azonban nyilván nem a kérdéskört lezáró végeredményként kell felfognunk, sőt ellenkezőleg: más, esetleg homlokegyenest eltérő koncepciók és hipotézisek csokrába kell helyeznünk. Példának felhozzuk Julow Viktor 1975-ös *Csokonaijának* ilyen és ehhez hasonló megállapításait: „Csokonai nem a magyar felvilágosodás legnagyobb költője, több és kevesebb is annál a magyar felvilágosodás *korának* költője.” S miközben a szerző gondolatainak a súlyát mérlegre vetjük egy a költő tehetségéhez méltó módon tarka és árnyalt portré kialakítása érdekében, tudnunk kell, hogy a magyar felvilágosodás poétáinak fejlődésében egyáltalában nem végfázis a forradalom. Hogy felvilágosodás és forradalom mennyire nem megbonthatatlanul egy, azt éppen a korszak másik nagy teremtő géniuszának, Berzsenyinek a pályája mutatja. Juhász Géza fejtegetéseit követve azonban, melyekben a társadalmi jelenségeknek a költőre vonatkoztatása a ma olvasója számára túl direkt, nem szabad elfelejtenünk, hogy írójuknak már nem volt módjában csiszolni régebbi írásainak némely nyersen maradt részletét.

Ugyanezt kell meggondolnunk, ha a *Csokonai Rozáliája* című tanul-

mányt idézzük fel, melynek már jeleztük komoly becsét. Ebben a munkában a szerző meggyőző logikával fejti ki: Rozália nem lehetett más, mint Földi felesége, Weszprémi Juliska. A cikk értékeitől azonban tanácsos elválasztanunk *A polgári irodalomtörténetírás Rozáliája* fejezetnek azt a feltevését, melyszerint Csokonai szerelmeivel kapcsolatban azért „tartózkodtak a kutatók, hogy felderítsék az igazságot”, mert így elhihetők: „radikális verseit sem kell hát komolyan venni”, azok „pusztán csak visszhangozzák” a francia felvilágosodás nézeteit. Különösen érdemes ezt az elhatárolást megtennünk, ha szembe nézünk az azóta eltelt idők kutatásaival is. Vargha Balázs például 1974-es *Csokonaijában* *Az éjnek istenihez, A bátoratlan szerelmes, Az utolsó szerencsétlenség* című versek ihletőjeként Ilosvay Krisztinát jelöli ki. Nagy Sándor pedig az Alföld 1973/11-es számában a Weszprémi Juliskát egészen új színben feltüntető cikkében alapvetően cáfolja Juhász Géza nézetét.

Nem célunk egy kötetől azt számonkérni amiről nem szól, habár a kijelölés kétségtelenül kizárás is, hiszen egy könyv végülis sokkal kevesebb dolgot tartalmaz, mint amiről lemond. Úgy érezzük azonban, hogy a stílus problémájáról aránytalanul kevés szó esik, a szerző mintha be nem vallottan különbséget tenne haladó és kevésbé haladó stílusok között. A népiség, a Csokonainál meglehetősen tisztázatlan realizmus, a felvilágosodás aufklárista stílusa (ha ugyan ilyen egyáltalában létezik) jobb besorolást kap nála, mint a szentimentalizmus, a barokk, vagy pláne a rokokó. Szuromi Lajos utószavában igen helyesen Szauder József átfogó klasszicizmus elméletére figyelmeztet és „álproblémának” minősíti a stílusok hierarchizálását. A stíluszintézis, az egyenrangú stílusirányzatok keveredésének és egymásrahatásának gondolatáról azért talán mégsem kell lemondanunk, még akkor sem, ha a klasszicizmust tekintjük a stílus főágának, amelyről a többi irányzat mintegy leágazik. A barokk, sőt a sokáig mereven elutasított rokokó jogosultságáról éppen a legújabb kutatások győzhetnek meg bennünket. Julow Viktor az ItK 1973-as évfordulós számában a barokkot nyomozza Csokonai stíluszintézisében és egy építészeti műszóval élve: „klasszicizáló barokk”-ról beszél; Gyenis Vilmos ugyanott néhány késő-barokk és rokokó elemet kísér végig; és Szauder József megkezdett, töredékben maradt rokokó kutatásai is új fényt vethettek volna a „rokokó költőre”, a Juhász Géza által rokokó elemei miatt vitatott Horváth János Csokonai portréra, amely pedig igen tág határok között „lelki hajlam”-nak értelmezi e stíluskötöttséget. Julow Viktor *Csokonaijában* ezt az „álproblémát” is érinti, mikor a tárgyalt szerzők álláspontjainak közös elemeire mutat rá: „Waldapfel József és Juhász Géza múlhatatlan érdeme, hogy a korábbi, többé-kevésbé torzított Csokonai-elképzeléseket tagadva, s Horváth János felfogását továbbfejlesztve azt emelte ki különös hangsúllyal,

ami a költőben valóban a leglényegesebb és leginkább előremutató: felvilágosodott világnézetét és népiességét.”

Juhász Géza *Csokonai-tanulmányok* könyvéről összegezőképpen elmondhatjuk, hogy alapvető, fontos munka. Az összegyűjtött cikkek, írások méltón képviselik alkotójukat. A szerző kiterjedt, mégis egységes elképzelés által rendezett kutatásainak, főképpen a versek kronológiája és a korai művek feltárása terén, sokat köszönhet a Csokonai irodalom.

KROÓ ANDRÁS

Széles Klára: REVICZKY GYULA POÉTIKÁJA ÉS AZ ÚJ MAGYAR LÍRA

A századfordulón előadóművészek, írók és érzelmes olvasók lelkesedtek Reviczky Gyula lírájáért. „Népszerűsége a szomorúság varázsának győzelme volt” – jegyzi meg egy helyütt találóan Komlós Aladár. Mostanra elapadt, jóformán semmivé foszlott ez az elragadtatás, hogy az irodalomtörténeszi érdeklődés lépjen a helyébe. Csak a legutóbbi évtizedben is két terjedelmes monográfia vállalkozott a költői életmű átvilágítására (nem is említve a korábbi – s mindmáig mellőzhetetlenül fontos – elemzéseket). Mezei József könyve folyamatában mutatja be a Reviczky-lírának a „szimbolizmussal való élmény-azonosság”-át, Széles Klára pedig az oeuvre kristályosodási pontjait, a versek poétikai hierarchiáját kívánja kitapintani vizsgálódásaiban. Aligha tévedünk, ha megkockáztatjuk: ezt a megélenkült kutatói érdeklődést, a – Reviczky jelentőségéhez képest – feltűnő és kitüntető figyelmet bizonyonnyal a költő sajátos határhelyzete, átmenetisége indukálja. Reviczky bánatosan lebegő lírájában in statu nascendi szemlélhetők azok a jellegzetességek, félénk újdonságok, amelyek egy fokozatosan avuló, kiüresedő költői modor és gyakorlat meghaladásának vágyáról tanúskodnak, s némiképp már a századelő poétai forradalmát involválják. Nem csupán a *Tűnő ifjúság*, az *Altató* szerzőjével ismerkedik, ki ebben az életműben elmélyül; érzékelnie kell a népnemzeti iskola eszményeinek válságát és deformálódását is csakúgy, mint egy sejtelemszerű előleget Ady és a nyugatosok hangvételéből, markánsan új versépítő gyakorlatából.

Széles Klára is ebben a különös kettősségben, átmenetiségben ragadja meg Reviczky költői karakterének, lírai életművének és legkiválóbb – általa „remek”-nek nevezett – verseinek a szubsztanciáját. Nincs kétség: a lényegyet tapintja ki, s a helyes fölismerésből táplálkozik könyvének

számos kitűnő megfigyelése és elemzése. Roppant meggyőző például, amit a Reviczky-dalok ellégiesüléséről, elanyagtalanodásáról kifejt, mind tárgyi, mind alanyi oldalról a folytonos ellenpontozásban, két pólus közti libegésben, egy sajtáságos interferenciában fedezve fel a tökély kritériumát. Ugyanily joggal idézhetnők a monográfia más részleteit is. Ámde bármennyire tetszetős és meggyőző ez a koncepció egyes költemények, a verstípusok, sőt az egész Reviczky-líra esetében, épp annyira veszélyes is, mihelyst áthágja önnön illetékességének körét, és egyetemes, mindent magyarázó elvvé lényegül. Úgy tartjuk, Széles Klára mértéktelenül túlfeszíti saját munkahipotézisét, alapjában helytálló felismerését, hogy – szándéktalanul bár – tulajdon elméletének kelepécéjébe essék. Vörös fonalként húzódik végig a könyvön a kettősség-koncepció, különös dualizmust, átmenetiséget tételez a szerző szinte mindenben és mindenütt: a 19. század második felének Európájában és Magyarországon, az eszmék és a művészetek világában szintúgy, mint a társadalomban, feltűnik ez természetesen Reviczky származásában, személyiségében, osztályhelyzetében, eszményeiben, költészetében stb. Néhol már-már kínossá válik a buzgalom, amellyel Széles Klára a kettősségeket leltározza. (Lásd pl. III./1-es jegyzet: 227.) Oly tetszetős ez a dualizmus-elmélet, olyannyira az evidencia és a koherencia benyomását kelti, hogy épp e túl tökéletes, bármire illő, mindent magyarázó mivoltában tetszik csinált konstrukciónak s ébreszt alapos kételyeket. Ennyire tán még átmenetiségében sem lehetett homogén irodalom és társadalom, a nagyvilág és a kisvilág, emberi habitus és költői gyakorlat! S Reviczky és lírája sem afféle mágikus tükör, amelyben a korszak összes lehető kettőssége önmagára ismerhet.

Függetlenül eme prekonceptiónak tetsző elmélettől, Széles Klára igen sok elismerésre érdemes újat, poétikai és egyéb szempontokból érvényeset tud mondani a költői oeuvre-ről. Könyve számos előtanulmány összegezésének tekinthető, más anyagokon is kipróbált vizsgálati módszerei árnyaltak és csiszoltak, lehetővé teszik a differenciált elemzést, természetessé a minőségérzéseket és a finom megfigyeléseket. Legfőbb és sikerrel valóra váltott törekvése az, hogy – eltérve a szokványos, az életműveket lineárisan, a kronológia rendjében feltáró irodalomtörténeti gyakorlattól – a csomópontokat, az értékképző gócoakat ragadja meg, s az egyes művek analízisében csakúgy, mint az általánosítás szférájában kimutassa a tökély előfeltételeit és ismérveit, a Reviczky-versek maradandó hányadának újságát és a költőutódok művészetében hasznosítható hozományát. Korszerű, termékeny metódus ez, létjogosultságát a monográfia vitathatatlan eredményei tanúsítják. Széles Klára legfőbb erőssége a tipizálás, az értékek biztos kezű kiválasztása és a külön figyelemre méltatott versek elemzése. Cáfolhatatlan igazság-

nak tűnik, hogy a Reviczky-líra három műfaj – a dal, a példázat és az elmélkedés – köré jegecesedik (számos határesetet, átmenetet produkálva persze), s meggyőző, amit e három típus hierarchiájáról, a dal mennyiségi és minőségi fölényéről kifejt. Kitűnően ábrázolja, amint a hagyományos, készen kapott műfajok (a helyzetdal, a tájvers stb.) felbomlanak, deformálódnak költőnk kezén, hogy sajátos képződményként, mintegy lebegve létezzenek régi és új minőség határmezsgyéjén. Jó példák, találó kommentárok szemléltetik – az eredet, az ihletők felől nézvéen – a Reviczky-versek helyét az irodalomtörténeti folyamatban, a tradíciók meghaladásának kísérletét, a találatokat és a kudarcokat, az almanach-líra, Kölcsey, Vörösmarty, Arany, Tompa stb. örökségének áthasonított sugallatát. Karakterisztikus s a további kutatások során aligha mellőzhető, amit a szerző a speciális Reviczky-műfajok s a reprezentánsként kiemelt művek arculatáról elmond avagy felvázol csupán. Korántsem lényegtelen, hogy rámutat a költő műfordításainak és saját verseinek beszédes rokonságára, „egyenmű érzelmi közegé”-re (42.), regisztrálja a ciklusalkotásban, a mottóválasztásban és a címadásban feltárulkozó tudatosságot, nem mindig valóra váltott szándékot az önelvű szerkesztésre, építkezésre, s kivált fontosnak – bár újabb kutatást, finomítást igénylőnek – ítéljük, amit a konvencionális elemekben dúskáló Reviczky-líra rafinált hatásmechanizmusáról, az extenzitálásában jócskán zsugorodó, ám intenzitásában egyszersmind gyarapodó szó-kincsről s a képzetkapcsolódások, a zenei hangzás különös játékaikról olvashatunk (193–199). Hasznosak, szerfőlött tanulságosak a függelék-ként csatolt táblázatok, holott a vizsgálódó elmén átrebber egy sejtelenlyi kétség: lehetséges, hihető, hogy oly nagy számú „Remek”, egységes szerkezetű darab rejtezik a Reviczky-dalok népes csoportjában, mint ahányat Széles Klára elősorol? . . .

Miért, hogy az eddig vázolt erények és eredmények (listájuk nem is teljes!) ellenére mégis vegyes benyomásokat kelt e monográfia? Bizonyos részletek, összefüggések aránytalanságában (túlburjánzásában avagy véznaságában), némely állítások fedezetlen voltában és más tényezőkben – főként a szerkesztés és a stílus esendőségeiben – lehetjük föl az okokat. Mindenekelőtt: Reviczky költői rangjához, a magyar líra történetében (mert határainkon túl aligha számolnak vele) elfoglalt helyéhez képest feltűnően túlméretezettnek véljük a bevezetőt (15–37). Oly nagyarányú az alapozás, hogy felhőkarcolót kellene elhordania, csak hogy költőnk méretei sokkalta szerényebbek. Az előljáróban felvonultatott művészek és gondolkodók nagysága viszont nyomasztó súllyal nehezedik Reviczkyre, árnyékukban még valóságos önmagánál is kisebbnek látszik, értékei, újságai eléggé szánsalmanan összetöpörödnék. Ugyanezért hisszük helytelennek a zárófejezet Rimbaud–Reviczky,

Mallarmé–Reviczky párhuzamát. Olyan nem épp jogos analógiák ezek, amelyek költőnk számára roppant előnytelenek, korántsem alkalmasak szerény (ám végül is létező!) vívmányainak, tényleges jelentőségének hiteles átvilágítására, s szándéktalanul is az életmű kisszerűségét, szegényességét hangsúlyozzák. Végtére is Reviczky súlyát, fontosságát hazai irodalmunkban nem a világlíra gigászai, hanem a magyar költészet folyamata, az adott fázisban betöltött szerepe felől nézvést ítélni lehetjük meg objektívan!

Ámde egyéb kifogásaink is akadnak a bevezetővel kapcsolatban. Túlméretezett ugyan – a reá épített konstrukcióhoz képest –, ahhoz azonban mégsem eléggé terjedelmes, hogy minden ízében hiteles, árnyalt jellemzését adhassa a benne tárgyalt társadalmi, művészeti, bölcséleti stb. változásoknak és áramlatoknak. Ezért érezzük nemegyszer, hogy Széles Klára csak kevéssé aládúcolt összefoglalásokra, érthető, de korántsem örvendetes egyszerűsítésekre kényszerül. Túlon túl merész (és tetszetőségében is elfogadhatatlan) az a gondolati ív, amit a szerző a 19. század második felének egyéniségkultusza és a fasizmus, a „diktátorok, fűhrerek” közé rajzol (20–21.); ez a folyamat sokkal bonyolultabb és több ágú volt a valóságban. Sommásnak, s így némileg torzítónak látszik a szintézis, amit a könyv a századvég nagy művészeti metamorfózisáról fölvezet (23–25.). Általánosságban természetesen igaza van Széles Klárának, csupán a „kis” részletek hibáznak. Kettőt a lehetséges ellenvetések közül. Az építészet a romantikából és az eklektikából mégsem tüstént váltott funkcionálisra, közbeékelődött egy átmeneti periódus. A Bauhaust nem a romantika és az eklektika előzte, hanem a szecesszió. (Vö.: pl. Pevsner: *A modern formatervezés úttörői*. Bp. 1977.) A zene ismeretében nem állja meg a helyét az a kitétel, amely fordulatot lát a pályakezdő Richard Strauss és Mahler zenéjében, s a fegyelmet, a szűk, redukált apparátust emlegeti e váltás lényegként. Többnyire az ellenkezője igaz. A magunk részéről szimplifikálásnak tartjuk a 31. oldal adta képet a magyar polgári átalakulásról, valamint a történelmi-társadalmi háttér és a művészetek viszonyáról, s úgy gondoljuk, hogy a szerző túl szigorúan ítéli meg a Gyulai–Salamon stb. féle népiességet (37.). Nem értjük, minő kritériumok alapján véli a monográfus egyaránt a szentimentalizmus képviselőjének Kleistet, Turgenyevet(!), Heinét és Lenaut (39–40.), s eléggé keveset mond számunkra, hogy Reviczky olyan világirodalmi óriásokhoz, szintézisteremtőkhöz vonzódott, mint Shakespeare, Goethe, Homérosz stb. (38.). Elvégre Marxnak és – Kierkegaard-nak is ugyancsak voltak a kedvencei, így költőnk karakteréhez nemigen jutottunk közelebb. Széles Klára jó irányban keresi a Reviczky-személyiség irodalmi rokonságát (34–35.), csakhogy végül annyi francia, német, orosz, magyar regényhőst sorakoz-

tat fel analógiaképp, hogy a poeta saját arcvonásai mosódnak el teljesen. Képtelenség, hogy Reviczky ennyiféle – egymástól is különböző – figurához hasonlítson egyszerre!

Nagyobb hiba, hogy amily alaposan és hitelesen mutatta be Széles Klára a költő és az elődök viszonyát, az áthasonított hagyományt, éppoly kevésbé meggyőzően tárgyalja és dokumentálja a Reviczky-örökség utóéletét, inspirációját. Elvékonyodnak, gyakorta elszakadnak a szájak, amelyek Reviczkytól az új magyar líra felé vezetnek. Számtalanszor visszatér Ady neve mint folytatóé, feltűnik Kosztolányi, Tóth Árpád is stb. Fájdalom, a bizonyítással, a cáfolhatatlan argumentációval adósunk marad a monográfia. Szép, de kellő fedezet híján való a kinyilatkoztatás: „Legmagasabbra pedig Ady lírájában szárnyal tovább mindaz, ami Reviczkynél vívmánynak nevezhető” (207.). A példák, az utalások eléggé gyérek, bizonyító erejük csekély. Nem értjük, miben készíti elő Adyt pl. a *Futó idő* c. Reviczky-dal (101.) ugyanily joggal Csokonai *Új-esztendei gondolatok* c. versére visszaautalónak is vélhetnők. Egyáltalán: melyik Adyra volt nagy hatással Reviczky, hiszen az *Új versek* költője aligha tekinthető homogén jelenségnek. Eddig úgy tudtuk, hogy a *Versek* és – kevésbé – a *Még egyszer* poétája rezonált szépen a bánat dalaira, Széles Klára azonban minduntalan azt sejteti, hogy az „igazi” Ady a folytató. Sajnos, e hipotézis szinte semmi sem igazolja. S félrevezető, ha a *Midász király sarja* c. verset Ady első kötetéből valónak nevezzük (207.), holott a harmadikban foglal helyet.

Végképp nem fogadhatjuk el azt a törekvést, amely előbb óvatosan (108., 136–137.), utóbb pedig egyértelműen (205.) a szecesszióba horgonyozza bele Reviczky lírai életművét. Ellentétben többekkel hiszünk a szecesszió terminus lényegkifejező és termékeny voltát, ezért utasítjuk vissza a jelentését, kontúrjait teljesen fellazító, „parttalanító” próbálkozásokat. Ha már Reviczky is szecessziós, ki nem az a század utolsó harmadában? S mi legyen a véleményünk eztán az irodalomtörténetírásunkban eddig számontartott, s legutóbb Mezei József könyvében elemzett szimbolista élményről? Avagy szimbolizmus és szecesszió bízvást szinonímának tekinthető? Nem hinnénk.

Még néhány megjegyzés. Különös, hogy egy poétikát taglaló munka egyáltalán nem foglalkozik verstani kérdésekkel. Főlösképpen ismertetni a *Pán halála* „cselekményét” (126.), megtévesztő, ha krími háborúnak aposztrofáljuk (61.) a 1877–1878-as orosz-török konfliktust. (A krími háború kifejezés csak az 1850-es évek közepére értve autentikus.) Jeleznők, hogy hibás az I./45-ös és az I./72-es jegyzet (215., illetve 217.; mindkettő *A magyar irodalom történetének* IV. kötetére utal valójában), egyszer meg a számozásban akad eltérés: II./54-ről beszél a főszöveg (169.), hátul viszont csak 53-as numerust találunk (225.). Egy

gondosabb korrektúra bizonytalansággal kigyomláta volna az Akadémiai Kiadóhoz korántsem illő helyesírási hibákat is (pl. „lélekzetvételel”: 164.).

A szerkesztés nem erőssége Széles Klárának. Sokalljuk és didaktikusnak tartjuk az összegező részeket, gyakran találkozhatni átfedésekkel, önismétlésekkel (9–10. – 49–50., 130. – 183–184. stb.) Figyelmetlenség, ha a szerző ismert dologként hivatkozik arra, amit csak félszáz lappal később fog bemutatni (lásd: *Imakönyvem*: 101.). Vegyes érzéseket kelt a monográfia stílusa is. A szókincs igényes, gazdag, árnyalatos, alkalmas Reviczky lírájának méltó bemutatására. A szófűzés, a mondat-szerkesztés viszont annál nehezkesebb, körülményesebb, helytel-közzel útjában áll a megértésnek. Egyeztetési hibák, képzavarok, germanizmusok („Súlyt fektet a címválasztásra”: 185. stb.), a tárgyhoz nem illő („testhezálló”: 119.) vagy erőltetett kifejezések („felrémlődhet”: 104., „töményíti”: 129.), kényszeredett mondatok („Reviczky nem a világról, hanem *Magamról* ír”: 165.) kedvetlenítik az olvasót. Feltűnően sokszor elsikkad a határozott névelő, s szerepel – helytelenül! – állítmányként melléknévi igenév („A főnevek zöme elvont vagy elvont értelemben használt”: 86. stb.). Megannyi, a befogadást, a ráhangolódást nehezítő „apróság”!

Kétségtelen: az eddiginél sokkal többet tudunk Reviczkyről e könyv olvastán. S nemcsak mennyiségben gyarapodott, árnyalatokban is gazdagodott tudásunk. Kár, hogy elismerésünket számos kifogással kellett ellenpontoznunk! (Akadémiai, 1976.)

LŐRINCZY HUBA

Z. Szalai Sándor: GÁRDONYI GÉZA

Gárdonyi Géza életművének, emberi és művészi pályájának kiváló ismerője – Z. Szalai Sándor –, újabb könyvben foglalta össze korábbi írásainak fontosabb szempontjait és megállapításait. E szempontokat és kutatási eredményeket már eddig is volt alkalmunk megismerni, hiszen a Szépirodalmi Könyvkiadó emlékezetes Gárdonyi-sorozatának (1962–1966) egyik sajtó alá rendezőjeként 1970-ben a szerző egy terjedelmesebb tanulmánykötetben publikálta a hézagpótló filológiai munka szaktudományi következtetéseit (*Gárdonyi műhelyében*). Az újabb pályakép az Arcok és vallomások-sorozat céljaihoz és szándékaihoz igazítva könnyedebb hangvétellel, esszéisztikus oldottsággal és a sorozat jellegéhez mérten a szükségesnél talán kevesebb írói vallomással idézi fel az életút legfontosabb állomásait.

Z. Szalai Sándor maradéktalanul igyekezett megfelelni a sorozattal szemben támasztott kiadói kívánalmaknak. Alapvető módszere a környezeti hatások és az író legfontosabb pszichikai tulajdonságait összekapcsoló mozaik-technika alkalmazása, amely az életpálya időbeli kronológiájára építi a pályakép ívét, s közben bemutatja a kiemelkedő művek geneziséjét és eszmei értékét. Ezzel az egyszerű és a cél érdekében legkézenfekvőbb megoldással az olvasó elé villanthatnak a Ziegler-család alakjai, a sályi gyermekkor idilljei, a tanítóképzős évek és a tanítói pálya küzdelmes napjai, az újságírói robot nélkülözései, s közben megismerjük a fiatal író mulékony szerelmeit, sikertelen házasságát, majd mindezek nyomában nyugtalan értelemkeresését.

A szerző avatottan, az írói pálya biztos ismeretében bánik anyagával, az olvasó pedig érdeklődéssel kalandozza be a különböző Gárdonyi-életrajzokból már eddig is ismert tájakat, hatásokat és indító élményeket. Z. Szalai Sándor értő kalauza olvasójának: Gárdonyi élményeit hitelesen szembesíti a kibontakozó művészi világgéppel és ízléssel. Általában már eddig is feltárt tényekről és összefüggésekről esik szó a könyvnek ebben a részében, és csak elvétve bukkanunk újszerű megállapításokra. Mert szívesen olvastunk volna például az egyébként részletesen bemutatott tanítói pályával kapcsolatban arról is, hogy vajon az akkori tanítóképző milyen műveltséggel és tudással bocsátotta útjára a későbbi írókat? Érdekes, hogy eddig még senki sem vállalkozott arra, hogy a tantervek, a tankönyvek és a tantestület együttes hatását vizsgálja meg a pályakezdő Gárdonyi korai műveiben, szemléletében. Gyanítjuk, hogy Gárdonyi nagyon is kevésnek érezhette ezt a felkészítést s bizonyára ezzel is magyarázható az a hatalmas energia, amellyel – már az egri években – korának, a századfordulónak minden társadalomtudományi, filozófiai és művészeti irányát igyekezett megismerni. Eklektikus világgépének egyik fontos magyarázatát találhatnánk meg ebben az indíttatásban.

Z. Szalai Sándor a terjedelmi lehetőséghez mérten részletezően mutatja be Gárdonyi írói indulását is. Újszerű és érdekes az eddig kellően nem méltányolt Dante-fordítási kísérlet, amely nem csupán kuriózum lehet, mert ez a vállalkozás Gárdonyi önként vállalt szellemi próbatételének is felfogható. Úgy érezzük azonban, hogy a szerző a kellettén erőteljesebben exponálja ennek jelentőségét. Ugyanakkor mellőz olyan értékeket, amelyek az életmű kifejlődésének szervezőségeit mutatják. Nem beszél például a *Pöhölyék* Bródy Sándor által is nagyrabecsült értékéről, holott Gárdonyi írói művészete a századfordulóig alighanem abban a tematikai és eszmei vonulatban hozott igazán újat, amely *Az árva legény*-típusú korai novellájától a *Pöhölyék* darabjain keresztül *Az én falum* című novelláskötetig tart. Szociális érzékenysége és elemző igénye ezekkel kapcsolódott a századvég realista szándékaihoz.

A könyv szerzője választott módszerével – az írói személyiség intimitásait is feltáró mozaik-technikával – akkor került nehéz feladat elé, amikor Gárdonyi egri huszonöt esztendejének „belső életét” állította az olvasó elé. Ez az időszak már kevésbé mozgalmas negyedszázada volt az író életének, így a hangsúlyt itt inkább már a művek – regények és drámák – hangulati atmoszférájának és eszmei értékének feltárására esik. Igaz, Gárdonyi „egri műhelye” ekkor sem szűkölködött intimitásokban. Z. Szalai Sándor nagy türelemmel és alaposan foglalkozik a Margit-szerelmekkel, a válóperrel, a Mila-szerellemmel, az író betegségével, a titkosírással stb. Mindezek emberi reményeket, csalódásokat, örömeket és bánatokat hordoznak, és feltárják az emberi sors eddig kevésbé ismert mélységeit is. Ugyanakkor némileg elnyomják a művek objektív értékelését, illetve olyan szubjektív értékrendet tudatosítanak, amely félrevezető lehet Gárdonyi műveinek történeti és esztétikai megítélésében. Z. Szalai Sándor igyekezett áthidalni ezt a sorozat jellegéből is eredő aránytalanságot, és néhány olyan távolabbra tekintő szemponttal nyitott teljesebb horizontot, amelyek további gondolkodásra serkenthetnek olvasót és szakembert egyaránt.

E. vizsgálati szempontok közül fontos kérdés lehet Gárdonyi és a Nyugat viszonya, amiről figyelemre méltó fejtegetést olvashatunk Z. Szalai Sándor könyvében. Ezek szerint Ady és Hatvany Lajos nagyobb megértést mutattak Gárdonyival szemben, és mindent megtettek azért, hogy kimozdítva egri magányából az új irodalmi törekvésekhez kössék. Szándékuk azonban hajótörést szenvedett Osvát Ernő makacs ellenállásán. Úgy tűnik, hogy még mindig sok tisztázatlan kérdés van ekörül, de az bizonyos, hogy Csvát Ernő szerepének summázó elítélése téves következtetésekre adhat lehetőséget. Bármit jelentett ugyanis számára a Gárdonyi-ügy, mégis csak ő volt a Nyugat egyik legfontosabb szerkesztő egyénisége, akinek múlhatatlan érdemei vannak század eleji irodalmi életünk megújításában. Hiányzik tehát a kérdések árnyaltabb megközelítése, mint ahogyan helytelen irányba vezető gondolatsort indíthat el Horváth János Babits-ellenes megnyilatkozásának ilyen módon történő felidézése is. Vagy más összefüggésben – a megfelelő dokumentálás hiányában – ugyancsak tisztázatlanul hagyja a szerző azt a fontos megállapítást is, hogy „Móricz Zsigmond gyakran felkereste Egerben, bátorította az egyre nehezebb időkben”. Sok mindent másképp látnánk, ha Gárdonyi és Móricz kapcsolatának e „gyakorosságát” dokumentálni is tudnánk.

Nagyon fontosnak látjuk Z. Szalai Sándornak azt a titkosírás esztétikai természetű feljegyzéseiből kikövetkeztethető megállapítását, hogy Gárdonyi, aki a századforduló népiességének is felfrissítője volt, 1908 után. – tehát már a polgári radikalizmus előretörésének, majd az erősen

szociális töltésű avantgarde tendenciák megerősödésének idején – egy nagyfokú „átállásra” készült. Ha ez így igaz, akkor ennek az emberi-művészi „átállásnak” a tartalma lehet igazán izgalmas: Gárdonyi útja az erőteljesebb, drámaian tagolt realista próza felé vezetett volna vajon, vagy pedig az európai polgári regény lélektani intellektualizmusát és elvontabb jelképiségét hasonította volna a magyar fejlődés lehetőségeihez? Ennek megválaszolása sok vitatott kérdést segítene eldönteni, s főképpen igazságot tehetne a Gárdonyit mindenképpen az irodalmi konzervatizmus körébe utaló és a törekvéseivel szemben nagyobb megértést mutató értékelések ellentétében.

Z. Szalai Sándor új könyve figyelemre méltó pályaképpel gazdagította a Gárdonyiról szóló szakirodalmat. Legnagyobb érdemét abban látjuk, hogy bátran felvetette az írói életműnek azokat a kulcskérdéseit, amelyek – megfelelő elemzéssel – közelebb vihetnek bennünket a Gárdonyi-problémák megnyugtató megoldásához. Ugyanakkor igényesen és színvonalasan segíti elő az író munkásságának népszerűsítését is. (Arcok és vallomások. Szépirodalmi, 1977.)

E. NAGY SÁNDOR

Turczel Lajos: PORTRÉK ÉS FEJLŐDÉSKÉPEK

Két kor mezsgyéjén a címe Turczel Lajos előző könyvének, amely – úttörő módon – mutatta be a Csehszlovákiában a két háború között kialakult magyar kulturális és irodalmi élet társadalmi hátterét. Azóta is úgy tartjuk nyilván mint aki felkészülten és szenvedélyesen ismerteti szűkebb hazája magyar művelődésének hagyományait. Ezúttal tanulmánykötet formájában tesz tanúságot e felkészültségéről és szenvedélyéről.

Jegyzetekkel is ellátott, tehát filológiaiailag is alátámasztott tanulmányai három műfajba sorolhatók. Vannak a kötetben ismeretterjesztő cikkek arról, hogy mit jelentett Kassa, Losonc, Gömör megye és a mai Szlovákia számos más tája az egyetemes magyar kultúra fejlődése szempontjából Kazinczy, Kármán, Tompa Mihály, Petőfi és mások szereplése kapcsán. Szépen megrajzolt portrék és a szlovákiai magyar irodalomnak főleg a két háború közti időszakából vett „fejlődésképek” (én inkább azt mondanám: világnézeti – társadalmi elemzések) szolgálhatnak – hogy a kötet fülszövegét idézzük – „előmunkálatként . . . a megírásra váró csehszlovákiai magyar irodalomtörténethez”. Jól megfogott könyv-

ismertetések és (pld. a csehszlovákiai magyar könyvkiadás mai helyzetéről szóló) adatközlések képviselik a kötetben a harmadik műfajt.

Mindhárom alapján bátran kimondhatjuk: hasznos könyv a Turczel Lajosé. A felkészült egyetemi oktatónak a szó legnemesebb értelmében vett ismeretterjesztő munkája – misszió. Hiszen az, ami a szakember számára könyvtárnyi terjedelmű szakirodalomban feldolgozott közhely, egy mai szlovákiai magyar átlag-olvasó vagy éppen egy ünnepi megemlékezés részvevője számára revelációként hathat, megerősíti szülőföldjéhez való ragaszkodásában, nemzeti öntudatában, de a szocialista humanizmus nemzetköziségében is. Turczel Lajos e cikkei nyomán a mai Szlovákia egyes tájainak olyan arculata is élénk tárul, amelyről mostanában nagyon sokszor szokás megfeledkezni.

Nem kevésbé jelentős Turczelnak, az adatokat, összefüggéseket feltáró s a tudomány műhelyéből kikerült műveket megbíráló *tudósnak* a munkássága sem. Mint előző művében, e tanulmányaiban is hasznos adalékokkal szolgál a csehszlovákiai magyar művelődés haladó hagyományainak feltárásához, de jelenének az eddiginél hitelesebb bemutatásához is. S ha az előbb az irodalom népszerűsítőjéről kellett elismerő szavakat írunk, most a kutató tudós erudícióját kell kiemelünk olyan területen, amelyet az egyetemes magyar művelődés- és irodalomtörténetnek csak igen kevés munkása ismer. Az 1918-ban bekövetkezett államfordulat előtti fejlődés ismeretében nagyonis érthető, hogy Erdély két háború közötti irodalmát nálunk is, ma is sokkal jobban ismerik, mint a Szlovákiáét, – viszont éppen Turczelnak előttünk fekvő fejtegetései győznek meg arról, hogy a húszas évek második felének, a harmincas éveknek a csehszlovákiai magyar haladó mozgalmi (s főleg a Sarlóé) milyen erjesztő hatást gyakoroltak az egész magyar progresszió további ideológiai, kulturális – és irodalmi fejlődésére.

Mint minden hasonló műhöz, ehhez is fűzhetünk megjegyzéseket. Semmi esetre sem a minden áron a „kákán is csomót” keresés szándékával. Azt itt most csak *mellékesen* említjük, hogy Turczelnak Kazinczyról, Kármánról, Tompáról, Petőfi pozsonyi, eperjesi, stb. tartózkodásáról szóló ismeretterjesztő cikkei gazdagabb irodalomra is támaszkodhattak volna, illetőleg jobban elmélyülhetek volna a felhasznált forrásokban. Elvégre az, aki tudománynépszerűsítést végez, maga dönti el, hogy hallgatói vagy olvasói befogadóképessége milyen mértékű elmélyülést tesz szükségessé, illetőleg lehetővé.

Már lényegesebbek azok a megjegyzéseink, amelyek a megírásra váró csehszlovákiai magyar irodalomtörténetet előkészítő tanulmányokkal kapcsolatosak. Látszólag ellentmondunk sajátmagunknak, amikor azt kérjük Turczel Lajostól: a továbbiakban 1) jobban tartsa szem előtt – a múltnak kétségtelenül értékes társadalomtörténeti elemzése mellett –

az *esztétikai* szempontokat is; el kellene végre dönteni, melyek azok a *művészi* irányok, amelyek az 1918 után bekövetkezett ájultságból tör-tént felocsudás után a csehszlovákiai magyar lírában, prózában és drá-mában felléptek. Ugyanakkor 2) dialektikusabban, bizonyos – mereven beidegzett – jelszavak sutba dobásával kellene a két háború közti korszak számos szereplőjének ellentmondásosságát hangsúlyozva meg-közelíteni a valóságot. Kimondatott, hogy az első nemzedék, az „öre-gek” kivétel nélkül dilettánsok voltak. Úgy hangzik ez, mintha a továb-biakban aztán csupa „műértő” következett volna. Turczel jól látja, hogy 1918 után Budapest „vidék”-e hogyan kényszerült önálló kultu-rális életre, – csak azzal nem számol, hogy „szakmai”, „művészi” szempontból a dilettantizmus felszámolását egészen 1938-ig sem sike-rült teljesen elvégezni ugyanakkor, amikor az úttörés – mondjuk ki nyíltan – hősi munkáját végző öregeket sem lehet egyértelműen csak dilettánsoknak nevezni. A „kúriát, kvaterkát” képviselő dzsentroid típusok mellett, sőt, a maguk szerény eszközeivel ellenük harcoló – igaz, nem nagy számú – íróról, művészettörténészről (Nyiresi Tichy Kálmán), levéltári és egyéb történelem-szakértőről (Alapy Gyula, Bognár Cecília), zongora- és csellóművészről (Schmidt Bella, Paulusz Ákos), stb. stb., sem volna szabad megfélekedni, még akkor sem, ha a megnevezettek egyike sem volt – nem is lehetett – ekkor még marxista. De éppen ennek a nemzedéknek nem egy tagja volt csöndes, szívós munkával többek között annak is úttörője, hogy a milléniumi Magyar-ország botor művelődéspolitikája következtében mély kulturálatlanság-ban élő tömegek is részesüljenek a magasabb műveltség áldásaiban. „*Szétvinni az irodalmat, – ha fölhígítva is – kispolgári, népi körök-be*”. (127.) Mi (az adott helyzetben, a húszas évek első felében!) egészen másképpen értelmezzük az idézett mondatot, mint Turczel: arra vetjük a hangsúlyt, amit kiemeltünk belőle, amit (1937-ben) a komáromi munkásgyerekekkel csináltak – a Magyar Nap tanúsága sze-rint – Petőfi: *Az apostolából* . . . (159–160.) Lám Turczelnek e kötet-ben közölt, a múltat ismertető cikkei is „higítanak”, niert *az adott helyzetben* a kultúrának még a legigényesebb munkása is rákényszerül. Számos adalékkal szolgálhatnánk annak bizonyítására, hogy Sziklay Ferenc, akitől Turczel a kifogásolt mondatot idézte, jó pár ezer ismeret-terjesztő előadással járta végig Szlovákiát – s ezekben az előadásokban a széles paraszti rétegeknek szóló, Adyt bemutató fejtegetés éppen úgy szerepelt, mint a képzőművészeti avantgarde irányok bemutatása dia-pozitívokkal . . . Amikor pedig az idézett (s kifogásolt) mondat írójának a „Voggenreiter Verlag magyar osztálya”-ként, majd Kazinczy-kiadó-ként sikerült a csehszlovákiai magyar könyvkiadást megindítania, 1924-ben több ezres példányszámban adta ki Petőfi: *Tündérralom* és

Bolond Istók című műveit, met a magyarországi könyvkiadás szűklátó-körű irredenta politikája miatt a nagy magyar költő *akkor* nem kerülhetett volna másként a szélesebb szlovákiai magyar olvasó-rétegek kezébe. Az „Olcsó Könyvtár” mintájára tervezett füzet-sorozatból, sajnos, csak ez az egy jelent meg, de ez nem azon múltott, akiről beszélünk.

Végezetül: ha a csehszlovákiai magyar művelődés két háború közötti történetéről valóban *hű* képet akarunk kapni, igen gondosan kell ügyelnünk a *kronológiára* is. Ne csapjunk vissza 1937-ből 1922-be – Turczel könyvében számos ilyen esettel találkozunk. S ne hallgassuk el azt sem, hogy Győry és Darkó, a szóban forgó korszaknak két legjelentősebb szlovákiai magyar alkotója, *kinél* kezdte el Kassán a „Lehrjahré”-t.

Megjegyzéseinkkel semmi esetre sem akartuk kisebbiteni Turczel Lajosnak, a felkészült irodalomtörténésznek az érdemeit. Mindössze azt akartuk kijelölni, hol van még kutatni valója. Könyve így is igen tanulságos, hasznos, irodalomtudományunk látókörét tágító, jelentős munka. (Madách, 1977.)

SZIKLAY LÁSZLÓ

KÖLTŐK, ÍRÓK AZ ÍGY ÉLT . . . SOROZATBAN

1972-ben indult a Móra Kiadó azóta sikeres sorozata, az akkor megszűnt *Nagy emberek* élete helyett. Alapvetően általános iskolások számára (pontosabban: felső tagozatosoknak) készülnek darabjai. A kiadói szándék csak az irodalom témaköréből nézve is világos, olyan példaképeket állítani a tanulók elé, akik az emberi helytállás, küzdőképesség, célratörés, humanizmus, hazaszeretet és sok más egyéb téren követésre érdemeset tettek. Mindezt ún. népszerűsítő életrajz keretében feldolgozva, gazdag képanyaggal illusztrálva. Már előljáróban meg kell jegyezni, hogy a képeknek (kötetenként 80–100 körüli) nagyon fontos szerepe van. Megkockáztatható, hogy nem annyira a szöveg illusztrációi, hanem már-már önálló betétek, amelyek kitűnően idézik a kort, formálhatják a szemléletet. Ezzel azt is jeleztük, hogy a sorozat ötvözni törekszik az életrajz és a történelmi képeskönyv jellemzőit.

A műveknek végső soron kettős követelmény mércéjéhez kell alkalmazkodni, ami nyilvánvalóan megnehezíti a sorozatszerkesztő (F. Kemeny Márta) munkáját a szerzők kiválasztását illetően. A kötetekben érvényesülnie kell az irodalomtudomány újabb eredményeinek és szemléleti változásainak, ugyanakkor olvasmányosan, gyermekolvasók világá-

nak, szintjének megfelelően kell írni. Az eddig megjelent íróportrék bizonyítják, hogy a szerkesztői munka sikeres; neves írók, irodalomtörténészek, az ismeretterjesztés kiváló szakemberi készítettek az egyes darabokat. A szerzői feladatokról Tüskés Tibor summázata mond a legtöbbet: „A mi feladatunk, megismerni (Zrinyi – L. A.) életét a maga valóságában, s életéből megérteni a bennünket gazdagító értékeket.”

A szakirodalmi eredmények hasznosításán túl mindegyik szerző első-sorban az eredeti források felhasználását, tényszerű nyomonkövetését és idézését tartotta lényegesnek. Ez tartalmi szempontból némi meghatározottságot ad az egyes köteteknek, olyat, aminek szerkezeti következményei vannak. Nevezetesen, valamennyi szerző vázolja „hősének” életútját s eközben szembesíti az adott kor fontos problémáival, aláhúzzák a létrehozott művek jelentőségét az irodalom fejlődése szempontjából, s szűkreszabott lehetőségek között elemzik-magyarázzák a fontosabb alkotásokat. Meg kell azt is jegyezni, hogy vannak kötetek, amelyeknek szerzői nem kívánnak mindenben igazodni az irodalomtudományhoz. Földes Anna például több helyütt kiemelte, hogy a pontos és valóság-hű életút nyomonkövetése irodalomtörténészek feladata: „De ez már (a szülőhely körüli vizsgálódás – L. A.) az igazi, az irodalomtudomány pecsétjével ellátott életrajzhoz tartozik”. Természetes, hogy az ilyen jellegű művek jobban kötődnek az önéletírásokhoz, ragaszkodnak az írók, költők által fontosnak tartott dolgokhoz, de az – úgy vélem – nem lehet vitakérdés, hogy a tény, mindenütt tény.

Határozott és több kötetben megvalósított szándéka a szerzőknek, hogy az *Igy élt* . . . keretében jellemrajzot adjanak. Ez Petőfi pályaképeben sikerült a legjobban. Fekete Sándor olvasóinak követendő példát kínál: „Ez az élet nemzeti történelmünk része, annak egyik legszebb emberi teljesítménye: a forradalmár küzdelmeinek örök mintája. Tanulni belőle – minden új nemzedék kötelessége . . .” Hasonló célokkal bocsátotta útra Kazinczy életrajzát Z. Szabó László: „Hitét és elszánt-ságát, szenvedélyét és lobogását kell példának tekintenünk.”

Ennek megfelelően kapott nagy hangsúlyt a képi szemléltetés. Az egyes könyvek negyede-harmada illusztráció, illetve fénykép. A képanyag általában kifejezően válogatott, hozzájárult az alkotók alaposabb, az egyes korok áttekinthetőbb és mélyebb megismeréséhez. Szükséges viszont azt is megjegyezni, hogy sok esetben *tényszerűen* hibás a képalírás. A *Vörösmarty* kötet 17. oldalán a képszöveg a költő lakóházáról beszél, holott Bertók azt írja: „a házat többször átépítették. Talán azzal (. . .) a külsővel, amilyenek Vörösmarty *Minden Munkái* 1847-es kiadásának címlapján láthatjuk.” A Kazinczy-kötet 197. oldalán a kép melletti mondat szerint testőrtiszt látható, valójában egy főnemes jobbágyok körében stb.

Az eddig megjelent darabok alapján mondhatjuk, hogy lassan körvonalazódik egy népszerű magyar költészettörténet (Zrinyi, Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty, Petőfi, Arany), s e tekintetben még külön figyelmet érdemel, hogy két életrajz írója – költő, kiknek érzékenysége és átélő képessége kitűnően kiegészíti az életrajzírás „kötelező” szabályait. Keresztúry Dezső a legszebb erényeket megcsillantó esszévé nemesítette a biográfiát, példamutatóan szép elemzéseket ad, eszmeileg mélyülő utat összegez, kiindulván abból, hogy aki tudni akarja, miként élt *Arany János*, olvassa el műveit! Arany életműve – maga mondja – nem egész, „töredék”. A látszat szerint ebből következően hiányzik belőle az egyértelmű teljesség és folytonosság, ami jellemzi Petőfi vagy Ady művészetét. A szerző megfogalmazása szerint: „Elsorvadt benne a kockázatot minden áron vállaló merészség, a küldetés megszállottsága vagy a céltudat, amely szerepet formál, és pályát épít.” De – folytatódik ellentétes kötőszóval a gondolatmenet, mintegy jelezve, hogy vita, érvelés, cáfolat meg bizonyítás az író módszere. Elsősorban nem az évszázados tévképzetekkel szembenézve, hanem Arany eredeti szándékainak és eredményeinek kölcsönhatását föltárva bizonyítja, hogy miért, miként lehetett a költői realizmus egyik legnagyobb alkotója.

A sorozat célkitűzéseit egyértelműen *Petőfi Sándor* életrajzában sikerült megvalósítani. Fekete Sándor személyében – túlzás nélkül állítható – kitűnő biográfusa van a költőnek. A szerző megtalálta a legmegfelelőbb hangot és módszert, hogy Petőfi életét ne csábító látványosságok, s ne hevületek révén közelítse, hanem a tények új szempontú átvilágításával. Könyvében szépen harmonizálnak a tettek és magatartásformák a korosztálynak megfelelő szinten előadott elvi eszmei alapokkal. A tényyszerűség, a dokumentumok, levelek tanúságainak felhasználása az érdekesség és olvasmányosság mellett a korabeli helyzet ábrázolásának hitelességét eredményezte (nemcsak itt, hanem mindegyik kötetben). Március 15-ike egyike a fiatalság körében szívet dobogtató napoknak. Sokszor és sokféle módon szóltak már róla, s mégis, Feketének ezeken túli feszültséget és újszerűséget sikerült adnia. Arra helyezte a hangsúlyt, hogy Petőfi és társai *veszéllyel* néztek szembe azon a napon, úgy, hogy tudatában voltak tetteik lehetséges következményeinek. Miért fontos ez? Mert ekként a nap nem „diákfelvonuláshoz” hasonlít, s nem tűnhet egy „kicsit nagyobb méretű majálisnak”, amilyenné „történelmi” emlékezetünk tette. Nagyon fontos, hogy „a tett következményeitől való félelem legyőzésének” belső vonását odarajzolta Petőfi arcképére, pontosabban letisztította e jegyet a rárakódott feledéstől. „Talán még az eszméit megpecsételő halálnál is csodálatraméltóbb, hogy békés mindennapjaiban követni tudja a *Ha férfi vagy légy férfi*... erkölcsi parancsát” – írja, valamint azt is, hogy

mennyire könyörtelen volt önmagával és barátaival szemben az elvek megtartása tekintetében. A világgép alakítás és az ezért folytatott küzdelem csaknem plasztikusan jelenik meg a könyv lapjain; Fekete az ítélkező költő-forradalmár alakját a küzdő ember megmutatásával tette igazán elevenné. Meggyőzően, olvasmányos stílusban.

A máig ható értékek számbavétele volt Tüskés Tibor célja is. *Zrinyi* nagyságát két oldalról mutatja meg: amit tett és mit nem tett aspektusából. Nem csupán azért érdekes ez, mert ekként „többoldalú” *Zrinyi*-képet rajzolhat. Fontosabb, hogy Tüskés nézőpontjából a *cselekvő* ember látszik legjobban. A *Zrinyiben* állandóan munkáló tettvágy s az erre sarkalló érzések nyomkövetése és szemléletessé tétele adja a könyv egyik értékelhető vonását.

A példaként felmutatott, a mindenkori jelen viszonyaihoz idomított *Zrinyi*-ábrázolásokat az irodalomtörténet számon tart Ányos Pál óta. Tüskés jól választott dokumentumokkal illusztrálja, miként ér napjainkig a poeta és államférfi és katona szellemi hatása. De jól tudja, hogy a példaadóra helyezett hangsúly eszményítést eredményezhet, rejtve maradhat így az érző, a világ változásaira érzékenyen reagáló és aszerint tevékenykedő ember. Kiemeli az író, hogy *Zrinyi* a „népek, nemzetek testvéri összetartozását” hirdette. E korszerű öröksége akkor válik igazán szembetűnővé, ha elgondolkozunk azon, amit az író feltételez: ha *Zrinyi* Velencében vagy Párizsban él, és olaszul, franciául beszél, „ma talán a világirodalom nagy alkotóival egy sorban emlegetik.” Kétségkívül, *Zrinyi* írhatott volna horvátul, olaszul, latinul, németül – de művei magyarul születtek. A miértre magyarázatot a kor és az életút felidézése tartalmaz. A biográfiának vannak homályosabb pontjai (a történelmi helyzet megoldásának feltétlen kényszere nem kapott elegendő teret, s a barokk vallásosság *Zrinyije* sem), de a világgép ellentmondásos egysége megfelelően kiemelt, hogy a költőnél „az ész és az indulat erői, a súlyos, komor érzések és a nagyratörő vágyak egyensúlyban vannak.”

Mindegyik kötet tartalmazértékű kitételeket, de néhányánál felvetődik a kérdés, milyen dokumentumok, adatok alapján írt a szerző? Lengyel Dénes *Jókai* Mórról készített könyvében természetesen nem törekedett arra, hogy új kutatási eredmények szerint vázolja a „nagy mesélő” pályaképét. A sorozat jellegéhez alkalmazkodva „beszéli el” *Jókai* élettörténetét, olykor visszafogottan, elhallgatva mindazt, amire nem véli elég érettnek a fiatal olvasókat. A biográfus némi anekdotázó hajlammal gyűjtötte egybe az író ifjú éveinek mulatságos eseteit, de ezeknél érdekesebbek a valóságos tények. Lengyel Dénes pl. *Jókai* 1863-as rabságának „komfortját” Laborfalvy Róza érdemeinek tudja: „végigjárta az összes hatóságokat és addig könyörgött, hogy szinte

csodát tett: összkomfortos börtönt teremtett urának.” Nagy Miklós szerint az író népszerűsége és a nagy tragika hírneve együtt sem nyomott annyit a latban, mint a „büntárs” Zichy Nándor befolyásos rokonsága: „nem lehetett a gróffal kesztyűs kézzel bánni, ha nem mérnek a rabtársnak is hasonló mértékkel.” Eltérően indokolja továbbá a két szerző Jóikáiéé visszavonult életét Laborfalvy Róza hajlott korában, s másként írnak az özvegy író helyzetéről a Feszty családdal közös házban. Nem pályaképet meghatározó eltérések ezek, de – tekintetbe véve, hogy mindkét szerző kitűnően jártas a forrásokban – elgondolkoztatók, hiszen itt a *tények különbözőségéről* van szó.

Más kötetekben – mint a Bertók László által írottakban *Csokonai, Vörösmarty* – a tények hiányait átélés hidalja át. Az elismerésre hiába váró, megalázó helyzetek sorába kényszerülő és olykor gyengének mutatkozó Csokonait ábrázolva sehol nem feleli, hogy korának „egyik legmodernebb emberét és legnagyobb magyar költőjét” a neki megfelelő mértékkel lehet csak mérni. Ebből következett, hogy biográfiájában a személyiség belső jegyeire és az életút egyedi történetére figyelt, kevesebb teret szentelve az összehasonlításoknak vagy párhuzamos művelődéstörténeti jelenségek felvázolásának. A Csokonai-kutatás a második centenáriumon nagyot lendült, de eredményei nyilván nem kerülhettek Bertók könyvébe. Azt mégis meg kell jegyezni, hogy feltétlenül tágitania kellett volna vizsgálódásai körét a Vitéz Mihályt ért szellemi hatások, valamint a műfordítások irányába. A kétszáz év előtti poéta kivételes adottságai e téren méginkább szembetűnnek, mert a hozzá eljutó hatásokból azonnal ki tudta emelni a lényegeset, azt, ami harmonizált szándékaival, színesítette eszközeit, tágitotta és emberközponttá tette szemléletét. Ezekről nincs ugyan szó, de az egyértelmű, hogy Bertók azonosulni tudott a költői hittel, ami Csokonait az országon végigvitte. Sikerült érzéketessé tennie azt a lankadatlan bizodalmat, megújuló tettvágyat, amivel Vitéz verseinek kiadását intézte. Könyvének ezek a vonásai, valamint magyarázó kommentárjai mutatják, hogy Bertók a Csokonaiban megtestesülő *költő-sors* jegyeit tette hangsúlyossá olvasói számára.

Második sorozatbeli kötetének „hőse”, Vörösmarty Mihály olyan viszonyrendszerben élt és alkotott, amely nem csupán egyéni sorsában, de a hazáéban is változásoktól volt terhes. Bertók ennek rajzában jó történeti érzékről tesz bizonyosságot, szépen követi annak az útnak az állomásait, hogy a költő miként lesz fellejjáró „műzsafiból” országos jelentőségű eszmék és tervek „szócsövévé”. Kiemeli annak jelentőségét is, hogy a romantika európai stílusirányzata mennyivel nagyobb, mondhatni döntő szerepet játszott a magyarság sorsában, mint a nyugati nemzetek irodalmában. E ponton – bár nem részletekbe menően –

szólt arról, miként módosult a romantika tartalma, hogyan telítődött meg a nemzeti hivatástudat, az öneszmélés, saját hangra találás jegyeivel. Regisztrálja sokrétű kapcsolatát a kor vezető politikusaival, s egyben azt is megmutatja, miként alakultak verssé a vezéreszmék. Súlyának megfelelően ismerteti azt a szerepkört, amit Vörösmarty a nemzeti szellemi élet intézményes kereteinek – Magyar Tudós Társaság, folyóiratok, Kisfaludy Társaság, színház – megszervezésében és föllendítésében vállalt. S természetesen azt is, hogy „triásza” miként irányította a magyar irodalmi és színházi életet mintegy másfél évtizeden át, és mily nagy lélekre valló módon vonult vissza az újabb generáció fellépte után. A kitekintések a kor fontos eseményeire, a történelmi csomópontokra természetszerűleg egyszerűsített formában történnek, inkább csak jelzésére szorítkoznak a reformkori pezsgésnek, de a szerző ezzel teremtette meg az alapot annak bemutatásához, hogy a költő „együtt élt” korával. A kapcsolatrendszer rajza annál inkább fontos, mert ekként *egységében* láthatja az olvasó a műveket és az ihlető közeget. A művek mellett gyakran idéz levelekből, kortársi visszaemlékezésekből és egyéb dokumentumokból. Vörösmarty nagyságának egyik kritériumát a források nyomán abban látja, hogy „együtt lélegzett korával, a néppel, a hazával, az emberiséggel!”

A Vörösmartyról szóló könyvben a történetiség, Z. Szabó László *Kazinczy*ról írott biográfiájában a stíluseszmény és ízlés problémája jelentkezett összetetten. A „fentebb stíl” viszonylag elkoptatott fordulata erről nem sokat árul el, sőt, bizonyos értelemben hibás iránymutatást adhat. A klasszicizáló ízlés Kazinczynál és kortársainál összefügg egyfajta érzelmességgel, az antikvitás idézése idilli és elvont költészetben jelenik meg. Következésképpen a „fentebb stíl” nem egynemű jelenség, nem lehet határozott ars poeticához kapcsolni, annál kevésbé, mert benne a kor uralkodó ízlésirányai futnak össze. Így Kazinczynál sem lehet szó egyöntetűségről. Írásaiban nagy számban le lehet emelkedetten érzékeny jegyek, amelyek azt erősítik, hogy összetett stíluseszményt hirdet, előtérbe helyezvén a művészi kidolgozás „mesteri” tökélyét. Az ismert goethei mondat („Werke des Geistes und der Kunst sind für den Pöbel nicht da”) alapján van némi létjogosultsága annak, hogy – miként a szerző említi – az „arisztokratizmus gögjét” érezhessük teoretikus szándékú írásaiból és leveleiből. Ez – bizonyos mértékig érthetően – kevesebb teret kapott a könyvben, de meg kell jegyeznünk, hogy erre történő utalások nélkül szimplifikálódik a tény, hogy Kazinczy a kifejezés korszerűségéért, hajlékony eleganciájáért folytatott küzdelme végül is kifejezője egy a korhoz viszonyított modernbb életvitelnek, műveltségnek és gondolkodásnak. Ha erről kevesebb szó esik, akkor nem lehet eléggé megalapozott a konklúzió, amely szerint

ízlésnemesítő szorgoskodása összefügg egyéniségének felvilágosodott karakterével, európai látókörével és – ezeken túl – irodalmunkért folytatott harcával. Az ebbéli tevékenység Kazinczynál episztolákon, leveleken és személyes barátkozásokban át konkretizálódott. Rengeteg kapcsolatot épített, amelyek közül néhányról nem a tényleges helyzetnek megfelelően ítélik a szerző. Idézzük a Csokonaihoz fűződő kontaktus lényegét: „Kettejük között nem volt szoros barátság, csupán alkotói kapcsolat.” A mondat tényei elfogadhatók, de a „csupán” degradálja Kazinczy segítségét, illetve a másik oldalról azt, amit Csokonai köszönhet neki. Ez tekintettel a sorozat olvasóira, hibának minősül. Mert ismeretek hiányában nem láthatják világosan, hogy az „alkotói kapcsolat”, tanács, iránymutatás a fiatal poétának több, mintha lelken-dezve „Barátom”-nak nevezik.

A sorozat egyik-másik darabjában erősen kísért az idealizálás és a stilizálás veszélye. A Csokonairól szóló kötet egyes pontjain észlelhető volt ez, de Bertókot „igazságosztó” szándéka megóvta attól, hogy a realitások fölé emelje „hősét”. A *Puskin*ről szóló könyvben viszont szinte lapról lapra érezhető, hogy Gesszen a romantikus zsenitudat alapján írt (megjegyzendő, hogy ez fordításkötet és az idegennyelvű gondolkodásmód szó szerinti átültetése is oka annak, hogy az életrajz túlságosan emelkedetté vált). A biográfus annak bizonyítására törekszik, hogy a kivételes képességű ember szinte születése pillanatától élethivatására készül, s ennek megfelelően minden esemény, minden történet az *utóbb* elért eredményekből kap sajátos (de a realitásnak nem mindenütt helytálló) megvilágítást. Nyilvánvaló, hogy a kamaszos szembeszegülésben, érzékeny igazságvágyban, összetett belső, pszichés jellemzők legalább annyira meghatározóak voltak, mint a francia forradalom Pétervárra érkező eszméi. A megközelítési módból is következik, hogy Puskin életének anekdotikus mozzanatai kerülnek előtérbe, olyanokra, hogy ezáltal sokhelyütt szegényedik a mindennapok cselekvő emberének képe. Ugyanakkor a részletekben Gesszen pontosan és tárgy-szerűen követi a pálya alakulását, s érdekes, gazdag ismeretanyagot tár az olvasók elé. Könyvének külön értéke az a száznál több eredeti kép, amelyek kitűnő bepillantást adnak a múlt század eleji orosz életmódba, társadalmi viszonyokba.

Az írói, költői életút rajzolatában gyakori eszköz az *ellentétezés*, amely végül is jó lehetőség az érvek ütköztetéséhez, a fejlődés, előbbrelépés mozgató rugóinak láttatásához. Egy-egy pálya tényei serkentetik használatát, hiszen példának okáért a még alkalmazkodni tudó Vörösmarty is összeütközésbe kerül a székesfehérvári gimnázium tanáraival, Kazinczy tanárai ellenére jutott el az ismeretek fontosságának megértéséhez, s a líceumban Puskin is szembeszegült oktatóival. További és

hasonló tények kiemelése helyett az ebből következő szemléleti összetevőkre kell irányítani a figyelmet. Az összeütközések tényének sarkításából eredően a szerzők feltételezik, hogy a pedagógusoknak fel kellett volna fedezni és istápolniok kellett volna a tehetségeket, előjogokat, kedvezményeket biztosítani. Az ilyen megfogalmazásokban újra éled a hajdani irodalomtörténetírás egyik – ma már – tévesnek minősülő szemléleti pontja, a *visszakövetkeztetés*. Nem arról van szó, hogy a jelenkori álláspont visszavetítése bármelyik kötetben domináló lenne, de néhányban kísért a veszélye. Ezt elkerülendő helyes az az álláspont, amit Földes Anna képviselt, aki munkája során Móra szavait tartotta irányadónak: „Nem vagyok csillag, csak rőzsetűz, de az, amíg ég meleg tud adni az egyszerű embereknek.”

*

A sorozat még nyitott, de az eddig megjelent biográfiák sikere bizonyítja, hogy van (közönség)igény az életrajzok iránt. A kettős követelmény (irodalomtudományi és olvasói) szükségképpen érezteti hatását. A szerzők élnek népszerűsítő eszközökkel, egyszerűsítéssel, olykor – mint láttuk – megkérdőjelezhetően szólnak jelenségekről, felhasználva ugyanakkor (néhol hivatkozással) az irodalomtudomány eredményeit. Mindezzel együtt az a *szemléletformáló hatás* értékelendő magasra, amelyet különböző úton-módon (egyes esetekben vitathatóan), de végül is elérnek a kötetek.

LACZKÓ ANDRÁS

TÁRSASÁGI HÍREK

BESZÁMOLÓ A TÁRSASÁG 1978. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

VÁNDORGYŰLÉSEK

Társaságunk 1978-ban két vándorgyűlést rendezett. Május 19–21 között vendégszeretetéről híres Sopron város fogadta a résztvevőket. A vándorgyűlést a TIT irodalmi választmányával és Győr–Sopron megyei, valamint Sopron városi szervezetével közösen rendeztük. Dr. Erdélyi Sándor tanácselnök megnyitó szavai után Tolnai Gábor üdvözölte a jelenlevőket és emlékezett a 100 éve született Horváth Jánosra. Az ülészak első napján a 70 éve induló Nyugatról tartott előadást Tolnai Gábor, Bata Imre, Móricz Virág, Erki Edit. A következő nap témája a magyar felvilágosodás volt, amelyről előadást tartott Bíró Ferenc, Vörös Imre és Köpeczi Béla. 12-én, a 150 éve született Lev Tolsztojról Török Endre referátumát hallhatta a vándorgyűlés közönsége, majd a századforduló magyar szellemi mozgalmairól – különös tekintettel a magyar tolsztojánus mozgalomra – Milosevics Péter, Miszoglád Gábor, Prőhle Jenő és Gerencsér Zsigmond beszélt. Tartalmas és szép kiegészítése volt a harmadik napi programnak a kiállítás, ahol bemutatták Sopron város értékes Tolsztoj-gyűjteményét s az Európa Könyvkiadó Tolsztoj-kiadványait. A kiállítást Dr. Augusztinovicz Elemér nyitotta meg. Az irodalmi kirándulás résztvevői megkoszorúzták Szerb Antal és Széchenyi István sírját.

*

Nyíregyházi vándorgyűlésünkön a 100 éve született Krúdy Gyulára emlékeztünk a TIT irodalmi választmányával, Szabolcs–Szatmár megyei szervezetével és a megyei Krúdy-emlékbizottság részvételével rendezett közös ülészakon, október 20–22 között. Krúdy szülőházának megkoszorúzása után kezdődött el a tudományos ülészak. A megye nevében Gyúró Imre tanácselnökhelyettes üdvözölte a megjelenteket, majd Tóth Dezső Krúdy növekvő olvasottsága és marxista megítélése közötti ellentmondásról beszélt. Ezután a Krúdy-emlékbizottság az irodalmi és képzőművészeti pályázat díjait adta át. Tolnai Gábor üd-

vözlő szavaival folytatódott az ülészak, ahol először Sötér István előadása hangzott el, majd Bori Imre, Kemény Gábor, Nemes István, Barta András, Katona Béla, Lőrinczy Huba, Halász László válaszolt a Krúdy életmű egy-egy állomását. A harmadik napon a mai magyar drámáról alakult ki élénk vita. Bécsy Tamás referátumához Ablonczy László, Berkes Erzsébet és Páskándi Géza szólott hozzá.

RENDEZVÉNYEK

Rendezvényeinket a vezetőségi határozat szellemében változatlanul havonta tartottuk meg az ELTE Bölcsészettudományi Kar tanácstermében. Felolvasó- és vitaüléseinkről, vándorgyűléseinkről rendszeres híradás jelent meg a napisajtóban, az Élet és Irodalomban, és a Magyar Rádió Gondolat című irodalmi rovatában.

*

Január 16-án Benyhe János tartott előadást *A latin-amerikai »boom« előzményei és környezete* címmel. Felkért hozzászólók: Kulin Katalin és Scholz László volt.

*

Február 15-én az ELTE Felvilágosodás- és Reformkori Magyar Irodalomtörténeti Tanszékével közös rendezvényen emlékeztünk meg Waldapfel Józsefről halálának 10. évfordulóján. Waldapfel József munkásságát Tolnai Gábor, Tarnóc Márton, Szigethy Gábor, Mezei Márta, Tamás Anna, Kerényi Ferenc, Wéber Antal és Pándi Pál méltatta. (Az ülészak anyaga megjelent az It 1978/4. számában)

*

Február 3-án vitaülést tartottunk, ahol a vitaindító referátumot Németh Lajos tartotta *A századforduló művészete* címen.

*

Március 30-án Nagy Miklós előadása hangzott el *A magyar regény a századfordulón* címmel. Felkért hozzászóló Szegegy-Maszák Mihály és az azóta elhunyt Rónay György volt, aki betegsége miatt a felolvasó ülésen már nem tudott megjelenni.

*

Az április 27-ére meghirdetett előadás technikai okok miatt elmaradt.

*

Május 29-én az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya az ELTE Bölcsészettudományi Kara, az Eötvös Kollégium és a Társaság közös rendezésben emlékezett meg Horváth János születésének 100. évfordulójáról. Az Akadémián tartott tudományos ülészakon Szabolcsi Miklós megnyitó szavai után Horváth János munkásságát Sótér István, Keresztury Dezső, Bán Imre, Németh G. Béla, Benkő Loránd méltatta. Bocskay úton levő emléktáblájának leleplezésénél Barta János mondott beszédet.

*

November 9-én a TIT Budapesti irodalmi szakosztályával közös rendezésben *A készülő új magyar világirodalomtörténetről* Köpeczi Béla és Vajda György Mihály tartott előadást.

*

December 14-én Boldizsár Iván tartott vitaindító előadást *Publicisztika és irodalom* címen. Felkért hozzászóló Tamás István és Nyakas Szilárd volt.

HÍREINK

A Nemzetközi Lenau Társaság 1978. évi közgyűlését az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok rendezésében Keszthelyen tartotta augusztus utolsó hetében, ahol Társaságunk is képviseltette magát. A közgyűlésen kilenc ország – Ausztria, Csehszlovákia, Franciaország, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Német Demokratikus Köztársaság, Német Szövetségi Köztársaság, Románia – több mint száz irodalomtudósa vett részt. Magyar részről előadást tartott Sótér István, Keresztury Dezső, Láng István, Mádl Antal, Wéber Antal, Nagy Miklós, Szász Ferenc, Vajda György Mihály.

*

Társaságunk Goethe-tagozata rendezésében, november 21-én Karl-Heinz Hahn a Nemzetközi Goethe-Társaság elnöke *A Goethe Társaság története és feladatai* címmel előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián.

*

Aranykoszorús emléklappal tüntette ki a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot a TIT Országos Elnöksége az irodalmi ismeretterjesztésben elért eredményeink elismeréseként. A díjat Kurucz Imre a TIT főtítkára adta át.

*

Mint az It 1978/3. számában megjelent tudósításban közöltük, megalakult a Társaság Borsod–Abaúj–Zemplén megyei tagozata. A tagozat helyi vezetőjét – Kovácsné Ónodi Irént – a vezetőségi ülés határozata értelmében kooptáltuk a vezetőségbe.

*

Wéber Antal, Társaságunk főtítkára Bécsben vendégprofesszor. Külföldi tartózkodása idején a Társaság vezetősége Pálmai Kálmánt kérte fel a főtítkári teendőik ellátására. A vezetőségi ülés határozatának értelmében Pálmai Kálmánt kooptáltuk a vezetőségbe.

Az 1978-ban felvett új tagok névsora:

Bánszki István, Baranyai Zsolt, Csép Attila, Erdei Iván, Hajnalné Németh Valéria, Hargittay Emil, Kemény Gábor, Krajkó András, Lázár István, F. Mándi Ildikó, Miskeyné Róna Judit, Ötvös Péter, Rusznyák Péter, Szerző Árpádné, Szigeti Lajos Sándor, Voigt Vilmos, Zakar Ildikó.

CSÁKY EDIT

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. I. 31. – Terjedelem: 24,15 (A/5) ív

79.6780 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

00048099

A tartalom folytatása az első borítólapról

FORUM

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Adalékok a régi magyar utazási irodalomhoz (Binder Pál antológiájáról szólva)	302
KOMÁROMI GABRIELLA: Ifjúsági regényeink valóságviszonya	324

VITA

ACZÉL GÉZA: Rangrejtve vagy rangejtve? (Töprengések egy év lírájáról)	345
---	-----

DOKUMENTUM

PÉTER LÁSZLÓ: Móra Ferenc levelei Engel Vilmoshoz	372
VEZÉR ERZSÉBET: Bíró Vera: Dunavarsány	384
GERGELY PÁL: Berzeviczy Alberthez írott magánlevelekből	389
BUDAYNÉ MOSONYI KLÁRA: Zilahy Lajos levelezéséből	393
MALLER SÁNDOR: Németh László és Sárospatak	404

FILOLÓGIA

MERÉNYI OSZKÁR: Egy ismeretlen Berzsenyi-óda?	415
RUSVAY TIBOR: Madách Hírlelője	427
SCHEIBER SÁNDOR: Mikszáth-írások a székesfehérvári Szabadságban	433
SZILÁGYI FERENC: Egy Arany-szösszenet ismeretlen eredeti szövege	436

SZEMLE

BARTA JÁNOS: Féja Géza: <i>Törzsek, hajtságok</i>	441
JOSEPH PISCHEL: Leírható-e Szezárn hegye?	449
BÁN IMRE: Köpeczi Béla: <i>Függetlenség és haladás</i>	455
KROÓ ANDRÁS: Juhász Géza: <i>Csokonai-tanulmányok</i>	462
LŐRINCZY HUBA: Széles Klára: <i>Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra</i>	466
E. NAGY SÁNDOR: Z. Szalai Sándor: <i>Gárdonyi Géza</i>	471
SZIKLAY LÁSZLÓ: Turczel Lajos: <i>Portrék és fejlődésképek</i>	474
LACZKÓ ANDRÁS: Költők, írók az <i>Így élt</i> . . . sorozatban	477

TÁRSASÁGI HÍREK

Beszámoló a Társaság 1978. évi munkájáról (Csáky Edit)	485
Tagfelvételek	488

Ára: 18 Ft

Előfizetés egy évre: 72 Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324-4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 72,— Ft

1 szám ára: 18,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest

259

Irodalom történet

1979 3

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1979. LXI. évf. 3. szám

*

Új folyam XI. 3. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDIPÉTER · FÜLÖPLÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztő:
MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. I. III. 51/c
Telefon: 377—819

40,635

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

KOSÁRY DOMOKOS: Széchenyi, a naplóíró és a történeti személyiség	489
IVAN SANDERS: Szimbolista és dekadens elemek a század eleji magyar drámában	526
NAGY PÉTER: Az elbeszélő Szabó Dezső	548
FORUM	
TANDORI DEZSŐ: Egy költő felfedezésre vár	560
CSANDA SÁNDOR: Fábry Zoltán pályakezdése	572

SZÉCHENYI, A NAPLÓÍRÓ
ÉS A TÖRTÉNETI SZEMÉLYISÉG

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság megtisztelő felkérését, hogy mai vitaülésén történeti bevezetőt mondjak Széchenyiről,¹ be kell vallanom, némi aggályok között vállaltam el. Nem azért, mintha nem tartanám fontos és örvendetes pozitívumnak a Széchenyi-naplók első bővebb magyar nyelvű válogatásának megjelenését, ami alkalmául szolgált e vitaülésnek is.² Nagyön is annak tartom. Aki az eredeti szöveget ismeri, jól tudja, hogy e kötet összeválogatása és magyarra fordítása nem csekély feladat volt, közzététele pedig szép eredmény. Adjuk meg hát ennek az őszinte elismerést, ha lehet is vitánk egy-egy részlet körül. S alighanem az is e vállalkozás érdeme, ha e kötettel a kezünkben már szinte telhetetlenek leszünk, és azt szeretnénk, ha közönségünk végre egyszer a napló egészét olvashatná magyarul, nemcsak egyharmadát, és így kaphatna még teljesebb képet az íróról és a történeti személyiségről egyaránt.

Aggályaimat az okozta, hogy az adott előzmények után túl sok mindent kellene e rövid bevezetésben elmondanom. A közönséget bizonyára előbb kimeríteném, mint a témát. Így hát csak néhány főbb kérdés kiemelésére szorítkozhatom.

¹ Előadás a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1979. február 8-án a Kossuth Klubban rendezett Széchenyi-vitaülésén.

² Széchenyi István: *Napló*. Bp. 1978. Válogatta, szerkesztette Oltványi Ambrus. Fordította Jékely Zoltán (1814–29) és Győrffy Miklós (1830–60). Az előszót Sötér István írta.

Mindjárt az első és talán a legfontosabb az emberi minőség kérdése a történelemben. Ez persze nemcsak Széchenyivel kapcsolatban merül fel. De vele kapcsolatban különösen felmerül, éppen mert egyénisége és életműve oly nagy ívben, oly széles színpadon és annyi ellentmondás közt mozog. Átlagfigurákat, egyszínűeket könnyen találhat, cserélgethet, mellőzhet, mással helyettesíthet az, aki a múltban valami adott szempontból keresgél, válogat, mivel a történelmet amolyan példatárnak képzei. A valóban nagyokat azonban nehéz megkerülnie. Így aztán ezeket a különböző válogatók megpróbálták valahogy saját formuláikba beleszorítani. Mivel azonban ezek a sorból rendszerint kiálltak, erre vagy arra, jött az eleven végtagok körülszabdálása, az előírt mértékre készült kesztyűk, lábtűk és fejfedők szerint.

Vegyük csak kissé szemügyre a 19. század végének nagy és ünnepélyes Széchenyi-kultuszát, amelynek jegyében az Akadémia gyűjteményes Széchenyi-kiadása is megindult. Hamar kiderül, hogy e kenetes hódolóknak sem kellett az egész Széchenyi. Nem kellett gyilkos kritikája, leleplező iróniája, drasztikus humora, oroszlán-haragja, de sok, gyötrő szorongása sem. A Széchenyi-naplónak Zichy Antal csak bizonyos elemeit közölte, magyar kivonatban, hiányosan, módosított rendben, átírva, úgy, hogy nem tudni, hol ki szól az olvasóhoz.³ Majláth Béla pedig, aki Széchenyi leveleit tette közzé — az idegen nyelvűek egy részét idétlen, gyarló hibákkal — egyenesen azt a véleményt hangoztatta, hogy a naplók eredeti szövegét sem most,

³ Zichy Antal: *Gr. Széchenyi István naplói*. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. Bp. 1884. A naplók egyes részeit külön kiszakítva, hasonló módszerrel tette közzé ugyancsak Zichy Antal: *Gr. Széchenyi István külföldi úti rajzai és feljegyzései*. Bp. 1893. Egy haragos bíráló szerint ez „az egész naplókiadás különben egyike a világirodalom leglelkiismeretlenebb e fajta alkotásainak”; Friedreich István: *Gr. Széchenyi István élete*. I. Bp. 1914. 61.

sem a jövőben, soha nem lehet közreadni.⁴ Széchenyi hírlapi cikkeinek gyűjteményében ugyancsak Zichy Antal arra is utalt, hogy Széchenyi aggodalmai, rémlátásai mily alaptalannak tűnnek a dualizmus korának önelégült biztonságérzetében, hiszen Magyarországot „ma ismét oly polcon látjuk, melynél akár az Anjouk, akár a Hunyadiak korában alig állott magasabban”.⁵ Pedig ezt a Széchenyi-kultusznak még furcsább megnyilatkozásai követték a századfordulón. Volt, aki aforizma-csokorba gyűjtötte egy sor eredeti összefüggéséből kiszakított mondatát.⁶ Volt, aki fellengzős etikai absztrakciókká oldotta szét egykor nagyon is elevenbe, realitásba vágó társadalmi és politikai állásfoglalásait.⁷ Sőt még olyan is akadt, aki Széchenyi-ben az evolucionizmus előfutárát, a régi hazában élő „népfajok” közt győztesként vezető helyre került magyar „faj” hegemóniájának harcosát akarta felfedezni – még mindig a konzervatív liberalizmus szemszögéből.⁸

Ne higgyük, hogy csak Széchenyi járt e korban így, vagy hogy éppen e Széchenyi-kultusznak volt leginkább hatása a közvéleményre. Nem kevésbé hamis, torzító vonások jellemezték az egykorú Rákóczi- és Kossuth-kultuszt is, amelynek az adott társadalom dzsentri-, köznemesi-polgári rétegeiben még jóval nagyobb visszhangja volt. Ez a kultusz nacionalista demagógiával takarta haladásellenességét, és ennek megfelelően nyir-

⁴ Majláth Béla: *Gr. Széchenyi István levelei*. I–III. Bp. 1889–1891. Ezt élesen bírálta Péterfy Jenő: *Összegyűjtött munkái*. III. Bp. 1903, 159–173.

⁵ Zichy Antal: *Széchenyi hírlapi cikkei*. I. Bp. 1893, XLII.

⁶ Berzeviczy Albert: *Gr. Széchenyi István*. Függetlenül Széchenyi-aphorismák. Bp. 1908.

⁷ Pauler Ákos: *Széchenyi István társadalmi erkölcsstana*. Bp. 1913, kny. Magyar Társadalomtudományi Szemle.

⁸ Gaal Jenő: *Gr. Széchenyi I. nemzeti politikája*. I–II. Bp. 1902–1903; uő: *Gr. Széchenyi I. nemzeti politikája és jövőnk*. Bp. 1903; és uő: *A Széchenyi-cultus jelentősége*. In: *Széchenyi eszmevilága*. I. Bp. 1912, 1–22.

bálta meg Kossuth valódi hagyományait. Amiről fércmű élet-rajzok üres dagálya mellett nem utolsósorban maga a „függetlenségi” vezér, Kossuth Ferenc tanúskodott, midőn saját édesapjának egykori hírlapi cikkét kivagdalva, kihagyásokkal, hiányosan tette közzé. És hogy ez a torz nacionalista irányzat milyen presszióval dolgozott, arra elég Szabó Ervin szavait idéznünk Marx–Engels-válogatásának előszavából (1905):

„Ameddig lehetséges Magyarországon, hogy történelmi alakot, amilyen Kossuth volt, politikai párt foglaljon le magának, s az időnként föltörő irodalmi vitát . . . furkósbottal és korbáccsal némítsa el, addig a magyar irodalom azon munkásainak, akik az argumentumoknak ezt a fajtáját nem tudják úgy kezelni, mint a szabadalmazott hazafiak, nehezükre esik a Kossuth-kérdéshez hozzászólniok.”⁹

Az első világháború, az Osztrák–Magyar Monarchia és a régi Magyarország felbomlása, valamint az elbukott forradalmak után, az ellenforradalom időszakában a korábbi nagy magabizásnak természetesen vége lett. Széchenyi komor jóslatai megint kezdtek időszerűnek látszani. Főleg azok szemében, akik a forradalmak veszélyeinek hangsúlyozása, aláfestése céljából használták fel őket. Így persze az 1840-es évek fékező, aggódó, megtorpanó, Kossuth ellen küzdő Széchenyije került előtérbe, akinek korábbi merész, kezdeményező fellépése, az előző évtizedben, egy más jellegű, keresztény konzervatív reformprogram jóval halványabb színeit kapta meg. Konzervatív reformer mint a forradalom ellenfele: ez Széchenyi a *Három nemzedék*ben mint Szekfű példaképe.¹⁰ Amire a magyar történetírás másik, köznemesi hagyományt folytató irányzata nem tudott jobbal válaszolni, mint hogy az igazi konzervatív reform úttörőit Széchenyi helyett az 1791–1793. évi „operátumok” köznemesi szerzőiben kereste, Kossuthot pedig megpróbálta a „forradalmár” vád alól mentesíteni, azzal, hogy ő

⁹ Szabó Ervin: *Marx és Engels válogatott művei*. I. Bp. 1905, 121.

¹⁰ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Bp. 1920; uő: *Széchenyi igéi*. Bp. 1921; és uő: *A mai Széchenyi*. Bp. 1935.

egyenlőséget alapjában véve csak a szegény kisnemeseeknek hirdetett.¹¹ Az adott viszonyok közt ugyanis az egész magyar történetírás a közös forradalomellenességnek képviselte különböző változatait.

Bár ekkor, e konzervatív Széchenyi-értelmezés jegyében indult, mégis jelentős pozitívumnak tekinthető a Széchenyi-naplók szövegének első teljes és filológiaiilag lelkiismeretes gonddal készült kiadása. Először a húszas évek elején az 1848-ból és az 1859–1860-ból származó részeké, amelyeket a frissen megtalált döblingi irathagyaték más darabjaival együtt Károlyi Árpád közölt.¹² Igaz, nem egy ponton, főleg a *Nagy Szatíra* Habsburg-ellenes kifakadásaival kapcsolatban, „lojális” szempontból, némi megbotránkozással, néha szinte zavartan mentette, magyarázgatta, bírálta Széchenyi szövegét, de ugyanakkor legalább mégis híven közölte, hiánytalanul, csonkítatlanul, s nem törődött olyan egykorú potentátok rosszallásával, mint Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke, aki jobbnak látta volna, ha az ilyen Szatíra-féle szövegeket még így, szakmai körök számára, forrásként sem hozzák napvilágra, és aki kijelentette, hogy e közlés „Széchenyiről alkotott magasztos képzetünknek nem vált előnyére”.¹³ Ezt követte aztán az 1848 előtti naplók közzététele 1925–1939 között, hat kötetben, Viszota Gyula gondozásában,¹⁴ aki egy életre szóló odaadásal, sziszifuszi igyekezettel gyűjtögette a hősére vonatkozó adatokat. Szemtanúk meghatottan emlegették, hogy Budapest

¹¹ Mályusz Elemér: *A reformkor nemzedéke*. Századok, 1923, 17–75.

¹² Károlyi Árpád: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. I–II. Bp. 1921–1922. A III. kötetet Tolnai Vilmos adta ki. Bp. 1925.

¹³ Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. II. Bp. 1926, 167–168.

¹⁴ Viszota Gyula (kiad. és bevez.): *Gr. Széchenyi István naplói*. I–VI. Bp. 1925–1939. Az első kötet elemzése, néhány kisebb korrekcióval: Angyal Dávid, *Gr. Széchenyi István ifjúkori naplói*. Századok 1925, 337–365.

ostroma és a fájdalmas egyéni veszteség után is egyik legfőbb gondja volt összekeresni a törmelék alól, térdre hullva, mindazt, ami az Akadémia Széchenyi-gyűjteményéből megmaradt.¹⁵ A történész azonban mindezt elismerve is kénytelen észrevenni nemcsak szokásos elfogultságát hőse iránt, szemben annak minden ellenfelével, hanem mereven konzervatív, nemegyszer kicsinyes és korlátolt előítéleteit is a francia forradalommal, a felvilágosodással és általában a társadalmi haladásért való küzdelemmel kapcsolatban. Sőt ultralójális túlbuzgó-sága néha még olyasmire is rávette őt, hogy kiigazító, enyhítő, szinte feddő jegyzetekkel kommentálja és helyreigazítsa magát Széchenyit, ha nem úgy beszél, mint ő szeretné, vagy ha túl élesen bírálja, mondjuk, a mágnásokat. Az aprólékos gond a részletekben végül is nem elég, ha közben eltorzul a lényeg.

Persze ekkoriban sem minden Széchenyivel foglalkozó közlés, tanulmány viselt magán ilyenféle jegyeket. Halász Gábor szép tanulmányai (1934, 1941) részben éppen Széchenyi naplójáról, vagy a Bóka László által kötetbe gyűjtött naplórészletek (1943), hogy csak egy-két példát idézzünk, nyilván nem retrográd törekvések szolgálatában álltak.¹⁶ Kétségtelen azonban, hogy nagyobb súllyal akkor az utóbbiak érvényesültek, kihasználva egyebek között Széchenyi születésének 150. évfordulóját.

„Így történhetett – olvassuk az 1960. évi »tézisek« szövegében¹⁷ –, hogy az a Széchenyi, akinek eszméi egy évszázaddal korábban a forradalomhoz vezető fejlődést segítették elő, nagymértékben egy ellenforradalmi korszak hőse lett.”

¹⁵ H. Boros Vilma: *Széchenyi István hátrahagyott iratainak története*. Bp. 1967.

¹⁶ Halász Gábor: *A fiatal Széchenyi*. Nyugat 1934, I. 473–383, 525–546; újra In: *Az értelem keresése*. Bp. 1938, 105–177; és uő: *A naplóíró Széchenyi*. Századok 1941, 278–285. – Babits Mihály: *A legnagyobb magyar* Szép Szó 1936. II. 146–154; – Bóka László (kiad. és bev.). *Széchenyi István naplói*. Bp. 1943.

¹⁷ L. alább a 25. sz. jegyzetet.

Ez a reakciós Széchenyi-kép

„nyomódott be annak a nemzedéknek a tudatába, amellyel az ellenforradalmi rendszer összeomlása után új társadalmat kellett építeni. Ilyen körülmények között érthető, ha nem is helyeselhető az a tartózkodás, amelyet a felszabadulás utáni évtizedek történetírása egy ideig Széchenyivel szemben tanúsított.”

E magyarázatban sok az igazság. De a teljes igazság ennél valamivel bonyolultabb. Nem minden mintakép lett ugyanis egyformán felelős a rá hivatkozókért. A Magyar Szemle, mondjuk, Szekfű hagyományából, konzervatív forradalomellenes Széchenyi-kultuszt képviselt. De emlékszünk arra is, hogy például a szélsőjobboldali Egyedül Vagyunk a második világháború időszakában demagóg, nacionalista, hamis Kossuth-kultuszt hirdetett, alighanem jóval szélesebb olvasóközönség előtt. Ez azonban nem akadályozta meg az ötvenes évek történetírását abban, hogy nagyon is kiemelje Kossuth történeti jelentőségét – joggal –, hiszen a polgári-nemzeti átalakulás, 1848 forradalma és a szabadságharc történelmünknek valóban nagy és pozitív fordulói közé tartozik. A Széchenyi-kérdés alakulásába tehát belejátszott egy-két más motívum is.

Az egyik az volt, hogy a dogmatizmus a történelmet alárendelte a mindenkori napi politikai taktikának. Vagyis nemcsak a jelent, hanem a múltat is voluntarista módon próbálta kezelni. Ezzel függött össze, hogy míg a magyar nacionalizmus egyik, 1867-es változatát hajlandó volt szigorú bírálatban részesíteni, másik változatát, amely a dualizmus korában a függetlenségi jelszót hangoztatta, megkímélte hibáinak ugyancsak jól megérdemelt bírálatától.¹⁸ Ez az egyoldalúság hamar oda vezetett, hogy a hibák felhalmozódása kezdte a jelenségeket fejtetőre állítani. Így Szabó Ervinnel szemben, akinek panaszát fent

¹⁸ Erre az egyoldalúságra már másutt rámutattam: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Bp. 1971, főleg 134–141.

idéztük, megint a 20. század eleji szabadalmazott hazafiak, a dzsenti sovinizmus szóvivői igazolódtak. Széchenyi ebbe megint nemigen fért bele. Belefért viszont Thaly Kálmán, akit érdemi bírálat pár évig ismét nem érhetett, holott nemcsak a balladák, hanem a történetírás, sőt a „függetlenségi” politika terén is sűrűn keverte hamis motívumokkal a valót. S ne higgyük, hogy magát Kossuthot e nagy ünneplésben nem érte méltánytalanság. Hiszen például rá, az ő egyik, egészen más körülmények közt, egészen más vonatkozásban kiadott és egészen más következményekkel járó rendelkezésére hivatkozott a máskor oly igényes Révai József is a budapesti kitelepítések után, 1952-ben:

„tisztejük Kossuth Lajosban az idegen elnyomók belső szövetségeseinek kérlelhetetlen üldözőjét”, aki parancsot adott az ellenséggel „egy húron perdülő tisztek és mágnások kitelepítésére az ország fővárosából.”¹⁹

Alig hihető, hogy az ilyen erőszakolt és – éppen akkor – félreérthetetlen aktualizálás Kossuth hírneve öregbítésének ügyét szolgálta volna.

A másik motívum azzal függött össze, hogy a dogmatizmus az ötvenes évek elején rendkívül leegyszerűsített formulákkal dolgozott. Annyira, hogy ettől az alapvetően helyes megközelítésnek is el kellett torzulnia. Ez a felfogás a történelmet nemegyszer, főleg nagy fordulókban, óriási, makulátlan hősök és sötét árulók mesejátékává változtatta. S ebben az, aki a főhőst esetleg bírálni kezdte, vagy más okból a bukott angyalok közé került, visszamenőleg is árulóvá változott. Ebbe természetesen megint nem fért bele Széchenyi ellentmondásos egyénisége. Ellenkező előjellel, de ismét, mint az ellenforradalom időszakában, az 1840-es évek Széchenyije vált mértékadóvá, aki támadta Kossuthot, és fékezni próbálta az ellenzéki politikát, és aki

¹⁹ *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. I. Bp. 1952. Az előszóban: V. 1.

még hozzá főnemes volt. Ilyen körülmények között maga a tartózkodás vagy éppen a hallgatás is, a szakma magasabb szintjein, azt kell mondanunk, talán inkább valami olyasminnek volt a jele, hogy szerzőink egy részén, ha persze nem is mind-egyikén, némi bizonytalanság, vonakodás vett erőt, midőn az említett egyszerű formulákat Széchenyivel szemben kellett volna alkalmazniok. Hiszen többé-kevésbé érezték, hogy Széchenyit a *Hittel*, a Lánchíddal vagy az Akadémiával együtt mégsem lehet a magyar történelem pozitív jelenségei közül kirekeszteni. Volt, aki ezt az ellentmondást száraz szűkszavúsággal próbálta megoldani, ha Széchenyiről szó esett.²⁰ Volt, aki elismerte például Széchenyi nemzetiségi politikájának helyesebb voltát az 1840-es években, de aztán sietett a kijelentést nyakatekert magyarázatokkal semlegesíteni, amelyek szerint Széchenyi a parasztságtól félve az ellenzék liberális parasztpolitikája *helyett* (!) sugalmazta – állítólag – „a nemzetiségi türelmesség politikáját” is, meg hogy ez nála „a feudalizmus nem következetes felszámolásának politikájával” függött össze – mintha a nemesi liberalizmus viszont valóban a feudalizmus következetes felszámolását követelte volna.²¹ Voltak elutasítóbb szövegek, de voltak óvatos kísérletek a kissé árnyaltabb Széchenyi-ábrázolásra is. Sokoldalú feltárássra és elemzésre, átfogó, új értékelésre azonban ekkoriban semmiképpen nem kerülhetett sor.

Azokat persze, akiket hajtott az opportunusnak tűnő, „balos” túlbuzgalom, nem ily tartózkodás vagy ingadozás jelle-

²⁰ *A magyar irodalom története 1849-ig*. Bp. 1957. c. kötet idevágó részlete például „száraz adatfelsorolássá szürkül” – a bíráló: Benczédi László szavai szerint. Századok 1958, 850. – Pándi Pál: *Irodalom és politika a reformkorban*. It 1959/1. 12. viszont már azt emelte ki, hogy Széchenyi *Hitele* két nagy gondolatot sugárzott bele az irodalomba: az egyik a feudalizmusból a kapitalizmus felé nyitott ablakot, a másik „a provincializmus, a hazapuffogató magyarság bírálata, az Európától elzárkózó, malomalji szemlélet éles kritikája” volt.

²¹ Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek történetének egyes kérdései a reformkorszakban*. Történettudás 1955/1. 13.

mezte. Volt dunántúli helység, ahonnan siettek Széchenyi szobrát eltávolítani.²² Az iskolai oktatásban pedig, amely vákuumot természeténél fogva nem tűr, helyenként „durva vulgáris nézetek” bukkantak fel a Széchenyi-értékelésben, amint arról valamivel utóbb egy pedagógiai szakfolyóiratban olvassunk.²³ Eszerint a pedagógusértekezleteken is „nemegyszer rosszul politizáltak Széchenyi ellen a marxizmus nevében.” Voltak, akik „kozmpolitának” (!) nevezték. Egy iskola igazgatóhelyettese pedig röviden „dekadens grófként” emlegette Széchenyit. Vajon most, utólag is büszke arra, hogy mire oktatta diákjait? Vagy talán most már, éppen ellenkezőleg, az ötvenes évek bírálóit harsogja túl?

E szakasz a hatvanas évek küszöbén szerencsére lezárult. Az újnak kezdetét Széchenyi halálának százéves évfordulóján egy sor megemlékezés és kisebb-nagyobb közlemény jelezte.²⁴ Ezek közül a legnagyobb jelentősége azoknak a „téziseknek” volt, amelyekben 1960 elején egy szakmai munkaközösség próbált együttes erővel és nagy körültekintéssel Széchenyi életművéről mérleget, rövid összefoglaló értékelést készíteni.²⁵ E téziseknek, amelyek végre előtérbe hozták az 1830-as évek bátor kezdeményezőjét, bár figyelmeztettek a sokféle árnyalattal bíró, ellentmondásos jelenségekre is, az adott előzmények után feltétlenül pozitív, a kutatást elősegítő hatása volt. Az volt még akkor is, ha az óvatoskodó vagy gyanakvó

²² Erdősokonya, Somogy megyében. A szobor újra felállítását a község azóta is hiába kérelmezte a megyei tanácstól.

²³ Veress Judit egy ismertetésének szövegében. Pedagógiai Szemle 1960/6. 563.

²⁴ Az Akadémia megemlékezésére I.: *Ünnepi ülés Széchenyi István halálának 100. évfordulóján*. Magyar Tudomány 1960, 372–373. Az itt elhangzott előadás: Ortutay Gyula: *Az élő Széchenyi*. Magyar Tudomány 1960, 179–192.

²⁵ *Széchenyi István*. Társadalmi Szemle 1960/2. 30–55.; Századok 1960. 257–277.

elfogultság ezzel még nem tűnt el egy csapásra. S ekkoriban néhány elismerő frázis kíséretében, főként abban jelentkezett, hogy egy erre alkalmas, kisebb témán belül újra bizonyítgatta az ismert közhelyet, hogy Széchenyi nagybirtokos volt és arisztokrata – persze, hogy az volt –, meg hogy ennek minő jeleit, korlátait vagy éppen elfogultságait lehet nála felfedezni –, persze, hogy lehet.²⁶ De mire mennénk ezzel, csupán, az egykorú magyar politikában, ahol nem a kiváltságos „arisztokrácia”, illetve a „harmadik rend” s a „nép” képviselői álltak egymással szemben a front két oldalán, hanem a haladó tendenciákban is zömmel olyan kiváltságos rétegek fiai jutottak szóhoz, amelyek ha eltérő pozícióval és történeti funkcióval

²⁶ Tilkovszky Lóránt, aki több tanulmányban részletesen foglalkozott Széchenyi agrártörténeti vonatkozásaival, előbb azt a – szerintünk túlzott – feltevést dolgozza ki, hogy Széchenyi a húszas évek végén saját Sopron megyei birtokát tette olyan kísérleti műhellyé, ahol a mezőgazdaság tőkés átszervezését és a parasztság feudális terheinek megváltását maga akarta „a jobbágy–földesúri viszony egészét átfogó” módon kipróbálni; majd pedig elmarasztalja Széchenyit azért, hogy ez állítólagos kísérlettel a harmincas években visszahátrált, és hagyta, hogy uradalmi apparátusa a maga szokott módszereivel hajtsa végre a földek kapitalista áttéréshez szükséges elkülönzését. Vö. Tilkovszky Lóránt: *Gondolatok Széchenyi István hazafiságáról*. Soproni Szemle 1960, 97–101; uő: *A tagostás és elkülönzés Széchenyi István pölöskei uradalmában*. Zalaegerszeg 1960, kny. Göcseji Múzeum Évkönyve; és uő: *Az elkülönzés és tagostás Széchenyi István cenki uradalmában*. Agrártörténeti Szemle 1961, 33–59. – A valóságban azonban aligha lehet különösebb hátralépésnek tekintenünk, ha Széchenyi az egyébként sokkal szerényebbnek indult magánkísérletezést abbahagyva a harmincas évek küszöbén az országos reformok magasabb szintjére lépett, hiszen a polgári reformokat mégsem lehetett magánúton megoldani. Még kevésbé lehet Széchenyitől utópista gesztusokat várni, illetve ilyenek elmaradására vezetni vissza – részben – lelkiismereti konfliktusait. Az ilyeneket a polgári erények sem írják elő. A képhez egyébként hozzátartozik, hogy Széchenyi éppen a reformmozgalom kibontakozásával egyre nagyobb nyűgnek érezte, hogy gazdálkodnia kell, és eredetileg majdnem 87 ezer hold birtokából a harmincas évek közepéig majdnem 50 ezertől szabadult meg végleg.

birtak is, mind a feudális uralkodó osztály széles mezőnyén belül helyezkedtek el, és sokban annak hagyományaihoz kötődtek. Talán tovább vezet, ha azt vizsgáljuk inkább, hogy például Széchenyi részint főnemes volta ellenére, részint pedig éppen az ebből adódó lehetőségek felhasználásával – hiszen a nemzetközi tájékozódáshoz, utazásokhoz vagy akár az Akadémia megalapításához ezekre is szükség volt – meddig jutott, és mi minden más jelentős, a nemzeti haladás szolgálatában álló pozitívumot tudott megvalósítani. Vagyis az életmű egészét és tényleges belső arányait kell figyelembe vennünk akkor is, ha csak egy részletét kutatjuk. Az emberi minőség és a helyes dimenziók kérdéséhez az is hozzátartozik, hogy a progresszió adott, elért fokán az életművek milyen minőségi szinten realizálódtak. Az óvatoskodás egyébként ezután egy ideig úgy jelentkezett, hogy a „téziseket” – eredeti, kifejezett szándékuk ellenére – valamiféle végleges, lezárt deklarációnak, hivatalos netovábbnak próbálta feltüntetni, ami bizony gátolhatta volna egy-egy kérdés újra átgondolását, finomítását. Alapjában véve azonban legfeljebb annyit ért el, hogy egy-két tanulmány kissé megszabdalva vagy csak hosszabb-rövidebb huzavonák után, ilyen vagy olyan kautélákkal látott napvilágot.

Az évforduló másik jelentős kiadványának Barta István Széchenyi-válogatása tekinthető.²⁷ Ennek bevezetőjében a szerző, akinek a tézisek létrehozásában is volt érdeme, ugyancsak az alkotó, cselekvő Széchenyit, a merész kezdeményezőt helyezte előtérbe. Helyesen. Az is indokolható volt, terjedelmi okból, hogy a válogatásba a naplókából csak egy-két ifjúkori úti feljegyzés került be, bár az már kevésbé, hogy Zichy vitatható átírásában, mintha a Viszota-féle közlés nem létezett volna. Mi azonban, midőn most éppen a naplókról beszélünk, főleg azt

²⁷ *Széchenyi István válogatott írásai*. Szerkesztette, magyarázta és a bevezető tanulmányt írta Barta István. Bp. 1959. L. még ugyancsak Barta István: *Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása*. Történelmi Szemle 1960, 224–240. és kny.

az elvi álláspontját érezzük vitathatónak, amellyel azt indokolja, hogy a naplókat miért mellőzi szándékosan:

„Nemcsak azért, mert a rapszodikus, töredékes bejegyzések érthetővé tétele a magyarázatok tömegét tette volna szükségessé, hanem főként azért, mert bármennyire őszinték is Széchenyi naplói, ugyanakkor igaztalanok, torzítóak is, mert többnyire a *lelki betegség* felzaklatott állapotában, álmatlan, rémlátásos éjszakákon keletkeztek. Az igazság felderítésénél a *beszámíthatóság* állapota döntő súllyal esik latba, s amikor mi az alkotó Széchenyit akarjuk megmutatni, csak kevésbé támaszkodhatunk a mélységesen pesszimista lelkiállapotot tükröző naplókra, mert vallomásuk sokszor homlokegyenest ellenkezik az alkotó nappalok hosszú sorának tanúságával.”

Az idézetben, kiemelésül, mi húztunk alá két kifejezést. A valóságban ugyanis a „lelki betegség”, vagy mondjuk inkább: az idegösszeomlás állapotában, 1848 után, *nem* írt naplót Széchenyi. S amikor pedig írt, akkor „beszámítható” volt. Arról pedig, hogy a naplókban mi minden annyi más és nemcsak „rémlátás” található, a magyar olvasóközönség immár saját szemével is meggyőződhetik.²⁸ Az életmű mérlegelésekor természetesen továbbra is Széchenyi műveit és vállalkozásait fogjuk első helyen sorra venni. De az alkotó ember teljes képéhez elválaszthatatlanul hozzá tartozik a naplók hatalmas és izgalmas dokumentuma is, a benyomások, szándékok, kétségek, feszültségek szüntelen áramlásával, olykor tajtékos habokkal, máskor csillogó iróniával, alapjában véve egy olyan nagy kapacitású, finom, tisztító, szelektáló, regisztráló, ellenőrző és ezáltal egyensúlyozó belső mechanizmus működésének

²⁸ Hogy a naplókra mily kevésbé volt szokás figyelni, jellemzően mutatja Kubinszky Mihály–Perkovácz Bódog: *Széchenyi és a magyar vasutak*. Soproni Szemle 1960, 102–113. c. tanulmánya. A szerzők szerint „nem tudjuk, hogy Széchenyi angliai utazásai során találkozott-e a vasutak valamelyik ősével.” Pedig elegendő Széchenyi 1832. október 25-i naplóbejegyzésére utalnunk, arra, hogy mint utazott *vasúton* Liverpoolból Manchesterbe és vissza. Vizota Gyula: *Gr. Széchenyi István naplói*. IV. Bp. 1934, 333.

lecsapódásaként, amely életszükséglet volt, de amely közben spontán őszinteséggel létrehozott egy irodalmi művet is. Az alapelemekre ráismerünk a mindennapi ember életéből, az adott társadalmi feltételek között. Az arányok, a gazdag színek a kivételes egyéniség méreteivel függnek össze. A jelzésrendszer pedig a romantika világával is, amelyben ez az egyéniség kialakult. Azt képzeljük talán, hogy alkotó egyéniség kétségek és belső feszültség nélkül, úgy ábrázolható, mint az ötvenes évek egyes olcsó akademizmussal készült rajzain, ál-hősi pózban, szintetikus derűvel arcán, üres szemekkel, problémátlanul, morajló problémák között, mintha kidüllesztett mellkasa egy cserebogár lelki folyamatait rejtene? Vegyük tudomásul: Széchenyi, a naplóíró és az alkotó egyazon egész, és nem kettéhasított személyiség. S minél teljesebb megismerésétől nincs okunk vagy jogunk közönségünket megfosztani, amely régóta felnőtt, nagykorú, és régóta érett arra, hogy a múlt és szereplői valóságával manipuláció nélkül szembenézzon.

Ezek után szeretném még felhívni a figyelmet egy-két ponton arra, hogy e napló e kötetben mikor, hol, mennyiben teheti a Széchenyi-ábrázolást teljesebbé.

1. Az első időszakban, a naplók megindulásától (1814) a reformkor kezdetéig, 1830 körül viszonylag több a leíró jelleű, hosszabb bejegyzés. Kár, hogy a keltezés technikája, amely a hónapok nevét mindig csak első alkalommal adja meg, itt bizony nehezé teszi az olvasó számára e kötetben az idő pontos nyomon követését. Mellőzzük itt most a sok színes részletet és úti benyomást, amely a fiatal Széchenyinek apjához írt leveléből egyébként még tovább bővíthető, és emeljünk ki egy olyan kérdést, amelyet a történész különösen fontosnak tekint: azt, hogy Széchenyi miként jutott túl a hazai feudalizmus határvonalán. A magyar reformkort, mint említettem, az 1830 körüli időtől számítjuk, mert ekkor, a nemzetközi politikai válság nyomán kezdett színre lépni itthon egy olyan nemesi liberális, ellenzéki reformmozgalom, amelynek felté-

telei ugyan már egy idő óta érlelődtek, de amely csak most kapcsolta hozzá a társadalmi, polgári reform első célkitűzéseit a korábban pusztán rendi, feudális értelemben vett nemzeti önrendelkezés ügyéhez. Hagyományos legendáktól eltérően ily törekvésekkel előbb, az 1825–1827. évi országgyűlésen nem találkozunk. Egyének azonban a maguk útján, mozgalom nélkül már elébb is átléphettek ezt a határt. Egy ilyen fejlődés állomásait, sajátos változatát figyelhetjük meg Széchenyi naplójában is. A bécsi kongresszus táncestélyein az ifjú huszárkapitány még Castlereagh konzervatív Angliájának képviselőivel találkozott. 1815-ben, első angol útján már egy kissé Byron bíráló szemével nézte az akkor még régensként uralkodó, eljövendő IV. Györgyöt, és a továbbiakban a whig párti liberális reformerekkel került kapcsolatba. Külföldről hazatekintve látja új perspektívában „szegény kis hazáját”, amelyről keleti útja alkalmával, 1818. december 4-én írta egy (kötetünkől kihagyott) bejegyzésében: „gyengéden szeretlek . . . beképzelt lakóid ellenére.” Itt is megtaláljuk (118) nyilatkozatát Amerikáról, amelynek polgári szabadságáért lelkesül, és ezért „das werdende Land”-nak nevezi, amit azonban mi inkább a „jövő országá”-nak és nem „leendő birodalom”-nak fordítanánk, hiszen az utóbbi sok minden mást is jelölhet. Kimaradt viszont a kötetből az a bejegyzés, amelyből kiderül, hogy Széchenyi 1819 júniusában, Rousseau *Le Contrat social*jának olvasása közben, Nápolyba érve ott találta I. Ferenc császárt és kíséretét, s e „vándorszínész-truppot” nem habozott a „sötét hatalmaknak ajánlani”.

Nem véletlenül emeltük ki Rousseau olvasását. Az ifjú Széchenyinél a felvilágosodás igen sok elemével találkozunk. S ez nem volt ellentétben a romantikának azzal a változatával, amelyet ő képviselt. Az irodalom ugyanis romantika címszó alatt gyakran összekever és egybemos két eltérő, sőt ellentétes előjelű tendenciát. Az első a francia forradalom, sőt a felvilágosodás hagyományaival szembe forduló, reakciós német politikai romantika, amelyet idősebb korában Friedrich Schlegel vagy a

teokratikus államtan kidolgozója, Adam Müller képviselt. A másik tendencia viszont, éppen ellenkezőleg, Angliában Byron, Franciaországban Victor Hugo, általában a szabadságmozgalmak és új polgári forradalmak romantikája volt. Nem egy szerző akadt, aki azon a címen, hogy az apa, Széchenyi Ferenc öregkorában egykori felvilágosult eszményeitől elfordulva e vallásos német romantikába hátrált, ehhez kapcsolta az ifjú Széchenyi Istvánt is. Szekfű erről csak annyit mondott, hogy Széchenyi apja otthonában megismerkedett e vallásos romantikával, anélkül, hogy az rá komolyabb hatást gyakorolt volna.²⁹ Más szerzők azonban utána Széchenyit kifejezetten a német politikai romantika képviselőjeként jellemezték.³⁰ Hogy ez a valónak mekkora elferdítése volt, az a napló szövegéből is kitűnik. Éppen ezért sajnálatos, hogy e kötetből kimaradt az e vonatkozásban talán legfrappánsabb bejegyzés. 1820. július 20-án ugyanis Széchenyi, aki ekkor Grassalkovich herceg vendége volt, nemcsak környezetét figyelte meg, hanem Rückert egyik franciaellenes versét olvasva szinte lenéző haraggal vetette papírra, hogy szinte látja, mint rohamozza meg „Gentz úr, Friedrich Schlegel úr, Adam Müller . . . és még vagy húsz hasonló vitéz” a régi francia gárda egyetlen katonáját, akiben több emberség lakik, mint száz ilyen „porosz legényben”. Hogy Széchenyi elfogult? Lehet. De semmiképpen nem a politikai romantikusok javára, akikkel az apai házban nagyrészt személyesen is megismerkedhetett.

A naplók tanúsága szerint Széchenyi az 1820-as évek első felében már túlhaladta a hazai feudalizmus korlátait. Annyira,

²⁹ Szekfű Gyula: *A mai Széchenyi*. Bp. 1935, 6.

³⁰ Mályusz, E.: *Széchenyi*. In: O. R. Rohden–G. Ostrogorsky: *Menschen die Geschichte machten*. III. 1931, 182–186. — H. Steinacker: *Das Wesen des madjarischen Nationalismus*. In: F. Walter–H. Steinacker: *Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens*. München, 1959, 29–97. — E romantikaértelmezés kritikájára: Kosáry Domokos: *Széchenyi az újabb külföldi irodalomban*. Századok 1962, 275–292.

hogy például 1823-ban, a rendi ellenzéki mozgalmak idején már szépités nélkül bírálja a magyar nemesi szabadság egyoldalú, feudális voltát (291), aminek védelmében nem érdemes vért ontani (296). Megtaláljuk e kötetben valamivel utóbb benyomásait és kritikus megjegyzéseit a Metternich herceggel 1825. november 12-én és december 8-án folytatott megbeszélésekről is. Nem ártott volna azonban az olvasót jegyzetben tájékoztatni arról, hogy Széchenyi november 18-án és december 16-án a herceg számára két memorandumot is átadott, és hogy Metternich habozás nélkül elutasította a leglojálisabb reformert és javaslatait is, hiszen neki a régi, feudális ellenzék felelt meg, azzal ha kellett, hajlandó volt összefogni, de nem az újfajta reformerekkel, így Széchenyivel, akiket veszélyesnek tartott a fennálló rend szempontjából. Amit már csak azért is érdemes határozottan megállapítani, mivel nem egy, főleg külföldi szerző szereti Metternich és Széchenyi álláspontját egymáshoz közelíteni vagy éppen összemosni.

Hozzátehetjük: aligha volt egykorú magyar, aki Széchenyi módján, ily tájékozottan és ennyi együttérzéssel és a szentszövetségi politika ily megvetésével figyelte volna az európai szabadságmozgalmak azon hullámának drámai szakaszait, amely 1820–1825 közt Spanyolországtól haladt Itálián és Görögországon át kelet felé, és amely az orosz dekabrista felkelésben érte el végkifejletét. A harc a népek és az abszolutizmus közt még nem ért véget – írta naplójában 1826 elején az orosz fejleményekkel kapcsolatban Széchenyi, aki mint ifjú katonatiszt maga is egy ki nem bontakozott, magyar dekabrizmust képviselt.³¹

Pár év múlva, 1829-ben, németországi útján egyszercsak kitör belőle, hogy ha annyiféle kisebb-nagyobb független állam létezik, a magyarnak miért nem juthat egy sem. Sokat locsogunk „dicső eleinkről” – írja naplójában (607), pedig

³¹ Dolmányos István: *A dekabrista felkelés magyarországi emlékei*. Századok 1955, 425–450.

azok „a legfontosabbról feledkeztek meg, a nemzeti függetlenségről . . . Kuttyákat kellene őseink mellé temetni!” S ezután valóban nyilvánvaló, hogy nem a nemzeti önállóság ügye iránti közömbösségből fordult el a hagyományos, rendi, sérelmi politikától, hanem azért, mert erőtlennek, hiábavalónak tartotta a Habsburg hatalommal szemben, és egyben ürügynek is arra, hogy itthon ne javítsunk olyasmin, amin saját hatáskörünkben javíthatunk. Hadd idézzem a *Hitel* azon sorait, amelyekben ezt az új taktikát igen világosan, sőt nyersen és Ausztria vonatkozásában vajmi kevésbé hízelgő hasonlatok kíséretében magyarázza el: ha külföldre jutna a magyar, például Perzsiába — a mai Iránba —, „nem vágyódnék ott mindjárt . . . a vámok súlyán könnyíteni, mert megtörténhetne, hogy a sah ezt nem jó szemmel nézné, s őtet — ami ott a büntetés módja — féltedig eltemettetné, s lábszárai kertsövény gyanánt szolgálnának”. Ha pedig Algériába kerülne, ott nem „a tengeri rablás ellen kelne ki, és nem a Dey háremét akarná egy nőre szállítani”, mert „maga tán egy fej hosszával rövidülne meg”. Idehaza hát, a Habsburg birodalom keretében „ne keresse a hátramaradását, a hibát másban, mert mással nem, hanem inkább magában, mert magával parancsolhat”. Ez, úgy hisszük, elég világos beszéd.

2. A reformkor két hatalmas évtizedét, 1830 és 1848 között 573 nyomtatott lap képviseli e naplókiadásban is. Ez a nekilendülés a nagy alkotások időszaka Széchenyi életében, de egyben és egyre inkább a belső küzdelmeké is, főleg Kossuth-tal, a negyvenes évek során. S az utókor figyelmét nemegyszer annyira e küzdelmek kötötték le, hogy mellettük már-már elhomályosult a lényeg. Ne feledjük ugyanis, hogy a reformkor fő csatája mégsem itt folyt, hanem a régi és a születő új rend között, s az igazi ellentét nem a reform ilyen vagy olyan taktikáit, hanem a feudalizmus és a polgári társadalom híveit választotta el egymástól. A magyar reformmozgalom több szakaszban és többféle változat, irányzat szerint bontakozott ki. Ezek eltéréseik, olykor éles vitáik ellenére is mind ugyanazon fő mederben haladtak a polgári-nemzeti átalakulás felé. Közös

vonásuk volt az is, hogy tulajdonképpen mind valamiféle kerülő úton haladtak, hiszen kiváltságos rétegek és nem a burzsoázia fiai álltak élükön.

Egyik kutatónk, akinek véleménye szerint egyébként Kossuth politikája a magyarországi fejlődés igényeinek jobban megfelelt, mint Széchenyié,³² külön szükségesnek látta megbírálni azokat, akik – mint írta – megfelelkezni látszanak arról, hogy mindkettejük tevékenysége ugyanazt az ügyet szolgálta: Magyarország polgári átalakulását. Helytelen tehát felnagyítani e belső ellentéteket. Ez áll a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos elképzelésekre is. Annak, amit akár Széchenyi, akár Kossuth e vonatkozásban 1848 előtt különböző időpontokban felvetett, csak eszmei előkészítő szerepe volt a kialakulási folyamat során. Széchenyi is többet tűzött ki célul, mint ami 1848 előtt megvalósíthatónak bizonyult. Kossuth álláspontja – amely egyébként a fejlődés során természetesen maga is változott – ugyancsak elmaradt amögött, ami 1848-ban szükségesnek mutatkozott. Mindez együtt előzményei közé tartozott az 1848-as jobbágyfelszabadításnak, amely azonban az átalakulásnak maga is „porosz utas” válfaját képviselte.

„Széchenyi és Kossuth március előtti nézetkülönbségei tehát, bármennyire áthidalhatatlanoknak látszottak is olykor (s látszanak olykor még ma is), nem a feudalizmus és kapitalizmus hívei közti és még csak nem is a tőkés fejlődés különböző fő irányzatainak képviselői közötti, hanem csupán a tőkés fejlődés egyugyanazon fő irányzatának táborán belüli nézetkülönbségek voltak.”

Ezek után nyugodtan lomtárba helyezhetők az olyan kijelentések, mint például az, hogy Széchenyi megrekedt az „ökonómiai arisztokratizmus fokán”, míg vele szemben Kossuth a liberalizmuson túl demokratizmust képviselt. S ezt csak úgy mellékesen szögezte le egy olyan szerző, aki egészen más-

³² Spira György: *Széchenyi alakja és a történettudomány*. Az MTA IX. Osztályának Közleményei I. 1966–1967, 193–200.

ról: irodalmi témáról írt,³³ és akinek szakmai hozzáállását elég az alábbi kis történettel jellemeznünk. Kijelenti, hogy témájával előtte más nem foglalkozott, majd egy régi, 1943-ban megjelent közleményből vesz át levéltári anyagot úgy, mintha saját maga találta volna – balszerencséjére azonban olyan, a régi szerző által rövidített levéltári jelzetekkel, amelyek azóta rég megváltoztak, mivel az anyag más helyet kapott, amiről persze ő, az új szerző nem szerzett tudomást. Lehet, hogy ezt senki nem vette észre, vagy nem akarta észrevenni a könyv megjelenésekor? Szeretném remélni, hogy én nemcsak azért figyeltem fel erre, mert a régi közlemény szerzője és magam voltam.

A naplóból világosan kitűnik a barátként, együtt induló Széchenyi és Wesselényi szétválása, külön utakra lépése egy-egy irányzat élén mindjárt a harmincas évek elején. Ez nem vagy nem csak személyi kérdés. Széchenyi, láttuk, meddőnek és veszélyesnek ítélte a hagyományos rendi, sérelmi ellenzéki politikát. Wesselényi pedig éppen a rendi ellenzék e hagyományos politikáját próbálta a belső reform követelésével alátámasztani, korszerűsíteni, amivel a megyei nemesség körében feltétlenül népesebb táborra számíthatott. Széchenyi már Wesselényi „modorát” és dacos, „ujjhúzó” módszereit is helytelenítette. Ismerve ugyanis a Habsburg-monarchia kormányzatát és nemzetközi erőviszonyait attól félt, hogy Bécs visszaüt, mielőtt Magyarország megerősödhetik. A belső reformot úgy szerette volna megvalósítani, hogy közben az ellenzéki akció, a vele szemben jelentkező ellenakció, vagyis a konfliktus és utána az elnyomatás szinte kiszámítható képletét elkerüljük. Éppen ezért olyan vállalkozásokat próbált kezdeményezni, amelyek az országot előbbre viszik nemcsak gazdaságilag, a társadalom s a művelődés vagy akár a nemzetközi megismertetés terén, hanem, végső fokon politikai pozícióban is, és amelyek elől ugyanekkor Bécs sem tud eleve elzárkózni, amelyekben az ő közreműködése vagy legalább semlegessége is elnyer-

³³ Csabai Tibor: *Kossuth Lajos és az irodalom*. Bp. 1961.

hető, vagyis amelyek éppen ezért nem indítják el ezt a veszélyes összeütközést, a „faltörő” politika következményét.

Szekfű annak idején még úgy gondolta, hogy Széchenyinél a Vaskapu-szabályozás és a nevéhez fűződő többi gyakorlati kezdeményezés „csak mellékes, alárendelt jelentőségű volt, mondhatnók: fogás az erkölcsi cél szolgálatában”.³⁴ Egy műszaki-történeti szerző, igaz, már akkoriban azt írta, hogy „ez a felfogás merőben téves”.³⁵ De azóta is sokan hajlamosak e vállalkozásokat pusztán úgy kezelni, mint valami hasznos, de nem különösebben jelentős melléktevékenységet. Pedig itt többről van szó, nem is pusztán műszaki érdekű dolgokról, hanem ilyen „neutrális” működési körőről. Kövessük csak a napló bejegyzéseit. Széchenyi mindjárt a *Hitel* megjelenése után, 1830 nyarán hajózik le először a Dunán Konstantinápolyig, és a *Világ*, a *Stádium*, majd a *Hunnia* megírásával egy időben, de még több időt és energiát követelően bontakoznak ki e vállalkozások újabb fejezetei: Pest-Buda fejlesztése, Al-Duna-szabályozás, gőzhajózás, kísérlet arra, hogy Magyarországot bekapcsolja a világforgalomba egy új, nyugat–keleti európai víziút létrehozásával, és ugyanakkor nemzetközileg ismertté tegye ezt a hazát, amely tegnap még terra incognita volt, de holnap már angol, francia, német, dán utazók beszámolóí, könyvei révén hírnév kapja szárnyra. S bekerül valahogy közvetve még a nemzetközi politikába is, hiszen e kérdésekről Széchenyi német uralkodókkal, angol miniszterekkel, orosz diplomatákkal, török basákkal tárgyal, és ugyanekkor – mondhatni egyedül a magyar reformerek közül – barátságos személyi kapcsolatokat épít ki a török főség alól önállósuló szerb és havasalföldi román államvezetéssel. Egy újabb munka szerint a Széchenyi-féle „magyar célkitűzések itt egybeestek több kelet-

³⁴ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Bp. 1922², 80.

³⁵ Zelovich Kornél: *Széchenyi és a magyar közlekedésügy*. Bp. 1925, 7.

európai nép érdekével”.³⁶ Széchenyi éppen ebben látta az általa kigondolt reformtaktika gyakorlati útját, amely elkerüli az összeütközést, de a dolgokat így vagy úgy mégis mozgásba hozva olyan új helyzetet idézhet elő gazdaságilag meg a hazai és külföldi közvéleményben, amely előbb-utóbb természetessé, sőt elkerülhetetlenné teszi messzebbmenő konzekvenciák levonását, a nagyobb társadalmi és politikai reformokat.

Kutatóink persze utalhatnak az ilyenféle elképzelés hiányosságaira és Széchenyi minden találékonysága mellett is korlátozott lehetőségeire. Arra, hogy Széchenyi mindehhez igen szűk bázissal rendelkezett. A főnemesekkel, akikről túl sokat remélt, nem sokra juthatott. A megyei köznemességet pedig, amely, láttuk, másféle hagyományt követett, bizalmatlanul nézte. Rámutathatnak kutatóink arra is, hogy a bécsi kormányzat Széchenyi módszerével sem igen volt megnyerhető, mivel a rábeszélő, okos szóra nemigen hallgatott, inkább a fenyegetésnek engedett, ha úgy látta, hogy rákényszerül.

Mindezt, ismételjük, kutatóink elmondhatják. Megkérdőjelezhetik, ami megkérdőjelezhető. De két dolog semmiképpen nem az.

Az egyik: hogy ez az egész törekvés irányzatával, szándékai-val és nem lebecsülendő eredményeivel együtt a magyar reformmozgalomnak része, egyik ága volt. Széchenyi is a polgári-nemzeti átalakulás lehetséges módjain töprenkedett. Azon, mint 1832. október 29-i naplóbejegyzésében írta, hogy miként lehet a „feudális szisztémából, vagyis a barbarizmusból” a polgári „civilizációba” való átmenet lényegét megragadni. Révai József pár évtizeddel ezelőtt nem csekély hatással úgy fogalmazott, hogy Felsőbüki Nagy Pál nemzeti függetlenséget akart, de polgárosodás nélkül, Széchenyi csak polgárosodni kívánt, de „az alkotmányosságért és függetlenségért folytatott harc nemesi előítélet” volt pusztán szemében, s a polgárosodás

³⁶ Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon*. I. Bp. 1960, 166–169.

és a nemzet céljai csak Kossuthnál forrtak egybe.³⁷ A mondás látszólag szellemes, csak éppen a történeti valóságot nem fedi, mivel téves premisszákra épül. Felsőbüki Nagy Pál a feudális rend híve és, tudjuk, ekkor már a bécsi kormányzat felbérelt ügynöke volt, nem pedig a nemzet bajnoka, nem szólva arról, hogy a másik kettő mellé nem is állítható. Széchenyi és Kossuth viszont egyaránt, ha más úton, más taktikával is, a polgári és nemzeti ügyet képviselte.

A másik: hogy Széchenyi aggodalmait nem egészen voltak légből kapottak. Amint a Habsburg hatalomnak az 1830-as évek elején kissé szétzilált nemzetközi pozíciója újra megszilárdult – főleg a cárral kötött egyezmény (1833) nyomán –, a bécsi kormányzat máris nekilátott, hogy a Magyarországon Wesselényi vezetésével kibontakozott ellenzéki mozgalmat visszanyomja. E megtorló reakció velejárója volt a Wesselényi-per, majd az országgyűlési ifjak és a Wesselényi oldalán színre lépett Kossuth elfogatása. Mindez, hozzátehetjük, sokban bénítólag hatott Széchenyi tevékenységére is. A veszély tehát nagyon is reális volt, csak elkerülésének, legyőzésének, az ehhez szükséges erőttöbblet megszerzésének módja lehetett vitás, Széchenyi elképzelésében pedig vitatható. Mindenesetre Széchenyi szinte kétségbeesett, nagyon is taktikátlan fellépése, támadása Kossuth ellen elsősorban ezekből az előzményekből és azon aggodalmából magyarázható, hogy ugyanez a dráma ismételtelen lejátszódik a negyvenes években is, de sokkal tehetségesebb vezérrel élén, sokkal nagyobb méretekben, sokkal súlyosabb következményeket vonva maga után. Hadd idézzek fel itt egy olyan, önmagában szerény, de mégis jellemző mozzanatot, amelyre szerzőink igen ritkán szoktak figyelni. 1841 elején Kossuth Pesti Hírlapja mellett egy másik szabadelvű politikai lap is indult Pest-Budán: a Világ. Ennek szerkesztője, a plebe-

³⁷ Révai József: *Magyar szabadság–világszabadság*. In: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Bp. 1949³, 172–173.

jus demokrata Vajda Péter a belső társadalmi kérdésekhez a Hírlapnál merészebben, progresszívebben nyúlt, ameddig tehet, és amíg a konzervatívok ki nem szorították helyéből, meg nem kaparintották a lapot maguknak.³⁸ Széchenyi viszont a két lap közül eleve, kezdettől fogva a Pesti Hírlapot vette célba, mert Kossuthal élén ez volt a Wesselényi-féle nemesi ellenzéki politika folytatója és továbbfejlesztője. Így jutunk el a negyvenes években ahhoz a megtorpanáshoz, a fékező, hátráló és hátráltató szerephez, amelyről fent már szó esett. Ezt mentegetni így vagy úgy teljesen szükségtelen. Magyarozatát adni viszont az életmű egésze és a reformkori politikai küzdelmek megértése szempontjából egyaránt kívánatos. Talán még annyit erről, hogy Széchenyi ekkor sem vált azonossá a konzervatívokkal vagy a kormánypárttal, bár ez szívesen kihasználta őt. S tevékenységének ekkor is voltak bizonyos pozitív vonásai. Nem utolsósorban a méltányosabb nemzetiségi politika meghirdetésében, amelyet 1842-i akadémiai beszédében a türelmetlen magyarosító szándék bírálataival kapcsolt össze, aggodalmában az újabb, ismét reális veszély miatt, amely a nemzetiségi mozgalmak ellenünk fordulásából származhatott.

3. A naplóból kiderül, hogy Széchenyi eleve ellenezte azt a felirati javaslatot, amelyet Kossuth az 1848 februári francia forradalom hírére március 3-án terjesztett az alsótábla elé, és amelyben az országgyűlés által addig elfogadott – korántsem teljes! – belső reformok azonnali keresztülvitelét és egyben „független nemzeti kormány” felállítását kérte. A napló azonban nem közli, amit máshonnan tudunk, hogy Széchenyi ekkor megkapta gr. Apponyi György kancellár levelét, amely figyelmeztette őt, hogy e forradalmi helyzetben „politikai bűn” volna engedmények kicsikarásával kísérletezni, mivel „itt”, vagyis Bécsben „nem akarnak majd orosz segítségre,

³⁸ Lukácsy Sándor: *Vajda Péter, a Világ szerkesztője*. ItK 1971, 278–291.

hanem saját népeik hűségére támaszkodni”.³⁹ A sima szavak mögött persze éppen az orosz segítséggel való fenyegetés sötétlett, amit az is észrevehetett, aki nem ismerte úgy, mint Széchenyi a Habsburg-ház nemzetközi helyzetét és szoros kapcsolatát 1833 óta a cári hatalommal. Széchenyinek ezek után nem egészen meglepő ellenkezése viszont azonnal véget ért, midőn a március 13-i bécsi forradalomnak és vele az osztrák kormányrendszer bukásának híre jött. Március 15-én, miután az országgyűlés úgy nyilatkozott, hogy a feliratba utólag a teljes reformot beleérti, Széchenyi feljegyezte, hogy most már minden ellenérzést félretéve Batthyányt és Kossuthot kell támogatnia –, pedig ekkor még nem volt biztos ezek sikere. Ő is ott volt a hajón, amely a magyar küldöttséget és a feliratot vitte Bécsbe, sőt az ő javaslata volt, hogy István nádorhoz intézett kézirat formájában kapják a választ. Azt hiszem, állásfoglalásának lényegén nemigen változtat az, ha ebbe feltehetően belejátszott félelme is egy még nagyobb, népforradalmi megrázkódtatástól, vagy ha naplójának tanúsága szerint a válságos napokban így sem csökkentek aggodalmai. Erre vall Széchenyinek bizalmas titkárához, Tasner Antalhoz március 17-én írt levele is:

„Barátom, csudákat éltünk! Nemzeti sorsunk hajszálon függött. Az első felvonás gyönyörűen sikerült! . . . Nekem úgy látszik, mintha ránk magyarokra elvégre felnyílt volna az ég! . . . Az én politikám biztos volt . . . de lassú. Kossuth egy kártyára tett mindent, és legalább idáig annyit nyert a hazának, mint amennyit az én politikám tán 20 év alatt nem bírhatott volna elő állítani . . .”⁴⁰

1848 drámai időszakából emeljük ki továbbra is ezt a kérdést: Széchenyi viszonyát a forradalomhoz. Ez viszont annyi-val is fontosabb, mivel a hagyományos felfogás szerint, amelyet Kemény és mások után Gyulai Pál fogalmazott meg a

³⁹ Deák Imre: *1848. A szabadságharc története levelekben*. Bp. é. n. [1943], 19–20.

⁴⁰ Barta István (szerk.): *Széchenyi István válogatott írásai*. Bp. 1959, 398–399.

leghatározottabban, Széchenyit a forradalomtól való megrettenés kergette belső összeomlásba.⁴¹ Gyulai e feltevését sajátos módon azután is sokan átvették, hogy napvilágra került az 1848-as Széchenyi-napló, a leghitelesebb forrás, amely pedig ezt nemigen támasztotta alá. Az ellenforradalom időszakában ezt ismételtették azok, akik valóban a forradalmat érezték a legijesztőbb fenyegetésnek. Utóbb pedig, éppen ellenkező oldalról, azok is, akik a dogmatizmus és a túl egyszerű formulák időszakában meg azt hitték természetesnek, hogy egy gróf és birtokos csak a forradalomtól félve kaphat idegösszeomlást.

A hagyomány szívósságára vall, hogy midőn egyik kutatónk, Spira György az egykorú adatok elemzéséből arra az eltérő eredményre jutott, hogy Széchenyi, miután márciusban Kossuthot támogatta, 1848 szeptember elejének válságos napjaiban az ellenforradalom fellépésének hatására omlott össze, monográfiája még a hatvanas évek elején is csak sok ellenkezés és hosszú viták után végül egy „semlegesítő” előszó kíséretében látott napvilágot.⁴² Ez utóbbi a közreadó intézmény nevében külön figyelmeztette az olvasót, hogy a könyv álláspontja „eltér a ma elfogadottól”, és ezért esetleg „ellenvetéseket is fog kiváltani”.

„Ma elfogadott?” E többféleképpen értelmezhető kitétel jelenthet esetleg csak annyit, hogy van – kétségtelenül – egy olyan elterjedt, megszokott álláspont, amelyet sokan képviselnek. De jelentheti esetleg azt is, főleg egy ilyen figyelmeztetésben, az adott előzmények után, hogy konkrét, vitatható szakmai kérdésekben egy „elfogadott” álláspontot kell vagy kelle-ne másoknak is elfogadniuk. Már csak ezért is jobb, ha pontosabban, világosabban fogalmazunk. Bár egy kérdés még ezután is marad: miért meglepő az, ha egy új monográfia új álláspontot képvisel? Vagy pedig: egy „elfogadott” álláspont újra felmondásához minek egy új monográfia?

⁴¹ Gyulai Pál: *Gr. Széchenyi István, mint író.*

⁴² Spira György: *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a.* Bp. 1964.

Ha Széchenyi 1848-as naplóját más idevágó adatokkal együtt valóban olvasni és elemezni kezdjük, hamar érthetővé válik, hogy véleményem e kérdésben miért nem az „elfogadotthoz”, hanem Spirához áll közelebb.

Mondjuk meg persze előre világosan: Széchenyi nem szeretete, nem helyeselte, sőt ellenezte és veszélyesnek tartotta a forradalmi módszereket és megrázkódtatásokat. Félt is tőlük – bár, tegyük hozzá, inkább némi gúnyos iróniával figyelte, ha saját osztályának tagjai és más birtokos urak vagyonukat, sok ezer birkájukat kezdték féltetni. Az ilyenféle aggályoknak azonban még nem kellett idegösszeomlást előidézniük. Sőt, mint láttuk, Széchenyi megkönnyebbülten, örömmel fogadta el a döntő fordulón 1848 márciusának vívmányait, vagyis a magyar polgári forradalmat. Nem vette volna észre, hogy milyen kormányban minek támogatására vállalkozott? És csak egy fél év múlva döbbsent volna rá riadtan, kétségbeesve, hogy forradalomban él? Ez még feltételezésnek is gyermeteg.

A polgári forradalmak persze, tudjuk, többféle tendenciát rejtettek magukban, és több fázison mehettek át. A liberálisok mögött ott voltak a radikálisok, demokraták, a plebejus tömegek. Széchenyi az ilyen jelenségeket is észrevette, és természetesen még inkább ellenezte. Ezek is nyugtalanították, de úgy látszik, még mindig nem olyan mértékben, amely a végső kétségbeesést indokolta volna. A nagy parasztfelkelés, amelynek látomása egykor oly riasztónak tűnt előtte, mint általában a kiváltságosak előtt, most, március óta nemigen gyötörte többé. Arról a nevezetes falragasról pedig, amelyet Kecskés Ede radikális ügyvéd, a korai pesti munkásmegmozdulások egyik vezetője fogalmazott, naplójában április 23-án lakonikusan ennyit írt: „Egészen kommunista.” De mindjárt utána nagyon is magabiztosan azzal folytatta, amit különböző pestbudai gyárak néhány vezető emberével közölt: „Parancsolni én akarok és fogok!” A radikálisok aggasztották, főleg mert úgy látta: provokálják Ausztriát. A válság közeledtével egy „kravall”, vagyis radikális-plebejus megmozdulás lehetősége is fog-

lalkoztatta őt. Alapjában véve azonban ezt a hazai belső erőviszonyokat tekintve nemigen látta reálisnak, illetve csak abban az esetben, ha a külső szerb, horvát stb. támadás az ország szívébe érve a helyzetet felborítja, és akkor is, éppen ezért, csak pillanatnyi átmenetként. „Budapestet – veti papírra augusztus 24-én szorongásait – a szerbek fogják teljesen, vagy a horvátok félig kirabolni. Mielőtt ez megtörténik, Pesten gyilkolás lesz és agyonverés.” És magyarul idézőjelben hozzáteszi, mintha már a kiáltást hallaná: „Kötél a magyar minisztériumnak!” Fő gondja azonban ekkor is az, hogy „Magyaria el van temetve.” Mert elsősorban végig e pár utolsó hónapban nem a felsőbb osztályokat félti saját népétől, az osztályharc fellángolásától, hanem mindenekelőtt az országot, a nemzetet a szerbek, horvátok és az ellenforradalom más fegyveres támogatói rohamától. Vagyis a külső támadástól. „Mint magyarok oda vagyunk” (július 3.). „Megmentésünk lehetetlen . . . A magyarokat ki fogják irtani.” (július 26.). Magyarországot olyan megaláztatás fogja érni, amire nincs példa a történelemben. „Mit csináljak, hová meneküljek? . . . Itt maradok” (augusztus 7.). A külső támadás, a nemzet eltiprásának veszélye: ez gyötri egyre kétségbeejtőbb erővel akkor is, midőn mások, köztük más okokból menekülni készülő saját munkatársai a lámpavasról beszélnek neki. És még folytathatnánk az idézetek sorát. „Lehetetlen a magyar agóniát elhárítani” (augusztus 8.). Már kezd önvádja felmerülni, hogy egykori kezdeményezőként minderről ő tehet. Augusztus 20-án a naplóban ezt találjuk: „Soká ki lehet bírni ezt az állapotot anélkül, hogy bele ne örvülne, kétségbe ne esne tőle az ember? . . . Sehol nem látok menekvést.” Közben szüntelen hibáztatja Kossuthot és a hozzá közel állókat, azzal vádolva őket, hogy oktalanul merész lépéseikkel elősegítik a megtorló akció kibontakozását ellenünk. Széchenyi ugyanis most is megint a Habsburg hatalommal szeretné elkerülni a konfrontációt, amelyet immár véresnek, végzetesnek, apokaliptikusnak tart. De ellentétes módszerekkel, Kossuth a helytállásra való felkészüléssel, Széchenyi a

tűzvész lokalizálásával próbálkozva, látszólag kibékíthetetlenül is mindketten ugyanazt: 1848 márciusának új Magyarországot szeretnék megmenteni. Mert ezt Széchenyi sem hajlandó feladni. Amíg úgy érzi: értelme van, igyekszik Kossuthot az olyan katonai jellegű intézkedésektől visszatartani, amelyek szerinte e veszélyt növelhetik. Ezt teszi utoljára, még szeptember 3-án – sikertelenül, mire könnyek közt kiált fel ismerősei előtt:

„Én a csillagokból olvasok. Vér és vér mindenütt! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül . . . Pest oda van. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, mit építünk.”⁴³

De e gyötrő látomásban megint *nem* a társadalmi osztályok az ellenfelek, a forradalom egy új, radikálisabb, véres fázisában, midőn a tömeg az urakat, arisztokratákat kezdi irtani, hanem a „népfajok”, vagyis a nemzetiségek és a magyarok, valamint a Habsburg-ellenes és a Habsburg-hű magyarok, egymás ellen is, hiszen az utóbbiakból jócskán akad az igazgásban, a hadseregben, nemegyszer egyazon családból.

Ugyanaznap azután az udvar augusztus 31-én kelt leiratából végképp kiderült, hogy a Habsburg-hatalom nyíltan 1848 vívmányainak feladását, a meghódolást követeli. Széchenyi számára pedig kiderült az is, hogy az összezsepást most már nem lehet elkerülni, hiszen a hátrálás is elképzelhetetlen, a békéltető próbálkozások ideje lejárt, a harcnak ki kell robbannia. S ez volt az a végső lökés, amely összeomlásba taszította őt. Ezt tanúsítja orvosa is, Almási Balogh Pál,⁴⁴ aki szeptember 5-én ellenszegülések, öngyilkossági és szökési kísérletek, „a legdühösebb rohamok gyakori kitörései közt” a döblingi elme-egógyintézetbe szállította őt. Balogh „az alacsony udvari csel-szövények és ármányok” okozta megrendülés áldozatának tekintette betegét, aki eltorzult, könnyes arccal ekkor is „szün-
te-

⁴³ Uo. 313.

⁴⁴ Balogh Pál: *Gr. Széchenyi István*. Pesti Hírlap 1848. szept. 22.

len hazája szerencsétlenségét emlegeté”, és azt, hogy a nemzet számára nincs többé menekvés.

Széchenyi kétségtelenül alábecsülte azt az erőt, amelyet a forradalomból született új Magyarország képviselt. A haza nem omlott össze az első támadásra, hanem jó ideig képes volt ellenfeleit, nagy reguláris seregeket is visszaverni. A harc végső mérlege azonban mégis kedvezőtlennek bizonyult, ha nem is úgy és annyira, mint Széchenyi feltételezte. Magyarország alulmaradt a Habsburg és a cári orosz erők együttes túlsúlyával szemben az európai forradalmi mozgalmak lehanyaglásának időszakában.

Volt azonban egy olyan lényeges mozzanat, amelyet Széchenyi valóban nem látott, nem láthatott. A nemzet nemcsak túlélte a vereséget, a vérbe gázoltatást és az elnyomatást, hanem éppen az önérzetes helytállással, az elfogadhatatlannak elszánt elutasításával, a túlerő elleni harc súlyos kockázatának és áldozatainak vállalásával, olyan pozíciót és respekust vívott ki magának, amely csak ideig-óráig volt figyelmen kívül hagyható. Mindez együtt, a több, a részben talán megvalósíthatatlan követelése kellett ahhoz, hogy egyáltalán valóban lehetővé váljék az, amit Széchenyi óhajtott, reálisnak tartott, és ami utóbb valami formában megvalósíthatónak bizonyult: a Habsburg hatalommal mint adott realitással kötött kompromisszum.

Nem árt ismételnünk, hogy ez a Habsburg-hatalom a 19. század derekán, válságok ellenére, még a nemzetközi realitások közé tartozott, és hogy e tényen nem változtatnak ilyen vagy olyan érzelmeink. Ugyanis mivel a Habsburg monarchia 1918-ban, az első világháború után, új nemzetközi erőviszonyok között, egy hosszabb történeti folyamat végén valóban felbomlott, ma már ez a realitás esetleg utólag ilyen vagy olyan okokból könnyebben kétségbe vonhatónak tűnik. S ez néha különös dolgokra is vezethet. Szekfü például annak idején, 1913-ban realitásnak minősítette a 18. század eleji Habsburg monarchiát. Most viszont, utólag erre azt próbálják válaszolni, hogy a Habsburg monarchia 1913-ban, Szekfü könyvének ír-

sakor már a vég felé közelgett, jövője hát és Szekfű álláspontja is csak illúziója volt a realitásnak. Ez a különös logika persze, amely az 1711 körüli nemzetközi helyzetet az első világháború utániból próbálja megítélni, vagyis egy hosszú történeti folyamat végkifejletét vetíti vissza két évszázaddal korábbi fázisára, érdemben nem különbözik attól, amely a júliusi kánikulában utólag kétségbe vonja, hogy előzőleg a januári hidegben szükséges volt fűteni. De ha valaki valódi szakmai elemzés helyett ilyesmivel akar feltűnést kelteni, akkor ugyanezt a logikát látszólag még egyszerűbben alkalmazhatja a 19. század közepére is, hiszen az a végkifejlethez még közelebb esik. Megróhatja 1848/49 hőseit, hogy nem igyekeztek eléggé, nem tudtak legyőzni egy illúziót. S közben ismét szabad utat nyithat olyan szubjektív mozzanatok érvényesítésének a történelemben, amilyenek már felbukkantak a dogmatizmus időszakában is, de nem lettek bölcsebbek az új változatban sem, mint például az, hogy aki látta a Habsburgokkal való összeütközés veszélyeit, az éppen azért szükségképpen reakciós volt, aki viszont haragudott rájuk bármiért, az ezért mindjárt a haladás zászlóvivője. Hivatkozhatnánk persze arra, hogy a Habsburg monarchia realitását, sőt viszonylagos történelmi létjogosultságát bizonyos időszakban nemcsak konzervatívok vagy mérsékelt liberálisok ismerték el, hanem más szempontból a forradalom olyan vitathatatlan hívei is, mint Marx (1860) a cári Oroszország miatt, azután Engels (1888), aki szerint a monarchia mindaddig szükséges marad, amíg Oroszországban nem győz a forradalom, vagy utóbb Lenin, aki azt fejtette ki, hogy a magyarok a cári intervenció és 1849-i vereségük után végül is nem az Ausztriától való elszakadásra, hanem a Habsburg monarchia megőrzésére törekedtek „éppen a nemzeti függetlenség érdekében, amelyet kapzsibb és erősebb szomszédok esetleg teljesen eltiportak volna.”^{4 5} De minek idézzünk tovább? Akik

^{4 5} E véleményeket idézi Zsigmond László: *Az osztrák–magyar monarchia széttörése és a nemzetközi erőviszonyok*. Századok 1959, 72–73.

fölényesen hajlandók figyelmen kívül hagyni magukat a történelmi tényeket, miért hallgatnának mások ezekből levont konklúzióira?

4. A naplók 1848. szeptember 4.–1859. október 2. közt egy bő évtizedre megszakadtak. Kár, hogy ezt a tényt jelen kötetünk nem jelzi jobban, hogy a szöveg, ugyanazon a lapon, úgy folytatódik, mintha semmi sem történt volna közben. Pedig ezalatt három is eltelt a döblingi időszak négy fázisából.

Az elsőt, 1848–1851 között a kétségbeesett, jajongó önvád jellemezte. A gyöttrődő levelek, kínzó önvallomások sora. Széchenyi azt ismételteti, hogy mindenről ő tehet, a katasztrófához vezető utat ő kezdte el, s ezért otthon leütnék, mint egy kutyát. Ezt a fázist néma, magába roskadt hallgatás, tompaság követte pár éven át. A harmadik fázis 1857 elejétől számítható. A krími háború utáni új nemzetközi helyzetben Széchenyi mindinkább feleszmélt. Felmérte saját erőit. Úgy látta, nem tudna többé Döblingből kilépni. De másokon át már kapcsolatot keresett a külvilággal, és újra politikai cselekvésre készült: az önkényuralom ellen kereste meg a harc eszközt.⁴⁶

Az első szakasz önvádjait, tudjuk, többféleképpen értelmezték az egykorúak. Kemény Zsigmond a reformot és a forradalmat igyekezett egymással szembeállítani. Metternich önelégülten azt írta Disraelinek, hogy Széchenyi, íme, végül mégis az ő igazát látta be. Kossuth pedig utóbb, 1858-ban Londonban éppen ellenkezőleg értelmezte a Pulszky anyósától kapott, nem egészen pontos híreket. Úgy gondolta: Széchenyi most már belátta, hogy 1848-ban végig vele, Kossuthal kellett volna tartania, és nem mindent beárulnia Bécsnek — hiszen ez utóbbi tette miatt nem mer most hazamenni. A Kossuth e nyilatkozatáról szóló szövegrészt egyébként Tanárky Gyula naplójának

⁴⁶ Az alább következő gondolatmenet részletes kifejtésére: Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben* (s. a.)

1961-ben megjelent kiadásából miért, miért nem, szó nélkül kihagyták.⁴⁷

Széchenyi 1851. március 14-én bizalmas titkárához, Tasner Antalhoz írt levelében, amelyet Sötér István, a jelen napló-kötethez írt bevezetése idéz (339.), valóban ez olvasható:

„Legnagyobb vakságom . . . abban állott, hogy Kossuth ellen léptem fel.”

De azután az alábbi, már nem idézett szavakkal folytatódik:

„Ha nem küzdöttem volna ellene, aki – mint csak most látom, végtelenül nemes ember –, akkor ő ahelyett, hogy lapjában hadat viselt légyen ellenem, végül maga látta volna át, a kormánnyal kell tartanunk, hogy alkossunk.”⁴⁸

Úgy gondoljuk tehát, hogy Sötér véleményétől eltérően ezt a levelet aligha lehet arra „perdöntőnek” tartanunk, mintha Széchenyi belátta volna Kossuth politikájának helyességét.

Bizonyos azonban, hogy ha nem az idegösszeomlásos önvád, hanem a föleszmélés szakaszának dokumentumait fogjuk vallatóra, akkor ezekben olyan Széchenyivel találkozunk, aki minden erejével, haragjával a Habsburg önkényuralmat tekinti fő ellenfelének, azt támadja, átkozza ott, Bécs árnyékában, a farkas torkában, és aki ugyanakkor Kossuthról keveset és igen kíméletesen nyilatkozik. A függetlenség kimondását 1849-ben most is egy kisebbség hibás lépésének tartja, de a fő tüzet az önkényuralom ellen irányítja, amely erre hivatkozva akarja Magyarországot szabadságától megfosztani.

Ez jellemzi *Önismeret* címen 1857-ben készült nagy kéziratát, amelyet *Szatírának* szoktunk nevezni, és amely félelmetes,

⁴⁷ Koltay-Kastner Jenő (s. a. r.): *A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója, 1849–1866*. Bp. 1961. Az idézett részletet egyébként már közölte Bártfai Szabó László: *Adatok Gr. Széchenyi István és kora történetéhez*. II. Bp. 1943, 788–790.

⁴⁸ Spira Gy., i. m. (1964), 339.

gyilkos dühvel támadja az osztrák abszolutista kormányzatot, sőt magát a dinasztiaát s annak fejét, Ferenc József császárt is személyesen. Alapjában véve e műnek volt újabb változata a *Blick*, amelyet Széchenyi, fia és segítőtársai közreműködésével, Londonban, német nyelven nyomattatott ki, és küldetett szét onnan 1859 tavaszán, a nemzetközi válság kirobbanásakor, hogy a külföldi közvélemény előtt tegye nevetségessé Bach rendszerét. A *Blick* is könyörtelen szöveg, noha már nem támadja a császár személyét, vagyis magát a monarchiát, hanem csak annak adott kormányrendszerét.

Ugyanez az álláspont tükröződött Széchenyinek 1858 őszén az Akadémiához intézett levelében, amely az alapszabályok önkényes megváltoztatása ellen tiltakozva az önkényuralmat oly élesen támadta meg, hogy az elnökség nem merte nyílt ülésen felolvasni, de amely kézíratos másolatban ezerszámra terjedt el az országban mindenfelé. S itt az az érdekes, hogy Széchenyi szinte feledve önvádjait, megint a hazai közvéleményt próbálja mozgásba hozni, kitartásra biztatni, a várható válságra előkészíteni. Más szövegei közzétételével is megpróbálkozott, keresve a módot arra, hogy – mint titkárának írta – miként lehetne sok mindent „igen furfangosan a németek orra alá dörzsölni”.⁴⁹

Az itáliai vereség után, 1859 nyarán Bach távozni kényszerült, de az önkényuralmi rendszer érdemben még nem sokat változott. Széchenyi éppen ezért fáradhatatlanul folytatta Döblingből az akciót: nemzetközi sajtókampány szervezéséről, röpiratok kiadásáról gondoskodott. Ekkoriban, 1859 október elején kezdett újra a naplóiíráshoz is. Azokkal dolgozott, akikkel ott összeköttetésbe léphetett: néhány újságíróval és főnemessel, akik személyes kapcsolatot tartottak fenn vele. Megint elmondhatjuk, hogy a nemzeti tiltakozás frontján nagy szerepet szánt az ókonzervatív arisztokratáknak, pedig azok ha

⁴⁹ Közli: Tasner Géza: *Széchenyi szellemi hagyatéka és Tasner Antal végrendelete*. Bp. 1876, 67–71.

elleneztek is az abszolutizmust, helyette csak 1847-et szerették volna visszacapni. De most sem mondhatjuk azt, hogy Széchenyi azonos lett volna velük. S ha még egy gr. Zichy Henriket is fel tudott használni arra, hogy Ferenc Józsefet névtelen röpiratban trónja elvesztésével fenyegetse meg, akkor azt kell mondanunk, valóban a sziklából is tudott vizet fakasztani.

Széchenyi célja most is az volt, hogy megegyezésre szorítsa Ausztriát. De egy sor megnyilatkozása arra vall, mintha a régi s egykor „zarándoki önmehtagadással” féken tartott ellenzékiiség kelne új életre benne. Annak idején Széchenyi taktikai megfontolásból elítélte a dacoló, „ujjhúzó” ellenzéki politikát. Most persze, változott viszonyok között, midőn az önkényuralommal szemben minden megengedhető, ezt is felhasználhatónak tartja, és szabadjára engedi. Most ő jegyzi naplójában 1859. október 25-én azt, amit Wesselényinél egykor hibáztatott: „Ujjat húz! Szeget szeggel!” Most ő szervez ellenzéki akciót, és ő halad konfliktus felé – Albrecht főherceg fellépésére most őt tekintik egy nemzetközi összeesküvés központi alakjának, és ellene készítik elő a rendőri akciót.

Az utolsó hónapok rövid, szaggatott naplóbejegyzéseiből is nyilvánvaló, hogy Széchenyi nem egy új forradalomtól megriadva, összeomolva lőtte főbe magát az 1860. április 7. és 8. közti éjszakán. Itt ha lehet, még nyilvánvalóbban nincs igaza Gyulai Pálnak,⁵⁰ aki – persze a naplók ismerete nélkül – azt az elméletet állította fel, hogy Széchenyit mint 1848-ban, most is a pesti utca fenyegető mozgolódása taszította kétségbeesésbe, közelebből az 1860. március 15-i tüntetés, a rendőri összecsapás és egy joghallgató halála. A valóságban ennek semmi alapja nincs. A naplóban sem ilyesminek, sem az önvád felújulásának nem találjuk nyomát, pedig Széchenyi most valóban lázított az önkényuralmi kormányrendszer ellen.

⁵⁰ Gyulai Pál: *Gr. Széchenyi István utolsó évei*. In: *Emlékbeszédék I.* Bp. 1914, 333–368; és úó: *Gr. Széchenyi István, mint író*. Uo. 371–404.

1860. március 3-án a rendőrség házkutatást tartott Széchenyinél és néhány más, vele kapcsolatban álló személynél. Felűnő, hogy Széchenyi megviselt idegrendszerével viszonylag milyen jól viselte ezt a megpróbáltatást. Szinte dacos humorral új naplót kezdett, miután – mint írja – „jól kibolhálták” és elvitték a régit. Sőt, mindjárt ellenakcióra gondolt: másnap igen udvariasan levélben magához hívta Thierry rendőrminisztert magát. Az első megdöbbenés akkor érte, midőn kiderült, hogy a *Szatira* kéziratát, amelynek biztonságba helyezését Kiss nevű titkárára bízta, az utóbbi ostobasága folytán megtalálták. A döntő fordulat azonban akkor állt be nála, amikor március 17-én megkapta Thierry jéghideg, fenyegető válaszát: „Az ön által évekké elelőtt kiválasztott menedékhely régen megszűnt az lenni.” Ezt rögtön követi a naplóbejegyzés: „Látom, hogy romlásom elhatározott. Itt az ideje, hogy magamat ezen üldözések elől egy kétségbeesett elhatározással kivonjam.” Ettől kezdve följegyzéseinek ez lett fő szólama, és csak ez. Tettéknek ez volt indoka, és csak ez.

Nem politikai pertől félt a „vén oroszlány”, mint nemrég önmagát nevezte. Sőt egy előző évi rendőri jelentés egyenesen arról írt, hogy ezt szívesen vállalta volna: „Széchenyi semmit sem óhajt inkább, mint hogy honfitársai szemében mártírkoszorút nyerjen a hazáért, és hogy vérpadon végezze életét.”⁵¹ A bécsi kormányzat viszont ezt szívesebben elkerülte. Van rosszabb sors is, mint a vérpad, meg lehet takarítani a hűtlenségi per komédiáját. Nem kell más, mint az, hogy Széchenyit a döblingi menedékből erőszakkal egy állami tébolydába szállítsák, valóban zárt falak közé, egy valódi alvilágba, ahonnan nincs többé kiút. Még ítélethirdetésre sincs szükség. Széchenyi nem omlott össze, hanem ellenkezőleg: az új, végleges összeomlás rettenetétől és attól a megaláztatástól menekült, hogy a Thierry-féle hideg bürokraták és patkányujjú

⁵¹ Károlyi Árpád: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. I. Bp. 1921, 635.

fogdmegek elhurcolják és a sötétségbe taszítják. Ez az, amit a felépült, de saját sérültségét ismerő, szuverén, büszke ember semmiképp nem tud és nem akar elviselni. Ez elől menekül iszonyatos, kemény elhatározással, amelyet a napló tanúsága szerint nagy keservesen tudott csak önmagával szemben érvényesíteni, hiszen az élethez, a napfényhez, jövőjéhez öreg, fáradt teste is szívósan ragaszkodott. Utolsó tette nemcsak menekvés volt, hanem egyúttal félelmetes erejű tiltakozás is, amelynek országos, mozgósító visszhangja lett. S ezzel Széchenyi végigjátszotta ő maga az ellenzéki akció, a megtorlás, a konfliktus drámai színjátékát, a legvégső konzekvenciáig.

Egykor, 1848-ban Széchenyi és a magyar nemesség egymástól meglehetősen távol állt. Most, hogy Széchenyi az önkényuralom ellen küzdve közelebb jutott az ellenzékiiséghez, a nemesség viszont a forradalmi sokkhatás után közelebb a megegyezés gondolatához, az ellentét megint elsimult. Széchenyi népszerűsége egyre nőtt. Egykor csak Kemény Zsigmond próbálta benne, kevesek nevében, saját politikai igazolóját fedezni, Most, az Akadémia emlékünnepején Arany János verse már ismét széles rétegek ragaszkodását fejezte ki:

Majd elborúlni kezde láthatára:
 Kik műve által lettünk magyarok,
 Nem ügyelénk többé vezérnyomára,
 Mi napba néző, szárnyas Ikarok.
 Oh, hogy riadt fel intő jós-ajakkal! —
 .....
 Hogy álla tört szívvel, merev hajakkal —
 Egy új Kasszándra Trója lángjain!

IVAN SANDERS

SZIMBOLISTA ÉS DEKADENS ELEMEEK A SZÁZAD ELEJI MAGYAR DRÁMÁBAN*

I.

Lukács György külön fejezetben tárgyalja a magyar dráma-irodalom sajátosságait *A modern dráma fejlődésének története* című, 1911-ben megjelent munkájában, mivel úgy érzi, „aktív szerephez abban a fejlődésben, amellyel foglalkozni e könyv feladata, nem jutott soha, eddig még magyar dráma új és fontos művészi, vagy akárcsak tartalmi problémát nem hozott”.¹ Lukács Friedrich Hebbelt tekinti a modern dráma atyjának, az egyéni és történelmi tragédiák összecsengését hangsúlyozó hebbeli gondolatot tartja a dráma egyetlen igazi forrásának. Lukács számára drámailag csak azok a darabok jelentősek, melyek szintézisre törekedtek: olyan alakokat vontatnak fel, amelyek a kor szellemét testesítik meg, olyan gondosan egyénített konfliktusokat helyeznek előtérbe, melyek globális összecsapásokat sejtetnek – egyszóval olyan színművek érdeklik főleg a *Drámatörténet* íróját, melyekből kiérződik a történelmi szükségszerűség. Ha figyelembe vesszük a fiatal Lukács filozófiai-szociológiai orientációját, valamint az esztétizmussal szembeni ellenvetéseit, meglepő, hogy mégis az elsők között volt, akik egy kalap alá vették Maeterlinck, Hofmannstahl, Hauptmann, Yeats, Wilde és D’Annunzio művésze-

*E tanulmány eredeti angol nyelvű változata a *Canadian-American Review of Hungarian Studies* c folyóiratban jelent meg (1977/23–42)

¹ Lukács György: *A modern dráma fejlődésének története*. Bp., 1911, 2. köt., 494–531.

tét, és mint irodalomkritikus alighanem elsőként foglalkozott a szimbolista drámával.² Szimbolizmus helyett Lukács inkább a „dekoratív stilizálás” kifejezést használja, és a megjelölést főleg Maeterlinck színdarabjaira alkalmazza.³ Nagyra becsüli a belga drámaíró műveit, de végül is elfogadhatatlannak tartja őket, mert úgy érzi, hiányzik belőlük az a fajta szintézis, amely a modern drámát modernné teszi. Lukács is úgy érzi, hogy Maeterlinck sejtelmes hangulatokat teremtő, nyugtalanító lelkiállapotokat, megmagyarázhatatlan borzalmakat dramatiszáló színpadi művei ritka szép percekkel ajándékozzák meg a nézőt.

² Lukács a szimbolizmus és a naturalizmus közötti hasonlatosságokra is felhívja a figyelmet. A szimbolista színház kiküszöböli a mesterkelt bonyodalmakat, egy teljhatalmú külső erő jelenlétére utal, a mindennapi élet tragikumát, a *tragique quotidien* választja témául. Mindez a naturalista színházra is áll. Lukács következtetését több modern kritikus visszhangozza. Például Anna Balakian *The Symbolist Movement* (New York, Random House, 1967, 138) c. könyvében megállapítja: „Naturalism and symbolism are both nurtured by fatalistic philosophies in which the human will is subordinated to outer influences and pressures.” John Gassner ekképpen summázza a szimbolista színház lényegét: „His [Maeterlinck’s] static drama was not genuinely ‘new’ drama. It was naturalistic playwriting with its teeth drawn.” (*Form and Idea in Modern Theatre*. New York, Holt Rinehart and Winston, 1956, 106.)

³ A marxista Lukács természetesen másképp vélekedett Maeterlinck-ről, élete utolsó esztendeiben pedig az irodalmi ízlés változékonyságának példaként emlegette a belga drámaírót. Lásd pl. Theo Pinkus (szerk.): *Gespräche mit Georg Lukács*. Hamburg, Rowohlt, 1967, 26: „Da gab es Schriftsteller, die in meiner Jugendzeit unerhört berühmt waren und also begeistert aufgenommen wurden – ich nehme Namen wie Maeterlinck, d’Annunzio usw. – und die heute unlesbar geworden sind.” Vagy I. Illyés Gyula: *Kháron ladikján*. Bp., 1976, 223: „A célzásra, hogy máris szoborként áll a nagy filozófusok közt, [Lukács] legyint, anekdotát mond, majd végső például – Maeterlincket említi. Tizennyolc éves korában micsoda halhatatlan alkotónak képzelte ő Maeterlincket, s ki beszél ma róla?”

„Ezeknek a szépségeknek a lényege”, írja, „a pszichológiai, lírai, muzikális és festői elemeknek egy-egy jelenetben vagy képben való annyira erős szimbolikus összeolvadása, hogy a jelenet alapjául szolgáló érzést felejthetetlen és végleges módon fejezik ki.”

Lukács ráérez Maeterlinck filozófiai-eszmei mondanivalójára is:

„Maeterlinck csak érzéseket akar kifejezni, az embereknek a végtelenséggel, az örök megismerhetetlennel szemben való érzéseit. Azokat a külső vagy belső erőket, amiket már nem lehet tovább analizálni, de amiknek ellenállhatatlan, immanens erejét mindenki érzi.”⁴

A *Drámatörténet* írója azonban elismerő szavai ellenére sem tekinti igazán drámainak Maeterlinck színműveit – „csupán” dekoratívak, balladaszerűek ezek a drámák, hiányzik belőlük „a nagy, a világot átfogó és világot jelentő szükségszerűség, a kozmikusság, az univerzalitás.”⁵

Minthogy Lukács elutasítja – igaz, mintegy sajnálkozva – korának drámatörekvéseit, bátortalannak, korlátoltnak bélyegezve a legújabb kísérleteket is, nem csoda, hogy lekicsinylően ír a magyar színházról, amelyre a tizenkilencedik század második felében nem nagyon hatottak az új európai irányzatok; magyar drámaírók legfeljebb egy-egy drámatípus külsődleges vonásait tették magukévá. Ugyanakkor érdekes megjegyezni, hogy az egyetlen Lukács által is figyelemre méltónak tartott tizenkilencedik századi magyar dráma – Vörösmarty *Csongor és Tündéje* – nemcsak Shakespeare *Szentivánéji álma* szelleméhez áll közel, hanem a század végi szimbolista törekvésekhez is.

„A *Csongor és Tünde* stílárius aktualitása ma sem szűnt meg”, „sőt talán sohasem volt olyan nagy, mint ma, amikor mindenfelé a dráma egy része fantasztikus, platonisztikus, antitragikus mesedráma felé igyekszik, és hogy légius tartalmait megérezkíteni képes legyen, mindenütt a népmesék hangulatanyagára nyúl vissza (Hauptmann, Yeats, Synge stb.)”.⁶

⁴ Lukács: *A modern dráma* . . . 2. köt., 279, 262.

⁵ Uo., 258.

⁶ Uo., 503.

Lukács azzal, hogy az egyetlen, megítélése szerint jelentős tizenkilencedik századi magyar drámát a szimbolizmus egyik főáramlatával hozza kapcsolatba, ismét elárulja vonzódását egy irodalmi irányzathoz, melyet esztétikai megfontolások alapján védelembe vesz, de melyet szemléleti okok miatt kénytelen elutasítani. Persze meglehet az is, hogy Lukács azért tartja kiemelkedőnek Vörösmarty *Csongor és Tündéjét*, mert a mesejáték is egyfajta szintézis: egybefonja a

„meséset és valóságosat, tündérit és parlagit, fennköltet és rútat, szárnyalót és botorkálót, játékot és filozófiát, bűnösöt és bájosat, reálisat és irreálisat”.⁷

Össze nem illő elemek tökéletes egybeolvasztásában Vörösmarty csakugyan egyedülálló a 19. századi magyar dráma történetében. Nem Lukács György volt az egyetlen kritikus, aki arra az álláspontra helyezkedett, hogy még a századelő nagy-sikerű, „modern” színműíróinak (Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért stb.) sem sikerült igazán magukévá tenni a nyugati színházkultúra legújabb eredményeit szalondarabjaikban, „exportdrámáikban”. Ezek az írók legfeljebb megszelídítették a naturalista, szimbolista és valamivel később az expresszionista színház merész vívmányait; az újszerű koncepciók, technikai megoldások ismét csak külsőségekké váltak műveikben. Szerb Antal Molnár Ferenc színdarabjaival kapcsolatban például ezt írja:

„Szimbolikája az értelmes, de nem túlságosan értelmes publikum szájíze szerint elvezetített változata a korabeli nagy drámaírók, Ibsen, Maeterlinck és Hauptmann szimbolikájának.”⁸

⁷Pándi Pál (szerk.): *A magyar irodalom története*. Bp., 1965, 3. köt., 453.

⁸Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Bp., 1943, 492.

II.

Többen rámutattak már, hogy a dráma volt az egyetlen műfaj, melyet a század eleji magyar irodalmi fellendülés többekévéb érintetlenül hagyott. Talán ez az oka annak, hogy Lukács György olyan rendíthetetlen – és kortársai szerint teljesen indokolatlan – lelkesedéssel fogadta Balázs Béla szimbolista ihletésű drámáit. Jól tudjuk, hogy Balázs Béla verseit és színműveit éppúgy, mint Lukács György irodalmi elméleteit a Nyugat első nagy nemzedéke túlságosan elvontnak, spekulatívnak, „németnek” érezte. Ady és nemzedéke számára Párizs – s nem a német egyetemek – jelentette a Nyugatot. A szimbolizmusról kialakult véleményük is elütött Lukács és körének nézeteitől. A Nyugatosok főleg a francia szimbolisták hajlékony, szuggesztív nyelvezetéhez vonzódtak, elméleti alapfeltételezéseik kevésbé érdekelték őket.⁹ Furcsa, bár korántsem megmagyarázhatatlan, hogy például Stéphane Mallarmé műveit néhány korai szonett kivételével nem fordították a Nyugat költői. Természetesen elismerték a szimbolista *cénacle* bölcsének, de hermetikus, metafizikai költészete távol állt tőlük – elvégre a magyar költők kifinomult esztétizmusát, dekadenciáját rafinériamentes hazai irodalmi hagyományok is befolyásolták. Lukács Györgyöt és Balázs Bélát ellenben főképp a szimbolizmus filozófiai, metafizikai oldala érdekelte. Nekik csakugyan ismerniük kellett volna Mallarmé elméleti írásait, de minthogy sokkal közelebb álltak a német irodalomhoz, Goethén, a német romantikusokon, Wagneren keresztül közelítették meg a szimbolizmust – olyan költőkön keresztül, akiről bebizonyosodott, hogy erősen hatottak a szimbolizmus teoris-

⁹ André Karátson *Le symbolisme en Hongrie* c. munkájában (Paris, Presses universitaires de France, 1969, 442.) rámutat, hogy „les Hongrois de l'époque, sauf Béla Balázs et Dezső Kosztolányi, y pensaient peu, préoccupés qu'ils étaient de révéler leur moi intime et de transformer les rapports entre la poésie et la vie nationale.”

táira. Tehát amikor Balázs Béla arról ír, hogy a világon minden szimbólum, egy fennköltebb valóság jelképe, vagy amikor a költői nyelv mágikus erejére hívja fel a figyelmet, Novalis, E. T. A. Hoffman, a Schlegel fivérek elveit visszahangozza, s nem Baudelaire-ét vagy a későbbi szimbolistákéit. Még olyankor is, amikor Balázs kiindulópontja egy a szimbolizmustól meglehetősen távol álló író, következtetései a szimbolizmus híveinek megállapításaira emlékeztetnek. Például egy korai drámatörténeti vázlatában tett észrevételei a szimbolista dráma definíciójának is beillenének:

Lehetne még beszélni az érzéki benyomásnak minden szónál erősebb szimbolikus jelentőségéről, lehetne beszélni a drámának a hallgatás és elhallgatás technikájában rejlő képességéről legvégső dolgok kifejezésére; lehetne beszélni arról a misztikus, tulajdonképpen egészen abnormis életprocessusról, hogy a drámában valósággal érzékien, szemmel és füllel veszek tudomásul egy életet . . . A drámának olyan lehetőségei vannak, mint a vallásnak. Ilyenformán a problémák is rokonok. Ezt érezték a modern dráma legnagyobb mesterei és teoretikusai, azok, akiknek a nyugati modern kultúrában legtöbb érzékük volt a metafizika iránt: a germánok. Azt, hogy nem csak témájának, hanem egész belső formájának szimbolikus természetűnek, világnézetet jelentőnek kell lennie.¹⁰

Balázs Béla elsősorban költő s drámaíró volt, és nem rendszerező gondolkodó; őt éppúgy érdekelte a szimbolista poézis, mint

¹⁰ Balázs Béla: „A tragédiának metafizikus teóriája a német romantikában és Hebbel Frigyes.” Nyugat, 1908, 89. Érdemes megjegyezni, hogy a fiatal Lukács megállapításai olykor a francia szimbolisták észrevételeivel is megegyeznek. Egyik, Balázs Béla költészetével foglalkozó cikkében arra a következtetésre jut, hogy voltaképpen Shakespeare is szimbolista, hiszen az ő szimbólumai „nem szimbólumok abban az értelemben, mintha ezt vagy amazt 'jelentenek': mindent jelentenek és semmi határozottat, muzsikálisak és nem intellektuálisak.” (Lukács Gy.: *Balázs Béla és akinek nem kell*. Gyoma, 1918, 63.) Mallarmé hasonlóan vélekedett Shakespeare-ről. Haskell Block írja *Mallarmé and the Symbolist Drama* c. könnvében (Detroit, Wayne State University Press, 1963, 91), hogy a francia költő szerint „Shakespeare's cosmic symbolization makes him the great precursor of the symbolist drama.”

a szimbolista poetika. 1908-ban, négy évvel a *Misztériumok* c., három szimbolista indítású egyfelvonásost tartalmazó drámakötet megjelenése előtt Balázs egy esszét publikált a Nyugatban Maeterlinckről, amelyben hevenyészve ír ugyan a szimbolista dráma esztétikájáról, de szubjektív észrevételei néha jobban rávilágítanak a lényegre, mint Lukács kidolgozottabb, bár elvont fejtegetései. Balázs nyilván a *L Intruse* és a *Les Aveugles* c. Maeterlinck drámákra utal, amikor a következőket írja:

Az a láthatatlan, mindent kormányzó nagy misztérium... a hőse Maeterlinck darabjainak. Abban a vontatott csendben, ahol nem történik semmi, az a láthatatlan erő cselekszik, amelyik lefogja ezt az életet, annak mozgását ábrázolja ez a mozdulatlanúság. És a nagy Érthetetlennek, melynek kebelében élünk, mint egy sötét erdőben, legláthatóbb, legdrámaibb megjelenése a halál. A halál a hőse mindezeknek a drámáknak. De nem a rettenetes, a szomorú vég itt a halál, nem sírgödör és csontváz, hanem a sötét titok, a leskelődő. *Csak szimbóluma a nagy misztériumnak.* Láthatatlan, élő alak, mely közöttük jár-ke, megsimogatja és az asztalukhoz ül mint „hívatlan vendég.” Nem történik semmi. Az élet történik.^{1 1}

Balázs meggyőződése szerint Maeterlinck forradalmasította az európai színművészetet, s esszéjéből kitűnik, hogy ő maga is lelkesedik ezért a hangtalan, cselekménytelen színházért, mely hangulati árnyalatokkal kelt mély hatást. „Örök irigységem, hogy muzsikusoknak nem kell beszélniök”, vallja Balázs, „és örök szerelmem, hogy a drámában lehet nem beszélni.”¹² Annak ellenére, hogy Balázs Maeterlinck szimbolizmusát a német romantika szémszögéből vizsgálja, természetesen tisztában van a kettő közti óriási különbséggel.

„Maeterlincknek nem a gondolat a bűvárharagja,” „az ő mélysége nem rokon a Goethék, Hebbelek mélységével. Ő azokat a gondolatokat akarja megfogni, melyeket *'gondolatok nélkül gondolunk,' ez nem germán mesterség.*”^{1 3}

^{1 1} Balázs Béla: *Maeterlinck*. Nyugat, 1908, 448.

^{1 2} Uo., 450.

^{1 3} Uo., 452.

III.

Ha figyelembe vesszük, hogy Balázs Béla nagy csodálója volt Maeterlinck drámáinak és általában a szimbolista színháznak, aligha meglepő, hogy három egyfelvonásosa – melynek együttes címe Mallarmét juttatja eszünkbe, aki a drámát mindig is *mystère*-nek tekintette – jelentős szimbolista elemeket tartalmaz. A három közül a legismertebb (mert Bartók Béla híres operájának szövegkönyvéül szolgált) *A kékszakállú herceg vára*. Maga a témaválasztás is valószínűleg Maeterlinck-hatásról tanúskodik. Balázs 1908-ban írt esszéjében Maeterlinck háromfelvonásos mesejátékát, az *Ariane et Barbe-Bleue*-t a belga drámaíró „legmélyebb darabjának”¹⁴ nevezte. A Kékszakállú legendája hátborzongató és sejtelmes – tehát szimbolista költő számára is kiváló téma. A monda korábbi feldolgozásai főleg a züllött nőcsábász történetének vérfagyasztó mozzanatait emelte ki. Maeterlinck és Balázs ellenben igyekezett emberivé formálni a szereplőket és a legmélyebb vágyak és indulatok hordozójává tenni magát a legendát. Mint sok más szimbolista versben, drámában, a szín Balázs darabjában egy lelkiállapot objektivizálása. A szerző egyfelvonásosának német kiadásához írt előszavában kihangsúlyozza: „A Kékszakállú vára nem reális kővár. A vár az ő lelke. A magányos, sötét és titokzatos: a bezárt ajtajú vár.”¹⁵ (A dráma magyar kiadásában a vár szereplőként van feltüntetve.) A regös is alighanem erre utal, amikor ezt kérdezi proológusában:

¹⁴Uo., 449. Lukács ugyanakkor „igénytelen” darabnak tartotta az *Arianet* (*A modern dráma* . . . II. 287), és általában úgy érezte, hogy Maeterlinck késői művei inkább filozofikus elmékedések, mint drámák. Egy új embertípus tűnik fel ezekben a művekben: a bölcs, aki – Lukács szerint – eleve kizárja a drámát, a tragédiát (*A modern dráma* . . . II. 286). Bizonyos értelemben Balázs Béla jó néhány fiatalkori műve: meséi, példázatai stb. kapcsolatba hozhatók Maeterlinck későbbi írásaival, minthogy mindketten elpártoltak a szimbolizmustól, és a nyíltabban filozofikus, didaktikus irodalomhoz közeledtek.

¹⁵Balázs Béla *Válogatott cikkek és tanulmányok*. Bp., 1968, 35.

Szemünk pillás függőnye fent:
 Hol a színpad: kint vagy bent,
 Urak, asszonyások?^{1 6}

Balázs Kékszakállúja nem beteges Don Juan, hanem komor, nyugtalan ember; új menyasszonya, Judit megsejti szörnyű bűneit, zaklatott lelkvilágát, és a várat természetesen ő is jelképnek látja. Amikor megérinti a vár nyirkos falait, így kiált fel: „Sír a várad! Sír a várad!” A suttogó szél hallatán sírva fakad: „Óh a várad felsőhajtott!” És amikor az első ajtó mögül felvillan Kékszakállú kínzókamrájának vörösen izzó fénye, Judit megborzad:

A te várad fala véres!
 A te várad vérzik!^{1 7}

Noha jó néhány kritikus foglalkozott már Balázs Béla szimbolizmusával és főleg Maeterlinck hatásával, a vélemények megoszlanak. Szabolcsi Miklós szerint például Balázs több figyelmet szentelt Charles Perrault Kékszakállúról szóló híres meséjének, mint Maeterlinck drámájának.^{1 8} Kroó György a Kékszakállú-legenda történetéről írt terjedelmes tanulmányában viszont arra a következtetésre jut, hogy az *Ariane et Barbe-Bleue* „bizonyos értelemben forrása” Balázs Béla egyfelvonásosának.^{1 9} Ha összevetjük a két darabot, meggyőződ-

^{1 6} Balázs Béla: *Az álmok köntöse*. Bp., 1973, 197.

^{1 7} Uo. 203–206.

^{1 8} Szabolcsi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története*. Bp., 1966, 6. köt., 247.

^{1 9} Kroó György: *Bartók színpadi művei*. Bp., 1962, 25. Figyelemre méltó, hogy Lukács György Balázs Béláról írt esszéiben ellenezte a *Kékszakállú* és a *Barbe-Bleue* összevetését, sőt azt állítja, hogy míg Maeterlinck költői képei absztraktak, Balázs Béla darabjai „egyszerű, rövid, pontos és súlyos érzékiségű kifejezései a drámai ember lelkiállapotának”. (Lukács Gy.: *Balázs Béla és akinek nem kell*, 58.) Ebben a polemikus cikkében Babits Mihály Balázs művészetét támadó cikkére válaszol Lukács György. (Lásd Nyugat, 1913, 166–169.) Természete-

hetünk róla, hogy egyes részleteket – például a hét lezárt ajtó motívumát – Balázs csakugyan átvette Maeterlincktől, jöllehet a lezárt szobák titkát megváltoztatta. Az *Ariane et Barbe-Bleue*-ben a hétből hat ajtó vezet drágakövekkel megtelt szobákba; A *kékszakállú herceg várában* csupán egy ajtó mögött csillognak ékszerek. A hetedik ajtó mögött mindkét darabban a régi asszonyok senyvednek, akiket Kékszakállú – Maeterlinck változatában éppúgy, mint Balázséban – bebörtönzött. A fényszimbolizmust is hasonlóképpen alkalmazza a két drámaíró. A színpadot mindkét darabban sötétség borítja, a kitárt ajtók mögül itt is, ott is vakító fénysugár tör elő. A fény a két hősnő ismertetőjele. Ariane-t elkápráztatja a hetedik szobából kihulló gyémántkövek ragyogása, és ujjongva mondja:

Immortelle rosée de lumière! Ruissalez sur mes mains,
illuminez mes bras, éblouissez ma chair! Vous êtes purs,
infatigables et ne dormez jamais, et ce qui s'agite en vous
feux, comme un peuple d'esprits qui sème des étoiles,
c'est la passion de la clarté qui a tout pénétré, ne
se repose pas, et n'a plus rien à vaincre q'elle même! . . .
Pleuvez, pleuvez encore, entrailles de l'été, exploits
de la lumière et conscience innombrable des flames! vous
blesserez mes yeus sans lasser mes regards!²⁰

Judit is a fény után áhítozik. Világot akar gyűjtani Kékszakállú várában-lelkében, meg akarja menteni őt a sötétségtől:

Lesz fény, szegény, Kékszakállú
Megnyitjuk a falat ketten.
Szél bejárjon, nap besüssön
Tündököljön a te várad!²¹

---

sen több mai kritikus is megkérdőjelezi Balázs Béla szimbolizmusát. Fehér Ferenc szerint például „Maeterlinck tudatosan szimbolista volt, Balázs csak pillanatokra és akaratlanul az.” (Lásd Fehér F.: *Narcisszusz drámái és teóriái*. In: Balázs Béla: *Halálos fiatalság*. Bp., 1974, 7–30.)

²⁰ Maurice Maeterlinck: *Théâtres*. Bruxelles, P. Lacomblez, 1912, 3. köt., 142–143.

²¹ Balázs B.: *Az álmok köntöse*, 202.

Még a két vár között is van rokon vonás. Említettük, hogy Judit úgy beszél Kékszakállú hajlékáról, mintha az élne. Amikor Ariane készül kinyitni az első ajtót, dajkája elkiáltja magát:

Prenez garde! – Fuyez! Les deux battants s’animent et glissent comme un voile.²²

Természetesen figyelembe kell vennünk azt is, hogy a két dráma közti eltérések éppolyan szembetűnők, mint a hasonlóságok. Az *Ariane et Barbe-Bleue*, amely sokkal kevésbé rejtélyes, kevésbé szimbolista dráma, mint Maeterlinck korai egyfelvonásosai, tulajdonképpen Ariane-ról, a felszabadult nő prototípusáról szól. A darab vége felé, amikor a felbőszült parasztok elfogják Kékszakállút, Ariane megkéri őket, ne bántsák urát. Ő maga elhagyja férjét, amikor rádöbben arra, hogy nem segíthet sem rajta, sem a régi asszonyokon, akik félnek a szabadságtól.

„Ariane is the light-bringer in Maeterlinck’s drama”, olvassuk egy nemrég megjelent Maeterlinck-monográfiában; „she has attempted to illuminate what was living in perpetual darkness and confusion – the other wives. She has the courage to venture forth alone in forbidden, and, therefore, terrifying realms, which is the fate of many light-bringers.”²³

Balázs Béla darabja ezzel szemben szinte teljesen cselekménytelen, befejezése pedig korántsem olyan egyértelmű, mint az *Ariane et Barbe-Bleue*-é. Maeterlinck eseménydús drámája mellett *A kékszakállú herceg vára* kimondottan statikus dráma, amelyben – mint egyik korai bírálója megjegyezte – „két szereplő egy óra hosszat reménytelenül ágál a színpadon, és közben nem történik semmi”.²⁴

²² M. Maeterlinck: *Théâtres*, 3. köt., 138.

²³ Bettina Knapp: *Maurice Maeterlinck*. Boston, Twayne, 1975, 99.

²⁴ Haraszti Emil: *Bartók Béla élete és művei*. Idézi Kroó Gy.: *Bartók színpadi művei*. 29.

Habár színre került Balázs Béla darabjának eredeti változata is, Bartók Béla operájának librettójaként lett világhírű. Bartók sötét tónusú, dermesztően disszonáns zenéjének hangulatfestő és drámai funkciója van, ezért azt hinnők, kiegészíti a szimbolista művet – mint ahogy Debussy és Richard Strauss operái is Maeterlinck és Hofmannstahl műveinek tökéletes zenei megfelelői. Némely zenekritikus azonban úgy vélekedik, hogy Balázs Béla megzenésített színpadi műve eleve más élményt nyújt, mint Debussy zenedrámái. Kroó György szerint Maeterlinck és Debussy világa finoman, visszafogottan szuggesztív, míg Bartók zenéje elementárisan szimbolikus.²⁵ Ha tehát a várnak nyíltan allegorikus és nem szuggesztívan szimbolikus jelentőséget tulajdonítunk; ha a drámából az egymást meg nem értő Férfi és Nő tragikus konfrontációját ragadjuk ki, akkor csakugyan kevés okunk van rá, hogy *A kékszakállú herceg várát* szimbolista drámának tekintsük. És ha elfogadjuk az értelmezést, miszerint Kékszakállú

„a mohó ifjúság jelképe . . . aki minden asszony szerelmére vágyik, de egyhez sem akarja odakötni magát, a csók örömeivel egyszerre érzi a szabadulás és az újabb, még edesebb csókok vágyát”,²⁶

akkor még távolabb kerülünk a szimbolizmustól, és az allegorikus dráma felé közeledünk. De ha elismerjük is, hogy *A kékszakállú herceg vára* – minthogy egy lélektani konfliktus áll középpontjában – témáját illetően nem szimbolista dráma, léggöze és szerkezete, valamint stiláris sajátosságai mégiscsak szimbolista hatásról tanúskodnak. Tudjuk, hogy a kelet-európai szimbolizmust a népköltészet, a folklór elemei is gazdagí-

²⁵ Kroó Gy.: *Bartók* . . . 105–106.

²⁶ Lásd Bóka László tanulmányát *A kékszakállú herceg vára* illusztrált kiadásában (Bp., *Helikon*, 1961, 59–75). Egy neves kortárs-kritikus: George Steiner szerint a vár és Judit kíváncsisága a modern ember tragikus, önpusztító igazságkeresését jelképezi. Lásd G. Steiner: *In Bluebeard's Castle*. New Haven, Yale University Press, 1971.

tották.²⁷ Balázs verses drámája szinte tökéletes példája ennek a folyamatnak.

„A székely népballadák dramatikus fluidumát akartam színpadra vinni”, „a népdalok keveretlen színeivel akartam modern lelket festeni. Azt akartam, amit Bartók . . . Hittük, hogy az egészen újat csak az egészen régeből lehet kiplántázni, hogy csak az ősmatéria bírja el a mi spiritualizálásunkat úgy, hogy mégsem párolog el az ujjaink között.”²⁸

A tömör, elliptikus nyelvezet, a népballadákra emlékeztető ismétlések csakis Balázs drámájának legszembetűnőbb szimbolista karakterisztikumai.

Ha igazán értékelni akarjuk a ballada szimbolista újraértelmezésének jelentőségét, ismét Lukács György *A modern dráma fejlődésének történetéhez* kell fordulnunk. Ez a nagyszabású összefoglaló mű alighanem mély hatással volt Lukács körére, különösen Balázs Bélára, aki elsősorban drámaírónak vallotta magát. Lukács tisztában van a ballada narratív jellegével, mégis úgy véli, hogy

„Maeterlinck drámái . . . balladák. Egy tragikus érzés kifejezése, elhagyva mellőle mindent, ami nem tartozik szükségképpen hozzá; viszont magát az érzést egészen egyszerűen, természetesen fejezve ki.”²⁹

Lukács nem tekinti a balladát elég drámainak, ugyanakkor a szimbolista dráma szuggesztív erejét nagymértékben balladaszerűségének tudja be. Maeterlinck drámái akárcsak a ballada, „csak esetet ad és nem világot, csak sorshelyzetet és nem

²⁷ Lásd pl. Vilmos Voigt: „Folklore in Symbolism”. Kézirat. A megjelenés előtt álló *The Symbolist Movement in the Literatures of European Languages* anyagából.

²⁸ *Bécsi Magyar Újság*. 1922. máj. 21. Idézi Kroó Gy.: *Bartók . . .* 35. Balázs természetesen ismerte a Kékszakállú-legenda magyar népballada-változatát. A magyar Kékszakállú – Ajgó Márton – fára akasztja áldozatait.

²⁹ Lukács Gy.: *A modern dráma . . .* 2. köt., 251.

sorsviszonyt”.³⁰ Lukács szerint Maeterlinck amennyire csak lehetett, eltüntette a ballada realizmusát.

„Először is ki akart küszöbölni minden eseményt a drámából . . . hogy a belső történést semmi se zavarja; azután elhagyott embereiből minden olyan vonást és tulajdonságot, ami nem vonatkozott sorsukra; a helyet és időt illetőleg megszüntetett minden realitást.”³¹

A kékszakállúban éppen ezekkel a reduktív megoldásokkal találkozunk, bár mégsem monthatjuk, hogy a dráma lemeztenített allegória. Bizonyos fokig kielégítőnek látszik a megállapítás, hogy a darab fő témája a férfi és női ego tragikus összeegyeztethetlensége, de ugyanakkor figyelmünket Judit csillapíthatatlan kíváncsiságára, az ismeretlen keresésére is irányíthatjuk. Az ajtó feltárását egy gyakran előforduló, erőteljes szimbolista motívummal: a fátyol fellibbenésével azonosíthatnók. És ha a jól ismert és fölöttébb alluzív tiltott szoba mozzanatra gondolunk, valamint a megváltó s ugyanakkor végzetes következményekkel járó felfedezés motívumára, még nyilvánvalóbbá válik a dráma polivalens jellege. Mint említettük, *A kékszakállúval* foglalkozó kutatók egy része számos nem szimbolista elemet vél felfedezni Balázs drámájában, mások a szimbolista színház jellegzetes példájaként kezelik. Például Ujfalussy József Bartók Béláról írt könyvében a szimbolizmus főáramlatába helyezi Balázs Béla drámáját, közös vonásokat talál a Trisztán-legenda, *Pelléas és Melisande* és Balázs egyfelvonásosa között, és Golaud komor kastélyát Kékszakállú várával rokonítja. Ujfalussy szerint „ha Melisande-ot 'a vár fehérasszonyának' nevezzük, Adyhoz, ha Juditnak, Balázshoz vezet megújuló alakja”.³²

Balázs trilógiájának másik két darabja — *A tündér* és a Lukács Györgynek és Hajós Editnek dedikált *A szent szűz*

³⁰ Uo.

³¹ Uo., 261.

³² Ujfalussy József: *Bartók*. Bp. 1965, 1. köt., 169.

vére – drámailag jóval gyengébb, szürkébb, mint *A kékszakálú*. Itt az író alapvető lélektani konfliktusokat igyekszik esztétizálni, átszellemíteni, az eredmény azonban két meglehetősen merev és mesterkelt színpadi játék. *A tündér* mesebeli németes környezetben játszódik, *A szent szűz vére* a középkort idézi fel. A színhely tehát konkrétabb, bár Balázs itt sem realista eszközökkel dolgozik. Inkább modern életérzésű alakjait igyekszik homályos áltörténelmi környezetbe helyezni. *A tündérben* egy fiatal jegyespár idillikus szerelmét megzavarja a lány régi kedvese, aki hosszú távollét után ismét megjelenik, és nyugtalanító kérdéseivel véget vet a fiatalok boldogságának. *A szent szűz vére*nek témája is egy furcsa szerelmi háromszög. Két kereszteslovag: Baldwin és Bohémund egy hadjárat során örök hűséget esküszik egymásnak. Baldwin normann kastélyában fogadja régi barátját, és bemutatja neki ifjú feleségét, Blankát. Kezdetől fogva érezzük a feszültséget barát és feleség közt, a konfliktus egyre nagyobb méreteket ölt, a férj két tűz közé szorul. A vetélytársak hajlandók éleükkel bizonyítani szeretetüket, tört szúratnak mellükbe, de a szent szűz életre kelt szobra feléleszti őket. A dráma végén Blanka zárdába vonul, a két barát pedig ismét felcsap kereszteslovagnak és csatába indul.³³ Láthatjuk, hogy a szerelem és a barátság összebékíthetetlenlensége – tágabb értelemben a férfi és nő közötti örök viszálykodás – a *Misztériumok* vezérmotívuma.³⁴ A stilizált színpad és nyelvezet azonban még a két utóbbi darabnak is szimbolista hangulatot kölcsönöz. Sőt a drámák baljós atmoszférája, a gyakori nyugtalan várakozás nagyon is

³³ *A szent szűz vére* a *Misztériumok* leggyengébben sikerült darabja, s szimbolikája is roppant átlátszó. Például a normann várkastély kőorfallait beborító szőnyegek és függönyök nyilván az ifjú feleség hatását tükrözik. A dráma tetőpontján férje fegyvertársa, féltékenysége jeléül lerántja a drapériákat a falról.

³⁴ E konfliktus gyökereit Balázs Béla saját életében kell keresnünk. Lásd például *Lehetetlen emberek* c. regényét, valamint Lesznai Anna *Kezdetben volt a kert* Balázusra vonatkozó részeit.

Maeterlinck „théâtre de l'attente”-ját juttatja eszünkbe.³⁵ A rossz előjeli szél például Olivér, a régi barát ismertetőjele, bár ő közel érzi magát a tündérhez is, amely a helyi mondák szerint a közeli erdőben bujkál. Akárcsak a vár Balázs első egyfelvonásosában, a szél szereplőként van feltüntetve *A tündérben*. Olivér alakja azért is érdekes, mert ő a szimbolista irodalomból jól ismert vándor, aki a megnevezhetetlen, az elérhetetlen után vágyódik. „Nem, nem vagyok soha egyedül”, mondja régi kedvesének:

Velem van minden meg nem élt napom,
Ezer nyitott ajtóval áll körül
És néz és vár és hív és integet.
Velem van minden, ami nincsen itt,
Velem van minden, ami még lehetne
S kiált utánam: jer értem, jere!³⁶

IV.

Úgy tűnik, a századeleji Magyarországon csupán Balázs Béla drámakíséreteiben találkozunk szimbolista elemekkel. Amíg a kor nagy költői csaknem kivétel nélkül a szimbolizmus hatása alá kerültek, a drámairodalomban az irányzat alig hagyott nyomot. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a század eleji magyar dráma fejlődésvonalát, szembeütnők azok a – gyakran népszerű drámaírók részéről tett – kísérletek, amelyek a színház költői-hangulati-képi lehetőségeit aknázzák ki, és háttérbe szorítják a hagyományos drámai cselekményt, jellemábrázolást stb. Ezek a drámaírók már a szecesszió jegyében alkotnak,

³⁵ L. Guy Michaud: *Message poétique du symbolisme*. Paris, Nizet, 1966, 445–448.

³⁶ Balázs B.: *Az álmok köntöse*. 247. Említésre méltó, hogy Balázs Béla első verseskötetének címe: *A vándor éneke*. Lukács szerint is a vándor sokat jelentő szimbólum, annak a pillanatnak a jelképe, „amikor minden szimbolikus.” (Lukács Gy.: *Balázs* . . . 65.)

melyet a szimbolizmus egyik oldalhajtásának tekinthetünk. Akárcsak a korai szimbolisták, akik az „egész újat” az „egész régiből” akarták kiplántázni, a szecesszió követői is az ősi, a primitív stilizált modern újjáteremtésére törekedtek.³⁷ Az irodalmi szecesszió a színház nyelvét is befolyásolta. Különösen Szép Ernő és Szomory Dezső színpadi műveiben találkozunk e stílus sajátos formaelemeivel, mely elemek mindkét esetben egy dekadens érzékenység megnyilvánulásai. De a század eleji magyar dekadencia – erre Réz Pál figyelmeztet több tanulmányában – se nem a „túlfinomult, elpuhult, túlérlett, mindent-megélt és mindent-megpróbált emberek . . . betegsége”, se nem a „csökkent életerő és a felfokozott életvágy konfliktusa”,³⁸ inkább csöndes esztétizmus, befeléfordulás, modorosság, morbid érdeklődés a halál iránt. Szép Ernő – akárcsak Paul Verlaine – tudatosan naiv poéta. Írásaiból kiérzik a gyermeki ártatlanság és báj, de a bölcs megértés is az élet viszontagságai iránt. A költőit szívesen keveri a prózaival, stílusa

„különös ötvözete a népmesék egyszerűségének és a legmodernebb francia stíluskísérletek magyar, magyarrá való lecsapódásának”.³⁹

Ebben a vonatkozásban tartjuk jelentősnek Szép Ernő egyik kevésbé ismert színdarabját, *Az egyszeri királyfit*. Akárcsak Vörösmarty *Csongor és Tündéje*, *Az egyszeri királyfi* is mesejáték, parasztruhába bújtatott Jedermann-tragédia, amely alakjait, jellegzetes mozzanatait a magyar népmeséből, folklórból meríti. De nem akármilyen mesejátékkal van itt dolgunk. Kosztolányi Dezső szellemesen fogalmaz, amikor a színdarab 1913-as bemutatójáról írt kritikájában megjegyzi: „Szép Ernő mint-

³⁷ Lásd pl. Komlós Alaiár: „A magyar art nouveau vagy a nemzeti és európai elv összeolvadása.” In: *Vereckétől Dévényig*. Bp., 1972, 99–156.

³⁸ Lásd Réz Pál tanulmányát in: Szép Ernő: *Úriemberek vagyunk*. Bp., 1957, 5–17.

³⁹ Uo.

ha a mezőkövesdi hímzéseknek és Beardsley rajzainak módszerét elegyítené mesejátékában.”⁴⁰

Az egyszerű királyfinak vajmi kevés köze van a népszínművekhez, még színműnek sem nagyon nevezhetjük, inkább látványos tabló-sorozatnak, amelyekben Szép Ernő a népmesék csaknem minden egyes konvencióját felhasználja. Egy paraszt királyfi sarkában jár a halál, és a kaszást is egyszerű, kedélyes magyar parasztnak ábrázolja az író. A fiatal királyfi azonban nem tipikus mesehős – kedvetlen és életunt. Míg Balázs Bélát a székely népballadák tömör egyszerűsége ihlette meg, Szép Ernő egy sereg mesehőst zsúfol darabjába, versek, szólások, rímjátékok kincsháza tárul elének. A bőség már-már zavaró. A mesejáték dekadens jellege azonban mégsem tudatos primitivizmusának tulajdonítható, hanem a halálfélelem és halálvágy költői megjelenítésének. A Halál záróbeszéde az örök álmom dicsőítése, csábító intelem:

„Félsz lemenni a földbe, kedves kis cselédem? Ó, te balga, nem látod, hogy lefelé kívánczik minden a világon, az anyaföld felé? Nem látod a szomorúfűz ágát, hogy borul lefelé, nem nézted meg a daru tollát, hogy lankad a földnek, a búza boldog kalásza hogy hajlik tejjebb, lejjebb, meg a szép őszi falevél milyen édesdeden száll, száll a árról a földre. A friss égi harmat, a fehér hó is a földre jön az égből, a fényes esti csillag megunja a magosságot, lefelé szalad a föld felé, a dicső nap is lefelé ballag alkonyattal, minden a földet keresi, minden a földbe vágyakozik . . . Ó, be áldott is a lágy anyaföld, be drága, be ékes, be jóságos, be kívánatos, be gyönyörűség.”⁴¹

V.

Szomorfy Dezső sokak szerint az irodalmi dandy szerepét töltötte be Magyarországon. Tizenhét évet élt Párizsban, 1890-től 1907-ig, s habár a francia szimbolizmus szempontjából igen

⁴⁰ Idézi Réz Pál in: Szép Ernő: *Színház*. Bp., 1975, 123.

⁴¹ Uo., 118.

jelentős évek voltak ezek, Szomory számos Párizsban tartózkodó idegen költővel, íróval ellentétben nem nagyon közeledett az irányzat hangadóihoz.⁴² Magyarországon a modernek közé sorolták, de irodalmi ízlése meglehetősen konzervatív. Stendhal, Balzac, Renan a kedvencei, és büszke rá, hogy bejáratos volt Alphonse Daudet szalonjába. Szomory zengő tirádáit olvasva megkésett romantikusnak érezzük, bár osztja a szimbolisták álmát is, hiszen a wagneri *Gesamtkunstwerk*et akarja megvalósítani az irodalomban.⁴³ Szomory egyetértett volna Oscar Wilde-dal, aki szerint a maszk többet árul el, mint az arc.⁴⁴ A szépségkultusz átlengi Szomory minden alkotását, és kihatással volt privát életére is. A fájdalom és a halál esztétizálása különösen feltűnő jellegzetessége műveinek. Például *Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről* c. művében a képzeletbeli angol haditudósító így kiált fel egy helyütt:

„Hallatlanul szép ez a sok agyonlőtt, vérbe fagyott, elnyúlt és megmeredt fiatal katona itten, a varjak fekete gyászkoszorújával, uram bocsáss, hallatlanul szép!”⁴⁵

Történelmi színművein és excentrikus modern darabjain kívül írt Szomory egy biblikus témájú drámát is, a *Sába királynőjét*, amely azonban soha nem került színpadra, és nyomtatásban is

⁴² Szomory *Levelek egy barátomhoz* c. könyvében lekicsinylően ír Jean Moreasról, a szimbolista iskola egyik „aktivistájáról”, és elfogultság nélkül mellékeli néhány saját, nyilvánvalóan imitatív szimbolista költeményét (Bp., 1927, 164–165).

⁴³ Réz Pál: *Szomory Dezső*. Bp., 1971. 17, 83.

⁴⁴ Lásd Oscar Wilde: „The Truth of Masks.” In: *Complete Works of Oscar Wilde*. London, Collins, 1948, 1060–1078. Vesd össze Wilde a fent említett esszéiben, valamint a *Dorian Gray* híres előszavában tett megállapításait *A párizsi regény* egyes soraival: „... a látszatok ereje, mint minden, ami művészeti, jobban hat a valóságnál.” „A szépség nem hasznos. A hasznos ott kezdődik, ahol a rút.” (Bp. 1969, 19, 34.)

⁴⁵ Szomory Dezső: *Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről*. Idezi Réz P.: *Szomory*. 154.

csak néhány évvel ezelőtt jelent meg először. Pontosan azt sem tudjuk, mikor keletkezett az elfelejtett ötfelvonásos „Bibliai legenda”, kézírata is csak az utóbbi években került elő a családi hagyatékból. Szomory Dezső főművének tartotta a *Sába királynőjét*, Réz Pál azonban megkérdőjelezi az író állítását. Szomory életrajzírója és műveinek kiváló ismerője úgy érzi, hogy a *Sába*

„egy nagy zenész megihletésére született operaszöveggönyv, egy ko-reográfus képzeletét megindítani képes balett szöveggönyve csak. Maeterlinck, sőt D’Annunzio avuló és feltámaszthatatlan hagyományát élesztgeti”.⁴⁶

De mégis hiba lenne a *Sába királynője* szimbolista ihletettségét alábecsülni. Például az ismert svájci irodalomtörténész, Hartmut Köhler rámutat, hogy mítoszokon, legendákon, tündérmeséken túl „az ókor érzéki pogánysága” is a szimbolista dráma forrásául szolgálhat. (Érdekes megjegyezni, hogy Köhler említést tesz a portugál Eugenio de Castro *La reine de Saba* c. drámájáról.⁴⁷) Szomoryt nyilvánvalóan a bibliai történet dekoratív vonásai vonzották. A *Sába királynője* is inkább élőképek sorozata, mint igazi dráma. Salamon és Belkisz viszonyának története, a lélektani mozzanatok vagy a történelmi háttér sokkal kevésbé érdekli. A dráma narratív jellegű részei kimondottan gyengék. A hangsúly a látványosságon, a szóáriákon van, érzelmi crescendókon, nagy drámai pillanatokon – olyan jeleneteken, mint Belkisz bevonulása Jeruzsálembé, drámai távozása stb.

A *Sába királynője* szimbolista szemszögből nézve azért is figyelemre méltó, mert a színpompás színpadkép egzotikus virágokban, madarakban is bővelkedik, és ezek nemcsak a

⁴⁶ Szomory Dezső: *Színház*. Bp. 1973, 825.

⁴⁷ Hartmut Köhler: „Symbolist Techniques in the Theatre Arts.” Kézirat. A megjelenés előtt álló *The Symbolist Movement in the Literatures of European Languages* anyagából.

legenda egyes részleteit tükrözik, hanem szimbolista hatásról is tanúskodnak. (Salamon kedvenc madarát: a bankát küldi Sábához üzenetével, s vele együtt egy egész madársereg, „szárnyas felhő” száll a magasba.⁴⁸) A dráma valószínűtlenül buja, üveg-házi légköre a szimbolista költészet világát idézi fel. Sőt Belkisz egy a szimbolisták által igen kedvelt bibliai alakra: Saloméra is emlékeztet. Jossué próféta figyelmezteti Salamont a Belkisszel való kapcsolat szörnyű következményeire. Akárcsak Jokanaan Wilde *Salomé*jában, Jossué is megjövendöli a pusztulást. A dráma végén Belkisz elégtétellel veszi tudomásul, hogy a szerelemtől megittasult Salamon kedvéért megöleti a prófétát.

Folytathatnánk a *Sába* szimbolista sajátosságainak felsorolását, de mielőtt túlzásba vinnénk a párhuzamkutatást, emlékeznünk kell arra, hogy a szimbolista dráma – Magyarországon éppúgy mint másutt – utólagosan alkalmazott kritikai kategória. Nem valószínű, hogy Szomory tudatosan élt szimbolista eszközökkel. Ha más nem, irgalmatlan öniróniája – a Verlaine által megvetett „esprit cruel” és „rire impure” – választja el Szomoryt az „igazi” szimbolistáktól. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy sokan magát a szimbolizmus szót is meglehetősen pontatlanul használják. A magyar kritikában is gyakran elmosódik a választóvonal stílromantika, szecesszió, impresszionizmus, dekadencia között, s úgy tűnik, a terminusok felcserélhetőek. (Vargha Kálmán például Szomory „szimbolista-szecessziós” korszakát elemzi a novellista Szomoryt bemutató tanulmányában.⁴⁹ És emlékezzünk arra is, hogy a fiatal Lukács György a „dekoratív stilizálás” kifejezést nemcsak a szimbolista drámára vonatkoztatta, hanem a szecesszió stílusjegyeit viselő színművekre is.)

⁴⁸ Szomory D.: *Színház*. 765.

⁴⁹ Vargha Kálmán: „A novellista Szomory”. In: Szomory Dezső: *Az irgalom hegyén*. Bp. 1964, 20–21. A szimbolizmus meghatározásával kapcsolatos problémákra lásd René Wellek: „The Term and Concept of Symbolism in Literary History.” In: *Discriminations*. New Haven, Yale University Press, 1970, 90–121.

VI.

Tanulmányunkban kísérletet tettünk arra, hogy elkülönítsük a század eleji magyar dráma azon formai és tartalmi elemeit, melyek összefüggésbe hozhatók a mallarméi, maeterlincki „színháztalánított”, evokatív színházzal. Igyekeztünk néhány magyar dráma dekadens vonását is megvizsgálni. A dekadenciát a szimbolizmus egyik válfajaként kezeltük, amelyet a közép-európai irodalmakban túlfinomult esztétikai érzékenység, a halál iránti morbid érdeklődés, erősen felfokozott stilizált kifejezésformák jellemeznek. A darabok kiválasztása bizonyos fókuszszubjektív ismérvek alapján történt. Elképzelhető, hogy hasonló elemek más korabeli színművekben is megtalálhatók.⁵⁰ Balázs Béla *Misztériumokát*, Szép Ernő mesejátékát, Szomory Dezső biblikus drámáját a kísérleti színház korántsem hibátlan, de mindamellett jelentős példáinak tekinthetjük. Ezek a szokatlan drámatörekvések nemigen befolyásolták a huszadik századi magyar színművészet további fejlődését, amely csak elvétve reagált új drámai elméletekre és gyakorlatokra, s a mai napig erősen tematikus színház. Figyelemre méltó azonban, hogy bár Balázs Béla drámái (*A kékszakállú operaváltoztatótól* eltekintve) félszázada nem kerültek színpadra, Szomory Dezső drámái – persze a konvencionálisabbak – ismét nagy népszerűségnek örvendenek. Remény van rá tehát, hogy a nyelvi-hangulati-érzelmi árnyalatok iránt fogékony nézőközönség méltányolni tudná ezeket a statikus, „nem színpadképes” szimbolista ihletésű magyar drámákat.

⁵⁰ Például Bóka László felhívja figyelmünket Babits Mihály szimbolikus mesejátékára, *A második énekre*, amely – a realista-naturalista irányzattal szemben – szintén egy lelkiállapot objektivizálására törekszik. Lásd Bóka László tanulmányát in: Balázs B.: *A kékszakállú herceg vára*. Bp. 1961, 59–75.

NAGY PÉTER

AZ ELBESZÉLŐ SZABÓ DEZSŐ

Száz esztendővel ezelőtt született, s már jó emberöltőnyi választ el bennünket a halálától is. Szinte önkéntelenül feltul s választ követel a kérdés: mit jelent Szabó Dezső a mai magyar szellemi, s különösen irodalmi életben? Élő, ma is ható erő-e, vagy csak a múlt egyre halványuló emléke, amelyet a történelem s az irodalomtörténet a maga helyén regisztrál, de amely már az új nemzedékeknek alig-alig jelent valamit?

A kérdés amilyen kézenfekvő, oly nehezen megválaszolható. Elsősorban Szabó Dezső tevékenységének kétarcúsága miatt. Mert mint szépíró hívta fel magára először országosan a figyelmet, mint író tevékeny volt egész életén át, s változó szerencsével ugyan, de mindvégig alkotott, dolgozott szépíróként. Ugyanakkor a maga jelentőségét ő sem az irodalomban tudta, s visszanézve rá mi sem elsősorban az irodalomban látjuk. Ő maga, s mindjárt írói pályája kezdetén mondotta:

„Nincs a naprendszerben élő lény, aki távolabb állana, mint én attól, hogy úgynevezett író lehessen. Lejegyezni mások pattanásait, megfigyelni, dokumentumokat gyűjteni, témákat szerezni, megvázolni, gondolkozni, kidolgozni: ezek azok a mesterségek, amikre teljesen képtelen vagyok. . . . Az élet-csalán körülcsípett s én ezekben a szavakban pattanásoztam ki rája és ne haragudj, ha úgy vakarózom, ahogy nekem viszket.”

A hang kivagyisága ellenére vegyük komolyan ezt a megnyilatkozást. S tekintsünk túl azon is, hogy ebben az írolét ismérvei azonosak (és kizárólagosan azonosak) a naturalista

íróéval; sőt tán némileg szorítsuk háttérbe azt is, hogy tevékenységét mint a szélső szubjektivizmus megnyilatkozását jellemzi ő maga. A lényeg inkább abban van (ha az előbbiek sem elhanyagolhatók azért teljesen), hogy ő valamiféle általa vállalt vagy csak ráért feladat teljesítése különböző vetületeinek, arculatainak tartotta tanulmányírói, szépírói vagy akár előadói tevékenységét. S ez a különös feladat egy faji gondolat-tal szaturált „magyar szocializmus” hirdetése, megvalósítása lett volna.

E gondolatrendszer forrásairól, önellentmondásairól, történelem kényszerítette bukfenceiről és teljes lelepleződéséről, csődjéről itt sem helyünk, sem okunk részletesebben szólni. De fontos tudomásul venni azt, hogy azok az eszmék – a faji gondolat, a magyar „faj” fenyegetettségének tudata, a temető-kultusz, a vérmítosz igenlése, az osztálytudat elutasítása és tolsztojánus-krisztiánus részvétellel való helyettesítése –, amelyek a tanulmányokban, pamfletekben oly bőségesen nyilatkoznak meg, hol lappangva, csak beletudva, hol nyíltan, sőt néha esszészzerű betétte bővülve jelen vannak Szabó Dezső egész szépírói életművében is. De itt, éppen mert általában nem fogalmi nyelven nyilatkoznak meg, veszítenek támadó élükből; s ha elméleti állásfoglalásai a szépíró kiteljesedésének újra meg újra gátjai voltak, a szépíró ereje sokszor az elméleten is erőt tudott venni.

Ideológus és szépíró – e kettősség, amint ő maga is érezte, sőt ki is mondta néha, nem természetes kapcsolat, melyet a magyar történelem és társadalom sajátosságai kényszerítettek rá. S számára sem kisebb belső meghasonlással járt e kettősség, mint egyik regénye, a *Segítség!* zseniális politikus és még zseniálisabb szobrász hősének, Boór Bálintnak. Az üldözöttség érzése, mely inkább lelkialkatából, mint valóságos társadalmi helyzetéről következett, újra meg újra arra kényszerítette Szabó Dezsőt, hogy saját szájához illessze saját dicsősége fanfáriját: nincsenek disszonánsabb írásai, mint az önmagáról írottak, amelyekben arról próbálja meggyőzni – elsősorban nem is

olvasóját, hanem saját magát —, hogy e század legnagyobb írói teljesítményei az ő alkotásai, neki sikerült először és végérvényesen kiemelni a magyar irodalmat, elsősorban a magyar prózát addigi provincialitásából.

Ennek az igénynek vagy követelménynek a helyes megítélésére talán segítséget nyújt a keletkezésük óta eltelt idő. Igaz: a regényíró „öklözte be” magát a magyar irodalmi köztudatba. A magyar ellenforradalom különösen első, heveny korszakában önmagára: saját indulataira és ideáljaira ismert *Az elsodort faluban*, azért emelte fel a művet is, szerzőjét is a félig-meddig ismeretlenségből az országos hír magasába. S ha később az ellenforradalom elkényelmesedett ahhoz, hogy ezeket az ideálokat megvalósítsa, ha még később ezekről az ideálokról még hirdetőjük szemében is kiderült embertelen, népellenes, szemfényvesztő jellegük, ha *Az elsodort falu* revelációból és evangéliumból a szexuális jelenetek nyílt leírására, s a gorombaságok nyílt kimondására éhes kamaszok tápláléka lett — az csak növelte a próféta magányos dühét, s furcsa módon csak még jobban megerősítette önmagába vetett hitét.

Az író kétarcúságára jellemzően fellépése is kétarcú: esszéírói és szépírói. Szabó Dezső egész írói oeuvre-jét lehetne elemezni abból a szempontból is: mikor s hogyan mondja ki, fogalmazza meg elméleteit, elgondolásait és programjait nyíltan, s mikor és hogyan öltözteti őket szépirodalmi formába, regénybe vagy elbeszélésbe. S ez az elemzés úgyszólván minden szépírói alkotásáról kiderítené, hogy közvetlenül eszmén gerjedt, elméleti tézisek illusztrációja. S ez erejük és gyöngéjük egyaránt: ebből származik általában jelenlevő sodró indulatuk, de ebből az alakok túlméretezettsége és kétdimenziós volta, a mese olyan bonyolítása, amely éppen az „eszmei” beavatkozás (és a saját műveinél szinte mindig és károsan jelenlevő érték-mértékvesztés, kritikai ítéletre való képtelenség) következtében hol a szentimentálisba, hol a rémregénybe csúszik el.

Írói fellépése a tízes évek elejére esik. Mint köztudott, egy társadalmi mozgalom, a tanárság szakszervezeti mozgalma ve-

tette őt a közfigyelem elé; ennek nyomán írott, valóban igen bátor polemikus cikke, mely Tisza Istvánt támadja, nyitja meg előtte a Nyugat hasábjait, ahol először mint kritikus és tanulmányíró kap állandó fórumot. Első elbeszéléseit is a Nyugat közli. De már ezekben – szinte a legelsőben, az 1912 elején napvilágot látó *Erdélyi földről*-ben is – hadat üzen hangulatilag-indulatilag mindannak, amit később nyíltan és fogalmilag is elítél: az akkor nálunk divatos naturalista elbeszélő modornak csakúgy, mint az impresszionisztikus érzelmességnek. Esméken fogant, verbálisan túlfeszített, szimbolikusnak tudott allegóriák rendszerével dolgozó elbeszélések ezek – a lírai expresszionizmus első hazai megvalósítói közül valók, melyek hangjuk újságával, különös és egyáltalán nem „kurrens” eszméikkel az akkori fiatalokat elkápráztatták, s úgy érezték, Szabó Dezsőben találták meg azt az író, akinek a nyomán elindulhatnak a művészet új tájain vívott új harcok felé. Hogy milyen mértékig ez volt az akkori fiatalok benyomása, arról Kassák Lajos emlékezése az *Egy ember életében* éppoly ékesen beszél, mint a tény, hogy szinte minden induló folyóirat, melyben a fiatalok tömörülni próbálnak – a Ma, a Május, a Szombat – őt hívja meg, hozzá fordul elméleti bevezetésért, eszmei irányításért, állandó közreműködésért.

Félszázad távolából újra rátekintve ezekre az elbeszélésekre bizony újságuk – de mélységük is – elkopott: lendületük, indulatuk máig él, és él bennük a nyelvi találékonyság megannyi ötlet-sziporkája, de a meseinvenció hiánya éppúgy szembeötlő, mint a sosem-volt-újság múltba-gyökerezettsége.

Ismételjük: nem kétséges, hogy a lírai expresszionizmusnak első magyar megszólaltatója, megvalósítója a *Don Kisott penitencián*, a *Gulliver tovább utazik*, *A lélek-mocsár* és a többi. Az sem kétséges, hogy ez az expresszionizmus – mely éppen a tízes években vívja Németországban is a maga első harcait, főleg a lírában – teljesen „modern” volt, a szó minden értelmében. Mint a kor legtöbb művészeti mozgalma, ez is a képzőművészetben kezdődött, és legtisztább megjelenési formáit ott

dolgozta ki; de sajátos formái alakultak ki az irodalomban is. Általában a lírában; a magyar fejlődés sajátossága, hogy nálunk az expresszionizmus erősebb és maradandóbb műveket hozott létre a prózában, mint a költészetben. S ezek között jelentős hely illeti meg Szabó Dezső elbeszéléseit – és inkább elbeszéléseit, mint regényeit. Még nem bizonyított, hogy milyen példák nyomán indult el sajátos szépírói útján, de bárkinél találta, mint saját legbensőbb valóságára ismert a hol öblös, hol rikácsoló túlfeszítettségben, a gondolati mondanivaló közvetlen és harsány hirdetésében, a képhalmozásban, a vizionáriusságban, a belső valóságnak a külső realitás elé helyezésében – általában azzal a néha már csinálnak ható, felfokozott költőiséggel, melyet nálunk talán a legteljesebben ő valósított meg, de amely az expresszionista művészeket általában, a németeket különösen jellemzi.

Mindez akkor s még jó ideig a magyar irodalomban nemcsak új volt, de új utak, új lehetőségek megnyitásával is kecsgettett. Mégis, a mai olvasó számára már az újdonságon áthallik a régiség: a modern spleen megszólaltatása mögött a prédikatori öblösség, a Nietzsche-től, Gide-től átplántált profétikus ritmikus próza mögött a romantikus alaklátás és -ábrázolás, a nagyon modern szimbolikus alkotás mögött a nagyon régi allegóriák jelenléte. De talán éppen ezáltal: az új hangon megszólaló régi által s az új tartalmat régi ostyákba pakoló öntudatlan ravaszság által válhatott Szabó Dezső elbeszélőművésze oly divatos-újjá a tízes években, s éppen ezek a tulajdonságai – a változatlan tulajdonságai – tették egy másik évtized múltán oly mulandóvá, tegnapi-újjá ezt a művészetet, amikor az írói és közízlés már más, higgadtabb és tárgyiasabb irányba fordult.

Az ifjúság vezére az irodalomban a *Don Kisott penitencián*, *A lélek-mocsár*, *A bujdosó királyfi*, *A fordított kukker*, *A gölem* írója lett, s az akkori ifjúság ezekből inkább hallotta ki a „disznóság kormányozza a világot” lázadó hangját, a célkeresés gyötrelmét, halállal kacérkodó egyfajta halál-esztétikát, a ket-

tős – jóra és rosszra képes – lélek nagyságát és belső hiteit, mint a szabadelvűség elleni filippikát, a nő-megvetést, az ősi, primitív „fajemberhez” való visszatérés vágyát vagy éppen „az elítélt család” képeiben, emlékeiben, sorsmeghatározó voltában jelenlevő vulgárisan materialista determinizmust. Pedig mindez már akkor is ott volt, s trágyázta a lelkeket a nagy változások alá; s nem valami véletlen köpönyegfordítás, hanem ezeknek az elméleteknek, indulatoknak a logikája tette, ha Szabó Dezső a két forradalommal való futó kaland után tartósabb házasságra az ellenforradalommal lépett.

Ezek között a plakátszerűen viritó, zászlószerűen lobogó írások között szinte félénken és észrevétlenül bújtak meg az olyan kisebb darabok, mint *A nagy bánálatások*, *Az élehetetlen ember leveleiből* – melyekben egy lírai realizmus keresi a maga közvetlen művészi megnyilatkozását, s amelyekben egy realiztikus lélekállapot leli meg a maga harmonikus kifejezését; vagy mint a *Tanárok*, melyet egykorú olvasói a Zola-iskolához vagy – horribile dictu! – éppen a France-hoz való visszatalálásnak vagy visszatévelyedésnek olvashattak, s amely máig világít belső hitelével, naturalista részletigazságaival, kissé könnyes-szentimentális, de már-már emberszeretetnek ható gyarlóság-kedvelésével.

Pedig az ezekben megnyilatkozó tulajdonságok lappangva benne vannak a korábbiakban, a merészen, programszerűen expresszionistákban is; s ezek a vonások erősödnek föl, az ilyen típusú elbeszélések szaporodnak el a tizes évek végén s a húszas években. Ezzel Szabó Dezső – természetesen teljesen önkéntelenül, sőt az elméleti tételt megelőzve – igazolta Lukács Györgynek azt a maga idején is, azóta is sok ellenkezéssel találkozott tételét, hogy az expresszionizmus nem más, mint a naturalizmusnak egy emberöltővel későbbi ízléshez igazított változata, hogy társadalmi és esztétikai alapjuk közel azonos.

Szabó Dezsőnek különös hozadéka – bár az európai expresszionizmus történetében távolról sem egyedülálló hozadéka – ebben, hogy nemcsak indulati, hanem gondolati-elmél-

töltete is van. Sőt, hogy az elbeszélés gyakran hajlik át az ironikus pamflet formájába, s a pamflet nemegyszer proklamációvá sűrűsödik.

„Ne irodalmat vakarózz, ne esztétikát ténferegj ez előtt a megáradt sírás előtt. Rontson a véredbe, mint halálos mérreg, vagy mint elküldött megváltás. Húrozza fel minden idegedet, lökje meg az izmokat, az agyvelőt, kiálts vérrrel serkentő nemet, vagy zokogó igent. Rázz öklöt ellene, tagadd, karmold, üsd. Vagy sírd, jajgasd, üvöltsd fájdalmát és végtelen szerelmét.”

Ezt a *Segítség!* előszavában írta, de egész irodalmi tevékenységére értette; s ennek az irodalmi termésnek talán nincs is nagyobb bírálata, mint hogy a mögötte levő írói igénytől a mai olvasó már mennyire távol került. De maga a technika s a mögötte meghúzódó – talán nem is annyira meghúzódó, mint inkább újra meg újra kitörő – esztétikai aktivizmus a maga idejében rendkívül újszerű volt, s ezért aktuálisnak tetszett. A *Don Kisott penitencián* még novellává fordít pamflet-elemeket; a *Boldogság Budán* ugyan formájára elbeszélés, de hamarabb lenne rámondható, hogy novellaelemeket használ fel egy pamflet felépítésére: hiszen nemcsak a Vár kispolgári idilljének könnyes-mosolyos groteszkje van benne, hanem – sokkal virulensebben – a „XX. Század” körének maró szatírája s a már készülődő titkos társaságok ironikus megfricskázása is.

Ennek – a politikum szépirodalomba oltásának – talán legvilágosabb példája a *Scholtz Mihályné ítélete*. Részben azért is, mert ebben fenntartja az epikus objektivitásnak nála ritka álarcát. Tele pompás kisrealista megfigyeléssel a vidéki kisváros borbélyüzletének hangulatáról, a korhelyek mulatozási hangulatváltozásairól, a lépésről lépésre növekvő részegség külső és belső állapotáról – az elbeszélés egészében mégsem más, mint undorodó-felháborodott elítélése és elutasítása a kommunizmusnak és a kommunistáknak egy krisztiánus-tolsztojánus szenvedés-apoteózis okán vagy ürügyén. S ez a magatartás az,

amely a húszas évek első felében megsűrűsödő elbeszélő természetére általánosan jellemző.

Ez s a növekvő kiábrándultság, csalódottság érzése, mely egy rendszerben – az ellenforradalomban – való csalódásként indul, hogy egyre általánosabbá: az emberben való csalódássá változzék. Ennek elég korai – s még inkább pozitívrá fordított – megjelenése a *Kell a kereszt*; de már teljesen benne dühög a *Futó Márton erejében* – hogy a gyermekszeretet révén a végén már-már emberszeretetté általánosodjék. Mit mondjunk azonban az olyan elbeszélések világ- és ember-szemléletéről, mint *A jó isten malaca*, *Az isten jó* vagy akár *A jó temető*? Mai olvasatunkban bizony egy embertelen rendszer bírálatának hangjai mellett mind erősebben kihallani az embernek mint olyannak a bírálatát, megvetését, mely alól alig-alig ad felmentést a gyermekek iránti fel-felcsillanó szeretet és részvét. Ez utóbbinak talán legszebb – írójilag is leginkább kiérlelt, művészileg is legkerekebben megoldott – darabja a *Kirándulás*. Egy lumpenproletár család vasárnapja – a formát adó keretválasztás, egy nap ébredéstől elalvásig, éppoly szerencsés, mint a kiválasztott nézőpont: a kirándulásra váró gyerekeké. S mivel itt mélyen és őszintén át tudja érezni a gyermekek sorsát, gondolkodását, apró örömeit és helyzetük mély tragikumát – elsősorban mert saját gyermekkorra örömet-bánatát írja meg bennük alig áttételesen – azért háttérbe szorul, alig felfoghatóvá válik az itt is mindenütt jelenlevő embermegvetés: gondoljunk csak a vasárnapi villamos közönségének vagy a nagyréti mulatozóknak a leírására. De ha ezekben sok is a megvetés, sok a pontos és éles megfigyelés is: Szabó Dezső egy alkalommal többször bizonyítja be, hogy ha „elengedi magát”, kitűnő kisrealista, a naturalizmus iskolájából.

S ha ezek a korszak termésének legjobb elbeszélései megítélésünk szerint, akkor sem takarhatjuk el, hogy művészi megoldásukban rengeteg az olcsóság, elnagyoltság; gyakori az, hogy csak a retorikus lendület segíti át az író a művészileg nyers, megoldatlan mozzanatokon. Ez szinte mindegyikre érvényes;

talán egyikre sem jobban, mint *Az isten jóra*, melyben egy gyönyörűen sikerült mesekezdés után az elemzésnek álcázott leírás és a mesterséges, verbális szépségek kergetése-csigázása lankasztja az olvasót – de nem annyira, hogy csodálkozva ne kérdezze a végén: mire kellett ez a rémtörténet?, kifejezett-e az író vele valamit, vagy legalább kiírt-e magából valamit általa? Nagyon valószínű, hogy elsősorban csak szubjektív indulatokat és félelmeket; mert az a központi mondanivaló, amire a cím utal – a gondviselés közömbössége az emberi tragédiákkal szemben – éppen a rémtörténet-halmazat, az értelmetlen és erőszakos halálok sorjázása következtében szinte teljesen eltűnik; felháborítás és cselekvésre indítás helyett csak viszolygó csodálkozást kelt.

Ebben a sorban különös hely illeti meg a *Különös utazást*, ezt a népi-paraszti „gólyakalifa”-történetet az író „másik életéről”, a mesebeli székely falu mesebeli bírójáról. Nemcsak azért, mert bátrabban romantikus, mint a többiek. Elsősorban azért, mert – mint korábban *A fordított kukker* – egy lényeges gyónást is tartalmaz: leplezetlen vallomást az író lelki alkatáról, belső folyamatairól; ennek alapján pszichológusok nyilván pontosan meg tudják állapítani alkati típusát – az író alkotásmechanizmusát. De nem utolsósorban azért is jelentős ez az elbeszélés, mert minden beleélés és őszinte átolvadás ellenére talán leginkább mutatja meg: mennyire irodalmias volt Szabó Dezső népszerűtete, parasztlátása. Ahol a leginkább azonosul, ez az azonosulás ott is csak egy sosem-volt patriarchális idillel sikerül, mely keletkezésekor már két írói nemzedékkel maradt el a magyar irodalom paraszt szemléletétől.

A húszas évek elbeszélései között külön hely illeti meg az *Ecce Homot*. Nemcsak azért, mert novella volta ellenére ez nem más, mint a *Segítség!* kiszakított, külön élő részlete, a kurzus alakok szatirikus ábrázolásának ugyanazzal a szenvedélyével; nemcsak azért, mert egyik legvilágosabb példája a nyelvi ötletlen gerjedt írói fantáziának: hiszen a „kilóg a fenéke a nadrágból” szólás „megzenésítése” ez, mintegy írói realizálása

egy újdonsült tanügyi „méltóságos úr” groteszk-tragikomikus történetében. De ezen túlmenően s ennél fontosabban-pontosabban azért is, mert megint szinte szándékolatlanul bár — hiszen az írónak az indulat és a szenvedély, a gúny és a leleplezés volt a fontos —, igen pontos, kisrealista ábrázolása a húszas évekbeli értelmiségi nyomornak, összefonódva azzal a faj-propagandával, mely ettől az időtől kezdve már szinte elválaszthatatlan minden Szabó Dezső-írástól.

Ez utóbbiban véljük fő okát látni annak, hogy a harmincas évekre szépirói vénája kiszikkad. Kiszökik ugyan a tollából még néhány szép lírai kép, hangulat, mint a *Búcsú Budagyöngyétől* vagy az *Este Avignonban*, megír ugyan még egy-egy olyan harmonikus elbeszélést, mint a *Mégis, mégis...*, de általában grandiózusra elképzelt elbeszélései — mint a *Koppány* vagy a *Toldi Miklós szomorúsága* — nem emelkednek túl a szépirodalmi eszközökkel túlfeszített, bombasztikus publicisztika szintjén.

Ebből a terméskből két írás emelkedik ki: *A kötél legendája* és a *Feltámadás Makucskán*. Mindkettő a harmincas évek elején keletkezett, és szorosan összefügg a korszak társadalmi-politikai eseményeivel — valamint azzal az újra Szabó Dezső felé forduló politikai érdeklődéssel, mely ezeket az éveket jellemzi. *A kötél legendájának* politikai mondanivalója s az ellenforradalmi korszak politikusainak szatírája lényegileg azonos a *Feltámadás Makucskán* megfelelő helyeivel meg *A jó isten malaca* végével, alapötlete pedig a *Kell a keresztével*.

A *Feltámadás Makucskán* alapötlete, melyet nyíltan ki is mond: „az ellenforradalmi Magyarországon nincs feltámadás!” csak meggyőzőbb azáltal, hogy minden olvasó emberben az *Új Zrínyiász* emlékeit idézi fel. Igazi találatai megint nem a meséjében, hanem nagyszerű stílusutánezataiban, paródiáiban lelhetőek, melyeknek csúcsa a parlamenti ülés leírása, kifigurázása, egyben hiteles kifigurázásával a korszak hangadó politikai alakjainak. Felületi szintjén nézve mélységesen pesszimista írás lenne ez, mint ahogy a korszak politikai-társadalmi viszonyaira

nézve az is; ugyanakkor – s ez az öregedő Szabó Dezsőnek új vonása – van valami lappangó, vitalista életöröm benne, mely a szomorú történetet legbensőbb hangulatában újra – ha nem is vidámmá, de legalább – optimistává teszi. S ennek okát legalább annyira kereshetjük az életrajz személyes fordulataiban, mint abban, hogy a népi mozgalom megindulásával a közfigyelem újra személye s elméletei felé terelődik, újra közönséget, hívőket és követőket kap.

Visszakanyarodva a kezdetben feltett kérdéshez, nyugodtan mondhatjuk: hatása élesen kettéválik. Az elméletíró, az agitátor igen erős hatással volt a húszas, harmincas évek fiatalságára – erős, és egyes egyedekre pozitív, de túlnyomórészt és tömegesen inkább káros hatással, melynek egyes hullámai még napjainkig érnek. Az író hatása más volt, rövidebb. Saját „irodalmi ideálját”, mely szerint „nem individualista nyavalygások, apró lelki finomságok, impresszionista balhászkodások teszik az irodalmat, hanem az irodalom a közösségből épül ki s mintegy a történelem fölött lebegő történelme az emberiségnek” – ha elméletileg könnyen el is fogadhatjuk, azt látnunk kell, hogy a maga alkotásaiban megvalósítani nem tudta. Stílus- és eszköz-újdonságai azonban nem voltak hatásosak: különösen a húszas években lett népszerű, de már a tízes évek stílusújításai is elképzelhetetlenek a prózában az ő kezdeményei nélkül (Kassákra éppúgy hatással volt mint Déryre), s a húszas években a legkülönbözőbb alkotókra hatott, Tamási Árontól Gulácsy Irénig, Kodolányi Jánostól Németh Lászlóig. De ezt a hatást – legalábbis annak stiláris-frazeológiai részét – a legtöbben egy heveny periódus után kiheverték; önmagukra találásuk érdekében túl kellett lépniök rajta. Ettől kezdve ha nem is példátlan, de egyre ritkább a közvetlen hatása az írókra; ahol fel-feltűnik, általában öntudatlan, mert legtöbbször csak tanítványai nyomán járó újra-felfedezése eszközöknek, amelyeket ő már jó emberöltőnyivel korábban megkezdett, kivirágoztatott és lejárattott. Talán ennek a mulé-

konyságnak a megérezése íratta vele élete alkonyán a keserű sorokat:

„Éjfél elmúlt, hogy az utolsó barázdákat húzom fehér szántóföldemre. Ó, fog-e zsendülni élet a barázdák nyomán? Lesz-e aratás? Éjfél elmúlt s az éj mozdulatlan sátrában nem jön hang a fennvirrasztó felé. Minden mozdulatlan, hallgatag és fekete.”

FORUM

EGY KÖLTŐ FELFEDEZÉSRE VÁR

Szép Ernőt irodalmi közvéleményünk java átlaga mint édes-séges dalok poétáját tartja számon, hagyja ekképp érdemben számon kívül. Ez a költő így mintegy az írók írója lett; ezt az állapotot, úgy érzem, jócskán demokratizálnunk kell. Képtelenség, hogy legalább esélyt ne adjunk Szép Ernőnek: rehabilitálja téves ítéletünket, megint egy „ügyben”, amely a tévedés elkövetése nélkül nem lett volna ügy. A költő ezúttal maga is hibás; életművének nagyobb tömbje alkalmat ad az egysíkú kategorizálásra. Dolgozatomban tudatosan vállalom a felemás-ságot: szándékom, hogy egyensúly felé billentsem a mérlegtányérokat, ezért foglalkozom kizárólagosan a hozzánk – mai ízlésünkhöz, mindenkorinak vélhető értékrendünkhöz – közelebb álló, érdesebb anyaggal. Azzal a Szép Ernővel ily mód, aki még mindig a meglepetések költője; aki a talányos, megfoghatatlan értékek művésze – ám ezek a rejtelmek nem azonnali élvezetté oldódó dalszerűségben, hanem tépelődő, impresszionisztikus létköltészetben foglaltatnak. A *Magányos éjszakai csavargás* minden egyenetlenségével, az *Itt volt bent a szívemben* című költeményre s hasonlókra gondolok, amikor Szép Ernő rejtettebb – holott a figyelmes vizsgálódásnak oly könnyen táruló s csak utána megint mélyen titokzatos – vonulatait jelzem. Egyik leghíresebb verse a *Néked szól*; a tüneményt (szándékkal nem mondom *jelenséget*) hadd példázza az a gazdagság, melyet ez a mű sorjáztat. Mert nem komponálódik szokottan-kerek „egésszé” ez a versanyag; mégis haladási írá-

nya, szerveződése van, korántsem benyomások összessége, szép helyek halmaza.

A lassúság verse, a fontos emberi vallomástételé. Testamentumosan kezdődik, minden pátosz nélkül.

Néked, ki száz év múlva sétálsz a sétaúton
S botoddal, ha szokás lesz akkor is bottal menni,
Unottan piszkálsz száraz levelek közt, e semmi
Foszlány papírt, barátom, révedve Néked nyújtom.

Először a forma hatása éri az olvasót. Felező sorok, alexandrinusok, jókora összevisszaságban, mint még látni fogjuk. A ritmus is: emlék. A tagolás, a versmérték is: maga a múlt. Mintha lenne ilyesmi, sugallják a sorok. A színleg naiv – és lényegükben odaadó, semmit sem színlelő – kijelentések egymást érik.

Téged tudósítlak, hogy itt voltam a világon,
Hogy szívem vert s halk h-val mindegyre lélegzettem,
Fenn voltam és aludtam, mozogtam, ittam-ettem,
Isten felől hallottam s meg kell itt halni, látom.

A látszólag révülten fecsegő sorokból hirtelen kinyúlik egy kéz, torkon szorít. A felsorolás egyszeriségbe fut; ám e végleges kijelentés után is folytatódik. Soha ilyen bizarrul nem láttam még költészetben jelentkezni a reményt: szerkesztési pongyolaságból. A Szép Ernő-vers mindent megengedhet magának. Legkivetnivalóbb módozatából villantja legértékesebbjét.

Gyönyörködve olvassuk a lassan hömpölygő versszakokat. Valóban mintha valahol járnánk. Ahogy csodálkozva említi meg a legegységibbeket:

Járás közben megálltam utcákon, úton, kertben,
Ébredve néztem szét: a világon vagyok, élek.

S ha gyöngébb versszakokban is, de ezt az örömét mindenkivel meg akarja osztani. Sőt, kíváncsi a másokéra csakis;

mintha Kosztolányi kései áhítata – s korábbi kitárulásainak gesztusa – öltene itt szent bohócalakot. Sodró erejű a kifejezés az ilyen szakaszokban, mint:

Egy-egy ismeretlennek nyakába vágytam esni:
Oh élsz te is? Hogy hínak mondd? Mit gondolsz magadba?
Tudod, hogy egyszer élünk?

A folytatás pedig ismét az áttételnélküliség megindító komikumával hat:

És őt karon ragadva
Sietni el vele a boldogságot keresni.

Mert mintha utcai jelenet volna ez is; mintha az élet csak úgy menne, hogy valahol összetalálkozva a járdán elsietünk egymással „a boldogságot keresni”. S mintha volnának, lehetnének ilyen „hivatásos boldogság-kalauzok”, mint Szép Ernő lírai alakja. A vers szikrái e két bizarrul eltávolított pólus között villognak: egyrészt a dinamikus, konkrét jelenet, melynek honossága, időpontja, szereposztása van, másrészt az elvont fogalmak, mint „boldogság” stb.

Mármost ami a vers tartalmát illeti, új fordulatot hoz épp az iménti fejtegetésekhez képest ez a két sor:

Hallottam: boldogság. És azt mondták hogy az nincsen.
De hiába mondták meg, mégis csak azt kerestem.

Tehát ebben az életben mindent csak hallomásból ismerünk. Mondanak ezt-azt, hallunk valamit; akkor az állítólag van. Halljuk: nincs; és jogunk van máris aszerint élni, hogy nincs. Ő azonban, hiába mondták „meg” neki, mégis keresi, ami állítólag van. Ez a megmondás is groteszk. De nem mosolyogtat. Az alexandrinusok furcsa méltósága, akár egy földet söprő kabát vagy valami régies elegancia, lassítja az érzékelést. Ünnepegyességével egyszerűen fájóvá teszi, ami komikus lenne egyébként. Szép Ernőn tudok a legkevésbé nevetni.

A naivságon túllépő „igazság” erősítője a telt költői kifejezés:

Egy aranyat kerestem kit senki el nem vezett,
Kerestem a napot ki estefelé nem megy le –

– és ez nemcsak tartalmi egész, hanem a megmunkálás részletei is beleépülnek az emberi közlendőbe. A „rossz” rímek, a félresöpört versmérték, a darabos tagolás; holott Szép Ernő kínosan meg tudja csilingeltetni a verset, amikor akarja. Hatalmas merészségnek kell éreznünk, hogy ezekben a hosszú művekben egy költő „csak úgy” elkezd *beszélni*, a formát jelzésnek használja, fogódzónak éppen jelezve ezzel is – talán – az üres teret körülötte, a támasznélküliséget. Az emberi helyzet jelzője ez a tört forma ugyanúgy, ahogy József Attila végső reménytelenségéé a gyötrelmesen könnyed szabályosság a kései nagy versek sűrű során át.

Kosztolányi hangjára ismerünk e versszak elején; de a harmadik sor átlendül maradéktalanul Szép Ernő önálló világává:

Ősszel gondoltam: óh tél, boldog leszek a télen.
S télen: hogy a tavasszal. S nyáron: hogy majd az ősszel.
Mindennap gondoltam: majd holnap, holnap kezdődsz el
Te fényes édes évad, mikor világom élelem.

Csakhogy már az első két sor színlelt ráérőssége is új a Nyugat nagyjainak legismertebb hangjához képest. A tagolás kiénekel valamit, amit annak idején „jobb körökben” tömöríteni volt szokás. Szép Ernő megérez valamit a bőség értékéből, abból az esendőségből, amit nem és nem közvetíthet a pattintott kő. Mintha itt, ezekben a versekben kapnánk bátorítást, maiak, hogy ne elégedjünk meg a formai-etikai tökélyvel. A vívások tömény eredményeivel. Mutassuk meg a bejárt utat, még ha „rossz” lesz is tőle, romlandónak minősíthető akár, a vers szövedéke. Szabó Lőrinc is élt ezzel a tanulsággal. S ami a lendületet illeti, milyen különös, hogy mind nála, mind Nagy

Lászlónál kétféleképpen és originalisan valósul meg egy-egy hang-sodrás, mely Szép Ernőnél sem holtág volt!

A rezignáció és a lelkesedés ötvözete azonban, így, csak Szép Ernőé marad. A remény teljes kioltása a tartalom, és a remény odaadó átélése a forma. A kettő között nincs választóvonal. És mégsem olvadnak-maszatolódnak eggyé! Ez ennek az iménti versszaknak a tanulsága, több: megfejthetetlen sugárzása. Mintha biztatna minket, *mert* aggódunk érte; mintha azt mondaná, nem lesz itt azért nagy baj, nézzétek csak . . . És legalább ennyi a bizonyosága, hogy valóban aggódnak érte, hogy tényleg nézik. Holott . . . lehet, hogy csak magában beszél.

Szép Ernő vigaszt ad nekünk magunknak is, amikor alkalmasint csak magunkban beszélünk a „legszebb”, a „legfájdalmasabb” emberi dolgokról. Amikor az emberi helyzet szélsősége nem a közvetlen fenyegetettség; hanem a sűrűségben fokozottan – mert ellentétet szikráztatva – érződő reménytelen, világnyi távolság jelenti magának az *egészséges* életnek is a permanens öngyilkolás tartalmát. Ezt az önpusztítást, a költői alaphelyzetet cukorsüvegre fölfestett hajnalcsillaggal ellenfényezi. És – ezt mondtuk fentebb – ez a fény hirtelen mintha valóban *valahol* kezdene lenni; a nyelv facsart-lehetőségei tágítanak a téren, ha csak csigavonalban is, fölfelé dugóhúzózza, de elindulhatunk. Nem vagyunk helyhez kárhozható, ezt érezzük Szép Ernő „extravaganciáinak” olvastán; valóban *valahol* vagyunk, nemcsak a mondvacsináltan humánus technikai civilizáció provinciájában. Az azonnali régiség mint primér érték: ez Szép Ernő stilizációja. Vagyis épp az ellentéte bármi stilizációnak. Az élet leghétköznapibb mikéntjével való elemi elégedetlenség az ő elemisége; és mindegy, miféle modorokba csomagolja. Főként ha ezek a modorok is annyira élők ma, oly sok „végeredménynek” hihetett költészeti vívmány élettelensége, múzeumisága után. Íme, egy egészen gyakorlatias versszak az ifjúság-versből; micsoda követelmények, micsoda valóságos erkölcsstan, átfogóságával mennyire nem tolakvó, mily elérhetetlen, s ezt tudva mégis olyan lendületes:

Te hát mikor lesz már hogy dallamost siessünk
 a víz felé karjainkat a szélbe bocsájtva
 Húsvéti hanggal az eget említsük, hogy az van és
 hogy kék és olyan sok hogy képtelen!
 Mikor, hogy találkozáknak zokogjunk egymás váró halála
 miatt és rejtjük egymást ölekezéssel!
 Hát ez már így marad mindétig: alázatos szolgája,
 szervusz, mi újság, min dolgozik most?

Az „egészséges” hétköznapi formák öngyilkolás-tartalma épp ez az összehangoltnak látszó önmegvalósítási rutin. Szép Ernő rámutat, milyen értékek mennek veszendőbe általa. A magunk jóvoltából. A konvenciók diadalaképpen. Nyelvi konvenciótlansága – már ahol ezt az értéket valósítja meg – közvetlenül bírja érinteni ezt a kérdést. A költészet elemi anyagával; ennek a matériának is mintegy már a születésével, legalább is egy igen korai állapotával. Ezt a korai állapotot tanúsítják „életszerűségei”. Amelyek nem vállalkoznak önmaguk elpusztítására az oldott, a csiszolt, a pattintott stb. nyelv s kifejezés-eredmény kedvéért. A költészet a kicsapottak mentsvára Szép Ernőnek: maga a kintlét.

Így a levegősebb tér. Amelyben amúgyis része volna.

Dalaiban forma szerint kompromisszumot köt; a hosszú versei és a dalai között, bár a személy hitele azonos, körülbelül annyi a különbség, mint ha valaki az éjszakai utcán csak úgy mászkál, mert nem tehet mást, vagy ha virslit árul, ami szintén öröm másoknak.

A szabadság formája versben nem az áradó dal itt, hanem a töredékes, véralvadásos, földet söprő légiesség. Ami már maga is keserves ellentmondás; hurcolása nem könnyű, bizonytal.

(*Szelid radikalizmus*) A botladozós versszakok szerkesztetlen egymásutánját a már nem meglepő föllendülés követi a *Néked szól* második felében is. A hang megint az áradásé. Érezzünk rá, mennyivel radikálisabb Kosztolányiénál; mégis ugyanolyan szelíd, ha akarjuk; és a radikalizmus nem hívságos, költőiségében nyilvánvalóan s átláthatóan naiv – ha jószándé-

kú! – célzatosság. Az előbeszéd közvetlensége ezúttal a bőbeszédűségből is kiemeli és felmutatja a megindítóan emberit. Tényleg nem lehet túlságos rövidségbe fogni a dolgokat; az elmondás széles gesztusa legalább olyan érvényű tartalom, mint az, „amit” mondunk. Szép Ernő azonnali győzelmet arat az önemésztésen; a szépség pazarlása sem veszélyezteti, hiszen ezek a versszakok igazán nem „szépek”; tulajdonképpen úgy ~~valósítja~~ ^{valósít} meg a csüggedés ellenjátékát, hogy nem kész néven nevezhető hoz fel vele szemben, nem olyasmit, ami újabb csalódás tárgya lehet. Hanem saját roppant energiáiból merít, használja önnön anyagát, ha már társadalmi közeg nem adatik, ahol ezt megtehetné; mintegy az emberszeretet általánosával él ily célból. A költői emberszeretet fokmérője azonban a versminőség, nem a széles karmozdulat. Sajnos, így van ez, és hogy a Szép Ernő-típusú költők „üzenete”, az egyszerű, megmunkált szó nagy hatásfokcsökkenéssel – ha nem jellegtorzulással – jut el címzetteihez, oka ennek, hogy ez utóbbiak mégis és még mindig a látványos, a nagy néven nevezett nagyságot megelevenítő szózatot várják. Szép Ernő versében ehhez képest is üdítő az a társalgó elevenség, amely mintegy félresöpörve az ellenérveket önnön evidens lehetőségének „tényéből” indul ki. Mintha az alászolgájázós „úri népekkel”, a bármikoriakkal és bárhogyanozókkal lehetne így társalogni! Másrészt: lehet. A költői hitvallás mélyén ott kell lapulnia annak a reménynek, hogy mindenki *megszólítható*. Mindenki a magunk maximális jószágigénye szerint közelíthető, még ha az eredmény formája nem kielégítő is. Ha szabad az elkoptatott szót használnom, a költői magatartás humanizmusa ez a szelíd radikalizmus; Szép Ernő talán épp a révületénél fogva húzta ki önmagát a sárból, amely közönnyel cuppog akármi érintésre. Valóban meg tudta őrizni a tündérivé kényszerülő – mert valósággá válni nem tudó – *lehetőséget*; nem méltatlanul nevezte őt Ady az ő legkedvesebb fiának!

A rendkívüli szociális érzékenység kétségkívül általános formákat ölt Szép Ernőnél, s költői megvalósulása ott a legjele-

sebb, ahol eleve az általánosság képeihez idomulhat. Így ebben a versszakban is:

Te nem lehet leírni milyen szép volt az ég fenn
 S milyen szép volt a nagy víz s a föld akármely tájon
 Milyen szép volt. Tán jobban csodálom semhogy fájjon:
 Hogy az élet, az élnivaló nem szép itt mégsem.

Érdeemes megfigyelni a versmondattal szerkezetét. A részek ismétlődése, aszimmetrikus tördelése sorról sorra lendít, egyszersmind az értelmet is kettőzi. Az érzelmi hullámmozást megtörő sorvégek után a látszólag azonos elem máris magasabbra csap: mert nem vártunk ismétlést. Ez az alapja az utolsó sor kijelentésének. Ennek egyszerűsége meggyőző a korábbiak s egyebek „keresettségének” valódi értékéről is. Az előbeszéd hitelességének része a „gyarló” rímkezelés. Mintha arra se érne rá a költő, hogy nagyobb műgondot fordítson a formai eszközökre. Ez a vers tartalmi hiteléhez szükséges formalátszat. Innen vált át, ha csekélyebb érvennyel is, általánosabb jellegbe:

Számolni kell hány évnél tartok s eltűnni halkan
 Hogy a nap itthagya mindig s kívánni kell jóestét . . .

Ám itt megálljunk! Szép Ernőnek, úgy látszik, a közhelyszerű evidenciák terhesek. Az élet nagyobb ívét felaprózó kis számon tartani valók, az örök intézendők, tudnivalók, kéretlenségek, kényszerek. És elmondja, hogyan fárasztanak minket is a rutin elemei, az évek, melyek nemcsak jönnek, de számolandók; a napok, melyek nemcsak elmúlnak, de közhelyes szertartásokra kényszerítenek, és így tovább. Szép Ernő is az a költő itt, aki megemlíti – s alapos bajként említi – olyasmit, amiről különben „nem szokás beszélni”. És nemcsak azért teszi, hogy így, ravaszul, a vers szokatlan dimenziót, de legalább réteget kapjon; nem a szokott és szokatlan érdekes összeütközése a fontos; hanem hogy egész egyszerűen az, amit elmond, legyen mondva. Ízig-vérig *tartalmi* költészet az övé ezeken a

helyeken! Az emberi közlendő, a személy felmutatása számít; a forma szinte ceremóniaként szenved elhanyagoltatást. Itt a nagyobb ívű visszacsatolás: a darabos megmunkálás, a látszólagos henyeségek a tartalom kibontását segítik; ugyanakkor szerves helyük lesz ennek a tartalomnak a „birodalmában” is, állandó ceremóniáknak minősülnek, a bensőtől veszteség nélkül el nem szakítható külsővé. Pontosabban: ha Kosztolányi oldottságával mondaná el Szép Ernő, amit elmond, épp a mondanivalóját veszítené el. Egybeesne a két világ. Amely – Kosztolányié és Szép Ernőé – így formájában és tartalmában is alaposan különbözik! A Szép Ernő-féle közlendő már eleve ezt a formát hozza magával; ezt az elakadozó szuperlendületet. És mintha a döccenők volnának a továbbblendülés nélkülözhetetlen alapjai; vagy másunnét ízelve a dolgot, akárha ezek a „kimunkálatlan” helyek mentenék meg a mázasságtól, édességtől a struktúrát.

Mégis, Szép Ernő költészetét a leginkább az odaadás oldaláról közelíthetjük meg. Abból a merőben nem esztétikai, hanem emberi-társadalmi szempontból, hogy – szükségünk van rá. Kevés ekkora fölfedezni való hangja van líránknak. Kevés ekkora terep, ahol fáradatlan járhat körül még a szem. Talán megújító ereje is lehet a jól befogadott Szép Ernő-féle hangnak. Nem az első példa lenne ez az ő esetében; mint töredékesen már jeleztük.

Mert milyen felnőtt, lényegi költészet vet ily versszakot is:

Az életet barátom szétszórja itt az élet,
 Én nem tudom mit éltem s mi az, hogy én itt voltam,
 Már minden igazságnak, mely itt jár, udvaroltam,
 Fáradt vagyok, nincs kedvem s magamról nem beszélek.

Ki ne ismerné ezt az állapotot. És a kifejezése új, egyszeri; s mert olyan sokáig megfeledkeztünk Szép Ernőről, szinte „még sosem hallott”. A második sor szerkezetét figyeljük! Ennél

ügyetlenebbül ezt elmondani sem lehetne talán. De amit elmond, miféle ügyességet tűr meg hitellel? A harmadik sorhoz nem is fűzök kommentárt. A negyedik sor tömör furcsasága a „nincs kedvem”. Vonzat nélkül, abszolutizálva. Mégis annyira konkrétan, annyira egyéni fájdalmat elmondva. Ahogy Goethe írja: egyének vagyunk, szeretni azt tudjuk tehát, ami egyéni; az általánossal élünk, hasznunkra fordítjuk, de éltetőnk – mások individualitása. És ezt Szép Ernő, az általánost sosem tagadva, általa mindig gyötretve, bőséggel adagolja.

Hiszen az iménti versszak általánosa után mégis magáról beszél újra; s amit mond, tartalmával igazolja a szerkezeti gesztust:

És képzelem még mindig, sejtem, gyanítom, várom
 Hogy a boldogság fog majd egy reggel rám köszönni
 S elment időm kezd majd mint tavasz jön, vissza jönni . . .

Ebbe, ha ki nem halt belőlünk a jobb érzékenység, beleborzongunk. Ez önmagában olyan szép, reménytelen; itt nem gondolunk a költőre, nem magunkra, itt mintha az elemek és arányok iránt éreznénk gyengédséget. Mintha nem mi volnánk a sajnálandók, mintha nem Szép Ernő volna az; hanem hogy ez a világ egyáltalán van, az lenne részvétre érdemesen gyönyörűsége. Az egyéni panasz fölé emel ez a töredezettség, ez az elcsuklás-utáni-simaság. És így zárja a negyedik sor:

És minden szépre fordul s azt hajtom: álom, álom.

A hosszú sorok osztása itt is tartalmi szerephez jut. Figyelünk fájó támpontja, hogy keressük, hol a felezésük. Ez a mellékszempont hozzáad az esetlegességekből szűrt szomorú általánoshoz egy leheletnyi újabb esetlegességet, s ahogy szakszerűen „eljátsszunk” a verstannal, ez mintha a remény ellenjátékát segítené. Holott a hosszú sor elejtése nem ígér semmi jót. Ezzel együtt mind: kivédi a költő a rezignációt, ennél sokkal magasabb szinten, összetettebben, súlyosabban

szól — ugyanarról. A konkrétumok felé halad a versszakok sorjázása:

És mindennap megæéztem a felhõket az égen . . .

Ez is olyan konkrét, hogy szinte hihetetlen. Ennek a beállításnak kell hitelesítenie az elemi történetet. Az esetlegessé aprózódott hétköznapiakat már nem az ég boltozza egygé, hanem a szemlélõ cselekvés: egy *ilyen* cselekvés. Baudelaire említi a *Párizsi spleenben* a felhõket, mint a szemlélet „végsõ célját”. Szép Ernõ hozzánk közelebb hozza, az ezotérikustól — nem értékkülönbség ez — távolítja a motívumot. Más híres felhõnézéseknél is közelebb nekünk ez ma. A szépség, úgy érzem, Babitsnál, Kosztolányinál is valamivel tolakvóbb, mint a Szép Ernõ-féle esett, eltúlzott, ügyetlenkedõ változata. Itt nem állatnak bennünket végleges produkcióval; itt a magánemberi hang végleges, és jó-rossz burka a vers. Mintha az amatõrség és a hivatásosság eszményi senkiföldjét találná meg Szép Ernõ a hosszú verseiben. Annyira nem a mûremek a célja! Annyira az emberi dolgok elmondása; ám nem polgáriasult változataikról van szó, hanem a háziasítatlan — mondtuk már — kicsapott érzésvilág konkrétumairól. Így nézi a felhõket:

. . . mert szépek voltak, szépek szépség fölött, túl szépek
És tudtam mindörökre múlnak mint álmoképek,
Ez fájdalom s öröm volt együtt s így volt jó nékem.

Kis összefoglalásai azonnal következnek, mint itt is az utolsó sorban. Ez a sorok formai lüktetését és tartalmi hullámmását újabb belsõ változások rendszerévé kapcsolja. Hosszabb lamentációk síkhelyeitõl eltekintve, a Szép Ernõ-versben *állandóan a váratlan fordulatra* készülhetünk föl. S mert tudjuk, hogy ez így van, meg is szokjuk: így a szelíd váltóláz-állapot állandósul, s a költõ szerényen, mellesleg, kielezések nélkül helyez el igen döntõ, erõs közlendõket — mintha mi sem történt volna. Vajon nincs-e igaza ezzel a módszerrel? Hiszen semmiféle költõi közlés „nyomán” nem történik „a világban” semmi:

A felhők pártján voltam s virágokon borúlva
 S a tenger volt tanyám és a széllel kóboroltam,
 S mégis mindig és mindig az emberek közt voltam
 S mentem szorongva köztük színházba, háborúba.

Pissarro városi utcaképeit juttatja eszünkbe, a vonalkákként siető egyének tömegét: esetleg színház előtti téren, ám ugyanilyen pálcikákként, mákszemekként vonultak háborúba is ugyanezek a „népek”. Az iménti versszak két-két sora: szembe-síti saját helyzetével a költőt. És egyáltalán, az elvágyódót. Honnét hová is vágyódna tulajdonképpen az egyén? Lehetne valóban egyebütt, mint az emberek között? De ha ez jó lett volna, ha ez jó állapot lenne, Szép Ernő igazán rámondhatná az áment. Nem mondja, ellenkezőleg. Így lép tovább egy fokkal; eszköze megint a lépcsős versszak, az ismétlődő elemek változó tördelése:

Nincs más világosság itt, csak a halál. A száraz
 Észben más mentség nincsen, csak a halál. Nincs vigasz,
 Csak a halál. Fedél nincs, csak a halál. Ki hí, az
 Csak a halál. Nincs válasz, csak a halál a válasz.

Nem a halálvágy verse ez így sem. A „száraz ész”, a tagolás – a kifejezés és a szerkesztés pontossága – mind józanságot sugall. Az életet nagyon is, túlságosan is átgondoló ember végkövetkeztetése szól. Az erős érzékenysége, melynek törvényszerűen kell csalódnia? Nemcsak. A rossz polgári viszonyok illúziótlan megítélése; amiből maradandó tanulnivalója lehetne minden polgáriságnak.

Megkésett költő Szép Ernő? Tartalmaival igen. Mint az a Magyarország, amelynek poétája volt. Goethe írja Wielandról, milyen sokra vihette volna valóban egy könnyedebb szellemű nemzet fiaként; jó lenne, ha Szép Ernőről nem ezt kellene elmondanunk. Kétségtelen, hogy dolgozatomban az általam tanulságosnak, elemzendőnek vélt nagy helyeit emeltem ki; lehet, hogy kevésbé tudom belátni azok álláspontját, akik a

„dalost” kedvelik benne, a könnyű tökélyt. Magam is értékelem a közkeletűbb Szép Ernő-képet. Úgy érzem, a kutatásnak – esztétikai, összehasonlító, irodalomtörténetileg értékelő vizsgálódásnak –, mely részben kívül esik áttekintésem körén, ezen az anyagon kellene kezdődnie. Jelzésnek szántam csak, amit írtam; azt hiszem, ha tartalmaival megkésett költő is a *Néked szól* s más nagy hosszú versek poétája, emberi képletét felfejteni csak most érik a fölfogás. Kívánom, érje meg Szép Ernő is azt a nem mindig örvendetes sorsot, hogy versszakait agyonnyúzva-visszaköszönve tudjuk. Az ilyeneket, mint elemzett költeményünk záró strófája:

De ez mind annyi volt mint mikor a sűrű nyájban
Egy juh nyugtalanul megy, fejét felfúrja, béget,
De elnyomják és nem látsz köztük különbséget
Ahogy tűnnek mind a nagy porban, alkonyattájban.

A nagy *helyek* költője marad, úgy érzem, Szép Ernő akkor is, ha jobban megismerjük. Hanem hogy túl könnyed hittel, tudománytalanul nem mondjuk „egyenetlennak”, alaposabb figyelmet érdemel, hogyan is szerveződik kezén a vers. Kétféle költeménytípus is: a dal, mellyel ezúttal nem foglalkoztunk, és az elégia. Nem kell-e fogalmaink papírtartóit egy újabbal bővítenünk, ahová ez a különleges méretű költő jól befér? Ismétlem, legjava elemeivel.

TANDORI DEZSŐ

FÁBRY ZOLTÁN PÁLYAKEZDÉSE

Fábrý Zoltánnak 1971-ig megjelent 14 önálló kötete (az ezekből készült válogatásokat nem számítva) tartalmazza életművének javát. Különösen sokat tett a csehszlovákiai magyar könyvkiadás, majd a hatvanas években a magyarországi rendkívül elismerő kritika műveinek közkinccsé tételéért, elismerte-

téséért. Azóta vált köztudottá, hogy ő a legjelentősebb szlovákiai magyar író, Balogh Edgár szerint a „szlovákiai magyarság élő lelkiismerete”. Persze nem célunk, hogy szoborként minden tekintetben példaként emlegessük, hiszen amint már Az Útról írt értekezésünkben is rámutattunk, szinte minden könyvében találunk hibákat, tévedéseket is. Célunk a Fábry-életmű vizsgálata, kutatása, hogy tanulságot merítsünk erényeiből és hibáiból is. Ehhez pedig nélkülözhetetlen segítséget nyújt irodalmi levelezésének vizsgálata is.

Amint maga az író is hangsúlyozta, eszmei fejlődését elsősorban Földes Sándorral folytatott levelezéséből lehet megismerni. Egyes Fábry-kutatók (Kovács Győző, Görömbei András) az 1920–21-es évre teszik az író „nacionalista” korszakát. Az eddig kötetben ki nem adott cikkei és levelei azonban arról tanúskodnak, hogy ez a fejlődési szakasz tovább tartott, még 1924-ből is vannak ilyen jellegű írásai, s az utána következő expresszionista korszaka is egybefonódik számos keresztényi motívummal, s az „emberirodalmat” csak Földes Sándornak, a Korunkban megjelent kritikája után (1926) értékeli át, osztályszempontból.

Fábry levelezésének különösen fontos jelentősége van, mert betegsége miatt ritkán járt az írók közé, s a stószai hegyek közül levélben tartott kapcsolatot a világgal. Ebben is hasonlított Kazinczyhoz, aki egykor hasonlóan kis faluból befolyásolta levelezésével az irodalmi élet alakulását. Fábry levelezéséből számos olyan adatot is megtudunk, amelyek az eddig kiadott könyvekben nem találhatóak meg. A levelekben gyakran emlegetik olyan írásait, amelyek még nincsenek meg kötetekben, máskor pontosan értesülünk az írás megszületésének okáról, körülményeiről vagy arról, miért kedvelt meg egy író, esetleg miért került vele ellentétbe. Írónk jellemrajzát is sokban kiegészítik e levelek. Megtudjuk belőlük, hogy igen érzékeny volt; állandó betegeskedése, izoláltsága, kompenzálatlan írói becsűgya miatt gyakran olyankor is megsértődött, amikor erre nem volt különösebb oka. A lapokra gyakran megharagudott,

ha későn közölték cikkeit, vagy nehezen utalták ki a honoráriumot. Ilyen anyagi kérdések miatt polemizált egyik legjobb barátjával és fegyvertársával, Gaál Gáborral is. Néhány íróval való ellentétének a gyökerét is megtaláljuk e levelezésben; pl. Dienes Lászlónak kezdetben még igen elismerően ír Kassákról, de miután a Korunk nem hozza le a *Tisztaság könyvéről* írt kritikáját, egyre élesebben szidja az előbb még méltatott „mestert”.

Fábry kezdetben Mécs Lászlóval, Sziklay Ferencsel és a nemzetikonzervatív írókkal is baráti kapcsolatban áll, s előadásokat tart Kassán az általuk rendezett gyűléseken. 1924-ben azonban ultraradikális módon visszautasítja a Kazinczy Társaságban való tagságot, mert nyilvánvalóvá válik, hogy ő egyre inkább baloldali, Sziklay pedig jobboldali válik. Fábrynak a kommunista párt hivatalos lapjában közölt szovjet regényfordítását így jellemzi Földes Sándor:

„A fordító háromezer kötetes könyvtár összehordása és a legelvontabb esztétikák fölszívása után a düledező kúria kontemplációjából belép egy harcos és alkotó közösségbe . . . vége az önmarcangolásnak – kezdődik az élet”. (Korunk, 1926).

Írónk fejlődésének első szakaszáról érdekesen tájékoztat az „ellenzéki magyar pártok” kultúrreferensével, Sziklay Ferencsel (1873–1943) való levelezése. Róla Fábry műveiben csak elvétve olvashatunk. Pedig az induláskor, a húszas évek elején jó barátságban voltak, s mivel közel laktak egymáshoz, később is gyakran találkoztak. Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található Sziklay-hagyatékban 15 Fábry-levél van. A levelek Fábry írói pályájának első, mindmáig legkevésbé ismert korszakából valók, s értékes adalékokat szolgáltatnak fiatal kritikusunk eszmei fejlődéséről, név nélkül publikált újságcikkéről, egy még ismeretlen hosszabb írásáról: a *Haláltánc*ról, stílusának alakulásáról, kettőjüknek az elvi ellentétek mellett is tovább tartó barátságáról stb. Fábry hagyatékában ugyancsak 13 Sziklay-levél található, így kapcsolatuk mindkét

részről csaknem egyformán dokumentálva van. Ez kivételes eset, mert a felszabadulás előtti időszakból való Fábry-levelek nagyrészt megsemmisültek; a hozzá írtakból több maradt meg. A levelek 1922 és 1927 között keltek Fábry életének 25–30 évében, s legfőbb érdekességük, hogy vallomásszerűen fejtik ki bennük radikális balrafordulását, az utóbbiakban már a marxista, osztályharcos eszmék hirdetését. Az első két levél még teljes baráti-lelki harmóniáról tanúskodik. Ezekből tudjuk meg azt is, hogy Fábry első terjedelmesebb írása a *Haláltánc* volt, amelynek kéziratát Sziklaynak küldte el, majd a Kassai Naplóban szerette volna folytatásokban közölni. (Ez az írása előttünk ismeretlen, de lehet, hogy a feldolgozandó Fábry-hagyatékból még előkerül). Az első levélben említett belga festőről szóló cikke *Az elátkozott Krisztus-festő* címmel megjelent a Kassai Naplóban, s megtalálható a *Vigyázó szemmel* című gyűjteményes kötetében is (Madách K. 1971). A cikkből a „személyi reflexiók” mellett az ifjú Fábry romantikus vallásos lelkendezése is kicsendül:

„A festőről akarok beszélni. A teremtő emberről, Isten végtelenségének véges társáról, a művészből, aki kinyilatkoztat, aki beszél, aki kezünk közé rakja a kincset, szemünk elé magát, magában mindent... az embert, a világot, Istent. A mindenséget egy vonalhajlásban, egy árnyékkal, világító felülettel az életet.”

Fábry 1924 november 10-én Sziklayt bizonyára meglepő fordulatról értesíti: visszautasítja az újjáalakuló Kazinczy Társaságban neki felajánlott tagságot, pedig egyik levelének tanúsága szerint két évvel azelőtt még toborzó cikket akart írni a Társaság érdekében. A visszautasítást a következő levélben is hosszan, vallomásszerű módon magyarázgatja, de elvi indítékú elhatározásához igen következetesen ragaszkodik:

„Ha elfogadnám a tisztelet jelét, hálásnak és alkalmazkodónak kéne lennem. És ha a Kazinczy Társaságnak kötött elvei vannak – nemsokára odaérnék, hogy mint tag – kompromittálnám a Társaságot.”

Ugyanakkor Fábry helyzete nem volt ellentmondásoktól mentes: rossz anyagi helyzete miatt szívesen vette volna, ha a tagsággal járó kedvezményeket így is megkapja, a „polgári” lapok, neve feltüntetése nélkül, továbbra is közlik német könyvekről, folyóiratokról szóló ismertetéseit, melyeknek közlésére írói ambíciói egyre inkább ösztönözték. Eltökélt erkölcsi magatartása, elvi szilárdsága ellenére szinte gyötrődve keresi a kompromisszumot, a publikációs lehetőségeket is:

„És most: ha ez így – tehát a visszautasítás dacára lehetséges: a rám bízott feladatot szívesen vállalom. Talán alkalmas jogcím: ha „mint vendég” . . . a csak német irodalomról szóló dolgot.”

Az 1924 novemberében kelt vallomások levélből az is kitűnik, hogy Fábry radikalizálódásában és a kommunista eszmékhez való közeledésében a német baloldali irodalomnál is nagyobb szerepe volt Földes Sándor komáromi költő és párt-funkcionárius hatásának. Ezt Fábry 1966-ban egy hozzám írt levelében is közölte, hangsúlyozva azt is, hogy Földes a harmincas években már elhagyta a pártot, s akkor kiadott kötetéből (*Némák indulója*) már hiányzik a régebbi következetes eszmeiség, sőt a rendszerező elv (ciklusok) is.

E levelek tanúsága szerint Fábry szinte egyszerre érett kritikussá és kommunistává. Az itt kifejtett álláspontját tükröztetik az akkoriban közölt kritikái is: például Farkas Istvánt 1926-ban még magához közel állónak érezte, mégis rendkívül szigorúan bírálta *Emberirodalom hamis utakon* című cikkében:

„Farkas István regényét vállveregelve dicsérték a kritikusok. Hamis váltoállítás . . . Ellenszere: brutális, ébresztő főbekólintás. Ha ez a főbekólintás fölébresztené Farkas Istvánt – jó volna. Szeretném. Akarnám.”

Tehát elutasító bírálataival is segíteni akart, irodalmunk fejlődésének ügyét szolgálta, s mindez egyre határozottabban erkölcsi magatartássá, kritikusi és emberi jellemvonásává vált. Egy kisebbségi irodalomban az alkotók – mivel kevesen van-

nak – közel állnak egymáshoz, ezért látott Fábry feladatot, küldetést abban, hogy a baráti vállveregető recenziókkal szemben a szigorú kritika mércéjét alkalmazza, nehogy Rácz Pál Gorkijnak képzelje magát. Sziklay Ferenc szeretetre ösztönző soraira válaszol azzal a szellemes meghatározásával, hogy a szeretet néha „megbocsáthatatlan gyengeség”, s az osztálytársadalmakban elválaszthatatlan a gyűlölettől. Tudtunkkal ez a kijelentés Fábry általános humanizmusának (erkölcsi felfogásának) első osztályszempontú átértékelése.

A Sziklay Ferencnek küldött levelekből azt is látjuk, hogy Fábry 1924-ben már nemcsak esszéiben, hanem magánleveleiben is expresszionista módon fejezi ki magát. Egyre gyakrabban használja a megállásra, a következtetés levonására figyelmeztető kettőspontot, az egy szóból álló mondatokat, a képszerű kifejezéseket, alkalmi szóösszevonásokat stb. Ezért leveleinek stílusa is gyakran költői jellegű:

„Az új szappanbuborék. Játék. Szavak. Új szókéjlgés. Új álarc.” „De hang: élő hang. És kéz, és ököl, és tenyér, és megint ököl. De mozdulat: szeretet – és sokszor, legtöbbször gyűlölet. Gyűlölet a szeretetért. A nyers hang, nyers ököl. Tiszta utcát! Szabad levegőt. Szabad teret. Mozgást.”

Fábry nem véletlenül idézi leveleiben Földes Sándort, ezek a kifejezései is az ő akkoriban közölt verses soraira hasonlítanak. Mert Fábry Zoltán nemcsak kritikus és publicista volt, hanem költő is.

Fábrynak válaszolva Sziklay Ferenc keresztényi humanista és nemzeti szempontokra hivatkozik. Úgy véli, a tömeg velük van, s Fábryék elszigetelt, német expresszionista csoportot képeznek. Képletesen így állítja szembe saját irodalomszemléletét Fábryéval:

„Te föl akarod javítani, mit bánom – talajoltással – . . . . hogy ne fusson ki lábunk alól, s a mai törpefenyő helyén nőhessen valamikor sudárba az igazi irodalom fája . . . haladj Te a Te utadon, én az enyémen, majd meglátjuk, kinek ad igazat a jövő.” (Levele Fábryhoz, 1926).

Annyi igazság Sziklay érvelésében is van, hogy aligha lehet nagy irodalmat teremteni ott, ahol nincsenek valóban nagy írók, s mint utólag kiderült, a Fábry által túlértékelt Földes Sándor sem volt az egyetemes magyar irodalomnak „Ady után a legnagyobb” költője. A jövő azonban mégis inkább Fábrynak adott igazat: a dilettánsok és a nacionalista szólamokat pengető olcsó népszerűsége tettek szert, de inkább ártottak, mint használtak irodalmunk fejlődésének, s a Sziklay által kifogásolt „szívtelenség” Fábry irodalomkritikáiban lényegében igényeséget jelentett, s ez csak használhatott a kezdetleges színvonalú kisebbségi irodalomnak.

A szigorú, de igazságos „stózi mértéket” Fábry először az *Új Auróra*: 1924 c. évkönyvről írva alkalmazta következetesen, s különösen figyelemre méltóak elvi szempontjai:

„De gyávaság lenne rögtön ki nem jelenteni: ennek az irodalmi igényekkel fellépő évkönyvnek – az irodalomhoz és közelebbi megjelöléssel: a szlovenszkói magyar irodalomhoz vajmi kevés köze van. Az irodalom mértékei öröktől ismétlődő újjáéledéssel, minden tekintetben egyformán kötelezők. Amelyik irodalom ezt a mértéket elejti vagy meg sem közelíti: az lehet a magyarság érdekében kifejtett igaz szándékú munka, de irodalom csak akkor, ha nem felejt el: van kötelesség, felelősség – kritika, mert van művészet, melynek élő törvényei vannak . . .” (*Vigyázó szemmel*, 1971. 73.)

A Sziklay Ferenc leveleiben részletesen kifejtett érvelésnek másik gyöngéje az, hogy tömegesen a kevésbé művelt átlagolvasót érti, aki valóban nem tudta megkülönböztetni az értékes irodalmat az értéktelentől. Igaz, azóta is kísért a szlovákiai magyar irodalom állandó dilemmája: mit adjanak ki, ha nincsenek olyan színvonalú alkotói, mint Móricz Zsigmond, József Attila, Németh László, Illyés Gyula és hasonló művészi tehetségek. Persze, egy viszonylagos értékrendszer így is kialakítható, s a Fábry kritikájában ajánlottak többsége valóban rangosabb író az Új Auróra szerzőinek átlagáénál.

Azt is könnyű megállapítani, hogy Fábrynak a nemzeti tragédia és a krisztusi szeretet jegyében keletkezett írásai tartalmi szempontból is gyöngék, zsengeit alkotják. Első nyomtatásban megjelent írása, *A bot* (Esti Újság, 1920. jan. 3.) kissé zavaros mondanivalójú karcolat, ilyen bevezetéssel: „Szép, mesélő este titok nélkül vont be mindent sötétre.” Tovább pedig a bottal járó öreg Klecz házáról ezt mondja: „A gyönyörű este kívánatosra csókolta a falu alvó életét . . . Keserves börtöne — a sötét ház is elcimborált tőle.” A mondanivaló lényege, hogy az öreg irigyelte a vasalt múltbal járó rokkantat, maga is megvasaltatta a botját, de az eltörött. A háborút viselt szerencsétlenségekről szólnak a *Vigyázó szemmel* további, tárcaszerű írásai is, mintegy a sorok közé rejtve az írónak a háborút követő gyászos hangulatát (*Foglyok a sínek között, Új Garadvölgyi*). Ez utóbbiban nyilvánvaló a célzás a szabadságharc leverése utáni állapotot ábrázoló Jókai-regényre, *Az új földesúr*ra. Még a mondanivalót is nehéz kihámozni az olyan írásokból, mint a *Mária, olvasd Arany Jánost* vagy a *Téli napló a lila sapkáról*.

A *Szomorú szemmel* című fejezet legérdekesebb írása a *Tábori posta*, mely eredetileg 1922-ben, a Kassai Naplóban, folytatásokban jelent meg. Az írás rendkívül pontos visszaemlékezés és dokumentumgyűjtemény az első világháború tábori levelezőlapjaiból. A fiatal zászlósnak cenzúráznia kellett az alárendelt bakák levelezését, így ismerte meg az elesett szegény emberek ügyeit-bajait, s kiírta az érdekesebb részleteket.

„Egy erős vaspánt szorítja egymás mellé a föld munkását és az ideálókért mindenütt álomképekért futó diákokat. Egymás mellé kerültünk, és én akkor megismertem a magyar föld dalos kedvű, halálra elszánt, kérges kezű parasztját . . .”

A terjedelmes közlemény szociográfia jellegű, hasonlít a sarlósok későbbi regősnaplóihoz, melyeknek paraszttromantikáját Fábry akkor már kritizálta.

Tévednek azok a Fábry-értelmezők, akik úgy vélik, hogy ennek a hazát gyászoló „nagyon rövid” periódusnak egyszerre véget vetett az emberirodalmat követelő, *Az irodalom élet-problémái* c. kassai előadás (1922. okt.). Kovács Győző és a nyomában haladó Görömbei András nem veszik észre, hogy az „emberirodalom” kezdetben Fábrynál a krisztusi szeretetre, valami „parttalan” humanizmusra vonatkozó fogalom. Stílusa ugyan expresszionista, de mondanivalójának lényege:

„Nirvána, Kereszt, Szeretet, Testvér, Istenhit. Mámoros lesz újra az evangéliumtól, a lovagok középkora helyett a szeretett szentjeit keresi, a misztikus istenembereket.” (*Vigyázz szemmel*, 47.)

A bukaresti Kovács János a Korunkban (1973. dec.) találóan mutatott rá arra, hogy Fábry az Új Geniusban 1925-ben közölt híres esszéjét később lényegesen átírva tette közzé a Korparancsban. Az átírás nyilvánvalóan Földes Sándornak a Korunkban 1926-ban közzétett bírálata alapján történt. Írónk az eredeti szövegből nemcsak a Kassák- és Mécs-idézeteket hagyta ki, hanem az egész tanulmányt osztályszempontúvá alakította, megfogadva Földes kritikájának tanácsait:

„Pontos fiziognómiai meghatározása szükséges annak a bizonyos új embernek, mert ma nem minden ember – ember. Ennek a célnak, íznek, karakternek az irodalmi tevékenységben való kidomborítására keressen egy új szót Fábry Zoltán, akitől ered az „emberirodalom elnevezés is . . .”

Kovács János mutatott rá arra is, hogy az átírt változatban Fábry megváltoztatja egyes kifejezéseit s másként értelmezi a narcisszosz-motívumot, mint azelőtt:

„Fábry az Emberirodalom első megfogalmazásakor még küszködött művészi szemléletének kialakításával. Ekkor még tudatában a „jó ember” és a „harcos ember” nem állt szemben egymással, hanem közös arcvonalat alkotott a Narcisszosz-irodalom ellen. Ezt a fogalmat a

szertől először kimondottan a szórakoztató, a kényelemirodalomra alkalmazta." . . . „Tíz év múltán a szerző igyekszik elhatárolni magát a polgári pacifizmustól, és csupán a harcos forradalmi lírát fogadja be az emberirodalom közösségébe.” (*Fábry Zoltán és az aradi Genius*, K. 1973.)

Fábry több elő- és utószavában emlegeti a „szomorú szemmel” elnevezéssel jelölt pályakezdését, de csupán a *Vigyázó szemmel* (1971) kötet elején közöl belőlük néhány szemelvényt, az írások többsége máig is csupán az Esti Újság, a Kassai Újság, a Prágai Magyar Hírlap és más lapok 1920–1924. évfolyamaiban található meg. Hogy milyen messziről érkezett el a marxizmushoz, azt bizonyítja többek közt *Kun Béla nem állíthatja meg* c. írása, melyben ilyen sorokat olvashatunk: „amikor göndörferencnek irodalma parolázott a nemzet gyilkosaival, a szamuelikkel . . .” Fábry erkölcsi nagyságára jellemző, hogy később szinte valamennyi hibáját, tévedését felidézte és megbánva korrigálta. Már az első könyve, a *Korparancs* (1934) előszavában megírja:

„Lapozzátok fel a szlovenszkói újságok régi, kezdő évfolyamait: Beöthy Zsolt halálakor a tanítvány a volgamenti magyar lovast köszönti és húsvétkor Albert Servaes megátkozott Krisztus-képét krédózza. Korparancs? A lövészárkok piszkában, hullák és patkányok szomszédságában Dorian Gray problémája izgatott. A béke első éveiben nem a gránáttépte és tífuszszabálta élet véres és üszkös halálperceit idéztem, de a haláltáncénekekről és haláltáncképekről írtam tanulmányt.”

Utolsó könyvében, a *Vigyázó szemmel* címűben pedig így jellemzi saját írói fejlődésének ellentmondásait:

„Nem szabad semmit sem véka alá rejteni, sem hibákat, sem gátlásokat, sem elzuhant reményeket. Csak a botladozás, tévutak, útvesztők ismeretében kanyarodhatunk a szélesebb útra, a nagyobb közösségbe, hogy innen visszatekintve láthassuk, mint csap át a nacionalista zavar, a szentimentális önsajnálát a szomorúság mozdulatlanságából a reszkető, fullasztó Garánvölgyi-invokálásból a másik végletbe, a neofita kommu-

nista buzgalomba, a puritán szigorúságba, szektáns tekintetnélküliségbe – melyről kritikussaim mint a türelmetlenség időszakáról írnak – míg végre ez a létforma és kreatúrája, az író, megtalálta adekvát önkifejezését korunk elkötelezettségi summájában, az antifasizmusban.”

CSANDA SÁNDOR

DOKUMENTUM

OROSZ LÁSZLÓ: A spanyol Tota és a <i>Bánk bán</i> Melindája	583
DEMÉNY JÁNOS: Szabó Dezső levelei Vejja mérnökhöz	586
GERGELY PÁL: Az első budapesti Híd folyóirat emléktárából	608

A HOMÁLYBÓL

BIRÓ IMRE: Ignotus utolsó napjai Amerikában	625
GÁL ISTVÁN: Mészáros Zoltán (Egy elfelejtett szocialista költő)	627
HEGEDÜS GÉZA: Zamatok emlékeinek krónikása (Arcképvázlat Koroda Miklósról)	637

SZEMLE

SZIGETHY GÁBOR: Julow Viktor: <i>Árkádia körül</i>	649
VÖRÖS IMRE: Kovács Sándor Iván: <i>Jelenlévő múlt</i>	655
GYENIS VILMOS: <i>Régi magyar olvasókönyv</i>	660
BITSKEY ISTVÁN: <i>Szentsei György daloskönyve</i>	663
MARTINKÓ ANDRÁS: <i>Petőfi-Szótár</i>	667
TÓTH ANDRÁS: <i>Justh Zsigmond naplója és levelei</i>	673
PÉTER LÁSZLÓ: Indig Ottó: <i>Juhász Gyula Nagyváradon</i>	678
CSÁKI JUDIT: Pomogáts Béla: <i>Radnóti Miklós</i>	683
EGRİ PÉTER: Déry Tibor: <i>Botladozás</i>	687
VESELÁK FERENC: <i>Verseskönyvről verseskönyvre</i> (Lengyel Balázs könyvéről)	692
VÁSÁRHELYI MIKLÓS: <i>Program és hivatás</i>	695
WÉBER ANTAL: Jurij Davidov: <i>A művészet és az elit</i>	698
SOMLAI PÉTER: Hankiss Elemér: <i>Érték és társadalom</i>	703
SZERDAHÉLYI ISTVÁN: Az elemzés szintjei (Három irodalom-elméleti könyvről)	707
FRIED ISTVÁN: Népművelő tudósok (Csanda Sándor: <i>Szülföld és irodalom</i> – Tolvaj Bertalan: <i>Az irodalom vonzásában</i>)	712
NAGY MIKLÓS: Csapláros István: <i>A felvilágosodástól a felszabadulásig</i>	715
GYIVICSÁN ANNA: Sziklay László: <i>Visszhangok</i>	718

TÁRSASÁGI HÍREK

<u>Solt Andor 1904 – 1978</u> (Nagy Miklós)	723
<u>Demeter Tibor 1912 – 1978</u> (V. Kovács Sándor)	725

Ára: 18,— Ft

Előfizetés egy évre: 72,— Ft

INDEX: 25 410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 72,— Ft

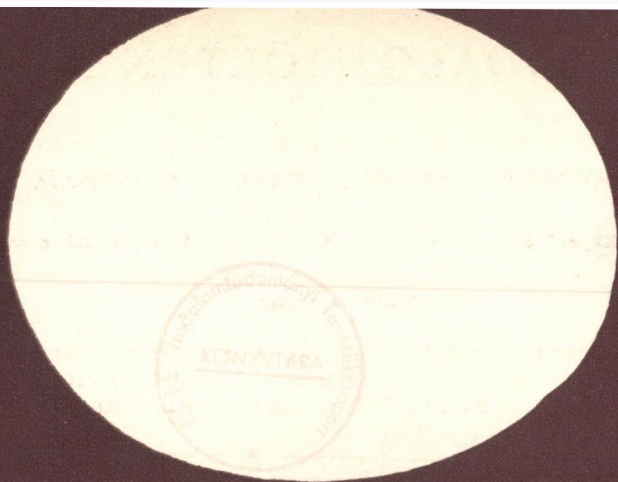
1 szám ára: 18,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest

Irodalom történet

1979 4

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1979. LXI. évf. 4. szám

*

Új folyam XI. 4. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LŐKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztő:
MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. I. III. 51/c
Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

NAGY PÉTER: Móricz Zsigmond modernsége	727
HALÁSZ LÁSZLÓ: Móricz Zsigmond identitásfejlődésének sajátosságai és emberábrázolásának drámaisága	744
CSÁKY EDIT: Az Erdély történeti forrásai	767
KÁRPÁTI BÉLA: A forradalom triptichona	786
BÉCSY TAMÁS: Mai élettények mai drámákban	811

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

DOKUMENTUM

A SPANYOL TOTA ÉS A BÁNK BÁN MELINDÁJA

Bánk feleségének neve a dráma első kidolgozásában Adelájd, a másodikban Melinda; az első kidolgozásban nincs köze a királyné elleni összeesküvésben részt vevő spanyol testvérekhez, Mikhálhoz és Simonhoz, a másodikban a húguk. A változtatás okát a második kidolgozás Jegyzésében így adja Katona:

„A' másik volt *Bánk'* felesége. Ezt *Adelajdnak* neveztem. *Csery Úr Ottója* még akkor nem jött kezembe. Azután akadt egy Iromány is előmbe, mellyben az van, hogy *Michael* és *Simeon Miczbán* Spanyol Testvéreknek volt egy világszerte híres szépségű Húgok, kit *Benedictus-(Bánk-)bán, Konrád* Grófnak a' fia vett el; el esmértem tehát *Melindát* spanyolabbnak, és hiszem, hogy *Müller Úr* szerencsésebb volt nevének feltalálásában. Nem győzők a véletlenségen eléggé csodálkozni, midőn *Mikhált* és *Simont* ide kevertem, a' nélkül hogy akkor a' vérséget gyaníthattam volna is.”

„*Csery Úr' Ottója'*: *Otto vagy a' zabolátlan Indulatok áldozatja; egy szomorú történet Jerusálemi András Király' idejéből* Pesten jelent meg 1812-ben, fordítás (a címlapon: „Magyarul kiadta Cseri Péter”), eredetijét nem nevezi meg, Katona – mint láttuk – egy bizonyos Müller nevű szerzőnek tulajdonítja.¹ Katona különben Cseri művét már az első kidolgozáshoz fűzött egyik utólagos lábjegyzetében is említette, egyetértéssel a tekintetben, hogy Cserinél is Ottó a csábító, elutasítva azonban az őt dinnyeindára, ugorkaindára vagy éppen tökaindára emlékeztető Melinda nevet. Itt jegyzem meg, hogy a korábbi kutatók Cseri művének csak a második, 1822-i kiadásáról tudtak, s nem értették, „hogy idézhette Katona 1821-ben eme regényt”² György Lajos és

¹ Cseri novellájának eredetijéről, ill. ennek a Bánk bán-történet korábbi feldolgozásaival való összefüggéséről l.: György Lajos: *A magyar regény előzményei* Bp. 1941. 398–399. és Benkő László: *A Bánk bán egyik mellékforrása*. Itk 1943. 224–229.

² Heinrich Gusztáv: *Bánk bán a német költészetben*. Bp. 1879. 85.

Benkő László is egyedi példánynak tartotta azt az 1812-i kötetet, amely a soproni ev. liceum könyvtárában került elő, holott nem az: én a szegedi József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének könyvtárában találkoztam vele.

Mi volt most már az az „iromány”, amely Katona kezébe került az első és a második kidolgozás közti időben? Kettő jöhet szóba: az egyik Kézai Krónikájának *De nobilibus advenis* c. függeléke, pontosabban annak Simon és Mihály spanyol grófokról szóló 16. §-a, a másik II. András 1221-i oklevele, amelyben Korláth fia Benedek herceg feleségének, a spanyol származású Tota asszonynak elkobzott birtokait adja vissza. A kérdés kutatói közül Harmos Sándor³ és Tolnai Vilmos⁴ Kézait, Pór Antal⁵ és Badics Ferenc⁶ az oklevelet tekinti Katona forrásának, Waldapfel József⁷ is az oklevelet, felhíva azonban a figyelmet arra, hogy feltétlenül olvasnia kellett Katonának Kézai szövegét is.

Nézzük először az oklevelet! Eredetijét Katona nem láthatta, az a bécsi császári levéltárban volt, olvashatta azonban a róla készített másolatot, ez megvolt a Nemzeti Múzeumban, s feltételezhető, hogy a múzeum őre, Horvát István, akit személyesen ismert, kezébe adta, sőt esetleg felhívta rá a figyelmét.⁸

Az oklevél Imre király 1202-i oklevelét újítja meg. Visszaadja Korláth fia Benedek herceg feleségének, Totának, aki Constantia királynéval jött Magyarországra, azokat a birtokait, Martonfalvát és Bojót, amelyeket neki annak idején a férje ajándékozott jegyajándékuul Imre király jóváhagyásával és megerősítésével. Időközben András ezt a Benedeket – mivel korábban ugyan nagy szolgálatokat tett a királynak, később azonban lázadást szított ellene – száműzte és minden birtokától megfosztotta. („licet et majora jam dictus Benedictus Dux nobis exhibuerit obsequia, rerum tamen variatis eventibus, sicut frequencius Magnatum animos ad diversitates sensuum contingit alterari ei graves existentes ipsum exilio destinavimus, et eundem universis possessionibus spoliavimus.”) A legfontosabb ok, amiért Tota birtokrészét feloldja

³ Harmos Sándor, ItK 1910. 258.

⁴ Tolnai Vilmos, ItK 1918. 7.

⁵ Pór Antal: *Bánk bán Melindája*. Az Erd. Múz. Egyl. kiadványai. 1890. 491–507.

⁶ Badics Ferenc, ItK 1925. 11–13.

⁷ Waldapfel József, ItK 1931. 393.

⁸ Az oklevélmásolat az OSzK Quart.Lat. 1280. jelzetű kéziratának első kötetében a 112–114. fóliókon található.

az elkobzás alól, az a rendíthetetlen hűség, állandó vigasz, mindig nemes és becsületes szolgálat, amelyet Tota Constantia távozása után András feleségének is nyújtott. („Uxori nostre tam consilio quam continuo sue societatis et indecidue fidelitatis solatio nobilem semper et honestum exhibuit famulatum.”) Kitér végül az oklevél arra is, hogy az esetleg ellene felmerülő gyalázkodásokkal szemben („contra quaslibet emergentis calumpnie versucias”) biztosítja az asszonynak a birtokra való háboríthatatlan jogait.

Szükségtelen itt arra kitérnünk, hogy az oklevélben szereplő Benedek herceg nem azonosítható Bánk bánnal. A Jegyzés idézett részéből kiderül, hogy Katona a Benedictus–Bánk névazonosságot elfogadta. A király ellen vétő férj, a királyné közvetlen környezetéhez tartozó, neki nagy szolgálatokat tevő asszony meg az ellene felmerülő gyalázkodások sok tekintetben illenek a Bánkkal és Melindával történetekre. Mint Badics írja: „Első tekintetre megkapja figyelmünket a sejtelem, hogy Endre király ezen átíró oklevelében a Bánk és Melinda tragédiája lapang.”⁹

Az oklevél azonban épp ezért sokkal többet tartalmaz, ill. sejtet, mint amennyinek igazolásául Katona az „romány”-ra hivatkozott. Másrészt viszont kevesebb is van benne. Nem esik itt szó arról, hogy Tota Mihál és Simon testvére. Áthidalható ez a nehézség azzal, hogy Mihál és Simon spanyol eredetét már korábban, az első kidolgozáskor is tudta Katona,¹⁰ csak össze kellett kapcsolnia a két adatot. További nehézség: Benedictus (Bánk) Katonánál Konrád fia, az oklevélben Koriáthé. (Mint látni fogjuk, Kézainál: „Conradi filius”). Végül: az oklevél világosan megjelöli az asszony nevét: *Tota*, miért nem ezt vette át Katona a második kidolgozásba, miért ismerte el a *Melindát* spanyolabbnak az általa korábban használt *Adelájd* névnél?

A Tota név Kézainál is szerepel. Kézai szövegének Horányi Elek által közzétett első (Bécs, 1781.) és második (Buda, 1782.) kiadásában azonban kis kezdőbetűvel. Katona csak ezeknek a kiadásoknak valamelyikét olvashatta, a harmadik kiadás ui. csak 1833-ban jelent meg. A kérdéses mondat, amelyben a név előfordul, az 1782-i kiadásban így található: „Adduxerat etiam Regina *Constantia* cum ea sororem Comitis *Simonis* et *Bertrami* nomine totam tam formosam et pulcerrimam, quod eo tempore vix in mundo sibi similis haberetur.”¹¹ A harmadik kiadást sajtó alá rendező Podhraczký József a nála már nagy kezdőbetű-

⁹I. m. 12.

¹⁰Ld. az első kidolgozás egyik lábjegyzetét, ItK 1913. 305.

¹¹Id. kiad. 139.

vel és kurzívan szedett *Totam* szóhoz a következő lábjegyzetet fűzte: „*Hor*: videtur nomen *Tota* adiective sumsisse, quum illud in vrtraque editione non modo paruis litteris scripserit: sed nec cursiuis, sicut cetera solet, distinxerit.”¹² Vagyis: „Horányi, úgy látszik, melléknévnek vette a *Tota* nevet, minthogy mindkét kiadásában nemcsak kisbetűvel írta, hanem kurziválással sem jelölte, mint a többi nevet.” Katona tehát a kérdéses mondatot minden bizonnyal így értelmezte: „Elhozta magával Constantia királyné Simon és Bertram gróf hűgát is, aki híre szerint („nomine”) teljes egészében („totam”) olyan deli és szép volt, hogy abban az időben alig tartottak valakit hozzá hasonlónak.” Mint már Waldapfel¹³ is felfigyelt rá, itt van szó a spanyol lány világhírű szépségéről is, amelyet Katona szintén említett a Jegyzésben. Igaz, itt nem Simon és Mikhál, hanem Simon és Bertram a spanyol jövevények, a nemzetséget azonban Simon és Michael nemzetségeként említi Kézai is.

A következő mondatban van szó arról, hogy ez a leány Benedek herceggel, Konrád fiával kelt egybe, Martinsdorf faluval együtt jegyajándékokat kapván Imre királytól és Constantia királynétól. („Cui quidem virgini *Benedictus Dux Conradi filius cum villa Meretinsdorf pro dotibus ex parte Emirici Regis et Reginae Constantiae est coniunctus.*”)

A fentiek figyelembevételével el kell ejtenünk azt a lehetőséget, hogy Katona András király 1221-i oklevelét olvasta. A Jegyzésben említett iromány Kézai, mégpedig az a kiadása, amelyben a *Tota* név kis kezdőbetűvel szerepel, melléknévként értelmezhető.

OROSZ LÁSZLÓ

SZABÓ DEZSŐ LEVELEI VEJJA MÉRNÖKHÖZ

Szabó Dezső húsz levele (1908 május 11. és 1909 december 26. közt kelt kilenc képeslap és tizenegy levél) az író első párizsi útja és székesfehérvári tartózkodása utáni időkből: nagyváradi életéről és második párizsi útjáról ad hírt, és két székelyudvarhelyi lappal zárul.

¹² *Magistri Simonis de Keza de originibus et gestis Hungarorum* . . . Buda, 1833. 85.

¹³ I. m. 393.

A levelek és képeslapok irodalomtörténeti érdeklődésre tarthatnak számot, mert Szabó Dezső félbemaradt önéletrajzi regényének néhány jellemző helyét is felvillantják – esetenként másképp és teljesebb formában, mint ahogy azok a regényben olvashatók. Szabó Dezső regényírói módszere így érdekes megvilágításba kerül, hiszen az 1944 tavaszán és őszén – légiriadók és bombázások szüneteiben – írt emlékezések egyes részleteit saját egykori hiteles fogalmazásában ellenőrizhetjük leveleiben.

Az *Életeim* című posztumusz, lazán regényesített önéletrajz, mint ismeretes, Nagy Péter gondozásában jelent meg 1965-ben, két testes kötetben, a Szépirodalmi Könyvkiadónál. Most értékelhetjük csak igazán, hogy a kéziratcsomót szakember, Szabó Dezső életrajzírója, a nyilvánosságnak adta át. Bár feltételezhetjük, hogy Szabó Dezső, ha életben marad és ideje marad, egyes részeit kiegészíti, vázlatosságán, elnagyoltságán javít; de nem valószínű, hogy ezzel sokat segített volna, megvalósíthatatlan arányú terve előbb-utóbb amúgy is maga alá temette volna az alkotót. Hiszen az *Életeim* megírásában még az első világháborúig sem jutott el.

– Most harmincéves vagyok – mondta az idős író, amikor könyve egyik fejezetének írása közben ismét a lakóház légoltalmi pincéjébe vonult. Újból átélte ifjúságát. Emlegette, hogy egyszer volt életében szerelmes Nagyváradon, de az sem tartott soká. Nyilván akkor írta az idevágó részleteket.

Az eddig kiadatlan, most közzétett levelek Szabó Dezső fiatalágának ebbe az egyszer volt – vallomása szerint – legboldogabb korszakába vezetnek el.

*

A levelek címzettje e dokumentumok közreadójának néhai édesapja, (id.) Demény János, aki 1934-ig a Vejja családi nevet viselte. Született 1882 február 5-én Alberti nagyközségben, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monori járásában. Apja ácsmester volt, anyja, Demény Mária, nemesi származású földbirtokos leány. Apám fiatal éveiben szűkös anyagi körülmények közt élt, sok leánytestvére volt (csaknem féltucat), és apja – ahogy hallottam – felélte felesége birtokát. Az államvasutak fiatal mérnökeként 1907 nyarától 1911 nyaráig Székesfehérvárott dolgozott (ennek az időszaknak elejére esik barátkozása Szabó Dezsővel), később sokáig építési és pályafenntartási osztályvezető volt Budapesten, utolsó éveiben igazgató. Szívroham végzett vele 1945 szeptember 17-én Budapesten.

Megemlítem, hogy apám régi nevét felmenő rokonai többféleképpen írták, az ácsmesternél esetenként ékezetesen, *Véjja*-ként szerepel, távo-

labbi felmenők a *Veja* nevet viselik. Szabó Dezső mind a húsz levelet-lapját hibásan címezi *Véjja* vezetéknevvel. Enyhíti vétességét, hogy apám *Vejja* családi nevének helyes kiejtése viszont mégiscsak *Véjja* volt. Melich János legilletékesebb, írásban adott véleménye szerint ez a név eléggé szokatlan ugyan, de hangzásában nem magyartalan. (Levele apámhoz kelt: 1933 december 6-án.)

Nem állítanám, hogy apám híve lett volna Szabó Dezsőnek, mert amikor én ifjúi rajongásomban magam vágta ösvényen eljutottam hozzá, Lombroso tanítását, a zseni és örült rokonságát emlegette. De két jó tulajdonságát megjegyezte: Prohászka lélekalászó szándékának ellenállt, és tartozásait lelkiismeretesen visszafizette. Apám nem volt művészkarakter, természettudományos tájékozottsága azonban igen magas fonkon állt. Lehetséges, hogy Szabó Dezső ezért szerette őt.

A levelekben előforduló – főleg keresztnévvel szereplő – személyekről sajnos alig mondhatok többet, mint amennyi az *Életeim* vonatkozó részeiből filológiai aprómunkával valószínűsíthető. Apám bizony tudna minderre felelni. Sajnos éretlen koromban nem érdekelték ezek a részletek, és ha beszélt is róluk apám, emlékezetemből elpárologtak.

(Példának mindenesetre felhozhatom, hogy a 3. sz. levélben említett „Lackovics” [Laczkovits] vendéglő törzsasztalának „jókedélyű, szíves emberei” közül az 5., 11., 14. és 15. számú levél jellegzetes keresztnévű Rajmundja kétségkívül a II. kötet 165. lapján szereplő és a jegyzetek 608. lapján megadott szerkesztői tájékoztatás Schmidt-Vasverő Rajmundjával azonosítható az *Életeim*ben. A kölcsönzések törlesztése körüli bonyodalmakkal féltucat levélben szereplő Béla feltehetőleg a két Kukorelly fiú közül az idősebbikkel, Bélával azonos, kevésbé valószínű, hogy Szabó Dezső főreáliskolai igazgatójáról, Kelemen Béláról lenne szó. Az 5. számú levélben olvasható K. Gyula és Vazul, továbbá a 14. számú levélben szereplő Jul. Kunos kilétére eddig nem találtam adatokat. A 4. számú levélben br. Barkóczy Sándorról, a vallás- és közoktatásügyek országos irányítójáról olvasunk. Az 5. számú levél meg nem nevezett öngyilkos diákja Szeghalmy József a regény 264. lapja szerint.)

A levelekben, különösen a 7. számúban jelentős helyet elfoglaló *Panka* ennek a dokumentációnak tulajdonképpeni fénypontja, „excentrikus” személyisége, Szabó Dezső *ideális* szerelme az én másodfokú nagynénémmel azonos. Apámmal nagyszülői testvérpár révén másodfokú unokatestvér. Sohasem találkoztam vele. Csak néhány fiataalkori fényképe alapján volt róla valamilyen elképzelésem. Tudományos kutatói munkásságom egyik nagy *trouvaillé*-ja, hogy több mint harminc éve megszakadt (valójában sohasem volt) rokoni kapcsolataimat emléke kedvéért felélesztve levelezéseim során őt életben találtam, Szabó Dezső

„egyszer volt” ifjúsága színhelyén, Nagyváradon. Csak leánykori igazi nevén jelzem Ó . . . y Mária Magdolnát (Pankát), mert nagyon sajtószerű helyzet alakult ki, amely szinte kínossá teszi az egész históriát. Vagy megmondom a nevét és hallgatok, vagy nevének közlése nélkül beszélek. Az utóbbi mellett döntöttem.

*

Az *Életeim* fejezeteit lapozgatva tegyük fel konkrétan a kérdést, hogyan szerepel apám Szabó Dezső regényében.

Többször is említi apámat (a publikált mű II. kötete 165., 172. és 210. lapján) részben hibás, részben indokolatlan, részben bizonytalan adatokkal. Ezek még a fehérvári idők. A 221–276. lapokon megírt nagyváradi – 1908 tavaszán kezdődő és az 1908/1909 iskolaévet magába foglaló – időszaknál pedig *a név teljes elhallgatásával* bizonyos kétségbevonhatatlan helyeken, például a 274. lapon.

Hibás adat: az egy évvel idősebbnek feltüntetett fiatalember a valóságban Szabó Dezsőnél (aki 1879. június 10-én született) csaknem három évvel volt fiatalabb: a 30–31 éves Szabó Dezső leveleit olvassuk a 27–28 éves Vejja Jánoshoz. Apám nevének kis elírását ha apám nem tette szóvá, én sem kifogásolom.

Viszont indokolatlannak tűnik Vejja mérnök kiugróan pozitív, Szabó Dezső zsánereitől elütő, racionális hangvételű jellemzése. A 165. lapon, a székesfehérvári asztaltársaság bemutatásánál „nagyon derék, komoly és értelmes fiatalember”. A 172. lapon „tartalmas, jó szemű ember és férfijellem, ami elég ritka a férfiak között” – ez utóbbi esetben Szabó Dezső Vejja mérnökkel a székesfehérvári temetőben egy egész oldalnyit sétál, de az ott leírt fantasztikus látomás (kaland cigánylányokkal, amikor a két fiatalember kétfelé szórt aprópénzzel nyer egérutat a meneküléshez) ilyen jellemzéssel inkább groteszk ellentétben áll.

(Gyorsan két közbeszúrást itt: 1. vándorcigányoktól való *megfutamodást* Sz. D. jóval erőteljesebben ábrázol a könyv egyik korábbi fejezetében, a francia Mirgodon környékéről, Tintine-nel [a „kacagó ember” Tintinellájával] való kedves viszonya történetében a 49–50. lapon; 2. a székesfehérvári temetőkeri jelenetet Sz. D. nekem szóbelileg is előadta, amikor életemben először és utoljára, Ludas Mátvás füzetek dolgában lakásán felkerestem, egy akkor dedikált füzetének dátuma szerint 1937. december 18-án.)

Bizonytalan, egyúttal teljesen lényegtelen adata a 210. lapon, hogy egyik párbajához (!) második segédül Vejja mérnököt kérte-e fel vagy sem.

Különös, hogy ennél sokkal fontosabb adatokról, az önéletrajzhoz tartozó „szerves” fordulatokról a könyv olvasója nem szerezhethet tudomást, egyszerűen azért nem, mert Szabó Dezső „elfelejti” megemlíteni. Vejja mérnök részben hibás, részben indokolatlan, részben bizonytalan szerepeltetése után a könyvnek ez a negyedik rétege a legérdekesebb, ahol a székesfehérvári jó barát a maga névtelenségében van jelen.

Az önéletrajz II. kötetének 239. lapjától 276. lapjáig – közben több Ady-intermezzóval – Szabó Dezső nagyváradi szerelméről olvashatunk.

„Az iskolában a katolikus hitoktató – írja Szabó Dezső – egy napon félrehívott, és azt mondta: egy családnak, melynek ő lelki igazgatója, két lánya van: egy tizenhét és egy tizennégy éves. Az anya, aki a katolikus püspöki uradalmak jószágigazgatójának az özvegye, szeretné két lányát a francia nyelvre taníttatni . . . Az anya előnyösen hallott rólam, és őt bízta meg, hogy kérdezze meg tőlem, nem vagyok-e hajlandó elvállalni a két lány francia tanítását.” Szabó Dezső elvállalja. És a nagyobbik lány arca bíborba gyúl. Az író nem győzi dicsérni: „Lágy fürtű barna haja, a fiatalság sugárzásától meleg barna őszemei, barna arca, kissé széles, mosolygásában is fájdalmas emlékezősű szája valami rég látott Madonna-arcot hozott emlékembe. Hangja nagyon kellemes zengésű volt, emlékeztető és megnyugtató. Mozdulásaiban, arca változásaiban még annyi gyermek volt.” Kislány korában maga adta nevén Panka, Ó . . . y Mária Magdolna, ahogy erről már szóltam: apám unokahúga volt. Klárka – nővérénél nem négy, csak két évvel fiatalabb – „inkább csúfocska volt, de vonásaiban sok jóság s valami korán érett komolyság sejlett”. Hát persze, ha nem 14, hanem 16 éves volt. Engedtessek meg nekem, távoli, de ebben a kérdésben jól értesült rokonnak, hogy legalább a lányok születési dátumát hitelt érdemlően rögzítsem: 1891 július 30. és 1893 május 20. Szabó Dezső továbbá sohasem hívta szerelmét Pankának. A mély magánhangzók helyett a világosabb színezetű *Marie* mellett döntött, ahogy ez egy francia tanártól el is várható.

Oriási szerelem volt, de – ahogy ezt sejteni lehet – a regényben jelzett csattogó csókok nélkül.

Nagy Péter joggal gyanakszik a könyvhöz írt előszavában, hogy Szabó Dezső hősi szerelmei túlságosan és gyanúsán exponáltak, valójában mindenki úgy emlékszik rá, mint félenk, esetlen fiatalemberre, aki a nőekkel szemben ügyetlen, bátortalan, annál inkább költői képzeletű volt.

Azt a tényt pedig, hogy Panka a Vejja mérnök unokahúga, az olvasónak most: az eddig kiadatlan, eddig ismeretlen levelekből kell rekonstruálnia. Mert Szabó Dezső önéletrajzában ezt még csak nem is sejteti, erről egy szót sem szól.

Kellene szólnia?

Ha máshol nem, a 274. lapon feltétlenül. Ekkor már nagy a ribillió, Panka anyjának – Irma néinek – sehogyan sem tetszik az „ágrólszadkad”, adósságokba bonyolódott, párbajhős, egzaltált tanár. Pankára 600 000 korona hozomány várt, az 51 éves korában elhunyt apa – „káptalan ispán Iklódon”: ügyes és szerencsés gazdálkodó – özvegyére hatalmas vagyont és két eladó lányt hagyott, családom szegényebb ágában Irma asszony volt az irigyelt dúsgazdag rokon, helyzete azonban mégsem volt irigylésre méltó: lányai jövőjéről kellett lelkiismeretesen gondoskodnia. És Panka problematikus eset volt. Szabó Dezső szerencsére büszke és belső szabadságát is védi. Nagy baj tehát tulajdonképpen nincs. Mindössze a szerelem lángol fel még egyszer vadul és tehetetlenül.

A regény említett 274. lapján egy véletlenül kihallgatott beszélgetésből Szabó Dezső megtudja, hogy mi a véleménye Panka anyjának a fiatalok tervezgetéseiről: „Koldus az egész család, még a pap bátyja is tele van adóssággal. Mi lesz, ha majd a nyakunkra jön az egész familia! De az én szegény kis Pankámmal nem lehet okosan beszélni.” A regénynek ugyanezen a helyén még kitör a féltékenységi vihar: „Amint . . . a »Rimanóczy« -kávéház teraszán kávéztam – közli Szabó Dezső –, messziről láttam, hogy a Pankák kocsija jön az állomás felől, megismertem a paradés kocsisukat. A kocsiban csak egy fiatal hadnagy ült. Amint később megtudtam, az asszony unokaöccse.”

Ez az utolsó mondat valahogy pontosabban, a regény szerkezetéhez illeszkedve, a figyelmes olvasókra is tekintettel körülbelül így hangozhatna helyesen: „Amint később megtudtam, az én székesfehérvári barátom, Irma néni unokaöccse, Vejja mérnök, a derék, komoly, értelmes, jó szemű fiatalember ült a kocsiban, akinek a nyári hadgyakorlatra alkalmilag katonai zubbonyt kellett felöltenie.”

A féltékenység vakká tesz: „Mérhetetlen vihar támadt fel bennem” – írja. „Felkerestem vagy két fiatal társamat, kivittem őket rendes vendéglőmbé, a szőlőbe. Féktelen nagyot mulattunk. Már reggel volt, mikor hazamentünk.”

A féltékenység egykori vaksága Szabó Dezsőt önéletrajza írásakor is elfogja. Különbén az olvasóval együtt kacagnia kellene egy nagyot: micsoda félreértés és micsoda megkönnyebbülés! De nem. Helyzetkomikum elmarad, apám sehol. Illetve a székesfehérvári temetőkert *menekülési* jelenetéhez kapcsolódva, mint *férfijellem*, aki egy szerelmi béklyóból kiszabadít. Valamivel előbbre kissé, a 172. lapon.

Miért lett volna ok a féltékenységre, amikor a kocsiban a leány unokabátyja ült? Hadd adjak erre választ: egyes rokoni közlések szerint apámat a tanulmányaiban Irma néni támogatta, az igazság az, hogy valóban számított megbízható unokaöccsére, akit vejeül – úgy

látszik – szívesen képzelt el, Szabó Dezsónél mindenesetre szívesebben. Tehát Szabó Dezső féltékenységének valamiféle alapja mégiscsak volt?

Akár így, akár úgy: kibírhatatlan szerelmi mámorából ébredni akart. Pörgött vele a világ: a jószágigazgató leánya és a tanárka közt olyan társadalmi szakadék tátong, hogy Szabó Dezsőnek csak fojtogathatja a torkát valami és szerelméről mukkanni sem mer, vagy zavarodottan félrebeszél?

Írni viszont ír – Vejja mérnöknek. Akinek elsírja bánatát. Akitől vigaszt vár. Akivel egyáltalában beszélni mer.

1909 április 17-én ragad tollat, hogy tündérmáról valljon. És Vejja mérnök megértőnek, titkot őrzőnek, vigaszt nyújtónak, igazi barátnak bizonyul. Szabó Dezső egy hét múlva, április 25-én írt rövid viszontválaszában már nevet az egész histórián. Ez bizony gyorsan ment, mint meteorsuhanás az égen; mire felocsúdunk, már ismét nyugodalmas az ég.

Szabó Dezső önéletrajzába nem fért bele ennyi bonyodalom. De azért mégis minden benne van, áttételesen, regénye más helyén. Vejja mérnököt dicséri – máshol. (A székesfehérvári asztaltársaság bemutatásánál.) Értékelését egy furcsa megfutamodás elősegítéséhez köti – máshol. (A székesfehérvári temetőben.) Ilyen összefüggésekben érthetőbbé válik a meglepően sok, funkciótlanul meredező, indokolatlanul hagyott dicsérő szó.

Szabó Dezső szakít. Büszke és szentimentális záróakkordok után háromezer korona tisztviselői kölcsönrel másodszer indul Párizsba – felejteni. Egyéb adósságait „lekvittolta”, az apámtól kapott kölcsönök törlesztési módozatairól szól sok levél. Párizsba apámat is hívta, de hasztalan. („Gyere ide, ha boldog akarsz lenni.”) Megható, hogy odakint még egyszer, váratlanul, Panka emléke beléje nyilall. (II. 285.)

Pankát később „egy vidéki vagyonos úr” vette feleségül, de házasságuk tartósnak nem bizonyult.

*

A Panka-szerelm nagyváradi történetébe ágyazódik Szabó Dezső felébredő Ady-szerelme is. Bár erről a levelekben nincs szó, valamit mégis kell róla mondani. Furcsa szerelm volt ez is, örökké „ambivalens”. Ahány adatot közöl, annyi melléítés. A *Sírni, sírni, sírni* című vers akkor ellenszenves neki, első párizsi útja idején, amikor ez a vers még nem is létezett. (II. 15.) Az *Illés szekerén* kötet iránt 1908 szeptemberi napsütésében lobban fel szimpátiája, holott ez a kötet csak decemberben jelent meg. (II. 237.) Az 1909 június 20-i emlékezetes Ady-matinén is ott van a képkiallítás, de az Ady-elmondta három

verset ötletszerűen sorolgtatja. A harmadiknál elakad: „... nem emlékszem...” Ez megrendítő. Szabó Dezső a *Szeretném, ha szeretnének* című verset felejtette el! (II. 243.)

A levelekben Adyról – mondjuk, hogy hál’istennek? – nincs szó, Vejja mérnök nem volt irodalmi érdeklődésű ember. Mégis sok frissesség maradt e levelekben, néhány levél például több spontaneitással fejezi ki, az íróra jellemző zsargonban, a nagyváradi ifjúi évad hangulatát, mint regényének hosszú fejezetei.

Különösen a francia tengerpartról és Párizsból küldött üzenetek hangja üde. Illenek regényének idevágó élénk elbeszéléseivel.

Egyes levelek francia fogalmazása pedig nem különösebben meglepő. Ur György szerint Szabó Dezső utolsó leírt mondata – dedikáció egy könyvére a lakóház légvédelmi óvóhelyén – francia nyelvű volt.

*

Nagyváradi évadjában Szabó Dezső az Úri utca 31. számú házban lakott. Levelei borítékján ezt minden alkalommal feltünteti.

Ezt a házat illetően a Bartók-kutatás is közvetett formában érintett.

Szabó Dezső azt írja, hogy Szalay postatanácsosék házában lakott – futólag említi csak, hogy Szalayné leánya kiváló zongoraművésznő. (II. 237.)

Szalay Stefi (született 1886 augusztus 12-én Kapuvárott, meghalt 1964 június 4-én Nagyváradon) 1906-tól tanult a budapesti Zeneakadémián, az 1908/1909 tanévben Bartók tanítványa a IV. akadémiai osztály fokozatán, azóta özv. Fischer Ervinné Szalay Stefánia néven vonult be a zenetörténelemben – Bartók hozzá intézett, publikált leveleivel. Az ötvenes évektől az egyetlen élő Bartók-tanítvány Erdélyben, Bartók áldozatosan lelkes híve Nagyváradon.

1. [Képeslap: NAGYVÁRAD. KATH. PÜSPÖKI PALOTA.]

Tek. | Véjja János | áll. v. mérnök úrnak. | Székesfehérvár.
Áll. vas. mérnöki hiv.

[Nagyvárad, 1908. máj. 11.]

Un tas de frisés, un tas de prostituées, une ribambelle de gosses stupides – voila Grand-Bourg

Je t’embrasse

Didier

[Egy csomó göndör hajú,* egy csomó prostituált, egy sereg ostoba ripők – íme Nagyvárad

Ölel

Dezső]

2. [Levél]

Ngs. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök úrnak. | *Székesfehérvár.* | Áll. vas. mérnöki hiv.

[Nagyvárad, 1908. aug. 7.]

Mon cher Jeannot!

Je suis honteux de vous voir, toi et Béla, si supérieurement bons et de vous avoir causé tant d'embarras. J'hésite presque à vous remercier, les remerciements étant devenus trop vulgaires pour exprimer un bien sincère élan de reconnaissance.

Je crois que tu te trompes sur mon compte. Ce n'est pas l'énergie qui me manquerait, mais l'énergie même a ses conditions et ce sont ces conditions qui me font foute quelquefois. J'ai une grande foi dans la vie et le travail et, peut être dans peu de temps, vous verrez que je peux travailler bien sérieusement

Je t'embrasse

Didier

[Kedves Jancsikám!

Szégyellem, hogy ti, te és Béla, oly rendkívül jók vagytok, s hogy nektek annyi zavart okoztam. Szinte tétovázom a köszönettel, a köszönet túl köznapias ahhoz, hogy a hála nagyon őszinte felbuzdulását kifejezze.

Azt hiszem, személyemet illetően tévedsz. Nem maga az energia hiányzik belőlem, hanem az energiának is megvannak a

*Frisé – a korabeli francia köznyelvben a zsidók gúnyneve volt. *A szerk.*

maga feltételei, és ezek a feltételek azok, amelyek néha seggbe rúgnak engem. Nagyon bízom az életben és a munkában, s talán nemsokára megláthatjátok, milyen nagyon komolyan tudok dolgozni.

Ölel

Dezső]

3. [Levél]

Nagys. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök úrnak. | Székesfehérvár

[Nagyvárad, 1908. dec. 28.]

Mon cher Jeannot!

L'argent reçu, je vous ai envoyé (à Béla et à toi) une lettre bourrée de reconnaissance et de protestation d'amitié. On est toujours échauffé quand on reçoit de l'argent. Pas de réponse. Pourquoi?

Nvárad est une bonne et triste école pour moi. Tout ce qui [est] de bas, de vulgaire dans les hommes se trouve réuni dans cette ville. C'est un pot de chambre rempli d'une marmelade de parvenus et de coquins. Et pourtant, je serais content de pouvoir rester ici.

Je me fourre dans l'étude et j'ai quelque espoir d'être un homme „de culture européenne” (expression de Nvárad) quand je crèverai.

Que fais-tu et que fait l'illustre société de Lackovics? Je suis bien seul ici. De haine ou de lâcheté, on m'évite ici, car „je pue le clericalisme”.

En somme, c'est naturel. Ce qui me suprend un peu, c'est que mes anciens amis de Fehérvár ont tellement réussi à m'oublier. Et pourtant, j'avais de sympathies qui n'ont pu être égorgées ni par mes désillusions, ni par ma misère.

Je te souhaite beaucoup de jeunesse et de force. Le reste viendra avec. Bonne guerre, bonne fortune!

Je t'embrasse

Didier

[Kedves Jancsikám!

Miután a pénzt megkaptam, küldtem (Bélának és neked) egy hálával és barátságnyilvánítással zsúfolt levelet. Az ember mindig felhevül, amikor pénzt kap. Válasz nincs. Miért?

Nvárad jó és szomorú iskola nekem. Minden, ami alacsonyrendű és közönséges az emberekben, együtt található ebben a városban. Egy parvenükből és csibészekből álló, lekvárral teli éjjeliedény. És mégis: elégedett volnék, ha itt maradhatnék.

Beletemetkezem a tanulásba, és van némi reményem arra, hogy a „kultúr európaiság” embere legyek (nváradi kifejezéssel), mire éhen döglöm.

Mit csinálsz Te, és mit csinál Lackovics dicső társasága? Én itt nagyon egyedül vagyok. Gyűlöletből vagy gyávaságból, elkerülnek itt, mert „búzlóm a klerikalizmustól”.

Végtére ez természetes. Ami kissé meglep, az az, hogy az én régi fehérvári barátainak mennyire sikerült elfelejteniük engem. És mégis: olyan rokonszenveim voltak ott, amelyeknek sem kiábrándulásaim, sem nyomorúságom közepette nem szeghetem a nyakát. Kívánok neked sok fiatalságot és erőt. A többi ezzel jön. Jó csatát, jó szerencsét!

Ölel

Dezső]

4. [Levél]

Tek. | *Véjja János.* | áll. vasúti mérnök | úrnak. | Székesfehérvár.

Feladó: Szabó Dezső | *Úri u. 31.* | Nagyvárad

[Nagyvárad, 1909. jan. 8.]

Kedves Jancsi!

Rögtön válaszolok, mert a leveled kissé megijesztett, hogy talán én is furcsa színben tűnhettem fel eddig. A dolog így áll: Béla azt írta akkor, hogy felvehet nekem 400 koronát, de

mivel neki is szüksége van pénzre, egyezzem bele, hogy a nevem alatt 600 koronát vegyen fel s így amíg nekem nem lesz miből törlesztenem, ő fog törleszteni. Nekem eszem ágában sem volt, hogy Te a dologról nem tudsz semmit és beleegyeztem s egy üres lapot aláírtam. De nekem csak 300 koronát küldött, s így azzal az 50 koronával, amit *neked* bizonyára visszafizetett, én összesen 350 koronát kaptam. A pénz megkapása után rögtön egy hosszú levelet írtam neki, melyben kérdeztem, hogy mikor és milyen részletekben kell megkezdenem a fizetést. Erre semmi választ nem kaptam. Ekkor én megnyugodtam abban a hitben, hogy a 400 k.-ból hátramaradt 50 koronát előrelátásból mint kamatot és törlesztést értem előre fizette s hogy azután a maga 100 frtját törlesztgeti s addig én rendessé lévén, a magam részét lefizethetem. Karácsony előtt azonban kaptam a banktól egy levelet, melyben tőlem 70 K. kamat hátralékot követelnek. Én egy tréfás levélben megírtam a dolgot Bélának, de választ nem kaptam.

Így tehát úgy látszik, Bélánál 125 frt. (250 K) maradt. Légy jó, legalább arra bírd rá, hogy márciusig fizesse az ő részét. Márciusi kinevezésem már *bizonyos*. T.i. most újabb rendelet értelmében a legközelebb kinevezendő h. tanárok állását meghirdetik, hogy ha kisebb helyről idősebb tanár akarna oda menni, módjában legyen. A fiatal tanárt pedig elhelyezik a fenébe. Az én helyem már meg is hirdették s különben is Barkóczy leizente a főigazgatótól, hogy meglesz a kinevezésem. Akkor tisztviselői kölcsönrel fogom rendezni összes adósságom. Azt mindenesetre megakadályozom, hogy neked a legkisebb kellemetlenséged is legyen. De meg a Bélát sem hiszem képesnek arra, hogy velünk szemben déloyal legyen.

Ölel

Dezső

5. [Levél]

Tek. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök úrnak | *Székesfehérvár*

Feladó: | Szabó Dezső | Nagyvárad | Uri u. 31.

[Nagyvárad, 1909. jan. 27.]

Kedves Jancsi!

Sokkal több cifraságon mentem keresztül, hogysem könnyen merjek ítélni. De az az egy, ha egyéb nem, nagyon csúf volt Bélától, hogy neked nem fizette rögtön vissza az összeget, amint *azt* megírtam neki még akkor. Mert ezzel engem állított furcsa világításba s az már még sem szép, ha valaki a más szakállára követ el, mondjuk – inkorrektséget. Most írok neki, hogy a nála maradt 150 koronából, lehetőleg gyorsan, neked tegyen eleget. Márciusban legkésőbb úgy is meglesz a kinevezésem s a bank számolhat majd velem helyette is. Inkább fizessek én érte, mint ő értem.

A pechem állandóan kísér. Itt egy ötöd-osztályosnak baja volt egy-két tanárral. Főbelövi magát az ostoba, de előbb egy cédulára ráírja: „Szabó tanár úr célját érte.” Képzelheted milyen kellemes napot szerzett. Szerencsére a tanítványaim olyan hévvel prédikáltak mellettem a városban, hogy most az egyszer a sajtó is jól viselte magát.

Nagy örömet okozott, hogy Vazul végre erélyes lépéseket kezd tenni a fajfentartás érdekében. Néha én is úgy megúnom ezt a szeretés nélküli életet, hogy gondolkozom, nem jobb volna-e duettben toszogatni tovább az életet. De ez az állapot nálam csak „pillanatnyi elmezavar”.

Grâce à Dieu, az egészségem helyreáll lassanként s „gyarapodom testben és lélekben” mint a gyermek Krisztus. Dolgozni pompásan tudok s márciusban egy essaim fog megjelenni a mai irodalomról. Majd megküldöm neked is.

Gyere már egyszer le ide Jeruzsálembé. Olyan jól esne egyszer már őszintén beszélni, még pedig a régi dolgokról. Erre az eshetőségre előre is bátor vagyok megjegyezni, hogy Uri u. 31. sz. alatt lakom.

Erről eszembe jut, (tudni illik a lejöveteledről) hogy a nagy-nénéd 2 lányát franciára tanítom s ők nagyon kedvesen emlékeznek rólad.

Rajmundot, K. Gyulát és mindenkit üdvözöl, téged ölel Dezső.

6. [Képeslap: NAGYVÁRAD. PANNONIA SZÁLLODA ÉS EMKE KÁVÉHÁZ.]

Tek. | Véjja János | áll. vas. mérnök úrnak | Székesfehérvár

[Nagyvárad, 1909. ápr. 1.]

Ölel

Dezső

7. [Levél]

Tekintetes | V^éjja János | áll. vasúti mér- | nők úrnak. | Székesfehérvár. | Áll. vas. mérnöki hiv. Feladó: Szabó Dezső | Nagyvárad. | Uri u. 31.

[Nagyvárad, 1909. ápr. 17.]

Kedves Jancsi!

10–15 nap múlva megkapom a tisztviselői kölcsönt, amivel végkép rendezem anyagi rendetlenségeim. Akkor 650 koronát fogok neked küldeni. Te leszel szíves ebből 600 koronát a bankhoz 50 [-et] magadhoz juttatni. Én magam intézném el, de még most se értek hozzá, dacára Béla nem rég küldött hosszú levelének.

A nyári külföldi utam is biztosítva van. Azt hittem, hogy mikor minden kötelességemnek eleget teszek végre nyugodt életet élhetek. S most mikor lassanként minden feltétel megvolna ehhez, elég szerencsés voltam rábukkanni arra az útra, ahol megtaláltam a legnagyobb boldogtalanságot.

Egy hét óta huzakodom, hogy írjak, ne írjak. De elkerülhetetlen szükségét érzem a panaszkodásnak és itt senkim sincsen. Téged egész férfinak ismertelek, nem fogsz gúnyolódni velem s főleg megőrzöd magadnak, amit eléldjajgatok.

Azt hiszem, megírtam, hogy unokahugaid franciára tanítom. Mikor először beszéltem a Pankával, láttam, hogy végtelen hülyeséget követtem el, mikor elvállaltam tanításukat. Védekezésül erőszakkal beleláltam egy csomó rossz tulajdonságot. Sokszor szinte durva voltam hozzá. Ő pedig mindig végtelenül kedves maradt.

Megpróbálkoztam elmaradni, nem volt erőm hozzá. Most pedig csak abban a heti 3 órában élek, mikor vele vagyok. Azután képtelen vagyok bármit csinálni.

Tudom, azt mondod erre, légy erős. De én elég szerencsétlen flótás voltam eddig, hogy ne szégyelljem, ha gyenge vagyok. Fene nyomorúságosan megszereztem egy nem mindennapi kultúrát, ami csak jobban érezteti velem a milieu durvaságát. Próbáltam valami célban hinni, akkor kizsákmányolták a szimpátiám és megcsaltak. Most mikor kezdtem helyre jönni s újból feltápaszkodott az életkedvem, betege lettem egy gyógyíthatlan szívügynek.

Gyönyörűséges kilátásaim vannak. Még 9 hetem van Nagyváradon. Ez lenne 27 óra és ebből ünnep miatt 2 elmarad. Ha teljesen vagyontalan volna, minden jó volna, mert úgy vettem észre, elég szimpátiát érez irántam, hogy mindent remélhetnék. Így természetesen, nem szabad semmit megtudnia. Sokszor mikor legjobban fojtogatja a torkom az őszinteség, a legkellemtlenebb dolgokat mondom neki.

Mostanában még ráadásul nagyon szomorú s az utolsó órán sírva találtam s azt mondta, hogy reggel óta sírt. Én nem kérdezhetek semmit tőle.

Ne ne vess ki, hogy így elédbe szentimentáliskodtam. Nem tudok többé cynikus lenni. Egész nappal kóborlok, az éjjeleim pedig nagyon szomorúak. Az irodalom sem tud vigasztalni. Könnyebbülés volt ezt a levelet megírni. Bár meglátogatnál. Te

bizonyára senkinek nem fogsz a dologról szól[ni] s előttük *soha* nem fogsz semmit elárulni.

Írj akármit, vigasztalj bármilyen képtelenséggel.

Ölel Dezső

8. [Képeslap, színes tájkép, felirat nélkül]

Nagys. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök | úrnak. | *Székesfehérvár*.

[Nagyvárad, 1909. ápr. 25.]

C'était un moment de honteuse faiblesse, j'en ai ri depuis. Tu as raison. Je suis très tort et „gentilhomme” par tous mes fibres.

Je t'embr.

D.

[Szégyenteljes gyengeség pillanata volt, azóta nevetek rajta. Igazad van. Minden ízemben nagyot tévedek és „nemes” vagyok.

Ölel

D.]

9. [Levél]

Ngs. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök úrnak | [törölve:] *Székesfehérvár* [helyette:] Piliscsaba | tábor | [idegen kéz-írással kiegészítve:] 32 dik | gyalogezred | 10 század

Feladó: Szabó Dezső | Nagyvárad | Uri u. 31. | Kérem utána küldeni.

[Nagyvárad, 1909. máj. 28.]

Kedves Jancsi!

A pénzt csak ma kaptam kézbe. Tudom, hogy katona vagy s azt is hogy ilyenkor sok pénz fogy, azért küldöm (végre valahára) már most. A 600 koronát is szeretném minél hamarabb elküldeni s ha onnan, ahol vagy, elintézheted a dolgot, rögtön expediálnám.

Ma lekivittoltam fehérvári adósságaim lelkem nagy gyönyörűségére. Hogy vagy? Magamról nem írok. Ölel őszinte szeretettel
Dezső.

10. [Levél]

Nagys. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök úrnak. | *Budapest.* |
Üllői-út, Mária- | Terézia laktanya | 32 gyalogezr. 10 szá-
zad.

Feladó: Szabó Dezső | főreál. tanár. | Nagyvárad.

[Nagyvárad, 1909. jún. 2.]

Kedves Jancsi!

Úgy fogok tenni, ahogy jónak látod s előre is köszönöm szíves fáradtságod.

Nagyon kérek, hogy ha azt az ostoba levelet, amiben a szerelmemről nyávoztam, még nem semmisítetted meg, tépd össze, mielőtt ide jönnél. Panka ugyanis tud arról a levélről, de tartalmát részletesen nem tudja, s azt mondtam neki, hogy az csak egy pillanatnyi felbuzdulásnak volt a csacsiséga.

Egyáltalán kérek, hogy ha faggatni fog, mielőtt velem beszélnél, ne mondj rólam semmit. Én majd elmesélem neked őszintén az egész bosszantó, ostoba históriát. Tudod, én gyerek maradok 100 éves koromban is.

A viszontlátásig ölel

Dezső

11. [Levél]

Nagys. | *Véjja János* | áll. vas. | mérnök úrnak. | Székes-
fehérvár.

Feladó: Szabó Dezső | Nagyvárad | Úri u. 31.

[Nagyvárad, 1909. jún. 21.]

Kedves Jancsi!

Mivel 1-én egyenesen külföldre svungolom magam, Székesfehérvárra már nem lesz időm elmenni. Légy szíves, egy pár

szóval írd meg, hogy mire mentél Bélukával, az én legdrágább (ára = 300 K.) barátommal. Ha azonban nincs kedved megírni, az sem baj, mert a kíváncsiságom nem túlságosan nagy.

Én már most mámoros vagyok, hogy újra élhetek 2–3 hónapot az én leghazább hazámban. Ennek a táncoló hangulatnak a reáliskolai zsidógyerekek vették legtöbb hasznát, a kiknek a vizsgákon generális amnesztiát adtam.

Rajmundékat ölelem s téged még intenzívebben

Dezső

12. [Levél]

Nagys. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök | úrnak. | *Székesfehérvár*.

Feladó: Szabó Dezső | Nagyvárad | Uri u. 31.

[Nagyvárad, 1909. jún. 24.]

Kedves Jancsi!

Először is nem a szívem tart fogva. Az én szívem olyan mint a jó hegedű, mindenféle nóta végig nyargal rajta, de azért őt magát nem kell féltetni. Különben is már egy hete, hogy *végleg* elbúcsúztam rokonaidtól s nálam a tegnap és az ószövetségi idők közt kevés távlati különbség van.

A pénzt a legszívesebben hagyom nálad, annál is inkább, mert bizonyos, hogy augusztusban nagyobb szükség lesz rá. Akkor majd írni fogok neked, mert most adresse félét legjobb akaratlan sem adhatnék. Én ugyanis mindennap máshol fogok lenni s nagy örömöm telik benne, hogy a kocsis Magyarországra még lev. lapokat sem küldözgetek. A nyarat úgy-e Szf.ott töltöd? 1-én este indulok s első stációm Bécs lesz.

Bélukát ne nagyon *vekszald*. Van nála rosszabb ember is a világon.

Ölel s jó nyarat kíván

Dezső

13. [Képeslap: DURER: PORTRAIT OF HOLZSCHUHER, BERLIN.]

[Fine Arts Publishing Co. Ltd. London]

Ngs. | Véjja János | áll. vas. mérnök úrnak | Székesfehérvár | Hongrie

[Paris, 1909. júl. 5.]

Ölel – Dezső

14. [Levél]

Ngs. | Véjja János | máv. mérnök úrnak. | Székesfehérvár. | Hongrie

[Saint Cloud, 1909. júl. 15.]

Kedves Jancsi!

A st.cloudi park terraszáról küldöm cette lettre. A 14 juillet-i mámoros napok után itt pihenek ebben a gyönyörűségező zöld tengerben. Gyere ide, ha boldog akarsz lenni.

Párizsban egy pompás kis hotelben lakom au 7e étage, dans une chambre pittoresque avec une vue superbe [festői szobában gyönyörű kilátással] a Szt. Lajos szigetre és sur le quartier latin.

Napokban egy nagyon kedves francia családdal a breton tengerpartra megyek egy pár napra, különben je reste à Paris október végéig, car ses caresses m'ont retenu et on ne peut quitter une ville où la vie est tellement colorée et les humains sont si humains [. . . mert a dédelgetései visszatartanak és az ember nem tud elhagyni egy várost, ahol az élet annyira színes és az emberek annyira emberek].

A júl. 14-i ünnepély csodálatosan kedves volt. Egész Paris táncolt s az embert minden lépten átnyalábolta vagy 2–3 vidám párizsi gamine.

Rajmundnak és Jul. Kunosnak mes salutions amic.

Téged ölel

Didier

15. [Levél]

Ngs. | *Véjja János* | máv. mérnök úrnak. | *Székesfehérvár.* | *Hongrie.*

Exp. Didier Szabó | Paris. Hôtel des Étranger[s] (ch. 47) | Rue Racine.

[Paris, 1909. júl. 26.]

Kedves Jancsi!

Lev. lapodat csak ma kaptam meg, mert Rouenban voltunk egy pár napig, ahol csodálatos szép dolgokat láttunk. Rajmund itt volt vagy három napig. Találkoztam az öreggel. Képzeld, Párizs annyira kihozta a sodrából, hogy nem 1/2 10-kor, hanem 8-kor vacsorált.

Pontos adresszem aug. 2-ika után: *Didier Szabó etudiant*, Hôtel des Étrangers (ch. 47) Rue Racine. Ha tényleg nincs szükség többé rá és el akarod küldeni, táviratilag küld. *Nem azért, hogy sürgősen* jöjjön, hanem mert csak a táviratilag küldött pénzt hordják ki a házhoz. A postán pedig nem vehetném fel, mert nincs mivel igazolnom magam.

2-án este Bretagneba megyünk s az egész hónapot a tengerparton fogjuk tölteni. Onnan majd fogsz kapni romantikus lev. lapokat.

Nagyon okosan tennéd, ha eljönnél ide. Itt emberebbé teszi a sok szép dolog az embert. Nagyszerű csavargásokat rendeznénk. — Csak ne kellene visszamenni kocsis hazámba!

Ölel
Dezső

16. [Képeslap: ABBAYE DU SAINT-MICHEL. ABSIDE DE L'EGLISE (XVe SIÈCLE).]

Ngs. | *Véjja János* | máv. mérnök | úrnak | *Székesfehérvár.* | *Hongrie*

[Mont St. Michel, 1909. aug. 3.]

La marée monte vers l'île qui se termine en cette église dans une hauteur de 150 m. au dessus de [la] mer. C'est la plus belle chose que j'aie jamais vue.

Je t'embr

D.

[A dagály a sziget felé tör és ennél a templomnál ér véget, amely 150 m.-re emelkedik a tenger szintje felett. Ez a legszebb, amit valaha is láttam.]

Ölel

D.]

17. [Képeslap: CÔTE D'EMERAUDE. SAINT-MALO – LA RADE, EFFET DU SOIR.]

Ngs. | *Véjja János* | máv. mérnök | úrnak | *Székesfehérvár* | *Hongrie*

[Dinan, 1909. aug. 6.]

Most indulok becsavarogni a La Manche-i szigeteket azzal a ferme intentionnal [eltökélt szándékkal], hogy kivetődöm egy puszta szigetre.

Dinan, 6 août

Ölel D.

18. [Képeslap: MÜNCHEN. BAVARIA MIT RUHMESHALLE.]

Ngs. Véjja János | máv. mérnök úrnak | *Székesfehérvár* | Ungarn

[München, 1909. szept. eleje]

[Érkezési bélyegző: *Székesfehérvár*, 1909. szept. 4.]

Sok és nagyszerű csavargásaim után muszájból útban vagyok hazafelé.

Ölel D.

19. [Képeslap: MUSÉE DE VERSAILLES. – ANNE-LOUIS-GIRODET TRIOSON, PEINTRE, 1767–1824. – ECOLE DE DAVID.]

Ngs. | *Véjja János* | máv. mérnök úrnak. | *Székesfehérvár*.

[*Székelyudvarhely*, 1909. nov. 18.]

Kedves Jancsi! Szépen köszönöm. Igazán szégyelem, hogy ennyit fáradtál érte. Azzal szemben most nagyon energikus vagyok, mert kezd az én eszem is megjönni és asszimilálódok a világhoz. –

Ölel barátod

Dezső

20. [Képeslap: MUSÉE DU LOUVRE, PARIS. – ANDREA DEL SARTO. – LA CHARITÉ.]

Ngs. | *Véjja János* | máv. mérnök úrnak | *Székesfehérvár*.

[*Székelyudvarhely*, 1909. dec. 26.]

B. u. é. k.

Ölel Dezső

Közli: DEMÉNY JÁNOS

AZ ELSŐ BUDAPESTI HÍD FOLYÓIRAT EMLEKTÁRÁBÓL

Az 1927. év elején összeálltunk négyen, erdélyi származású egyetemi hallgatók (Bencze Sándor, Csoma Jenő, Hajdú Dénes és csekélységem), hogy szellemi hidat teremtünk a határokon túliakkal is; újpesti családi házamba adott váltómmal biztosítva szerkesztettük másfél éven át ezt az irodalmi és művészeti havi szemlét, melynek címét aztán kimúlásunk után pár évvel Zilahy Lajos kedvelte meg és szerkeszté több szerencsével, mint mi – és nem utolsósorban Bethlen Istvánék anyagi támogatásával. Majd 1936-ban a jugoszláviai Híd is elindult és él, virágzik nagy örömünkre, ma is!

Baráti, rokoni kapcsolataink révén jutottunk sok neves erdélyi író művéhez, hogy csak néhányat említsek: Tamási Áron, Kós Károly, Szentimrei Jenő, Makkai Sándor, Tompa László, Sipos Domokos, Reményik, Áprily, Nyíró, Dsida és még sokan mások, hogy kiemeljem az országszerte szeretett Elek apó nevét: Benedek Elekét. Első számunktól az utolsóig ezekkel és a csehszlovákiai, jugoszláviai magyar írók műveivel ismertettük meg a pesti olvasókat, akik meglepően gyorsan és nagy számban sorakoztak körénk: 1200 előfizetővel kezdtük 1927 tavaszát, s első számunktól elkezdtük Kós Károly kalotaszegi regénye, a *Varjúnemzetség* közlését. Tőle magától kaptam eredeti fametszeteit, midőn Sztánán meglátogattam mint édesapámnak régi barátját. Kodálytól is kaptunk remek tanulmányt: *Mit akarok a régi székely dalokkal*, és még sok neves hazai költőtől, tudóstól. Móricz Zsigmond 25. éves írói ünnepségét mi rendeztük a Zeneakadémián, szereplői közt elég, ha Palló Imrét, Medgyaszay Vilmát, Kosztolányit s a Vas utcai Kodály-kórust említem meg. Külön Móricz Zs.-számot is adtunk ki. Baráti körünk igen szerencsésen választotta maga fölé főszerkesztőnek a székelyudvarhelyi Csanády György költőt s a Rádió rendezőjét, erdélyi egyletünk egyik alapítóját is (1894–1952-ig élt), és finom ízlésével ügyesen fogta össze az egyre nagyobb számban befutó írói alkotásokat. Szerkesztői díjul természetesen egyikünk sem várt s nem is fogadott el semmit, így Csanády sem.

Egyre szélesebb körű érdeklődés miatt vidéki s külföldi szerkesztőtársakat is felkértünk, így az erdélyi részt 1928-tól Tamási Áron, s szlovákiai Tamás Mihály, a pécsit Asztalos Miklós, az esztergomi pedig Féja Géza vállalta, végül Párizsból Ajtay Miklós szerzett cikkeket.

Ady Endre születésének 50. évét ifjúsági ünnepséggel akartuk emlékeztetessé tenni, de a rendőrség nem adott rá engedélyt, s így

csupán 1927 novemberi Ady-számunkkal adóztunk szellemének, amelybe Juhász Gyula is eredeti versét adta, s több Ady-versen kívül mélyen szántó tanulmányt közöltünk Szentimrei Jenőtől, aki egyébként több jeles erdélyi íróról adott esszéket a Híd-számokba. Szabó Lőrinc Ady-tanulmánykötetéből is adtunk részleteket stb. Végül is Bajcsy-Zsilinszky Endréhez kaptunk ajánlólevelet az éppen Ady-síremléken dolgozó Csorba Géza barátunktól, és Zsilinszky megszerezte nekünk 1928 tavaszán az *Iffjúság Ady-ünnepsége* rendőri engedélyét; persze voltak furcsa kikötések, pl. „uszítóverseit” – mint mondták a főkapitányságon – nehogy merjük szavalatni. Ennek ellenére a régi Országház nagytermében 1928 májusában megtartott ünnepünkre beléptijegyül kiadott kis füzetünkben: *Iffjú szívekben élekben* több szocialista versét is közöltük, továbbá egy Kodály-kottát és eredeti népdaltanulmányt, Féja-, Kodolányi-, Fábíán Dániel – Rudnay Gyula-cikket, s verseket Győry Dezsőtől, Simon Andortól, Erdélyi Józseftől, végül egy cikket Szabó Dezsőtől, melyben a magyarságnak létszáma arányában való érvényesülését kívánta, és sorsunk függetlenítését követelte a németektől stb.

A Híd több számában volt ismertetés az új művésznemzedék műveiről, s néhány gazdaságpolitikai cikk is. Sok képes táblánk igen megdrágította nyomdászamlánkat, de nem is ez lett a kimúlásunk oka 1928 nyarán, hanem az említett Ady-szám s tetejében az Ifjúság Ady-ünnepsége rendezése. Az előfizetők zömét tevő idősebb nemzedék értetlensége sőt Ady-ellenessége apránként úgy elapasztotta a rendelők számát, hogy néhány ráfizetéses számunk után kénytelenek voltunk csöndben „kimúlni”. Minthogy a Híd-szerkesztőség a lakásomon volt, így siettem rendezni az adósságokat és néhány előfizetői díjat visszaküldeni. Az alábbiakban a szerkesztőség levelezéséből adunk közre.

Tompa László költő levele a Híd szerkesztőségének:

Igen tisztelt Uraim!

Sajnálatomra, nem tudtam előbb válaszolni a Híd számára küldendő kéziratok ügyében kapott megtisztelő felhívásukra. Most már sietek szíves tudomásukra juttatni, hogy a *Sofför* című versem közlésébe szívesen beléegyezem, megjegyezve, hogy azt az Ellenzék némi sajtóhibával közölte, mert a 3-ik

szak 3-ik sora helyesen így van: „Bár nem tudom, míg a gép egyre száguld” – s közlés esetén kérem így kijavítani.¹ Csatolok még két verset külön leírva is. Úgy ezeket, mint a leveletem Kacsó Sándor barátom útján küldöm, – szíves soraik értelmében.

Új vállalkozásukhoz melegen kívánom a legszebb sikert, Csanády Gyurka kedves barátomat pedig a legszívesebben, szeretettel üdvözölöm.

Pontos címem: Redactia *Székely közélet*, Odorheiu – Székelyudvarhely.

Tisztelettel, kész hívük: Tompa László
(1927. jan. 18.)

Berde Mária írónő levele a Hídhöz²:

Marosvhely, 1927 febr. 10

Igen tisztelt Uraim!

Megkeresésükre készséggel ígérem, hogy a lehetőség szerint fel fogom Önöket keresni írásaimmal. Kérni fogom azonban a lapnak számomra való megküldését, hogy írásaim megjelentéről tájékozva legyek. Gondos csomagolásban és keresztburkolással megkaphatjuk. Címükre rövidesen elküldök pár verset, később prózát is.

Vállalkozásuknak sikert kíván őszinte üdvözléssel

Berde Mária

Tg. Mures, Str. St.cel Mare 22.

¹ Tompa László (1883–1964) említett verse a Híd első számában jelent meg, és ezenkívül másik 2 költeménye 1927–28 folyamán.

² Berde Mária (1889–1949) egyetlen versét küldte be, de Csanády szerk. társunk nem közölte, és így kapcsolatunk megszakadt, nagy sajnálatomra, mert részemről igen sokra tartottam a sokoldalú írónőt, több önálló kötetével.

Reményik Sándor levele Gergely Pálhoz:

Pécs, 1927 jún. 18.

Kedves Barátom!

Bocsásson meg, hogy ceruzával s azzal is ily reszketegen írok, de tollal nem tudok még, s az írógép e pillanatban nem áll rendelkezésemre. Már jobban éreztem magamat, most azonban tönkre tesz ez a pokoli, éjszaka sem enyhülő, igazi délvidéki hőség, mely a pestinél is nagyobb, s melyhez foghatót mi Erdélyben a legforróbb kánikulában sem érzünk. —

Nagyon kedves levelét ma megkaptam s őszintén köszönöm, hogy a cikkem ügyében eljárni szíves volt. Magát a cikket mellékelve küldöm. Olvassa Ön is, mielőtt nyomdába kerül s lássa belőle szándékomat: egyrészt meglelni a kapcsolópontot az Ady-kérdés meg az erdélyi gondolat között, másrészt szint vallani az erdélyi írók nevében Makkai mellett, mint épen ezen erdélyi gondolat reprezentánsa mellett. Nem ismerem a vita eddigi anyagát, főként Hegedűs Lóránt és Négyesy vitáját, sajnos, — azonban azt hiszem, az én néhány szempontom *talán* még mondhat valami újat, s mindenesetre *otthon élő erdélyi ember* hangja a magyarországi vitában. Talán ezért is veszi szívesen a kegyelmes úr hozzászólásomat lapja hasábjain. Kérem, mikor hozzájuttatja cikkemet, tolmácsolja neki legőszintébb tiszteletemet s igaz köszönetemet.³

Ami az Ön levele második részét illeti, kész örömmel beleegyezem versem közlésébe; ugyebár „A pécsi minaret”-ről van

³ A PH. pünkösdi számában Szász Károly, Hegedűs L. barátja támadta meg élesen Makkai Sándort *Magyar fa sorsa* c. könyvéért. Reményik ezt akarta volna tárgyilagos hangon visszautasítani; egyébként a Hídban a Makkai-kötetből közöltünk részleteket, és Csanády főszerk. barátunk remekül riposztzott az agg Szásszal. Benedek Elek egész kis füzetben oktatta ki Szászt, *A püspök meg a püspökfi* címmel. Erről szól 10. sz. jegyzetünk is. A „kegyelmes úr” Hegedűs Loránt volt, a Takarékok s Bankok Egylete elnöke, volt pénzügyminiszter, s lapja a Pesti Hírlap volt; Reményik kis cikkét eljuttattuk a PH-hoz, de nem közölték.

szó? Ugyanis én pár hét előtt itt járt sógoromnak, dr. Imre Kálmánnak futólag említettem, hogy a verset esetleg adja a *Napkelet*nek. Nem tudom, oda adta-e? Kérem, szíveskedjék a Studiumban dr. Imre Kálmánt megkeresni s nevemben megkérni, hogy amennyiben még nem adta volna, ezután se adja, mert én a verset Önöknek adtam. Ha pedig már oda adta, akkor Hartmann Jánosnál a *Napkelet* szerkesztőjénél kell a dolgot valahogyan tisztázni.⁴

Midőn ezekre még megkérem, előre meg is köszönöm, s ígérem, hogy a lehetőséghez képest örömmel leszek a HÍD munkatársa, melyet nagyon komoly vállalkozásnak érzek.

Szívesen köszönti igaz híve

Reményik Sándor.

Szentimrei Jenő három levele Gergely Pálhoz címezve:

Sztána, 1927 szept. 9.

Kedves Testvéreim!

Itt megy a Nyíró fotográfia. Van egy pont benne, némi kirohanás Kéky Lajos ellen. Szeretném, ha törülnétek, meg is jegyeztem, hogy hol. Legalább a könyvben nem szeretném, ha benne maradna . . .⁵

Egyébként használjátok egészséggel. Jó korrektúrát kérek, jobbat az eddigieknél!

Üdv. Szentimrei.

*

⁴ Imre Kálmán, a pesti Studium könyvesboltnak vezetője Reményiknek sógora volt, és sikerült az említett verset megkapnom tőle lapunknak. Megjelent a Híd I. évf. 132. lapján („Pécsi minaret”). Több más versét is kiadtuk.

⁵ Szentimrei-Kovács Jenő (1891–1959) költő és hírlapíró, népdalgyűjtő és a két kolozsvári napilap munkatársa volt: *Ellenzék*, *Keleti Ujság* c. lapoknak; polgári radikális párti, de minden magyar mozgalomban részt vett. Az 1945–46. években az állami Magyar Színház igazgatója is volt. Említett *Nyíró-arckép*hez írott pompás esszéjét a Híd I. évf. 301–307. lapján közöltük, majd több más erdélyi írói arcképet is

[Cégpapír: *Kalotaszegi Ballada-Együttes.*]

[kelet nélkül]

Kedves Palikám!

E pillanatban vettem leveledet és sietek neked is megköszönni az ötletet, hogy bemutattad a készülő könyvem a főtítkár úrnak.⁶ Egyúttal köszönöm jólesően meleg soraidat. Kolozsvárra címzett lapodat is megkaptam s igazán örültem, hogy a könyvvel neked is olyan élvezetet sikerült szereznem. Azért írom, hogy neked is, mert hála Istennek, mindenütt jó véleményel vannak a kötetről, melyet én csak félig sikerültnek érzek, míg belé nem foglalhatom azt a sok kimaradt és jellemzően szép *régi erdélyi verset*, melyekkel már munkám lezárása után esett találkozásom. Vásárhelyi püspök elrendelte, hogy az erdélyi ref. gimnáziumokban s tanítóképzőkben minél többet osszanak ki belőle jutalomkönyvnek, s egyízben véletlenül éppen akkor nyitottam be hozzá, mikor a nála egybegyűlt diakonisszáknak nagy lelkesedéssel olvasta fel a régi erdélyi verseket. Reményem van rá, hogy a Közokt. Tanács is a középiskolai könyvtárak által beszerzendők közé fogja sorolni a könyvet s így megérhetem, hogy jó magvetést csinálhatok ezen a könyven keresztül, az *igazi* erdélyi szellem jegyében, melyet a „friss konjunktúra” fölkentjei hiába próbálnak meghamisítani, mert íme: Erdély régebbi és újabb költőinek műveiben letagadhatatlanul jelen van és hatni fog a jövőben is!

Feleséged kezeit csókolom s Téged a régi szeretettel öllelek:

Jenő bátyád.

*

Szentimrei tollából. Ezt a Nyíró J.-képet Nagy István festette, ennek a fotóját kaptuk ezúttal. — *Kéky Lajos* pedig ekkor a nagyhatalmú Kisfaludy Társaság titkára lévén, nem akart erősen belédöfni Szentimrei.

⁶ Készülő könyve a *Verseken tündöklő Erdély* c. antológia, melyről az akadémiai főtítkárnak: dr. Balogh Jenő ny. igazs.miniszter, jogtudós-nak igen meleg szavakkal szóltam, s ezután 50 példányt rendelt meg Sz. J.-tól.

[Cégpapír: Ellenzék napilap, Cluj-Kolozsvár]

Kolozsvár, 1928 V. 12.

Kedves Pali!

Múlt hó 19-i leveledet s az első *próbaküldeményt* is a mellékelt jegyzék szerint rendben megkaptam. Csak ahhoz nem jutott még elég időm, hogy kívánságod szerint a gimnáziumok könyvtáraitól megbízható információt szerezzek. Mostanáig aztán sikerült a református és unitárius gimn. könyvtáiról megtudnom, hogy mindkettő igen rendesen kezelt s könnyen hozzáférhető, főképp diákok és egyetemi hallgatók részére. Régebbi, ritkább erdélyi kiadványokért is többször fordultam hozzájuk s mindig a legnagyobb készséggel álltak rendelkezésemre. A katolikus gimnáziummal kevés a kapcsolatom, de a könyvtár kezelőjét s György Lajost pedáns, könyvszerető embereknek ismerem. Nem tartom hihetőnek, hogy ott is elkallódhatna valami.

Nagyon örvendek, hogy gondoltatok *Morenire*. Itt is beindult már egy könyvségély akciónk; a csángók felé mielőbb tájékozódni fogok. Pünkösdre készülök a csíksomlyói búcsúra s ott találkozni szoktam csángófalvi, igen intelligens falusi magyarokkal, meg olyan barátpapokkal, akik missziós úton sűrűn fordulnak meg bukovinai és moldvai falvakban.⁷

Az Andrásfalva-i hatosztályos állami iskola református magyar igazgatóját személyesen ismerem, írtam is neki, hogy a többi református bukovinai egyházköztség iránt tájékoztasson.

⁷Ugyancsak Balogh főtitkár kezdte el Erdélybe küldetni egyre nagyobb számban az akadémiai kiadványokat; ezekben semmi ún. irredentista szólam nem volt, és így simán be is tudtuk juttatni egész Romániába. *Moreniben*, az ún. régi Regátban, közel a bukaresti százezres magyar lakossághoz éppen egy református tanárhoz sikerült egész ládára valót küldenünk, majd később a moldvai és bukovinai címekre is egy-egy kötetet. Csekélységem mint ekkortájt az MTA főtitkárságára jutott gyakornok Balogh J. megbízásából sajátkezűleg rostáltam meg, miket küldhetünk Erdélybe . . .

Mihelyt az adatok együtt lesznek, eljuttatom Hozzád. Bizonyára boldogak lesznek, ha valahogyan könyvsegélyt kaphatnak.

A Mintavásárra személyesen akartam fölmenni, hogy lássam saját kis darabomat, a *Csáki bírót* a kamaraszínházban, de most olyan hírek érkeztek, hogy ott anyagi bajok vannak s honoráriumról álmodni sem szabad, ígyhát nem fizette ki magát a felruccanás. Egészen céltalanul Pestre zónázni a mai viszonyok között határos a lehetetlenséggel.

A küldeményt még egyszer köszönöm Neked és köszönd meg helyettem Balogh kegyelmes úrnak. Szeretettel ölel az itthoni viszontlátásig

Sz. Jenő.

Sipos Domokos levele a Híd szerkesztőségéhez:

Tek. Csanády György szerkesztő úrnak, Budapest.

Igen tisztelt Szerkesztő Úr!

Tamási Áron kedves öcsém és barátom útján régebben küldtem a Híd részére egy novellát, — *Hősi halál* címűt.

Ezúttal elküldöm azt a novellámat, amely az Ellenzék erdélyi tárgyú történelmi novellapályázatán Berde Máriával osztott az első díjon. Berde novelláját a Napkelet hozta le; azt hiszem, az enyém nem lesz szégyenére a Hídnek.

Tisztelt Szerkesztő Úr! Ezidőszert a budakeszi szanatóriumban gyógyítatom súlyos tüdőbajomat, az Erdélyi Helikon segítségével.

Ez a segítség már kimerült, úgyhogy hazautazásom és egyéb szükségesek költségeit magamnak kell valahogyan előteremtenem. Ne vegye tehát rossz néven Szerkesztő úr, ha arra kérem, hogy a kiadóhivatallal azonnal küldesse el alábbi címemre a két novella honoráriumát.

Tudom, hogy a Hídat nem veti fel a pénz, de nagy szükségem s idegenben való elhagyatottságom készttetnek erre a kérésre.

Mivel e hó 20-án kell elutaznom, kérem, szíveskedjék lehetőleg azonnal intézkedni.⁸

Szíves értesítését várva, vagyok Szerkesztő Úrnak őszinte

tisztelője: Sipos Domokos.

Budakeszin, 1927 szept. 10.

Erzsébet királyné szanatórium, E-pavillon.

Bartalis János költő levele a Hídnak:

Alsókösály, 1927. okt. 21.

Igen tisztelt Szerkesztőség!

Értesültem, hogy Szentimrei az erdélyi írókról közöl tanulmányokat a Hídban. Nagyon örvendenék, ha a Hídnak azon számait megkaphatnám, de legalább is azt a számot, melyben rólam ír. Kérem tehát útnak indítani azokat, így mindjárt szorosabb kapcsolatba kerülnénk egymással, bepillanthatnék lelkes törekvéseikbe, melyektől – messze lakva a centrumtól – teljesen távol vagyok.⁹

Tisztelettel és baráti üdvözlettel

Bartalis János,

Coseiu, Jud. Someș (Szamos megye), Románia.

⁸Sipos Domokos (1892–1927) kezébe magam vittem ki Budakeszire azt a Csanády Gy. barátommal ketten hirtelen összeadott 200 pengőt, ami azidőben tekintélyes írói honorárium volt. Ámde szegény Sipos nem érthette már meg *Hósi halál* novellája megjelenését lapunkban (1928. febr. szám), mert 1927 decemberében odahaza meghalt. Nekrológját arcképével együtt közöltük a Hídban, Szentimrei Jenő tollából.

⁹Bartalis János (1903–1975) polg. isk. tanár és gazdálkodó, falujába zárkózott költő volt, az ún. rímtelen szabadversek mestere, két önálló verskötetel. Életrajzát s arcképét és írói méltatását (szintén Szentimreitől) közölte a Híd. I. évf. 370–376. l. – Természetesen elküldtük neki, kérésére.

Benedek Elek két levele Gergely Pálhoz:

[Cégpapír: CIMBORA, Képes heti gyermeklap.]

Kisbacon, 1927 okt. 27.

Édes Öcsém, nagy örömet szerezteél hála Isten' még mindig ifjú szívemnek. Én azt hittem, hogy 2–300 példányban kínlódik a Híd, s hamarosan annyi szép vállalkozás sorsára jut. Magyar nyelvű folyóirat még nem igen adott kenyeret munkásainak, de tudom, Ti nem is gondolatok erre; s valóban megható, hogy időt és pénzt nem sajnálva a szent cél szolgálataiba állottatok. Nekem régi hitem, hogy az erdélyi magyarság lesz szellemi vezére az össz-magyarságnak, s ehhez egyik út a Híd-on át fog vezetni. A jó Isten segéljen titeket ebben a nemzetmentő, ebben az új életre támasztó munkában, édes fiaim!

Annak igen örvendek, hogy erdélyi szerkesztőnek Tamási Áronkát akarjátok megnyerni. Ő maga a legszebb erdélyi ígéret. Egyéni kedvessége, bájossága szerzette meg neki az Áronka nevet, egy-két esztendő még s az lesz az ő neve: a nagy Áron.

Csanádynak küldtem egy példányt a *Püspök meg püspökfi*-ből, de úgy látom, a címe megváltozott s kézhez nem kapta. Értesíts erről, ha nem, hogy pótoljam. Ihol a Te példányod, fogadd szívesen.¹⁰

Isten áldjon minden jóval, édes öcsém. A te kedves hugaidal és testvéreiddel egyetemben mélységes szeretettel ölel

Elek bácsi.

*

¹⁰ Benedek Elek (1859–1929) említett kis füzeté a Makkai Sándor ref. püspök Ady-kötetét (a *Magyar fa sorsát*) lecsepülő Szász Károly „kegyelmes úr” – parlamenti elnök – személyét állítja szembe Makkai-val. Ez a Szász ugyanis annak a nagy Szász Károlynak fia, aki püspök és Arany János benső barátja volt.

Kisbacon, 1929. I. 4.

Kedves Pali!

Igen jól esett, hogy reám gondoltál az újesztendő hajnalán s vigasztaló szavakat küldtél hozzám. Én máig sem olvastam és nem is olvasom soha annak a sajnálatra méltó embernek aljas lélekre valló támadását;^{1 1} mindössze annyit tudok Szentimrei cikke nyomán, hogy megtett konjunktúraszékelynek. Hát ezt jól eltalálta . . . Nyugodt lehetsz édes fiam, hogy engem pillanatra sem állított meg ez a piszkos támadás a „mentsük a menthetőt” – munkában, bár itthon is, az itthoni sötét alakok részéről sok keserű tapasztalattal gazdagodtam. E fajta tapasztalatban Neked is és emigráns társaidnak is bőven van részetek odaát, s én meghatódottan gondolok rátok és csodálva csodálom, hogy csüggedten félre nem vonultok. Ezt látván, bizva bízom a szebb jövőben, amelynek Ti vagytok, édes fiam, alapvető munkásai.

A jó Isten segítjen ebben a fenséges szép munkában!

Minden valószínűség szerint e hó vége táján fölmegegyek Pestre s ott maradok március végéig, hogy magam is részt vegyek a magyarországi székely körút előkészítésében. Ennek sikerülnie kell, bizony nem a szereplőkért, hanem azért, hogy itthon az eddiginél is nagyobb eredménnyel folytathassuk a megkezdett munkát. Igen örvendek, ha február elején felfáradtok hozzám (természetesen máskor is), tudom, lesz megbeszél-ni való bőven.

Isten áldjon minden jóval, édes fiam! Tolmácsold meleg üdvözetemet a veled együtt küzdőknek. Mélységes szeretettel:

Elek bácsi.

^{1 1} A „sajnálatra méltó ember”: Szabó Dezső regényíró, aki a nemrég megjelent *Szűzmáriás királyfi* c. Tamási-regényt sületlenségnek nevezte, és a Tamási Áront s műveit dicsérő Benedek Eleket konjunktúraszékelynek, egyik pesti hetilapban, az Előrsben megjelent éles hangú cikkében. Erre utalunk különben a 14. sz. jegyzetünk végén is, Tamási hozzámírt levelénél.

Tamási Áron két levele Gergely Pálhoz:

Kolozsvárt, 928 dec. 6.

Kedves Pali fiam,

semmi ijedelem ne legyen levelem miatt, nem lesz az olyan harcos, mint milyen lehetne. Tán baj van Veletek? Erősen hallgattok. Pedig mikor fenvalék, olyan kedves melegségben örvendeztünk, hogy azt hittem: immár szorosabb lesz a kapocs írás és üzenetváltás dolgában is közöttünk, s nem úgy mint eddig. Déenko hiába ígérte meg, hogy fontos ügyünkben hamarosan írni fog, — még mindig nem írt.^{1 2}

Gondolod úgyé, hogy az estélyről van szó. Utolsó előtti napon nem tudtuk Denkóval a termet kibérelni. Azt vállalta, hogy elintézi. Soztán(!) nem jött semmi hír; írtam levelet neki, arra sem mozdult meg. Most Néked azért írok, mert benne vagy a bandában, serény és lelkes fiú vagy s biztosan válaszolni fogsz, hogy mit lehetne intézni.

Benedek Elek bácsinak most nagy kedve van Pestre menni. Nekünk szintén. Az időpont is elég alkalmas. Tehát neki kell feküdni, ha égi erőket még mindig respektálni akarunk. Mindennél fontosabb, hogy a terem le legyen foglalva. Ha a Zeneakadémián nem sikerül, máshol kell termet foglalni, de *csak jót, nagyot* és könnyen megközelíthetőt. Ragaszkodjatok lehetőleg az esti 8 órás terminushoz. Mostmár itt olyanformán áll a helyzet, hogy február 1–15 vagy március 1–15 között lesz a legjobb, illetve nekünk legalkalmasabb idő az estélyre. Mihelyt termet foglaltatok, *a terminust nekünk tudnunk kell*, mert

^{1 2}A Híd kimúlása utáni hónapokban aggódva érdeklődik utánunk T. Á.; a levelében többször említett Déenko = Hajdú Dénes, egyik szerk. társunk, aki Áronnal egyfalusi, és ő ígérkezett Tamásinak pesti látogatása idején, hogy kézbeveszi az 1929 tavaszára tervezett székely írói est rendezését, bízva a még működő s akkor székely barátainktól irányított Bartha Miklós Társaság (BMT) segítségével.

Elek bácsit Debrecenbe és Ceglédre is hívták és az ottani terminusokat alkalmazni kell.

Tehát arra kérek, hogy Dényt kereld fel s ezeket beszéld meg véle. Ha pedig a B.M.T. egységesen s egy lélekkel nem volna hajlandó a mi estélyünket megrendezni, ezt is minden cifráság nélkül írjátok meg, mert akkor meg fogjuk a dolgot oldani másként.¹³

Egyébként semmi különös újság. Mostanában három új novellát írtam már, csak nincs Híd, amibe elhelyezzem. Hát ez hogy áll? Kérek, írd mindenről nekem. A mellékelt levelet szíveskedjél valahogy eljuttatni Csanády Györgynek, Szentimrei Jenő küldi neki, de a címét elvesztette valahol.

Üdvözlöm mind a fiúkat s Téged külön:

Tamási Áron.

*

Kolozsvárt, 1928 dec. 27.

Kedves Pali fiam,

Végtelenül jól esett, hogy mégis annyira szívetekre vettétek azt, ami nekünk annyira szívünkön volt. Ne búsuljatok, mert ha a Jóisten enged élnünk, nem fogjuk elfelejteni s agyonütünk mindenkit, aki nem támogat Titeket, vagy minket, ami egyre-megy. Leveletek után rögtön mentem Jenőhöz s összehívtuk a döntőbírárságot, amely kettőnkön kívül Nyíró Jóskából s Jancsó Bélából állott. Jenő már másnap megírta a levelet s azt remélhetőleg még idejében megkaptátok s így semmi baj nem volt abból a részből, hogy a termet szerződésileg is le lehessen foglalni. Ha az eddigi munkának vagy a jövőbeli munkának olyan anyagi természetű oldalai vannak, vagy lennének, amely Titeket nyomorít, azt velünk tudatni ne késsetek, hogy mingyárt tehetségünk szerint intézkedni tudjunk.

¹³ Az időközben egészen jobbra tolódott BMT segítségével azonban semmi sem lett, tagjai szétszéledtek, s a már nyilas hírű Oláh Györgyék szervezték át saját képükre.

A terminust nemcsak jónak, hanem igen jónak tartjuk s oda teljes garnitúrával fogunk felvonulni. Közöttünk lesz Tessitori Nóra is, aki nagy ütőkártya a székely balladákkal. Bartalis Jáni és Kacsó is ott lesznek, mert azt akarjuk, hogy necsak kifelé legyen egységes a színe a dolognak, hanem magunk között is meglegyen a mindennél fontosabb békesség és a munkaközösség, mert nemcsak ott üldözendő elem a székely, hanem még itt saját hazájában is. Mindenféle eunuchnak és vén fakírnak céltáblái vagyunk napról-napra jobban. A pesti estély miatt meg fognak sárgulni s talán vagy kettőt megüt a gutta s ez is egyik nemzeti vívmánya lesz az estélynek. Azért most az egyszer ne sajnáljatok semmi fáradságot, mert nemcsak a mi ügyünk ez, hanem az utánunk jövők ügye is és minden fontos probléma mozgatója, ami ezzel összefügg. S mennyi van ilyen!

Szentimrei bizonyos megírta, hogy az estélyek dátumait a következőképen állapítottuk meg: március 16: Debrecen, márc. 17: Pest, március 19: Esztergom, március 21: Pécs (ha lehet) és március 23: Szeged. A dolgokat úgy rendeztük már most, hogy aztán később a dátumokat ne kelljen változtatni, mert az nagy baj volna. Ha feltétlen szükséges volna valamelyiket változtatni, azt most tegyétek és velünk közöljétek minyárt. Aztán amint kidolgoztátok a részletes tervet, mindent írjatok meg és a mi részünket adjátok át, hogy nekiláthassunk. Időt és munkát nem fogunk mi sem sajnálni, hogy embereknek, újságoknak, lapoknak, főembereknek leveleket írjunk ebben az ügyben. Ha valamiben nagyobb garancia kéne, rögtön írok Sebess Dénesnek, mert amikor fent voltam s leányával és vejével találkoztam, mondták, hogy az öreg nagyon várt, hogy elmenjek hozzá és nagyon büszke reám. Ha igen, akkor segítsen. — Ugyancsak Jenő vállalta azt is, hogy számunkra összekötetései révén a magyarországi mozgásokra szabadjegyet szerez. Mindent fel fogunk használni propagandára, ezt már elhatároztuk. Olyan műsort fogunk összeállítani, hogy beszéljen necsak irodalmat, hanem törekedést is egy új úton. Mondd meg Dénkonak, hogy a nála levő szamaras novellát küldje

vissza nekem, mert lehetséges, hogy azt fogom felolvasni. De nehogy megtörténjék, hogy valaki a mi táborunkból megsértődjék azért, mert szerepel az estélyen. Az egésznek az a célja, hogy megmutassuk: az itthonvaló székelyek tíz esztendő óta mit tudtak csinálni. Ezért nem fogadtuk el a gyermekkóruson kívül a többi olyan számokat, melyek ottani szereplőt hoztak volna. Ezt tisztának akartuk s lám, hogy mennyire tudunk a magunk lábán megélni. De nefélj, mert Nóra mindenkit verni fog, aki Pesten szavalni szokott.

Tehát arra kérlek Titeket, hogy a haditervet részletesen dolgozzátok ki s a mi részünköt adjátok át. Dénko hazajött-é karácsonyra? Ha talán hazajött volna, azért címezem Hozzád a levelet. Nemhogy haragról szó volna, hanem nagy köszönetről és szeretetről van szó. – Azt hallom, hogy úgy december körül a Pesti Naplóban megjelent Londez Elektől egy kritika a könyvemről; ha lehet, kerítsd meg valahonnét és küldd el, s emellett arra kérlek, hogy amit lehet ebből a célból, kísérd figyelemmel azokat a lapokat, amelyek kezéd ügyébe esnek. És mondd meg ezt a kérésemet Csanádynak is, aki olyan helyen van, hogy ezt könnyen és jobban megteheti. Gondolhatod, hogy nekem mennyire fontos az, hogy ottani emberek hogy és mint látják a könyvet és az egész kérdést.

Mihály Laci¹⁴ itt volt s az egyik este együtt voltunk Jancsóéknál. Írtunk is onnan egy lapot Sz. D.-nek¹⁵ s megkértek, hogy én fogalmazzam meg, mire én a következő mondatot írtam:

¹⁴ Mihály László (1902–1977) költő, a Nemzeti Újság munkatársa volt. Még 1925-ben alapította Tamásival, Kacsó S., Finta Zoltán s másokkal együtt a kolozsvári *Tizenegyek* körét, és színvonalas antológiát adtak ki verseikből, novelláikból. – Az említett „Jenő” Szentimrei barátunk, a Híd erdélyi szervezőtársa. – Tamási regénye, melyről Londez írt, a *Szűzmáriás királyfi*.

¹⁵ Ugyancsak Szabó Dezsőről van szó itt is, akinek ádáz haragja ezután sem szűnt meg, és irigységgel szólott Áronról, és védelmezőit is szidta, vagyis bennünket, ha valamiféle erdélyi rendezvényen összejöttünk. Nem tudjuk, mennyire bosszankodott Áron szellemes kis üdvözlőkártyáján . . .

„Az erdélyi Tizenegyek töredéke *objektív* szeretettel üdvözli.” – Ezért még jobban dühös lesz, de jó arra, hogy csinálja nekünk a propagandát. Mindenesetre küldeni kell majd neki egy tiszteletjegyet s rá kell venni, hogy ott legyen az estélyen, ki tudja mire lesz jó.

Mihály Laci mondta, hogy az ő menyasszonya szeretne az itteni fiúkkal találkozni s ebből a célból holnapután, azaz szombaton le is fogunk menni Hozzájuk.

Nagy munkakedvben vagyok különben. Az itt mellékelt cikket most írtam a Mai Világba s legalább húszan halálra keresnek miatta. Azért küldöm, hogy kacagjad Te is. Én azonban nem sokat törődöm velök, hanem dolgozom. Húsvétra novelláskötetem jelenik meg a Minervánál, őszre lekötöttem egy regényt a Szépmíves Céhnek s készülök egy vígjátékot is írni. Tehát elég minden van. – Igen, hogy el ne felejtsem: mihelyt hallasz valamit a Baumgarten-dologról,¹⁶ a döntés körül, rögtön írd, vagy ne sajnáljatok egy kétszavas sürgönyt, mert most már kezd izgatni. Sajnáljatok meg tehát. Nagy Béla is megígérte, hogy rögtön írni fog nekem.

Tehát újból szeretetteljes köszönet Denkónak és Neked és mindenkinek, aki ebben a nagy ügyben tesz valamit, Örömben és eredményben gazdag újesztendőt kívánok Neked, Denkónak s a fiúknak mind s a székelyeknek s a jóakarató magyaroknak is.

Szeretettel öllelek:

Áron.

¹⁶ A kért Baumgarten-díjat a tavaszon tényleg megkapta, és Áron levelével egyidejűleg tőlük, Basch L.-tól is kapott értesítést; az említett dr. Nagy Béla éppen ezek baráti körébe tartozó ügyvéd volt, maga is székely származású, és az egyik Basch Lóránt-féle bérház gondnoka.

A sokszor említett székely írói esteket végül is egészen a mi régi Híd-szerk. baráti körünk rendezte meg, közben jan. végén Benedek Elek apó is feljött Pestre Marcell fiához, és velünk gyakran tárgyalt, találkoztunk az ún. régi Zenélő Óra c. kiskocsmában, a Városház u. és Megyeház utca sarkán. Máskor feljött a mi erdélyi egyesületünkbe, amely távol tartotta magát mindenféle jobboldali kilengéstől, ún. diák–bajtársi egyesületektől, és tisztán csak az egyfalusi szülöttek otthona lett a

Szentmihályné Szabó Mária levéltöredéke 1928 tavaszán, a Hídhöz.^{1 7}

... emlékezhetik: hitet tettem ott is Erdély és Erdély írói mellett.

Ha Pestre megyek, feltétlen ellátogatok Magukhoz. De addig is: ha itt van, miért nem jön el hozzánk? Váradról sokszor lehet ide jönni naponként s innen közvetlen vonat van Pestig. Nyugodtabban sok mindent megbeszélhetnénk, mint akár levélben, akár Pest forgatagában. Anyám és húgom is mindig örömmel fogadják azokat, akiket én.

Ha Székelykocsárdtól jön Várad felé, akkor egészen idáig, sőt Szigetig van közvetlen gyors és személy vonat.

Soha zűrzavarosabb nem volt a helyzetem: mindenképen át kellene mennem Pestre. De nem is sejtett akadályok álltak elém. Erről majd inkább beszélgetünk, jó?

Meleg üdvözlettel

Szabó Mária.

Közli: GERGELY PÁL

---

már elpusztult Deák tér 1. sz. ház II. emeletén, a „Két törökhöz” c. szép barokk palotában.

A Székely Írók Estéinek főszereplői a fővárosban és vidéken a fő-fő szervező Tamási Áronon kívül a következők voltak: Benedek Elek, Bartalis János, Szentimrei Jenő, Nyíró József, Kacsó Sándor és a beteg Tessitori Nóra helyett Sz. Ferenczi Zsizi kolozsvári operaénekesnő, ezúttal több székely balladával és Bartók-, Kodály-szerzeményekkel. Több más erdélyi költő versét szavalták, akik el nem jöhettek, pl. Tompa László stb.

Anyagi siker alig-alig volt, az útiköltségek s teremdíjak szinte utolsó fillérig elvitték a nagyszámú közönség belépődíjait. De ennek a szűk körű baráti körnek, amely önfeláldozó munkával megrendezte, s azelőtt a Híd terheitől elvázott, mégis annyi öröme lehetett, hogy ezeknek a nagyszerű erdélyieknek, székely művészeknek pár hétig itt, e hazában is örömet okozhattunk.

^{1 7}Sz. Szabó Mária (1888–1970) érmihályfalvi tanárnő, novella- és regényíró, akinek az Új Időkben jelentek meg írásai, s több ifjúsági regénye, önálló kötete is. A Hídban két elbeszélését adtuk közre: I. évf. 80. és 439. lapokon.

A HOMÁLYBÓL

IGNOTUS UTOLSÓ NAPJAI AMERIKÁBAN

A Twenty-First Century Hungarian Publishing Corp. kiadásában New Yorkban nemrég hagyta el a sajtót Linksz Arthur szemészorvos *Visszanézek . . . (Ifjúkorom Magyarországon)* című rendkívül érdekes és ritka írói kvalitásokat is eláruló könyve. Linksz professzor 1900-ban született, a pápai református gimnázium növendéke volt, a prágai, kielii, müncheni egyetemeken és szemklinikákon képezte magát, s a húszas-harmincas években szemorvosként működött Budapesten. Harmincnégy éves korában, amikor Hitler lerohanta Ausztriát, Amerikába vándorolt, ahol tehetsége, tudása révén nagy karriert futott be. Könyvei, főleg a szem optikájával foglalkozó művei a nemzetközi szemészeti irodalom nagy értékei közé tartoznak. Egyetemi tanár lett New Yorkban, s mint könyve fülszövegében írja: „ . . . nagyjából elértem, amit elérhettem. 1958-ban az Amerikai Szemészeti Akadémia évi nagygyűlésén, Chicagóban több ezer szemorvos jelenlétében én tartottam az azévi Edward Jackson emlékelőadást . . . ”

Könyvében – amely csak most került ki a könyvpiacra – a családi és ifjúkori visszaemlékezések során megelevenednek a tízes-húszas évek magyar politikai és társadalmi viszonyai, s különösen érdekesek a 18-as októberi forradalom és a proletárdiktatúra alatti „szerepléséről” írott emlékezések.

Amerikai élményei közül – egyébként Bartók Bélának is szemorvosa volt – kortörténeti érdekességük az Ignotussal kapcsolatos (a könyv 171–173. oldalán olvasható) élményei, amelyeket szó szerint közlünk:

„Van egy kis sarok könyvtáramban, benne egy pár könyv van elhelyezve: Ignotustól kaptam őket ajándékba, emléknak, amikor a negyvenes évek közepén visszaköltözött az Óhazába. (Van még egy másik ilyen külön sarok, amelyikbe Semmelweisről szóló könyvek, képek, cikkek vannak összegyűjtve. De erről nincs mit írnom közelebit.)

Nem kell magyaráznom, hogy ki volt Ignotus. Neve sok éven át ott díszelgett a „Nyugat” füzetek boríték lapján. Rövid leszek, nem írásairól akarok beszélni. Mikor 1943 végén (most már tényleg végleg) New-Yorkba költözködtünk, egy szemeszteren át, régi honfitársak, barátok – Lesznai Anna és köre – szombat esténként összejöttek a *New School*-ban (a menekült európai intellektuelek egyetemén). Úgy barátokoztunk össze. Ignotus öreg volt és beteg. Szívesen vette egy jóval ifjabb honfitárs figyelmességét – különösen mert ez a bámulója még hozzá orvos is volt. Ignotusnak Parkinsonja volt (kézreszketéssel járó idegrendszeri betegség – B. I.) és a csodaszerek (amiket én most évek óta szedek) ismeretlenek voltak. Nagyon reszketett a keze. Ignotus egyedül élt a romantikus *Greenwich Village*-ban, a New-York *Quartier Latin*-ban, egy lifttelen öreg ház negyedik emeletén. Valami öreg petróleum kályhán főzögetett magának és kétszer vagy háromszor is felgyújtotta a lakást. Közben már nagyon készült haza. Ortutay miniszterrel való levelezését büszkén és boldogan mutogatta és még csak valami iratokra, repülő- vagy hajójegyre kellett várnia. Közben a különben kedves szomszédok nyilván megelegelték a tűzcsinálást és egyszer rendőrt hívtak. Ignotus nyilván nehezen tudta magát megértetni a rendőrökkel, akik erre fogták és elvitték őt *Ward Island*-ra, az egyik ócska, azóta lebontott állami elmeegógyintézetbe. Szerencsére meg akartam látogatni (pár nap múlva indulandó volt) azon az estén és nem találván őt, hamarosan kitudakoltam hollétét. Másnap meglátogattam. Az ügyeletes orvost kerestem. (Amerikában akkoriban elmeegógyintézetbe intézeti orvosnak csak vagy kétségbeesett *refugee* ment, vagy olyan amerikai, aki jobbra nem volt való.) Egy ilyen utóbbi fajta, külvárosi angolságú doktor volt az ügyeletes. Hangozva nevetve mesélte, hogy honfitársam furcsa megalomániában szenved. Azt állítja magáról az öreg bolond, hogy ő Európában jelentős, sőt híres író, újságíró volt, mi több – ha-ha-ha – Freudnak személyes barátja és egyike az elsőknak, akik mint laikusok ki mertek állni Freud igazáért. Nagyon lecsendesedett a doktor, amikor bizonygattam, hogy ennek a történetnek minden szava igaz. Jó benyomást tehettem rá, mert a végén elfogadta orvosi aláírástomat, kezességemet, hogy az öreg úr biztonságáról barátai, amíg itt van, gondoskodni fognak. Arra már nem emlékszem, hogy akkor mindjárt kiengedték-e. Azt sem tudom, hogy a petróleum kályhával mit csináltunk. Ignotus pár nap múlva indult. Barátja, Halász Miklós, író, újságíró kísérte őt haza. Ignotus otthoni hónapjairól, éveiről ő bizonyosan többet tud. Nem szaporítom a szót. Ignotus nyilván megszeretett, értékelté szolgálataimat és búcsúemlékképpen nekem adta birtokában levő írásait – összesen vagy nyolc, tíz könyvet, füzetet. Kegyelettel őrzöm őket. Egyikben

írott ajánlás is van. Nem tudni kihez. És egy füzetnek nem Ignotus a szerzője – egy különlenyomatnak, amit „Ignotusnak hódolata és szeretete jeléül” küldött Komlós Aladár, „Bpest, 1941. febr.”

Mellesleg Jones Freud életrajzában Ignotus három ízben is meg van említve. Mind a három bejegyzés még az 1910-es években lejátszódott eseményekről szól. Ignotus korábban ismerte fel Freud jelentőségét, mint az orvostudósok. Az egyik bejegyzésben Jones Ignotust Freud barátjának nevezi és egy cikkről számol be, amelyet Freud Ignotus folyóirata, a *Nyugat* számára írt 1917-ben. Mindenesetre, ha valaki egyszer meg akarná írni Ignotus életét, itt van egy talán ismeretlen adat: Ignotus napja (napjai?) a Ward-szigeti elmegyógyintézetben; a piro-mánia gyanúja; és a Parkinson kór.”

Közli: BIRÓ IMRE

MÉSZÁROS ZOLTÁN

EGY ELFELEJTETT SZOCIALISTA KÖLTŐ

Mészáros Zoltán nem szerepel a munkásmozgalom nyilvántartott költőinek sorában. „Milyen kár, hogy proletárköltészetünknek amúgy sem túlságosan bő hagyatékából kimaradt ennek az óbudai szegénysorból az egyetemig felkésződött fiatalembernek érdekes munkássága – írja róla Keszi Imre. – Valami tüzes és keserű, kissé az anarchia felé hajló, harcos költészet volt az övé. Gondolom, ő volt az első szervezett kommunista, akivel még Rajk Lászlót megelőzőleg kapcsolatba jutotunk.”¹ Ahhoz, hogy ismeretlen maradt, hozzájárult egyrészt az, hogy fiatalon, már 1937-ben meghalt, másrészt hogy részt vett a máig sem eléggé méltatott 1933-i egyetemi kommunista mozgalomban. Sőt az egyetemi mozgalomnak ő volt egyetlen költő tagja. Elkötelezett költő volt már abban az időben, amikor ez a kifejezés még nem vált szólamá. Halász Gábor, József Attila, Kassák Lajos, Németh László, Sík Sándor is tudott róla, pártfogásába vette. Sőt Babits is közölte néhány versét a Nyugatban.

Mészáros Zoltán 1909-ben született Erdélyben, Tordán. Egyik őse az 1848–49-es szabadságharcban szerzett tiszti rangot. Az első világháború után családjával Budapestre költözött. Óbudán telepedtek le. Korán elhalt atyja helyett már diák korában rá hárult családjának

¹ Keszi Imre: *Babiloni vályog*. Bp. 1968. 53.

eltartása. Bátyja, nővére és húga rendkívül szegényes anyagi körülmények között élt, közülük senki sem tudott szakmát kitanulni. A barna arcú, kedves fiatalember lett a család büszkesége és reménysége. Az óbudai állami Árpád gimnáziumba került. A tanári kar kiváló nevelőkből állt, köztük számos ismert baloldali irodalmárral. Ezek között latintanára, Ágner Lajos a keleti irodalmak és különösen a kínai nyelv és költészet ismertetései révén tekintély volt.² A Tanácsköztársaság idején a Kultuszminisztériumban szolgált, ezért egy ideig nem is taníthatott. Különös gonddal figyelte és pártfogolta a proletár származású tanulókat. Külön foglalkozott azokkal a diákjaival, akikben a szocializmus iránti érdeklődés jeleit fedezte föl. Mészáros tehetségére korán fölfigyelt. Kedvenc tanítványa még diákkorában el mert menni a Magdolna utcai Vasas székházba. Itt Kassákné Simon Jolán szavalókórusában éppen Ágner fordításában adták elő a munkásmozgalom akkori híres antimilitarista számát, a *Tábornok* című kínai verset.

Érettségi után a pesti egyetem bölcsészeti karán magyar–német szakra iratkozott be, eredetileg franciára akart menni. Az Árpádban német volt a fő modern nyelv, Bécs az akkori olcsó közlekedési viszonyok miatt gyakrabban látogathatónak látszott. Gimnazista kori legjobb barátja, Krajcsovics Márton, aki a mozgalommal való kapcsolatai megteremtésében játszott döntő szerepet életében, volt bécsi útítársa.³ Egymástól függetlenül indultak az osztrák fővárosba, és még itthon megfogadták, hogy egymással is csak németül fognak társalogni. Fogadalmukat megtartva két hónapig sikerült egymással csakis németül beszélgetniük.

Krajcsovics így emlékszik vissza a sorsfordító bécsi vakációra: „Mindent megnéztünk, többször kigyalogoltunk a Zentral Friedhofba, órák hosszat álldogáltunk a Künstler-gruppében Beethoven márvány síremléke előtt... A két hónap alatt igyekeztünk fűvel-fával ismeretséget kötni, hogy német anyanyelvűekkel társaloghassunk. Ez nem is volt olyan nehéz dolog, a kedélyes bécsiek szívesen adtak felvilágosítást a két fiatalembernek. Különösen tanulságosak voltak a beszélgetések a hatalmas bécsi munkáslakásokban, amelyekben öntudatos és ideológiailag jól képzett szociáldemokrata munkások laktak. Mi az ellenforradalom Magyarországból jöttünk, nem vitatkoztunk, mindenki érezte: tanulni akarunk. A falakon plakátok követelték az osztrák kormánytól, hogy az akkortájt Bécsben letartóztatott Kun Bélát ki ne adja a biztos halálba a magyar kormánynak. 1928-ban hetekig tartó Schubert-emlék-

² *Magyar Irodalmi Lexikon*. Bp. 1967. I. 19–20.

ünnepek voltak. A világ minden tájáról, főleg Németországból énekarok, zenekarok gyűltek össze Bécsben. Helyenként Hitler neve nélkül nagynémet nacionalista, talán fasiszta hangok is megszólaltak. Volt alkalom a nézetek összecsapására, a politikai vitára. Mindezt Zoltán valósággal szívta magába. Röviden összefoglalva: Zoltán szeme Bécsben nyílt ki. Az ausztromarxizmus jó indulás volt azon az úton, amelyet rövid élete folyamán végigjárt.”³

Krajcsovics Márton szentendrei proletárcsaládból származott. 1918 nyarán és az 1918–19-es téli szénstünetben mint 12 éves gyerek az alsó-budakalászi ipari vattagyárban dolgozott. Így a Tanácsköztársaságról pozitív emlékei maradtak. Mint szentendrei őslakos ismeretségbe került az akkor ott dolgozó kitűnő festőművésszel, Vajda Lajossal. Az ő kiterjedt művészi-baráti köre révén Mészáros máról holnapra belecsoंपent a legjobb értelmiségi mozgalmi körökbe. Döntő találkozása a munkásmozgalom akkori számos kiválóságával 1928. november 28-án történt. A Zeneakadémiával szemben egy marxista filmesztétikai előadásra ment el szentendrei barátaival, ahol a két Justus-fivér, Zelk Zoltán, Gróh István és több olyan fiatalember jelent meg, akiknek a körével a következő öt évben a legszorosabb kapcsolatot tartotta. Ekkortól kezdve részt vett kis létszámú szemináriumokban. Így ismerkedett meg Olt Károllyal, aki akkor már képzett szemináriumvezető volt, Rajk Lászlóval, aki akkor gyűjtötte a bölcsészeti karról a radikálisabb elemeket maga köré. Bartók Béla unokaöccse, Bartók János lakásán a magyar népdal és népzene és főképp nagybátyjának, Bartók Béla művészetének titkaiba avatta be. Mint 1930 körül az egyetemi baloldali fiatalok több tagja, egy ideig ő is eljárt Kassák Munka-körébe, és részt is vett szavalókórusokban. Kassák varázsa akkor állt tetőpontján. Olyan nagy költők, mint Illyés, Déry, Vas, Zelk, olyan úttörő művészek, mint Korniss Dezső, Vajda Lajos, olyan muzsikusok, mint Justus György, Kadosa Pál, olyan kritikusok, mint Gró Lajos, Nádass József hétről hétre ott voltak Kassák Munka-körének összejövetelein, hogy aztán egymás után forduljanak el tőle saját útjukat keresve és saját pályájukat kimunkálva.⁴

Az egyetemen összeverődő, kezdetben a szociológia, majd a szociográfia és következő lépésként a szocialista elméletek, a kommunizmus, a Szovjetunió iránt egyre inkább érdeklődő fiatalok rendszeres városon

³ Az életrajzi adatok egy része Krajcsovics Márton szentendrei ny. középisk. tanár szóbeli és írásbeli közlése számomra.

⁴ Vas István szóbeli közlése szerint Kassák egyik mostohalányát, Nagy Piroskát el is akarta venni.

kívüli találkozásai vasárnapi, hétfévi kirándulásokon szerveződtek barátsággá, majd módszeres tanulókörökké. A budai hegyekben, különösen a Pilis különböző nyúlványain és ormain a Bartók–Kodály-gyűjtések darabjait énekelve és tanítgatva, mozgalmi dalokat elsajátítva, nyári utazásokról és éjjel-nappali olvasmányokról számot adva vagy két tucatnyi fiatalember is kivonult, csupa olyan név, aki a mozgalmi és társadalmi élet, az irodalom és tudomány jelentős hírnevéhez jutott 1945 után.

A vasárnapi összejövetelek team-jei a szürke hétköznapokon kovacsolódtak szűkebb baráti társaságokká. Négy-öt főnyi csoportokban igyekeztek kiegészíteni a bölcsészeti kar kissé hiányos társadalomtudományi ismereteit. A hitlerizmus hatása alatt Magyarországon is egyre inkább mozgolódó nemzetiszocializmus több frakciója közveszéyesnek, sőt, a társadalmi rend fölforgatására irányuló mozgalomnak minősítette az akkori politikai rendőrséggel ezeket a szellemi önképzőköröket. A weimari Németország fennállása idején köztudomásúan Berlin volt a Szovjetunióra és ideológiájára vonatkozó könyv- és folyóirat-publikációk kiadói és terjesztői központja. Az Osteuropa, a Moskauer Rundschau és az Inprekorr nemcsak a társaság egyes tagjaihoz jutott el kamuflált postai küldeményekben,⁵ hanem még egyes nyilvános könyvtárak is polcaikon tarthatták a tudományos jellegű kiadványokat.

Visszagondolva a közkeletű olvasmányokra össze lehet állítani egy megközelítően teljes jegyzéket az akkor közöttünk forgó, szinte kötelező olvasmányokból. Marx *Kommunista Kiáltványa*, Lenin *Állam és forradalomja*, Lunacsarszkij, Gorkij, Ehrenburg művei voltak elérhetőek. A Rohwolt Verlag kiadványai az akkori orosz íróknak az első másfél évtized szovjet életét regényekben megörökítő fordításait tették hozzáférhetővé. Közkedvelt volt a 30 *Russische Erzähler*, Kosztja Rjabcev naplója, Ogynev remeke. A külföldi írók közül Upton Sinclair, Panait Istrati, Ernst Glaeser és Remarque antimilitarista művei voltak hozzáférhetőek. Irodalmárok Mehring és Mahrholz irodalomtörténeti műveit tanulgatták. A magyar radikálisok kiadványai közül Kassáktól a *Tiszta-ság könyve*, Gergely Sándor *Dózsája*, Szabó Ervin *Társadalmi és párt-harcokja* és Lukács György 1918 előtti több műve, de a későbbiekből csak a *Theorie des Romans* forgott közkezen. Természetesen mindenki vadászott az itthon aránylag kis példányszámban megjelenő vagy a szomszéd államokból bejutó ideológiai folyóiratokra, mint a

⁵ Gál István: *A két világháború közötti egyetemi kommunista mozgalmak irodalomtörténeti kapcsolatai*. Tanulmányok a két háború közötti hazai és antifasiszta irodalom kérdéseiről. A P. I. M. Évkönyve 12. Bp. 1975–76. 153–154. Ua.: *Búvópatakok*, Bp. 1976. 157–160.

100%-ra, a Korunkra, a Társadalmi Szemlére és a többnyire csak egy-két számot megérő folyóiratokra.

Mészáros a külföldről becsempészett, főként német nyelvű brosúrákból és röpiratokból sokat fordított. Ezek némelyike sokszorosított formában gyárakba is eljutott. A történelmi 1930. szeptember 1-i tüntetésen az óriási rendőri készültség dacára egész nap vándorolt ide-oda Mészáros is. Ezen a napon a tüntetés egyik szakaszában Mészáros Zoltán József Attila oldalán tartózkodott hosszabb ideig. Őt már régebből ismerte.⁶

Hitler hatalomátvétele után két héttel a magyar politikai rendőrség két világháború közötti legnagyobb egyetemi és intellektuális lefogását rendezte meg, hogy ezzel is demonstrálja az új német rezsim felé, hogy Magyarországon elejét veszi minden szélsőséges baloldali szervezkedésnek. A bölcsészeti kar legkiválóbb diákjai közül fogta le a rendőrség azokat, akik óvakodtak az akkori hivatalos diákegyesületekbe való belépéstől, és akiknek egy csoportja 1932 őszén képesnek hitte magát arra, hogy a bölcsészeti kar második udvarán a helyiségek sorozatával rendelkező diákszegélyező egyletet átvegye. A Vigyázó Ferenc utcai politikai rendőrségi folyosók és szobák megteltek a bölcsészeti kar és a Képzőművészeti Főiskola számos kiváló, sőt már ismert nevű hallgatójával és növendékével. Rajtuk kívül az irodalmi életben már olyan jónévű írók is, mint Illyés Gyula és József Attila is bekerültek. A hamarosan bíróság elé került éppen végzett vagy végzős tanárjelöltek az állami és társadalmi rend felfogatásának kísérlete címén többnyire három hónapi börtönbüntetésben részesültek. Így Mészáros Zoltán is.⁷

Mészáros apjától örökölhette gyöngé tüdejét, de leromlott állapotához hozzájárult a siralmas óbudai lakás és a családfenntartás miatt végzett túlmunka. 1929-ben már két hónapig kezelték a budakeszi szanatóriumban. A vizsgálati fogsággal, majd a börtönbüntetéssel járó szenvedés annyira megviselte szervezetét, hogy kijövele után többször volt tüdővérzése. 1933 júniusában az egyetem külön fegyelmi vizsgálatot indított a börtönből szabadult hallgatók ellen. Az egyetemen éppen az előző hónapokban mutatta be szakdolgozatát. Németből Georg Trakl, kedvenc modern német költője volt a témája. Magyarétele

⁶ Krajcsovics Márton írásbeli közlése.

⁷ *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1918–1945.* Bp. 1978. 239–240. – Vö. Hiller István: *A soproni egyetemi hallgatók mozgalmi a két világháború között.* Sopron 1975. 173–174. Közli a VKM 19.885 (1933) IV. sz. rendeletét a pesti egyetemi szervezkedés résztvevőinek névsorával és a megtorlással.

Horváth Jánosnál, akinek szép magyar beszédét és kiejtését imádta, Salamon Ferenc élete és kritikai munkássága volt. Kedvenc tanára azonban a zseni Gombocz Zoltán volt. Tanársegéde, Bóka László, szűkebb baráti társaságunk tagja Gombocznál kijárta, hogy Mészáros a börtönből kijövet rendszeresen járhatott szemináriumába. Bókával, Földes Istvánnal, Gyalmos Jánossal, Keszivel, Mátrai Lászlóval és új barátai-val itteni mindennapos találkozására visszaadta önbizalmát és életkedvét: Keszi Imre írta róla:

A nagyon-barna emberek kissé félszeg mosolygásával
jött el közénk és asztalunknál
izmos kezekkel törte meg
a kenyeret
– és külön utakon jár,
de azért barátom, és minden becsülésem az övé.
Szörnyű kígyókat fojtogat naponta,
markai gyilkosak, de mégis
kezébe adom kezem megtisztulni.⁸

Mészáros Zoltán megrázó élményeinek és lehiggadt fölszámolásuknak kifejezése következő verse:

Hamvadó világból

Bóka Lászlónak, Keszi Imrének, Gál Istvánnak

Nem írtam börtön-szonettekét én
bár fájt a bántás, fájt a veszteség is
hogy eltűnt az egyetlen fényes ég is
mi megmaradt még hitszegés után.

A magánosság elzárt tetején
hol fullasztott a keshedt ronda bűz is,
sírtam már, sírtam: kialszik a tűz is
ez a bemockolt fénylő drága élet.

⁸ Keszi verse róla: *A versírás mesterség*. Bp. 1934. – Bóka László hozzá írt verse: *Szállok az úrnak*. *Apollo* III. 1935. 466–467. – A baráti körről Keszi Imre: *Babiloni vályog*. 50–56. – Bóka László: *Válogatott tanulmányok*. Bp. 1966. 939–940.

S most itt vagyok, megkergetve bután,
barátaim, ragyogjon ránk az ég is,
hívek leszünk szennyek után is, mégis
bár hamu van a régi világ helyén.

Barátaim! szálljon fel most a lélek
arany borral telítsétek a pintet;
virággal szórván őszülő fürteinket
köszönthessek ránk új világot én.⁹

Ekkoriban mutattam be Németh Lászlónak, akinél a tanév kezdete, 1932. október 1. óta laktam. Németh László a Tanú első számai után gondolt arra, hogy folyóiratot indít a saját nemzedéke után föl-föltünező fiatal íróknak, költőknek, tudósoknak. Ennek előfutára volt Bóka Lászlóról és Mátrai Lászlóról írt méltatása a Tanúban,¹⁰ valamint ugyanott hozzám intézett nyílt levele.¹¹ Egyik esszéjében Németh László a globális tudatot sugárzó Mészárosról találó jellemrajzot ad. Ebben szembeállítja az antik istenekben hívő tudóst, a hitbuzgó katolikust és a racionalista kommunistát:

„Nem tudom pontosan, mi hozta ki hozzám . . . Valami gyilkos érdeklődés vont-e a kispolgár örömei felé? Vagy elhagyatottságáért akarta megbosszulni magát rajtam s növényeimen? Akármi hozta ki, az eredmény mindig ugyanaz volt; végigsörtölődött egy délutánt s mikorra elment, a nyaralótelep alatt bányák tárnái szaladtak keresztül-kasul, a domboldal jegenyéi mögül dinamók zúgását hozta a szél, az alkony kohójában izzadó munkások csapkodták a vörös vasat s a hárs szagába kórházsobák és orvosságok szaga keveredett. Ez a fény és fák aranyzöldjében úszó telep egy kis paradicsom volt ilyenkor júliusban . . . Azért jött, hogy kibontsa ennek a paradicsomnak a falát.

– Amint látom, meggyarapodtál tavaly óta egy lugassal. Ez alatt bizonyára kedves Tibullusodat olvasod. Vagy Tibulliuszt kell mondaní? A vonatom elgázolt egy cselédlányt.

– Amerikában háromszáz munkás veszett oda egy bányatűznél – feleltem a letorkolásra elszántan. Tele van ez a világ földomlásokkal, skalpoló átviteli szíjakkal, bombákkal és merényletekkel. Szegény kis

⁹ Kézirata tulajdonomban.

¹⁰ Tanú 1933. 298. – *Humanista ifjúság*. Tanú 1933. 267–268. Újra: *Két nemzedék*. Bp. 1970. 519–520.

¹¹ Tanú 1933. 350–351. Újra: *A minőség forradalma*. Bp. 1940. II. 171–172.

Dollfust is megölték – tudod? A kukoricatöltögetésben épp az a nagyszerű, hogy amíg az ember odavág a hanthoz, a világban legalább tízezer ágyon sárga haldoklók kapkodnak utolsó légvételért, elkeseredett férfiak néznek a pisztoly csövébe, kancellárok merényletet készítenek elő, s ki tudja, nem ugyanabban a pillanatban röpül-e százfelé valamelyik népbiztos. Milyen kísérteties dolog ennyi izgalom, örültség, indulat fölött egy nyugodt kapavágás. Mintha gyanútlan gyermek futna át egy elfürészelt hídon.”^{1 2}

Az egyetemi inkvizíció után mind a tanári, mind a bölcsészdoktori oklevél megszerzése Budapesten lehetetlenné vált. Németh László folyóiratterve hosszas betegeskedésem miatt nem valósult meg. A Válasz első két száma után följárnlotta, hogy a lap segédszerkesztője legyenek.^{1 3} A tárgyalások során az ingatag alapon álló és túlzottan aktuálpolitikainak vélt Válasz megfelezésére nem tartottunk igényt, és új, saját orgánum indítását határoztuk el. Ezt összeszokott pesti egyetemi társaságunk tagjain kívül a Sarló, a Szegedi Fialatok, az Eötvös Kollégium és az erdélyi új nemzedék közös nemzedéki föllépésének képzeltük. A harmincas évek első felének nagy igényekkel megindult, de egy-két szám után bedöglött baloldali havi folyóirataiból azonban levontuk a konzekvenciát, hogy ha nem is évkönyvet, de legalább évnegyedes folyóiratot fogunk alapítani. Ez lett az Apollo.

Mészáros kész szakdolgozataival Pesten már nem tudott mihez kezdeni. A humánus érzületű, bátor kiállású Sík Sándor lehetővé tette, hogy nála doktoráljon. Halász Gábor gyakornokként be tudta hozni az Országos Széchényi Könyvtárba. Ortutay Gyula és Tolnai Gábor kivívták kedvelt professzoruk, Sík Sándor döntő elhatározását, és Mészáros valóban letette a bölcsészdoktorátust Szegeden. Doktori disszertációja egyetlen, életében nyomtatásban külön megjelent műve Salamon Ferencről.

Nagy kedvvel megkezdett könyvtárosi és tudományos pályája azonban hamarosan véget ért. 1937. január 7-én tüdővérzést kapott, és ez rövidesen végzett vele. A Nyugat karácsonyi számában „Béky Zoltán” álnéven jelentek meg halálos ágyán írt, végsőkig leegyszerűsített, a lényegét egzisztenciális tömörséggel kifejező versei.^{1 4} Az óbudai temetőben nyugszik. Egyetlen fia jelenleg Kubában mint biológus dolgozik.

*

^{1 2} *Vallások*. Tanú 1934. 328–342. Újra: *A minőség forradalma*. Bp. 1940. II. 140–158, kül. 140.

^{1 3} Erre vonatkozó sk. levelei birtokomban.

^{1 4} *Nyugat* 1937. II. 401–402.

Nekem ajándékozott kéziratai^{1 5} a harmincas évek elején a munkásmozgalmi és a szocialista-kommunista költőkre döntő befolyást gyakorolt három nagy mester hatását tükrözik. Ezek Kassák, Illyés és József Attila. Marxista–leninista képzettségének több jele is van: a legjellemzőbb talán globális tudata; az osztályharc akkori állapotának pontos ábrázolása; a hazai szegénység csöndes, belenyugvó szolgaságát tükröző átkozódása; a közelgő világháború mennydörgésének szorongó észlelése; a náci és a szovjet élethalálharc megsejtése annyira, hogy még a német légierő pusztító látomása is fölrémlik benne; és végül talán az akkoriban újszerű, de ma természetesnek ható munkás-paraszti-értelmiségi öntudat megnyilvánulása még abban is, hogy lázadó verseibe magyar népdalokat és ugyanakkor munkásmozgalmi indulókat is sző bele. Mindezek alapján Mészáros Zoltán bármilyen csekély terjedelmű életművet hagyott is vissza, megérdemli, hogy a szocialista költők két háború közötti arcképcsarnokában neki is meglegyen a maga helye.

GÁL ISTVÁN

MÉSZÁROS ZOLTÁN VERSEIBŐL^{1 5}

Lázadók tábortüze

(Részlet)

1.

Láttam én szemedben a bánat virágait
s te láttad szememben a panaszt és a vágyat
büszke szememben, mit csak előtted
öntött el a könny.

Szívem mélyrőtörő sóhajai ezek.
Tudjuk mi rég, hogy mi az avas bánat,
lobogva égünk, fiatalon
s mint tábortűzre hull ránk az őszi eső.

Lázadók tábortüze az én életem:
Állj mellém bátran, ha szíved félve lázad.
Míg el nem némul ajkamon a dal,
hívlak, állj mellém,
lázadjon fel mind, aki fiatal,
s nézzen szemébe e hazug világnak.

^{1 5} Ma is tulajdonomban.

2.

Nem kérek tőled semmit én
 viharzó ifjúságom alkonyán
 s a könnyet is, mely most buggyant szememből,
 neked adom, csillogjon harmatként bánatodon.

Ifjúságom mint feltörő vihar
 szántott végig tavaszi éveimen,
 zúgó zenéje volt mindig a dal,
 mint szélben ha sírnak és harsognak a nyárfák

Nem borult rám megóvó szerelmével a lány.
 S bár ifjúságom nyárbahajló évein
 vérvő szerelemmel ver végig még a vihar,
 nem kérek tőled semmit én,
 csak szelíd dalokban őrzöm meg a szíved.

Szülőföld

I.

Szülőföld. Anyám, itt járunk most a földön
 hol a patak felett a régi molnár
 tűzhelyt emelt. Lám, a Domonyi-völgyön
 visszhang nekünk csak régidőkről szól már.

Elvadult már a patak, berozzant malma
 por a molnár, ki szerte járt a megyén
 kocsiján gubbant dinnye, körte halma
 hol vagy kislány, majális a Somlyó-hegyén?

Azóta már a világ de megbőszült
 kislány! a hajad azóta hogy megőszült
 kislány, régruhád, oh régszíved is avitt

Anyám itt mindent por és moha takar már
 kislány lenni hiába is akarnál
 égi mezőkre csábít már emlék s a hit.

Most, hogy itt járunk, mutasd meg, hol a Kurjants
hová a férfi betér, ha kedve durmanacs
míg szívéből a bú szene kilángol

hol a Muszaj, kis Tibur szűk és keskeny
világa, hol megűzött lelkem, testem
kicsenhetném e megbódult világból.

IV.

Ezt az aranyló, rengő búzatengert
ezt a zizegő-zúgó lombos erdőt
ezt a fürtös akácást, ezt a pergőt
akartam néked adni és az embert.

És adtam volna hattyús, méla tókat
lankás dombokon szagos muskotályost
hogy feledd el a sápadt, cifra várost
s tanulj illetni egyszerű tiszta jókat.

De nem volt bennem ily szikár erő
századokat és népeket verő
mely világon, hadakon porzik át;

de adtam volna szegfűt, borsikát,
s miknek illatja szűz lelkemen ringott:
mentát, bazsalikomot, rozsmaringot.

ZAMATOK EMLÉKEINEK KRÓNIKÁSA

ARCKÉPVÁZLAT KORODA MIKLÓSRÓL

Ebben a halálos negyedévben, 1978 első három hónapjában, amikor néha nap-nap után újabb gyász hír jelezte a kortárs magyar kultúra szegényedését, egy nappal Hárs László halála után, két nappal Ortutay Gyula halála előtt, 69. életévében váratlanul megszűnt élni Koroda Miklós, és csak a boncolás állapította meg, hogy talán már évek óta rejtőzött észrevétlenül testében a rák. És amit életében sohase kapott

meg, hogy az irodalomtörténeti igényű kritika elhelyezze irodalmunk értékrendjében – azt halála immár fordított szórenddel indokoltta teszi, hogy a kritikai igényű irodalomtörténet legalábbis megkísérelje jellemezni azt a sajátos színfoltot, amelyet életműve mai irodalmunkban jelent. Egy életmű pedig jellemezhetetlen, ha nem villantjuk fel mögötte alkotójának emberi egyéniségét, létsorsát és erkölcsi habitusát. És erre tanúként, szinte a közölt adatok forrásaként is alkalmasnak tartom magamat, mivel több mint negyven éve volt szakadatlanul az egyik legjobb barátom; azt hiszem nincs olyan irodalmi igénnyel leírt mondata, amelyet ne olvastam volna, részt vettem örömeiben és bánataiban, ismertem esztétikai és etikai öngyötréseit, hol gúnyos, hol megértően ellentmondó bírálója voltam szertelenségeinek, és sohasem osztottam sem az úgyszólván szakadatlanul elmarasztaló vagy éppen lebecsmérlő kritikai közvéleményben, sem kisszámú, de szinte szektaszzerű rajongóinak elragadtatásában. Azt hiszem életében is elég pontosan mértem le helyét, értékét, sőt érték hullámzásait is, és most, hogy a halál kerek egésszé, egységes folyamattá rögzítette *A világ csak hangulattól* a végső percek előtt megjelent *Gyönyörök kertjéig* megtett írói utat, azt hiszem, tárgyilagosan tudom felvázolni arcképét, melyet az eljövendő irodalomtörténetek még kútfőnek is használhatnak a néhány sorhoz, amely léte színfolt voltát jellemezni fogja nemzedékünk irodalmi körképében. Ez pedig annál indokoltabb a jövőre nézve, mert eddigi legbővebb irodalomtörténetünkben (a *Nagy spenótnak* becézett vagy gúnyolt adatrengetegben) még a színfoltot sem jelentők sokaságát is nyilvántartó névmutató ábécérendjében sem fordul elő a neve (és ebben a számon kívül maradottságban nem áll egyedül, hogy ne hivatkozzam másra, minthogy a hozzá hasonlóképpen nem irodalomformáló erejű, de ugyanennyire sajátos költői színfoltot jelentő Keleti Arthur – talán az egyetlen igazi magyar preraffaelita poéta – neve sem fordul elő még a névmutatóban sem).

A jellemzés előjáró szavaként a *szertelenséget* kell hangsúlyozottan kiejteni, ha róla beszélünk. Szertelen volt életvitelében, lelkesedéseiben, önfeláldozásra kész segíteni akarásában, méltatlanságok okozta bánataiban, ifjan és korosodóan is szerelmi hajszáiban és hajszoltságában, adatok után kajtató aprólékos lelkismeretességében, a mondatok megszerkesztésének, a bekezdések felépítésének barokkos pompavágyában, a leírt oldalak olykor tízszeres-hússzoros újrafogalmazásában, a borok és szavak aromáinak ízlésében (ő inkább magyarul zamatnak, vagy franciául bouquet-nak szerette nevezni ezeket az ízeken és illatokon túli, érzéki izgalmakat keltő íz-illat felhangokat). És ez az egész alkatával szertelen művészlélek, a felidézett múlt és a pillanatok adta hangulatok

szellemi kalandora (a kaland szót a középkori lovagköltők fogalomvilága és erkölcsi ábrándjainak értelmében értve) egy vallásos lélek áhítatával tisztelte és egy szaktudós felkészültségével ismerte a magyar felvilágosodás józanész-kultuszát és ami mögötte húzódott, Voltaire-t, az Enciklopédistákat és a francia forradalom költészetének, filozófiáinak, politikai röpiratainak, utcai gúnydalainak egészét. Vallásos áhítattal és irracionális mámorral volt vallástalan és racionalista.

Ha egyszer meg tudta volna írni regényhősnek azt, aki ő volt... sokkal több lenne színfoltnál. Pedig az egyik korszakában már-már megközelítette azt a regényalakot, aki hozzá hasonló furcsa garabonciásként, szocialista lelkesedéssel s ugyanakkor évszázadok zamatainak, asszonyok és borok mámorának elragadtatásában ténfereg az épülő hazai szocializmusban. Ez a regényhős, ez az írójára annyira emlékeztető Karacs Kristóf, akiről mulatságos regénytetralógiát írt (*A látóhegyi asszonyok, A Holt-Szamos két partja, Pataki tengerészek, Az istennő ölében*) majdnem igazi, művészi remekbe formált figura, és a regénynégyes majdnem odatartozik korunk magyar remekművei közé. Egy-egy bekezdése a szép magyar stílus antológiába kíváncznék, egy-egy jele nete sokkal többet ér, mint az egész nagyméretű alkotás, de igazán elfogadható, olvasmánynak is, korképnek is időtállóan gyanítható, esztétikailag jó magas-középszintű regénynek ezek közül csak *A látóhegyi asszonyok* mondható; *A Holt-Szamos két partja* már sok helyütt áldozatul esik stílusbonyolultságának, ámbár nem egy részlete nemcsak hiteles, de egyben mulatságos korkép a falusi termelőszövetkezetek hőskorából; a második két kötet pedig igazán csak az irodalom ingyencei számára elviselhető, ezek azonban nagyon is érdekes szatírájú s itt-ott stílusbravúrig emelkedő bekezdésekkel elragadó olvasmányok.

A Karacs-tetralógia azonban csak közjáték volt írói útján, még ha létrehozása számos esztendejét vette is igénybe. Előbb is, később is régi korok emlékeinek idézője volt, csak merőben más módszerrel előtte és más módszerrel utána. A *mai* regénytől visszariasztotta az a soha el nem érkező kritikai elismerés, amelyet pedig annyira elvárt. És visszariasztotta az a sajátos helyzet, hogy ifjúságától fogva ábrándos lelkességgel szeretett volna tettekben és írásban kommunista lenni... de sohase hagyták. És valójában teljesen érthetetlen, hogy az épülő szocializmusban egy Marxért diákkora óta, Leninért a világháború kalandjai óta romantikusan lelkesedő, hamarosan jó marxista-leninista műveltségű, személyes magatartásával kitűnő előéletű ember, akinek szívében kéte lyeket még a személyi kultusz korának szimptomái sem ébresztettek, miért is rekesztetett ki az áhított pártéletről. Pedig így történt, és ezért kell a jellemzést életútjával folytatni.

A *felsőkubini Koroda* nemzetség ősi, felvidéki eredetű, a szlovák származású, de magyar nemességük folytán rég magyar nacionalistákká váló Árva vármegyei birtokos-dzsentrikkel rokon család volt, hajdani századokban magyar, szlovák és olasz elődökből keveredett ki. Többszörös házasságok révén közeli atyafiságban álltak azzal az arisztokrata Reviczky családdal, amelynek törvénytelen leszármazottja volt Reviczky Gyula, a legfőbb összekötő láncszem az Arany-nemzedék és az Ady-nemzedék közt. A Koroda család már a 18. század óta nemzedékről nemzedékre a jogász-, megyei hivatalnok nemességhez tartozott. Az író nagyapja még a nemes Árva vármegye táblabírája, a *Corpus Iuris* Felvidék-híres jogtudósa volt (mentés-bajuszos képe ott függött a kései unoka írószobájában). Ennek a fia volt az a Koroda Pál, aki vér szerinti unokafivére, jó barátja és hódoló tisztelője volt Reviczky Gyulának. Oda is tartozott Reviczky legbizalmasabb baráti köréhez (némiképp a család botránkozására, hiszen Reviczky, a költő csak művésznévnek viselte apja nevét, Ő maga Reviczky báró úr és egy szlovák cselédlány törvénytelen fia volt, s igazi, anyakönyvezett neve szerint Balek Gyulának hívták, de Koroda Pál vállalta költői példaképében az igazi unokatestvért).

Ez a Koroda Pál sajátos irodalmi jelenség volt – ő is színfolt, mint későn született fia –, Reviczky mellett Komjáthy Jenőnek is jó barátja. Közepes, pontosabban a maga korában haladónak számítható, de jelentéktelen költő, mérsékelt sikerű drámaíró, de mint a kezdetben ellenzékinek induló Petőfi Társaság tagja, az irodalmi demokratikus törekvéseket képviselte. És múlhatatlan irodalomtörténeti helyet vívott ki magának azzal, hogy sajtó alá rendezte – már nemsokkal Reviczky halála után – a későbbi nemzedékre – még Adyra is – oly döntő hatású rokon összes költeményeit, és egész életében fő feladatának Reviczky népszerűsítését tartotta. Egyébként a vármegyei nemesurak ivadéka programszerűen polgár akart lenni, vallotta Csiky Gergely és Mikszáth Kálmán harcos dzsentrillenességét (mindkettővel jó barátságban volt), és polgári pályát keresett. Élete java részében a posta vezető tisztviselői közé tartozott, és igazgatói rangban ment nyugdíjba. Későn nősült. Ötvenéves korában vette feleségül Buttykay Erzsébetet. A Buttykay család a katona-nemesi réteghez tartozott. Koroda Miklós hajdani várkapitány és későbbi tábornok ősoket örökölt anyjától (igaz, ebből a familiából származott Buttykay Emmi is, a századelő népszerű operett-primadonnája). Tehát igen különféle nemesi emlékvilág színezte és kötötte a régmúlt századokhoz Koroda Miklóst, és az irodalom otthonosan vette körül kisgyermek kora óta. Koroda Pál azonban a polgárosodás harcos híve volt. Későn született fiát nem íróvá és még

kevésbé nemessé akarta nevelni. S ámbár a fiút kezdettől fogva vonzotta az irodalom, a művészet, az apa kemény parancsa folytán érettségije után a Közgazdasági Egyetemre kellett beiratkoznia. El is végezte, meg is szerezte az „okleveles kögazda” címet, de mielőtt letette volna a doktorátust is, a 75 éves apa meghalt, és a 24 éves fiú azonnal hátat fordított a közgazdaságtannak és a jól kereső kereskedelmi vagy bankpályán való érvényesülésnek. Ehelyett a csekély örökséget – éppen nagykorúvá válva – átvette, és vaktában elutazott Itáliába.

Franciául valamelyest tudott gyermekkorától, ez volt az egyetlen idegen nyelv, amelyen olvasott; Rómában és Firenzében azután ráragadt annyi olasz, hogy megértesse magát, és később is amit nem talált meg magyar vagy francia történelmi forrásokban, annak olasz lexikonokban is utána tudott nézni. Ez az olaszországi néhány hónapos csavargás – túl a képzőművészeti látnivalókon, amelyekből igazán a reneszánsz és a barokk ragadta meg – több élményt adott az utcákon, a kocsmákban és azokban a város végi vagy útmenti otthonokban, ahová vándorként bekéredzkedett. Később nemegyszer említette, hogy többet értett meg a történelemből a bordélyházakban, mint a Sixtinában vagy éppen a Forum hozzá mit sem szóló kövei között. A régi olasz sikátorok hangulata mélyebb nyomokat hagyott mindvégig benne, mint a házak keletkezésének oknyomozó története. És amíg turista kortársai általában a hajdani római dicsőség vagy Michelangelo kábulatában érkeztek haza, Koroda Miklós a fasizmus utálatát hozta magával az útról: nem Augustus aranykorának vagy a Mediciek újkort teremtő kultúrájának emlékeivel találkozott, hanem Mussolini csinnadrattájával, aminek hamarabb értette meg a lényegét, mint legtöbben az ismerősei közül. Szívébe zárta az olasz népet, de rossz szájjal érkezett haza. Kevéske pénze persze az utolsó fillérig elfogyott. Ez általában jellemző is lett egész életére, sose törődött a pénzzel, soha semmi érzéke nem volt a pénzhez, örökös anyagi zavarban élt mindhalálig. Ha neki volt, bárkinek jutott belőle, ha nem volt – és gyakran nem volt –, attól kért kölcsön, akitől lehetett. És a kölcsönökről akkor is azonnal elfeledkezett, ha adta, akkor is, ha kapta.

Pénzt azonban azonnal könnyen tudott keresni. A jó újságírókat túrhatóan fizették a harmincas években, s minthogy irtózott minden íróasztalhoz láncoló életformától, megpróbálkozott az újságírással – azonnali sikerrel. Rokonsága révén munkatársként került az egyház tulajdonában levő KSV (Központi Sajtóvállalat) lapjaihoz, az Új Nemzedékhez és a Nemzeti Újsághoz. Az első héten világos volt, hogy kitűnő szemű riporter, szellemes „színes”-író, azaz rövid cikkek rögtönzője, és gondosan szép stílusa van. Diákkorában apja szoktatta a klasszikusok

olvasására, és kedvtelve használta még a napi aktualitású riportokban is előző századok meglepően ható fordulatait. Szinte zenei hallása volt a stílusokhoz, mindvégig kedvelte azt a játékot, hogy akár Pázmány Péter, akár Jósika Miklós vagy Eötvös József – de ha arra biztatták, akár a Szent Margit Legendája vagy Móricz Zsigmond – nyelvezetével mondjon el valamit, szinte folyamatosan tudta rekonstruálni bármelyik író mondathullámlását és szókészletét. Egy ízben a bírósági fizetési megtagadás szövegét fordította le Károli Gáspár *Biblia*-nyelvére.

Én ebben az időben ismertem meg, és egy kissé mindig is megmaradt bennem az a huszonöt-huszonhat éves Koroda Miklós, akit el sem tud képzelni, aki csak az utóbbi negyedszázadban találkozott a keserűségeit humorba és stílusjátékba bugyoláló, kopasz, barázdált arcú férfival. A harmincas évek Koroda Miklósánál szebb, daliásabb, minden szavával és mozdulatával, lobogó dús hajával szüntelen lelkesedést árasztóbb embert el sem lehet képzelni. Amikor először volt fenn nálunk, anyám azt kérdezte tőlem, nem moziszínész-e ez az új barátom. Hamarosan azután már a szüleim is szívük szerint szerették az egész lényével jóságot, szeretetreméltóságot árasztó, mindig segítőkész és lebilincselően csevegő fiút („fiú” jelző illet rá még 30 éves korában is), akiben nyoma sem volt a fiatalok idősebbekkel szemben megszokott nyegleségéből.

Persze közel-távolban beleszeretett minden lányba és asszonyba, és a nők körülrajzolták. Úgy váltogatta gyorsan fellángoló és szinte sohase reménytelen szerelmeit, mint lakásait. Mert örök nyughatatlanságához tartozott, hogy fő- vagy albérleti otthonait ugyanolyan hamar unta meg, mint előző nap még istennőnek tekintett kedveseit, akikkel egyébként olyan kedvesen tudott szakítani, hogy nem is ismerek olyan nőt, aki rossz emlékekkel gondolt volna vissza a vele töltött napokra vagy hetekre, esetleg szerelmes alkalomra (pedig jó néhány fúcatot ismertem közülük). A váltogatott lakások száma sem volt kisebb nagyságrendű: 55 éves koráig 47 (igen: negyvenhét) lakása volt; csak az utolsó másfél évtizedben nyugodott meg ugyanabban az otthonban; igaz: ez egy középkori torony a Várban, amelyben a szobák nem egymás mellett, hanem egymás felett vannak. Ezt a tornyot az ő kérelmére restaurálta a kerületi tanács, két lakást adott érte, a magáét és már nagyon öreg édesanyjáét, akivel harminc év után újra összeköltözött a toronyba. Az egyre magatehetetlenebb és zavarodó, majd zavarodott képzeletvilágában élő Koroda Pálné még jó évtizedig élt és tette keserűvé fia és menyé életét. Koroda Miklós éppen ezekben az években szinte maga és körülmenyei elleni menekülésként húzódott vissza a mondatépítés, a stílusjáték narkotizáló mámorába. Estétől hajnalig, amikor magára maradhatott a magyar nyelv végtelen szélehetőségeivel, a hajdani korok és régi

emlékek zamataival, a szüntelen omló pipafüsttől kékes kódú félhomályban újra meg újra, más-más szőrendbe rakva vagy egyre újabb jelzőkkel bővítve a mondatot néha egész éjjelen át alig egy-két végérvényesnek érzett oldalt írt az éppen fogalmazott regényhez, amelyben a felidézett hangulatárnyalatok, a már-már énekelhető prózalejtés mögött nemegyszer elhomályosodott a tartalom is. Ekkor már elsősorban a szöveg muzsikusa akart lenni, olyan zenét csiholni a barokknál barokkabb mondatból, amely mámorosabb a bornál. Ezidőtől már romlott egészséggel csak itta a bort, de az inkább kínozta, és nem adott lelkesítő mámort, mint hajdanán, amikor nem is kevesen hittük, hogy legalábbis az egyik legjelentékenyebb író lesz közöttünk.

De az régen volt, legelső házassága idején, amikor joggal hihette, hogy az övé minden asszonyok szerelme. Ez időben történt, hogy egy nagyon meleg nyári estén egy kávéház teraszán baráti körben megismerkedett Lucával, Rózsa Miklósnak, a kitűnő és nagy tudású művészettörténésznek és művészeti kritikusnak feltűnően szép és feltűnően gátlátalan leányával, akit a második mondat után feleségül kért. Éjszaka verték fel a földszintes lakás ablakán bezörögve a leány szüleit, hogy adják ki a szükséges papírokat, mert reggel összeházasodnak. Amikor a szülők megtudták, hogy a váratlan kérő Koroda Pál fia, s az akkor még nemrég halott író Rózsa Miklós ismerte és nagyra becsülte, örömmel adta – az ablakon keresztül – atyai áldását és a szükséges okmányokat szívből örülve, hogy sok izgalmat okozó lányuk végre férjhez megy, még hozzá igazán tekintélyes hírű család fiához. Akkor azután a friss vőlegény még hajnal előtt engem csörgetett fel telefonon, hogy délelőtt legyek tanúként az anyakönyvvezetésén. A diszpenzációt addig megszerzi (ami igen könnyen ment az egyházi tulajdonban levő újságok belső munkatársának). Rövid éveken belül én vittem a bontóperüket is (akkoriban éppen ügyvédjelölt voltam). Egyébként mind a három házasságánál anyakönyvi tanúja voltam. Ez a kezdetől mindvégig viharos első házasság azért volt felettébb hasznos fejlődésére, mert nagyon sokat tanult tudós apósától, akivel atyafiúi jó barátsága megmaradt az após-vő viszony megszűnte után is.

A kor politikai szellemének túllontúl megfelelő lapoktól azonban előbb-utóbb távoznia kellett. Demokratizmusa, egyre izgatottabb érdeklődése a marxizmus iránt, vallástalansága, Mussolini-undora már nagyon feszültté tette viszonyát a lapok vezetőivel. Amikor pedig elkezdődött Olaszország abesszíniai háborúja, olyan egyértelműen volt abesszínipárti, hogy véleményeit nemcsak a szerkesztőségen belül hangoztatta, de cikkeiben is – nemegyszer nagyon szellemesen – érezte. Akármilyen közismerten jó újságíró volt már akkor, nem lehetett ott többé

helye. És nem is bánta. A viszonylag baloldali polgári lapok lelkesen várták. Az Esti Kurír munkatársa lett, ahol a riport és a színes cikkek mellett alkalma nyílt a publicisztikára is. Indokoltan volt az a sajtóközvélemény, hogy a legszebb stílusú vezércikkírók egyike, akiről sejteni lehet azt is, hogy nemcsak Rákóczi, Martinovics és Negyvennyolc nemzeti hagyományaiért lelkesedik, de a szocializmus eszmevilágától sem idegen.

És végre az újságíráson csiszolt stílus szépirodalmi témát követelt. Tulajdonképpen gyermekkori örökségként hordozta a témát: megírni a modern magyar költészet tragikus sorsú előfutárának, Reviczky Gyulának az életregényét. Többet tudott erről, mint bármely szaktudós, hiszen amit a szaktudósok írtak, azt szertelen adatgyűjtő szorgalmával utolsó betűig megtanulta, de mindezek felett tudta Reviczkyról, Komjáthyról és egész ismeretségi körükről mindazt, amit apja mesélt neki, és ez az apa éppen Reviczky emlékének ápolását tudta kulturális főfeladatának.

A több mint két évig írt regény, *A világ csak hangulat* azontúl, hogy igazán olvasmányos, nagyon elegánsan megfogalmazott mű (hiszen akkor a stílus még eszköz és nem öncél volt a számára) – olyan dokumentum értékű, hogy a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveivel foglalkozó irodalomtörténész sem nélkülözheti. Nem is érthető, miért nem jelent meg azóta új kiadásban. Ez az első regénye 1939-ben jelent meg. És ennek még osztatlan sikere is volt. Elnyerte vele a Székesfeváros „Ferenc József díj”-át is (megosztva Darvas József *Törökverőjével*; a velem egyidős Darvas persze akkor már rég közös jó barátunk volt, együtt ittuk meg az áldomást „Ferenc József költségére”).

Mire azonban a könyv megjelent, Korodát már merőben más téma, pontosabban más irodalmi feladat izgatta. A szörnyeteggé növekedett fasizmussal akarta szembefordítani a magyar forradalmi hagyományt, a német veszéllyel szemben a minálunk mindig haladást jelentő francia ihletést kellett nagyregénybe komponálnia. Már jó ideje úgy vetette magát a magyar felvilágosodás tanulmányozásába, s ami ettől elválaszthatatlan, a francia 18. század irodalmába, hogy volt egy nyári szabadságos hónapja, amikor napi 14–16 órát olvasott, jegyzetelt. Előbb tulajdonképpen történelmi-kultúrtörténeti művet akart írni a Martinovics-mozgalomról és koráról. A szépíró azonban erősebben követelődött, hiszen a mondatok stílusával is érzékeltetni akarta a kor hangulatát, zamatát: „a magyar aufklérizmus bouquet-ját”. És Batsányi Jánosban találta meg a regényhőst, aki köré felépítheti a nagy forradalmi hagyomány hiteles körképét.

Ez a második regénye, a nem kevesebb öngyöttrő műgonddal felépített történelmi életrajz, a *Megvilágosodott már* a legjobb ismeretterjesztő igényű regények egyike irodalmunkban. Ez még eléggé köztudomású is, hiszen az elmúlt években új kiadására is sor került.

Sajnos, ez a két dokumentumokkal teljes, legalább annyira ismeretterjesztő, mint gyönyörködtető (pedig közben igazán szórakoztató, sőt izgalmas) könyve, vagyis a kezdet gyanítható legmaradandóbbnak életművéből. Nem afféle „nagy művek”, de a maguk műfajában hibátlan, korrekt, népművelésre alkalmas életrajzregények.

Ezekhez társul a háború kellős közepén megjelent kitűnő antológiája, *A magyar felvilágosodás breviáriuma*, amely nagy látókörű előszótanulmányával és a szemelvények bravúros válogatásával az ellenállási mozgalom szellemi arculatának megrajzolásánál nem a színfoltok, hanem a jelentékeny tettek közé tartozik.

Meggyőződése és hevülete szerint ekkor már kommunista volt. Néhány hónapos tűzvonalszolgálatból úgy érkezett vissza, hogy minden reménye a Szovjetunió győzelme volt, és Lenint tudta szellemi vezérének. De kommunista barátai – akik igazán becsülték tisztességét is, bátorságát is – félték túl közelükbe engedni, noha ez lett volna a legfőbb vágya. Nyilvánvaló volt azonban, hogy teljesen alkalmatlan minden konspirációra: egyszerűen képtelen véleményét és lelkességét titokban tartani. És mégis nagyon hasznos és igen tevékeny alakja lett az ellenállásnak. Nemcsak hatásos könyvével, hanem még inkább azzal, hogy gyanún felül álló lakásában, amelynek ajtajára most fölényes cinizmussal névtáblára írta teljes nemesúri nevét: felsőkubini Koroda Miklós, felette az ötágú koronával, a nagy veszélyek idején kommunistákat, zsidókat, katonaszökevényeket rejtegetett. Ő és gyönyörűszip második felesége – Anikó – hősregékbe illő halálmegvetéssel mentett át a halálos veszedelmeken számlálhatatlan embert. Volt úgy, hogy a két-szobás lakásban egyszerre 37-en is tartózkodtak (köztük olyanok is, akiknek később jelentékeny szerepük volt szocializmusunk építésében). Az egyik ilyen neves elvtárs később nevetve mesélte, hogy csodálatosabb embermentőt el sem lehet képzelni Korodánál, csak éppen csupa szeretetből annyit itatta a nála megbúvókat, hogy nem egy már azt sem tudta, mi kínozza jobban: a szorongás vagy a „katzenjammer”. Mindvégig fölényesen játszott a szüntelen halálveszéllyel, és vele tartott szinte mámorosan az embermentő feladattól a múzsának, szeretőnek, bajtársnak és ivócimborának egyszerre mindenki másnál alkalmasabb feleség. (Szegény Anikó nem sok évvel később ráktól szétdúlt testtel a tizenegyedik operáció után, a tizenkettedik előtt a konyhában gázzal megölte magát).

A felszabadulás után pedig nem volt idő az elmélyült tanulmányozásokra, a stílusgyötrődésekre. Újra előtérbe került az újságíró. A most már párttagként is kommunista Koroda a negyvenes évek második felében versenytárs nélkül a legszebb stílusú publicista volt. Vezércikkei olykor napi aktualitású és magasztosan ódon-patinás hangütésű ódákra emlékeztetnek. Ami szépirodalmat írt – rövid, hol napi aktualitású, hol aktualizált történelmi témájú regényként –, ugyanúgy az agitáció és a propaganda szolgálatában állt, mint vezércikkei.

És azután jött az élet nagy törése. Nincs, aki megmagyarázhatná az okát. A személyi kultusz törvénytelenégeinek legnyomasztóbb időszakában – kideríthetetlen eredetű utasítás folytán, merőben értelmetlen és megfogalmazásában is érthetetlen címen – kizárták a pártból. Persze járhatott volna rosszabbul is, hiszen még csak börtönbe se került, sőt munkalehetőségét sem veszítette el – de a kizárás hatása semmivel sem volt csekélyebb, mint egy középkori hívő számára az egyházi átok. És hozzá Anikó szörnyű betegsége és szörnyű halála. Koroda Miklós lelke egy időre megbénult. Nemhogy írni, de olvasni is képtelen volt. Nagyon féltettük, szinte ügyeletet tartottunk mellette, nehogy öngyilkos legyen.

Azután mert élni kellett, és hagyták is élni, elhelyezkedett a Rádiónál, ahol a szertelenül, narkotikumként vállalt munkatömeg és a maga előli menekülésül magára erőszakolt kitűnő munka a legjobb munkatársak közé emelte. A falusi osztály vezetői közé emelkedett. És várta, hogy jöjjön az idő, amikor újra kitárja karjait – nem kapuit, hanem karjait – a párt. 1956-ban az elsők közt volt, akik világos elmével felismerték, hogy ellenforradalommal állunk szemben. És akkor jött a második törés. November után éppen közölte velem, hogy most végre beléphet újra a pártba, már hívták is... És amikor visszament a Rádióba, megint – nem lehet tudni, miféle félreértés folytán – elfogták, és internáló táborba vitték mint ellenforradalmárt. Nem volt ott sokáig. Illés Béla, aki jól ismerte és igen nagyra becsülte, egész személyes tekintélyét és befolyását latba vetette, és a kiszabadító végzéssel maga ment el autón érte.

A sérelem azonban megmaradt. A Rádiónak sem kellett ezek után. Megbélyegezettnek érezte magát, és nem tudta, miért megbélyegzett. Nagyon lassan talált vissza az életbe. Újságíró rutinjával tartotta fenn magát. Harmadszor házasodván (Anikó nővérét vette feleségül) egyre jobban magabahúzódott. Gyorsabban váltogatta lakásait, mint azelőtt, olykor az éhezésig nyomorgott, elmenekült a könyvek közé: a régi magyar mondatok varázsbarlangjába.

Azután sikerült kikötnie a Népszavánál, ahol személy szerint is szerették, színes stílusát is szerették. Nem lett belső munkatárs, de úgy kéthetenként jöttek mindhaláláig rendszeresen múltakat, tájakat, emberi sorsokat, ételek és italok ízeit, régi személyes emlékeket idéző, tökéletesre csiszolt stílusú karcolata. Néha úgy remélik, hogy ha valaki egyszer ebből a több száz apróságból kiválogatná az egy kötetre való legjobbkat – talán ez lenne a legszebb, a legértékesebb, esetleg marandóság igényű könyve.

Eközben jutott eszébe az a világbakóborló, ábrándozós-garabonciás figura, aki annyira emlékeztet írójára: Karacs Kristóf, a festő. Ez a Karacs Kristóf kezdetben még hasonlít a réghajdani daliás ifjúhoz: *A látóhegyi asszonyokban* még ilyen a folyton-folyvást lakást csereberélő bölcs bohém. De ahogy a négy regény egymás után más-más helyzetekben mutatja meg Karacs Kristófot és kalandjaiban a bontakozó magyar szocializmus hiteles mellékügyeit, és amelyben oly tragikomikusan csetlik-botlik a könyvről könyvre különcebbé váló regényhős – az olvasó egyre inkább ráismer arra a kopasz, barázdált arcú, fájdalmait és csalódásait humorba és modorosságba rejtő férfira, aki az utóbbi másfél évtized Koroda Miklósa volt.

A kritika pedig egyhangúan elmarasztalta, szinte kicsúfolta, Még Krúdy-epigonnak is mondták – teljesen alaptalanul. Semmi köze Krúdy biedermeier hangulataihoz; az ő stilizáltsága se hangulatában, se nyelvi megoldásában nem kapcsolódik Krúdyhoz. Az ő hagyománya nem a biedermeier, sokkal inkább a barokk, a rokokó, a felvilágosodás és a 19. századból a kiegyezés utáni két évtized: a Reviczky-világ. Szomorú Dezső például közelebbi rokona a közvetlen elődök közül, de még közelebbi atyafisága a 18. század memoáriróadalma. De akárki is a rokona, oly egyedi színfolt, hogy a kritika sommás lebecsülése, az elismerés legcsekélyebb jelének is elmaradása nagyban hozzájárult művészi zsákutcába jutásához. A Karacs-tetralógia nem remekmű, de remek részletei vannak. Korunk megismeréséhez dokumentatív erővel járul hozzá, és teljes egészében is jobb és főleg szebb, mint nem egy nagyszerű, irodalmi díjakkal ékesített kortársi mű.

Pedig hogy szomjazta a legkisebb elismerést! Egy József Attila-díj egyensúlyba lendíthette volna lelkét. Közben egészsége is megromlott, epeoperáción is átesett, lefogyott, fura különccé vált. Az örökös pénzgondok nem zavarták, de családi gondok gyötörték. Már nem volt más gyönyörűsége, mint birkózni a stílussal az éji pipaködben.

Így jutott el végső korszakához: a Torony történetéhez. Hat magyar évszázad hangulatát, zamatát – bouquet-ját – akarta egy óriási látomás-sorozatban felidézni. Azt a tornyot akarta megírni, amelyben lakott:

hajtani lakóit évszázadról évszázadra. Négy kötetre tervezte a történet-és anekdotarengeteget. Az első kötet volt a *Bolondok tornya* – ez a középkort idézte. A második a *Gyönyörök kertje* – ez a magyar reneszánsz barokkosan vizionált hangulatvilága . . . Nincs tovább. Még kezében tarthatta a megjelent könyvet, azután meghalt.

És az olvasó tanácstalanul áll ezeknél a köteteknél. Eljutott stílusművészete csúcsára: a nyelv zenévé lett. A múlt idő pátosza és kísértetjárása, az egészséges férfi erotikája, a különös helyzetek humora úgy kavarog a történetrengetegben, mint egy alkohelmámoros elme fékevesztett képzelődésében. Minden oldala gyönyörűség, de a szakadatlan stílusbravúr alapos próbára teszi az edzett olvasót is. Valami nagyon zűrzavaros, tisztulni sehogyan sem tudó köd ül az egész mű elkészült kötetein. Még azt is el tudom képzelni, hogy egy kései kor útkeresői olyan nagy elődöt fognak felfedezni benne, mint a francia szürrealisták Leautréamont nem kevésbé ködös *Maldoror*jában. De az is lehet, hogy lélekbúvárok egy valóságos kapcsolatait vesztett lélek példázatos kör-tüneteként fogják idézni. Semmiképpen sem regények a szó szokványos műfaji értelmében. És a Torony sorsának mondanivalója semerre sem mutat. Hanem, aki figyelemmel kíséri a magyar irodalom egészét, nem mehet el észrevétlenül az öncélú stílusbravúrnak ilyen impozáns csődje mellett. És nincs az a magyar író, akinek nyelvezte ne gazdagodnék, akár csak belelapoz, de még inkább ha végiggyötri magát rajta.

És azt se feledjük el, hogy ennek a számon kívül maradt írónak mégis van egy kicsi, de lelkes olvasószektája, amely éppen azokat a zamat-émlékeket tudja ízlelni, amelyeknek krónikása vagy szellem-idézője volt. És ha már életében – a korai Ferenc József-díj óta – több elismerés nem is illette, mint 60. születésnapján a Munkarend ezüst fokozata, most hogy az élet és vele az életmű lezárult, vegyük tudomásul, hogy Koroda Miklós irodalmi ittvolta olyan színfoltot jelent nemzedékünk irodalmában, amelyet a valóságot híven regisztrálni szándékozó irodalomtörténetnek – ha nem több, legalább egy jól megfogalmazott bekezdés erejéig – tudomásul kell vennie.

HEGEDŰS GÉZA

SZEMLE

Julow Viktor: ÁRKÁDIA KÖRÜL

Századunk második felében sokasodik azon irodalomtörténészek száma, akik pompás leltározási szakemberek lehettek volna, ha nem irodalomtörténésznek lenni kényszerítik őket sajnálatos és sajátos körülmények. De mert gépelemek, szerszámok, göngyölegek osztályozása, dobozokba rakosgatása helyett kellemesebb s előkelőbb ritmikai képleteket, versszerkezeti elemeket, mondatrészeket, metaforákat rendszerezni s az irodalmi mű *mérhető* mennyiségeit minőségcsomagokba gyömöszölni, fenyegető veszély, hogy az irodalmi alkotások szétdarabolása, részekre bontása, osztályozása olyan tudománnyá lesz, amelynek szakemberei kifinomult pontosságérzékkel metszik, darabolják alkotórészeire az irodalmi műveket anélkül, hogy észrevennék: ami eleven s életteli volt, halott kacatként hullik ki elemző kezeikből. „A rosszul írt vagy nolens-volens szárazon nyekergő irodalomtörténetírás pedig saját illetékességét kérdőjelezi meg, akár a biztos hatású hajnövesztőt kopasz fejfel melegen javalló gyógyász.” (192.)

Julow Viktor tudósi bátorságára, tisztességére jellemző, hogy az általa őszintén tisztelt Szauder József könyvéről írott bírálatában, amelyben aprólékos gonddal, tudós tájékozottsággal értelmezi és értékeli *Az estve és Az álom* című tanulmánykötet gondolati eredményeit, a felfedezések s felismerések tanulságos sorát, épp e kitűnőnek ítélt könyvről szólva mondja ki: félti a mai irodalomtörténet-írást a lélektelen *szakemberség* veszélyeitől. Tanulmánykötete így lesz ars poetica, tudományos önarckép: az irodalomtörténeti búvárkodás élettelisége melletti tudósi hitvallás. Nem kíván lélektelenül okos leltározási szakember lenni, az ilyenre válás veszélyére, a talmi ezaktság mákonyosan bódító hatására hangsúlyosan figyelmeztet. De nem az impresszionista kritika vagy a szellemes ötletekben feloldódó szellemtörténeti látásmód s módszer mellett kardoskodva teszi ezt. Julow Viktor fegyelmezett irodalomtörténész, tudós ismerője a magyar felvilágosodásnak, Debrecen város múltjának, s hogy messzebbre is tekint, azt az e kötetben olvasható Balassi Bálint műveivel foglalkozó írások vagy a korábban

megjelent Bacon-tanulmány s az *Esszéknek* (fejedelmeknek átnyújtott „tanácscsokor”!) érzékeny fordítása egyértelműen bizonyítja.

Tagadhatatlan: gondolkodásának középpontjában mindig Debrecen város irodalma s történelmi hagyományai állanak. Fazekas Mihály, Csokonai Vitéz Mihály életművének megfejtése, értelmezése számára életét tartalmassá teljesítő feladat. E kötetben három kisebb Fazekas-tanulmányt olvashatunk, köztük a *Lúdas Matyi* eredettörténetét feldolgozó nagylélegzetű írást, amelyben Julow – az újonnan előkerült adatok alapján módosítva korábbi álláspontját – példaadó tudósi tisztességgel nem tekinti lezártnak, végérvényesnek a kérdést, habár a maga verdiktjét már korábban kimondta is. A tudomány újabb adatokat tárt fel, a nippuri szegény ember meséjét tartalmazó asszír táblákat, s ő újra nekigyürkőzik a témának, újra átgondolja az összefüggéseket. S új meglátásokig, új összefüggések felismeréséig jut el. Igazi tudós: számára nem saját véleményének kodifikálása fontos, hanem Fazekas Mihály életművének mind tartalmasabb és teljesebb megismerése, megértése.

Izgalmas a *Lúdas Matyi* témavándorlásának bemutatása, a motívumok sokszálú összefonódásának érzékeltetése, bár nem eléggé érzem meggyőzőnek a bizonyítást némely részletkérdésben. Miért ne lehetne a román meseváltozat Fazekas művének folklorizációja? *A Falu végén kurta kocsmá* a szerb népzében új életre kelt, miért ne szívároghatott a *Lúdas Matyi* a román mesekincsbe. Talán volt a mesének eredeti román változata, s a különböző részletek keveredtek, a változatok összetalálkoztak, a motívumok kicserélődtek, újabb s újabbak jöttek létre. A népmesék örök törvénye szerint: kibogozhatatlan tarka összeshöveltségben. Julow egy motívumot mint bizonyítékot kiemeli: Fazekasnál a harmadik verés előtt Matyi az erdőben bújik el. A román mesében – s az ősi asszír történetben hasonlóképpen – a híd alatt. Ez nem bizonyíték Fazekas művének lehetséges román folklorizációja ellen, s nem bizonyítja annak az asszír mesével közvetlenebb szálú kapcsolódását. Fazekas meríthetett olyan meséből, melyben a főhős a híd alatt bújik el. Az erdő: Fazekas leleménye. Hogy más változatokban is található erdő? Természetes: minden mesemondónak elbeszélés közben olyan rejtekhely jutott eszébe, amely számára és hallgatósága számára *természetes* búvóhely volt. A homokos, szakadékos Kisázsiaiában: híd; folyómelléki román faluban: híd; Debrecenben: erdő.

(Csak zárójelben: a sivatagtól irtózó, a síkvidék kietlenségétől, szárazságától rettegő iráni ember számára lefordíthatatlan mű Petőfi Sándor *Az Alföld* című verse: hiányzik Petőfi költeményeinek perzsa kiadásából. A norvég fordító – az ő számára a tengersík vidék ismeretlen fogalom, s a tenger inkább kalandot, munkát jelent, mintsem a szülő-

föld nyugalmát – a *tengersík vidék* megfelelőjeként a vers norvég változatában *zúgó folyó szabdalta föld* kifejezéssel érzékelteti a szülőföld ihlető varázsát!)

A Lúdas Matyi témájában az évezredes *állandóságot* hangsúlyozza a szerző: „talán a legfontosabbat hirdeti a föld elnyomottjainak és szegényeinek: a zsarnokságba nem kell és nem szabad belenyugodni.” (214.) Debrecenben erdőről ír Fazekas: ez természetes *változat*, helyi szín, nemcsak tudatos költő, de bármely népi mesemondó így tenne – Debrecenben a Nagyerdőben történtek érdekes események. Nem tartom valószínűnek, hogy néprajztudósok Debrecen környékén lejegyeztek olyan népmesét, amelyben híd s folyópart fontos szerepet játszott volna. Ám erdőben, erdőszélen történt kalandokról gyakorta szól a fáma. Fazekas hallhatott olyan változatot, melyben a hős a harmadik verés előtt híd alá bújt, de szívvel-lélekkel debreceni polgár volt, s ha mesélt, képzeletében a természetes búvóhely az erdő. A debreceni Nagyerdő!

A kötetet nyitó Balassi-tanulmány legfőbb erénye: a költő életének, megélt sorsának és a versben rögzült élménynek egységéből próbálja megfejteni a *Katonaének* titkait. A reneszánsz poétát állítja elénk, olyan embert, akinek sorsa, öröme, bánata ma sem tanulság nélküli. Megváltoztak életünk külső körülményei, nem a mezőn, végvári vitézek sétáló palotájában peregnek napjaink, de a közösségben otthont-találás élménye olyan erővel szólal meg a *Katonaénekben* – s Julow érzékeny elemzése ezt hozza felszínre –, hogy az olvasóban élménnyé forrósodik a múlt. A tanulmány értéke: tudós magyarázat, de olvasása közben kedvünk támad a könyvespolchoz lépni, leemelni Balassi Bálint verses-kötetét, fellapozni, elmerülni a múltban.

Julow Viktor írásai nem eltávolítanak, hanem közelebb visznek a műhöz. Nagy erény ez korunkban, amikor műelemzések olykor feleslegessé teszik az eredeti alkotás olvasását, s az élmény alkotórészeinek tudákos intellektualizálásával magát az élményt szüntetik meg – az olvasás értelmét.

Julow Viktor nem helyettünk olvas, hanem nekünk olvas.

Vitám egy ponton van a Balassi-tanulmánnyal. Az alapos és körültekintő elemzés sem győzött meg arról, hogy a *Katonaénekben* a *mező* szó kereszt- s a *szép* szó Krisztus-monogram-elrendezése tudatos költői munka eredménye. Igaz, a reneszánsz kor poétái kedvelték a költői bravúrfogásokat, végtelenségig csiszolt rímszerkezeteket, rejtett szavakat, átlós irányban eldugott titkos jeleket stb. De épp Julow versolvasata teszi kétségessé számomra, hogy a *Katonaének* áttekinthető és tiszta soraiba ilyen költői játékot rejtett volna Balassi. A megrendítő gondo-

lati-érzelmi letisztultság nehezen egyeztethető össze a túlhajszott költői mesterfogással.

De 16. századi költőről van szó: talán lehetséges.

Csakhogy: a véletlenszerűség ellentéte a költészetben nem a tudatoság. Lehet, a *szép* szó roppant szabályosan helyezkedik el a verssorok metszéspontjaiban, de ez nem kizárólag *szerkesztői* tudatosság eredménye lehet. Sőt, talán egyáltalán nem az. Amit az irodalomtörténetírás *utólag* tudós elemzéssel mint rendet ismer föl a mű szerkezetében, az az alkotás folyamatában – *teremtő* mozzanat. Amely természetesen nem azonos az ösztönösséggel, de nem azonos a tudósi tudatossággal sem. Hogy mennyire nem, azt verselemzésének első részében egyértelműen bizonyítja Julow Viktor.

A szerkezet rendje alapján az utolsó sor – Julow által történt – kiigazítása ellen ezért berzenkedem. „*S mint sok fát gyümölcscsel sok jó szerencsével áldjon Isten mezőkbe!*” – írja Balassi Bálint. Julow szerint itt erősen valószínűsíthető a másoló által elkövetett szövegrontás, mert a szerkezet logikája a *sok jó szerencsével* helyén a *szép jó szerencsével* kifejezést sugallja – így lenne teljes a versben a *szép* szó által a szövegben kirajzolt Krisztus-monogram. Igen, ha Balassi a Krisztus-monogram pontos elrejtésére figyelt volna mindennek előtt költeménye írásakor. Ezt kétlem. Már csak azért is, mert a *szép jó* szókapcsolat jelzői egyműiek, így a minősítés sokkal hangsúlytalanabb, mint a *sok jó* (nyelvtanilag is) különmű többszólamúsága esetében, s ráadásul a sorban a *sok* szó kétszer előfordul, így alliterál s gondolatritmust teremt – mindez költőien izgalmasabb, mint a kijavított, eredetinek kínált változat. Inkább a rejtett Krisztus-monogram tökéletességét áldoznám fel, mint a verssor többszólamú pompáját.

Hisz épp ez a kis hiba a Krisztus-monogramban, hogy hiányzik az utolsó sor közepén a *szép* szó, épp e parányi hiány a rejtett szerkezetben: élményszerűbbé teszi a versben zengő harmóniát, amely nem tökéletes szerkezeti elem – de *életérzés*, melyben mindig ott rejlik egy cseppnyi hiányrészlet.

Nem Julow Viktor elemzését kérdőjelezem meg. Töprengéseinek, elmélyült kutatómunkájának másodlagos szülötte e vitázó gondolat. De mint ő Szauder Józseffel, én vele perlek: mintha nagy erejű s gondolkodtató verselemzésének második részében felejtene a költői teremtőerőt s az alkotás varázslatát, amikor a vers nagyságát a szerkezeti elemek rendjének tökéletességével akarja bizonyítani.

Balassi Bálint mesteremberfokot meghaladó zsenialitását mutatja: akár ösztönösen, akár tudatosan, de a tehetség teremtőerejével a versbe épített rejtett szó szerkezet rendjét egy nagyon hangsúlyos ponton fel-

rúgja, a várt szép szó helyett újat, nyerszet használ, s nem csupán a harmóniaérzet teljességét, a vitézi élet boldogságát, de a teljességben lappangó fájdalmat, a hiány szomorúságát is megzendíti az olvasóban.

Egy tanulmánykötet értékét természetesen nem a benne található vitathatatlan vagy vitatható állítások számszerűsége határozza meg. Vannak vitathatatlan érvényességű, de értéktelen megállapítások. S értékes, új gondolatok, amelyeket értetlenség, tiltakozás fogad.

Julow Viktor, könyvének legegységesebb szemléletű írásában a *debreceniség* fogalmát elemzi. Akad itt mit tisztázni. Kazinczy roppant elmarasztaló véleménye a város szelleméről (s Petőfié, akiről Julow vitatható tapintattal megfélekedzik, amikor a költő Kerényi Frigyeshez írott harmadik útilevelét csonkán idézi [290], mellőzve a várost s szellemét friskázó Petőfi-sorokat!) mindig indulatokat ébresztett s ébreszt. Debrecen törzsökös polgáraiban kiváltképp. Csokonai Vitéz Mihály, Földi János, Fazekas Mihály, a 18. század tudós professzorai – s velük szemben civis-korlátoltság, kálvinista vaskalaposság, politikában az életbenmaradást szolgáló kétkulacsosság.

Debrecen ellenében vagy Debrecen szelleméből táplálkozva születtek itt óriások? – fogalmazza meg a kérdést Julow Viktor.

A kérdés logikus – a válasz szükségszerűen egyoldalú, ellentéteket békítő: részben Debrecen ellenében, részben Debrecen szelleméből táplálkozva. S vagyunk ahol a part szakad, legfeljebb az arányokról vitatkozhatunk.

Julow a város művelődéstörténetének rétegeit, összetevőit (nyelvi egyneműség, lakóinak gazdasági megosztottsága, árukikötő jelleg, politikai határterület, hagyományokhoz kötődöttség, egyházi és világi vezetés viszonya stb.) tárgyyszerű pontossággal elemzi összefüggések és arányok meggyőző érzékeltetésével. De amikor városának nagy szülőtteit mutatja be, elfogulttá lesz, s feloldja az ellentmondást. Csokonai, Fazekas debreceni polgárok, hibáik, erényeik a város szelleméből fakadnak. Tetszetős, egyoldalú igazság. Mert bár e szellemi óriások s kultúrájuk, látásmódjuk, életérzésük ezer szállal Debrecenhez, a szülővároshoz kötődik, de nagyságuk titka épp a tett: *szembefordulásuk* a várossal. Szembefordulásuk – nem elszakadásuk. Kétségbeesetten menekülnek, s kétségbeesetten maradnak. Minden porcikájuk debreceni, s minden porcikájuk tiltakozik Debrecen ellen. Semmit meg nem bocsátanak, mindent megértene. Mindent elvetnek, mindent megtartanak. Pusztuló életük: a város áldozata. Életművük: füst, mely égre száll.

Igaz, Csokonai Vitéz Mihály költészetéről Juhász Gézával vitázva (akinek páratlan anyagismeretét, filozófiai tudását Julow hangsúlyozza) azért képes filológiai és elvi kérdésekben tartalmasabb megállapításokig

eljutni, mert míg Juhász Géza Csokonai életművébe az ellentétek megmagyarázására – s így: eltüntetésére! – törekszik, Julow megérteni – s így: feloldani – próbálja azokat. Az életműben egymás mellett jelenlevő stílusrétegek kérdését elemezve – e tanulmányban elsősorban a barokk és manierista vonások tisztázására vállalkozik – vagy Sinkó Ervin Csokonai-portróját vizsgálva mindig visszatér annak hangsúlyozására, hogy a debreceni költő életében 1795 után nem beszélhetünk egyértelmű hanyatlásról. Sőt: talán egyáltalán nem helyes hanyatlásról beszélni, sem esztétikai, sem ideológiai értelemben. Tegyük hozzá: Csokonai oly korban élt, amikor társadalmunkban minden értékes és értéktelen, régi és új irányzat, hagyomány, megszokottság, lehetőség életképesnek látszik. A barokk sem csupán elavult *stílus*, mely váratlanul előködlik némely Csokonai-versben, hanem a pozsonyi diétán eleven életérzés, a *Vitam et sanguinem!* végérvényesen elavult nemesi hősködésének percnyi feltámadása. De közben már lefejezték Martinovicot és hat társát, a szellemi élet legjobbjai börtönben, a francia forradalom: Napóleon, a falvakban szegénység, az udvarházakban riadt vagy öntelt múltbamerengés, néhányan Kant és Goethe műveit olvassák, sokan ponyvát, kalendáriumot, francia katonák magyar katonákat ölnek az olaszországi hadszíntereken s magyarok franciákat – nem olyan könnyű tájékozódni.

Julow Viktor számos kérdést megbolygat. Néha csak a megbolygatásig jut el, s kívánnám: haladjon tovább. Néha más irányban egészíteném ki a kérdést, vagy más kérdést fogalmaznék meg. De már 1970-ben, a Debrecen város művelődéstörténetéről tartott előadásában megfogalmazta a leglényegesebbet: „változatlanul fenntartható-e a felvilágosodás korára – és csakis a felvilágosodás korára – nézve az eddig marxisták által kétségbe sem vont felfogás, amely a haladás ügyét egyedül az idealizmus és materializmus harcának alakulásában látja az ideológiai szférában? Ha ugyanis ezt az elvet fenntartjuk, akkor a debreceni vallásos-idealista kötöttségű aufklérizmus szinte egészében torz, elkorcsosult s lényegében retrográd felvilágosodásnak minősül.

Egyáltalában nem vonom kétségbe, hogy a filozófia fejlődéstörténete szempontjából mint a marxizmus előde a 18. századi materializmus az addigi csúcs. De vajon általános történeti szempontból igaz-e ez? S ezt a magam részéről kétségbe vonom. A mechanikus materializmus társadalomfilozófiája ugyanis szükségképpen naiv, továbbá hiányzik belőle a felvilágosodásnak egyébként leghatalmasabb ideológiai hajtóereje, a fejlődéshit, mivel az emberi történelmet önmagukba visszatérő ciklusok sorozatának fogja fel. A társadalmi következmények szempontjából pedig roppant nagy fogyatékosága, hogy logikusan csak epikureus vagy hedonisztikus – tehát szociális szempontból közömbös vagy egyenesen ártalmas – etika építhető rá.” (111.)

E gondolatból – számomra – szükségszerűen következik, hogy Csokonai életművében jóllehet a materialista gondolatok elhalványulnak 1795 után, de felerősödik a dialektikus életszemlélet, s magam is úgy gondolom: ez nem az életmű beszűkülését, ellenkezőleg, hatalmas kiteljesedését eredményezi.

Julow Viktor kérdésfeltevése igazi termékeny gondolat, amely nem divatos ötletként néhány hónapra kavarr szellemi izgalmat tudományos berkekben. Meggyőződésem: évtizedekig segíti a kutatást. Akkor is, ha Julow Viktor Csokonai-képétől eltérő álláspontra jutnak netán e kérdésben követői, utódai.

Julow Viktor kételyei, kérdései mindig foglalkoztatni fogják mindazokat, akik Csokonai Vitéz Mihály életművével ismerkednek, s abban búvárkodnak. E gondolatokat majd vitatják s elismerik. Tudós többit nem kívánhat magának. (Szépirodalmi, 1975.)

SZIGETHY GÁBOR

Kovács Sándor Iván: JELENLÉVŐ MŰLT

„Tanulmányok, esszék, kritikák” – írja Kovács Sándor Iván a kötet alcímében, s ez a műfaji meghatározás a szerző korábbi könyvéhez viszonyítva tematikai bővülésre utal. Annak idején megfogalmazott elveihez azonban következetes maradt. Három éve megjelent *Pannóniából Európába* című tanulmánygyűjteményének előszavában már egyértelműen leszögezte vizsgálódásainak célját: „Múlt és jelen állandó viszonyítását a régi magyar irodalom esztétikai feltámaszthatóságának eszméjével és programjával szeretném teljesebbé tenni.” Ugyanennek a gondolatnak a jegyében született az újabb kötet is, azzal a különbséggel, hogy ezúttal a mai magyar irodalomról szóló tanulmányok is helyet kaptak benne, még jobban kidomborítva múlt és jelen dialektikus megközelítésének igényét. Nyomon követhető az egyes témáknak az előző – könyv- és folyóiratbeli – publikációkhoz képest elmélyültebb elemzése is, például Gaál Gábor Szepsi Csombor-kiadásáról vagy Szenci Molnár Albert XXIX. zsoltárának keletkezéséről. Egy helyen maga a szerző hívja fel a figyelmet arra, hogy Klaniczay Tibornak Parmeniusz-szal kapcsolatos cikke nyomán önkritikusan föladta saját korábbi álláspontját (39.). S ami a legfontosabb: új könyvében minden eddigénél markánsabban jelentkeznek Kovács Sándor Iván kutatói módszerének sajátosságai. A továbbiakban elsősorban ezekről kívánunk beszélni.

A réginek és az újnak egységben való szemlélete alkalmassá teszi az elemzőt arra, hogy sokak előtt rejtve maradó összefüggéseket pillantson meg, évszázadokat átívelő kapcsolatokat tárjon föl. Jellemző példája ennek az a merész, de meggyőző érvelés, amelynek során *A város peremén* szövegét egyrészt a reformáció korának bibliás nyelvével, másrészt az *Internacionáléval* veti egybe (243–244.). Gaál Gábor 1943-as Szepsi Csombor-kiadásának a második világháború idején aktuális politikai célzatosságát is csak az értheti meg igazán, aki jól ismeri az *Europica Varietasnak* „Bethlen Gábor koncepcióját vállaló Habsburgellenességét”-t (77.). A több évszázados előzmények számontartása megkönnyíti a határainkon túli kortárs magyar irodalom értékelését: ez a témakör szintén jelentős szerepet játszik a kötetben. Talán elég lesz arra utalnunk, hogy az erdélyi írók műhelybeszélgetései, „az író személyén s művén túlmutató”, elvi kérdéseket taglaló, „felelősen komoly mai önvallomásai” Kovács Sándor Iván jogos észrevétele szerint a 17–18. századi Erdély naplóira és önéletírásaira mutatnak vissza (423., 425.). Hasonló előzmények fölvázolására természetesen a hazai szerzőkkel kapcsolatban is gyakran sor kerül: Illyés Gyula útleírásai a reneszánsz, illetve a reformkor utazási irodalmának hagyományait folytatják, Nagy Lajos *Pincenaplója* pedig a 20. század közepi világégés során kényszerűen felvirágzó börtönleveleknek, lágernaplóknak, az ostromokról valló krónikáknak abba a sorába tartozik, amelynek előzményeit a régi századok folyamán börtönben, számkivetésben készült emlékiratok jelentik (273.).

Az egységben látás igénye miatt vonzódik Kovács Sándor Iván a bírálat egyéb típusaival szemben „inkább a bőséges viszonyításokra alkalmat adó pályakép és az irodalomtörténeti módszerességű kritika iránt” (441.). Ez teszi lehetővé – többek között – Váci Mihály objektív megítélését, s az általa képviselt költőmodellnek a hatvanas évek magyar lírájában való elhelyezését méltatva életművének jelentős értékeit, ám ugyanakkor föllépve a „kultikus túlzások” ellen s elismerve más, a Váciétől esetleg nagyon is eltérő költői módszerek létjogosultságát (342–344.). Pályaképet olvashatunk Garai Gáborról és Galgóczi Erzsébetről is, a *Vas István Rákóczi-motívumai* című tanulmány pedig, noha látszólag csupán egy-két részletkérdésről szól, be tudja mutatni, hogyan „szintetizálódott – egyetlen részletmotívum kapcsán is – e nagy formátumú életműben klasszikus műveltség, marxi történelemszemlélet, nemzeti érzés.” (175.)

Kovács Sándor Iván elemzései az egyes alkotásokat keletkezésük dinamikájában igyekeznek megragadni, ezért nagy szerepet játszik módszerében a hatások vizsgálata, illetve az alkotáslélektani folyamat meg-

rajzolás. De szó sincs pozitívista értelemben vett, külsődleges, öncélú hatáskutatásról, sem pedig az irodalom elpszichologizálásáról: mindvégig a belülről szemlélt művek organizmusa marad a figyelem középpontjában. Ilyen értelemben érzi az olvasó hitelesnek a Zrínyi-hagyományokról elmondottakat Rákóczival kapcsolatban (113.) vagy a fordításokba transzponált szubjektivitás jelenlétét Szenci Molnár Albert zsol-táraiban (83.). Az már a kötet jellegéből fakad, hogy az egyes tanulmányok főként a régi és a mai magyar irodalom szerves kapcsolatait igyekeznek föltárni, s más, „kivülről” jövő hatások néha jóval kevesebb figyelemben részesülnek. A Galgóczi-pályakép például megemlíti, hogy az íróknak „az egzisztencializmussal való futó megismerkedése az inspiráció szempontjából termékeny időszakra, a válság éveire esett” (288.), de arra már nem tér ki, hogy ennek milyen következményei mutathatók ki magukban a művekben.

„A bőséges viszonyításokra alkalmas adó pályakép”, illetve „az irodalomtörténeti módszerességű kritika” szigorú (és igen eredményes) elvéből egyetlen egy – igaz, rendkívüli – esetben enged Kovács Sándor Iván: a Simon István búcsúztatására írt cikkében. Emberi módon, személyes indítékok alapján tökéletesen érthető, hogy a nekrológnak a kötetbe való felvételével is tisztelegni akart a jeles költő és szerkesztő-előd emlékének. Így azonban, közvetlenül az igen tárgyilagos (bár ugyanakkor szeretetteljes, megértő) Váci-portré után ez a szubjektív hangvételű írás bizonyos aránytalanságot eredményez, hiszen már műfajánál fogva sem alkalmazhatja ugyanazt az optikát, mint a közvetlenül előtte olvasható Váci-értékelés. Nem akarjuk dogmatikus módon azt állítani, hogy egy tanulmánykötet különböző írásai szinte mint fejezetek illeszkedjenek egymáshoz, arra viszont ügyelni kellene, hogy mégoly érthető belső okok miatt se ítélkezzünk más-más mértékkel ugyanannak a könyvnek egymást követő lapjain.

A szerző a régi magyar utazási és földrajzi irodalomnak hivatott szakértője, s a *Jelenlévő múlt* számos írását is át- meg átszövi ez a motívum. Nem csupán a 16–17. századi témák feldolgozását: Illyés Gyula vagy Sütő András műveinek elemzése ugyanúgy alkalmas nyújt arra, hogy világosabbá váljanak olyan műfaji problémák, mint az útleírásnak és az önéletrajzi vallomásnak a kapcsolata (270.), illetve a szociográfiai és az útirajzvonásoknak az összefüggései (402.). Kovács Sándor Iván vizsgálatai bebizonyították, hogy az utazási irodalom valóban külön tanulmányozást érdemlő témakör, hiszen egy létformát s ennek a létformának a változásait tükrözi. Ahogy Petrarca és Janus Pannonius kirándulásairól megjegyzi: a két költő „vállalkozása [. . .] nemcsak »turisztika«, van egy erős belső indítékuk is” (29.). A mai

kutatót szerencsére jobban érdeklik e belső indítékok, mint az utazás külső körülményei, s így munkájának eredményét nem földrajzi kuriózumok bemutatása, hanem az írói-költői életművek új szempontú megközelítése jelenti. Ennek a módszernek a legkényesebb része (amelyen sikere áll vagy bukik): a geográfiai nézőpontnak és az esztétikai ítéletalkotásnak a viszonya. Kovács Sándor Iván itt is biztos kézzel dolgozik. Talán csak egy helyen tapasztalható némi eltolódás a földrajzi vonatkozások javára. Váci Mihály „utolsó két verseskötönyve – olvassuk a 340. lapon – [...] a szülőföld lokális érdekű lírai tájrajzain túllépve a teljes haza átölelésének igényével készült. E végső pályaszakaszban a szülőföld izolált tájainak helyébe már a haza és a nagyvilág geográfiai és történelmi egésze lépett, jelezvén Váci költői szándékainak nemzeti érvényességre való törekvését.” Tévedés ne essék: nem Váci Mihály életművének fokozatos kitágulását – vagyis az idézett megállapítás lényegét – vitatjuk, csupán arról nem vagyunk teljesen meggyőződve, hogy elvi szempontból olyan egyértelműen következnek egymásból a földrajzi kör szélesedése és az életmű egyetemesebbé válása, mint ahogy azt a szóban forgó két mondat sugallni látszik. A költői nagyság egyik ismerve sokszor éppen az lehet, hogy még a legszűkebb, „lokális” környezet feldolgozása is eljut ehhez az egyetemességhez. Juhász Gyula versei közül például azok a leginkább nemzeti érvényességűek, amelyek látszólag csak egyetlen kis faluról, Tápérol szólnak. Az extenzív és az intenzív gyarapodás nemegyszer fordítottan arányos.

Önmaga stílusát jellemezve Kovács Sándor Iván „a filosz, a kritikus, az irodalomtörténész »lírójá«”-ról ír (441.), amely a téma iránt inkább támaszthat érdeklődést, mint a hűvös tárgyyszerűség. Könyvében tényleg szüntelenül érezhető saját személyiségének jelenléte, s az is megfigyelhető, hogy a korábbi publikációkhoz képest hogyan csiszolja, formálja kifejezőbbé tanulmányainak szóhasználatát. Régi irodalmunknak ez a szubjektív elemeket is fölhasználó értelmezése kissé azzal az eljárással rokon, amellyel Nemeskürty István esszéi hozzák közelebb a mai olvasóhoz 16. századi történelmünk eseményeit. A jelen sorok írója azonban, bár nem kevésbé kötelezte el magát a régi magyar irodalom hagyományainak ápolása mellett, jóval szkeptikusabb ezen a téren. A történelmi folyamatokat ugyanis azok érzékletes bemutatása már önmagában megragadhatóvá teszi a közönség számára, régi irodalmunk értékeinek birtokbavételéhez viszont nélkülözhetetlen, hogy az olvasó magukkal az eredeti szövegekkel is megbirkózzék. Időhiányban szenvedő magyartanításunk, valamint nyelvi kultúránk jelenlegi helyzetében csak mérsékelt sikereket remélhetünk a szerző egyébként nemes törek-

vésétől. Kulturális örökségünk társadalmi megbecsülésében alapvető változásra volna szükség.

Az „irodalomtörténész lírája” természetesen nem jelentheti azt, hogy lírai víziók deformálják a szigorúan vett tényeket. Kovács Sándor Iván nem először hivatkozik elismeréssel Simon István költői látomására „Radnóti Miklós és Janus Pannonius végső útjának »kísérteties egyezésétől«” (353.). Nos, a szekerezés motívuma kétségtelenül azonos, de az már semmiképpen sem „kísérteties egyezés”, hogy valaki Mátyás király elől menekülve vagy fasiszta pribékek áldozataként pusztul el.

Ehhez kapcsolódva, mintegy kiegészítésképpen, hadd utaljunk a kötet néhány – szerencsére kicsiny számú és alig jelentős – pontatlanságára. Simon István megállapításától eltérően Radnótit nem a Duna, hanem a Rábca árterén gyilkolták meg, az abdai Rábca-híd közelében (353.). A Váci Mihálytól a 335. lapon idézett szövegben „delibáti” homokhátságról van szó, ez helyesen: delibláti. Ferenc József nem „a bukott Osztrák–Magyar Monarchia utolsó Habsburg császára” (120.), ez a mondat a József Attiláról szóló tanulmány korábbi szövegében még pontosabb megfogalmazásban szerepelt („a bukott Osztrák–Magyar Monarchia utolsó valamire való császára”); kár volt átalakítani. A Gondolat, amelybe Darvas József 1936–37-ben írt, nem „illegális”, hanem éppen hogy legális folyóirat volt, ez is növelte hatósugarát (277.). S még egy apróság: 1975-höz képest Illyés Gyula nem harminckilenc, csak huszonkilenc éve állott, „1946 csikorgó telén”, a reformáció genfi emlékműve előtt (410.) A bölcsészeket úgyis azzal vádolják, hogy még a négy számtani alapl műveletet is elfelejtik – ne adjunk tápot ennek a mendemondának!

Visszatérve kiindulási pontunkhoz leszögezhetjük, hogy Kovács Sándor Iván irodalomtörténeti-kritikusi módszerei – a régiek és az újak egységben való szemlélete, a nagyívű pályaképek megrajzolásának igénye, a keletkezés dinamikájának megragadása, a földrajzi szempont érvényesítése, valamint saját személyiségének hitelesítő jelenléte a tanulmányokban – olyan értékek, amelyekből határozott kutatói arcél bontakozik ki. Bíráló megjegyzéseink célja elsősorban az volt, hogy az egyes részterületek csapdáira figyelmeztetve megerősítse a *Jelenlevő múlt* szerzőjét az általa választott úton. (Szépirodalmi, 1978.)

VÖRÖS IMRE

RÉGI MAGYAR OLVASÓKÖNYV

A régi magyar irodalom közműveltségünkbeli helyének és szerepének kérdései ismételten előtérbe kerültek az utóbbi évek közfelfogásában. A tapasztalatok nyomán egyértelműen állt elő az a megokolt igény, hogy ezt a nyolc évszázadra terjedő irodalmiságot közelebb kívánatos hozni korunkhoz; egyfelől a benne rejlő történetileg felhalmozott értékek miatt, de másfelől az újabb kulturális, irodalmi törekvések kellően megalapozott befogadása érdekében is. Ehhez a sürgető, de bizonytalannal csak hosszabb perspektívában megvalósítható célkitűzéshez éppen jókor jött V. Kovács Sándornak kitűnő munkája.

A művet a Tankönyvkiadó bocsátotta ki szép, könnyen kezelhető formában. Elismerést érdemel vállalkozásáért. Szándékát nyilván az indokolta, hogy az oktatásban is egyre szűkebb teret kapó régi magyar irodalom megismeréséhez egy olyan segédkönyvet, „olvasókönyvet” kívánt biztosítani, amelyet tanárok és diákok egyaránt, kötelezettség nélkül, de előnyös kiegészítésül hasznosíthatnak. Előjáróban is elmondható, hogy V. Kovács munkája messzemenően és sikeresen eleget tesz ennek a célnak, sőt nem egy vonatkozásban meg is haladja azt. Egyedi mivoltában a szakemberek és a szélesebb olvasóközönség érdeklődését is magas szinten elégíti ki.

A szerkesztő vállalkozása részben átfogó igényű: a viszonylag kis terjedelmű kötetben az egész régi magyar műveltség és irodalom keresztmetszetét kívánja nyújtani szemelvényekben; részben mélységében is meg akarja ismertetni, hogy ily módon egészen közeli élményt adjon az egyes írók egyéniségéről, mondanivalójáról, stílusáról stb. az esetenként kiemelt műrészletek kifejező ereje által. Hogy ez a kettős cél sikeresen megvalósuljon, az a szerkesztéstől rendkívüli összefogottságot, tömörséget és céltudatos elrendezési elvet igényelt, s nem utolsósorban a szemelvények igen erős, de terjedelemben lehatárolt koncentráltságát követelte meg. A kötet legfőbb értékét abban látjuk, hogy mindkét említett igény valóra váltásával egy olyan világosan áttekinthető, tartalmában gazdag alapmunkát szerkesztett meg, amely a régi magyar irodalom megismeréséhez különböző szinteken is kiváló lehetőséget kínál.

A kötet átlagosnál precízebb szerkezeti rendjét és anyagfelosztását a tudományosan elfogadott irodalomtörténeti korszakolás határozza meg. (I. Ősköltészet, II. Középkor, III. Reneszánsz, IV. Barokk.) Ezen egységeken belül határolódnak el a különböző műfaji csoportok, amelyek már időrendben prezentálják a rövid, tömör műszemelvényeket. Látványos és tünik, mintha a felsőbb szinten általánosan ismert „Kézírókönyv-Szöveggyűjtemény” egyszerű gyakorlati alkalmazásával állnánk szembe, holott valójában ezúttal egy merőben új cél érdekeire néző,

önálló módszerbeli koncepciót is felismerhetünk. Kiváltképpen erre vall többek között az ősköltészeti rész hangsúlyozottabb kiemelése, a középkor műfaji egységeinek sokrétűbb elhatárolása és újszerű szövegekkel való megtöltése, a humanista (latin) és reneszánsz (magyar) irodalmiság összetett bemutatása vagy a barokk 17. századhoz a 18. század szerteágazóbb törekvéseinek felzárkóztatása stb. Igen érzékenyen reagál a kötet az újabb tudományos eredményekre, és bátran alkalmazza az új felismerések kihatásait, melyek által nemes feszültséget tud teremteni, s a tankönyvszerű tényanyagon túl is érdeklődést kelt. Így jár el például a középkor vagy a humanizmus számos kérdésének izgalmas kivetítésében. Más oldalról a szinte mindenkor vitát kiváltó ősköltészeti témára utalhatunk, amely most is betölti ezt a „hagyományos” szerepét. Bizonyos azonban, hogy az ősi szóbeli irodalmiságunk nyomaira vonatkozó s itt az átlagosan ismertnél sokoldalúbban szerepeltetett dokumentáció igen tág perspektívában, előnyösen hathat majd az e témavilággal közelebbről ismerkedők körében.

A kötetnek talán legnagyobb hatóereje abban rejlik, hogy mindenütt a célnak megfelelő, gondosan kiválasztott szövegeket állítja előtérbe. Szinte önállóan mutatkoznak be a szemelvények, s önmaguk szólnak önnön értékeikről. Az igen rövid, legtöbbször fél- vagy egy-két oldalas szövegegységek a maguk természetes mivoltában, de mégis kellő célzatossággal felettébb nyomatékos és meggyőző alapot adnak mind a tájékozódáshoz, mind pedig a részletek kiszűréséhez. Jól mutatja az „olvasókönyv”, hogy a következetesen végigvitt szigorú koncentráltóság által mily gazdagságot lehet feltárni, és mennyi mindenről lehet tájékoztatni.

A mintegy háromszáz szemelvény nagy hányada olyan szövegekből adódik, amelyek mai korszerű műveltségünknek kitörölhetetlen részévé váltak, gyakrabban idézett utalásaik többé-kevésbé széles körben ismertek. (Például a *Halotti Beszéd*től és a *Mária Siralom*tól Janus Pannoniuson, Balassin, Zrínyin keresztül egészen a kuruc költészet ismert darabjaiig stb.) Ezek esetében „olvasókönyvünk” szerepe a további emlékezetben őrzést és elmélyítést szolgálja. A szövegek másik nagyobb része azokat a műveket illusztrálja, amelyek még a viszonylagos ismertség és a feledésbe merülés határmezsgyéjén vannak, amelyek az iskolai oktatás peremére vagy azon kívülre szorultak, s csak igen halvány közelebbi ismeretek kötődnek hozzájuk. (Ilyenek például Anonymus, Temesvári Pelbárt, Vitéz János, Pesti Gábor, Heltai Gáspár, Tinódi, Bornemisza, Szenci Molnár, Rimay, Pázmány, Apáczai Csere János, Gyöngyösi, Tótfalusi, Bethlen Miklós és a többi emlékiró, Mikes Kelemen, Faludi Ferenc, valamint még sokan mások.) Könyvünk igénye

és betöltendő funkciója szerint különösképpen fontossá válik ezeknek a szerzőknek és műveknek ismeretét felerősíteni közműveltségünk szélesebb rétegeiben. A szemelvényeknek harmadik – szeretnénk hinni, hogy kisebb arányt képviselő – csoportjára viszont kétségkívül az a feladat vár, hogy a teljes ismeretlenségből vagy feledésből kiáltanak, s hívják fel magukra a szélesebb figyelmet. „Olvasókönyvünk” nagy mértékben segíti őket e nem könnyű folyamatban. Egészében tehát teljes a repertoár; a könyv így a maga részéről sokrétű tényanyagot s messzemenő lehetőséget halmaz fel kultúránk „rövidgyökerűségének” cáfolatához és a kívánatos tényleges igénybevételhez. Csak élni is kell vele!

Időrendi sort, történeti látásmódot sugároz a kötet. Jelentős ez a pusztá tény tárgyunkban akkor, amidőn a régi magyar irodalom általános megismertetése sokszor – időhiány vagy más ok folytán – csak a kiemelkedő csúcsok bemutatásával jár együtt, miáltal hatalmas, százados foghíjak maradhatnak mögöttük megvilágítatlanul. A folyamatból, a fejlődésből nemegyszer kiszakított nagyok – Janus Pannonius, Balassi, Zrínyi – ezúttal helyes arányban és szervesen ágyazódnak be koruk irodalmi s művelődéstörténeti fejlődésrendjébe. Mindezek által nemcsak a kiemelkedő alkotások válnak még markánsabbá, de így a többi sokszínű érték is méltón érvényre juthat. Továbbmenően pedig nem csupán az irodalmi összefüggések bontakoznak ki teljesebben, de a korok egész civilizációs képe, mentalitása és közgondolkodása is az olvasó elé tárul.

Mint minden szöveggyűjteményt, a jelen válogatást is lehetne vitatni abból a sokszor szubjektív szempontból, hogy egyik vagy másik szemelvény helyett melyik másikat vettük volna fel. Nem tesszük ezt részleteiben, mert az igen megfontolt koncepcióban teljes egységet kapunk, s a lehetőségek maximális kihasználását tapasztaljuk. (Csupán zárójelben jegyezzük meg, hogy szívesen vettünk volna Pesti Gábortól vagy Heltai Gáspártól állatmesét is, Pázmány Pétertől további hathatósan láttató szövegrészt stb., és sajnáljuk, hogy Sztárai Mihály, Kemény János vagy Pápai Páriz Ferenc írásait teljességgel nélkülöznünk kell ezúttal.)

Dicséretes, hogy a szerkesztő céljának megfelelően, de így is méltó szakmai szinten maradvá távol tartja e művétől a régi magyar irodalomhoz sokszor feleslegesen tapadó, riasztó túlmagyarázást és mindenféle elnehezítő apparátust. Az egy-egy korszakhoz írott 2–3 oldalas bevezető, a minimális jegyzetanyag és a kötetben szereplő írókról adott mintegy 10 lapos tájékoztatás rövidsége ellenére, de tömörsége révén – célja szerint – elegendőnek és kitűnően hasznosít-

hatónak bizonyul. Az „olvasókönyv” egyébként meggyőző példát szolgáltat arra is, hogy a régi magyar nyelv irodalmi szövegei – egyes más nyelvek helyzetétől eltérően – mennyire könnyen és mily kevés magyarázattal tehetők alapszinten is mai olvasmányélménnyé.

Jól sikerült s remélhetően a gyakorlatban ugyancsak jól felhasználható könyvről adhattunk hírt. Mégis, bár ez a munka önmagában ugyan kitűnően szolgálja a régi magyar irodalom ügyét, egyáltalán nem homályosítjuk érdemét, sőt példáját tartjuk követésre méltónak, ha a teljes cél érdekében még több hasonló vagy módszerében eltérő munka további szükségességére ezúttal is felhívjuk a figyelmet. (Tankönyvkiadó, 1977.)

GYENIS VILMOS

SZENTSEI GYÖRGY DALOSKÖNYVE

A vígasság és mulatozás hangjai, tréfás lakodalmi rigmusok, asszonycsúfolók, a világ állhatatlansága és csalárdsága feletti panaszok, a halál és a mulandóság barokk átérzései, rabok és bűdosók keservei, gyászdalok, zsoltáros hangú fohászok, kuruc és labanc párti gúnyversek, üldözött prédikátorok jajkiáltásai, német- és törökellenes hazafias felbuzdulások s még ki tudja hányféle érzelem húrja zendül meg, ki tudná előszámlálni, mennyi tónuson csillan fel a 17. századi magyar ember életének ezernyi árnyalata a Szentsei Györgyről elnevezett daloskönyvben. De épp ez a tematikai tarkaság, a mindennemű szelekció nélkül egymás után írt versek szín pompás kavalkádja, a könnyed spontaneitás, a szerkesztési elvekhez nem alkalmazkodó mohóság a megkapó ebben a nemcsak átvitt, hanem fizikai értelemben is színes dalgűjteményben. Mert a könyvecske összeállítója nemcsak a szövegek hangulatában szerette a tarkaságot, hanem az ábrákban, mintákban, vonalakban is: a verskezdő iniciálék levél- és virágdíszes ornamentikája legalábbis ékesen tanúsítja ezt.

A régi magyar közköltészetnek kétségkívül egyik legértékesebb gyűjteményét lapozhatja fel az olvasó, ha a daloskönyvnek e mostani kétkötetes kiadását veszi kezébe. Az egyik kötet az eredetinek hasonmása, ahol a díszítőelemek és szövegközi ábrák teljes pompájukban tanulmányozhatók, a másik pedig jegyzetekkel ellátott betűhív kiadás, amely a 80 verset – a daloskönyv teljes anyagát – tartalmazza.

A Bibliotheca Historica címen futó sorozat ezzel a darabjával mind irodalomtörténeti, mind művelődéstörténeti szempontból fontos feladatot teljesített, hisz a versekből a korabeli magyar népi, kismemesi és

deák életformának máshonnan meg nem ismerhető oldalai mutatkoznak meg, az oklevelek és történeti források elől elrejtett, érzelmi szálai tűnnek elő. Sajátos atmoszférája van a dalgyűjteménynek: korhangulatot teremt, a 17. századi ember örömet és bánatát, szerelmét és csalódását, hősi küzdelmeit és emberi gyarlóságait, olykor vaskos tréfáit, máskor embertelen szenvedéseit varázsolja elénk, hús-vér alakokkal és érzelmekkel töltve meg az elvont, tudományos fogalmat: barokk korszak. Nem kétséges, hogy hiteles tanúval állunk szemben: olyanok voltak a kor emberei s a kor érzelmei, amilyenek többek között ez a gyűjtemény mutatja őket.

Számos dalt magába foglaló csoport a gyűjteményen belül a szerelmi és lakodalmi verseké. Akad közöttük alacsony művészi színvonalú, csupán a lakodalmi mulattatás célját szolgáló verselmény (1. sz.), de vannak igen nagy közkedveltségnek örvendő, a csalódott szerelmes panaszát hitelesen megszólaltató énekek is (48. sz.). Tágabb értelemben ide tartoznak a nőülés kockázatain meditáló diákok szerzeményei (21. sz.), a feleséghez szóló intelmek (24. sz.) és a magát felkínáló szeretőről szóló, nemegyszer miniatűr jellemrajzot eredményező költemények is. Ez utóbbira jó példa az 56. számú vers („Hallod-e, ifjú, jöjj te egy szómra . .”).

Több költemény tipikusan barokk kori témákat szólaltat meg: a 4. számú vers pokolvíziója minden bizonnyal 17. század eleji, hisz nagyon közel áll Nyéki Vörös Mátyás hangvételéhez. A világ változékonyságáról, „merő álnokságáról”, múló dicsőségéről ugyancsak nagy előszere-tettel szóltak a kor versírói (15. sz.). Közel állnak ezekhez a rabénekek (6. és 7. sz.), amelyek a sors szeszélyességét és a szerencse „tűnékenységét” panaszolják, nemegyszer már a halál árnyékából, a kivégzés előtti napok valamelyikén. Míg egyes darabok sajátos színeit a barokk misztika, érzelmi túláradás adja, addig másutt a zsoltárok erős hatása érződik (pl. 27. sz. 6. vsz.).

Noha a daloskönyv összeállítása 1704-ben befejeződött, mégis található benne néhány vers a kuruc függetlenségi küzdelmek korai szakaszából. A 73. számú ének egyenesen II. Rákóczi Ferencet szólaltatja meg, az ő szájába adott szavak átkozzák azokat, akik „szegény hazánknak” voltak nagy kárára, akik „a súlyos terheket a magyarokra adták”, akik a nemzetet megfosztották „régii szabadságátul”, másfelől pedig megható szavak könyörögnek a haza sorsának jobbrafordulásáért:

Építs föl, Úristen, megromlott oszlopát,
Szegény magyaroknak megromlott bástyáját!
Isteni erőddel add meg szabadságát,
Emeld föl még egyszer tündöklő zászlóját!

A kurucok kezdetben elszenvedett vereségeit több ének siratja (75., 76., 77. sz.), jó néhány pedig a 17. század végi bujdosók sorsát oldja lírává. Az utóbbi tárgyú szegénylegényeknek sorából kiemelkedőnek érezzük a más forrásból mindaddig nem ismeretes 16. számú dalt, amely a korabeli társadalomnak tarka spektrumát tárja elénk. Vajon hová mehetne, hol élhetne meg, hol verhetne gyökeret a nincstelen szegénylegény? – teszi fel a kérdést az énekes, majd sorra veszi – és sorra el is veti – a lehetőségeket: vándorlás? házasság? katonaság? őrnökség? szerzetesség? jobbágmunka? koldulás? – Egyik sem jelent megoldást, mert „nincs böcsületi” a szegénylegénynek. De nem is ez a fontos, hanem hogy valamennyi társadalmi rétegről elmondja véleményét a szerző, s hogy némi öniróniával állapíthassa meg az „oskolát járt”, de szegény sorsú, nem nemes ifjú társadalmon kívüliségét. A műfaj eléggé tipikus darabja ez, pompás tömörítéssel tárja fel a bujdosók sorsának és társadalomszemléletének leglényegesebb vonásait.

A 17. századi politikai életnek több jelentős eseményét elevenítik fel a dalok. Ilyen például a Zrínyi Miklós váratlan haláláról szóló sirató (5. sz.), amelynek szerzője egész világosan látta a törökverő főúr politikai irányvonalának jelentőségét. „Keservesen sírhatsz te is Pannonia, mert nincs országodnak immár pártfogója” – jajdul fel a költő, aki már nem csupán a Zrínyi-família, nem is csak a horvát végvidék, de az egész magyarság gyászaként fogta fel a megrázó halálesetet. Több ének az 1674-ben gályarabságra ítélt protestáns prédikátorok szenvedéseiről szól (41., 42. sz.), mások az erősödő ellenreformáció kegyetlenségei miatt keseregnek (így pl. a tápi lutheránus templom elvételekor íródott, 58. sz. vers).

A vitézi költészet egyik kései remeke a Zöldítsed, Úristen, hamar az erdőket... kezdetű vers (59. sz.), amely még töretlenül őrzi a 16. századi heroikus harcok morálját, lelkesedését. E tekintetben korántsem tipikusnak, sokkal inkább kivételnek tekinthető, hisz a 17. századra jórészt zuhlésnek indult vagy bujdosóvá lett a korábban oly sok fényes haditettet végrehajtó „végbelieknek, ifjú vitézeknek dicséretes serege”, s ez a változás a vitézi énekekben is tükröződött.

A 16. század legjobb énekei közül többet is tartalmaz a kötet, így Bornemisza Péter bölcsődalát, ezt a protestáns énekeskönyvekbe is bekerült, de merőben világi éneket. Profán hangja annyira szembeötlő volt, hogy már Újfalvi Imre is megróttá érte a semptei prédikátort 1602-ben.

Csupán ízeket és színeket villantottunk fel ezúttal a daloskönyv gazdag anyagából, de ennyi is elég ahhoz, hogy egyetértünk Szabó T. Attila szavaival, aki szerint politikai, vallásos és szerelmi költészetünk

legszebb darabjai ezek, így „daloskönyvünk e korra vonatkozólag legértékesebb forrásaink közé tartozik”. Épp ez indokolta a mostani megjelentetést, noha betűhív kritikai kiadása eddig is rendelkezésünkre állt (Buda János gondozásában, *Régi Magyar Verseskönyvek* I. Bp. 1943.). Itt jegyezzük meg, hogy számos régi magyar verseskönyv és énekgyűjtemény megérdemelné a hasonló típusú, nemcsak a szakemberek szűk körének szóló kiadást, különösen azok, amelyek még egyszer sem jelentek meg (pl. *Mátray-kódex*, *Lugossy-kódex* stb.).

A kötethez Varga Imre írt filológiailag alapos, az eddigi kutatási eredményeket mérlegre tevő tanulmányt. Munkája nyomán mindaz együtt olvasható, amit ma a daloskönyv eredetéről, eddigi sorsáról, forrásairól, időhatáráról, paleográfiai, könyvészeti és nyelvtani vonatkozásairól tudunk. Több esetben helyesbíti, árnyalja vagy kiegészíti a korábbi kutatók megállapításait, így a Thaly Kálmánét, Szabó T. Attiláét, Buda Jánosét. Kár, hogy épp a könyv összeállítójának személyére borul még mindig homály, s szinte semmit sem tudunk Szentsei Györgyről, még az sem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy azonos-e Szeniczei Bárány Györggyel, aki 1713-tól evangélikus lelkész-ként tevékenykedett (Payr Sándor álláspontja, *Protestáns Szemle*, 1928.). E feltételezés helyességét illetően mindenesetre erős kételyt ébreszt a daloskönyv összeállítójának, ill. a dunántúli evangélikus lelkésznek az eltérő névhasználata. A Szentsei–Szeniczei névazonosság még elfogadható lenne, hisz a korabeli tulajdonnevek következetlen írása közismert; sokkal inkább az jelent nehézséget, hogy Schmidt János kismonográfiája szerint (Szeniczei Bárány György élete és munkássága, Paks, 1939.) az evangélikus lelkész magát legtöbbször csak Bárány Györgynek nevezte, s írásait is így írta alá, a Bárány család csak előnévként használta a Szeniczei megjelölést. Ezzel szemben a daloskönyv szerzője saját műveinek (33. és 75. sz.) versfőiben magát Szentseinek nevezi. További nehézséget jelent, hogy a kétségtelenül általa írott két vers meglehetősen érett hangú bujdosóénekek, a későbbi evangélikus pap viszont ekkor (1702 és 1704) még csak húsz év körüli diák, aki 1705-ig egyfolytában Győrött járt iskolába. Igaz, volt némi összetűzése szállásadójával, Löwey Balázs lelkéssel, Győrt azonban ekkor sem hagyta el, így az ő tollából nem lennének indokoltak az ilyen strófák:

Jaj, már odavagyunk, mert csak bujdosunk,
Egy helybül más helyre hordozóskodunk,
De sohu sincs bátorságos lakásunk,
Az erdön széjjel gunyhókban nyomorgunk. (75. sz.)

Mindez természetesen nem perdöntő bizonyíték, e téren további kutatások látszanak szükségesnek, csak így remélhető ismereteink gyarapodása a magyar barokk közköltészet e nevezetes gyűjteményének összeállítójáról. (Magyar Helikon, 1977.)

BITSKEY ISTVÁN

PETŐFI-SZÓTÁR*

Alig van háládatlanabb munka, mint egy szerves egészet alkotó kiadványsorozatnak: egy többkötetes kézikönyvnek, egy lexikonnak, szótárnak stb. a második, a harmadik vagy akár a tizedik kötetéről írni, hiszen bármilyen dicsérettel halmozza is el a recenzens az *első kötet* megjelenését, avagy bármilyen jogos kritikával illesse, gyakorlati szempontból a későbbi kötetek számára mindennek vajmi kevés jelentősége van. Még fokozottabban áll ez a második, harmadik stb. kötetekre. A bíráló semmi okon nem keresheti előző megjegyzéseinek módosító eredményeit, következképpen vagy – itt-ott megbővítve – elismételi dicséreteit és kifogásait, vagy egyszerűen regisztrálja az éppen aktuális kötet megjelenését.

Az igazság az, hogy minden recenzió elkésett, mondjuk, egy lektori véleményhez képest. Legfeljebb olyan művek, kiadványok kritikájától várható gyakorlati eredmény, melyek megjelenési formájukban teljeseek, és várható belátható időn belül újrakiadásuk, mely – esetleg – tudomásul veszi és hasznosítja az első kiadást követő recenzió megállapításait. De hát lehet-e számítani a *Petőfi-Szótárnak* 1–200 éven belüli új kiadására? Aligha. Akkor pedig a bíráló – ha bírálatát nem saját személye és elképzelései előtérbe helyezése, oldalgátások és kioktató allúziók alkalmának tekinti – elkerülhetetlenül szemben találja magát azzal a kínos érzéssel, hogy mindaz, amit mond-ír, értelmetlen szófecsérlés. Az esetleges ellenvetésekkel ugyanis a szerkesztők úgysem tudnak (még ha akarnának is) mit kezdeni: a sorozat lényeges átprofilizálásáról, átstrukturálásáról nem lehet szó, a korábbi szűkebbtágabb körű tanácskozáson, vitákon *nem* kialakult, *nem* egységes szerkesztési elveken úgysem lehet változtatni. (Ennek a paradox helyzetnek voltam részben aktív szereplője, részben szenvedő alanya,

*Petőfi Sándor életművének szókészlete. Második kötet, G–M. Szerkesztette J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre.

amikor a *Petőfi-Szótár* első kötetének megjelenésekor egy meglehetősen terjedelmes méltatásban foglalkoztam vele: Itk 1975. 94–98.)

Az újabb kiadásra feltehetőleg egy vagy több évszázadig váró sorozatművek recenzióinak e talán defetista, de legalábbis pesszimista kilátásairól elmélkedve, mégis találtam egy fix pontot, ahonnan nézve talán a dicséretetek is, a kifogások is valami, a jövő tekintetében is érdemes kihangzást kaphatnak. E szilárd pont abban a körülményben lelhető fel, hogy talán még (Isten adja) ugyanezen kollektíva, esetleg egy másik létre fog hozni *egy másik írói szótárt*. (Hallomásom szerint nemcsak „pium” desiderium tárgya egy József Attila-szótár.) Így már egyszeriben megnő a recenzens felelőssége minden kijelentéséért, minden szaváért, de ugyanakkor értelmet s célt is nyernek e kijelentések, e szavak. Most már oly időben hangoztak s hangzanak a bíráló szavai, hogy azokat – ha a *Petőfi-Szótár* szerkesztői természetesen nem is, de – a jövő írói szótár vagy (remélem) szótárak szerkesztői mérlegre tehetik s kellő mérlegelés után *majd* gyümölcsöztetik, vagy mint elvetendőt – elvetik.

Így hát egy kis bátorságot merítve s némi létjogosultságra szert téve, szót merek ejteni egy-két (általam kifogásolt) eljárásról, felfogásról, szótárírói elvről. Utalnék először talán arra a kritikai magatartásra, mely – megfelelő *lexikológiai* jártasság és illetékesség híján – a *költőről* kialakított (helyes vagy helytelen) képet, a költőnek (helyesen vagy helytelenül értelmezett) eszmevilágát, magatartását akarja mindenáron tükröztetni a szótárban (akár támogatja ezeket az „életmű” tényleges „szókészlete”, akár nem), serkentve-sürgetve a szerkesztőket az idők folyamán kétesse vált döntések rendíthetetlen követésére, tévesnek bizonyult (s legfeljebb a recenzens szubjektív hitelű koncepcióját támogatni látszó), jelentéstani értelmezések melletti kitartásra, olyan (legfőképp stilisztikai, poétikai) minősítésrendszerek fenntartására, melyeknek gyümölcsöző volta ma már (a külföldi tapasztalatok alapján is) legalábbis vitatott, gyakorlati értéke pedig úgyszólván semmi. Hiszen egy feltételezett (de sajnos a közeljövőben alig várható) *átfogó* Petőfi-stilisztika, -poétika szerzőjét a *Petőfi-Szótár* nem menti fel a Petőfi-corpus *minden* sorának, szavának, fordulatának, alakzatának, műfaji, ritmikai és rímrendszere *minden* realizációjának külön, egyéni megítélésű és felelősségű számbavétele alól. (L. mindezekre Fekete Sándor: *Mire jó a Petőfi-szótár?* It 1975. 495–499.)

Általában *ezúttal* mégis a *Petőfi-Szótárnak* csak egyetlenegy – általam korántsem helyeselt – szerkezeti jellemzőjét emelném ki (de nem: *fel*). Ez pedig a Szótár *túlírtsága, túlbonyolítása, túlcifrázása*, az elaprózódás, a felesleges információk közlése, az ebből eredő (Petőfivel

szólva) „fonto- és pontoskodás”, a szemantika nyelvén szólva: *redundancia*. Állításom igazolására szándékosan választottam egy *nagyon rövid és érdektelen* szócikket, hiszen egy alapvetően fontos lexikai elemnek esetleg 8–10 hasábos szócikkében bizonyára könnyű lenne kifogásolható eljárások demonstrálása. Legyen a mi szócikkünk: a *kihúzatik*. Ez a *Szótárban* így fest:

[kihúzatik] szenv ige: kihuzatik 1 | -ék 1 '(sorsoláskor számot) húzva kiemelnek vmiből': (tőism:) ~ - kihúzó ← 6:432

Mielőtt még valaki máris idegesen továbblapozna, meg kell jegyez-nem, hogy *minden* szótár elkerülhetetlenül sajátos rövidítésekkel, jelekkel, tipográfiai megkülönböztetésekkel él, ezek dekódolását, fel-oldását jobbik esetben a tulajdonképpeni lexikai anyagot megelőző (a lehetőség szerint ábécérendű) jel- és rövidítésjegyzékben lehet megtalál-ni, rosszabbik esetben (ezt választotta a *Petőfi-Szótár*) ennek egy része hosszabb lére eresztve egy bevezetésben (itt: *Tájékoztató a szótár szerkesztési elveiről és használatáról*), de persze mindig *csak az első kötet* elején olvasható. Még a viszonylag könnyű eligazítást nyújtó kétnyelvű szótárak rövidítései, jelei is általában idegesítik a siető szótárforgatót, a *Petőfi-Szótár* [kihúzatik] szavának (mely az „1” tanúsága szerint egyetlenegyszer fordul elő – *kihúzaték* alakban – egy fiatalkori fordított prózai szövegben) a különféle pólyákból való kibontása nekem, a nem egészen segédmunkás lexikográfusnak (némi külső segítséggel) egy egész napomba került. Igaz, én megtettem azt, amit egy ilyen nyomorult szóért a szótárforgató (a szerkesztők optimizmusa ellenére) sohasem tesz meg: elolvastam (persze újra és újra) a *Tájékoztató* . . . -t.

Az első cifrázás és megfaggyúzás a szögletes zárójellel kezdődik. (Valójában nem is azzal, hanem a „szenv igé”-nek aktív formájú mondat által történő értelmezésével, de ez a bennfenteseken kívül úgysem tűnik fel senkinek, hagyom hát én is „sub rosa”.) A *Tájékoztató* . . . hosszas és ismételt átbúvárlása után kiderül: azok a címszavak kerülnek (egyebek közt!) [ ]-be, melyek Petőfinél *nem a mai helyestrési* előírásoknak megfelelő formában szerepelnek (kihuzatik kihúzatik helyett). Már maga ez az elv is merev – ahogy alig több tudálékosságnál az, hogy a magyar nyelvben (s persze Petőfinél is) szokásos *Hektor* helyett [Hektór] szerepel főcímszóként – de különösen esetlen dolog ez a szögletes zárójel. Helyette sok „csinosabb” megoldást lehetne alkalmazni: például a „szabályos” alakú főcímszó után egy x vagy egy kis kör (○), négyzet (□), esetleg magában álló vagy kerek zárjelbe tett csillag (*) jelölné, hogy nem a mai helyesírás szerinti forma. *Néha* ugyanis valóban helyesebb a *mai* alakot tenni meg (fő) címszónak, ha

nagyon sokféle Petőfi írta forma van (pl. *Kunszentmiklós* esetében), de mivel a címszó után úgyszólván fel vannak sorolva az alakváltozatok (pl. [Kiskunság] tulfn: Kis-Kunság 10, Kis-Kúnság 1), elég lenne a Petőfinél nem létező alakot szám nélkül hagyni, esetleg egy 0 (nem $\emptyset$, annak más funkciója van) vagy egy vonás (–) jelezni, hogy ilyen alak nincs. Lám, milyen ügyesen oldották meg a kérdést máskor! Ebben a kötetben pl. sok ilyen szolid és ökonomikus megoldás van: májusfagadó fn 1 (ford.): *Májusfa fogadó* – így, minden [ ] nélkül, majd utána minden kacifántoskodás nélkül kurzívval a Petőfi-féle formát. (De nem „Májusfa Fogadó” az?) Ugyanígy járnak el a *májushó ~ május hó* viszonylatában. Annál meglepőbb, hogy a *kisleány* (kis leány, kis lány, kis lyány) vagy a *kishug* (kis hug) esetében nem alkalmazzák ezt a Kolumbusz tojását. (Még érthetlenebb ez a *kiskedd ~ kis kedd* vagy a „[kisgyermek] fn: kis gyermek 10” esetében.)

Da ha már annyira a szerkesztők szívéhez nőtt ez az ormótlan [ ], akkor legalább helyesen és következetesen alkalmaznák. De mit látunk? Van ilyen címszó (minden [ ] nélkül): *Kisfaludy-társaság*, márpedig ez *nem* „a mai helyesírásnak megfelelő alak” (az ti. „Kisfaludy Társaság”). Aztán: a „Göncölszekér” még az általános kényszerzubbonyba van öltöztetve, de a „göncölszekere” már minden [ ] nélkül fett szedéssel, egy szóban, kisbetűvel, s csak kurzívval utána a mai helyes (?) forma: „Göncöl szekere”. De van ilyen is: [ ]-be teszik (nyilván mert szerintük kisbetűs kezdetű) a Petőfi egyik levelének aláírásában szereplő „kapanyéli” (Gereblye Richárd) tréfás nemesi előnevet: „[kapanyéli] tuln, mn: Kapanyéli 1” – ami rendben is lenne, csak az a baj, hogy az eredetiben is nagybetűvel van! (PÖM VII. 218.) De a legkirívóbb eset a *kurafié*, azaz hogy a szerkesztők szerint „kurvafi”-é. Van ugyanis egy ilyen címszavuk: „[kurvafi] fn: k. . fi 1”. Ám itt megint van egy nagy baj: az ti., hogy „kurvafi” sem régi-történeti, sem mai, sem leíró-értelmező vagy etimológiai szótárban sehol sincs! Úgyszólván minden nagy és kevésbé nagy írónknál előfordul ugyan (úgy a 19. sz. közepéig), de mindig *kurafi* alakban. (Valószínűleg ennek tudatában vették fel a szerkesztők címszónak a „k. . fi”-ban rejtőző *kurafit* is – természetesen mint nem létező [kurafi] alakban – s utaltak egy „ld.”-dal a csakugyan nem létező [kurvafi]-ra.

Eddig egy aprócska szócikknek még csak az első elemét, a címszó kezelését érintettük, s már ennyi vitatható (vagy nem is vitatható) probléma merült fel. Pedig van még jó néhány nem kevésbé fejtő kérdés. Itt van mindjárt: vajon a *szenvedő ige* (az ige szenvedő alakja) valóban külön szó-e? A szerkesztők a *ható igéket* például „paradigmához tartozónak tekintik” (I. k. 10), ezek nem alkotnak külön címszót.

Még akkor sem, ha egyrészt az alapige alig felismerhető formában válik ható igévé (*megy* > *mehet*, *eszik* > *ehet(ik)* stb.), másrészt ha olyan közkeletű optativusi *jelentése* van, mint ezekben: *ehetnék* (~ *ehetném*), *ihatnám* (~ *ihatnék*) stb., vö. „... *ihatnám* pajtás! így kiált föl | Csokonai Vitéz Mihály. | No, ha *ihatnál*, hát majd *ihatol*...”¹ Mindez az *iszik* ige alatt keresendő. (Sehol még csak utalás sincs, mondjuk így: „*ihat(ik)*: Id. → *iszik*”). Pedig ezek az óhajtó formák nagyon szívesen főnevesülnek: „*ihatnékom van*”, „*nagyon ehethétkéje van*” stb. – szoktuk mondani. (A *Szótár* egyetlen ilyen főnevesült alak – *mehetnék* – tekintetében kivételt is tesz.) Ezek mellett a nyilván külön lexémák mellett viszont tele van a *Szótár* ilyen szenvedő alakú címszavakkal: *kárhoztatik*, *kijegyztetik*, *kitiltatik*, *megújttatik* stb. stb. – pedig ezeket igazán nem nehéz az alapigéből paradigmászerűen leszármaztatni. (Lefeljebb utaló szóként kellene külön felvenni őket.)

Még mindig csak az elején vagyok a felvetődő problémáknak, pedig már sürget a terjedelem. Hadd térjek hát rá egy más kérdésre: címszavunkat nem követi illusztráló-dokumentáló *idézet*. Márpedig nem látom be az ésszerűségét az ilyen döntéseknek: „Elhagytuk az idézetet az olyan egyadatos [máskor: „egyadatú”] címszó mellől, ... melynél ugyanazt a szövegrészt kellett volna idéznünk, mint amelyet a szomszédos szócikkben már idéztünk; ilyenkor vö. jelzéssel utalunk a másik szócikkre” (I. 14). Csak mellékesen említem meg, hogy itt egyrészt „ugyanaz a szövegrész” nem az előző, hanem a *következő* („kihúzó”) szócikkben van idézve, másrészt semmiféle „vö.” jelzés nem utal sehová, harmadrészt pedig a *kihúzó* szócikk alatt idézett szövegnek („Az ajándékok számokkal valának ellátva, s a hölgyek által egy fődeles edényből *huzaték ki* egy szám...” Enélkül teljesen értelmetlen a címszavunkban adott „statisztika”: „*ék. I*”. . . . Apropó statisztika: ahol csak néhány (mondjuk 5–6) címszóváltozat *mindegyike* szerepel a szócikk idézeteiben, nyugodtan rábízhatjuk annak megszámlálását és osztályozását a szótár forgatójára . . .

Nem is ezért kell az *egész idézetet* egy helyen hozni, hanem azért, hogy a szerkesztők bevethessék egyik stilisztikai (?) minősítésüket, ezt: „(tőism:)”. Hogy az efféle minősítésekben is uralkodó a (fő)lősleges információ és a differenciáló-klasszifikáló szándék túltengése, arra hadd említem meg a „*hsl-szerű*” rövidítést (persze ha minden „*-szerű*”-t számba vennének, több ezer minősítéssel kellene operálniok), de nem kevésbé bőkezű differenciálás ez sem: „a *szembeállítás* [röv. *szembeáll*] és az ellentét [röv. *ellent*] szótárunkban külön kategóriák” (I. 13). Bár a „*részleges ism*” sem tartozik a fantáziátlan minősítések közé . . . A „*hsl-szerű*”-ről egyébként elég gyorsan kiderítettem, hogy – mivel

„hsl” = hasonlat – azt jelenti: „hasonlatszerű”, ám (bizonyára meggyengült) találékonyaságonak rövid egy órára volt szüksége, hogy kiderítsem: a „töism” a *töismétlés* rövidítése. (A rövidítések jegyzékében ugyanis nem szerepel!) Már valamivel rövidebb idő alatt jöttem rá – elolvasván az I. k. 13. lapját –, hogy mit is jelent egyáltalán a töismétlés: „a különböző [= különféle] képzős, igetős alakokban vagy a szóösszetételekben jelentkező ismétlődés *töismétlés* [valójában: *töism*] minősítést kap”. Ezek szerint itt a *töism* arra utal, hogy az idézetben van *kihuzatik* is meg *kihuzó* is. A töismétlés világos. Csak az nem világos: mire jó ennek a tudomásulvétele? Milyen új szemantikai információt kapok a szótártól, ha látom ezt az esetlen töismétlést? Vagy talán stilisztikai információ rejlik mögötte? *Ebben a formában* a fordítói tapasztalatlanságon kívül – semmi. Nem becsülöm én le az ismétlésnek mint stilisztikai, retorikai, poétikai eljárásnak vagy alakzatnak a jelentőségét – a *Világirodalmi Lexikon* is 53 (!) hasábon át tárgyalja –, az effajta ismétlésnek azonban semmiféle – különösen pedig lexikai – funkciója nincs. Nem látszik érdektelennek (bár egy költői *nyelvi* szótárban nehezen értékelhető) a figura etymologica – ám a szerkesztők ezt mint külön kategóriát kiemelték a töismétlések sorából. Így *lexikográfiai szempontból* csak azok a „töismétlések” maradnak a *szótárba* felvételre érdemeseknek, melyekben két azonos tövű (vagy éppen homonim) szóalak – lehetőleg egyazon mondatban – *más jelentésben* szerepel: „Hej, mostan *puszta* ám igazán *a puszta!*”, „Milyen *gyerekesek* ezek a *gyerekek!*” stb. Hogy a többi, csak esetleg esztétikai funkciójú ismétlés nem a *szótárba* tartozik, arra az előzőkben már utaltam.

A rövidítéseknél tartva pirinyó szócikkünk kapcsán hadd említsem meg azt a *következetlenséget* s további fölösleges *pontoskodást*, mely e rövidítések formájában és alkalmazásában megnyilvánul. De ezekből is csak egyre térek ki: általában az írott köznyelvben is (elsősorban akkor, ha a rövidítés a teljes szó hangzójával végződik vagy ún. mozaikszó), a szakmai lexikon-, enciklopédia-, szótárszerű munkákban pedig különösen a rövidítés után nem teszünk pontot. A szerkesztők is ismerik ezt a gyakorlatot: a „*Rövidítések jegyzéké*-nek mintegy 140 közszoí rövidítése közül csupán 6 után tesznek pontot – de akkor indokolatlanul. Pont van például a (kényszerűségből) maguk alkotta *ld* (= lásd. l. helyett), máskor a logika már nehezebben követhető: *ált* (pont nélkül) = általános, *ált.* (ponttal a végén) = általában (?); *haszn* = használatos, használatban, *haszn.* = használat. Érthetetlen az is, mért van pont nélkül a *von* (= vonatkozó), s mért kap pontot a *vonatk.* (= vonatkozóan, vonatkozásban). Az pedig egyenesen a tudományos irodalom konvencióinak

elhárítására vall, hogy egyes híres (köztük nyelvtudományi!) műveknek, továbbá folyóiratoknak, intézményeknek s – ami ezúttal igazán bántó – a költők köteteinek, kiadásainak rövidített neve-címe után után is pontot tesznek. Tehát: CzF., BpSze., EPhK., RPDl. (Regélő Pesti Divatlap = RPDl, pont nélkül helyett) stb. *Nem* teszünk pontot persze az ilyenek után sem: V¹ (: *Versek* első kötet), ÖM (: *Összes művei* vagy *munkái*), ÖK (: *Összes költemények* vagy *költeményei*), PÖM (: *Petőfi Összes művei*) – a szerkesztők mindezek után pontot tesznek . . .

Nem, nem végeztem a 3 (!) soros [kihúzatik] szócikk kapcsán felmerülő ellenvetéseimmel. Így például máig se tudom (bár lehet, egyszer már tudtam), mit jelent a (kétszeres) kettőspont, a ~ (tilde) és a kötőjel a szócikk e részében: „:(*tőism.*) ~ –”. . . Ám még a látszatát is el akarom kerülni annak, hogy ez a néhány sor mindenáron kötekedni akar egy igen érdemes, derék sorozat-mű 2. kötetével. Az I. kötet megjelenésekor summázott nagyrabecsülésemet továbbra is fenntartom, mostani megjegyzéseimet már a következő írói szótár szerkesztőinek szántam, s nem is azzal a rendíthetetlen magabiztossággal, hogy tévedhetetlen nézeteket hirdetek urbi et orbi, csupán azzal a reménnyel, hogy a *Petőfi-Szótár* számára elkésett (s korántsem mindenre kiterjedő) megjegyzéseimmel még nem késtem el a hamarosan útnak indítandó új írói szótár szerkesztési elveinek kidolgozásáról. Szeretném remélni, hogy a leendő szerkesztők *nem* fogadják meg az It említett recenzensének tanácsát, miszerint (természetesen az övéen kívül) ne hallgassanak senkire, ne fogadják el senki észrevételeit. (Akadémiai, 1978.)

MARTINKÓ ANDRÁS

JUSTH ZSIGMOND NAPLÓJA ÉS LEVELEI

Érdekes, nem mindennapi, tragikus sorsú embert mutat be az előttünk fekvő kötet: a 19. század második fele irodalmi és társadalmi közéletének egy eddig kissé méltatlanul mellőzött alakját, Justh Zsigmondot (1863–1894), aki itthon és a nyugati világban élénk figyelemmel kísért minden szellemi áramlatot, művészeti irányzatot és megnyilvánulást. Mindenre érzékenyen reagált; széles körű volt személyes ismeretségi köre. Így naplója mellett jelentős levelezése is. Regényei, novellái, újságcikkei és kritikái jó megfigyelőkészségről tanúskodnak. A paraszti életről szóló alkotásai és sokat tárgyalt

parasztszínháza jelzik, hogy – természetesen a maga dzsentrí módján távol a társadalmi reform gyakorlati igényétől – közel érezte magához „a nép egyszerű gyermekeit” is, nem csupán a „magasabb köröket”. Igazi világa azonban mégiscsak ez volt: a hazai és nemzetközi (elsősorban párizsi) „haute volée”.

Naplóját – mint ezt korábbi kiadója, a tragikus sorsú Halász Gábor helyesen megjegyezte – „kétségtelenül műalkotásnak szánta”, mind az analitikus környezetelemzés, mind az eleven jellemábrázolás eszközeivel. Ezért figyelt fel erre a műre már 1941-ben Halász Gábor, amikor azt az Athenaeum kiadásában sajtó alá rendezte. A mintaszerű kiadványnak sikere volt, hamar elfogyott. Ez és a Justh egyéniségéből áradó különleges szellem tette indokolttá, hogy most Kozocsa Sándor gondozásában egy új kiadás megjelenhetett. Halász Gábor a levelezéssel nem tudott foglalkozni, mivel ez Justh végrendelete értelmében csupán 1944-ben szabadult fel a közlési tilalom alól. Egyébként is az új kötetben csupán a magyar címzetteknek írt levelek szerepelnek s egészítik ki érdekes vonásokkal a naplót és íróját egyaránt. Számos levelezőpartnere közül elsősorban „kollégáját”, Czóbel Minkát kell említenünk, de számos írás szól Aggházy Károlynak, Feszty Árpádnak, Pekár Gyulának, Szabolcska Mihálynak. (Utóbbi két írónk ezekben az években még „haladó” korszakát élte). Így a terjedelmes kötet kitűnő irodalom- és kortörténeti, nemkülönben pszichológiai forrásművé vált.

A két kiadás alkalmat nyújt az elmélyültebb összehasonlításra és bírálatra, az új publikáció pozitív és negatív jelenségeinek kiemelésére, tanulságok levonására. Műfaji vonatkozásban Kozocsa elsősorban Justh *saját* műveit, „életműve” egy részét óhajtotta közreadni; ez a szándék kétségtelenül megőrzi a műfaj tisztaságát, azonban a levelezés terén hiányosságra vezet: még a lehetőség határain belül sem közli a címzettek (legalább legfontosabb) válaszleveleit. Erre pedig bőséges lehetőség kínálkozott volna – szinte egy külön kötet (vagy annak egy része) erejéig. Köztudott, hogy az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára a Justh-hagyatékban szép számban őrzi Czóbel Minka és a fent már említettek mellett Gozsdu Elek, Jászai Mari, Reviczky Gyula, Rippl-Rónai József, Ignótus és mások Justhhoz intézett leveleit. (Nem is beszélve itt a külföldiekről, mint pl. a napló egyik főszereplőjéről, Sarah Bernhardt-ról, Pierre de Coubertinről, Melchior Polignacról és másokról.) Nem érdektelen az a levélcsoport sem, melyben a *Le livre de la Prousta* megjelenésekor (1892) a hozzá írt külföldi megnyilatkozásokat tartalmazza. Egyszóval: véleményünk szerint az „életmű” nem csupán a szerző saját alkotásaiban tükröződik!

Szükségesnek tűnik azonban, hogy mind a naplókkal, mind a levelekkel kapcsolatban további tárgyi-filológiai megjegyzéseket tegyünk – a naplók esetében nem tévesztve szem elől a Halász-féle korábbi kiadást. Kétségtelen pozitívuma a Kozocsa-féle publikációnak, hogy a szövegekben található idegen kifejezéseket nagyobb mértékben fordította le, mint azt tette Halász Gábor. (Ezt a mai szélesebb körű olvasói érdeklődés is indokolja.) Komoly hiányosság viszont, hogy a naplókhoz már készen kapott, a személyekre és művekre vonatkozó jegyzetanyagot figyelmen kívül hagyta, nem közölte. Ez csökkenti a szöveg megértésének, értékelésének lehetőségét. De elmaradtak azok a rendkívül értékes kiadói megjegyzések is (melyek helyett újakat, bővebbeket is lehetett volna írni!) a szerző családtörténeti és életrajzi adatairól, párizsi és itthoni életviteléről s a kézirat történetéről. Ez utóbbi pedig szövegkritikai alapfeltétel lett volna. Ami az *archeográfiai szempontokat* illeti: Kozocsa Sándor minden magyarázat nélkül, véleményünk szerint indokolatlanul változtatta meg az eredeti szöveg névírását s vette át a mai előírásokat; mint pl. Antocolski–Antokolszkij, Tolstói–Tolsztoj, Wereschagin–Verescsagin, phrygiai–frígiai. Jelentéktelen, de ide kívánczok: a többször előforduló és fel nem oldott „v.r.u.” jelentése „villásreggeli után”. A naplókkal kapcsolatban csupán két, a fordítást illető megjegyzés: 1. „ça dépend de l’homme parbleu” (89.) helyesen: „Embere válogatja, a teringettét!” 2. „Secum solus” (413.) nem „mindig egyedül”, hanem „önmagával egyedül”, azaz „teljesen egyedül”. (Halász Gábor egyik szöveget sem fordította!)

A naplók után Kozocsa kötetében egy *Vallomás* c. irodalomértékelő feljegyzés következik, mely érdekesen mutatja, kiket értékelt Jüsth kora magyar irodalmában. Sajnos – s ez ismét filológiai igény! – semmi utalás a keletkezés korára, körülményeire és a szöveg leelőhelyére.

A *Levelek 1885–1894* c. rész számos kritikai, részben tárgyi, részben fordítás-nyelvi megjegyzést tesz szükségessé.

I. Elsősorban néhány technikai-forráskritikai kérdés: 1. teljesen hiányoznak (mint – sajnálatos módon – legtöbb irodalomtörténeti forráskiadványunknál) a leelőhelyre és a jelzetekre vonatkozó adatok. Egyetlen kivétel (miért?) a 8. levél. (Ez a hiányosság a recenzenst is felmentette a rossz olvasatokkal kapcsolatos vélelmek tárgyi alátámasztása alól!) Olvasó és bíráló így kénytelen „hinni” a közreadónak – ezen a téren pedig kevés múlik a hiten. 2. A levelek jegyzetapparátusának módszere eltér a naplóktól. Itt megvan az ott hiányzó tárgyi-személyi apparátus; az idegen kifejezések fordítása viszont itt nem a lapok alján, hanem a jegyzetekkel vegyesen, a szöveg után található. „Szerkesztettebb” megoldás lett volna egységes módszer alkalmazása. – 3.

Tárgyi-stiláris megjegyzéseket kell fűznünk a levelekhez írt *Utószó*hoz is. Itt nem értjük (732.) „a világ harminc tájáról” c. földrajzi meghatározást. Véleményünk szerint Justhék Eszterházy utcai palotája nem volt „főúri”, mert a Justh-család – az arisztokráciával való minden intenzív kapcsolata ellenére – nem volt főúri, hanem „csak” jól szituált dzsentrícsalád, mint ezt Halász Gábor kötetének családfája (287.) kitűnően bizonyítja.

II. Terjedelmi korlátok arra kényszerítettek, hogy a jegyzetapparátussal kapcsolatos megjegyzéseinket mértékletesen tegyük meg.

1. Tárgyi szempontból, felsorolásszerűen:

a) 1. levél (741.): Sente-Tornya – anyai örökség lévén – nem volt a család „ősi” kúriája. Ez Nécspálon volt. A genealógiai megjegyzések bizonytalanok.

b) 20. levél (748.): a Pejachevich-család nem szlovákiai (akkor persze: felvidéki), hanem horvát eredetű család; több bánt is adott hazájának.

c) 35. levél (751.): az itt szereplő Ugróc község nem Kolozs, hanem Bars megyében van, Tajna (a Révay-rezidencia) közelében; nem tévesztendő össze a trencséni Zay-Ugróccal.

d) 65. levél (755.): a Czartorsky-család nem franciásodott el. Tagjai a lengyel szabadságharcok aktív résztvevői voltak, mélyen franciás műveltséggel.

e) 71. levél (757–760.): Czóbel Minka között levelei vajon hol találhatóak? (Az OSzK kéziratárában! Jelzet?)

f) 138. levél (766.): a Rakovszky-család szintén nem arisztokrata.

g) 145. levél (uo.): Eliot nem „megfejtethetlen utalás”. A George Eliot néven író Mary Ann Evans nevű (1819–1880) viktoriánus-kori szabadgondolkodó írónőről van szó. (Az irodalmi lexikonok tudnak erről!)

h) 146. levél (uo.): a „herceg” inkább a nagyvilági életet élő Edward walesi herceg (a későbbi VII. Edward), mint a jelentéktelen monacói uralkodó.

i) 158. levél (768.): az említett vasúti szerencsétlenség nem Hegyeshalomnál, hanem a Biatorbágy melletti *Herceghalom*nál történt.

j) 205. levél (773.): a jz-ben szereplő „Kolovráthék” a szövegben (653–654.) nem szerepelnek. A család a XVII. század óta szerepel a cseh–osztrák közéletben, így „őse” nem lehetett az 1848-as osztrák miniszterelnök. Magyarországi megtelepedésükről nem tudunk.

k) 216. levél (774.): teljesen érdektelen itt, hogy Bot „egyébként kedvelt Árpád-kori név”; „egyébként” – lehet községnév is!

l) 275. levél (781.): Rozsnyay Kálmán eredeti neve nem „Hoske”, hanem „Hoschke”.

m) 290. levél (782.): „alleopatha” helyesen nem „allapatha”, hanem „allopatha”.

2.) S most pár szót a fordítóhoz! Bevezetőként: esetében részben a rossz olvasatokból származó félreértésekről, részben nyelvi félremagyarázásokról volt szó. Mindkét esetsor mutatja, hogy ezen a téren sem maradhat lehungyva a szerkesztői szem!

a) 3. levél (473.): „... et à sont faire” gyanús olvasat; a vélhető helyes szöveg talán „... et sont à faire”.

b) 7. levél (743.): „se rendre ridicule” – „nevetségessé tenni magát”. – Akár „tête”, akár a valószínűbb „bête”, de mindenképpen „noire” s nem „noir”.

c) 35. levél (751.): „Ça remplit . . .” – ha helyes az olvasat, s ha valóban ott van a másik „et” is – a fordítás: „... és így, és legalább valami kitölti”.

d) 43. levél (752.): súlyos fogalomzavar! „Loup-garou” (a német Verwolf v. Wehrwolf) férfiboszorkány, mesés rémalak; itt átvitt értelemben: zsémbes, magánakvaló, félelmes ember. A fogalomzavar oka: a francia „garou” (másik nevén bois gentil) valóban a Daphne mezereum nevű, mérges (farkasboroszlánnak is nevezett) növényt jelenti. A szókapcsolat: „garou”-val mérgezett „loup”.

e) 67. levél (756.): „bien née” nem „magabiztos”, hanem „jó családból való”, tehát „jól nevelt”.

f) 79. levél (760.): a fordítás eleje helyesen így szól: „Asszonyom, indulófélben és éppen gyógyultan egy Párizsban szerzett mellhártyagyulladásból, engedje meg, hogy bemutassam Önnek Sz. D. urat, egyik legjelentősebb napilapunk tudósítóját.” A „chaussé” rossz olvasatnak tűnik „chausse” helyett; így jelentheti a kifejezés azt, hogy „nem tudok meglépni, megszökni”.

g) 144. levél (766.): több olvasati hiba. „Unterdarding” (a következőkből is értelemszerűen!) „understanding” (megértés); „common-sense” van csak; a józan ész filozófiája, Justh korának Thomas Reid (1710–1786) elvein alapuló bölceleti iránya. „Jusqu'à la lie” több mint „a mélyéig”, mivel „la lie”: borsepró, folyadék alja. Inkább: „velejéig.”

h) 148. levél (uo.): nyelvi félreértés! „Sciens bonum et malum nitar” a helyes szöveg; jelentése: „Tudva a jót mégis a rosszra fogok törekedni.” – „Indigestions oncales” jelentése „daganatos eredetű rossz emésztés, szájíz.” Esetleg a mondatban szereplő herceg (Edward?) kor-pulenciájára való utalás is lehet!

i) 155. levél (767.): „dans la soin félicité” rossz olvasat. Vagy „Je soin” vagy „Je coin”. Tehát: „újult erővel a boldog gondban (vagy

tájakon).” – „Par trop intellectuel” helyesen: túlságosan intellektuálisak (és nem „okosak”, legfeljebb „okoskodók”!) vagyunk.

j) 162. levél (617.): „Je m’irradie le calme”: „sugározom magamba a nyugalmat.

k) 201. levél (650. és 722.). „Itt is à change añas!” helyes olvasata nyilván: „It is a change, alas!”

l) 236. levél (677. és 776.): „humbles” alázatosak; „envolás” szárnyalóak. „C’est triste . . .”-től: rossz olvasat!

m) 250. levél 778.): „le bonheur quand même” mint regénycím: „Boldogság – csak azért is!”

n) 264. levél (780.): a kimaradt 3. versszak 2. sorában a helyes szó: „ratatinées”.

Talán túlzott és kicsinyesnek tűnő szigorral vizsgáltuk az apparátus hiányait, ballépéseit, de itt forráskiadványról van szó, s ily esetben a filológiai akribia a munkát egyik alapfeltétele, melyhez nagymértékben hozzátartozik a precíz fordítás is.

Dicsérően szólhatunk a művet érdekesen kiegészítő illusztrációkról: jobb technikai kivitelben (sajnos, itt is lelőhely jelölése nélkül) nyújtanak sokrétű kitekintést érdekes személyi és tárgyi vonatkozásokra. Kár, hogy a Halász Gábor-féle kötet ábráit nem mind aadták ki újra; gondolok itt elsősorban a két kitűnő Sarah Bernhardt-képre, valamint a tapolcsányi és a tajnai kastélyok ábráira.

A kötet jegyzetanyaga sokszor tesz említést Justh publicisztikai tevékenységéről is. Kiadói megfontolást érdemelne: nem lehetne-e ezekből, a Justh alapította „Debating Society” nevű tudományos vitaszalon jegyzőkönyveiből, a faluszínházra vonatkozó ismeretlen dokumentumokból és a hozzá írt levelekből egy újabb, az életművet teljesebbé tevő kötetet kiadni. Úgy véljük, megérné a pénzt s fáradságot: az előttünk fekvő kötet – kisebb-nagyobb hibái ellenére is – ezt valószínűsíti, s feltehetően a közönségsiker sem maradna el. (Szépirodalmi, 1977. – Műhely sorozat)

TÓTH ANDRÁS

Indig Ottó: JUHÁSZ GYULA NAGYVÁRADON

Juhász Gyula pályaképe nagyjából már kikerekedett: Csaplár Ferenc, Grezsa Ferenc, Szalatnai Rezső, mások és magam részlettanulmányából, a kritikai kiadásból hiteles kép áll elénk. Éppen Nagyvárad, a költőnek itt töltött három és fél esztendeje maradt előttünk – a sok

visszaemlékezés, főként Dutka Ákosnak *A Holnap városa* (1955) című, adataiban nem pontos, de hangulatában utolérhetetlen regényes korrajza ellenére is – sok ponton homályban. Nagyon vártuk tehát a váradi éveknek olyan alaposágú és színvonalú földolgozását, mint amelyet Szalatnai a szakolcai „két keserű esztendőről” adott (1962). Olyantól vártuk, aki legalább annyira ismeri a váradi légkört, mint a Szakolcán diákoskodó Szalatnai az ottanit: odaváló, bennszülött, ismerősen mozog utcákon, emberek között, a Körös partján, a szőlősdombok alatt; járatos a hajdani szerkesztőségek szobáiban, a premontrei gimnázium folyosóin; magába szívta a városnak – „kinek nem látni párját” – levegőjét; s mindezt szavakkal érzékeltetni is tudja.

Sajnos, a könyvecske csalódást kelt bennünk. Szerzője bár váradi, a céljául kitűzött (142.) összefoglaláson s néhány kevésbé jelentős új adalékon kívül éppen azzal marad adósunk, amit váránk tőle. Alig tett többet, mint a kritikai kiadás jegyzeteiből, a Paku-féle Juhász-émlékkönyvből (1962), a Babits–Juhász–Kosztolányi-levelezéséből (1959) kiszedegetett életrajzi adatokat rendbe szedve újramondta. Az a néhány kiegészítés, amelyet a hírlapokból vagy levéltári adatokból az előbbi három forráshoz hozzátett, sovány. Talán Juhásznak Tolsztojról írt számos cikke közül egy, amely a kritikai kiadásból a Széchenyi Könyvtár hírlapkötetének hiánya miatt kimaradt, a legérdekesebb, mert ebben – szemben a többivel – az orosz példakép tanítását „életellenesnek” minősíti. Az iskolára vonatkozó pár levéltári adalék nem ellensúlyozza a legfontosabb forrás érthetetlen mellőzését: a nyomtatott közös értesítők nélkülözhetetlen adatainak figyelmen kívül hagyását.

E könyvből jószerével azt sem tudjuk, hol lakott Váradon a költő. Dutka szerint a Szigligeti utcában, Mezeynél, a színházi muzsikusknál (197, 212); Károlyi Leona meg 1908. jún. 10-i képeslapján Rimanóczy utcát ír címként. Ilyet nem látok Várad régi térképén; a Szigligeti utca ott van közel a gimnáziumhoz, metszi az Úri utcát. Indig Ottó kétszer is emlegeti Juhász lakását úgy, hogy „a vasúton túl, a szőlősdombok oldalában” (12) volt; „ablaka a váradi szőlősdombok felé tekintett” (17). Jó lett volna tisztázni, időrendbe rakni ezeket is, ahogy Ady váradi lakásait tüzetesen ismerjük (*Emlékezések Ady Endréről*. 2. köt. Szerk. Kovalovszky Miklós. Bp. 1974.). Egy olyan várostérkép is elkelt volna, mint a most idézett műben az „Ady Váradját” bemutató.

Indig Ottó könyvéből az sem derül ki, hogyan került Juhász Váradra. Holott az 1908. évi értesítőből annyit megtudhatunk, hogy január 30-án tüdőgyulladásban hirtelen meghalt a 26 éves paptanár, Remess Vidor László. Juhászt a premontreiek nagy sietséggel az ő helyére vették föl évenként megújított szerződéssel, s tartották maguk-

nál, amíg 1911-ben Kravjánszky Mór személyében frissen végzett rendtársukkal nem válhatták föl. Ezért mondtak föl a költőnek; ezért kellett 1911 tavaszán, nyarán újból tanári állásért kilincselnie. Meg is köszönték szolgálatait, nyilvánosan elismerték „pedagógiai rátermettségét”, „pályájának odaadó szeretetét”, amellyel a tanári testület megbecsülését érdemelte ki, „igazságos bánásmódjával pedig a tanuló ifjúságnak lett atyai barátjává” (Értesítő, 1912. 74.).

Így vált volna az olvasó számára érthetővé, miért a tanév közepén került Juhász Váradra. Érkezésének napja, bár nem jelentős, éppen azért izgatja a kutatót, mert különös ellentmondást rejt. A költő maga – hat év múlva, 1914-ben – így emlékezett: „Február közepén, késő délután – bizonyosan péntek volt – valamikor egy fiatalember szállott le a nagyváradai peronon” (JGYÖM 5 : 500). Ha nem szúrja be gondolatjelek közé a *bizonyosan* határozót, egyszerűen megállapítjuk, hogy tévedett, mert az a *péntek* 1908. február 14-e volt, már pedig ezen a napon már megjelent első cikke a váradi Szabadságban. Előre aligha küldhette cikkét; Indig Ottó ebből arra következtet, hogy már 12-én, szerdán Váradra érkezett. De figyelmen kívül hagyta, hogy a Szabadság 12-én, amikor bejelentette Juhász jöttét, azt írta: „Juhász Gyula már csütörtökön Nagyváradra jön, és elfoglalja állását” (Hegedüs Nándor, It 1958. 125). Ha előre nem küldte is, de cikkét, egy könyvismertetést, hozhatta a zsebében, s az őt fogadó újságírók, Dutka, Emőd közvetítésével még aznap este eljuttathatta a szerkesztőségbe. A legvalószínűbb tehát, hogy Juhász 13-án érkezett. Ez a baljós dátum tetszhetett neki hat év múltán a másik ominózus napnak, pénteknek, ezért tévedhetett.

Sajnos, a szerző nem ismeri, nem használja föl Engel Károly fontos közleményét Juhász váradi román tanítványainak visszaemlékezéseiről (NyIK 1964. 253–257.). Nem ismeri Hegedüs András tanulmányát Juhász pedagógiai működéséről (Magyar írók pedagógiai nézetei. Bp. 1976.). Nem használja föl Szalatnai könyvének megannyi kínálkozó párhuzamát; nyilván ezt sem ismeri. De még Hegedüs Nándor dolgozatát is csak a Juhász-émlékkönyvbéli rövidített változatából ismeri, nem az It-ből (1958. 125–144), holott ebben sokkal több, el nem hanyagolható adalék van. Így pl. annak az 1908. máj. 6-i táviratnak az ügye, amelyet a premonstreiek reakciós része küldött Polónyi Gézának, és amelyet Juhász – radikális barátainak megrökönyödésére – szintén aláírt. Vagy 1908 húsvétján megjelent nyilatkozata vallásos vívódásairól. Vagy az 1910. évi értesítőből és a váradi lapokból kiderülő különös eset 1908 októberében: három nyolcadikos diák üdvözlő táviratot küldött a szeméremvétség vádjára alól fölmentett Szomor Dézsőnek, s ezért kizárták őket gimnáziumból. Juhász erről hallgatott. Vajon miért?

Nem oldotta meg Indig Ottó a rejtélyt sem: mi az oka, hogy 1908 és 1909 olyan tevékeny Juhász életében, és 1910 meg 1911 olyan passzív. Jellemző: az első két évről maga is félszáz lapot ír; a másik kettőről mindössze öt és felet! Csak az Anna távozása miatti csalódás volna az ok? Bonyolultabb lehetett ez. Csakhogy ha erről meg Juhász imént említett válságairól is híven beszámol, megcáfolta volna önmagát, amikor Váradot csupa derűnek és egészségnek rajzolja a költő életében. Ahogy a célt maga elé tűzte: „Mert Nagyvárad az egyetlen hely, ahol nyoma sincs a lelki válságoknak, meghasonlásoknak, s ahol szabadon bontakozhat ki alkotókedve” (12). Sem Dutka Ákos, sem Emőd Tamás nem igazolja ezt; Dutka *A Holnap városában*, Emőd pedig *In memoriam Juhász Gyula*, című versében (JGYE 170) elborulásokról, vezeklésekről, letörtségekről ad hírt. Indig Ottó túlságosan leegyszerűsítette, sematikusán ábrázolta ezeket az éveket, elmosta az ellentmondásokat, elhallgatta a negatív adalékokat. Erre ma már semmi szükség: Juhász nagysága *ezek ellenére* vitathatatlan.

Hiányérzet marad bennünk a Juhászt körülvevő váradi környezet homályban hagyása miatt is. Nemcsak a helyszínről nem kapunk oly szemléletes képet, mint a Szalatnai bemutatta Szakolcáról, hanem a költő kartársi és baráti köréről sem. S ha talán a váradi topográfia az Ady-centenárium táján valamelyest még nélkülözhető is, hiszen hét-nyolc év különbségről van mindössze szó, az emberek – tanártársak, szerkesztőségi társak, közéleti, munkásmozgalmi figurák – arcképvázlatai mindenképpen szükségesek lettek volna. Olyanoké, mint A Holnap tagjai (Antal Sándor, Berkovics Renée, Dénes Sándor stb.) vagy a premontrei igazgató, Novotny S. Alfonz, a híres kolléga: Károly Irén. Egy mondat legalább Balázs Béla váradi kapcsolatának megokolásául nagynénjéről, Rechtené Bauer Zsófiáról, a váradi polgári és kereskedelmi lányiskola igazgatójáról, több helyi társadalmi egyesület tisztségviselőjéről, általában helyi közéleti szereplőiről. (A megyei monográfia is emlegeti. Vö. K. Nagy Magda: *Balázs Béla világa*. Bp. 1974. 386.)

Számos tárgyi hiba is zavarja az olvasót. Névelírások (Bauer Herbert helyett Henrik; Rozsnyai Kálmán helyett Béla; Schmitt Jenő Henrik egyszer Jenő, egyszer Henrik, de együtt sohasem). Indig Ottó kétszer is állítja, hogy Juhász gyorsírást tanított (18, 135). Összetéveszti a görögpótló irodalommal. A gyorsírást Szilágyi Dózsa hittanár tanította. Juhász az értesítők szerint 1907/8-ban az I/A-ban magyart, latint, a III/A-ban történelmet, a VI-ban és VII-ben görögpótlót; 1908/9-ben az I/A-ban magyart, latint, a III/B-ben és a VI-ban magyart, a VIII-ban görögpótlót; 1909/10-ben az I/A-ban magyart, latint, a II/A-ban latint, az V-ben görögpótlót; végül az 1910/11. tanévben a II/A-ban magyart és

latint, a III/A-ban magyart, a IV/A-ban történelmet tanított. Érdemes lett volna Juhász néhány nevéssé lett tanítványáról is szót ejteni. Így 1907/8-ban a III/A-ban Olasz Péter, a VI-ban a hérosztratoszi hírességű Bary Zoltán, a kitűnő tanuló Bónyi Adorján és a magántanuló Nadányi Zoltán; 1909/10-ben a későbbi főispán, a József Attila-levelezésben is előforduló Hlatky Endre (a váradi Holnap-múzeum; a mai Ady Múzeum elődjének alapítója; a magyar rádió történetének, sőt az 1944. október 15-i sorsdöntő napnak is egyik szereplője); Pelle János, akiről később cikket írt (JGYÖM 6 : 580), Rimanóczy Kálmán; majd a későbbi író, Lackoné Kiss Ibolya mint magántanuló (vö. Magyar Nemzet, 1967. ápr. 9.). Megtévészítő viszont, hogy Indig Pogány Sándorra úgy hivatkozik, mintha Váradon lett volna Juhász tanítványa (136), holott őt – visszaemlékezése szerint (JGYE 97–99) – Máramarosszigeten tanította a költő; ámbar a szigeti piaristák értesítőjében – ez is rejtély – nem találtam a nevét.

Faith Ágoston, akit Indig szembeállít Juhással, nem világi tanár volt, hanem premontrei, így előnye érthető, s nem lehet a költőre sérelmesnek minősíteni (134, 136). Téved Indig, amikor azt állítja, hogy Beke Boldizsár 1907 végén nyugdíjba ment, s Juhászt az ő helyére szerződtették (135). Beke mindvégig kollégája maradt Juhásznak; Faith 1909 őszén éppen tőle vette át az önképzőköri tanárelnökséget, amely Indig szerint Juhászt illette volna meg.

Indig jegyzetkezelési módszere megtévészítő. Másodkézből vett idézeteire is úgy hivatkozik, mintha a kezében lettek volna. Ez nemcsak az akadémiai kéziratára vagy a Somogyi-könyvtár Kilényi-gyűjteményére vonatkozik, hanem azokra a cikkekre is, amelyeket a kritikai kiadásból vagy a Paku-féle emlékkönyvből vett. Ez azért sem célravezető, mert elüti az olvasót az ellenőrzés lehetőségétől: eleve lemond róla, mert az hiszi, csak a számára hozzáférhetetlen váradi lapokban olvashatná őket; holott a könyvtárakban ő is megtalálhatja Indig közvetlen forrásait.

Személy szerint én nem panaszkodhatom: rám bőven hivatkozik. Túl bőven is, mert mint a kritikai kiadás sorozatának szerkesztője valóban szerepem volt ugyan minden kötet jegyzetének megfogalmazásában, de jó néhány idézet, amelyet Indig a váradi publicisztikát közreadó 5. kötetből vett, nem tőlem, hanem a kötetet sajtó alá rendező Ilia Mihálytól való (27, 74, 75, 144, 146).

Indig bemutatja a váradi Szabadság 1908. május 27-i számában névtelenül megjelent *Vörösmarty felel* című költeményt, és Juhász szerzőségét próbálja bizonyítani (124–128). Nem tudott meggyőzni

sem arról, hogy ez az avított hangú és verselésű, talán a gimnazista Juhász Gyulának még elfogadható frazeológiájú és képzetkörű költemény a *Szögedi intérieur* és a *Maillard kisasszony* szerzőjének verse volna; sem arról, hogy ezt miért közölte volna név nélkül. (Kriterion, 1978.)

PÉTER LÁSZLÓ

Pomogáts Béla: RADNÓTI MIKLÓS

Radnóti Miklósról monográfiát írni – tulajdonképpen hálás feladat. Az irodalomtörténészt serkentheti a költő ismertsége, sőt népszerűsége. Serkentheti az a tudat is, hogy „missziót teljesít”, hiszen irodalomkutatásunknak egyik legnagyobb adóssága a Radnóti-monográfia. Annak ellenére így van ez, hogy a kortársak és mások tollából is számos értékelő-elemző tanulmány született, s hogy *részleteiben* az egyik leginkább feldolgozott életmű ez. A Radnóti-kutatás eredményeinek nagy része a költő kortársainak, sőt személyes barátainak munkája révén adódik; – Baróti Dezső és Tolnai Gábor Radnóttal kapcsolatos, néhány éve újra megélénkült tevékenységének eredményeként valószínűleg remélhető egy homogén, az egészre tekintő, autentikus munka megjelentetése.

Radnóti Miklósról kismonográfiát írni – kevésbé hálás: könnyebb és nehezebb egyszerre. Mint a műfaj neve is tájékoztat: a kismonográfia egy – létező vagy nem létező – nagyobb elemzésnek a szűkítése; vagy épp ellenkezőleg, annak előkészítése. Nem tudjuk, Pomogáts esetében erről van-e szó. Amit a szerző jelenlegi feladatában vállalt: a sorozat jellegének megfelelően népszerűsítő munka, írói arképet és a fejlődés főbb vonalait megrajzoló pályakép, verselemzésekkel illusztrálva. Mint említettük, a háttérben álló nagymonográfia tényleges megléte nem törvényszerű, bár ennek a sorozatnak a legjobbjainál – Pándi–Pálmai *Petőfije*, illetve Czine Mihály: *Móricz Zsigmond* c. könyve esetében – ha csak részben is, rendelkezésünkre áll a részletesebb elemzés. Egy dolog azonban kétségtelen: a sikeres tömörítés érdekében kristálytisztá, logikus szerzői koncepció kívántatik.

Pomogáts Radnóti-képe meglehetősen problematikus. A szerző hivatkozásaiból is kiderül, hogy szívesen – és indokoltan – támaszkodott a már elért eredményekre, a részleteket vizsgáló tanulmányokra: Tolnai Gábor, Baróti Dezső, Koczkás Sándor írásaira, illetve Bori Imre sajátos szempontú kismonográfiájára. Ám ezek a szerzők nemcsak

egymással nem „azonosak” – szemléletük, vizsgálódásuk módszere, fogalomhasználatuk is eltér –, sokszor egy szerző több tanulmánya is más-más képet mutat, a fejlődés törvényei szerint.

Pomogáts az összegzés és ismeretterjesztés igényével összeszedett megállapításokat nem egy saját, végiggondolt koncepció alapján szintetizálja, hanem megtartva azok sokszínű különbségét, következtetéseiket „egybemossa”. Mindebből következik, hogy ha vele kívánnánk vitatkozni, tulajdonképpen az idézett részmegállapításokra, töredékes következtetésekre, illetve a fogalomhasználat terén irodalomtudományunk legégetőbb problémáira kellene reflektálnunk, ezek pedig mindenképp meghaladják egy recenzió kereteit. Ahol magával a szerzővel van vitánk, ott ezt igyekszünk jelezni.

Nem kizárólag Pomogáts felelős tehát a bizonytalan fogalomhasználatért, a következetlenségért viszont igen. Szintén „divatjelenség” az irodalomtörténeti „kesztyűs kéz”, a valamiféle tapintat, esetleg tudósi alázat címén elhallgatott, vagy elnagyolt részletek – amelyek szintén nem segítik a megfelelő, tiszta kép kialakítását. Egy ilyen típusú, nem elsősorban a szűkebb szakmának szánt könyv esetében a találgatást nem szerencsés az olvasóra bízni.

Radnótival kapcsolatban is több különböző hamis tudatot tarthatna számon a nemlétező statisztika. Ezeket egy elemzésben nem lehet figyelmen kívül hagyni – Pomogáts sem kerüli meg őket, és egy-egy kérdésben meggyőző érveléssel „korrigál”. Valóban ideje volt már tisztázni a költő viszonyát a klasszicizmushoz, s ennek alakulását a lírai fejlődés tükrében kell vizsgálni, mint ezt Pomogáts is tette. Részletes elemzését kapjuk annak, hogy Radnóti klasszicizmusa hogyan függ össze nemcsak a Babits által meghirdetett irodalmi és etikai programmal, de magával Kazinczyval és a felvilágosodás „elsődleges” klasszicizmusával. Ez a kettős kötés segít megérteni a korai periódus intenzív és sokoldalú lírai tanulmányokat végző és ezek hatásait versekben rögzítő költőjét, s a későbbi eclogákat író Radnótit is. A fogalomhasználat homályossága miatt ugyanakkor szerencsétlenül keverednek Babits terminusai a későbbiekkel (új klasszicizmus – új realizmus, lírai realizmus stb.). Ennek a bizonytalanságnak a nyomai máshol is zavaróan befolyásolják a hatáselemzést – gondolunk itt a különböző avantgarde irányzatokkal, illetve különböző alkotókkal való összekapcsolásokra. A könyv első felében kifejtett – mások állásfoglalásait is összegző – szabadvers-definíciók helyenként homályosan, máshol elmentmondásosan függenek össze a későbbiekben idézett versekkel és a lírai váltás elemzésével. Az ebben a részben túlságosan is bő irodalomelméleti alapvetéssel szemben a második – a költő szempontjából

fontosabb – periódus e tekintetben szűkszavú, sokszor egymondatos megállapításokra szorítkozik. Ezek egy része egyáltalán nem, vagy csak alig kapcsolódik a részletezett életrajzhoz, a kevésbé részletezett verselemzésekhez, és az egyáltalán nem részletezett esztétikai vagy világnézeti megállapításokhoz, ezért – főként az utóbbiak számára – nem szolgál megnyugtató bizonyítékként.

Radnóti nevével leggyakrabban az antifaszizmus fogalmát kapcsoljuk össze, s nem utolsósorban oktatásunknak köszönhető, hogy régtől beidegzett asszociációkat kiegészíteni sem könnyű. Pomogáts – helyesen – erre törekszik. Részletes életrajzi elemzéssel egészíti ki a szegedi korszakot, láttatva azt a közeget is, amelyet az odaérkező Radnóti talált. S noha mindenképpen túlzásnak tartjuk azt a megállapítást, hogy „ekkor (a szegedi években) gyülekeztek Radnóti köré a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagjai”, a költő világnézeti fejlődését tekintve valóban fontos évek ezek. Szintén nem értünk egyet a szerzővel, amikor következtetéseik között ezeket írja: „Az ösztönös lázadásból a szegedi élmények révén lett tudatos magatartás, forradalmi érzés és világszemlélet. A már korábban megalapozott marxista ismeretek és a szegedi munkásmozgalomban vállalt áldozatos szerep vértették fel Radnóti Miklóst a szocializmus eszméivel. Tiltakozó és lázadó versei nyíltabban beszéltek már, közvetlenül támadták az ellenforradalmi rendszert, és hirdették a szocializmus igazságát.” Míg a korábban írott lázadó verseket Pomogáts jó érzékkel sorolja a tájékozódó költő érdeklődésének változásait követő állomások közé (*Szegénység és gyűlölet verse*), a harmincas évek *lelegetjén* éles cezúrát látva a továbbiakat véglegesnek, az érett költő alkotásainak tekinti. Így válik az *Ismétlő vers* néhány sora Pomogáts gondolatmenetében a szocialista költő „mozgalmi ars poeticájává”. Tanítok / és vallom a harcot is! / költő is vagyok, / meg proletár. A szerző maga is jelzi, hogy a verseknek ez a csoportja esztétikailag nem tartozik a költő legjobbjai közé, azaz: itt a szocialista emberről van szó, és nem a szocialista költőről. Formállogikáinak tartjuk azt a későbbi következtetést, amely ennek jegyében értékeli majd Radnótinak József Attilához, illetve később József Attila örökségéhez való viszonyát, s ezzel a két költőt egy vonalba helyezi. Túlságosan egyenesnek, simának, problémamentesnek láttatja Radnóti pályáját, s ez olyan erős preconcepciónak bizonyul, hogy fontos pontok megvilágítatlanul maradnak. A költő Sík Sándorhoz fűződő kapcsolatáról a szerző mindössze annyit jegyez meg, hogy „Radnótit, noha világnézeti ellentétek választották el tőle, különösen szerette, és a költő is hálát, ragaszkodást érzett tanára iránt. . . Tanár és tanítvány bizalmas kapcsolata mindvégig fennmaradt.” A zsidó száрма-

zású költő kikeresztelkedéséről ezt írja: „Baráti tanácsra járt el, midőn úgy döntött, hogy pontot tesz egy régóta tartó belső folyamat végére, és a katolikus egyházba lép. Nem egyszerűen az oltalomkeresés szándéka húzódott meg elhatározása mögött, régebben is vonzódott a kereszténység gazdag szellemi örökségéhez.” A „baráti tanács” mögé feltehetően a szerző is Sík Sándort gondolja, ám a „régóta tartó belső folyamat” elemzése a Pomogáts szerint már hosszú ideje szocialista költő esetében elengedhetetlen lett volna. A mi értelmezésünkben itt nem a keresztény kultúra iránti vonzalom, hanem a hazafiság vállalása, a diszkrimináció elleni igen határozott, ugyanakkor kétségbeesett kiállás, s nem utolsósorban s egyáltalán nem szégyenlősen kimondva a személyes életmentés egy halvány lehetősége áll a háttérben.

Pomogáts végig a könnyebb ellenállás felé haladva elemzi az életművet. A szuperlatívuszokra való hajlam József Attilával és Bálint Györggyel foglalkozva csak a rokonságot elemzi, az eltérést nem. Az egyoldalúság következtében így válik Radnóti József Attila folytatójává, annak ellenére, hogy a két pálya már 37-ig is erőteljesen különbözik. Radnóti életművének értéke egyértelműen csökken akkor, ha megfosztva saját specifikumától, másnak a behelyettesítőjévé válik. József Attila életművében a szocialista költő indít offenzívát s lesz ezért személyében fenyegetetté. Radnótinál a történelmi offenzíva hatására fenyegetetté vált költő védekezése lesz magas esztétikai értékű versekben dokumentált előremutató felülemelkedéssé. Radnóti antifaszizmusa – amely az antifaszizmus különböző típusainak elemzése nélkül nehezen megfogható – nem hasonlítható össze József Attila szocializmusával, és főként, valamiféle magasabbértékűség kedvéért nem tekinthető járulékos jegynek a költő világnézetében.

Bizonyos megoldatlan kérdések betudhatók a műfaj korlátainak. Az avantgarde-dal való kapcsolat mellett háttérbe szorult a népiesség területére „kiránduló” költő; a nemzeti ellenállás és Radnóti kapcsolata is több szót érdemelne – de ezek egy nagymonográfiában még helyet kaphatnak.

Vitánk van viszont a szerző módszerével: a lényegkiemelés helyett sokszor szinte refrénszerűen tér vissza az életrajz bizonyos pontjainak részletezése, például a költő Fannihoz fűződő, közhelyekkel bemutatott, mégis bőven tárgyalt kapcsolata esetében is. Ezzel a technikával nem lehet éles vonalú költői portrét rajzolni. Ezzel tulajdonképpen érintettük a könyv hibás arányait is, hiszen az előbbi módszer alkalmazása a verselemzés rovására történik, ezek kevés kivételtől eltekintve szűkszavúak, s az idézet és az állítás között többször is ellentmondás feszül (pl. a forradalmi öntudat és remény illusztrációjaként a *Most fölfújom* c. vers részlete nem éppen meggyőző bizonyíték).

A Gondolat Kiadó méltán népszerű sorozatának ez a kötete talán figyelmezteti irodalomtudósainkat arra, hogy egy igazán színvonalas, árnyalt, elemző Radnóti-monográfia s ennek népszerűsítő változata egyre inkább várat magára. (Gondolat, 1977 – Nagy magyar írók sorozat)

CSÁKI JUDIT

Déry Tibor: BOTLADOZÁS

Életében maga is segített feltáplálni a legendát szóval, tettel s a mondatközökbe foglalt visszhangos csennel is: Déry Tibor lassan, tűnődve s keveset ír. Fájdalmasan hirtelen halála után 1460 oldalon tette közzé a Szépirodalmi Kiadó összegyűjtött cikkeinek, tanulmányainak, esszéinek kiegyensúlyozott ciklusokba rendezett két kötetét. Ez sem a teljes anyag még, de a gyűjtemény minden eddiginél teljesebb képet ad az írónak a világgal, kor- és pályatársaival s önmagával folytatott hat évtizedes párbeszédéről. A csendesen ironikus és önironikus előszót még Déry Tibor írta és keletkezett 1977-ben, a kötetet Réz Pál állította össze és szerkesztette gondos munkával. A kiadó a tanulmányok forrását, megjelenésük eredeti helyét sajnos nem jelezte, s első publikálásuk idejét is csak az évszámmal adta meg.

Déry célját könyve címére s utolsó alkotókorszakának kétségeire rímelő szerénységgel szabja ki: „egy gondolkodás menetét kívánom itt bemutatni, tévútjait is, nem utolsósorban a magam szórakoztatására” – bocsátja útjára *Botladozásait* (6). A maga szórakoztatására? Önugrató s önbotlató mozdulatai éppúgy bizonyítani látszanak a feltevést, mint pengő ideggel vagy szelíden gyilkos szatírával kiröppentett, tévedhetetlen biztonsággal célba találó hegyezett nyilai. Olvasói gyönyörűsére? Dérynek a harmincas évek elejére felnevelt s művészi magáratalálásával egy időben beérő esszéstílusa a modern magyar próza magasán szikrázó, messzevilágító teljesítménye. Önmaga s kora értelmezésére? Önarcképeinek szépítés nélküli, kérlelhetetlenül kutató, bizakodó, töprengő és kételkedő sora; irodalmi tanulmányainak, íróportréinak, műelemzéseinek impozáns rendje; világnézeti állásfoglalásainak szenvedélyes, megszenvedett és töprengő vonulata; hazai mozaikjainak, külföldi utazásainak kedvvel meghúzott vonalrajza; s a vele folytatott interjúknak a kötetet önéletrajzi rondóformában záró dialógusa a **figyelem fényzóráját befelé és kifelé egyaránt fordítja, az író személyes**

gondjairól közösségi érvénnyel vall, s a szocialista közösség világtörténelmi távlatait és megrázkódtatásait a moralista hitével és válságtudatával éli meg, veszi magára, s veti a bizonyosságok és bizonytalanságok billegő mérlegére. Ifjúkorának izzása, férfikorának felelete s öregkorának kérdései, ha más-más magatartással és módon is, az író arcképét a korszak felhőjátékaira vetítik fel.

Déry kötetének terjedelemben is, súlyban is egyik legjelentősebb tartományát irodalmi esszéi tűzik körül (a *Fehér pillangó* s az *Elevenek és holtak* ciklusban). Vannak írók, kiknek kritikai megnyilatkozásaiból csupán az önkifejezés szívdobogása hangzik ki. Déry – noha kritikusi vonzalmait és ellenszenvait természetesen saját pályájának belső szűkségeite szabályozzák – nem tartozik körukbe. Pályatársainak műveiben önnön problémáira keres választ, de nem egyszerűen önmagát mutatja fel; makacs kitartással és lélektani érdeklődéssel, sőt írói kíváncsisággal a jellemzőt és a jellegzeteset kívánja tetten érni. Nem számíthatjuk azoknak az íróknak sorába sem, akik – mint Goethe vagy Schiller – művészi észrevételeiket, kritikusi megfigyeléseiket poétikai-elméleti rendszerbe állítják. Bár okfejtése mindig módszeres, és nem egy tanulmánya messze túllendül egy-egy karakterisztikus vonás vagy stílusjegy azonosításán, értelmezésén és értékelésén (*Megjegyzések a líra szociológiájához*, *Dadaizmus*, *Az írói szabadságról*, *Dokumentumirodalom* stb.), elsősorban nem a művészetelméleti általánosítás geometriai szépsége és kristályos egyensúlya ejti meg, hanem egy-egy írói magatartás, morális és mesterségbeli norma, társadalmi és művészi alternatíva, alkotáslélektani, stílusbeli és nyelvművelő műhelykérdés elemzése érdekli.

E két pólus vonzásában és taszításában, világnézeti elkötelezettségének és kutató szenvedélyének erkölcsi erőterében alakítja ki írói kíváncsisága és intellektuális felajzottsága sajátos kritikusi alapállását, azt a kettős képességet és teljesítményt, hogy a vizsgált művészt, művet vagy életművet alkotói plaszticitással keltse életre, és szellemi igényességgel világítsa át, ítélje meg.

Korai Ady-tanulmányában (*Az utolsó nemzeti költő*, 1919) a költő művészetének egy töről kétfelé ágazó képletét az Ady-versek gordonkahangjának megidézésével teszi érzékletessé: „Ady hatalmas, közvetlen ösztönrel érezte fajtája s azon túl az idők tragikumát, s áthatolhatatlan sötétsége elől menekülve vált élete is tragikussá. Érzése tudatossá vált, e tudott tragikum megoldása: forradalmi versei” (I. 566.). Amikor Szép Ernő *Lila ákácának* impresszionista hangulati egységéről ír (1919), impresszionista érzékenységét nemcsak jellemzi, hanem meg is formálja („Ez egység biztosan tartja össze e lenge, napban tarkán csillogó,

pókháló gyengédségű írást”, I. 231.); ugyanakkor nem hallgatja el azt sem, hogy ötletei olykor elragadják a szerzőt, s ilyenkor fáradtabb, szürkébb az írása. Babits-elemzésében (*Babits Mihály: Nyugtalanság völgyéből völgyre*, 1921) tud Babits hangján szólni („a nyugtalanság völgyéből gyönyörűen szállnak az ég felé a nemes lamentációk”, I. 284.), de azt is tudja, hogy pacifizmusuk nem szüntetheti meg a szegénység és kiszolgáltatottság nyomorúságát.

Ha 1921-ben levelet ír Kassák Lajosnak, az ő expresszionista stílusában fejezi ki vele való művészi egyetértését („ma erősnek s lázasnak kell lennie a művésznek, s a megtorpant emberiségnek úgy ráznia fülébe, szívébe az új életet, hogy tátott szájjal s kiáltva a borzalomtól meredjen vissza régi s bűnös tragikumára, s forduljon s szakadjon el tőle”, I. 278.); ám – mintegy saját későbbi fejlődését előlegezve – azt sem hallgatja el, hogy veszélyesnek tartja a nyelv ősi szerkezetének felrobbantását. Kassákhöz szóló 1937-es levelében pedig (*Az elégedetlenségről*) a konstruktivista Kassák szerkesztőművészetének mintáját követi, amikor azt fejtegeti, hogy a politikus és a művész munkaköre metszi egymást; arra figyelmeztet, hogy az alsóbb társadalmi rétegekből a magasabbakba felsikló egyén szellemi pályája könnyen elgörbülhet; s azt veti Kassák szemére, hogy újabb verseiben apad a társadalmi elégedetlenség. E kritikában Déry nemcsak gondolatilag, de stílusművészként is önállósul. Amikor arról ír, hogy az igazi forradalmárt és művészt az elégedetlenség rokonítja, s mindkettő hasonlít valamelyest a neurotikus szerelmesre, „aki, ha birtokába veszi is a nőt, birtokon kívül marad” (I. 370.), a *Szemtől szembe* motívumkincsével gazdálkodik; amikor pedig utal Kassákhöz írt korábbi levelére, *A befejezetlen mondat* Proustont nevelt s 1937-ben éppen formálódó mondatvegetációjának félreismerhetetlen szövevényét telepíti át a kritikába:

„Amikor kb. két évtizede levelet írtam Önnek – s hogy nem tágitok e párhuzamtól, nem csak személyes elérékenyedésből történik, hanem mert szeretném kitapintani a történelem szeszélyes érverését, s miközben a magunk törekeny s szerény játékát vizsgálom, állandóan szemmel tartani a két időpont között elvonult eseményeket: a magyar ellenforradalom három korszakát, az olasz fasizmust, a weimari köztársaság születését és bukását, az osztrák ellenforradalmat, s nem utolsósorban a spanyol polgárháborút – amikor ma tizenhét éve levelet írtam Önnek, mindketten Bécsben éltünk, többé-kevésbé önkéntes számkivetettségben; ma mindketten Pesten, többé-kevésbé önként vállalt kötelességből, s mert alighanem itt élni-halni kell. Miért van hát, kérdem magamtól kíváncsian, hogy egy annyira megváltozott éghajlat alatt,

magunk is jócskán változván, a kettőnk konstellációja nagyjából megint csak ugyanaz, ami volt?" (I. 369–70.)

Déry ítélkező szigora a Kassák temetésén elmondott gyászbeszédben az egykori tanítvány tiszteletadásává oldódik (*Hatalmas tv fölöttünk*, 1967), stílusa azonban kubizmuson edzett keménységgel állít egy építészeti hasonlatban szoborszerű síremléket a köznapi józansággal farkasszemet néző mesternek, kinek fején „az élete végéig megőrzött hegyes, nagyszélű kalap . . . mint egy középkori vár donzsonja őrizte kőből vésett arcát” (I. 659.).

A József Attila halálára írt megrendült emlékezést (*Emlékül*, 1938) a szemlélet és a pályaszakasz rokonsága mellett a stílus is hitelesíti, mely József Attila-i reminiscenciákkal, érzékletességgel és kedvességgel lát és láttat („Sovány kosztón élt, s domború, fénylő salátafejeket hordott be verseibe, . . . ringó farú, halhatatlan fiatalasszonyokkal ajándékozta meg magát”, I. 586.), s *A befejezetlen mondat* modern fénytörésű, szinesztéziás nyelvi bravúrait és időjátékait a testvér-szellem természetességével ismétli meg:

„A lélek nem az időben fejlődik, hanem egy érdekesebb, szemcséesebb közegben, mely hol hígabb, hol sűrűbb, s aszerint kisebb vagy nagyobb nyomással alakítja: az események összeálló, sodródó közegében. Attila lelke gyorsan alakult, öregedett” (I. 588.). József Attila és Déry Tibor harmincas évekbeli képzettársításait, asszociatíván képzeletmozdító képkötéseit, elvontat konkrétal pereltető hasonlatait egyszerre villantja vissza annak a pengőnek fénye, melyet egy nyomorgó szabósegéd hagyott a költő lakásán, „mint a jósnak egy tündéri, ezüst lábnyomát” (I. 589.). A magára maradt költőt Déry kafkai labirintusban vizionálja – mint *Zálog* című nagynovellájának hőseit a *Szemtől szembé*-ben, s oly lidércnyomásos légkörrel veszi körül, mint Parcen-Nagy Lőrincet *A befejezetlen mondat* kafkai fojtottságú, méltán híres álmóvziójában. A József Attila-nekrológban különösen szembetűnő, ami a *Szemtől szembé*-ben és *A befejezetlen mondat*ban is kitapintható: a Déry kivetítette Kafka-reminiscenciát a József Attila-i elv magyarázza és minősíti: „Ím itt a szenvedés belül, / Ám ott kívül a magyarázat”.

Ha Nagy László költészetének formai választékát izlelgeti rózsadombi sétája közben, a váratlan felfedezés örömeivel (*Egy fiatal költő*, 1954), mondatainak rendje, szerkezete és képanyaga is ösztönös biztonsággal tudja, kit dicsér („ezúttal az őszi alkonyat ragyogása helyett, melynek egyébként önfeledten eladom magam, ennek a fiatal szívnek búbjósan játszó fényei vettek meg” I. 601–2.).

Tóth Árpád fiatal epheboszi alakját a levegőbe metszve mutatja be (*Tóth Árpád*, 1955), egyetlen eltörölhetetlen mondattal is márvány-

szerű maradandósággal jellemzi („Haragjában is kedves volt, dohogásában bájos, szeretetében előkelő”, I. 614.), s költői leleményeit líraian telített prózában, alkotáslélektani éleslátással, szellemes találménysággal követi:

„Verseinek ritka mellékszereplői, kiket a főhős – a költő – rokonszenvével kitüntet, szinte mindnyájan szegény emberek, egy hivatalnoknő a villamoson, egy kopott diák, egy trafikoslány, Csokonai Vitéz Mihály, Vajda János stb., s a mű közvetve rájuk sugározza vissza a lét pompáját, az arany, az ezüst, a díszek fényeit, így szolgáltatva ravasz költői igazságot. Amit Tóth Árpád a maga számára áhított volna: egészséget és jó-léteket – azt az ő számukra az olvasói nosztalgiával pereltette.” (I. 615.).

Gelléri-elemzésében (*Gelléri Andor Endréről*, 1965) Déry már az első bekezdés végén leleplezi azt a mesterfogást, „amellyel e nagy író végrehajtja sajátlagos varázslatait: kirobantja a tükörből a tükörképet, a valóságból az álmot, az élet elviselhetetlen nyomorúságából a szépséget” (I. 618.). A *Lepkék* című novella szerzője ne vette volna ezt észre, aki az országút agyagos, trágyás, sáros keréknyomába ülő, szárnyait rezegtető, fel-fellibbenő, majd visszaereszkedő és izgatottan, leheletkönnyen továbbremegő tíz fehér lepkét anygali üdvözlethez hasonlítja?

Egy-egy kortársnak a stiláris felidézésig azonosuló megidézése s az arcképvázlat intellektuális megvilágítása és átvilágítása jellemzi a Szabó Lőrincről, Németh Andorról, Tömörkény Istvánról, Tersánszky Józsi Jenőről, Illyés Gyuláról, Németh Lászlóról, Veres Péterről, Bernáth Aurélról, Borsos Miklósról, Zelk Zoltánról és Lukács Györgyről adott elmélyült elemzést vagy villanásnyi portrét is.

A Németh Lászlóról szóló szép emlékezésben (*A hiány*, 1975) a személyes aggodalom hangján töpreng a riadtan tapogatózó feltevés: „Az utolsó hónapokban . . . már hullni vágyott . . . Nagyon tájékozatlanok vagyunk a más ember dolgában, de azt hiszem, végső soron elméjének . . . előhalála segítette át az elmúlásba” (I. 729–30.). Tamáshegyi kertjének fenyegetett idilljében, elhulló pályatársainak megdőlt rendjében, a balatoni béke fölött fodrozódó s ingó személyes és kollektív aggodalmainak hullámmozgásában Déry, ki képzeletbeli életrajzában, a *Kyvagiokén*ben már önnön sírfeliratát is kivéste, úgy vélte, az író az tartja életben, hogy ír, s hogy olvassák. A *Botladozás* posztumusz kötete, mint egész magasra tornyozott életműve is, igazolja feltevését. (Szépirodalmi, 1978).

EGRY PÉTER

VERSESKÖNYVRŐL VERSESKÖNYVRE

LENGYEL BALÁZS KÖNYVÉRŐL

Legyünk pontosak: Lengyel Balázs kötete nem „tanulmánykötet” a szó szigorú értelmében, hiszen nem tanulmányokat tartalmaz, hanem „napi” kritikákat. Az Élet és Irodalomban közölt bírálatok sorát kapjuk kézhez, kötetté összefogva. S az első kérdés itt adódik. Mi indokolja a kurrens híradások kiemelését eredeti közegükből – hetilapunkból, ahol kézenfekvő informatív funkciót láttak el – s újbóli kiadásukat, immár gyűjtemény jelleggel? Mi ad ismét aktualitást ezeknek az alkalmi írásoknak? Milyen érdeklődésre tarthat számot 4–8 évvel ezelőtti verseskötetek „friss” bemutatása – a frissesség elmúltával? Nem töltötték-e be funkciójukat eredeti helyükön? – Ha az írásoknak tárgyukat illető informatív értéke megcsappant, a szerző személye viszont óhatatlanul előtérbe került. Lengyel Balázs gyűjteményével kikényszeríti az értékelést kritikusi tevékenységéről. Miképpen ő írja egy költőnkéről – mutatis mutandis – „vértet, pajzsot, alkalmi védelmet önként elvet magától, . . . bízik annyira művének egészében, hogy a pillanat ezer tényezőtől befolyásolt mértékét félrevetve . . . viszonyító mérlegelésnek vessze magát alá.”

A Kritika című lap 1978. februári számában Szilágyi Ákos értékelte a kötetet. Szilágyi írásának (*Kritika és tolerancia*) főbb téziseivel egyetérték. Amennyiben gondolatmenetünk több ponton érintkezik, annak csak egy oka lehet: a hasonló vagy azonos alapállás. Eufemisztikusnak érzem viszont a Lengyel Balázstra vonatkozó „értelmiségi” ideológia, ill. attitűd megnevezést, és ezért félrevezetőnek is. Nyilvánvaló, hogy polgári ideológiáról és magatartásról van szó. – A továbbiakban mellőzöm a Szilágyi cikkére való hivatkozást.

A kötetben elhelyezett írások 67 költő 71 kötetéről és 2 antológiáról számolnak be. Ijesztően nagy szám – a „rossz végtelen” tériszonyát kelti fel az olvasóban; inkább elijeszti a versek olvasásától, mint bátorítja. Pedig nem is meríti ki a lehetséges teljességet – az adott időszakon belül sem. A szerzőt így is hiányok nyugtalanítják. Bennünket is – de másért. Úgy lehet: éppen az áhított teljesség ébreszti bennünk a sivárság érzését, a megvalósulás arányában. Tudniillik az extenzív teljesség. Ugyanaz, amely egy hetilap hasábjain nem zavar. Egy könyvvel szemben támasztható teljességigény azonban mást jelöl ki feladatul: tülemlelkedést a napi megoldásokon, egyáltalán más szempontok érvényesítését, a tárgyalás más, magasabb logikai szintjét (tehát az

általánosítások fokozott igényét); nagyobb, szélesebb összefüggések feltárását; az empirikus kutatások hasznosítását folyamatok, tendenciák megrajzolásában.

Meglepő Lengyel Balázs kritikusi alapállása is, amellyel bizonyos bírálatok veszélyét próbálja előre elhárítani (súlyosabbakat hívja ki ezzel maga ellen). Ezt írja: „bárki, aki megtisztel figyelmével, egy nem tévedhetetlen magánszemély líráról való elmélkedését olvassa; magánvéleményét. Kritikusi mérlegem nem központilag hitelesített és ellenőrzött mérleg.” – A kritikus *kritikusként* írja kritikáit, nem magánszemélyként. A dolog fogalmában adva van ez. Lengyel Balázs azonban mintegy ki akar bújni kritikusi felelőssége alól, s hisszük, hogy nem a tévedéstől való félelem miatt. Ő is tudja azonban, hogy magánvélemény nem tarthat számot a nyilvánosság figyelmére (hacsak nem a szociológiában, mint eltűnő statisztikus érték). A kritikus – felelős írástudó – véleménye azonban több pusztá véleménynél: valamely álláspont képviselése. Lengyel Balázs „nézetei” sem „magánvélemények”, legfeljebb nem ad számot ezekről, előfeltevéseiről. S ehhez persze joga van. S ahhoz is, hogy ezeket mégis – kimondatlanul is – képviselje.

Lengyel Balázs – mint írja – a költők karakterizálását tekinti fő céljának. Írásait elsősorban az olvasó tájékoztatására szánja. Módszere ennek megfelelően alakul. Több évtizedes kritikusi tapasztalat birtokában képes néhány vonással fölidézni egy-egy költő arculatát. Rendre az egész életmű felől közelíti meg a kiszemelt kötetet, s ez megkönnyíti feladatát; s rendszerint lehetséges is, mert az induló költőket eleve kizárja a vizsgálódás köréből. Elemzése során nem ritka, hogy a megvilágító magyarázatokat idézetek helyettesítik. Idézetekre persze, szükség van – illusztráció gyanánt –, s nem is volna tisztességes arányukat méricskélteni; nem szabad azonban a gondolati műveleteket pótolniuk, az adott jelenség néven nevezését, az elméleti háló összezárását ott, ahol tettenérhető valami, ami nem adódik magától, ami benne van ugyan a versben, de értelmezést kíván. Az értelmezés pedig nem kerülhető el – a reflexió lényegéhez tartozik. Az olvasó értelmezése nem pótolhatja a kritikust; az értelmezések funkciója épp konfrontációjuk lehetőségében valósul meg. Így például – kiragadott eset – láthatóan nem tud mit kezdeni Lengyel Balázs Tamkó Sirató Károly költészetével. Ezt írja róla egyebek közt: „költészetében van elhithető erő”. Mit jelent ez? S ha van, mennyi van? S ha van – mit hitet el? A kritikusnak itt bizonyítani kellene. Ő azonban az olvasó hitére apellál – elhithető erő nélkül. A cikket így fejezi be: „Hogy ez olykor sci-fi ízű, vagy túlságosan egysíkú: – mégsem az, hiszen jó költő mondja.” – A mondat melyik felének higgyünk: S lehet-e érv az hogy „jó költő” – nem

sokkal inkább ezt kéne bebizonyítani? Lengyel Balázs azonban ezt premisszának tekinti (cikke elején pontba foglalt állításként szerepel), s így szillogizmusok érvei helyett tautológiát kapunk. – Úgy tetszik, a költő karakterizálása nem elegendő az olvasó informálására.

Vannak azonban a kötetben sokkal sikerültebb írások is, ahol a kritikus otthonosabban bánik tárgyával, s így ki tudja bontani módszere lehetőségeit (*Pilinszky, Vas István*). Mégis: amire egy-egy írásban vállalkozik, az inkább fenomenológia, a költő-jelenség leírása-rajzolása, bevált eszközeivel. Nem vállalkozik (az arra érdemes) költő továbbgondolására, csupán bemutatására. Holott a költészet minden tartalma valamennyiünk elevenébe vág. S itt már nem „tudósi” feladatról lenne szó – hús-vér valóságunkhoz való viszonyról versben és kritikában. Nem érezni soraiban a küzdelmet anyagával, a vívódást a maga és mások gondolataival, inkább kész eredmények közlésére szorítkozik; véleménye úgyszólván adott, csak le kell írnia. Miként ő maga írja egyik lírikusunkról: „nem a megcsinálás közben jön rá, hogy mit csinált meg”. Így a feladat izgalma sikkad el – számára és számunkra – kockázatával együtt. Igazából egyfajta problémátlanság kelti az olvasóban a sivárság érzését, legyen szó bármely költőről. (S ha úgy tetszik, ne bármely költőről legyen szó!) A kritikus egy-egy alkotóról írva azok világán belül marad: önmagát nem teszi hozzá. Pedig az igazi megértés – úgy véljük – a továbbgondolás. Önmagunk számára való megértés. Mivel önmagát nem szembesíti a költőkkel, azokat sem szembesítheti egymással. Úgy látszik, nemcsak a sajátját tekinti magánvéleménynek, hanem – s ez ebből következik is – a költők híradásait is privát megnyilatkozásokká fokozza le. Csak ebből fakadhat végül az, hogy oly divergens költői-gondolati törekvések ennyire békésen megférnek itt egymás mellett. A panoptikumkészítés veszélyét emiatt nemigen kerülheti el a szerző. A magán-költők világa maga is csak „magánvaló” világ lehet.

Az értékelés feladatát – látszatra – mégsem kerüli meg Lengyel Balázs. Ismertetett alapállása miatt azonban ez a költői *mesterség* fogalmára korlátozódik. (Gondoljunk pl. a Garai Gáborról szóló írására!) Fetiszizálja a költői mesterséget azáltal, hogy a költői praxis egészét helyettesíti vele. Ő is tudja persze, hogy a „mesterség” magában még nem vezet a költészet lényegéhez – a szükséges többletet mindazonáltal nem képes megragadni. A tényleges elemzésekben ezért mégiscsak az előbbi taglalásáig jut el. Az „elmélet” – amelyet szándékosan csak módjával kíván adagolni – ezért csak a mesterség elmélete. De már egyik központi kategóriája bevezetésekor is következtelen. A közvetett verset (szemben a közvetlennel) a modern (tehát korszerű) líra vívmányaként s egyben kritériumaként definiálja, s rögtön

ezután siet értékszempontról közömbösnek tüntetni föl. Következetlenségével nivellál: értékes és kevésbé értékes egyaránt az „örök költői” megnyilvánulása – szemében. E „kategória” használatával feltételez egy konszenzust, amely megállapításainak mintegy természetes alapot biztosít. Ehhez azonban nem tudunk kommentárt fűzni – alighanem épp konszenzus hiányában. (Magvető, 1977.)

VESZELÁK FERENC

PROGRAM ÉS HIVATÁS

Őszinte elismerés illeti a szerkesztőket, akik *Program és hivatás* címen a magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteményét tették közzé. Értékkel gazdagították a nálunk éppen csak bontakozó sajtótörténetet, és igen hasznos, lényeges segédeszközt, forrásanyagot nyújtottak az irodalmi, történelmi, művelődéstörténeti kutatásokhoz. Ezen túl két évszázadot átölelő szöveggyűjteményük rendkívül tanulságos és gondolatébresztő olvasmány azok számára is, akik nem a szaktudós, kutató, hivatásos érdeklődésével veszik kezükbe a kötetet, hanem a Gondolat Kiadó Nemzeti Könyvtára sorozatának ezen új kiadványától is látóhatáruk kitágítását, a nemzeti önismeret elmélyítését várják.

Nem csekély eredmény ez oly esetben, amikor a szerkesztők a téma megközelítésével, válogatásukat a folyóiratok programot hirdető cikkeire korlátozva szinte mesterségesen – természetesen tudatosan – szabtak korlátot maguknak. Hisz mennyivel egyszerűbb lett volna egy-egy folyóiratot kiválogatott, érdekes, jellegzetes, emlékezetes cikkekkel fémjelezni. Kétségtelenül ez a könnyebb és látszólag hálásabb feladat. Azzal azonban, hogy válogatásuknak határait a programcikkekre korlátozták, nehezebb, egyben izgalmasabb feladatra vállalkoztak. Kötelezővé tették a maguk számára nemcsak a kötet igényes, tudományos apparátusának kidolgozását, hanem a kritikai állásfoglalást is. Ez egyként jellemzi Vargha Kálmán a kötethez írt kitűnő bevezetőjét és a szerkesztőknek az egyes folyóiratok bemutatását célzó tömör és tartalmas jellemzéseit. A bevezető tanulmány ezt a szövegkritikai célkitűzést így indokolja: „Ezekkel a bevezető szövegekkel a folyóiratok bemutatásán kívül bizonyos korrekciós feladatot is szeretnénk ellátni. A folyóiratok programcikkei ugyanis gyakran olyanok, mint a nosztalgikus önarcképek.” Ez a következő

tesen végigvezetett „korrekciós” szemlélet a kötet egyik legfőbb erénye. A szándéknak és a valóságnak, a célkitűzésnek és a megvalósításnak ezen szembesítése által válik teljessé az áttekintés egy-egy korszak vagy eszmei áramlat mérlegelésekor. Ezáltal emelkedik a kötet értéke az átlagosan jó, annotált, válogatott szöveggyűjtemények fölé, így lesz a Vargha Kálmán, Kókay György, Oltványi Ambrus által írt bevezetőkkal gazdagított eredeti szövegek gyűjteményéből, alapvető fontosságú sajtótörténeti forrásmű.

A kötet éppen tartalmi érdemeivel ráirányítja a kutatók figyelmét egy eddig viszonylag elhanyagolt forráskincsrre. Hiszen az irodalomtörténészek általában inkább a kötetekben megjelent művekre összpontosították figyelmüket, mint az íróknak a napi sajtóban vagy folyóiratokban megjelent alkotásaira. A történészek pedig különösen a folyóirat-irodalmat, elsősorban közművelődési forrásanyagként, a korabeli irodalom, művészet, ízlés vetületeként vizsgálták. A *Program és hivatás* meggyőzően bizonyítja, hogy kétszáz év folyóirat-irodalma az eddiginél lényegesen többet nyújthat az egyes diszciplínák kutatóinak. Sőt ebben a tekintetben szerénynek ítélném a kötet bevezetőjének azt az állítását, hogy csak művelődés- és irodalomtörténeti összefoglaló mű nem jöhet létre alapos és sokoldalú folyóirat-elemzés nélkül. E sajtó tartalmi elemzése – véleményem szerint – elengedhetetlen feltételévé és szerves részévé vált minden alapos és sokoldalú történelmi, sőt politikatörténeti összefoglaló műnek is.

Aminthogy nem szorítható egyetlen, mégoly kiterjedt, tudomány határai közé Vargha Kálmán bevezető tanulmánya sem. Sokkal több pusztán művelődéstörténeti információnál az a közlése, hogy amikor Franciaországban 1665-ben megindul az első tudományos folyóirat, a *Journal des Savants*, nálunk az ország nagy része még a török birodalom uralma alá tartozik. Vagy azok az összehasonlító adatok, amelyek arra emlékeztetnek, hogy mire megjelennek az első magyar nyelvű folyóiratok, Nyugat-Európában már hanyatlóban vannak a szépirodalmi folyóiratok előzményei, a felvilágosodott szellemű, társadalombíráló, tudományos ismeretterjesztő hetilapok. S ugyanez a nagyjából százados elmaradottság jellemzi a többi közép-európai (osztrák, lengyel, cseh, szlovák) folyóiratirodalmat is. Ezek az összefüggések messze túlmutatnak egy-egy ország vagy Európa egy-egy részének művelődési, irodalmi, nyelvi adottságain. Aminthogy kifejezetten a politika szférájába nyúlnak át azok az ismeretek, amelyeket a kötet alapján az ellenforradalmi korszak folyóiratairól szerezhetünk. Az e korszakból idézett cikkek is, a bevezetők is azt tanúsítják, hogy a

progresszió szócsövei, a legkiválóbbak, a legszínvonalasabbak is szüntelen élethalálharcot vívtak pusztá létükért, mecénásokra szorultak. S akárcsak kétszáz esztendővel korábban az első magyar folyóiratoknak, nemcsak a reakciós rendszer hatóságaival kellett megküzdeniök, hanem a közvélemény közönyével, sőt jelentős részének ellenségességével is.

A szöveggyűjtemény más vonatkozásban is kiegészíti, illetve némi-képpen korrigálja a hazai fejlődésről kialakult képünket. Immár közhellyé lett az a tapasztalati igazság, hogy történelmünk során a gazdaság fejletlensége s a politikai erők kiforrotlansága folytán mily gyakran hárult a magyar irodalomra irodalmon túli társadalmi funkciók vállalása. Csakhogy e tétel illusztrálására mindig a kivételes, rövid életű korszakokból ragadjuk ki a példákat: azokból a szerencsés esztendőkből, amikor a hazai és a nemzetközi hatás kedvező találkozása következtében jó szél kínálkozott a magyar függetlenség és a progresszió összehangolt erőfeszítései számára. Ám a kötet az írásos bizonyítékok tömegével cáfolhatatlanul igazolja, hogy ezek a periódusok történelmünknek sajnos csak felvillanásai voltak. S kétszáz év alatt többnyire magányosság, meg nem értés, kitaszítottság volt annak az írónak az osztályrésze, aki hivatásának érezte, hogy programot terjeszsen a nemzet elé. Kazinczy Ferenc a harmadik magyar folyóirat, az 1790-ben alapított Orpheus címoldalára vésette, hogy lapját „a józan gondolkozásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elősegélésére” indította útjára. Programcikkében e célkitűzések között is első helyen emeli ki a józan gondolkodást: „Az amit én a józan gondolkodás alatt itt értek – írja – az, ami a megtévelyedeteket . . . az igazabb út felé vezet, a boldogságnak elibe tükröt vét, s ezen két igyekezett által a szív javulására, elcsendesedésére, s az igaz – nem fantazmai – boldogságra utat nyit: – a babonaságtól megtisztult religió az eleve-állatásoktól ment filozófia.”

Kazinczynek ez a hitvallása: a józan gondolkodás hirdetése, a babona és az előítélet elleni harc vezérmotívuma lehetne a kötetnek. S különösen történelmünk nehéz korszakaiban, az időbelileg túlnyomó évtizedekben, újra meg újra megszólal az írószerkesztő, aki sokszor üldöztetve, kétségbeesetten bilincsbe kötött szavakkal érvel, kérlel, s olykor csüggedten, de soha nem reményt vesztetten apellál a józan észre és a jó szándékra.

Csak helyeselni lehet a szerkesztőknek azt a megvalósított szándékát, hogy a kép teljessége és hitelessége érdekében egy-egy korszakon belül a folyóirat-irodalmat a maga egészében mutatják be, így érzékeltetve az összecsapó irányzatok dinamikáját, a haladó irányzatokkal szemben a reakciós, klerikális, sovíniszta törekvéseket. Ezzel kapcsola-

tos kritikai észrevételünk. A bevezető tanulmány megemlíti ugyan, de a szöveggyűjteményben nem szerepel az Egyedül vagyunk című folyóirat. Pedig ez volt a második világháború esztendeiben a szélsőjobboldali radikalizmusnak legerősebb, legbefolyásosabb és legveszedelmesebben megtévesztő sajtóorgánuma (nemcsak folyóirata!). Bizonyítéka ennek munkatársai névsorának széles skálája. Igaz, az Egyedül Vagyunknak nem volt a szó szigorú értelmében vett programcikke. Az 1938 októberében megjelent első számban csupán néhány soros cím és aláírás nélküli szerkesztői felhívást találunk. Ez a néhány sor azonban pregnánsan magán viseli a fasiszta „korszellem” stílusjegyeit és a szélsőjobboldal célkitűzéseit. De különben is a kötet szerkesztői, akik egyébként minden esetben nem formálisan, hanem érdemben mérlegeltek feladatukat, biztosan megtalálták volna a módját, hogy e rövid bevezető mellett még egy olyan programatikus cikket közöljenek, akár későbbi számból is, amely híven fejezi ki a magyar fasizmus intellektuális vezérkarának programját. Az bizonyos, hogy az Egyedül Vagyunk nélkül az ellenforradalmi korszak szellemi életéről alkotott képünk csonka.

Egyetlen említésre méltó fogyatékoságot találtam ily nagy és komoly vállalkozásban. Ez is a kötet értékét érzékelteti. A *Program és hivatás* azon ritka kiadványok sorába tartozik, amelyek múltunk hagyományainak kritikus felelevenítésével jogos büszkeséget ébreszt, de nem vált ki önelégültséget, elfogultságot. Új területtel ismertet meg, s egyben újabb információk igényét támasztja. (Gondolat, 1978.)

VÁSÁRHELYI MIKLÓS

Jurij Davidov: A MŰVÉSZET ÉS AZ ELIT

E könyv a Társadalomtudományi Könyvtár sorozatban jelent meg, s témája nagyon is aktuális. A különböző, többször emlegetett, mint olvasott kultúrfilozófiák, a német romantikusokétól Theodor Adornoig a könyv vonalvezetése szerint voltaképpen egy nagyszabású folyamatot képeznek, a művészek a tömegektől való elszakadását elemzik, s a folyamat végül a tömegek és a tömegkultúra teljes negációjához vezet.

Davidov könyve igen szemléletesen mutatja be a magányos művész és a keveseknek szóló művészet eszméjének történeti genezisést s további kibontakozását. E folyamat természetesen azért látszik oly egyenes vonalúnak, megszakítatlannak és konzekvensnek, mert a szerző vizsgálódása tárgyál már eleve azokat a kultúrfilozófusokat választja ki, akiknél az elit és az elitművészet gondolata dominál, s így az ezzel ellentétes tendenciák éppúgy számon kívül maradnak, mint a 19. és 20. század művészetének ezzel ellenkező s éppen a legjelentékenyebb művészeknél érvényesülő gyakorlata. Itt rögtön hozzá kell tennünk, hogy a szerzőnek szuverén joga, hogy témájának határait megvonja, s a választott téma körébe tartozó jelenségeket vizsgálja.

Hogy mégis szóvá tesszük e körülményt, annak az az oka, hogy a tömegkultúra fogalmát többféle értelemben is használjuk. Értjük alatta egyebek közt azt a sajátos folyamatot, s a belőle következő s ma is fennálló helyzetet, amely a polgári társadalom, a kapitalizmus kibontakozásának időszakában alakult ki a kultúra területén. A régi kultúra homogén „közvetlensége” megszűnván, a művészet igényszintek szerinti tagoltságban, közvetítő rendszereken át jut el az olvasóhoz, a befogadóhoz, s e rendszerek működésében mind erősebben érvényesül a rentabilitás, a financiai szempont, s az esetek nem csekély százalékában az üzleti haszon. Az igényszintek különbözőségének ténye magában foglalja a kommerciális szórakoztató művészet és irodalom, s ettől elkülönülve az elitnek szóló „igazi” értékes kultúra máig is fennálló kettőségének lehetőségét.

Davidov könyve nem e problémáról szól, hanem a művészet küldetését, funkcióját illető teóriákról, noha ezeknek indítékai érintkeznek az Adornótól már „művészeti iparnak” nevezett jelenséggel. Ezt azonban a könyv logikai felépítése szerinti elődök még nem érzékelték. A német romantikusok például egy történelmi csalódásból indultak ki, a megvalósult burzsoá társadalom utilitarizmusából, amely a felvilágosodás emelkedett hasznosságelvét a valóságos anyagi haszon érdekében gyümölcsoztette, s erre alapozta egész erkölcsi rendjét. Ezért megvetéssel fordulnak el a praktikum nyers világtól, s a tömeg fölé, az egymást értő kevesek körébe igyekeznek felemelkedni. Ez azonban nem tényleges közösség, hanem a magányos lánghelmék merőben szellemi kapcsolata. A szertelen individualizmus, amely lázadásuk másik fő indítéka, maga is polgári eredetű. A romantikus magányosság-tudatban, amelyet az irónia tesz elviselhetővé, s ez adja meg a szuverenitás és a szabadadáság illúzióját, mindamelllett mindig elevenen él a kitörés, valamely egyetemes elvben való feloldódás vágya. Ezt Schelling a mítoszban jelöli meg.

A művészetek fejlődésének sajátos paradoxona, hogy ez az elzárkózó „elit” művészi irány végül is a tömegekhez talál vissza, s többszöri alakváltáson keresztül a mítosz tartalmát éppen a tömegekben találja meg, s szociális eszmékké telítődik. Mégpedig oly módon, hogy a művész magányos (prófétai, váteszi) „meg nem értett” pozícióját nem adja fel, s mindig ragaszkodik a rendkívüli vonásokkal felruhazott, szenvedő lángelme attitűdjéhez. S ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, kifejezetten népszerű, mondhatni populáris alkotások létrejöttét segítette elő.

E paradoxon egyébként egy általánosabb s a gyakorlattól soha meg nem cáfolt igazságra világít rá. A művészet ugyanis, bármit gondol az alkotó a világról vagy tevékenysége jellegéről, a kommunikáció igényét nem adhatja fel. A kifejezés és annak befogadása olyan alapviszonylat, amely akkor is létesül, ha az alkotó témája a meg nem értés, vagy az emberi kapcsolatok teremtésének lehetetlensége. Ezért a művészi tevékenységben sohasem megy végbe az elmagányosodásnak az a folyamata, amit a teória logikája a végletekig fokozva, mint elméleti lehetőséget konstatál. Azt jelentené-e ez a megállapítás, hogy az elitkultúra koncepciója mögött nincsen igazi realitás? Semmiképpen sem, hiszen az igényes művészet pozíciói valóban meggyengültek, s az alkotó magányosságának érzete, szembenállása a világot kormányzó érdekekkel, a tekintélyes és gazdag intézményektől is támogatott konvenciókkal kétségkívül valóságos tapasztalatokból táplálkozik. A tizenkilencedik század és a huszadik század művészete bőven kínál erre példákat, de az ellenkezőjére is: a szociális felelősségtől áthatott, kritikai szellemű alkotások egész sora bizonyíthatja ezt a német kultúrfilozófia minden, egyébként nagyon is indokolt következtetésével szemben.

Hegel kritikája a romantikusokat illetően, Davidov nézete szerint, nem oldotta meg a dilemmát, hiszen kritikájának éle a romantikusok elméleteinek következtetlensége ellen irányult, s abban csúcsosodott ki, hogy nem eléggé romantikusok, s elméletükből nem vonják le a logikailag kívánatos végső következtetéseket. A fordulat voltaképpen Schopenhauernél történik meg, aki a művészetben a vigasztalás, az értelmetlen világ ellenében való korlátozott elégtétel mozzanatát emeli ki. Az elitkultúra fogalma nála kap pesszimista színezetet, s ennek legfőbb sajátossága az, hogy már nem is kívánja a hajdani egység helyreállítását, már nem lázad a világ ellen, hanem mint szükségszerűt, vállalja a szemlélődő kívülálló attitűdjét.

A pesszimista kultúrkritika alapja végeredményben az „utilitarista” társadalomban élő művész pozíciójának tisztázatlansága, ebből fakadó magányosságérzete, amelynek azután egyetemes jelentőséget tulajdonít.

Valódi vagy vélt magányosságát azzal kompenzálja, hogy önmagát és a hozzá hasonló keveseket kiáltja ki az értékek kizárólagos hordozóinak, határt vonva önmaga és az értetlen tömeg közé. Sem Schopenhauer, sem a nála sokkal radikálisabb Nietzsche nem jut arra a felismerésre, hogy éppen az a magatartásforma az, amely a polgári társadalom kulturális manipulációit végképp szentesíti. Schopenhauerrel köztudott, hogy az utilitárius társadalmat tagadó filozófiai tevékenységének egzisztenciális hátterét éppen az a vágyon biztosította, amelyet a nyers haszon-emberektől különösebb lelkiismeretfurdalás nélkül elfogadott. Nietzsche pedig szembefordulva az otromba burzsoákkal, az osztály-társadalom alapellentmondását ad absurdum fokozva már eleve rabszolga-típusú és felsőbbrendű emberekre osztja fel az emberiséget, s a heroikus pesszimizmus poetizált gondolatában talál patétikusan és agresszíven képviselt megoldást. Nietzsche művészet szemlélete kétségkívül arisztokratikus jellegű, a szellemi értékek létrehozóinak olyan abszolút fölényzetet sugall szemben a rabszolgalelkekkel, akik közé a polgárságot is besorolja, hogy ezzel új életre kelti a romantikus zseni-tudatot, amellyel nagy befolyást gyakorol kora számos művészek magatartására.

Nietzsche a tömegek megvetésével és a felsőbbrendű ember típusának megrajzolásával ötletet adott a fasizmus ideológusainak, noha a fasizmus popularizált zavaros mitológiája s bárdolatlan „elitje” nem sok rokonságot mutat Nietzsche eszmevilágával. (Különben aligha gondolkozott volna el jelentékeny alkotókat.) A kultúra alkonyának nem is ő, hanem Spengler az igazi hirdetője, aki – szemben elődeivel – levonja a végső következtetéseket, s a kultúrát nem látja többé egy társadalomtól elszigetelt, kiválasztott réteg magasrendű tevékenységének, hanem a pénzcsinálókat és a technokratákat üdvözli új elitként, s a megoldást a porosz államkapitalizmus idealizált modelljében találja meg.

A művészet és az elit problematikája Davidov könyvében természetesen egy bizonyos gondolati kiélezettségben jelenik meg, ez azonban módszertanilag szükségszerű, hiszen a különböző kultúra-teóriák maguk is a végletekig fokozzák a végső alapjukat tekintve reális, vagy legalábbis történetileg indokolható dilemmákat. A jelzett problémákon kívül egy másik érdekes folyamatra is felfigyelhetünk: a személyiség szerepének kérdésére. Míg a romantikusok, a progresszív polgári ideológia örököseiként, szertelen és mindenhatónak vélt individualizmusukkal tűntek ki, Schopenhauer egy külön világot épít a magasrendű individuum köré, a valóságot az akarat és képzet szubjektív kategóriáiba kényszeríti. E kultúr- illetve művészetfilozófiákat valamiféle belső tűz élteti, a fellengzés és a rezignáció árnyalataiban. A

szigorú logika hézagait mindig valami sajátos poézis tölti ki. Nietzsche „Übermensch”-e még az individualizmus hipertrófiájaként fogható fel. Ezzel szemben Spenglernél már a „naiv”, „tizenkilencedik századi” individualizmus mint avult illúzió jelenik meg, amely a régi kultúra csődjének bizonyossága. Ily módon a polgári művészetelmélet egykori legerősebb indítékát tagadja meg, hogy aztán Ortega y Gasset, az egyetlen nem német teoretikus Davidov könyvében az individualitást mint a műalkotás tárgyát és szervező elvét is kiküszöbölje.

Ez a folyamat, amelynek végpontját az ember nélküli művészetben látjuk, példázataiban már meglehetősen ellentmondó, hiszen Shaw, Pirandello vagy Picasso művei, de még a legvégtetesebb szellemű izmusok kiáltványai is aligha felelnek meg Ortega egyébként költői szépséggel és párosszal előadott következtetéseinek. A könyvben tárgyalt utolsó szerző, Theodor Adorno nem illik minden vonatkozásban a könyvben feltárt összefüggésekbe. Kritikai látásmódja, határozott ellenzékisége, amelyből az újbaloldal merített érveket (hogy azután a diáklázadások idején Adorno személyes megaláztatásával fizessen vissza) a „kulturális ipar”, s egyáltalán a kapitalista manipuláció mechanizmusának leleplezése arra vallanak, hogy Adorno premisszái feltétlenül reális alapokon nyugszanak. Ami elődeivel összeköti, az talán az a törekvése, hogy a művészet (szűkebb szakterületének megfelelően a zene) megismerő és ideologikus funkciójáról szólva (amely utóbbi, nézete szerint, a manipuláció sajátos terepe lehet) egy olyan tiltakozó és konvencióellenes, de némiképp steril és bonyolultan kiegyensúlyozott művészeteszményt fogalmazzon meg, amely az alkotó és a befogadó szemszögéből egyként csak egy szűk elitréteg vallhat magáénak.

Mindezek után okkal foglalkoztathatja az olvasót az a kérdés, hogy ezek az elméletek miért tettek oly mély benyomást számos kiemelkedő íróra és művészre? E kérdésre csak a konkrét körülmények elemzése nyomán lehetne egyértelmű választ adni. Minden valószínűség szerint számolhatunk egy általános okkal, azzal tudniillik, hogy mindegyik kultúraelmélet háttérében egy nagyon is fontos valóságemlék: a művész és a művészet pozíciójának kérdésessége, az alkotó és közönsége viszonyának áttételessé válása, továbbá mindazok a gátló tényezők, melyek az igényes művészet kibontakozását akadályozzák. E körülmények összegződése bizonyos történelmi helyzetekben komoly kétségekhez vezethet a művészi tevékenység célját és értelmét illetően. A pesszimista kultúrfilozófia az elkeseredés és a magányosságérzet mozzanatait élezi ki végletesen. Ezért számos alkotó saját gondjainak „ad absurdum” meghosszabbítását, kivetülését látta ezekben az elméletekben, noha

gyakorlati tevékenységükben nem vonták, nem vonhatták le az egyébként csak elméletileg végigvihető következtetéseket.

Jurij Davidov könyvének az a legfőbb érdeme, hogy az említett művészetfilozófiai koncepcióknak nem annyira a vitatható (s ezért evidenciákkal könnyen cáfolható) megállapításaival foglalkozik, mint inkább belső összefüggéseik feltárására törekszik. (Gondolat, 1975).

WÉBER ANTAL

Hankiss Elemér: ÉRTEK ÉS TÁRSADALOM

TROILUS

Minden érték becslésen alapul.

HECTOR

De a becslés nem egyéni szeszély;
Súlyát és méltóságát az, ami
Magában is kincs, éppúgy adja, mint
Az értékelő;

(W. Shakespeare: *Troilus és Cressida*)

Hankiss Elemér tanulmánykötetében sok mindenről olvashatunk: az ember és társadalom jelzőrendszereiről, a rajzfilmek szemiotikájáról, a tragikus katarzisz társadalmi funkciójáról, Kosztolányi Dezső egyik háromsoros versének jelentésrendszeréről és még sok egyébről. Az ilyen „vegyes tanulmányok” sora egy kötetben nem ritka a hazai könyvpiacra, s olvasásukat jobb esetben egy közös szál megrajzolásával kívánja könnyíteni a szerző. Hankiss már a kötet címében megadja e szálát jelentő fogalmat. Értékekkel, értékrendszerekkel foglalkozik műalkotásokról szólva éppúgy, mint társadalmi jelenségeket fejtegetve, hiszen „... aki elmerül az egy-egy műalkotásban rejlő értékek és értékstruktúrák elemzésébe, az, midőn vizsgálódásaiból újra a felszínre bukkan, könnyen a társadalmi és társadalomtudományi kérdések kellős közepében találhatja magát”. (7.)

Az értékekről való gondolkodás és tapasztalati tudás ma – az „értékelmélet” és az „értékszociológia” jelenlegi állását figyelembe véve – a legkülönbébb irányokba terelheti az összegező szándékot. Hankiss Elemér is sokkal több szakkérdést tárgyal annál, semhogy ezekre részletesen kitérhetnék. Ezért inkább egyetlen, de számomra igen fontosnak tűnő összefüggés, az *értékdimenziók* szempontjából próbálok szemügyre venni néhány Hankiss által feltett – és fel nem tett –

kérdést. Az egyik ilyen kérdés könnyen megfogalmazható az előbbi idézetből: vajon mit jelent „a műalkotásban benne rejlő érték vagy értékrendszer”? Mielőtt ugyanis befejeznénk a műalkotások elemzését s a „felszínre bukkannánk”, tudnunk kell, hogy valójában mit fejeztünk be.

Vegyük most példának a *Hamletet*, a talán legtöbbet elemzett európai műalkotást, s tegyük fel, hogy a színdarab két olvasója (vagy nézője) megegyezik a következőkben: a darab története sugallja a „*tetterő*” jelentőségét, azt az értéket, ami oly fontos volt a dán királyfi életében. Most kérdezzük meg e két olvasót (nézőt): mit jelent ez az érték, a *tetterő*, melynek hiánya szerintük olyan tragikussá tette a főszereplő sorsát? Ugyancsak a példa kedvéért tegyük fel, hogy válaszukban egyikük számára a *tetterő* döntőképeséget és állhatatos tevékenykedést jelent, azt, hogy „tudom mit kell tennem s ezt megteszem”, másikuk viszont inkább az aktivitás élményét gondolja *tetterő*nek, azt, hogy az élet és az élet öröme tettekből fakad. Röviden: az egyik ember számára a *tetterő* a fontolgtatás ellentéte, a másik számára viszont az aggodalmas passzivitásé. A *tetterő* fogalma ezáltal más és más (bár nem ellentétes) értékekre vonatkozik. (E példa nem teljesen fiktív, hiszen az első olvasóval A. W. Schlegel, a másodikkal pedig a századforduló Shakespeare-elemzőinek – például Alexander Bernátnak – a nézeteit próbáltam összefoglalni.)

Az egy-egy műalkotásban rejlő értékek „jelentése” tehát a lehetséges értékdimenzióktól függ, mert e dimenziókban konkretizálódnak a jelentést adó tartalmak. Ezért ha ragaszkodni kívánunk ahhoz, hogy az elemzésünkben használt értéket jelölő szavak és kifejezések lehetőleg egyértelműek legyenek, akkor számot kell adnunk e dimenziókról. Ezáltal viszont rögtön szemben találjuk magunkat az esztétikai „minőség”-ből, „sajátságosság”-ből adódó legfontosabb értelmezési nehézséggel. Hankiss azt írja, hogy az *emberi teljesség* igénye „az az alapvető érték, amely minden irodalmi műben benne rejlik” (158.) – s szerinte ez az érték okozza, hogy a műalkotások előtte járnak a társadalmi fejlődésnek. Ha ez így van – s nekem igen rokonszenves a *Miért nem írhatott Shakespeare vagy O'Neill jobb tragédiákat, mint Szophoklész?* című tanulmány e gondolata –, akkor az emberi teljesség értékében talán megragadható lesz az a *dinamikai erő*, ami képes a műalkotások értékdimenzióinak „lebegtetésére”, plurális szerkezetük fenntartására, meghatározatlanságukban való megtartására. Mert egy-egy érték konkrét tartalmát szerintem az értékdimenzió formálja, de a *lehetséges értékdimenziók pluralitása* mindig fennmarad, nem szüntethető meg ugyanazon kultúrában, korszakban, sőt, azonos értelmező

személy esetében sem. Ez a pluralitás ugyanis – talán az „emberi teljesség” értéke által okozott „előbbre-tartás” miatt – a műalkotás természetéből fakad. E természet elemző megismerését segítheti elő, ha tudunk az értékdimenziók sokirányúan determinált meghatározatlanságáról, s az elemzők feladata éppen ezért nem az, hogy fogalmilag próbálják megszüntetni e pluralitást, hanem inkább az, hogy kifejtsék az értékek általuk fontosnak tartott tartalmát. Hankiss igen szellemesen törekszik erre például a *Donald kacsa és a szemiotika* című írásában. Sokkal kevésbé tetszik viszont, amikor „globális” elemzések céljára – például *A halál és a happy endingben* – a regényzáró mozzanatok szortírozására pozitív, semleges és negatív osztályokba sorolja a regényhősöket.

A társadalmi jelenségek világa nem ilyen természetű. Itt nem műalkotásokat kell vizsgálnia a kutatónak, hanem másfajta tárgyakat: társadalmi rétegek aspirációit, szokások és magatartásszabályok változásait, gazdasági vagy politikai „objektívációk”-at és intézményeket. Ezért az „értékszociológiának” efféle kérdésekkel kell foglalkoznia: hogyan és miért különbözik (vagyis milyen értékekkel függ össze) egyes rétegek családtervezési stratégiája és gyakorlata; hogyan megy végbe és mitől függ a területi mobilitás (ingázás, lakóhelyváltoztatás stb.); miért változik az egyes pályákra jelentkezők száma és összetétele? Ez utolsó kérdésnél maradva: tegyük fel, hogy kialakítható a pályaválasztási döntések elemzésére egy olyan, egy vagy több értékdimenziót tartalmazó lista, mely összefoghatná a lehetséges választásokban tételezett értékeket s azok eltérő jelentését is. De egyet tudnunk kell: egyetlen itt feltételezett értékdimenzió sem tartalmazhatná azokat az értékeket, amik magára a hivatásvégzésre, a munkára s a vele alternatív tevékenységekre vagy időöltésekre vonatkozhatnak. Azt, hogy maga a döntés, valamilyen pálya kiválasztása mennyire fontos, milyen értékekhez kötődik, ezt csak egy, az előbbihez képest meta-dimenzióban (vagy dimenziókban) lehetne megvizsgálni. Az egyedi választások konkrét értéktartalmát tehát úgy ismerhetnénk meg, ha a meta-dimenzióban választott értékek tartalmának megfelelően készítenénk választásra a tárgy-dimenziókban. Ezt az eljárást pedig – ismereteim szerint – igen nehezen lehetne módszeres empirikus vizsgálatban megoldani. Úgy hiszem, nem sokat nyerünk akkor sem, ha intenzív kutatási technikákhoz folyamodunk, hiszen ezek önmagukban mit sem javítanak a választások és közlések értékorientáltságának megismerésére és osztályozására szolgáló elvek kategória-rendszerén.

E kategória-rendszer *elméleti* zavarait ismeri minden kutató, aki értékekkel és értékorientációkkal foglalkozott. A zavarok abból fakad-

nak, hogy a kutatók – sem nálunk, sem másutt – nem tudtak megegyezni még néhány általános szempontban sem. Emiatt jelent „érték”, „értékorientáció” vagy „értékrend” mást és mást szinte minden kutatásban. Illusztrációként ezúttal lássunk egy tényleges példát: a mai szakmunkásréteg értékrendjére vonatkozó két felfogást. Losonczy Ágnes *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben* című könyvében (Gondolat, 1977, 537–543.) a következő értékeket tulajdonítja a szakmunkásoknak: igazság, ésszerűség, tisztesség, szakmai becsület, józan mértékletesség, középsszerűség. Ezek között nem lát hierarchiát, igazságosság és józan mértékletesség azonos absztrakciós szinten fordulnak elő elemzésében. Hankiss Elemér is foglalkozott a szakmunkások értékrendjével (*Az igazságosságról* című tanulmányában olvashatunk erről), de egészen másként. Ő az igazságosságból mint egyetemes értékből vezette le – a „kölcsonosság” értékének közvetítése révén – a „teljesítmény-elv”-et, s azután ennek érvényességét vizsgálta szakmunkások körében. Egy bérezési elvet határozott meg egyetemes érték alá rendelve, s amíg Losonczinál a teljesítmény értéke elő sem fordul, addig Hankiss ebből alakította ki a legfontosabb tipológiai szempontot.

Az elméleti zavarok okát tehát az általános „értékelmélet” – az axiológia – fejletlenségében találhatjuk. De nemcsak ebben. A megközelítések zavarai és sokfélesége valamiképp a tárgy – a mai értékrend – zavarait követi. Először is: az érték nem úgy objektív, mint az emberi praxis szempontjából közömbös tárgyak. (Hankiss ugyan megkülönböztet „objektív” és „szubjektív” értékeket – 342. old. –, de ezáltal nem küszöbölheti ki egyetlen érték fogalmából sem a preferálás, előnyben részesítés, tehát a „szubjektum” mozzanatát.) Másodszor: a szubjektum, a választó gyakorlat orientációs zavarai nem tüntethetők el a legtökéletesebb axiológiai egyértelműséggel sem. Inkább fordítva kellene lennie: az elméleti zavarok kiküszöböléséhez értenünk kellene e gyakorlati, az értékrendszerekben objektivált zavarokat. (Ehhez szolgálhat adalékul a teljesítmény értékelésének típusait leíró, már idézett tanulmány).

Az értékszociológia tehát valami hasonló nehézségbe ütközik a társadalmi jelenségek vizsgálatakor, mint a műelemzés. A tárgyak – egyébként igen fontos – különbségei nem feledtethetik e hasonlóságot. Egyfelől az „intencionáltság”, tragédiák, epikus történetek és dalok plurális értékdimenziói, másfelől az értékorientációs zavarok okozta heterogén értékrendszerek tanúskodnak e különmű tárgyak – s vizsgálati nehézségeik – hasonlóságáról. Az *Érték és társadalom* legjobb tanulmányai nem leplezik ezt az összefüggést. (Magvető, 1977.)

SOMLAI PÉTER

AZ ELEMZÉS SZINTJEI

HÁROM IRODALOMELMÉLETI KÖNYVRŐL

A modern irodalomtudomány egyik legszembetűnőbb sajátossága az, hogy az irodalmi művet „sokszempontú” – túlzásra hajlamos megfogalmazásokban „mindenoldalú” – elemzésekkel közelíti meg; az alkotáslélektantól a közönségszociológiáig, a művelődéstörténettől a jelelméletig a legkülönbözőbb társtudományoktól is kölcsönöz eljárásokat, hogy minél plasztikusabb képet nyújtson vizsgálati tárgyáról.

A hazai strukturalizmus-vita során azonban az is kiderült, hogy e különféle elemzési módok nem egyszerű egymásmellettségben léteznek, hanem – jó esetben – hierarchiába rendeződnek. E hierarchia pontosabb képét tudományelméletünk még nem tisztázta, annyi azonban bizonyos, hogy csúcán, végpontján az értékszempontú elemzés helyezkedik el; a műalkotást ilyen vagy amolyan nézőpontról leíró megközelítéseknek végül az értékeléshez kell vezetniük.

Köztudott viszont, hogy fejlődésének mai szakaszában a marxista értékelmélet – s ezen belül az esztétikai értékelmélet – számos kérdést nem tisztázott még kielégítő módon, s ez olyan bizvást paradoxnak nevezhető helyzetet teremt, hogy a műelemzés éppen a legfontosabb, az egész processzus végcélját jelentő pontra érkezve nem rendelkezik kellő érvényességű tudományos kategóriákkal. Napjainkban is nyílt vita folyik arról, mi az irodalmi mű és a befogadói műélmény viszonya, azaz mennyiben tekinthető (s egyáltalán milyen értelemben) objektívnek a mű létformája; ebből következően természetesen az sem tisztázott, megállapítható-e objektív érvénnyel egy mű értéke, vagy pedig az esztétikai szférában minden értékelés szükségszerűen szubjektív. Ha ugyanis a ma elterjedt szóhasználatban „befogadói esztétikának” nevezett koncepciónak (melynek lényegére mutató neve a „szubjektivista esztétika”) igaza van, akkor a megítélés tárgya minden egyes műélményben más és más lévén, az ítélet, az értékelés érvénye sem lehet ennél tágabb körű, objektív.

E problémák megértéséhez és helyes felfogásához nagy segítséget nyújthat a méltán nemzetközi hírnévnek örvendő szovjet esztéta, L. N. Sztolovics műve, *Az esztétikai érték természete* (Kossuth, 1977). A szerző részletes áttekintést nyújt az értékelmélet (axiológia) fejlődésében jelentősebb szerepet játszó irányzatokról, koncepciókról s különösen a szovjet értékelméleti viták során egymással szembesült gondolatmenetokről, majd igen meggyőző érveléssel támasztja alá az úgynevezett

„társadalmi iskola” álláspontját. Eszerint az esztétikai érték objektív, de nem természeti, hanem társadalmi értelemben: ez az érték „a dolog természeti tulajdonságai és a társadalmi ember közötti viszonyt fejezi ki. Az esztétikai érték azért is objektív, mert magában foglalja a valóság jelenségeinek az embertől függetlenül létező természeti tulajdonságait, és mert e jelenségek objektíve, az ember tudatától és akaratától függetlenül, kölcsönösen kapcsolatban vannak az emberrel és a társadalommal, mely kapcsolat a társadalmi-történelmi gyakorlat folyamatában alakul ki” (43.).

Az esztétikai értéknek ezzel az objektivitásával szemben „az értékelés viszont szubjektív. Az érték és az értékelés különbsége megfelel az objektum és a szubjektum között fennálló gyakorlati és elméleti viszony közti különbségtételnek. A második 'ráépül' az elsőre, azt tükrözi, ahogy a tárgy 'melegként' vagy 'hidegként' való szubjektív értékelésében tükröződik a tárgy hőmérsékletének viszonya az emberi test hőmérsékletéhez” (46.).

Az érték objektivitása és az értékelés szubjektivitása között azonban nincsen áthidalhatatlan ellentét. Az értékelés mértéke, az esztétikai ideál (melynek problémáit a szerző külön monográfiában tárgyalta, amely magyarul is olvasható: *A szép kategóriája és a társadalmi eszmény*, Gondolat, 1973) ugyanis megfelelhet az objektív valóságnak. Ezek az ideálok „az emberi viselkedés, az emberi tevékenység céljának mintaképei”, s mint ilyenek „annál értékesebbek az ember és a társadalom számára, minél nagyobb mértékben segítik elő a történelmileg haladó irányú fejlődést, határozzák meg az ember olyan értékorientációját, amely segíti a valódi értékek felismerésében. Minden ideál az értékelő viszony szubjektív kritériuma. A szubjektivitás azonban lehet az objektívnek helyes visszatükrözése, de lehet szubjektivista eltorzítása is. Az értékesség mérvét ezért az határozza meg, mennyire adekvát az ideál a valósággal, mennyire igaz” (217.).

Azt hiszem, e gondolatmenet igen meggyőző választ ad mindazokra a kérdésekre, amelyeket bevezetőben exponáltam, s e legáltalánosabb síkon eleve kizárja a „befogadói esztétika”, az esztétikai szubjektivizmus álláspontjait. Nagyon érdekesek azok a fejezetek is, amelyekben Sztolovics az esztétikai érték mibenlétét szemiotikai vizsgálatok fényében is elemzi, majd az esztétikai minőségek – a szépség, rútság, tragikum stb. – értékjellegét felvázolja. Döntően fontos felismerés az is, hogy Sztolovics az esztétikai értékek szféráján belül megkülönbözteti a művészi értékek körét, tehát – sok szerzővel ellentétben – nem tesz mechanikusan egyenlőséget az esztétikum és a művészet fogalma közé. A művészi érték mibenlétének megválaszolásakor azonban ok-

fejtése elbizonytalanodik; a realizmus számára az elvileg egyenértékű alkotástípusok egyike csupán, s így eleve látóhatárán kívül esnek mindazok a gondolatok, amelyek e témáról Lukács György életművében olvashatók. Nagy kár ez, mert feltevésem szerint egy valóban átfogó marxista esztétikai rendszerezés – amely tehát a művészeti és művészeteken kívüli esztétikum problémáit egyaránt, egységes rendszerbe foglalva tudja majd megválaszolni – éppen e két koncepció, a „társadalmi iskola” és a lukácsi hagyomány tételeinek szintéziséből épülhetne fel.

Az effajta filozófiai esztétikai problémamegközelítések ellentétes pólusán helyezkedik el az az „egzakt” elemzési mód, amelyet Antal László könyve népszerűsít, *A tartalomelemzés alapjai* (Magvető, 1976). A szerző meghatározása szerint „tartalomelemzésnek nevezünk minden olyan eljárást, amelynek során közlemények, üzenetek törvényszerűen visszatérő sajátosságai alapján módszeres és objektív eljárással olyan következtetéseket vonunk le, amelyek a közleményekben nyíltan kimondva nincsenek, de az üzenet megszerkesztettségének, azaz a kódolásnak a módjából kiolvashatók, s esetleg más eszközökkel, más módon (nem tartalomelemzéssel) nyert adatok segítségével megerősíthetők, igazolhatók” (15.).

E módszer alkalmazásának egyik leghíresebb példája a II. világháború tengeri csatáinak esete. A szövetségesek flottái a radar segítségével derítették fel a német tengeralattjárókat, majd bombákat vetettek rájuk, de nyitva maradt a kérdés: mennyire eredményesek ezek a módszerek, valóban elpusztulnak-e a víz mélyén a tengeralattjárók? Ekkor a tartalomelemzők statisztikákat készítettek arról, hányszor, milyen terjedelmű közleményekben említi a hivatalos német propaganda sajtója a tengeralattjáró szót, s megállapították, hogy a radar bevezetése után e számok nagysága zuhanásszerűen lecsökkent – vagyis a tengeralattjárók bizonyára elpusztulnak.

Szépirodalmi szövegeket is szokás vizsgálni hasonló módszerekkel, s e statisztikák alapján megállapítható, hogyan változik az eszmei értékek hierarchiája az idők múlása során a gyermekirodalomban, milyen összefüggések mutatkoznak a művek és az alkotói biográfiák tényei között, vagy megfelel-e a demográfiai statisztikák adatainak a széprózaik alkotásokban ábrázolt családok lélekszáma stb. Ha ókonzervatív színbe kerülök is, akkor sem hallgathatom el, hogy bizonyos borzongással gondolok e módszer terjedésére. Az alábbi idézet világossá teheti, miért. „A második világháború idején – írja Antal László – az Egyesült Államokban az a gyanú merült fel a *The Galilean* című folyóirattal szemben, hogy az ország ellen akkor már hadat viselő Németországgal szimpatizál. Az amerikai igazságügyi minisztérium (. . .) Harold Lasswell

professzort kérte fel a bizonyításra. Lasswell természetesen tudta, hogy nyíltan németbarát kijelentéseket a folyóiratban nem talál. Hisz ha abban olyanok előfordultak volna, akkor már semmi szükség sem lett volna tartalomelemzésre mint bizonyító eljárásra. Lasswell ehelyett azt vizsgálta, hogy a *The Galilean* című kiadványban tárgyalt témák hogyan viszonylanak az akkori német sajtó témáihoz. Kiderült, hogy feltűnő *témaazonosság* áll fenn, jóval nagyobb mértékű annál, ami véletlenül lenne magyarázható. A bíróság ennek alapján a fasiszta Németországgal való együttműködés vádját bizonyítottnak tekintette.” (15.). Antal László pozitív értelemmel hozza fel ezt a példát – én eléggé aggályosnak látnám, hogy *témaazonosság* (a fenti kiemelés a szerzőtől való) alapján egy szépirodalmi műről bármit is bizonyítottnak tekintessünk.

A tartalom a marxista esztétika szóhasználatában a téma és az eszmei mondanivaió egységét jelenti, s az utóbbi, amint ez köztudott, statisztikai – ha úgy tetszik, „módszeres és objektív” – eljárásokkal nem behatárolható. Ez ugyanis „feltételezi, hogy minden egyes lépést a vizsgálat folyamán világos és egyértelműen megfogalmazott szabályok alapján kell végezni” (17.), a munkában részt vevő kódolók nem hagyatkozhatnak saját olvasás közbeni benyomásaikra, hanem „arra is elkerülhetetlenül szükség van, hogy pontosan előre meghatározzuk, milyen elemek, szimbólumok, szavak stb. kerülnek az ellenséges, milyenek a semleges és milyenek a baráti kategóriába. Csak ennek pontos meghatározása után kezdhetik el a kódolók a munkát, s bízhatunk abban, hogy valóban objektív és egyező (vagyis azonos kritériumok alapján előálló) eredményre vezet a kollektív kódoló munka” (18–19.).

Hogy a szépirodalmon kívül, az újságírásban s egyebütt megoldható-e egy ilyen előzetes kategorizálás, meg nem tudnám mondani. Azt viszont tudván tudom, hogy a szépirodalmi szövegek esetében, ahol a szövegösszefüggés ugyanannak az „elemnek”, stílusalakzatnak, szimbólumnak, szónak ezerféle, egymástól rendkívül eltérő jelentést kölcsönözhet, effajta kategorizálás lehetetlen. A „tartalomelemzés” szó ilyenformán szerintem az esztétikai kvalitásokkal rendelkező szövegek aspektusából nézve megtévesztő is: itt voltaképpen nem a tartalom, hanem csak a téma elemeztetik (s az is – éppen az objektivitásra való törekvés miatt – igencsak merev módon).

Az igazság az, hogy lélekben magam is nagyon vonzódnék afelé, hogy a műalkotások értéke ugyanolyan pontosan és objektív módon megállapítható legyen, mint – teszem fel – egy szoba hőmérséklete vagy egy szőnyeg hossza. Mindazok a módszerek azonban, amelyeket e

nemben eddig produkálni tudtunk, jóval alatta maradnak a műstruktúra értékszintjének. S aztán más baj is van e számtani alapozású elemzésekkel, nevezetesen az elemzés hatásfoka tekintetében. A statisztikai bizonyítás adott esetekben nagyon fontos ugyan – de minden esetben nagyon unalmas. Az értékszint alatti elemzési lépcsőfokokon, ahol a jelenségek mennyiségi mértékekkel is mérhetőek, a legpontosabb érv nyilván egy szám. Ámde a műelemzések végül is arra valók, hogy a közönség, az olvasók figyelmét felhívják a művek jó vagy rossz voltára, hogy befolyásolják a közízlést. És ezek a számok nemigen alkalmasak arra, hogy megragadják fantáziánkat, felkeltsék kíváncsiságunkat a jónak mondott alkotások iránt, vagy ellenszenvet keltsenek bennünk a rosszak iránt. Egyetlen frappánsan megfogalmazott esszémondattal hatásértéke sokszorosra tíz oldalnyi számozlopénak.

Almási Miklós új kötete, a *Kényszerpályán* (Magvető, 1977) ezzel a külső formával közelít a mai kor szépiróinak és gondolkodóinak teljesítményeihez. Azt hiszem nem árt külön nyomatékkal felhívni a figyelmet arra, hogy Almási, aki a sok mindenről méltán nevezetes, de ékes stílusának éppen nem nevezhető Lukács-iskola köréből fejlődött önálló szellemi arcéllal rendelkező teoretikussá, napjainkra a magyar esszé egyik legjobb képviselőjévé vált. S ez az önállósodás nemcsak stílári sikon ment végbe, hanem szemléletin is. A lukácsi hagyomány sokáig egyfajta arisztoteliánus-klasszicisztikus „arany középszer” értékrendjével fonódott össze, a szélsőségektől való tartózkodással. Nos, Almási kötete már címével is jelzi a szemléletváltást. „Azok a filozófusok, írók – mondja a szerző előszavában –, akiről ezek a dolgozatok szólni kívánnak, önmagukat, egy fontos gondolatsort választva, életüket is ráhelyezték egy pályára, mondhatnám, sínrendszerre, melyről már nem tudnak letérni. Ez a döntés, de még inkább az, amire rájöttek, meghatározza tevékenységüket, egyéniségüket, felfedezéseik további rendjét, sőt kényszerképzeteiket is. Ettől az életre szóló választástól, saját gondolati vagy művészi szülöttük vállalásától lettek valamilyen értelemben jelentősek, meghatározó jelenségek” (7.). A nagyság tehát nemcsak a klasszikus „mezón” útján, hanem a „kényszerpálya” szélsőséges ívén haladók pályabére is lehet, s Almási nem titkolja, hogy személyes vonalozással tekint az utóbbira.

Ezen a helyen nyilván lehetetlen lenne gondolatait követni O’Neill-től Csurka Istvánig, Beckett-től Kertész Ákosig vagy Adornótól Lukács Györgyig. S ha jellemzésére egyetlen tanulmányát – a *Herbert Marcuse: küzdelem Hegellel* címűt – ragadom ki, ismét a bőség zavarába kerülök, hiszen írása éppen azért ragyogó, mert oly színekben-árnyalatokban gazdag, sokoldalú. Teljesen alkalmatlan arra, hogy egy ügyesen kiválasz-

tott idézettel vagy gondolatmenettel jellemezhető legyen. Inkább a módszeréről szólnék hát.

E folyóirat olvasói előtt nyilván nem szorul különösebb magyarázatra, miben nem értünk egyet Marcuséval, miért bíráljuk munkásságát; tévedéseit lexikonaink is rögzítik. Almási viszont nem azt mondja fel újól, hogy miben nincsen igaza Marcusénak, hanem arra keres választ: miért mégis századunk egyik legnevesebb gondolkodója? Hol vannak azok a részigazságok, valóságos társadalmi problémák, amelyek Marcuse gondolatait „kényszerpályára” – s az ő esetében egyúttal „vakvágányra” – siklatták, s ezen is túl: hol vannak azok az igazságok művében, amelyek máig is érvényesek?

Nem rehabilitációról van itt szó, hanem a Marcuse-kép pontosításáról. Nem Marcusénak van szüksége arra, hogy részigazságait, munkásságának pozitív vonásait elismerjük, hanem nekünk magunknak van szükségünk erre; pontosan ugyanakkora szükségünk, mint tévedéseinek kritikájára. Almási módszer e tekintetben voltaképpen semmiféle újdonságot nem hoz: „csupán” eleget tesz azoknak a kritériumoknak, amelyeket a marxista pártosságfogalom állít a művészek és kritikusok, gondolkodók elé; a pártosság egyenlő a tényleges objektivitással, a tények minden oldalú vizsgálatával az élet minden területén. Közhely ez – de vannak olyan közhelyszerű igények, amelyeknek csak az igazán jelentős egyéniségek tudnak eleget tenni.

SZERDAHELYI ISTVÁN

NÉPMŰVELŐ TUDÓSOK*

A mind eredményesebben működő pozsonyi Madách Kiadó két tanulmánykötetben összegezte a csehszlovákiai magyar tudományosság két, érdeklődésében, kapcsolódásaiban, szándékaiban *eltérő* egyéniségének munkásságát. A tanulmánykötetek *közös* vonásai így egyben e tudományosság jellegzetességeit dokumentálják. S azt, hogy Csehszlovákiában a tudományos kutatás, a tudományos népszerűsítés és a kritikai tevékenység nem válik, nem válhat szét. A feltáró, az alapozó munka akkor lehet eredményes, ha az a közvetlen jelen termésének regisztrálásával kapcsolódik egybe. A csehszlovákiai magyar „filológusnak”,

*Csanda Sándor: *Szülőföld és irodalom*. Madách, 1977. – Tolvaj Bertalan: *Az irodalom vonzásában*. Madách, 1977.

„irodalomtörténésznek”, „művelődéstörténésznek” figyelembe kell vennie, hogy olvasóihoz csak akkor tudja eljuttatni az általa kikutatott, feltárt, feldolgozott „filológiai jellegű” anyagot, ha egyben a szó szoros értelmében vett népszerűsítői módszerrel kapcsolja egybe, tehát ha színesen, érdekesen ír; ha tartózkodik a szűkebben értelmezett „szakma” igényei szerinti fogalmazástól; ha ismeretet terjeszt. S miután a csehszlovákiai magyar olvasóközönségben jórészt még nem alakult ki az igény a filológiai jellegű monográfiák olvasására (ezt látszik bizonyítani az a tény, hogy Turczel Lajos és Csanda Sándor ilyesféle könyvei igen kis példányszámban jelentek meg), az irodalom- és a művelődéstörténészek „nevelő”, „pedagógiai” célzatú írásai fokozatosan alakíthatják a közvéleményben az „igényt”. E szempontból sikeresnek és gondolatébresztőnek tarthatjuk mind Csanda Sándor, mind Tolvaj Bertalan tanulmánykötetét: feladatukat teljesítik, valóban ismeretet terjesztenek, a helyi hagyományokra hívják föl a Csehszlovákiában dolgozó magyar művelődés munkásainak figyelmét. S még egy fontos tény: mindkét tanulmánykötet érzékletesen példázza: mit jelent a csehszlovákiai magyarság „hídszerepe”; hogyan kell értelmezni azt, hogy a szlovák és a magyar(országi) szellemiség között közvetít. Mennyire jellemző, hogy mindkét gyűjteményes kötet Emil Boleslav Lukáč fordításaival, életművével foglalkozik! Ami viszont Csanda és Tolvaj módszerét illeti: ott már lényegesebb különbségeket fedezhetünk föl. Csanda inkább irodalomtörténész, filológus, aki oknyomozó módszerrel közelít tárgyához, bőven merít a szakirodalomból, kutatási eredményeit szembesíti az addigi állításokkal. Tolvaj viszont a *gyakorlat* oldaláról közelít, a csehszlovákiai magyar „kultúrmunkás” olvasmányélményeit, szükségleteit tolmácsolja, s még filológusabb jellegű dolgozatában is a napi gyakorlatban munkálkodó népművelő meggyőzésre törekvő, ismertetésre, kommentálásra igyekvő akarata vezeti tollát. Mindkét módszer hasznos, célszerű. Más kérdés, hogy „recenzió” írására teljességgel alkalmatlan. S ezt erősíti az is, hogy mindkét tanulmánykötetben a leírás, az ismertetés, a bemutatás az uralkodó műfaj, kevesebb tér jut az elemzésnek. Illetve ahol elemezne a szerző, ott nem jut messzire. Tolvaj „bemutatja” pl. Vojtech Kondrát fordításait, dokumentálja: melyik sikerült, melyik nem, de megáll ott, ahol a sikerületlenség okaira kellene fényt derítenie. Azaz fordítói magatartást, fordítói eljárást kellene elemeznie, fordításesztétikával kellene foglalkoznia. Hiszen a szövegtől való eltérés esztétikai hozadék is lehet. (Vö. Rába György ide vonatkozó kutatásaival!) Csanda nagy anyagot gyűjt össze Balassi Bálint és a horvát petrarkista költészet egybevetéséhez, s megáll ott, ahol az igazi komparatiztika kezdődik. Érdekes nyersanyaggal szolgál csupán.

Ugyanez a hiány érződik a recenziókban is. Mit kezdjünk Tolvaj Bertalan efféle minősítéseivel: A szerző „érzelmi és gondolati reflexiói általában visszafogottak, átszűrtek. A következtetések, ítéletek kimondásakor nem heveskedik. Hangulati motívumok ennél fogva a könyvben egyáltalában nem érvényesülnek”. Félreértés ne essék: Tolvaj ezt egy tudományos könyvről írja! Csanda Sándor is csupán „bemutatja” Duba Gyula elbeszéléseit. Megállapításait nem mindig indokolja. „Dubának ezt az írását inkább a riportok, s nem az elmélyültebb novellák közé tartozónak érezzük” – jelenti ki. Csanda így érzi, de nem bizonyos, hogy minden olvasó így „érzi”. Nem ártott volna a cselekmény kivonatolása helyett indokolni, érvelni. S azt sem értjük, mit jelent az, hogy „elmélyültebb” novella. S a jó riport miért kevesebb a novellánál?

Mindez nem a hibakeresés, a recenzens „opponensi” feladatának következetes teljesítése, hanem annak az állapotnak rögzítése: miszerint mind Tolvaj, mind Csanda „recenziói” nem recenziók, leírások csupán, ismertetések, amelyek végül is nem érik el célukat, nem tájékoztatnak kellőképpen, mivel túlságosan visszafogottak ahhoz, hogy kedvverítőül, olvasmányajánlásul szolgáljanak. Viszont ez a módszer a nem kortárs irodalom esetében vagy a vitathatatlan értékek prezentálásakor nagyon is célszerű, helyes és üdvözlésre méltó. Így Tolvaj Bertalan pontosan láttatja velünk: mit jelent az ő számára és nemzedéke számára Illyés Gyula életműve, Csanda jó anyagot szolgáltat a helytörténeti kutatás számára Gvadányiról, Jókairól, Csokonairól stb. szólva. Ugyancsak sikerültek nevezhetők Tolvaj szabálytalan interjúi Csontos Vilmossal, Egri Viktorral és Rácz Olivérral. Itt jogos a szubjektív nézőpont, jogos a „bemutatás”. Csanda érdekes cikkekben tárja föl a kelet-szláv nyelvjárás irodalmi emlékeinek magyar kapcsolatait, ismeretlen kassai nyomtatványok anyagát stb.

Így mindkét könyv megjelentetését hasznosnak, dokumentatív értékűnek tarthatjuk. Más kérdés, hogy még gondosabb szerkesztői munkával néhány elírást, következetlenséget el lehetett volna kerülni. Tolvaj E. B. Lukáchról szóló írásaiban egyes szlovák idézeteket lefordítottak, másokat nem. Másutt a fordítás pontatlan (Pl.: „Poézia a život Lajosa Kassáka boli: dobrý, poctivý život, dobrá a poctivá poézia.” „Kassák Lajos élete és művei: szép és becsületes élet, jó becsületes költészet.” A szlovák múlt időt használ, s az ismétlések sem véletlenek. S miután verseskötetről van szó, a 'poézia' itt nem „művei”, hanem hangsúlyosan: „költészete”.) Csanda Sándor Szabó Károly bibliográfiáját következetesen RMKT-nak nevezi, holott az RMK. Furcsa megfogalmazás az alábbi: „A nyolcvanas évek első felében Batsányi Orczy Lőrinc báró és költő fiának . . . stb.” Vagy: „Batsányi kassai költészetében

benne van *minden* probléma, ami 1780–1795 között felmerült a magyar felvilágosodás költészetében”. Azért *minden* nincs benne. Annál is inkább, mivel Csanda a következőkben néhány kifejezetten politikai problémát említ, nem esztétikait. Alább Barcsay (Ábrahám)-ot a „nemesi reformmozgalom” egyik vezetőjének nevezi. Ez sem áll stb.

Összegezve a két kötet tanulságát: jóleső érzéssel vesszük tudomásul, hogy a csehszlovákiai magyar tudományosság is művekkel, tanulmánykötetekkel jelentkezik. Sajnálatos, hogy Tolvaj Bertalan nem érthette meg kötete megjelenését. A két kötet eredményeivel jó irányban nevelheti a remélhetőleg mind szélesebb olvasótábort, s fiatalokat is arra buzdíthat, hogy képezzék magukat. S ha van tehetségük – akár vitatkozva – kövessék az idősebb nemzedéket, őrizzék a szép szavakat, az irodalmat, a helyi hagyományokat, s adjanak számot – írásban – élményeikről, olvasmányaikról.

FRIED ISTVÁN

Csapláros István: A FELVILÁGOSODÁSTÓL A FELSZABADULÁSIG

A lengyel–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok kutatása erősen kiterjedélyesedett az utolsó félszázadban – elegendő tán csak Jan Reychman, Andrzej Sieroszewski, Jerzy Nowak, illetve Divéky Adorján meg Kovács Endre nevét említenünk Csapláros Istváné mellett. Csapláros az irodalom területén mégis „primus inter pares”, s ezt a címet éppúgy kivívta majd négy évtizedes kutatásaival, mint szervező s oktató, a kutatók ifjú nemzedékét fölnevelő munkájával. Épp iránta érzett őszinte tiszteletünk sürget annak kimondására, hogy jelen tanulmánykötetét nem a legszerencsésebben állította össze. Azt hisszük, gazdag életművéből könnyen választhatott volna ki nagyobb súlyú, általánosabb érdeklődést fölkelítő dolgozatokat, mint az itt található *A lengyel nő hazaszeretete, Magyar költők* [azaz Verseyhy meg Himfy] bemutatkozása a lengyel irodalomban címűeket. Többekévébő ugyanaz áll B. Jaroszewska, 1921-ben elhunyt varsói műfordító portréjára is.

A szelekció egy általánosságban nagyon is rokonszenves elven alapul: az került a gyűjteménybe, ami magyarul eddig nem volt olvasható, csak lengyelül vagy valamely nagy európai nyelven. E kritérium merev

végrehajtása azonban túlzás, hiszen miatta fontos művelődéstörténeti folyamatokat megvilágító dolgozatok szorultak ki, amelyek kis példányszámú, kevesektől ismert komparatista kötetekben láttak napvilágot (pl. *Tanulmányok a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok köréből* vagy a *Francia felvilágosodás és a magyar kultúra* c. munkákban kiadott értekezések). Azt is fájjalhatjuk, hogy a Sienkiewicz hazai visszhangjáról 1960-ban elkészült dolgozat nem került be a válogatásba.

Csapláros István 1964-ben beszámolót jelentetett meg a varsói hungarológusok tevékenységéről, s ebben saját távolabbi terveiről következőképp nyilatkozott: „Legközelebbi nagyobb munkaterve(m) „*A lengyel nemzeti felszabadító harcok visszhangja a magyar irodalomban a felvilágosodás és a romantika korában* c. monográfia, távolabbi cél: irodalmunk lengyelországi fogadtatásának megírása.” (ItK 1964. 568.) Ez utóbbi kérdéskörbe illenek a *Szózat* korai lengyel fordításait földerítő tanulmány, *Az ember tragédiája* krakkói 1903-as bemutatójának ismertetése, nagy körkép a 19. század derekának Petőfi iránti lengyel érdeklődéséről, s a már említett híradás és tolmácsolás Verseghytől, Kisfaludytól a galíciai lengyel sajtóban reformkorunk küszöbén.

Mindez eddig jobbra ismeretlen anyag, amelynek feltárása Csapláros István filológusi szenvedélyének köszönhető. Kitartását, rendkívüli ügyszeretetét mutatja, hogy nem elégszik meg a fővárosban föllelhető forrásokkal, levelezése behálózza az országot, mert felismerte pl. azt, hogy Galícia „éppen a Habsburg-birodalomhoz való közös tartozás révén [...] jelentősen kivette részét irodalmunk befogadásának munkájában.” (102).

Irodalmunk aránylag korai befogadása, amikor a lengyelek közt alig akadt magyarul jól tudó, módszertanilag is érdekes következtetésekre vezet. Ez időben nélkülözhetetlenek bizonyult a német (esetleg francia) közvetítő nyelv, nemcsak a németek, osztrákok megszállta területen, hanem az Oroszországhoz csatolt részekben is. Csapláros tisztázza a sokáig oly fölényesen elítélt Kertbeny Károly elévülhetetlen érdemeit a Visztula-menti Petőfi-kép kialakulásában, rámutat Charles Louis Chassin francia nyelvű Petőfi-monográfiájának széles ekhójára az 1860-as évek elején. De nemcsak a Petőfit s Jókait megszállottként terjesztő és ismertető Kertbenyről kapunk új vonásokat. Ki hitte volna, hogy már az első századnegyed magyar irodalmi nagykövetének munkássága is kisugárzott Északra? Pedig így van, Mailáth János Bécsben közzétett Himfy- és Verseghy-fordításaira Lembergben is fölfigyeltek, Toldy *Handbuchja* (1828) Vilnóban már 1830-ban ismeretőre talált.

Megmutatja mindez, mennyire csínján kell bännünk a nagy irodalmak közvetítő szerepének értékelésével. Azzal persze tisztában lehetünk, hogy a közvetítés megteremtheti a félreértések és túlzott szabadságok légióját, ám a kezdet kezdetén ez még másodrangú szempont. (Maga Csapláros is lemondóan jegyzi meg egy 1861-es Petőfi-tolmácsolásról, 129. l.: „Külön tanulmányt érdemelne az ilyen több nyelvű közvetítés útján létrejött leiterjakabok kipécézése.”)

1794, 1830, 1848, 1863, 1905–1907, a lengyel nemzeti fölkelések meg társadalmi forrongások nevezetes évei erősen megmozgatták a magyar közvéleményt is. Noha Csapláros István élen jár e kölcsönhatás kimutatásában, közben történettudóshoz, sajtóörténészhez illő feladatokat lát el (pl. 1863 magyar visszhangját földerítve), e válogatás aránylag kevés nyomát mutatja mindennek. A leginkább idevágó két tanulmány: *A lengyel kérdés Kazinczy Ferenc és barátai levelezésében, Ady Endre és az 1905–1907 évi lengyelországi forradalmi mozgalmak*. Kiemelkedő irodalmi művek keletkezésével nem ismerkedhetünk meg egyikben sem, de az illúziótlan szemlélet révén meglepő összefüggések válnak láthatóvá. Ady cikke kapcsán a magyar–lengyel barátság fonákját pillantjuk meg: a lengyel slachta meg a magyar birtokos osztály egyaránt gyűlöli a radikális népi mozgalmakat – közös (pusztán képzelt) poharzásuk is ennek jegyében folyik. Kazinczyt szenvedélyesen foglalkoztatja Lengyelország feltámadása Napóleon segítségével 1807 táján, de aggódik egy olyan fordulattól, amely a francia polgári alkotmányt nálunk s a Varsói Hercegségben egyként úrrá tenné. Akkor már inkább Béccsel tart Napóleon és Poniatowski szabadságharcos csapatai ellen.

Mindez azt is mutatja, hogy a magyar–lengyel kapcsolatot akkor még döntően a politikai vágyak, félelmek, a „finis Poloniaetól” való hazai rettegés határozza meg, költőknek, a kultúra mestereinek párbeszédéről még nincs, nem is lehet szó. Mennyire megváltozott a helyzet három-négy évtizeddel később! Mickiewicz és Chopin már aránylag ismert név nálunk a reformkor végén. Nemcsak közeleti forrás táplálja a polonofil mozgalmat, elbájol és föllekesít a mindenhol felharsanó polonéz vagy mazurka, Liszt hangversenyei nyomán szárnyra kelnek a Chopin-etűdök Pest-Budán. (Vö. a kötet záró darabjával: *Zenei ihletések a két nép költészetében*.)

Módszertanilag tanulságosabbak lehetnének a gyűjtemény írásai, ha kitekintést adnának a magyar–lengyel viszonylat mellett tágabb kelet-európai kapcsolatokra. Időszerű feladata ez ma a hazai komparatistikának, amelyet lehetővé is tesznek az eddigi eredmények: Jó példa erre a krakkói Madách-bemutató tárgyalása: Itt a vizsgálat során sok szó esik

az 1892-i első prágai előadásról, amelyet Rákos Péter kutatásai nyomán (It 1956.) ismerünk. A bécsi cenzúra utasításai alapvetőknek bizonyultak Prága s Krakkó rendőrsége számára, mégis volt egy döntő különbség: a fejlett iparú Prágában sok mindent törölni kellett a londoni színből, ami a falusias-paraszti Galiciában nem jelentett veszélyt, bent maradhatott. (143. skk)

Csapláros István kötete sokak érdeklődését keltheti föl évszázados szellemi érintkezésünk iránt. Sejtetheti az olvasóval a szerző munkásságának méreteit és erővonalait, ám korábban hangoztatott szűköségében nem a leghűbb tükre Csapláros István tudományos eredményeinek. Várjuk megígért könyvét a lengyel felszabadító harcok magyar irodalmi visszhangjáról! (Magvető, 1977.)

NAGY MIKLÓS

Sziklay László: VISSZHANGOK

1974-ben jelent meg Sziklay László *Szomszédainkról* c. tanulmánykötete. A tanulmányok nagyobb részében a szerző Kelet-Közép-Európa irodalmi és kulturális fejlődésének problémáját elemezte. Részben ez a tartalmi kör, részben pedig az összehasonlító feldolgozási módszer s az íráskor tanulmány jellege fogta egységbe a nem azonos időben és különböző szakmai folyóiratokban megjelent feldolgozásokat. A *Visszhangok* c. most megjelent kötet húsz év terméséből ad válogatást. (A kötet legrégebbi tanulmánya 1954-ben, a legújabb pedig 1974-ben jelent meg.) E kiadvány az előző kötetnél tartalmilag, de elsősorban műfajilag heterogénebb, hiszen a szerző nagyobb tanulmányain kívül esszéket, könyvértékeléseket és megemlékezéseket is tartalmaz. Mégis a szlovákiai magyar nemzetiségi kiadónál megjelent kötetnek erős összekötő fonala van: az íráskor a szerzőnek a szlovák, a cseh és a szlovákiai magyar irodalomra vonatkozó kutatási eredményeiből nyújtanak gazdag képet, és olyan íráskorból is adnak ízelítőt, melyek valamilyen módon ezen irodalmakkal kapcsolatos jelenségekre reagálnak.

A kötet első fejezete tanulmányokat tartalmaz, ahol helyet kapott a fiatal Pavel Országh-Hviezdoslav magyar verseit, illetve a magyar irodalomhoz fűződő, soha meg nem szakadt kapcsolatát bemutató tanulmány is. Sziklay László mind ezzel az írásával, mind az ennél későbbben megjelent Hviezdoslav-monográfiával¹ alapvetően járult hozzá a helyes és egy teljesebb Hviezdoslav-kép kialakításához: művészi,

¹ Sziklay L.: *Az ifjú Hviezdoslav*. Bp. 1965.

eszmei, emberi fejlődés gyökereit tárta fel, s tisztázta a költőnek addig sokat vitatott kapcsolatát a magyar irodalommal és kultúrával.

Két-két tanulmány foglalkozik a szlovák és a cseh irodalomtudomány hungarisztikai vonatkozásaival és a magyar szlavisztika eredményeivel. Az első kettő a szlovákista Milan Pišút és a bohémista Karel Krejčí szlovák–magyar, illetve cseh–magyar összehasonlító kutatásait elemzi, s a két tudós munkájának azt a területét tekinti át, amellyel mindketten elsők között léptek ki az összehasonlító szláv irodalomtudomány és az össz-szláv koncepció köréből. S mindketten egyúttal – vonatkozik ez elsősorban Karel Krejčí munkásságára – jelentős kiindulópontot és ösztönzést adtak a magyarországi szláv–magyar komparatív kutatások indításához és felerősödéséhez. A magyar szlavisztika történetéről szóló, adatokban igen gazdag két tanulmányból csak egy-két érdekességre szeretnénk felhívni a figyelmet.

A magyar szlavisztika gyermekkorából c. tanulmány alapos elemzését adja a múlt század harmincas éveiben és a negyvenes évek elején működött eperjesi kör történetének. Sokoldalúan mutatja be az eperjesi evangélikus líceum szlovák és magyar diákjainak az egyre erősödő és kiéleződő nemzetiségi ellentétek közepette megnyilvánuló megbékélési törekvéseit s e törekvések irodalmi vetületét. A cikk előterében Haan Lajos és Sárosi Gyula szlovák kultúrához való közvetlen, gyakorlatban érvényesülő kapcsolatait, valamint Kazinczy Gábor szlavisztikai elméleti próbálkozásai állnak. Haan Lajos tevékenységének feltárásával Sziklay László figyelemre méltó, máig feldolgozatlan jelenségre hívja fel a figyelmet. A nemzetiségi ellentétek idejében a magyarországi szlovák nyelvszigetről (Békés megyéből) származó Haan két kultúrának, a szlováknak és a magyarnak természetes hatása alatt áll, és mind a kettőnek természetes hordozója, ápolója és művelője lett. E kötet más írásai is kitérnek a magyarországi szlovák nyelvszigetek egyes művelődési és nyelvi jelenségeire, melyek sok esetben, mivel régi, 17–19. századi formájukban konzerválódtak, kulcsot adhatnak a 18–19. századi szlovák irodalmi és nyelvi jelenségek megértéséhez. (Vö. pl. V. Kochol: *Poézia štúrovcov*, c. könyvről szóló ismertetést, 178.)

A magyar szlavisztika történetét bemutató tanulmányok így egymás mellett érdekes tudománytörténeti folyamatot tárnak fel.

A másik tanulmány a magyar szlavisztikai kutatás és a felsőoktatás kapcsolatát vizsgálja. Sziklay László az eperjesi körrel szóló tanulmányának záró fejezetében mondja: „Sem Sárosi, sem Haan gyakorlati kezdeményezésének, sem Kazinczy Gábor elvi-elméleti munkásságának nem lett folytatása.” (88.), hiszen a módszeres tudományos szláv kutatás csak a 19. század harmadik harmadában s elsősorban a **nyelvtudomány** terén indult meg. Ezzel párhuzamosan kezdett kibonta-

kozni a magyar szlavisztikai felsőoktatás is. Az első folyamatból következett, hogy az oktatás is elsősorban vagy kizárólag a szláv nyelvészetre épült. A szláv irodalmak oktatása másodrendű és esetleges volt. Feltűnik az is, hogy az egységes szláv irodalom elve a magyar oktatásban sokkal tovább tartotta magát, mint a szláv országok irodalomtudományában és felsőoktatási intézményeiben, ahol már korábban is differenciáltabban oktatták az egyes szláv irodalmak történetét. Sziklay mindkét tanulmányát azzal zárja, hogy a magyar marxista irodalomtudománynak a szláv irodalmak megismerésében és kutatásában óriási hiányokat, mulasztásokat kellett – s tegyük hozzá, eredményeink ellenére még ma is – pótolnia. Sziklay László tanulmánykötete éppen ennek az úttörő munkának egy jelentős részét, állomásait mutatja be, melynek sokszor nehéz, „irodalmi szférákat” messze túllépő szerepe is volt. Sziklay az említett hiányokat több területen is igyekezett pótolni.

A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok feltárásával hozzájárult az egyes szlovák irodalmi jelenségek történetének gazdagításához vagy e jelenségek újraértékeléséhez. A már említett, számos új adatot hozó, jelentős Hviezdoslav-kutatáson kívül többek között pl. újszerűen, a szlovák irodalmároktól eltérően értékelte a szlovák romantika nagy művének, Ján Botto *Smrt' Jánošíkova* c. lírai-epikus költeményének utolsó allegorikus énekét, s ezáltal az egész művet új eszmei-művészi megvilágításba helyezte. (Vö. Kochol: *Poézia štúrovcov*, c. rec. 177.) Sziklay e nézetének hatása az újabb szlovák irodalomban is tükröződik.² Új vonásokkal egészítette ki az analóg magyar irodalmi fejlődés összehasonlításával a 18. század végén J. Fándli és J. I. Bajza között lezajlott prozódiai vitát és Bajza népies verselési törekvéseit. (209.) Felvetette a mindmáig feldolgozatlan kérdést, a szlovák értelmiség fejlődésében szerepet játszó két német egyetem – Jéna és Halle – eltérő hatásának fontosságát és feltételezett okait. (308.) Már egyik korai könyvismertetésében hívta fel a figyelmet Ján Kollár 30 éves pesti működése alatt kialakított magyar társadalmi és kulturális kapcsolataira, melyek mindaddig a szlovák irodalomtudomány érdeklődési körén kívül maradtak. (192.)³

² Vö. pl. Stanislav Šmatlák: *Stopäfdesiat rokov slovenskej lyriky*. Bratislava, 1971. 329 l.; 81–95.

³ Ján Kollár pesti kapcsolatait a szerző később önálló tanulmányban dolgozta fel. Sziklay L.: *Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten*. Első megjelenése in: *Tanulmányok a magyar–cseh–szlovák irodalmi kapcsolatok köréből*. 1965.

A magyar–szlovák irodalmi kapcsolatok kutatásának elvi kérdései c. tanulmány első része a magyar és a szlovák kapcsolattörténeti kutatás történetét tekinti át, jellegét, hibáit, korábbi torz, nacionalista szemlélettől terhes nézeteit, sokszor még ma is ható előítéleteit bírálja. Rámutatott a két irodalomtörténet-írás 1945 előtti, de egy ideig azután is ható, túlságosan befelé forduló szemléletére, amelyben visszahúzó szerepe volt a mindkét diszciplínában sokáig uralkodó romantikus szemléletnek, a nemzeti karakter kizárólagos bizonygatásának, sokszor erőltetett keresésének, ugyanakkor a kapcsolattörténetben elsősorban a hatáskutatás érvényesült.

A tanulmány második része a magyar–szlovák komparatisztikai kutatások korszerű feladataival foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy a kutatások előterébe a tipológiai vizsgálatokat kell helyezni (pl. közös irodalmi témák, műfajok vizsgálata stb.) S mindezt a szerző nemcsak a klasszikus irodalmi értékekre, hanem a mai irodalmi fejlődésre is vonatkoztatja. Feltétlenül ide vonatkozik Sziklay László igen fontos megállapítása és következtetése: az irodalmi törvényszerűségeket elsődlegesen vizsgáló tudomány nem akar menekülni a kelet-európai irodalmakban oly lényeges nemzeti-nemzetiségi kérdéstől: „Szilárd meggyőződésünk – mondja a szerző –, hogy a tervszerűen és szakszerűen véghezvitt, alapos irodalomtipológiai kutatások elvégzése után a nemzetiségi kérdés problémája is más megvilágításba kerül.” (127.)

A szerző úttörő jellegű, jelentős munkáját tárják fel a tanulmánykötetben megjelent könyvértékelések, recenziók. Ezek elsősorban a szlovák irodalomtudomány legújabb eredményeire kívánták a magyar szakmai körök figyelmét ráirányítani. Azonban ennél szélesebb feladatot is betöltöttek. E könyvismertetések a szerző tanulmányaihoz hasonlóan „beleszólnak”, új szempontokat, ötleteket adnak és közvetítenek mind a magyar, mind a szlovák irodalom felé. (pl. Hviezdoslav és Komjáthy Jenő „magányosságának” közös vonásai, a 18. század végi prozódiai viták stb.) Új irodalomtudományi módszerrel ismertette meg a magyar szakembereket Viktor Kochol 1955-ben megjelent *Poézia štúrovcov* c. könyvének ismertetésével. Kochol könyve akkor a kelet-európai irodalomtudományokban szokatlan módon, az esztétikai-formai elemzés által tárta fel a szlovák romantikus költészet művészi törekvéseit. E recenzióra azért hívjuk fel külön is a figyelmet, mert tudománytörténeti érdekessége is van. Sziklay László kiemelte ugyan Kochol módszerének merőben új voltát, mely a prágai strukturalista iskola – bár e könyvben még sokszor óvatos – módszereinek újraalkalmazása volt, de Sziklay ekkor még a strukturalizmus fogalmáról nem beszél, erre csak egy későbbi Kochol-könyvismertetésben szól, s

mutatja azt a fejlődési fázist, hogy a magyar irodalomtudomány a strukturalizmus fogalmát csak fokozatosan, az 50-es évek végén és a 60-as évek elején ismerte meg.

Mind Sziklay 1956-ban írt Kochol-recenziója, mind pedig az ismertetett, eredetileg 1971-ben megjelent, a magyar–szlovák összehasonlító irodalomkutatás feladatait vizsgáló tanulmány az irodalom belső fejlődéstörvényeinek vizsgálatát hangsúlyozza, de egyúttal azt is kiemeli, hogy a kelet-európai irodalmak tanulmányozása csak a társadalmi, nemzetiségpolitikai, eszmetörténeti jelenségek ismeretében és figyelembevételével vezethet helyes eredményhez és következtetéshez. E követelmény jogosságát és fontosságát legjobban a szerző az eperjesi körről szóló, komplex vizsgálatok eredményeként született tanulmánya vagy a két ismert szlavista, J. Matl (*Europa und die Slaven*, 1964) és W. E. Harkins (*Karel Čapek*, 1962) könyveihez kapcsolódó aapos elemzése vagy a szerző egyik legszenvedélyesebb írása, L. Gogolák könyvének kritikája bizonyítja.

A megemlékezéseket tartalmazó részben a magyar és a szlovák irodalmi és kulturális élet olyan személyiségeinek állít emléket, akik a magyar és a szomszédos népek sorsközösségét hangsúlyozták. (Kodály, Gáldi László.)

Az ismertetett, valamint a recenzió elején említett kiadvány még egy vonatkozásban szorosán összefügg. Sziklay László a kétoldalú, magyar–szlovák kapcsolatok sokszor apró, adatfeltáró, filológiai kutató munkát igénylő feldolgozásán és e kétoldalú kapcsolatok elméleti kimunkálásán keresztül jutott el a kelet-európai irodalmi összefüggések vizsgálatához. De már e kötetben közölt tanulmányok is jelentősen hozzájárultak a kelet-, illetve kelet-közép-európai irodalom fogalmának kialakításához, „befogadásához”, az össz-szláv koncepció, a szláv összehasonlító irodalomtudomány erős gátjainak áttöréséhez. Sziklay tanulmányai újabb és újabb feladatot jelölnek meg nemcsak a magyar, hanem az egész kelet-európai komparatiztikai kutatás számára is, annak fontos, mellőzhetetlen forrásai. (Madách, 1977.)

GYIVICSÁN ANNA

TÁRSASÁGI HÍREK

SOLT ANDOR

1904–1978

Színház- és drámatörténetünk egyik legtehetségesebb, legfáradhatatlanabb kutatóját veszítette el Solt Andorban. Három esztendeje betegeskedett már – előbb szobájához, majd a kórházi ágyhoz kötve –, de tanulmányai, szövegkiadásai, bírálati mindvégig bekapcsolták személyiségét a tudományos életbe. Túl a hetvenen igazabb szellemi társa volt a múlt század kutatóinak, mint sokan vállukon fele ennyi évvel.

Tudományosan szerencsés csillag alatt indult pályája: Császár Elemtől filológiai alapossgot, sokoldalúságot tanult, a bécsi Collegium Hungaricumban töltött évek megismertették a színháztudomány európai híru műhelyével, Joseph Gregor iskolájával. 1945 előtt megjelent művei közt éppúgy találhatunk átfogó portrét (*Kisfaludy Károly*, 1930.) mint műfaj történeti dolgozatot (*Történeti drámairodalmunk a szabadságharc előtt*, 1934.), sikeres kísérletet tett a komparatiztika területén is *Drámairodalmunk német kapcsolatai 1792-től 1837-ig* című 1933-ban publikált áttekintésével. Érdemei méltó elismerését már a felszabadult országban kapja meg: 1946-ban fogadja magántanárrá a Pázmány Péter Tudományegyetem „A magyar drámai műfajok elmélete és fejlődéstörténete” tárgyköréből.

Robotos középiskolai tanárként küzdötte ki habilitációját. A hajlamaitól, érdeklődésétől elütő terhes munka 1946 után is ránehezedett, előbb a Közoktatásügyi Minisztériumban majd az ötvenes évek derekán az ELTE Újságírói Tanszékén, ahol a publicisztikai műfajokról tartott előadásokat. Számos munkahelye közül legjobban a rövid életű budapesti Pedagógiai Főiskolát szerette, jól érezte magát Cinkotán is, ahol 1958–1968-ban tanított a Szerb Antal Gimnáziumban. 1962-ben megszerezte a kandidátusi címet, együtt volt most már minden kellék ahhoz, hogy valamely tudományos intézménynél dolgozzon, ám a szerencse nem mosolygott rá: kutatónappal kellett beérnie. Külsőleg semmi sem mutatta, hogy bántja a mellőzés, sőt oly lendülettel, annyi ötlettel oktatott, hogy rajongtak érte tanítványai, akár magyar-, akár

németórára került sor. Mégis, ha arra gondolunk, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)* című kiváló disszertációjának nem született folytatása, nem írt akadémiai doktori értekezést, alighanem az elkedvetlenedésben kell keresnünk megtorpanása okát.

Solt Andor újabb, nagyszabású monográfiájának elmaradását sajnálhatja tudományos közvéleményünk, de maradandó nyereségei a kutatásnak kisebb munkái is. Vörösmartytól két kötet kritikai kiadását végezte el (*Dramaturgiai lapok, Beszélyek és regék*), Jókaitól egyét (*Drámák 1843–1860*). Felkészült Jókai további színműveinek edíciójára, ezt az is mutatja, hogy betegsége kezdetén tanulmányt jelentetett meg a *Miltonról (Jókai Milton c. drámája*. Itk 1975.). Mindháromról megismételhetjük M. Császár Editnek a legkorábbiáról leírt elismerő szavait: „[A *Dramaturgiai Lapok* sajtó alá rendezése] példaszerűen alapos textológiai és elemző munka, önmagában is igazolása minden kritikai kiadás létjogosultságának (ItK 1971.)”. Lectori lelkismeretességének bemutatására elégedjünk meg egyetlen pillanatfelvétellel: kórházban fekvő beteg már, mégsem kér hosszabb halasztást, vasakarattal befejezi egy Székesfehérvárról megjelenő Vörösmarty-tanulmánygyűjtemény lektorálását!

Emberi egyéniségéről bizonyára sokan őriznek velem együtt ilyesféle emlékképet: Solt Andor maga volt a higgadság, a tárgyilagos jóindulat. Vagy mégis, tudott olykor fellobbanni, makacsul vitázni, bírálni keményen és elszántan? Tudott, még hozzá elvei védelmében, a jogosan féltett tudományos színvonal őreként. Ha a polemikus énjét keressük, elegendő föllapozni egy 1943-i kritikáját a népi írók irodalomtörténetírásáról, főként Féja Gézáról. Az objektív alaphang itt se hiányzik: Solt egyetért ama követelésekkel, amelyek demokratikus kiadáspolitikát, kelet-európai összehasonlító kutatást sürgetnek, nincs kifogása a szociológiai megközelítés ellen. Nem általánosít, távol áll tőle a mozgalom egésze elleni hangulatkeltés, noha ez akkoriban elterjedt volt. Elítéli azonban Féja dilettánságát, torzító, vaskos elfogultságát, amelynek áldozatul esik a lecsepült Gyulai Pál, hogy felhőkig érjen Zilahy Károly és Tolnai Lajos frissen készült emlékműve.

Sokat, igen sokat veszítettünk Solt Andorban. Tanárt, tudóst, akinek nem önnön rangja, hírneve, hanem mindenkor tanítványainak, szaktudományának előrehaladása lebegett a szeme előtt.

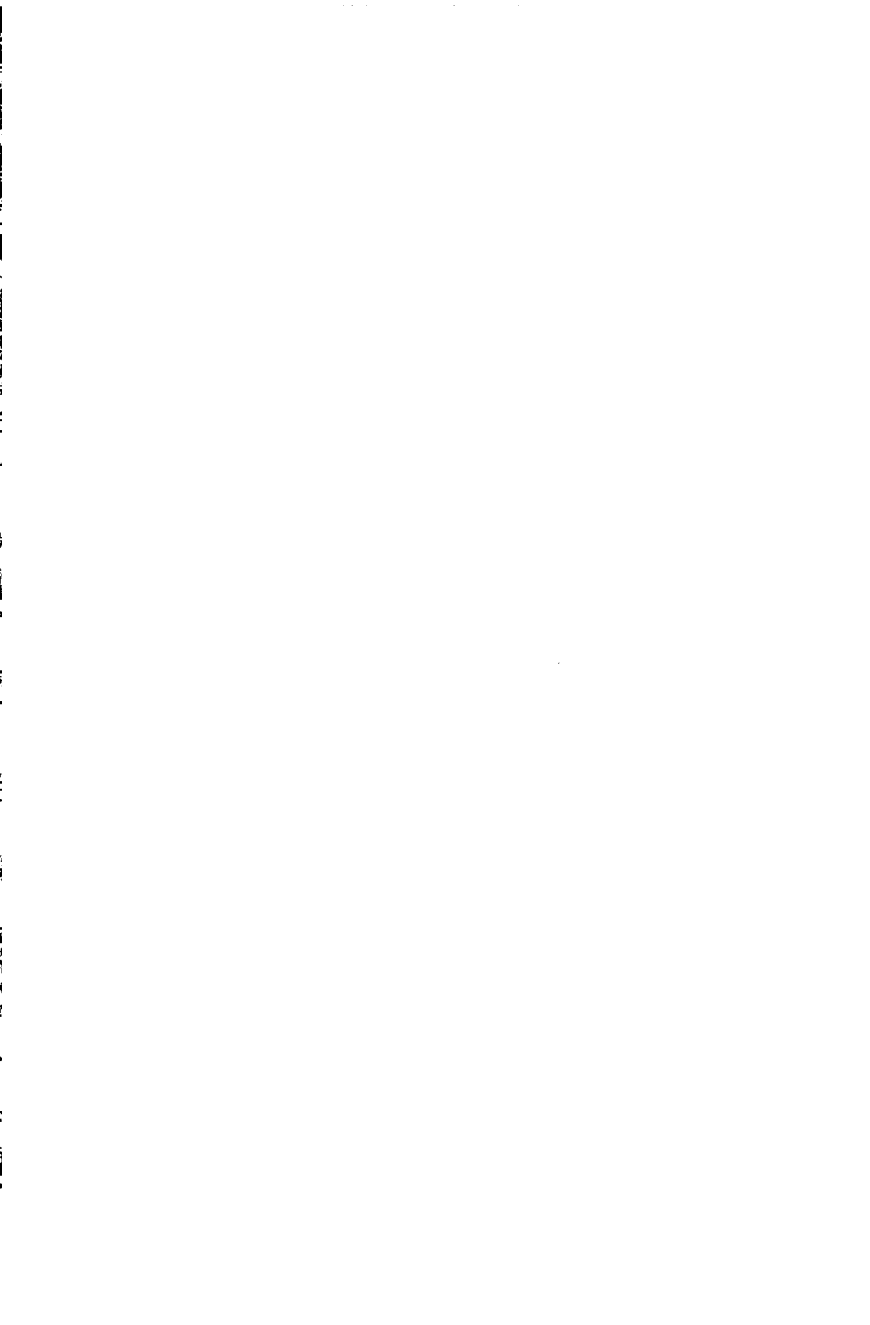
NAGY MIKLÓS

DEMETER TIBOR 1912–1978

A „Demeter-bibliográfia” fogalom. Szerkesztője méltán írta be nevét ezzel a munkájával a magyar irodalom történetébe. Demeter Tibor nem volt hivatásos bibliográfus, de a polihisztor szakértelmével és megszállottságával fáradhatatlanul kutatta irodalmunk hírét, hatását szerte a világban. Hatalmas nyelvtudása lehetővé tette, hogy jeles íróink és költőink külföldi fordításainak mindenütt nyomára bukkanjon: Petőfi, Jókai, Mikszáth, Ady, Babits, Móricz és mások idegen nyelvű tolmácsolásait senki sem ismerte nálánál jobban. Amit ma munkaközösségek specialistái végeznek, azt Demeter Tibor egymaga vállalta magára, s nem is sikertelenül.

Mindenre felfigyelt, amit hasznosíthatónak látott, és gyűjtésének mélységére mi sem jellemzőbb, mint hogy az önálló köteteken kívül részletes bibliográfiai apparátussal írta le egyes írók életművének minden novelláját, versét stb. az európai, amerikai vagy távol-keleti földrészek szinte bármely nyelvén. Demeter Tibor egy élet munkájának eredményeit összegezte, amikor bibliográfiává szerkesztette imponálóan gazdag anyaggyűjtését, mégsem akarta hermetikus elszigeteltségben tartva egyedül a maga gyönyörűségére készíteni. Gondoskodott arról, hogy a „Magyar írók idegen nyelven” c. hatalmas opuszhoz kézirat gyanánt hozzáférhessenek a kutatók. Így válhattak értékes adatai számos kritikai kiadás jegyzetapparátusának szerves részévé, s általa lehettek még teljesebbé, világirodalmi horizontúvá a korábbi ismeretek. Szakmai körökben mindenki tudja, hogy a „Demeter-bibliográfia” egyedülálló vállalkozása volt a magyar bibliográfiai irodalomnak, s bizonyos, hogy még sokáig az is marad.

V. KOVÁCS SÁNDOR

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. IV. 26. – Terjedelem: 12 (A/5 ív)
79.7109 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György

NAGY PETER

MÓRICZ ZSIGMOND MODERNSÉGE

A kérdést, amely a címben foglaltatik – hogy ti. modern író volt-e Móricz Zsigmond és mennyiben – feltenni tán illetlen, de elkerülhetetlen. Rákényszerít az élet, mely újra meg újra váratlan s kényelmetlen kérdéseket szögez a történelemben s társadalomban élő ember elé.

Illetlen, hiszen egy író, aki Bosznia okkupációja után, a német-osztrák szövetség megkötésének évében, tehát éppen a Habsburg-monarchia, a dualizmus fénykorában születik, s a második világháború legsötétebb esztendejében hal meg, csak a saját korában, a saját korának lehet modern vagy sem – a generációval, generációkkal később jötteknek irodalomtörténeti emlék.

De elkerülhetetlen a kérdés, mert Móricz Zsigmond, éppen Móricz Zsigmond ma sem pusztán irodalomtörténeti emlék. Élő, elevenen ható jelenség a magyar irodalomban – bár hatása napjainkban inkább negatív erőnek látszik, mintsem híveket s követőket toborzónak.

S már e kettős feleletben a modernség kettős fogalmát kerülgetjük. Ugyanis a kérdés feltevésével nyilván kettőt kérdezünk – ha egyszerre is. Egyszerre kérdezzük azt, mennyire volt Móricz Zsigmond korszerű, tehát modern a maga korában, működése idején, életében; s kérdezzük azt is, hogy ma, harminchét évvel a halála után, tehát nemzedéknyi távolságból rá visszatekintve még mindig van-e friss és korszerű mondanivalója, módszere vagy tanulsága, amely a társadalmi s irodalmi folyamatokba eleven erőként szólhat bele?

A kérdést irodalmi alakokra és jelenségekre fordítva úgy is fel lehet tenni: az az író, aki akkor született, amikor Dosztojevskij a *Karamazov-testvéreket* írta s Henry James a *Daisy Millert*, aki akkor halt meg, amikor Alexej Tolsztoj az *Ivan groznijon* dolgozott s Faulkner a *Go Down, Mosest* tette közzé, ezek között a saját hangján, saját látásával tudott-e olyat mondani, ami a pillanaton túl is érvényes? Vagy megint másként fordítva a kérdést: valóban kortársa volt-e, van-e Móricz Zsigmond Colette-nek és Thomas Mann-nak, akik nála alig néhány évvel idősebbek voltak, vagy Robert Musilnak, Franz Kafkának, James Joyce-nak és Roger Martin Du Gard-nak, akik néhány évvel fiatalabbak? Vagy ezektől a nevektől s az általuk jelzett irányzatoktól és folyamatoktól függetlenül élt s alkotott-e, tehát nemcsak embereit, világát, konfliktusai jellegét határozza meg és határolja be a Lajta folyása s a Kárpátok vonala, hanem hírnevét, művészi hatáslehetőségét is joggal?

Utókora ez utóbbira engedne inkább következtetni: nem is kevés fordítása jelent meg eddig – néhány már életében is, főleg német nyelvterületen, több francia és angol azóta – de igazán tudomást róla a világirodalom nem vett; ha él és hat, elsősorban azokon a területeken, amelyeknek emberi, társadalmi és politikai fejlődése minden különbség ellenére hasonlít a magyaréhoz: Kelet-Európában, főként a szocialista utat választott országokban. De ez a tény – amely előtt nem zárhatjuk be a szemünket – önmagában még nem perdöntő: hány olyan alkotója van ezeknek a nációknak – hogy csak itthon maradjunk: Ady Endrén és Babits Mihályon kezdve – akik eddig még sosem tudtak eleven hatóerőként belépni a világirodalomba, de akiket mindazok, akik valóban megismerehették őket, egyetemes emberi értéként tartanak számon. A kérdés közelebbi s alaposabb vizsgálatot érdemel.

Móricz Zsigmond fellépése idején való korszerűsége a magyar irodalomban, azt hiszem, további magyarázatot vagy védelmet éppen nem igényel. A tény maga, hogy hosszú készü-

lődés, közel évtizedes írói inasévek után, melyek során sikertelenséget félsikerre halmozott, s valóban kilépni a közvélemény reflektorfényébe nem tudott, hogy mondom, ezután a Nyugat megindulásának pillanatában Ady Endre nyomán és hatására önmagára, mondanivalójára, stílusára és feladatára lel – e tény maga bizonyítja korszerű, idején-jött voltát. S ezt bizonyítja Ady Endre lelkes fogadtatása csakúgy, mint a népnemzeti epigonizmus Kisfaludy társasági és akadémiai kritikájának meg nem értése, fanyalgó, majd dühös támadásai.

De az, amit ő korszerűen, sőt forradalmian hozott, már érkezése pillanatában kétarcú volt. Ha odafigyelünk, Ady híres *Hét krajcár*-kritikájában ez éppúgy meghallható, mint gyönyörű versben írt üdvözlétében és kritikájában, a *Levélféle Móricz Zsigmondhoz* címűben. Az igazi újsága ugyanis az volt, amit ő maga is meglátott, s apjáról szóló anekdotájában megírt: hogy a legalsóbb néprétegek, a nincstelen szegényparasztság szemével, indulataival volt képes látni a magyar társadalom egészét; eleinte a falusi, majd hamarosan a kisvárosi sőt úri és nagyvárosi társadalmat is. De ez az újság világirodalmi szempontból némi régiséggel társult: a naturalizmus megvalósításával, jogaiba iktatásával. De a naturalizmus e pillanatban, a huszadik század első évtizedében csak Nyugat-Európában volt tegnapi újság, melynek hamva, vonzása megszűnt; Kelet-Európában, némi századfordulós kezdetek után, melyek azonban inkább csak a program vállalását, mint a stílus és látás megvalósítását hordozták, ekkorra érett be a társadalom s az irodalom arra, hogy a naturalizmust meg tudja valósítani. S elsőként vagy az elsők között és a legszínvonalasabban, vagy a legszínvonalasabbak között éppen Móricz Zsigmond.

Maga a *Hét krajcár* novella, a szegényparaszti kis házról, ahol a hetedik krajcár csak a koldus ajándékából kerül meg s ahol a kacajt elfojtja a tüdőbaj felköhögött vére – pusztán művészettechnikai szempontból még közelebb van a régiséghez, mint az újsághoz: erősen érzelmes a felhangja, könnyes-szentimentális a kicsengése. De a szemszöge, a szemlélete új:

szinte elsőként a magyar irodalomban, a legszegényebbekkel való azonosulás, összeolvadás, az ő szemükkel látás megvalósítása ez. Parasztról, szegény emberről írtak eddig is, mások is, Jókaitól Tömörkényig számosan; de vagy úri jovialitással tekintve rá, vagy az értelmiségi részvételével, esetleg rossz lelkiismeretével hajolva föléje; Móricz volt az első, aki — kezdetben nagyrészt öntudatlanul — belülről és egy szinten vele tudta látni a paraszti világot, és így észre tudta venni azokat az indulatokat, erőket és szenvedélyeket, amelyek benne dúltak.

Ezeknek az indulatoknak, erőknek és szenvedélyeknek a megszólaltatói voltak a *Hét krajcár* körül felgyűrűző elbeszélések, melyek ennél, a leghíresebbnél, erősebben és határozottabban hordozták ezt az új látást és irányt. Ezekből egyre jobban eltűnik minden érzelmesség és szentimentalizmus s egyre jobban előtérbe nyomul az indulat, nem utolsó sorban az erotikus indulat.

E kezdeti korszak legerősebb indulati és művészeti kilobbanása az első nagy regény: a *Sárarany*. Mai szemmel olvasva már sok romantikát találunk benne s nem kevés fantazmagóriát; de ma is, mindig is magával sodor az indulat, a lendület, amely íróját s hősét röpíti. Turi Dani az első paraszti hős a magyar irodalomban, aki nem kér, hanem követel, aki nem vár, hanem kicsikarni akar a világból mindent, amire szüksége van. S ha megbukik, nem képességei gyöngesége buktatja meg, hanem erejük: a grófi világ, a feudalizmus szorításában nem lehetett mozgásterük a Turi Daniknak, s ettől bennük és környezetükben csak még jobban megsűrűsödtek a pusztító indulatok.

Jól ismert irodalomtörténeti tény, az író maga is tisztában volt vele, többször beszélt róla s mindig egybehangzóan, hogy lázadó paraszti hősei alakját apja hősivé növesztett, gyermekszemmel látott alakjából sarjzattatta ki; hogy az a küszködés, vergődés, szenvedés, amely első írói évtizedét eltölti hangja keresésében saját hangjára találásáig, lényegében nem volt más, mint a küzdelem önmagával azért, hogy elszakadjon az anyja

által belénevelt kisúri gögtől, szemlélettől, s magáévá tudja tenni korábban lenézett apja értékeit, világhoz való viszonyát. Móricz Miklós, az író öccsének nyomozásai kiderítették, hogy a család nagyúri eredeztetése anyai ágon fikció volt, legenda; a Nyilasok, Pallagiak nem sokkal korábban hagyták el a jobbágyi létet, mint a Móriczok.

De a családi hagyományokban nem a tárgyi valóság a fontos, hanem a legenda ereje; Móricz Bálint vergődése, ügyeskedése, mely nem egyszer a büntetőtörvénykönyvvel való összeütközést súrolta, lehet már a mi szemünkben kisszerű, vagy akár nevetséges; a civódás, mely a csécsei vagy a tügyi kis házat megtöltötte, lehet, hogy nem volt sem több, sem kevesebb, mint bármelyik másik paraszti házé; de azáltal, hogy egy rendkívül fogékony és érzékeny lelkű kisgyerek előtt zajlott, sorsdöntő lett. Mert ezek emléke tette lehetővé az értékváltást; ezek tették lehetővé, hogy elszakadjon attól az értékrendtől, amelyet anyja, imádott nagybátyja az iskolaigazgató, s az egész akkori magyar iskolarendszer és társadalom neveltek belé: a paraszti rend lenézését, az úri rendbe való belesimulást. Tulajdonképpen az íróvá levés görcsös akarata, az egyetemi pályák végigkóstolása és elutasítása már azt az öntudatlan szándékot fejezték ki, hogy ezzel a renddel szembe kell fordulnia; de a lépést sem művészileg, sem emberileg megtennie nem sikerült. Amikor sikerült, amikor felszabadult a tolla és a szemlélete, akkor emberileg is felszabadult: felmondta „a polgári biztonságot”, újságírói állását, hogy teljesen az írásnak szentelhesse magát.

E gesztus jelentőségét az emeli különösen ki, hogy Móricz nem az újságírói munkától akart megszabadulni, hiszen ekkor is, ezután is, mindhalálíg szenvedélyes szeretettel vállalt újságírói feladatokat; riport-útjai írói anyaggyűjtő utak is voltak, s a kettőt sosem tudta szétválasztani; hanem a polgári kötöttségtől kellett szabadulnia: valóban eltépte azt a „köldökzsinórt, amely a Közrendhez fűzte.” Ő mindig azt hitte, hogy írói szabadságát, függetlenségét védi. Persze azt is védte; de

annak a védelmével együtt biztosította saját szemléletének, világlátásának a függetlenségét is. Ösztönösen érezte, hogy egy társadalomban, amely a parasztság elnyomására és kizsákmányolására épül, az írónak, aki a paraszti osztályszemlélet megszólaltatására hivatott, nem lehet szerves, csak antagonisztikus kapcsolata ezzel a társadalmi renddel s annak szervezeteivel. Mivel azonban mindez túlnyomórészt ösztönös síkon zajlott benne, időnként szenvedett is ettől a helyzettől, nem is egészen értette mindig; de az írói ösztönben formát öltött osztály-ösztöne megóvta mindig attól, hogy e téren jóvátehetetlen kompromisszumokat kössön.

A *Sárány*t még a *Hét krajcárral* szinte egy lendületben kezdte írni: az elbeszélést a Nyugat 1908-ban közölte, s a következő évben már folytatásokban közli a regényt. Tudjuk, hogy e mű megírásakor az író még zolai, balzaci álmok fűtöték: valami Rougon-Macquart-szerű regényfolyamot képzelt el, melynek ez lett volna az első darabja. A második — a *Vér*: mennyire jellegzetesen naturalista cím ez! — egy szigorúkedvetlen szerkesztői szóra megsemmisült: az írója tűzre vetette. S ezzel a sorozat is; de ennek megsemmisülésébe Osvát Ernő, a Nyugat szigorú ítéletű szerkesztőjének szavánál azt hiszem, erősebb szóval szólt bele a kor, s a történelem: az elnyomott, felszabadulására erőt gyűjtő parasztság szemszögéből a társadalom nem volt megírható olyan szerves és összefüggő képsorozatban, mint ahogy a hatalmában és birtokában megerősödött polgárság szemszögéből Balzac megírhatta volt, vagy ahogyan a már hatalmában fenyegetett, de birtokában még szilárd polgárság szemszögéből Zola láthatta. Erre a szerves és összefüggő képsorozatra először a felszabadulás után nyílt alkalom, Veres Péter *Három nemzedékében*, mely egy-szerre hőseposza és siratódala a paraszti életformának.

Ez a bizonyos naturalista látás és felfogás Móricz számára egy olyan belátást és felismerést is lehetővé tett, amely éppen hogy tökéletes harmóniában volt a kor leghaladottabb lélektani elméleteivel. Nem szoktunk különösebben beszélni róla,

pedig önálló kutatás tárgyát is joggal képezné: Móricz az első író, aki a lelki folyamatokat, elsősorban a női lelkek belső alakulásait, rezdüléseit lényegében a pszichoanalízis eredményeivel összhangban, arra rímelve szólaltatja meg. Az *Árvalányok* papnéi, *Az Isten háta mögött* tanítónéja vagy az elbeszélések asszonyai-lányai: anélkül, hogy bizonyító szándékkal születnének, pusztán az írói indulat és ösztön sugallatára szinte tökéletesen belesimulnak azokba az elméletekbe és felismerésekbe, amelyeket elsőként a pszichoanalízis tudatosított szélesebb értelmiségi körben. Hogy Móricz ismerte-e akkor vagy később a pszichoanalízis elméletét, olvasott-e és mennyit Freud műveiből, a kutatás mai állása mellett nem ismerjük; csak remélhetjük, hogy a most köztulajdonba került személyi iratai erre is felvilágosítást fognak nyújtani. De akár tudatos felismerés volt ez, akár ösztönös ráérezés – gyanúm szerint, s legalábbis az első időben, inkább erről lehetett szó – a jelenség rendkívül fontos és figyelemre méltó.

Kezdetől élt benne az ambíció egyfelől a társadalom teljességének ábrázolására, másfelől a prózai műfajok minden lehetőségének kikísérletezésére, kipróbálására. Ebben nyilván volt egy jó adag a mesterségében jártas ember – s a mestersége fogásaira kíváncsi ember – rátartiságából: amit ők tudnak, én is tudom. Így próbálkozott meg a detektívregénnyel (*Forró mezők, Jobb, mint otthon*), így a nagyvárosi kalandregény szociális persziflázsával (*Az asszony beleszó!*) és még számos mással. A kisebb formákban legalább annyi, ha nem több változatot dolgozott ki, próbált meg több-kevesebb sikerrel, mint a regényben; különösen a prózavers, vagy a ritmizált próza kísértette meg újra meg újra, amikor erősebb érzelmi töltésű kis-írásba fogott – elég a Rippl-Rónai halálakor írott emlékező írására, vagy húszas évekbeli lírai útirajzaira gondolni.

Megint nem dönthető el bizonyosan: a belső hajlam vagy a divat indítása vitte-e a történelmi regény felé. Valószínűleg ez is, az is: hiszen már a tízes évek kezdete óta foglalkoztatta a

17. századi Erdély, Bethlen Gábor ideje; de hogy az érdeklődés tetté — és remekművé — vált, abban éppúgy jelen kellett lennie az első világháború után fellángolt történelmi regénydivatnak, mint annak a felismerésnek, hogy az általa vágyott társadalom: a feudálisból szervesen polgárivá fejlődő magyar társadalom utolsó reménye ekkor, a 17. században, Bethlen Gábor uralkodásában csillant fel.

Az *Erdély* s elsősorban annak első kötete, a *Tündérkert* méltán állítható a huszadik század legnagyobb kritikai realista történelmi regényei mellé: sem korhűségben, sem lélektani hitelben, sem kompozíciós erőben nem marad mögöttük. Igaz, hogy az igazán nagy kompozíció, a regény-katedrális csak vágykép maradt: erre képességéből nem tellett, hiába küzdött a maga elé tűzött feladattal közel két évtizedig. Az először kiszökött, egykötetes remeklés után a folytatás, bár tele remekebbnél remekebb részletekkel, de lelassul, szerkezetében elbizonytalanodik; harmadik megírt részében (mert hiszen tudjuk, hogy egy negyediket is tervezett) furcsa módon éppen ott, ahol az alak világtörténelmivé nőhetne, a regény elprivatizálódik.

De a *Tündérkert* azon a száron nőtt nagygyá, amelyen a *Légy jó mindhalálig*: a háború, a forradalmak okozta remény, csalódás és szenvedés embert próbáló, lelket váltó viharaiban. A *Tündérkert*: az egész történelem, az egész ország a történelem forгатagában; a *Légy jó mindhalálig*: a lélek minden rezdülése és a megcsalt remény minden szenvedése egy gyermek lelkébe kottázva. Ha korábban a női lélek megírásának csodáit említhettük, itt a gyermeklélek pontos és minden árnyalatában hiteles ábrázolása ejt csodálatba; s az a koron túl mutató tanulság — mely ugyan a műben mélyen korába ágyazva jelenik meg — hogy a gyermek számára a legnagyobb szenvedés saját, a felnőttekbe kivetített ideálvilágának összeomlását látni a felnőttek emberi kicsinysége következtében.

Az első világháború előtt s alatt Móricz Zsigmond művei, szóltak bár légyen a paraszti világon belüli szenvedélyekről, a

kisvárosi-kispolgári világ reménytelen besülytségéről, vagy az értelmiségi vágyak reménytelenségéről, melyben még a heroizmus is értelmetlen – végül is mind egyről szóltak, s ezzel illeszkedtek bele harmonikusan, nemcsak a Nyugat írói táborának orkeszterébe, de a magyar társadalom korszerű helyzetének az ábrázolásába is: a pogári átalakulás elkerülhetetlenségéről. Lényegében erről szól a *Tündérbert* is, sőt a *Légy jó mindhalálig* is – de immár a meg-nem-valósulhatás keserűségével.

Az ellenforradalom konszolidálódása Móriczot látszólag elfordította a korábban vállalt feladattól. Nem kis mértékben ezért is kellett életében s főként ebben a korszakában tőle politikailag balra álló kortársaitól nem egy méltatlan támadást elszenvednie. A hang lehiggadt, a forradalmi tűz csak egyszer-e egyszer, inkább váratlanul, de annál nagyobb erővel csapott ki írásaiból; mintha témaválasztása, miliő-választása is „lehiggadt” volna. A századvég, a dzsentri: a bethlenistváni konszolidáció táptalaja és ideálképe. De Móricz tollán és szemén át nézve az úri bonhómia mögül mindig kilátszik a történelmi végzet halálfeje – talán legtöményebben éppen kisregényeiben, amelyek mind ennek az osztálynak az elmúlásra ítélt életvitele, romlásukat siettető élethazugságai körül köröznnek. Alakjai között sok a vonzó, az emberileg értékes; de saját mentalitásuk, s egy anakronisztikus értékrendhez és életformához való ragaszkodásuk ítéli halálra őket – talán legegyértelműbben a korszak csúcsát alkotó *Úri muri*-ban.

A korszak, a húszas évek művészetének egyik csúcsa minden bizonnyal az *Úri muri*: ebben jut a legmagasabbra az anekdotából szervesen építkező regénytechnika (melyet Móricz minden elődjénél magasabbra, mondhatni folytathatatlanul tökéletesre fejlesztett) és ennek az elmélyült lélekrajzzal, széles társadalomrajzzal való társítása. De az igazi pillér e korszak móriczi művészetében a *Pillangó*: lélek- és társadalomrajzban a legkoncentráltabb művészi összefogottság, s ezáltal a móriczi ambivalencia legtökéletesebb kifejezése. Népmese és

kritikai társadalomrajz, idill és tragédia együtt, egyszerre, egymásban kifejeződve jelennek meg – s közben hangban, tematikában, emberlátásban egyaránt szerves csatlakozást, átmenetet biztosít ez az írás (és még jónéhány kisebb jelentőségű) az első korszak és a következő korszak világa, írói szemlélete között.

A teljes magyar társadalom ábrázolójává a húszas években nőtt Móricz Zsigmond; s ettől kezdve ezt tudatosan ambicionálta is. Elég a kronológiát nézegetni: *A boldog ember* (és az első nagy önéletrajzi novellák) után – mellett írja *Az asszony beleszólt*; alig fejezte be, *A Nap árnyékába* kezd, hogy rögtön utána a *Jobb mint otthon*, majd a *Rab oroszlán* készüljön el. Dalol, mint a madár a fán? Inkább építkezik, mint a szorgos kőműves vagy ács – bár a tervrajz menetközben alakul ki, s az épület egyes részei nem adnak okvetlenül harmonikus egészet. Egy szempontból azonban teljességet adnak: a paraszti szemzőg érintetlenségében. E szempontból elemezve polgári-nagyvárosi környezetben játszódó történeteit meglepő egységet, sőt még a művészi gyöngékeknek, elnagyoltságoknak is ilyen osztályszempontból eredő sajátságát ismerhetjük fel. Mindez a legvilágosabban – már-már tudatosan is megfogalmazva – a *Míg új a szerelemben* jut kifejezésre, amelyet furcsa, s a korábbiakkal ellentétes módon éppen a lírai közvetlenség, a kulcsregényszerűség akadályoz meg abban, hogy saját lehetőségei magasára érjen.

A harmincas évek közepe táján válik uralkodóvá az a „mélybe szállás”, amelynek előjele volt a *Pillangó*, s amelynek első diadalmas darabja *A boldog ember*. Közismert ez utóbbi szerepe a népi irodalmi mozgalom keletkezésében, a népi írói raj hangjára-feladatára találásában. Ez sem csekélység, s ez sem kevésbé világítja meg Móricz művészete modernségét. De az sem, hogy ez a regény – valószínűleg szándékolatlanul – az „új tárgyiasság” talán legteljesebb és legmagyarabb megszólalása irodalmunkban; a dokumentumregény első – s mindjárt elsőre remeklés-értékű – példája. Mint ahogy ez a „mélybe szál-

lás” – mely előbb a legszegényebb parasztság, a zsellérek, a pusztai pásztorok felé fordítja, majd később már a városi proletariátus felé is – megint ösztönös bizottsággal egy nagy és korszerű áramlat jellegzetesen magyar megnyilatkozásává teszi Móricz e korbéli művészetét. Ennek a „mélybe szállásnak” az antifasiszta jelleget nem most kell felfedezni, már régen, szinte keletkezése óta tudjuk. De hogy ez a mélybe szállás, a legszegényebb rétegekkel való azonosulása egyben művészi mélybe szállás is volt, az archaikusnak és a modernnek az ötvözésére való törekvés, azt a *Barbárok*, a *Rózsa Sándor*-regények vagy az *Árvácska* elemzése során részletesen kimutathatni; s ez magyar gyökerekből, magyar viszonyok között és a magyar olvasó számára természetes-otthonos módon ugyanannak a tendenciának, irányzatnak a megvalósítása volt – s nem kisebb eredménnyel – mint a korabeli nyugati antifasiszta irodalom számos alkotójának a törekvése, nem utolsósorban Thomas Manné a *József*-tetralógiában. Itt természetesen nem az esztétikai minőségek összevetéséről, hanem a művészi – történeti tendencia azonosságáról s az adott közegben való megoldásáról van szó.

Mindennek következtében nyugodtan állítható, hogy ebben a korszakában Móricz Zsigmond művészete – éppen antifasiszmusa által – ösztönösen a közelébe jutott a szocialista realizmus egy magyar prózai megvalósítása lehetőségének. Ebben és ennyiben is rokona volt József Attilának, akivel való belső, lelki rokonságát ő maga is jól érzékelte. S jól érzékelte azt is, hogy ennek hiteles megvalósításához már a régi formák és megoldások nem elegendők: új utat, új eszközöket kell találni. Az azután már a történelem iróniája, hogy amikor elkövetkezett a szocialista realizmus megvalósításának a lehetősége a magyar történelemben, akkor a móriczi módszerek és formák hivatalos normává emelése lett az egyik akadálya annak, hogy ez valóban, s valóban modern módon meg tudjon valósulni.

Mint előljáróban mondtuk, a címben foglalt kérdés – Móricz Zsigmond modernsége – kétarcú. Eddig az egyikre próbáltunk választ keresni; nem térhetünk ki a másik elől sem. Az elől ti., hogy minden történeti szemponttól és megítéléstől függetlenül, mennyire s miben modern Móricz Zsigmond művészete a mai olvasó számára?

Itt előljáróban megint egy történeti szempontra kell felhívni a figyelmet. Az, amire az előbb utaltunk: hogy a szocialista átalakulás első éveiben, s éppen a személyi kultusz éveiben Móricz elbeszélő művészete mintegy hivatalos normává emeltetett, hosszú látra nyilvánvalóan több kárára szolgált az írónak és művészetének, mint hasznára. De azt hiszem, a személyi kultusz korszakával való leszámolás óta eltelt közel negyedszázad elég távlatot ad ahhoz, hogy a kérdést immár ettől függetlenül feltehessük, s meg is válaszolhassuk.

Egyre világosabbá válik, hogy Móricz művészetének marandó darabjai, amelyek a legközvetlenebbül szólnak egy későbbi kor olvasójához, a kis formákban születtek. Elsősorban elbeszélései és kisregényei ezek; az előbbiekből is főként a később születtek, azok, amelyek a maguk idején éppen formátlanságukkal, elkötetlenségükkel keltettek elégedetlenséget: a harmincas években írott önéletrajzi elbeszélések, az *Életem regénye* előfutamai. Mára ezeknek éppen a formai nyitottsága, csattanó-nélküli csattanósságuk vált izgalmassá és aktuálissá; meg az, ahogyan lélekrajz és írói ítélet bújtatottan, de félreérthetetlenül nyilatkozik meg a látszólag szenvtelenül előadott történetben.

Kisregényeit sokszor és sokáig mint a nagy kompozíciók terveit, előfutamait, skicceit tekintettük. Az eltelt idő e tekintetben is sok mindent helyre tett. Ma már ezek öntörvényű alkotásoknak tetszenek – s esztétikailag magasabb rendűeknek, mint a nagyregények legtöbbje. Ezekben ugyanis a tartalom és a forma harmóniája ritka tisztaságban csillog; a feladat s a megoldása zökkenőmentesen olvad egybe. Nem ábrázolásbeli totalitás, de művészi intenzitás szempontjából *Az isten háta*

mögött nyilvánvalóan felülmúlja a *Fáklyát*, a *Kivilágos kivirradatig* az *Úri murit*, vagy akár az *Árvácska* a *Rózsa Sándor-regényeket*.

A nagy kompozíciók közül pedig egyre magasabbra emelkedik *A boldog ember* s az *Életem regénye*. Ezzel természetesen nem a többi remeklés – a *Légy jó mindhalálig*, a *Tündérbert* és mások – értékét akarom leszállítani, csak emezekről szinte megszületésük pillanata óta nyilvánvaló volt az értékük, a kiválóságuk; míg amazok a maguk idején nem találkoztak ilyen egyértelmű elismeréssel. Különösen az *Életem regénye* nem, amellyel szemben talán legtöbb volt a meg nem értés – most a *Rózsa Sándor-regények* körüli, politikai indulatból fakadó hallaliról nem beszélve.

Az, ami az *Életem regénye* megjelenése idején elhamarkodottságnak, vagy éppen öreges locsogásnak tetszett, mára új fényt, ízt, értéket kapott: a kor egyik új vívmányának, az esszéregénynek olyan megvalósítása, amelyben Móricz azt hiszem egész életművében a legmesszebb megy el az alakok, a jelenségek és a folyamatok egyszerre való ábrázolása és fogalmi megragadása, az egész magyar társadalom és történelem adott szakaszának a komplex felfogása és megjelenítése terén.

S ennek a fényében nézve a *Míg új a szerelem* is új gazdagsággal csillog: annak idején erős visszatetszést szült – s ez hosszú ideig meghatározta kritikai fogadtatását –, hogy a regény alig félreérthetően kulcsregény, s mint ilyen elég kegyetlen hősnőjével szemben. Ma már ennek a botrányszaga eloszlott; megmaradt viszont a merész kísérlet arra, hogy az időbontás technikáját a maga művészetébe integrálja, s hogy időbontás, narráció és esszé új típusú együttesét alakítsa ki. A regény izgalmasságát egyébként nem utolsó sorban ez utóbbi tulajdonsága – mely Móricznál kifejezetten új tulajdonság ekkor –: a művész sajátos problémái fölötti elmélkedések növelik meg.

Írói magatartásában, irodalomfelfogásában is, azt hiszem, több volt a mára s holnapra előremutató, mint ezt általában érzékelni, s főleg értékelni szoktuk. Itt nem csak és pusztán a

szociális felelősségérzetére, a nemzeti felelősségtudatára, a haladás iránti elkötelezettségére gondolok – arra is természetesen, de ezeket a tulajdonságait már eddig is nagyra becsülték, kortársai is, kritikusai is. De arra, hogy szinte első nagyformátumú epikusunk, aki a huszadik századi epika egyik legjellegzetesebb vonását, a saját, közvetlen élettényeinek epikai kihasználását végletesen valósítja meg.

Nem is tudom, hogy van-e ennél döntőbb egyedi művészi vonása. Ő az, aki számára az „epikai objektivitás” már nem létező valami; nemcsak abból a szempontból, hogy minden írása magas fokon fűtött indulatilag, érzelmileg, de abban is, hogy szinte azt mondhatni, mesélő szenvedélye furcsa módon a mese-kitalálásra való nagyfokú képtelenséggel párosul. Erről ő maga is beszélt többször, nyíltan: hogy neki mindig az élet kellett adja a témát, a mesét. S elsősorban saját élete: ha kiszednénk műveiből azokat a motívumokat, jeleneteket, párbeszédet, amelyek közvetlenül saját életéből, tapasztalatából fakadnak, alig-alig maradna bennük valami – még történeti írásaira is igaz ez.

Ez pedig a legnagyobb mértékben összerímeli a vele egykorú európai regényirodalom nagy alkotóinak a gyakorlatával: éppen a huszadik század specifikuma az, hogy a világ „kitalálhatósága” egyre inkább megszűnik s a világ „átélhetősége” egyre jobban megnő. A huszadik századra – s legyen szabad most ennek társadalmi-történelmi okait rövidség kedvéért nem részletezni – a világ rendíthetetlen „olyan, amilyen”-voltának a tudata megszűnik; ez volt a tizenkilencedikben a továbbmesélhetőség külső előfeltétele; még a látszólag elszabadult fantázia-futamoknak is ez volt a társadalmi-világnézeti háttere. Az író számára realitásként egyre inkább csak az adott, amit ő maga átél, átérez; ezért lírizálódik most az epikum, ezért válik egyre inkább egyetlen ihlető forrássá az egyedi tapasztalat. Móricz esetében egy különös határesettel állunk szemben, a lírizálás és az epikai ihletű objektivitás határán álló íróval; ez egyszerre forrása „idejétmúltágának” és „modernségének”. (Itt

nem térhetünk ki rá, de ebben különös szerepe van életében a nőknek: Jankának, Máriának, Csibének. S az író ösztönös osztályálláspontjának abban, hogy míg Janka és Csibe történeteit, meséit, egyéniségét könnyedén és gyümölcsözően tudta áttemelni művészetébe s ezáltal saját tapasztalati szféráját szélesíteni, Mária „néma” maradt a számára – vagy sokkal inkább ő „süket” annak a történeteire.)

Nemcsak életrajzilag: gyakorlatában és írói alkatában is a két század határán áll. Ihlete a szubjektumból fakad (s annak közvetlen érzelmi folytatásából, a számára izgalmas emberekből); de még képes objektíválni, sőt helyenként a valóságot továbbmesélni is. Ezt a két korszak közötti állását fogalmazta ő maga meg abban, hogy amint egyfelől gyakran hivatkozott is rá, hol büszkén, hol gyötrődve, hogy csak őt csak a valóság, a tapasztalat képes megihletni, hogy kitaláló-képessége nagyon szerény; másfelől viszont egyszer kimondta azt is, hogy amikor igazán mesélni tud, „fény csillan a papíron”, akkor az elődöket, Jókait folytatja. A közvetlenül utánajöttek számára a mesélő monumentalitás volt a lenyűgöző Móriczban, az élet teljességének a műben-megszólalása. Ma már s a mi számunkra ezzel egyenértékűen – s nem csak mennyiségileg: esztétikailag is egyenértékűen – van jelen ebben a művészetben a lírizáltság, a szubjektivitás – s annak a legfelső foka, a szubjektum objektíválása, a lírai élmény epikaivá emelése. Ebben Móricz Zsigmond a legnagyobb kortárs világirodalmi nevekkel rokon. Természetesen más úton járt, más módon valósította ezt meg, mint bármelyikük; de éppen ezt teszi velük felérő minőségéé azt, ami műveiben felhalmozódott.

*

Nyilvánvaló, hogy saját, századeleji nemzedéke mást látott Móricz Zsigmondban, mint a következő, a harmincas évekbeli, a népi írók csoportja; nyilvánvaló, hogy az ötvenes évek olvasója s irodalmára mást értékelt s élvezett benne, mint a hetve-

neseké. Az irodalmi folyamatnak egyik nagy varázsa, hogy előrehaladása ugyan némi régebben értéknek tekintett vonást meg is semmisít, de legtöbbször átmenti, integrálja újabb szemléletébe; többet és jobban lát és becsül, mint a korábbiak. Éppen ez jogosít minden újabb nemzedéket, korszakot arra, hogy az előtte voltakat más szemmel lássa s értékelje, mint elődei; csak azt nem jogosíthatja, hogy valódi értékeket elutasítson szenvedélyes újkeresésében, hogy eleven értékeket megsemmisíteni vagy eltagadni próbáljon igazi vagy vélt új értékek jogán.

Ezért bizonyos az, hogy Móricz Zsigmond eleven és élő ereje a mai magyar irodalomnak. Eleven ereje – ha nem is valamilyen kizárólagos mércéje, egyedül üdvözítő modellje. Szerencsére – mondanám; mert éppen az ötvenes évek s éppen Móricz Zsigmond példája mutatta meg, hogy mennyire csonkító lehet igazi tehetségek számára is, ha egy író s annak módszerét mint egyedül üdvözítőt próbálják elfogadni, magukévá tenni s másolni – akár tehetségesen is. A művészetben a másolás, az exkluzív modell-követés értéke és lehetősége „a régiek és modernek” vitája idején, a barokk kor elejére megszűnt, s ez fel nem támasztható. Móriczhoz iskolába járni íróilag lehet, s lehet tőle rengeteget tanulni – valóságlátást, ösztönös elvi hűséget, új jelenségekre való érzékenységet, emberábrázolási fogásokat, s ki tudja még mi mindent – de utánozni nem lehet anélkül, hogy ez önmagában is értékcsökkentő ne lenne.

Amíg olvasók örömeiket lelik a műveiben, amíg nemzedékek tőle tanulják megismerni a múltat s önmagukat, amíg írók számára izgalmas marad, hogyan csinálta meg valamelyik alakját, jelenetét vagy művét – addig Móricz Zsigmond él, s életműve aktív ereje a magyar irodalomnak. A mai kor, mai szemléletünk lehetővé teszi, hogy olyan értékeit, sajátosságait, kezdeményeit ismerjük fel, amelyeket a korábbi korok még nem láthattak a mi megvilágításunkban; s a mai kor fénye azt mutatja, hogy Móricz Zsigmond művészete – éppen sajátos-

sága, egyedisége, majdnem azt mondanám: röghöz kötöttsége következtében – saját korának csúcsaival méltán mérkőzik. Életidejében a paraszti világnak két modern megszólaltatója kapott Nobel-díjat: Wladislaw Reymont és Frans Sillanpää. Talán nem nemzeti elfogultság, hanem a valódi értékek reális felmérése azt mondani: ha az akkori magyar illetékesek nem Herczeg Ferencnek akarnak mindenáron Nobel-díjat adni, ma talán Móricz is közöttük lenne, s minden bizonnyal joggal. Életműve egyikénél sem kisebb értékű, az általa teremtett szépség és emberi gazdagság mivel sem marad mögöttük. Ezek azok, amelyek tovább élnek, örökre; s ezek azok, amelyeknek következő nemzedékek új meg új vonásait, új meg új aktualitását fogják felfedezni, mindnyájunk gazdagodására.

MÓRICZ ZSIGMOND IDENTITÁSFEJLŐDÉSÉNEK SAJÁTOS SÁGAI ÉS EMBERÁBRÁZOLÁSÁNAK DRÁMAISÁGA

I.

„Tízéves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt.”¹ Móricz Zsigmond önéletrajzi regényében ezzel a gyakran idézett mondattal indokolja, amiért csak tizenegyedik évéig számolt be önmagáról. A vallomás súlyát megnöveli a mű lezáró sorai között elfoglalt helye, de sarkítottsága is megkapó: „Ennél többet nem mondhatok magamról. A többit a regényekben megírtam”.²

Míg élete terjedelemben sokkal hosszabb szakaszáról – leveleitől eltekintve – az író elégségesnek vélte a műveibe ártírt információkat, gyermekkora követelőzőbben szólalt meg. Legalábbis élete vége felé. Minthogy – amennyire embernél egyáltalán lehetséges – ekkor már minden esetlegességet kizárva, kellő távlatból nézhetett ábrázolása tárgyára, megkülönböztetetten jelentős az a szelekció, amit végzett. Amiről szűkegesnek tartotta beszélni és amiről nem.

A viszonylag terjedelmes műnek azok a részei, amelyekben egyértelműen a saját gyerekségéről szól, a könyvnek összesen ötödét teszik ki. Ennél alig kevesebb az a – ráadásul a mű elején egy tömbben – megtalálható egység, amelyben apja és anyja családjának a gazdasági-szociológiai jellemzését adja. Ugyancsak tetemes terjedelmet fordít később apja gazdasági helyzetének és társas viselkedésének a bemutatására. Mindezt úgy értelmezhetnénk, hogy az író közismert társadalmi érzékenysége miatt a gyermeki lelki életben való vájkálásnál fontosabbnak tartotta a személyiségfejlődést meghatározó körülményeknek a vizsgálatát. A könyv további jelentékeny hánya-

¹ *Életem regénye*. Bp. 1953. 322.

² Uo.

dát kitöltő általános gazdasági-politikai helyzetkép, kisebb-nagyobb szociográfiai betétek még élesebben aláhúzzák ezt.

Csakhogy ily módon éppen azt fogadnák el magyarázatnak, ami kivált magyarázatra szorul. A „Ki vagyok én?” kérdés megválaszolásával mindenkinél együttjár a „Hová tartozom? Honnan jöttem?” kérdések felbukkanása, de csak egészen kivételesen a Móricznál tapasztalható erővel és mértékkel. Az önmagára vonatkozó emlékeket miért öleli szorosán körül és arányaiban is ilyen szokatlanul család- és helytörténeti háttér-rajz, társadalmi állapotrajz? Milyen személyes okon érezhette, hogy időben és/vagy térben személyén kívül eső események éppúgy, ha nem erősebben hozzátartoznak identitásához, mint testi és lelki adottságai?

Akinek családja zökkenőmentesen ágyazódik bele a kor viszonyaiba vagy szilárd egységként áll szemben velük, annak társadalmi identitása magától értetődően, észrevétlenül alakul ki. Némileg ugyanúgy, ahogy kis lába vagy jó külseje vitán felül álló része énjének.

Móricz Zsigmond szüleinek társadalmi eredete közötti jelentékeny társadalmi távolság csak potenciális feszítő erő. Elképzelhető lett volna a tartós megállapodás azon a legkisebb közös nevezőn, amit a csécei néhány hold, a parasztház és szolid erőfeszítések együttese biztosíthatott volna. Ahhoz, hogy életük a társadalmi mobilitás és a bizonytalanság gyakorló terepe legyen, személyes jellegzetességek is elengedhetetlenek voltak, amelyek társadalmi háttértől ugyancsak nem függetlenek, de azokból szükségképpen nem is vezethetők le. Kellett egy férfi, „aki természetre a legkisebb a faluban s indulatra és ambícióra a legnagyobb . . .”³. És egy nő, aki „soha egy pillanatra sem felejtette el, hogy ki ő, kik voltak az ősei . . .”⁴.

Apja néhány hónappal az író születése előtt malomtulajdonosként „kilépett a paraszt életből s független ember, vállal-

³ Uo. 27.

⁴ Uo. 88.

kozó lett . . . A paraszt, aki ezt egyszer megtette, elvesztette régi énjét.”⁵ Egyelőre gyorsan halad fölfelé: néhány év alatt már negyven-ötven holdja, négy háza is van. Gőzcséplőgépet is vásárol, majd még gyorsabban teljesen tönkremegy. A státus-esés egyszerre jelenti a szülőfaluból való kiszakadást és a szülőktől való elszakadást. A hatéves gyerek körül egy biztonságosnak és védelmezőnek hitt világ omlik össze.

„Rettenetesen össze voltam zúzva, meg voltam ijedve”⁶, „jól tudtam, hogy édesapámmal valami nagy szégyen történt . . . Állandó ijedtségben éltem, mintha felelős volnék ezért az elvesztésért” – hangzik ugyanez önéletrajza előtt három évvel írott elbeszélésében. (1886. februárjában beteg voltam).⁷

Léte, identitása alapjaiban rendül meg. Tegyük fel, hogy valaki, aki eddig szeretetre méltó külsejűnek élte-tapasztalta magát, egyik napról a másikra arra ébred, hogy előnyös vonásait mind elvesztette: helyettük egy idegen torzó néz vissza rá. Identitása egy csapásra kérdésessé válik önmaga előtt. De megtörténhet ez egészen másfajta „tartozékok” elvesztésével is. Az identitástudat nemcsak ráismerés önmagunk sajátosságára. Már a csecsemő első válaszoló mosolya utal a kölcsönös elismertetésre. Az önészlelés elválaszthatatlanul összefonódik a társadalmon belüli elismertséggel, ami együtt adja az ember belső és társadalmi folytonosságának biztonságos érzését. Identitásunk kifejlődése és megőrzése feltételezi annak tudatát, hogy számítanak ránk, megvan a funkciónk és pozíciónk; környezetünk tagjainak szemében létünknek – lényünknek értelme van.⁸

A kivívott, megvalósult identitásélményt pszichoszociális jóérzéseként éljük át. Úgy érezzük, uraljuk saját testünket és

⁵ Uo. 94–95.

⁶ Uo. 145. old.

⁷ *Elbeszélések*, 1934–1936. Bp. 1955. 241.

⁸ Erikson, E. H.: *Identifikáció és identitás*. In: Huszár T. és Sükösd M. szerk.: *Ifjúságpszichológia*, Bp. 1969. 68–84.

számíthatunk azoknak elismerésére, akiktől igényeljük ezt. És a kisgyerek, kivált a Móricz kora- és helyzetbeli mindezt apja funkciójától és pozíciójától függően élvezzi:

„Csécse ebben is valóságos tündérország számomra, ott nem volt semmi más, csak ámulatos, gyönyörteljes istenülés. ‚Karon vitték az iskolába’ – emlegették . . . az én előkelőségemhez . . . tartozott hozzá . . .”⁹

A jóérzés, az elismerés drasztikus elvesztésével együtt az addig jókedvű, egészséges gyerek magányossá, félnékké és betegessé is válik, azaz a társadalmi identitását megrendítő csapás egészen testi identitásának megbontásáig hatol.

Bár nyolcévesen visszakerül Tügyön élő szüleikhez, az elsőszülött fiút távollétében született újabb kisöccsének látványa is „roppant nyugtalansággal” tölti el. Ez a változás a család helyzetében, amire úgyszintén nem készült fel (nem készítettek fel), szintén hozzájárul egyensúlyzavarához. A „társasélet örömeitől” meg van fosztva: el kell zárkóznia a „parasztyerek fertőzésétől”. Azzal, hogy anyja nem engedte és ő nem akart megváltozott társadalmi pozíciójukba beleilleszkedni, a „kiközösített élet” prolongálásával identitásválsága társadalmi élmény-összetevői is fennmaradtak. Erről a maga módján a meghökkentő tetteivel, viselkedésmintájával apja is gondoskodott. A bukás után újabb vállalkozásba kezd, ács lesz, de sem iparendélye, sem szakképzettsége nem volt hozzá és olykor az éhség sem kerülte el a családot. Viszont, amikor már-már a szegénység mélypontjára értek, apja megtanulta a mesterséget és újabb felvirágzás kezdődött, hogy azután ismét megtörje valami a felemelkedés lendületét.

Ilyen előzmények után Móricz nem könnyen juthat túl a serdülőkor törvényszerű identitásválságán. A már tízévesen mizantrópnak mutakozó diák később is félrehúzódo, magányos. Testi adottságai is megnehezítik ön maga elfogadását.

⁹ *Életem regénye*, 128–29.

Apjától örökölt kis termetét nagy tehernek érzi – mint a *Légy jó mindhalálig*, a *Bál* és a *Forr a bor* több utalása jelzi. Miközben úgy érzi, „különb a többi fiúnál és mindenkinél”, miközben „első volt, vagy az elsők közt érezte magát az osztályban”,¹⁰ alacsony növése és testi gyengesége miatt gyakran a sor végére került az iskolában. Külséjével más szempontból sem tud kibékülni: a tükörbenézés „újra nagy csalódás volt neki . . . nem ilyennek szeretné magát látni”.¹¹ Meghasonlottságában, illetve kiszolgáltatottságában gyakran elérékenyül, könnyezik.

Feszültségkeltő és fokozó a sokgyermekes, sőt sokfiúgyermekes falusi család elsőszülöttjére nehezedő nyomás is. A hagyományos parasztcsaládban elsőszülöttnak lenni kifejezetten előny: a biztonság garanciája, hiszen ő lesz az, aki apja helyébe lép, átvéve földjét, házát. Számára viszont ez a lehetőség: a „rend konzervatív őrzőjének szerepe”¹² eleve ki van zárva. Így az elsőség valami olyannak megszerzését, valami olyanban való kiválást követel tőle, ami egyáltalán nincs a család birtokában.

Rengeteget olvas és tanárai között keresi identitása támaszául szolgáló példaképeket. „A felnőtt a gyerek szemében a fejlődés csúcspontján áll” – vallotta a *Légy jó mindhalálig* egyik kiadása elé írott bevezetőben. De a tanárok sem fogadják be, nem értékelik kvalitásait, viszont merev formális követelményeiknek a rideg környezetben nem tud eleget tenni. Tizenhat évesen több tárgyból megbukik.

„Ha ezután egy szerencsétlen konfliktusban lelepleződnek a gyerek előtt a felnőttek, . . . nemcsak nem tökéletesebbek, jobbak, belátóbbak, mint gyermektársai, hanem ellenkezőleg, közönyösebbek, lelketlenebbek”.¹³

¹⁰ *Légy jó mindhalálig*. Bp. 1964. II. 190, 29.

¹¹ *Forr a bor*. Bp. 1963. 200.

¹² Adler, A.: *Emberismeret*. 1933. 106.

¹³ Idézi: Vargha Kálmán: *Móricz Zsigmond* Bp. 1967. 28.

Ez idő tájt anyjától – akivel korábban maradéktalanul azonosult – szintén eltávolodik. „Hasadást okoz lelkében”, hogy anyja és nagyanyja „magukat nemes családból származónak tüntették fel, az apját egészen közönséges parasztnak”. És a serdülő ráébredvén anyja kisajátító törekvéseire, most „hozzáfogott átmenekülni az apja pártjára, a parasztvilágba.”¹⁴

Identitásának társadalmi összetevői azonban továbbra is bizonytalanságban tartják. Hogy mennyire, azt gyerekkori állapotát nem kis önellentmondással felidéző sorai mutatják:

„Könnyű volt megérteni, ki vagyok . . . Falusi parasztyerek? Nem paraszt, mert hisz édesapám nem paraszt . . . az édesanyám meg pláne nem parasztlány . . . És mégis falusi voltam.”¹⁵

Ennek az elnyúló és 18 évesen is megújuló identitásválságnak a következményeként mélyül el fogékonysága és érdeklődése az emberek társadalmi ranglétrán elfoglalt helye, illetve a „falu törvényei és erkölcsi” iránt.

Az egymással való szembenállás szülei beállítódásának, szokásainak, jellemének számos egyéb megnyilatkozását is meghatározta.

„. . . édesapám és édesanyám igazán tipikus példáját mutatják annak a házassági felfogásnak, hogy mind a két fél ugyanazzal a hevességgel követeli saját kiszolgálását a másiktól. Irgalom és könyörület nélkül.”¹⁶

A gyerek Móricz az ellentétek, a feszültségek jellegzetesen a férfi és a női viselkedéshez kötött helyzeteket is gazdagon átélhette. A hozzá legközelebb álló két emberről szerzett benyomásai, a társadalmi funkciók és pozíciók súlyának, társadalmi konfliktusoknak énközeli megtapasztalása egybefonódtak a nemi szerepekre, a nemek konfliktusára vonatkozó élmény-

¹⁴ *Forr a bor* i. m. 340.

¹⁵ Uo. 366.

¹⁶ *Életem regénye*. I. m. 88.

mozzanatokkal; mozgásos, érzékleti, gondolati és érzelmi elemekből álló sémákkal. Hol tudatos, hol tudattalan szimbólumokként szemlélete meghatározóivá váltak.¹⁷ Megvetik alapját annak is, ahogyan a későbbi élményeket feldolgozza; mintegy megadják azokhoz a mintákat.*

Egyszersmind segítségére vannak az önfelismerésben és önmeghatározásban:

„Gyermekekben tehát egy olyan világérzési keresztveződés kellett hogy létrejöjjön, amely megfelelt az ő általuk képviselt nagy távolságoknak.

A két pólus problémája ez”.¹⁸

A közvetlen környezetét jellemző ellentmondásokat magába építi, mígnem az ami eleinte külső ok, belső következménnyé szerveződik át. Egyúttal tovább gerjeszti a benne sűrűsödő feszültségeket** a keverttség tudata, a hibriditás élménye, hogy ő sem annak a rendnek nem folytatója, amihez apja és apai ősei tartoznak, sem az anyai ágé. Személyisége e krízis drámai eredője, szünni nem akaró készlettel a társadalmi válságok (forradalmak), a nem ritkán kegyetlenül drámai

¹⁷ Vö. Piaget, J.: *Szimbólumképzés a gyermekkorban*, Bp. 1978. 323–352.

¹⁸ *Életem regénye*. i. m. 88.

*A séma, a sémaképzés pszichológiai fogalma ellentétben a sematizmus művészetelméleti fogalmával semmi pejoratívum nem jelent. A bensőségesen egyéni szemléleti jegyeket megalapozó sémák kimondottan szemben is állnak a sematizmushoz vezető sémák használatával.

**Nyilvánvaló, hogy ebbe a roppant tehertétellel járó állapotba helyrehozhatatlanul bele lehet roppanni, amint elfojtással, tompultabb felfogóapparátussal ki lehet térni a kihívás elől. Hogy ez nem így történik, abban figyelemre méltó a szerepe kényszerű és korai magányának, a kudarcok ellenére újabb teljesítményekre, a ki- és telemelkedésre motivált, szellemi értékeket tisztelő apa mintájának, anyja tartást adó makacs hitének abban, hogy legidősebb fia nem mindennapi tehetség, de mindennél döntőbb a szülők legértékesebb genetikai adottságainak rendkívüli és megismételhetetlen találkozása.

összecsapások megfigyelése, átélése és kiélezett ábrázolása iránt. (Ezen a ponton találkozik gondolatmenetünk Móricz „írásmódjának drámaiságára” vonatkozó irodalomtörténeti elemzéssel.)¹⁹

„Én eddig az életet csupán *actioban* láttam. . . . Két ember egymással szemben való viszonya csak az összetűzés pillanatában világosult meg előttem. Harc. Ez volt az elemem. A harcban minden karaktert, s egész múltat, minden miliót s minden lényegét ki tudtam fejezni.” (1926. március 5-i levél)²⁰

Úgy is mondhatnánk, hogy látásmódja, az a pszichológiai forma, ahogyan megismeri és megjeleníti a világot – nevezzük konfliktusfogékonyságnak –, valamint az őt legmélyebben foglalkoztató tematika bensőségesen illeszkednek egymáshoz, kölcsönösen erősítve egymás hatását. Ugyanaz a – vázolt – élményháttér táplálja a szemléletet, feldolgozási mintát, ami a feldolgozott tartalmat, alapotívumot. Így valóban szerves a kapcsolat közöttük.

II.

Közelítsük meg a móríci műhely e jellegzetességét a kegyetlenség – amely a harc velejárója és az akciók netovábbja – ábrázolásának példáján. Elbeszélései közül is egyik legrövidebb írása *A kicsi*. Főhőse Péterke, aki kiscsecsemő testvérét felügyeli a tornácon. Hirtelen egy csomó fiú toppan be óriási zajjal. Kitépik a kakas tollát és hamarosan serényen végzik a gyermeki kegyetlenség érzékeltetés során úgyszólván kötelező műveletet: a macskaakasztást.

A kisgyerek sokirányban perverz lény – tanítja Freud.²¹ Egymástól függetlenül működő részösztönök hol a saját testén,

¹⁹ Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Bp. 1975.³ 79.

²⁰ *M. Zs. Levelei*. Szerk. Csanak D. Bp. 1963. I. 245.

²¹ Freud, S.: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Somló B. é. n. 313–330.

hol különböző tárgyakon keresik és találják meg az élvezetet anélkül, hogy a nemi ösztönnek alá lennének rendelve. Ilyenek a szadisztikus mozzanatok: törés, tépés, gyötrés, leteperés, zajos indulatkitörés.

Szorongásra ezek is kellő okot adhatnak, de mit kell akkor éreznünk, amikor a fiúk megunván a csecsemő sírását, kosarát a kut fölé függesztik? Pusztá fantáziatermékként is dermesztő, amint melléültetett kis bátyja készségesen ringatja őt az udvaron röhögő-rohangászó fiúk kórusában. És ha a valóságba, illetve az éppen érkező szülők szeme elé vetítjük a jelenetet, akár az inkvizíció is megirigyelhetné.

Végül is csecsemő, kosara meleg védettségében semmit sem láthatott és vajmi keveset érezhetett a szörnyűségből. Péterke is kevésbé tudta felfogni, ami történt, de a felnőttek drasztikus fellépése nyomán a büntetéstől való rettegés az események utólagos feldolgozására és megértésére készíti. A késleltetés – a feszültség fokozatos halmozódása következtében – növeli megrázkódtatását. Személyiségváltoztató hatása életre szóló. Péterke az agresszív csapások viharában veszi el ártatlanságát, hogy a tudás (a tudatra ébredés) és a szadizmust elutasító emberség (jóság mindhalálig) együttesen lépjen a helyébe.

A nagy érzelmi töltésű, ízig-vérig drámai képlet alapján arra gondolhatunk, hogy az író egy vele történt kora gyermekkori eseményt örökít meg. Már a névválasztás is elgondolkodtató; az ember neve énjének elválaszthatatlan eleme. Márpedig az író Péter-Pál napján született és édesanyja sírva lázadozott, mert fiát „mindenki Péternek vagy Pálnak akarta keresztelni.” És ha ebben „benne volt az irtózás annak a világképnek legkisebb jelétől is, amit a férje hozott az életébe”, ha ez a „parasztízléstől való távolságot jelentette”^{2 2}, úgy az elbeszélésbeli névhasználat a rákényszerített identitás elleni késői jelképes szembe- szegülésnek tekinthető.

^{2 2} *Életem regénye*. i. m. 79.

De *A kicsi* felidézi egy másik – ezúttal közvetlenül önéletrajzi – elbeszélésének egy jelenetét is:

„Úgy ütöttem az öcséimet, ahogy csak bírtam . . .

– Édesanyám, Zsiga bánt!

Erre még jobban megőrültem és még jobban vertem.

– Nem igaz, hazudsz, nem bántalak! – és ütöttem.” (*A levélhordó*)^{2 3}

És a rokontörténés önéletrajzából egy jelentékeny többlet-mozzanattal: Pista kisöccsével kettesben az udvaron vannak. Ő négyéves. Megveri kistestvérét és a bőgés odahívja édesanyjukat, aki „Az embereknek az a kötelességük, hogy szeressék a testvért! Akik nem szeretik egymást, megölik egymást. Hát meg akarod ölni az öcsédet?” felkiáltás és kérdés kíséretében keményen megbünteti.^{2 4}

Figyelemre int egy másik elbeszélése is, amelyben azt írja le, ahogyan a nála néhány évvel idősebb, anyáskodó rokonlány kezét indulatában megharapta:

„Az nagyon csodálatos volt. A fogaim görcsöt kaptak és egyre jobban haraptam . . .

Már ömlött a vér. Csupogott az Erzsike vére és én még jobban haraptam . . . Akartam, hogy sírjon és segítségért kiabáljon . . .

A szájam, az arcom, a kezem, a ruhám tele volt vérral, olyan voltam, mint egy kis fenevad. De belül már ijedt voltam és irtóztam magamtól.” (*Erzsikét megharaptam*)^{2 5}

„Örjögő zsarnok . . . Egészen elvadultam. Határozottan vérszomjas lettem” – állapítja meg ugyanennek az eseménynek a kapcsán önéletrajzában.^{2 6}

Az édesanya a gyengébbre irányuló agresszió legátlása érdekében erős büntudatot törekedett kialakítani elsőszülött fiá-

^{2 3} *Elbeszélések*. 1934–1936. i. m. 222.

^{2 4} *Életem regénye*. i. m. 101.

^{2 5} *Elbeszélések*. 1934–1936. i. m. 255–56.

^{2 6} *Életem regénye*. i. m. 129.

ban. Erre az egyre-másra születő kistestvérek oltalmán kívül hamarosan okot adott Zsiga féktelensége is, ami viszont fokozhatta büntudatát. Megnyilvánulhatott ez abban, ahogyan ténylegesen megpróbálta levetkőzni késztetéseit és imádott anyja igényeinek megfelelően akart jó lenni, de abban is, ahogyan az ismerős gyerekek viselkedését figyelte, értékelt és elraktározta emlékezetében.

Bár mindez fontos támpontot jelenthetett az elbeszélés megírásában, nincs jele, hogy *A kicsi* története Móriczcal esett meg. Hátha furcsamód Péterke és a felnőtt író között kell keresnünk azt a szoros rokonságot, amit nem találtunk meg Péterke és a négy-ötéves Zsiga között. Már az elbeszélés vége felé feltöltult bennünk a *Légy jó mindhalálig* életparancsa. Hogy nem ok nélkül, azt a két mű keletkezési évszámai egyértelműen jelzik. Az elbeszélésé 1921, a regényé 1920. Ennek megszületésében pedig „a kommün alatt s után elszenvedett dolgoknak” kulcsszerepe van. „Valami olyan naiv a gyermekes szenvedésen mentem át, hogy csak a gyermeki szív rejtelmei közt tudtam megmutatni azt, amit éreztem.” (1930. dec. 12-i levél.)²⁷

A felvázolt indítékháttér és szemlélet a felnőtt író (helyzetét és énjét) jellemzi. A kora gyerekkori évek már-már feledésbe borított élményrétegét (szemléletét és tartalmát egyaránt) a sokkal későbbi sebzettség teszi elérhetővé és az író úgy nyúl vissza hozzájuk, hogy a közelmúlt történelmi tapasztalatait vetíti beléjük. Nem tudná azonban bensőséges hitellel megtenni, ha egyrészt a tügyi hányattatások és megalázások alatt „a kínok és zúzott, vágott és mart sebek” egész életre szóló készletét nem gyűjtötte volna össze, ha erre nem rakódtak volna rá serdülőkori identitásválságával járó csalódásai, másrészt ha a felnőttek „állati kegyetlenségének” alapelemeit ne fedezte volna fel egykori gyerekmagában is.

²⁷ *Levelei*. i. m. II. 59.

E kölcsönös folytonosság átélése magyarázza, hogy amikor a gyermektársaság még nem humanizálódott magatartását ábrázolja, a felnőttek antiszociális megnyilatkozásainak drámai előképét látja benne. Mi történik azokkal, akiknek kíméletlen erőszakosságát nem sikerült a kis Zsigához hasonlóan szocializálni? És azokkal, akiknek körülményei nem tették – nem teheték lehetővé, hogy gyermekkori találkozásuk a kegyetlenséggel a barbárságtól való megtisztulás alkalmává és eszközévé váljon, és egész életük a sivár elvadultság állapotában folyik? Akiket az tesz féktelenné, hogy a társadalmi elnyomás túl sok féket rakott rájuk?

Még az általános érzéketlenségen átcsillámló emberi fogékonyság, a szépség szeretete is embertelenné torzul és borzalmas öldöklés indítéka lesz. Így válik a veres juhász közönséges nyáj-elhajtó rablógyilkossá, aki a fényes szép szíjat a benne való gyönyörködés helyett áldozata elintézésének segédeszközévé degradálja. És az emberi már csak a teljes reménytelenségben izzik fel benne. Fojtó szégyent, testébe hasító megrendülést érez (még a szája is habot vet), amikor a rézszíjat vallatója szobájának kilincsén megpillantja és vállalja a legkézenfekvőbb indítékot: háromszáz birkáért és két szamarért gyilkolt. Nem tud és nem akar magyarázkodni az értetlen bírónak, aki egyébként nem veszi észre, hogy egyszavas végkövetkeztetése – azonos az elbeszélés címével – (*Barbárok*) az általa képviselt társadalmi rendre is visszazáll.

Hiába van Turi Dani sikerei csúcán, elég a gróf kérdőre vonó hangsúlya, hogy felidézze, ahogyan őseit deresre húzták. És amikor a felfegyverzett gróf úgy akarja Danit elkergetni, mint egy kutyát, a sok emberöltőnyi kiszolgáltatottság dühe kirobantja belőle az eddig kordában tartott fenevadat. Pusztá kézzel nem csak megfojtja a grófot, hanem lesújt

„... a puha, szakállas és véres és szétlapított feje és ütötte-vágta és cafatokban verte le róla a húst és mállasztotta le a lógó porcogóst. És ütötte-vágta, és amikor ez is kevés volt, felugrott, két karba kapta a

lábszáraknál fogva és úgy csapta a kapuállványhoz a fejét, hogy szétment és újra kanyarított a nyomorult tetemmel és paskolta vele a kőfalat.”²⁸

Ezután valósággal feszültségvezető gesztusnak hat, amikor a gróf fegyverével saját sógorát is elpusztítja.

Turi Dani embertelen és végeredményben önpusztító-ön-sorsrontó tettéhez – formális pszichológiai szerkezetében – hasonló elemek jellemzik azt a pusztai embert is, akit szokott dolga egy hétre ismét elszólít családjától és útközben észreveszi, hogy felesége elfelejtett tarisznyájába szalonnát csomagolni. Amit ezután tesz, csak úgy érthető meg, ha feltételezzük, hogy legfőbb táplálékának hiánya kizökkenti kerékvágásából és ebben a rendellenes állapotban szembe kell néznie egész élete nyomorúságával-sivárságával. Elkeseredésében visszafordul és – ebben különbözik vad indulati cselekvése Turi Daniétól – kizárólag az övéi ellen lép fel. Addig üti feleségét, amíg hazaérkező anyósa meg nem állítja. Ekkor nekimegy, kiveri összes fogát és kisbaltával majdnem agyon csapja. Miután ebben megakadályozzák és a sebesültekkel orvos foglalkozik, őt felébredő gyerekének szelíd ringatása köti le (*Düh*). Emlékezhetünk, hogy az öldöklésből hazatérő Turi Dani is megcsendesül és nagy nosztalgiát érez a gyereki ártatlanság láttán.

A vihar elmúltával a kegyetlen cselekedetek elkövetőiről újfent kiderül, hogy más útja is lehetett volna életüknek-jellemüknek. De az adott körülmények között ellágyulásuk-önmagukba nézésük sem ok az illúzióra. A frontról szabadságra hazatérő zsellér gyerekeiről és feleségéről csak úgy tud gondoskodni, hogy betör egy házba. A váratlanul ott talált két kislányt olyan könnyörtelenül öli meg, akár lövészárookban az ellenséget, de a bölcsőben fekvő kisbabának látványa az apát ébreszti fel benne, akinek kötelessége a csecsemő szeretetteli megnyugtatása (*Szegény emberek*).

²⁸ *Sárarany*. Bp. 1966. 262–63.

Miután a tanyára kiadott kis Csörét nevelőanyja alaposan megverte, amiért dinnyét szakított le a földről és megette azt, beárulja férjének. Az asszonynak segédkeznie kell, amikor férje paraszt tesz a kislány kezére. Ügyetlenségből, szánalomból, büntudatból úgy fogja a kislány kezét, hogy a sajátja jobban megég, majd megrendülésében áldozata sérülését tejfelesruhával gyógyítja. Ám ez sem tartja vissza, hogy Csörét kisémmizettségének hangoztatásával („neked sehol a világon semmit sem szabad elvenni, mert neked nincsen semmi”) ²⁹ nyomban ne bántsa meg; hogy a következő percben már sűrű gorombaságokat vágjon a fejéhez és vadul rázza a lányt, mivel az azzal vágott vissza, hogy van egy ingje, amit nevelőanyja saját gyerekére adott rá.

A korábbi egyedtörténeti és az aktuális társadalomtörténeti tapasztalatok folytonos egymásra rétegződésének nem kevésbé nyilvánvaló a szerepe abban, ahogyan az író e művekben konfliktusfogékonyságát és a vizsgált alapmotívumot szembeesíti, mint *A kicsi* és a *Légy jó mindhalálíg* esetében. Míg azonban bennük – különösen a gyerek és ifjúkori – önéletrajzi mozzanatok szembeszökően átütnek, az imént tekintetbe vett elbeszélések és regények determinációs tartománya mintha mentes lenne tőlük.

Már módunk volt vázolni, hogyan jöttek létre Móricz szemléletét meghatározó élményfeldolgozási sémák és hogyan fonódtak össze a nemek kapcsolatáról kialakuló képével. Ezekből az élményvázlatokból, szimbolikus mintákból egyenesen következett, hogy bármennyire erős szálak kötötték is első feleségéhez („nekem más nő nem volt az egész világon”), az idő múlásával egyre inkább a „negatív pólust”, a szembeszegülést látta benne. „. . . egyre vadabb ellenkezés nőtt köztünk . . . gyűlöltük egymás hátterét, hogy ne kelljen egymást gyűlölünk.” (1926. febr. 14-i levél) ³⁰

²⁹ *Árvácska*. Bp. 1956. 21–22.

³⁰ *Levelei* i. m. I. 225.

A házasság az író kitörési kísérletével, új szerelemmel és vádaskodások, fenyegetőzések iszonyatos sora után felesége öngyilkosságával végződik.

„Az én szent Margitom idegenné vált számomra, több mint húszévi házasság után s a legkisebb fájdalom nélkül engedtem, hogy elsorvadjon és megsemmisüljön . . . Nem létezett többet”

– vall erről alteregója, akinek keresztnéve természetesen Péter, a *Míg új a szerelem* című regényében,³¹ amelyet már második házassága csődje váltott ki.

Függetlenül attól, hogyan vélekedünk, ki miben mennyire volt felelős, az bizonyosan állítható, hogy Móricz érett férfikorán átívelő mindkét kapcsolatának konfliktusaiban, kivált konfliktuslezáró próbálkozásaiban többször átélte az emberi természet, illetve saját természete végleteit. Drámai helyzetekben kellett feltennie a kérdést, mi fér meg egy emberben, milyen ember is ő maga?

Második feleségétől elköltözve írja:

„Magamban kell maradnom, hogy kifűjjam és kipihenjem magam . . . Ne higye, hogy ez egyszerűen elintézhető azzal, hogy a jellemem gaz, hogy durva vagyok, mint egy paraszt. Hogy állat vagyok . . .” (1936. I. 6-i levél)³²

A következő évben viszont azt tanácsolja feleségének, aki kizárólag miatta mondott le ígéretes színészi pályájáról, hogy „menjen el egy színházhoz pénztárosnőnek. Vagy menjen el cukorkát árulni.” (1937. VI. 19-i levél)³³

Az író tehát bőséges és megújuló tapasztalatot szerzett, hogy törekedjen bármennyire is jónak lenni, csak a benne élő barbárral vívott harcban győzedelmeskedhet. És megesik, hogy

³¹ *Míg új a szerelem*. Bp. 1938. 166.

³² Móricz Lili: *Kedves Mária!* Bp. 1973. 282.

³³ Uo. 308–309.

alkalmasint maga is kíméletlenül jár el. Saját kegyetlenségével való szembenézés kínos feszültsége elengedhetetlen gerjesztője volt a hivatkozott műveknek, amint formálója is a bennük tükröződő emberképnek: legyen egy ember bármilyen barbár, az ő lelke is végletek drámai küzdőtere.

III.

Önmagából építi fel azon hőseit is, akiknek helyzete, erkölcsi arculata, életfelfogása mélyen eltér az övétől. Konfliktusfogénysága saját belső készítetések kiélezésével és felnagyításával jár. Első felesége figyelmeztető szavai vezették rá, hogy

„... arra való az írás, hogy túlozzam saját életérzésemet, még ha rossznak mutatom is be magam, olyan nagyarányúnak, hogy azzal imponáljon . . . ellenállhatatlan kényszert érzek, hogy a nagy élményt közöljem, hogy az ne múljon el velem.” (1926. II. 12-i levél)³⁴

Egyszerre gondoskodik már alapjában is erős és kisarkított élményei drámai sűrítéséről, eltolásáról és a tőlük való pillanatnyi megszabadulásról. „Nekem óriási könnyebbségem, hogy mindent kiírok magamból.” (1936. VI. 15-i levél)³⁵ De a levélforma kevéssé ad módot a kiíráshoz szükséges átalakításokra, az egyrészt felfokozó, másrészt eltávolító stilizáló műveletekre, a magánjellegűen személyes egyetemesebbé formálására: „nem tudom levélben oly őszintén kiadni magamat, mint a regényben.” (1936. IX. 11-i levél)³⁶

A levél túlságosan szubjektív, mert az író közvetlenül és azonnal vall benne önmaga állapotáról. Móricz pedig abban az értelemben inkább „vallató” mint „valló”, hogy a legfonto-

³⁴ *Levelei* i. m. I. 220.

³⁵ *Levelei* i. m. II. 191.

³⁶ Uo. 213.

sabbat és a leghitelesebbet önmagáról is a másokkal szembeállítás, összehasonlítás, összemérés eredendően drámai alaphelyzeteiben tudta elmondani. És ez ismét identitása kifejlődésének vázolt jellegzetességeiben leli legfőbb magyarázatát.

Akinek énazonossága a szokásosnál erősebben vagy tartósabban (volt) kérdéses, akinek ebből fakadó bizonytalansága nagyobb, beteges önmagábfordulással is reagálhat. De elősegítheti önmeghatározását azzal, hogy fokozottabban él támpontkereső-eligazító társas összehasonlításokkal. És amennyiben identitásválságai olyan rövidrezártan társadalmi fogantatásúak, mint Móricz, úgy kimondottan szükségszerű, hogy fokozottabban figyelje vele egyivású és tőle elütő helyzetű társait. A „Ki vagyok én?” kérdésre a feletet a „Milyenek ők?” és hozzájuk képest milyen vagyok én?” nyomatékos közbeiktatásával keresi, azoknak a határoknak, különbségeknek a kijelölésével, amelyek az éppen szembesítettől őt elválasztják.

E kétpólusú sémaképzés közben, mintegy egymásnak feszülve kapják meg az alakok térben világosan kitagolt, plasztikus formájukat. Az író tehát *Míg új a szerelem*-beli alteregójának nem lélektani alap nélkül választotta a szobrász hivatását. A kétpólusú sémaképzés egyébként e regényben egész munkásságából kirívó csekély áttétellel látható, akár a szobrász és színész nő felesége, akár a szobrász és előző felesége megmintázására gondolunk. Egész életművét intonáló első nagysikerű regénye a *Sárrany* erővonalait is e bipoláris sémák szervezik: Turi Dani és felesége, Dani és Bora, Dani és a grófné, Dani és Takács Gyuri, Dani és a gróf. Turi Dani jelleme, helyzete attól rajzolódik ki egyre sokoldalúbban, hogy az egyik póluson mindig őt találjuk. De e modellálás azt is magával hozza, hogy a szembesítés létrejön Turiné és Bora, Turiné és a grófné, Bora és a grófné között is, függetlenül attól, hogy erre a regény szó szerinti szövege mennyire teremt alkalmat.

Móricz ön- és társészlelésének e központi vonása, önlelekrádjának és ábrázolása tárgyának megtermékenyítő egymásbaoltása számos regényét jellemzi. De semelyikben nem éri el azt

a mértéket és kidolgozottságot, mint a *Tündérbkert*ben. Szemlélete és eljárása művelleti egységeihez, azok működéséhez is közelebb férközhetünk e mű néhány rövid részletének felidézésével.

A fejedelemasszony kihallgatásra hívja Bethlent.

„Soha senkit, nőt, nem talált csak a feleségét, aki ilyen mélyen érdekelte volna. A felesége azonban sokkal objektívabb s tárgyilagosabb volt. Emberekről, tényekről, egész világról oly pontos, szemléletes és érdekes képet tudott adni, hogy egyetlen pillantásra ismeretlen emberek jellemével s egész élettartalmával meg tudta őt ismertetni. Ő maga egy cselekvő s kemény ember szilaj rohamával ment neki az élet elvégzendő dolgainak, nem állhatott meg a jelleme boncolásánál: neki mindenki figura volt, aki cselekvésben csak mint hasznos vagy hasznavehetetlen tényező szerepelt. A felesége kitűnő segítő társ volt, hogy azt találja meg, ami legfontosabb: a karakter erejét s vonalát valakiben. Ő teljesen ösztönszerűen kapott az emberek után, s a szükség gyakran vitte bele, hogy valóságnak vegye azt, ami csak szükséges volt számára: de ha a felesége szeme segítségére jött, úgy érezte, csalhatatlan s meggyőzhetetlen . . . A fejedelemasszony valami más, sokkal zártabb és absztraktabb lény volt. Annyira, hogy ő a nyílt cselekvés embere, nem is értette.”³⁷

Miközben Palotsay Anna elmagyarázza, miért került sor erre az újabb találkozásra, a „feszülten figyelő” Bethlenben tehát a következő megy végbe:

1. megállapítja, hogy mennyire érdeklí a nő, aminek a mércéje az az érdeklődés, amelyet felesége váltott ki benne,
2. felesége valóság-, közelebbről emberismerő és megjelenítő képességét összehasonlítja (= szembeállítja) a fejedelemasszonyéval, hogy feleségének bizonyos tulajdonságait megragadhassa,
3. összehasonlítást (= szembeállítást) végez önmaga és felesége a) emberekre irányuló attitűdjéről, b) együttműködésük módjáról, hogy önmaga bizonyos tulajdonságait kidomboríthassa,

³⁷ *Tündérbkert*. Bp. 1958. I. 104.

4. ismét összehasonlítja (= szembeállítja) feleségét a fejedelemszonnal, hogy ezúttal az utóbbi személyiségét jellemezhesse,

5. összehasonlítja (= szembeállítja) magát a fejedelemszonnal.

Miután Bethlen végighallgatta Palotsay Anna élettörténetének egyes mozzanatait, amelyeket a fejedelemszony azért tárt elé, hogy önmagát pontosabban megismertesse, az eredmény nem is marad el. „Magamrul ítéltém Kegyelmisségedet . . . mert én vagyok az a vad s kegyetlen, aki túlrohan az élet minden eseményein, életen s halálon s embereken . . .”³⁸. Tehát a másikról kialakított képének korrekciója is a saját magáról kialakított képpel való összehasonlításra (= szembeállításra) alkalom, hogy pontosabban megragadhasssa ki is ő, milyen is ő. És ehhez önmaga és a fejedelemszony, önmaga és felesége, a fejedelemszony és felesége bizonyos tulajdonságai alapján benne képződő kétpólusú sémákra támaszkodik. Azaz képzeletében egy háromszögbe fogható pszichológiai erőteret feszít ki, amelynek mindegyik oldalán összeméri a két csúcst.

És a feleség, Bethlenné, amint a fejedelemmel találkozik?

„Bethlenné ránézett; most olyan kócos és jó kis fiú volt s egyszerre úgy érezte, a kettő közül ez inkább a sajnálni való, a maga rákényszerített vad élet hajszájában . . . E pillanatban közelebb érezte azt a szerencsétlen bolond fiút, mint azt a hideg, magán uralkodni bíró kemény embert; . . . úgy szerette volna baglyas nagy puha haját megsimítani . . .”. De elég egy további pillantás a részeg, nemtörődöm Báthoryra és „Bethlenné megérezte, milyen más az ő ura s már sajnálta percnyi szerelmét, mit rávesztegetett: ez nem ember, ez egy égen tündöklő csillag; tesz s mivel, mit akar: nincs ennek a lelkében senki más, csak ő saját maga . . .”³⁹

³⁸ Uo. 109.

³⁹ Uo. 262.

A Báthoryt figyelő Bethlenné tehát

1. megállapítja, milyen hatást tett rá a férfi,
2. összehasonlítja (= szembeállítja) férjével, hogy a) annak bizonyos tulajdonságait kihangsúlyozza, b) Báthoryra irányuló késztetéseit tudatosítsa,
3. újabb összehasonlítást (= szembeállítást) végez Báthory és Bethlen között, miközben revízió alá veti Báthoryra irányuló késztetéseit.

A Bethlenben kioldódó társas összehasonlításoknak az a funkciója, hogy önmaga újrameghatározásával helyreállítsa az idegen nő hatására ideiglenesen felborult lelki egyensúlyát; Bethlennénél az összehasonlító műveletek középpontjában a két férfi tulajdonságai állnak, hogy férjéhez fűződő érzelmei megerősítésével találja meg ideiglenesen felborult egyensúlyát. De a különbségek ellenére alapvető a szerkezeti megfelelés. Ismét megjelenik a háromszögbe fogható pszichológiai erőter, egy-egy oldalon egymásnak feszülő pólusokkal.

Tengelyükben Bethlen és Bethlenné áll, akik mögött az áttételek ellenére sem nehéz felfedezni – mint oly sokan tették – az író és első feleségét, pontosabban az írónak a másik nemhez, s kivált akkor még élő első feleségéhez való viszonyát. Hasonló sémákkal kell számolnunk, amikor az író a két férfi kapcsolatát kívánja bemutatni.

„Bethlen lehajtotta fejét: lelkében igazat adott a fejedelemnek, akinek mindenkor elismerte szellemi felsőbbségét, vagy inkább mindenkor meglepte s új világitásba helyezte előtte a dolgokat a Báthory gondolata; ő a meglevő dolgokról tudott helyes és bölcs képet adni magának, Báthory a jövőről. . . Neki haditervei erősek és készek voltak s az ország állapotát, a pártok helyzetét pontosan érezte, sőt, a távoli országokról is a legtisztább képeket tudta felállítani, amelyeket aztán a bekövetkezett események sorra igazoltak; a fejedelem azonban a jövőbe vetette nagy lobogó tekintetét s mindaz, amit képzelőereje fölvetett, rendkívüli s nagyarányú volt.

Bethlen sajnálattal látta, de mindig mint második ember állott Báthory mellett: ennek ragyogó fantáziájáról ő is kigyúlt s szíve mély

fájdalommal érezte, hogy milyen kár, hogy ez az ember sohasem fogja egyetlen koncepcióját sem végrehajtani.

Ő nem tud tévedni: ez nem tud nem tévedni. De ez a saját biztonságában való meggyőződés szegényesnek s másodrendűnek tűnt fel előtte; a saját józanságának terhét szívesen odaadta volna a repülő szédületnek ama mámoros pillanataiért, amelyekben Báthory fölibe emelkedett az életnek.⁴⁰

Most már szükségtelen pontokba foglalni, ami Bethlenben végbemegy; elég ha megállapítjuk, hogy Báthory szellemi kvalitásait a sajátjáéhoz, illetve az övét Báthoryéhoz mérve (= szembeállítva) több lépésre bontható társas összehasonlítás eredményeként írja le saját szellemi arculatát – kettejük ítélőképességének, valósághoz való viszonyának különbsége alapján. És az író által (re)konstruált hősben lejátszódó történések most sem csak a hős saját önjellemzésének kellékei, egyben az író hús-vér személyisége önmeghatározásának is részei.

„Laczkó Géza hamar meglátta, első kritikájában megírta, hogy itt egy Ady-Móricz alluzió jelenik meg. Ez így van. Én magamat sohasem tartottam Ady jelentőségűnek. Hiányzik belőlem a vátesz, ami Adyban megvolt.”⁴¹

Az író – kivételesen nagy távlatot hagyva élményei feldolgozására – élete végén is megrajzol egy háromszögbe fogható erőteret. *Babits Mihállyal a Garda tón*. Két pólus eleve adott: ő maga és első felesége. Először a jó tanuló és a jó tanító viszonyában feleségét és Babitsot méri egymáshoz – akiknek társadalmi eredete, értékrendje, ízlése is hasonló –, majd saját személyének mindkettőjüktől való távolságát regisztrálja. Ez alkalmat ad, hogy az összehasonlítások sorába egy jelen nem levő negyediket: Adyt is bevonja, aki viszont feleségéhez és Babitshoz képest hozzá hasonlóbb. De egyik is, másik is valamiképp része énjének:

⁴⁰ Uo. II. 188.

⁴¹ Idézi Móricz Virág: *Apám regénye*. Bp. 1953. 411.

„ . . . az ember élete olyan vastag, olyan erős, olyan dús, ahány más emberélet van beleszöve. Az én életemben egész kövérségében benne van mondjuk Ady is, Babits is.”^{4 2}

Csak az engedhet be másokat ennyire magába, aki hatásosan védekezni is tud az ellen, hogy identitása elveszen, összefolyjon a hozzá közelállókka. Móricznak erre – láttuk miért és hogyan – jól működő sémái vannak. Írása további része változat az elhatárolódásra és szembeállításra. Az esti operaelőadás, a róla eszébe jutó népzene, Dante, az irodalom mind eszköz, amely a két pólushoz vezet:

„ – Én csak újat hozhatok; mert nem ismerek semmit a régieből. Én csak az életből kaphatok benyomást. Ha megérezem, hogy irodalom, amit velem közöl az élet, azt már ki is vágtam magamból, és a kutyáknak vetettem.

Babits nevetett, mulattatta. Öregebb volt nálam. Négy évvel fiatalabb, négy ezer kötetrel öregebb.”^{4 3}

Eszünkbe ötlük a naiv és szentimentális költő ellentétpárja. A naiv alkotó maga a természet, aki győzedelmeskedik a meszterkéltségen, ő az érzéki realitás spontán áradása, aki utánozza a valóságot; a szentimentális viszont inkább a belső eszmevilág, mintsem az érzés nyomására alkot, ő tudatosan keresi a természetet, amit elvesztett, aminek hiányát konstatálja. Kultúr-filozófiai és esztétikai elemzés keretében így dolgozta fel Schiller^{4 4} azt az élményt, amit Goethe, a naiv zseni – számára, a szentimentális alkotó számára jelentett.

Ezt a bipolaritást éli újjá Móricz a másik pozícióból, a naiv alkotó szempontjából. Regényeiben a „tolla alatt megszólaló”

^{4 2} *Esszépanoráma*. Bp. 1978. I. 737.

^{4 3} Uo. 744.

^{4 4} Schiller, F.: *Válogatott esztétikai írások*. Bp. 1960. 285., 305., 342–350.

képzeletbeli figurák kapnak már-már „valóságos élőlényeknek” kijáró dimenziókat, e legemlékezetesebb esszéjében „valóságos élőlények” lépnek elénk éppúgy, mint legkiemelkedőbb elbeszéléseinek teremtményei. A másokkal szembesítés, összehasonlítás, összemérés drámai alaphelyzetében való „életes emberábrázolás” teszi mindőjüket a móríci pantheon egyenrangú lakóivá.

AZ ERDELY TÖRTÉNETI FORRÁSAI

A magyar történeti regényirodalom egyik legtöbbet vitatott alkotása Móricz *Erdélye*. A viták keresztüzében Báthory, illetve Bethlen alakja áll, s rajtuk keresztül az a kérdés, hogy a bukott forradalom után Móricz Zsigmond mit és hogyan mond el koráról. E problémát vizsgálva a vita Nagy Péter *Móricz Zsigmond* című monográfiája kapcsán bontakozott ki.¹

„Azóta a vita lényegesen előbbre nem lépett; . . . Végleges megoldáshoz a kérdés addig nem juttatható, míg valaki a művet össze nem veti a Móricz által használt forrásokkal, s így szövegkritikai alapon ki nem deríti az író valóságos művészi szándékait.”²

Ennek a munkának nyilvánvaló első fázisa az író leányfalui könyvtárának felmérése, ahol a trológia történeti forrásai fellelhetők.

Móricz Virág szíves vendégszeretettel kalauzolt, s rendelkezésemre bocsátotta a dolgozószoza egész kincsét. Ezúton is szeretném megköszönni segítségét, türelmét, kedvességét.

Móricz szobájába lépve már az első körülpillantás biztató volt. Bethlen Gábor képe ott volt a falon bekeretezve a család és barátok fényképei mellett. S aztán a könyvtár . . . Egy-két könyvbe hirtelen belelapozva az író glosszáinak tömegére buk-

¹ A vita bibliográfiáját l. Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*, Bp. 1975.³ 593–94.

² Nagy Péter: i. m. 594. Itt szeretném megköszönni Nagy Péternek, hogy erre a témára felhívta figyelmemet.

kantam. A szoba leghosszabb falán a földtől a mennyezetig sűrűn felhalmozva áll – egy szekrényvel elválasztva – két nagy történelmi regényének, az *Erdélynek* és a *Rózsa Sándornak* történeti forrásanyaga. Móricz Virág elmondása szerint a háború alatt a könyvtár Móricz által összerakott pontos sorrendje megbomlott ugyan, de a könyvtár új rendezésénél is eredeti tematikai rend szerint kerültek a könyvek ismét a helyükre, legfeljebb a sorrend más. A könyvtárszoba másik két falán szépirodalom, kézikönyvek, lexikonok sorakoznak a roskadáig megrakott polcokon. A könyvek egy része egyforma sötétbarna, néha sötétzöld vászonba köttelve kerültek a polcokra – nagyrészt Móricz Gyöngyi is Simon Andor munkáját dicsérve – gerincükön az MZs monogrammal s a könyv címével.

A dolgozószoba ma már csak a könyveket őrzi, a folyóiratokat csak részben. Pedig Móricz haláláig olvasta, jegyzetelte és jegyzeteltette a Magyar Nyelvőrt; és a Századok minden fellelhető számát megvette a háború alatt.³ Ezek teljes egésze vagy töredéke ma Nyíregyházán a Móricz Zsigmond könyvtárban található. Folyóiratok közül most is ott van a Nyugat és a Történelmi Tár Leányfalun.

Mikor gyűjtötte össze ezt a nagy terjedelmű és értékű könyvtárat? Alapjában véve folyamatosan, de ha egy téma miatt könyv kellett neki, járta az antikváriumokat, könyvkereskedéseket, ahol el is tették számára a könyveket. Az *Erdély* anyagát saját vallomása szerint a háború időszakában kezdte gyűjteni.

„A háború második felét s a forradalmi korszakot teljesen a történelemnek adtam. Összegyűjtöttem Bethlen Gábor leveleit s ennek a kornak lehetőleg minden közleményét. Monográfiákat, naplókat, leveleket, a Századok teljes folyamatát s a Történelmi Tár egész sorozatát megszereztem s ezekben kutattam s kerestem a megnyugtató igazságot.”⁴

³ Móricz Virág: *Apám regénye*, Bp. 1963.³ 174.

⁴ Móricz V.: i. m. 167.

Hozzátehetjük, hogy nemcsak a 17. századi anyag sorakozik a polcokon, hanem bőségesen találunk 16. és 18. századi dokumentációt és feldolgozást is.

Móricznak történelem és filozófia iránti vonzalma már diákkorától kezdve erős és maradandó. Írói szárnypróbálgatásaitól kezdve egy életen át végigkíséri a történelmi téma regénybeformálása.

„A legelső regényemnek, amelyet 1902-ben Kispesten írni kezdtem az volt a címe: *György barát*. Történelmi regény akart lenni. Szegedi Kiss István reformátor életét szerettem volna megírni. Nagyon tetszett nekem, mert énekelve járta be az országot.”⁵

Ennek a témának is megvan a forrásanyaga a könyvtárban: a sűrűn jegyzetelt Történelmi Tár 1904-es évfolyama, Horváth Mihály: *Fráter György*, és Veress Endre: *Isabella királyné* c. könyve. Ma már eldönthetetlen, hogy 1902-ben források alapján kezdett foglalkozni Fráter György alakjával, vagy később, a könyv megvétele után tért vissza ismét a témához, bőségesen jegyzetelve, anyagot gyűjtve e korról.

A forráskutató Móriczot azonban inkább az Országos Monográfia Társaság munkatársától számíthatjuk. A szakirodalomból ismert, hogy az író sokkal többet dolgozott itt, mint amire szerződése kötelezte. Nemcsak stilizálta a köteteket, hanem írta is. Nagybánya történetét Móricz írta meg, s ehhez nyilván komoly forráskutatást végzett, s ekkor találkozott először az örökké *levelező* Bethlen Gáborral, aki oly nagy hatással volt rá. Ha elolvassuk Bethlenről szóló nyilatkozatait, tanulmányait, a levelező Bethlen az, aki mindig lenyűgözte.

Általunk ismert első nagy vallomása Bethlen Gáborról 1913-ból való levele, melyet Hegyaljai Kiss Gézának írt:

⁵*Hat új regényéről... beszél Móricz Zsigmond*. Pesti Napló 1934/26.

„Én az elmúlt időknek nagy hanghallgatója vagyok és Bethlen Gáborban látom a letűnt századok egyik legnagyobb magyarját, legmagyarabb nagyságát. Látni akarom embereiben a kort és megszólaltatni annak a kornak a hangját, amelyben elmélyedek. Már dereng a lelki látóhatáromon Bethlen Gábor mindenképpen vezérnek teremt alakja. Helyenként úgy érzem: drámának kellene lenni a róla szóló írásomnak. De benső történéseivel, érzelmi áttüzedettségével a regénynek is lebilincselő hősi ura lesz. Maga a nyelve is érdekes, igen gondos tanulmányt igénylő része a megelevenedő Gábor királynak. . . . Terjedelmét is látom már. Három kötetnél alább nem adom. Rövid, itt-ott nyers, de mindenütt emberi szólásai jellemfestők is, kortörténeti megvillanások is. Belülről én már látom Bethlen Gábort. . . . Arra a kérdésre, hogy mikor? Mikor lesz könyvvé az írásom? egyelőre nem válaszolok, hiszen az írásom természete és tárgy hozza magával a lelkiismeretes nekidőlést.”⁶

1913-ban tehát már írni akar Bethlenről, a háború alatt már gyűjti a kortörténeti anyagot, sőt dolgozik is a kor alapos megismerésén.⁷

Az író visszaemlékezései, levelei, jegyzetei segítenek abban, hogy pontosan megállapíthassuk mikor kezdett történelmi regénnyel, majd Bethlen korával foglalkozni, mikor kezdte a fejedelem koráról szóló könyvtárát kiépíteni. Hogy mikor lett a dédelgetett szándékból valóság, a tervből regény – abba még

⁶*Móricz Zsigmond levelei.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: F. Csanak Dóra. I–II. Bp. 1963. A levél 1913. febr. 7-én kelt. I. 82. sz. (Továbbiakban: M. Zs. Lev.)

⁷Hogy a háború alatt már Bethlen korával foglalkozik több cikke egybehangzóan tanúsítja. 1918. szept. 29-i Néplapban feltehetően az ő tollából jelent meg a *Maximális árak Bethlen Gábor idejében* c. cikk. (Nagy Péter: i. m. 183.) E feltételezést alátámasztja az is, hogy glosszáiban a 17. sz-i pénz vásárlóértékét átszámítja saját korára; „Tizenkét év óta foglalkozom Bethlen Gábor életével és történetével. . . Nyugat, 1929. II. 381.; „Amikor a háború tetőpontján dült nagyon elkeseredtem a magyarság jelene és jövője fölött. Vígasztalást kerestem a történelemben és Bethlen Gábor alakja nyugtatott meg. . .” Pesti Napló 1934/26; *Okmánytár a hódoltság történetéhez* c. kötetben a 22. és 33. oldalon kézzel írta be a dátumot: 1919. VI.

beleszólt Miklós Andor is! 1920-ban az Athenaeummal kötött szerződésben a *Meséskönyv* és a *Rózsa Sándor* mellett szerepel *Bethlen Gáborról* szóló regény is. Kötelezi magát, hogy „... 1922 újévre vagy Bethlen Gáborról, vagy más témáról egy kész nagy regényt hozok...”⁸ Tekintettel arra, hogy a kiadó Rózsa Sándorról írandó regényt nem kívánt közölni, Móricz nyilván fokozottabb figyelemmel fordul a rég múlt idők felé. A *Tündérbert* megjelenéséig történelmi bűvárokodásának inkább drámai termékei vannak. Ide sorolható a félbemaradt *Dózsa*-dráma.⁹ (Ennek alapforrása az író által sűrűn jegyzetelt monográfia, Márki Sándor: *Dósa György*, Bp. 1913. s valószínű ezért jegyzetelte Fraknoi Vilmos: *Werböczi István* Bp. 1899. c. könyvét is.) Ekkor ír néhány egyfelvonásos drámát, melyre „... úgy szoktunk tekinteni, mint az *Erdély* forgácsaira...”¹⁰ Ekkor íródhatott *A vadkan* is,¹¹ Deák Farkas: *Forgách Zsuzsanna* c. történeti életrajza alapján, melyben a dráma vázlatterve ma is olvasható.

Mindez azért figyelemre méltó, mert irodalomtörténet-írásunk csak sejtette, de nem térképezte fel, hogy Móricz milyen mértékben támaszkodott történelmi témájú munkáiban a történelem pontos ismeretére. Bátran állíthatjuk, hogy nem nyúlt úgy történelmi témához, hogy ahhoz alapos előtanulmányt ne folytatott volna, sok esetben történészt megszegyenítő alapossággal.¹² Nagyon is megalapozott, a forrást is kutató Móricz véleménye a csak mesélő Jókai történeti regényének légből kapott világára:

⁸M. Zs. Lev. I. 142. sz.

⁹Móricz V.: i. m. – Függelék.

¹⁰Nagy Péter: *Drámai arcélek*. Bp. 1978. 215.

¹¹Nagy P.: uo. 219, 221.

¹²Móricz Virág elmondása szerint a 11–15. századról azért nem írt Móricz, mert nem tudta volna kellőképpen dokumentálni. Kevés magyar nyelvű forrást talált (szinte semmit!) és alapos forrásismeret nélkül nem akart egy kort regénybe önteni.

„Mikor történeti regényhez nyúltam, elővettem az *Erdély aranykorát*, de harminc-nyolcvan oldal után letettem. Nem tudom olvasni. Nem elég, hogy teljesen légből kapott, hogy történelmi gyökerei csak olyanok, mint a pipafüst vékony csíkja, amely odafent bodrokká s felhőkké terebélyesedik, de azért csak dohányfüst marad s nem valószínű felhődzés. . .”¹²

A forrásolvasás – rögtön leszögezhetjük, hogy elsődlegesen a forrás s kevésbé a monográfiák – Móricz nagy szenvedélye. A Történelmi Tár 1894-es évfolyamában egy ott felejtett sárguló papírlapon a forráskutató Móricz Zsigmond vallomása olvasható:

„Az e[mbere]r úgy merül bele az adattárba mint úszó a vízbe. Habzsól és öblöget. Egyszerre egész tüdővel és m[inde]n izmával érzi az elmúlt idők levegős, egészséges életét”¹⁴

A történész-Móricz, e szenvedélyéért az író-Móriczot el is marasztalja:

„Túl sok epizódot vettem fel. Amit leltem az aktákban mindent behabzsoltam, s emiatt Báthory jellemének a kialakulása s az események vezetése nagyon zavaros helyenként. Tulajdonképp csak két nagy epizód tiszta: a széki királygyilkosság, amit a kor krónikásától készen kaptam és semmit sem akartam elhagyni, – a másik Báthory halálának a leírása, amit szintén a krónikából vettem és objektív tisztaságban akartam megőrizni. Ugyanúgy készen kaptam a török szultán jelenet szövegét.”¹⁵

¹³ *Jókai*. In: M. Zs. *Összegyűjtött művei. Tanulmányok*. I. Bp. 1978. 438.

¹⁴ M. Zs. jegyzetelés közben sok rövidítést használt. Ezek feloldásáért Móricz Virágnak ismételtelen köszönetet mondok. A széljegyzetek közlésénél [ ] jelbe került a feloldás. Csak a nyilvánvaló ékezethibákat javítottam, az interpunkciókat nem.

¹⁵ Móricz V.: *Tíz év* (kézirat) 209. lap. M. Zs. naplója Léányfalu, 1934. szept. 27. A források: Szilágyi S.: *Báthory Gábor* Bp. 1882. 78 skk.; *Szamosközy históriája; Szalárdi krónikája*; Tört. Tár 1904. *Tholdalagi évkönyve* Tört. Tár 1881.

(Egy apró példa hadd illusztrálja e két följegyzés igazát. Károlyi Zsuzsannáról szóló könyvben Móricz aláhúzza a következő mondatot: „és hal nem jutott volt Bethlen Gábornének” a margóra kivetíti: „Hal? ”. A következő oldalon arról olvashatunk, hogy a fejedelemasszony gyenge szervezetű, aggódó.¹⁶ Móricz ezt is aláhúzza, s ebből a két adatból kerekíti ki a nagyenyedi piaci incidenst, ami miatt elhagyta Károlyi Zsuzsanna a várost, amibe belebetegedett, s kerekít hozzá egy féltékenységi rohamot.¹⁷)

Móricz munkamódszere nyomon követhető a könyvekben. Ha valamit kézbe vett, olvasott az a könyv viseli a nyomát. A szennycímlapon felírja, hogy mit, hol talál; továbbá található itt családfákat; török szultánok, magyar királyok, erdélyi fejedelmek uralkodásának a pontos kronológiai sorrendjét. A legtöbbet forgatott köteteknél sűrű széljegyzetek és aláhúzások sora olvasható. Időnként egy-egy forrással vitatkozva utal egy másikra. Sokszor forráskritikai elemzés és kiegészítés is található a glosszáiban. Mindig pontosan vezeti, hogy ki, hány éves; pontosan tudja regényhősei életkorát, s a köztük levő kor-különbséget. A dátumokat feloldja, pontosítja, kiszámítja, hogy a leírt esemény a hét melyik napján történt, s ugyancsak kiszámítja mikor van húsvét, pünkösd. Széljegyzeteiből olvasható ki az is, mi a pénz vásárló ereje a 17. században: pl. az akkori áruk árát összeveti az 1919-es azonos árucikkek árával. Külön gyűjteményt lehetne összeállítani arról, hogy a korabeli nyelvhasználatot mennyire figyelemmel kíséri. Hasonlóképpen gondosan gyűjti a használati tárgyakról való tudnivalókat, a szokásokat, a divatot. Ez utóbbit leírások alapján néha le is rajzolja. Még térképet is készít. E felsorolást lehetne még bővíteni, de egy dolgozat keretében forráskritikai elemzést — ilyen mennyiségű jegyzetanyag alapján — nem lehet

¹⁶ Bodrogi János: *Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony*. Nagyenyed. 1899. 27. 28.

¹⁷ M. Zs.: *Erdély*. Bp. 1970. 748–52.

elvégezni. A regény és az író könyvtára alapján – a forrásanyag ismeretében elkülöníthetők a *legfontosabb alapművek*, amelyből kinőtt az *Erdély*. A legalaposabb feltárást Bethlennel kapcsolatban végzi el, s talán az *Erdély* bibliájának is tekinthető az a könyv, amiről így ír:

„... egyszer egy antikváriusnál egy kopott régi könyvet vettem, gyöngé iskolai kötésben, kívülről megnyűtten, belőlről olvasatlanul sárgultan: Sziládi Áron és Szilágyi Sándor Török-magyarokori Államokmánytárának első kötetét. Olvasni kezdtem. A könyv 1868-ban jelent meg s 1540-től 1626-ig 143 okirat, csaknem mind magyar nyelvű levél szövege van benne s a 89-ik irattól kezdve valamennyi Bethlen eredeti levele, vagy hozzá intézett diplomáciai irat.”¹⁸

a) Bethlennel kapcsolatos további fontos forráskiadványok, amelyeket Móricz használt:

Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Bp. 1897. Evvel egybekötve: Gindely Antal: *Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodásának történetéhez*. Bp. 1890.

Gindely Antal–Acsády Ignác: *Bethlen Gábor és udvara*. Bp. 1890.

Lukinich Imre: *A bethleni gr. Bethlen család története*. Bp. é. n. (bár ez nem a Bethlen Gábor-féle ág!)

Szalárdi János Siralmas magyar krónikája kilencz könyvei (a kiadás nem azonosítható, mert a belső címlap hiányzik)

Kemény János Önéletrása. Kiadta Szalay László. Pest, 1856 (E két kiadványt azért vesszük ide, mert Bethlen uralkodását Erdély „aranykoraként” ők említik először.)

b) A regény főbb alakjairól is külön kötetek vannak Móricz könyvtárában, sűrűn jegyzetelve mindegyik:

Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Bp. 1882.

Bodrogi János: *Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony*. Nagy-Enyed 1899.

Kubinyi Miklós: *Bethlenfalvi gr. Thurzó Imre, (1598–1621)*. Bp. 1888.

Mika Sándor: *Weiss Mihály*, Bp. 1893.

¹⁸ M. Zs.: *Bethlen Gábor*. Nyugat. 1929. II. 381. Az Okmánytárban közölt levelek száma: 194.

Arday Pál: *Nagyercsei Tholdalagi Mihály élete és történeti szereplése*, Kolozsvár, 1910.

Károlyi Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*, Bp. 1883.

c) A források között külön fontossággal bír a Tört. Tár halhatlan mennyiségű publikációja. A könyvtárban a folyóirat 34 évfolyamából + mutatójából (1878–1911-ig jelent meg) csak az 1899-es évf. hiányzik. Felhasználja a publikált levelezést – hogy csak néhány nevet említsünk: Bethlen, Károlyi Zsuzsanna, Homonnay, Thurzó, Illésházy, Bocskai –, az inventáriumokat, az erdélyi megyékről, országgyűlésekről közölt adatokat, s „boszorkányosság, bűbájosság” jegyzőkönyvi adatait; innen meríti – Imreffyné Török Kata, Báthory Anna pereinek történetéből –, ami a regényben különböző helyeken erről olvasható. S bár Móricz a *Tündérkert*ben azt írja, hogy „Az Imreffyné elleni tanúvallatási jegyzőkönyvből szószerint”¹⁹ – némi stilizálás azért mindig adódik Móricznál – s ha nem is szó szerint, de ez a peranyag elolvasható a Tört. Tár 1891-es évfolyamában a 322-es oldalon.

d) A legfontosabb források között kell felsorolniunk azokat a feldolgozásokat is, melyekből a kor általános politikai történetét merítette az író:

A magyar nemzet története, I–X. Szerk.: Szilágyi Sándor. Ebből az Angyal Dávid által írt VI. kötet: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*. Bp. 1898.

Szalay József-Baróti Lajos: *A magyar nemzet története. III. Magyarország a Habsburg-házból való választott királyok korában*. Bp. millenniumi kiadás.

Marczali Henrik: *A magyar történet kútjainak kézikönyve*. Bp. 1902.

Salamon Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Bp. 1885.

Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Bp. é. n. (Sajnos könyvkötés közben a széljegyzeteket levágták, szinte olvashatatlan)

Kohn Sámuel: *A szombatosok*. Bp. 1889.

Magyari István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Kiadta: Ferenczi Zoltán. Bp. 1911.

¹⁹ Erdély 39.

e) Szokásokra, köznapi életre, korabeli tudományokra, használati tárgyakra, iparra, kereskedelmi szokásokra stb. az *Erdély* fő forrásának tekinthetjük:

Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVIII. században. I–III.* Bp. 1896.

Deák Farkas: *Magyar hölgyek levelei* (499 Darab) 1515–1709. Bp. 1879.

Bethlen Kata írásai és levelezése. I. 1700–1759. Szerk.; Szádeczky Kardos Lajos. Bp. 1922.

Bethlen Miklós Önéletrésze. I–II. Kiadta: Szalay László. Pest, 1858–60.

f) A gazdasági életre, adózásra, árakra, birtokviszonyokra, állattenyésztésre stb. a következő munkák jelentik az író fő tájékozódását:

Acsády Ignác: *A pozsonyi és szepesi kamarák 1565–1604.* Bp. 1894.

Acsády Ignác: *A jobbágy-adózás 1564–76-ban.* (E két könyvet egybekötötte Móricz.)

Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története.* Bp. 1906.

Szilády Áron–Szilágyi Sándor: *Okmánytar a nádoltság történetéhez Magyarországon* (Nagy-kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból) Pest, 1963.

Tekintélyes mennyiségű tehát az a forráskiadvány, monográfia, amit Móricz felhasznált alaplámként a trilógiához. Fel-tűnő viszont az, hogy Pázmány Péterről jelenleg semmi sem található meg könyvtárában, pedig Pázmány-kiadványok bősé- gesen voltak. A felsorolt forrásokban Pázmányról ugyan esik szó, de viszonylag kevés, márpedig Móricz mindent szeret eredeti forrás alapján megjeleníteni. Ráadásul az író egy baráti beszélgetésen azt mondta, hogy Pázmány minden mondatát irataiból vette.²⁰ Feltételezhető tehát, hogy elkallódott a Pázmány kiadvány, mert Eszterházy Miklósról pl. két kötete is van, bár jelölés ezekben nincs. Nem található meg pl. az

²⁰ Móricz V.: i. m. 495.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek sem, bár ismerte Móricz, mert forrásösszevetéseiben utal a VI. kötetre.

Ha teljes bibliográfiát állítanánk össze, akkor egy-két hiányt is felsorolhatnánk, a jelentősebb kiadványok közül. Ime:

Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor életrajza*. Bp. 1885. (Ez viszont nagyon gyenge mű!)

Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem levelezése 1613–1629*. Bp. 1887. (Meg kell azonban jegyezni, hogy a másik két kötet Bethlen-levelezés is bőséges, és a levelek bőven vannak még a Tört. Tárban is.)

Radványszky Béla: *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*. Bp. 1888. (számadásokkal)

Mika Sándor: *Magyar történelmi olvasókönyv*. 1–6. Bp. 1905–1910. A Mika könyve csak azért érdemel említést, mert a *Tündérkert*ben hivatkozik e gyűjteményre,²¹ holott az ott idézett levelet kimutathatóan Szilágyi *Báthory* könyvéből vette át, hisz Szilágyi is Mika gyűjteményére hivatkozva (nem könyvére! – hisz az későbbi) közli. Mikának jelentős kézirat gyűjteménye volt.

Érdekesnek tűnik, hogy nem használta a korabeli emlékirók munkái közül Sepsí Laczkó Máthé, Bojthi Veres Gáspár, Nagy Szabó Ferenc memorialéit. Hidvégi Mikó Ferenc (aki Bethlen kincstartója és portai követe) memoárja megvan Móricz könyvtárában, viszont teljesen használatlannak tűnik, akárcsak Péchi Simon Psalteriuma, Szenci Molnár Albert naplója, levelezése is. Szamosközy históriájáról sem dönthető el pontosan, hogy mennyire használta.

Természetesen ha történésztől kérnénk számon forrásfeltárást még sorolhatnánk hiányokat. Ha ma fellapozzuk a Kosáry Domokos szerkesztette bibliográfiát Báthory és Bethlen koráról a felsoroltakon túl csak folyóiratcikkekkel találkozhatunk. De ebből a felsorolásból is levonandó a Századok és a Tört. Tár cikkanyaga. Bátran állíthatjuk, hogy az *Erdély* széles körű forrásismeret alapján készült. Pázmány-dokumentá-

²¹ *Erdély*, 85.

ción túl a kor megismerésére minden területről alapos ismereteket gyűjtve készült a regény.

A felsorolt műveket kell első sorban az *Erdély* alapforrásának tekinteni, de ezeken túl a *másodlagosnak tekinthető könyvjegyzéket* is össze tudjuk állítani. Ebbe a csoportba azok a munkák sorolhatók, melyeket kisebb mértékben használt az író. Jelölés kevés van benne vagy egyáltalán nincs:

Acsády Ignác: *Széchy Mária 1610–1619*. Bp. 1885.

Ágoston Péter: *A magyar világi nagybirtok története*, Bp. 1913.

Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre*, I. Bp. 1888.

Barcs Gyula: *Marosvásárhelyi Borsos Tamás élete és történeti szereplése*. Kolozsvár, 1912.

Banner János: *Erdély leírása a XVII. századból*. Jászberény, 1913.

Békefi Remig: *A debreceni református főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei*. Bp. 1899.

Bethlen Imre: *II. Rákóczi György ideje*, Nagyenyed. 1829.

Bíró Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542–1690)*. Kolozsvár, 1917.

Bíró Vencel: *Erdély követői a portán*. Cluj–Kolozsvár. 1921.

Bitay Árpád: *Az erdélyi románok a protestáns fejedelmek alatt*. Dicsőszentmárton, 1925.

Budai basák magyar nyelvű levelezése. A, I. 1553–1589. Szerk.: Takács Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula. Bp. 1915.

Corpus Juris, 1526.

Cserei Mihály históriája. Kiadta: Angyal Dávid. Bp. é. n. (Két példányban!)

Deák Farkas: *Béldi Pál 1621–1679*. Bp. 1887.

Demkó Kálmán: *A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*. Bp. 1890.

Dézi Lajos: *Szenczi Molnár Albert*, Bp. 1897.

Dézi Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*. (Misztótfalusi Kis Miklós, Pápai Páriz Ferenc) Bp. 1899.

Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Szeged, 1887.

Esterházy Miklós munkái. Szerk.: Toldy Ferenc. Pest, 1852.

Esterházy Miklós nádor iratai. Szerk.: Hajnal István. Bp. 1930.

Fényes Elek: *A török birodalom leírása*. Pest, 1854.

Goldziher Ignác: *Előadások az iszlámról*. Bp. 1912.

- Gyórfy István: *A kunok megtérése*. Klny. Protestán Szemle 1925. évf.
- Gyulafy Lestar följegyzései, Bp. 1881.
- Heltai Gáspár: *Magyar krónika*. (Kiadása nem azonosítható.)
- Hodinka Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Bp. 1916.
- Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar Történet I–VII*, Bp. 1929–33.
(A későbbi kiadásból is megtalálható a 17. századi Erdélyről szóló III. kötet)
- Ipolyi Arnold: *Nyáry Krisztina*. Bp. 1887.
- Jakab Elek: *Az utolsó Apafi*. Bp. 1875.
- Karácson Imre: *Evlia Cselebi magyarországi utazásai*. Bp. 1904. (Két példány van)
- Kövári László: *Erdély régiségei*. Pest, 1852.
- Krisztobulosz: *II. Mehemet élete*. Ford.: Szabó Károly. Bp. 1875.
(Két pld. van.)
- Lükini Imre: *Bethlen István támadása 1636-ban*. Bp. 1910.
- Lükini Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában*. 1541–1711. Bp. 1918.
- Lükini Imre: *Nagynyedí album*. Bp. 1926.
- Magyarországi török kincstári defterek*. II. 1540–1639. Bp. 1890.
- Magyar országnak, Bethlen Gábor támadásakor állapotjáról*. Pozsony, 1838.
- Magyar Országgyűlési Emlékek I.*
- Magyar Történelmi Tár*. XXII. XIII. évf.
- Makkai Ernő: *Bethlen Gábor országalkotó politikája*. Kolozsvár, 1914.
(Az 1929-es 2. kiad. is megvan.)
- Merényi Lajos: *H. Esterházy Pál 1635–1713*. Bp. 1895.
- Monumenta Hungariae Historica*, sorozatból a II. osztály – Írók (fűzve, felvágatlan, s van duplum is) A sorozatból csak az írók nevét soroljuk fel, a pontos bibliográfiai adatokat nem: Szerémi György, Verancsics Antal, Illésházy István nádor följegyzései, Hidvégi Mikó Ferenc históriája, Bíró Sámuel históriája, Brutus János Mihály . . . históriája, Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája, Decsi János magyar históriája, Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írása, Történelmi naplók. 1662–1719, Apor Péter munkái.
- Nagy képes világtörténet*. I. II. IV–V. VII–X. Szerk.: Marczali Henrik.
- Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Bp. 1930. (A török nevekre vonatkozó jelölések olvashatók elsősorban)
- Neugeboren Emil: *Az erdélyi szászok*. Bp. 1913.
- Péchi Simon Psalteriuma*. Közzéteszi: Szilády Áron. Bp. 1913.

- I. Rákóczi György és a porta* (Levelek, okiratok) Szerk.: Beke Antal és Barabás Samu. Bp. 1888.
- Ruzsnyay Dávid az utolsó török deák történeti maradványai.* Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1867.
- Sinkovics István: *A magyar nagybirtok élete a XV. század elején.* Bp. 1933.
- Szabó Károly kisebb történelmi munkái.* I–II. Bp. é. n.²
- Szádeczky Lajos: *Mihály havasalföldi vajda Erdélyben.* 1599. 1601. Bp. 1882.
- Szádeczky Lajos: *Kovacsóczy Farkas.* 1576–1598. Bp. 1891.
- Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya.* Bp. 1927.
- Szathmári Károly, P.: *Bethlen Gábor ifjúsága.* Tört. regény. I. Pest, 1866.
- Széchy Károly: *Gr. Zrinyi Miklós.* 1620. 1660. I–II. Bp. 1896.
- Szekfű Gyula: *Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához.* Bp. 1904.
- Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Szerk.: Dézsi Lajos. Bp. 1898.
- Szilágyi Sándor: *Rákóczy Zsigmond.* 1622–1652. Bp. 1888.
- Szilágyi Sándor: *I. Rákóczy György,* Bp. 1893.
- Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fehérvári síremléke.* Bp. 1884.
- Szilágyi Sándor: *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése.* Bp. 1875.
- Takács Sándor: *A magyar gyalogság megalakulása.* Bp. 1908.
- Takács Sándor: *Török világ.* I–III. Rajzok a török világból. Bp. 1915–17.
- Takács Sándor: *A régi Magyarország jókedve,* Bp. 1921.
- Thaly Kálmán: *Történelmi kalászkok.* 1603–1711. Pest, 1862.
- Timon Ákos: *Magyar alkotmány és jogtörténet.* Bp. 1910.⁴
- Vámbéri Armin: *Nyugat kultúrája Keleten.* Bp. 1906.
- Vámbéry Ármin: *A török faj.* Bp. 1885.
- Váró Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma.* Nagyenyed, 1903.
- Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Bp. é. n.

E felsorolásban nem szerepelnek azok a kötetek, melyekkel kimutathatóan regény, vagy drámatervei voltak, továbbá kb. 1500-ig a magyar történelemről összegyűjtött könyvanyag. Ugyancsak nem soroltuk fel azokat a könyvéket, amelyek a trilógia megjelenése után kerültek a könyvpiacra. Ezeket is megvette Móricz bele is lapozott, egy-két jelölés is

akad bennük, sőt vitatkozik is olykor a szerzőkkel, s két könyvvel külön érdemes itt foglalkozni.

Móricz Virág Szekfű *Bethlen Gábor*²² c. munkájával kapcsolatban írja könyvében, hogy Szekfű történelmi tényként tárgyal itt „olyan dolgokat, amiket Móricz Zsigmond talált ki...”²³ Lehetséges, de Móricz könyvtárában meglevő Szekfű-könyv széljegyzetei ezt nem bizonyítják. Nyomtatásban akkor még csak a *Tündérbert* látott napvilágot, s Szekfű könyve már 1928-ban nyomdában volt. Szekfű könyve érdemben ott kezdődik, ahol a *Tündérbert* befejeződik. Bethlen élete, Báthory Gábor haláláig – alig 20 oldal, ha a bevezető részt is hozzávesszük (*Európai politika a tizenhetedik század elején*) akkor sincs több 40-nél. Kétségtelen, hogy itt sok korrigálást találunk, de tegyük hozzá, hogy nyilvánvaló nyomdai hibáknak kell ezt inkább tekintenünk. Pl. A Bocskaytól kijelölt fejedelem nem Homonnai György, hanem ahogy helyesen javítja Móricz Homonnai *Bálint*: Báthory fejedelemmé választása érdekében nem Rákóczi György, hanem *Zsigmond* ellen lép fel Bethlen.²⁴

Tovább vizsgálva a jegyzeteket meg kell állapítanunk, hogy bizonyos vonatkozásban Móricz precízebb történész, mint Szekfű. Az 1602-es évnél Szekfű Bethlen meneküléséről és jegyeséről Károlyi Zsuzsannáról ír. Móricz megjegyzi a lap szélén; *16 éves Zsuzsa*²⁵ (sic!); kivetíti a házasságkötés idejét is, amit Szekfű nem tett meg: *1605*²⁶ Móricz pontosan tudja, hogy a „több napi lövetés” Lippa esetében: *17 nap*.²⁷ Ő egészíti ki, hogy a nikolsburgi békét mikor írta alá Bethlen: *1621. XII. 31.*²⁸ Pontosítja Szekfűt mikor arról ír,

²² Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Bp. 1929.

²³ Móricz V.: i. m. 495.

²⁴ Szekfű: i. m. 31. A kurzíváltak M. Zs. jegyzetei.

²⁵ Szekfű: i. m. 29.

²⁶ Szekfű: i. m. 31.

²⁷ Szekfű: i. m. 58.

²⁸ Szekfű: i. m. 150.

hogy a magyar katona a legolcsóbb, „még két forintért is szolgáltak” *Egy óra!*²⁹

Viszont komoly vitája van Szekfű koncepciójával a Habsburgok megítélésének kérdésében. Szekfű a bevezetőjében arról ír, hogy a 16. és 17. században növekszik a Habsburgok ereje és súlya Nyugat-Európában, nem nagy jelentőséget tulajdonítva ekkor Németalföldnek és a kapitalizálódó Angliának. „Európa közepe a német birodalom” Móricz Szekfű gondolatához a következő reflexiót fűzi:

A Habsb[urgok] hivatása lett volna a nyugati Európa egyesítése. A[ho]gy Oroszország egy tagba fogta kelet Eu[rópá]t, úgy kellett volna a Habsb[urgok]-nak a Nyugatot. De nem volt s[em]mi koncepciójuk. Kiskaliberűek teh[át] tehetet[lenek].

Ha I. Ferdinánd protestánsná lett volna, akkor könnyebben ment volna. Új világnézettel kapcsolhatta v[ol]na össze Európát. Az orosz vallás és a prot[esztáns] kereszténység osztozott volna Európán.³⁰

Bethlenről és I. Rákóczi Györgyről Szekfű azt írja, „egyik félt sem fogadhatjuk el tehát a nagy emberi és nemzeti jogok előharcosának. . .”³¹ Móricz egyet nem értő!?” jelet tesz a passzus mellé.

Korrigálás, vita van. De meg kell jegyezni, hogy Móricz szinte forrásnak használja a *Bethlen Gábort*. Nagyon sok adatot aláhúz, ami fontos a fejedelem további életútja szempontjából. Sőt! A könyv jegyzetapparátusában forrásokat jelöl meg, melyek nyilván ismeretlenek számára.

Szekfű könyvéről recenziót is ír.³² Itt saját Bethlen-portróját adja, s a történésznek csak egy hibát ró fel, hogy

²⁹ Szekfű: i. m. 187.

³⁰ Szekfű: i. m. 9.

³¹ Szekfű: i. m. 161.

³² M. Zs.: *Bethlen Gábor*: Nyugat 1929. II. 381–84.

„Családi életét Szekfű nem kutatta fel s nem ismerte meg, s nem vette tárgyalásba. Pedig ott vannak életének legfontosabb titkai!”

S ha tényátvételt Szekfű esetében nem tudunk kimutatni, de Makkai esetében igen. Valószínűbb, hogy Móricz megjegyzése Makkaira vonatkozott, s nem Szekfűre.

Makkai ezt írja:

„Bizonyos tekintetben saját énjét szerette és csodálta (t. i. Bethlen Gábor! – Cs. E.) Báthory Gáborban, a maga énjének titkos vágyát, a nagy élet lángját, amely belőle hiányzott de amely sóvárgásának tárgya volt. Egy lehetőséget csodált és szeretett benne, amely reá nézve elveszett!”

Móricz válasza erre:

Az egész teljesen az én koncepcióm. Az egész viszonylat az enyém s addig soha senki így nem látta!³³

S ha a koncepciója a könyvnek heves ellenérzést váltott ki Móriczból, a „tényekről” is olvasható gúnyos megjegyzése. Makkai Bethlen magánéletéről ír (rövidítve a könyv szövegéből):

„Gyermekei kicsiny korban elhaltak... Károlyi Zsuzsanna hideg természetű... féltékeny asszony volt, életét betölteni nem tudta... Levelei nagy gyöngédségről... tesznek bizonyágot. Nem volt ez a házasság hijjával semmi másnak, mint az asszonyi szeretet olyan fokának, amely Bethlen Gábor szívét képes lett volna teljesen betölteni.³⁴ *Hm!*

Ehhez a „Hm!”-höz két móriczi megjegyzés tartozik hozzá. Az egyik nyomtatásban olvasható Bethlenről:

³³ Makkai Sándor: *Egyedül* (Bethlen Gábor lelki arca) Kolozsvár. 1929. 52. Számozott példány: 118. Ceruzás széljegyzet.

³⁴ Makkai: i. m. 111.

„Szerelmi élete ismeretlen. Öregkorában, mikor szívbaj s ennek következtében vízibetegség érte utol, azt mondta inasának, hogy »hadd bűnhődjenek az alsó függők, eleget kutyálkodtak.« Mesék és pletykák maradtak fenn, hogy Báthory Annába szerelmes volt volna. Feleségül vette azonban Károlyi Zsuzsannát.”³⁵

A másik egy széljegyzete, Eszterházy Miklósnak, feleségéhez Nyáry Krisztinához írt leveleiről:

Mennyivel világosabb levegő, mint Bethlen leveleiben. Egész mai közönséges, üde nyelv. Nincs senki mögött súlyos atmoszféra.³⁶

Móricz hatása a korabeli történetírára itt érhető leginkább tetten, itt valóban tények kerültek át, ami írói fantázia szüleményei voltak.

„A történelem-írás bizalom kérdése”³⁷ — jegyzi meg Móricz. „Történelmet írni rendkívül nehéz, mert a történelmi alakra rárakódik a múlt töméntelen salakja s a vélemények kikristályosodott törmeléke”³⁸ A források pontos feltárásával, s ezek alapján művészi, írói megfogalmazással nem kevésbé nehéz történelmi regényt írni, hús-vér embert alkotni valóságos tettei alapján az évszázadok „foszforeszkáló tüne-ménnyé” vált hőseiből. Mert Móricz regényhőseit, a kor levegőjét, roppant forrásismeret alapján mintázza meg, s teszi a holt szöveg ellenére élővé. Teljes biztonsággal leszögezhetjük, hogy a forrásokból elsősorban a dokumentum volt számára a fontosabb; a monográfiák, cikkek, tanulmányok kevésbé. S ha könyvtára alapján megpróbáltuk elkülöníteni az elsődleges és másodlagos forrásanyagot — alapszemponként figyelembe

³⁵ M. Zs.: *Bethlen Gábor*, Szép Szó. 1936. II. 73–74.

³⁶ Tört. Tár 1900.

³⁷ Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar Történet*, Bp. 1924. I. Szennylapon M. Zs. kézírása.

³⁸ M. Zs.: *Bethlen Gábor*. Nyugat, 1929. II. 383.

véve Móricz széljegyzeteit – akkor sem zárhatjuk ki az átfedéseket. (Pl. nem jelölt könyvek közé kell sorolnunk a Nyáry Krisztináról szóló munkát, de házasságának történetét innen is vehette a Tört. Tár mellett.) Könyvtárosok mesélik, hogy egy-egy kötetet kikérve a könyvtárban, azokba belepillantott és máris ment. E legendát alátámasztja egy bejegyzése: „Eble Gábor dr. Károlyi Ktár. Egyetem u”³⁹ – s ha felkereste, ma már szinte kinyomozhatatlan, mit tudott ott meg. Belepillantva egy könyvbe, egy adatra rátekintve is kerekedhetek ki epizódok, születhettek regényalakok.

A regény és a forrásanyag összevetése után azonban az alapnak tekinthető forrásmunkák elkülöníthetők, a szinte feltérképezhetetlen adattengerből.

³⁹ Bodrogi: i. m. M. Zs. kézírásos feljegyzése a szennyrajon.

KÁRPÁTI BÉLA

A FORRADALOM TRIPTICHONA

A *Tragédiás figurák*, az *1919 Eposz* és a *Máglyák énekelnek* a magyar proletárforradalom hármas „oltárképe”. Eszmei-politikai funkciójukban is – hiszen az első krónikája a Tanácsköztársaságnak –, de főleg irodalmi, műfaji jelentőségükben figyelemreméltó fokozatot képviselnek az életműben.

Noha a költő erre vonatkozólag semmi útmutatót nem hagyott – legalább is én nem emlékszem, hogy találkoztam volna ilyenrel –, de a próza és a vers metamorfózisában a három mű logikus *sort* alkot. Éppen ez a legizgalmasabb e „triptichon”-ban, ez a metamorfózis; ahogy a regény (a *Tragédiás figurák*; 1919) a szemünk előtt (*1919 Eposz*) változik át költeménnyé (*Máglyák énekelnek*; 1920).

A témát, tartalmat lényegében megtartó, s a formát átalakító költőt Bécsben éppen ilyen „szabad” átalakulás légköre veszi körül.

Az emigrációs Bécs

ebben az időben a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták koalíciós kormánya által vezetett „népköztársaság” fővárosa volt. Az éhség és gazdasági válság megoldására a kormány jelentős szociális program megvalósítására törekedett (társadalombiztosítás, munkástelepek építése stb.). Az 1918. március 15-én megválasztott Renner-kormány burzsoá jellege még – a munkás tömegbázis miatt – nem ütközött ki. Így adott menedéket a magyar kommün emigránsainak is.

Furcsa, vegyes gyűjtőhelye volt Bécs a magyar és nemzetközi munkásmozgalomnak. Kassákék például a Pokolhoz címzett szállóban kaptak menedéket. Szemben velük a darutollas fehérgárdisták kaszárnyája. Bécsben székel a Bethlen István vezette ABC (Antibolsevista Comité), itt van a Garami Ernő vezette Jövő-csoport, mely oktobrista alapról bírálja a Horthy-rendszert, itt van Garbai Sándor vezetésével a Világosság-csoport, amely a centrista irányzat híve. Itt van az 1919 novemberében újjáalakult KMP ideiglenes Központi Bizottsága, a Proletár című lap köré csoportosult Landler-frakció, és a Vörös Ujság (a Rote Fahne melléklete) köré csoportosuló Kun-frakció (Kun Béla kiutasításáig).

Az emigráns íróknak két lehetőségük volt: vagy pártfunkcionáriusnak állnak a KMP valamelyik frakciójában, vagy a Ma munkatársai lesznek pártpolitikán kívül. A Ma ekkor a magyar emigráns művészet elosztóhelye volt a Sturm és a Bauhaus felé.¹

Bécs ebben az időben – különösen 1924-ig – Európa Hyde-parkja volt. Tanyát ütött itt mindenféle apostol, szektát alapított mindenféle náció. Minden napra jutott tíz gyűlés, vitaest, politikai, gazdasági, társadalmi, művészeti és szexuális kérdésekről. Freudisták és adleristák harcoltak egymás ellen, bicsérdisták használták ki az éhinséget, kommunisták, szocdemek és keresztényszocialisták, sőt ébredő magyarok harcoltak egymás ellen szóban, írásban és ököllel egyaránt.²

Kassákék az Amalien Strasse 26. (I. 11.) sz. alatt egy szegényes albérleti szobában laknak Simon Jolánnal és a három gyerekkel nyomasztó nélkülözésben. Petróleumlámpával világítanak, Etinek nincs nagykabátja a 28–30 fokos hidegben. Inségkonyháról ebédelnek. Eti „mignon-vacsorákat” tart, de boldog, hogy táncot tanulhat Gertrud Kraussnál, a csúnya, de félelmetes színpadi varázsú táncosnőnél. Kassáktól már elpártolt-

¹ Kassák Lajos: *Az izmusok története*. Bp., 1972. 261.

² Tamás Aladár: *Felleges számkivetettség*. Bp. 1970.

tak a barátok, a rokonok, sőt ellene is fordultak (Barta, Ujvári, Uitz), de ő szívósan kitart „igazságai” mellett. Ennek *igája* alatt cikket ír, versel, plakátot, könyvcimkéket festeget. (Ék Sándor kórházi ágyon fekvé találja, fenyegetőzve, hogy ő majd megmutatja nekik, hogy kell festeni.)

Persze, nem rózsásabb a helyzet Moszkvában sem. Az emigránsok napi étrendjét Ék Sándor írja le: „Reggel egy darab fekete kenyér, hús vagy harminc deka lehetett a súlya, egy késhegynyi vaj, két darab kockacukor. Délben gersli-, árpa- vagy köleskása. Este: a kásák valamelyikéből egy tányér leves.³” Ilyen körülmények között, a Má-ban jelenik meg folytatásokban az *1919 Eposz*, a *Máglyák énekelnek*, félig-prózai elődje, s a *Tragédiás figurák*, című regény „utódja”.

A Tragédiás figurák (1919)

Ez a regény mintegy összefoglalása, szintézise, kiteljesedése annak a stíluskísérletnek, amit Kassák a versekben elkezdett. Míg a versek tömörsége, formai variabilitása eltűri, sőt *kihívja* az új kísérleteket, addig a próza történetközpontúsága merevebb a kísérletekkel szemben. A történet — az anekdota — mint a széppróza gerince, alkotó váza előfeltételezi az időbeli egymásutániséget; a vers jelenidejűsége, pillanatszerűsége, töredezettsége viszont nélkülözni képes ugyanezt. Az is igaz, hogy Kassák prózai kísérleteinek már némileg kijárt csapása volt Révész Béla *Vonagló falvakjától* a *Tragédiás figurákig* terjedő stílusdivat, mégis vakmerő újítás volt ez a kassáki regény. Mert Révész Béla regénye pillanatképekből, mintegy prózaversekből állt össze (már itt kezdődtek a későbbi „miniatűrök”), Kassák regénye feloldotta ezt a szaggatottságot, illetve apróbb-nagyobb egységek *sorozatából* (újsághír, élőkép stb.) építette fel regényét. Ezek az apróbb egységek: drámai gócok, amelyek a

³ Ék Sándor: *Mába érő tegnapok*. Bp. 1968. 54–205.

tézis-antitézis-szintézis hármasság tagolása szerint épülnek egymásba, s mint Dante terzinái, úgy ölelkeznek láncszerűen.

Bár e triadikus szerkezet a kezdő epizódtól nyomon követhető, mi – hogy ne tűnjön erőltetettnek elemzésünk – ott kapcsolódjunk e láncolatba, ahol a legpörösebben kilátszik ez a logikai váz; pl. Annácska és Károly szerelmi kettősénél. (A tézist (+), az antitézist (-), a szintézist (=) jellel fogjuk jelölni.) „Én!” (+) „Te!” (-) „Mi!” (=)

Anya és Annácska várják Károlyt, hogy megkérje Pistától, a mindenható testvértől a lány kezét (+), de Pista részeg, s nem beszélhet vele (-); ezért Károly inkább szakít Annácskával (=); A szülők múltja: az asszony férjhez ment (+), de únja magát (-), hát gyermeke születik, s ez megoldja a problémát (=); Az egyik gyerek fiú (+), de a másik lány (-), ezért a férj kiábrándul, a házasságból (=); Az anya katonatisztet akar a fiából (+), de az apa ellenzi (-), ezért összeverekednek (=); A férj vasúti ör (+), éjszaka megy a vonat elé (-), és baleset éri (=); Pista katonatiszt (+), Annácska csak hivatalnok (-), Anya meg otthon kézimunkázik (=); a katonaságnál szigorú fegyellem (+), de Pista züllik (-), ezért lefokozzák (=); Pista pénzt kér a családtól (+), a család már nem bír rá keresni (-), ezért Annácska Károly szerelméhez menekül (=); Annácska fizetés-emelést kér (-), a főnök ad (+), de szerelmet vár érte (=); Annácska visszahívja Károlyt (+), de az nem is válaszol (-), így Annácska elfogadja a főnöke szerelmét (=); Pista únja a semmittevést (-), új ember „vezér” akar lenni (+), ezért belép a munkásmozgalomba (=); Pista katonaruhát hord (+), a munkások nem szeretik a katonaruhát (-), ezért bizalmatlanok iránta (=); Pista elzavarná a szolgálót (+), de az terhes ötóle (-), hát megtürik a házban (=); Pista pénzt kér levélben (-), a pénz megjön (+), hát kifizetik, s elküldik a szolgálót (=); stb.

Szinte vonz ez a hármasság mechanizmusa. Ám nem csak az epizódok állnak triádokba, de az egyes alakok sorsa is így tagolódik: Pista, a hadnagy senki lett (-), „új ember” akar lenni (+); hát megbolondul (=). Annácska szerelmes volt (+),

de nem tudott züllött bátyjától szabadulni (–); hát elvesztette szerelmét (=); Az anya a fiáért él (+), az megbolondul (–); hát együtt pusztulnak el (=). stb.

A kassáki regénykísérlet itt szakít a hagyományos történet-folyamattal; a történetet sűríti annak sorstörvényeire. Így jut el egy etikai háromszög-szerkezethez; a cél-eszköz-következmény, illetve a szándék-mód-következmény sorsháromszög-hez.

Ez az alapvetően drámai szerkezet a kubizmus aszketikus, purista szerkesztésmódjára, erkölcsére utal, ahol a művészet – életforma. (L. *Szintetikus irodalom* c. előadását!) Ez az 1916. dec. 3-án tartott programbeszéd is erre a triadikus szerkezetre épül. Tudatos szembeállítás és következtetés; az analízis és szintézis Eiffel-tornya. („A magunk tudatosan szintetizált énjéből, az analízis rejtett, de nagyon gondosan végigvezetett . . . érzési és formai konklúziókból építjük ki az új szintézist.”)

A regény a megírandó történetnek csak érzelmi átlaga, bárha jellemzője akar lenni. Kassák a valóság lényegére törekedett, – így érendő el a teljességet, a tökéletest –, de csak a tények átlagát, kivonatát adta.

Miért?

Mert a lényeg helyett a lényegtelenet tipizálta. A lényeg felismeréséhez pedig a világnézeti, eszmei-politikai tévedései zárták el az utat.

Ez az átlag-ábrázolás különösen a tömegjelentekben érvényesül, ahol csak a felhangzó kulcsfogalmakat mint ideológiai jeleket írja le, hogy azok az olvasóban keltsék fel a fogalom jelentéskörét. („Nem fontos! . . . Egyedül a cselekvés! A cselekvés a lényeg! A helycserében új pozíciók . . . Minden az erősebbé . . .”).

A jellemek – a későbbi Kassák-regényekkel szemben – itt még dinamikusak. Az alakok ideáltípusok (egy-egy eszmény megszemélyesítői), akik bukásra vagy passzivitásra vannak ítélve sorsuk, osztályhelyzetük által. Pista, a hadnagy, a regénynek

egy munkáscsalád osztályából kiszakadt, s az elnyomó rendszolgáltatába szegődött, élődsi figurája, ki szükségszerű ellentmondást hordoz jellemében. Munkás létére élődsi életet él; kártyázik, bordélyba jár, adósságokba keveredik, az anyja és húga keresetét tékozolja el. Lázad, egy sztrájk alatt agitál; ezért lefokozzák. Egy bakát megpofoz az utcán, mert az nem tiszteleg neki; ezért leszerelik. Olvasmányai hatása miatt felismeri feleslegességét. „Tenni kell valamit! – határozza el magát. – Ilyen nyomorultul kimaradni az életből! . . . én nem bírom el! . . . Vezérségre vágyik, s a mozgalomban agitál. Tipikus kispolgár. Élete mindig így ment: Végteltől végtelig. Ez már gyermekkorra óta így van. Kékvirág a vörös pulykák közt . . . szegény polgári családból a katonai pályára, s most bele a forradalmi mozgalmakba.” De a munkások is bizalmatlanok iránta, s maga se tudja, mit akar. Hol tolsztojánus, hol anarchista, s „észre se vette, hogy elvesztette az irányosságot”. Jellemkonfliktusait nem tudja feloldani, ezért sorstragédiája elkerülhetetlenül utoléri: a megvetett, csendes lakójukhoz bolondul, s kényszerzubbonyba kerül.

Annuska – bátyja agresszív romlása miatt – passzivitásra kényszerül, s jelleme Pista karrierjével párhuzamosan a semmibe vész: egyetlen szerelme elhagyja, bátyja miatt a főnőkénél eladósodik, csak szerelmével törlesztheti adósságait; a prostitúcióba kényszerül. Anyjuk, a mindenkori anya sémája, aki fia, bálványa kedvéért igába töri magát és leányát, míg végül a fiú tragédiája szakad rájuk.

Pista – a kassáki erkölcsi képlet; „új ember” akart lenni, de az erkölcs – az „új etika”, az erős ember erkölcsi rendszerén megméretett és könnyűnek találtatott, mint Kassák minden polgár- és kispolgárhőse, s nem alkalmas arra, hogy a „végtelenbe derülő ember”, a „legfölfeljetebb embertípus”, a „kollektív individuum”, a „győzelmes individuum” legyen.

A regény alapvető konstrukciója – az erkölcsi háromszög –, törvényszerűsége alapján ellentmondás van a cél és az eszköz, a szándék és a mód közt, s az ellentmondás megoldása

csak a bukás lehet. Pista a mozgalmat akarja felhasználni eszközül, hogy „vezéri” karrierjét elérje, s buknia kell. Annácska rossz cél érdekében áldozza fel szerelmét, az anya rossz csillagot imád a fiában, hát bukniok kell.

A történet, a hagyományos regényanyag csak a háttérben, mintegy a történelem forgószínpadán, változó díszlet között „folyik”, a regény csak a cselekvést, s a történet lényegét hozza-emeli premierplanba. Azok is jelenidejű jelzések csupán, s a rövid szómondatok mozgatják az egész anyagot, amely sűrű, tömör és nehéz, akár a hűlő vasfolyó.

Neve csak három „hősnek” van: Pista, Annácska és Károly. A többiek külső látszat-jellemzőt kapnak: a főnök, csiricsáré lány, a szolgáló, s a tömegeből leginkább csak „valaki” szólal meg. Ezek csak *sémák*, arcuk nevük nincs, egyéni jellemzőjük is csak egy jelző vagy egy igenév. Ezek veszik körül a hősokeket: sémavilág. Ettől nem tudnak alakjai *típusá* nőni, mert kapcsolataik elvontak.

Persze, nem a líra teszi őket sémává, hanem az ember absztrakciója. Ha csak külső jegyek (pl. foglalkozás: szolgáló, főnök, stb.; vagy megjelenés: csiricsáré lány, nagyfejű hadnagy stb.) adják az alakot, az még nem típus. Különösen nem az, ha ilyen sémákkal vannak kapcsolatai, hogy: valaki, a másik, mások stb. A regénytér is, amelyben ezek az emberrészletek mozognak általánosak, megfoghatatlanok: „szerelem utca”, „találkahely”, „a kültelek”, stb. (Pl. „gyerekek üldögéltek a fekete palánkkerítésen”, „délután kávéház, este lármás kiskocsmák, bordélyház” stb.) Nincs a képzeletnek fogódzója; az egész elvont világ lebegő valóság. S ha a jelzések között esetleg valóságos alakok is megbújnak (mint az *Összes versek Utószavában* Kassák Lajosné utal is erre, s a *Máglyák énekelnek*, valamint *A ló meghal* . . . című eposzban ez kétségtelenül így lesz), a regényben – még ha lírai regény is – kevés ez a novellisztikus jellembrázolás. Az író olyan evidencia-világot feltételez, amit az olvasó csak kérdőjelek közt ismer.

A kassáki próza „lírizálódása” a 18-as novellák és a 19-es *Tragédiás figurák* után csak fokozódik, elmélyül az emigrációban írt 1919 *Eposz*ban, s kulminál a *Máglyák énekelnek*ben.

A próza verssé válása: az 1919 *Eposz*

Már az emigrációs Ma 1920. júniusi-júliusi számában jelent meg ez a „tömegeposz”. Műfaját tekintve átmenti kategória a regény és az eposz, a próza és a vers között. Bármilyen nehéz is a kassáki verssorok hosszúságát – különösen hasábokon – megkülönböztetni a prózai soroktól – hiszen ezek is líraian tördeltek, és szóképek halmazával tömörítettek –, mégis a prózához kell sorolnunk ezt az „eposzt”: azért, mert a Ma hasábjain is prózai kötetlenségben tördelték. A szerző tudatos műfaji meghatározását kell tehát látnunk a tényekben: az 1919 *Eposz*: prózai eposz.⁴

Az *Eposz* a *Máglyák énekelnek* prózai elődje. Köztük a próza és a vers különbségei a vízváltak. Az *Eposz* tárgy-
szerűbb, a *Máglyák* szubjektívebb; az *Eposz* cselekményesebb, a *Máglyák* líraibb; az *Eposz* epizódikusabb, a *Máglyák* riport-
szerűbb; az *Eposz* epizódjai nagyobb összefüggő egységek, a *Máglyák énekelnek* tördeltebb, líraileg szaggatottabb stb. Az *Eposz* regényesebb. Az író itt kívül áll a cselekményen, esetleg *együtthalad* a „szakállas emberrel”, a „főhőssel”, akiről elmondja a történetet; a forradalom történetét. Hőse, a fogságból jött forradalmár mindenütt ott van, ahol a forradalom zajlik, benne van a mozgalom fókuszában, s az író a résztvevő, a *benne élő* közvetlenségével – de a kívül álló társ *távolságával* – közvetíti (mint riporter) az eseményeket. A vonuló történelemben csak pár sztereotip jelzővel (jellemvonással) ellátott alak vonul, kapcsolódik az eseményekhez. (Az *Eposz*ban még eseményekhez, a *Máglyák*ban már egyre inkább csak esetekhez, villanásokhoz, hírekhez, érdekességekhez, nevezetességekhez stb.). Az *Eposz* a május elsejei felvonulás – az első szabad

⁴ Kassák: i. m. 269.

május 1 – megjelenítésénél éri el tetőpontját. De ez már a műfaj kulminációs pontja is! A próza, a regény versbe, lírába fordul. Az *Eposz* VI. fejezetében véget ér a regény; a szakállas ember „története”. Ahogy a „főhős” kimegy az utcára, s ott – az *íróvá* személyesülve – a tömeg lelkiállapotát festi; az író is költővé válik. A mondatok önállósulnak, kiszakadnak az epizodikus összefüggésből, pillanatképeket *ábrázolnak*, illetve indulatokat, lelkiállapotokat *fejeznek ki*. Az addig volt drámai elemek (pl. párbeszéd, monológok) csak vezényszavak, jel-szavak, szólamok lesznek. Elmaradnak az eddig párbeszédeket jelző gondolatjelek is, a szavak a drámai leírás (állapotfestés) elemei lesznek. (És érdekes: innét az *Eposz* szó szerint megegyezik a *Máglyákkal!* Itt tanúi vagyunk a műfaji (sőt: műnemi) metamorfózisnak; most a kassági próza, mely a 18-as novelláktól kezdve egyre bátrabban közelített a kassági szabadvers felé, egyszerre versbe csap át. Eltűnnek a szakállas ember egyéni, konkrét – úgy ahogy konkrét! – története, epizódjai – mert eddig is csak epizódjait olvastuk –, s helyettük tömegjelenetek villanó pillanatképei rajzanak előttünk. Az író a tömegben elszakad társától, a szakállas embertől, akit eddig hűségesen elkísért még az álmába is, és lírai operatőr lesz. A vesztglő állapotleírás az egyre forrongóbb tömegjelenetekben tempót vált, felgyorsul, s csak arra telik az írónak ideje, hogy költői megjelenítésben, érzéktetésben fogalmazza meg a körülötte elrobogó látványt.

„Senki sem látott át a pillanaton. A púpos diák lelkesülten kidolgozta magát önmagából. A lány féltő hajnalokat sírt a zavaros faluk fölél. S a szakállas ember szentgyörgyködött a hiábavalóság sodrában. Terhes szekerek vándoroltak az éhes város felé. De az igazság maradék nélkül kivágta a szívét. A nap felhőkormokból világított. S az apák elárulták a fiaikat s a lányok elárulták az anyjukat.

Valakinek jónni köllött volna, aki ismeri a maradandóság törvényét. Csak a káosz . . .”

Az eddig regényszerű folyamat most mozaikokból áll össze, s a mozaikok, a mondatok önállósulnak, csak az állapot, a

hangulat fűzi egymáshoz őket. Az író szemében lényeges vonások (klisék, szimbólumok) válnak az ember lényegévé. De ezek az emberszimbólumok konkrét jelentésűek. A regény hősei (a szakállas ember, a lány, a púpos diák, a kövér elnök, a kilencgyerekes asztalos stb.) csak fel-feltűnnek egy-egy mondat erejéig. Csak annyiban különböznek a tömeg más egyedeitől, hogy a költő reflektora gyakrabban keresi meg őket, tér vissza hozzájuk. Hol itt tűnnek fel, hol ott. A szakállas ember a lánnyal van mindenütt: szónokol, agitál, tépelődik, kétkedik, feláldozza magát stb. Az *Eposzban* úgyszólván „tetten érték” a kassáki próza versbe való átcsapását. Milyen műelemek tűnnek el, illetve változnak át költői eszközökké az *1919 Eposzban*?

A regényből poémává váló próza elveszti a regénytörténet összefüggő epizódjait (a szakállas ember hazatérése, reggeli ebredésének idilije, vitája az egyesületben, sétája a lánnyal stb.), ezeket tömöríti, sűríti most már egy-egy mondatnyi motívummá. Ezek a motívumok azonban már önállóak: logikailag nem, csak érzelmileg, hangulatilag tartoznak egymáshoz, párhuzamosan vagy ellentétesen kapcsolódnak, fokozzák vagy csökkentik egymás emocionális hatását. Másfelől ezek a mozzanatok annyiban is különböznek a riport konkrét közvetlenségétől, hogy nem tárgyyszerűek, hanem szubjektív élmények. Így az egész történelmi tabló egy nagy dinamikus élmény, a költői képzelet újraalkotása. A történelmi valóság költői újjáépítése.

A forradalom konkrét mozzanatait, amelyek az *Eposzban* még határozott névelővel fordulnak elő („Az elnyűtt asszonyok töprengés nélkül átmázolták arcukat . . .”; „A munkástanácsok hajnalig ülészetek . . .” stb.), a *Maglyák énekelnekben* névelő nélkül általános jelentést kapnak, („Elnyűtt asszonyok töprengés nélkül átmázolták az a arcukat . . .”; „Munkástanácsok hajnalig ülészetek . . .” stb.⁵)

⁵Kassák: *1919 Eposz*, Ma, 1920. jún.-jul.; illetve *Maglyák énekelnek*, a *KL. Összes Versei I.*, Bp. 1970.

A konkrét vonatkozások elmosásával a 19-es történelmi események állandó kulisszáivá válnak a kassáki „örök forradalom”-nak, amely pedig nem azonos a marxi-lenini „permanens forradalom” eszméjével.

A regényhős mint olyan, pusztán motívummá válik, s szerepét a látó-érző, lelkesülő-aggódó költő mint alany váltja fel. Az események filmszerűen peregnek, mint az önálló, de egymáshoz vágott filmkockák. A tempó olykor lelassul egy-egy alak (a klisék) gondolatainak felvételére; párbeszédeire, cselekvéseire közelít az író élmény-kamerája, aztán továbbnyit, panoráma-zik, vele fut az eseményekkel, majd ismét megáll, lelassul, hogy patétikusan vagy gúnyosan-kritikusan bemutassa egy-egy emberét, amint éppen protestál, dezertál, lepaktál és megalkuszik stb. Itt alkalmazza – tudatosan tán először – Kassák a montázstechnikát, amely a számozott versektől a kassáki élményarchitektúrában teljesebbé válik majd.

Máglyák énekelnek (1920)

Ezt a különös eposzt Szabó Lőrinc mutatta be annak idején a magyar irodalomnak.⁶

Lényegében értékelni ajánlja, anélkül azonban, hogy tartalmi és formai erőseit kimutatná. Ítéletéből hiányzik az állásfoglalás. Általában a műalkotást védi, nem Kassákot és nem is a művet. „Az a szemüveg – írja –, amellyel Kassák nézi az eseményeket, éppoly igaz, mint amilyen hamis.” Ugyanakkor el is keni ezt a homályos ítéletet azzal, hogy „Ugyanaz a szemüveg ül az emigráció minden tagjának orrán.” A kritikus meg is vallja, hogy nem szerette Kassák eddigi műveit, politikai és világnézeti felfogása „egyáltalán nem azonos a Kassákéval”. Annyit azonban meggyőződéssel állít, hogy „így

⁶ Nyugat, 1921. 7. 551.

írni jobb, értékeesebb, mint az egyéni, a művészi, az ilyen vagy olyan élet szépségeit elcirkpelni.”

Szabó Lőrinc 1921-ben, már Horthy Magyarországon írta e sorokat a levert forradalom eposzáról. Bár ekkor maga is Kassák-verseket írt (*Föld, Erdő, Isten*), politikai meggyőződése enyhén szólva nem volt éppen forradalmi, Szabó Lőrinc különösen nem volt a proletárforradalom híve. Kassák meg ekkor terjesztési tilalom alatt volt, maga a *Máglyák* is szerepelt az index-listán.

Ennek ellenére a *Máglyák énekelnek* értékelése máig alig változott, pedig ez volt a 19-es forradalom legelső eposza, dicsőítő költeménye. Tartalmi vállalkozása mellett formailag is a magyar avantgarde művészet nagy összefoglalása, sőt Kassák első korszakának is művészi csúcsa. Eddig jutott a kassáki líra forradalmi dinamizmusa; a folytatás már a leszámolás és újra-kezdés káosza, a rombolás és építés metamorfózisa, *A ló meghal* dadaista kísérlete volt, — és csak az lehetett.

A vállalkozás nagyszerűségét mindenki értékeli. Azt is észreveszik, hogy ebben az eposztban Kassák újraálmodott egy forradalmat (Gyergyai Albert), s ettől vált ez a történelmi freskó olyan szubjektív színezetűvé, — sőt hamissá.

Komlós Aladár szerint az eposz „részeleiben olykor gyöngyszemek csillognak, egészében mégis sivatag. Gyöngyszemsivatag.”⁷ Ezért unalmasnak is tartja a könyvet.

Rónay György, — aki a legtöbbre tartja a művet —, Kassák-könyvében hiányolja a műfaj szintézisre, teljességre törekvését, s ennek — szerinte is — a szubjektív látásmód, az élményszerűség az oka. Ezért szerinte a mű mégsem „a forradalom eposza”, hanem egy a forradalom ihletéből és átalakított, absztrahált anyagából alkotott önlétű és öntörvényű „költői valóság”⁸.

⁷ Komlós Aladár: *A költő Kassák*. Nyugat, 1927, febr. 342.

⁸ Rónay György: *Kassák Lajos alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp. 1971. 155.

Méliusz József a *Máglyákat* „proletár nemzeti eposz”-nak nevezi⁹, Gyergyai Albert is „a magyar kommün eposzá”-nak látja, de más költői jelentőségét is felismeri. Nevezetesen azt, hogy

„egy régi műfaj, a költői krónika feltámasztását, az aktivista költészet legkorszerűbbnek vélt eszközeivel, az 'összezilált ritmussal' és a 'gőrcsős szókötésekkel', amelyek itt minden gyász és, összeomlás ellenére forró hittel harsonázzák a legállandóbb kassáki motívumot, a fiatalágét, 'inasok és diákok reményét' . . .”¹⁰

Bori Imre szerint

„a líra, a költészet ilyen magas igényével senki sem szólt erről a korszakról, s a prózairodalom is csak majd évek múltán tud a forradalmak hónapjairól magasrendű művészettel szólni.”¹¹

Béládi Miklós is felveti egy hozzászólásában¹², hogy a magyar forradalmi költészet történetében eddig nem eléggé méltattuk Kassák eposzát, a *Máglyák énekelnek*.

Az eposzt eleddig – Kassák politikai nézetei miatt hagytuk talonban. A Kun Bélának írt nyílt levél, a költőnek a forradalmi pártvezetéshez való viszonya alapján hagytuk homályban a mű költői értékeit, holott a korszak költői – és forradalmi – újításait, amelyeknek az eposz művészi összefoglalása –, az egész életmű legragyogóbb szakaszának tartom.

A műfaj dilemmái

A *Máglyák énekelnek* „költői krónika” – ahogy Gyergyai Albert nevezi. Már ez a forma is megújítása egy régi műfajnak, s már ez is személyesebb jellegű a klasszikus eposz történelmi

⁹ Méliusz József: *Kassákért*. In: *Az új hagyományért*, Bukarest, 1969. 272.

¹⁰ Gyergyai Albert: *A Nyugat árnyékában*. Bp. 1968. 227.

¹¹ Bori Imre–Körner Éva: *Kassák irodalma és festészete*. Bp. 1967. 78.

¹² Béládi Miklós hozzászólása. *Kritika* 1964/1.

anyagánál. A magasztos téma, az ódai hangvétel (gondoljunk csak a május elseje „örömódájára”), a monumentális konstrukció, a mindent elsöprő lírai hevület – amely erénye és „bűne” is a műnek –, *lényegében* őrzi az eposz klasszikus nyomait. Ami új, ami huszadik századi, sőt modernista benne, az a *szubjektivitás*ban foglalható össze: a szubjektív nézőpont, a művészi önkény, amely az objektív történelmet is a maga álmaival ellenpontozza. (Persze, még Kun Béla is csak később értékeli a forradalom tapasztalatait; Kassák az első, aki lelkével méri fel a megtett út emelkedőit és buktatóit. Akkor még – mint Szabó Lőrinc is utalt rá – mindenkiben *csak* szubjektív élmény volt a magyar kommün, ideológiai – pláne: politikai! – tételei csak később, 1925 után fogalmazódtak meg.)

A Kassákról szóló irodalomban a *Máglyákat* csak az egész életművet, vagy annak egy-egy szakaszát elemző tanulmányok pár soros utalásai érintették. (Legtöbb helyet Rónay György áldoz rá Kassák-könyvében.) A legtöbben általában helyben hagyják azt az immár hagyományos, sommás ideológiai tételt, hogy ebben a művében Kassák szubjektív – azaz jobbára: torz – képet fest a proletárforradalomról. De amíg éberek voltunk Kassák messzianisztikus, utópikus, anarchista, lassalleánus kritikáira, azalatt elfelejtettük észrevenni az eposz eszmei-politikai erényeit: azt, hogy milyen szenvedéllyel gyűlölte Kassák a kommün árulóit, megalkuvó elemeit: a „húsosfejű elnököt”, a „teljhatalmú városparancsnokot”, a „bolond novellistát”, a „veszett minisztert”, az „ökörfejű profot” stb.; és micsoda hősi pátosszal ábrázolja a kommün mártírjait pl. a „püpos diákot”, a „kilencgyerekes asztalost” stb.; s hogy a krisztusi „szakállas ember” lényegében az „átkassákított” Kun Bélát mintázza, az „öregasszony” pedig a Mozgalommá tipizált Mutterka stb. (E költői képrejtvényekről majd a továbbiakban szólunk többet.)

E mű esetében is mintha érvényesülne a balos túlzás, ami a dogmatizmus örökségéként maradt bennünk: nevezetesen az, hogy a balra elkövetett hibákat olyan érzékenyen vettük, hogy

már nem érzékeltük a jobbra, középre és szélső balra mért csapásokat.

A *Máglyák énekelnek*: politikai vallomás, Kassák legszemélyesebb naplónaplója. Benne megvallja rokon- és ellenszenvait a forradalom jellegzetes alakjai: vezetők és vezetettek, hősök és árulók, jellemek és senkik, kis és nagy gazemberek, ideálok és torzók pokoli forgatagáról egy olyan történelmi szélviharban, amilyen a magyar proletárforradalom volt.

A *Máglyák* eposz, de már nem is az. Költői krónika, a maga teljesen „nyílt”, szabad műfajával, tételes műfaji szabályok nélkül. Eposz, sőt klasszikus eposz a téma, a hangnem, a monumentalitás, a rendkívüli méretek, a seregszemle-szerű leírás, az állandó díszítőjelzők vonatkozásában, de már túllép a műfaj megmerevült határain a lírai hangvétellel, a rejtvénytű alakok, a szubjektív nézőpont, a filmmontázs, a felsorolás stb. rapszódikus, szabálytalan alkalmazásaival.

A szerkezet

dantei méreteket követ. A „szédítő zűrzavar”, – aminek Szabó Lőrinc látja a művet –, valójában klasszikusan méretezett, oszlopfőkkkel három „hajóra” osztott keretben kavarog. (Kassák életművében – ha nem is babonás – végzetes következetességgel –, de a játékos művesség tanújeleként felfedezhetjük a páratlan számok: a 3, 5, 7 aszimmetrikus misztikumát.)

Az eposz is 3 fejezetre oszlik.

Az első részben a Károlyi-forradalom, a másodikban a kommün, a harmadikban a fehérterror eseményeit énekl meg.

Az egyes fejezetekben is sorrésekkel tagolja, különíti el az eseményeket, ezzel is érzékeltetve a történelmi időhatárokat. A szerkezet tehát az időrendet követi, azt szolgálja. Mert Kassák ugyan konkrét datálásokkal nem könnyíti meg az olvasó tájékozódását – ezzel is igyekszik a konkrét, objektív

valóságtól elszabadulni –, a szövegértelmezés azonban könnyen kibonthatja a történelem tényvilágát. A tágabb időhatárokon – szerkezeti egységeken – belül is könnyű a tájékozódás, hiszen a költő konkrét napihíreket – vagy hírekké tett látomásokat, hiedelmeket – kommentál, érzékeltet, s ha csak egy-két mondattal, érzékletes jelzővel is, de ott van, jelen van az eseményeknél, mindig a jól – esetleg nem kellően – értesült kortárs, sőt szemtanú, majd résztvevő jellemzésével rögzíti az életpillanatokat. E szerint az első fejezet 1918 novemberétől 1919 januárjáig, illetve – sorréssel elkülönítve – 1919. március 21-ig; a második 1919. március 21-től aug. 1-ig; míg a harmadik fejezet körülbelül a Teleki-kormány hivatalba lépéséig, 1920. júl. 19-ig datálható.

A történelmi idő tehát érzékelhetően pontos és nyomon követhető. Mintha egy Kassák szerkesztette, újságkivágásokkal szemléltetett eseménynaplót (naptárt) olvasnánk. A dátumok mint prózai adatok csak megtördelnék a lírai ömlést, bizonyos töltelékszavak, üres, – lírailag üres – fogalmak, pauzák, lírai „csöndek” lennének, márpedig az eposz lényegében és alapjában költészet, s nem tudományos – még inkább nem: dokumentáris – próza. (Persze, a kassáki műfaj-modell – ha egyáltalán van ilyen – nem idegenkedik a dokumentumoktól sem; lásd az újságcikkek, újsághírek montázsait is.)

A cselekmény

maga a forradalom. A megénekelte élmények könnyen sorjáznak epizódokba. S ha ezeknek az epizódoknak tematikus *címeket* adnánk, az egyes fejezetek cselekménye így épülhetne fel:

- I. A szakállas ember hazatérése
  - Másnap reggel
  - Moszkvai emlékek
  - Az egyesületben
  - A festő lány

Vita a húsosfejű elnökkel
 Liebknecht halála
 Népgyűlés
 Forradalmi helyzet
 Munkásüldözések
 Támadás a pártház ellen
 Bebörtönzések

II. A hatalomátvétel
 Az államosítás
 Forradalmi törvényszékek
 Az első tanácsülés
 Ágyúkat a Tiszántúlra!
 A falupolitika
 Spekuláció
 Kivégzések
 A Vörös Hadsereg
 Május 1
 Gyermekvédelem
 Mozgósítás
 A parasztok közömbössége

III. A Peidl-kormány
 A Friedrich-kormány
 A Huszár-kormány
 A Simonyi-Semadam-kormány

A fejezetek „csarnokaiban” az újsághírek vagy epizódok költői címkéi sorakoznak-halmozódnak garmadába. A híreket a költő metaforikus szerkezetekbe (jelzős és igés metaforák, illetve szintagmák) tömöríti. Csak azok a hírek, címkék tágnak epizódokká, amelyek – feltehetően – a költő élményei. Mások csak érzéki-hangulati elemek. Az igés szerkezetek általában a személyek, alakok (személyiségjegyek) magatartását, sőt költői értékelését jelzik. Pl.

„Egy morfinista tanár szinte *fölboncolja magát* az ötszázak ülésén.”

„Az ország húsában *nyüzsgött* a fehér veszedelem.”

„S az *elringyósodott* írók istentelen frázisokkal . . . *nekivágtak* a térnek.”

„Egy *Félbolond novellista* . . . új jelszavakat *veritékezett* össze . . .”

„*Hátára szedte* az irodalom kimustrált hiszterikáit . . .”

Az alakok

puszta *jegyei* a személyiségnek. A modernizmus jellemző stílusjegye, a partikuláris személyiség Kassáknál – az események rohanó forgatagában – puszta jelzővé redukálódik. De ez a jelző (díszítő jelző, jelzős szintagma stb.) nemcsak az alakot tipizálja, hanem involválja a költő viszonyát is. Másrészt ezek a jegyek rejtvények is: rejtjelei egy anonim, egy meg nem nevezett konkrét személynek. Ettől a kutatás izgalma is: felfedezni az idézett jegyek mélyén a történelmi szereplőt. S ha e momentumokat egymás alá sorakoztatjuk, nem sok utána-gondolás kell, hogy a szerepből felismerjük a konkrét személyiséget. Legizgalmasabb az eposz központi alakja, mondhatnám „főhőse”, a

„szakállas ember”

portréja. Annál is inkább az, mert ő a kassáki forradalom-elmélet szócsöve, Kun Béla kassáki korrekciója, a kassáki forradalmár ideáltípusa, aki hazatér Moszkvából, a hadifogságból.

A szervezetben „mosolygott a hangtalansága, mintha magára ölelt volna mindent . . . Magához érkezett és azt mondta: Mit akartok? Bérjavítást? Mintha nem az lenne a munkás baja, hogy egyáltalán bére van! . . . Az emberhez nyúljatok hozzá!”

Aztán találkozott „a festő lánnyal”, és ezentúl összetartoztak. A „húsosfejű elnökkel” vitázik. Az elnök a hatalmat akarja átvenni, a szakállas ember a hatalmat akarja megdönteni

erővel, mert „Az új társadalom csakis az erő testvérszervezete lehet.” (Kassák anarchikus eszméje.)

A népgyűlésen a szakállas ember „nyármeleget szónokolt”, aztán azt mondta a „púpos diáknak”:

„Gazdagodnak a dolgok. De vigyázat! Hol vannak még a hivatalok, a kaszárnyák, az iskolák, az iskolák!”

Aztán „fáradhatatlanságot kertészkedett a kevesek fejébe.”, mire „Mindenkire felé bátorkodta a szeméit.”; „bélyegesen kószált” s „csak gyűjtögetta az időt.”

Egy kapualyból rájuk lőttek. Egyik öccse megsebesült, maga „Mankóval átvitte magát a küszöbön.” A lánynál talált menedéket, s együtt örültek, hogy „a huszadik század embere elérkezett az etikához.” Aztán míg „mankózott a szobában”, „forró szájában kiüvöltött a gyűlölet”, és azt mondta: „Még nem érkezett el az óra s ezért szomorú vagyok. De meg kell enni őket, különben ők esznek meg minket.” A kommün alatt „A szakállas emberből kibeszéltek a tragédiák:

„Az életért verekedtünk és belehalunk, hogy megláttuk. De hol van a ti Lenintek? Az új társadalmi konstruktőr? Mondtam még nem jött el az óra. De ráéheztetek a hatalomra s elfelejtettétek, hogy a harc hevítése nem feltétlenül a győzelem sürgetését jelenti.”

Aztán „fölmagasodott” a törvényszéket ülő púpos diák mögött:

„Nincs könyörületesség, csak igazság! . . . De otthon mégis mintha védőbeszédet mondott volna a lány előtt.”

S a „fekete bizonytalanságban” „A szakállas ember megpróbált kievickélni az iszapból:

„A proletariátust! Csakis a proletariátust szabad kivinni a frontokra.”.

Később megint az elnökkel vitázik, aki azt mondja: „Taktikázni kell!”, s ő azt:

„Ez kalandor tempó. A felszabadító forradalom ügye kezd a ti hatalmi ügyetekké zsgorodni!”

Május elsején a lánnyal indult el, ki „nevetett a boldogságban.” A szakállas ember „kibontotta a hangját”, s hatására „Mintha zengő vizek fakadtak volna ki a szomjúhozók előtt.” Ő krisztusi hangon így szólt „a világ megváltásáról”:

„Ti a boldogság útját keresitek és én azt mondom, minden boldogság forrása az erőben van. S ha azt kérditek ki nyitja meg a kapukat? Azt mondom, egyedül csak ti nyithattok meg minden kaput! Ki is lehetne igazabb papja a megváltásnak, mint ti, a munka rabszolgái . . .!”

Aztán „belépett a megszedült erdőbe”, azaz a nép közé vegyült, ahol „Idegenek istenülten összeölelkeztek” és az Internacionálét énekelték, s „a lány egészen az oldalán virágzott: Aranyból van a szád . . .” *A szakállas csak mosolygott és azt mondta:*

„Nem velük kell diktatúrát csinálni, ahogy azt a marxi tudósok szajkózzák, hanem bennük kell feltámasztani az eszme diktatúráját.”

(Lassalleánus felvilágosító program.) Aztán „a májusi örömben hallelujáztak a lánnyal.” Az ellenforradalmi lázongásokra azt mondha a szakállas ember: „Meg kell döglennünk, mert nem hiszek az erőtökben. „A falusi ellenforradalmi megmozdulásokra „meggyújtotta a torkát”: „El kell fojtani! Nincs kitérő! El kell fojtani!” Aztán azt mondta: „Elmegyek. Valakinek oda kell adnia magát . . . Megkeresem őket, hogy el ne veszítsem önmagam!” És „A páncélos vonat nekigurult a mozgó törvényszékkal.” A szakállas ember még egy bakunyini gesztussal arra gondol, hogy „A jóság erejével megyek hozzájuk s ők megismernek”, de – e „jóság erejéből” – rálövet az ellenforradalmi

falura, ettől az megadja magát. Hadisarcot ró ki a falura, aztán tovább „szentgyörgyködött a hiábavalóság sodrában”, s „mindenütt felmutatta testvéri lelkét”. „kibontotta magát a reménytelen estékben:

Miért? Miért így? Miért kell a halálnak utánam maradni, mikor én a szeretettel akarok járni? ,

S amikor már minden veszni látszott, azok, „Akik mindent erre az egy kártyára tettek fel, azok elojtották a menekülés lámpáit: mindhalálíg!”

„A szakállas ember gyújtogatta magát a szédült faluk előtt”, s „Hová megérkezett, ott szétpozdorjázott az őrület s ahonnan elment, ott újra fölágaskodott a fehér hullám.”

A monitorok lázadása után is „járta a halálszagú utakat s hogy a zsgoriak meglágyuljanak s a látók lássanak újra és újra kiprédikálta a lelkét: Testvérek!” A menekülő, „futásra mart zsidóknak” . . . akarta adni az erejét.” S miközben azt kiáltja, hogy: „Félre a politikusokkal”, „a gyülekezetben azt szóno- kolja: „én mindig azokkal megyek, akikben felhúzott kanóccal ég az élet.”

S mikor már minden elveszett, „a szakállas ember azt gondolta a magányos sarokban: Holnap mindent előlről!”; aztán mégis „idegen barázdák alá maszkírozta magát a tükörben”, és „Mankósan és öregesen letolvajkodott a hátsó lépcsőkön.”

Hát ilyen a „szakállas ember” portréja, aki alkalmasint a kassági „új ember” is, aki az új társadalmat az „erősek testvér-szervezetének” látja, s „a hatalmat akarja megdönteni erővel”, s még korainak tartja a forradalmat, „aranyból van a szája” és „nem a munkásokkal akar diktatúrát csinálni, ahogy azt a marxi tudósok szajkózzák, hanem bennük kell feltámasztani az eszme diktatúráját”.

„A púpos diák”

a másik kulcsembert, aki a szakállas emberhez „elhozta a szívét” s a második fejezetben, – március 21-e után – „feldolgozta magát a centrumba”, és „szentenciákat hirdetett a törvényszéki tribünről” így:

„Nincsenek kivételek! Tudjátok meg, hogy a halál kérdése van ránk bízva. Hiszünk az életben és ha kell, szolgálatba állítjuk érte a halált is. Fején „az igazság glóriázott és azt mondta: Halál! Halál!”. Körötte „föltornyoztak a veszedelmes legendák. Mindenki róla beszélt bizalommal és irtózáttal.”

Az árulások sorozatában „önmagát rakta mérlegre, s aki szembe került vele, az alól menthetetlenül / kiszaladt a föld”, „S valami ezerfejű szervezet csak azért született meg a púpos diák mellett, hogy letenyerelje / a titoktalan titkokat.” Ő volt, aki „lelkesülten kidolgozta magát önmagából”, és „lobogtatta fanatizmusát”, mondván: „Mert aki élni akar, az merjen meghalni is az életért!” A monitorláadás keltette káosz után „Legelőször a púpos diák találta meg magát”, s „a gyári őrségért ordítozott”, majd „fölszuronyozott fegyverrel dirigált: / Barrikádra!” Aztán már csak a terroristák akasztófáján találkozunk vele, rajta „a vérző fej glóriájával”.

Az eposz rohanó cselekménye során fel-felvillanó személyiségjegyek mozaikjaiból itt *Korvin Ottó* arca tűnik elénk, aki a Tanácsköztársaság idején a Belügyi Népbiztosság politikai osztályának vezetőjeként felszámolta az ellenforradalmi szervezkedéseket. Szervezőképességének, odaadó munkájának jelentős része van abban, hogy a tanácshatalomnak sikerült az ellenforradalmat féken tartani. A proletárdiktatúra megdöntése után az illegális KMP megszervezésére Budapesten maradt. Néhány hónap múlva elfogták, és hetekig tartó kínvallatás után a gyorsított tanács halálra ítélte. A börtönben is és a kivégzés előtt is szavaival, példájával bátorította elfogott tár-

sait.¹³ Ő volt az, aki Szamuely vonatával mindenütt ott volt, ahol ellenforradalmi lázadás tört ki. Az ő belügyi nyomozóosztálya szinte hétről hétre újabb összeesküvő központokat leplezett le. A Lenin-fiúkkal (Cserny Józseffel, Szamuely Lászlóval) együtt végezték ki.¹⁴

Hasonló szövegelemzéssel fejthetjük meg az eposz többi mozaikképét is. A „szakállas ember” Kassák és Kun Béla krisztusi képmása; a „festő lány”, aki a szakállal „összertartozott”, Simon Jolánt idézi, aki festőmodell volt; „a húsosfejű elnök” a centrista elveket valló Garbai Sándor; „a teljhatalmú városparancsnok” Haubrich József; a „bolond novelista” Szabó Dezső; az „elhasasodott újságíró” Pogány József, akinek „napoleonsága” az akkoriban bemutatott Napóleon-dramájától származik. És így fejthetnénk meg a többieket is: a „morfinista tanár”-t, az „ökörfejű professzor”-t, az „aktivista költő”-t, „egy elszabadult boszorkány”-t, a „megveszett minisztert” és másokat. Egy kulcsalak van még az eposztban, akivel részletesebben kell foglalkoznunk: a kassáki ideológiának – legalább is az első korszakban – sorsdöntő próbaköve;

„az öregasszony”,

aki a bukott mozgalomból „szédült fiatal utak” számára az „Egyetlen út” volt. Menedék, kinek a „sápadt inasok pubertás vackukról elé tették a fejüket”, s aki bölcs elmével így tanította őket:

„Jól vigyázzatok és össze ne tévesszétek a mély utakat a mélység utáival. Ti az idő fiai / vagytok, legyetek ébren! A szeretet nem puha fészek, hanem paizs s aki eldobja a paizsot: az megöli a szeretetet.”

¹³ L. *Munkásmozgalomtörténeti Lexikon*. Bp. 1972.

¹⁴ Magyarország története 1919–1945. Bp. 1976. 245, 291.

Ez az öregasszony „ott ült a sárga bérkaszárnnyában”, – amilyenben Kassák is lakott a „Mutterkával” –, „a jóság aranytállaival a kezein”, s hozzá „processziósan fölsereglettek a gyerekek”. Aztán „Valaki azt mondta: Megtaláltuk magunkat az öregasszonynál s holnap összetalálkozunk minden / szétkergetett testvérünkkel az igazságban!” Ez az optimista vég eszmeileg is *csúcsa* Kassák első korszakának. Az elbukott forradalom után a „mindent újra kezdeni”, a második forradalom reménye itt – és ekkor! – különösen hangsúlyozandó érték. E három költői műben a műfajjal az írói technika is változik: főleg azért, hogy változik a távlat a költő és tárgy között. Ahogy az ábrázoló elbeszélés, a leírás szerepét a megjelenítő-kifejező (igés és jelzős) szintagmák és metaforák veszik át, úgy alakul át az elbeszélőtechnika is lírai kifejezés-technikává, az ábrázolás: kifejezéssé. Az ábrázoló technika (jelzős szerkezetek, metaforák) kifejezőbe csap át a pillanat motívumainak filmszerűen pergő-változó forgatagában. A jelzők helyett igenevek, az igenevekből igék – s a legkifejezőbb, ha hangutánzó vagy hangulatfestő igéket farag a költő – jelenítik meg az eseményt.

Ha valahol, akkor itt, Kassáknál érvényes Forgács László meghatározása: „a líra – jellegének a személyességben tetten ért társadalmiságnak megfelelően – önkifejezésben kibontakozó ábrázolás.”¹⁵

Az avantgardizmusban – a tárgyi világ elszemélyesedéséből eredően – ez a meghatározás fokozottan érvényesül. Az aktivista stílusban az ábrázolás válik kifejezéssé; a leírás és az elbeszélés megjelenítéssé. Ez a megjelenítő szándék teszi a kassáki aktivizmust is drámaivá. (Az aktivizmus tettkultusza eredendően dramatizálja a kifejezést.) Leginkább gesztus, póz, ha lehet: tett akar lenni az aktivista nyelv. Ezért az átélés (megélés) közvetlenségét jelző indulatszó, felkiáltás stb.

Ez a megjelenítő, kifejező célzat emeli – jobb esetben – a részleteket, a nüanszokat a különösség fokára, s válhat a kife-

¹⁵ Forgács László: *A költészet bölcselete*. Bp. 1971. 79.

jezés tipikus ábrázolássá is. Mert az ábrázolás az alkotót kívül helyezi az ábrázolt folyamaton; involválja a kívülről formálás, alakítás mozzanatait. Ebben az esetben az ábrázoló alkotó beleéli magát az ábrázolandó élethelyzetbe, sorpillanatba. (Ezt teszi Kassák a prózájában; novelláiban és regényeiben.)

A lírában azonban a költő közelebb kerül ábrázolandó, kifejezendő sorpillanatához, hiszen önmaga jelenidejűsített, jelenbe koncentrált élethelyzetét, lelkiállapotát kell megélnie, újraélnie. Így az író nem beleéli magát, hanem benne él a választott sorpillanatban. A távlat csökkenésével, esetleg: eltűnésével az élmény, az előadás (az elbeszélés) személyesül, szubjektívizálódik: a benneélés váltja fel a beleélést. A *Máglyák* ban a költő jobbra „a szakállasként” él tovább – vagy kívül – él, jár, és „kameraszemekkel” nézi a forradalmas utcákat.

A *Máglyák* múlt idejű igéi csak a toluló-omló történelmet (emléktörténelmet), az epizódok egymásutániságát, az elbeszélés szükséges időterét jelzik, igazolván, hogy minden esemény – még a legrövidebb is – időtérben folyik.

Kassák költészetében az alkotó nézőpontja: a benneélő nézőpontja. A költőnek az a különös képessége ez, hogy – mint a főnixsz – emlékeiben meg tud újulni. Ez a megújulás az alkotásban való elidegenedés (tárgyasulás-személyesedés) és az azonosulás dialektikus álláspontja, nézőpontja. Az az elbeszéléstechnika ez, ami például a francia „új regény” íróit is jellemzi, s amellyel az író, a költő gyakran változtatja helyét és alakját: Kassák hol mint „a szakállas”, hol mint „a költő” stb. „felérzi” az eseményeket, s ebben az esetben kívül van a hőseinek, esetleg azonosul velük, illetve – s Kassáknál inkább: – az alak, a hős éli a költő helyzetét.

BÉCSY TAMÁS

MAI ÉLETTÉNYEK MAI DRÁMÁKBAN

Az alábbiakban csak olyan drámákról szólnánk, amelyek az utóbbi években születtek, s amelyek a mai magyar valóságot közvetlenebbül ábrázolják. A „közvetlenség” itt pusztán annyit jelent, hogy nem történelmi környezetbe ágyazottan, nem parabolisztikusan, illetőleg nem általános vagy absztrakt vagy modellszerű helyzetekben. Úgy gondoljuk, ezt a választását, illetve megkülönböztetést az indokolja, hogy valóságunkat drámai művekben feltárni, valóságunkról és valóságunkhoz szólni *elsősorban* mégiscsak olyan drámákban lehet, amelyek a történelmi itt és mostot minden közvetítő közeg, áttétel vagy álca nélkül vállalják. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a történelmi drámák a ma kérdéseihez nem szólhatnak hozzá; nagyonis erőteljesen.

Alapvető kérdés, hogy a mostanában született drámákban valóságunk olyan élettényeit, életanyagait találjuk-e *drámai műalkotássá formálva*, amelyeknek lényegében rejlik korunk értelmezési lehetősége, amelyekben korunk és a mi itt és most életünk alapvető mozgásirányai találhatóak, avagy olyanokat, amelyek laza vagy alig észrevehető összefüggésben vannak ezekkel.

Nem véletlenül hangsúlyoztuk, hogy drámai műalkotássá formált élettényekről van itt szó. Egészen furcsa, de jellemző, hogy az a terminus: „jól megcsinált vers”, „jól megcsinált regény” nem létezik, de létezik a „jól megcsinált dráma”. Ez a terminus nemcsak azt jelzi, hogy vannak kiváló dramaturgiai érzékkel megírt szövegek, amelyek azonban

művészileg értéktelenek vagy kevésbé értékesek, hanem azt is, hogy minden drámát jól meg is kell csinálni, mert a három műnem közül épp a drámának vannak a legszigorúbb és szükségszerűen betartandó műnemi – vagyis az élettényeket műalkotássá formáló – törvényszerűségei. Hiszen nemcsak az élettények milyensége és minősége döntő egy drámai műalkotás értékében, hanem az élettényekhez fűződő személyes viszony és az ezekre irányuló drámai magatartás is. Az író fiktív tartalmú mesterséges produktummá – műalkotássá – nemcsak a választott élettényt formálja, hanem az ahhoz való viszonyát és drámaírói magatartását is. S most engedtesék meg, hogy a szokottnál nagyobb nyomaték essék az élettények drámai műalkotássá formálásának, szervezésének kérdéseire.

Hogy harminchárom évünk bizonyos fokig történelem, bizonyosság rá az a fontos élettény, amely több műben formálódott drámává. Ez pedig az a viszonyrendszer, amely a felszabadulás utáni időkben vagy a szocializmus építésének első évtizedében nagy tetteket végrehajtott, mára azonban már elfáradt vagy korszerűtlenné vált ember helyzetét tükrözi. Ilyenek pl. Raffai Sarolta: *Vasderes*; Galgóczi Erzsébet: *Kinek a törvénye*; Sütő András: *Vidám sirató egy bolyongó porszemért* c. drámája; sőt, egy bizonyos szempontból ide sorolható Hubay Miklós: *Tüzet viszek* c. műve is. (Ez utóbbiról legújabb átdolgozása alapján szólunk majd, ami *A szív sebei* c. kötetben jelent meg.)

A magánélet szférájában találhatók olyan kérdések, amelyek szorosan kapcsolódnak – vagy kapcsolhatók – a közelethez. Így jelenik meg a szerelmi háromszög Csurka István: *Nagytakarításában*; a „veszélyesen élni” eszméje Gyurkovics Tibor: *Az isten nem szerencsejátékosában*; a kispolgári sznobéria és „játékosság” Páskándi Géza: *Szeretők a hullámhosszon* c. művében; és a legfontosabb, az egyik legalapvetőbb életanyag: önismeretünk, illetve kudarcainkhoz való viszonyunk Örkény István: *Kulcskeresőjében*.

Más drámákban a szűkebb értelmű magánélet kérdései jelennek meg: Déry Tibor: *Kedves bópeer...* -jének színpadi adaptációjában az öregség; a negatív szenvedélyektől vezérelt emberek Csurka István: *Verseny napjában*; az illúziókkal és akarat nélküli vágyakozással eltöltött emberek Csák Gyula: *Együtt egyedül* és Czakó Gábor: *Gang* c. műveiben; a szerelem mai megnyilvánulásai, magatartásai Kertész Ákos: *Özvegyekjében*.

Nagyon olcsó megoldás lenne, ha most felsorolnánk azokat az élettényeket, amelyek önmagukban is jeleznék: lényegesebbek, valóságunkban sokkal fontosabbak. Egyszerű és olcsó lenne először, mert ki állíthatná, hogy a drámák alapjául szolgáló mozzanatok semmiképp sem fontosak; továbbá, mert önmagában még a legalapvetőbb motívum sem biztosítja az igazán magas szintű dráma megvalósulását. Arra azonban mégis utalni kell, hogy a felsorolt művek legtöbbször alapjait nem az itt és most történelmi konkrétságában értett legfontosabb mozgásirányok adják. Ha ui. az alapvető, a leglényegesebb társadalmi mozgásirányok megragadása nem biztosítja is szükségképpen a dráma magas művészi szintjét, a fordítottja viszont állítható: igaz, hogy dráma csak a kor lényeges mozgásirányaiból mint életbeli alapokból formálódhat meg.

Nem játék a szavakkal, nem szó- vagy gondolatfacsarás, ha azt mondjuk, az imént felsorolt élettények majd mindegyikéből mégis formálódhatna igazi, nagy dráma. A feltételesmód azt jelzi, hogy – legalábbis véleményünk szerint a *Kulcskeresők* kivételével – nem váltak a felsoroltak olyanira jelentős művé, amilyenekké válhattak volna. A miért kérdésre adandó válasz problémakomplexumából most lényegében csak egyetlen aspektust vizsgálunk: miféle módon, hogyan gátolja a műnemi törvényszerűségek mellőzése, hiányos megvalósítása, hogy a tárgyul-témául választott életjelenség teljesen kibontakozva mély, igaz drámai művé formálódjon.

Gyurkovics Tibor: *Az isten nem szerencsejátékos* című drámájának alapkérdése, hogy összefügg-e egy fiatal fiú halála és egy lány majdnem-halála a paptanár világnézetével vagy nem; vagyis: a szerzetestanár világnézetéből, nevelési elveiből következően teremt-e olyan veszélyhelyzeteket, amelyekben a növendékek halála szükségszerűen ott levő lehetőség? Ha ez igazolható, bírálat éri azt a hiedelmet, s a hiedelmet vallók világnézetét, miszerint a veszélyhelyzetekben isten ott áll az emberek mellett, s ahol nincs már emberi segítség, segít ott az isten. Ugyanakkor lelepleződik a „veszélyesen élni” életelv mai továbbélése. Most ne szóljunk arról, hogy mai valóságunkban mennyire élő, mennyire súlyos vagy egyáltalán: mekkora problémát jelent a „veszélyesen élni” akár elvként, akár gyakorlatként. Szóljunk azonban arról, hogy akár a szerzetestanár, akár a vizsgálóbíró világnézete, a két világnézet különbözősége, illetőleg a bírónak ereje, realitása, humanizmusa kibontakozhat-e a választott alapszituációban? Ha két ember közül az egyik vizsgálóbíró, a másik vádlott, akkor mindig azonos funkciók alakulnak ki: az egyik kérdez, a másik válaszol. Ha e vitának, beszélgetésnek tétje van, vagyis a válaszok tartalmától függ az illető perbefogása, elítélése vagy felmentése, nincs egyértelműen mód a világnézet felderítésére, mert nem lehetünk bizonyosak a vádlott őszinteségében. Az alapszituáció kihallgatás, amelynek az elején a vizsgálóbíró ezt mondja a papnak: „A törvény biztosítja, hogy úgy védekezzen, ahogy tud. Ahogy akar. Nem köteles válaszolni, egy. Másodszor úgy válaszol, ahogy akar”. (Gyurkovics Tibor: *Nagyvizit*; Bp. 1978. 338.) Teljesen egyértelmű, hogy a kihallgatás helyzetében akkor sem lehetünk bizonyosak a vádlott őszinteségében, ha kijelenti: „Nem védekezem. És az igazat mondom, akaratom szerint”. (Gyurkovics T. i. m. uo.) A pap világnézete tehát a bíró kérdéseire adott, nem bizonyosan maradéktalanul őszinte válaszaiból lenne megismerhető, a vizsgálóbíró pedig az eset konkrét körülményeit felderítendő és a pap egyéniségét felszínre hozni akaró kérdéseiből. A bírónak mindenképpen meg

kell tudnia, milyen körülmények között haltak meg a pap tanítványai egy szilveszteri bariangtúra során; illetőleg: hogyan sodródott el a viharos Balatonon a csónak mellől a pap egyik diákjának a nővére. Erre vonatkozó kérdései azonban nem függenek világnézetétől. Ő ebben a helyzetben csak kérdezhet, summázhat, esetleg – pozíciójának szabályaival ellentétben – indulatkitöréseket produkálhat. Világnézetét társadalmi funkciója eleve biztosítja. Ebben az alaphelyzetben nincs mód arra sem, hogy a szocialista vizsgálóbíróban a világnézet próbahelyzetbe kerüljön, sem arra, hogy a világnézet ereje, nagysága egy adott ember jellemével, egyéniségével összeépülve vagy abba beépültként érvényesüljön.

A vizsgálóbíró a pap szavaiból ezt vonja le: „A veszély eszméje. Veszélyesen élni. Végletekben élni. Ahogy Mussolini mondaná”. (Gyurkovics T. i. m. 412.) A baj azonban az, hogy mindez nem derül ki sem a feltáruuló esetekből, sem a pap szavaiból, magatartásából. A barlangtúra nem volt veszélyes, noha könnyű sem volt; és nem a pap küldte, illetőleg a már viharzó Balatonba nem ő hagyta beugrani a lányt, hogy kipróbálja erejét, netán, hogy fejlessze bátorságát. Sőt, a pap igen sok mindent megtett, noha nem tett meg minden tehetőt, a lehető legvégsőket is, hogy megmentse a fiatalokat. De főként nem úgy reagált érzelmileg, bensőleg a történetekre, ahogyan elvárnánk. Mindezek azonban nem világnézete következtében történtek vagy nem történtek, hanem inkább egyéniségéből fakadtak. Világnézetét egyetlen ponton érheti vád: elitet akart nevelni, s lenézte a szürke tömeget.

Könnyen lehetséges, hogy a „veszélyesen élni” eszméje kiderülhetett volna ugyanezen tényekből, ha a tényeket és így a cselekvéseket látjuk a drámában, és nem a cselekvések megtörténte után azok értékelését egy kihallgatás alapszituációjában. Ebből ui. az is következik, hogy a múlt tényei és azok értékelése nem személyiségek közötti viszonyrendszerben jelennek meg, hanem két szociológiai értelmű funkció, a vizsgálóbíró és a vádlott között kialakult viszonyban. Ha a két ember közötti

viszonyrendszerben a státusztörvények érvényesülnek és nem a személyiségeké, egy emberi magatartás se el nem ítélnélhető, se nem válhat követendő példává, hiszen nem is személyiségek bontakoznak ki.

Kertész Ákos *Özvegyek* című drámája voltaképp nagyon fontos, lényeges egyéni, noha végső soron a társadalmi szférában is megjelenő kérdést vizsgál: boldogságigényünket, a szerelem mai megnyilvánulásait, a szerelemnek a mai korhoz adekvát tartalmait, vagyis szerelemeszményünket. Kassai Kornél, a híres színész autóbaleset következtében meghalt. Anyja és első felesége együtt laknak, s ebbe a lakásba állít be a második feleség, majd a színész utolsó szeretője. Előbb ketten, majd hárman, s végül négyen beszélnek a színészhez volt viszonyaikról.

A nők között kialakult szituáció külső, alaki aspektusát a második feleség és a szerető esetleges, véletlenül bekövetkező látogatása teremti meg; a szituáció tartalmát a színészhez volt viszonyaik tartalma, valamint Kassai halála; vagyis saját viszonyaikról mint már múltban voltakról szólhatnak. Ebből az alaphelyzetből voltaképp önvallomások, vagyis lényegüket tekintve monológok fakadhatnak igazán. A múltban volt vonatkozások ui. csak mint felderítendő, elmondandó vonatkozások élnek, s nem mint olyanok, amelyek a jelenben hatnak igazán, mert a jelenben válnak valamilyen cselekvés vagy viszony-módosulás okává. Nem a négy nő egymáshoz való kapcsolata, illetve ezek változása a választott életanyag, hanem a színészhez volt kapcsolataiknak, azok milyenségének a különbözősége és ezek *kiderülése*, megismerése. A négy viszony csak abból ismerhető meg és értékelhető, amilyenek az adott viszonyt az tünteti fel, aki a maga oldaláról produkálta. Mindezek — ismét hangsúlyozzuk — csak alakilag jelennek meg dialógusban, lényegében önvallomások, monológok, amelyek tartalmának igaz vagy hamis voltát objektíve hitelesítő személy vagy szemszög hiányában csak becsületszóra lehet elhinnünk.

A három szerelmi kapcsolat mélyén az a probléma rejtőzik, hogy ki mit tart szerelemnek, mit vár a szerelemtől. Hanna színésznő, s férjétől nagy művészi teljesítményeket várt, a szerelem az ő számára az erre való ösztönzést jelenti. Egy idő után Kassai vagy művészi válságba jutott, vagy kiderült: tehetőségtelebber, mint gondolták. Nem tudjuk, melyikről volt szó, mert ez is – mint ahogy itt minden – csak egyetlen s nagyon is szubjektív szemszögből kerül elénk. Az mindenképpen kiderül, hogy e válságban Hanna nem segített igazán, mert nem annyira az emberen, mint inkább a művészen akart segíteni, s csak kapni akart ebben a kapcsolatban. A második feleség, az üzletasszony, a „butikos Anny” férje hírnevéből, sikereit körülvevő „fényből” akart részesedni, abban tündökölni. Számára a pénz a legfontosabb, meg a pénzzel elérhető jólét, s ezért hiszi, másnak is csak a pénz lehet a legfontosabb. Szerelmét azzal bizonyítja, hogy anyagilag nagyon magas szintű életet biztosított a színésznek. Közöttük lényeges volt még a szex, ami Anny esetében nem a személyiséghez, hanem a híres emberhez vívő-vonzódó vágy.

E két magatartásból bepillantunk a dráma mélyebb jelentésrétegébe: ezek a női-asszonyi magatartások nem megfelelők sem a mai házassághoz, sem mai boldogságigényünkhöz, sem mai szerelemeszményünkhöz. A drámában azonban megjelenik egy harmadik magatartás is.

Róza valamikor albérlő, majdnem cselédány volt Kassaiéknál, még a színész első házassága idején, s egy kicsit már akkor szerelmes volt a színészbe. A lány aztán férjhez ment, gyereke lett, boldogan élt, ám férje meghalt.

Mit kapott Kassai Rózától, mert ő volt talán az egyetlen nő, akitől kapott is valamit. Mikor fáradtan be-betért hozzá, Róza nem vágta a fejéhez, milyen régen volt már nála, csak ételt főzött neki, kimosta ingeit, és minden komplikáció nélkül, de mégis igaz szerelemmel melléfeküdt. Kassai még azt a lehetőséget is megkapta tőle, hogy gyerekkori vágyait – apja utánzását – megvalósíthassa.

De valójában Rózáé-e az a magatartás, amely szerelemeszményünknek megfelel? Amit egyénisége és helyzete alapján nyújt, az a mai korhoz adekvát szerelem- és boldogságtartalom-e?

Valószínű, hogy amit nyújt, csak akkor boldogság és szerelem, ha e kapcsolat az Anny-féle házassággal párhuzamosan létezik. Ha Kassai nem élne éppen most együtt Anny sznobizmusával, csak az anyagiakra tekintő és a személyiség nélküli szexhez vonzó magatartásával – Rózáé érdektelen, szürke, egykedvű lenne; illetve így értékelhetné Kassai. Az alapszituáció arra alkalmas, hogy a nők egymáshoz való vonatkozásai derüljenek ki, de ehelyett a férfihoz volt viszonyaik jelennek meg. Így az alapszituáció többszörösen is esetleges: a nők véletlenül, éppen most találkoznak; s ami e találkozáskor tartalomként megjelenik azért esetleges, mert csak az ő oldalukról kiinduló viszonyt, vonatkozást jelenítheti meg, még-hozzá ezt is kizárólag az ő elmondásaikban, elbeszéléseikben. A szerelemeszmény megjelenéséhez és ábrázolásában az adott nő és férfi egymáshoz illő személyiségének éppúgy meg kell jelennie, mint mindkettejükben az adott kor szerelemeszményét kifejező, hordozó női és férfi magatartásnak. Ha csak az egyiket látjuk, a női alakból aligha lehet Júlia, Klára (Egmont szerelme), Miller Lujza, Júlia kisasszony, vagyis olyan női alak, aki a kor szerelemeszményének női oldalát valósítja meg. Mivel az alapszituáció az előbbi okok miatt esetleges, a dráma nem képes a választott életanyagot maradéktalanul és mélyen kibontani. Mivel azonban a három nő nem esetleges, alkalmoszerű jellem, akik mással könnyedén felcserélhetők, hanem olyanok, akik a kor szerelemeszményének női oldalából is hordoznak magukban egy-egy vonást, mégis jelentős dráma az *Özvegyek*.

Vannak olyan drámák, amelyekben a kiinduló alapszituációk nem a kor lényeges mozgásirányából alakulnak ki, hanem érzelmi, hangulati vagy véletlenszerű okokból. Nem kell külön hangsúlyozni, hisz közismert, hogy egy életjelenség

hiába tapasztalható egy adott időpontban gyakran, ez még önmagában nem biztosítja a kor alapvető mozgásirányában való bennerejlésüket. Hogy egy magas állású értelmiséginek szeretője is van, eléggé gyakori jelenség, noha semmiképp nem tartozik szerelemeszményünkhöz. Inkább az nyilvánul meg benne, hogy nem tudjuk kialakítani a kornak megfelelő kapcsolatjellegét. Ugyanakkor sem nem gyakori, sem nem lényeges, és nem a szerelemeszményhez tartozó mozzanat, hogy egy középkorú férfi miután sok évig ugyancsak unalmas házasságban élt feleségével, egyszercsak hirtelen ismét beleszeret feleségébe. Ez egyszeri, hangulati-érzelmi alapú élettény, amit legfeljebb azzal hitelesíthetünk, hogy „ilyen is lehetséges az életben”. Mint ahogy az is csak ilyen egyszeri, érzelmi-hangulati indíttatású ok, hogy egy szerető csak akkor veszi el férjétől feleségét, ha annak is szerez előbb egy neki való feleséget. Ez utóbbi, Páskándi Géza *Szeretők a hullámhosszon* című drámája igen szellemes megfordítása a sablonos háromszög-drámáknak, azok cselekménymenetének. Sőt, ennél is több: a kisszerű sznobéria szélsőségekig vitt szatírája. Ám minden gúnynak, szatírának, vagy más jellegű leleplező műnek a mélyén valós, a kor értelmében hiteles itt és most magja van, s nemcsak az alakok jellemét és szövegeit, hanem a cselekménysor okát, motívumát illetően is. Azok a tények, miszerint Lovass újra beleszeret feleségébe, illetve hogy Szürtevér csak akkor akarja elvenni Hámorillát, ha az asszony férjének neki való feleséget keres és talál, drámai értelemben esetlegesek. Ilyenné nem jellemeik vagy egyéniségüknek szavakban megnyilvánuló mivolta teszi őket, hanem az imént említett okok és motívumok, amelyekből a drámán belüli cselekvések erednek. Egy drámai alak jellemét, egyéniségét, magatartásának milyenségét elsősorban a cselekvéseket elindító okaik és motívumaik szabják meg, s csak másodsorban azok, amelyeket cselekvéseik körül vagy aközben mondanak. Mindkét drámában igazak, valóságosak a főhősök szavai, s ezek egyéniségükre is rávilágítanak.

Ám ez alatt a réteg alatt olyan cselekvéssort hajtanak végre, amelyek az említett esetleges okokból erednek.

Egy bizonyos értelemben az alapszituáció egyik elemének véletlenszerűsége gátolja, hogy Raffai Sarolta *Vasderes*ének két szála szerves drámai egységgé váljon. A *Vasderes* olyan tsz-elnök, aki a mélyből jött, s a maga idejében a kor színvonalán tudott élni és dolgozni, mára azonban elhagyta őt a gazdasági és történelmi fejlődés. A *Vasderest* az új, a nagyobb tsz-ben már csak helyettesként tudják alkalmazni. A drámának e közéleti szála az adott történelmi, társadalmi és gazdasági itt és mostból fakad, s drámilag is helyénvaló. A másik szál: *Vasderes* lánya, Kati, beleszeret abba a fiúba, akinek családja mindig lenézte és megalázta őket. S éppen most, apjának a közéleti szférában megjelenő válsága idején akarja elmondani: férjhez akar menni a gyűlölt család fiához. Katit ez a család is éppen most alázza meg, s minden drámai szükségszerűség híjával van, hogy ez éppen most történik. Mivel ez a „szál” éppen akkor „robban”, amikor *Vasderes* nagy közéleti válsága van, s mivel e „családi szálnak” a kiinduló oka drámai értelemben esetleges — ti. éppen most történik csak —, a lány megaláztatása és ennek a *Vasderes*re tett hatása, illetve e két szál egyesülése a drámában melodramatikus jellegű, művi és esetleges. A magánélet és a közélet szférája itt nem került drámai értelemben kapcsolatba egymással, mert e két szál elindító okai egymástól teljesen függetlenek.

Még kevésbé sikerült drámává formálni azokat az életjelenségeket, amelyek Czakó Gábor *Gangjának* és Csák Gyula *Együtt egyedüljének* alapjai. A drámává formálás azért nem sikerült, mert e két műben nincs alapszituáció. Ennek híjával minden történet csak dialogizált formában megírt epikus történet marad. Ha nincs szituáció, az alakok közötti viszonyrendszerek csak állapotok. Állapotnak az emberek közötti olyan viszonyrendszert nevezünk, amely tartalmában és megnyilvánulásában lényeges változások nélkül haladhat sok-sok ideig. A *Gang* lakóinak egymáshoz fűződő vonatkozásrendszere éppen

ilyen volt tavaly és tavalyelőtt, mint a dráma cselekményének idején, legalábbis egy jó darabig. Csak a mű utolsó részében válik az epikus történet drámává, akkor, amikor a hálókocsi-kalauz egykori szeretője, az azóta híres énekesnővé vált asszony megjelenik. Az állapot ekkor változik szituációvá. Ed-dig a pontig mindenki azt hiszi, hogy a hálókocsi-kalauz csak hazudik, és meséit is mint hazugságokat tekintik. Saját meséi Dániel számára is egy rég-volt, avagy – így hiszik a körülötte levők – sohasem-volt illúzió-világot építenek föl. Mikor az asszony megjelenik, Dániel lakótársainak a hozzá való viszonya nem maradhat olyan, amilyen eddig volt, ezeknek az asszony érkezésekor változniuk kell, miként változik – legalábbis a lakók szemében – Dániel saját múltjához és a világhoz való viszonya is. Sajnos ezután is csak egysíkú dráma kezdődik, mert a lakók csak az asszony gazdagságát veszik észre. A kalauzhoz való kapcsolódásaik is egysíkúak maradnak, mert csak ennyi változhat: amit eddig nem hittek, most hiszik. Ez mint társadalmi-történelmi értelmű lényeg azért kevés, mert Dánielben sem ilyen tartalom létezik, s ezért a hozzá való viszony – hogy ti. hisznek vagy nem Dániel tartalmaiban – sem lehet lényeges. Az ő tartalma, a mostani bénultság és az egykor volt nőhódító erő nem válik általánosabb értelmű bénultsággá és mást is jelentő egykori erővé. Dániel halála akkor következik be, amikor a híres énekesnő el akarja vinni gyógyíttatni. Halála úgy következik be, hogy lakásába vonul, lefekszik, s mintha csak elaludna, meghal. A halál tehát szimbólum lenne, valami affélének a szimbóluma, hogy meghal a múlt iránti nosztalgia, ha megjelenik a valóság. De a történet itt nem hordoz mélyebb vagy általánosabb jelentést, többet az előbb említett konkrét jelentésnél.

Végig csak dialógusban megírt állapotrajz marad Csák Gyula *Együtt egyedülje*. A leányszállás négy nőalakja csak él egymás mellett, magányosságuk burkában. Kapcsolatuk jóformán alig van egymással. Számukra csak annyi a világ, hogy jöjjön valaki – majdnem mindegy, kicsoda –, aki ezt a magány-burkot

feltöri. S közben mindig másra vágyakoznak, mint ami lehetőségként adott. Ildikó elvált, gyermeke van, de férjet akar; Marinak senkije sincs, s gyereket akar, még férj nélkül is; Borinak mindig van valakije, de azok nem elég nagystíűek, márpedig ő nagystíű életet akar; Zsuzsi most jött faluról, s a pesti életet akarja megismerni. Közben valamivel mindannyian megalázzák önmagukat: Bori gazdag, pénzes apukát hazudik, amikor egy öreg kispincér az apja; Ildikó lerészegedik, Zsuzsi ismeretlen férfiakban bízik.

A darabban jóformán nem történik semmi, mert egyetlen alakja sem cselekszik. A befogadó fájdalmasan megérett lesz velük kapcsolatban, hiszen mindegyikük szenved; csak éppen nem cselekszik semmit. Ismeretes, már jóval több mint száz éve ugyancsak problematikus, hogy az embert, személyiségét, egyediségét reprezentálhatja-e cselekvése. A kérdést számtalan dráma be is mutatta, fel is vetette, megoldandó vagy fájdalmas tényként meg is jelenítette. De nekünk itt és most mégis adatik valamit tenni, legalább annyit okvetlenül, hogy a magánélet és a közélet legszűkebb környezetében tegyük meg az emberileg és társadalmilag hasznos cselekvéseket. S ehhez egy világnézet koherens volta adhatja a biztonságot, tartalma pedig az értelmet. Az igazán nem különösebben lényeges benső cselekvés, ha e mű nőalakjai felismerik: másképpen kellene élniök. „Valahogy másképpen kellene élni” suttogják a mű végén, noha azt azért ma már legalább tudni lehet, hogy mi az a „valahogyan” Megítélésünk szerint azokat az alakokat, akik nem ismerik fel, hogyan kellene élniök, nem lehet ma, az itt és most történelmi valóságában felmenteni, hisz abban ők a hibásak. Kétségkívül, sokan élnek ma ezen a módon. Ebből a műből azonban épp a legfontosabb társadalmi és egyéni mozgásirányok maradtak ki. Ma nem lehet még egy ily kicsiny csoportot sem bemutatni a történelmi itt és most hitelével, ha abból hiányzik az értelmes munkát, tevékenységet kereső és ezt – akárcsak részben! – meg is találó magatartás, avagy az olyan magatartás, amely felismeri és tettekben realizálja, hogy a kisebb vagy egészen

kicsiny lehetőségek között is lehet azokban jelen lenni, ott lehet nemcsak pótcselekvéseket végezni, vagy lehet az illuzórikus ábrándozás helyett igazabb, méltóbb magatartással élni.

Meggyőződésünk szerint az utóbbi évek drámái közül az egyik legfontosabb élettényt Hubay Miklós *Tüzet viszek* című drámája ragadta meg. Témájában ugyanis egyesülnek a régebbi időkben nagy tetteket végrehajtott, de mára megfáradt emberhez való viszonyok az ún. „keszon-betegséggel”, a felszabadulás előtti társadalmi hierarchia mélyéről hirtelen felszínre jutott és fontos szerepet betöltött embernek a társadalmi és gazdasági értelmű környezetváltozásával együttjáró súlyos teherterheléssel. Sőt, e dráma felvonultat egy másik, a keszon-betegséghez hasonló trauma-problémát, azt, amelyet a II. világháború borzalmi, a haláltáborok okoztak. A nagy lehetőség – úgy gondoljuk – a mellékalakok miatt nem formálódott olyan jelentős drámává, amilyenné a *Tüzet viszek* lehetne. Margit alakja ugyanis Máté drámái tautológiája. Pedig mód lenne arra, hogy alakjában vagy a keszon-betegség egy másik variációja jelenjen meg, vagy épp az az ember, aki legyőzte a keszon-betegséget, mert hiszen ilyen is van, s aki ezt legyőzi, ugyanolyan jellemző és lényeges társadalmi mozgásirányt valósít meg. Valér, a voyeur festő csak a szó elsődleges értelmében voyeur, s ezért lakása, a voyeur festő lakása sem kaphat többjelentést. Ákos túl nyers, és a keszon-betegséget csak ki-mondó alakja a drámának. Pedig benne a keszon-betegség fordítottját lehetne megírni; azt ti., aki az 50-es években nem valódi okokból sokkal lejjebb vagy egészen más helyen tengődött, mint ahol egyénisége, magatartása, szakértelme stb. szerint kellett volna élnie és dolgoznia.

Látható, itt a mellékalakok tartalma nem engedi a nagy lehetőség megvalósulását, noha a mű így is kétségkívül jelentős dráma. A mellékalakokban ugyanis nem az alapvető mozgásirány variációi, itt és most értelmű velejárói, más oldalai-aspektusai jelennek meg, hanem attól függetlenek. Ez pedig

annyit is jelent, hogy nem sikerült megvalósítani a mozgásírányok totalitását.

Nem mint lehetőséget, hanem mint egy nagyon fontos élettény kitűnő drámai művé való formálását kell és lehet említenünk Örkény István *Kulcskeresők* című drámáját. Az önáltatásról van itt szó, az illúziókról, amelyeket akkor gyártunk, ha kudarcot szenvedtünk, hogy hősiességgé, győzelemmé, sikerré minősítsük akár azért, mert csak így tudjuk elviselni, akár azért, mert csak így tudunk ezután is élni. Örkény István Bolyongó alakjában azt a mindannyiunkban élő tendenciát testesítette meg, amely hazugsággal, a tények helytelen és számunkra kedvező értékelésével megaranyozza vereségeinket, azokat a vereségeket, amelyeket voltaképp önmagunknak okoztunk. A drámában eléggé kiszélesíti, részletezi Örkény István a pilóta rossz leszállásának kritikus pillanatait. E részletből megtudjuk, hogy Fóris nem a legjobb szögben vitte le a gépet a föld felé, sőt: ezt látta és mondta a másodpilóta és még a szerelő. Nem tudjuk meg, hogy a szög miért lett túl lapos: „Én a pályára akartam leszállni, de föltehető, bár nem bizonyítható, hogy a hátamba kaptam egy pöfföt”. (Örkény István: *Kulcskeresők*, Bp. 106.) A dráma egész világából az a valószínű, hogy semmiféle pöff nem jött; e helyett vagy virtuskodott Fóris, vagy nem egészen megfelelő a szakértelme. Hiszen ezelőtt már kétszer is csinált hasonló hibát. Lehet, hogy Fóris nem oldotta meg rosszul a feladatot, de az egészen bizonyos, hogy nem oldotta meg jól. Most mégis sikernek, hőstettnek értékeli Bolyongó ezt az esetet. Az ő irányításával és szellemi vezérletével azért avatják, avat*hat*ják hőssé a repülőter helyett a köztemető kapujában landolt pilótát, mert nem történt végzetes katasztrófa. Fóris ugyanis, nemcsak hajszál híján katasztrófát okozott, hanem hajszál híján jól hozta le a gépet. A drámában természetesen szó van az alkalmasságról, a rátermettségről is. Nelli minősítése, miszerint Fóris jó pilóta, csak nem pilótának való, nyilván nem az igazi, csak kellően

megfelelő szakértelmet, és bizonyosan az alkalmasság hiányát mutatja.

A szoba ajtaja rázáródik a benne levőkre. Ez annyit is jelent, hogy a mű alapkérdését, azokat a tetteket, amelyek lehetnek kudarcok is, győzelmek is: önmaguk benső világa, annak logikája alapján ítélik meg és minősítik. S mivel objektív mérce híján minősítik, győzelemmé minősítik. Így nincs kulcsuk az élethez. A bezártság azonos az illúziókba való bezártsággal, az illúziókban való vígaszkereséssel. Bezárul ebbe Bodó is, csak ellenkező előjellel, hisz ő meg mindenben kudarcot, vereséget, a szakértelem és az ésszerűség hiányát látja. Az igazi kulcs a valódi önismeret és valóságismeret.

A dráma alakjai az illúziókba való bezártság különböző variációit testesítik meg, aminek következtében elmélyül a dráma világa, hiszen így jelenik meg a mozgásirányok totalitása. Benedek, a majdnem rossz vagy majdnem jó szerelő abban az illúzióban él, hogy beteg feleségén akkor és úgy segít, ha ő is lemond minden élvezetről és könnyebbségről; Erika abban, hogy egykori szerelme, a külföldre szakadt és Nobel-díjassá lett hazánkfia, ha nem is hófehér paripán, de lökhajtásos repülőgépen egyszer véglegesen hazatér, hozzá. A dráma szituációrendszerének egyedül Katinka, Fórisék lánya nem szerves tartozéka. Ő nem képviseli az illúziókba való bezárultság egyetlen variációját sem, ő anyjának drámai tautológiája. Nelli illúziója pedig az, hogy képes elhagyni ezt a végül is szeretetre méltó férjet.

Az említett drámák említett problematikája – a *Kulcskeresők* és a *Tűzet viszek* kivételével – megfogalmazható úgy is, hogy ezek mint írott művek sem drámák, hanem színjáték-szövegek. Arról volt szó, hogy az életanyagok drámává formálását biztosító és megvalósító törvényszerűségek hiányosak, hogy az emberek közötti viszonyrendszerek esetlegesen alakultak ki. Egy életbeli szituáció, ha kialakult, mindig hiteles és igaz, hisz a valóság hozta létre. Egy életszituáció még akkor is hiteles, ha abból hiányoznak az adott társadalom lényeges

mozgásirányai, vagy ha nemcsak, vagy ha egyáltalán nem ezek hozták létre, hanem érzelmek, hangulatok, valami véletlen stb. Ám drámává formálásukkor minden szituációnak a történelmi-társadalmi itt és most értelmében vett lényeges mozgásirányok által kialakulniuk kell lennie. Ha a drámai szituációt hangulati, érzelmi motívumok teremtik meg vagy véletlen esetek, akkor a belőle kibomló cselekménysor hitele pusztán ennyi: „szokott ilyesmi az életben előfordulni”. Az életben előfordulhat, hogy valaki negyvenen felül ismét beleszeret feleségébe; megeshet, hogy van négy, csak álmodozó lány, s ők épp egy szobába kerülnek a lányszálláson; sőt az is előfordulhat, hogy egy szocialista vizsgálóbíró kihallgat egy papot; megtörténhet, hogy egy meghalt férfi szerelmei éppen összefutnak; van olyan, hogy egy szerető csak akkor veszi el a feleséget, ha annak férje számára is talál megfelelő második feleséget. Az írott műveknek ezek egyáltalán nem lényegtelen vagy mellékes okai és motívumai, hiszen ezek hozzák létre az alapszituációt. Mivel ezek esetlegesek, éppen ezért hitelességük pusztán ennyi: „szokott ilyesmi az életben előfordulni”. Természetesen lehetséges, hogy ezen, drámailag nem hiteles mozzanat után minden cselekményetap már drámailag is hiteles legyen, mint pl. Kertész Ákos: *Özvegyek*ében, mert az alakok további tartalma a kor értelmében fejezi ki a lényegét. Azonban ha az alapszituáció esetlegesen jön létre, akkor a következő cselekményetapok nem az alakok közötti vonatkozásokból fakadnak, hanem az elmondott szövegek, szavak tartalmaiból. Minden drámai műben az alakok beszédbeli megnyilvánulásainak mélyén viszonyrendszerük található, s ez a dráma legfontosabb és leghangsúlyosabb része, szintje, mert ez a dráma, itt rejlik a dráma: az emberek szükségszerűen kialakult és szükségszerűen most átalakuló, mássá változó kapcsolat-hálózatában. Ezért a dráma ereje is, lényege is, világképe is, mondanivalója is ezen a szinten beépített és megformált, s erről a szintről is hat igazán.

Ha cselekményetapok nem a szituációban rejlő okokból, hanem csak a szavakban, a beszédben meglévő okokból köve-

tik egymást, akkor a cselekmény elveszti a történelmi-társadalmi itt és most törvényszerűségeit, és csak egyéni, egyszeri lesz, mert az alakok pszichológiai törvényszerűségei által vezérelt cselekményetapok követik egymást. Az alakok egyéni, pszichológiai törvényszerűségeit viszont – társadalmi hitelesítő erő híjával – kizárólag a színész és a színház eszközszerkezere tudja hitelessé tenni. Ha viszont az alakok hitelességét csak a színész tudja megteremteni: a szöveg önmagában hiányos, igazi okok és motívumok nélküli világot, vagyis más szóval kanavász-, csontváz- vagy vázlat-világot épít csak fel. Így a szöveg valóban színjátékszöveg, de nem dráma. A színjátékszöveg módot ad arra, hogy a színpad eszközeivel hitelessé váljon a szövegben csak vázlatos vagy esetleges világ. A színész az alak egyéni magatartásának, egyéni pszichológiai hátterének a megteremtésével hitelessé tudja tenni, hogy ez és ez a férfi negyvenen felül ismét beleszeret feleségébe stb., és ekkor a színjátékban éppúgy nem tűnik fel vagy elhanyagolhatónak látszik – de hangsúlyozzuk: csak a színjátékban – a társadalmi itt és most hiánya, hiszen *egyéni* hiteles és életszerű világ tárul elénk. A négy színésznő a négy alak egyéni pszichológiájának megteremtésével elfeledtetheti, hogy teljesen esetlegesen kerültek együvé egy leányszállás szobájába, vagy hogy esetlegesen, épp most, véletlenül futottak össze egy lakásban. Mindezek a színjáték erejét, önálló művészi ág voltát bizonyítják, hiszen az alakok egyéni-pszichológiai hátterét, s az alak gesztusrendszerének a történelmi-társadalmi itt és most értelmében vett lényegét akkor is meg kell teremtenie, ha a szöveg is önálló, hiteles és totális világot tár elénk. A színész akkor is meg tudja teremteni pl. a „veszélyesen élni” eszméjét a pszichológiai háttérrel és az alak tág értelmű gesztusrendszerével, ha maga a szöveg éppen csak utal rá.

Persze teljes, igazi és valódi hitelességet, nagy művészi erőt a színjáték csak akkor kaphat, ha az írott szöveg önmagában is hiteles világot épít fel, vagyis ha a felidézett, tükrözött valóság nem szorul kiegészítésre és ezzel: hitelesítésre. Úgy is fogalmaz-

hatjuk, hogy a színjáték csak akkor lehet magasrendű művészet, ha az írott dráma a színjáték által nem kiegészítésre szorul, hanem ha a színjáték az önmagában is teljes és hiteles világot egy más egynemű közegben és közeg-anyag által létező önálló, művészi valósággá formálja. Ez a másik egynemű közeg-anyag az emberi testtel létesített helyzet a maga összes összetevőjével, a beszédet is beleértve. A beszéd, amely a drámában a világ egyedüli hordozóanyaga, a testtel létesített művészeti ágon belül a művészi világnak csak egyik részévé válik.

Az előbbieken említett drámák – a *Kulcskeresők* és kisebb mértékben a *Tűzet viszek* kivételével – ezért lényegében mind színjátékszövegek. Ez még önmagában nem lenne baj, hiszen minden korban születtek, léteztek színjátékszövegek, mint ahogy léteztek, születtek drámák is. A baj – véleményünk szerint – az, hogy ezek tendenciózusan, szándékosan színjátékszövegek. Méghozzá minden valószínűség szerint ez a tendencia az írókban éppúgy megvan, mint ahogy a színházak is színjátékszövegeket igényelnek és kívánnak. Talán még ennél is nagyobb baj, hogy ez a tendencia egyfelől a drámaírás helyett él, másfelől, hogy úgy tekintik őket, mintha mégis drámák és nem színjátékszövegek lennének. Pedig a valódi, magasrendű nemzeti színjátszás nem a „nemzeti színjátékszövegeken”, hanem a nemzeti drámán alapszik.

FORUM

KARDOS LÁSZLÓ: *HÁRMASKÖNYV*

KÍSÉRLETEK, VITÁK, VALLOMÁSOK

Vannak élmények, amelyek végigkísérik az embert az életen, s elfojthatatlanul törnek fel egy-egy pillanatban az emlékezet mélyéből. Ilyen élményem volt Kardos László több mint ötszáz oldalas új könyve, a *Hármaskönyv*. Esti olvasó vagyok. A mű megjelenését követő napokban négy-öt este sem kellett hozzá, hogy a gyűjtemény végére jussak. Úgy olvastam a kötet egymást követő rövidebb-hosszabb írásait – milyen ritka ez irodalomtörténész művével –, mint valami izgalmas regényt, kíváncsian várva a következő lapok újabb és újabb élményt sugárzó mondanivalójára. Még el sem jutottam az utolsó lapokhoz, úgy éreztem, hogy írnom kell a *Hármaskönyvről*. Írni szándékoztam tüstént, a könyv megjelenése után. Azonban, ahogy befűztem a papirozt az írógépbe, éppen a kötet lapjai nyomán támadt felemelő érzés akadályozta meg, hogy azon melegében leírjam mondandóimat. Személyes hangütést ritkán nélkülöző stílusomhoz képest is túlságosan lírai lett volna akkor az írásom, méltatlan Kardos László puritán formanyelvéhez, s lényének tiszteletet parancsoló humánumához.

Most, amikor – egy esztendőnél nagyobb késéssel – íráshoz kezdtem, újra felidéződött, feltört emlékezetemből a *Hármaskönyv* elolvasásának élménye. Igaz, ma már tárgyilagosabb elemzésre készen; talán pontosabban is, mintha az első olvasás benyomása után lírai fűtéssel fogalmaztam volna. Nincs tökéletesebb vallomás, mint a műalkotás. Kardos Lászlónak ez a kötete – anélkül, hogy a jellegzetesen „vallomásos” írások nyomdokán járna – vall önmagáról az emberről, a maga élet-

útjáról, sokrétű és nagyigényű életművéről. — Vall? — Pontosabb, ha akként fogalmazok: — a *Hármaskönyv* kulcsot ad írója személyiségének, s több mint öt és féltizedes pályájának, életművének teljesebb megértéséhez.

De hát mi is volt az az élmény, ami a gyűjtemény olvasásakor olyannyira magával ragadott? Újraolvasás nélkül, máig bennem él a kötetből sugárzó, felemelő légkör; a megingathatatlan emberségnek a légköre; az igazságban, a művészi, az irodalmi alkotásban, a szépségben való hit; az elfogultságtól, a gyűlölettel mindig távol álló szemlélet; a megértés humánuma. Ezek a vonások uralják a *Hármaskönyv* lapjait, s most értettem meg, hogy — nem lehet fel nem ismerni —, ha nem is ilyen sűrítetten ott élnek Kardos László korábbi, szinte egész életművében. Így lát, így elemez, így alkotja meg írásait; ezek a tulajdonságok jellemzik életútját, nagy ívet átfogó munkásságát. Amikor erről szólok, Karinthy Frigyes szavai járnak emlékezetemben, azé a Karinthyé, akiről éppen Kardos írta mindmáig a legmélyebb elemzést, három és fél évtizeddel ezelőtt róla készült könyvében. A találó szavak valahogy ekként hangzanak: — Talán különös, de velem mindig karinthy's dolgok történnek! — Mondjuk meg, hogy nem különös, hanem törvényszerű; mint ahogy törvényszerű Kardos Lászlónál ugyancsak, aki szintén a felsorakoztatott emberi sajátosságokkal, szemlélettel, humánummal látja és ábrázolja az életet, a személyével kapcsolatos eseményeket, írókat, költőket és alkotásait. Gyengeség volna ez? Ellenkezőleg. Rendkívüli emberi erőt, bölcsességet képvisel, figyelmeztető lehet a mi számunkra is, irányt szabhat cselekedeteinknek, szinte cenzúrázhatja gondolkodásunk menetét.

Az elmondottakat olvasva, felvetheti bárki: hiszen ezek a vonások nemcsak Kardos Lászlónak, hanem minden igazi humanistának tulajdonságai kell, hogy legyenek. Valóban így van. Azonban jól tudjuk, hogy az általánosan fogalmazott vonások akkor válnak teljessé, mutatják meg igazában az emberi és írói, a tudósi sajátosságokat, ha felmutatjuk, milyen

élet és irodalmi anyagban fejeződnek ki, miféle körülmények közepette nyilatkoznak meg. Erről is kell szólnom, mivel ilyen módon válik teljesebbé Kardos László emberi és tudósi, írói arcképe.

Három terjedelmes részre tagolódik az új könyv. Az első *Debreceni esztendők* címen, jórészt a 20-as és 30-as éveknek a „maradandóság városa”-beli világát idézi. A másodiknak már a címe sejtető. Így hangzik: *Lidércnyomás*. E részben a vele és körülötte, 1944-ben történeteket eleveníti meg. A harmadiknak: *Új világ küszöbén* a címe. Az utóbbiban megjelentetett írások sorában a felszabadulást közvetlenül követő esztendők írásaiból olvashatunk, s néhány ez időre vonatkozó emlékezőt. A három részben nyolcvanegy különböző terjedelmű és nagyon is eltérő témájú írás követi egymást. A terjedelmi és tematikai különbözőségek ellenére a nyolcvannál több mű szerkesztés egységet alkot; nem véletlenül összeálló kísérletek, vitacikkek, vallomások sorozata, hanem koncepcióba álló kötet Kardos László *Hármaskönyve*. Találkozunk benne személyes jellegű emlékidézéssel; a szerző irodalmi emlékeivel, kiemelkedő kortársaival történt találkozásairól, jellemvonásairól szóló munkákkal (József Attiláról, Babitsról, Hatvany Lajosról, Szabó Lőrincről); olvashatunk dokumentatív értékű közleményeket, miként – kommentáló szöveggel – íróbarátaitól származó leveleket; irodalomtörténeti tanulmányokat, vitacikkeket, kortárs könyvekről készült kritikai elemzéseket. Igen, koncepcióba állnak össze ezek, egységbe fonja őket a jelzett időszakok egymásra épülő történelme, a benne létrejött irodalmi jelenségekre való reagálása, s mindennek előtt Kardos László gondolkozása, szemléletének világa.

A *Hármaskönyv* részei közül az első kettő embert, jellemet próbára tevő időszakban létrejött írásokat foglal magába, illetőleg ilyen két periódusra vonatkozó emlékeket tartalmaz. Ezek a cikkek, könyvbírálatok, tanulmányok, emlékezők szinte árasztják azt a légkört, ami a szerző személyiségének, s műveinek sajátja, amit már megkíséreltem így jellemezni: – A

megingathatatlan emberségnek a légköre; az igazságban, az irodalmi, a művészi alkotásban, a szépségben való hit; az elfogultságtól, a gyűlölettől mindig távol maradó szemlélet, a megértés humánuma.

A gyűjteményes kötetnek csupán néhány darabjára utalva, elegendő illusztrációt adhatunk az általánosságban fogalmazott mondatok támogatására. A *Debreceni esztendők* című részben olvasható írások a 20-as évek elejének a „kálvinista Rómá”-ra is ránehezedő nyomásáról, a fehérterrornak, az „ébredő magyarok”-nak minden emberséget megszegyenyítő ténykedéséről. A fiatal Kardos Lászlót személy szerint is érintik a körülmények. Helyzetét jelzi egyik, ez időszakra vonatkozó cikkének első mondata: „A 19-es proletárforradalom után nem térhettem vissza az egyetemre, fegyelmi ítélet bélyegzett meg, várnom kellett egy szemesztert, amíg újra folytathattam tanulmányaimat.” Szól erről, s több írásban egyebekről, ezekből az évekből. Szavai nyomán megelevenedik az egykori világ; azonban az indulat, a gyűlölet még jelzőit, hasonlatait is elkerüli. Keserűség, fájdalom? Legfeljebb ilyenképpen nyilatkozik: „Nehéz idők jártak, semmiben sem voltam biztos.” Igazi fájdalmat az idéz elő benne, ha csalódnia kellett valakiben. És micsoda öröm járja át, ha a maga személyiségének jellemvonásával, az emberséggel találkozik! Így, amikor a fegyelmi ítélettel megbélyegzett tanárjelölt vizsgára bocsájtatik, s kitűnő felelete után professzora becsülettel melléje áll. Hadd idézzem Kardos László írói módon megjelenítő, pontos fogalmazását:

„... A vizsga után karonfogott, úgy kísért ki a folyosóra. Ott megállt, s vállamra tette a kezét, és majdnemhogy megindultan, de jó hangosan, úgyhogy a folyosón járó-keelő vagy álldogáló hallgatónak hallaniuk kellett, ezt mondta:

– Bárki bármit mond is, ön jó magyar ember!

Kezet nyújtott és elsietett.

Elvörösödtem, szerettem volna láthatatlanná válni. A kollégák közül egy-kettő odajött hozzám, gratulált, és érdeklődött a vizsga menete iránt. Voltak, akik gúnyosan mosolyogtak. Elsomfordáltam. . .”

Az idézett sorok tömör részjellemezést nyújtanak a korról, de vázlatvonásokat Kardos arcképéhez is.

A *Lidércnyomás* című rész – ami Debrecen német megszállásától a munkatáborból való hazatéréséig, huszonhat írásban örökíti meg a vele és körülötte történeteket – ugyancsak a jellemzett Kardos Lászlót idézi elénk. A tények hiteles megmutatásával szól. S a tényeknél nincs mélyebb megvilágítója a valóságnak! 1944 közel háromnegyed esztendejének légköre ugyanúgy él ezekben az írásokban, mint a 20-as évek első esztendői az imént jellemzett cikkekben. A fenekestől felfordult, embertelenné vált világban azonban Kardos Lászlót megkímélte a sors, hogy személy szerint iszonyatos emlékeket elevenítsen fel. Mennyire jellemző személyiségére, szemléletére is, amikor a huszonhat írás lapjainak egyikén így ír:

„Nekem a megpróbáltatásoknak ebben a szakaszában – ha szabad így mondanom – szerencsém volt. Táborunk egymást váltó parancsnokai jobbadán emberséges emberek voltak, s a keretlegények java is inkább velünk érzett, mint a németekkel vagy a hazai fasisztákkal. (Egyikükkel még ma is levelezésben állok)”

A három és fél évtizeddel ezelőtti múlt „hiteles valóságát” őrzi a maga körül történetekről a kiváló szerző; bizonyos, hogy az ő táborának „parancsnokai jobbadán emberséges emberek voltak, s a keretlegények java is . . .” Megilletődve ismétlem, ahogy Karinthy Friggyessel „karinthis” dolgok történtek, vele „kardos lászlósak” És fokozottabb megilletődéssel írom; a sors adta szerencsésebb körülmények hangsúlyozását előmozdította írásaiban az ő megingathatatlan hite is az emberségben. Szól ugyan – a „szerencsém volt” emlegetése mellett – arról is, hogy a parancsnok – és mindjárt hozzáfűzi diszkréten – „hogy melyik, azt már nem tudom” – „durván büntette valamelyik társunkat.” Leírja ugyan magukat az „esetek”-et is, de siet megjegyezni: „Az akkori állapotokra jellemző, hogy ezeken a sérelmeken hamar túltettük magunkat, hiszen mindez csak kisebb kilengésnek számított más táborok, mozgó vesztő-

helyek borzalmaihoz képest.” Az eddig mondottak után, az utóbbiak nem igényelnek kommentárt.

– Miért is szoltam ilyen részletesen Kardos László emberi vonásairól? Hiszen, ha pályája elején voltak is szépírói szándékai, sőt gyakorlata, s hogyha kiváló versfordítóink sorába tartozik is, mégiscsak irodalomtörténész ő elsősorban; a Tóth Árpád monográfia szerzője, a költő művei kritikai kiadásának példamutató gondozója, gyűjteményes kötetek sorát kitöltő tanulmányok, esszék írója, s mindig lényegre tapintó kitűnő kritikus. A közvélemény pedig azt szokta vallani, hogy az irodalomtörténésznek mindenek felett az eredményei az érdekesek, s értékelésre méltóak. Így a *Hármaskönyv* anyagának természete okán írtam Kardos emberi vonásairól, személyiségéről? Inkább úgy fogalmazom, a *Hármaskönyv* alkalmából. Alkalmából, mivel éppen ez a mű közvetlen lehetőséget nyújtott ahhoz, hogy megközelítsük a szerző személyiségét, ami – szoltunk már erről – kulcsot ad egész pályájának, életművének teljesebb értelmezéséhez. A mondottak után magyarázatra szorul-é, hogy az irodalomtörténész műve sem választható el emberi természetétől; megszabja témaválasztását, a személyes vonzalom tekintetében ugyanúgy, mint az ellenérzések vonzásával, rányomja bélyegét elemzéseinek hangsúlyaira, maximális tárgyilagosságra törekedve is – mert hisz mindnyájan arra törekszünk, – kinél közvetve, kinél közvetlenül jelen van a személyiség.

Mindaz, amiről szoltam, bevezetője lehetne egy nagyobb terjedelmű tanulmánynak, ami a felvázolt emberi vonások nyomán képet adhatna Kardos László mindeddig létrehozott, sokrétű, gazdag alkotásairól. Most azonban csupán ezekről a jellegjegyekről szándékoztam szólni. Személyiségének jegyei – kell-é ismét leírni? – az alkotótevékenység áttételes gyakorlatában írói, tudósi vonásai is Kardosnak. Nem tudom mégsem megállni, hogy befejezésül ne utaljak a *Hármaskönyv* még egyetlen egy írására. A cikk címe: *Jegyzetek a Németh-ügyhöz*. Megjelenési ideje: 1934.

A cikk abból az alkalomból íródott, amikor Németh Lászlónak a jugoszláviai Kalangya című folyóiratban Ignotusról kiadott értetlen, irodalomirányító jelentőségét kétségbe vonó írása nyomán durva hangú, gyanúsításoktól sem mentes vita folyt. Kardos maga sem ért egyet Németh Lászlóval. Cikkében vitába száll vele. De már az írás elején leszögezi: „Felnőtt és értelmes emberek között folyó vitában a durva hangot utálatosnak és szégyenletesnek tartom.” Elemző, szép írását ezekkel a szavakkal fejezi be:

„Nem kínozna ez az egész ügy annyira, és nem szántam volna rá ily fáradalmas hasábokat, ha támadottak és támadók egyformán közel nem állának hozzám. Németh Lászlóék olyanokkal kerültek szembe, akik annak a szabadságézmének, amely az enyém is, nehéz napokban s máig vakmerő harcosai voltak, s akiknek legtöbb írását lelkesedve olvasom, s állásfoglalását is többnyire szívesen vállalom. Kötelességemnek érzem, hogy – ha csak városom kisebb publicitása előtt is – szót emeljek abban a kritikus pillanatban, amikor az új Magyarország szellemi vezetőinek két csoportja szembefordul egymással, ahelyett hogy közös frontba forradnának közös és hatalmas ellenségeik ellen.”

Milyen kár, hogy Kardos Lászlónak ez az írása más hasonlóan tiszta szándékú, bölcs cikkével egyetemben nem a nagy publicitású fővárosi sajtóban, hanem egy debreceni lap hasábjain, szinte észrevétlenül hangzott el.

Emberi jellemvonásai és az írói, tudósi ténykedése iránti tiszteleten azonban ez nem változtathat! (Szépirodalmi, 1978.)

TOLNAI GÁBOR

„VOLT VALAMI PÉLDÁTLAN IZGALOM ÉS REMÉNY A LEVEGŐBEN. . .”

KARINTHY FRIGYES KÖLTÉSZETÉRŐL

Karinthy Frigyes . . . a költő. Habozva írjuk le? Szokatlan? S nem azért, mert elfelejtjük, micsoda polihisztora volt a költészetnek; mi egyebet tanúsítana paródiagyűjteménye, ahol egy-egy költő jellegzetesebb szinte, mint „eredetiben”. Szokatlan, mert költőként eddig nem volt közhasználatú. De a lírája nem ezért maradt szokatlan.

Hanem mert eleve hangváltás; a líra mutációja; a „dolgok” komolyságának korántsem könnyed boncolása; mert „elbeszélés” minden terjedelmesebb verse; mert nem igen él „eszközökkel”; mert saját eszköztelenséget teremt. Benne van ebben, persze, a kor számos jellegzetessége; mintha klasszikusnak számító technikai eszközöket kellene látnunk – s nem múzeálisan. Ám a szegletességeken fennakadunk olykor, és az oldottság gyakran a legegyszerűbb út; ellene hozzuk fel életművének más régióit, és azt gyanítjuk, hogy nem akkora felelősséggel, túl könnyed kézzel, elkötelezetlenül művelte a lírát. Kétfelől vagyunk hozzá igazságtalanok. De most már egyre többször olvassuk.

Nem az a költő ő, akit harsányan felfedezünk, mert esztétikai élményt és megrendülést egyszerre adna. S az mintha kevésbé lenne érdekes – végre! – manapság, hogy micsoda minek az *ellenében* van, mit újít meg, mivel *szemben* hoz mást; Karinthy Frigyes versformái nem jelentenek kalandot a líra megannyi kísérlete után. Mégis mi az a nyers, csupa robbanás élmény, mely ezeket a félhosszú verseket nyugtalanítóan visszahozza figyelmünk terébe? Talán a *Karácsonyi elégia* vall erről a legpontosabban: „Milyen boldog voltam én ennek a századnak elején. (Nem magam miatt szegény voltam és magamra hagyott) De volt valami példátlan izgalom és remény a levegőben”.

Ez a vers, a *Karácsonyi elégia* azután már így kezdődik: „Mit tettél ártatlan szívemmel, gyalázatos kor, felelj meg / . . . Hazug viaszkönnyet ne sírjon a karácsonyi gyertya / . . . Rántsátok le az asztal vacsorázó fehér terítőjét / Fekete posztó van alatta, két gyertya ide és feszület / Krisztus törvényiséke elé rángatlak, hívlak tetemére / Ennek a gúzsba kötött és megtört valaha isteni szívnek”.

És most jön: „Milyen boldog voltam én . . .”, s így zárul ez a tétel (a szakaszolás nélküli versben): „Készültünk valamire és vártunk valami Meglepetést / Aminőt soha még hinni se mert a világ / Egy nemzedék se, mióta Cromagnont s a neanderi völgy / Ködös reggeleit elhagyta ez a földre lepottyant / Valami idegen bolygóról idekerült különös féreg, az ember”. A kultúra és a civilizáció történetének üledékeiből sehol sem készült ilyen vad főzet, mint Karinthy költészetében. „Remegett minden ebben az ünnepi várakozásban”, mondja. És megint a karácsonyi kép villan, s ez eleinte ide-oda indázik, a sorok végén nincs írásjel, nyitott marad, amit ott hagy a költő, vesszőkkel tagol ezt-azt a logika szerényebb szabályai szerint, ám a kettőt csakugyan oly szabadosan elegyíti, hogy már ez is furcsa fűszeríz ad. Nem zamatot. Ez a költészet annyiban elkötelezetlen (a poétai hagyománynak), hogy nem ismer kötöttséget; s így mondja el (némi expresszionizmussal) pontosan azt, amit – józan magántudóként – elmondani akar, és mert efféle vállalkozásokhoz egyetlen lélegzet kevés, de a magánbeszédhez az erő sem végtelen, a félhosszú forma (többnyire) kedvelt alakja lesz a megvalósuló eredménynek.

Ez az eredmény: jó költészet, hasonlíthatatlanul egyéni. Felnőtt líra; mondhatni, mindjárt felnőttként kezdett líra. Ez adja erejét, ebből származnak hiányai; bennünket itt a szerkezete érdekel.

Határozottan megszólító líra; ám a behízégésnek sehol nincs nyoma. Szónokiasságot mindig csak önmaga kárára vállal; ez is nagyon rokonszenves, ám nem holmi kettősjáték, hogy végül *így* legyen meggyerő. Testvérünknek érezhetjük –

mert igényt tart valami ősi, „ködös reggelről való” összetartozás érzésére –, de mintha az eseményeknek, e civilizáció történetének oly pontjáról szólna már, ahonnet érzelmeskedéssel sem mire se megyünk. Mégis örökké a fájdalmait fejezi ki, és legelemből félelmével, a halálfélelemmel ránt művének közepébe minket; a nagy közelségtől mégis megóvja az élményt, hogy szinte hosszú soraival tartja tőlünk a három lépést.

Csupa ellentmondásos feszültség, rövid távon lebonyolíthatatlan kérdések, rideg anyag, tartás, objektivált érzékenység, konvenciótlan költői fordulatok, a kor áramvonalait sajátosan követő erögazdálkodás, mások művein sokszorosán iskolázott dikció, hit és hitetlenség (ami a költői szó hatását illeti); ezek szerint: a megnyilatkozás elemi kényszere. „Nem mondhatom el senkinek, / Elmondom hát mindenkinek” – ez a klasszikus pecsétje költészetének. Egyrészt. S beljebb: nem hiszek benne, hogy költőileg beszélhetnénk egymással, mivel azonban ellenállhatatlanul szólnom kell, s a mondandóm is fontos, ám ma már ki hihet fontos mondandókban, vegyük elő hozzá a költészetet, abban sem hihetünk. A kettős tagadás szintetizált állítása. Ez Karinthy költészetének egyik képlete. Ennek a képletnek a kibontásához (mert mintha nem a kész anyag adná a képletet a megoldáshoz, hanem az építkezéshez szolgálna tervrajzul az előzetes ábra, ami rendjén is van minden más esetben) terebélyes-forma versek kellene.

És ez a „terebély”, a magánbeszéd szuverenitásának tere, szintén arról győz meg, hogy a lírával nincs minden rendben. S a líra – ellentmondás? – hű képe a dolgoknak. Ha van „hű kép”.

Drasztikusan nyílt (az eszköztelenségében) és nyersen tartózkodó (a pusztulás félelmében) ez a költészet. Távolról indít, bármikor kitörésre kész. A jelenlét poézise, s olyan akar lenni, amilyen az. Modora mintegy tudtán kívül hat, eszközöket nem vállal, és mintha valami közemberi józansághoz járna közel, igazságkimondásával is, amelyet aforizmán, paródián, filozófián, szépprózán edzett. Ha megszokjuk darabosságát, kibon-

takozik az a nagyobb dallam, amit másképp aligha lehetett volna a lírának ezekhez az évtizedeiben – a „Nyugat-nemzedék” tagjának – megszólaltatnia. Ha Szabó Lőrinc nyerseségével vetjük egybe, persze, körülményeskedő költészet a Karinthyé, ám ebbe a poszt-szecesszióba belefér egy sor olyan rezdülés és részlet, amely Szabó Lőrinc életművének első két-három évtizedét is csak örömeinkre gazdagíthatná. Mindazonáltal Karinthy inkább Szabó Lőrinc „Ettem. Tíz deka disznósajt”-világképéhez van közelebb, mint Kassák puritánul szép kompozícióihoz. És a három „nagy egyszerű” közül Karinthy Frigyes ihlete a legszembetűnőbben „középterjedelmű” (bár a rövid versben is igen találóan fejezi ki magát, s némely költeménye a kifejezetten hosszú vállalkozások műfajába sorolandó; az átmenetet nehéz meghatározni itt).

A *Karácsonyi elégia* kultúra- és embersortörténete (civilizációképe és történelemmetszete) a ráció csődjét mutatja, de nem lendít másmilyen konstrukciók illúziójába. Mindezt a – már jelzett – századvégi nagy remények színpadán. Karinthy költői képei mindig külterjesek, ezért meglepő, ha bensőségesre vált, vagy a tökéletességet nem célozva, csupán a versbeszéd kifogástalanságára ügyelve, netán még „szép helyeken” is vezet. A Föld nevű legszebb játéklabdát kapta meg az emberiség (akkor, ajándékba), és az ironikus hangvételt meghonosító vers így folytatja: „. . . éppen nekünk való embergyerekeknek / Nem olyan nagy mint a Nap például, de nem is oly forró / . . . s tele van gyönyörű rajzzal / Erdők és tengerek és hegláncok csupa színes ábra / Hókrisztály és vízirózsa és északi fény gyönyörű . . .” Mindezt az elébb mondottak szemléltetéséül; oldott verskezelés, elsősorban a mindenkori előkészítés: Karinthy versében nem egy bizonyos helyen van kimondva „egy bizonyos dolog”, hanem a versszöveget folytonossága adja a mintát. Ez az ő félhosszú műveinek egészen egyedül, mindenki másétól eltérő jellege.

„S mienk lesz az egész, tehetünk vele ami tetszik / Belebújhatunk vagy kihajítjuk nagy ívben a térbe / El is ronthatjuk,

megnézhetjük a szerkezetét . . .” Karinthy felfogásának alapja: nem köti őt a költészet szak-jellege úgy, ahogy Babitsot, Kosztolányit; ő nem profi, ha mondhatjuk ezt így, ő a zseniális amatőr, mindőjük közül a „legzseniálisabb”, de a legkevésbé kötelezi el magát (ha akarná se tehetné) valami meghatározottabb körnek (s ez a versein is érződik, ez adja friss hatásukat, nagyszerű olvasmányosságukat; az okos emberek költője ő, és ha ezeket az akadályokat leküzdöttük – hogy nem vagyunk olyan okosak, hogy nem oly átfogó a szemléletünk stb. –, hirtelen megnyílik egy megrendítően erős érzelmi világ; ám hogy leküzdhessük, ami Karinthy lírájától eleinte távolít, paradox módon épp erre szolgál a Karinthy-vers! s ez az etikai tartalom van az „elmondom hát mindenkinek” mélyén), és tulajdonképpen benne még mindig kiolthatatlanul ott az a fiatalos hit, hogy dolgaink közölhetőek másokkal, hogy erre állandóan törekedni kell, hogy nincs ugyan semmi „remény”, gyakorlatilag mégis – önzően, közhasznúan, őseemberien, bár-hogy – úgy kell eljármunk, mintha élnének még azok a századforulói lehetőségek: mert „mindenki lázasan készült ennek a századnak elején”, aztán – vagy ötven sornyira az egybefüggő versáradásban már ott tartunk, hogy „százezer ember hörgött Mazurnál a jeges pocsolyákban”, s mindez történt (így zárja szorosra a kompozíciót) „december közepétájt karácsony előtt tizenhetedikén”; és most is, amikor a verset írja, karácsony van, és a Föld is ilyen ajándék. Pedig mint egy új teremtés, olyan volt ez a százaforduló, és Karinthy mesészerűen írja le a felfedezések legújabb kori történetét („Egyikünk a hal siklását figyelte a vízben / S eltanulta, hogyan szed ki a vízből levegőt / Másik a madarat röptiben nézte ravaszdin / S másnapra maga is harsogva felröppent mint a madár / Harmadik tetten-érte a Láthatatlan Sugarat / S déli időben fényes nappal megjelent a kísértet / Félelmes csontváz eleven testünk lágy kérge alatt” stb.) Igazi versélményt ad ez a szerkesztési mód, ez az alapállás, ez a hang. És kezd fájdalmasra váltani, amikor a költő elmondja, hogy „énnekem is volt szerepem húszévesen

ilyen fiatalon/ . . . hogy a *prológu*st majd én mondom el, ha kezdődik a játék . . .” Kifejezi ez a látszólag ráérős elbeszélési mód a legszemélyesebb szomorúságot, melyet emberiség-méretűvé old, anélkül hogy saját személyét feltolná; a jó közérdekű líra mintaképe lehetne Karinthy Frigyes költészete. Csak ahhoz ilyen átfogó szellem is szükségeltetik. (Nem az elégikus vagy a rövid műfaj specialistáiról szólnunk; de Karinthy óta ilyen *tudományos* igényű lírát még nem sikerült senkinek se csinálnia; társadalmi érdekűt igen, társadalomtudományosat például már nem.) És ez az általános bejelentés (a prológustról) kis jelenetté oldódik a versben, s a stilizált színen lendül tovább a vers. Lendül, mert a repülésről, a magasságról vall, a vágyak teréről (ismerés?), és a mennybolt kupolájáról (még ismerősebb? verseiben még a hegedűt is feldolgozta, mint majd látni fogjuk), és vall a saját költőségéről is: „. . . nem rímek és szavak és muzsika részegített meg / . . . ez a Valóság volt, ez a vászonból tákolt monoplán . . .” Milyen céltatörően szerkeszt, miközben a vers mindenütt laza és tágas, hogy látszólag oda nem tartozó dolgok is beleférjenek, s aztán „valóságosan” kiderülhessen, miért vannak eléggé törvényszerűen ott. És tulajdonképpen annak a „mélyebben nyugatos”, manapság is – például egy Ottlik Géza művének mélyén, tehát nem okvetlenül lírában – megtalálható idealista-emberi, realista-utópista nézetvilágának ad hangot, amely akár a technikától, ennek egykori reménykeltéseitől is jócskán függetlennek tekinthető, a kimondhatatlan (kibeszélhetetlen) Én-ek tökesúlya, azaz egy ilyen eszmei egyensúlyozó elem, mely összebeszélés nélkül is közös a derekas törekvőkben (mennyi monoplán-fogalom ma már!): „Minden szépnél szebb, minden Igézetnél igazibb Igézet / Hogy győzni fogunk diadal diadal diadal minékünk / S ha a mennyeknek országa nem száll le a földre / Majd érte meggyünk . . .” stb. És megint kis kép lendíti a szerkezetet tovább, betoldva éppen: „Így volt ez s még aznap délután szép kedvesemmel / Ültünk a budai cukrászda hűvös teraszán / S álmodtuk a kisdedet aki majd megéri ezt a napot . . .” S egyszerre,

mindjárt a következő sorban: „Gyalázatos század, mit tettél mire a kised meg született . . .” És itt jön a mazuri jeges pocsolója.

Karinthy verseiben ő maga mindig „az ember”, „az emberke”, aki itt például azt mondhatja el magáról, hogy „sok-sok év múlva tértem magamhoz egy árokban valahol / Hová dobott a földrengés s elindultam . . .” Ezek ősképek. Konkrétumuk pedig itt akár Szép Ernőt is idézheti: „. . . kábultan még rogyanó térdel és betörött fejjel / Keresni a kedvem és hitem . . . / Hová tettétek” és „miféle világ lett”, és „hol a kerek asztal aminek gazdáját dicsérni akartam.” Mert „ha szólok nem értik a nyelvet”, s a vers befejezésének lebonyolítása semmiféle rést nem engedélyez már a reménynek, a rögtönzések korszaka lejárt, akármi terjedelem elérkezik világi végéhez, mert ha nem az egyén illúziói jelentik a „monoplán realitást”, reménytelenné válik ennek a Gazdának a Földje: „Összenéznek . . . azt hiszik koldulni jöttem / . . . repülnék fönt berreg valami / Aranyat csempész a gépen a bankár át a határon / . . . a háborúra spekuláló iparos / Messze suhan már nem érem utol összeesem az ucca kövén / S már nem tudom eldadogni vádoló végrendeletem”. Itt számos stilizált túlzás eredetére fény derül (másokéra, Szép Ernő „ájulásaira” stb.): a költői személyiség lefokozza magát köznapi személlyé, hogy – még lehető módon – megkísérelje a föllendülést. Ennek a paradoxonnak lírai kibontása Karinthy Frigyes verseinek terjedelme. Szó szerint így; a fizikai tér, amit a vers betölt, azaz a sík, amit elfoglal, még Kassáknál sem annyira fontos (alkotóelemként!), mint nála.

*

Bár még fontosabb az egyén által betöltött tér, főként a belső, ahol azt hordozza, ami – megint ókonzervatív felfogás? századelő-álom? – rábízott. Ezért a *Számadás a tálentomról* nagy lendülete, mely már-már hosszú versig fut, több közép-

pontot sorjáztat, ám egyetlen keretbe illeszkedik. Ez: a felelősségérzés minden értékért, aminek a letéteményese az Ember, vagy itt inkább az ember. S ahogy ennek a szónak a kétféle (szemlélet szerint más-más) írásmódja, úgy egészíti ki egymást Karinthy félhosszú versében a csalódott áhitat és a becsaphatatlan remény (annak a reménye, hogy egyáltalán követel beszámolót a Gazda, aki a tálentomot adta neki), így válik szerves képződménnyé a sok újrakezdés, részletezés, ötlet, váltás stb. és a gondolati-etikai felfogás, amely ötsoros versben is pregnánsan kifejezésre juthatna. Hol történt tehát valami változás, ami az ilyen tárgyak érme-szerű, veretes feldolgozását szabadon áradó, fanyar magánbeszédekké változtatta (hitellel, vagyis hitelük érdekében)? Nem maga a téma fordult-e át ellentétébe? Ami eddig kötelesség volt, az etikus tartás, most szintén – mintha *választható* lenne?

A vers indítása határozottan lírai. (Mint ahogy a *választásnak* ezek a félhosszú versei sehol sem epikusak; érdemben az epikus műfajok ilyen terjedelmű alkotásait nem soroljuk tárgyunk körébe.) „Gazda aki (mintahogy meg vagyon írva) három szolgáltnak / Három tálentomot adtál aztán elmentél messzi vidékre . . .” S tudjuk, a tálentomnak itt a tehetség az értelme, ám ez színejátszó mégis, hiszen csakhamar, a példabeszédet röviden ismertetve, Karinthy megjegyzi: „jól ismerem én e mennyei kapitalizmust”, amely nem lát fantáziát a csak őrzött, nem fiadztatott tálentomban (etika; választás stb.). Így „szűköl mentegetőzve” rossz lelkiismerete; és ismer még más is, a világot, ahol „a nyomorult obulust is kiirigylik a számból”, s van véleménye: „nem félem a halált de gyűlölöm a gyilkos emberevést”, mely „lerágja a húst csontjaimról és lelkemről a csontot”, és „a többit elvégzi a tömeg eltapossa még az emlékemet is”. Itt ér véget a vers első szakasza (16 sor). A folytatás: „Halljad hát harc közben ezt a hevenyészett számotadást / Reggel dolgom volt délután is veszkődtem este álomtalanul / Roskadok ágyba s ha ezt elhebegem futok verekedni tovább . . .” És a vers önmagáról vall így: „Itt minden reggel

újra kell szülni magam . . . / . . . esküdni hogy élek s van jogom élni . . .” A futószalag-világ, a szellemi szalámigyár. S némiképp így formálódik a szeletelhető szalámi-vers; Karinthy tehát nagy őszinteséget vállal, amikor így ír; az „így” nem a *mit* jelenti, hanem a *hogyan*, és a paradoxonok paradoxona ez: csak azzal haladhatja meg az adott állapotot, hogy az adott állapotnak leginkább meg-felelően ír. *Ki kérdezett?* merül fel a kérdése sorról-sorra, általános emberhit-reményei (roncsaikban) is erősebbek, mint a kérdezettség hite; ám ha mégis szól, megteremtődik legalább (ezzel a szólással) a kérdezettség-állapot, azaz a világ etikai eleme mint illúzió. Az illúzió materializálódása a Karinthy-vers; a hegedű-cirkusz.

A terjedelem teszi lehetővé, hogy „ennek az órákra méretezett életnek” (idézeteink mind ebből a versből, a naplófeljegyzés végéig) hü képét adja, értelemmel — „zsenialitással”, amatőr teljességgel — áthatott romhalmazát megtúrja. Elmondja, „hogy . . . / az úgy volt azzal a fényes tallérral még gyermeki korban . . .” — és mindegy, mit mond el, érződik a hangján az önirónia: mellébeszélés az őszinte vallomás is ezen a gyakorlatias, önkamatoztató „lapdán”, a Földön. Balzsamos csodaszert vett a tálentomom Aladintól, „amivel ha bőröm bekenetem az lettem ami akartam”. Így lett először „kis barna gyermekhegedű mélyviola”, s most elmondja ennek sorsát. Idézi saját cirkusz-novelláját (tehát a vers elkezd tágulni a „mi minden bele nem fér” módján!), és ez a vágy — mert csak vágy — el is kallódik (tehát tárgyiasul a költő által megfogalmazott szöveg, eladható lesz a Teleki-téren, íme, nemcsak az eszmei kallódás létezik, de a megfogalmazásbeli is, tehát az a kijelentés kerül ebek harmincadjára, hogy „trikómból kihúzom s elmuzsikálom a dalt / Mit régen hallottam egyszer zengeni és zokogni szívemben”), és „valami vad nép ügynöke potoméért megvette”, lent Afrikában „odaadták . . . a Nagy Főnöknek az hordta a fején egy darabig”, aztán rájött, hogy „holmi tok ez kotyogó nagy üregével”, akkor nyakába vette, s „színes kavicot és más értékes pénzt hordott benne”. Végül tam-tam

taktust vernek a hegedűn stb. S ezt ő restelli, de mit tegyen. Még szerencse, vált a vers megint, hogy „voltam hegyes-élesre-fent toledói penge” is a „Nagy Szélmalomhoz” címzett „panoptikum-csárda söntése mögött . . .” És volt sok minden (félig jelképesen, civilizációtörténetileg és szellemreményileg), például „bonyolult ravasz szerkezet drága zsebóra”, de „a szórakozott professzor a német / Anekdota hőse lágytojást főz-vén az órát bedobta a forró vízbe kezében / Tartván a tojást s az óra tönkrefőtt” stb.; tehát nemcsak a „szent” dolgok válnak cirkuszivá s rosszabbá, de a bohóctréfák is – bevallva – szer- ves, versbéli elemmé. Negyven-ötven soron át értesülünk ekképp, mi minden volt a vers alanya, aki azonban kísértetiesen hasonlít „az emberiségre”, bár ez kimondva nincsen. A terjedelem alkalmat ad a témák indázására, a kifejtés akasztó-fahumorára stb. Papagáj és grammofon, ügyetlen (lassan váltó) kaméleon, Schöberl-bútor volt (nappal szék és éjjel ágy) a szerző, és így volt ő „egyetlen példány . . . / Amelyik nappal nyugodalmasan szétterül hívogatva aludni / Éjjel meg ugrálni kezd a szegény fáradt polgár párnája alatt. . . .” Így valósul meg, lassan-észrevétlenül, a hegedűjén akár a cirkuszban is csoda-dalt játszani vágyó kisfiú (a szellemiekre hivatott ember) vágy- képeiből a cirkusz képe, maga teremti – ezért az akasztófa- humor. – ezt a cirkuszt; és ez lassan kezd érződni a versből, a sorok közül, s ehhez sok sor kell (drasztikusan szólva). Jön a klasszikus burgonya-hasonlat, mely az író filozófiájának mellő- zéséről szól („azt hitték a bogyója ehető s mert fanyar volt és keserű / Tűzredobták nem kellett s csak később mikor már égett a máglya / jöttek rá a jó sült-krumpli szagról miként kel- let volna kezelni”. Itt is körüti tréfálkozások vannak „Drake Ferenc”-ről „aki mint tudjuk a burgonya felfedezője”, s hogy Amerikában, amikor az a föld kikerült oda, melyben ő elpor- ladt, „nem volt még Hollywood tehát a maréknyi göröngy- ből / . . . nem hírneves filmszerző szökött ki”. Legalább száz sor „telt el”, amikor – mintegy a befejezést előkészítve – a Gazdához a szerző ekképp szól: „Így hát Gazda látod magad is

elkövettem minden lehetőt . . .” A félhosszú vers itt a „minden lehető” formája. S a fáradtságé. „Ha ebben a percben szólna az ünnepi sófár / . . . lehet hogy fel se állnék tiszteletedre s ez a futó toll ki se hullna / Kezemből . . .” Itt is a versírás ténye kerül a versbe! Fontos a „futó” szó. „. . . csak megállna s tűnődve tenne pontot a be sem fejezett / Mondat közepén vagy mint a katona kit főbelöttek s állva marad / Vagy mint a pilóta . . .” Átindázva a verseken, itt a téma. „. . . a lezuhant gép roncsai közt mem igyekszik / Kikecmeregni drótok és rongyok közül . . .” Ez a vers állapota; így „nem igyekszik” a költő, „bár van még benne lehellet”. Új lélegzet következik, amelyet Kosztolányi *Hajnali részegsége* révén ismerünk: „Nézd csak . . .”, kezdődik ott a nem túl személyes, mégis megszólító vallomás; érdemes megfigyelni, hogy Karinthy legalább háromszor akkora papírdarabon intézi el mindezt; s ez is összefügg a versről alkotott felfogásával, mely ihletét szabályozza. Említésre érdemes a köznapi hangvétel, a köznapi kelléktár: „Bevallom én már csak magamnak dúdolok néha szórakozottan / Este az Üllői úton ha várni kell a gyéren járó ötösre . . .” Hogy ilyesmi belefér a versbe, mint ez a „gyéren járó”, ez szemléleti változást tanúsít. Karinthy sokkal messzebb jutott (bizonyos dolgokban), mint Babits és Kosztolányi, s nem pusztá szeszélye ez a versnek, hogy épp ő: mert ő kötődött a legkevésbé a vershez. Szabó Lőrinc, aki mintha jó értelemben valósította volna meg Ady „úr – cifra szolgálta” viszonyát költő s vers közt (mert: cifraság nélküli verssel), nem jutott ilyen messzire; Kassák az egyetlen, aki a magyar lírában a hatvanas évek előtt ezt a – nem értékítélet, szinte azt mondhatni: ellenkezőleg, válságtünet – jelleget meg tudta valósítani, és Karinthy a másik. Ezzel is jelöltük ellentmondásos helyzetét; mert mintha ezekből a félhosszú versekből még az is sugározna, hogy szerzőjük egyáltalán nem akar verset csinálni. Az „ismeretlen kibontakozást” keresi ott a buszra várva, „ami úgyse kell senki-nek minél nagyobb szükség volna rá annál kevésbé”. Tehát a válságtünet-vers nem a vers válságát jelzi eredendően, hanem

(akkoriban például ezt) hogy: „a mai Európa nem élni, hanem mindenáron megdöglenni óhajt” (az alapok koronként változnak, nem tárgya vizsgálatunknak). És a legvégső befejezés csak most következik, nem mintha ez a verstípus mindegyre kikristályosítaná a formáit, inkább mert nem könnyű hol elválni a fonalat, magának a szerzőnek. „Hát ennyi az egész parancsolj több nincs lehet hogy kevesebb . . . / Nincs kedvem alakoskodni és ágálni és szerepelni és csereberélni . . .” Mennyire más ez, mint a (formailag is sokkal zártabb) *Hajnali részegség* döbbenete, hogy „vendége” volt a költő „egy nagy ismeretlen Úrnak”. Itt már az „ismerlek” rossz szövicce is belejátszhatna akár (ahol az ismerés nem többletet jelent), ám még létezik a Gazda fogalma. Van ki előtt elmondani ezt mind – még ebben a végső befejezésben is –, bár nincs mentség, s mentegetőzni ok sincs, mégis . . . Van legalább a „mégis”. Ennyi maradt a kezdeti heroizmusból, a századforduló nagy, fölfedező lendületéből. A versnyi hősiesség, melyet a lemondás legyintése tesz a helyére. „Volt egy jó mozdulatom volt egy válaszom talpraesett”, sorolja, és ezek az elemek jó harminc évet ugranak líránkban előre. „Egyszer megállítottam egy robogó szekeret egyszer valakinek / Tanácsot adtam amitől megfordult »végzete« és »balsorsa« / Közben árkot ástak arcomon s szakállam szürke borostás lenne . . .” Látjuk, mi minden köszönheti Karinthynek a létét, költészetileg is. És hogy a világnak, melyet elhagy végképp, mi a híja? „Legfeljebb annyi amennyit hozzátenni nem akartam” – s még fontosabb: „vagy nem sikerült”. Még mindig remél: „Így találtam ezt a világot mikor idehozták s most ha úgy érzed / Hogy úgy hagyom itt ahogy találtam semmi se változott ám te ítélj”. Bízik, hogy mégis van jó ítélet, bár „gáncs vagy jutalom mindegy már”, s itt visszazárja a verset az elején tett utalással, erre kerekíti (mert ez is remény, ez is formai konvenció): hogy mindegy már ama „külső Sötétség” is, melyre vetheti őt a Gazda, az „se segít”, ahol „vagyon sírás és fogaknak tsikorgatása”; ő erre már csak ezt mondhatja (még mindig a nyelv konvencióival, még mindig

bizakodással?), „esküszöm nem fogok sírni és csikorgatni fogam odaát”. A félhosszú vers nyitottsága itt a *világképet* foglalja magába; túllép a vers azokon a tragikus (tragikomikussá színezett) zárásokon, ahol a remény elvész, és a folytatás minimális reményét hagyja meg – hogy tudniillik még érdemes elmondani a dolgokat „mindenkinek”. Ennél a teljes nyitottságnál (bizonytalanjánál, mely legalább még az életé) véget ér (de hát itt már ugyan ki várná tőle: odaát „nem is sikerülhetne) a sírás és a fogak csikorgatása (vagy tsikorgatása); költészet és a költészet merő tudata eggyé válik; ez a teljesen amorf „nyitott vers”. Ám hogy az anyagszerűségénél maradjunk: nemcsak a félhosszú vers, de a Karinthy Frigyes által bevezetett jellegzetes megoldások (e verstípus elemi) is mindmáig felismerhetően hatnak. Hogy az említetteket csak néhányal bővítsük, más versekből merítvén példaanyagot (ilyen verse Karinthynek a *Mindszenti litánia*, az *Érdi erdő*, a *Karácsonyi karének*, *A lapda* stb.): „Csak a mindenség bámul rád s nem érti mit óhajtasz” (vers befejezéseként); „Ő nem így akartam én egyszer vallani rólatok női szemek” (vers nyitása); „Bizony mondom semmi több ez az eltűnő semmi kis élet a tenyeremben / Semmi több maga a tiszta szeretet és mégkevésbé kevesebb / Ugybizony az a bizonyos szeretet amit áhítatos önkívületben / S marcangoló harcokban szomjaz és áhít és keres az emberi lélek” (egy kutya halálakor, a vers üzenetét bevezetve); vagy az *Érdi erdő* befejezése, az elbeszélés eseménysorát követő „kétlépcsős” tanulság s megfogalmazása, a hangja, mind jelen van ez ma (volt nemrég, s van is, mert némelyek kitartanak e verstípusnál): „Ezerkilencszázkettőben a század elején / Azt hittem így kezdődik most nékem az élet / Csodája . . . esélye – most tudom / Így végződött számomra ezen a csodálatos estén / Számomra ki egy elmúlt század végére születtem / S meg nem értem már a kánaánt a beteljesedést.” S az egész „elbeszélés” gyermeki élménye *mindössze* annyi, hogy a rigófiókat, akiket a szerző titokban etetgetett az erdőben, hirtelen elvitték a szüleik, az öreg madarak a közelítő árvíz

elől, ám az emberek, akik például rá vigyáztak, hagyták, hogy ő az erdőbe menjen, ahonnan aztán alig menekülhetett; ezt követi egy holdfényes-izgalmas csónakút az elsüllyedt, atlantiszos tájon, s ennek a különös élménynek a borzongásában hiszi a gyerek a csodálatos élet kezdetét. Hogy ilyen szerény, különben életképnek minősíthető tárgyat ilyen hirtelenül és evidensen általánosságba torkolltasson, s ezt is azonnal ellentétellel bővítse, véglegességig és reménytelenségig juttassa, közben mégis eleven maradjon és — mondjuk ki — szívünkhöz közeli, annyi nagyszerű lírai teljesítmény hidegét feledtetve Karinthy Frigyes nem teljesen méltatlanul kezelt lírai életműve okvetlenül a jelentősek s termékenyítő erejük közé kell, hogy tartozzék, és ez az érzésünk, gondolom, most egyelőre csak egyre fokozódhat még.

TANDORI DEZSŐ

FALUDI FERENC EKLOGÁI

Kevés olyan területe van Faludi Ferenc munkásságának, amelyről a halála óta eltelt kétszáz év során ellentétesebb vélemények születtek volna, mint pásztorkölteményeiről. Batsányi még „megbetsülhetetlen drága kints”-nek tartotta őket¹, Toldy Ferenc szerint „igen szépek”, de ő azt is hozzáteszi, hogy „kevésre becsültetnek”², Császár Elemér pedig már csupán „alkalmi költemények”-et lát bennük, s az egész pásztorköltészetet sommásan „az irodalmak beteges jelensége”-nek minősíti.³ Ez utóbbi álláspont arról tanúskodik, hogy a Faludi-

¹ *Faludi Ferentz' Versei.*, Kiadta Batsányi János. Pest 1824. Toldalék, 157.

² Toldy Ferenc: *Magyar költők élete.* T. F. Összegegyített Munkái. Pest 1870. 153.

³ Császár Elemér: *Faludi Ferenc költészete.* EPHK 1903. 27., 28.

eklogák megítélésének változásai mögött a bukolikus költészet egészének problematikája húzódik meg. A barokk, a (francia) klasszicizmus, majd a rokokó egyaránt megteremtette a maga pásztorlíráját – ezeknek a különbségeivel most nem foglalkozunk –, a későbbi költői iskolák és teoretikusok azonban fokozatosan szembefordultak vele, mesterkéltnak, sőt hamisnak tartották. Ez a negatív ítékezés viszont, amelynek a kortárs irodalom szempontjából kétségtelenül megvolt a maga létjogosultsága, a múltra történetetlen módon visszavetítve már értékeket zárt ki a kulturális örökségből. Király István szavaival „[. . .] az idillt üldöző látásmód [. . .] megfelelkezik arról, hogy ennek az általa annyira lenézett műfajnak nemcsak negatív, de előremutató, pozitív funkciója is volt.”⁴ S bár az idill tágabb kategória, mint a beletartozó bukolikus líra, joggal vethető fel a kérdés, vajon Király István megállapítása, amely szerint az idillköltészet „egy hazug, kegyetlen, fénytelen világban [. . .] nem hagyta siralomvölgyé csúfulni a földet”⁵, érvényes-e – és mennyiben – Faludi Ferenc pásztori verseire. A válasz egyúttal lehetőséget nyújt arra, hogy meghatározzuk a magyar költő hat eklogájának helyét életművében, világszemléletének alakulásában.

A 18. században a bukolikus líra már kétezer éves múltra tekinthetett vissza. Röviden erről is szólnunk kell, hogy világosabban kitűnjék, milyen hagyományokhoz kapcsolódnak Faludi szóban forgó versei.

Az antik pásztorodal első nagy képviselője, Theokritosz, a szicíliai görög népköltészetre támaszkodva teremtette meg jellemző műfaját. Számos formai megoldást közvetlenül a folklórból vett át, így a refrén alkalmazását⁶, a közmondások,

⁴ Király István: *A rehabilitált idill*. ItK 1970. 614.

⁵ Uo.

⁶ Pl. Thürszisz dalában, amelynek kapcsán Theokritosz modern kiadói rendre kiemelik a népköltészeti hatást: Ph. E. Legrand: *Bucoliques grecs*. Paris 1925. I. köt. 18., ill. Udalricus de Wilamowitz-Moellendorff: *Bucolici Graeci*. Editio altera. Oxonii. 156.

népies szólások beiktatását⁷, valamint a szicíliai népszokások sorában egészen a 20. századig élő dalversenyek megjelenítését.⁸ Trencsényi-Waldapfel Imre hívja föl a figyelmet ennek a költészetnek a kultikus gyökereire.

„Ellenséges támadás vagy polgárháború, bűn vagy járvány elmúlása, békeesség vagy megtisztulás, mindenképpen az Artemis közreműködésére beállott áldott összhang: ez volt a bukolikus költészetet éltető pásztorjárás vallásos jelentése.”⁹

A görög bukolikus lírára jellemző derűs, idillikus szemléletmód végső soron tehát innen, a mitológiához kapcsolódó néphagyományokból ered. Harmóniát jelent ez a természettel is, amely Theokritosznál még nem ellentéte a városi kultúrának: összhangban áll vele, mint ahogyan a költő szülőföldjén is egységet alkot Siracusával a körülötte fekvő s a városba bebenyomuló, szépséges táj.

Theokritosz görög követői már nem tudták létrehozni ezt a harmóniát: a bukolikus lírát szétfeszítették belső ellentmondásai. A műfaj megújítója így Vergilius lett, akinél megváltozott a bukolikus költészet funkciója. Mint Kerényi Grácia írja,

„Vergilius pásztorai már egy nagyon is valóságos, háborúval, földönfutással fenyegető világban élnek, s a veszélyeztetett idill védekező attitűdje szólal meg a békét áhítózó pásztor-költők lantján [. . .].”¹⁰

Ezeknek a pásztoroknak a közvetlen környezetét Borzsák István „ellenvilág”-nak nevezi, „ahová az embertelenségből elmenekülhetünk [. . .].”¹¹ A világgal való theokritoszi har-

⁷ Kerényi Grácia: *Pásztori múzsa*. Bp. 1961. 211.

⁸ „De semblables concours ont lieu de nos jours encore en différents pays du midi ou d’Orient; signalons tout particulièrement en ce genre les *sfide* des improvisateurs siciliens.” Legrand: i. m. I. 44.

⁹ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Vergilius pásztori múzsája*. In: *Pásztori magyar Vergilius*. Bp. 1938. 67.

¹⁰ Kerényi Grácia: i. m. 199.

¹¹ Borzsák István: *Vergilius*. Utószó Vergilius összes műveihez (ford.: Lakatos István). Bp. 1967. 372.

mónia helyébe a mikrokozmosz és a makrokozmosz ellentéte lép. A megrajzolt idill sokszor inkább eléréndő, vágyott cél, szereplői sem igazi pásztorok, hanem allegorikus személyek.^{1 2} A diszharmonia azonban Vergiliusnál sem győzedelmeskedik, eklogái nem csapnak át elégiákba: „az ellentétek és szenvedélyek végül is mindig a bukolikus hangulat nyugodt akkordjiban csendesednek el.”^{1 3}

Ismeretes, hogy Faludi Ferenc életében az 1770-es évek egy régóta lappangó belső válság kiéleződését hozták el. A leg súlyosabb tényező kétségtelenül a jezsuita rend feloszlatása volt: ez az 1773-ban hozott intézkedés a költő számára egy életforma összeomlását, a létbizonytalanság és a kiszolgáltatottság érzését jelentette. Szauder József kutatásai azonban azt is bebizonyították, hogy Faludi morális vívódása, korábbi értékrendjének megingása már a Gracián-fordítás keletkezésének idején – vagyis 1771 előtt is – tetten érhető.^{1 4} Eklogái tehát nem egy, a világgal harmóniában álló költő művei; még a látszólag felhőtlen, zavartalanul idillikus hangvételűek mélyén is ott van az elkülönülés, a kivonulás, a szembenállás – az „ellenvilág” – mozzanata. Faludihoz (aki mind Theokritoszt, mind Vergiliust eredetiben olvasta) közelebb állott a vergiliusi alaphelyzet, s bár pásztorverseinek nem egy motívumát a görög szerzőtől vette át, a theokritoszi modell, az abban megvalósuló összhang elérhetetlen vágyalom maradt számára.

Természetesen hangsúlyozni kell, hogy az eklogának még a vergiliusi típusát is a feszültség feloldására való törekvés jellemzi. A szélsőségek visszafogásának ez az igénye teszi érthetővé, hogy a bukolikus költészethez nemcsak a pásztori témákat kedvelő barokk líra, hanem a francia klasszicizmus is

^{1 2} Vergilius pásztorainak allegorikus voltára a régi és az újabb szakirodalom egyaránt rámutat. Ld. Thewrewk Árpád: *Faludi Ferenc mezőnyei*. Bp. 1875. 8., ill. a Világirodalmi Lexikon 2. kötetének (Bp. 1972.) *ekloga* címszavát.

^{1 3} Borzsák István: i. m. 373.

^{1 4} Szauder József: *Faludi Udvari embere*. Pécs 1941. 43., 61., 62.

vonzódott, s megpróbálta beilleszteni azt a maga poétikai rendszerébe. Guillaume Colletet már 1657-ben leszögezte, hogy a bukolikus költeménytől egyaránt idegen a fennköltség és a – mai szóval – vulgáris hangnem.¹⁵ Boileau 1674-ben kiadott *Ars poeticájának* II. éneke, Colletet-hez hasonlóan, ugyancsak elítéli azokat, akiknek az eklogáiban harsogó dagályosság érvényesül vagy (másrészről) az az „alávaló” nyelv, amelyet falun beszélnek¹⁶: szerinte az idillnek pompa nélkülinek, ám elegánsnak kell lennie.¹⁷ Ehhez az állásponthoz a 18. századnak hazánkban szintén ismert francia elmélet-írója, Charles Batteux is csatlakozott, sőt, a pásztorköltészetéről írt művének harmadik fejezetében szó szerint idézte Boileau idevágó sorait.¹⁸ A bukolikus lírát fenyegető „alacsony” stílus kárhóztatása tehát a francia klasszicizmusból származó – de már nemcsak arra jellemző – közhely volt a 18. század költészetszemléletében. Éppen ezért nem fontos, hogy Faludi sze-

¹⁵Ce genre de poème „ne demande pas d'ordinaire un style pompeux et sublime, ni de graves sentences, mais seulement une diction simple, pure, nette et des expressions naïves”, sans „rien de bas ni de rampant”. Guillaume Colletet: *Discours du poème bucolique*. Idézi Guy Riegert, Boileau *Ars poeticájának* „Nouveaux Classiques Larousse” kiadásában, Paris 1972. 18.

¹⁶ „Mais souvent dans ce style un rimeur aux abois
Jette là, de dépit, la flûte et le hautbois;
Et, follement pompeux, dans sa verve indiscreète,
Au milieu d'une églogue entonne la trompette.

Au contraire cet autre, abject en son langage,
Fait parler ses bergers comme on parle au village.”

(*L'Art poétique*, II. 11–14., 17–18.)

¹⁷ „Telle, aimable en son air, mais humble dans son style,
Doit éclater sans pompe une élégante idylle.”

(I. m. II. 5–6)

¹⁸Batteux említett munkáját később Révai Miklós fordította magyarra, s kiegészítésként hozzátalolta Faludi verseinek 1786-os győri kiadásához. A Boileau-szemelvény ott prózában olvasható, a 155–156. lapon.

mély szerint kitől vette át, a lényeg az, hogy harmadik eklogájában az ő pásztorai is elítélik egyik társuknak, Mopszusnak „mocskos”, „dísztelen” verseit, amelyeket a „paraszt Koridontól” tanult, s amelyek nem illenek „a ,kényes Múzsák’ udvarába.”¹⁹ Ilyen apró jelek árulkodnak arról, hogy a magyar költő nemcsak az antik – és az újkori – bukolikus költemények szövegét ismerte, hanem a műfaj elméleti kérdéseivel is foglalkozott.

A pásztorok az eklogákon kívül – s valószínűleg azokat (legalább részben) megelőzve – másutt is megjelennek Faludinál. Koridon és Mopszus neve *A Tavas* című költeményben bukkan föl²⁰, *A Hajnal* című versben megrajzolt körképbe ugyancsak beilleszkedik a pásztor alakja.²¹ *Az Erdőben* Fillis és Titirus terelgetik állataikat, s a (Vergilius *Georgikonjából* ismert) Napéák tánra perdülnek a nyájak őrzőivel.²² Mindezek azonban csupán epizodikus előfordulások, egyedül a *Klórinda* című költeményben kerül középpontba a pásztori téma: Klórinda féltékenysége (majd megbékélése) az őt Diánával megcsaló Dórinó hűtlensége miatt.²³

Nehéz feladatot jelent Faludi hat eklogájának pontosabb datálása. Az I-es számú nyilván 1773-ban – még a költő pozsonyi tartózkodásának idején – keletkezhetett, mivel Fekete György gróf országbírói kinevezésére, amelyet a vers ünnepel, ekkor kerül sor.²⁴ Az V-ös számú, amelyik a pásztorok elűzetéséről szól, mindenképpen a jezsuita rendnek 1773 derekán történt feloszlata után íródott, a VI-os számú pedig 1775 februárját követően, mivel szereplői az ekkor trónra lépő VI. Pius pápától (az „új Pán”-tól) várják sorsuknak jobbra

¹⁹ *Faludi Ferentz' Költeményes Maradványi*. Révai Miklós kiadása, Győr 1786. (a továbbiakban: KM) I. 114.

²⁰ KM I. 26.

²¹ KM I. 43.

²² KM I. 50., 51.

²³ KM I. 28–30.

²⁴ Gyárfás Tihámér: *Faludi Ferenc élete*. ItK 1910. 411.

fordulását. Ennek a három versnek az esetében tehát a sor-számozás egyúttal időrendet is jelöl. Kérdés, áll-e ugyanez a közbeeső három költeményre is. Mivel nem tükröződik bennük az V. eklogában feltörő mély fájdalom, valószínű, hogy tényleg az V-ös számú vers (vagyis a rend felosztásának sorsdöntő élménye) előtt jöttek létre. De vajon követték-e időben az I-es számút, vagy már előtte készen volt valamelyikük, s a jelenlegi számozást a költő csak utólag alakította volna ki? Ezen a téren csupán feltevésekre szorítkozhatunk.

Valójában persze nem is olyan lényeges, miképpen határozható meg az első négy eklogának egymáshoz viszonyított kronológiája. Hangvételük, stílusuk alapján mindenképpen egységes csoportot alkotnak Faludi Ferenc munkásságában, s kevésbé valószínű, hogy évtizedes szünetekkel írta volna őket a költő. Sokkal érdekesebb annak megvizsgálása, miért fordulhatott Faludi érdeklődése az 1770-es évek során ilyen mértékben a pásztori téma felé.

A fentiekben már utaltunk Szauder József megállapítására Faludi korábbi értékrendjének megingásáról. Az az író és moralista, aki az egész magyar nemességet szerette volna a magasabbnak vélt udvari erkölcsökre nevelni, rádöbrent ezeknek az erkölcsöknek kiábrándító voltára, s „világnézeti fejlődésében [...] elfordult az udvari ember eszményétől [...]”.²⁵

„A belső egység szétomlott – írja Szauder József –, a látszatvilág rémei kísértének (ld. Faludi: *Megszerzés a Mostani világról*), s már maga az elméletíró Gracian is elárulja a természet valóságához visszazálló lélek ábrándjait: Criticonjában a bennszülött (vadember) nemességéről, a természetes ember jóságáról s őszinteségéről értekezik. Ugyanez a természetesség-vágy lepi meg a késői francia udvar jobbainak lelkületét, az arkadikus pásztori játékokkal, falu-ábrándozások irrealitásával.”²⁶

²⁵Szauder József: i. m. 62.

²⁶I. m. 43.

Úgy véljük, ez az a pont, ahol Faludi – aki verseiben korábban is megénekelte a természet szépségét, kellemes voltát – az értékét veszített udvari eszmény után most már fokozott mértékben a természetes, naiv, egyszerű életforma felé fordult. Az eklogák ilyen értelemben az *Udvari ember* ellenpólusát jelentik Faludi életművében. S ha így fogjuk fel őket, akkor szükségszerűnek kell tartanunk azt a Révai Miklós óta gyakran hangoztatott tényt, hogy a Faludi-eklogák szereplői „Magyar igaz Pásztorok”²⁷, nem pedig bukolikus jelmezbe öltözött udvari emberek. Nem is lehetnének azok, hiszen egy hamis szituáció nem állítható szembe a megtagadott udvari erkölcsök hamisságával.²⁸ Pásztorverseinek népi alakjai tehát nem csupán költői tehetségének, hanem egyúttal a világszemléletében bekövetkezett változásnak is köszönhetőek.

A bukolikus költészet alapvető versformája Theokritosznál és Vergiliusnál a hexameter.²⁹ Faludi (a hatodik pásztori vers két részletét leszámítva) következetesen a páros rímű tizenkettest használja eklogáiban. Ennek ritmusa nagyobb mértékben különbözik az antik pásztorlírától, mint ahogy mai metrikai érzékünkkel feltételezzük. A 20. századi olvasó ugyanis – Lakatos István jogos észrevétele szerint – már nem veszi tudomást az antik hexameterben kötelező metszetről, amely a sort gyakran két ellentétes ritmusú részre tagolta, s e belső feszültség révén még változatosabbá tette a költemények ritmikái

²⁷ Révai Miklós: *Faludi Ferentz' élete s munkái*. KM I. 17. Ld. még Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*, Bp. 1978. 32.; Turóczi-Trostler József: *Faludi és a „gáláns” költészet*, In: *Magyar irodalom – világirodalom*. Bp. 1961. I. 368.

²⁸ Mindez nincs ellentmondásban Faludi pásztorainak Horváth János által említett rokkoló eszményítésével. (Horváth János: i. h.)

²⁹ A disztichon az ún. bukolikus epigrammák formája, ezenkívül csupán a Theokritosznak tulajdonított, de kétes szerzőségű VIII. költeményben (Bojtárok dalversenye) bukkan föl. (Kerényi Grácia: i. m. 129–134.) Pontatlan tehát Vargha Balázs véleménye, aki szerint „az eklogák versformája: a disztichon”. (Új Írás 1979/2. 71.)

képletét.³⁰ A két szimmetrikus részből álló sort – fűzi hozzá Lakatos – a régiek igyekeztek elkerülni. Ébből a szempontból Zrínyi tizenkettesei, amelyek még nem tartották feltétlenül tiszteletben a 6 + 6-os sormetszetet, minden (hangsúlyozzuk, hogy alapvető) különbség ellenére egy árnyalattal közelebb álltak az antik ritmuseszményhez, mint a gyöngyösiánus verselés:

Egy megbúsult vadász kikelet idején
Egykoron könnyű nyilat kezében vévén,
Egy sebes szarvasgémnek nyomát keresvén,
Sokat, de hiában, járt Dráva erdején.

Faludi ritmusa viszont már tökéletesen szimmetrikus, aminek hatását még az is erősíti, hogy páros rímei pontosabban, szinte pattogóbban felelnek egymásnak, mint Zrínyi Miklós gyakran halványabb csoportrímei:

Ei készült az ebéd, jertek, falatozzunk,
Ketskével, báránynyal vígan vagdalkozzunk.
Kinek kell a ' lentse? ki tart a ' borsóval?
Itt a ' lány tzipó is a ' boros korsóval.³¹

Faludi Ferenc alaposan ismerte Zrínyi műveit (hatodik pásztorversében még át is vett egy kis részletet annak *Fantasia poeticájából*), s bukolikus lírájának formáját megválasztva, nyilván elődjének példájára is gondolhatott. Ritmikai felfogása azonban verselésünk történetének természetszerűen egy egészen más korszakába tartozik, sőt, eklogáinak tizenkettesei helyenként már 19. századi népies költészetünk formáira mutatnak előre. Ez a tény összhangban áll mindazzal, amit

³⁰ P1.: „Futnak az erdőkből, / előzőnlík a rétet, a partot.” Lakatos István: *Mit akarhat egy műfordító?* Utószó Vergilius összes műveihez. Bp. 1967. 390–391.

³¹ KM I. 109.

Faludi pásztorverseinek a költő világnézeti fejlődésében betöltött szerepéről fentebb kifejtettünk.

Az első három ekloga idillikus hangvételű. A legelsőben a pásztorok vidám lakomára készülnek, hogy megünnepeljék Melibéust, a pásztorok új bíróját, akinek alakjában a költő Fekete György grófot, az új országbíróat köszönti.³² A második eklogában Koridon és Titirus találós kérdésekkel teszik próbára egymást, a harmadikban pedig Mopszus és Menalkás verseng, melyiküknek a dala szebb.³³ Az egyszerű élet szépsége, a természet ajándékainak élvezete és a romlatlan, tiszta játékoság — íme az ellenpont, amelyet Faludi a rafinált udvari erkölcsökkel szembeállít. Törekvése pontosan megfelel annak a célnak, amelyet később Schiller az idillköltészet elé tűz: az embert az ártatlanság, a harmónia, az önmagával és a külvilággal való béke állapotában ábrázolni.³⁴ Ez a nyugalom a Faludi énjében viaskodó kétségek, a benne régóta munkáló ellentétes erők harcában jött létre.³⁵ S mint ilyen, rendkívül törekeny: az utolsó eklogákban már visszahozhatatlanul továtúnik.³⁶

Az élet egyszerű örömeire való fogékonyság korábban sem volt idegen a költőtől. Vallásossága (Rónay György kifejezését használva) „egyáltalán nem rigorista”.³⁷ Rokokó világképében

³² A Melibéus név a „feketé”-t jelentő görög „melász”-szal cseng össze.

³³ Mopszusra már utaltunk: ő az, akit a dalverseny bírja, Tirzis megró a Múzsákhoz méltatlan, parasztos verséért.

³⁴ „Der Zweck selbst ist überall nur der, den Menschen im Stand der Unschuld, d. h. in einem Zustand der Harmonie und des Friedens mit sich selbst und von außen darzustellen.” Schiller: *Über naive und sentimentalische Dichtung*. In: *Schillers Werke*, herausgegeben von Arthur Kutschner. Berlin, é. n. VIII. 160.

³⁵ Schiller megállapítását költőnkre alkalmazva: „eine Ruhe, die aus dem Gleichgewicht, nicht aus dem Stillstand der Kräfte, die aus der Fülle, nicht aus der Leerheit fließt [. . .].” I. m. 165.

³⁶ Az idill műfajának efemerizáló jellegével kapcsolatban I. Király Istvánnak a 4. jegyzetben említett tanulmányát.

³⁷ Rónay György: *Egy keresztény humanista. Faludi Ferenc*. In: *Balassitól Adyig*. Bp. 1978. 33.

– akárcsak Mikesnél – jól megfért egymással az Istenben való töretlen hit és az Isten által teremtett világ földi szépségeiben való elgyönyörködés. A vallásosság és a világiasság viszonya persze korántsem volt nála mindig problémamentes: a ravaszkodó udvari okosságnak és a „mennyei” bölcsességnek az összeegyeztetése a Gracián-fordítás tanúsága szerint is nehéz feladatnak bizonyult.³⁸ Az udvari eszménytől való eltávolodás azonban fölszámolta ezt a feszültséget, s így létrejöhetett az első eklogáknak az arisztokratikus környezettel szembeállított, idillikus ellenvilága. A természet áldásait ezúttal már nem az erdőbe, mezőre kiránduló (s a tájban a maga mulatságainak díszleteit látó) nemesi társaság élvezi, mint Faludi más verseiben, hanem a mindig is ott élő pásztor nép.

Így alakul ki az az érdekes helyzet, hogy amikor a kutatás a 19. század magyar irodalmi népiességének gyökereit keresi a megelőző században, akkor Faludinak éppen azokra a verseire, az eklogákra bukkan, amelyek a legtöbb – s évezredek által szentesített – klasszikus műfaji konvenciót hordozzák.³⁹ Pozitívista irodalomtörténetírásunk részletesen kimutatta, mikor, hol, milyen motívumokat merített a magyar költő Vergiliusból.⁴⁰ Az efféle azonosságok megállapításánál azonban sokkal fontosabb annak tanulmányozása, miként illeszkednek bele az átvett motívumok Faludi felfogásába. Honnan származik például a második eklogájában bemutatott pásztorverseny ötlete? Vergilius harmadik eklogájából, amelyben Damoetas és Menalcás méri össze költői tudását. Két-két soronként váltják

³⁸ Tanulságos ezzel kapcsolatban az Udvari ember 229. maximájában tapasztalható, minden bizonnyal tudatos fordítói pontatlanság. A Faludi által átültetett francia szöveg szerint a legfőbb boldogság a bölcselkedés („Le suprême bonheur est de philosopher”), a magyar kiadásban viszont ez olvasható: „Bóldog a’ ki a’ világi böltseségét a’ mennyeiével öszve tudgja békéltetni.”

³⁹ „Pásztorversei e rokókó-népiesség legjellemzőbb képviselői.” Horváth János: i. m. 32.

⁴⁰ Szűcs István: *Vergilius hatása idyllköltészetünkre*. Nyitra, 1900.

egymást dalukkal, s a hosszas vetélkedés a következő kérdésekkel zárul:

DAMOETÁS

Mondd, s az a hely hol van (ha tudod, te legyél nagy Apollóm),
Honnan nézve az ég nem több, három könyök éppen?

MENALCÁS

Mondd, s az a hely hol van (ha tudod, Phyllist te ölelgesd),
Merre királyi nevek díszítik a sarju viráon?

(Lakatos István fordítása)

Faludi képzeletét az egész dalversenyből főként ez a négy sor ragadta meg. Tudatos gyűjtője volt ugyanis a magyar közmondásoknak, népi szólásoknak, s ebben a tevékenységében a folklór egyik sajátos részét képező találós rigmusokkal is megismerkedett. Miért ne lehetne fölhasználni – mintegy Vergilius ösztönzésére – a magyar népköltészetnek ezt az ágát a pásztrok bemutatásakor? Így erősíti még a klasszikus hatás is a népiesség bontakozását Faludinál. Ez a népiesség azonban korántsem jelenti a bukolikus műfaj meghamisítását: éppen ellenkezőleg, visszavezeti azt ősi, népköltészeti forrásaihoz.

Mese, mese, mi az? nintsen az erdőbenn,
Fel nem találtatik a' tágas mezőbenn.
Nem fér a' pajtába, nem fér a' pintzébe;
De szép könnyen bé fér egy haj szál' végébe.^{4 1}

A versben ismételten előforduló. „Mese, mese, mi az?” formulát Csűry Bálint az 1900-as években Körmend vidékéről, vagyis a költő szülőföldjéhez közel eső területről mutatta ki.^{4 2}

A bukolikus költészetnek egyik alaptémája a szerelem. Faludi pásztorverseiből ez hiányzik. Egyetlen eklogája van, amelyben valakinek az elcsalogatásáról, illetve a magára maradt

^{4 1} KM I. 111. Közismert megfejtése: az *l* betű.

^{4 2} Csűry Bálint: *Faludi idylljeihez*. MNy 1910. 418. Uo. l. a további találós kérdések megfejtését is.

pásztor bánatáról van szó: a negyedik. Alkon juhász megtudja, hogy elcsalták tőle Alexist, s elhatározza, hogy ha a gyermek nem tér vissza hozzá, akkor öngyilkos lesz. Ez a történet már nem egy olvasót megbotránkoztatott⁴³, pedig nagyon távol áll az antik pásztorköltészetnek – jelen esetben a forrásul szolgáló második Vergilius-eklogának – gyakran perverz erotikájától. A vers megértéséhez tudni kell, hogy a 18. században az eklogát nemcsak lírai, hanem (párbeszédes formája miatt) színpadon is megjeleníthető, drámai műfajnak tartották. Erre viszont már érvényes volt a jezsuita rendnek az a szabálya, amely az iskola-drámákban tiltotta a női szereplők színre állítását. A jezsuita szerzők, mint ismeretes, úgy írták át például Molière szövegeit, hogy a nők helyébe férfiakat tettek, s ennek megfelelően a szerelemmel kapcsolatos bonyodalmak helyett – eléggé suta módon – a baráti vonzalom szférájába tevődtek át az érzelmi konfliktusok. Faludi, aki egyébként más költeményeiben nem idegenkedett a szerelmi helyzetdaloktól, negyedik eklogájában kínos pontossággal tartotta be a rendje által megszabott korlátokat.

Ennek a pásztorkölteménynek a hangulata már eltér az első hárométól: amazoknak idillikus bája helyett komorság, befejezését pedig zordon fenség jellemzi:

Tudom, mint halok meg, vagynak még havasok:
Ki fekszem, meg esznek ottan a' farkasok.⁴⁴

Az idézett sorok Tarnai Andort joggal emlékeztetik Zrínyi stílusára.⁴⁵ Eredeti forrásuk azonban nem ott keresendő, hanem Theokritosznak Amaryllis című versében. Ezt Faludi feltehetőleg azért lapozta föl, mert a művének alapjául szolgáló második Vergilius-eklogában többször előfordul Amaryllis neve. S ha már kezében tartotta a görög költeményt, egyúttal fölhasználta annak néhány gondolatát is. Theokritosz pásztora,

⁴³ Császár Elemér: i. m. 28.

⁴⁴ KM I. 118.

⁴⁵ *Irodalomtörténeti kézikönyv*. II. 542.

akárcsak az övé, először föl akarja akasztani magát, majd a vízbe ugrani, s végül a farkasoknak adni testét. Faludi versének utolsó sora szó szerinti fordítás az Amaryllisből.⁴⁶ Ezt azért érdemes külön kiemelni, mert a vergiliusi találós kérdéseknek fent említett áthasonítása után most újabb példáját látjuk annak, hogy Faludi keze nyomán mint válhatnak ízig-vérig magyarrá az antik pásztorlírából vett motívumok: ezúttal szinte a régebbi magyar költészet hangja csendül ki belőlük.

Az utolsó két ekloga, mint már utaltunk rá, abban az időszakban keletkezett, amikor XIV. Kelemen pápa intézkedése nyomán megszűntették a jezsuita rendet. Németh G. Béla ezzel kapcsolatban leszögezi:

„A rend visszaszorítását, fölösztatását pozitívumnak tekinti a mai történetírás. A hittel, szubjektív tisztességgel belül levők viszont joggal érezték érthetetlennek, méltánytalanok.”⁴⁷

A hetvenedik évében járó költő elveszítette addigi életének értelmét. Az udvari eszményből való korábbi kiábrándulás után az új, még súlyosabb megrázkódtatás hallatlanul fölerősítette a világ erkölcsi értékrendszerében való kételkedését. Ez teszi érthetővé az ötödik ekloga sötét tónusát. A keret ezúttal is, akárcsak a harmadik pásztorénekekben, dalverseny, amelyet az antik bukolikus költészetben gyakori kötekedés vezet be. A két vetélkedő pásztor azonban a lényegét illetően egyetért: az első három ekloga bensőséges hangulatával éppen ellentétes, kozmikus képekben festik le a világ rendjének megingását:

A' hegyek költöznek, a' sütő nap meg áll.
A' föld körülötte kerengőbe járkal.⁴⁸

⁴⁶ „keiszeumai de peszón, kai toi lükoi (h)óde m'edontai” fekszem majd elesvén és a farkasok ott megesznek (Ph. E. Legrand: *Bucoliques grecs*, I. 35.)

⁴⁷ Németh G. Béla: *II. vers*. Bp. 1977. 10.

⁴⁸ KM I. 120.

Más alkalommal rámutattunk már arra, hogy ezek a sorok kapcsolatban állnak a Galileit elítélő határozat 1757-es visszavonásával, amikor az egyház a heliocentrikus világkép kérdésében is megváltoztatta álláspontját.⁴⁹ A föld megmozdulását tehát nemcsak jelképesen, hanem nagyon is konkrét módon kell értelmezni. A felfordult világban a pásztor (XIV. Kelemen) maga széleszti el nyáját, s messze kergeti tapasztalt („forgott”) juhászait. Ez egyébként, akármennyire fájdalmas aktualitás Faludi számára, tulajdonképpen vergiliusi motívum: a pásztorok elűzése a római költő kilencedik eklogájának témája. Faludinak tehát nem kellett kilépnie a műfaj hagyományos keretei közül, hogy megváltozott sorsát kifejezze: a bukolikus költészet más hangnemben ugyan, de új életkörülményei között is folytatható volt számára.

Az ötödik pásztorének végén a feszültség némi enyhülését csupán az hozza meg, hogy a dalversenynek nincs legyőzöttje, s hogy ki-ki visszatér „fogyatékné nyájához”, mentve, ami még menthető. A feloldódás reményét az utolsó ekloga csillantja föl. A pásztorokat kisémmiző Pán meghalt⁵⁰, s új Pán (VI. Pius) került a székébe: ő majd visszahívja elszéledt népét. A költemény két fő egységre, az otthontalan bolyongás, illetve a remélt boldog hazatérés rajzára tagolódik, s művészi eszközei ennek a kontraszthatásnak a szolgálatában állanak. Mindenekelőtt a részben Zrínyitől átvett sorok:

Métely júhnek, dér virágnak,
Horog halnak, tőr madárnak:
Darás méhnek,
Aszály rétnek:
Pán' haragja, vége, fogyta életemnek –

⁴⁹It 1979. 99–100.

⁵⁰Ez a mitológiai esemény Plutarkhosz egyik művéből kerülhetett ide. L. Márton Jenő: *Pán halála*. EPhK 1903. 258–269.

illetve ugyanezeknek a soroknak ellenkezőre fordítása a vers vége felé:

Tím fű júhnak, nap virágnak,
 Fris víz halnak, társ madárnak:
 Fű kert méhnek,
 Eső rétnek
 A' kegyes, és jó Pán élte életemnek.⁵¹

Valójában ez a népies ritmusú betét sem nélkülözi az antik előzményeket. A *Bojtárok dalversenye* című görög pásztor-költeményben Daphnis így énekel a szerelem hatalmáról:

Pusztító baj a fáknek a tél, az aszály a vizeknek,
 égi madárnak a tör, vadnak a csalfa hurok,
 gyengéd szűz bűbája a férfinak. Ó atya, ó Zeus,
 téged is éget e láz, isteni szoknyavadász!

(*Kerényi Grácia fordítása*)⁵²

A képeknek ez a sorozata Zrínyinél még mindig a szerelem témájához kapcsolódik, nem úgy, mint később Faludinál. A ritmus azonban már Zrínyi keze nyomán is teljesen magyarrá válik: az olvasó nem a görög bukolikus lírának, hanem ősi ráolvasásainknak a hatását érzi nála. Faludi formaérzékét dicséri, hogy pásztor-költeményében kihasználta ezt a lehetőséget, még az addig következetesen betartott páros rímű tizenkettesek szétfeszítésének az árán is.

Vizsgálódásunk végére érve⁵³ megállapíthatjuk, hogy az eklogák jelentős szakaszát képezik Faludi Ferenc munkássá-

⁵¹ KM I. 123., 125. Zrínyinél: „Fuss tülem, verseid mert nekem éles tör, / Dér virágnak, / Kű buzának, / Horog halnak, / Lép madárnak, / Háló vadnak, / Métély juhnek, / Nyil szüvemnek, / Bús kedvemnek, / Mirigy életemnek.” *Fantasia poetica*, 10. vsz.

⁵² Kerényi Grácia: *Pásztori múzsa*. Bp. 1961. 131. A vers időmértékével kapcsolatban ld. 29. jegyzetünket.

⁵³ A 18. század további idillköltészetével kapcsolatban ld. Mezei Márta: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*. Bp. 1974. 174. skk.

gának. A maguk sajátos eszközeivel a költő világnézeti fejlődésének újabb periódusát tükrözik: az udvari eszménytől való elfordulást, s az azzal szembeállított természetes élet egyszerű, idillikus örömeinek dicséretét – bizonyos mértékig más (kevésbé külső) nézőpontból, mint ahogy az korábbi verseiben tapasztalható. Ezzel függ össze a népi alakok bemutatására és a népies formák alkalmazására való törekvésének megerősödése. Életformájának hirtelen megváltozása, a létbizonytalanság érzése azonban összetöri az idillt: az ekloga műfaja ekkor már nem csupán az udvari romlottsággal szembeállított ellenvilágot jeleníti meg, hanem elsősorban a költő egyéni kiszolgáltatottságát fejezi ki.

Saját korában igen kedvelt pásztorverseit az utókor egyre kevésbé méltányolta. Háttérbe szorulása részben annak a következménye, hogy lírájának egésze csak igen áttételesen tükrözi belső világát, s ez a fajta költőiség a romantika óta nem felelt meg az olvasói igényeknek. Mint bevezetőnkben említettük, elavult a pásztorlira műfaja is. Faludi eredményeiből mindenekelőtt népiessége élt tovább. Ami pedig az eklogaköltészetet illeti, annak új formában történő, csodálatos kibontakozása éppen a mi századunkban, Radnóti Miklós életművében következett be.

VÖRÖS IMRE

VITA

JEGYZETEK DOBSA LAJOS ELSŐ VÍGJÁTÉKÁRÓL

Az Irodalomtörténet 1979. 1. számában Kerényi Ferenc cikket jelentetett meg *Radikális vígjáték 1848-ból – Dobsa Lajos: Márczius Tizenötödike* címmel. Kerényi „párját ritkítőan szerencsétlen utóéletű”-nek minősíti Dobsa vígjátékát.

„A felszabadulás óta sem változott a helyzet. Amíg a márciusi fiatalok írásai – olvassuk – sorra megjelentek, Dobsa darabját elkerülte a kiadói figyelem. Geréb László a munkásügy irodalmi ábrázolásáról értekezve, olvasta a kéziratban maradt szöveget, de a színpadi 'communista' monológját összefüggéseiből kiragadva, téves következtésekre jutott, amikor a színművet radikálisúfolónak bélyegzi. Az ő megállapításait ismétli meg Pándi Pál . . .”

Mármint „*Kisértetjárás*” *Magyarországon* c. könyvem II. kötetének 382. oldalán. Geréb László nem használta a *radikálisúfoló* megjelölést, hanem azt írta Dobsa e vígjátékáról, hogy

„Dobsa Lajos – mintha nem is lett volna 'szemtanú' Párizsban – *Márczius Tizenötödike* című vígjátékában léptette fel a 'communista' népszónokot . . . A zsenge hazai polgárság csak nesztét vette a kizsákmányoltak mozgalmának, és máris köszörülni kezdte ellene fegyverét.”

És a jegyzetben – kommentár nélkül – közli Kondor „Népszónok, Communista, a macskazenék elnöke”-nek kirohását a háziurak ellen. Kétségtelenül annak alátámasztására, hogy Dobsa ironizálóan-gúnyosan ábrázolta a „communistát”. Pedig Geréb nem is idézi a dialógus folytatását, amely vitatha-

tatlanná teszi ezt az iróniát. Jelzett könyvemben pedig, amelynek célja az utópista szocialista és kommunista eszmék reformkori jelentkezésének ismertetése volt, az utolsó, „Kitekintés 1848–49-re” c. fejezetben a Kerényi által jelzett helyen azt írtam, egy jelenségsorozatról tájékoztató bekezdésben, hogy „Dobsa Lajos pedig *Mártzius Tizenötödike* című vígjátékában tette gúny tárgyává Kondort, a népszónokot, a 'communistát'.”

Ha figyelembe vesszük, hogy Kerényi arról is szól, hogy Kondor „Némileg demagóg és erősen rajongó . . .” alkat, aki „eszköz” lesz Piffl Aloys-nak, a Camarilla ügynökének, Latour levelezőjének kezében, s akit félrevezet Csevics, a „Rácz bujtogató, Jelasich bérletje, Piffl jobb keze,” továbbá jelzi, hogy Dobsa „nem azonosul” Kondorral, a macskazenék hőisével, akkor tulajdonképpen nem is lenne érdemes megjegyzéseket fűzni cikkéhez. Hiszen ha én a fenti módon jellemeztem a figurát, Kerényi pedig azt írja cikke végén, hogy „Az első magyar színpadi 'communistá' enyhe iróniával ábrázoltan, de végeredményben pozitív hősként lépett színpadra,” – akkor néhány szókülönség és hangsúlybeli eltérés miatt fölösleges lenne cikkezni. Aki elolvassa a vígjátékot, majd eldönti magában, melyik fogalmazást tegye a magáévá. Vagy: esetleg egy harmadikat.

Hogy mégis reagálok Kerényi Ferenc tanulmányára, annak más okai vannak.

Először is az, hogy Dobsa „*Mártzius Tizenötödike*” című vígjátéka, vagy inkább bohózata (a kézirat *vígjátéknak* nevezi ezt a munkát) gyenge alkotás. Kondor figurájának kinagyítása a valóságosnál jelentősebb témátörténetileg vagy eszmetörténetileg a ténylegesnél fontosabb színpadi mű benyomását keltheti. Kondornak viszonylag kis szerepe van ebben a játékban, s a történet lényege nem az, miként lesz egy rászédett népszónokból hadba induló hadnagy, hanem hogy miként köti magához Piffl Aloys mostoha lányát, Herminát a Párizsból hazaérkezett Geiza, megmentve így a lányt a koros Csilling

Boldizsár táblabíróval kötendő házasságtól, amit viszont Piffi Aloys pártolt. Közben kiderül, hogy Geiza tulajdonképpen Csilling unokaöccse, akinek halálát a táblabíró erősen remélte és hitte, az örökség miatt. Dehát Geiza nem halt meg a párizsi barrikádokon, hanem hazatért, „a Márczius Tizenötödike levelezője” lett, s úgy csapta be rokonát, a becsvágyó táblabírót, hogy a „Márczius Tizenötödikének” egy csakis az ő számára nyomtatott példányával kergette kétségbeesésbe az ambiciózus Csilling Boldizsárt. Csilling be kell érje Hermina társalkodónőjével, egykori szerelmével Innocenzával, Csilling és Geiza kibékülnek, „Rákoczi indulója az ablak alatt.” Puppinak, az arszlánnak kezét Csilling összefonja Euláliának, a varróleánynak kezével, s Kondor örömmel mondja, hallva a zenét: „Hah! fáklyazene az őrnagyunk tiszteletére... Én hadnagy vagyok... Holnap indulunk...”

A sok hagyományos elemet, vígjátéki, illetve bohózati sablont felhasználó színmű középpontjában a pozícióhajhász és fiatal feleségét akaró koros táblabíró nevetséges története áll, s ehhez kapcsolódnak – a kétségtelenül számos korszint színpadra vivő – negyvennyolcas mozzanatok. Böven és alaposan ír ezekről Kerényi Ferenc. Ugyanakkor nem tagadja a sablonos elemek halmozódását, s azt sem, hogy a vígjáték „sietős munka” eredménye. Szerinte viszont

„A verestollas unokaöccs, Orányi és a pecsovics-nagybácsi konfliktusa... nem csupán szerelmi-nemzedéki, hanem politikai-világnézeti is. Ettől a technikától az elsőműves szerző darabja ugyan kissé hosszadalmas lesz... növekszik viszont történeti forrásértéke. A forradalom gyorstörténetű napjaiban, sietősen megírt színműben ugyanis eldolgózatlanul, jól felismerhetően bukkannak fel az azonosítható események.”

Ezeknek a korra jellemző motívumoknak van érdekessége, de még ha „történeti forrásértéke” lenne is e játéknak, *csak* ettől nem válna színi és irodalmi értelemben jó alkotássá. A bohózati szellem nem csap oly magasra, hogy az egyébként naiv, majdhogynem együgyű rászédések a játéknak igazán szik-

rázó légkörét teremtsék meg. Így aztán számos részlet erőltetettnek hat; nincs igazi vígjátéki-bohózáti frissesség a dialógusokban. A politikai motívumok pedig nem párosulnak vígjátéki-jellemfestő erővel, a sablonoktól eltérő helyzeteket teremtő invenciával. A táblabíró nagybácsi és unokaöccse, Geiza politikai ellentéte nem meghatározó erejű; a lényeg itt az örökség, illetve Hermina keze, s ha ez nincs, akkor nincs vígjátéki szituáció a politikai ellentét számára.¹

Ezzel együtt is érthető, hogy a darabhiánnyal, különösen az aktuális darabok hiányának gondjával küzdő Nemzeti Színház bemutatta Dobsa színművét. A Budapesti Divatlap október 15-i számában olvashatjuk az alábbi érdekes szöveget:

„Nemzeti Színház. A magyar Thalia ezen főtemplomáról annyival is inkább keveset mondhatunk e viharos időkben, mert többnyire elkoptatott ócskaságok adatnak itt; e mellett színészeink figyelme sincs annyira művészetre, mint inkább a körülök felmerülő politikai események nagyszerű rohamára fordítva. Jobb színészeink többnyire csak lóggósaikat léptetik föl maguk helyett. S mind a mellett is, hogy a tettdús jelennek minden napja, minden órája bő anyagot nyújt a drámaköltőnek, íróink jobbjai hihetőleg a kellő lelki nyugalom (hiánya), s színházunk mostoha viszonyai miatt – mély hallgatással várják a nemzetek, s különösen a magyar által játszott történeti drámának mikénti kifejlődését.”

Az „elkoptatott ócskaságokhoz” képest Dobsa darabja kétségtelenül aktuális, elsősorban korjellemző motívumait tekintve.

A *másik* ok, ami reagálásra késztet, Dobsa darabjának korabeli visszhangja. Pontosabban egy-két adalék ehhez a visszhanghoz. Kerényi idézi – a szakirodalomra hivatkozva – Jókainak az *Életképek* november 12-i számában írott sorait Dobsa darabjáról. Közlöm itt – a kritikai kiadás nyomán – a teljes szöveget, kurzíválva a Kerényi által adott sorokat:

¹Érinti ezt a kérdést Berczik Árpád: *A negyvenes évek magyar politikai és irány-vígjátékairól* c. tanulmányában. (Budapesti Szemle, 1892. 181. sz.)

„A dráma-bíráló-választmány egy új eredeti színművet fogadott el Dobsa Lajostul. Címe: 'Martius XV-éike.'

A színmű sok ügyességgel van szerkesztve, némelly helyen sok találó satyrával ostorozva a nemzetet ennyi végveszélybe hozott táblabírói bizalom-szavazási jeleneteket.

Úgy hiszem a visszatükrözés egyikünket sem fog sérteni.

Én is bíztam, te is bíztál, ő is bízott, mi is bíztunk, ti is bíztatok, ők is bíztak.

Én is csalatkoztam, te is csalatkoztál, ő is csalatkozott, mi is csalatkoztunk, ti is csalatkoztatok, ők is csalatkoztak.

Nincs okunk amiért eltagadjuk, s vagy szépítsük a dolgot, vagy magunkat mentegessük.

De jaj volna nekünk, ha még most is azt hinnők: hogy nem hibáztunk . . .

F színmű is szaporítani fogja téli estéink élvezeteit. Télen úgy sem háborúskodhatunk.”²

Kétségtelen, hogy Jókai némi elismeréssel szól a darabról, ám nem kevés maliciával is. Hogy miképpen fejezte ki Jókai a teljes elismerést, arra jó példa ugyanennek a Charivari-sorozatnak (charivari = macskazene) a 16. darabja, amikor is Szigligeti új drámájáról, a *II. Rákóczy Ferenc fogságáról* írt. Hogy miképpen fejezte ki Jókai a maliciát Dobsa darabjáról szólva, azt leginkább a dicséretet követő mondat érzékelteti: „Úgy hiszem e visszatükrözés egyikünket sem fog sérteni.” Ami azt is jelenti ebben az összefüggésben, hogy a „némelly helyen találó satyrával” ostorozó darab nem tartalmaz olyan kíméletlen-következetes satírárt, ami bárkit is megsérthetne – azon az oldalon, ahol a márciusi ügyben hívők, majd csalódottak állnak. S itt már áttolódik a hangsúly a darabról a közönségre: Jókai keserűen, öngúnnyal szól azokról, akik asszisztáltak „a nemzetet ennyi végveszélybe hozott táblabírói bizalom-szavazási” jelenetekhez. Nem Jókai most a téma, hanem Dobsa színműve; a figyelmet érdemlő számunkra itt az, hogy a darabról szólva Jókai a hazai közhangulat alakulására tesz célzást, a prog-

²Jókai Mór *Összes Művei – Cikkék és beszédek.* (Összeállította és sajtó alá rendezte Szekeres László. 1967. II. k. – 414.)

resszió ironikus-fanyar önszemléletét is érzékeltetve. Ezek után nem igen hatnak dicséretként a következő mondatok: „E színmű is szaporítani fogja téli estéink élvezeteit. Télen úgy sem háborúskodhatunk.”

A Dobsa színművében érvényesülő szemlélet problémaként jelentkezett a darab 1848. december 18-i bemutatóját (egyetlen előadását) követő kritikában is. Obornyik igényes bírálata a Budapesti Divatlap december 24-i számában jelent meg. Leközöljük a kritika teljes szövegét; ez az írás a korabeli magyar színikritika egyik tartalmas, jellemző darabja:

„December 18-án először: *Marczius tizenötödike*, eredeti vígjáték 4 felvonásban, írta: Dobsa Lajos. Az újonnan föllépett szerző ezen első műve, úgy látszik, nem elégitette ki egészen a közönséget. Azonban a bírálónak nem szabad csupán a siker után röviden dicsérni vagy elvetni a művet, – neki, főleg fiatal kezdőnél, a tehetséget kell tekintenie; s e szempontból indulva ki, meg kell vallanunk, hogy Dobsa jelen darabjában sok erővel, fiatal elevevésséggel s komikai ügyességgel találkozunk. Személyei általában meglepő élethűséggel rajzolják, sőt lehet mondani, miszerint annyira az életből kölcsönözöttek, hogy ez által e rajz nagy részben a mű költészeti oldalának árt. Ezen kívül az egészen csipős gúny, satirikus játszáság ömlik el, melly mintegy minden pártokon tülemelkedve, tréfásan szórja mindenfelé nyilait, – s tán épen ez egyik oka, miért a darabnak még sikerültebb helyei, jobb ötletei sem találtak reménylett tetszést. Mert csak valljuk meg, hogy mi mint közönség fölöttébb elkényeztetett gyermekek vagyunk, s tapsolunk akkor, ha az író a trójai falakon belüli hibákat ostorozza; de mintáborunkbeli félszedségek napfényrehozataláért kész a tarpéii szikla. Pedig bizony ha szabadsajtót, s ezzel szinte egy nyomon járó, előleges vizsgálat nélküli előadásokat akarunk, el kell túrnunk, hogy a valódi balgaságok, abderitai baklövések Thalia álarca alatt kikacagtassanak. Mi a darab művészi érdemét illeti, én két főhibát látok abban. Egyik, mi szerint nincs meg benne azon komoly oldal, melly a valódi vígjátékban is megkívántatik. Itt, mint tudhatjuk, a személyek érdekei, cselekményei, az ezekből támadt összeütközés és zavar, magukban, s a nézőktől elkülönítve gondoltatva, rendesen valódiak, komolyak; s csupán ezen komoly ügyekezetek, és tettek egymással csatája, azoknak a társas életben elismert illem – és józan ész – vagy moráltól elütése alkotja a komikumot – vígjátékot; – e nélkül, – s ha a cselekvő személyek csak

mintegy tréfálnak, magukból és a többiekből, hogy úgy szóljak, bolondot csinálnak, – kész az úgynevezett *Posse* vagy *paródia*. Szerző alkalmasint illyet nem akart: de műve nagy részben ilyené lett. Másik főhiba a műben a nem eléggé ügyes szerkezet. Színdarabban az érdekek elejétől végig folyamatosan növekednie kell; e nélkül az egyes helyek szépsége meg nem menti a művet. Dobsa vígjátéka e tekintetben nagyon regényszerű, szaggatott s nem egyfolyamú. Némelly pontok kitűnőleg élénkek, mint a vízesés, de aztán a folyó ismét álló tóvá terjeng szét. E hiányt a fiatal író idővel kipótolandja, – ez a színműírásnak külső alakjára tartozik. Az előadást általában dicsérni lehet: csak egy kissé összevágóbb, gyorsabb játék kívántatott volna: de ez már szokott hibája színpadunknak főleg első előadásoknál. – A darabban sok satirikus célzás majdnem egészen hatástalanok maradtak. Ezen körülmény fontos és öröndetes annyiból, miszerint kellőleg meggyőzheti a színház-igazgatóságot arról, hogy a színdarabban nyilvánult szabadabb gondolkodásért némelly egyéneket s tetteket sulytani célzó gúnyért vagy mennydörgésért nem szükség cenzúrai hatalmat gyakorolni, mert itt a közönség a bíró s mindenki magával viszi keblében a szerepet, hogy ráírja az ostracizmust vagy helybenhagyást. Még egyszer mondom, ne féljen az igazgatóság. A mi közönségünk, mint említém fölöttébb kényes. Ám kísértse meg valaki színpadunkon a jó ügyet, igazságot, s jelesebb embereinket bántani, s bizony meglátjuk, hogy ha ágyukat ültetnek az orchestrumban, sem fogják az illy darabot végig játszani. E kegyelet közönségünkben igen szép, de sokképpen messze is megy. Az írónak pedig, ha sokat ígérő gúnjai nyom nélkül enyésznek el, sokkal több, mint ha a közönség azokért bosszankodnék, sőt dühöngene. Azért az igazgatóság máskor tartsa elégnek a mű morális oldalára felügyelni.”

Csillag alatt pedig az alábbi jegyzet olvasható:

„Ugy látszik, hogy e művet nem akarják többé adni. Kár pedig, mert ennél már gyöngébb színműveket is gyakran ismételték, – kivált ha az a színpadi monopoliumot gyakorló drámaírók szerzeménye volt. – Valóban több eredeti művet nem a közönség, hanem maga az igazgatóság buktatja meg mintegy szándékosan. Szerk.”³

³ A szerkesztő, Vahot Imre, néhány év múltán, a *Magyar Thalia* c. *Játékszini Almanach*-ban (1853) így jellemezte a Nemzeti Színház akkori helyzetét: „A mint Ráday Gróf Bajza leléptével Erdélyit, az író tette aligazgatóvá, 1848-ban bekövetkezett a forradalmi időszak, mely alatt

Obernyik, erről győz meg írása, elismeri Dobsa tehetségét, színműve némely sikerült helyeit. Híve a színpadi szabadságnak, s nem azonosítja magát azokkal, akik a „mintáborunkbeli félszepszések napfényre hozataláért” átkot szórnak a szerzőkre. Ugyanakkor félreérthetlenné teszi, hogy a „minden pártokon” túlemelkedő „csípős gúny, szatirikus játszás” okán, „ha a cselekvő személyek . . . magukból és a többiekből . . . boldogdot csinálnak” – noha a szerző „alkalmasint illyet nem akart” – kész a *paródia*. Romhányi József Obernyik cikkére támaszkodva írta, hogy „Dobsa vígjátékát megbuktatta a közönség, mivel szatirikumával egyaránt megvagdossot maradit, haladót . . .”⁴ Obernyik ezt *így* nem mondta ki, kétségtelen azonban, hogy cikke kritikailag foglalkozik a színműben megnyilat-

---

lényeges átalakulás nem érte nemzeti színpadunkat, annál inkább színházunk közönségét. Július elejétől – midőn Pesten a hongyülés megnyittatott – egész december végeig a politikai és harcias mozgalmak zajának közepette is, színházunkat folyvást nagy és élénk közönség látogatá. Mind e mellett is drámaíróink az idő drámai cselekvényének gyors rohamai által mintegy meglepetve, alig adák némi jelét életöknek. – Ez időszakban eleinte több ideig semmiféle színpadi újdonság nem mutatkozék, míg utóbb Vahot Imre 'Öreg és fiatal orvos' című társalgási vígjátéka került színre, mely bizonyos előítéletek tréfás kijátszása végett szerző által mint francia vígjáték adatott be, s színészeink által mint francia iá*szatott el, s közönségünk által mint francia fogadtatott, és a magyar szerző tökéletesen elérte célját. – Ezután pár hónapig ismét hallgatott a magyar drámai múzsa, míg végre Szigeti állt elő alkalomszerű, hatásos vígjátékával ily cím alatt: 'Egy táblabíró a marcziusi napokban.' Ezt követé Szigligetinek még a forradalom előtt írt: 'II. Rákóczy Ferencz fogsága' című színműve, mely költészet és jellemfestés tekintetében szerzőnk legsikerültebb történeti műve. Ezután Dobsa és Obernyik alkalomszerű vígjátékain kívül semmi más eredeti újdonság nem tűnt fel az egész forradalmi időszak alatt." (A sértett Vahot által írt „álfrancia újdonságról” l. Rédey Tivadar: *A Nemzeti Színház története* – Bp. 1937. – 232.) Egyébként a *Magyar Thaliá*ban közölte Vahot Imre Dobsa Lajos *Egy ifjú színész naplójából* c. írását.

⁴ Romhányi József: *A magyar politikai vígjáték fejlődése* (It, 1930. 303.)

kozó parttalan, s ilyen értelemben az irányt (s vele a nézőt) elbizonytalanító komédiával, paródiával. Nem arról van tehát szó, hogy egy kiemelkedő radikális színmű nem kapott kellő megbecsülést a kritikustól, hanem arról, hogy a kritikus nem tartotta elég radikálisnak a színművet. A további előadások elmaradásának oka – egyéb lehetséges ok vagy okok előtt – az a tény volt, hogy az év utolsó napján Kossuth indítványára úgy döntenek, hogy a kormány és a nemzetgyűlés Debrecenbe teszi át székhelyét. 1849. január 5-én pedig Windischgraetz bevonult Pestre.

De lássuk Kondor figuráját.

„Az a tény – írja Kerényi – hogy a házbér elleni tüntetések április közepén, a májusi macskazenék és az itt állomásozó olasz katonaság júniusi fellázítása a nemzetőrség ellen Dobsa ábrázolásában egyazon kamarai mesterkedés eredménye és ennek időleges áldozata Kondor – igen sokatmondó. Szemléletesen mutatja, hogy Dobsa a hazai élmények hatása alatt mennyire radikalizálódott.”

(Azaz: *Az 1848. évi Francia Forradalom*-ról írott könyvecskéje megírása óta.) Ehhez azt fűzhetjük hozzá, hogy mind ennek *ábrázolása* a színműben nélküli az esztétikai jelentőségét, s éppen ezért Kondor eszközzé válása a camarilla ügynökének kezében nem egy történelmi összefüggés jelentős színpadi leleplezéseként hat, hanem azt látjuk, hogy az egyértelműen bírált camarilla-ember mellett Dobsa iróniával ábrázolja a mindenre macskazene-megoldást ajánló Kondort. Maga a macskazene progresszív célokat is szolgálhatott, szolgált is; de ahogy Kondor mindig és mindenre ezt a megoldást ajánlja, abban kétségtelenül gúny érvényesül.

Egyébként Kondort az első felvonás 8. jelenetében így szólaltatja meg:

„Kondor: *(:eddig részint tanult, részint gondolkozott:)* Geíza! elment, ki se hallgatta tervemet. Csodálom, hogy lehet ember a ki látta a Párisi forradalmat, és mégis semmi jelentőséget nem tulajdonít a macskazenének . . . csak egy ember volna legalább a ki értene engem . . .”

És ekkor lép be Csevics a „rácz bujtogató”, aki „érti” a macskazenét. Dobsa Lajos a párizsi forradalomról (a februári eseményekről!) írott könyvecskéjében Lamartine pártján állva ismertette az eseményeket, s helyeselt Lamartine-nak, aki a vörös szín helyet a nemzeti trikolorot kívánta a köztársaság lobogójának. Hogy vígjátékában megvillantja a vörös tollat (először Csevics csákóján!) az nem feltétlen bizonyítéka annak, hogy február óta radikalizálódott. A vörös toll Magyarországon, 1848 nyarán, nem ugyanazt jelentette, mint a vörös zászló Párizsban – februárban. Mindezzel nem azt kívánjuk mondani, hogy Dobsa vígjátékának semmi köze a radikálisokhoz. Abban az értelemben radikális ez a színmű, hogy tábla-bíró-ellenes, kamarilla-ellenes, s kétségtelen, hogy e vígjátéki közegben Geiza végül is győzedelmeskedik, s a Csillinget meg-rémisztő csel után övé lesz Hermina. Ugyanakkor Dobsa iróniával szól a „communista” népszónokról, s ez az irónia összhangban állhat azzal, amit ő jelzett könyvecskéjében írt. Még a „*Márczius Tizenötödike*” némely közleményével is.

Kondort, *mint communistát* leginkább azzal ironizálja Dobsa, hogy gúnyba fordítja kirohanását a háziurak zsarnoksága ellen. Kondort, *mint népszónokot* pedig az eféle jellemzéssel:

„*Kondor: (egyedül olvassa a mit ír:)* Ez a Camarillai szörny azt izente nekem, hogy ki dobát még pedig ebrudon, és miért? mert nem fizetem a házbéért. Így volt ez Jancsi? Jancsi! – Elment! Oh nyomorult dolog mikor az embert nem bírják fölfogni még környezői se. – Ezt a másik beszédemet a bécsi küldöttség elfogadására készítettem, a mért Mátyás paizsát elhozták ajándokul. *(:egy székre áll – síró hangon olvas:)* Pogártársaim! nagylelkű bécsi küldöttség! – Örömtől túl áradt keblem hullámai, létrejöttünk előtt elnyelik az ajakimon születendő szokat, nem tudom mit mondjak. Elvagyok fogodva. *Nézzétek sírok . . . nem jól van, nézzétek síriirok.* Polgártársaim elébb rám szakad az ég boltozatja! elébb meginog talpam alatt a kőhalom . . .”⁵

⁵ Az OSZK Színháztörténeti Tár M 90/1 jelzésű kéziratában az itt idézett beszédszöveg kurzívált szavai más tollból származnak, mint az

S ekkor a szobába rontó Geiza földre sodorja a széken álló Kondort. . .

Dobsa azzal jellemzi Csevicset, a „rác bujtogatót”, aki „Jelasich bérletje, Piffll jobb keze”, hogy feladatköréhez képest igen csekély szellemi képességekkel rendelkezik. A második felvonás 3. jelenetében a népgyűlésről érkező Csevics beszámol megbízójának, Piffllnek. Ám nem ért semmit Piffll koncepciójából:

„Csevics: Kondor a házi urak ellen lázított. – Piffll: Bravó! ebből eredt a zaj? . . . nem hallok zúgni a harangokat. – Csevics: Nagy munkámba került, de végre sikerült a tömeget lecsendesítenem! – Piffll: Micsoda? . . . (dühvel) És mire való azt lecsendesíteni? mikor Marcius XV-ike óta minden kravalért oly összeget kapunk? – Csevics: Ez nem tartoznék a lisztába. Ez communisticus, és nem reactionarius mozgalom lett volna. – Piffll: (Csikorogva) Igen, ha barmokra bíznák hogy azt sortirozza . . .”

Nem sokkal eszesebb Kondor, aki a harmadik felvonás első jelenetében így áradozik Csevicsről:

„. . . dicső gyerek, eredeti példány, talpig magyar ember, barricadeur, proletarius, comunista! excellensül viselte magát. Olyan fiú kén sok akkor osztán tudom . . . hogy . . .” S csak a vígjáték legvégén veszi észre, hogy „Csevics áruló” . . .

A radikális táblabíró-ellenesség, kamarilla-ellenesség ebben a játékban a „communita” nem is olyan enyhe kigúnyolásával párosul. Kétségtelen, hogy a negyvennyolcas radikális sajtóban összefért a táblabíró-ellenes és kamarilla-ellenes radikalizmus a kommunisztikus eszmék és törekvések elutasításával. Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy – például – Petőfi radikalizmusát nem jellemezte az *efféle* kétfrontos fellépés. Dobsa

---

alapszöveg. Több kisebb beszúrás köszönhető ennek a „második tollnak”, s bizonyára a húzások is. Közülük a legterjedelmesebb a második felvonás első jelentét kurtította meg törölve a bécsi küldöttekkel fraternizáló magyar ifjak karikírozó rajzát. V. ö. Kerényi i. m. 143–144.

vígjátéka viszont kétfrontos, a publicisztikából a szépirodalomba víve át – nem sok sikerrel – ezt az éppenséggel nem korszerűtlen magatartást. Félreértés ne essék: Kondor figurájában nem a szélsőséges politikai feladatkörben foglalkoztatott provokátort gúnyolja ki Dobsa, hanem a kommunistát, ilyen értelemben teljes összhangban a párizsi forradalomról írt könyvével.

Dobsának ezt a vígjátékát nem mondanám jelentős színműnek, a nem csak azért, amit annakidején leírtam, hogy ti. Dobsa e vígjátékban „gúny tárgyává” tette „Kondort, a népszónokot, a ’kommunistát’ ” Ezt fenntartom, kiegészítve azzal, hogy ez a darab – minden motívumérdekességével együtt – gyenge alkotás. Ami a játék radikalizmusát illeti, figyelmet érdemel Obernyik álláspontja. Ő nem tagadta Dobsa kvalitásait, ám bírálóan szólt Dobsa szemléletéről.⁶

Az viszont tény, hogy az 1962-ben megjelent *Szöveggyűjtemény a forradalom és szabadságharc korának irodalmából* c. antológiában, a Dobsát bemutató rész előszavában a szerző „Sikeresebb drámái” közé soroltam ezt a vígjátékot is. Ez téves besorolás volt. Most, hogy ez a *Szöveggyűjtemény* Kerényi Ferenc és Tamás Anna átdolgozó szerkesztésében újjászülvén megjelenik, e hiba korrigálható. Mint a sorozat főszerkesztője, erre különös gonddal fogok ügyelni.

PÁNDI PÁL

⁶ A szemléleti kérdés játszik szerepet abban a cikkben is, amelyet O(bernyik) írt *Scribe Forradalom előtt, alatt, után* c. vígjátékáról a Budapesti Divatlap 1848. aug. 24-i számában. Az aktualitás és érték kapcsolatának felfogásához figyelmet érdemlő adalék Szinéri cikke a lap melléklapjában, a *Nemzetőrben*, Szigeti *Egy táblabíró a marcziusi napokban* c. vígjátékáról. (1848. okt. 19.)

MEGJEGYZÉSEK EGY BERZSENYI-KÖNYV ISMERTETÉSÉHEZ

Tudomást szereztem arról, hogy az Irodalomtörténet egyik számában (1978. 555.) ismertetés jelent meg egy, Berzsenyi költészetének népszerűsítésével kapcsolatos könyvemről. (*Berzsenyi Dániel Versei*, Szépirodalmi Kiadó 1976.) Mivel az ismertetés félreértések sorozata, kénytelen vagyok hozzá a következő megjegyzéseket fűzni.

1. Egyetértek azzal, hogy a (különben nem tőlem származó) cím nem fedi eléggé a tartalmat. De ami leginkább jellemző műfajára, a „miniesszék”: egyelőre lefordíthatatlan és így használhatatlan cím. Új műfaj, amely máris virágzásnak indult, amit azóta egy sor kiadvány bizonyít, éppen a Szépirodalmi Kiadó kezdeményezése nyomán. Hiba, hogy az Előszó kiment a divatból, ami megmagyarázná egy könyv célját, ha a cím nem megfelelő. A tagadhatatlan félreértés így csak részben az ismertető hibája. (Bár a kiadó a „fülszövegben” megmagyarázta a könyv célját és műfaját.) Mégis olyan ez az ismertetés, hogy kénytelen vagyok azt teljes egészében visszautasítani.

2. Jogos-e, ha a kiadó a tartalomból kiemelve annak legfontosabb részét, ennek alapján állapítja meg a könyv címét? (Megmagyarázva a „fülszöveggel.”) Azt hiszem, jogos. A szóban forgó könyvben ugyanis vannak tanulmányszerű jegyzetek is. De kb. 200 oldalon 128 „tanulmányt” követelni a cím nyomán – józan ítélőképesség nélküli – rosszakaratú képtelenség. Nemcsak a betűt kell nézni, hanem a könyvet is. Anélkül, hogy a könyv célját és lényegét értenénk, nem lehet érdemleges kritikát írni. Így az ismertetés kritikai üresjáratú torzul.

3. Az alkalmából, a kiadó szándékából következik, hogy a „miniesszék” nem Berzsenyi költészetének bírálatával, hanem szépségük illusztrálásával foglalkoznak, amihez képzőművészeti összefüggések feltüntetése is hozzátartozik. Tagadhatatlan, hogy a szóban forgó könyv itt, mint más vonatkozásban is, többnyire a legjobb forrásokból merít. Nem lehet egyetérteni

azzal, mintha a jegyzetek kimerülnének abban, hogy – mint az ismertető állítja – Berzsenyi versei „nagyszerűek, vagy még nagyszerűbbek”, és pedig kivétel nélkül. Hogy az ismertető e túlzó és igaztalan állításai mennyiben egyeznek meg a jóízléssel, és nem súrolják-e a kegyeletsértés határait ebben az összefüggésben, annak megítélése most nem az én dolgom.

4. A verseknek több tekintetben új sorrendje nem tisztán életrajzi alapokon nyugszik, hanem harminc évi kutatás összefoglaló eredménye.

5. Természetes, hogy az ilyen természetű könyvben nem az apró és sokszor erőltetett megkülönböztetések, hanem elsősorban a költészet nagy tendenciái érdeklik a szerzőt és az olvasókat.

6. Egyet lehet érteni azzal, hogy helytelen minden vulgarizálás. Csak az a kérdés, hogy mit értünk rajta ebben az esetben is? Ha új tények és új felismerések merülnek fel, új következtetéseket kell levonnunk, új eredmények születnek, akár tetszik, akár nem. Ez áll a Berzsenyi–Kazinczy–Kölcsey-viszonylatra is. Ebben a kérdésben az ismertető aligha igazságos, mert nem ismeri az újabb dokumentumokat, amelyek kiadás alatt vannak. Ami Berzsenyinek kortársaihoz való viszonyát illeti, az elvi tisztaság azt követeli, hogy ezt a problémát (s köztük Berzsenyi elhallgatásának kérdését) Berzsenyi oldaláról is „körül kell járnunk.” Különben az a veszély fenyeget, hogy egyoldalú, megcsontosodott következtetéseket vonunk le. Ez is a vulgarizálás egyik módja, amit kerülni kell. Nemcsak az „ízlésirányok különbözősége” létezik, hanem történelmi felelősség is. S ez az egyik központi probléma a mi vonatkozásunkban.

Végül legyen szabad néhány megjegyzést tenni erről a jubileumi megemlékezésről általában. Goethe színelmélete szerint a fény „szenvadásának” szüleményei a színek. Én nem találtam ebben az ismertetésben sem fényt, sem színeket. Inkább valami szürkesség lengi körül. Feltehető a kérdés: méltó volt-e ez az ismertetés egy nagy költő e nevezetes évfordulójához? – De ennél nagyobb baj az, hogy a három könyv ismertetésének

már a kiindulópontja is hibás. Hiányzik a „tertium comparationis”, mert mindhárom könyvnek más és más az „egyénisége”. Ennek a felismerése hiányzik az ismertetésből; a szerzőnek nincs érzéke a „karakterisztikum” iránt. Ezért is csúszott félre az egész „bírálat”. Még nagyobb hiba, hogy az ismertetés hiányos is. Pl. nem említi az 1808-as versgyűjtemény akadémiai kiadását, amely újabb lendületet adott a Berzsenyi-kutatásnak. (Amit Csetri Lajos kitűnő értekezése is bizonyít.) Hiányzik egy sor kiemelkedő tanulmány értékelése is, pl. a Martinkó Andrásé és Szegegy-Maszák Mihályé. Feltűnő, hogy nem szól az *Emlékkönyv*nek arról a részéről sem (nem is beszélve a könyv társadalmi vonatkozásairól), amely Berzsenyi költészete képzőművészeti összefüggéseinek úttörő tanulmányozását tartalmazza. (Ez már-már a „szakbarbárság” határait érinti.) Szó férhet az ismertetésben előforduló másik két könyv értékelésének tárgyilagosságához is. Ez részben érthető, de ellenkritikát érdemelne. Erre azonban másutt kerülhet majd sor; bővebb fejtegetése más helyre tartozik.

Úgy érzem, e néhány szerény megjegyzéssel tartoztam az irodalomtörténet közös ügyének, az ismertetőnek s önmagának is. Mindez elválaszthatatlan az ismertetés megjelentetésétől.

MERÉNYI OSZKÁR

MAGYAR LÍRA A HETVENES ÉVEKBEN

MEGJEGYZÉSEK ACZÉL GÉZA TANULMÁNYÁHOZ

1. Kajánság és rosszmájúság kellene hozzá, hogy irigylésre méltónak nevezzük azt a helyzetet, amelybe a képtelen feladat – egy év lírai termésének felmérése és értékelése (*Rangrejtve vagy rangejtve?* It. 1979/2. 345–371.) – Aczél Gézát sodorta. Miért képtelen? Mert az időhatároknak ez a mechanisztikus.

az irodalmi folyamat belső tagolódása szempontjából semmitmondó kimetszése, az éppen lezárult év zsákjából előhalászott kötetek véletlenszerű összekerülése, szigorúan véve megoldhatatlan feladat elé állítják a szemlészöt. Aczél Géza, szerencsére nagyon is tudatában van annak, mire vállalkozott. S mert tudatában van, nem törpe-recenziók, leíró vagy méltató kötetismertetések tarka füzérét nyújtja át olvasójának, hanem a magyar líra mai állásáról kialakult felfogását. Valóban: már a legcsekélyebb elméleti erőfeszítés is arra kötelezi az igényes elemzőt, hogy megrajzolja az adott esztendő irodalmi, közelebbről líratörténeti kontextusát. Hiszen képtelenség lenne, ha egy önmagában közömbös esztendő lírájának nézőpontjából ítélné meg a lírafejlődés adott szakaszát, s nem megfordítva, e szakasz elméleti általánosítása révén az adott év termését.

E hozzászólásban – Aczél Géza után – én sem tehetek mást: 1977 lírájának nézőpontja helyett a hetvenes évek lírájának nézőpontját választom.

2. Rokonszenvesnek érzem Aczél Géza alapállását, (olykor még elfogultságait és vonzalmait is osztom,) értékelem szakítását a méltató tónussal, a „mitizáló személyiségtisztelettel”. Ostorcsapásai helyenként mégis finomkodóknak tűnnek, s igazán csak a magyar líra egy rég elhalt testrészén záporoznak. A meglehetősen szerencsétlen terminussal „direkt-baloldaliságnak” nevezett „áramlat” 60-as években megboldogult lírikusaira gondolok. Hol vannak már ők? Mit számítanak a hetvenes évek, vagy akár a 77-es esztendő lírájában? Már csak árnyékuk létezik, s azt nincs sok értelme megbokszolni. Képtelennek érzem, hogy a 70-es évek líráját ők ellenpontozzák, akár negatív példaként is, mint ahogy nevetségesnek érzem, amikor margóra szorult, de még mindig líránkra leselkedő fenyegetésként értelmezik jelentéktelen költészetüket. Ami pedig Ladányi Mihályt illeti, költészetének mai csődjén elgondolkodva is nehéz azt állítani, hogy közējük tartozik. Ő valóban a 70-es évek lírikusa, de – sajnos – önmagában, magányosan áll itt. Az ő „szektarianizmusa” és „fanatizmusa” népi

gyökerű, míg amazoké *értelmiségi* eredetű volt. Ez azonban nem csupán ideológiai, hanem mélyreható esztétikai különbségeket is jelez: Ladányi *lírai személyességének* nem sok köze van az ún. „munkásköltők” verseihez, a 68-as fiatalok ultrabalos hangulatlírájához és a „Tűztánc”-os nemzedék értelmiségi-kispolgári forradalmiságához sem.

Aczél Géza szakítása a derűs – én hozzátenném: apologetikusan konzolidációs – irodalomtörténeti szemlélettel, ha nem is radikális, mindenképp példamutató mai irodalmi közéletünkben. Igaz, hogy nagyobb és magányosabb vállalkozás lett volna, ha az átolvasott 60 kötet alapján – s épp a legjobbakon, akár Illyésen, Juhász Ferencen kezdve – a 70-es évek „átlagversének”, majd „tucatversének”, „rossz versének” természetrajzát és tipológiáját rajzolja meg, dehát ezzel Aczél Géza is tisztában volt.

3. Elemezsmódjának, líraszemléletének korlátait elsősorban az jelzi, hogy nincsenek kidolgozott esztétikai-poétikai fogalmi, az elméleti kritika éppoly távol áll tőle, mint az ún. egzakt formaelemzés. A költői életművek, egyes versek intuitív, – olykor érzékeny és szellemes – elemzése és az ennek megfelelő esszéisztikus előadásmód meglehetősen szerencsétlenül egészül ki „ideológiakritikai”, „tartalmi” szempontokkal.

Nem tudom például, hogy valóban „az erős történelmi-társadalmi érdeklődés” a magyar líra megkülönböztető poétikai vonása-e, ahogy abban sem vagyok biztos, hogy „a líra” egyáltalán „érdeklődik-e” történelmi-társadalmi kérdések iránt, vagy másik végéről megismételve a kérdést: van-e egyáltalán líra, amely nem „érdeklődik” a „történelmi-társadalmi” kérdések iránt? Hiszen ebben az absztrakt formában a „történelmi-társadalmi” a humánium területével azonos. Ha pedig a „politikára” stb. szűkítenénk le fogalmát, nyilvánvalóvá válna, hogy a magyar lírának sem megkülönböztető vonása az *ilyen* „érdeklődés”.

Egy különös lírai formanyelv, nemzeti líra-modell, sajátos poétika „specifikálására”, megítélésem szerint, alkalmatlan a „történelmi-társadalmi érdeklődés” kritériuma. Ha egy lírai műben szemernyi sincs a „tematikaként”, „ideológiaként”, „eszmei mondanivalóként”, „attitűdként” stb. felfogott „történelmi-társadalmiból”, akkor sem kétséges, hogy az eleven értékek világából nő ki, hogy nincs semleges viszonyban az értékek világával, hogy a *lírai személyesség* adott típusa etikai, lélektani, politikai, egzisztenciális, ontológiai konfliktusok, viszonyulások lírai elsajátítását, művészi értékelését tartalmazza. A lírikus József Attilát nem a „történelmi-társadalmi” „érdekelte”, hanem – mint ő maga írta – „csak önnön sivársági érzésének formába állása”, amelyhez „csupán „jól jön” az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát”.

Abban is szabadjon kételkednem, hogy a lírai irányzatok, szemléletmódok, életművek és költemények esztétikai elemzésében és értékelésében valóságos különbségeket érzékeltethetne az a kétváltozós modell, amelyben egyfelől a „politikusabb”, „morális-történelmi” szempontból érzékenyebb, „plebejus-forradalmi” és másfelől az „apolitikusabb”, – úgymond – a művészet kérdéseire koncentráló, történelmileg érzékletlenebb művészet áll egymással szemben vagy egymás mellett. Véleményem szerint *ezek nem releváns esztétikai különbségek*, nem a lírai személyesség egyes típusai, nem a poétikák és értékrendek között meglevő tényleges különbségeket és értékkülönbségeket fejezik ki. Ellenkezőleg: összezavarják és elhomályosítják őket. Lássunk mindjárt egy példát is erre!

4. A „Tandori-Oravec-Petri vonalról” szólva, (már az is nagy kérdés, mennyiben beszélhetünk itt vonalról) Aczél Géza „alternativista-relativista tüneteket”, „deheroizálást-depoetizálást” említ, ha nem is teljesen pejoratívan, egyértelmű sajnálkozással. Nem értelmezi azonban ezeket a „tüneteket” a lírai személyesség adott típusának összefüggései között (akkor mindjárt kiderülne, hogy mennyire széttartó vonalakról van is

itt szó, mégha ugyanabból a pontból húzták is őket), s valamiképp az avantgarde rehabilitáció, a neoavantgarde jelenségétől is elkülöníti őket. (Az is megfoghatatlan, hogy a „korszerű”, a „modern”, az „avantgarde” miért kapcsolódik Aczél Géza fel fogásában a tudományos-technikai világképhez, mint a „régijó” humán világképek meghaladásához?)

A kulcsszó, ami e vonulat – s egyben a mai líra egészének – legfőbb veszélyzónáját jelzi: a privatizálás. Ami engem illet, mégis nehezen tudok elképzelni „közéletibb” lírát a 70-es években, mint amilyen Petri Györgyé. Csak épp ez a „közéletiség” az igazi „közélet” válságát és a meglevő közélet töredezettségét érzékelteti és nem a „morális-romantikus”, hanem az ironikus lírai személyesség összefüggései közé illeszkedik.

Azt hiszem, hogy a magánélet, a mindennapi élet, a „gond és a gondoskodás” világa, a profanitás és próza világa felé forduló lírai szemléletmódot még korlátaiban sem lehet a „privatizálás” szavával érzékeltetni. S vajon az ironikus lírai személyesség költői nem beszélhetnének-e több joggal „történelmi érzéketlenségről” a „romantikus szereplőre”, a „morális-történelmi” lírai hagyományra, a „direkt-baloldaliságra” utalva? Föltéve, hogy a „történelmi érzékenységet” nem tematikaként, motívumkészletként, verbálisan mindig kinyilvánított elkötelezettségként kezeljük. Vajon a „direktbaloldaliság” madárijesztője, amelyen Aczél Géza oly derekasan elveri a port, nem épp „történelmi érzéketlenségével” rémíti el az arra repkedőket, jóllehet testét éppen a történelem levetett rongyáiból toldozták-foldozták össze?

Ellentmondást érzek hát Aczél Géza álláspontjában: egyfelől igenli és felismeri a „romantikus költőszerep végleges megszűnését” a magyar lírában, másfelől azonban meglepő érzéketlenséggel megy el az ironikus lírai személyesség kialakulásában levő új típusai mellett.

5. Ezért furcsállom aggodalmát is, amellyel a pozícióját veszített, megvert „lírai hadak” visszavonulásáról ír. Nem tudom, miért lennének aggasztóak a „távlat lehetőségei”? Mit

tegyünk: a par excellence lírikusok korán halnak, a nagy költők is esendően középszerűek olykor, s végül még egy líraközpontú irodalomban sem mindig a líráé a vezető szólam, akkor sem, ha más műfajok nem képesek kihasználni átmenetileg előnyösebbé váló helyzetüket.

A líra elbizonytalanodását, elcsendesedését, háttérbe szorítását a 70-es években, én inkább eredménynek, mint végzetes veszteségnek érzem. Nem értem tehát azt sem, miért válna „hovatovább *irodalmunk* központi kérdésévé . . . van-e arra érdemes nemzedék, mely ezt a lírai örökséget felvállalja s a kor változó arculatához igazítja?” Először is remélem, hogy a következő évtizedben végre nem a líra területén fognak megütközni az ellentétes értékrendek, poétikák, irányzatok, hogy a líra kiszorul a figyelem középpontjából. Aczél Géza helyzetjelentése is alátámasztja ezt a reményemet. Másodszor – némi szkepszissel – abban is reménykedem, hogy „*ezt a lírai örökséget*” egy bármire is „érdemes nemzedék” semmi esetre sem fogja „felvállalni”, (nem olyan bőséges és értékes örökség ez), hanem megpróbál megszabadulni tőle: elfelejti, megtagadja, aprópénzre váltja, szétosztogatja a tenyerüket tartó epigonok éhes siserahadának. Ha még erre sem lesz képes, megérdemli, hogy az „örökség” teljes súlyával rája nehezdedjék és évtizedekre agyonnyomja.

6. Belátom: túlságosan könnyű effajta ad hoc ellenvetéseket tenni, könnyebb tagadni mint állítani. Hadd vázoljam hát a továbbiakban – a közvetlen polémiát felfüggesztve – most már saját képenet a 70-es évek lírájáról, amelyet a 77-es év – a mélypont éveinek egyike – oly hűen tükröz.

Mindenekelőtt: líráról, líra-típusokról, lírai művekről és lírikusokról beszélünk. A „líra-modell”, „lírai világ”, „lírai hős” stb. fogalma helyett a következőkben a *lírai személyesség* fogalmát fogom használni. A lírai személyesség a líraivá vált empirikus személyiség *művészi képe*. A lírai személyesség típusa, a konkrét személyiségtől való elvonatkoztatás *jellege* és *foka* szerint, történeti és esztétikai szempontból többféle lehet.

Nem a „történelmi-társadalmi érdeklődés” megléte vagy hiánya, nem a „modern tudományos-technikai világkép” megléte vagy hiánya, nem a „történelmi-morális” érzékenység megléte vagy hiánya különbözteti meg az egyes lírai felfogásmódokat, hanem a lírai személyesség történetileg-esztétikailag meghatározott típusai.

A *romantikus fogantatású lírai személyesség* változataiban az „én” mindig valamilyen absztrakcióhoz kapcsolódva formálódott művészi képpé, általános eszmék, közösségek, ügyek képviselője, szószólója, letéteményese volt (pl. próféta, látnok, zseni, varázsló, népröbök). Ennek a lírai személyességnek – bár polgári eredetű – nemcsak megtaláljuk a folytatását a szocializmus időszakának eddigi lírájában, de időnként felerősödik és meghatározóvá válik benne (annak arányában, ahogy a múlt erősödik fel és kezd uralkodni a jelenen). Az *ironikus lírai személyesség* (a polgári líra másik és történelmi értelemben második nagy vonulata) éppen ezeknek az absztrakcióknak és az absztrakciókra épülő lírai személyességnek a tagadása. Ez a tagadás a kizárólagos tartalma. Nem a *profán egyénre*, a valóban létező, érző és mindennapiságában érzékletessé váló emberre alapozza a lírai személyességet, hanem a semmire, a pusztá egzisztenciára, a sorozat-emberre. Nem lehet azonban eléggé túlbecsülni jelentőségét a romantikus lírai személyesség tagadásában, ami természetesen a szocialista líra romantikus modelljeinek tagadását is magában foglalja.

Ez az *ironikus lírai személyesség* csak a szocialista korszak szükségképp megtorpant reneszánszának, a 20. század első felének új lírájában, a *profán egyén lírai személyességében* talált idáig méltó művészi ellenfelére, elsajátítójára, megszüntetve-megőrzőjére. A profanitás arra utal, hogy a nagy társadalmi, etikai, politikai stb. összefüggések nem kívülről, nem kivételes és ünnepi módon kapcsolódnak egy kiválasztott személyiséghez, hanem *vagy* legbensőbb, legmindennapibb, legszemélyesebb, legdirektebb vágyainak, élményeinek, gondolatainak formájában, *vagy* idegen, emberellenes, élettelen hatal-

makként foszlanak szét a felszabadult, új lírai személyesség magabízó derűjének közegében.

A profanizált lírai személyességet nem nyeli el, nem kapcsolja magához, nem állítja „szócsóként” maga elé semmiféle absztrakció: történelmi „megbízásokat”, társadalmi eszméket, ügyeket, közösségeket nem „fölvállal”, „szolgál”, „képvisel”, „közvetít”, hanem tartalmaz vagy nem tartalmaz a lírai személyesség. E profanizált lírai személyesség, amelyet a szocialista korszak reneszánszának olyan óriásai képviselnek, amilyen Majakovszkij, Brecht, a korai Paszternak, Eluard, József Attila – az új ember, az új gazdaság, az új individualitás művészi anticipációja volt. Az új reneszánsznak ez a kivételes pillanata, a nyitány, a kezdet új pátosza azonban szükségképp tovatűnt, s a profanizáló lírai személyesség nagyszerű költői hagyománya háttérbe szorult, illetve – újabb művészettörténeti metaforával élve – *a romantikus és ironikus formák felé fejlődve, egyre erőteljesebben barokkizálódott*. Napjainkban éppen ezzel az új, barokkizálódott lírai személyességgel kell megbirkóznia elméletileg a kritikusnak.

7. Életművé terebélyesedett költői birodalmak egész sorát vehette birtokába a 70-es évek új olvasója. Az életművek többségében természetessé és ezzel együtt konvencionálissá vált az a költői hang, az a poétika, amely nem sokkal azelőtt még annyi idegenkedés, félreértés, megbotránkozás forrása volt. Így fogadtatta el magát a 70-es évek érzékenyebb, kifinomultabb, gazdagabb kulturális közegében Nagy László tragikusan mitizált lírai személyessége, Kormos István gyermekien természetes szürrealizmusa, profanizáló lírai személyessége, Weöres Sándornak az érzéki felszabadulás lírai személyességét anticipáló ornamentikus költő nyelve, Ladányi Mihály politizáló „argója”, a nekik megfelelő etikai, filozófiai, politikai attitűdökkel együtt.

De ha egy költői nyelv a befejezettség jeleit mutatja, el lehetünk készülve rá, hogy míg az egyik oldalon a végső érettség az epigonizmus hullafoltjaiba tűnik át, a másik olda-

lon máris új költői nyelvek kezdik ki, korlátoltnak és túlhaladottnak mutatva az elért tökéletességet, nyugtalanítónak és zavarónak az elért nyugalmat, komikusnak a végső megkomo-lyodást. Egy új költői nyelv – irodalmi értelemben vett – köznyelvvé válását mi sem bizonyítja jobban, mint amikor egész nemzedékek ezt kezdik használni, még a dilettánsok nagy része is ezt érzi „sajátjának”. Az automatizálódott, erejét vesztett, klisévé üresedett régi nagy költészettel szemben újra fellángolnak a harcok az immár kitágult költői „köznyelv” határvidékein: új költők jelentkeznek, s szokatlan, még elhelyezhetetlen, olykor félkész, kísérleti jellegű műveik számára máris új megértést, új érzékszerveket, új ízlést követelnek. Ez a folyamat még éppencsak megkezdődött a mai magyar lírában, s amit pontatlan metaforákkal „privatizálásként”, „neoavantgarde-ként”, „filozófiai igényességgént” jelez Aczél Géza, az éppen ehhez a reményteljes, bár ma még ismeretlen jövőjű kezdethez tartozik.

A líra bizonyos formáinak, poétikáinak, személyesség-típusainak kimerülése azonban nem azonos a nyelvi művészet egészének, minden műfajának holtpontra jutásával. Ellenkezőleg más műnemek felemelkedésével, más műformák előnyomulásával, más szemléletmódok aktivizálódásával fonódik össze. Az egészséges irodalmi fejlődésben újra meg újra bekövetkezik az a pillanat, amikor a próza „határozott utasítást ad a költészetnek arra, hogy ürítse ki a termet” (J. Tinyanov). A művészeti „forradalmak”, megújulások, átalakulások csak a valamilyen okból féloldalasan fejlődő nemzeti kultúrákban jelennek meg mindig ugyanannak a művészeti ágak (nálunk: az irodalomnak) és ugyanannak a műfajnak (nálunk: a lírának) a határai közé zárva. Olyannyira így volt ez idáig, hogy amikor a műnemi-műfaji változások kiegyensúlyozottabbá válásával már másutt, más művészeti ágakban, műfajokban kellene észrevenni a megújulás, az átalakulás, a felemelkedés jeleit, irodalmi köztudatunk egyre csak a líra „hanyatlásán”, „halálán”, „válságán” siránkozik. Pedig észre kellene venni,

hogy az utolsó tíz-húsz évben a filmművészet felzárkózott az irodalomhoz. sőt egyre inkább előtte jár, s ahogy a 70-es években a prózaepika sokkal érdekesebb, fontosabb, művészileg jelentősebb a líránál.

Természetesen nem a „líra haláláról” van szó, hacsak nem történetfilozófiai értelemben. A modern művészetre azonban inkább a lirizálódás egyetemesülése jellemző. Nálunk, a 70-es években csupán az irodalom műfaji szerkezetének átalakulásáról, a megváltozott emberi valósághoz való felzárkózásáról van szó. Mi sem jellemzőbb irodalmi köztudatunkra, minthogy mihelyt meginog a hagyományos líra-központú műfaji hierarchia, rögvest a „líra haláláról” kezdünk kiabálni. Valójában a társadalmi mozgás bizonyos pontjain fölhasadozik az emberi valóság egységes képe, (akár negatív, akár pozitív volt is az), többszólamúvá, többértelművé, többirányúvá válik a folyamat tudata, amely magára a folyamatra és nem a folyamat céljára, kifutására, ideológiáira stb. helyezi a hangsúlyt. Az emberi valóság más aspektusai kerülnek az öntudat fényébe és a líra egy korszaka ezzel lezártnak tekinthető. Ám a sors nem mindig kegyes, a korszakkal együtt a lírikusok életét – szerencsére! – nem mindig zárja le. Elnémulnak, önmagukat ismétlik, lírai modoruk rájuk merevedik, kihullanak vagy kiszorulnak az irodalom középpontjából. S ebben nincsen semmi sajnálkozásra méltó.

8. Az imént barokkizáló lírai személyességről beszéltem. Nem vehetem most sorra ennek sajátos típusait, fejlődéstörténetét, nem elemezhetem hogyan és miért barokkizálódott a József Attila-i lírai személyesség (első jeleit már magának a költőnek az életművében is felfedezhetjük). Egy hozzászólás keretei között most már csak arra maradt helyem, hogy egy konkrét poétikai jelenség elemzésével világítsam meg és hozzam közelebb az eddig mondottakat.

Átfogó műfajok, sőt művészeti ágak határain is átnövő nyelvi-szemléletmódbeli, ideológiai-poétikai vonása volt a 70-es évek irodalmának a stilizálás. A lírában szinte uralkodónak

mondható. A stilizálás — absztrakció: elvonatkoztatás az eleven, empirikus személyiségtől, az érzékletesen jelenlevő embertől, elvonatkoztatás a jelentől, elvonatkoztatás a konkrét társadalmi adottságoktól stb. Az elvonatkoztatás iránya és művészeti értéke persze változó, ahogy kifejezési eszközei is rendkívül különbözőek. A lényegyet tekintve azonban mindig az emberi nem, az etika, a nagy végső kérdések felé ragad el a stilizáló elvonatkoztatás logikája, az áttételes-allegorikus, a parabolikus, a mesei, a fantasztikus-groteszk illetve a moralizáló, a filozófiai, az ornamentikus lírai közvetítések révén.

Az ideológiai értékek megváltozása szempontjából a stilizálás egyik fő okát a művészi kíméletlenség és következetesség hiányában, az aktualitástól, empiriától való szabadulni akarásban, a politikától való irtózásban láthatjuk. Ahogy a politika és a közélet megszűnik az emberi emancipáció — akárcsak korlátozott — szférája és megvalósulása lenni, úgy fordítja ki magából a művészet, különösen a líra; úgy szűnik meg politikai művészet és líra lenni, olyan sietve lép át a politikumon és kerül időről időre szembe vele.

Van azonban a stilizáló-elvonatkoztató személet- és formálásmódnak egy általánosabb művészettörténeti alapja is, amelyről szintén nem feledkezhetünk meg. Az áttetsző, érzékletesen konkrét — a különös felé tartó — megformáláshoz *valóságos közösségek* tartalmára van szükség. Márpedig az utolsó tíz év éppen a hagyományos közösségek (falusi közösségek, nagycsalád, a szegénység alkalmi közösségei, bizonyos politikai közösségek stb.) felbomlását eredményezte, míg új közösségek nem léphettek egyelőre a helyükre. Reális közösségek hiányában a művészi formálás alapja csak illuzórikus vagy absztrakt közösségek, elvont értékcomplexumok (ráció, etika) tartalma vagy a magányos egyén szuverén értékrendje lehet.

A korszak „barokkizáló” lírikusai tehát nem önkényesen, merő következetlenségből, ideológiai zavarukban fordulnak áttételesebb, elvontabb, nehezkesebb kifejezésmódhoz. Áttetsző,

evidenssé váló művészi formákhoz valóságos közösségek tartalmára is szükség van. Minél inkább hiányoznak ezek a valóságos – a konkrét és érzékletesen átélhető, az anyagot könnyedén elrendező – közösségek az életből, annál áttételesebb formában – például morális, filozófiai, politikai, sőt esztétizáló közvetítések révén – lehet csak közösséget teremteni, biztosítani a valóság emberi nézőpontját, művészi elsajátításának előfeltételét. Legérezékletesebben, művészi szempontból legnagyobb átütő erővel csak e közösségek hiánya vagy elvesztése fejezhető ki ma. Márpedig ez eleve a reflektáló, közvetettebb, erősen stilizált kifejezési módot helyezi előtérbe. A lírai nyelv szükségképp bonyolultabbá, a személyesség-formák érthetlenebbé, kuszábbá válnak. De a költészet érthetlensége mögött a valóságos közösségek, s ezzel együtt az áttetszően ésszerű emberi viszonyok hiánya, a világ érthetlensége, egyre nehezebben kivívható értelme rejlik.

A lírában uralkodónak mondható az eleven személyiségtől, az érzékletesen adott mindennapi és szociális meghatározottságok „összecsomósodási pontjaként” érzékelt „én”-től való eltávolodás, elvonatkoztatás: a *stilizáló-ornamentikus* személyesség (Weöres Sándortól Nagy Lászlóig, Kormos Istvántól a legfiatalabbakig, pl. Kiss Annáig, Nagy Gáspárig) csaknem mindenkinél megtalálható kisebb vagy nagyobb mértékben; a *stilizáló-mitikus* (olykor mesei) személyiséget Juhász Ferenc és Nagy László költői formátuma juttatta kivételes jelentőséghez mai líránkban, fiatalok egész sora nőtt fel ennek ígézetében (Utassy Józseftől és Kiss Benedektől Baka Istvánig); a *stilizáló-ironikus* („objektívizáló” és szerepjátszó) lírai személyesség főleg az „értelmiségi” lírára jellemző (Weöres Sándortól Tandori Dezsőig). A Ladányi Mihály költészetéből „előbújt” fiatal lírikusok „proletárköltészete” a maga naturalisztikus anyagszerűségével, megformálatlanságból adódó darabosságával nem ellensúlyozhatja a stilizálásnak ezt a vonzását. A stilizálás egy formáját választják ők is – csak ez naturalista stilizálás. Többen a sokféle stilizáló elem összeolvasztásával próbál-

koznak, nem is minden eredmény nélkül (Veress Miklós, Péntek Imre, Benkő Attila).

Az ornamentális stilizálást mint az évtized egyik legjellegzetesebb lírai megformálási módját külön is tárgyalhatjuk. Ez egyrészt a nyelv díszítőművészeti kimunkálásában, az elvont formamozzanatok zenei és ritmikai variációiban, a díszítő jellegű metaforikában nyilatkozik meg, másrészt a személyiség-imitációk, stílus-játékok, a szerepjátszás, a nosztalgikus újraélések kísérőjelensége. Kapcsolata az iparművészet, a folklór, a design, a zenei amatőrismus fellendülésével könnyen bizonyítható. Nem véletlen, hogy éppen a 70-es években és éppen virtuóz nyelvi ornamenteivel hat és válik népszerűvé Weöres Sándor, hogy ekkor fedezik fel és zenésítik meg Nagy László költészetének ornamentikusabb darbjait, s hogy lírai személyességének dekoratív és tragikus pompája napjainkban nyugöz le versrajongót és ifjú költőt egyaránt. Különösen a legfiatalabbak, az indulók verseiben jut nagy szerephez az ornamentikus nyelvi alakítás. Az 50-es évek első felében született nemzedék korán jelentkező lírikusai az előttük járó nemzedékek nagy történelmi és etikai konfliktusait mintha márcsak a forma szintjén, imitációk, stílusjátékok, variációk formájában, másodlagosan élnék át és fejeznék ki. Ez persze könnyen modorosághoz, epigonizmushoz vezethet.

Az ornamentális stilizálás egyrészt a lírai személyesség bizonyos típusainak kiüresedéséről, pusztulásáról, felbomlásáról tanúskodik, másrészt – amennyiben a díszítőművészeti tartalom elvont-utópisztikus jelentését hozza felszínre – a személyiség örömvágyának, játékoságának, kollektivitás-igényének elvontan érzéki kifejezésévé válhat.

A stilizálás mindent magával söprő hulláma egyrészt a békülékeny – a feloldást, lekerékítést kereső, megszépítő – magatartás, másrészt a félreértett kíméletlenség attitűdje nyomán alakult ki, amelyben az ítélet és a belső konfliktus egész mozgalmassága túl általánosított formát öltött. A művészi általánosítás nem azonos az általánosság szintjére ugrással és az

általánosban történő mozgással. Persze a nyelvi „kifáradásnak”, a versbeszéd inflálódásának, a formák artisztikus kifinomulásának is szerepe volt a stilizáló-elvonatkoztató nyelvi formálási mód uralkodóvá válásában. Végső soron azonban az értékrendek válságába, új értékrendek kialakulásának lassú és gyötrelmes folyamatába ágyazódik.

9. Nem tudom pontosan, mit jelent ez az 1977-es év lírai termésének fényében. Sejttem, hogy kiket állít előtérbe, hogyan tagolja a verseskötetek tömkelegét és kiket ítél elhagyásra. S ez nem egészen egyezik azzal a képpel, amelyet Aczél Géza rajzolt meg. Ez persze nem baj és az átfedések így is szemmel láthatóak. Aczél Géza bátor és megalkuvást elutasító hangja a 70-es évek kritikai közéletében mindenképp tiszteletet érdemel.

SZILÁGYI ÁKOS

DOKUMENTUM

ADY ENDRE LEVELEI

LÖWENSTEIN ARNOLDNAK ÉS FELESEÉGÉNEK

Férjem, dr. Báti László egyetemi tanár 1961–66-ig a Párizsi Magyar Intézet igazgatója volt. Ebben a minőségében mind a franciák mind a Franciaországban élő magyarok között jelentős és fontos kultúrmunkát végzett. Ezt mi sem bizonyítja jobban mint az a tény, hogy a Párizsban élő magyar származású Madame Lasquin neki adta át a birtokában levő Ady leveleket. (Ezért ezúton is köszönetet szeretnék mondani.)* Madame Lasquin felhatalmazta férjemet a levelek közzétételére. Váratlanul a bekövetkezett halála megakadályozta őt terve véghezvitelében. E levelek sajtó alá rendezésével és szellemi hagyatéka közzétételével kívánok neki emléket állítani.

Ady Endre életére olyan jellemző és Király István által roppant találóan „vágáns életmódnak” nevezett állapotot tükrözik ezek az írások is. Hisz általánosan ismert tény, hogy Adynak hosszú éveken át nem volt állandó lakása és szállodai szobák szolgáltak otthonául. Mindemellett anyagi helyzete is meglehetősen rendezetlen volt, sokszor volt kénytelen barátaitól kölcsönöket kérni. Ilyen körülmények között igen fontos volt számára az a kapcsolat, amely kiadójához a Pallas kiadóválat igazgatójához Löwenstein Arnoldhoz és annak feleségéhez fűzte.

A hozzájuk írt három levél és nyolc képes levelezőlap irodalmi munkásságára kevesebb utalást tartalmaz, de közelebb hozza hozzánk az embert, az állandó szorongástól gyötört költőt, és következtetni enged arra, milyen értékes számára a támogatás, amelyben részesül és amelyet remél.

*A levelek Löwenstein Arnold testvérénél Madame Lasquin sógoránál voltak. Amikor ez a Löwenstein családjával együtt elhagyta Magyarországot, először Franciaországba ment és ott a kéziratokat átadta Madame Lasquinnek, majd tovább utaztak Belgiumba.

Kérem, jó nap-
ságot mondani a
magam, és a LEVELEZŐ-LAP
rejtett mag
kollektívára. A
nyomtatott
nyolc és tizen négy
számmal. De
és még szeretek
teljes körben
a többi részletek
híve
Ady Endre

LEVELEZŐ-LAP

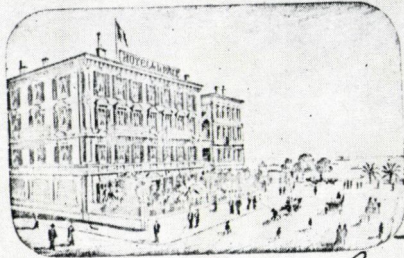
Nagy.
Söwensen Anneli
winnond

Konst. - 10

Budapest.

B.W. J.

HÔTEL DE LA PAIX

Monaco-Condaminé

Condaminé

V^o LAJOUX, propr.

Keres, díjtal

igazgató ur,
munka közönség
meg, hogy Ön, távol-
latában is, szeretettel
intézkedni és a
dolgozat. Egyszer be-
nyújtottam, hogy a ha-
zom közigazgatás - "vár
Dr. László barátom le-
vele után megírt
a. utasításokat. Sem-
mi zavar se a

zaten, het firsat
afhandeling in versien-
bol. Kieren, ingezet-
te in, in een map
nalen, het in indiel-e
en. Het versel, in Kiers-
sit? Eger Kien, in
negen meggommet enber,
nivalatje nalen zin
kronit Kiveti. Omel
nen peng, nalen ---
zo in peng - word.
Kies meplite, feler,
kamen, met meplite,
nen oja in by
Kien pengelre ady Ende.
De art nen Kien fi-
togetwa bebezienem of
in also, meplite Kien
Kieren. Kieren zijn
it felerje ongsi-
zink Kienelend Kien

Egy további levél, amelyet Csinszka 1916-ban intézett Löwensteinékhez szokatlanul meleg hangú megszólításával a köztük fennállott bensőséges baráti kapcsolat tényére látszik utalni.

A levelezés az 1909–1916 éveket öleli fel. A készülő kiadásokra utal a levélben olvasható megjegyzés is, és Ady tiltakozása verseinek füzetben történő közzététele ellen. Két levelet Ady Monte-Carlóból írt kiadójának, ekkor 5 hetet töltött a francia Riviérán megromlott idegállapotára gyógyulást keresve. A következő dátum 1909. június 28. Az üdvözetlet kiadójának Kolozsvárról írja, ahol hosszabb időt tölt Lechner tanár idegklinikáján. Innen gyógyultán távozik, ismét utazgat, 1909 novemberében egy nyugodt hangulatú lapon Bécsből ad magáról életjelt.

1910 januárja Párizsban találja, szemtanúja a tragikus árvíznek, ahogy ezt kissé patetikus, kissé tréfás hangú lapja mutatja.

Szintén Párizsból 1910 novemberéből származik a következő lap. Ady saját fényképét küldi és egy versesen dedikált képet ígér. Az ilyen ajánlásoknak Vezér Erzsébet szerint Ady nem tulajdonított jelentőséget, bizonyos szolgálatokért, szívességekért fizetségnek szánta őket.

1911. május 19. Egy zaklatott év halálfélelemtől átjárt lelkiállapota. Ebben az évben szakít majd újra kibékül Lédával. Ez alkalommal teszi meg utolsó útját Párizsba, ahol csak néhány napot tölt, Léda után a Riviérára, majd együtt Olaszországba utaznak. Ez lesz egyben első nagyobb itáliai utazása is.

1913. november 17. Húvösvölgyi Park Pensió. Barátai tanácsára költözik ide, ő a panzió egyetlen lakója. A zajos szállodai élet után az ősz a csendes Húvösvölgyben nyugalmat ígér.

1915. október 30. Már Csinszkával, akivel ez évben kötött házasságot, látogatja meg bátyját Ady Lajost Érszentkirályon.

1916. december Csucsá. Csinszka levele Löwensteinékhez.

Befejezésül egy megjegyzés, amit Király István Adyról írott könyvében említ és talán ezekre az írásokra is vonatkoztatható Ady baráti kapcsolatait illetően. Elmondja, hogy Ady baráti társaságban tudott elbűvölően viselkedni, de tudott kíméletlenül tapintatlan is lenni. Ettől azonban ismerőseit megkímélte, udvarias, előzékeny viszonyt tartott fenn velük, nem mulasztja el az újévi üdvözetlek küldését, sem azt ha utazgat, hogy egy-egy levelezőlapon hírt adjon magáról üdvözetletet küldjön.

1. Levél a Hôtel de la Paix, Monaco-Condamine levélpapírján.
Autográf tinta-írás.

[Monaco, 1909. márc.]

Csütörtök

Kedves, tisztelt igazgató ur,

most köszönöm meg, hogy Ön, távollétében is, szeretettel intéztette el az én dolgaimat. Egyben beujságolom, hogy a „Magyar Könyvtár”-nak Dr. Mikes barátom levelei után megírtam az ultimátumot. Semmi esetre sem engedem, hogy füzet adjanak ki a verseimből. Kérem, igazgató úr, írassa meg nekem, hogy vásárolják-e az Uj Versek új kiadását? Egyben kérem, mint nagyon megszorult ember, szíveskedjék nekem száz koronát küldetni. Önnek nem pénz, nekem nagyon nagy pénz – most. Majd meglátja, félek, hamar, mert megdöglök, nem olyan rossz ilyen kicsi pénzekre Ady Endre. De ezt nem kell fitogtatva bebeszélmem az én első, megértő kiadómnak. Kérem adja át felesége önagységának tisztelettel küldött kézcsókomat. Szeretném s kérem, hogy ez a kis pénz táviratilag jöjjön. Címem

E. Ady

Monte-Carlo

poste-restante

Nagy, igaz szeretettel üdvözli Önt

híve

Ady Endre

2. Levél a Hôtel de la Paix, Monaco-Condamine levélpapírján.
Autográf tinta-írás.

Címzés: Nagyságos Löwenstein Arnoldné urnőnek
Budapest.
Honvéd-u. 10
Hongrie

F.p.b.: Monte-Carlo, 1909. ápr. 1.
[Monte-Carlo, 1909. márc. 31.]

Nagyságos asszonyom,

Monte-Carlóból írok Önnek, ahol öt hét óta vagyok. Nyomorult idegeimet akartam gyógyítani, fürdőztem is, de hasztalanul. Értesültem, hogy kedves férje-urával erre kívánának jönni. Kötelességem Nagyságos asszonyomnak némi rensiegmentomokkal [!] szolgálnom. Öt hét óta nem volt öt igazán szép nap a francia Rivierán. Most azonban gyönyörű, fölséges idő következett be. Azonban április már nem igazi szezon Monacóban. Április 20-án végződik végérvényesen és haldoklóan a szezon. Ez azt jelenti csupán, hogy kevesebb valamivel az amerikai milliomos s az európai herceg. De voltaképpen ez a legszebb évszaka a Rivierának. És én jó lélekkel ajánlom, hogy jöjjenek ide. Még és mindenképpen kellemesebb ez az idő, mint a teljes szezon. Egyébként pedig van itt még élet, hiszen májusban lesz csak a híres léghajóverseny is. Kérem, Nagyságos Asszonyom, adja át kedves férjének hálás köszönetemet leveléért s levelét megelőző küldeményéért. Szeretettel gondol önökre kézcsókoló, igaz híve

Ady Endre
poste restante, Monte-Carlo.
Szerda.

3. Képes levelezőlap, „Kolozsvár – Szentegyháza utca.”
Autográf tinta-írás.

Címzés: Nagys. Löwenstein Arnoldné urnőnek
Honvéd-u. 10.
Budapest.

F.p.b.: Kolozsvár, 1909. jún. 28.

Kedves, jó Nagyságos asszonyom, ma érkeztem meg Kolozsvárra. Nagyon beteg vagyok s tele félelemmel. De így is nagy szeretettel gondol önökre kézcsókoló híve

Ady Endre

4. Képes levelezőlap, mely egy bécsi házat ábrázol.
Autográf tinta-írás.

Címzés: Nagyságos Löwenstein Arnoldné urnőnek
Budapest
Honvéd-u. 10.

F.p.b.: Wien, 1909. nov. 4.

Nagyságos Asszonyom, csókolja a kezeit Bécsből s egy pompás, vendéglátó házból, mely a tulsó oldalon látható, igaz híve

Ady Endre

Csütörtök este már Pesten leszk.

5. Képes levelezőlap, „LEBLANC”-ot ábrázolja.
Autográf tinta-írás.

Címzés: Nagyságos Löwenstein Arnoldné urnőnek
Honvéd-u. 10.
Budapest
Hongrie

F.p.b.: Paris, 1910. jan. 20.

Nagyságos asszonyom, szeretettel üdvözli egész familiájával e borzasztó sorsra jutott, szomoru, árvizes Párisból, honnan csak repülőgéppel lehetne most kirepülni, régi, tisztelő hívük Ady

6. Levelezőlap, Ady-fénykép, Székely Aladár felvétele.
Autográf ceruza-írás.

Címzés: Nagyságos Löwenstein Arnoldné urnőnek
Honvéd-u. 10
Budapest
Hongrie

F.p.b.: Paris, 1910. febr. 14.

Nagyságos asszonyom, míg az ígért, nagy s versesen dedikált képet elküldhetem, fogadja ezt tőlem, ezt a hitvány kártyát. De szeretettel küldöm az egész familiához. Kézcsókoló hive

Ady Endre

7. Levelezőlap, Ady-fénykép, Székely Aladár felvétele.
Autográf tinta-írás.

Címzés: Nagyságos Löwenstein Arnoldné urnőnek
Budapest
Honvéd-u. 10

F.p.b.: Érszentkirály, 1910. nov. 23. vagy 26.

Betegen hazakerültem gyógyulni próbálva a falumba.
Sok-sok szeretettel küld üdvözetet – Ady.

8. Színes levelezőlap, újságot olvasó női alak.
Autográf ceruza-írás.

Címzés: Mme Löwenstein
Honvéd-u. 10
Budapest
Hongrie

F.p.b.: Monaco, 1911. máj. 19.

Nagyságos Asszonyom, gyorsan kellett Pestről távoznom s emiatt nem jelentkezhettem. De ha élek (nem nagyon bízom

ugyan benne), ezt az elmulasztott, kedves alkalmat reklamálni fogom.

[A képes oldalon:]

Címem: Endre Ady Firenze, poste restante. Egész familiáját, következésképpen kedves férje urát ragaszkodva üdvözlöm. Nagyságos asszonyomnak pedig kezeit csókolja tisztelő, jó hive
Ady Endre

9. Képes levelezőlap, hűvösvölgyi Park Pensió.
Autográf tinta-írás.

Címzés: Nagyságos Löwenstein Arnold urnak
a „Pallas” igazgatója
Budapest
Honvéd-u. 10

F.p.b.: Budapest, 1913. nov. 17.

Édes Jó Direktor Uram, (a) e várkastélyban lakom én egyedül, utálva magamat és a világot. Köszönöm, hogy minapi kérésecskémet olyan kedvesen és gyorsan [a képes oldalon:] teljesítette, mint ismert nobilissága szokta. Adja át feleségének, a nagyságos asszonynak tisztelő kézcsókomat. Ha elhatározom a világba visszakullogni, első utam, engedelmükkel önökhöz fog vinni. Szerető híve és tisztelője
Ady Endre

10. Képes levelezőlap, ragadozó madár.
Autográf tinta-írás.

Címzés: Nagyságos Löwenstein Arnold urnak
Budapest
10 Honvéd-uca 10
(„Pallas”.)

F.p.b.: Érszentkirály, 1915. szept. 30.

Nagy szeretettel üdvözljük az én régi, drága embereimet én és a feleségem. Most az Ady-portán vagyunk [a képes

oldalon:] látogatóban. Holnap utazunk haza Csucsára. Nov. elején Budapesten leszünk a viszontlátásra. Szeretõ, régi, jó hívük

Ady Endre
Ady Endréné
Csinszka

11. Levél Boncza Berta írásával.

Címzés: Nagyságos *Loewenstein* Arnoldnak.
„Pallas” igazgatósága.
Budapest
Honvéd ucca 10.

Feladó: Adyné Csucsá.

F.p.b.: Budapest, 1916. dec. 24.

1916. Karácsony előtt. Csucsá.

Drága jó Bátyám.

Hálásan és szeretettel öleljük mert olyan igazán jó barátunk és kérjük legyen mindég az nekünk. Levelei s a fáradság és jószág mivel a mi ügyünket magáévá tette a legõszintébb bizalmat, hálát és szeretetet váltja ki belõlünk.

Törõdjön velünk kérjük a jövõben is és szeressen bennünket, mert kell nagyon a szeretet két ilyen makacs, magára hagyott és magától életnek indult bolond, szertelen, de alapjába jó öreg gyerekeknek mint mi vagyunk.

A mi Karácsonyunk valamilyen csak lesz [!], bizony nem a régi gondtalan, meleg Jézuskás karácsony de jobb így mint a lövészárokba[!], vagy nyomorékon, vagy gyászba[!]. *Eggyütt* [!] vagyunk, talán fenyõfát is tudok kapni, a szoba nem hideg – és istenem ez ma *minden*. Sajnos a rossz postajárás még azt a kedves kevés örömet is Pesten, Váradon vagy – valamelyik távoli állomáson tartja a mi egymás meglepetésére készült. Hiába! Husvétkor is örülni fogunk neki. Csak ennyi baj legyen.

Boldog vagyok mert Bandi jó hozzám és magához, aránylag jól is van, (nem szed veronált!) és dolgozik ha muszáj elég kedvel[!]. A Nyugat jövő számába novellája jön.

Drága jó Bátyámék töltsék olyan boldogan, kedvesen és jól az ünnepeket ahogy s amilyen igazán mi kívánjuk s adjon az új év *békét*, egészséget, örömet.

Ölelem, szeretem Mindkettőjüket Bandi is kézcsókját és baráti szeretetét küldi Gyurit pedig egy kicsit testvérünként üdvözljük

Adybandiék

Közli: BÁTI LÁSZLÓNÉ

ADY ENDRE ÉS LÖWENSTEIN ARNOLD LEVELEZÉSÉHEZ

A most előkerült levelek ismeretlenek, létezésükről eddig nem tudott az Ady-kutatás. Külön érdekességük, hogy kiegészítik ismereteinket Ady és a Löwenstein család kapcsolatáról, amelyről az életrajzi irodalomból és az Ady-levelezésből már tudtunk. Szerencsés véletlen folytán már előbb előkerült a 7. sz. alatt közölt levelezőlapon említett „nagy s versesen dedikált” Ady-kép is. Közzététele Simon Gy. Ferenc érdeme, aki a kép hasonmásban való megismertetése mellett megpróbálta a vers keletkezésének körülményeit is kikövetkeztetni (*Négy sor Ady életéből*. Irodalomtörténeti dokumentumriport. = Magyar Ifjúság 1967. dec. 22. 51. sz. 14–15. o.)

Löwenstein Arnold, Ady Lajos szerint Löwenstein–Kuthy, Kuthy–Löwenstein, Kúthy (114, 205, 226.) a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. igazgatója volt 1900–1919-ig. Neve a lexikonokban nem szerepel. Simon Gy. Ferenc cikkéből tudjuk, hogy felesége jóval túl 90. esztendején, néhány évvel 1967 előtt halt meg Brüsszelben, ahova 1946-ban utazott ki ott élő fiához és menyéhez. Pesten élő rokonainak sohasem beszélt Adyhoz fűződő kapcsolatukról. Azt gyakran említette, hogy luxus-lakást tartottak fenn, nagy háztartást vittek, estélyeket adtak. „Ki-be jártak náluk a költők-művészek”. Férje „kártyázgatott, löversenyezett” is. A 30-as években vége szakadt fényűző életüknek. A férje is ezekben az években halt meg.

Ady kapcsolata Löwensteinnel – úgy tűnik – eleve nem rideg, üzleti viszonyként indult. Az *Új versek* kiadását a Pallas, Ady Lajos

szerint (114). az igazgató jóindulatából vállalta. A kezdet folytatás nélkül maradt: a Pallas nem lett Ady verseinek kiadójává. A *Vér és arany* c. kötetet a Franklin, *Az Illés szekerént* a Singer és Wolfner, a további köteteket a Nyugat adta ki, s csak a költő életében megjelent utolsó kötet *A halottak élén* került vissza ismét a Pallashoz. A kapcsolatot a költő és a kiadó között az *Új versek* újabb kiadásai (2.: 1909. [1908]; 3.: 1912.; 4.: 1918.) és az értük járó 200 K. honorárium jelentette volna csupán, de Ady Lajos szerint „Kuthy jóindulatából ez a 200 K *mindig* rendelkezésére állott tíz éven át. A tréfás megállapodás az volt később Kuthy és között, hogy mikor sehol máshonnan nem tudott pénzt szerezni (de évenként legfeljebb kétszer), joga volt egy-egy újabb kiadásra előleget vennie a Pallastól.” Kétségkívül anyagiakról volt itt szó, de az igazgató őszinte segíteni akarása, szívélyes készsége és érdeklődése a költő sorsa iránt az ilyen helyzetekben várhatóan melegebbé, szinte barátiává tette a kettőjük közötti kapcsolatot. Ezt bizonyítja az is, hogy Löwenstein bemutatja Adyt a családjának, az Ady-házaspár 1915 őszén levizitelt náluk, s a következő évben is meglátogatták őket (Ady Lajosné 344). Löwenstein Csucsán is járt, 1918 nyarán *A halottak élén* első elkészült példányát vitte le a már betegeskedő költőnek (Ady Lajos 226, *Ady-Léda-Csinszka*. Bp. 1977. 70).

Megjegyzendő, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeumban található még egy – „kedves jó, igaz embereinknek” „hű barátsággal és szeretettel” 1916. márc. elején dedikált kép is: Ady és Csinszka 1915 őszén készült közös képe (l. *Tegnapok és holnapok árján*. 447.)

A levelekhez.

1–2. Ady negyedik párizsi útja 1909. jan. 18-tól jún. 10-ig tartott. Közben márc. 1. és ápr. 8. között Lédával a Riviérán tartózkodott. Állandó pénztelenségét itt még a monte-carlói kaszinói veszteségek is súlyosbítják. Valószínűleg minden pénzforrását kimeríti, így fordul Löwensteinhez is. – A Magyar Könyvtár sorozatban 1907-ben *Sápadt emberek és történetek* címmel egy füzetnyi novella jelent meg. Ady szeretett volna verseiből is egy kötetnyi válogatást ebben a sorozatban kiadni, ez ellen azonban a Pallas, Franklin és a Singer és Wolfner kiadók joggal tiltakozhattak. A válogatás ugyanis az általuk kiadott kötetek verseiből történt volna. A tervezett versfüzet kiadása körüli huzavona részleteit nem ismerjük, de úgy tűnik, hogy Ady az 1. sz. levélbeli fogadkozása ellenére sem mondott le tervéről. Ezt bizonyítja Fenyő Miksa 1909. jún. 23-án Adyhoz írott levele (Ady Lajosné

125–127) és a költőnek öccséhez írott 1911. febr. 2-i levele (*Vál. lev.* 356). A terv végül is nem valósult meg, valószínűleg a Nyugat Rt. közbelépése miatt, amely már 1910-től az új Ady-kötetek kizárólagos kiadója.

3. Ady úticéjja Kolozsváron az egyetemi idegklinika, Lechner Károly professzor intézete volt. Itt gyógykezelték júl. 31-ig. Június közepén (12–19.) Pesten tartózkodva egy este Löwensteinnel vacsorázott a Margitszigeten, hogy kapjon „a Pallastól még száz korona előleget” (*Vál. lev.* 270–271).

4. Ady Ignótus és Fenyő Miksa társaságában volt Bécsben (*Vál. lev.* 304). Hatványnak ezt írja erről: „Bécsből írok, hova Medvéékhez és Medvéékkel jöttem pihenni Pestről pár napra” (*Vál. lev.* 303). Medve Miklós diákkori jópajtása volt a debreceni évekből, Medvénet, Sárosi Paulát debreceni színésznőként ismerte meg, és becsülte tehetségét. Medve Bécsben magas rangú tisztviselő volt. Ady Párizsból hazafelé jövet többször felkereste őket a Bäkerstrasse 24. sz. alatti lakásukon.

5. Ady 1909. dec. 13-án indul ötödször Párizsba, s 1910. máj. 16-ig tartózkodik ott. Januárban Párizsban árvíz pusztított.

6. Simon Gy. Ferenc cikkéből tudjuk, hogy Löwensteinné Brüsszelbe távozásakor Pesten, rokonainál hagyott egy ládát, amelyet Görög Lajosné őrzött s nyitott fel az idős högy halála után. Ebben „kacatok, főként hímezések, foszladozó csipkék” közé rejtve találta Ady elsárgult „könyöklő” képét a verses ajánlással. Görögné szerint Löwensteinné a láda tartalmától „nem akart megválni, de ki sem akarta vinni az országból”, s még hozzáteszi „akkor még nem tudtam, miért” Simon Gy. Ferenc Görögné beszámolója után két levéldízzettel folytatja a cikket. (Az egyik a 3. sz. levél jegyzetében már említett Lédához írt levél. *Vál. lev.* 270–271; a másik az öccséhez Párizsból 1911. febr. 2-án írott levél, amelyben a költő megemlíti: „L. kiadó [az eredeti levélben Löwenstein] nagyon kedvesen küldött 200 francot.” (*Vál. lev.* 356.) Ezután így fohászkodik fel: „Igen, a magyarázatot meg kell keresnünk. Nem, mégsem lehet, hogy Ady csak a pénz miatt borult volna le – versben! – egy asszony előtt”. Majd ismert forrásokból idézve vázolja fel az Ady–Léda viszony zaklatottságát, dúltságát bizonyító 1910-es életrajzi eseményeket, mintegy háttérként, egy elképzelt okt. 15-i »estély«, »együtt vacsorázás« jelenetéhez, amikor Löwensteinné Ady elé tehetta a „könyöklő” képet, s megszülethetett a négy soros vers. A szerző szerint Ady „Léda kontrasztjaként láthatta meg és óhajtott Löwensteinné Sauher Szidóniában a »nagyon jó asszony«-t, szemében a »melegség«-et, a »gyöngéd«-séget, s egész emberi-asszonyi lényében azt, hogy »szereti, akik

öt szeretik«. Kontraszt volt? Vagy idea? Gyöngeség? Vagy erő? Erőgyűjtés? Boldog-boldogtalanság? Egyet tudunk, hogy volt.”

A kép felirata és a vers a következő:

Löwensteinnének az ő nagyon tisztelő Adyja

Nagyon jó asszony, mert hiszi, vallja,
Hogy van jó asszony. Meleg szemeit
Gyöngéden veti minden hú dala
s szereti, akik őt szeretik.

Bpest 1910 okt. 15.

A vers az eddig legteljesebb centenáriumi kiadásban sincs benne. (Közli még: *Tegnapok és holnapok árján*. Bp. 1977. 432.) A dokumentumriportra reflektálva, számítva az esetleges tovább gyűrűzésre, le kell szögeznünk: az életrajzi irodalomból eddig ismert adatok és a most előkerült levelek nem erősítik meg azt a sejtést, – amit különben Simon Gy. Ferenc nagyon helyénvaló óvatossággal nem is erőltet ránk egyértelműen –, hogy Adyt és Szidónia asszonyt gyöngéd szálak fűzték össze. Az, hogy Löwensteinné a képet nem vitte magával, nem terhelő bizonyíték, hiszen „az egész familiához” „szeretettel” küldött levelezőlap nagyságú arcképe hátoldalán Ady titkolózás nélkül ír „az ígért nagy s versesen dedikált” képről, mentegetőzve, hogy az még mindig késik. A levelek és lapok ugyanis Löwensteinnénél voltak kiutazáskor, így kerülhettek Madame Lasquinhoz. A vers létrejötte sem utal feltétlenül melegebb kapcsolatra. Ady olyan asszonyoknak is írt alkalmi (ajánló) verset, akikhez csupán rokonszenv fűzte (*Medve Miklósnének, Rossz szonett Jolán napra, Emléksorok a Holnap új verseibe*). Löwensteinné nem volt Ady múzsája.

7. Ady az 1910. nov. 12-i miskolci Nyugat-esten versei felolvasása közben kétszer is rosszul lett. Néhány napos pesti tartózkodás közbeiktatásával hazautazott Érmindszentre gyógyulni (*Vál. lev.* 334–335).

8. A Monacóban feladott lap ismert életrajzi eseményekről tanúskodik. Ady máj. 13-án indul utoljára Párizsba, de Léda már a Riviérán van. A költő utána utazik, majd együtt mennek tovább Firenzébe és Rómába. „Az elmulasztott, kedves alkalom” valószínűleg meghívás volt.

9. A „várkastély” a képen is látható hűvösvölgyi Park Pensió. Ady 1913. okt. végétől dec. első felének végéig tartózkodott itt. Az itt töltött hetek történetét legrészletesebben Dénes Zsófia írta meg (*Élet helyett órák*). – A „minapi kérésceske” a már említett előleg-kérések egyike lehetett.

10. Ady és Csinszka e szeptemberi érmindszenti látogatásáról nem sokat tudunk. Nov. 17-c körül érkeznek Pestre.

11. Nem tudjuk, hogy a Csinszka által megköszönt „fáradtság és jószág” mivel kapcsolatos. lehet, hogy megint pénzt kaptak, de az is lehet, hogy Ady katonai felmentése ügyében kérték segítségét. Löwensteinék leveleiből egy sem került elő. – Ady leghosszabb – és legutolsó novellája a Nyugat 1917. jan. 1-i számára megjelent *Régi tavaszi háború*.

A levelek szövegének közlése betűhív. Keltezés hiányában a feladási postai bélyegző dátumát (F.p.b.) tüntettük fel.

VITÁLYOS LÁSZLÓ

SCHÖPFLIN ALADÁR KÉT RÁDIÓ- ELŐADÁSA

ADY, BABITS, MÓRICZ

APRÓ EMLÉKEK HÁROM NAGY KÖLTŐRŐL*

A huszadik század magyar irodalmának három legnagyobb szelleme abban a sorrendben távozott örökre közülünk, ahogyan az irodalomba érkeztek: Ady Endre volt az első, 1919

*Schöpflin Aladár kritikusai és szerkesztői tevékenységét már a századfordulón megkezdte. Személyesen ismerte még a Petőfi, Arany nemzedék egyes idős nagyságait. A harmincas évek végén a Franklin Társulat Tükör című folyóiratában ezekről tömör és jellemző arcképeket rajzolt. Akkoriban az Erdélyi Helikonban fölhívtam a figyelmet ezekre az értékes visszaemlékezéseire és sürgettem, hogy nagy kortársairól, az első Nyugat-nemzedékről is írja meg emlékeit. Ezekről a folyóirat-cikkekről írt recenziómat szívesen fogadta. Amikor 1943–44-ben a Franklin Társulat 1944 könyvnapjára tervezett nagy kiadványom (Magyar Dunakonföderációs tervek másfél százada) ügyében gyakrabban találkoztam Schöpflin Aladárral is, elkértem tőle a Rádióban akkoriban elhangzott két előadását. Az egyik Ady–Babits–Móricz, a másik Kosztolányi címmel személyes emlékekkel átszőtt kitűnő arckép. A két kéziratot most közöljük.

januárjában halt meg. Utána ment el Babits-Mihály 1941 nyarán s utolsónak Móricz Zsigmond, alig néhány hónappal ezelőtt. Pályájuk párhuzamosan haladt s együtt ívelt fel magasra, egy irodalmi korban éltek, együtt fogjuk emlegetni őket mindenkor. Jó barátok is voltak, gondolkodásuk, jellemük, életmódjuk különbözősége nem volt akadálya barátságuknak. Ady a polgári társadalmon kívül élt, az úgynevezett bohémvilágban, másik két barátja a polgári életformák között helyezkedett el, ezért nem találkoztak valami sűrűn és nem alakulhatott olyan bizalmassá, mint például Petőfi és Arany barátsága, de őszintén megbecsülték egymást s örültek, ha valami véletlen összehozta őket.

Adynak egészen élete vége tájáig sohasem volt Budapesten saját állandó lakása. Élete első szakában nem is lakott igazán Pesten, sokat járt Párisban, egyebütt külföldön, minduntalan leszaladt néhány hétre szüleihez Érmindszentre, később, házassága után az év nagyobb részét Csucsán töltötte. Ha Budapesten tartózkodott, szállodákban lakott, mindig szerényebb, olcsóbb helyeken. Első idejében a Podmaniczky utcai István főherceg szállóban ütötte fel tanyáját, később sokat lakott az Erzsébet körúton, az egykori Meteor szállóban, a New York palotával szemben. Későbbi idejében a Magyar Király szálló volt legtöbbször a tanyája, régi kopott szálloda a Dorottya utcában, ahol most a Futura palotája áll. Több ízben, hónapokig a Városmajor szanatóriumában lakott a Városmajor utcában, ahol szertelen életmódjának következményeit igyekezett kiheverni.

Mindig voltak emberek körülötte, de alapjában véve magányos ember volt. Senkihez sem kötötte igazi szoros kapocs, inkább cimborái voltak, mint barátai azok között, akikkel éjszakáit töltötte az Andrássy úti Három Holló nevű korcsmában, vagy más hasonló helyeken. Nem vette őket valami sokba, tisztában volt értékükkel. Ellentétben az akkori bohémkedő fiatal írókkal, kávéházba nem igen járt, az úgynevezett irodalmi kávéházakat elkerülte. De nem szeretett az

előkelő, díszes helyekre se járni, rosszul érezte magát bennük, feszélyezte a sok ember. Ahogy élete haladt, egészsége romlott, egyre jobban visszavonult szállodai szobájába. Szívesen vette, ha barátai meglátogatták, de ő nem ment sehová. Nagyon nehezen lehetett vendégül megkapni egy-egy baráti vacsorára. Társaságban, ha az nem állott megszokott környezete tagjaiból, különösen ha nők is voltak jelen elfogódott volt, keveset beszélt és ilyenkor jobb mértéket tartott a borban is. Olyan nőkkel, akikkel már kissé összelepedett, nagyon kedves tudott lenni, szeretett velük kötödni, tréfálkozni. Jól érezte magát Móricz Zsigmondéknál. Zsiga első feleségével, Jankával nagyon jó barátságban volt. Náluk felvidult, jókedvűen, egy vidéki gavallér módján udvarolt neki, ami Móricznak, akinek a nőkkel való barátkozásról kissé régimódi felfogása volt nem is volt mindig kedvére. Egy alkalommal minálunk addig-addig erőltette a fiatalasszonyt, amíg az beleegyezett, hogy tegeződjenek, — Móricz alig tudta leplezni emiatti bosszúságát. Ady ezt jól tudta és éppen azért csinálta. Szerette barátját apró tréfákkal ugratni. Móricz sohasem tegeződött növel, még a feleségével sem.

Ady — ezt mindenki tudja róla, — sokat, kelleténél sokkal többet ivott, de mindig csak bort, közönséges korcsmai borokat. Néhanapján déltájban kevés sört, pálinkát soha sem. A pezsgőt szerette, ha nagy néha nagyobbacska pénzhez jutott, olyankor egy-két üveggel. Vörösborral szerette keverni. Duhajkodni nem szeretett, csöndesen megült a korcsmaasztalnál és iszogatta borát. Egy alkalomra emlékszem, amikor a budai Márványmenyasszonyban kedve kerekedett cigányozni. Dirigálta a cigányt vidéki mulatók urak módjára, de nem nagyon értett hozzá, látszott, hogy nem kenyeré az ilyesféle.

Ahol megfordult szállodában, vendéglőben azonnal jó barátságba lépett a személyzettel, pincérekkel, szállodai portással, szobalánnyal. Ezzel elérte, hogy mindenütt különös figyelemmel szolgálták ki. Borralalóval nem takarékoskodott. Egyszer

szokatlanul nagy borralalót adott a pincérnek, mikor ezt szóvá tettem, azt felelte,

– Azt akarom, hogy tiszteljenek.

Meg is tettek a kedvéért mindent amit csak kívánt.

Gyerekekkel jól tudott bánni. Ha néha nálunk volt, eljárt a négyéves kisfiammal óráhosszat is hempergett vele a pamlagon, nem bánta, ha a gyerek rángatta a hosszú fekete haját, tanította nótákra. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor játékos volt, máskülönben nem szeretett játszani semmiféle játékot, kártyához tudtommal sohasem nyúlt, a sporthoz sem volt semmi érzéke. Legfeljebb mikor egy télen az egyik Aréna úti szanatóriumba lakott, ki-kijárt a korcsolyapályához, nézte a hídról a korcsolyázókat. Mulattatta a szép látvány, – a jégen hajladozva sikló emberek képe.

Egészség ellenes életet élt, az bizonyos. Nagyon keveset járt a szabadban, ha néha mégis járt egyet, hosszú, kissé vontatott léptekkel járt, szinte tévetegen. Ha csak lehetett rövid utakra is konflison-egyfogatú bérkocsin ment, kétfogatún nagyon ritkán, villamosra sohasem ült. Rengeteget cigarettázott, mindig az írók, újságírók akkor legkedvesebb cigarettáját, Princeszászt. Egyszer nálunk vacsorázott, akkor kaptam valakitől ajándékba néhány doboz legjobb fajta egyiptomi cigarettát abból kínáltam meg, de nem kellett neki, addig erősködött, míg le nem küldtem a cselédlányunkat éjszaka a közeli kávéházba Princeszászéért.

Furcsa szokása volt, vendéglőkben étkező cigarettás emberek egykori szokása ez, hogy étkezés közben két fogás között is rágyújtott. Egyszer nagyon előkelő, gazdag házban voltunk néhányan vacsorán, akkor ugyan nagyot néztek a kényes úri hölgyek, mikor ő az előétel és a pecsenye között elszítt egy cigarettát. Olyan volt mint egy nyűgös gyerek, ha valamit megkívánt, nem nyugodott, amíg meg nem kapta.

Szeretett szép ruhában járni, nagyon tudott örülni egy új ruhának. Elegánsan is öltözött, de kicsit azért mindig olyan volt, mint egy vidéki gavallér. Vidéki maradt mindvégig, soha-

sem hasonult át teljesen fővárosi emberré. Nem is szerette Budapestet és különösen a pesti embereket. Gúnyal és lenézésel beszélt azokról az ügyes pesti fiúkról.

Házassága után rendezettebb életet kezdett élni, de éppen olyan magányos maradt, csak éppen, hogy mellette volt a kis szőke asszony. Nem járt jóformán sehová sem. Aki találkozni akart velük el kellett hozzájuk mennie. Ekkor élete utolsó két évében volt először Adynak saját önálló lakása. A Veres Pálné utcában bérelt egy kedves kis háromszobás lakást. Csinszka finom ízléssel bútorozta be. Ady ideje legnagyobb részét a tágas hallnak is beillő előszobában töltötte egy karosszékben, itt olvasott leginkább újságokat, itt fogadta látogatóit. Aztán betegeskedése egyre súlyosabb lett, akkor már utolsó hónapjaiban állandóan ágyban feküdt. A fiatal asszonyka hősiesen ápolta, állandóan mellette volt, látogatói is egyre gyérültek, a költő magára maradt feleségével, amíg át nem költöztették a szanatóriumba, ahol lehunyta szemét.

Babits Mihályt akkor ismertük meg személyesen, mikor feljött Fogarasról és verseket olvasott fel a Nyugat első felolvasó estjén. Nagyon érdekes, szokatlan jelenség volt, sovány, nagyon sápadt fiatalember, a szeme égett, mint egy megszállott emberé, verseit éneklős hangsúlyozással szavalta. Az első pillanatban kissé furcsán hatott, de néhány perc múlva már hatása alá került a hallgatóság; csakhamar lenyűgözötten hallgatták s végül is igen nagy hatása volt, az emberek megrendülve érezték egy rendkívüli szellem jelenlétét. Neki volt a legnagyobb sikere a nagyszámú szereplők közt. Közelebről megismerkedni akkor nem tudtunk vele, mert másnap már vissza kellett utaznia Fogarasra, tanítani a távoli erdélyi gyerekeket. Leveleket váltottunk vele, izgatottan olvastuk új meg új verseit.

Aztán áthelyezték tanárnak az újpesti gimnáziumhoz s attól kezdve sűrű, majd mindennapos érintkezésbe jutottunk vele. Rákospalotán lakott, onnan járt be közénk előbb a dunaparti Bristol kávéházba, később a Central kávéházba, ahol csak-

hamar írókból, tudósokból álló asztaltársaság alakult körüle. Az újpesti gimnáziumból csakhamar áthelyezték Budapestre a Tisztviselő-telepi gimnáziumba. Áthelyezését Gaál Mózes, az intézet igazgatója, a népszerű ifjúság író eszközölte ki s Babits ezért mindig hálás volt neki. A Tisztviselő-telepen bérelt lakást, az Üllői út környékén levő éttermekbe járt étkezni, a kávéházban majd mindennap találkoztunk vele.

Ekkor ismertük meg szellemének pazar gazdagságát, sokágu és mély műveltségét, amely kiterjedt a világirodalmon kívül a filozófiára, matematikára és egyéb tudományokra is. Társasága rendkívül érdekes és elmemozdító volt. Egyszerűen, minden nagyképűség nélkül beszélt, számára magától értetődő volt a nagy tudás, állandóan benne élt a magas szellemi légkörben. De azért tudott jókedvű is lenni, tréfálkozott, apró élményeket mesélt diákkorából, Szekszárdról és Pécsről, egyetemi éveiről. Tömérdek verset tudott könyv nélkül, Arany Jánosnak úgyszólván minden versét tudta, görög–latin verseket mondott. Tóth Árpáddal, aki szintén állandó tagja volt társaságunknak, ha belemelegedtek, nem volt vége-hossza a verseknek.

Más társaságban ritkán járt. Néha felvittem este magunkhoz rögtönzött vacsorára s ilyenkor engedett feszességéből, melyet mindig érzett, ha nőtársaságba került. Ilyen alkalmakkor meleg, derűs, kellemes volt, érzett rajta a jó gyermekszoba. A kis fiammal is jóbarátságban volt. A gyerek nagyon szeretett állatokkal játszani, egész kis állatkertje volt, valami kemény anyagból formált állatokból. Babits egyszer két lámát hozott neki, észrevette, hogy ez az állat hiányzik a gyűjteményből. Azóta ő volt a „lámás bácsi” a fiam számára.

Modorra, magatartásra nagyon igénytelen, egyszerű ember volt. Mindig rendesen, tisztán öltözött, divattal, eleganciával nem sokat törődött, a ruhát nem díszül hordta, hanem csak hogy be legyen takarva a teste. Már hírneves költő volt, még mindig az édesanyja csináltatta ruháit egy szekszárdi szabónál, próba nélkül, ugyanarra a méretre, mint egyetemi hallgató korában. Egy alkalommal panaszkodott a feleségemnek, hogy

már tíz éve dolgozik neki ez a szabó és még mindig rövidre csinálja a kabátja ujjait – eszébe sem jutott, hogy más szabónál is lehet ruhát varratni.

Nem volt bohém, rendesen élt, ételben, italban rendkívül mértékletes volt. A bort megitta, mint jó szekszárdi ember, családjának is volt szőlleje a város határában; ez a szőlő többször szerepel verseiben, még inkább *Halkíftai* c. regényében. Szerinte a szekszárdi bor volt a legjobb a világon. Egy-két pohárral szívesen megivott, de soha nem tobzódott az italban. Egyszer Adyval vacsorázott s utána büszkélkedett, mert Ady megdicsérte, hogy jól bírja a bort.

Adyval nem barátkoztak össze azonnal. Kora ifjúságában nem szerette verseit, ez kiderül Kosztolányival váltott leveleiből, csak később édesedett hozzájuk. Hogy a barátság köztük lassan alakult ki, arról gondoskodtak Ady túlbuzgó hívei, akik minden áron riválist akartak látni benne. Támadták őt a szocialisták lapjában, megvádolták alaptalan gyanúkkal. Ady sem volt ebben egészen ártatlan, ő féltette elsőségét, volt benne valami bizonytalanság-érzés, hogy az emberek elpártolnak tőle, mások fölébe kerülnek; gyanakodva nézte Babits sikerét. Babits sohasem mondott rosszat Adyról, mindig elismerte, de a barátság köztük csak jóval később lett melegebb és őszintébb. Igazi mély barátság sohasem alakult ki köztük. Ritkán is találkoztak, mind a ketten jobb szerettek látogatókat fogadni, mint látogatóba járni.

Babits kevéssel az első világháború kitörése után beljebb költözött a Tisztviselő-telepről a városba, a Reviczky utcába. A ház, amelyben lakást bérelt, Bánffy Miklóse volt, a kitűnő íróé. Három szobája volt Babitsnak, csupa családjából maradt öreg bútorokkal, néhány régi családi képpel. Szerette a jó szőnyeget, máskülönben lakása puritánul egyszerű volt, legfőbb díszje a hatalmas és egyre gazdagodó könyvtár. Csak két fényűzése volt: sok drága könyvet vásárolt és ha tehetett utazott külföldön. Legtöbbet Olaszországban járt. Mindig egyedül uta-

zott, nem szorosán előre megállapított útiterv szerint, inkább ihlet és hangulat vezette.

Készülő dolgairól nem igen szeretett beszélni, csak egy esetet tudok, amikor sokat beszélgettünk *Kártyavár* c. készülő regényéről, amely tudvalevőleg Újpesten játszik. Véletlenül tudtam egyet-mást újpesti dolgokról és emberekről. Én szalma-özvegy voltam, neki vakációja volt. Azon a nyáron majd minden este együtt vacsoráztunk és megbeszéltük a készülő regényt. Néhány mellékes alakot és motívumot, amiket én mondtam el neki, fel is használt a regényében. Más műveiről csak akkor beszélt, amikor már készen voltak. Egy-egy friss versét szívesen megmutatta, szeretete kipróbálni a hatását másokon. Amit írt, különösen verset, nem adta ki azonnal, a fiókjában hevertette, hosszabb-rövidebb ideig, néha egy-két évig is. Sokszor kételkedett magában s ilyenkor keserves órákat élt át, idegesen félt, hogy mit szólnak verseihez mások. Nagyon érzékeny lélek volt, a támadások, melyek érdemtelenül érték, nagyon bántották. Képzeldött is, hogy üldözik, hogy az emberek megvetik, vagy haragusznak rá. Ezért különösen irodalmon kívüli emberekkel rendszerint túlságosan tartózkodó, sőt mondhatni félszeg volt. Nagy fájdalommal beszélte egyszer, hogy az utcán találkozott egykori pécsi gimnáziumi igazgatójával és az nem fogadta a köszöntését. Ebből túlzott következtéseket vont le és sokat kesergett miatta.

Későbbi éveiben ez a félszége sokat enyhült. Annyi felől fordult feléje az elismerés és tisztelet, hogy be kellett látnia, félelemérzése alaptalan. Azért olyan emberekkel, akiknek nem volt közük az irodalomhoz, mindig maradt benne egy kis tartózkodás. Különben sem szeretete a nagy társaságot, az idegen embereket. Idősebb korában egyre jobban kiütköztek rajta a családjából, a szekszárdi úri házból hozott szokások és gesztusok. Mikor már mint házasember megszerzte az esztergomi Előhegy oldalában álló házat, a nyarat mindig ott töltötte. Itt látogatták barátai. Alig volt náluk vasárnap vendégek nélkül. Sok kedves napot töltöttünk ott,

Babits nagyon jó házigazda volt, figyelmes, kedves a vendégek iránt, szakasztott olyan mint egy magyar vidéki úri ember, aki a kertjében, vagy a szőlőjében fogadja a vendégeit. Jókedvű volt, meleg és szeretetreméltó, mindig elébe ment a pályaudvarra a vendégnek és estefelé el is kísérte a vasúthoz. A hegyoldali ház, melyet évről-évre bővítettek, széles hosszú teraszával, üveges verandájával, elragadó kilátással a Dunára, és a Kis-Alföldre, megmarad kedves emlékezetében mindazoknak, akik jártak benne. Babits alakja úgy is tűnik fel legkedvesebbnek, amint e ház teraszán üldögéltünk és csendesen beszélgettünk. Aztán jöttek a szörnyű betegségek, már nem járhatott ki Esztergomba, egyre sötétebb felhők vették körül s az egykori derült kép helyett az embertelen szenvedés emlékei nyomulnak emlékezetünkbe.

Móricz Zsigmonddal Babits, különösen pályájuk első felében tartott jó barátságot. Egyszer küldött is Móricznak Szekszárdról egy kis hordó bort a családi szőlőből. Erre vonatkozik *Vile potabis* című szép verse. Barátságuk később elhidegült, mikor a Nyugat körüli dolgokban ellentétek keletkeztek közöttük.

Móricz Zsigmond volt közöttünk a család embere. Az Üllői út 95. számú házban lakott az első emeleten, szép tágas négyszobás lakásban, melyből csak akkor költözött át a Fővám térre, mikor másodszor megházasodott. Járt-kelt a világban, de élni igazán a családjában élt, feleségétől és három lánykájától körülvéve. Élete nagy fájdalomra két kisfiának elvesztése volt. Vörhenyben haltak meg csaknem egyszerre. Első felesége beszélte, hogy akkor napokig kálvinista zsoldárokat énekelt, rossz hallással, rekedtes hangon, de mély áhitattal.

Társaságkedvelő ember volt, de ő is ritkán szánta rá magát, hogy valakihez látogatóba menjen. Annál jobban szerette, ha mások jöttek hozzá. Mikor megismertük, a *Hét Krajcár* idején, csontos arcú, sovány ember volt még, erősen vidékies formájú, lassú járású, nyugodt beszédével kissé ide-

gennek tűnt fel a pesties formájú és viselkedésű fiatal írók, újságírók között. Lassanként megismertük, hogy milyen derék ember, jó barát, készséges és jóindulatú író társaival szemben.

Neki is a leányfalusi ház és kert volt a leginkább hozzáillő keret, ott érezte igazán otthon magát, családjában, vendégei között. Egészen olyan volt, mint egy derék falusi gazda, vendégszerető a túlzásig, kedvesen mosolygó és barátságos. Kedvessége nem modor volt, hanem a természete. Derült lény alatt azonban, a mélyben, nagy indulatok rejtőztek, de ezeket csak ritkán engedte kitörni. Nőekkel kedvesen tudott beszélgetni, tréfálkozni, de mindig csak egy nő élt igazán a számára, a felesége – maga is megírta önéletrajzi könyvében, hogy ő mindig teljesen, minden gondolatával odaadta magát annak a nőnek, akit élete párjává választott.

Otthonülő ember volt ő is, csak néha jött rá este valami nyugalanság, ilyenkor kapta magát elment hazulról és kimaradt hajnalig. Nem csinált semmi különös duhajtságot, nem ivott, nem volt boros ember, csak járt egyik kávéházból a másikba. Erre valahogy szüksége volt. Ha felesége szidta, hogy sokat költött – igazában keveset költött, megbecsülte a pénzt, – akkor azzal felelt, hogy ez üzemi költség. Háztartásuk egyszerű volt. Fényűzés iránt nem volt sok érzéke.

Élete utolsó éveiben sok mély válságon ment keresztül, nem volt könnyű az élete. Szüntelenül dolgozott, mindig tele volt tervekkel, – amelyekről szeretett beszélni, ezek voltak legkedvesebb beszéd tárgyai.

Reggel mindig korán kelt, az öt óra rendszerint talpon találta íróasztalánál. Nappal pihent egy-két órát, dolgozni mindig nappal dolgozott, nem volt éjjeli munkás, mint a legtöbb íróember. Szeretett nagyokat enni, mindig bámultam, hogy milyen mohó étvágyal' ette a hideg főzelékeket, káposztát, babot, amiket én gyomrom mélyéből utálok. Nem volt nagy húsevő, élete utolsó éveiben jóformán kizárólag növényi ételeken élt, leányfalusi kertje terméséből. Külföldön

nem sokat járt, mindössze két nagyobb külföldi útjára emlékszem. Egyszer Svájcban át Párisig jutott, egyszer Olaszországot járta be. Idegen nyelvű könyveket alig olvasott, a magyar írókat ismerte, de jobban érdekelték az írók, mint műveik. Ha azonban valami írás megtetszett neki, őszintén tudott érte lelkesedni.

Három különböző, sok tekintetben ellentétes egyéniség, egy időben, a magyar irodalom csúcspontján. Emlékezni rájuk öröm és büszkeség. Annak, aki barátságba tudott jutni. Most már mind a hárman oda túl vannak, csak a műveik és az emlékük él. Az évek múlnak s velük mi is; most már alig néhányan vagyunk életben azok közül, akik együtt vívtuk a nagy irodalmi csatát a magyar irodalom megújulásáért. De leginkább szép emlékeink vannak olyan barátainkról, akikkel együtt szép és érdemes volt élni.

EMLÉKEZÉS KOSZTOLÁNYI DEZSŐRŐL

Kosztolányi nevével a Magyar Szemle című hetilapban találkoztam először. Ezt a lapot eredetileg Kaposy József, a Szent István társulat igazgatója, katolikus pap, igen derék magyar ember szerkesztette, konzervatív katolikus szellemben. Szívesen adott benne helyet a fiatalságnak; nem egy később nagy hírnévre jutott fiatalembernek ő nyitott először kaput a nyilvánosság felé. Kaposy később visszavonult, átengedte helyét egy másik katolikus papnak, Gergely Józsefnek, aki modernizálta, átalakította a formáját és bebocsátotta hasábjaira az akkor nagy forrongás állapotában levő modern fiatalságot, harcos hangot honosított meg benne az irodalmi, képzőművészeti, színházi téren. Itt küzdöttek az akkor még fiatal Hevesi Sándor és Márkus László a színészi stílus megújításáért a régi szavaló színpad stílusa ellen, mások az akkor nálunk még új impreszionista festészetért. Ide csatlakozott a fiatal, még az egyetemről alighogy kikerült Kosztolányi is. A lap munkatársai és

baráti körök a Baross kávéházban tanyáztak esténként. Ebbe a kávéházba jártam én is egy másik társaságba. Feltűnt ott nekem egy jól megtermett, lobogó hajú, kissé hanyag ruházatú fiatalember, akiről messziről is meg lehetett látni, hogy poéta vagy valami más művész-féle. Hangosan és szaporán beszélt, vitatkozott irodalmi dolgokról, láthatóan volt már némi tekintélye a társai között, mert szívesen hallgatták. Messzebb ültem az én barátaim között, nem hallhattam mit beszél, néha áthalatszott egy-egy francia költő neve, Verlaine, Baudelaire és még néhány azok közül, akik akkor a magyar fiatal költők bálványai voltak. Megkérdeztem a pincértől, ki az a fiú és megtudtam, hogy Kosztolányi Dezsőnek hívják, újságíró. Csakhamar találkoztam ezzel a névvel a Magyar Szemlében, egy cikk alatt mely Leconte de Lisle-ről, a francia költőről szólt, áradó bámulattal és feltűnő tájékozottsággal. Aztán nemsokára megjelent a *Négy fal között* című verseskönyve, erről írtam egy rövid, elismerő bírálatot a Vasárnapi Újságba s utána csakhamar beállított hozzám a szerkesztőségbe maga Kosztolányi, bemutatkozott és ezzel kezdődött személyes ismeretségünk.

Jó külsejű fiatalember volt, szép fiúnak is lehetett volna mondani, ha kicsit gondozottabb külseje lett volna. Egész megjelenése a bohém életmódra vallott: a szemébe hulló nagy haja, felleghajtó nagy köpenyege, a kezében tartott gyűrött kalapja, a nadrágja, melynek egyik szára hosszabb volt a másiknál és kissé rojtos volt, a cipője, melyen meglátszott, hogy nem mindennap fényesítették ki elég gondosan. Az akkori fiatal írók között szinte kötelező volt a bohémeskedés, a gondos öltözködés gyanút keltett, hogy az ember nem is tehetséges. Kosztolányin azonban rögtön meg lehetett látni a tehetséget. Azt hiszem, a tehetségnek van valami illata, amelyet meg lehet érezni első szempillantásra, mint valami megkülönböztető jelet.

Ettől fogva hol sűrűbben, hol ritkábban találkoztunk. Kosztolányi időnkint hozott egy-két verset a Vasárnapi Újságnak, beszélgettünk irodalmi dolgokról, meg arról, hogy le

akarja tenni a tanári vizsgát, amiből persze nem lett soha semmi.

Lelkes élénk temperamentumu fiatal ember volt, enyhe raccsolással beszélt, mindig irodalomról. Nagyon rossz véleménye volt az öregebb, konzervatív írókról, bízva bízott a saját tehetségében, volt a modorában valami titánkodás, de ez nem volt ellenszenves. Én, aki jóval idősebb voltam és hűvösebb vérmérsékletű, mosolyogtam rajta, de szívesen hallgattam. Később ez a titánkodás lekopott róla, az ember csak addig titán, amíg nem érkezett be, amíg küzdeni kell az elismerésért, s mindenáron bizonyítani, hogy joga van nagy dolgokat várni magától.

Az akkori fiatal írók, majdnem mind éjszakázó emberek voltak. Mindnek volt törzsasztala valamelyik kávéházban, minden ismertebb kávéházban volt egy írók asztala, ahol összegyűjték a fejüket, megbeszélték egymás munkáit, izgatottan olvasták a lapokat, bírálgatták az újonnan megjelent verseket, novellákat, szigorú ítéleteket mondtak. Állandóan az ajkukon voltak olyan szavak, mint „irodalom”, „tehetség”, „giccs” – jaj volt annak akire azt mondták, hogy tehetségtelen, pedig gyakran és sokszor mondták. El tudtak vitatkozni órákig egy versen, mint valami égbekiáltóan fontos dolgon, el voltakelve az irodalom mindenekfelett való fontosságával, jóformán nem is érdekelte őket semmi más a világon. Ültek a kávéházban és elvitatkoztak hajnalig, még mikor felszedelőzködtek, akkor is hazakísérték egymást és sokszor órákig jártak fel-alá valamelyikük lakása előtt, nem bírták abbahagyni a beszélgetést. Nem volt ez nagyon egészséges életmód, de volt benne jó is, fenntartotta bennük a hivatás-érzést és az irodalom ügyének nagyságáról való tudatot. Az ifjú titán, ha aztán nagy nehezen ágyba került, nem csak nikotinnal és fekete kávéval volt eltelve, hanem azzal az érzéssel, hogy valami nagy dologban volt benne, segített felvirágoztatni a magyar irodalmat és a köznapon magasan felülálló levegőben él. Így töltötte éjszakáinak javát Kosztolányi is. Közben pedig sokat tanult, olvasott,

elmélkedett, hevesen, türelmetlenül formálódott benne a költő. Újságíró is lett belőle. bejutott a Budapesti Napló szerkesztőségébe, amely nagyon nagyon népszerűtlen lap volt, de maga köré gyűjtötte az akkori irodalmi fiatalság javát.

Később, miután megházasodott, szakított ezzel az éjszakázó étellel, szolid emberként élt, kevesebbet járt kávéházba, otthonülő életmódra tért át és rengeteget dolgozott. Írt verset, novellát, tömérdek újságcikket, fordított franciából, angolból, olaszból, végzett mindenféle munkát és mindent jól. Megbízható munkás volt. Tudott és szeretett dolgozni. Érdekelte az újságíró munka is, írt a lapokba, a Budapesti Napló után a Világba, a Pesti Naplóba, élete utolsó szakaszában a Pesti Hírlapba mindenfélét, amit újságírók írni szoktak a rendőri riporttól a vezércikkig. Őt nem csábította hanyag, felületes írásra az újságíró munka. Ellenkezőleg: ebben alakult ki a stílusa, mert mindig bármennyire kapásból kellett írnia, komolyan törődött stílusának tisztaságával, mondatainak ritmusával és nyelvi kifejezésének világosságával. Ebben ösztönszerűen vezette veleszületett tehetsége, de tudatosan is fejlesztette stílusát. Így lett a legjobb, legtisztább magyar stiliszták egyike. Most is azt hiszem ő volt a legteljesebb megvalósulása a líterátor embertípusnak. annak az emberi formának, aki teljesen fenntartás nélkül az irodalomban él, azzal van eltelve szervezete minden porcikája, az az egyedüli nagy érdeklődése és szerelme, ennek rendeli alá élete minden jelenségét. Ez az a típus, amely nem csak csinálja, hanem éli az irodalmat, egész lényével minden helyzetben az irodalomé. A mi régi irodalmunkban alighanem Kazinczy volt ennek az életformának legteljesebb megvalósítója.

Nagyon szeretett játszani. De nem a szokásos játékokat, kártyát, sakkot, biliárdot. Amennyire tudom, ezeknek egyike sem érdekelt. De folyton játszott olyan játékokat, melyeket maga talált ki. Költő játékaik voltak ezek, szabályhoz nem kötöttek. Az alapjuk mindig valami irodalmi ötlet volt, egy képzelte alak, vagy élethelyzet, egy furcsa föltevés, amely alap-

talán ugyan, de lehet forgatni ide-oda, különféle világításokba helyezni, játékot csinálni belőle. Ebben legjobb játszótársa Karinthy Frigyes volt, aki épp úgy szeretett játszani, épp úgy tele volt játékos ötletekkel, mint ő. Egy-egy ötlettel aztán eljátszottak hetekig, belevontak másokat is, akik sokszor nem is tudták, hogy benne vannak. Nagyszerűen tudták ketten egymást ugratni, mindegyikük tudta meddig ér a másiknak a hiszékenysége, hol lehet és mive! megfogni, minek ugrik be a legbiztosabban. A fantáziájukkal játszottak és az írói leleményességükkel. A nyelvvél, kifigurázták ismerőseiket, író társaikat, egymást, sokszor önmagukat is.

Egyszer például kitaláltak egy nemlétező író, elnevezték Jeopardinak, életrajzot is csináltak neki, hogy ausztráliai író, angolul ír, korán meghalt, halála után ismerték csak fel stb. Beszéltek róla hónapokig, idézgették nemlétező műveiből, emlegették mindenütt, társaságokban, írók előtt is. Mindenki beugrott nekik, ők meg jól mulattak, mikor egy-egy jól informáltságára büszke író társ nagyképűsködve úgy tett, mintha jól ismerné Jeopardi műveit. Nyilvánosságra is hozták Jeopardit, beleírták nevét egy-egy újságcikkbe, mint olyan nevet, melyet magától értetődő dolog, ismer mindenki. A tréfának volt valami mélyebb értelme is: egyfelől az emberi nagyképűséget tréfálták ki vele, amely nem tudja elviselni, hogy be kelljen vallani, hogy valamiről nem tud, amit a másik jól ismer, másfelől az írói hírnév keletkezését és illuzionárius voltát szemléltették szatirikus formában. Ebbe a tréfájukba belement Babits Mihály is, aki jól mulatott a Jeopardi-kitaláláson és egyideig maga is úgy tett, mintha jól ismerné Jeopardi nevét és műveit. Az ő világirodalmi tájékozottságának általános tekintélye csak annál nagyobb hitelt adott a jókedvű misztifikációnak. A „halandzsza” neve és fogalma Karinthy műve volt, Kosztolányival ketten kitűnően tudtak halandzsázni: nagyon gyorsan beszéltek olyan szavakat és mondatokat, melyeknek nem volt semmi értelmük és mulattak rajta, hogy másvalaki olyan kép-

pel hallgatja mintha mindent jól értene. Ezeknek a játékoknak majdnem mindig volt valami mélyebb, mondhatni filozófiai vagy szatirikus értelmük. Agyvelejük feszültségét, gondolkozásuk izgatottságát vezették le velük.

Karinthy volt Kosztolányi legjobb barátja, akivel legtöbbit voltak együtt és legjobban megértették egymást. Majd mindig együtt voltak és nagyon jól mulattak egymással. Kosztolányi tulajdonképpen nem volt humoros természet, de szeretett jókedvű lenni. Karinthy társaságában derült ki, hogy mégis van benne humor. Ilyenkor ütközött ki belőle az örök gyermek, aki összekeveri a játékot a komoly valósággal és mulat a maga és mások furcsaságain.

Kosztolányi mint már mondtam, nagyon sokat dolgozott, de kellett is sokat dolgoznia. Szegény ember volt, csak a tollára támaszkodhatott. Élete utolsó szakáig nem valami jól fizették a kiadói, könyvei közül csak *A kisgyermek panasza*i ért el nagy könyvsikert. Kellott tehát vállalni neki mindenféle pénzkereső munkát. Csak az első világháború után jutott odáig, hogy nem kellett szerkesztőségbe járnia, odahaza dolgozhatott, kényelemben, könyvekkel telerakott dolgozószobájában. Újságíró munkát mindig kellett végeznie s csak halála után bizonyosodott be, amit addig inkább csak írók vettek észre, hogy újságírói munkája, különösen az élete utolsó évtizedéből valók, írói teljesítménynek is milyen kitűnőek.

A társaságot szerette, de inkább csak írók és hasonló emberek társaságát, idegenek között ritkán érezte jól magát, rendszerint kissé elfogult volt. Orvosok társaságát azonban igen; nagyon érdekelték az orvosi dolgok. Már egyetemi hallgató korában bejárt néha filozopter létére a klinikára öccsével, aki orvostanhallgató volt. Laikus módon sok orvosi ismeretet szerzett, szerette orvosi dolgokba beleártani magát.

Orvos barátai között voltak pszichoanalitikusok, ezekkel különösen szeretett beszélgetni. Feltétlenül hitt a freudi tanításokban, ezeket alkalmazta magánéletében és kislánya nevelé-

sében is. Novelláiban, regényeiben is hasznát vette pszichoanalitikus tudományának, alakjainak lélektani ábrázolásában is erősen érezni a pszichoanalízis tanulságait. Akárhány novellája úgy hat, mint valamely pszichoanalitikus tétel illusztrálása. *Édes Anna* regényében a cseléd lány gyilkosságát is csak az tudja igazán megérteni, akinek van egy kis fogalma Freud és hívei tanításáról. Ebben az orvosi érdeklődésében is volt egy kis játékelem, főszerepet azonban az intellektuális kíváncsiság játszott benne. Szeretett bekukucsálni az élet és természet titkaiba, izgatta képzeletét rejtelmességük, erős volt benne a kísérletező ösztön.

Amíg élt, hírneve és hatása igen jelentős volt az írókra, de a nagyközönség széles rétegeihez kevéssé jutott el. Nagy népszerűsége csak halála után következett be. Ezt se nagy, teljes írói becsvággyal írt munkái szereztek meg neki, hanem azok a kis hírlapi cikkei, melyekben az életről és világról való gondolatait, emberi magatartását fejezte ki. Ezek rendkívüli érdeklődést keltettek és ráirányították az emberek figyelmét egyéb, nagyobb műveire is. Ez a posthumus népszerűsége nagyon érdekes adalék az olvasóközönség lélektanához. Neki is, mint annyi más kitűnő magyar elmének, meg kellett halni, hogy nagyságát ismerjék és elismerjék.

Hogy milyen rettenetes kínokat szenvedett végzetes betegségében az nagyjából ismeretes. Szemébe nem csak testi volt, hanem talán méginkább lelki. Kimondhatatlanul félt a haláltól. Mikor utolszor voltam nála a kórházban Babits Mihállyal, már alig tudott beszélni. Szívszakasztóan könyörgött csináljunk valamit, mentsük meg, ő még élni akar. Nagyon szerette az életet, nagyon érdekelté az élet, borzalmas volt ragaszkodása hozzá még szörnyű kínjai közt is.

Tragikus rendelkezése a sorsnak, hogy ők ketten, Babits és Kosztolányi, akik együtt az írói pályán, párhuzamosan, egymással vetekedve éltek és dolgoztak, olyan hasonlóan haltak meg, hasonló nagy szenvedések közt, kevéssel egymás után.

Mindkettőjüket rákbetegség ragadta el, Babits a torkában, Kosztolányi a szájában kapta meg és mind a ketten megismerték az emberi szenvedés szélső határát. És mind a kettőnek a hatása a magyar közönségre egyre nő haláluk után. Ma többet emlegetjük és egyre jobban értékeljük őket. Mindketten nagyot nőttek, mióta nem élnek.

Közli: GÁL ISTVÁN

HELYESBÍTÉS

Bajomi Lázár Endre hívta fel figyelmünket, hogy előző számunkban *Szabó Dezső levelei Vejsa mérnökhöz* c. közleményünkben a 8. sz. levelezőlap francia szövegének olvasata (és ennek következtében magyar fordítása) hibás. A szöveget ellenőriztük az eredetiben a harmadik mondat helyesen így hangzik: *Je suis très fort et „gentilhomme” par tous mes fibres*. Vagyis magyarul: „Nagyon erős vagyok s minden ízemben ’nemes’.” Ez így egyébként nemcsak franciául hibátlan, de Szabó Dezső önmagáról alkotott képével is pontosabban vág össze. – Egyben megemlítjük, hogy a 14. sz. levél záróformulájába sajtóhiba csúszott. 17. sor helyesen: *Rajmundnak és Jul. Kunosnak mes salutations amic*.

A szerk.

FILOLÓGIA

ADALÉKOK AZ *ÍGY ÍRTOK TI* KELETKEZÉSTÖRTÉNETÉHEZ

1.

A Karinthy-szakirodalom nem foglalkozott tüzetesen az *Így írtok ti* keletkezéstörténetével. Szalay Károly úttörő monográfiája¹ nem közli a paródia-ciklus egyes darabjainak kronológiáját, bár megemlíti, hogy a fiatal Karinthy legtöbb írása kötetbe gyűjtés előtt a korabeli újságokban jelent meg.² Külön szól a vicclapokról. Szalay szerint 1911–1914 között a Borsszem Jankó, 1912–1914 között a Fidibusz fogadja munkatársai közé. Könyvének jegyzeteiben külön hangsúlyozza, hogy a Fidibuszba a „tízes évek elején” dolgozott.

Ámde Karinthy 1908-ban lesz a Fidibusz munkatársa. A vicclapot – mint azt Szalay közlése is megerősíti – Heltai Jenő, Molnár Ferenc és Ambrus Zoltán alapította. 1909-től szerkesztőként Gábor Andor is jegyezte a lapot.

Az *Így írtok ti* ebben a lapban indult útjára. Méghozzá 1908-ban, az új magyar irodalom zászlóbontásával egyidőben. A Nyugat indulásával mintegy szinkronban. Fontosnak tűnik tehát, hogy az *Így írtok ti* paródiáit ne csupán kötetbegyűjtésük dátumához, 1912-höz mérjük. Hanem: az irodalmi paródiák keletkezéstörténetében hangsúlyosan mutassunk rá az 1908-as év jelentőségére. Mint látni fogjuk ez a datálás néhány érdekes következtetésre csábíthat. A kortársak tisztában voltak a paródiák első megjelenési időpontjának fontosságával. Véleményük ismeretes, talán csak ebből a szempontból nem mérlegelték őket. Félreérthetetlen például (a kronológia ismeretében) Kosztolányinak ez a megjegyzése: „Nem véletlen, hogy ez a fiatal humorista éppen akkor jelentkezett, amikor az irodalomban egy komoly és bátor csoport átértékelte a régi értékeket és egy mélységesen új művészetről kezdett beszélni.”³

¹ Karinthy Frigyes. Bp. 1961.

² i. h. 22.

³ Világ, 1919. febr. 28.

Az „éppen akkor” szó szerint értendő. A *Nyugat* megindulására mintegy két hónappal kezdődik Karinthy első *Így írtok ti* sorozata. S megjózdésem, hogy Ady Endre, aki az elsők között üdvözölte az irodalmi karikatúrák megjelenését a magyar közéletben, nem csupán Lovászy Károly, Molnár Ferenc és Heltai Jenő munkáira célzott, mint azt Szalay Károly feltételezte. Ady egy francia gyűjtemény kapcsán hirdeti a manír bírálatának olvasó- és írónevelő funkcióját. „És nagy gyönyörűség volna, ha mindenki magyar író-t kifizuráznának végre.”⁴ Lovászy, Heltai és Molnár irodalmi paródiáinak ismeretéből nem magyarázható Ady lelkesedése. Itt áramlatot, tendenciát lát. Ha figyelembe vesszük azonban, hogy Karinthy paródiáinak java 1910-re már megjelent, feltételezhetünk egy termékeny kölcsönhatást a *Nyugat* vezető szelleme valamint a későbbi munkatárs, Karinthy között. Adynak ismernie kellett Karinthy íróparódiáit. Karinthy-nak pedig ki más nyújtott biztatást, mint a manír-bírálatot a *Nyugat* hasábjairól hirdető Ady Endre?

Az *Így írtok ti* kronológiájának megállapítása tehát nem egyszerűen filológiai kérdés. Rávilágíthat arra, hogyan alakította a társadalmi visszhang Karinthy pályáját. Magyarázhatja például, hogy az 1908-ban indított ciklus világirodalmat és magyar irodalmat vegyítő paródiái után miért folytatta sorozatát *Magyar Antológia* címen, egy olyan irodalmi közéletben, ahol a „szent próféta” óhajtotta: „nagy gyönyörűség volna, ha mindenki magyar író-t kifizuráznának végre.”⁴

A jelen dolgozat a keletkezéstörténet problémáinak meghatározott részével foglalkozik. Azt próbálja felderíteni, hogyan alakult véglegessé a lapközlések után az *Így írtok ti* első kiadása és miért maradt ki néhány korábbi Karinthy-közlemény a későbbi kötetekből. A válaszok megvilágíthatják a) Ady és Karinthy viszonyának némely tisztázatlan vonatkozását, b) Karinthy és a dekadencia viszonyát, c) felderíthetnek néhány lappangó és ismeretlen Karinthy-írást.

2.

A *Fidibusz* 1908-as évfolyamában névalírás nélküli sorozat indul *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* címmel. A cikkekből csupán egyet jelez teljes név, néhányat szignó (– Carinti, – inti). Többsége névtelenül jelent meg. Az *Így írtok ti* 1912-es kiadásának csaknem minden darabja ebből a sorozatból való. Az addig névtelen paródiákat már az egyre népszerűbb szerző neve jelzi: Karinthy Frigyesé.

⁴ Ady Endre: *À la manière de* . . . Ny. 1910. I. 858.

Tisztázandó kérdés: vajon az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* anonim darabjait is Karinthy Frigyes írta-e, vagy – a kor szokása szerint – a vicc, a tréfa, a humoreszk, a paródia egy-egy sorozata kollektív, szerkesztőségi munka eredménye.

A század tízes éveinek vicclapjai ritkán jelezték szerzőiket. A paródia és a humoreszk idegen forrást prédált és maga is préda volt. A szokás némiképp rávilágít a humor irodalomkívüli státuszára is. Kivált egy olyan korban, ahol az új irodalom jelszava az egyéniség volt. Az egyéniség: egyedi és utánozhatatlan művek teremtője. Karinthy azonban – mint egyik paródiájában írta – fenntartotta magának az „utánzás jogát”.

Karinthy maga is szerkesztett vicclapokat (Izé, Magyar Kabaré, Grimasz). Nevét ekkor is legtöbbször csupán a lap impresszumában tünteti fel. Névtelen csapaté a humor honfoglalása; ez a névtelenség is egybevág különben a fiatal Karinthy világszemléletével.

Ez a szemlélet nem csupán a paródiák kifejezte magatartásból fejthető meg. Hanem – mint azt Szalay érzékenyen észrevette – a paródiákkal egyidős ifjúkori kritikákból is. Kosztolányi és Babits joggal fogták fel Karinthy irodalmi karikatúráit sajátos bírálatoknak.

Szalay Károly ugyanakkor úgy látja, hogy a pályakezdő Karinthy életműve, ha olykor csupán látszatra is, de kettészakadt. Kritikáiban „a dekadenciát minden fenntartás nélkül magasztalja . . . Kritikájának éle az akadémizmus, a hivatalos irodalom ellen irányul.” Egy későbbi passzusában enyhít ezen a kijelentésen. „Karinthy csak vitacikkeiben fogadta el maradéktalanul a dekadenciát. Paródiái bizonyítják, hogy nem szívlelhette a dekadencia valóban ‚dekadens’ vonásait.”⁵

A Karinthy-kritikák és -paródiák közötti ellentétet e sorok írójának nem sikerült felfedeznie. Úgy hiszem, ma már tovább finomíthatjuk Szalay Károly magyában helytálló megfigyelését a kritikák és paródiák összefüggéséről. Határozottabb fogalmazással: a bírálatok és paródiák inkább egybecsengenek, semmint vitáznak egymással.

A pályakezdő Karinthy ebben az időben széles körű kritikai tevékenységet folytat. Recenziót ír Tóth Árpád, Kosztolányi, Barta Lajos, Bíró Lajos, Sík Sándor, Csáth Géza, Peterdi Andor, Radó Aladár, Kárpári Aurél munkáiról. Cikkeiben csak elvétve találjuk nyomát a dekadencia „védelmének, többször mentegetésének, még többször: a bírálatának”. Karinthy a „nyafka” líra ellenfele. „Amikor Tóth Árpád líráját szeretjük, nem a degenerált, s enervált feminin érzékenység szülte

⁵ i. h. 36.

költészet felé húzódo hajlamunkról adunk bizonyosságot.”⁶ A feminin érzékenységgel szemben „az örök új művészetet” állítja, „s ez az eszmei tartalom művészete”.⁷ Nem hivatkozik Szalay azonban a Kárpáti Aurél verseiről írott Karinthy-bírálatra, holott a dekadencia dolgában itt fogalmaz a leghatározottabban. „Nagyon értem azt a másik Heinét, aki elmélyedve, maga mérte a halálos csapást önmagára és a német romantikára. És nem szeretném, ha az ifjú Magyarország beleveszne ebbe a miszticizmusba, melynek emlékét Kárpáti Aurél versei keltették bennem. Mert szépségen és szomorúságon, szép szomorúságon és szomorú szépségen kívül más értékek is vannak még az emberi lélek mélységeiben: erő és indulat, nagy eszmék, büszke elhatározások. Vagy igazán csak az volna a költészet, mely elernyedt, fáradt könnyeket sajtol ki szemünkből; méla, szorongó bánatot, vigasztalan csöndet szuggerál, kedvetlen, szürke szomorúságot lop a szívbe? Chopin-szonáta, C-moll szonáta, Sonata pathétique, Notturmo és megint Notturmo: – eh! egy kis Wagner-muzsika kellene ide.”⁸

A dekadencia híve? Karinthy? Talán inkább a racionalizmusé (ahogy másutt Szalay is annak látja). Racionalista aki Wagnerért kiált, s aki darabjában, a *Holnap reggelben* nem áll messze attól a racionalista konstruktivizmustól, melyet a Wagner maszkjában fellépő Kassák képviselt.

„Talán ő volt a legkomolyabb írónk” – mondta róla Babits, aki joggal nézte őt „logistának”, „észember”-nek: kívülről és felülről néz a világra. Babits, két fontos Karinthy-írásában még arra is finoman céloz, mennyire más volt Karinthy szemlélete, mint a Nyugaté, mennyire a modernség divata ellen indult a paródiasorozata, az *Így írlok ti*.⁹ Babits pontosan érzi meg: „Karinthy stíluskritikája végső következtetéseiben az egyéni stílus ellen irányul. Karinthy már másutt is – éspedig komoly cikkben, melyet Madáchról írt – kifejtette eretnek álláspontját, mely szerint a stílus annál jobb, mennél kevésbé egyéni. Paródiáiban a tétel fordítottan bizonyítja: a stílus annál rosszabb, mennél egyénibb. Eretnek tétel, s eretnek volt főképp abban az időben, mikor Karinthy első irodalmi karikatúrái megjelentek.”¹⁰

⁶ Ny. 1910. II. 1896–98.

⁷ Renaissance 1910, 80. Idézi Szalay. i. h. 36. és 309.

⁸ Ny. 1909. II. 109.

⁹ Vö. Babits: *Könyvről könyvre*. 1923. *Esszék, tanulmányok*. Bp. 1978. II. 61–63. és 1939. uo. II. 624–628.

¹⁰ i. h. 62.

Babits megállapítását nemegyszer idézik anélkül, hogy mondandóját, üzenetét megfejténék. Az irodalmi paródiákat máig is a konzervatív irodalom „nyugatos” támadásának szokás tekinteni. Holott pikantériájukat éppen a paródiákkal egyidőben felnövekvő, azokat sugalló mozgalom ironikus szemlélete adta. Nem a nyilvánvalóan avult régi, hanem a megbírált új adta Karinthy karikatúráinak aktualitását.

A kronológia, az első megjelenés egybevetése a kötetbegyűjtéssel azért is lényeges, mert a kihagyások és változtatások azt árulják el, hogy a paródiák közlésétől a Nyugathoz való csatlakozásig eltelt esztendőben némiképp megváltozott Karinthy szemlélete. Ahogy Babits visszaemlékezése sugallja Karinthy mintegy „kívülről” jött a Nyugathoz és kívülállását, legalábbis parodistaként, mindvégig megőrizte. Eretnek nézetei voltak a Nyugat legszentebb crédójáról, az írói egyéniségről.

3.

Az *Így irtok ti* sikeres első kötetének darabjaiból egyetlen egy sem jelent meg a Nyugatban. Folyamuk 1908-ban indult, a Fidibuszban *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* címmel.

Érdeemes a sorozat megjelenésének teljes katalógusát bemutatni.

Fidibusz

1908	(ápr. 10. és 17.)	<i>Góri Andrej mellénye</i> (O. Wilde)
	(ápr. 24.)	<i>Együgyű mese</i>
	(máj. 8.)	<i>A fene</i> (Molnár Ferenc)
	(máj. 15.)	<i>Torzító tükörben</i> (Ady)
	(jún. 5.)	<i>Gellérthegyi Oszkár</i>
	(okt. 16.)	<i>A kenguru</i> (Ibsen)
	(nov. 13.)	<i>Ninácska</i> (Pósa Lajos)
	(dec. 4.)	<i>Az első magyar fényképező</i> (Eötvös Károly)

A Fidibusz V. évfolyamában folytatódik Karinthy sorozata.

1909	(jan. 1.)	<i>A csapócsavar</i>
	(jan. 8.)	<i>Drámozi</i>
	(jan. 15.)	<i>Norrah</i>
	(jan. 30.)	<i>Halljad, Izráél!</i> (Henri Bernstein)
	(febr. 5.)	<i>A „Kergék” épkiállítása</i>
	(febr. 19.)	<i>A munka diadala ...</i> (Herczeg Ferenc)
	(febr. 26.)	<i>Francia leckék</i>
	(márc. 12.)	<i>Kabaré</i>

(márc. 19.)	<i>Sanyi</i> (Arcübasev)
(ápr. 16.)	<i>Vegyes</i>
(ápr. 30.)	<i>Humor</i>
(máj. 7.)	<i>Mr. Laposi Jutka</i> (Szomaházy István)
(máj. 14.)	<i>Egyszerűség</i> (Szabolcska Mihály)
(máj. 28.)	<i>Tapintofónia</i>
(jún. 4.)	<i>Nősténység</i> (Szász Zoltán)
(jún. 11.)	<i>A Fidibusz Ady-száma</i>
(júl. 2.)	<i>Bőr</i> (Pekár Gyula)
(júl. 9.)	<i>Kneipp</i>
(júl. 15.)	<i>Fekete bűnök, sötét szerelmek</i>
(júl. 30.)	<i>Jubileum</i> (Mikszáth Kálmán)

A Fidibusz paródiáinak sora itt megszakad. Karinthy önálló vicclapot indít *Izé* címmel jelenik meg: főszerkesztője Paulini Béla. A munkatársak között ott találjuk a Fidibusz némely alapítóját, így Heltai Jenőt, ám az impresszum szerint dolgozik a lapba – gyakorta név nélkül, vagy szignóval – Ambrus Zoltán, Kosztolányi Dezső, Szép Ernő, Színi Gyula és Szomaházy István is. A Karinthy-paródiák további folyamának az *Izé* ad helyet – itt jelenik meg *A Csömöri úttól a Filatori gátig*, majd 1911 januárjában a *Robinson Krausz*.

A paródiák névaláírásának kérdését itt szükséges felvetni. Vicclapban jószereivel csak verset jegyeztek a szerzők: karikatúrát ritkán. Az Egy kezdő író vázlatkönyvéből szerzőségét tehát nem lehet az aláírásokból megállapítani. Karinthy szerzősége mellett persze a bizonyíték egyszerű: az Egy kezdő író vázlatkönyvéből túlnyomó többsége – huszonnyolc írásból huszonkettő – megjelent az Így irtok ti első, illetve harmadik kiadásában.

A sorozat aláírás nélkül indul. Második folytatását Karinthy már névvel jegyzi. 1908. május 15-én az Ady-paródiákat Carinti név azonosítja, a negyedik ugyancsak így jelenik meg, a hetedik és a nyolcadik folytatás alatt ugyancsak Carinti szerepel. 1909-ben megriktulnak az aláírások: a korabeli olvasóközönség, úgy rémlik, már tudta, ki rejtezik a fiatal író vázlatkönyvének szerzőjében. 1909-ben az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* teljes nevet már nem használ. A XV. (*Herczeg*) az ismert (– inti) szignót biggyeszti a közlemény alá, a XIX. (*Apró komikumok*) is ezt preferálja, ugyancsak a XXII. (*Tapintofónia*).

Persze: épp a szignók feltűnése és elmaradása engedi meg azt a feltételezést is – hogy csupán a meghatározott aláírással megjelent írások eredeti Karinthy-anyagok. Ezt az esetleges feltevést azonban megdönti az, hogy számos, azóta már egyértelműen Karinthynak tulaj-

donítható, s általa megannyi kiadásban vállalt írás eredetileg név nélkül jelent meg és éppen a Fidibuszban, vagy az Izében.

Az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* tehát teljes egészében Karinthy-nak tulajdonítható, az ő tollából származó írások sorozata.

4.

A kérdés már csak az: hogyan lehet, hogy a közleményeire nem éppen kényes, s válogató judiciumáról nem éppen híres Karinthy hat, egyszer már közölt írást kihagyott az *Így irtok ti* és a *Görbe tükör* 1912-es, sőt további kiadásából is?

Végezzünk előbb a könnyebben megfejthető kihagyásokkal.

a) A Fidibusz 1912. január 26-i számában az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* folytatásában, a *Magyar Antológiában* a XI. közleményben jelent meg Somlyó Zoltánról szóló paródiája. Az *Így irtok ti* első kiadása azonban nem közli az eredetileg név nélkül megjelent paródiát. Első közlése Szász Imre *Így irtok ti* kiadásában található.¹¹

Lehetséges, hogy a *Magyar Antológia* első tíz darabja azért férhetett bele az *Így irtok ti* első kiadásába, mert még nyomdazárlat előtt készült? Ez a feltételezés elfogadható.

Somlyó György magyarázata ez: a kifigurázott költő érzékenységét sérthette a paródia.¹² Somlyó Zoltán ismert sértődékenysége indította Karinthyt arra, hogy minden további *Így irtok ti*-ből mellőzze *Bomló Zoltánt*. Kétségtelen, hogy a Somlyó-paródia igencsak személyes: a költő nyomorára nyíltan céloz.

És hazamentem és nem volt vacsor
S szóltam szívemnek: Te beteg fasor
Mint régi, mázas emlékek csorognak
Emlékei kihamvadt vacsoroknak.

b) Miért maradt ki a Fidibusz Ady száma – a Nyugat Ady számának karikatúrája – a végleges gyűjteményből? Az *Egy kezdő író vázlatkönyvének* XXIV. darabját azon az alapon próbáltam Karinthy ismeretlen műveként azonosítani, hogy benne egy *Edy Andrának* című Tóth Árpád-paródia azonos az *Így irtok ti*-ben közölt karikatúrával – kizárhatónak látszik tehát az a lehetőség, hogy a fiatal Karinthy sorozatának éppen egy adott darabját több kéz róta volna egybe. Azonosítási

¹¹ Bp. 1963.

¹² Somlyó György szóbeli közlése.

alpnak látszik az is, hogy miként e paródiák egész sora, ez az írás „Délkelet”-nek nevezi a Nyugatot; ez a tréfa Karinthy jellegzetes talál-mánya és számos más karikatúrájában előfordul.¹³

A ciklus egyetlen Ady-paródiájának kivételével Karinthy a további kiadásokból kihagyta vázlatkönyvének ifjúkori darabját. Okául Ascher Oszkár tanúvallomását idézi az *Így írtok ti* új kiadása.¹⁴ „... mikor az *Így írtok ti* műveinek gyűjteményes kiadásában megjelent, sajnál-kozva említette, hogy ki kellett volna hagynia a „Törpefejűek” című Adyádat . . . mert ez is szimpla paródiája az

Oh nagyon csúnyán éltem

Oh nagyon csúnyán éltem

kezdetű, Az utolsó mosoly című Ady-versnek.”

De idézhetjük tovább is Ascher Oszkárt: „Bosszantotta, hogy Ady-ról nem tud igazi karikatúrát írni.”

Ascher közlése nem említi a kihagyott Ady-karikatúrát. Különbö is – épp arra céloz, hogy Karinthy művészi elégedetlenség okán még a gyűjteményes kiadásból sem mellőzte egy-egy paródiáját.

Szerintem inkább arról van szó, hogy Karinthy időközben annak a Nyugatnak a munkatársa lett, melyet a Fidibusz sorozatában még „kívülről” bírált. Munkatársi státusza épp 1909 derekáról datálható, az Ady-paródiák korszakából.

Karinthy nem hagyott ki gyűjteményekből egyetlen olyan paródiát sem, mely a konzervatív irodalmat támadta. Viszont az *Á lá maniere de . . .* című Ady-cikk hatására is: mellőzött néhány olyan karikatúrát, mely Adyt vagy Babitsot és a Nyugatosokat bírálta, Babits szavával értnek nézetek alapján.

5.

E dolgozat függelékében közlöm azt a Karinthy-írást, mely az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* XXII. darabja volt, a Fidibusz 1909. május 28-i számában jelent meg és nem található az *Így írtok ti* gyűjteményei-ben. A karikatúra feltételezésünk szerint Babits Mihály: *Szagokról, illatokról* című, a Nyugat 1909. I. 240–253 tanulmányát figurázza ki.

¹³ Vö. Közleményemet az Új Tükörben: 1978. 53. U. T.: *Karinthy Frigyes Ady-paródiái*.

¹⁴ Bp. 1964. 341. és 1972. I. 481.

Babitsra utal a célzás a „Holnaposok” munkái között nincs is említése szagoknak, illatoknak. Az, hogy Karinthy a „dekadenciát” mint eltűnt irányzatot bírálta, hogy a Holnaposokra sem takarékoskodott oldalvágásokkal, azt kritikáiból idéztük már. Amikor Kárpáti Aurél verseit elutasítja, a *Notturnot* említi. Mintha csak megjósolta volna Balázs Béla *Nocturno* című versét.¹⁵

A „Tapintofónia” bevezetője egyértelmű bírálat – humorba csomagolva. Ennek a humornak a komolyságát a nyugatosok közül talán Babits érzékelt a leginkább.

Karinthy, a Nyugat-munkatárs két jelentős író bírálatát ritkította gyűjteményeiben. Adyét és Babitsét.

6.

Nem találjuk az *Így irtok ti* további gyűjteményeiben a *Fekete bűnök (Sötét szerelmek)* című írást sem, mely az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* XXVII. darabjaként jelent meg. A *Pornográfia!* paródiája azonban ismerős Karinthy híveinek. Az *Ő, nyájas olvasó* című Karinthy-kötet (1916) *Budapest* címmel közöl egy „nagyregényt”, különböző szerzők tollából. Jókai, Krúdy, Vay Sándor és D’Annunzio paródiái után három csillag jelöli a „nagyregény” témájának esetleges pornográf feldolgozását. „Irhatta volna . . . ****” igencsak hasonlít a *Fekete bűnökre*. Az ötlet hasonló.

Nem tudhatjuk, miért érlelte Karinthy csaknem hat esztendeig, miért írta át, miért hagyta ki gyűjteményéből. A szöveg mégis megőrzésre érdemes.

7.

Külön gondot okozhat a Karinthy-filológiának az olyan fiatalkori írás, melyet a kötetgyűjtemények csak részleteiben vettek át. Az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* két ilyen művet közölt. Az első a *Kabaré*.¹⁶ Ebből *Kabarékuplé* címen huszonzét sor ismeretes az írás egésze azonban mindmáig a *Fidibuszban* porladt. A *Kabaré* úgynevezett *Tyúkszem dala* és a *Már tetszik érteni így* tudomásom szerint itt jelenik meg

¹⁵ Ny. 1910. I. 376.

¹⁶ *Fidibusz*, 1909. III. 12.

először. Miként az *Így irtok ti* sorából csakugyan kilógó *Francia leckék*, az *Egy kezdő író vázlatkönyvének* XV. darabja.

Ugyanígy híres Molnár-paródiája, *A csők* eredetileg az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből Humor* című írásának második darabja volt. (XIX.) Az írás első fele kimaradt a gyűjteményekből. A későbbi kiadásokban egyetlen szó változott, de ez erőteljesen változtatta meg a mű szerepét és karakterét. *A csők* eredetileg, mint itt közölt szövegéből látható, a divatosan „marktvénül” írókat csúfolta. A későbbi kiadásokba¹⁷ már a molnárul beszélő gyerekeket.

A *Francia leckék* ugyancsak hiányzik az *Így irtok ti* további kiadásából.

A paródia nem írói egyéniséget, nem is irodalmi jelenséget bírál – innen érthető, hogy Karinthy kihagyta az *Így irtok ti* első kiadásából. S azután – feltehetően elfeledkezett róla.

Függelékünkben tehát két ismeretlen Karinthy-paródiát közlünk; további két paródiát közleményünk lényegesen kiegészít, míg megjelentünk itt olyan írást is, melynek ötletét Karinthy ismét és más formában feldolgozta. A Fidibusz Ady-számának újra-közlését indokolja, hogy így ebben a közleményben teljesnek mondható az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* sorozatának kiegészítése.

8.

Karinthy irodalmi „manír”-bírálatá vicclapok sorozataiból nőtt a kortárs irodalom átfogó irodalomtörténetévé. Nem véletlen, hogy az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* a *Magyar Antológia* sorozatába torkollott. A Wilde-paródiával az *Így irtok ti* műfaját kialakító Karinthy a Nyugat munkatársaként végzi el a Nyugat bírálatát; az „Idegen írók” után egyre inkább a kortárs magyar szerzők ismertetése, népszerűsítése és persze kritikája a célja. Ezzel a hangsúlyváltással párhuzamosan figyelhető meg a „Délkelet” (a *Magyar Antológiában* már: a Nyugat) változó szemlélete. A karikatúrában kevesebb lesz az indulat, az „eretnek” nézetek megnyílnak az egyéni írói stílussal szemben.

Karinthy a Nyugat munkatársa lesz, a Fidibusz, az Izé, a Borsszem Jankó után. Legfőképpen: a Nyugat értő kortársa.

¹⁷ Ld. az új kiadásokban: *Így irtok ti*. Bp. 1963. I. 135 ls Bp. 1979. I. 225.

ISMERETLEN KARINTHY-PARÓDIÁK A FIDIBUSZBAN

Fidibusz — V. évf. — 1909. február 26.

Francialeckék

— Egy kezdő író vázlatkönyvéből: XV. —

(Végképpen elkeseredve az irodalom hanyatlásán, a kezdő író filológiai térre fordítja munkásságát, és itt adja „Kezdő Francia Nyelvtan”-nak néhány fejezetét mutatóba.)

11. lecke

la soeur, a nővér
beau, belle, szép
qui sonne? ki csönget?
maître, tanító
le chien, kutya
salut, üdvözölni
le frère, a fivér
le bâton, a bot
seul, egyedül
hélas!, hejh!

Hol van a nővér? A nővér a szobában van. A szoba zöld és tágas. Ki csönget az ajtónál? (à la). Itt jön a tanító. A kutya szép állat. A nővér üdvözli a tanítót. Neki van egy bajusza és egy botja. Mit tanít a tanító? A tanító franciát tanít. Jól tanul a nővér? Igen (uram), a nővér szorgalmas. Hol van az anya? Hajh, az anya nincs itt. A tanítónak vannak vörös hajai (cheveux). Nem jó egyedül.

12. lecke

cependant, mindazonáltal
blouse, köpenyke
la main, a kéz
sentiment, érzés
a perdu, elvesztett
courber, lehajolni

appeller, hívni
la fille, a leány
quelque chose, valami

A tanító mindazonáltal tanít. Hajlik a nővér? (passif). A nővérnek van egy köpenykéje, nekünk is van köpenykénk. Hol van a tanító keze? Miért nem hívja a nővér az anyát? Ma szép idő van (se fait . . .). Az anya kint van. A tanító szereti a jó érzéseket. Mi szeretjük a jó érzéseket. Ezen leány elvesztett valamit. Mit vesztett el ezen leány?

13. lecke

surprise, meglepetés
triste, szomorú
mois, hónap
souffler, súgni
la chaise, a szék
tomber, esni
trépider, toporzékolni
voir, látni
faudrait, kellene

Hol van a tanító? A tanító elment, de a nővérnek van egy meglepetése. Miért szomorú a nővér? Két hónap az 60 nap. (Deux mois font . . .) Az életben minden megtörténik. Sűgott a nővér az anyának? Igen, uram, a nővér valamit sűgott az anyának. A széknek négy lába van. Miért esett le az anya a székről? Miért toporzékol az apa? Nem láttatok (ti) a tanítót? Nem (mi), nem láttuk a tanítót, ő egészen elment (s'en aller). Min gondolkodik az anya? Kellene egy gondolat.

14. lecke

le monsieur, az úr
rien, semmi
tard, késő
Charles, Károly
argent, pénz
l'habit, a ruha
rire, nevetni

poignée, marok
nous irons, mi megyünk

Ezt az urat Károlynak hívják (passif), mindazonáltal ő eljön. Elmegyünk a nővérhez? Igen, uram. Károly is ott lesz. Szereti Károly a nővért? Már késő van, jó lesz sietni. Károlynak fekete hajai vannak. Az anya nyájas Károlyhoz. Van ezen leánynak pénze? Ezen leánynak van pénze és egy nagynénje. Még minden rendben lesz (s'arrangera). Elmegyünk Károly lakodalmára? A nővérnek fehér ruhája van. Behunyja Károly a szemét? Hová nevetnek a barátok? A barátok a markukba nevetnek.

15. lecke

soupçon, gyanú
malade, beteg
avez-vous vu?, láttátok?
Béby, kisded
être surpris, csodálkozni
pleurer, sírni
noir, fekete
madame, asszonyság

Voltatok ti már Károlyéknál? (passé indéf). Mi már voltunk Károlyéknál, és az asszonyság beteg. Holnap esni fog. Furcsa (étrange), ha hét hónap után esik. Láttátok ti már Molière „Tudós női”-t? (Femmes savantes.) Mi nemcsak (non seulement) Molière tudós nőit láttuk. Hol van a kisded? A kisded kívül van. Miért sír az asszonyság? Miért csudálkozik az úr? Fekete haja van a kisdednek? Nem, uram, a kisdednek vörös haja van.

16. lecke

couleur, festék
pensée, gondolat
savoir, tudni
il sait, ő tudja
fichtre!, teringette!
mal, baj
devenir, válni, lenni
devenu, vált, lett

Mire való a festék? Az apának van egy gondolata és egy szere. Az anyának is van egy gondolata és egy szere. Láttátok ti Károlyt? Károlynak vörösek lettek a hajai. Kár (c'est dommage), hogy az asszony-ság nem tudja. Láttuk mi a kisdedet? A kisdednek feketék lettek a hajai. Teringette, ez már baj. Nem jó hamarkodni.

Fidibusz – V/ 11 – 1909. március 12.

KABARÉ

– Egy kezdő író vázlatkönyvéből –

(Hosszas tanulmányai után végre eléggé érettnek érzi szellemét a kezdő író, hogy Budapest kényes ízlésű közönségének kabarékuplét alkosson.)

Tyúkszem-dal

I.

A vérvörös Rizának, ójjé,
Egy tyu-tyu-tyúkszem volt a talpán;
A tyúkszem, az nagyon kiterjedt,
Alakja, kvázi, mint a Balkán,
Hogy kérem, ezt honnan tudom?
Hogy kérem, ezt honnan tudom?
Naná!
Amint azt Siller mondaná.

Refrén:

Mert ja, a tyúkszem és a tyúkszem
Az tetszik tunni, nagy dolog
És tutszik tenni, éjjele
Én tyúkszemekre gondolok.
És tyúkszem-tyúkszememre
Epesz, nem száll az álom:
Bár tyúkszem-tyúkszem, úgy törekszem
Nyugalmam
Nyugalmam
Nyugalmam, epesz, nem találok.

II.

A tyúkszem, az olyan picinyke,
 És oly kemény és oly kerek;
 S vakargatni mily élvezet, ó,
 Azt nem hiszik az emberek.
 És így lehet gondolni kérem,
 És így lehet gondolni kérem.
 Hogy örömeim mily
 Nagyok:
 Mikor tyúk-szemtelen vagyok.

Refrén:

Mert ja, stb.

III.

És a vörös Rizácska múltkor
 Azt mondta, hagyjam abba már.
 Na persze, gondoltam magamba,
 Hiszen csak nem vagyok számár.
 S a vége az egész dolognak
 S a vége az egész dolognak
 Mi lett?
 Hát tyúk-szemet hunyt a kis molett.

Refrén:

Mert ja, stb.

Emil

I.

Ne kérdezzék, hogy a nevem mi,
 Én nem vagyok már senki, semmi.
 Egy szomorú pónem vagyok,
 Budapesti pónem vagyok.
 Mindenki ismer
 S froclizni is mer,
 Mert én vagyok a szomorú Emil.

Refrén:

Emil, Emil
 Maga szegény Slemil
 Mondja kérem, minek él maga?
 Emil, Emil
 Hát maga még remíl?
 Szálljon rá az isten haraga.
 Emil, Emil
 Menjen a fenébe
 Pofozza meg az isten magát;
 Emil, Emil
 Törjön ki a nyakad,
 Szakadjon a Haas-palota rád.

II.

Ilyen pechet senkise nem látott,
 Eszi fene az egész világot.
 Én szomorú pónem vagyok
 Budapesti pónem vagyok;
 Orfiba* járok,
 Kabiba* járok
 És én vagyok a szomorú Emil.

Refrén:

Emil, Emil, stb.

Már tetszik érteni?

I.

A Marcsa volt egy úrinő
 És még hozzá minő, minő!
 Nekem legyen beszélve, kérem.
 Vele fürödtem én a nyáron
 A kies Balaton-Batáron:
 Már tetszik érteni, remélem.

*A gyöngébbek kedvéért: Orfeusz Kabaré.

Ajajajajajaj,
 A Marcsa,
 A Marcsa utazott, mint a harcsa
 És minden ember nézte őt.
 Ajajajajajaj
 De Marcsa!
 A lábát, kérem, vízbe tartsa
 És ne a többi nép előtt.

II.

És felszólítám én a Marcsát,
 Keressünk együtt fürge harcsát;
 Gyerünk kicsit a víz – alá.
 S kerestünk, ajvé, és kerestünk
 És ettől vizes lett a testünk,
 Már tetszik érteni, naná.

Ajajajajajaj,
 De Mircsa!
 Az isten a szemit kiírta,
 Hát mégis, mit gondol magá?
 Ajajajajajaj,
 De Murcsa
 Ez volna mégis szörnyű furcsa,
 Hát mér' nem jön a víz alá?

III.

S a víz alatt, mi szörnyű furcsa,
 Hát kérem, nem tudott a Murcsa!
 Nahát, ez, meg kell adni, baj.
 Így aztán nem találtunk harcsát
 És én felhoztam újra Marcsát,
 Már teszük érteni, ajaj.

Ajajajajajaj
 Ó, Mircsa
 Ugye, hogy ez mi szörnyű furcsa?
 Hát nem lehet a víz alatt!

Ajajajajajaj
 Na, Márcsa
 Fejét tehát megint kimártsa.
 És hagyjuk lent a sok halat.

(A megzenésítés és utánzás joga fenntartva.)

Fidibusz – VI/ 18–61. – 1909. április 30.

HUMOR

– Egy kezdő író vázlatkönyvéből: XIX. –

(Irigyen tapasztalja a kezdő író, hogy míg ő e lap hasábjain kifejtett komoly munkásságával nem tud érvényesülni, addig a humoristákat valósággal ünnepli Budapest. Elhatározta, hogy közismert szorgalmával behatóan és igen komolyan tanulmányozni fogja nagy humoristáink módszerét.)

APRÓ KOMIKUMOK

I. Benő úr ebédnél

(Benő, az agyonnyaggatott stb., otthon stb., neje ónagysága stb. stb. stb.)

Benő: Drága nőm, drága nőm!

Ónagysága: Ne beszélj, Benő, ne beszélj, Benő. Ma ismét meg kellett pukkadnom. (Haha!)*

Benő: Kíváncsivá teszesz.

Ónagysága: Mit érdekel téged az, ha én megpukkadok? Miattad én pukkadhatok. Én akár minden órában megpukkadhatok. Akár minden másodpercben megpukkadhatok. (Haha!) Igen, igen, a te nőd minden másodpercben megpukkadhat, Benő. (Haha, haha!)

Benő: Túlzol, drágám. (haha!)

*A gyengébbek kedvéért mindenütt „hahá”-kkal jelöltetnek azok a helyek, ahol a humor van, esetleg rövid magyarázat kíséretében.

Őnagysága: Jó, jó, csak beszélj. Míg én itthon ülök és agyonheccelem magam, agyonheccelem magam a varrónővel, a takarítónővel, a manikűrrel, a frizrőnővel (haha!), a fehérneműssel, a kalapossal, a suszterral, a kalapossal (haha, haha!), a bádoggossal, a körömpucolóval (haha, haha, haha!), a fülpuccolóval (haha, haha, haha, haha!), a varrónőmmel (haha, arról persze nem beszél, hogy háztartás) – addig te kényelmesen pihensz az irodában, hogy aztán hazajöjj és mindent felfalj, amit készítették neked. (Haha! Persze, az semmi, hogy Benő dolgozik érte az irodában.)

Benő: De hát mi baj van, drága nőm? (Haha! Még drága nejeének nevezi.)

Őnagysága: A te drága nődnék éppen az a baja, hogy a nőd. Még kérdezed? Hát nem láttad a Sputzné kalapját? (Haha, haha, haha, haha! Persze, a kalap! Kalapot akar bizonyára.)

Benő: Ah, a kalapját!

Őnagysága: a Sputzné kalapját. Ez a közönséges nő minden reggel kalapban megy ki a konyhába főzni, hogy én pukkadjak. Eztúrod, Benő, hogy nődet pukkasszák? Mivel érdemeltem tőled, hogy ezt eltúrod? (Sír.) (Haha, haha! Ilyemiért sír.)

Benő: Drága nőm, csak ne ájulj el. (Haha!) Hát mit tegyek? Át fogok menni Sputzhoz. Felelősségre vonom. Nem tűröm, hogy téged, drágám, pukkasszanak.

Őnagysága: Nem, nem, drágám! Még összevesznétek, és ő megölne nekem. Ezt nem engedhetem meg. Hanem tudod mit? Van egy jobb megoldás.

Benő(reszketve): Mi az?

Őnagysága: Vegyél nekem is egy kalapot. (Benő elájul.) (Haha, haha, haha, haha, haha! Hát mégis kihozta, hogy kalap kell neki. Persze, az egész azért csinálta, a kalapért. Mily finom jellemzés, ilyenek a nők. Haha, haha!)

II. Benő úr otthon

(Benő, az elcsépett stb., otthon stb.)

Benő: Nos, drága nőm, stb.

Őnagysága: Benő, stb., pukkadok stb.

Benő: Nos, stb.

Őnagysága: Kalap stb., elájul stb. stb., mily finom stb., haha, haha stb. stb. stb.

A CSŐK

(Gyermekrajz)

(Lent, a folyóparton, közvetlenül a rakodópart és a 12-es számú ház előtt áll két gyerek. Az egyik a zeibensüc, a másik a kanngyula. Nézik a vizet, amelyik nyugodtan foly, folydogál . . . A zeibensüc beszél.)

A zeibensüc: . . . és tudod, aztán jött le a kertünkbe és én nem néztem oda és ő mondta, de mégis, én monтам, hazucz, hazucz, de nem hazudok mert az csók volt de az nem volt csók, mert a csók az más monтам az csak olyan vicc-csók volt és a grószmargit mindig csak nevetett, monた, az nem csók, az csak olyan csók és a csók az más és úgy nevetett hozzá avval a két hülye szemével hogy nekem a szívem fájт és monтам te disznó mi az csók és erre ő nahát és nahát és nahát és én monтам . . .

A kanngyula: Mondd csak, Eibenschütz, miért beszélsz te értelmes, tizenhat éves reáliskolai tanuló létedre ilyen zagyvaságokat?

A zeibensüc: Te mafla ezt nem érted mert nekem ezt ilyen hülyén kell mondani mert ehez már hozzászókött a közönség a marktvéntül és ez népszerű és most így kell beszélni és pedig már oan utálatos nekem és nahát és nahát és mert mindenki olyan utálatosan utánozza ezt a modort hogy nem sülle a pofájukról a bőr és ugye és ugye és akkor grószmargit monた csók és én monたam csók, és akkor ő így csinált: „fi” és elszaladt és én ottmaradtam és nagyon keseregtem és fájт a szívem hogy olyan disznó.

A kanngyula (gondolkodva): Csók! . . . Csók!

(A nap nagyon erősen süt le rájuk, és két álmos felhő lassan átkullog az égen . . . Valahol, a Városligetben, katonazene szól, de azt már nem hallani ide.)

Megjegyzés: Fejszt du, daz isz doch züsz, vi er di kinder kent!

(Folyt. köv.)

(-inti)

Fidibusz – V/ 22 – 1909. május 28.

TAPINTOFÓNIA

– Egy kezdő író vázlatkönyvéből: XXII. –

(Egy kitűnő modernünk a Délkelet hasábjain megírta az első magyar nyelvű, appardon, magyar szagú illatszิมfóniát, melyben rafinált szagok egymásutánja izgatja a Holnaposok differenciált idegrendszerét. Nevet-

séges volna azt állítani, hogy a kezdő író erre nem lett volna képes. A kezdő írónak ez smafu. A kezdő író van olyan dekadens, mint az urak. A kezdő írónak még ez is túl durva és egyszerű. A kezdő író nem Holnapos és nem Holnaputános, hanem Jövőhetes. Na. Ő ezennel megírja az első magyar tapintofóniát, mely a test tapintóérzését izgatja művészi gyönyörűséggel. Az neki csekélység.)

Cím: Bütyökváltozatok, C-mollban.

Ouverture

(A tapverseny élvezője könnyű fátyolingben beleül egy teljesen sima, homorú székbe. A természet elsötétítik. A levegő hőmérséklete ugyanakkora, mint a testé. Nagy csönd.)

A szék többször egymás után megrázkódik: puha vatta érzése fut fel a jobb lábszáron. Nedves légáram. Aztán egyszerre megnyugszik az egész: szünet.

Adagio sostenuto

Halk, növekvő gyorsasággal simogatja az ujjhegyeket ritkás szálú selyemszövet. A bal talpat három hosszú, hegyes köröm csiklandozza. Lány rózsaszírom simaságának érzése a hónalján. A gyomorfalán apró levegőbugyborékok szaladnak föl, majd póklábak. Az arcon érdes faldarabok dörzsölődnek. Egy percig növekszik a hatás, aztán csak a bugyborékokat érezni tisztán. Szájkinyitás.

Mezzoforte

Kaparó, finom tűk döfködik leheletszerűen a torkot: – egyszerre két csepp jéghideg víz szalad végig a háton. Egyidejűleg három fogkefe dörzsöli a fülcimpákat – csöndes, olvatag kaparás a fejbúbon. Az ujjak bársonyos szőrméket fogdosnak és tapintanak: sikált padló érzése tövig levágot kőrmökön. Jönnek, jönnek, langyos rongyok. Érdes bükkfaszilánkok csúsznak le az orrgerincen. A száját lassan nyomkodja egy forró, likacsos krétadarab, aztán egyszerre beleüt az orrba. Koksza a hajszálakon.

Moderato

A hátat bütykös lábujjak simogatják – pávatoll piszkálja az orrot, míg ordít az ember. Aztán hirtelen elcsöndesül az érzés: halk, mérsékelt hajhúzás. Hígított tejföl kezd folydogálni a fülek mögött – mézes madzag megy át a szájszögleteken. Vasaló. Piano. Piano, piano. Teavaj

kennek a hátgerincre, mely lassan olvadni kezd. Olyan érzés, mintha meszelőecsetet dugnának a torokba. Hideg nyál. Érdes, sima, likacsos, rücskös, pörsenéses érzések, az ujjvégen, egyszerre, egybefonódva, majd szétválva, elmaradva, eltűnedezve, szertefoszolva . . .

Forte

Többszöri ritmusos kopogás a mellkason. Szünet után energikus, növekvő hónaljcsiklandozás, elkeverve gyapotszálak érzésével. Erőcseppek a talpon. Rohanó ujjak pergetik végig a nyakat – hátulról apró, ideges lökések. Növekvő lüktetések a homlokcsonton. A fülek körül mind erősebbé váló dörszölés: érdes érzések emelkedése.

Fortissimo

A karokat gőzgépkerekek horzsolják őrült gyorsasággal. Orrfellökés. Egyszerre tompa ütés a tenyérbe: kerek, hengeres tárgy. Nehéz, sűrű tömegek. Két lökés: – három húzás. Fülek szétrándítása. Rücskös ököl érzése az állon. Az összes érzetek kéjes feszülése, emelkedése, fortissimo! Egyszerre három ütés – egymás után . . . Dörszölés, lökés, Forte.

Nyakleves. Harsogó pofon. Szemkáprázás. Csillagok. Hasbarúgás. Röpülés, ki az ajtón. Vége.

(-inti)

Fidibusz – V/24 – 1909. június 11.

A FIDIBUSZ Ady-száma

– Egy kezdő író vázlatkönyvéből: XXIV. –

(A „Délkelet” által kiadott Szent Edy Andra prófétához szóló imádságos könyvben előforduló könyörgések rövid ismertetése és foglalatja.)

Címkép: A Szent Próféta Arcképe

LITÁNIA

Szen Edy Andra,
Údvösség edénye,
Nagyságos Dekadens,
Csodálatos Modern,

}

Könyörgőj
érettünk.

Nochniedágevész, Örökkévaló Tyuhaj, Miatyánk Edy, Adonáj, Edy, Baál-isten, Edy, Echod, Edy, Véghetetlen Fenék, Mifejünk Teteje, Edy, Edy, Edy.	}	Könyörögj érettünk.
--	---	------------------------

I.

AZ IMÁDSÁGOKBOL

A pszichológus (én) kérd és kutat . . . Föllebbenteni a fekete és vonagló fátyolt, mely erre a véres és lucskos, nagy Hazugságoktól igaz összivre borul rá ólomsúllyal . . . (Mert összív ez Edy Andra lelketlenül lelkes lelke: ez a csecsemősen-agg, szilaj-szomorú, tátongóan szűk lélek.) Ő, a harsányan nyöszörgő, ő szól így:

„Van csömöröm, nagy irtózásom:
 Van beteg, fonnyadt derekam,
 Van egy pár álom-villanásom,
 Van egy Ládám: (boldog legyen!)
 És két pár zoknim.

És két pár zoknim!! . . . Hogy csendül vissza borzongó lelkünkbe a belső valóságnak ez a fájdalmas, igaz és megfejthetetlenül egyszerű kiáltása! . . . Félve érezzük ezt a nagy, nyílt szemű Álom-lelket, amint titkos ujjakkal odatapintva, rámered a kietlen és tompa, hideg valóságra . . . Két pár zoknim! . . . Csak két pár, az istenfáját! . . . Így éreztetni, megmutatni, egyetlen, igaz rámutatással: így szívünk legtitkosabb érzéseibe nyúlni csak Edy Andra tud.

Ő a minden és senki nagy Hallelujája. Ő az Emberebb Ember. Bemberebembe.

Menyő Fiksa

III.

EDY ANDRÁNAK

Mester, egy ifjú agg, setétlő béna, sánta
 Szól félszegen feléd, motyogva és szeliden:
 Kinek halk nyála folyt, borongó, furcsa ívben
 Olvasva énekid a vénhedt utcasárba . . .
 S ki elmekegte őket, nyifegve csendesen,
 S halk, holdas esteken, vetvén a keshedt ágyot
 Te szent nagy Fenekedbe beléomolni vágyott
 Málé kis inasod én szörnyű Mesterem.

Alázattal, szeliden, ki ünnepelni jöttem
 Könnyes, fakó szívemmel és trotytos térdemen;
 Mely úgy fáj alkonyatkor, csúzos bokámba lenn,
 Mikor elaggott felhők boronganak fölöttem.
 Mert isten vagy, csekélység, és két isten és három
 Oly bús, kietlen mindegy . . . s eszembejut a tantim
 Ki egyszer látott téged a pályaudvarban kinn'
 S szegény, jó grószpapa, ki ellenőr Parádon.

Tát Orpód

XIII.

ANATÓMIA

1. Edy Andra olyan tehetség, mint például a kémiai analízis, amihez én éppen olyan jól értek, mint a poétikához és más sok mindenhez. Edy Andra büszke és dacos magyar: magyaros dac. Dacos mac. Macos dac. Igekötői pontosak. Pont, befejeztem.

2. Verselése jambusos. Búsos. Anapaesztusokat is használ, és kijelenthetem, hogy meg vagyok elégedve. Nyelve, mint Swinburné, gyökeresen fedi a fogalmat. Pont, befejeztem. Le van tárgyalva.

3. Én szintén írok verseket. A szerénység tiltja, hogy ezen verseket igen jóknak nevezzem. Íme, én kritikát is tudok írni: én ilyen tömören és magvasan tudok írni. Edy Andra biztosan nem tudna, de az nem szégyen, nem tudhat mindenki mindent. Igaz, most jut eszembe: én tudok szerbül is. Pont, befejeztem.

Mabits Bihály

LIV.

VERSTAN

... és így Edy Andra verseiben feltalálhatók a következő tárgyak: alliteráció, rím, asszonancia, ismétlés, metafora, metonímia, amint azt kimutattuk. Gyerünk tovább, most következik „Ősi lárma” (V. 33. § 5. 7/8. B. B.) című versének I. a) sora:

„Ősszel, amikor kavarog a köd.”

„Kavarog” és „köd”, itt a „k” betű megegyez. „Ősszel” két „sz”-szel. Az „ő” hang hosszúsága bizonyos ritmikus hangulatosságot hoz bele a sorba, amit másképp lehetetlen volna kihozni. „Kavarog”-ban a „k” és „g” rokon hangzása igen hatásos: mennyivel rosszabbul hangzanék így: „gavarok”. „Amikor” és „kavarog”-ban látjuk a két „r” betűt megegyezni: – mily érdekes, két egymás mellett álló szóban ugyanaz a betű! „Kavarog, kavarog” – ez így igen jó: igen öntudatos.

De elemezzük kissé behatóbban ezt a sort ... Tehát: „ősszel” – két „sz” ...

Gaczkó Léza

CXV.

HOZZÁSZÓLÁS

Énnekem eleinte az orra nem tetszett Edy Andrának. Mi ez?, mondtam, milyen furcsa ... hisz ez képtelenség! Aztán fájó, mélységes érzelmeimen át (mert nekem is vannak fájó, mélységes érzelmeim) megismertem őt ... Most már jobban értem őt, mint saját maga. A többiek persze nem értik őt, ő se érti saját magát ... de én, én ... én ... én ... Edy Andrát csak nekem szabad érteni.

Farinthy Krigyes

VI.

A PRÓFÉTA VÉGSZAVA:

Na, befejezték az urak? Nem értem, hogy lehet ennyit csiripelni. Még a sarki hordárt is meghallgassam? Nincs annyi időm, vár a Nagy ROSTÉLYOS: – tehát térgyepüljenek le sorba, és gyorsan a végimát.

Kar:

„Miadynk, ki lumpolsz Párisban,
Te irod a legszebb Verseket
Jőjjön el az új Irány
Legyen Neked sok pénzed
Miképpen Párisban, azonképpen
nálunk is A mi mindennapi rúgá-
sainkat add meg nekünk ma
És bocsásd meg a mi verseinket,
Mert tied (Gyulayt kivéve) az Or-
szág, a Közvélemény és az összes
középkolák és Petőfi suviksz
Ámen!

Fidibusz – 1909. július 15.

FEKETE BŰNÖK

(Sötét szerelmek)

Pornográfia! Pornográfia!

!Érdekes tartalommal!

– Egy kezdő író vázlatkönyvéből:

XXVII. –

(Nem, így semmire sem megy a kezdő író: végre keresni is kell valamit. Következik tehát a pornográfia, helyesebben egy alkalmas cikk a napilapok „Irodalom és művészet” rovatában és hátul, a hirdetések között.)

Irodalom, művészet

Fekete bűnök. (Sötét szerelmek) Ily címen nagy tehetségű, bár bomlott idegzetű fiatal írónk sötét és borzongatóan szép könyvet adott ki. A szerelmi élet sötét, borzalmas elfajulásain át a lobogó vér haj-

meresztő örületeinek sötét posványán hurcolja keresztül az olvasót, nem azért, hogy felizgasson, *hanem*: hogy belemutatasson a sötét, hihetetlen és szörnyű elfajulások borzalmas mélységeibe, amelyben a tönkreizgatott idegrendszer vörös tébolyultsága tombol az eddig még ismeretlen bódulatok feketén izzó kicsapongásaiban, azzal a minden részletre kiterjeszkedő, megrázó realizmussal, mely nem riad vissza a sötétben fortyogó szerelmi borzalmak minden atomunkat riadtan megreszkettető tűzpiros bődületeinek leírásától sem. Ez nem erkölcstelen könyv, *hanem*: a leghajmeresztőbb szerelmi összebőszülések . . . stb. (Ebben a hangnemben még ötven sor, azután a könyv ára és a szállítás módozatai jelzendők. Középiskolai tanulóknak féláron.)

A könyv címlapja

(Hátul vörös lángok lobognak, elől zöld szemű nő ül meztelenül, és egyik talpát titokzatos mosollyal vakarja. A lángok közül véres férfiszemek néznek, a kép bal sarkából három lihegő nyelv lóg. Szimbolikus vonalak.)

A könyv tartalma

I.

. . . a vörös hajú, szenvedélyes leány ott ült a díványon a lanyhasztó, nyári alkonyatban . . .

Fölhúzott térdeit átkarolja puha, fehér, kívánatos karjaival, és izzó szemekkel elgondolkodik . . .

Vajon miről gondolkodik? ! . . .

Vajon miről? . . . ! . . . ! . . .

(- - - ? - - -)

II.

Koppant az ajtó . . . Irma riadtan ugrott fel a pamlagról és - - - fehér kezével - - - izgatottan - - - lesimította - - - szoknyáját - - -

A férfi ott állott az ajtóban. Nagy Balázs.

Arcán vörös, lihegő pára . . .

Hirtelen odaugrott Irmához, és szenvedélyesen átölelte nyakát, s ajkaival vadul beletépett a nő duzzadt szájába. . .

S Irma oly különös borzongást érez . . . valami kábulat . . . borzongató . . . különös — — — érzés — — — kéj — — —

S a lanyha, tüzes nyári alkony fülledt levegője zizegett tompán fülükbe . . .

III.

Nagy Balázs elvette Irmát — — — feleségül — — —

A nagy, vörös hajú nő. . . akit szeretett . . . szeretett őrülden, vadul . . . mert fehér . . . teste volt és . . . fehér karjai voltak.

Azért szerette!! . . . A vad, veszett hím!!! . . . Mert szép volt . . .

S a lakodalom után Nagy Balázs hangtalanul és réveteg tűzzel szemében nyitott be Irma szobájába . . . A vörös, lobogó félhomályban néhány tikkadt szót váltott a két piros lángoktól csapkodott ember . . .

. . . S a bűnös, gyönyörű leány nem állott ellent . . . néhány perc múlva elaléltan, részegen dült karjaiba . . .

A sötét, borzalmas szobában . . .

IV.

S most borzalmas élet vette kezdetét . . .

E két lény, melyek közül az egyik férfi, a másik pedig nő volt, ezentúl . . .

Egy szobában . . .

S gyakran egész közel jutottak egymáshoz, s a férfi hozzásimulva, mindkét karjával átkarolta . . .

S vadul magához szorította . . .

Egy férfi és egy nő . . . ! Sötét, borzalmas lángok mélységes lobbogása . . . vágyak . . . borzasztó vágyak . . . gondolatok . . . kavargó, fortyogó, bűnös vágyak . . .

V.

S egy évig tartott ez a kavargó, fortyogó, lobogó, tűzpiros élet . . .

S ekkor sötét, pornográfikus dolog történt . . .

Irmának gyermeke született . . .

Egy gyermek, mely forró húsból és vérből és sötét, fortyogó csontokból állott, s melynek ereiben vadul zakatolt az Élet . . .

A romboló, bűnös, görcsös nagy Élet . . . A posványos Élet . . .

VI.

S egy napon a gyermek görcsösen belekapaszkodva Irmába, szájával hirtelen rátapadt a nő keblére . . .

S sötét, lobogó, vad és fortyogó kéjjel szívni kezdte . . . szívni . . .

De nem folytatjuk e rettenetes pornográfiát . . . Kérjük a közönséget, ne szóljon az ügyész bácsinak.

Közi: UNGVÁRI TAMÁS

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

SZABÓ DEZSŐ EMLÉKÜLÉS

1979. június 14-én az MTA Irodalomtudományi Intézete, az ELTE Bölcsészettudományi Kara és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság a Bölcsészkar tanácstermében emlékülést tartott. Az ülésen Szabolcsi Miklós akadémikus elnökölt, megemlékező előadást Nagy Péter akadémikus tartott, felkért hozzászólók voltak Király István akadémikus és Béládi Miklós kandidátus. Az alábbiakban az előadó és a felkért hozzászólók előadásait valamint az elnök zárszavát teljes szövegében, a hozzászólásokat csak rövidítve közöljük.

SZABÓ DEZSŐ

1879–1945

A múlt század utolsó harmadában, 1879-ben született Kolozsvárott, olyan családból, amely mindkét ágán görcsösen ragaszkodik a hajdani nemesi múlt dicsfényéhez, de életét a proletáriátus és értelmiség határán élte. Fiatalsága a negyvennyolcas emlékek, a fájdalmas nacionalizmus és a romantika csillogása jegyében telt: ezt adja neki anyja meséivel s a kolozsvári református kollégium egész nevelésével, gondolatvilágával. Családját mindkét ágon a súlyos alkoholizmus jegyezte el: ennek következtében a terheltség számos testvérén jelentkezett. Ettől az örökségtől való rettegése, és nehéz természetű apjával való összekülönbözése következtében kamaszkorában szakított családjával, melyet ezentúl csak nagy időközönként, rövid időre látogatott.

A középiskolából kikerülve, rövid házitanítóskodás és jogászokodás után az Eötvös Collegium tagja lesz. A magyar és francia szakot végzi igen jó eredménnyel. Nyelvésznek indul, diplomája megszerzése után egy éves párizsi ösztöndíjat kap: az Eötvös-kollégiumi benyomások után ez az esztendő jegyzi el végleg a francia szellemmel és kultúrával. Hazatérve szakít nyelvész-kezdeteivel és vidékre megy tanárnak. Székes-

fehérváron hamarosan a klerikális szélső reakció lapjába írt antiszemita cikksorozattal vált ki botrányt. Ekkor kezdődik vidéki reálisiskolai vándorlása, mely mindaddig tart, míg csak ott nem hagyja a tanári pályát.

Ha 1907/8-ban az ősi református Szabó-család fia katolikus klerikális és antiszemita Székesfehérvárott, 1910/11-ben Székelyudvarhelyen már Ady leglelkesebb és legtehetségesebb propagátora és a tanári sérelmek és követelések legradikálisabb megfogalmazója. A tanári mozgalomban betöltött szerepe hívja fel rá a Nyugat szerkesztőinek figyelmét, egy Tisza Istvánnal merészen, radikális hangon polemizáló cikke nyitja meg előtte a Nyugat – s hamarosan a Huszadik Század – hasábjait. Ezekben közli újhangú esszéit a magyar és francia irodalom egyes alakjairól és jelenségeiről, meg néhány általános esztétikai dolgozatát. Egy társadalomközpontú, aktivista esztétika és határozottan individualizmus- és kapitalizmus-ellenes ideológia körvonalai bontakoznak itt ki, mely egyéni szint képvisel, de nem áll szöges ellentétben az akkori polgári radikalizmus gondolatvilágával és esztétikai felfogásával. Ugyanezeknek a gondolatoknak a hordozói erős érzelmi töltésű, nagy verbális fantáziáról tanúskodó elbeszélései, melyeket szintén túlnyomórészt a Nyugat közöl. Ezekben egyfelől a francia naturalizmus hazai tanítványának és továbbfejlesztőjének mutatkozik (*Az örült kunyhó, Passió, A fül*), másfelől pedig egy expresszionistán túlfutott nyelvezetű allegorikus novellatípus megteremtője, amely mintegy a hidat jelenti az Adyval és nyomában nálunk meghonosodott szimbolizmus, és a Kassák Lajos és köre által kialakítandó expresszionista aktivizmus között (*Don Kisott penitencián, Gulliver tovább utazik, A lélek-mocsár*).

Ideológiai álláspontjának szinte tételes lefektetése *Az individualizmus csődje* című tanulmánya, melyben – akkor ugyan még egy közelebbről nem körvonalazott, eléggé ködösen elképzelt szocializmus érdekében – a totalitarizmus szélsőséges elméletét és gyakorlatát hirdette meg, a faji gondolat kiteljesítése érdekében. E tanulmánya körüli vitája miatt szakít a Huszadik Századdal, majd nem sokkal később a Nyugattal is.

Egész gondolatvilága, ideológiája a század első tizedében alakul ki – döntően külföldi példák és befolyások nyomán –, s ezen az ideológián lényegében nem változtat a következő évtizedek során sem, legfeljebb módosítja-alkalmazza, illetve az aktuális igények szerint egyik vagy másik elemét tolja jobban előtérbe. Ez az ideológia elutasítja magától a történelmi materializmust és a társadalom osztályszempontú szemléletét, s a társadalom fő mozgató erejét a fajok egymás közötti harcában látja; ugyanakkor krisztianus részvétellel hajol az elnyomott osztályok felé és tiltakozik a nyomor, kizsákmányolás ellen. Az emberről mecha-

nisztikus elképzelései vannak, tetteiket mint a múlt, az ősök által meghatározott, kikerülhetetlen mozzanatokot tekinti; valamennyien „a holtak rángatottjai” vagyunk – mondja. Ebből természetesen következik az ős-kultusz, a temető-kultusz, mely Szabó Dezső egész életművét áthatja: az ember nem más, mint a temetőben elásott holt akaratok megvalósítója. Nemzeti értelemben a magyarság számára a legfőbb veszély a zsidóság, hirdeti, mely két főfegyverrel támad rá, hogy az országot magának szerezze meg: kapitalizmussal és szocializmussal. A magyarság a szabad versenyre fajilag képtelen, alkalmatlan. abban csak alul maradhat; a szocializmusban pedig szintén faji meghatározottságú „baleksége” teszi az idegen faj hódító szándékainak könnyű prédájává, Szabó Dezső hite szerint.

Ezek a gondolatok és meggyőződések még inkább csak lappangva jelennek meg korai elbeszéléseiben, akárcsak első – különösebb feltűnés nélkül megjelent, eléggé gyöngén sikerült – regényében, a *Nincs menekvésben* (1917).

A forradalom kitörésekor Pestre kerül állásba, a Károlyi-forradalom vezéralakjainak közbenjárására. A polgári forradalomnak, majd a proletárdiktatúrának kezdetben lelkes, sőt túlbuzgó híve; de előbb az egyikkel fordul szembe – mert nem találja elég radikálisnak, tehát balról támadja, – majd a másikkal – jobbról, mert nem az ő igénye szerinti „faji forradalmat” valósítja meg. Ekkori meggyőződéseinek, álláspontjának, egész világnézetének és a magyarságra kivetített messianisztikus hitének legteljesebb összefoglalása és legérettebb megformálása a túlnyomórészt még a háború alatt Lőcsén írt, s a forradalom alatt Budapesten befejezett *Az elsodort falu*, mely először 1919 májusában jelent meg, szinte észrevétlenül. Sikert, népszerűséget, országos visszhangot augusztus után, az ellenforradalom uralomra jutásával kapott, melynek úgyszólván szépirodalmi bibliájává lett.

A rendkívül szétágazó cselekményű, rengeteg alakot mozgató regény három fókusza: Farkas Miklós, a Farcády-család és Bőjthe János alakja. Farkas Miklós az egyetlen és legnagyobb magyar regényíró, a végzettől eljegyzett tragikus zseni, a magyar faj túlérte, hulló virága, aki profétikusan előre látja a közelgő világháborút s benne a magyar faj halálát. Az alak külső jegyeit nagyrészt Adytól kölcsönözte Szabó Dezső, s a saját gondolataival – fajelméletével, antiszemizmusával, demokráciellenességével – töltötte meg. Ennek az alaknak a megalkotásával jelentősen hozzájárult a háború utáni Ady-kultuszhoz – de még sokkal inkább Ady képének az ellenforradalom igényeihez igazításához-torzításához. A Farcády-család a magyar vidéki értelmiség parlagiságának, élet-fáradtságának megkapó, sok részletigazságot tartalmazó s ugyanakkor eltorzított rajza. Legfőbb nőalakja, Farcády Judit nőiségében a

hullásnak ugyanolyan embertelenre felnagyított és a lélektani hitelességgel mit sem törődő képe, mint Farkas Miklós író-zseni voltában. Velük szemben az ellenpólust Böjthe János képviseli, ősi nemes és úri birtokos család fia, aki rendkívül széles horizontú műveltségre tett szert; az intellektuelek világától megcsömörölve és elhivatottságára hallgatva „visszamerül a népbe” s a falu felemelésén munkálkodik, dacolva a szembeszegülő erővel, hatalommal.

A regény legfőbb mondanivalója az, hogy a magyar nép (amit teljesen és kizárólagosan a magyar parasztsággal azonosít) elpusztítására szövetkeztek urai, a németek és a zsidók, s e pusztítás legfőbb eszköze a kapitalizmus és a háború: az első kiemeli a falut „örök” feudális rendjéből, szétoldja a kereteket, míg a második a faj tömeges pusztulását idézi elő, mert a magyart örökölt faji sajátosságai is űzik a nemzet-halál felé. Ezzel veszi fel a harcot Böjthe János, ha lehet csellel, ha kell erőszakkal védve a feudális falut, mint a nép természetétől rendelt – s a néptől természetesként elfogadott – vezetője. Az ő útja idegen a forradalométól is, mert a forradalom ugyanazoknak az erőknek a műve s ugyanazokért a célokért, ugyanakkor az összeesküvésnek a jegyében, mint a kapitalizálódás és a háború.

Már korábbi írásaiban is fel-felbukkan, de *Az elsodort faluban* teljes szélességében kibontakozik az a romantikus paraszt-mitológia, melynek e regény (s a később következő Szabó Dezső regények) faluja, parasztjai a legjobb illusztrációi (és kritikája): a falu „a faj bölcsője”, minden morális és etikai jó melegágya a romlott és romlásba vivő várossal szemben; a parasztban testesülnek meg tisztán és diadalmasan a magyar „faji” tulajdonságok – melyeknek kiteljesedése a közülük fakadt úri „übermensch”: Böjthe János.

A kornak, történelemnek, nemzeti sorsnak az a magyarázata, amely ebből a regényből kibontakozik, a húszas évek elején elsősorban a nemzeti tragédia, az aktuális nyomor, minden baj, szégyen és bánat felelősségének a zsidóságra háritásával hatott. Ez akkor valóban tömegerővé vált, komolyan befolyásolta a korabeli értelmiségi fiatalokat s hozzásegített, hogy azok a hasonló elveket és érveket hangoztató ellenforradalmi politikusok támogatóivá váljanak. De ennek a korképnek az a jelentősége is megvolt, hogy hatására ebben a fiatal generációban megfogantak a parasztmitológia csirái: ezek a húszas évek végén, a harmincas évek elején hozzák meg gyümölcsüket a „népi” írói, majd társadalmi mozgalom megszületésében és kivirágzásában csakúgy, mint téves vágányokra csúszásában.

A regény keltette hatást az író mint szenvedélyes és magával ragadó szónok és publicista csak fokozta és kiterjesztette. Népszerűsége a húszas évek elején különösen az egyetemi fiatalság körében páratlan

mondható. Kezdetben hevesen támogatja az uralomra jutó ellenforradalmat, tőle reméli, hogy részesévé lehet a politikai hatalomnak, a maga elképzelte „faji forradalom” megvalósítása érdekében. Amikor ebben a reményében csalódik, szembefordul a konszolidálódni kezdő, s ezért a saját szélsőségeivel szembeforduló ellenforradalmi politikusokkal és az általuk megvalósított úri restaurációval.

A rendszerrel való meghasonlása következtében emberi és politikai elszigetelődése gyorsan növekszik. Ezen az író sem igen tud áttörni: *Az elsodort falu* sikerét és hatását utolérni, vagy felülmúlni soha többé nem tudja, bár minden újabb kísérletével ezt célozza.

Sikere és népszerűsége teljében írja meg következő kétkötetes regényét, a *Csodálatos életet* (1921), mely elméleti írásaiban lefektetett esztétikai nézetei beteljesítése szeretne lenni. Szabó Pista és Magyar Peti – a székely Árgirus és a magyar Balga – életútjában, mesés vándorlásának történetében egyszerre akarja megszólaltatni saját nemzetmegváltó politikai eszméit, a fennálló rend és rendszer elleni kritikáját és a legmagasabb irodalmi szintre emelni a népművészetet. Mű-népmesék és tanmese-jellegű parabolák, könnyes szentimentalizmusba hajló romantika és vaskos naturalista részletek, gyilkos szatíra és lelkendező idealizálás kergetik egymást a regény lapjain. Az eredmény művészi kudarc, de nagy erőről tanúskodó; s e kudarc oka legalább annyira a saját esztétikai elképzeléseihez való ragaszkodás, a hamis alapú társadalom- és történelem-magyarázat, mint a reális lelki folyamatok ábrázolására való képtelenség.

A megszilárduló ellenforradalmi renddel szembeni ellenállása mind fokozódó elszigetelődésbe sodorja s 1924 őszén kivándorlási szándékkal elhagyja az országot. Néhány hónapig Olasz- és Franciaországban utazgat, majd 1925 elején visszatér, előbb Szegedre majd Budapestre, most már megint a polgári baloldallal keresve a szövetséget.

Visszatérte után nem sokkal fejezi be a még elutazása előtt megkezdett *Segítség!* c. regényét. Egy tragikus sorsú, zseniális ifjú székely költő Baczó Mózes és egy elképzelhetetlenül zseniális és szintén tragikus sorsú szobrász és pamfletíró, Boór Bálint történetének szálára fűzve fonódik össze ebben a történetben a beteges narcizmusig túlfejtett önimádat és az ellenforradalmi rendszer nép- és tehetségellenességének leleplezése. Romantikája itt már a ponyvaszentimentalizmusig jut, végtelenül komolyan gondolt önimádata átcsap a nevetségesbe, de ugyanakkor magával ragad az ábrázolt kor – s a kulcsfigurákban ábrázolt ellenforradalmi vezetőréteg – szenvedélyes és végletes elítélésébe. Minden mértéken túlcsigázott stílusa ma már szinte olvashatatlanná teszi a regényt, amely a maga idején sem irodalmi, hanem inkább botránysiker volt.

Írói pályájának hanyatlása – mely *Az elsodort falu* óta állandóan észlelhető – innentől kezdve rohamossá válik. Ezután már regényt befejezni képtelen, tervet töredékre halmoz, vagy ha sikerül egyet befejeznie (*Karácsony Kolozsvárt*, 1932). művészileg azt is tönkreteszi a mindenben eluralkodó önimádat és egyre szélesebbre kiterjedő üldözési mánia. Ezidőtájt erősen meggritkuló elbeszéléseiben is csak ismételni képes korábbi tematikáját és modorát (sőt modorosságát) – megújulásra képtelen. Ebből a mind sivárabbá váló termésből emelkedik ki két legnevezetesebb és valóban maradandó értékű kisregénye, a Horthy-korszak népellenes lényegét rendkívüli nyelvi és groteszk meseszövvő fantáziával ostorozó *Feltámadás Makucskán* (1932) és *A kötél legendája* (1934).

Tevékenységének túlnyomó többsége ettől kezdve nem annyira az irodalom, mint inkább a politikai publicisztika területére esik. Elszigeteltsége, mely a húszas évek közepétől a harmincas évek elejéig tartott, s amelynek során megismerkedett a tartós, súlyos nyomorral is, ekkor oldódni kezd. A német nemzetiszocializmus térhódítása, majd uralomra kerülése egyre fokozódóan órá tereli a figyelmét annak az értelmiségi rétegnek, amely a német imperializmus mind agresszívabbá válását és a magyar politikai életben is megkezdődő térhódítását aggodalommal szemlélte, azonban a politikai baloldallal – polgári liberálisoktól kommunistákig – egy úton járni nem tudott és nem akart: harmadik utat, németellenes jobboldaliságot keresett.

Ennek a feléje forduló növekvő érdeklődésnek a kifejezése az is, hogy míg korábbi önálló folyóirat-kísérletei mind zátonyra futottak, 1934-ben meginduló, egyedül írt, havonta kiadott Füzetei („Ludas Mátyás Füzetek”) 1942-ig rendszeresen és növekvő visszhanggal jelenhetnek meg. Ezekben a füzetekben pamfletben és vezércikkben, elbeszélésben és széljegyzetben, versben és szatírban reagál a korszak aktuális politikai és irodalmi eseményeire és hirdeti saját világnézetét.

Hatása – mint egész ideológiája – ekkor is kettős irányú volt. A körébe sodródó fiatalok egy részét a társadalmi radikalizálódás felé indítja ugyan el, de a hatása alá kerülők túlnyomó többségét lehúzza a „faji ideológia” mocsarába, ahol azok hamarosan a szélsőjobboldal felé orientálódnak. Sajátos helyzete, képtelensége arra, hogy valóban felszámolja saját ideológiájában azt, amivel már maga sem tudott a történelem szorítása alatt egyetérteni, okozták, hogy publicisztikai és szónoki tevékenysége egyaránt a harmincas-egyvenes évek németellenes értelmiségi táborának megosztottságát erősítették, hozzájárultak annak megakadályozásához, hogy a náciizmus ellen valóban erős és baloldali vezetés alatt álló egységet jöhessen létre; hogy írásai és személyes

példája nyomán egyesek azt hitték: lehet jobboldali eszmék alapján is németellenesnek lenni.

Ennek a németellenes jobboldaliságnak volt az ünnepe Szabó Dezső hatvanadik születésnapja 1939-ben, melyre legfontosabb tanulmányainak három kötetes nagy gyűjteménye, *Az egész látóhatár* is megjelent. Öregkorára, mint mondtuk, szépirói tevékenysége erősen lecsökkent; illetve úgyszólván minden írói energiája nagyrészt kéziratban befejezetlenül maradt önéletrajzára összpontosult. *Életeim* című önéletrajzát 1934-től kezdve szinte halála percéig írta folyamatosan. Ez az írás talán legoldottabb és legharmonikusabb szépirodalmi alkotása, befejezetlenségében is; ebben már – s ez művészetében új vonás – gyakran humor sőt öngúny enyhíti az önimádatot és a látás mértéktelen romantikáját.

A főváros ostroma alatt halt meg, 1945 januárjában: előregedett, a pinceélet nélkülözéseitől legyöngült szervezetével rövid betegség végzett.

Szabó Dezső művei a mai olvasó számára szinte-szinte élvzhetetlenség. Ha korai irodalmi esszéi csillogó szempontgazdagsága magával ragad, ha késői politikai pamfletjei szótűzijátéka elkápráztat is, a legnagyobb horderejűnek szándékolt szépirodalmi művei – még legsikerültebb és legjelentősebb alkotása, *Az elsodort falu* is – úgyszólván olvashatatlanok. Zsúfolt nyelve, mondatainak elsősorban névszó- és melléknévigésítéssel elért nyüzsgő mozgalmassága, expresszionista nyelv- és vízió-kezelése, frappáns nyelvi asszociációs technikája jelentősen hozzájárult a század első harmadában a modern magyar próza felszabadításához, új útkereséséhez, de egész modora és modorossága: túlcsigázottsága, túlzottan öblös zengzetessége, túlzásúfolt jelző- és asszociációsrendszere annyira a század tízes–húszas éveinek kordivatához kötik, hogy későbbi kor olvasója aligha érezheti át hajdani varázsát. Ennek tudható be egyébként, hogy közvetlen befolyással a magyar széppróza alakulására igen rövid ideig volt, a húszas években; stílárif befolyása nem annyira novella- és regényirodalmunkban érezhető tartósn, mint inkább a magyar publicisztika és esszé-irodalom nyelvében.

Igazán jelentős, máig sugárzó hatása az értelmiségi rétegek gondolkodásában tapintható ki leginkább. A német és főként francia irracionalista filozófiai irányzatok nyomában kialakított világnézete és esztétikája, sajátos „faji radikalizmusával”, parasztmítoszával, antidemokratizmusával széles kispolgári-értelmiségi rétegek érzelmeinek gondolati megfogalmazása lett; Szabó Dezsőnek fontos szerepe volt abban, hogy a két háború között ez a réteg álradiális jelszavak bővületében elfordult a társadalmi és politikai haladás táborától.

A húszas években úgy látszott: bikacsökkel fogják hívei beleverni elképzeléseit a magyar népbe. A harmincas években úgy látszott: a

nácizmustól való reális és a bolsevizmustól való kreált félelem fogja a magyar értelmiséget bekergetni Szabó Dezső karámjába. Mindkettő hamis reménynek bizonyult: a magyar nép, benne a gondolkodó magyar értelmiség más utat választott. De a Szabó Dezső-i ideológia bármikor feltámadhat, amikor az értelmiség szűkebb vagy tágabb rétegeiben az antikapitalizmus romantikus válfaja találkozik a szocializmus-ellenességgel. Reméljük, hogy az effajta feltámadásnak már többet nem jön, nem jöhet el az ideje.

NAGY PÉTER

KIRÁLY ISTVÁN HOZZÁSZÓLÁSA*

Meggyőződésem, hogy az Intézet és a Társaság vezetése helyesen döntött, mikor az évforduló alkalmából vitaülést hirdetett meg. Problématiság író esetében a tisztázó vita a legjobb tisztelgés. Sok itt még a megvizsgálendő kérdés. Hozzászólásomban néhány ilyenre szeretnék kitérni.

Mindenekelőtt egy hatástörténeti problémát kívánok felvetni: mi jelentette a harmincas–negyvenes években a Szabó Dezső-hatás lényegét? Nagy Péter a Népszabadság június 10-i számában közölte, s egyben itt a vitaülésen is felolvasott tanulmányában ezt mondja erről: „Hatása – mint mindig – a harmincas években is kettős irányú volt. A körébe sodródó fiatalok egy részét a társadalmi radikalizálódás felé indította ugyan el, de a hatása alá kerülők *túlnyomó többségét* (kiemelés tőlem – K. I.) lehúzta a »faji ideológia« mocsarába, ahol azok hamarosan találkoztak a szélsőjobboddallal”. Keresztury Dezső a Magyar Nemzet ugyanaznapi emlékező cikkében ezzel épp ellentétes nézetet fejt ki: „A magyar fasizmus ellenében összeverődő csoportoknak, rétegeknek feltörő, forradalmi erőit fejlesztette ki és erősítette meg az ő neves publicisztikája, s ezért lehetett sok tekintetben, minden ellentmondásossága dacára is egyik szellemi erjesztője a forradalomban megújulni készülő Magyarországnak. Ha életének és művének összefoglaló értékelését akarjuk majd egyszer elvégezni, innen kell elindulnunk. Olyan író volt, akinek nem annyira műve, mint inkább hatása fontos.” Szögesen ellentmond egymásnak ez a két hatásértékelés. Vajon melyik közülük az inkább helytálló? Szükségesnek látszik ennek tisztázása. Mert nem

*A magnófelvétel átdolgozott, kiegészített változata

pusztán Szabó Dezső-kérdés ez, de lényeges a magyar mentalitás-, illetve értelmiségtörténet szempontjából is.

Nem lehet ugyanis feledni, hogy a magyar értelmiségi közgondolkodásban jelentős szerepet játszott a két háború közt a Szabó Dezső-hatás, a Szabó Dezső-élmény. Ha az értelmiség egykori ideológiai színképét nézzük, bizonyos elnagyoltsággal azt lehet mondani, hogy a legelőbbre mutatót az az eszmerendszer jelentette benne, amelyet a köznapi szóhasználatban, elfogadott gyűjtőnévvel, de némileg tudománytalanul (az 1918, 1919-es forradalmakban vezető szerepet játszó, egymással nemegyszer élesen szembenálló eszmerendszereket értve rajtuk) *baloldali ideológiának* szoktak nevezni. Ezek hatása a forradalmak bukása után részben és elsősorban objektív okokból: az elnyomó intézkedések következtében, de részben szubjektív tényezők hatására is, a miatt a magatartásforma miatt, amelyet a nemzeti kérdéstről folytatott vitában, mint baloldali ezoterizmust próbáltam meghatározni – elhatárolódott, szűkre szorult. Az ezen túllevő széles mezőben az uralkodó, hivatalos ideológiáktól befolyásolt csoportok mellett, azoktól elválón, mint egyik legpozitívabb, leginkább balra álló eszmei erő, adott volt egy sajátos arcú értelmiség, amelyen Szabó Dezső hatása, ideológiai kisugárzása többé-kevésbé szembeszökően, de érezhető volt.

Persze csak értelmiségi *szineződést* jelentett ez, nem meghatározott, konkrét *rétegződést*. Ahogy a baloldali értelmiség, hol kommunisták, anarchisták, szociáldemokraták, harmadik utas liberalisták, dühödten kommunista ellenes polgári demokraták stb. sorozódtak be egymás mellé: nem volt egységes ez az értelmiség sem. Tudománytalan lenne azonos társadalmi képletként való kezelése. De az adott vita kontextusában, egyszeri, alkalmi segédfogalomként mégis elkerülhetetlen ez az együtt-tételezés. Hiszen ha Szabó Dezső hatásáról beszélünk, arról a sokszínű, sokfelől jövő és sokfelé menő, ellentmondásos arcú, cseppfolyós, amorf értelmiségi együttesről szükséges szólni, amelyet szervezetenként semmi sem tartott össze (hiszen Szabó Dezsőnek politikai pártja, társadalmi vagy más szervezete, mozgalma, mozgalmat kikristályosító folyóirata vagy egyéb szervező létesítménye tudvalevően sohasem volt), de amely értelmiségnek minden különbsége ellenére is közös vonása volt: az író iránti tisztelet, ha vitázva is, de vállalt és őrzött Szabó Dezső-élmény. Ez az értelmiség volt az, amely az író könyveinek, füzeteinek vásárlója, előadásainak résztvevője, vitázó-egyetértő közönsége volt.

Meglehetősen szélesnek tekinthető ez az értelmiség. Hisz nem lehet feledni: valami módon ide tartoztak a népi mozgalom sodrában élők. Az egy Illyést kivéve még a mozgalom legbaloldalabbjai, még Erdei, Darvas, Szabó Pál vagy Veres Péter esetében sem mellőzhető a Szabó Dezső-

élmény. Ha tehát úgy értékeljük ezt a hatást és az ettől a hatástól érintett értelmiséget, mint amely „túlnyomó többségében” a „faji ideológia mocsarával”, és „a szélsőjobboldallal való találkozás” tényével jellemezhető, akkor egyben a két háború közti magyar értelmiség arcáról is túlzottan elmarasztaló, a tényeknek talán nem mindenben megfelelő ítéletet hozunk. Véleményem szerint Keresztury nézeti helytállóbbak itt. Nem a faji ideológia, nem az antiszemitizmus, s nem a harmadik út jelentette ennek a hatásnak lényegét, hanem ha még oly ellentmondásosan is, de a felébredő szociális felelősségérzés, a néphez kötődés.

A hatásnak ugyanis mindig van bizonyos fokú autonómiája, öntörvényűsége, mütől való függetlensége is. Irányát, jellegét nem pusztán a mű, de a kor is meghatározza, melyben végbemegy. Konkrét tartalmát az dönti el mindig. A paradox hatás – mint például Nietzsche századvégi, század eleji erjesztő szerepe tanúskodik róla – ezért gyakori. S Szabó Dezső két háború közti hatása is ily jellegű volt. Az ellenforradalmi korszak körülményei közt elsősorban nem jobb-, de balfelé vitt az. Így szabta meg a kor a realizációt. Ily jellegűen tárgult elsősorban a mű által a befogadói horizont. Az uralkodó osztályok értékrendszerétől oldott el az, onnan vitt kifelé. Minden ellentmondásossága, ellentétek közt vibrálása ellenére is lázadókat nevelt ekkor elsősorban ez az életmű. Ez érteti meg Keresztury helyes tételét: nem a jobboldal s főleg nem a szélsőjobb, de az 1945 után kibontakozó társadalmi megújulás számára jelentett elsősorban lehetséges bázist a magyar értelmiségnek az a része, amelynek kiformalódásában, szellemi fejlődésében valamilyen formában jelen volt Szabó Dezső.

Felmerül a kérdés: eldönthető-e objektíven, tudományosan is egy-egy ilyen hatástörténeti probléma avagy csak szubjektív vélekedések lehetségesek itt? Véleményem szerint körültekintő, gondos irodalom-szociológiai vizsgálatok hozhatnák itt bizonyos eredményt. Lehetségesek a reális, jól elhatárolható és mégis releváns mintavételek. Felmérhető például, hogy a két háború közti szellemi élet reprezentánsai közül, kiknél volt jelen Szabó Dezső-hatás, s hogy oszlik meg ezek színtépe. Rekonstruálható bizonyos fokig a Marczibányi és Rákóczi téri előadások résztvevőinek, a Szabó Dezső Füzetek vásárlóinak, a vidéki rendezvények szervezőinek stb. összetétele és eszmei arca. Reális mintavételnek tartanám például, ha gondosan, elmélyülten elemeznék valaki Szabó Dezső hatvanadik születésnapjának 1939-es megünneplését. Adottak itt a nevek, kik tisztelegtek akkor előtte sajtóban s egyéb módon. Budai Balogh Sándor a Magyar Nemzet 1979. június 15-i számában közölte például a Városi Színház-i ünnepség védnökeinek és szereplőinek névsorát. A védnökök között ott voltak eszerint: Bartók

Béla, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond, Németh László, Kodolányi János, Erdei Ferenc, Laczkó Géza, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Tamási Áron, Veres Péter, Makkai Sándor, Csók István, Medgyessy Ferenc, Rudnyai Gyula, Nagybaconi Nagy Vilmos, Balogh Edgár, Bognár József, Illyés Gyula. A szereplő írók, művészek névsora pedig ilyképp állt össze: Abonyi Géza, Baló Elemér, Bazilidesz Mária, Kenessey Ferenc, Kiss Ferenc, Kodolányi János, Lehotay Árpád, Lukács Margit, Mécs László, Móricz Zsigmond, Palló Imre, Táray Ferenc, Tímár József, Vásárhelyi Zoltán. Vaszy Viktor.

Lehetne irodalomszociológiailag értékelni, analizálni az ily típusú különféle mintavételek nyomán összeállt névsorokat s más adatokat. A szubjektivistikus, önkényes megítélésekkel szemben reálisabb, hitelesebb, tudományosan megalapozottabb képet lehetne kapni így a két háború közti magyar értelmiség egy jelentős részének útjáról, múltjáról. Ily vizsgálatok vinnék csak előre az értelmiségi önvizsgálatot. A tudományosan meg nem alapozott, igaztalanok érzett általánosítások ellenérzést váltanak ki csupán. Gondolkodás helyett elutasításra, ellenállásra készítetnek még ott is, ahol pedig fontos és szükséges lenne az őszinte, bíráló számvetés; a töprengés a múlton.

*

A másik probléma, melyet föl szeretnék vetni egy eszmetörténeti kérdés: mi a jellegzetes Szabó Dezső-i ideológiában az előremutató? Mi az, ami lehetővé tette, hogy minden ellentmondásosságon túl és ellenére is pozitív irányú hatást váltson ki ez az életmű, hogy a két háború közti magyar értelmiség egy nem jelentéktelen és nem is értéktelen részénél előrehajtó, tudatosító olvasmány legyen? Vajon csak véletlen, világnézetiileg meg nem alapozott esetlegesség volt ezen a pályán a húszas évek második felében az ellenforradalmi rendszerrel való, nagy indulatú szembefordulás, oly pamfletregények és pamfletnovellák megszületése, mint a *Segítség! Feltámadás Makucskán*, s *A kötel legendája*? Vajon csupán egy indulat-ember következtelen kapkodásaként könyvelhető el a harmincas évek második felének fasizmusellenes állásfoglalása, oly a korban szinte egyedülállóan bátor hangú, publicisztikai írások megjelenítése, mint a német orientációjú külpolitikát és a „zsidó-törvényeket” hozó, fasizálódó belpolitikát bíráló *A magyar Miniszterelnökhöz*, *Az Anschluss*, avagy *Az antijudaizmus bírálata*? Vajon pusztán csak véletlennek tekinthető-e a magyarországi szélsőjobb ellen írt megsemmisítő röpirat: *A végzet ellen. Hungarizmus és halál*? Nem hozta-e az ily politikailag nem félreérthető kiállásokat törvényszerűen magával a világ-

kép belső logikája, nem volt-e mind e mögött bizonyos, mély, gondolati következetesség? Hogy ezekre a kérdésekre választ lehessen adni, szükséges, (ha még oly röviden és vázlatosan is,) felvillantani a sajátos Szabó Dezső-i ideológia mineműségét, belső eszmei összetevőit, s megnézni a kérdést: vajon valóban csak „faji radikalizmus”, „paraszt-mítosz”, „antidemokratizmus”, „romantikus antikapitalizmus” és „szocializmus ellenség” jelentette ennek a világnézetnek legbelsőbb tartalmát, vagy akadtak benne más, a világnézet egésze szempontjából nagyon is számottevő, annak szerkezetét, összetételét a felsoroltaknál jobban értető, s így tudományosan nem mellőzhető, eltérő irányú tendenciák is.

Nagy Péter a maga tanulmányában a „jobboldali radikalizmus” műszavával véli megragadhatónak a Szabó Dezső-i világnézet lényegét. A műszó jogosságát már egymagában is megkérdőjelezi annak foglaltsága s az innen eredő tartalmi bizonytalanság. Hiszen általában politikai terminus technicusként szokták használni ezt a kifejezést: a fasiszta és fasisztoid-ellenforradalmi politikai mozgalmak megnevezésére. Nagy Péter azonban – legalábbis olvasatom szerint – nem ezt érti rajta, hanem azt, amit lehet, hogy szintén nem szerencsésen, de mindenesetre kevésbé félreérthetőn „konzervatív forradalmiságként” emleget – főképp Hofmannsthal 1927-es müncheni, egyetemi beszéde és Armin Mohler *Die Konservative Revolution* című, 1949-es alapvető monográfiája nyomán – a polgári eszmetörténetírás. Olyan mind a hagyományos konzervativizmustól, mind pedig a fasiszta demagógiától elütő, a lényegét nézve a konzervatív világnézet túl nem lépő, de azt sokban modernizáló, „baloldali”, „forradalmi” vonásokkal kiegészítő, eszmei jelenségeket szoktak besorozni ide, mint amilyen például Barrès, Sorel, Szolovjov, Pareto, Powys, Unamuno, Spengler, Ernst Jünger stb. ideológiája. (Magyar viszonylatban talán Prohászka Ottokár és a Magyar Szemlélet szerkesztő Szekfű Gyula említhető meg itt.)

Nem kétséges, hogy Szabó Dezsőtől nem volt idegen ez a fajta szellemi tartás. Mind a hagyományos, filológiai-hatáskutató, mind pedig a modernebb, analogikus-tipológiai komparativisztika számos rokon vonást, párhuzamosságot tud felmutatni az ő életműve és a „konzervatív forradalmiság” reprezentánsainak alkotásai közt. (Hatástörténeti-filológiai vonatkozásban Nagy Péter monográfiája gondosan, elmélyülten el is végezte ezt a feladatot.) De ugyanakkor mégsem intézhető el – véleményem szerint – a szellemi mozgások történetében ezzel a címkével ez a világnézet. Két tény szól elsődlegesen ez ellen az értelmezés ellen. Az egyik a polgári radikalizmushoz, a másik pedig az első imperialista világháborúhoz való írói viszony.

Igaz: Szabó Dezsőnek valóban volt egy korai – részben a Bartha Miklós-féle negyvennyolcasság, részben Barrès, Maurras, részben pedig a

Péguy-kör hatása alatt kialakuló – némileg már a „konzervatív forradalmisággal” rokonítható fejlődésszakasza. 1910 tájt azonban radikálisan új utakra tért. Az ő szavával szólva: saját múltja felé hidakat épített. A Huszadik Század és Nyugat munkatársa lett; egyik reprezentatív szószólója annak a politikai-ideológiai baloldaliságnak, amelyet „polgári radikalizmus” címen tart számon a hazai eszmetörténet, s amelyet, ha a pozitívizmus eltorzított formájában is, de a felvilágosult, humanista, nagy európai tradíciók továbbvitele jellemzett mindenekelőtt; valamint – ettől elválaszthatatlanul – a számvetés a modernista kultúrkritikai pesszimizmus hozta új problémákkal és nem utolsósorban ennek következményeképp is bizonyos fokú nyitottság a szocializmus felé. Szabó Dezső esetében ez a szocializmus felé való nyitottság, a szociáldemokráciának mint a kor új, nagy, egységesítő mozgalmának a tétélezése (mint például *A magyar protestantizmus problémája*, című tanulmánya mutatja) az átlagosnál még erősebb volt.

A másik meggondolkodtató, a „konzervatív forradalmiságtól” elválasztó, eszmei adalék: az első imperialista világháborúhoz való viszony kérdése. Szabó Dezső egyike volt azoknak a keveseknek a magyar szellemi életben, akik az elsők közt s a leghatározottabban ítélték el az első, imperialista világháborút. Oly írásai, mint például a Nyugat 1914. szeptember 1-i számában közölt *Danika* című novellája, a maga fájdalmas iróniájával vagy a Huszadik Század 1915. januári számában megjelent *A francia pszichéhez* című tanulmánya meggyőzően tanúskodnak erről. Egy percre sem kapta el őt a sovinszta-nacionalista láz. A szellem jegyében elhatárolta magát a tömegőrülettől. Sem ez a korai háborúellenesség, sem pedig a következő polgári radikális elkötelezettség nem egyeztethető össze (jobbára külön-külön sem, együtt pedig kiváltképp nem) azzal az eszmei képlettel, amelyet a „konzervatív forradalmiság” avagy a Nagy Pétertől használt „jobboldali radikalizmus” elnevezés jelöl.

Ilyen szellemi előzmények után – egy „konzervatív forradalmisággal” rokonítható eszmei etapot, majd azt megtagadón egy a szocializmus felé nyitott, polgári radikális, eszmei oltást maga mögött tudva – alakult ki a sajátos, ellentmondásos, Szabó Dezső-i világkép. S nem véletlen, hogy épp az 1914-es világháború idején. Mint általában mindig: az adott esetben is segít mélyebben értetni a keletkezés időpontja a jelenség lényegét. Az azt figyelembe vevő, következetesen történeti látás árnyaltabban, valósághívebben tudja felmérni az ideológia valós természetét. Mert nem lehet feledni: nagy meggondoltató, kérdező, vallató történelmi élmény volt ez a háború. Egy az európai értelmiségben lényegében már Baudelaire óta ott lappangó értékválság jött felszínre, s tudatosodott rajta keresztül. Összeomlott egy mélyre ivódott

értékrendszer: a 19. századi polgári társadalomé. S Szabó Dezső nem utolsósorban épp a háború élménye nyomán ennek az imperializmus korától felszínre hozott értékkriszisek egyik korai megélője, s tegyük hozzá rögtön: téves irányú válaszadója volt. Helyesen érezte a valóság hozta új kérdéseket, de rosszul válaszolt.

Hogy mennyire ezzel a század eleji európai értékválsággal függött össze az ő szellemi arca, azt egy irodalomtörténeti, analógiás kapcsolat már egymaga mutatja. Nem filológiaiilag kitapintható, közvetlen hatás, de mély belső eszmei-művészi rokonság fűzte őt ahhoz a világnézet-irodalmi tendenciához, amely ennek a huszadik századi nagy értékváltságának nemzetközi vonatkozásban is egyik legerőteljesebb kifejezője, összegzője volt: az expresszionizmushoz. Prózájának művei címét is meghatározó kiáltásszerűsége (*Jaj; Segítség!; Oh!*), erősen igésítő az ige-neves szerkezeteket kedvelő, a nyelvet ezzel mélységben tagoló, sajátos stílusa ezt a rokonságot már egymaga mutatta. De nemcsak a nyelvé: áthatotta ez a rokonság az egész Szabó Dezső-i formaalakítást. Éppúgy, mint az expresszionista irodalomnak: jellegzetes motívumai közé tartozott az apokalipszis és a megváltás. *Az elsodort falu* alapszerkezetét végső soron ez határozta meg. Egyfelől látszik az apokalipszis, a pusztulás réme, másfelől feltűnik (a záró fejezet, *Mária elhivatása* már címével mutatja) a megváltás reménye. Az expresszionizmusra emlékeztetett a hősideál is. Jellemző volt rá az „új ember” utópisztikus vágya, keresése. Bőjthe János alakját s az ő falumítosát nem utolsósorban ez magyarázza. Másrészt pedig éppúgy mint az expresszionizmusban a *drop-out*-emberek, az antisiker-hősök voltak az ő kedvelt hősei is, a Boór Bálintok, a Baczó Mózesek. A társadalomban sikeres életek mind prostituálódó, áruló sorsokká groteszkesültek. Az érték sorsa az adott renden belül nála mindig csak a pusztulás lehetett. Az expresszionizmusra vallott egy műfaji jegy is: a vonzódás a mesenovellákhoz s a *Csodálatos élet*-szerű meseregényhez. Tovább lehetne sorolni az ily ismérveket. Ugyanarra a valóságélményre ugyanaz a művészi válasz érkezett. A forma is jelezte, hogy éppúgy, mint az expresszionizmusban, a 19. századi polgári fejlődés hagyományos, bevett értékeinek összeomlása, az imperializmus korától felszínre hozott, századeleji nagy értékváltság volt itt is az egyén központi élménye. Véleményem szerint az életmű lényegi tartalmi kérdései is nem utolsósorban innen érthetők meg.

*

Nagy Péter joggal emelte ki vitaindító cikkében, mint a sajátos Szabó Dezső-i világkép első jelentős két alkotását *Az individualizmus csődje* című 1915-ben írt tanulmányt és az 1919-ben megjelent *Az*

elsodort falut. Valóban kulcsmű ez a két írás. Az életműt meghatározó alapvető élmény első ízben bennük jelenik meg határozott, éles kontúrokkal. Éppen azért ennek a két műnek a tárgyalásán át lehet talán legjobban szembeesíteni az eltérő hangsúlyú koncepciókat, lehet legvilágosabban éreztetni az adott esetben, miért nem értek egyet a Nagy Pétertől kifejtett Szabó Dezső-képpel.

Az első írásnak, a *Huszedik Százzad* 1915. augusztusi számában megjelent *Az individualizmus csődje* című tanulmányának nem hiszem, hogy az lenne a lényege, amiben azt Nagy Péter látja. „Egy ködösen elképzelt szocializmus érdekében a szélsőséges totalitarizmus elméletét és gyakorlatát hirdette meg, a faji gondolat kiteljesítése érdekében” – írja ő róla. Kissé pontatlan ez az olvasat. Egyrészt a „faji gondolat” semmiféle formában, még utalásszerűen sem kerül elő ebben az írásban. Másrészt pedig a „szélsőséges totalitarizmus” megjelölés sem felel meg a konkrét történelmi körülményeknek: a valós tartalmi és szöveggörnyezetnek. Bármennyire felháborító ugyanis ma már – a század második felében, a kollektívizmus nevében elkövetett bűnök megélése után – oly kitételek olvasása, mint például, hogy „bizonyos zsarnoksági princípium semmilyen életképes közösségből sem küszöbölhető ki”, vagy az olyanoké, hogy az, aki az „alapgondokhoz” akar nyúlni „az legyen vogelfrei és minden eszközzel eltiprandó”: a maguk valóságos történelmi helyén a kapitalista individualizmustól okozott szenvedések, vétkek visszahatásai és visszhangjai voltak az ily véglelességek. Éppen ezért más volt a konnotációjuk. Nem véletlen, hogy a kor messianisztikus-khiliasztikus forradalmi hiteinek szószólóitól is nagy számban lehet idézni még ekkor, ha nem is ily kiélezett formában megnyilvánuló, de ehhez hasonló gondolatokat. A Thomas Mann-i Naphta Hans Castorp-i szemlélete és értékelése mutatja híven az ilyen nézetek egykori történelmi szerepét, helyét; valóságos akusztikájukat. Historizáló visszavetítésnek hat innen tekintve a „totalitarizmus” megjelölés.

Igaz: felnagyította ezt a sajátos jellegű, század eleji, közösségre néző, messianisztikus askétizmust Szabó Dezső esetében az ő egész életútjára jellemző, mélyen kísértő, nem annyira politikai, mint inkább alkati-pszichológiai antidemokratizmus: az árnyalatok iránti érzéketlenség, a knockoutoló pamfletistára jellemző, másakra nem néző, Kosztolányitól gúnyult, nérói öntudat, cezerománia. Ennek ellenére hiba lenne azonban *Az individualizmus csődjéről* beszélve ezt a mozzanatot állítani súllyal előtérbe. A lényegről terelné el az a figyelmet. Mert nem a téves válasz, a személyiség jogát teljesen elvető, az egyént a közösségnek maradéktalanul alárendelő, annak feláldozni akaró közösség-mitizálás volt ebben az írásban a központi mondandó, hanem a következetes antiindividualizmus és a mögötte ott álló antiimperialista szenvedély. A

polgári fejlődés egyik legnagyobb értékének válságát élte meg a tanulmány szerzője; azt, hogy a személyiség goethei rangja, tisztelete vadállati, gyilkos individualizmusban vetélődött el, visszájára fordult. Ami addig pusztán szétomló, homályló életérzés volt, s úgy jelent meg csupán, mint egy kiürült, széttöredezett világban a lényeg, a teljesség vágya – a Szabó Dezső-i szavakkal –: mint vágy a „dogma”, a „közösség” után: az most a háború élményének hatása alatt ráérzett a maga valós társadalmi gyökereire, az imperializmusra, mint lényegi okra.

Szellemtörténeti módszerrel és kategóriákkal írta le ugyan Szabó Dezső ezt a problémát. (Ekkori írásaiban a magyar szellemtörténet egyik korai reprezentánsa volt). Nem a gazdasági és politikai forma szüli nála a „lelki formákat”, de a világot feje tetejére állítva „a lelki forma termi az új gazdasági és politikai életet”. Ezen a szellemtörténeti konstrukción is átüt azonban a valóságos kérdés. Kétféle lelki típust különböztet meg cikkében az író: a „romantikusat”, azaz: az individualist és a „szociálist”. A középkor szerinte a szociális lelki típus uralmi kora volt, a polgári fejlődéssel viszont az individualisé vette kezdetét. Megteremtette az a maga vallását, etikáját, gazdaságát; a szabad versenyekapitalizmust. S megjelent végül mind ennek következményeként, „mint a százötven év óta dühöngő individuális folyamat paroxizmusa, logikus végső kifejlése”: a világháború, ez „az örült és bűnös haláltánc”.

A maguk eszközévé tették ugyanis a szabad versenyek óriás vadonban a legerősebbek, a modern Übermenschek, a nagy tőkebirtokosok az államhatalmat, s végrehajtották vele a világtörténelem legnagyobb tömegmészárlását. Maradéktalanul lelepleződött a világháborúban Szabó Dezső szerint a „gyalázatos individualizmus zsarnoksága, melynek kezében a milliók felelőtlen gyilkoló eszközök”. A helytelen válasz – (az igenelt, új, közösségi értékrenden alapuló világot, a szocializmust valamiféle új középkornak, modern katolicizmusnak tekintő mitizálás) – ellenére is nyilvánvaló itt a helyes erjesztő kérdésvetetés: a kapitalizmus legfelső fokának tekintett társadalmi forma ellen forduló, bíráló indulat. Ha a fogalmat nem is használja, ha oly félrevezető kategóriával él is a kapitalizmusról beszélve, mint „szabadversenyek demokrácia”, a lényegyet nézve: az imperializmust vádolja a cikk. S a kapitalizmusra jellemző individualisztikus értékrendszerrel szemben orientál egyben egy magasabb típusú, új értékrendszerre: a közösségre, s a szocializmusban véli megelni ennek lehető letéteményesét.

A Huszadik Század következő, 1915. szeptemberi számában Jászi Oszkár vitába szállt Szabó Dezső tétéleivel. Igaza volt nem egy fontos és lényegi kérdésben. Főleg igaza volt, mikor rámutatott a tekintély s a dogma hangsúlyozott tiszteletének, a személyiség semmibe vételének a veszélyeire, s arra, hogy a „Szabó Dezsőnek oly kedves katolikus

ideológia” jegyében van elképzelve így az általa igenelt szocializmus. Minden helyes részletészrevétel ellenére sem volt igaza azonban Jászinnak a leglényegesebben, az alapkérdésben, az imperializmus értékelésében. Szerinte nem a kapitalizmus, épp ellenkezőleg a hűbéri nagybirtok, a feudális monopólium, a tovább élő középkor okozta a kitört háborút. Az imperializmus valós természetének, a kapitalizmussal való kapcsolatának fel nem ismerése szemellenzőzte gondolatait. Ebben a vonatkozásban Szabó Dezső nála mélyebbre látott. Ha téves, romantikus válasszokat adott is rájuk, de mélyebben élte az imperializmus új problémáit.

*

Ennek a sajátos ellentmondásos, helyesen kérdező és rosszul válaszoló ideológiának, – a romantikus antikapitalizmus mintájára képezve a szót –: *romantikus antiimperializmusnak* jegyében lehet mélyebben érteni, véleményem szerint, a tízes évek Szabó Dezsőjének másik reprezentatív alkotását, *Az elsodort falut* is. A keletkezés idejét, az imperialista világháború éveit külön nyomatékkal szükséges hangsúlyozni ebben az esetben. A mű a maga problémáival maradéktalanul ide nyúlik le, nemcsak egészében, de részleteiben is, szinte napi szinten. Irodalomtörténetírásunk történetietlenül járt el, mikor ezt a kapcsolatot nem vette kellő súllyal számba. Számos lényegi mozzanat, nemcsak eszméitartalmi, de filológiai összefüggés is homályba maradt így. Csak egyet, de az egyik legfontosabbat kiragadva közülük: érdemes lenne például behatóan megvizsgálni egyszer, hogyan kapcsolódik a mű ahhoz a vitához, amely a Huszadik Században zajlott 1917-ben Ágoston Péter könyve kapcsán a zsidókérdésről. A regény egyik jelentős részlete – Farkas Miklós és Gyöngyi Oszkár beszélgetése a XI. fejezetben – nehezen elképzelhető például Ágoston Péter joggal vitatott gondolatainak ismerete nélkül. S nemcsak ezt a problémát: a keletkezés időpontja felől lehet megérteni a regény valamennyi lényegi kérdését. A világháború okozta értékválság magyarázza például a mű egyik legfőbb, vallató élményét: a világpolgári dezillúziót.

A felvilágosodás korával kezdetét vevő polgári fejlődés egyik legszebb gondolata volt a világpolgári öntudat, remény; az álom a nemzeti és más elválasztó határokon túlmenő, egységes emberiség létrejöttéről. Mélyen ott élt ez a gondolat a századelő modern magyar felvilágosítói, a polgári radikalizmus hívei közt is. Szabó Dezső a saját korai, provinciális nacionalizmusával szakítva, a mindig végletekre hajló, árnyalni nem tudó indulat-emberség törvényeinek megfelelően (nacionalizmus és kozmopolitizmus egymásba játszását ezzel is mutatva) ennek lett szinte mindenkinél szélsőségesebb hangoztatója. Ha írásai mélyén – a pozití-

vizmus módszertanától hitelesítve, tudományos igazolást kapva – ott rejtettek is a fajban való gondolkodás maradványai: az előtérben a világpolgár állott. Az új világ úttörőinek azokat tekintette, „akik az emberiség fogalmát preparálni próbálják az új hit irradiens centrumává”. Mint például Adyval a magyar protestantizmus, valójában: a múlt szabadságharcainak értékeléséről folytatott vitája mutatta: a szociális kérdést már-már túlzó élességgel is a nemzeti elé állította. A futurizmus múlt rombolását magyarrá élve, elhangzott a régi irodalomról mondott kihívó ítélete: annak „a bárgyú hebegésnek, mit régibb irodalomnak neveznek, gyilkos csúfságát a kutya primitív szemérmével” kívánta volna „elkapartatni”. A „zengő hazafias zongorákkal” és a „nemzeti színű fenegyerekeskedésekkel” szemben „a szocializmus alkotó egységét” hangsúlyozta. Ha irodalomtörténetírásunk nem is veszi kellő súllyal számba: nyilvánvaló, hogy komolyan, meghatározóan hatott rá a magyar polgári progresszió világpolgári gondolatköre. Hiszen a valóság mintha maradéktalanul a mellett érvelt volna ekkor. A Norman Angell-i „nagy illúzió” időszaka volt ez. A századelő útlevél nélküli határokkal élő, civilizált, művelt Európája az emberi egységesüléshez fűzött, felvilágosodáskori remények valóra válását ígérte, jósolta. S a kitört világháború ezeket a reményeket vitte semmibe.

Egy egész intellektuell nemzedéket kapott el 1914 után a péguy-i sokk; az a döbbenet, amely Péguy-t, ezt a progresszív, ragyogó európai főt egy évtizeddel korábban, a marokkói krízis idején, felvilágosult világpolgárból a francia nacionalizmus hívévé tette. Ez a megrázkódtatás érte el 1914 után Szabó Dezsőt is. Úrrá lett rajta a világpolgári dezillúzió. A világháború egymásnak feszülő nacionalista indulatait látva, úgy érezte: tévedés volt a magyar progresszió felvilágosult emberiség-hite. Feltört ismét eltemetett, mélybe lefojtott nacionalizmusa. Úgy érezte: nincs más történeti realitás csak a fajok harca. Központi helyre került eszméi között a faji gondolat. *Az elsodort falu* Farkas Miklósa mintegy ezt a fejlődést jelenítette meg. Modern, világpolgári költőből lett ő egy xenofobias, kislepi nacionalizmus, kétségbeesett, vádló szószólója. A saját sokkját vetítette be Szabó Dezső ebbe az Ady alakjára stilizált hősbe. Az igazán nagyot a maga szintjére rántotta le ezzel. Meghamisította. Hiszen az ő provincializmusba fúló útjával szemben épp a magyar szellem másfajta útját jelezte, képviselte ekkor Ady Endre útja: a magasabb rendűt, a világszínvonalút. Nem a Farkas Miklós-i kislepi nacionalizmus xenofóbiája, fajba zárkózása, búsmagyarkodása, de az „Ember az embertelenségben” volt a világháború kérdéseire az ő felelete. A nemzet jövőjét Szabó Dezsővel ellentétben nem nacionalista bezárkózásra, valamiféle magyar öncélúságra, de az internacionalizmus gondolatára, az emberiségben vetett hitre tette.

Egy provincializáló, beszűkítő útra cserélte fel a magyar szellem humanista, világszintű útját, az Ady-féle utat Szabó Dezső *Elsodort faluja*. A faji gondolatot centrumba állítva, mélységesen tévesztett választ adott az imperializmus hozta nagy értékválságra: a felvilágosodás kori világpolgári hitek dőltere, összeomlására. Mucsei szintre rántotta le ezzel a magyar gondolkodást. S ami még rosszabb: politikai kalándorságok, gáztettek számára is menlevelet adott. Mint 1919 utáni útja mutatta: átmenetileg bár, de szövetségesévé válhatott az embertelenségnek. Kiütkezött ebben a provincializáló tévesztett válaszban a Szabó Dezső-i magatartás legfőbb gyengéje: antiintellektualizmusa. Mint annyi kortársánál, a pozitívizmus ellaposító filozófiája elleni tiltakozás az irracionalizmusnak lett egyben nála is mintegy belépője. Egy alkati tulajdonságát, indulat-emberségét felerősítve, az ész trónfosztásával jelentett egyet Homais száműzése.

Nem az ész akart választ kiküzdeni *Az elsodort falut* író Szabó Dezsőnél a kor kérdéseire, de az irracionalizmus bölcséletétől felbátorított thalamus-emberség, a nem-gondolkodás. Nem véletlen, hogy a Bőjthe János ez a Szabó Dezső-i „új ember”, mint fő jellemvonással, az antiintellektualizmussal felruházottan jelent meg a műben. Az enni, inni, párizsi tudás, a vegetatív lét volt benne eszményítve. A modern, imperializmusba átmenő világ bonyolultságát megélve, az elidegenedés, a magány, a céltalanság elől futva menekülve: a faluba tért —, oda fordult vissza. Egy összetettebbé vált, nehezen áttekinthető, elidegenedést magába rejtő társadalomból vágyott — nem egy teljesebbe, — de az egyszerűbbe, a még patriarchálisba, az áttekinthetőbe; a sehol-sincsenbe. Az expresszionizmusra oly igen jellemző utópizmusnak volt sajátos egyéni változata így *Az elsodort falu* Bőjthétől képviselt parasztmítosza. Utópia volt ez, de az antiintellektualizmus s a provincializmus utópiája.

Eltévesztett, tévútra vivők voltak *Az elsodort falu* hozta feleletek: a faji gondolat és a parasztromantika. Eltévesztett voltuk a legnagyobb kritikus: az idő, a történelem visszavonhatatlan érvénnyel feltárta. Az eltévesztett válasz éles kritikája azonban a felvetett kérdések helyességét nem törölheti le, nem hatálytalanítja. Nem fedheti el, hogy az imperializmus ténye, a tőle hozott értékválság volt itt a kérdező, a világpolgári sokkon át az volt megélve. Szembe kellett néznie a háború nyomán ezzel a kérdéssel. Felszínre hozta a kitört világvész az imperializmus új kérdőjeleit.

Nem véletlen, hogy oly jelentős helyet foglalt el az egykorú magyar progresszió vitái között a Naumann-tervről szóló polémia. A lényegyet nézve (legalábbis a haladás táborán belül) az imperializmus természetéről, jellegéről, értékeléséről folyt ez a vita. S a maga eszközeivel nem

utolsósorban ehhez szólt hozzá *Az elsodort falu* is (Beszédes tény az, hogy a Szabó Dezső-életművön belül felbukkan később is ez a polémia). Egyértelműen erre a vitára utal a regényben az ellenzéki, progresszív grófnak, Koltaynak és a modern szociológusnak, Kun Ernőnek az eszmecsereje. – „Németország agyon pártfogol bennünket. Az egésznek az lesz a vége, hogy minket jól elpáholnak, s a húst lerágják rólunk; Németország a csontjainkból cukorgyárat fog alapítani” – hangzott Koltay aggódó szava. Kun Ernő erre oktatón mondta: „Hát inkább tartozunk Németországhoz, mintsem ilyen állapotok közt éljünk tovább.” Ha nem is ilyen szélsőséges, vulgarizáló megfogalmazásban, de a Naumann-terv vitájának volt ez kulcskérdése. Egy ökonomista-technokratikus haladáselképzelés – a Naumann-féle „Közép-Európa”-ról beszélve, azt igenelve – a nemzeti függetlenség kérdését, az imperializmustól való fenyegetettség problémáját túlzottan könnyen félrelegyintette. A magyar progresszió egy értékes részének ez volt egyik legbírálhatóbb, éppen ezért szigorú, kemény önvizsgálatra készítő, mélyen elemzendő tévesztett lépése. S *Az elsodort falut* író Szabó Dezső nem utolsósorban ezzel fordult szembe.

A Naumann-terv érveire utalás közvetlenül érzékeltette csak azt a problémát, mely mélyen, kompozicionálisan be volt szöve a regény egészébe. A német imperializmus kérdése állt a szerkezetben, ha nem is központi, de mindenképp kulcshelyen. A falu végzetes „elsodortságát” a gyáralapítás pecsételte meg, s a német imperializmusnak volt az az előtetőrése: egy német részvénytársaság állott ott a mögött. S úgy beszélt itt az üzleti lehetőségeket felmérő német ezredes „a bennszülöttek életéről”, „mintha egy ausztráliai gyarmatról lett volna szó”. Nem érhető az imperializmus így felvetett és így látott problémájának számbavétele nélkül a regény pátosza, érzelmi mondandója: nemzetszemlélete.

Mert nemcsak egy beszűkítő, xenofóbiás, kisépi nacionalizmus van jelen a műben, de paradox módon azzal keveredve egy sajátos, új típusú, antiimperialista nemzetszemlélet is, s egy ahhoz tartozó antiimperialista patriotizmus. Tudatosítva az imperializmus meglétét, tényét, ezzé alakult át a huszadik században a gondolkodóbbaknál a hagyományos, kurucos-szabadságharcos hazaszeretet. S minden tévesztett válasza és innen eredő ellentmondásossága ellenére is ebben az átalakításban Ady lírája s Móricz regényei mellett Szabó Dezső könyvének, *Az elsodort falunak* is volt része, szerepe. Ebben, de *csak ebben* a vonatkozásban a két háború közt – főleg a fiatal, induló „Sarlósoktól” – oly sokat emlegetett Ady–Móricz–Szabó Dezső hármashoz volt némi relatív létjogosultsága.

Egy más Magyarországot s egy más magyarságot láttatott ez az új típusú, antiimperialista patriotizmus, mint a korábbi negyvennyolcas romantizáló vagy kiegyezéssé, birodalmi nemzetszemléletet. Nem hódításra a Balkán civilizálására, a Dunai Egyesült Államok megteremtésére hivatott nép volt ebben a szemléletben többé már a magyar, nem uralkodó faj, de a maga valóságos arcával jelent meg: úgy, mint az imperialista étvágyaknak odavetett prédanáció, „vendégmunkások”, summások nemzete. Nem Európa Balkán felé emelt civilizációs védvára volt többé, de maga is odatartozott a megvetett, szélekre; a félre szorított népek sorába: Kelet-Európába. A nemzetnek arra a rétegére terelte ez a fajta szemlélet mindenekelőtt a figyelmet, amely ezt a szélekre vetett, kvázi-gyarmati sorsot leginkább érezte és leginkább tükrözte: a „vendégmunkás”-létre, kivándorlásra kényszerített, leg-alesettebb, védtelenebb részre, a néma forradalom elsodortjaira; a magyar szegénységre.

Nem a téves válasz: a faji gondolat és a parasztromantika, de ez az új típusú, szociális felelősséget ébresztő, antiimperialista patriotizmus volt *Az elsodort falu* két háború közti nagy hatásának egyik lényegi indokolója. Igaz: a téves, elhibázott válaszok folytán xenofóbiás, búsmagyar-kodó, kispárti nacionalizmussal volt ez az ösztönző patriotizmus szétválaszthatatlanul összefonódva. Nem szólalt meg olyan tiszta hangon, mint Ady verseiben, *A régi sereglések*ben, a *Nótázó, vén bakák*ban, s *A legoktalanabb szerelemben*. De a torzult formán keresztül is felsejlett az folyvást. Átütött a prédanáció reprezentánsaival, a magyar szegénység-egyel összekötő, mély belső rokonszenv.

Nem véletlen, hogy mint az expresszionizmus alkotásaiban oly gyakran ennek a regénynek is elsősorban a tömegjeleneteiben rejlett az ereje. S ezek a jelenetek a nyitó temetési botránytól kezdve a választási verekedésen át az utcai, forradalmi megmozdulásig az imperializmus kalandjától elsodort ország legszenvedőbbjeinek, a magyar szegénységnek sorsát villantották. Ezekkel való közösségvállalásra készítetett az antiimperialista kérdésfelvetés, a regény pátosza, az érzelmi mondandó. A befogadói elvárási horizontot mindenekelőtt ezzel tágította. Ez érteti meg, hogy azoknál a fiataloknál, akik elindultak a két háború között a nemzet alatti, elsüllyedt ország, a magyar szegénység felfedezésére, a Sarlótól kezdve, a Bartha Miklós Társaság tagjain, a Szegedi Fiatalokon keresztül a népi írókig s a Márciusi Front fiataljaiig – majd mindegyiküknél ott volt az elindító, ösztönző olvasmányok között Szabó Dezső *Az elsodort faluja*.

Végül: felmerül a kérdés: el lehet-e választani egy életművön belül a kérdésfelvetést és az adott válaszokat. Nyilvánvaló, hogy nem. A dialektika semmibevétele lenne mindenfajta, ily típusú, merev szétválasztás. A

tévesztett válasz előbb vagy utóbb a jó kérdésfelvetést is hatálytalanítja. De igaz ennek a fordítottja is: a helyes és igaz kérdésfelvetés előbb vagy utóbb, de a megfelelő választ is kiküzdí magának. Merre felé vitt ebben a dialektikus folyamatban Szabó Dezső útja? A pálya még olyan futó felmérése is egyértelműen mutatja: a válaszaihoz nem ragaszkodott ő, abban maga volt az állhatatlanság, az örök ellentmondás. Nem utolsósorban innen is eredt a magatartására oly igen jellemző szélkakas-jelleg. De ragaszkodott a kérdéseihez. Így érthető meg, hogy eszmei útjában van mégis logika. Az ellenforradalom „fajvédőivel” való megszegyenítő együttműködéstől a „gőrénykurzus” ostromozásán át a fasizmus felé vivő országvezetés bírálatáig vitt az ő útja. A Bajcsy-Zsilinszkyére emlékeztetett némileg pályájának íve. A válaszaira mindvégig jellemző harmadikutas nacionalizmus egyre inkább csak az egyik fronton a német imperializmus elleni oldalon épített sáncokat. Utolsó éveiben a kommunizmus és a Szovjetunió elleni határvonás mind inkább elmaradt. Ha nem is értett egyet, de hallgatott róla.

Igaz: a harmadik utas elképzelés ezzel nem szűnt meg, csak elhalványodott. Valójában élete végéig kötötte, fogta az. Éppen ezért ellentmondásos maradt mindvégig pályája, s egyben hatása is. Voltak, akik egyik vagy másik választ érezték lényegnek. Bátorítást adott így ez az életmű mindenfajta provincializmusnak, xenofóbiának, harmadikutas illuzionizmusnak. Másfelől azonban voltak, akik válaszait elvetve, szigorúan bírálva, a kérdésfelvetést érezték igazán lényegesnek az írásaiban. Azt vitték tovább; azt, ami ebben az életműben valóban érték: az antiimperialista patriotizmust, annak nélkülözhetetlen ismervét: a szociális felelősségérzést. Nyilvánvaló azonban, hogy nem vált el egymástól soha mereven ez a két hatás. Éppen ezért mint ahogy az életmű nem kerülheti meg a szigorú kritikát, nem kerülheti meg azt a rajta felnőtt értelmiség sem. Joggal utasíthat vissza mindenfajta, igaztalan, vádló kritikát. De nem mentesítheti az önvizsgálat alól ezzel önmagát. Megszüntette őrizve biztosíthatja csupán a saját igazi folytonosságát.

BÉLÁDI MIKLÓS HOZZÁSZÓLÁSA

Miért lehet és miért kell megemlékezni Szabó Dezsőről születésének századik évfordulóján? Hogy megállapítsuk és újonnan leszögezzük, a magyar szellem egyik legártóbb 20. századi képviselője volt, a nacionalizmus, fajelmélet, jobboldali radikalizmus nagy hatású hirdetője, a kispolgári-értelmiségi rétegek megtévesztője, aki a haladás lehetséges táborát szétzilálta, álradiális jelszavaival, végeredményben, közvetlenül vagy közvetve, a jobboldalt erősítette? Vagy azért kell ma róla beszélni,

hogy koncot dobjunk lappangó híveinek, őt nagyrebecsülő tanulmányozóinak, azzal a kimondatlan taktikai számítással: lám, ott is méltatják őt, megemlékeznek róla, ahol egyébként könyveit nem adják ki, nevét néhány állandó – a legsúlyosabban minősítő – jelző kíséretében említik; ha említik egyáltalán.

Sem egyik, sem másik úton nem jutnánk messze. A közelmúltban két könyv jelent meg Szabó Dezsőről. Nagy Péteré gazdagon dokumentált, széles kitekintésű tudományos monográfia, eszme- és irodalomtörténeti tanulmány, mely Szabó Dezső pályájának, írói munkájának és ideológiájának részletes analizisét nyújtja. Alapvető, megkerülhetetlen értékelés, aki Szabó Dezsőhöz nyúl, belőle kell hogy merítse a leglényegesebb tudnivalókat. Gombos Gyula a tanítvány hangján és szempontjaival írt a mesterről, megértette és igazolta őt, a sajátos magyar ideológia óriási megalkotóját ábrázolta benne, az elrontott magyar történelem létkérdései megszólaltatójának és zseniális látnokának rajzolta. E két könyv merőben ellentétet állít Szabó Dezsőről, s noha egy-két ponton Gombos Gyula később megjelenő könyvének érvelése kiegészíti, árnyalja vagy továbbgondolatja Nagy Péter könyvét – antagonizmusuk áthidalhatatlan. Ezért joggal írta Nagy Péter könyve második kiadásának előszavában, hogy az 1964-es szöveget változatlanul adja, mivel új kutatási eredmény, mely a módosításra kényszerítette volna, nem jelentkezett.

Akkor hát csak a jubileum készíthet bennünket arra, hogy most megemlékezzünk Szabó Dezsőről? Semmi időszerű nincs benne? Szépírói művéből igazában alig maradt meg egy-két darab, eltemette őket az idő. Műveiben a nagyzási mánia torzója, oly kiáltó ellentétben áll az írói szándék paroxizmusa magával az alkotással, hogy regényei, novellái jórészt olvashatatlanná avultak. Néhány patentet használt, ezeket ismételte, csigázta, túlozta a végletekig; lírai pátosszal nyakonöntött mitológiája megakadályozta abban, hogy emberről, társadalomról, nemzetről, életről lényeges mondanivalót közölhessen. Nála kisebb tehetségű emberek is jobb írók lehettek; Szabó Dezsőnek egyik óriási tévedése, önáltatása az volt, hogy zseniális szépírónak hitte magát, noha épp erre nem volt meg az adottsága. Igaz, határtalan satirizáló képesség élt benne, s a lírai-személyes áradás is, mely bőven ömlött tollából, néha költői magasságokba szárnyalt. Kettéhasadt egyéniségként jelenik meg előttünk, mintha két Én lakozott volna benne: az érzelmeire, ösztöneire, indulataira hagyatkozó szépíró, aki az értelmi koncepciót az epika megöleljének tartotta – Babits elleni durva támadása is erről árulkodik – s az a másik, aki a tanulmányokat, cikkeket, röpiratokat vetette papírra. A szépíró Szabó Dezső az ösztönösség, az indulatból írás, az ellentétes színekkel dolgozás megszállottja, álzsenije volt: a

magyar prózának azt a vonalát erősítette, illetve privilegizálta magyar jelleggé, melyről irodalmunknak inkább szabadulnia kellett volna, mintsem azt tovább vinnie, vagy épp elmerülni benne. Szépprózájának stílusrétege világáramlatokkal érintkezett – szimbolizmussal, szecesszióval, expresszionizmussal – ám rendkívüli tájékozottságának és tehetségének ezeket a megnyilvánulásait provinciálissá alacsonyította. A nagybetűs Élet megjelenítése, állandó művekbe idézése sem változtatott azon, hogy épp az hiányzott műveiből, aminek ábrázolására törekedett: a mozgalmas epika, az élet áradása, az izgalmas emberi sors, a történelem zajlása. Kezében a regény és a novella, a szatíra és a lírai jegyzet – néhány kivételt, persze, különválasztva – 20. századi stílusjegyeik ellenére, 19. századi későromantikus, vadromantikus mániák jegyében lépnek elénk. Mindaz, amitől Erdélyi, Gyulai, A Hét és a Nyugat óvott, szépprózájában a zsenigóg dagályán úszva megjelent: az európai látókörű író műveiben a magyarosság tartalmilag, esztétikailag kiüresedő retorikája harsogott.

Azért nevezhetjük kettéhasadt egyéniségnek, mert az ösztönösség-mítosszal ellentétben, rendkívüli intellektus is mukodtette tollát. Igazi gondolkodó volt, nagy koncepciók alkotására képes elme, aki tanulmányaiban, cikkeiben, programjaiban, élete egy-egy szakaszán továbblátott a szépírónál. Egyáltalán nem azt kívánom ezzel mondani, hogy az ösztönösséget istenítő szépíróval szembeállítható lenne a koncepciózus tanulmányíró, csupán annyit akartam jelezni, hogy a pálya egy-egy pontján szembetűnő módszertani és tartalmi eltérés tapintható ki az önmaga sematizmusában hánykolódó szépíró torzító egyoldalúságai és a tanulmányok százszorta élesebb ítéletű gondolkodója között. A szépíró és tanulmányíró sokszor haladt párban, egyazon úton, egyik a másik hatását kiegészítve és megsokszorozva. Az *elsodort fatu* világát, szemléletét, indulatait a keresztény kurzus első éveiben írott cikkei terjesztették tovább s ez a párhuzam, szépírói alkotás és társadalmi program egymásra rímélése nem kivételes, hanem gyakori jelenség pályáján. De az egész életműre mégsem általánosítható. Noha hírheat volt a páfördulásaíró, élt benne annyi gondolkodói következetesség, mi több, becsületesség, hogy ne vakítsák meg teljesen nacionalista, antiszemita indulatai, teóriái. A német náci veszély megjelenése kinyitotta a szemét s a világtörténelmi katasztrófa előérzetében élve, a harmincas években ismét feltámadt jobbik énje s mind tisztultabb értelemmel és érvekkel, a magyar jobboldalnak, a nácizmus hazai kiszolgálóinak rontott neki írásaiban. A jobboldal leleplezésében páratlan munkát végzett, hatalmas történelmi, politikai, irodalmi ismeretanyagát mozgósította, midőn az országvezető politika bűneit, mulasztásait kipellengérezte vagy vázolta *A magyar jövő alapproblémáit*.

Úgy vélem, ezen a ponton lehet gondolkodni azon, időszerű-e Szabó Dezső vagy sem? Ami nem járhat együtt azzal, hogy megmásztsuk, vagy netán átrajzoljuk a harmincas évekig vezető útját. A magyar fasizmus ideológiájának egyik legnagyobb hatású megalapozója volt, a színvonalasabbnak nevezhető, lehangoló és megtévesztő retorikájú fajvédelem elméletét ő szállította, történelmi és irodalmi példák, érvek csillogásában. De volt ereje, képessége ahhoz, hogy szembenézzen a történelem hozta új helyzettel. Ahhoz soha nem, hogy saját elméletének jobboldalt kiszolgáló tendenciáival leszámoljon. Amint hogy ahhoz sem, hogy eszmerendszerének alapelveit, vezérgondolatait felülvizsgálja: nem vonta vissza tételeit, noha látnia kellett volna, hogy milyen erőket táplált, serkentett és szabadított el a rá hallgató társadalmi csoportokban.

Egy valamit viszont tudott a harmincas évek elejétől, amit aztán nem szűnt meg hangoztatni, eleinte gyilkos erővel, dinamikával, majd elégikus rezignációkkal, mind magányosabban, – azt nevezetesen, hogy rossz oldalra álltunk, hogy az első világháború után a közelebb, majd a határokon megjelenő másodikban is a vesztes pártjára kerülünk, hogy az ország veszébe rohan, ha a német nácizmushoz köti a szekerét. Ettől az időtől kezdve ez lett írásai, szónoklatai középponti gondolata, ezt a meglátását – rémlátását – igyekezett mindenki belesulykolni, a történelmi veszélyre, hazugságra és zsákutcára ráébreszteni.

A kérdés az, hogy lehet-e jobboldali múlttal és jobboldali elméleti alapról az uralkodó rétegek jobboldali kormányzati politikáját meggyőzően támadni, bírálni, ostromozni vagy sem? Vagy óriási csalás történt, s az a Szabó Dezső, akinek egyik írásra, tette serkentő motorja mindig a mértéktelen hiúság, a parttalan önzés és zsenigőg volt, megintcsak azt csinálta, amit már máskor is: azokra támadt, akiket korábban ő is segített hatalomra jutni? Egy végzetesen eltorzult és elmagányosodott alkat keserű vagy komikus tánca volt ez az életmű, romjain azzal a kimondatlan belátással, hogy az ország helyzetébe mint örvénybe pillantott, mely rántotta volna őt magához?

A kérdések nem jogosulatlanok, de nem a lényegre irányulnak. Szabó Dezső ekkor már valódi ellenzéke volt a kormányzati jobboldalnak s nemcsak a németbérenceket sújtotta átkaival, hanem legalább olyan erővel az „altiszti-nemzet” urait, s már nem az *igazibb*, hanem az *igazabb* magyarok nevében bíralt, átkozódott és jövendölt. *Másik oldalra* állt s ez a *másik*: a *harmadik* oldal volt. Valójában itt rejlenek az *igazi*, megválaszolendő problémák: hogyan gondolkozunk a *harmadik* oldal és a *jobboldal* kapcsolatáról, illetve különbségéről, továbbá: miként vélekedjünk *harmadik* oldal, *baloldal*, *demokrácia* különbségéről, illetve kapcsolatáról. A történet- és irodalomtudomány lezártan kezeli ezeknek a kapcsolatoknak és különbségeknek a tartalmát, egymáshoz

való viszonyát; egyértelműen megoldottnak véli eszme- és ideológiatörténeti jellemzésüket, múltbeli szerepüket és 1945 utánra átnyúló értelmüket, a haladás és a reakció táborában való elhelyezésüket.

Úgy hiszem, az nem lehet kétséges, hogy Szabó Dezső a harmincas években és a negyvenes évek elején a magyar élet legjellemzőbb és leglényegesebb kérdéseinek adott hangot – valóban az „alapproblémák”-ra világított rá, hogy az ő szavát idézzük. S ezekre a kérdésekre általában helyes, jó, ma is vállalható válaszokat adott. Helyét ekkor már nem a reakció táborában határozhatjuk meg, hanem a haladás oldalán. Nem véletlenül mondtam „oldal”-t. Nem lehet a harmadik oldalt mindenestől áttolni a reakció táborába és azt mondani, hogy ez az oldal a jobboldaltól csupán jelszavakban különbözik. A harmadik oldal – úgy, ahogyan azt Szabó Dezső magyarságvédelme és Németh László minőség-szocializmusa értelmezte – reális történelmi alternatívát képviselt, a progresszió elemeivel, amelyben alkotóelemként jelen volt a védekező nacionalizmus számos motívuma is. A munkásmozgalmi baloldal és a polgári liberális-radikális baloldal között helyezkedett el, ha baloldalnak nem számított is, demokratikusnak igen, még azzal is, úgy is, hogy ezt a demokratizmust terhelte a „magyar”-nak mint megkülönböztető kategóriának nyomatékos jelenléte. Az alapvető ellentét, a történelmi antagonizmus nem a harmadik oldal és a baloldal között vonható meg, hanem a harmadik oldal és a jobboldal között, lett légyen ez utóbbi bármilyen színezetű és jellegű.

Elmondható ez Szabó Dezső publicisztikai működéséről is, s az is, hogy nyílt eszméiből út a demokrácia még tisztultabb képvisellete irányába, csak úgy, mint a jobboldal irányába. Ez azonban mitsem változtat azon, hogy őt magát hol helyezzük el a harmincas évek irodalmában s az pedig, hogy eszméi, gondolatai, jelszavai milyen utat jártak be, kik visszhangozták a kik orozták el, arról már nemcsak ő, hanem a magyar politikai élet nyomorúsága tehet és az, hogy a politikára hivatott dolgozó rétegek emancipálatlanul, elnyomottan, érdekeik ellen való célokra kihasználtan hangjukat alig hallatták.

Ekkor, ebben az időben vált tragikussá Szabó Dezső alakja. Magányosan harcolta végig reménytelen küzdelmét s abban a körben, amelyben otthonra kellett volna találnia, a Nyugat, Válasz, Kelet Népe, Szabad Szó, Magyar Csillag hasábjain nem szólalhatott meg. Ettől a lehetőségtől ő maga vágta el magát. Hogy itt lett volna a helye, azt jelezte, hogy ezekkel a lapokkal rokon Magyar Nemzet „szellemi honvédelme”, amely valójában szellemi ellenállást jelentett, idézte őt, hivatkozott rá.

Szabó Dezső a 20. századi magyar irodalom legellentmondásosabb alakja, az ő számláját is terheli, az ő bűne is, hogy a magyar szociális

radikalizmus a jobboldallal lépett szövetségre és hogy a közgondolkodás megtelt nacionalista illúziókkal, álmitológiai elemekkel, messianisztikus légvárakkal. Élete utolsó szakaszában azonban, bár múltjával nem szakított, sokat jóvátett abból, amit a haladás erői ellen elkövetett, a jobboldal eszmeadóijából, a tévutak kitervelőjéből, a jobboldal legélesebb szavú bírálója lett, s maradék erejével azon munkálkodott, hogy az újra rossz oldalra állt nemzetet ráébressze választásából következő veszedelmekre, s megóvja a végzetes katasztrófától, szerencsétlenségtől. Ezért érdemli meg, hogy ne csak a jubileum alkalmából gondoljunk rá megbecsüléssel, hanem akkor is, amikor számba kell vennünk közelmúltunk mentalitástörténeti örökségét és a magyar szellemi ellenállás hagyatékát.

GYÖRFFY SÁNDOR:

Néhány objektív és néhány szubjektív élménnyel szeretnék hozzájárulni Szabó Dezső hatásának történetéhez. 1945–48 között én az akkori Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetségnek, akkori nevén Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetségnek a titkára voltam Nagy Györggyel, Hegedüs Andrással és még néhányval együtt. 1945 márciusában kérdőíveket töltöttek ki a magyar kommunista ifjúsági mozgalom akkori vezetői. Ezek között szerepelt egy kérdés: kinek az írásai hatottak eszmei fejlődésére. És ott Marx, Engels, Darvas József, Nagy István, Erdei Ferenc mellett legtöbbször Szabó Dezsőt említették. Szabó Dezsőről 1946-ban népi kollégiumot nevezett el az akkori fényes szellemek nemzedéke. Elmentünk Rajk Lászlóhoz megkérdezni, hogy helyes-e, ha egy Szabó Dezső népi kollégium is működik. Rajk László igent mondott, s jelezte, hogy őrá is igen nagy hatással volt Szabó Dezső munkássága. Tehát Szabó Dezsőtől vezethetett út a leghaladóbb eszmék irányába. 1945-ben már köztudott volt Szabó Dezső szerepe az antifasiszta mozgalomban. Ezt Fehér Lajos legutolsó könyvének egy fejezete nagyon sokoldalúan dokumentálja, és arra a kérdésre, hogy milyen könyvek hatottak rá leginkább, Veres Péternek, Németh Lászlónak, Móricz Zsigmondnak írásai, Ady, József Attila versei mellett ő is Szabó Dezsőnek *Az egész látóhatár* című művét említette. A németellenes, antihitlerista szellemi hatás jól megfért Gorkijnak vagy *A Csendes Donnak* az olvasásával, sőt gyakran együtt képezett valamiféle népfrontos jellegű „ideológiáját”. Tehát ilyen hatása is volt Szabó Dezsőnek. Magam még elmondhatom, hogy a soproni Márciusi Fialatok körébe meghívtuk előadni nemcsak Zilahy Lajost és Karácsony Sándort, hanem Darvas Józsefet és Nagy Istvánt, Veres Pétert, Tamási Áront is. Szabó Dezső munkássága ránk is hatott; különösen *Az egész látóhatár*. Termé-

szetesen más kérdés, hogy később, a marxista kritika hatására ez a generáció aztán kritikusan dolgozta fel a Szabó Dezső-i hatást. De tovább mennék. A fiam, aki két éve végezte Moszkvában a Csajkovszkij konzervatóriumot, véletlenül a könyvtárban megtalálta és nagy érdeklődéssel olvassa Szabó Dezső írásait. És tapasztaltam érdeklődést más mai fiataloknál is, úgyhogy nem tudom, mennyire mondható az ki, hogy a mai huszonévesek számára nem megragadó olvasmány. Érdemes volna elemezni azokat az írásait, amelyek a Tanácsköztársaság mellett szóltak. Volt egy olyan korszaka is, amikor a maga robusztus dinamizmusával a proletárforradalom, a proletárinternacionalizmus mellett állt ki, úgyhogy a bonyolult összképhez ez is hozzátartozik.

MARTINKÓ ANDRÁS:

Szintén hozzászólt Szabó Dezső mai olvashatóságának kérdéséhez.

GRÓH GÁSPÁR:

Két éve végeztem Debrecenben az egyetemet, azért bátorodom hozzászólni, mert itt arról van szó, hogy az en nemzedékemhez hogyan szólhat Szabó Dezső. Azt hiszem, hogy Szabó Dezsőhöz sem lehet máshonnan közelíteni, mint az egész életmű központját adó ellentmondásosság felől. Fontos lehet számunkra a történelmi szerep fölismerése s ellentmondásos útja. Szabó Dezső pontosan felismeri a magyar társadalom antinómiáit, de képtelen levonni azt a következtetést, ami a dialektikához vezetne. Kiindulópontnak még a középosztálybeliséget tekinteném, itt a történelmi forrásként való értékelés fontos, és ebből a megközelítésből tudom meghatározni az értékét is. Annyiban tekinthető értéknek, amennyiben ezen a tipikus középosztálybeli elgondoláson túl tud lépni és túl tud mutatni, noha e „túllépés” nála nem végérvényes. Értékelésének mérlege végül – ingadozásai sorát végigkísérve – mégiscsak a baloldal felé billen, s ilyen értelemben jelez egy irányt.

FITOS VILMOS:

A Magyar Élet című folyóiratot szerkesztettem hat éven keresztül 1938–44 januárig, amikor leváltottak szerkesztésről. Hangsúlyozom, hogy a Magyar Élet folyóiratnak semmi köze nem volt a Magyar Élet Pártjához. A Magyar Életben írta Szabó Dezső 1939-ben igen nagyhatású cikksorozatát, amelynek a megbeszélése az ő lakásán történt, az

akkor még egyáltalán nem nyilas Matolcsy Mátyással együtt mentünk el hozzá, és kértük fel ennek a cikksorozatnak a megírására. A Magyar Élet akkor már 8000 példányban jelent meg, de egy példányt sokszor húszan is elolvasták. Ez a cikksorozat, mint ismeretes, igen élesen antifasiszta, a német náciizmust és a német náciizmust kiszolgáló nyilasokat támadta igen hatásosan. Az egyik írás miatt el is kobozták a Magyar Életnek azt a számát, amelyben az megjelent volna. Szabó Dezső nagy hatással volt például a Bartha Miklós Társaságra, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollegiumára és a felvidéki Sarló mozgalomra. A felvidéki Sarló is eljutott egészen a marxizmus-leninizmusig, de az indulásnál ott volt Szabó Dezső hatása is. Tehát hogy volt Szabó Dezsőnek pozitív hatása, azt mutatják e pozitív irányú mozgalmak történetei. Természetesen ezek mind túlléptek azután Szabó Dezsőn, sokan eljutottak a marxizmus-leninizmusig.

TOLNAI GÁBOR:

Reám ugyanúgy, mint a hajdani Szegedi Fiatalok többi tizennégy tagjára, indulásunkkor rendkívüli hatással volt Szabó Dezső, elsősorban *Az elsodort falu*. Mi volt nagy hatásának a titka? Közéleti érdeklődést váltott ki bennünk, s ő volt az, aki szuggesztív stílusával a magyar parasztsági világra hívta föl a figyelmünket. Az ő nyomában kezdtünk járni a Szeged környéki és távolabbi tanyákra, s tartottunk előadásokat a legkülönbözőbb politikai és agitatív hatású irodalmi kérdésekről a nép körében. Úgynevezett falukutató munkánkban Szabó Dezső indítása mellett közrejátszott – e téren elsősorban Buday György tájékozottsága segített bennünket – az angliai settlement-mozgalom gyakorlata. Hozzá tartozik a képhez, hogy nemcsak Szabó Dezső műve, hanem a nyomába induló fiatalabb írók, mint Tamási Áron, Nyíró József, valamint más erdélyi népiesek is kedves olvasmányaink sorába tartoztak. Az sem közömbös, – hisz még az izmusok időszakában éltünk –, hogy *Az elsodort falu* írójának expresszionizmusa is hatott reánk. Akármennyire meglepőnek hangzik, Radnóti Miklós korai költészetében – gondoljunk az *Újmódi pásztorok éneke* című kötetére – is felfedezhető akkori eszményképünk stílusa, befolyásának a nyomai. Azonban Szabó Dezsőnek a parasztságra figyelmeztető expresszionizmusa csak indulásunk idején befolyásolt bennünket. 1930–31 fordulóján már elszakadtunk tőle.

Mi is történt ekkor? Kapcsolatba kerültünk a munkásmozgalommal, és megismerkedtünk a marxizmus néhány alapvető klasszikusával, mint Lenintől az *Allam és forradalommal*, Engelstől az *Antidühringgel*. Erdei

Ferenc – hisz ő is tagja volt a Szegedi Fiataloknak – 60. születésnapján a Népszabadságban megjelent nyilatkozatában szól erről, valahogy ekként: – Láttuk a problémákat, ismertük a parasztság égető kérdéseit, de igazában az utat Lenin és Engels adta meg számunkra. Amikor az ő műveik közül néhányat megismertem, szinte fölkiáltottam: „heuréka! heuréka!” –

Hadd szóljon néhány szót az irodalomtörténész is. Szabó Dezső nem volt elszigetelt jelenség Magyarországon. Voltak elődei, csupán a legjelentősebbet említve Harsányi Kálmán, s néki is *A kristálynézők* című regénye és folytatói, akik közül néhányat korábban már megemlítettem. De világirodalmi vonatkozásban is felfedezhetők párhuzamos, rokonjelenségek. Nem véletlenül abból az országból idézhetünk nemzetközi rangú példát, ahol miként Magyarországon, hosszantartó feudallizmussal találkozunk, Spanyolországból. Rokonjelenség a hasonló, de nem azonos szemléletű Salvador Madariaga, s bizonyos értelemben Ortega y Gasset; az utóbbi Szabó Dezsőhöz hasonlóan, nem véletlenül hatással volt a hazai harmadik utas népi ideológia kialakulására.

Befejezésül: utoljára 1946-ban találkoztam Szabó Dezsővel. A Széchenyi Könyvtár Kézirattárában dolgoztam, ahol letétbe volt helyezve Szabó Dezsőtől egy lepecsételt kéziratköteg azzal a föltétellel, hogy csak halála után bontható fel és adható ki. A hagyaték az *Ének a révből* című regénytöredéket tartalmazta. A felbontás után jelentkezett egy könyvkiadó, azzal a szándékkal, hogy szeretné a kéziratot kiadni és felkért utószó írására. Az utószó írásakor elővettem ismét *Az elsodort falut*. Jól emlékszem az „élmény”-re. A hajdani „bálvány”-t néhány fejezet után képtelen voltam továbbolvasni. Beporosodott, elavult; úgy vélem – az utószóban meg is írtam – Szabó Dezső teljességgel meghalt.

NAGY PÉTER*

Hogyha már vitaulés lett az emlékülésből, úgy érzem néhány kérdésre az elhangzottakból kötelességem visszatérni. Fitos Vilmosnak s másoknak is feltétlenül igazuk van, akik azt mondták, hogy nagy

*Összefoglaló hozzászólásom szövege – elsősorban Király Istvánnal való vitámban – erősen eltér az élőszóval elmondottaktól. Főként azért, mert Király István – számomra igen megtisztelő módon – kritikai megjegyzéseim nem csekély részét (pl. a kérdés és válaszolás felelőssége kérdéséről vagy Prohászka Ottokár szerepéről) magáévá tette s a nyomtatásra átadott szövegbe beépítette. Ezt itt örömmel nyugtázom s természetesen a főszövegben nem térek vissza rá. – N. P.

indító volt Szabó Dezső. Valóban számos mozgalom, életpálya, írói vagy politikusi fejlődés indul – különösen a húszas években – az ő árnyékából. De hogy az irány, amelybe indított, nem volt jó, azt hiszem, azt nemcsak azok a példák igazolják, amelyekre *Szabó Dezső*-monográfiámban hivatkozom, hanem még a jó pályára kerültek is: igényesebb gondolkodónak vagy igényesebb írónak Szabó Dezsőnél nem lehetett megállni, rajta túl, tovább kellett lépni szinte mindenkinek. Azért mondom, hogy „szinte”, mert egy szűk kör, egy eléggé zárt, szektaszzerű kör sosem lépett túl rajta; de ez a kör mára már nálunk szinte eltűnt. Nyugaton, elsősorban az Egyesült Államokban a magyar emigrációban egy ideig elég aktív volt de mára, ha jól látom, már ott is szinte megszűnt az aktivitása s főleg a hatása. Kár és hiba lenne – akár a centenáriumi okán is – ezt a kört feléleszteni vagy újra-aktivizálni; talán még nagyobb kár és hiba lenne mitizálni.

Az egyik felszólaló Szabó Dezső nehezen besorolható voltát hangsúlyozta. Nem vitás, hogy Szabó Dezső elsősorban pamfletistának és tanulmányírónak, de írónak is elég sokoldalú volt. Az irodalomtörténetírás azonban nem torpanhat vissza a feladattól, hogy az akár sokoldalú jelenségeket is meg ne próbálja kategorizálni, csoportosítani, minősíteni – mert a múlt jelenségei és folyamatai között csak így tudunk átlátható rendet teremteni. S e tekintetben az itt javasolt megoldás – hogy ti. Szabó Dezső „középosztálybeli” jelenség lett volna – nem kielégítő. Elsősorban azért nem, mert a „középosztály”, mint fogalom, ugyan igen kényelmes bizonyos jelenségcsoportok összefoglalására, azonban marxista szempontból félrevezető: „osztály”-nevet ad valaminek, aminek osztály-jellege nincsen. Szabó Dezső meggyőződésem szerint egész pályája, gondolati és indulati világa szerint a magyar kispolgárság tipikus és markáns képviselője; talán úgy is fogalmazhatnánk: legnagyobb formátumú képviselője az irodalomban s talán a politikai gondolkodás történetében is. Persze, a kispolgárság legnagyobb formátumú képviselőjének lenni igen vegyes dicsőség, különösen egy olyan társadalomban, mint a magyar.

Tolnai Gábor megemlítette a spanyol gondolkodók – Unamuno, Ortega – hatásának lehetőségét Szabó Dezső gondolatvilágára. E hatás igen könnyen lehetséges: Szabó Dezső, tudjuk, jól olvasott spanyolul. Tolnai Gábor ezt a gondolatát már az ötvenes évek végén, egy, a népi írókról az Irodalomtörténeti Intézetben tartott vitán megpendítette. A magam részéről, amennyire lehetőségeim engedték, meg is próbáltam ennek utánanézni, sajnos negatív eredménnyel; ma is csak azt mondhatom, érdeklődéssel várom, hogy Tolnai vagy más ezt a hatást filológiaiul bebizonyítsa. Addig tényként nem kezelhetjük.

Győrffy Sándor is, Martinkó András is felvetették Szabó Dezső olvashatóságának kérdését; ehhez csatlakozott Tolnai Gábor. Némileg önkritikusan legyen szabad azt mondanom: ezt a kérdést nem érdemes tárgyalnunk, mert itt valóban csak szubjektív vélemények ütközésére kerülhet a sor. Egyikünknek olvasható, másikunknak nem; egyik fiatal undorral elfordul tőle, a másik lelkesen olvassa egy ideig. Nincs mércénk és nincs tudományos lehetőségünk e mérce megteremtésére; szubjektív tapasztalataink pedig olyannyira behatároltak, hogy azok tudományos általánosításra nem adnak lehetőséget. Tehát talán jobb az ilyen vitáktól eltekinteni. – Azt viszont szubjektív meggyőződésenként állítom, hogy ha a szépirodalom visszahozhatatlanul elmúlt is, a korai tanulmányíró – az *Egyenes úton* és a *Tanulmányok és jegyzetek* javának írója – meg a pamfletista máig tanulságos: az első gondolataival, a második kifoghatatlan – elsősorban nyelvi – ötleteivel, durva, de célba találó gúnyával.

Győrffy Sándor megemlítette az 1946 utáni Szabó Dezső-kultuszt. Kétségtelen, hogy volt ilyen, mint ahogy sosem próbáltam tagadni azt, hogy különböző generációkra különbözőképpen, de egész működési ideje alatt jelentős hatása volt a magyar értelmiségi fiatalság egy részére. De a 46 utáni Szabó Dezső-ügy – mindnyájan emlékezünk erre, akik átéltük – politikai ügy volt, ami akörül robbant ki, hogy oda kell-e temetni őt, ahová egy irodalmi végrendeletében képzelte: a Gellérthegy ormára. Szerencsétlen vita volt ez akkor, mert majdnem jóvátehetően megosztotta a magyar demokrácia baloldali erőit, amelyek akkor – mindnyájan emlékezünk, akiknek ősz vagy tar a feje – korántsem voltak mindent elsöprő többségben. A vita legélesebben a Parasztpárt egyes személyiségei és a Szociáldemokrata Párt néhány markáns alakja között folyt; a Kommunisták Pártja igyekezett magát távoltartani a vitától, s a kettő között a baloldali egység érdekében egyeztetni. Ez, azt hiszem, sok mindent megmagyaráz egyes kommunista vezetők akkori állásfoglalásából.

Béládi Miklóssal nagyon kevés vitám van, szinte minden szavával, hangsúlyával egyetértek. Egy pont van, ahol a hangsúlyokat én némileg másként osztanám el, mint ő tette: a harmadik utas politika dolgában. Nyilvánvaló, magam is mindig ezen a meggyőződésen voltam, hogy a harmadik út azért „harmadik út”, mert nem azonosítható sem a jobbsem a baloldal útjával. De „harmadik utas” sokmindenki volt és sokféle módon lehetett lenni a második világháború kezdete táján: Röpke modernizált liberalizmusának követői éppúgy „harmadik utasok” voltak, mint a Szabó Dezső-i paraszti fajmítosz hívei vagy a Németh László-i Kertmagyarország álmódói. Egyben azonban egyek voltak: sem a jobb-, sem a baloldalhoz nem csatlakoztak. S ha erényük volt a fasizmussal szembe fordulás, s ezt az erényt örömmel ismerhetjük el.

akkor viszont hibájuk, sőt egyes esetekben – elsősorban a vezérek esetében – bűnük volt a baloldallal szembefordulás, amely nem kis mértékben – és minden „baloldali ezoterizmusnál” jobban – akadályozta egy élet- és ütőképes baloldali front kialakulását, egy olyan politikai alakulatét, amely többet és súlyosabban tudott volna beleszólni Magyarország történetének alakulásába, mint ahogy ez végül is történt. Nem hiszem, hogy ebben Béládival vitám volna, csak azért tartottam szükségesnek ezt ebből az alkalomból is elmondani, mert vannak más erők és tollak, melyek ennek elfeledtetésére, elmosására törekszenek.

Király Istvánnal először egy ténykérdést szeretnék tisztázni: a Népszabadság-beli cikkem, s az itt felolvasott dolgozatom nem azonosak. Természetesen azonos szerző tollából, azonos író centenáriumára rövid időn belül egymásután készült két írás között menthetetlenül átfedések vannak; így itt is. De ilyen átfedések vannak a Kritikában megjelent tanulmányom vagy a rádióban felolvasott írásom s az itt elmondott dolgozatom között is, nyilvánvalóan; anélkül, hogy bármelyik is azonos lenne a másikkal.

Számomra igen megtisztelő, mondhatnám megható, hogy – a rendezőbizottság kérésének megfelelően 20–25 percesre szándékozt és az egész életpályát bemutatni hivatott – röpké előadásom öt ennek terjedelménél több, mint kétszeres hozzászólásra indította. Gondolattmenetből legyen szabad néhány, leglényegesebbnek látszó vitapontot kiragadnom.

Király István Keresztury Dezső egy megemlékező cikkében felvetett gondolatot abszolutizál és jár körül. Én azt mondtam s mondom, hogy Szabó Dezsőtől sokfelé vitt az út, balra is, jobbra is, de az ideológiája hatása alá került emberek nagyrésze jobbra lendült. Keresztury nyomán Király szerint tőle az út elsősorban balra vitt, sőt Király szerint lázadókat nevelt. Én természetesen Szabó Dezső hatása kérdésében mindig az egész életpályát tartottam szem előtt, Király érezhetően a maga hozzászólásában lényegében a harmincas–negyvenes évek élményéből indul ki. Nyilvánvaló, mint korábban mondtam volt, ekkor Szabó Dezső harmadik úton járt már; de nem lázadókat nevelt, hanem lázadó indulatok gyakran első, néha végső irányadója, megfogalmazója volt. Mindig a lázadó indulatokat próbálta felhasználni, tömöríteni a maga világnézete érvényrejuttatása érdekében, és ritkán nagyobb eredménnyel, mint éppen a harmincas–negyvenes években. Ekkor alakul ki az illegális Magyar Közösség, amely az ő ideológiáját tűzte a zászlajára s annak érvényre juttatására szervezkedett. Ez a szervezkedés először kétségtelenül németellenes s ennyiben fasizmus ellenes volt, majd később – erről se feledkezzünk meg – népi demokrácia ellenes, és

ezért kellett erélyesen felszámolni. S ez az út nem Szabó Dezső ellenére volt az övék, hanem az ő ideológiájának pontos politikába-ültetése: az már pszichológiai kérdés, hogy Szabó Dezső miért tagadta meg mindjárt az első lépésnél őket is. Ők hűek maradtak hozzá. Így tehát rendkívül erős túlzásnak tartom azt állítani: a Szabó Dezső hatása alatt állott értelmiség lett volna a 45 utáni megújulás bázisa. Voltak ilyenek is, nem is kevesen: de szubjektív indulatból kisajátítani ezt nem lehet. Ennél a megújulás bázisa sokkal szélesebb volt s abba a munkásmozgalomban nevelkedett fiatalság, a polgári baloldalon nevelkedett értelmiség s értelmiségi fiatalok éppúgy beletartoztak mint ezek, vagy azok, akik ekkor kezdtek eszmélni, maguknak világról, politikáról gondolatokat formálni.

Elsősorban *Az individualizmus csődje* s *Az elsodort falu* általam adott értelmezésével nem ért egyet Király István. Sajnos, fejtegetései után sem látok okot arra, hogy nézeteimet revideáljam. Hozzá kell tennem: furcsa, hogy e nézeteltérés megvitatására e nézetek első kifejtése után tizenöt-húsz esztendővel kerül csak sor. De ettől még igaza is lehetne; sajnos azonban nincsen. Ami *Az individualizmus csődjét* illeti: a saját maga által idézett mondatok is engem igazolnak a totalitarizmus ügyében. És a segítségül hívott Naphta (bár nyelvtanilag nem értem, mit jelent „A Thomas Mann-i Naphta Hans Castorp-i szemlélete”: ki szemléli kit s kinek a szemlélete kié?) sem nagy segítség: bár a rokonság a kettő (ti. a Naphta alakjában kifejtett nézetek és Szabó Dezső nézetei) között megvan, de ezeket a maga részéről Thomas Mann éppen eléggé leleplezi, s Hans Castorp elveti. Azt meg egyenesen groteszknek tartom, hogy Szabó Dezsővel kapcsolatosan „messianisztikus askétizmust” emlegetünk: ő lenne az első, aki ezt kigúnyolná, s joggal. De nem ez a lényeg: szerintem a lényeg az, hogy *Az individualizmus csődje* a „szabadversenyes demokrácia” gyűlöletében és elpusztításáért totalitarizmust: új középkort hirdet; míg Király szerint ha nem is mondja ki, az imperializmust vádolja, s ez a lényeg. Mivel abban a korban élt, nyilvánvaló, hogy Szabó Dezső kapitalizmusellenes indulatai (melyek azonban szinte kivétel nélkül demokráciaellenes formában nyilatkoztak meg) gyökerei az imperialista kor valóságába nyúlnak. De egy tanulmányban mégsem a mögöttes indulatok gyökere, hanem a leírt szavak jelentése a mérvadó. S az imperializmus e tanulmányban nincs leírva, még körülírva sem; de annál inkább a demokráciaellenesség, a totális állam s totális ideológia követe-lése.

Egy regénynél a mozgó indulatok lényegesen fontosabbak: így *Az elsodort falu* esetében is. Király ezt a regényt egyfelől a magyar expresszionizmus jellegzetes alkotásának tartja – s ebben nincs vita közöttünk. Abban már inkább, hogy ő minősítés nélkül olvassa ki belőle a pokolra-szállás és megváltás tipikus expresszionista útját, míg én ebben is a

formai jegyeknél fontosabbnak tartom a lényegit: hogy itt a *faj*, a parasztságban megjelenő magyar faj apokalipsziséről és redemptiójáról van szó. S az írónak is, az olvasónak is ez a fontosabb. Király a faji kérdés regénybe-öltöztetésénél fontosabbnak tartja „az imperializmus megélésének” tényét, a német imperializmus elleni indulatát; én azt hangsúlyozom, hogy egyenlő indulattal támadja a német és a zsidó imperializmust, a német *fajt* és a zsidó *fajt* mint a kapitalizmus hordozóit s eként a kapitalizmusra képtelen magyar *faj* elpusztítóit leplezi le. Ekként is olvasták kortársai; s ha Király a „korabeli konnotációt” oly fontosnak tartja, itt sem lenne szabad figyelmen kívül hagynia, hogy a háború végének s a forradalmak hirtelen kivirágzásának, majd lehullásának idejében e kétirányú támadás közül melyiknek volt nagyobb a hatása. Ezt sikerének motívumai, Szabó e sikerek által portált tiszavirágéletű politikai pályafutása s a korabeli kritikák egyként tanúsítják. Éppen ezért, azt hiszem, fölösleges olyan új szakkifejezéseket teremteni, mint a „romantikus antiimperializmus” vagy az „antiimperialista patriotizmus”: Szabó ideológiai magatartásának, indulatai gondolati gyökerének kielégítő és pontos leírása a romantikus antikapitalizmus, mely világosan meghatározott és körülírt terminus a marxista gondolkodásban.

Végül, ami a kérdések és válaszok dialektikáját illeti, e kérdésben Király István mostani megfogalmazásával nincsen érdemi vitám. Talán csak annyi, hogy míg a szépírónál beérhetjük a helyes kérdésfelvetéssel, a tanulmányírónál, s különösen a politikai és ideológiai tanulmányok írójánál a kérdések és válaszok helyessége egyaránt esik a latba. Egyet-értünk Királlyal abban is, hogy Szabónak fontos szerepe volt – különösen az ellenforradalmi negyedszázad utolsó harmadában – a szociális felelősségérzet felébresztésében és fenntartásában az értelmiségben belül. Ő a kérdések állandóságát s a válaszok szélkakasszerű változékonyságát hangsúlyozza. Én úgy láttam s úgy látom most is, hogy Szabó Dezső meglepő következetességgel hirdette egész pályáján ugyanazt, s válaszai sem minőségileg különböztek egymástól, hanem annak különböző elemeit tolta a változó helyzet következtében előrébb vagy húzta hátrább. Erről Szabó Dezső-monográfiámban elég részletesen szólok; de hadd tegyem hozzá, hogy a mai vita fényében már sajnálom, hogy annak idején, az *Életeim* sajtó alá rendezésekor, engedtem a kiadó kívánságának s kicenzúráztam a hosszas és durva antiszemita kirohanásait. Ezek jól bizonyítanak – s a kéziratot átlapozó előtt ma is bizonyítják – hogy ő ekkor sem, utolsó korszakában sem osztályban és népben, hanem fajban gondolkodott és faji agresszivitása mit sem változott. És ez elsősorban az, ami lehetetlenné teszi, hogy őt és életművét egészében, mint a magyar népi demokrácia egyik előkészítőjét tekinthessük.

Befejezésül szeretném én is kifejezni örömemet afölött, hogy az emlékülés vitaüléssé változott: hiszek abban, hogy az eszmék konfrontációja az álláspontok tisztázásához segít s ezáltal végső soron a közelítésükhöz is; s hogy a magyar történelem és irodalom egy-egy jelentős egyéniségének jubileuma akkor hasznos és gyümölcsöző, ha abból az alkalomból nem csak szép és ünnepi szavak hangzanak el, hanem a tegnap és a ma eleven kérdései eleven vitába kerülnek.

SZABOLCSI MIKLÓS ZÁRSZAVA:

Ideiglenes összegezésül, az ülés lezárásául: egy sor kérdést mi most föltettünk, és nyitva hagytunk; majd a továbbiakban kell rájuk válaszolnunk. Én a magam részéről, mint olvasó, néhány kérdést másképp látok, mint az itt elhangzott. Jobban is és rosszabbul is. Én például – és ez teljesen egyéni eretnekség – a *Segítség!*-et tartom a legjobb művének, csaknem végig olvashatónak. Általában a 20-as évek magyar társadalmi rendkívül extenzív és intenzív ábrázolása; és azt is hozzáteszem, hogy nemcsak *Az elsodort falu*, hanem a *Segítség!* is nagy hatással volt egy egész értelmiségi nemzedékre a 20-as évek elején. Hadd hívjam fel a figyelmet arra például, hogy személyes emlékeim szerint Kodály, Bartók, Tóth Aladár, Szabolcsi Bence körében ezt a művet nagyon sokra tartották és ismerték. Talán a *Segítség!*-gel is lehetne kezdeni valamit, meg lehetne próbálni egyfajta újraértékelést. A második megjegyzés; itt elhangzott, hogy Szabó Dezső a középosztálybeli, Szabó Dezső a kispolgár. A kritikában is és az irodalomtörténetben is megírták már, hogy Szabó Dezső voltaképpen az, aminek Babits Mihályt nevezte. Tehát: filozopter. Számomra Szabó Dezső a gigantikussá növesztett filosz, humán műveltségű tanár, aki kényszerből valóban nemzetvezető is lett, a species – a mienk – sok előnyével és sok hátrányával is. Ezen a vonalon, a „normalien” író, az Eötvös kollegista író, a szuper-filosz író vonalán rokonítható a magyar irodalom – most valami nagyon furcsát fogok mondani – olyan jelenségeivel, emberileg, mint ifjúkori barátjával, Balázs Bélával, aki más oldalról indult, – és mástéle ment, de akinek életművében, magatartásában kísértetiesen sok van olyan, ami Szabó Dezsőre emlékeztet. Mindketten 20. századi humán értelmiségiek egy olyan társadalomban, melynek vezető ereje nem ez a humán értelmiség – éles ellentétben a francia társadalommal, (amelynek a harmincas éveire már áll Thibaudet könyvcíme: *La république des professeurs*), és egyezve a némettel. Számomra a művet ma újraolvasva, sokszor tudom, hogy nekem is az tetszik, ami a filosz-voltomnak szól, amire mint filosz rá tudok asszociálni, és amit mint filosz, tovább élek. Az embereket Szabó Dezső – Tormay Ceciltől kezdve Pintér Jenőig, Hege-

düs Lóránttól kezdve Jászi Oszkárig – úgy látja, ahogy egy elkeseredett filosz. Ha már szociológiai elveket keresünk, a sok magyarázó elv mellett javasolom, hogy Szabó Dezsőben a magyar humán értelmiség helyet nem találó tagját is lássuk. Más kérdés, hogy egy lényegében polgári vezető-erő nélkül maradt országban, egy külföldre üzött, vagy gerincetört értelmiségű országban, egy bizonyos történelmi vákuumban ez a nagyranövészett filosz lett a sokféle vezető jobboldali radikalizmus egyik vezető ereje. Történeiszek most már megkezdték – az irodalomtörténeiszek már talán régebben is – a 20-as évek elejének, benne a *Három nemzedék* és *Az elsódort falu* problémáinak egy eddiginél még mélyebb elemzését. Talán egyetértés uralkodik most már a vitaülés végén is, hogy a harmincas évek végén magányossá vált Szabó Dezső mit képviselt. Ekkor már nem ezres tömegek zárandokoltak hozzá. Én is voltam a Marcibányi téren, úgyhogy emlékszem, hogy néha csak húszan voltak. 1940–42 közt, tehát azokban a bizonyos években, amikor a náci hatalom körülvelt bennünket teljesen, akkor húszan voltak, néha százan is, de több ezren talán már nem. Tehát ez a lényegében magányos, ez a tulajdonképpen az irodalmi és szellemi élet permére szorult Szabó Dezső, megkapta ugyan a jobboldali nagy díjat és közzölték is, de a legtöbbben már egy kicsit öreg rekvizitumnak tekintették. A pamfletista, a publicista kései Szabó Dezső újjáértékelése, vagy legalább bis újraelolvasása helyénvaló. Általában is folyik ma a magyar szellemi életben és folyik a magyar irodalomtörténetírásban is egy sor kérdésre eddig – adott helyes vagy helytelen válasz újragondolása; köztük a Horthy-korszak belső osztályszerkezetének, rétegszerkezetének az eddiginél differenciáltabb és finomabb leírása. Ennek a munkának a sodrában, a végén történeiszek, irodalomtörténeiszek és mi magunk is tisztábban fogjuk látni a 40-es évek vége hazai németellenes ellenállásának, a bonyolult, ellentmondásos, felemás, de létező németellenes egységfront fő vonásait és az ezzel kapcsolatos problémákat. Szabó Dezsőnek ez a kései németellenes fellépése, amely része lett ennek az egységfrontnak, természetesen a magyar mentalitástörténet vagy a magyar szellemi élet szempontjából már egy olyan tragikus korszakban történt, mikor sok oknál fogva a baloldali gondolat már kettéhasadt és nehéz lenne elképzelni, hogy ő maga ezt a kapcsot saját egyéni erejéből ismét össze tudta volna kovácsolni. Azt hiszem, hogy voltaképpen izgalmas, érdekes, ellentmondásaiban is egységes képet kaptunk ma a századik születésnapján Szabó Dezsőről, amely mindnyájunkat arra indít, hogy tovább gondolkozzunk, tovább vitatkozzunk az itt felvetett kérdésekről.

TÁRSASÁGI HÍREK

DIÓSZEGI ANDRÁS
1929–1979

Csak elszoruló szívvel lehet rá emlékezni, a szemüvege alól kivillanó fürkész tekintetére, szüntelen gondolati telítettségére, közlésvágyára, fegyelmezett komolyságára. Mert Diószegi András mindig fegyelmezetten komoly volt, gondolati izzása írásaiban ezért viselte magán a véglegesség igényét. Irodalomtörténészként arra törekedett, hogy megújuló irodalomtudományunk a marxista esztétika gyakorlati alkalmazásával valóban társadalomtudomány is legyen. Írásainak gyűjteményes kötetében, az 1967-ben megjelent *Megmozdult világban* megírta, hogy ifjú nemzedéke a történelem élményét kapta útravalóul, amelynek mozgástörvényeit ismernie kellett ahhoz, hogy korát megérteni képes legyen. Ám hamarosan tapasztalni volt kénytelen a felszabadulást követő évek történelmi nagyszerűsége mellett egy olyan gondolkodásmód uralmát, „amely az egyszer s mindenkorra kész megoldások és megfellebbezhetetlen normák vak magabiztosságával szerette volna felváltani a küzdelmet és a kockázatot.” Diószegi pedig irodalomtörténészként és kritikusként éppen a küzdelem és a kockázat híve és megvalósítója volt, vagy legjobb szándéka, belső biztatása szerint az akart lenni. Fájdalmasan rövid pályájának nagyigényű tanulmányai ezt igazolják. A magyar novelláról, a prózáról szóló írásai máig alapvető érvényűek, megkerülhetetlenek. Megállapítva, hogy irodalmunkból, irodalomtörténet-írásunkból többnyire hiányzik a filozófiai töltetű gondolkodás igénye, egyik töprengő tanulmányában az elsők között szólt a századforduló stílusáról, a szecesszióról is. Radnóti és József Attila éppúgy lekötötte érdeklődését, mint az élő irodalom. Sarkadi Imre, Benjámin László, Juhász Ferenc és mások mellett nemes figyelemmel fordult Gábor Andor és Illés Béla írói pályája felé is megérteni igyekezve és magyarázva maradandó értékeiket. Az egész magyar irodalomban gondolkodott és ítélte, hogy jól érthesse és közvetíthesse a rész igazát is. Ez a törekvés jellemezte őt, amikor 1963 és 71 között az akkori *Kritika* c. folyóirat felelős szerkesztője volt. Reméljük, hogy feledékenységre olykor hajlamos szaktudományunk nemcsak megőrzi, de fel is használja azokat az eredményeket, amelyeket ez az oly fájdalmas hamarsággal kilobbant intenzív élet létrehozott és ránk hagyott örökül.

PÁLMAI KÁLMÁN

A tartalom folytatása az első borítólapról

FORUM

TOLNAI GÁBOR: Kardos László <i>Hármaskönyv</i>	829
TANDORI DEZSŐ: „Volt valami példátlan izgalom és remény a levegőben . . .” (Karinthy Frigyes költészetéről)	836
VÖRÖS IMRE: Faludi Ferenc eklogái	849

VITA

PÁNDI PÁL: Jegyzetek Dobsa Lajos első vígjátékáról	866
MERÉNYI OSZKÁR: Megjegyzések egy Berzsenyi-könyv ismertetéséhez	878
SZILÁGYI ÁKOS: Magyar líra a hetvenes években (Megjegyzések Aczél Géza tanulmányához)	880

DOKUMENTUM

BÁTI LÁSZLÓNÉ: Ady Endre levelei Löwenstein Arnoldnak és feleségének	894
VITÁLYOS LÁSZLÓ: Ady Endre és Löwenstein Arnold levelezéséhez	902
GÁL ISTVÁN: Schöpflin Aladár két rádió-előadása (<i>Ady, Babits, Móricz; Emlékezés Kosztolányi Dezsőről</i>)	906

FILOLÓGIA

UNGVÁRI TAMÁS: Adalékok az <i>Így írtok ti</i> keletkezéstörténetéhez	924
---	-----

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

SZABÓ DEZSŐ EMLÉKÜLÉS	953
-----------------------	-----

TÁRSASÁGI HÍREK

DIÓSZEGI ANDRÁS 1929—1979 Pálmai Kálmán	990
--	-----

Ára: 18,— Ft

Előfizetés egy évre: 72,— Ft

INDEX: 25 410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapholtjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 72,— Ft

1 szám ára: 18,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. VIII. 30 — Terjedelem: 13,2 (A/5 fv)
80,7462 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Akadémiai Kiadó, Budapest